EESTI RAHVAS SUURES ISAMAASÕJAS II

EKP KESKKOMITEE PARTEI AJALOO INSTITUUT —
NLKP KESKKOMITEE
MARKSISMI-LENINISMI INSTITUUDI FILIAAL

PEATOIMETUS

LEONID LENTSMAN
(peatoimetaja)
HERBERT-ARMIN LEBBIN
VALDAR LEEDE
KARL MANG
(peatoimetuse sekretär)
ALEKSANDER PANKSEJEV
(peatoimetaja asetäitja)
ILMAR PAUL
AUGUST PUSTA
AUGUST PÄHKLIMÄGI
LEMBIT PÄRN
ENDEL SÖGEL
(I köite toimetaja)
BORIS TAMM
(II köite toimetaja)
VLADIMIR TRIBUTS

KIRJASTUS «EESTI RAAMAT»
TALLINN 1977

EESTI RAHVAS NÕUKOGUDE LIIDU SUURES ISAMAASÕJAS 1941–1945

KAHES KÖITES

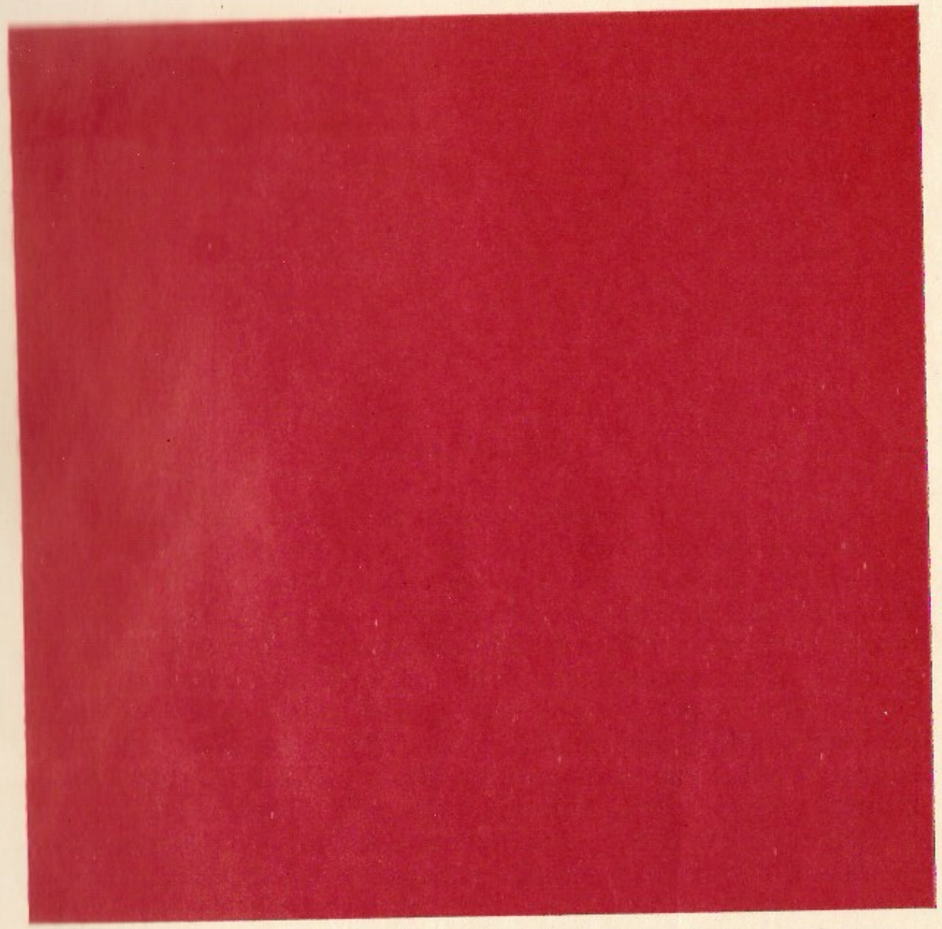

T E I N E K Ö I D E

EESTI RAHVAS
VÕITLUSES NÕUKOGUDEMAA
TÄIELIKU VABASTAMISE JA SÕJA
VÕIDUKA LÕPULEVIIMISE EEST
AASTAIL 1944—1945

«See ei olnud üksnes armeede võitlus, vaid ka kahe ühiskondliku süsteemi kokkupõrge. See oli rahvaste võitlus imperialistliku maailma kõige agressiivsemate jõududega. Lahingutes fašistlike anastajate vastu kaitsesid Nõukogude sõjamehed, maailma esimese sotsialismimaa sõjamehed Suure Oktoobri üritust ja ideid, oma sotsialistlikku isamaad ning teiste rahvaste ja riikide vabadust ning sõltumatust.»

L. I. Brežnev

TOIMETUSELT

1971. aastal ilmus koguteose «Eesti rahvas Nõukogude Liidu Suures Isamaasõjas 1941—1945» esimene köide eesti keeles ja 1973. aastal vene keeles. Selles vaadeldi Suure Isamaasõja sündmusi ja eesti rahva osa selles üldrahvalikus võitluses kuni 1943. aasta lõpuni. Töö jätkus ja nüüd jõuab lugejani teine köide, kus antakse ülevaade selle võitluse arengust 1944.—1945. aastal.

Köites tehakse tagasivaade Nõukogude Liidu tagalasse evakueerunud EK(b)P Keskkomitee tegevusele 1942. aastast, mil algasid ettevalmistused nõukogude võimuorganite, rahvamajanduse ja kultuurielu taastamiseks Eesti NSV-s. Ajaliselt laiema ulatusega leiab kajastust ka eesti töörahva antifašistlik võitlus ja partisaniliikumine ning nende süvenemine ja laienemine okupeeritud territooriumil. Samas vaadeldakse ka saksa fašistlike okupantide röövpoliitikat, nende poliitilisi manöövreid ning nende truude käsilaste, eesti kodanlike natsionalistide reeturiosa.

Üksikasjalikuma käsitluse on saanud ligemale kümme kuud kestnud lahingutegevus vabariigi territooriumil. Et Eesti NSV vabastamine toimus mitmete strateegiliste pealetungioperatsioonide käigus, mis osaliselt kulgesid väljaspool vabariigi piire, siis on küllaltki suurt tähelepanu pööratud ka nendele operatsioonidele. Erilisel kohal köites on loomulikult 8. Eesti laskurkorpuse lahingutee. Ühises rivis teiste Punaarmee väekoondistega võideldes andis korpus väärilise panuse nii sünnimaa vabastamisse kui ka Suure Isamaasõja lõpulahingutesse Kuramaal. On antud ka lühiülevaade eestlaste võitlustest teistel rinnetel.

Omaette peatükkides käsitletakse Eesti NSV töötajate ennastsalgavat võitlust vabariigi rahvamajanduse taastamisel ja tutvustatakse Eesti nõukogude kultuuri arengut Suure Isamaasõja aastail. Loov töö nõukogude korra ja rahvamajanduse taastamiseks okupantidest vabastatud Eesti NSV territooriumil arenes terava klassivõitluse olukorras. Pidev oli Nõukogude Liidu Kommunistliku Partei Keskkomitee tähelepanu ja igakülgne abi kõigi eluliselt tähtsate küsimuste lahendamisel.

Vaatamata kõigile raskustele suutis Eestimaa Kommunistlik Partei pärast Eesti NSV vabastamist lühikese ajaga edukalt taastada partei-, nõukogude, ametiühingute ja komsomoliorganite laialdase võrgu ning mobiliseerida töötajaid rinde abistamisele, sõjahaavade parandamisele ja sotsialismi ehitamisele. Rikkalike ajalooliste kogemuste ja materiaalse abi näol andsid kõik Nõukogudemaa vennasrahvad, eelkõige vene rahvas, suure panuse selles töös.

Köite lõppsõnas tehakse kokkuvõte Eestimaa Kommunistliku Partei tegevuse ja Eesti NSV töötava rahva võitluse põhisuundadest Suure Isamaasõja perioodil ning näidatakse demobiliseeritud sõjameeste osa ja panust sõjahaavade likvideerimisel ja sotsialismi ülesehitamisel. Elu näitas, et rõhuv enamik neist, kes Nõukogude tagalas olid saanud teoreetilise ettevalmistuse ja läbi teinud karmi praktilise kooli, osutusid võimelisteks edukalt täitma sotsialistliku ülesehitustöö keerukaid ülesandeid Eesti NSV-s.

Koguteose teise köite aluseks on hulgalised dokumendid meie maa partei ja riiklikest arhiividest, materjalid ajaloomuuseumidest, ajalooalased uurimused, perioodika ning sõjast osavõtnute mälestused. Köite autorid kogusid ja analüüsisid hulgaliselt faktilist materjali, mille alusel näidatakse Kommunistliku Partei ja üksikute kommunistide ning kommunistlike noorte ennastsalgavust ja surmapõlgust võitluses fašistide vastu, seda, kuidas tugevnes ja karastus neis lahinguis eesti rahva sõprus teiste Nõukogude rahvastega.

Käsikirja trükiks ettevalmistamisel töötas autorite kollektiiv ajalookandidaat K. Mangi juhendamisel. Köite üksikutest peatükkidest ja paragrahvidest kirjutasid I peatüki K. Mang ja B. Tamm (§ 1, 2), S. Purge (§ 3, 5) ja H. Kõrvits (§ 4), II peatüki — N. Belov (§ 1), R. Lumi (§ 2) ja E. Martinson (§ 3, 4), III peatüki — M. Altgovzen ja K. Mang (§ 1), F. Paulman (§ 2), K. Mang ja F. Paulman (§ 3) ning A. Kalvo ja F. Utenkov (§ 4), IV peatüki — I. Paul, V peatüki — B. Tamm (§ 1, 3, 4) ning A. Panksejev ja B. Tamm (§ 2), VI peatüki — K. Mang (§ 1), V. Külaots ja K. Mang (§ 2) ning A. Pähklimägi (§ 3), VII peatüki — A. Elvik ja E. Prink (§ 1), A. Elvik ja E. Lamp (§ 2) ning H. Kõrvits (§ 3), lõppsõna — A. Panksejev.

Köite illustratsioonid ja fotomaterjali valis K. Mang, valmistas ette G. Tsvetkov. Skeemid koostas ja faktilist materjali aitas täpsustada D. Kiljako. Sündmuste kroonika ja registrite koostamisel osalesid K. Mang, I.-M. Klamas ja T. Tuudak. Käsikirja tehnilisest ettevalmistamisest võtsid osa I.-M. Klamas, R. Komissarova, S. Roossaar, E. Sõmera, T. Tuudak.

Koguteos «Eesti rahvas Nõukogude Liidu Suures Isamaasõjas» on määratud kõigile neile, kes tunnevad huvi meie rahva kangelasliku võitluse vastu Suures Isamaasõjas, — sõjast osavõtnuile, kasvavale põlvkonnale ja tööinimestele kõigilt elualadelt.

I PEATÜKK

ETTEVALMISTUSED NÕUKOGUDE VÕIMUORGANITE, RAHVAMAJANDUSE JA KULTUURIELU TAASTAMISEKS EESTI NSV-S

1. EK(b)P KESKKOMITEE ORGANISATSIOONILINE TEGEVUS

Pöördudes Üleliidulise Kommunistliku (bolševike) Partei Keskkomitee, Nõukogude Liidu Rahvakomissaride Nõukogu ja NSV Liidu Ülemnõukogu Presiidiumi nimel uusaastapöördusega nõukogude rahva poole, rääkis M. I. Kalinin saabuvast 1944. aastast kui Punaarmee uute võitude aastast. Nõukogude Liidu Suure Isamaasõja kõige raskemad ajad olid möödas. Kommunistlik Partei ja Nõukogude valitsus nägid selgesti teed, mis viib võidule, ja juhtisid nõukogude rahvast kindlalt selle poole. Algas kolmas sõjaperiood — vaenlase Nõukogudemaalt täieliku väljakihutamise, rõhutud Euroopa rahvaste vabastamise ja fašistliku Saksamaa lõpliku purustamise periood.

1944. aasta alguseks tugevnes meie sotsialistliku kodumaa sõjamajandus veelgi. Tööstus varustas relvajõudusid järjest suurema hulga esmaklassilise lahingutehnikaga, kolhoosiküla — Punaarmeed ja linna töörahvast toiduainetega. Transport tagas vägede ja üha kasvavate sõjaliste veoste ning tähtsate rahvamajanduslike laadungite kohaletoimetamise. Vabastatud piirkondades käis ulatuslik taastamistöö. Nii tööstuses, põllumajanduses kui ka transpordis esines tõsiseid raskusi, kuid loosungi all «Kõik rinde jaoks, kõik võidu heaks!» sai nõukogude rahvas nendest jagu.

Nõukogude inimesed toetasid palavalt kõiki partei ja valitsuse üritusi. Riigis valitsev patriootlik vaimustus kajastus rahvahulkade tööalases ja poliitilises aktiivsuses. Kasvas tööviljakus, suurenesid vabatahtlikud annetused riigikaitse fondi, laienes abi rindemeeste perekondadele.

Käsikäes teiste Nõukogude rahvastega andsid oma jõukohase panuse võidu saavutamiseks ka Nõukogude tagalasse evakueerunud Eesti NSV kodanikud. Sihikindlalt jätkus Eestimaa Kommunistliku (bolševike) Partei Keskkomitee ja Eesti NSV Rahvakomissaride Nõukogu tegevus. Paralleelselt

evakueerunute elu korraldamisega, eesti rahvuslike väeosade loomise ja võitlusvõime tõstmisega ning fašismivastase võitluse organiseerimisega okupeeritud Eestis hakati juba esimesel sõja-aastal tegema ettevalmistusi tagasipöördumiseks koduvabariiki, astuma samme fašistlike anastajate poolt laastatud rahvamajanduse taastamiseks ning ülesehitamiseks.

Seoses põhjaliku murranguga sõja käigus ja Eesti NSV vabastamislahingute lähenemisega omandas see töö EK(b)P Keskkomitee tegevuses järjest suurema kaalu. Töötati kriitiliselt läbi nõukogude võimu sõjaeelse aasta kogemused, võeti käsile kaadri ettevalmistamine, alustati juhtimisorganite operatiivgruppide moodustamist.*

Tõuke ja juhised selle töö aktiviseerimiseks andsid NSVL Rahvakomissaride Nõukogu ja ÜK(b)P Keskkomitee määrus 21. augustist 1943. aastast «Edasilükkamatuist abinõudest Saksa okupatsioonist vabastatud piirkondade majanduse taastamiseks»[1] ja vabariigi rahvamajanduse arendamise viie aasta plaan, mis samuti töötati välja 1943. aastal.

Moskvas paikneva EK(b)P Keskkomitee büroosse kuulusid Nikolai Karotamm, Boris Kumm ja Johannes Vares. Nende õlgadel lasuski Keskkomitee töö organiseerimine kuni 1944. aasta sügiseni. EK(b)P Keskkomitee büroo esimene koosolek Nõukogude tagalas toimus 14. veebruaril 1942. a. Vastuvõetud otsuses märgiti, et elu ise ja pakiline vajadus nõuavad EK(b)P Keskkomitee büroo ja Keskkomitee tähtsamate osakondade süsteemikindlat töölerakendamist.[2] Seda ka tehti. 1942. a. alguses Moskvasse jõudmisel kuulus EK(b)P Keskkomitee aparaadi koosseisu ainult viis vastutavat töötajat. Järk-järgult nende arv kasvas. Aprillis 1943. a. kinnitati Keskkomitee propaganda- ja agitatsioonisekretäriks senine Eesti NSV RKN-i esimehe asetäitja Eduard Päll. Tallinnast evakueerimisel hukkunud Adolf Pauki asemele kinnitati 1943. aasta septembris kaadrisekretäriks Nikolai Puusepp.[3] 1944. aasta augustis koopteeriti mõlemad uued sekretärid ka Keskkomitee büroo koosseisu, millise otsuse EK(b)P Keskkomitee III pleenum 1944. aasta septembris kinnitas.[4] 1943. aastal funktsioneeris Keskkomitees juba kuus osakonda.

* Vt. lähemalt käesoleva peatüki 3. ja 5. paragrahvis.

[1] Nõukogude Liidu Kommunistliku Partei kongresside, konverentside ja Keskkomitee pleenumite resolutsioonid ja otsused, III. Tallinn 1957, lk. 433—471.

[2] Eestimaa Kommunistliku Partei Keskkomitee Partei Ajaloo Instituudi Parteiarhiiv (edaspidi: EKPA), f. 1, nim. 3, s.-ü. 181, l. 2.

[3] EKPA, f. 1, nim. 3, s.-ü. 181, l. 53, 111, 190.

[4] EKPA, f. 1, nim. 3, s.-ü. 183, l. 67.

Neist organiseerimis-instrueerimisosakonda juhatas Aleksander Resev, sõjalist — Artur Vaha, propaganda- ja agitatsiooniosakonda alguses Joosep Saat, hiljem Johannes Käbin.

Eesti NSV Rahvakomissaride Nõukogu asus 1942. aasta veebruarist-märtsist kuni 1944. aasta veebruarini samuti Moskvas. Kogu tagalaperioodi vältel funktsioneerisid kõik rahvakomissariaadid. Evakuatsiooni algperioodil täitsid rahvakomissarid küll ajutiselt mitmesuguseid muid ülesandeid, kuid alates 1943. aasta teisest poolest hakkasid nad tegelema otseste ettevalmistustega tagasipöördumiseks vabastatud Eesti NSV territooriumile. 23. augustist taastus ka Eesti NSV RKN-i büroo tegevus. Büroo koosseisu kuulusid Rahvakomissaride Nõukogu esimehe kohusetäitja Oskar Sepre ja tema asetäitjad Nigol Andresen, Arnold Kress, Eduard Päll ja Arnold Veimer.[5]

Eesti NSV Ülemnõukogu kollegiaalne tegevus oli evakuatsiooni tingimustes raskendatud. 1940. aasta suvel valitud 80 rahvasaadikust töötas laialipillatult Nõukogude tagalas 30 ja võitles Punaarmee ridades 19 rahvasaadikut. Ülejäänud olid kas hukkunud või puudusid andmed nende saatuse kohta.[6] Kuni 1944. aasta sügiseni Eesti NSV Ülemnõukogu istungeid ei pidanud. Ülemnõukogu funktsioonidesse puutuvate küsimuste kooskõlastamisel ja otsustamisel kasutati rahvasaadikute suulise ja kirjaliku küsitlemise vormi. Eesti NSV Ülemnõukogu Presiidiumi liikmed Johannes Vares, Voldemar Telling, Nadežda Veimer ja Erich Tarkpea käisid koos kolmel korral, et kinnitada ringküsitluse teel vastuvõetud seadlused. Need puudutasid peamiselt Eesti NSV Rahvakomissaride Nõukogu koosseisude ja Nõukogude tagalas töötavatele silmapaistvatele kultuuritegelastele Nõukogude Eesti aunimetuste andmise küsimusi. 7. juulil 1944 avaldati seadlus Eesti NSV Ülemnõukogu valimiste edasilükkamise ja Ülemnõukogu esimese koosseisu volituste pikendamise kohta.[7]

Pidevalt täitis oma funktsionaalseid kohustusi Eesti NSV Ülemnõukogu Presiidiumi esimees Johannes Vares, kes NSV Liidu Ülemnõukogu Presiidiumi esimehe asetäitjana võttis aktiivselt osa Presiidiumi ja NSV Liidu Ülemnõukogu istungjärkude tööst ning lahendas NSV Liidu valitsuses küsimusi, mis olid seotud Eestist evakueerunute elu ja tegevusega

[5] Eesti NSV Oktoobrirevolutsiooni ja Sotsialistliku Ülesehituse Riiklik Keskarhiiv (edaspidi: ENSV ORKA), f. R-1, nim. 1, s.-ü. 204, l. 3.

[6] EKPA, f. 1, nim. 1, s.-ü. 454, l. 43—47.

[7] ENSV ORKA, f. R-3, s.-ü. 205, l. 5.

ning meie rahvuslike väeosade võitlusvõime tugevdamisega. Ta oli pidevalt kontaktis NSV Liidu Ülemnõukogu Presiidiumi esimehe Mihhail Ivanovitš Kalininiga, kes eestlasi oma noorpõlve kaasmaalasteks nimetas ja meie rahva käekäigust väga huvitatud oli.[8]

Kuivõrd EK(b)P Keskkomitee büroo tegutses minimaalses koosseisus, tõmmati kõigi tähtsamate küsimuste arutamisele ja otsustamisele kaasa ka teisi kompetentseid töötajaid, sõltumata nende ametkondlikust kuuluvusest. Nii pidas EK(b)P Keskkomitee büroo vajalikuks laiemal foorumil arutada Eesti NSV rahvamajanduse taastamise põhilisi probleeme, mis võisid esile kerkida pärast okupantide minemakihutamist. Esimene taoline nõupidamine toimus juba 20. aprillil 1942. Ettekandega esines Eesti NSV RKN-i esimehe kohusetäitja O. Sepre.[9]

Selleks et rahvamajanduse taastamisel maksimaalselt ära kasutada esimese nõukogude aasta kogemusi, moodustati kolmeliikmeline komisjon, kelle koosseisu kuulusid O. Sepre, H. Allik ja A. Veimer.[10] Komisjon asus Eesti NSV-s 1940.—1941. aastal toimunud sotsialistliku ülesehitustöö kogemuste kriitilisele läbitöötamisele.

EK(b)P Keskkomitee büroo pidas ka soovitavaks kõiki Eesti NSV RKN-i juhtivaid töötajaid, kelle kohalolek Moskvas ei olnud momendil hädavajalik, suunata kogemusi omandama vabastatud oblastitesse või teiste liiduvabariikide nõukogude organitesse. Seda moodust kasutati võrdlemisi laialdaselt. Nii avanes Eesti NSV RKN-i esimehe asetäitjal Arnold Kressil ja tervishoiu rahvakomissaril Viktor Hionil võimalus 1943. aasta suvel kuu aja jooksul tutvuda Gruusia NSV vastavate asutuste tööga. Põllutöö rahvakomissar Georg Abels omandas põllumajanduse taastamise kogemusi fašistlikust okupatsioonist vabastatud Smolenski oblastis. 1943. aasta sügisel tutvusid peaaegu kahe kuu vältel Usbeki ja Tadžiki NSV nõukogude asutuste tööga Eesti NSV RKN-i esimehe asetäitja Arnold Veimer, kaubanduse rahvakomissar Hendrik Allik ja Eesti NSV RKN-i kaadriosakonna juhataja Nadežda Veimer. Vennasvabariikide kogemustega tutvumisel tunti huvi esmajärjekorras niisuguste küsimuste vastu

[8] V. Telling. Eesti NSV Ülemnõukogu ja tema saadikud Suure Isamaasõja aastail. — Võitlevas tagalas. Eesti NSV-st 1941. aastal evakueerunute mälestusi oma elust ja tegevusest Nõukogude tagalas Suure Isamaasõja aastail. Tallinn 1967, lk. 24.
[9] EKPA, f. 1, nim. 3, s.-ü. 181, l. 13.
[10] ENSV ORKA, f. R-1, nim. 1, s.-ü. 55, l. 12.

nagu rahvakomissaride nõukogu struktuur ja töökorraldus, kohalike valitsusorganite ja üleliiduliste asutuste ning nõukogude ja parteiorganite vahekord, kohaliku tööstuse ja tööndusliku kooperatsiooni arendamine, kaadri ettevalmistamine jne. Erilist tähelepanu pöörati töö organiseerimisele nendes piirkondades, mis olid äsja vabastatud Saksa fašistlikust okupatsioonist.[11]

Riigiaparaadi töö üldise parandamise, juhtivate organite ettevõtetele lähendamise, liigsete lülide kaotamise ja juhtimise operatiivsuse tõstmise eesmärgil otsustati 15. novembril 1943. aastal teha muudatusi Eesti NSV Rahvakomissaride Nõukogu struktuuris. Sealjuures arvestati esimese nõukogude aasta töötulemusi uurinud komisjoni ettepanekuid ja vennasvabariikide vastavate valitsusasutuste kogemusi. Senise Kergetööstuse ning Toiduainete Tööstuse Rahvakomissariaadi baasil loodi kolm uut rahvakomissariaati: Põlevkivi- ja Keemiatööstuse Rahvakomissariaat, Ehituse ja Ehitusmaterjalide Tööstuse Rahvakomissariaat ning Toiduainete, Kala-, Liha- ja Piimatööstuse Rahvakomissariaat. Eesti NSV RKN-i peavalitsuste baasil moodustati veel kaks rahvakomissariaati: Metsamajanduse ja Puidutööstuse Rahvakomissariaat ning Transpordi ja Kohalike Teede Rahvakomissariaat. Samal ajal loodi ka kolm peavalitsust: Sovhooside Peavalitsus, Tööndusкooperatsioonide Peavalitsus ning Varustuse ja Turustuse Vabariiklik Kontor peavalitsuse õigustes.[12]

Kõrvuti taastamistöödega seotud üldiste organisatsiooniliste probleemidega tegeles EK(b)P Keskkomitee pidevalt ka Eesti NSV-le vajaliku kaadri arvelevõtmise, uue kaadri valiku ja väljaõppe küsimustega.

Põhjalikult arutati Nõukogude tagalasse evakueerunud kaadri olukorda EK(b)P Keskkomitee bürool 13. mail 1942. a.[13] Märgiti, et esimesel nõukogude aastal väljakujunenud kaader oli kandnud suuri kaotusi. Paljud partei, nõukogude, komsomoli ja ametiühingute töötajaist olid andnud oma elu võitluses saksa fašistlike röövvallutajate vastu. Evakueerunud elasid aga laialipillatult paljudes oblastites ja liiduvabariikides. EK(b)P Keskkomitee ja Eesti NSV RKN-i ees seisis ülesanne lõpule viia säilinud kaadri arvelevõtmine ja võimaluste piirides tema koondamine, et vajalikul momendil oleks teda võimalik kiiresti mobiliseerida poliitilise, ma-

[11] ENSV ORKA, f. R-1, nim. 2, s.-ü. 17, l. 1; nim. 1, s.-ü. 213, l. 101; EKPA, f. 1, nim. 1, s.-ü. 403, l. 1—17; s.-ü. 404, l. 30—33.
[12] EKPA, f. 1, nim. 3, s.-ü. 182, l. 16—17.
[13] EKPA, f. 1, nim. 3, s.-ü. 181, l. 34—37.

jandusliku ja kultuurielu taastamistööle Nõukogude Eestis. Büroo kohustas EK(b)P Keskkomitee kaadriosakonda välja selgitama ja arvele võtma neid töötajaid, keda võis tulevikus kasutada juhtivatel ametikohtadel. Neile tuli kindlustada kvalifikatsiooni tõstmise võimalus, tööalase praktika omandamine vabastatud rajoonides ja võimaluse piirides edasiõppimine kõrgemates õppeasutustes.

Olgugi et esialgselt pandi peamine rõhk olemasoleva kaadri arvelevõtmisele ja sihipärasele töölerakendamisele, ei unustatud ka kaadri täiendamist.

Partei-, nõukogude, majandus- ja kultuurialase kaadri ettevalmistamisega seotud konkreetsed küsimused leidsid EK(b)P Keskkomitee ja tema büroo tegevuses ka edaspidi järjekindla kajastamise 1942. aasta detsembris loodud Eesti NSV RKN-i Jegorjevski Õppekombinaadi töö korraldamise ja 1942. aasta kevadel loodud Eesti NSV Riiklike Kunstiansamblite tegevuse suunamise teel.*

Üksikasjaliku arutluse objektiks kujunes nõukogude kaadri ettevalmistamise küsimus EK(b)P Keskkomitee bürool taas 16. aprillil 1943. a.[14] Märgiti senises töös saavutatud mõningat edu, kuid ka seda, et ikkagi jääb kaadriküsimus üheks tõsisemaks probleemiks, millega tuleb kokku puutuda vahetult pärast Eesti NSV territooriumi vabastamist. Kaadri ettevalmistamise süsteemis oli veel tõsiseid lünki. Esines puudusi nii kursuste organiseerimises, kursantide valikus kui ka lõpetajate töölesuunamises. Ei oldud veel alustatud linnade ja maakondade täitevkomiteede esimeeste, sekretäride ja osakonnajuhatajate ettevalmistamist.

Eesti NSV Ülemnõukogu Presiidiumi, Rahvakomissaride Nõukogu, rahvakomissaride ja teiste juhtivate nõukogude töötajate tähelepanu juhiti sellele, et tagalas tuleb õigeaegselt kasutada kõiki võimalusi kaadri ettevalmistamiseks. Büroo otsusest tulenevalt andis Eesti NSV Rahvakomissaride Nõukogu 13. mail 1943. aastal kõigile rahvakomissaridele, peavalitsuste ja valitsuste juhatajaile ning komiteede esimeestele korralduse koostada vastavate asutuste struktuuriskeemid ja kindlaks määrata ülesehitustöö alustamiseks vajalik põhikaader.[15] Vahetult hakkas nende küsimustega tegelema Eesti NSV RKN-i kaadriosakond, mis töötas Eesti NSV RKN-i esimehe asetäitja A. Veimeri vahetul suunamisel.

* Vt. lähemalt käesoleva peatüki 3. ja 4. paragrahvis.

[14] EKPA, f. 1, nim. 3, s.-ü. 181, l. 103—106.

[15] ENSV ORKA, f. R-1, nim. 1, s.-ü. 56, l. 35—37.

Hakati arvele võtma Punaarmee eesti rahvuslikes väeosades võitlevaid eriteadlasi ja spetsialiste, et neid pärast demobiliseerimist suunata juhtivale tööle rahvamajanduses.

Kui EK(b)P Keskkomitee büroo 30. juulil 1943 kontrollis oma varasemate otsuste täitmist nõukogude kaadri ettevalmistamise osas, siis võidi nentida, et töö oli märgatavalt paranenud. Oli koostatud kaadri vajaduse orienteeruvad plaanid ning nendest lähtudes asutud kursuste organiseerimisele ja inimeste praktikale suunamisele. Koostatud plaanide kohaselt ulatus kaadri üldine vajadus Eesti NSV Rahvakomissaride Nõukogu liinis 28 000 inimeseni, minimaalne vajadus taastamistööde alustamiseks oli 6330 inimest. Nendest töötas ja oli kohale kinnitatud ainult 817. Puudujäägi osaliseks katmiseks olid teatavad reservid olemas. Mitmesugustel kursustel õppis 1494, tootmis- või õppepraktikal viibis 1825 ning kõrgemates õppeasutustes õppis 139 inimest. Punaarmee eesti rahvuslikes väeosades oli arvele võetud 708 spetsialisti ja endist juhtivat töötajat. Ülejäänu osas tuli orienteeruda Eesti NSV vabastatavale territooriumile ja vennasvabariikide abile.[16]

1943. aasta sügiseks laienesid vabariigi juhtivate asutuste ülesanded ja töömaht märgatavalt. Eesti NSV Ülemnõukogu Presiidiumi, Eesti NSV Rahvakomissaride Nõukogu, rahvakomissariaatide ja peavalitsuste koosseisud olid aga endiselt 2—5-liikmelised. Olemasolevate juhtivate ja tehniliste töötajate arvuline koosseis ei vastanud enam eelseisvate ülesannete mahule.

Seoses sellega pöördusid EK(b)P Keskkomitee ja Eesti NSV Rahvakomissaride Nõukogu 27. oktoobril 1943 ÜK(b)P Keskkomitee ja NSV Liidu valitsuse poole palvega lubada seni vabastatud oblastite eeskujul moodustada Eesti NSV keskasutuste ning vabariikliku alluvusega linnade ja maakondade täitevkomiteede operatiivgrupid. Operatiivgruppide ülesandeks Nõukogude tagalas viibimise ajal pidi olema kõigi Eesti NSV rahvamajanduse taastamise ja nõukogulike ümberkorraldustega seotud ürituste ettevalmistamine. Pärast vabastatud Eesti NSV territooriumile jõudmist pidid operatiivgrupid moodustama taasloodavate kohalike võimuorganite põhituumiku.[17]

Vastu tulles Nõukogude Eesti valitsuse taotlusele, lubas NSV Liidu Rahvakomissaride Nõukogu sama aasta novemb-

[16] EKPA, f. 1, nim. 1, s.-ü. 440, l. 23.

[17] EKPA, f. 1, nim. 1, s.-ü. 333, l. 4—5.

ris vabariigi keskasutuste koosseisu märgatavalt suurendada. Eraldati täiendavad assigneeringud operatiivgruppide ülalpidamiseks.*

Rööbiti ettevalmistustega partei- ja nõukogude organite töö üleviimiseks Nõukogude Eestisse pööras EK(b)P Keskkomitee tõsist tähelepanu ka töörahva massiorganisatsioonide töö taastamiseks vajalike eeltingimuste loomisele.

Hetkekski ei unustatud EK(b)P Keskkomitees partei reservi ja lähima abilise, Eestimaa Leninliku Kommunistliku Noorsooühingu töö jätkamisega seotud küsimusi. Juba 1942. aasta mais vastuvõetud otsuses märgiti, et endisi komsomolitöötajaid ja aktiivseid noori tuleb arvele võtta, koondada ja taastamistöödeks ette valmistada samadel põhimõtetel nagu partei- ja nõukogude aktiivi.[18]

Sõja esimestel kuudel kaotas Eesti Komsomol suurema osa esimesel nõukogude aastal väljakujunenud kaadrist. Kuna ELKNÜ Keskkomitee sekretäridest oli Nõukogude tagalasse jõudnud ainult kaadrisekretär Leonid Valter, siis pidas EK(b)P Keskkomitee büroo vajalikuks määrata 1. juulist 1942 ELKNÜ Keskkomitee esimese sekretäri kohusetäitjaks kogenud kommunisti Juliana Telmani.[19] Tema juhtimisel taastus ka ELKNÜ Keskkomitee büroo tegevus. 24. oktoobril 1942 toimus tagala tingimustes esimene büroo koosolek, millest võtsid osa Juliana Telman, Leonid Valter ja Veera Jegorova.[20]

ELKNÜ tegevust Nõukogude tagalas arutati EK(b)P Keskkomitee bürool iseseisva küsimusena kahel korral — 1943. aasta 5. mail ja 28. detsembril.[21] Komsomoli üksikuid töölõike vaeti aga seoses ettevalmistustega tagasipöördumiseks Nõukogude Eestisse korduvalt.

Koos EK(b)P Keskkomiteega korraldati komsomolikaadri ettevalmistamise kursusi. ÜLKNÜ Keskkomitee kaasabil saadeti kursuste lõpetanuid kogemuste omandamiseks tööle tagala organisatsioonidesse. Nii töötasid Kurski oblastis Marta Kraav ja Aleksei Šiškin, Orjoli oblastis Ada Taavel ja Tamara Stehnovskaja, Voroneži oblastis Ita Saks, Tšuvaši ANSV-s Aleksander Valkonen — kokku 20 esimese kursuse lõpetanud kommunistlikku noort.[22] Rikkalike praktilise töö

* Vt. lähemalt käesoleva peatüki 5. paragrahvis.

[18] EKPA, f. 1, nim. 3, s.-ü. 181, l. 36.
[19] Sealsamas, l. 51.
[20] EKPA, f. 1, nim. 7, s.-ü. 1, l. 1.
[21] EKPA, f. 1, nim. 3, s.-ü. 181, l. 121—122; s.-ü. 182, l. 77—80.
[22] EKPA, f. 31, nim. 8, s.-ü. 1, l. 5—7.

kogemuste allikaks oli ka töö Punaarmee eesti rahvuslikes väeosades, kust komsomoli juhtivatele ametikohtadele siirdus palju energilisi ja võimekaid noori.

Märgatavalt raskemates ja keerulisemates tingimustes toimus ELKNÜ Keskkomitee töö okupeeritud Eestisse jäänud noortega. Üheks mõjukamaks töövormiks kujunesid siin Moskva ja Leningradi raadio eestikeelsed noortesaated, mida põhiliselt toimetas ELKNÜ Keskkomitee instruktor Linda Mõttus.

1943. aasta alguses hakati ette valmistama ELKNÜ organisaatoreid, keda partisanigruppide või -salkade koosseisus okupeeritud Eestisse saadeti. Nende ülesandeks oli luua side okupeeritud territooriumile jäänud kommunistlike noortega ja nende osavõtul alustada illegaalsete komsomoliorganisatsioonide loomist.[23]

1944. aasta alguses hakkas ELKNÜ Keskkomitee kavandama plaane Eesti NSV-s taastamisele tulevate komsomoli- ja teiste noorsoo-organisatsioonide töö alustamiseks. Täiendati Keskkomitee aparaadi koosseisu, komplekteeriti komsomoli linna- ja maakonnakomiteede juhtivat kaadrit. ELKNÜ Keskkomitee sekretäriks propaganda ja agitatsiooni alal saabus 8. Eesti laskurkorpusest kogemustega poliittöötaja Endel Jaanimägi. Keskkomitee koosseisust teisele tööle suunatud Veera Jegorova, Ivan Mettuse ja teiste asemele tulid komsomolitöö kogemusi omavad noored — Marta Kraav, Edgar Mattisen, Tamara Stehnovskaja, Ada Taavel, Boris Tolbast, Aleksander Valkonen ja mõnevõrra hiljem Niina Hrabrova, Helene Kuma ja Leonid Mäting. Eesti Komsomol valmistus EK(b)P Keskkomitee juhtimisel pingsalt taastamistööde alustamiseks Nõukogude Eestis.

EK(b)P Keskkomitee pidevat hoolt ja tähelepanu vajasid ka ametiühingud. Erilise koha selles töölõigus omandasid Eesti NSV Ametiühingute Kesknõukogu uuesti komplekteerimine, juhtiva kaadri ettevalmistamine ja ametiühingute töö suunamine Nõukogude tagalas asuvates Eesti NSV asutustes.

Esimesel nõukogude aastal oli Eesti ametiühingute ümberkorraldamisel ja tugevdamisel ära tehtud suur töö. Kui kodanliku Eesti lõpuperioodil ametiühingute liikmete arv küündis kõigest 15 000—16 000 inimeseni, siis Suure Isamaasõja eel tegutses Eesti NSV-s 21 vabariiklikku ametiühingukomiteed ja ametiühinguliikmete arv ulatus üle 180 000.

[23] EKPA, f. 31, nim. 8, s.-ü. 1, l. 2.

Ametiühingud olid kasvanud töötajate tähtsaimaks massiorganisatsiooniks, hõlmates tööliste ja teenistujate valdava enamuse. Sõda ja okupatsioon purustasid selle laialdase organisatsiooni.

Eesti NSV 65 juhtivast ametiühingutöötajast langesid 50 kas võitluses saksa fašistlike röövvallutajate vastu hävituspataljonis või evakueerumisel. Hukkunute hulgas olid Ametiühingute Kesknõukogu Presiidiumi esimees Voldemar Sassi ja vabariiklike komiteede esimehed Karl Tuisk, Erik Paulson, Herbert Tarm, Jaan Ruttas, Harri Titma. Rahvuskorpuse ridades võideldes langes hilisemates lahingutes veel viis meest, sealhulgas endine Eesti NSV Ametiühingute Kesknõukogu Presiidiumi aseesimees Arnold Jaanus ja vabariikliku komitee esimees Teja Tiitus.[24]

Juba 1942. aasta mais, mil EK(b)P Keskkomitee bürool arutati kaadriküsimust, kohustati kommuniste — ametiühingute vastutavaid töötajaid — arvele võtma ja võimaluste piirides erialasele tööle rakendama kogu Nõukogude tagalasse evakueerunud endise ametiühingutöötajate kaadri. Ühtlasi kohustati neid alustama tööd ka kaadri valiku ja väljaõppega. Nende ülesannete elluviimine lasus peamiselt Eesti NSV töö rahvakomissari Paul Vihalema, kes 1942. aasta juuli alguses määrati ühtlasi ka Eesti NSV Ametiühingute Kesknõukogu Presiidiumi esimehe kohusetäitjaks, ning presiidiumi liikme Bernhard Tinnuri õlgadel.[25]

Üksikasjalikult arutati Eesti NSV Ametiühingute Kesknõukogu tööd EK(b)P Keskkomitee bürool 12. augustil 1943.[26] Olgugi et olid läbi viidud ametiühingute juhtiva kaadri ettevalmistamise kolmekuulised kursused ja suurem osa lõpetanuist oli suunatud praktilisele tööle, ei saanud olukorraga rahule jääda. Olemasolevast kaadrist ei oleks jätkunud isegi vabariiklike keskorganite komplekteerimiseks, rääkimata taastamisele tulevatest kohalikest organitest. ÜK(b)P Keskkomitee kaadriosakonna kaudu pöörduti ÜAÜKN-i Presiidiumi poole palvega korraldada veel ühed juhtiva kaadri ettevalmistamise kursused 100—120 inimesele. Paralleelselt sellega soovitati luua tihe side ettevõtetega, kuhu oli koondunud suuremal hulgal evakueerunud eestlasi, et neist eesrindlikumad värvata kohalikku ametiühingutöösse.

Arvestades sõjaeelseid kogemusi ja Eesti NSV RKN-i struktuuri ümberkorraldamist, tehti muudatusi ka ametiühingute struktuuris. Siin ei mindud aga mitte vabariiklike komiteede arvu suurendamise, vaid mõnede väiksemate ametiühingute ühendamise teed mööda. 1943. aasta detsembris kinnitati need 16 vabariiklikku ametiühingukomiteed, kes ka alustasid tööd vabastatud Eestis. Ühtlasi koostati ametiühingute organisatsioonide taastamise plaan kolmeks esimeseks kuuks. 1944. aasta jaanuaris alustati uute liikmepiletite ja arvestuskaartide trükkimist.[27]

Kuna Eesti NSV töö rahvakomissaril P. Vihalemal tuli täie pingega lülituda oma otseste tööülesannete täitmisse, siis pandi Eesti NSV Ametiühingute Kesknõukogu esimehe kohused 1. jaanuarist 1944 B. Tinnurile.[28]

EK(b)P Keskkomitee ja Eesti NSV RKN-i põhiülesandeks Nõukogude tagalas viibimise perioodil oli organiseerida kõik evakueerunute ja okupeeritud territooriumile jäänud töötajate jõud fašismi purustamisele kaasaaitamisele. Kõik ümberkorraldused ja organisatsioonilised sammud, mida võeti ette partei, valitsuse ja töötava rahva massiorganisatsioonide juhtivate organite töös Suure Isamaasõja aastatel, olid tingitud olukorrast ja ülesannete muutumisest evakuatsioonitingimustes. Töö ümberkorraldamisel seati eesmärgiks kõige tihedamate sidemete loomine evakueerunutega, sest ainult sel teel oli võimalik läbi viia ettevalmistusi, mis olid vajalikud Eesti NSV territooriumi vabastamisele järgnevaks ülesehitustööks. Erilist tähelepanu pöörati sealjuures kaadri paigutamisele. Nii mõnedki töötajad, kes sõjaaja rasketes tingimustes ei õigustanud neile pandud lootusi, suunati vähem vastutusrikkale tööle. Samal ajal edutati juhtivale tööle uusi inimesi, kes olid ilmutanud algatusvõimet ja otsusekindlust rasketes ja keerulistes tingimustes töötamiseks.

1944. aastal jätkus EK(b)P Keskkomitee organisatsiooniline tegevus taastamistöö alustamiseks vabastatud Eesti NSV-s operatiivgruppide loomise ja nende töö suunamisega, millest on pikemalt juttu käesoleva peatüki viiendas paragrahvis.

2. EK(b)P KESKKOMITEE IDEELIS-POLIITILINE TÖÖ

Kui EK(b)P Keskkomitee organisatsioonilises töös võis eristada fašismi purustamiseks ja taastamistöö alustamiseks ettenähtud abinõusid, siis ideoloogilises töös niisugust vahet

[24] EKPA, f. 1, nim. 3, s.-ü. 181, l. 184.
[25] Sealsamas, l. 36, 51, 52, 185.
[26] Sealsamas, l. 184—187.
[27] EKPA, f. 1, nim. 3, s.-ü. 182, l. 73, 74, 89.
[28] ENSV ORKA, f. R-1040, nim. 2, s.-ü. 4, l. 11.

teha on raske. Eestimaa Kommunistliku (bolševike) Partei ideelis-poliitilise töö eesmärgiks Suure Isamaasõja aastail oli nõukogude patriotismi, rahvaste sõpruse ja kodumaa-armastuse kasvatamine. Nõukogude patriotism oli liikumapanevaks jõuks nii kangelastegudele rindel, töövaprusele Nõukogude tagalas kui ka ennastsalgavale taastamistööle vabastatud piirkondades.

EK(b)P ideelis-poliitilises töös Suure Isamaasõja aastail tuli arvestada teatavaid iseärasusi. Eesti oli nõukogude võimu tingimustes elanud ainult üks aasta ja kodanliku ideoloogia järelmõju andis tunda rahva hulgas tugevamini kui enamiku Nõukogude vennasrahvaste seas. Vallutatud Eesti NSV territooriumil viisid okupandid ja nende kohalikud käsilased läbi intensiivset fašistlikku ja natsionalistlikku propagandat. Nõukogude tagalasse evakueerunud Eesti NSV kodanikud elasid laialipillatult, EK(b)P Keskkomitee otsene kontakt nendega oli raskendatud. Kõik need iseärasused tegid EK(b)P töö keeruliseks ja nõudsid eriti hästi läbimõeldud ja sisukat ideelis-poliitilist tööd.

Kommunistliku Partei ideelis-poliitilise töö mõned lõigud, eriti elanikkonna hulgas ajutiselt okupeeritud Eesti NSV-s leidsid käsitlemist käesoleva väljaande I köites.* Sellepärast peatume alljärgnevalt peamiselt Nõukogude tagala elanikkonna seas tehtud tööl ja mõnedel ideelis-poliitilise töö probleemidel vahetult enne Eesti NSV okupantidest vabastamist.

Nõukogude tagalasse evakueerunud Eesti NSV töötajate poliitilise kasvatustöö pearaskust kandsid kohalikud töökollektiivid, partei- ja nõukogude organid. Evakueerunutel oli küll alguses raskusi vene keelega, kuid nõukogude inimeste sõbralikkus ja abivalmidus, nende mured ja rõõmud olid niigi mõistetavad.

Aastail 1941—1942, mil eestikeelset ajakirjandust regulaarselt ei ilmunud, oli evakueerunute hulgas EK(b)P poolt läbiviidavas kasvatustöös tähtsaimaks vormiks suusõnaline propaganda. Seda organiseerisid ja viisid läbi EK(b)P Keskkomitee juhtimisel Eesti NSV RKN-i volinikud. Nad korraldasid kohapeal evakueerunute koosolekuid, mitmesuguste tähtpäevade tähistamist, esinesid loengutega. Nii korraldas Gorki ja Ivanovo oblasti volinik H. Hamburg juba 1942. aastal Gorki linnas ja lähemates rajoonides elavatele eestlastele iga kuu kaks üldkoosolekut, kus esines ise ettekannetega sündmustest rinnetel, olukorrast ajutiselt okupeeritud Eestis, evakueerunute ülesannetest, lööktööliste liikumisest Suure Isamaasõja päevil ja teistel teemadel. Gorkis toimunud üldkoosolekutest võttis osa 200—250 evakueerunut. Analoogilised koosolekud toimusid ka teistes piirkondades. Tihti esinesid nendel EK(b)P Keskkomitee ja vabariigi valitsuse esindajad.[29]

Eesti NSV RKN-i volinike teine nõupidamine 1942. aasta novembris võttis vastu üksikasjaliku otsuse poliitilise kasvatustöö parandamiseks evakueerunute hulgas. Kolmeteistkümnesse Vene NFSV autonoomsesse vabariiki ja oblastisse, kus elas suuremal arvul Eesti NSV-st evakueerunuid, määrati poliitilise töö organisaatorid. Organisaatorid olid Eesti NSV RKN-i kohalikele volinikele abiks poliitilise kasvatustöö korraldamisel. Nende tegevus oli kooskõlastatud kohaliku parteikomiteega ning nad töötasid EK(b)P Keskkomitee propaganda- ja agitatsiooniosakonna juhtimisel. Tšeljabinski oblasti Verhneuralski ja Uvelski rajoonis ning Kurgani oblasti Dalmatovo rajoonis, kus elas kõige rohkem meie vabariigist evakueerunuid, rakendati tööle veel oblasti organisaatorile alluvad propagandistid.[30]

Koosolekute, loengute, vestluste ja individuaalse selgitustöö kõrval organiseeriti ka õpperinge ja viidi läbi seminare. 1942. aasta novembri lõpust töötasid regulaarsed õpperingid Tšeljabinski oblasti Plasti linnas ja Uvelski rajoonikeskuses, Verhneuralski eesti mittetäielikus keskkoolis ja Eesti NSV Riiklikes Kunstiansamblites. Seminari vormi kasutati Eesti NSV RKN-i Tšeljabinski esinduses ning Moskvasse koondunud partei- ja valitsusorganeis.[31]

Kui 1943. aastal hakkas regulaarselt ilmuma «Rahva Hääl», korraldati evakueerunute hulgas tihti ajalehe ühislugemisi ja arutelusid. Punaarmee võimas pealetung ja Nõukogudemaa territooriumi alanud vabastamine pakkusid selleks järjest rikkalikumat materjali ja äratasid üha sügavamat huvi poliitiliste ja sõjaliste sündmuste vastu.

Volinike järjekordsel nõupidamisel 1943. aasta juunis arutati jällegi Eesti NSV-st evakueerunute hulgas läbiviidava poliitilise kasvatustöö olukorda. Nõupidamise materjalide alusel avaldatud Eesti NSV RKN-i esimehe korralduses

---

* Eesti rahvas Nõukogude Liidu Suures Isamaasõjas 1941—1945. Esimene köide. Tallinn 1971, lk. 395—408.

29 EKPA, f. 1, nim. 1, s.-ü. 289, l. 8.
30 S. Purge. Karmidel aastatel. Tallinn 1965, lk. 82.
31 Sealsamas, lk. 82—83.

12. juunist 1943 märgiti edusamme selles töös. Poliitilise kasvatustöö edasiseks täiendamiseks ja süvendamiseks kohustas Eesti NSV RKN oma volinikke välja arendama aktivistidekaastööliste võrgu, looma veelgi tihedama kontakti kohalike parteiorganisatsioonidega ja kasutama senisest suuremal määral nende abi. Riiklike tähtpäevade puhul läbiviidavad poliitilised üritused soovitati tihedalt siduda evakueerunute päevaprobleemidega.[32]

Evakueerunute hulgas tehtava poliitilise selgitustöö sisukaks muutmisele ja metoodika parandamisele aitas kaasa 1943. aasta mai lõpul EK(b)P Keskkomitee juurde loodud parteikabinet, mille tööd juhtis Keskkomitee ajakirjandussektori juhataja Johannes Käbin. Parteikabineti ülesandeks oli pideva abi osutamine lektoritele, propagandistidele ning iseseisvalt marksismi-leninismi teooriat õppijatele, samuti esialgse materiaalse baasi loomine propagandatööks pärast Eesti NSV territooriumi vabastamist.[33]

Lisaks kohapealsetele lektoritele ja propagandistidele kinnitati EK(b)P Keskkomitee mittekoosseisuliste lektorite grupp, kuhu kuulusid G. Abels, V. Hion, P. Keerdo, H. Kruus, O. Sepre, K. Taev, V. Telling, A. Vaarandi ja A. Veimer.[34] Nad esinesid Punaarmee eesti rahvuslikes väeosades, Nõukogude tagalas paiknevates Eesti NSV asutustes ja organisatsioonides ning evakueerunute koosolekuil. Veelgi põhjalikum oli EK(b)P ideelis-poliitiline töö kaadri ettevalmistamise kursustel, kus marksistlik-leninlik teooria kuulus õppeplaanidesse.

Evakueerunute maailmavaate kujundamisele ja poliitilise silmaringi laiendamisele aitasid oluliselt kaasa riiklike tähtpäevade ning Jüriöö ülestõusu 600. aastapäeva tähistamine. Sel puhul läbiviidud üritustel ei käsitletud küsimusi kitsas ajaloolises aspektis, vaid alati vastavalt nende ülesannetega, mida agitatsiooni- ja propagandatöö ette püstitas Suur Isamaasõda.

Üheks võimsaks vahendiks rahvahulkade mobiliseerimisel fašismivastasesse võitlusse ja nõukogude patriotismi kasvatamisel oli nõukogude ajakirjandus. Ta oli partei kollektiivne propagandist, agitaator ja organisaator. Ajakirjandus tutvustas lugejaid partei ja valitsuse tähtsamate otsustega, tõi ära kirjutisi rindekangelastest ja ennastsalgavast tööst tagalas, kutsus võitlusele fašismi vastu, sisendas usku võidusse. Vaatamata sõjaaja raskustele, ilmusid sajad ajalehed Nõukogude Liidu kõigi rahvaste keeltes.

[32] EKPA, f. 1, nim. 1, s.-ü. 339, l. 4.
[33] EKPA, f. 1, nim. 3, s.-ü. 181, l. 134.
[34] Sealsamas, l. 188.

Ajakirjandusel oli EK(b)P ideelis-poliitilises töös eriti tähtis koht. Emakeelne kirjasõna oli kõigile Eesti NSV-st evakueerunutele arusaadav. Ajalehed ja teised perioodilised väljaanded jõudsid, kuigi tihti hilinemisega, NSV Liidu kõige kaugematesse piirkondadesse — ka nendesse, kus ei olnud Eesti NSV RKN-i volinikke. Vabariikliku ajakirjanduse temaatikat oli võimalik suunata, arvestades konkreetse lugejaskonna ettevalmistust ja huvide ringi. Kohapealse hästi ettevalmistatud propagandistide kaadri nappuse tingimustes täiendas kirjasõna oluliselt suulist kasvatustööd. Suure Isamaasõja aastail oli ajakirjandus põhiliseks otsese kontakti pidamise vahendiks partei ja evakueeritute vahel.

Eestikeelse ajakirjanduse hälliks Nõukogude tagalas kujunes Leningrad. Kuid Leningradis ilmunud «Rahva Hääle» seltse ja «Nõukogude Eesti Eest» kolm numbrit ei olnud oma ilmumistingimuste tõttu kumbki veel Nõukogude tagalas laialdase levikuga ajalehed. Nad olid rindelehed, mida levitati peamiselt ajutiselt okupeeritud Eesti NSV territooriumil.

Jaanuaris 1942 hakkas Tšeljabinskis ilmuma tagalas töötavatele evakueerunutele mõeldud eestikeelne bülletään «Nõukogude Informatsioonibüroo Viimased Teated». Seda anti välja 2—3 korda nädalas tiraažiga 500 eksemplari. Bülletäänis avaldati Nõukogude Informatsioonibüroo teadete kõrval kõrgema ülemjuhataja kõnesid ja käskkirju, EK(b)P Keskkomitee ja Eesti NSV RKN-i teadaandeid ning TASS-i välissündmuste kroonikat. Toimetustööga tegelesid erinevatel aegadel Alice Haberman, Kristjan Kure, Jaan Kärner ja teised.[35]

«Nõukogude Informatsioonibüroo Viimaste Teadete» ilmumine jätkus 1944. aasta aprilli lõpuni. Eriti suur osatähtsus oli sellel väljaandel EK(b)P ideoloogilises töös senikaua, kui eestikeelsed lehed ilmusid ainult Leningradis ega olnud evakueerunutele kaugemas tagalas kättesaadavad.

Moskvas 1942. aasta viimastel päevadel ilmuma hakanud EK(b)P Keskkomitee ja Eesti NSV RKN-i häälekandja «Rahva Hääl» kujunes kiiresti oodatud ja paljuloetud ajaleheks nii tagalas kui ka okupeeritud Eestis. «Rahva Hääl»

[35] ENSV ORKA, f. R-1, nim. 2, s.-ü. 819, l. 77; Nõukogude Eesti trükisõna Suure Isamaasõja aastail. Nõukogude Liidu tagalas 1941—1945 ilmunud trükiste ja artiklite riiklik bibliograafia. Tallinn 1970, lk. 101.

oli eelkõige EK(b)P ideoloogilise töö operatiivseks relvaks. Arvukad artiklid, Nõukogude Informatsioonibüroo teated, kõrgema ülemjuhataja käskkirjad ja kõned, uudised rindelt ning okupeeritud Eestist ja muud materjalid valgustasid mitmekülgselt Suure Isamaasõja käiku ning selgitasid kõiki tähtsamaid sündmusi nii meie kodumaal kui ka rahvusvahelisel areenil. Kõige selle kõrval täitis «Rahva Hääl» ka sõja eel ilmunud erisuunaliste ajalehtede ülesandeid ning hõlmas nende probleeme ja temaatikat — muidugi sõjaaja tingimuste kohaselt. Seetõttu oli mõistetav, et ajalehe kirjasaatjate hulka kuulusid paljud Nõukogude tagalas elavad eesti teadlased, kirjanikud ja kultuuritegelased.

«Rahva Hääle» vahetult trükiks ettevalmistamisega tegeles võrdlemisi väike kollektiiv. Sinna kuulusid: peatoimetaja Anton Vaarandi, asetäitja Karl Taev, keeleline toimetaja August Korsen. Debora Vaarandi hooleks olid kultuuriküsimused, kunst ja kirjandus, Veronika Kruus tegeles kirjasaatjailt laekuva kaastöö ja kirjadega, Armin Saan hankis peamiselt tõlkematerjali. Karikaturistina kuulus toimetuse koosseisu Jaan Jensen.[36]

Toimetus teadis, et sõja saatus otsustatakse rindel, kuid ta teadis ka seda, et kõigi võitude nurgakiviks on rinde ja tagala ühtsus. Selle kindlustamisele püüdiski «Rahva Hääl» oma veergudega kaasa aidata. Püüti lähendada kaugusi, tõsta meeleolu ja süvendada ühtekuuluvustunnet. Tehti kõik selleks, et inimesed näeksid tänaste raskuste tagant uut ja paremat homset, et nad kasutaksid ka tänase võimalusi teadmiste ja kogemuste omandamiseks tulevaste päevade tarvis.

Pikapeale hakkas ka rubriigi «Evakueerunute tööst ja elust» jaoks laekuma materjali. Ruuminappuse tõttu kajastus tegelikkus küll tihti vaid lakoonilistes sõnumites: «Terve hulk eesti insenere ja keemikuid on leidnud oma võimetele avara tööväljа nõukogude tehastes ja käitistes», «Rida Tartu partei- ja nõukogude aktiivi liikmeid ületavad ühes Omski oblasti kolhoosis järjekindlalt töönorme». Leidus teateid eesti koolidest ja lastekodudest, kaadri ettevalmistamise kursustest ja tööstuskombinaatidest. Kõik see kõneles nii omaalgatuslikest kui ka EK(b)P Keskkomitee ja vabariigi valitsuse poolt organiseeritavatest ettevõtmistest.

Pidevalt tõi ajaleht materjale, mis olid seotud eluga okupeeritud Eestis. Minevikku tänapäevaga seostavaid kirjutisi ilmus H. Habermani, H. Kruusi, M. Laossoni ja mitmete teiste sulest. Olukorda fašistlikus leeris käsitles A. Vaarandi oma sellesisulises artiklite sarjas. Kord kuus hakkas D. Vaarandi toimetusel ilmuma kunsti ja kirjanduse erilehekülg.

«Rahva Hääle» kõrval, mis oli määratud Nõukogude tagalasse evakueerunud eesti töötajatele ja valgustas rohkem nende tegevust, hakati välja andma veel teist «Rahva Häält» okupeeritud Eesti NSV territooriumil levitamiseks. Selles «Rahva Hääles» toodi rohkem informatsiooni okupeeritud Eestist, paljastati saksa fašismi kuritegusid ja selgitati Nõukogude valitsuse poliitikat. Väliselt erinesid need ajalehed üksteisest selle poolest, et okupeeritud alade jaoks määratud ajalehe numbri juurde lisati täht A, näiteks nr. 6 (467)A.[37]

1943. aasta 28. aprillil arutati «Rahva Hääle» tööd EK(b)P Keskkomitee bürool. Positiivsena märgiti Jüriöö ülestõusu kuuesajanda aastapäeva tähistamise materjalide õnnestunud käsitlemist ja ka pidevat ülevaadete andmist eesti rahvusliku kultuuri arengust Nõukogude tagalas. Vajaka jäi sel ajal veel Nõukogude tagalasse evakueerunute elu ja tööd ning okupeeritud Eesti tegelikkust kajastavate materjalide avaldamisest. Nende lünkade likvideerimiseks jätkatigi sihikindlat tööd.

1944. aasta veebruaris saabusid EK(b)P Keskkomitee ja Eesti NSV Rahvakomissaride Nõukogu blokaadirõngast vabastatud Leningradi, et teha viimaseid ettevalmistusi Eestisse tagasipöördumiseks. Ühe esimese operatiivgrupina saabus talvisesse kangelaslinna ka «Rahva Hääle» toimetus eesotsas Joosep Saadiga, kes 1943. aasta sügisest asendas ajalehtede toimetajate kursustele suunatud A. Vaarandit. Vastutavaks sekretäriks sel perioodil oli Jüri Kipper, külgjendajaks Armin Saan ja korrektoriks Erna Orgse.[38]

Ajakirjanduse ette kerkisid nüüd uued ning ulatuslikumad ülesanded — mobiliseerida kõik rahva jõud Punaarmee abistamiseks Eesti NSV territooriumi vabastamisel, senisest laiemalt kajastada EK(b)P Keskkomitee ja Eesti NSV valitsuse ettevalmistusi taastamistöödeks Eesti NSV-s. Sellest lähtudes laiendati Leningradis tunduvalt ajalehtede välja-

---

[36] V. Kruus. ... ja sõjaaegses Moskvas. — Võitlevas tagalas, lk. 358.

[37] J. Saat. Minu tööst ajakirjanikuna. — Kui kõik alles tärkas. Tallinn 1973, lk. 64—65.

[38] Sealsamas, lk. 66.

andmist. Vastavalt EK(b)P Keskkomitee büroo otsusele hakkasid ilmuma «Talurahvaleht» ja «Sovetskaja Estonia».[39] Ajavahemikul 9. veebruarist kuni 25. juunini 1944. aastal ilmus lisaks neile veel Eesti nõukogude partisanide häälekandja «Tasuja».

Esialgu ilmusid kõik eestikeelsed ajalehed «Rahva Hääle» baasil. Aegamisi siiski olukord paranes. 29. veebruaril ilmuma hakanud «Talurahvalehe» toimetajaks saabus Eesti laskurkorpusest Aleksander Aben. «Tasuja» toimetamisega tegelesid Raik Aarma ja Ita Saks.[40]

19. veebruaril hakkas Leningradis Daniil Rudnevi toimetamisel ilmuma ka EK(b)P Keskkomitee venekeelne häälekandja «Sovetskaja Estonia». Ajaleht ilmus kaks korda nädalas tiraažiga 8000 eksemplari ja oli mõeldud Eesti NSV vabastatud valdade elanikele, Punaarmee ja Balti mere laevastiku võitlejatele. Ajaleht aitas vennasrahvastest sõjameestel tundma õppida maad ja rahvast, keda nad olid asunud vabastama.

22. mail 1944 andis EK(b)P Keskkomitee büroo oma istungil positiivse hinnangu «Rahva Hääle» senisele tegevusele fašismivastases võitluses. Tunnustavalt märgiti tööd, mida ajaleht oli viimase poolteise aasta jooksul teinud kõigi progressiivsete jõudude ühendamisel mõlemal pool rindejoont. Muutunud olukorrast lähtudes otsustas EK(b)P Keskkomitee büroo hakata ajalehe veergudel rohkem avaldama partei elu kajastavaid materjale ja pöörama veelgi suuremat tähelepanu rahvaste sõpruse teemadele. 1. juunist 1944 otsustati ühendada mõlemad «Rahva Hääle» väljaanded. Senise ühe korra asemel hakkas ajaleht ilmuma kaks korda nädalas tiraažiga 30 000 eksemplari. «Rahva Hääle» satiiriline lisaleht «Pikker», mida seni oli ilmunud kaks numbrit, otsustati muuta kord kuus ilmuvaks lisaleheks.[41]

Leningradis töötas «Rahva Hääle» toimetus kuni septembri keskpaigani, mil ta koos vabariigi valitsuse operatiivgruppidega vabastatud Võrru suundus. 29. septembril hakkasid «Rahva Hääl» ja «Sovetskaja Estonia» ilmuma juba vabastatud Tallinnas. Enne seda, 24.—28. septembrini, jõudis aga Tallinnas ilmavalgust näha viis numbrit «Päevauudiseid» A. Slutski toimetusel. Kui arvestada ka Võrus ilmunud numbreid, siis anti sõja-aastate jooksul Nõukogude

[39] EKPA, f. 1, nim. 3, s.-ü. 182, l. 143—144.
[40] J. Saat, Minu tööst ajakirjanikuna. — Kui kõik alles tärkas, lk. 66.
[41] EKPA, f. 1, nim. 3, s.-ü. 182, l. 189—191.

tagalas välja üldse 115 tagalatöötajatele ja 75 okupeeritud aladele määratud EK(b)P Keskkomitee ja Eesti NSV RKN-i häälekandja «Rahva Hääl» numbrit. «Sovetskaja Estoniat» ilmus Leningradis 65 ja «Talurahvalehte» 17 numbrit.

Lisaks eespool mainitud ajalehtedele ilmus Suure Isamaasõja aastail veel kolm eestikeelset rindelehte. Need olid allutatud küll Punaarmee poliitorganitele ja aitasid kaasa eelkõige väeosade ees seisvate ülesannete lahendamisele. Kuivõrd nendes rindelehtedes ilmus ka EK(b)P Keskkomitee ja Eesti NSV RKN-i ametlikke materjale, vabariigi juhtivate töötajate artikleid ning nad olid määratud eesti rahvuslike väeosade võitlejatele, siis võib ka nende tegevust vaadelda EK(b)P ideelis-poliitilise töö ühe lõiguna. 7. Eesti laskurdiviisi poliitosakonna häälekandjana hakkas 8. veebruaril 1942 ilmuma «Punaväelane» ja 249. Eesti laskurdiviisis 19. aprillist 1942 «Rünnakule». Viimane muudeti sama aasta oktoobris «Tasujaks». Eesti tagavarapolgu ajalehe «Punaväelane-Krasnoarmejets» esimene number ilmus 23. detsembril 1942. Kõik need kolm rindelehte ilmusid oma väekoondiste likvideerimiseni pärast Suure Isamaasõja võidukat lõppu.[43]

«Punaväelase» vastutavateks toimetajateks sõja perioodil eri aegadel olid Max Laosson, Aleksander Aben ja Karl Kivi. Toimetamise rasket koormat vedasid Elmar Goldschmidt, Georg Reitsak, Aado Slutsk ja tõlk-kunstnikuna Feliks Valdvere. 1944. aasta alguses toimetusest lahkunud A. Abeni ja A. Slutski asemele tulid aktiivsed kirjasaatjad Voldemar Kapp ja Ralf Parve, kelle nooruslik ind ja energia andsid toimetuse tööle uut hoogu juurde.[44]

Veelgi suuremad muudatused toimusid sõja-aastatel «Tasuja» toimetuses. Ainuüksi vastutava toimetaja ametikohal jõudsid töötada Eduard Värav, Villem Kuusik, Eduard Konsa, Leo Aisenstadt ja Paul Kuusberg. Peale nende töötasid veel toimetuses Eduard Ertis, Elmar Goldschmidt, Olev Jõgi, Madis Pesti, Lembit Remmelgas, Johannes Undusk, Endel Vahkal, ainuke naisrindeajakirjanik Berta Uusen ja kunstnikuna Paul Reeveer.[45]

[42] Nõukogude Eesti trükisõna Suure Isamaasõja aastail, lk. 100.
[43] Sealsamas.
[44] G. Reitsak. Ühest ajakirjanike kaadri sepikojast. — «Eesti Kommunist» 1962, nr. 2, lk. 67.
[45] P. Kuusberg. Rindeajalehte tegemas. — Kui kõik alles tärkas, lk. 461—464.

Tagavarapolgu ajalehe «Punaväelane» toimetus püsis aga erinevalt diviisiajalehtede toimetustest muutumatuna kogu ilmumisaja kestel. Valdur Lehari, Voldemar Kaljumäe ja Valentin Pomm olid need mehed, kes hoolitsesid selle eest, et ajaleht kaks korda nädalas jõuaks tagavarapolgu võitlejateni.[46]

Punaarmee eesti rahvuslike väeosade rindelehtede ülesandeks oli kaasa aidata väekoondise sõjameeste kasvatamisel vaprateks ja teadlikeks Nõukogude armee võitlejateks. Igas olukorras olid nad parteiorganisatsiooni ja väejuhatuse lähimateks abilisteks väeosade ees seisvate aktuaalsete ülesannete lahendamisel.

Pidevalt avaldati rindeajalehtede veergudel ka Nõukogude tagalasse evakueerunud kirjanike kirjutisi ja luuletusi. Diviisiajalehtede veergudel algas ka hilisemate tuntud kirjameeste Villem Grossi, Manivald Kesamaa, Paul Kuusbergi, Hans Leberechti, Ilmar Sikemäe ja mõnede teiste loominguline tee.

Kasvas laialdane kirjasaatjate kaader, kellest tublimate hulka kuulusid Väino Evert, Valter Kruustee, Eduard Männik, Ants Saar, Osvald Tani. Paljudele sai aga kaastöö rindeajalehtedes, kust ammutati ajakirjanikule kõige vajalikumat — oskust näha ümbritsevas elus tähelepanuväärset ja jäädvustada seda paberile —, nende tulevase elukutse aluseks. Nimetame siin mõned nendest: Lembit Kaik, Erich Kiisa, Feliks Leet, Hans Mannermaa, Rein Mägi, August Pähklimägi, Arnold Päts, Ilmar Reidi, Edgar Spriit, Eino Tali. Seega kujunesid rahvusväeosade rindelehed väga paljudele esimeseks ajakirjanduslikuks kooliks, eesti nõukogude ajakirjanike kaadri sepikojaks, millest käisid läbi paljud esimeste sõjajärgsete ja ka praeguste ajakirjade, ajalehtede, raadio ja televisiooni toimetuse töötajad.[47]

EK(b)P ideoloogilise töö tõhusaks vahendiks Suure Isamaasõja aastail, eriti okupeeritud Eesti NSV elanikkonna hulgas, olid eestikeelsed raadiosaated. Korduvalt arutati Üleliidulise Raadiokomitee eesti toimetuse tööd EK(b)P Keskkomitee büroo istungeil.[48] EK(b)P Keskkomitee saatis raadiotoimetusse kogemustega ideoloogiatöötajaid, suunas

[46] V. Kaljumäe. «Punaväelane» II. — Kui kõik alles tärkas, lk. 487—493.
[47] G. Reitsak. Ühest ajakirjanike kaadri sepikojast. — «Eesti Kommunist» 1962, nr. 2, lk. 68—71.
[48] EKPA, f. 1, nim. 3, s.-ü. 181, l. 27—29, 79—80, 123—127.

saadete temaatikat, aitas koostada originaalsaateid. Pidevalt esinesid mikrofoni ees paljud EK(b)P Keskkomitee ja Eesti NSV RKN-i vastutavad töötajad.

Pikemat aega oli eestikeelsete raadiosaadete põhiliseks keskuseks Moskva. Enam kui 2,5 aastase tegevuse kestel tegi Üleliidulise Raadiokomitee eesti toimetus Moskvas ära hindamatu töö okupeeritud Eesti elanike poliitilisel kasvatamisel. Selle aja jooksul anti eetrisse arvukate informatsioonisaadete kõrval 519 erisaadet partisanidele, 353 noortesaadet, 47 saadet naistele, 42 saadet talupoegadele, 72 kirjandussaadet, 35 iseseisvat kontserti, 26 muusikalis-satiirilist saadet ja kümmekond kuuldemängu.[49]

1944. aasta veebruaris, mil EK(b)P Keskkomitee ja Eesti NSV RKN siirdusid Leningradi, kandus sinna üle ka raadiotöö keskus. Eestikeelsete saadete arvu ja kestvust Leningradis suurendati, Leningradi Oblasti Raadiokomitee eesti toimetust laiendati. Eesti NSV RKN-i määrusega 1. maist 1944 taastati Eesti NSV Raadiokomitee tegevus. Komitee esimeheks kinnitati Paul Uusman.[50]

Moskva raadio eestikeelsed saated lõpetati 26. mail 1944. Tugeva emotsionaalsuse ja veendumusega kõlasid Moskvast eetrisse antud viimase eestikeelse saate lõpusõnad: «Me tuleme tagasi Eestisse! Me tuleme varsti!» ja nendele järgnenud H. Lepnurme laul «Me tuleme» Eesti NSV Riiklike Kunstiansamblite meeskoori esituses.[51]

1944. aasta mais, mil Leningradi koondus kogu raadiotöö, anti sealt 8 eestikeelset saadet ööpäevas. Eesti NSV vabastamislahingute ajal suurendati saadete arvu kümneni, mis kestsid kokku üle 4 tunni.

Leningradi raadio eestikeelseid saateid iseloomustas materjalide ja kasutatavate vormide suur mitmekülgsus. Saadete huvitavamaks ja mitmekesisemaks muutmisele aitas kaasa Eesti NSV algava vabastamisega kaasnev probleemide ringi avardumine ja võimaluste laienemine saadete koostamiseks. Moskva raadio töötajate arvel kasvas toimetuse kaader ja kaastööliste võrk. Algas raadiole oma kunstilise juhtkonna ja kollektiivide komplekteerimine. Seda tehti Eesti NSV Riiklike Kunstiansamblite baasil. Lavastaja kohale asus Leo Martin, muusikasaadete kunstilise juhi kohale tuli Hugo Lepnurm. 1944. aastal suvel sai

[49] S. Purge. Karmidel aastatel, lk. 115.
[50] ENSV ORKA, f. R-1, nim. 1, s.-ü. 51, l. 128; s.-ü. 58, l. 222.
[51] ENSV ORKA, f. R-1590, nim. 1, s.-ü. 177, l. 113.

Leningradi raadio eesti toimetus oma väikese sümfooniaorkestri, mida juhatas Roman Matsov. Samuti töötas raadio juures oma näitlejate grupp, kuhu kuulusid Ants Lauter, Paul Pinna, Elsa ja Valdeko Ratassepp, Eduard ja Olev Tinn, Kaarel Toom, Alfred Rebane, Ilmar Tammur, Lembit Rajala ja teised.[52]

Tähelepanuväärne koht Leningradi raadio saadetes kuulus 1944. aasta veebruari keskpaigast alates noortesaadetele. Ainuüksi 11. veebruarist kuni 14. aprillini 1944 anti Leningradist eetrisse 84 saadet noortele okupeeritud Eestis. Hitlerlikku raadiopropagandat paljastavate materjalide kõrval avaldati neis vestlusi eesti rahvuskorpusest ja partisanivõitlusest, elust vabastatud rajoonides ja hitlerlaste metsikustest nõukogude inimeste kallal, rahvaste sõprusest ja välismaa noorte võitlusest fašismi vastu, eesti kirjanduses kajastuvast põlisest võitlusest saksa röövvallutajatega ja sellest, kuidas hitlerlased kasutavad mobiliseeritud eesti noori oma rahvavaenulike eesmärkide saavutamiseks.[53]

Alates 1944. aasta algusest hakati Leningradi raadios avaldama Nõukogude tagalasse evakueerunud töötajate ja Punaarmee eesti rahvuslike väeosade võitlejate kirju omastele, tuttavatele ja sõpradele okupeeritud Eestis. Selliseid kirju loeti esialgu kord päevas. Kuna aga kirjade arv üha kasvas, hakati neid märtsi algusest lugema ühes hilisõhtuses ja kolmes öises saates.[54] Kirjadest koostatud saateid kuulati okupeeritud Eestis eriti suure huviga. Kirjad lõid kontakti rindejoonega lahutatud perekondade vahel ja paljastasid hitlerlaste hirmujutte Nõukogude tagalasse evakueerunud Eesti NSV kodanike käekäigust.

1944. aasta septembris paiknes Eesti NSV Raadiokomitee operatiivgrupp eesotsas P. Uusmaniga Võrru, kus alustas ka tööd ajutine Võru saatejaam. Vaatamata tehnikaosakonna juhataja Ants Asperi ja tema abiliste pingutustele ei suudetud väliolukorras saatejaama täielikult välja reguleerida ja saadete tehniline kvaliteet jättis soovida. Kuid Võru saatejaama töölerakendamisel oli suur poliitiline tähtsus — Nõukogude Eesti raadio töötas juba vabastatud territooriumil. Võru saatja töötas umbes poolteist kuud. Siis toodi ta

[52] P. Uusman. Raadio ja kunstiansamblid .— Kunstiansamblid Suure Isamaasõja päevil. Tallinn 1963, lk. 102, 104.
[53] ENSV ORKA, f. R-1590, nim. 1, s.-ü. 187, l. 47—48.
[54] ENSV ORKA, f. R-1590, nim. 1, s.-ü. 185, l. 166—168, 205, 322, 323.

Tallinna, kus lõplikult välja reguleeriti ja osaliselt ka ümber ehitati. 28. oktoobrist alustas tööd Tallinna raadiosaatja.

Mõnda aega pärast Eesti NSV mandriosa vabastamist jätkusid eestikeelsed raadiosaated Otto Samma toimetamisel ka Leningradist. Uutes tingimustes omandasid saatekavas esikoha taastamistööde algusega seotud materjalid. Alustati saatesarja «Teateid kodumaalt ja pealinnast», milles avaldati informatsiooni ja kirjasaatjate sõnumeid vabastatud Eestist. Saated Leningradist lõpetati 12. novembril 1944 ja Eesti raadio töö koondus jällegi täielikult Tallinna.

Üle kolme aasta kestnud erakorraline periood Eesti raadio ajaloos oli jäänud seljataha. Suure Isamaasõja ajal Leningradist ja Moskvast antud eestikeelsed raadiosaated olid määratud eeskätt okupeeritud Eesti NSV elanikele ja neil oli seetõttu eriline poliitiline tähtsus. Okupeeritud alade elanikkonna käsutuses oli võrdlemisi suur hulk raadiovastuvõtjaid ja seetõttu kujutasid raadiosaated endast EK(b)P Keskkomitee otsest vahendit kõnelemiseks okupatsiooni ikke all ägava rahvaga. Vaieldamatult soodustasid nad murrangu tekkimist elanikkonna kõikuva osa teadvuses ja tõmbasid uusi inimesi kaasa aktiivsesse võitlusesse fašistlike okupantide ja nende käsilaste vastu.

Nõukogude tagalasse evakueerunud inimestele oli aga osavõtt nendest raadiosaadetest üheks konkreetseks võitlusvormiks saksa fašistide ja nende käsilaste vastu. See oli kaasalöömine ideoloogilisel võitlusrindel, Eesti NSV vabastamise eest, millesse lülitus kogu olemasolev aktiiv — partei- ja nõukogude töötajad, kirjanikud, heliloojad, muusikud, teatritegelased, rahvuskorpuse võitlejad ja paljud teised Nõukogude tagala töötajad. Samal ajal kujutas raadio endast ka omamoodi eesti nõukoguliku kultuuri koondamiskohta ja oli selle kultuuri vahendajaks kodumaale.

EK(b)P Keskkomitee poolt tehtavat ja suunatavat ideelis-poliitilist tööd Suure Isamaasõja aastail on raske ülehinnata. Selle töö tähtsuse vaagimisel on määravaks mitte ainult läbiviidud ürituste hulk, nende vorm, vaid esijoones konkreetsed tulemused. Nõukogude sotsialistliku ühiskondliku ja riikliku korra eelistele tuginedes õnnestus Kommunistlikul Parteil suhteliselt lühikese ajaga saavutada otsustav murrang Nõukogude tagalasse evakueerunud ja Punaarmee rahvuslike väeosade ridades võitlevate, eelnevalt ainult üks aasta nõukogude võimu tingimustes elanud inimeste teadvuses. Nõukogude Eestisse jõudsid nad tagasi juba veendunud nõukogude inimestena ja moodustasid taas-

tamise ja sellele järgnenud sotsialistliku ülesehitustöö alustamiseks teadliku kaadri. Ka okupeeritud territooriumile jäänud elanikkonna teadvusse jättis see töö sügava jälje. Sellest räägivad kujukat keelt fašismivastase võitluse mitmesuguste vormide laienemine ja järjekindel kasv okupatsiooni lõpuperioodil, massilise ilme võtnud deserteerimine hitlerlikku armeesse mobiliseeritud eestlaste hulgas ja entusiasm, millega aidati Punaarmeed tema pealetungil ning alustati pärast Eesti NSV territooriumi vabastamist rahvamajanduse ja kultuurielu taastamist.

3. KAADRI ETTEVALMISTAMINE

Tähtsal kohal ettevalmistuste hulgas nõukogude võimuorganite, rahvamajanduse ja kultuurielu taastamiseks Eesti NSV-s oli uue kaadri valik ja väljaõpetamine. Paljud juhtivad töötajad olid sõja esimestel kuudel hukkunud kaitselahinguis, võitlesid Punaarmee eesti rahvuslike väeosade ridades või olid põrandaalusel tööl vaenlase tagalas. Nende asendamiseks tuli ette valmistada uut partei- ja nõukogude kaadrit, majandusjuhte, kultuuritöötajaid ning teisi spetsialiste.

Lähtudes EK(b)P Keskkomitee büroo 1942. aasta 13. mai otsusest kaadri küsimuses,[55] alustasid EK(b)P Keskkomitee ja Eesti NSV Rahvakomissaride Nõukogu eeltöid kaadri ettevalmistamiseks. Taotleti vajalikke materiaalseid vahendeid, valiti kandidaate kursustele saatmiseks. Kuna see töö algas ajal, mil nõukogude rahvas tegi kangelaslikke jõupingutusi otsustava murrangu saavutamiseks sõjas ja pidas silmas esmajoones rinde vajadusi, siis tuli ületada küllaltki tõsiseid raskusi. Nendest esimestest sammudest kujunes järk-järgult välja Eesti NSV jaoks rahvusliku kaadri ettevalmistamise süsteem Nõukogude tagalas. Kaadri väljaõpetamisel peeti silmas, et ta saaks kindla ideelis-poliitilise ettevalmistuse, omandaks küllaldaselt erialaseid teadmisi oma tulevaste tööülesannete täitmiseks ja õpiks põhjalikult tundma vennasvabariikides ja eriti okupatsioonist vabastatud piirkondades varutud töökogemusi.

Kaadri ettevalmistamine Eesti NSV jaoks kulges Nõukogude tagalas kolmes põhisuunas.

Juhtivate partei-, nõukogude, komsomoli-, ametiühingute ja majandusala töötajate väljaõpe toimus põhiliselt spetsialiseeritud kursustel.

Teaduslike töötajate ettevalmistamine ja nende kvalifikatsiooni tõstmine käis vennasvabariikide kõrgkoolides ja teadusliku uurimise instituutides.

Kvalifitseeritud töölisi õpetati välja kutsekoolide eesti õppegruppides, Eesti NSV tööstuskombinaatides ja spetsiaalselt organiseeritud kursustel.

Need kaadri väljaõpetamise organisatsioonilised vormid ei olnud ainsad. Nii näiteks olid kunsti ja kultuuritöö kaadri taimelavaks Eesti NSV Riiklikud Kunstiansamblid.* Mitmed üleliidulised rahvakomissariaadid valmistasid Eesti NSV jaoks spetsialiste ette oma süsteemis.

Ajaliselt jaguneb juhtiva ja erialase kaadri ettevalmistamine Nõukogude tagalas kolme perioodi, mis enam-vähem langevad kokku kalendriaastatega 1942, 1943 ja 1944.

Esimesel perioodil toimus põhiliselt olemasoleva kaadri arvelevõtmine ja osaline erialasele tööle suunamine. Alustati eeltöid uue kaadri väljaõpetamise süsteemi loomiseks. Viidi läbi esimesed partei-, nõukogude, komsomoli- ning ametiühingute aktiivi kursused.

Teine periood kujunes uue kaadri väljaõpetamisel põhiliseks. Kaadri ettevalmistamine omandas süsteemikindla iseloomu ja selle peamiseks keskuseks kujunes Eesti NSV RKN-i Jegorjevski õppekombinaat.

Kolmas periood kaadri ettevalmistamises algas 1944. a. veebruaris EK(b)P Keskkomitee ning vabariigi valitsuse Moskvast Leningradi ümberpaiknemisega. Lisaks Jegorjevski õppekombinaadile moodustati Puškinos (Leningradi oblastis) teine suurem õppekeskus. Kursuslaste hulgas kasvas Punaarmee eesti rahvuslikest väeosadest demobiliseeritute ja endiste partisanide osatähtsus. Senini ettevalmistatud kaadrit kasutati laialdaselt praktilisel tööl vabastatud rajoonide partei- ja nõukogude organites ning vabariigi operatiivgruppides.

Alati ja kõikjal leidis kaadri ettevalmistamine nii nõukogude ja partei keskasutuste kui ka kohalike organite igakülgset toetust.

Vaatleme alljärgnevalt kaadri väljaõpet ametkondlikus lõikes. Kogu selle töö keskseks probleemiks oli partei, nõukogude, komsomoli ja ametiühingute juhtivate töötajate

---

[55] EKPA, f. 1, nim. 3, s.-ü. 181, l. 34—37.

* Vt. lähemalt käesoleva peatüki 4. paragrahvis.

valik ja ettevalmistus. Nendest eelkõige olenes eelseisva taastamistöö organiseeritus ja edukus Eesti NSV-s.

Esimesed partei-, nõukogude ja komsomoliaktiivi ettevalmistamise kursused algasid 25. septembril 1942. a. Jaroslavli oblastis, Mõškinos. Kohalikult Täitevkomiteelt saadi kahekorruseline koolimaja, kus sisustati auditooriumid, kursantide ühiselamu ja õppejõudude eluruumid. Kursuste juhatajaks määrati EK(b)P Keskkomitee ajakirjanduse sektori juhataja Johannes Käbin, õppealajuhatajaks Lidia Lambakahar. Põhiainete lektoritena tegutsesid Arnold Bucht, Jelizaveta Külaots, Lidia Roots ja Rein Sõmer. EK(b)P Keskkomitee suunamisel käisid kursuslastele loenguid pidamas veel H. Kruus, V. Reiman, O. Sepre, V. Telling ja mõned teised vabariigi juhtivad töötajad.[56]

Kursantide hulgas hakkas silma naiste rõhuv ülekaal, mis oli omane kõigile selle perioodi kursustele. Isamaasõja invaliidid ja vanuse tõttu mobilisatsiooni alla mittekuuluvad mehed moodustasid vaevalt veerandi kuulajaskonnast. Erinev oli sealjuures ka kursuslaste üldhariduslik ettevalmistus ja vanuseline koosseis. Nende hulgas oli suurte elukogemustega seltsimehi, nagu õpetaja Erika Siilivask Võrust, hävituspataljonlane Marie Limberg Viljandist, parteitöötaja Magda Tunnel Rakverest, Sindi vabrikutööline Linda Soovik, revolutsiooniveteranid Jaak Nesler Sindist ning Melanie Lepik ja Alide Sommerling Tallinnast. Nende kõrval alustasid õpinguid ka märksa nooremad partei- ja komsomoliaktivistid ning nõukogude töötajad nagu Larissa Hammer, Aleksander Kiidelmaa, Endel Kiipus, Jüri Kipper, Marta Kraav, Linda Kuusberg, Erich Köpper, Valentina Loor, Ella ja Meeta Moorberg, Aleksis Murutar, Aili Männikus, Aleksandra Pälling, Ita Saks, Karl Siilivask, Tamara Stehnovskaja, Eela Sõstramets, Aleksei Šiškin, Ada Taavel, Harald Toomsalu, Aleksander Valkonen, Jevgenia Varšavskaja ja paljud teised.[57]

Õppetöö oli organiseeritud loengute ja seminaride vormis. Loengud olid kõigile ühised, seminarid aga vastavalt partei-, nõukogude ja komsomolitöö erialadele eraldi. Kursuse õppeainete hulka kuulusid Kommunistliku Partei ajalugu, NSV Liidu ajalugu, NSV Liidu majandusgeograafia ja konstitutsioon ning loengud partei- ja nõukogude organite

[56] EKPA, f. 1, nim. 1, s.-ü. 463, l. 104, 114.
[57] Sealsamas, l. 15—16; J. Kipper. Mälestuskilde. — Võitlevas tagalas, lk. 60—61.

struktuurist, Nõukogude Liidu välispoliitikast, rahvusvahelistest suhetest ja Suurest Isamaasõjast.

15. jaanuaril 1943 lõpetas kursused 85 kuulajat. Enamik partei- ja nõukogude töötajate grupi lõpetajaist suunati praktilisele tööle vabastatud Kalinini, samuti ka mõnede teiste oblastite partei rajoonikomiteedesse või nõukogude organitesse. Komsomolitöötajate grupist suunati 20 lõpetajat instruktorite-praktikantidena nende komsomoli oblasti- ja rajoonikomiteede käsutusse, kus suuremal arvul elas Eesti NSV-st evakueerunud noori. Üksikuid lõpetajaid suunati tööle ka haiglatesse, kolhoosidesse, eesti rahvuslikesse väeosadesse, Eesti NSV Riiklikesse Kunstiansamblitesse ja mujale.[58]

Peale väikest vaheaega jätkasid 12 kursuste lõpetajat oma teadmiste täiendamist ajalehetöötajate kahekuulisel seminaril, mis algas 1943. aasta märtsis Moskva oblasti parteikooli ruumides. Õppekavas oli 158 tundi loenguid ning 440 tundi praktilisi töid ja seminare, mille jooksul tulevased ajakirjanikud said ettevalmistuse 14 õppeaines. Seminari juhatajaks oli jällegi J. Käbin, kes esines ka loengutega nõukogude ajakirjanduse ülesannetest ja partei otsustest ajakirjanduse kohta, ajalehe küljendamisest ja kujundamisest. Eduard Päll õpetas stiili ja kompositsiooni, Villem Reiman ÜK(b)P ajalugu, Leonida Päll vene keelt.[59]

Seminari lõpetanuist Jüri Kipper ja Amanda Säärits asusid lektoritena tööle Jegorjevski õppekombinaadis, Niina Kostina toimetajana Võõrkeelse Kirjanduse Kirjastuse eesti sektsioonis Moskvas, Endel Kiipus ajalehe «Rahva Hääl» korrespondendina Tšeljabinski oblastis.[60]

Juhtiva kaadri ettevalmistamise laienemisega vabariigi jaoks tekkis 1942. aasta lõpul vajadus ühtse keskuse järele, kuhu see töö koondada. 31. detsembril 1942 andiski Eesti NSV Rahvakomissaride Nõukogu määruse Eesti NSV RKN-i õppekombinaadi loomiseks Jegorjevskis. Õppekombinaadi direktoriks määrati Heino Arumaa ja kombinaadi koosseisu läksid üle seal juba varem tööd alustanud kursused. Alustati kohe ka uute organiseerimisega.[61]

Tõelise hoo sai Jegorjevski õppekombinaadi töö sisse

[58] EKPA, f. 1, nim. 1, s.-ü. 460, l. 9; s.-ü. 463, l. 41—52.
[59] EKPA, f. 1, nim. 1, s.-ü. 345, l. 4—5; J. Kipper. Mälestuskilde. — Võitlevas tagalas, lk. 66—67.
[60] EKPA, f. 1, nim. 1, s.-ü. 464, l. 24.
[61] ENSV ORKA, f. R-1, nim. 1, s.-ü. 48, l. 45—47; s.-ü. 49, l. 11; nim. 2, s.-ü. 930, l. 130—132.

pärast seda, kui 1. juunil 1943 selle uueks direktoriks määrati Eesti NSV Ülemnõukogu saadik Alice Haberman. Kinnitatud põhimääruses fikseeriti, et Eesti NSV RKN-i õppekombinaat on Eesti NSV asutustele ja ettevõtetele vajaliku kaadri ettevalmistamise statsionaarne õppeasutus, kus kaadri ettevalmistamine ja Suure Isamaasõja invaliidide kutsealane ümberkvalifitseerimine toimub vajalike kursuste, õppe- ja tootmispraktika korraldamise teel.[62] Temast kujuneski peamine kaadri ettevalmistamise keskus vabariigile. Rohkem kui poolteise aasta jooksul korraldati siin kursusi kõige erinevamatel aladel. Õppekombinaadi tööd juhendasid ja suunasid EK(b)P Keskkomitee ja Eesti NSV Rahvakomissaride Nõukogu. EK(b)P Keskkomitee büroo otsusega 16. aprillist 1943 ja Eesti NSV RKN-i esimehe käskkirjaga 22. aprillist 1943 kohustati rahvakomissare kursuste komplekteerimisel looma esmajoones Isamaasõja invaliididele võimalus ümberkvalifitseerumiseks. Selleks et ka emad saaksid kursustest osa võtta, rajati õppekombinaadi juurde lasteaed ja lastekodu.[63]

1943. aasta kevadel andis kohalik TSN Täitevkomitee õppekombinaadile kasutada uue 4-korruselise koolimaja. Ühiselamu oli kursantidel tasuta. Kõigile kursustest osavõtjatele maksti kuus 400 rubla stipendiumi ja neid varustati toiduainetega tööliskaartide alusel. Kombinaadi söökla organiseeriti ühistoitlustamine. Kursantidele, kellel oli ülalpeetavaid perekonnaliikmeid või kes olid sattunud raskesse majanduslikku olukorda, anti rahalist toetust.

1943. aasta juulis alustasid EK(b)P Keskkomitee organiseerimisel Jegorjevski õppekombinaadis tööd uued partei- ja nõukogude kaadri ettevalmistamise kursused. Kursusi juhatas L. Lambakahar. Kuue kuu jooksul võeti läbi 920-tunnine õppeprogramm, kusjuures erilist tähelepanu pälvisid meie vabariigi rahvamajanduse taastamise probleemid. Ettekannetega nendes küsimustes esinesid Eesti NSV Rahvakomissaride Nõukogu esimehe kt. O. Sepre ja vastavad rahvakomissarid. Suurt tähelepanu pühendati ka vene keele õppimisele.[64]

1944. aasta 24. jaanuaril lõpetas need kursused 110 nõukogude ja parteitöötajat, 10 inimest oli suunatud tööle juba enne kursuste lõppu. Eeskujuliku õppe- ja aktiivse ühiskondliku töö eest äramärgitute hulgas olid Suure Isamaasõja invaliidid Albert Kariste, Herbert-Armin Lebbin ja Johann Riismantel, samuti ka Richard Kurvits, Linda Soovik, Arnold Treiberg, Jaan Vahesalu jt.

[62] ENSV ORKA, f. R-1, nim. 1, s.-ü. 49, l. 77; s.-ü. 26, l. 112.
[63] ENSV ORKA, f. R-1, nim. 2, s.-ü. 26, l. 250; s.-ü. 930, l. 51.
[64] EKPA, f. 1, nim. 1, s.-ü. 345, l. 9.

Partei- ja nõukogude kaadri ettevalmistamise kursuste kõrget ideelist ja poliitilist taset näitab ka asjaolu, et õppetöö kestel võeti neilt kursustelt partei liikmeks 13 ja partei liikmekandidaadiks 9 inimest.[65]

Kuna kursuse lõpetanutest paljud ei osanud piisavalt vene keelt, suunas EK(b)P Keskkomitee nad praktikale kohalikesse partei- ja nõukogude organitesse väikeste gruppidena, mis olid komplekteeritud selliselt, et igasse gruppi kuulus ka vene keele oskajaid.

Paralleelselt nimetatud kursustega toimusid Jegorjevskis ka komsomolitöötajate ettevalmistamise kuuekuulised kursused, mille 5. veebruaril 1944 lõpetasid 72 kursandist 61. Ülejäänud 11 kuulajat saadeti juba enne kursuste lõppu ELKNÜ Keskkomitee käsutusse.[66] Enamik lõpetanuist suunati praktikale komsomoli Leningradi rajoonikomiteedesse. Ühtlasi täiendati nendega hiljem ELKNÜ Keskkomitee aparaadi koosseisu ja komplekteeriti komsomoli maakonna- ning linnakomiteede operatiivgrupid.

1944. aasta esimesel poolel organiseeris EK(b)P Keskkomitee Jegorjevskis kolmekuulised propagandistide kursused, mille koosseisus oli 2 õpperühma 36 osavõtjaga. Juhatajaks oli L. Lambakahar. Need olid kõrgema kvalifikatsooni kursused, sest enamus kuulajaist oli eelnevalt ühe aktivistide kursuse juba läbi teinud. Propagandistide kursuste esimene rühm, kokku 18 inimest, lõpetas õppetöö 20. mail ning saadeti EK(b)P Keskkomitee käsutusse, kes jaotas nad maakondade ja linnade operatiivgruppidesse. Teises rühmas jätkus õppetöö juuni alguseni.[67]

Üheaegselt propagandistide kursustega toimusid Jegorjevskis ka täitevkomiteede töötajate ettevalmistamise kursused, millest võttis osa 28 inimest.[68]

Operatiivgruppide moodustamisel ilmnes, et ettevalmistatud kaadrit maakondade ja linnade parteikomiteede ning linnade, maakondade ja valdade täitevkomiteede komplekteerimiseks ei piisa. Mais 1944 alustati Puškinos partei- ja

[65] «Rahva Hääl» nr. 5, 4. veebruaril 1944.
[66] «Rahva Hääl» nr. 10, 8. märtsil 1944.
[67] «Rahva Hääl» nr. 24, 7. juunil 1944.
[68] ENSV ORKA, f. R-1, nim. 2, s.-ü. 937, l. 57—63.

nõukogude töötajate kolmekuulisi kursusi 350 kuulajale. Kursusi juhatas Herman Kriiman.[69]

Kursused komplekteeriti enamikus endistest rindemeestest. Parteilased ja kommunistlikud noored moodustasid 80% kursuslaste isikulisest koosseisust. Vaatamata kursuste lühikesele kestvusele ja suurtele õppegruppidele saavutati hea õppeedukus, omandati hädavajalikud teadmised iseseisvaks tööks.[70]

Teravat kaadri puudust tunnetas ka Eesti Komsomol. 22. mail 1944 märgiti ELKNÜ Keskkomitee bürool, et komsomoliorganite komplekteerimiseks juhtiva kaadriga oli vaja 518 inimest, ettevalmistatud aktiiv koosnes aga ainult 192 inimesest. Vastavalt ELKNÜ Keskkomitee taotlusele algasid 20. juunil Puškinos komsomolitöötajate uued kursused 200 inimesele. Kursusi juhatasid Leonid Valter ja Martin Rebane. Ka nendel kursustel oli palju Punaarmeest demobiliseerituid ja endisi partisane.

Ühtekokku valmistati EK(b)P Keskkomitee initsiatiivil aastail 1942—1944 Nõukogude tagalas ette umbes 600 partei- ja nõukogude ning 300 komsomolitöötajat.[71]

Varem kui teistel aladel alustati ametiühingute kaadri ettevalmistamisega. 1942. aasta 1. juulist kuni 10. oktoobrini Sverdlovski lähedal Šardašis läbiviidud ametiühinguaktiivi kursused olid esimesteks taolisteks Nõukogude tagalas. Nende juhatajaks oli Paul Vihalem. Lektoritena töötasid Hans Kruus, August Sipsakas ning Eesti NSV Ametiühingute Kesknõukogu stipendiaadid Ferdinand Eisen, Voldemar Luksepp ja Salme Rikas, kes kursustest osa võtsid küll kuulajatena, kuid olid ühtlasi ka oma eriala lektoriteks.[72] Kursuslaste enamiku moodustasid inimesed, kes olid varem juba töötanud ametiühinguorganisatsioonides.

Kolme kuu jooksul omandati teadmisi kolmeteistkümnes ametiühingute tööd käsitlevas õppeaines. Pöörati suurt tähelepanu Kommunistliku Partei ajaloo ja Nõukogude Liidu sise- ning välispoliitika tundmaõppimisele, samuti ka vene keele õppimisele. Viimasel kuul käidi tutvumas Sverdlovski tööstusettevõtete ametiühingute käitiskomiteede tööga.

Kursuse lõpetasid 34 inimest. Neist suunati tulevased Eesti NSV AÜKN-i osakonnajuhatajad J. Saarup Novosibirskisse, F. Eisen Omskisse, S. Rikas ja V. Luksepp Sverdlovskisse ning M. Ligi Mari ANSV-sse, kus nad hakkasid töötama Eesti NSV RKN-i volinikena või nende asetäitjatena. Vene keelt valdajad saadeti tööle kohalike asutuste ametiühingukomiteedesse. Nii jäid Sverdlovskisse evakueerunud Moskva ja Leningradi ametiühingute komiteedesse tööle Asta Jaik, Marta Bristol, Hilda Martinson jt.[73] Vene keelt mittevaldajad läksid ajutiselt tootvale tööle vabrikutesse, tehastesse ja kolhoosidesse või suunati vene keele kursustele.

Ametiühinguaktiivi teine kursus korraldati Eesti NSV RKN-i õppekombinaadi juures Jegorjevskis ja kestis 13. oktoobrist 1943 kuni 24. jaanuarini 1944. Läbiviidavat õppe- ja poliitilist kasvatustööd arutati Eesti NSV AÜKN-i Presiidiumis 1943. a. novembri keskel. Presiidiumi otsuse põhjal võeti tarvitusele rida organisatsioonilisi abinõusid töö parandamiseks. Kursuse, mida alguses juhatas Jaan Saarup ja hiljem Oskar Verro, lõpetas 21 inimest.[74]

1944. aasta 21. veebruaril algasid Jegorjevskis ametiühingute kolmandad maakonna- ja käitiskomiteede töötajate ettevalmistamise kursused. Esialgselt kolmekuulistena planeeritud kursuste kestvust pikendati 1. augustini. Kursused lõpetas 35 kursanti.[75] Seega valmistati Nõukogude tagalas läbiviidud kolmel kursusel ette 90 ametiühingutöötajat.

Koos ametiühingutöötajate kolmandate kursustega toimusid ka Kommunaalmajanduse ja Töö Rahvakomissariaadi töötajate kursused. Vajaliku erialase ettevalmistuse said 30 inimest.[76]

Võimaluste piirides valmistati Nõukogude tagalas ette kaadrit väga paljudel erialadel.

Eesti NSV RKN-i õppekombinaadi loomisel läksid selle koosseisu üle Jegorjevskis 1. jaanuaril 1943 tööd alustanud tarbijate kooperatiivide ja nende maakondlike liitude raamatupidajate viiekuulised kursused, millest võttis osa 53 inimest. Üldse korraldati Jegorjevski õppekombinaadis 1943. ja 1944. aasta jooksul kaubandusala töötajate mitmesuguseid kursusi ligi 300 inimesele. Valmistati ette raa-

---

[69] EKPA, f. 1, nim. 3, s.-ü. 182, l. 181, 192.
[70] Sealsamas, l. 150—151.
[71] S. Purge. Karmidel aastatel, lk. 183.
[72] ENSV ORKA, f. R-1040, nim. 2, s.-ü. 3, l. 1.
[73] ENSV ORKA, f. R-1040, nim. 2, s.-ü. 3, l. 4; V. Luksepp. Eesti NSV ametiühingud. — Võitlevas tagalas, lk. 43.
[74] ENSV ORKA, f. R-1040, nim. 2, s.-ü. 4, l. 6; s.-ü. 13, l. 40, 58.
[75] ENSV ORKA, f. R-1, nim. 2, s.-ü. 931, l. 14; s.-ü. 937, l. 59—67.
[76] ENSV ORKA, f. R-1040, nim. 2, s.-ü. 12, l. 18.

matupidajaid, söökla- ja kaupluse- ning täitevkomiteede kaubandusosakondade juhatajaid.[77]

Põllutöö Rahvakomissariaadi korraldusel algasid 1943. a. 19. aprillil Jegorjevski õppekombinaadis masina-traktorijaamade raamatupidajate ettevalmistamise viiekuulised kursused 25 inimesele. 1943.—1944. aastal toimusid samas neljad kursused Eesti NSV Riikliku Plaanikomisjoni töötajatele, millest võttis osa kokku 115 inimest. Kursuste kestvus oli erinev — kahest kuust kaheksa ja poole kuuni. Organiseeriti ka kahed kursused Eesti Riikliku Kindlustuse töötajatele ja Kohtu Rahvakomissariaadi riikliku notariaadi töötajatele.[78]

Kaadri ettevalmistamist raskendas tihti asjaolu, et suur osa kursantidest ei osanud küllaldaselt vene keelt, mistõttu oli võimatu saata neid praktikale vennasvabariikide asutustesse ja organisatsioonidesse. Samuti takistas see noorte õppima suunamist NSV Liidu kõrgematesse õppeasutustesse. Eesti NSV Rahvakomissaride Nõukogu ettepanekul eraldas NSV Liidu Rahanduse Rahvakomissariaat vajaliku raha ja 1943. aasta juunis algasid esimesed vene keele kursused neile eestlastele, kelle õpingud ülikoolis katkestas sõda ja kes asusid neid jätkama NSV Liidu kõrgkoolides. Kursustel, mida juhatas Johannes Feldbach, käis 81 inimest. Keeletundide kõrval oli õppekavas veel ÜK(b)P ja NSV Liidu rahvaste ajalugu.[79] 1944. aasta juulini viidi taolisi kursusi läbi veel neljal korral.

Tuleb märkida, et vene keele õpetamine Nõukogude tagalasse evakueerunud eestlastele ei piirdunud ainult nimetatud kursustega. Vene keel oli õppeainena ka kõigi erialaste kursuste õppekavades. Keeleoskajad organiseerisid kursusi ka tagalas suuremate rühmadena koos töötavatele evakueerunutele. Enamik evakueerunuist pidi vene keele omandamisega siiski iseseisvalt toime tulema peamiselt igapäevases suhtlemises kohalike elanikega. Pärast seda, kui 1943. aastal Moskvas ilmus kümnes vihikus tolle aja kohta erakordselt suure tiraažiga (10 100 eks.) Rein Sõmeri toimetatud vene keele õpik iseõppijaile, muutus vene keele õppimine tagalas töötavatel eestlastel mõnevõrra lihtsamaks.

Eesti NSV RKN-i Jegorjevski õppekombinaat valmistas Eesti NSV-le vajalikke partei-, nõukogude, komsomoli- ja

[77] ENSV ORKA, f. R-1, nim. 2, s.-ü. 196, l. 82—87.
[78] EKPA, f. 1, nim. 2, s.-ü. 332, l. 5—6.
[79] «Rahva Hääl» nr. 41, 15. oktoobril 1943.

ametiühingutöötajaid ning majanduskaadrit ette kuni 1944. aasta oktoobrikuuni, mil ta tegevus seoses Eesti NSV territooriumi vabastamisega lõpetati. Töömaht hakkas Jegorjevskis tegelikult vähenema 1944. a. mais. Üksikud kursused jätkasid küll tegevust, kuid uued avati juba Eestimaale lähemal — Puškinos. Ajavahemikul 1943. aasta juulist kuni 1944. aasta oktoobrini korraldati Jegorjevski õppekombinaadis 28 kursust, millest võttis osa enam kui tuhat mitmesuguse eriala töötajat.

Jegorjevski õppekombinaadis veedetud aeg oli ja jäi seal ettevalmistuse saanud aktiivile mitte ainult pingsa väljaõppe, vaid ka tõsise elukooli etapiks. Ühistes õpingutes ja ühiskondlikus töös sõlmiti aastaiks püsima jäänud sõprussidemed. Tunnetati mitte ainult õppekaaslaste, vaid ka kõigi jegorjevskilaste toetavat kätt. Suure südamesoojusega kirjutas Hilda Kivi õppekombinaadi seinalehe «Õppigem Võiduks» viimases numbris «Hüvasti, Jegorjevsk! Hüvasti, kasepark ja staadion! Hüvasti, seltsimehed jegorjevsklased, kes te kohtlesite meid tõelise vennaarmastusega! Kord, kui oleme juba Eestis, tuletame meelde Jegorjevski päevi ja igatseme veel kord näha teda, Jegorjevskit, kevadel.»[80]

Lisaks eeltoodule valmistati Eesti NSV-le rahvuslikku kaadrit ette ka üleliidulistele rahvakomissariaatidele alluvatel kursustel ja NSV Liidu kõrgkoolides.

1943. a. algul organiseeriti Eesti NSV Rahvakomissaride Nõukogu vastava taotluse põhjal Tškalovis kolmekuulised kursused Eesti juristidele. Kursused toimusid NSV Liidu Kohtu Rahvakomissariaadi finantseerimisel. Tškalovi kohalikud nõukogude asutused osutasid kursustele igakülgset abi. Õppejõududeks olid Bentsian Levin, Ernst Udras, Johannes Mardi. 1943. a. aprillis lõpetas nimetatud kursused 19 prokuratuuri- ja 25 kohtutöötajat, kes suunati praktiseerima vennasvabariikide kohtu- ja prokuratuuriorganitesse, notariaalkontoritesse ja advokatuuri. Lõpetanute hulgas olid Agnes Arend, Antonina Majorova, Elsa Tuksam, Ene Tasuja jt.[81]

Eesti NSV Rahvakomissaride Nõukogu ja Plehhanovinimelise Rahvamajanduse Instituudi vahel sõlmitud lepingu alusel korraldati Moskvas 1943.—1944. aastal kahed juhtiva

[80] A. Säärits. Esimene ajakirjanikuamet. — Võitlevas tagalas, lk. 86.
[81] ENSV ORKA, f. R-1, nim. 2, s.-ü. 848, l. 71; F. Šats-Kon. Töötasin oma erialal. — Võitlevas tagalas, lk. 108—109.

majanduskaadri ettevalmistamise kursused 35 inimesele. Instituut andis kursuste käsutusse vajalikud ruumid ja kabinetid ning leidis õppetööks kvalifitseeritud õppejõud.[82]

Eesti NSV kommunaalala juhtivate töötajate ettevalmistamiseks korraldati 1943. aasta lõpus ja 1944. aasta esimesel poolel Moskvas NSV Liidu Kommunaalmajanduse Rahvakomissariaadi Tehnilise Väljaõppe Instituudi juures kuuekuulised kursused 20 inimesele.[83]

1943. aasta aprillist augustini toimusid Kostroma Rahanduse ja Plaaninduse Tehnikumi juures NSV Liidu Rahanduse Rahvakomissariaadi korraldusel neljakuulised kursused rahandustöötajate ettevalmistamiseks Eesti, Läti ja Leedu NSV-le. Kursustel sai ettevalmistuse 27 Eesti NSV Rahanduse Rahvakomissariaadi eelarvegrupi töötajat, kes suunati praktikale rajoonide ja oblastite rahandusosakondadesse. Pärast Eesti vabastamist hakkasid nad tööle vabariigi rahandusorganeis. Sama tehnikumi juures korraldati 1943. aastal veel rahvamajanduse finantsplaanide koostamise neljakuulised ettevalmistuskursused 30 inimesele.[84]

1943. aastal organiseeris NSV Liidu Riigipanga juhatus Uglitšis (Jaroslavli oblast) neljakuulised kursused Riigipanga juhtivate töötajate ettevalmistamiseks Balti vabariikidele. Sama aasta suvel algasid Engelsis (Saraatovi oblast) kuuekuulised statistikute kursused, mis hiljem Moskvasse üle viidi. Mõlemast kursusest võttis osa ja need lõpetas 13 Eesti NSV töötajat.[85]

1943. aasta aprillis arutas EK(b)P Keskkomitee büroo vabariigile kaadri ettevalmistamise olukorda. Kuna NSV Liidu Teede Rahvakomissariaat ja mõned teised rahvakomissariaadid ei olnud asunud kaadri ettevalmistamisele, pöördus EK(b)P Keskkomitee selles küsimuses ÜK(b)P Keskkomitee kaadriosakonna poole.[86] Selle tulemusena andis NSV Liidu teede rahvakomissar 16. oktoobril 1943 käskkirja Eesti, Läti ja Leedu NSV raudteelaste ettevalmistamise ja kvalifikatsiooni tõstmise kursuste organiseerimiseks. 1944. aasta algul korraldati Gorkis jaamaülemate, jaamakorraldajate, konduktorite ja raudtee arve- ning raamatupidajate kursused, kus Eesti NSV Raudteele valmistati

[82] ENSV ORKA, f. R-1, nim. 2, s.-ü. 136, l. 3, 100.
[83] Sealsamas, l. 52.
[84] ENSV ORKA, f. R-1, nim. 2, s.-ü. 303, l. 93; s.-ü. 275, l. 62.
[85] ENSV ORKA, f. R-1, nim. 2, s.-ü. 275, l. 94, 115.
[86] EKPA, f. 1, nim. 3, s.-ü. 181, l. 103—106.

ette 50 inimest. Kursuste lõpetanud suunati tööle Eesti Raudtee operatiivgruppi. Rahvusliku kaadri ettevalmistamisega vabariigi jaoks alustasid ka Merelaevanduse, Side, Varumise ja mõned teised üleliidulised rahvakomissariaadid.[87]

Nagu nägime, osutasid üleliidulised rahvakomissariaadid Eesti NSV valitsusele vabariigi rahvamajanduse taastamiseks vajaliku kaadri ettevalmistamisel ja kvalifikatsiooni tõstmisel hinnatavat abi. Sel viisil organiseeritud kursustel valmistati meie vabariigi jaoks ette üle 200 spetsialisti.

Lisaks juba eespool käsitletuile organiseeriti Suure Isamaasõja aastatel Nõukogude tagalas veel õpetajate täienduskursusi ning kehakultuuri- ja tervishoiutöötajate ettevalmistamise kursusi.

NSV Liidu Rahvakomissaride Nõukogu vastava korralduse alusel algasid 1943. aasta lõpul Moskva Pedagoogilise Instituudi juures kaheksakuulised täienduskursused Eesti NSV-st evakueerunud õpetajatele, kes olid lõpetanud õpetajate seminari või pedagoogiumi ja kellel oli pedagoogiline praktika. Eesmärgiks oli valmistada ette 7-klassiliste koolide õpetajaid. Kursused organiseeriti 50 inimesele, kuid tegelikult osavõtjaid oli vähem, sest enamik õpetajaid oli seotud õppetööga Eesti NSV-st evakueerunud lastele moodustatud klassides. Erilist tähelepanu pöörati kursustel marksismi-leninismi aluste, NSV Liidu ja Eesti NSV konstitutsiooni, NSV Liidu ajaloo, nõukogude kirjanduse, Eesti NSV ajaloo ning eesti keele ja kirjanduse käsitlemisele.[88]

1943. aasta märtsis algasid Moskva Kehakultuuri Keskinstituudis kümnekuulised Nõukogude Eesti kehakultuurikaadri ettevalmistamise kursused. Juba 1942. aastal olid instituudi juurde, mis sel ajal töötas Sverdlovski kehakultuuritehnikumi ruumides, suunatud end täiendama sportlased Raivo Armi, Evald Kree, Aleksander Rünk, Jaroslav Dudkin, Eugen Piisang ja Eugen Tilling. 1943. aastal hakati sinna koondama noori andekaid sportlasi kõigilt spordialadelt. Kursusest võttis 1943. a. suvel osa 22 eesti sportlast, sama aasta sügisel aga juba 57, neist 25 naissportlast. Kursuslaste käsutuses olid head õppevahendid ja -ruumid. Neid juhendasid tunnustatud õppejõud. Kursuste eesmärgiks oli õpetada välja kaadrit Nõukogude Eesti kehakultuuri juhti-

[87] ENSV ORKA, f. R-1, nim. 2, s.-ü. 36, l. 4.
[88] EKPA, f. 1, nim. 1, s.-ü. 440, l. 39.

miseks. Rööbiti teoreetilise õppetööga toimus pidev ja kavakindel erialane treening. Pärast kursuste õppekava läbivõtmist asusid neist osavõtnud end täiendama praktiliselt, töötades kehakultuuri- ja spordikomiteedes, samuti «Dünamo», «Spartaki» ja «Kalevi» Kesknõukogus.[89]

Nõukogude tagalas võeti tarvitusele ka mitmeid abinõusid teaduslike asutuste töö elustamiseks pärast Eesti NSV vabastamist. Paljud Eesti NSV teadlased töötasid teadusliku uurimise instituutides ja kõrgkoolides. See andis meie teadlastele võimaluse töötada oma erialal, jätkata endisi ja alustada uusi uurimusi, samuti omandada kolleegide, silmapaistvate nõukogude teadlaste kogemusi, tundma õppida töö organisatsiooni ja metoodikat suurtes teaduskeskustes.*

Põllumajanduse erialadele kvalifitseeritud tööliste ettevalmistamiseks Nõukogude tagalas korraldas Eesti NSV Põllutöö Rahvakomissariaat mitmesuguseid eestikeelseid kursusi NSV Liidu RKN-i Tööjõureservide Peavalitsuse süsteemi kuuluvate põllumajanduse mehhaniseerimise koolide juures. Nii omandasid 1943.—1944. aastal Tšeljabinski oblasti Kasli ja Kostroma oblasti Galitši Põllumajanduse Mehhaniseerimise Koolis kümnekuulistel kursustel põllumajanduse mehhanisaatori kutse 65 Eesti NSV-st evakueerunud inimest. Kasli Põllumajanduse Mehhaniseerimise Koolis korraldati ka kolmekuulised kursused autojuhtide ettevalmistamiseks Eesti NSV Põllutöö Rahvakomissariaadile. Neist võttis osa kuni 145 inimest. Rohkem kui pooled kursustest osavõtjad olid naised.[90]

Kursuste õppeplaan oli sama mis teistel kohalikel kursustel, ainsaks erinevuseks oli poliitõppuse ja vene keele lülitamine õppekavasse. 1943. aastal töötasid Kasli Põllumajanduse Mehhaniseerimise Koolis eestikeelsetel kursustel tehniliste ainete lektoritena mehaanikainsenerid August Roode, Voldemar Post ja Heiki Tammets. Instruktoritena töötasid kogenud praktikud.[91]

Verhneuralski Põllumajanduse Mehhaniseerimise Koolis korraldati 1943. aastal kahed traktoristide kursused. Kokku valmistati nendel ette 157 traktoristi. Enamiku ettevalmis-

---

[89] E. Piisang. Sõjateelt uuesti spordirajale. — Võitlevas tagalas, lk. 435—442.

* Vt. lähemalt käesoleva koguteose I köide, lk. 493—495.

[90] ENSV ORKA, f. R-1, nim. 2, s.-ü. 848, lk. 47—48, 97; EKPA, f. 1, nim. 1, s.-ü. 459, l. 62.

[91] ENSV ORKA, f. R-1, nim. 2, s.-ü. 937, l. 82.

tuse saanutest moodustasid koduperenaised. Lektoritena töötasid kursustel mehaanikainsener Julius Ots, elektriinsener Erich Rosenberg, vene keelt andis Robert Rägastik ja poliitõpetust Miralda Prääts.[92] Lisaks neile valmistati Eesti NSV põllumajandusele ette Bõkovo Põllumajanduse Mehhaniseerimise Koolis 50 ja Kanaši Põllumajanduse Mehhaniseerimise Koolis 17 traktoristi.[93]

Pärast kursuse lõpetamist suunati traktoristid tööle põllumajandusse. Nii saadeti Verhneuralski Põllumajanduse Mehhaniseerimise Kooli teise traktoristide kursuse 91 lõpetanust 35 oblastitesse põllumajandusosakondade korraldusse, 22 masina-traktorijaamadesse, 9 Tšeljabinski Riiklikku Agrotehnikajaama jne.[94]

Õppimine kursustel oli tasuta. Selleks et võimaldada kursustele sõita ka neil õppida soovijatel, kelle majanduslik olukord oli raske, tasus kursantide sõidukulud kohalike volinike vahendusel Eesti NSV Rahvakomissaride Nõukogu. Kursantidele maksti kogu õppetöö kestel stipendiumi. Lisaks stipendiumile said kursuslased iga kuu täiendavalt 120 rubla toetust Eesti NSV Rahvakomissaride Nõukogu evakueerunute abistamise fondist. Koolides oli korraldatud õpilaste tasuta ühistoitlustamine.

Põllumajanduse mehhanisaatori, traktoristi ja autojuhi eriala omandas 1943.—1944. aastal kokku üle 400 Eesti NSV-st evakueerunud kodaniku.

Kaadrit Eesti NSV põllumajandusele hakati 1944. aasta suvel ette valmistama ka Eesti NSV Põllutöö Rahvakomissariaadi Avanduse Põllumajanduse Koolis, mis komplekteeriti Eesti NSV Rahvakomissaride Nõukogu korralduse alusel 14. aprillist 1944. a.[95] Kool alustas tööd Leningradi oblasti Volossovo rajoonis Besseda Põllumajandustehnikumi baasil. Seal hakati ette valmistama nooremagronoome, zootehnikuid ja teisi nooremaid põllumajanduse spetsialiste. Kooli direktoriks määrati agronoom Heiti Kotkas. 1944. a. juuli teiseks pooleks olid kooli esimene ja teine kursus täielikult komplekteeritud,[96] kusjuures teine kursus komplekteeriti peamiselt neist, kellel sõja algul oli õppimine

---

[92] ENSV ORKA, f. R-1, nim. 2, s.-ü. 274, l. 68—70; s.-ü. 275, l. 90—92; «Rahva Hääl» nr. 38, 24. septembril 1943.

[93] ENSV ORKA, f. R-1, nim. 2, s.-ü. 175, l. 138; s.-ü. 275, l. 45, 88, 89.

[94] ENSV ORKA, f. R-1, nim. 2, s.-ü. 275, l. 90—92.

[95] ENSV ORKA, f. R-1, nim. 1, s.-ü. 58, l. 39.

[96] «Rahva Hääl» nr. 38, 27. juulil 1944.

pooleli jäänud. Õppejõududena töötasid selles koolis Eesti NSV Põllutöö Rahvakomissariaadi keskasutuste juhtivad töötajad ja vastavad eriteadlased.

2. juunil 1944. a. andis Eesti NSV Rahvakomissaride Nõukogu korralduse metsatehnikute ja metsatööstuse meistrite 5-kuuliste ettevalmistuskursuste organiseerimiseks. Kursustel tuli Eesti NSV Metsamajanduse ja Puidutööstuse Rahvakomissariaadile ette valmistada 40 inimest.[97] Kursuste kohaks määrati Leningradi oblasti Kingissepa rajooni Sista küla. Kursused algasid 1944. aasta juunis. Enamik õppijatest oli pärit Eesti NSV vabastatud piirkondadest ja paljudel neist oli varasem metsandusalane praktika.

Eesti NSV Tervishoiu Rahvakomissariaat alustas ettevalmistusi tagasipöördumiseks Nõukogude Eestisse juba 1942. aastal. Esmalt võeti arvele kõik Nõukogude tagalasse evakueerunud tervishoiutöötajad. Osa neist koondati esialgu Moskvasse, hiljem Leningradi, kus neile korraldati mitmesuguseid kursusi. Et fašistide laostatud Eesti NSV tervishoiusüsteemi taastamiseks oli vaja selle ala kvalifitseeritud eriteadlasi, hakkas Eesti NSV Tervishoiu Rahvakomissariaat 1942. a. suunama üliõpilasi-arstiteadlasi õppima meditsiinilistesse instituutidesse.

1942. a. suvel alustasid 249. eesti laskurdiviisi juures tööd meditsiiniõdede kursused, mis aga enne lõpetamist läksid laiali seoses diviisi ümberpaigutamisega. Osa neist jäi tööle diviisi juurde, teised läksid tagasi oma elukohtadesse. 1942. a. juulis korraldas Eesti NSV Rahvakomissaride Nõukogu Tšeljabinskis kuuenädalased keskmise meditsiinilise personali täienduskursused 80 inimesele.

Erilist tähelepanu pööras Eesti NSV Tervishoiu Rahvakomissariaat linnade ja maakondade täitevkomiteede tervishoiuosakondade vastutavate töötajate ettevalmistamisele. Kokkuleppel NSV Liidu Tervishoiu Rahvakomissariaadiga organiseeriti 1943. a. Moskva Arstide Täiendusinstituudis tervishoiuosakondade juhatajate ja juhatajate asetäitjate, epidemioloogide, bakterioloogide ja tervishoiukeskasutuste juhtivate arstide kursused, millest võttis osa 57 inimest. 1943.—1944. a. toimusid Sverdlovskis veel lühiajalised meditsiiniõdede kursused, millest võttis osa 25 velskrit 1. eesti tagavarapolgust. Oli ette nähtud suunata kursuste lõpetanud pärast Eesti NSV vabastamist sanitaar-epidemioloogia alale.[98]

[97] ENSV ORKA, f. R-1, nim. 1, s.-ü. 58, l. 160.
[98] ENSV ORKA, f. R-1, nim. 2, s.-ü. 195, l. 177, 197.

Nõukogude tagalas valmistati Eesti NSV rahvamajandusele kvalifitseeritud kaadrit ette ka meditsiini- ja tööstuskoolide eesti õppegruppides, kus õppijateks olid enamikus noored. Eesti NSV Rahvakomissaride Nõukogu taotluse põhjal andsid NSV Liidu Rahvakomissaride Nõukogu ja Tervishoiu Rahvakomissariaat 1943. a. veebruaris korralduse Eesti NSV jaoks meditsiinikeskkooli avamiseks Tambovis kohaliku velsker-ämmaemandate kooli ruumides.[99] Ettevalmistused õpilaste väljaselgitamiseks algasid 1943. aasta algul, 1943. aasta detsembris õppis koolis esimese kursuse esimesel ja teisel semestril kokku 112 õpilast.[100]

Tambovi eesti õppekeelega meditsiinikool allus NSV Liidu Tervishoiu Rahvakomissariaadile ja selle ülesandeks oli Eesti NSV-le ette valmistada kvalifitseeritud keskeriharidusega tervishoiupersonali. Õppekursuse kestvus oli 3 aastat ja õppeplaan vastas NSV Liidu Tervishoiu Rahvakomissariaadi meditsiinikeskkoolide õppekavale. Õppetöö koolis kestis kuni 1944. aasta sügiseni, mil pärast Eesti NSV vabastamist kool reevakueeriti ja liideti Tallinna Meditsiinilise Keskkooliga.

Selleks et Eesti NSV-st evakueerunud noored, kes ei osanud küllaldaselt vene keelt, saaksid omandada kvalifikatsiooni tööstuskoolides, hakkas Eesti NSV Rahvakomissaride Nõukogu 1943. aasta algul organiseerima eesti õppekeelega gruppe kohalike tööstuskoolide juurde. 12. mail 1943 pöördus Eesti NSV Rahvakomissaride Nõukogu NSV Liidu Rahvakomissaride Nõukogu juures asuva Tööjõureservide Peavalitsuse ülema poole palvega organiseerida niisugused grupid Tšeljabinskis, kuhu suunatakse õppima Tšeljabinski, Kurgani ja Tškalovi oblastis elavad eesti noored. Samal ajal töötati välja tööstuskoolides erigruppide organiseerimise üksikasjalik plaan ja kuu lõpul avaldati ajalehes «Rahva Hääl» artikkel, milles teatati tööstuskoolide eesti gruppide moodustamisest ja tutvustati neis õppimise tingimusi.[101] Rajoonivolinikele pandi vastutus noorte tööstuskoolidesse suunamise eest.

Eesti õppekeelega gruppide komplekteerimist alustati hariduse rahvakomissari asetäitja Aleksander Valsineri juhtimisel kõigepealt Tšeljabinski tööstuskooli nr. 2 juures. Moodustati 4 eesti õppekeelega gruppi — kaks lukkseppade,

[99] ENSV ORKA, f. R-1, nim. 2, s.-ü. 209, l. 60.
[100] ENSV ORKA, f. R-1, nim. 2, s.-ü. 27, l. 46; EKPA, f. 1, nim. 1, s.-ü. 439, l. 2, 16.
[101] ENSV ORKA, f. R-1, nim. 2, s.-ü. 48, l. 14, 17; «Rahva Hääl» nr. 21, 28. mail 1943.

üks elektrikute ja üks metallitreialite ettevalmistamiseks —, kus asus õppima 93 Eesti NSV-st ja 9 Läti NSV-st evakueerunud noort. Viimane neist õppegruppidest alustas tööd 1943. aasta septembri esimestel päevadel.[102]

NSV Liidu Tööjõureservide Peavalitsuse vastavate korralduste põhjal moodustati eesti õppekeelega grupid ka Sverdlovski tööstuskoolis nr. 31 ja Kaasani tööstuskoolis nr. 3. Sverdlovski tööstuskoolis lõppes eesti gruppide komplekteerimine 1943. a. oktoobri keskpaigaks, millal oli saabunud kohale 60 õpilast, kes asusid kolmes õppegrupis omandama metallitreiali, elektriku ja lukksepa eriala. Samasse kooli suunati õppima ka endised Nevjanski lastekodu kasvandikud.

Kaasani tööstuskoolis algas õppetöö eesti gruppides 1943. a. oktoobris-novembris. Kooli saabunud õpilastest moodustati grupid kolmel erialal: remondilukksepad, tööriistalukksepad ja remondielektrikud. 1943. a. detsembri algul õppis koolis 80 Eesti NSV-st evakueerunud noort.[103]

Seega hakkas 1943. aasta sügisel tööstuskoolides õppima üle kahesaja Eesti NSV-st evakueerunud noore. Tööstuskoolide eesti õppekeelega gruppidesse võeti vastu 1926.—1929. a. sündinud poeglapsi ja 1924.—1929. a. sündinud tütarlapsi. Õppetööks oli ette nähtud kaks aastat. Erialaainete kõrval olid õppeplaanis ka üldained — poliitõppus ja vene keel ning poistel sõjaline õppus. Peamist tähelepanu pöörati aga õpilaste praktiliste oskuste arendamisele. Õppepraktika ajal kasutasid õpilased koolide hästisisustatud õppetöökodasid. Sverdlovski tööstuskoolis oli õppe- ja tootmisbaasiks üks linna tehaseid, mis täitis sõjalisi tellimusi. Ka Kaasani ja Tšeljabinski tööstuskoolis, kus praktilised tööd toimusid kooli õppetöökojas, täitsid õpilased tehaste tellimusi. Tšeljabinski tööstuskooli elektrikute rühma õpilastele oli õppepraktika Tšeljabinski Traktoritehases heaks praktilise töö kooliks kui ka omamoodi elamuseks. Praktikandid täitsid seal väga mitmesuguseid ülesandeid, kaasa arvatud isegi töö valveelektrikuna.[104]

Enamikul eesti õppekeelega töötavatel aineõpetajatel ja tootmisõpetuse meistritel oli pikaajaline praktika ja nad tundsid hästi oma eriala. Näiteks Tšeljabinski tööstuskooli nr. 2 metallitreialite õppegrupi meister Kristjan Raidmaa ja

[102] ENSV ORKA, f. R-14, nim. 1, s.-ü. 1082, l. 1.
[103] ENSV ORKA, f. R-14, nim. 1, s.-ü. 1082, l. 5—6; f. R-1, nim. 2, s.-ü. 48, l. 4—7.
[104] ENSV ORKA, f. R-1, nim. 2, s.-ü. 217, l. 8—9; V. Tarnaste. Ametit õppimas. — Võitlevas tagalas, lk. 113, 115.

lukkseppade grupi meister August Reinart olid enne sõda töötanud mitu aastat õpetajatena Tallinna Riiklikus Tööstuskeskkoolis. Hästi valdasid oma eriala ka elektrikute grupi meister August Tatrik ja remondilukkseppade grupi meister Valerian Seilus. Poliitõppust, vene keelt ja matemaatikat andis kõigile gruppidele õpetaja Hans Tarnaste, füüsikat TRÜ õppejõud Andres Pärl. Vaatamata sõjaolukorrale, kus kõikjal tunti teravat puudust õppevahenditest ning õppetöökodade varustamisel vajalike instrumentide ja toormaterjaliga oli suuri raskusi, suutsid õpetajad ja meistrid äratada õpilastes huvi töö vastu. Noored saavutasid nende juhendamisel õppetöös sageli silmapaistvaid tulemusi. Nii näiteks tuli Tšeljabinski tööstuskooli metallitreialite eesti grupp meister K. Raidmaa juhendamisel juba 1943. aasta augustikuus praktiliste tööde alal koolis esimesele kohale, täites kuuplaani 173-protsendiliselt. Eduka õppetöö, normide ületamise ja valmistatavate esemete täpse ning puhta töötluse eest sai sama õppegrupp Suure Sotsialistliku Oktoobrirevolutsiooni 26. aastapäeva puhul kooli juhtkonnalt rändpunalipu.[105] Häid tulemusi õppetöös saavutasid ka teiste õppegruppide õpilased.

Õppetööst vabal ajal võtsid õpilased osa klassivälistest üritustest. Nii korraldati Kaasani tööstuskoolis õpilastele iga nädal referaatõhtuid poliitilistel ja üldhariduslikel teemadel, õpilased andsid välja seinalehte, võtsid osa isetegevus- ja spordiringidest.

Õppimine tööstuskoolides oli tasuta ja õpilased olid täielikult riigi ülalpidamisel. Õpilasi toitlustati 3 korda päevas tööliste normide alusel, nende kasutada oli ühiselamu koos kõige vajalikuga, nad said koolilt töö- ja osalt ka puhkepäevariietuse ning teoreetiliseks ja praktiliseks õppuseks vajalikud õppevahendid.

Tööstuskoolide eesti õppegruppide 2-aastase kursuse lõpetamine andis viienda kategooria oskustöölise kutse vastaval erialal. Kutsehariduse korraldamise kavade kohaselt Eesti NSV-s pidi neile lõpetanuile, kes selleks soovi avaldavad, tulevikus võimaldatama eriala edasi õppida vastavates tehnikumides. Kokkuleppel NSV Liidu RKN-i Tööjõureservide Peavalitsusega suunati tööstuskoolides ettevalmistuse saanud rahvuslik kaader Eesti NSV valitsuse käsutusse.[106]

[105] ENSV ORKA, f. R-14, nim. 1, s.-ü. 1082, l. 6; «Rahva Hääl» nr. 46, 19. novembril 1943.
[106] ENSV ORKA, f. R-1, nim. 2, s.-ü. 48, l. 16, 17.

Samuti kuulusid tööstuskooli lõpetanud noored spetsialistid Eesti NSV territooriumi vabastamise korral reevakueerimisele esmajärjekorras.

Eesti õppekeelega gruppide organiseerimine NSV Liidu tööstuskoolide juures võimaldas ette valmistada mõningate tehniliste alade kvalifitseeritud spetsialiste vabariigi rahvamajanduse taastamiseks, paljud neist aga suunati pärast Eesti vabastamist juhtivale tööle. Kuivõrd õpilased olid koolis riigi ülalpidamisel, aitasid tööstuskoolide eesti õppegrupid sõja ajal parandada ka evakueerunud noorte ja nende vanemate majanduslikku olukorda.

Nagu eelnevast näha, pühendasid Kommunistlik Partei ja Nõukogude valitsus Suure Isamaasõja aastatel Nõukogude tagalas suurt tähelepanu Eesti NSV-s nõukogude võimuorganite taastamiseks ja rahvamajanduse ülesehitamiseks vajaliku rahvusliku kaadri ettevalmistamisele ning olemasoleva kaadri teoreetilise taseme praktiliste kogemustega täiendamisele. Kahe aasta jooksul (1943.—1944. aastal) kulutati Eesti NSV eelarve järgi kaadri ettevalmistamise kursustele ning aspirantide, teaduslike, kirjandus- ja kunstitöötajate stipendiumidele 3 230 000 rubla, mis moodustas 14,2 protsenti vabariigi eelarvest. See summa ei hõlma aga mitmete selliste kursuste kulutusi, mis kaeti üleliidulistest allikatest. Suurt abi osutasid kaadri ettevalmistamise kursuste korraldamisel kohalikud partei- ja nõukogude organid. Kommunistliku Partei ja Nõukogude valitsuse ning vennasrahvaste abi kaadri ettevalmistamisel ja hoolitsus Nõukogude Eesti tuleviku eest kasvas otseselt välja Kommunistliku Partei leninlikust rahvuspoliitikast ja oli selle üks konkreetseid väljendusvorme.

Nõukogude valitsuse ja vennasrahvaste abiga valmistati Eesti NSV-le ette ligemale 2300 juhtivat partei-, komsomoli-, nõukogude, ametiühingu-, majandus-, kohtu- jt. töötajat nii vabariigi keskasutuste kui ka linnade ja maakondade vastavate asutuste ja organisatsioonide jaoks. Sellele lisandus veel kõrgema haridusega eriteadlasi, teaduslikke töötajaid, õpetajaid, ajakirjanikke, kehakultuuritöötajaid, mitmesuguste alade kvalifitseeritud töölisi ja spetsialiste. Kursustel ettevalmistuse saanud inimesed suunati hiljem võimalust mööda vennasvabariikide vastavatesse asutustesse, organisatsioonidesse ja ettevõtetesse. Suure Isamaasõja aastatel Nõukogude tagalasse evakueerunud omandasid seal väärtuslikke töökogemusi, mis hiljem olid suureks abiks vabariigi rahvamajanduse taastamisel, sotsialistlikus ülesehitustöös.

Kaadri ettevalmistamisel rakendatud abinõude tulemusena oli Eesti NSV territooriumi saksa fašistlikust okupatsioonist vabastamise päeviks vabariigi valitsuse käsutuses teatud, ehkki minimaalne hulk taastamistöö alustamiseks vajalikku rahvuslikku kaadrit. Koos teistest vennasvabariikidest Nõukogude Eestile abiks suunatud töötajatega ja pärast sõja lõppu Punaarmee 8. Eesti laskurkorpusest demobiliseeritutega moodustas see ideoloogiliselt karastatud juhtivate töötajate põhikaadri vabariigi rahvamajanduse ja kultuurielu taastamiseks.

4. EESTI NSV RIIKLIKUD KUNSTIANSAMBLID

Vaatamata sõjaaja raskustele osutasid ÜK(b)P Keskkomitee ja Nõukogude valitsus suurt tähelepanu ka fašistliku okupatsiooni alla sattunud liiduvabariikide kunstielu korraldamisele Nõukogude tagalas ja leidsid võimalusi selle arendamiseks. Rahvusliku kaadri säilitamise ja kasvatamise huvides vabastati mobilisatsioonialised kunstitöötajad Punaarmee ridadest ja neile anti võimalus pühenduda loomingulisele tööle. Päevil, mil okupeeritud territooriumil suruti terroriga maha iga väiksemgi progressiivne mõtteavaldus ja asetati ületamatuid takistusi kultuuri arengu teele, viisid rahvuslikku kultuuri edasi Nõukogude tagalasse koondunud kirjanikud, kunstnikud, heliloojad ja kunstilised kollektiivid.

Suure Isamaasõja algul osalt evakueerus, osalt siirdus mobilisatsiooniga Nõukogude Liidu tagalarajoonidesse ka suur osa Nõukogude Eesti kunstitöötajate paremikust. Evakueerunud eri aegadel ja väikeste gruppidena, sattusid nad algul laiali paljudesse vabariikidesse ja oblastitesse ning hakkasid tööle kolhoosides, tööstusettevõtetes ja ehituspataljonides.

Nõukogude Eesti tuntumatest kunstiinimestest asusid näiteks Aleksander Arder, Martin Levald, Priit Põldroos, Marta Rungi ja Olev Tinn Tatari ANSV-s, kunstnikud Erich Adamson (Adamson-Eric), Richard Sagrits ja Ferdi Sannamees Tšuvaši ANSV-s. Näitlejad Ants Lauter ja Alfred Rebane viibisid mobiliseerituna Ivdeli rajoonis Sverdlovski oblastis, Kaarel Ird töötas maalrina Omski ehitustrustis. Uraalide taha jõudnud Paul Pinna töötas metsaraiujate asulas Krasnogvardeiski lähedal. Tšeljabinski oblast oli uueks koduks Anna Ekstonile, Anna Klasile, Rostislav Merkulovile.

Johannes Semper ja mõned teised kirjanikud asusid Kuibõševis. Siia saabusid ka pärast Kotlasest demobiliseerimist Eugen Kapp ja Vladimir Alumäe. Kotlasse jäid esialgu veel Edgar Arro ja Jüri Variste. Ehituspataljonis Udmurdi ANSV-s Kambarkas olid Gustav Ernesaks, Boris Kõrver, Harri Kõrvits, Hugo Lepnurm, kunstnikud Paul Luhtein ja Aleksander Kaasik. Olga Lund oli ajutise peatuspaiga leidnud Tšeljabinskis, Bruno Lukk Krasnouralskis.

Esialgu tegutsesid oma erialal eesti kultuuritöötajaist vaid üksikud. Võime nimetada vaid Olga Lundi ja Jüri Kogerit (Konrad Gerretz), kes töötasid Tšeljabinski Ooperiteatris, ja Leo Martinit, kes mõnda aega tegutses Kurgani oblasti Šumihha teatris näitejuhi ja näitlejana.

Suurem osa teatri- ja muusikainimestest töötas peamiselt kolhoosides. Kuid ka seal otsisid nad ise võimalusi ja teid oma erialaste võimete rakendamiseks. Juba 1941. aasta sügisel moodustasid nad omaalgatuslikult mitmel pool väikseid ansambleid ning esinesid nendega pärast tööd oma asukohas ja lähemas ümbruskonnas. Sellised ansamblid tekkisid Kaasanis, Sverdlovskis, Uljanovskis ja ka mitmetes kolhoosides. Suuremad nendest olid Tatari ANSV-s Kzõl-Julski rajoonis Surdaa külas moodustatud nn. Tatari ansambel ja Kambarka ehituspataljoni «Kaama meeskoor».

Eesti kontserdibrigaadi loomise idee sai alguse juba teel Nõukogude tagalasse 1941. aasta juulikuus. Ešeloni, mille sihtkohaks oli Kaasan, kuulus üsna arvukalt teatri- ja muusikarahvast. Nikolai Goldschmidti initsiatiivil moodustati vilunud lauljatest umbes 40-liikmeline laulukoor ja väike saateorkester. Sõjavedudest ülekoormatud raudteel tuli sagedasti pikki peatusi, kus esineti rindele siirduvatele võitlejatele ja kohalikele elanikele. Erilist tähelepanu ja vaimustust äratas A. Arderi jõuline ja tundeküllane laul.

Sihtkohta jõudnud, paigutati inimesed laiali ümbruskonna rajoonide kolhoosidesse. P. Põldroos hakkas samme astuma Surdaa külas evakueerunutest ansambli moodustamiseks. Kohe alustati ka proovidega. Septembri keskpaigaks oli kava esinemisküps ja ansambel sai tuleristsed, esinedes Tatari ANSV Riikliku Filharmoonia komisjoni ees. Komisjon tunnistas eeskava nii sisuliselt kui ka esituselt heaks. Ansamblile anti esinemisluba ja määrati kvalifikatsioon kutselise ansamblina. P. Põldroosi kõrval kuulusid Tatari ansamblisse kandvamate jõududena Aleksander Arder, Veera Berkovitš, Martin Levald, Marta Rungi, Aleksander Tamm ja Eduard

Tinn. Ringisõidud ja esinemised kestsid ansambli liikmete kutsumiseni Eesti NSV Riiklikesse Kunstiansamblitesse.

Teine suurem ansambel moodustati Udmurdi ANSV-s Kambarka naftabaasis. Õhtutundidel lõkke ääres lauldud ühislaulud näitasid, et koos oli palju heade eeldustega laulumehi. Koori asutajaks ja juhiks oli Gustav Ernesaks, ning sellesse kuulus lõpuks 80 lauljat. Esineti nii ehituspataljonis kui ka lähemas ümbruskonnas. Just Kambarka-päevil tekkiski G. Ernesaksal ka kutselise meeskoori asutamise idee.

Need omaalgatuslikult tekkinud ansamblid ühendasid aga ainult osa Nõukogude tagalas asuvaist teatri- ja muusikainimestest ning olid võimelised kunstiliselt teenindama väga väikest inimeste ringkonda. Seoses sellega jäi päevakorrale vajadus kutseliste kunstikollektiivide järele, mis oleks ühendanud kõiki tagalas töötavaid näitlejaid, muusikuid, lauljaid ja tantsijaid.

EK(b)P Keskkomitee ja Eesti NSV valitsus asusid kunstitöötajate asukohtade väljaselgitamisele ja võimaluste piiride nende koondamisele ning töötingimuste loomisele juba 1941. aasta sügisel. Septembri keskel saadeti NSV Liidu Kunstide Komiteele kiri teatega, et paljud eesti väljapaistvad kunstnikud elavad laialipillatult Tšuvaši ja Tatari ANSV-s ning Tšeljabinski oblastis ega tööta oma erialal. Neile paluti võimaldada kutsealast tööd ning paigutada nad suurematesse linnadesse. Tähelepanuväärse innu ja energiaga hakkas eesti kontserdibrigaadi moodustamise mõttest väljakasvanud kutselise ansambli loomise ideed propageerima ja esimesi reaalseid samme astuma N. Goldschmidt. Ta pöördus vastava taotlusega NSV Liidu Kunstide Komitee poole ja hakkas samal ajal välja selgitama ansambli võimalike liikmete asukohti.

NSV Liidu Rahvakomissaride Nõukogu juures asuva Kunstide Komitee otsusega 16. detsembrist 1941 pandigi alus Eesti NSV Riiklikele Kunstiansamblitele (ERKA). Ansamblite asukohaks määrati Jaroslavl.[107]

Juba samal kuul asus Tšeljabinskis tööle organiseerimiskomisjon eesotsas NSV Liidu Kunstide Komitee esindaja V. Mešeteliga. Komisjoni kuulusid A. Lauter, P. Pinna, E. Kapp, V. Alumäe, P. Põldroos, K. Ird jt. Esialgsed projektid ja kavad täpsustati Kuibõševis. Plaanid kinnitati ja nüüd võidi asuda ka kasutama Nõukogude valitsuselt ERKA orga-

[107] NSVL Riiklik Kirjanduse ja Kunsti Keskarhiiv, f. 962, nim. 3, s.-ü. 846, l. 22.

niseerimiseks ettenähtud 1,4 miljoni rubla suurust dotatsiooni.

Eesti NSV Rahvakomissaride Nõukogu kohapealsete volinike kaasabil jätkati suurematesse keskustesse evakueerunud Nõukogude Eesti kunstitöötajate väljaselgitamist. Kui arvestada sõjaaegseid tingimusi ja eestlaste laialipillatust, oli see küllaltki palju aega ja vaeva nõudev töö.

Kui 1942. aasta alguses hakati formeerima Punaarmee eesti rahvuslikke väeosi, saatis kunstiansamblite organiseerimiskomitee oma esindajad P. Põldroosi ja K. Irdi Uraalidesse, et sealt valida muusika- ja teatrirahvast ERKA-sse. Väeosades saadi ka teateid nende kunstiinimeste kohta, kes olid veel jäänud ehituspataljonidesse ning ootasid demobiliseerimist ja väljakutset Jaroslavli.

Et saada ettekujutust, kuidas toimus kunstirahva sõit sügavast tagalast Jaroslavli, laskem pajatada K. Irdil:

«See vagun väljus Tšeljabinskist ja tema sihtjaamaks oli Jaroslavl. Ta jõudis ilma sekeldusteta Sverdlovski. Võttis peale tüseda täienduse sõjaväelaagrist demobiliseeritud mehiseid mehi ja alustas siis oma pärisreisi «sortirovkast sortirovkani». Ja neid «sortirovkasid» oli selle pika tee peal üsna palju. See oli vagunitäis mingisuguseid veidraid ülieraisikuid, kes mingi kõrgema käsu korras, mille mõtet suurest ülemusest kaugemal seisvatel vähematel ülemustel polnud alati kerge mõista, pidi sügavast Uraali tagalast jõudma rindetagusesse linna Jaroslavli. See vagun tuli haakida rinde poole veerevate sõjavarustuse ešelonide külge, oli see siis ešelon kahuritega, ešelon tankidega või ešelon, mis koosnes püssimeeste poolt valvatud plombeeritud vagunitest. Ja et need ešelonid igas suuremas «sortirovkas» jälle ümber formeeriti vastavalt sellele, missugusesse rindelõiku Uraalis sepistatud varustus pidi jõudma, siis veeretati seda vagunit lõpmatutel haruteedel edasi-tagasi senikaua, kuni ta mõne tupiku tippu pidama jäi ja oleks võinud sinna rahulikult jääda kas või sõja lõpuni, kui mitte neil, kes vagunis olid, poleks olnud kanget käsku jõuda kähku — enne sõja lõppu — Jaroslavli. Kui palju vaeva nõudis see vagun ülepingutatud närvidega dispetšeritelt, kes olid Siberisse suunanud tuhandeid ešelone sõjapõgenikke, evakueeritud tehaseid ja kes nüüd Siberist rinde poole suunasid jällegi tuhandeid ešelone ja kelle ümber 24 tundi ööpäevas tunglesid igasugused transporti vajavad isikud, küll sõjaväemundris, küll poolsõjaväeliselt riietatud, küll Siberi karusnahkseis kasukais eraisikuid, kes kõik püüdsid veenda dispetšerit, et neil on kiire ja

nemad on kõige tähtsamad. Kuid võimas nagu «Seesam, ava end!» oli sõna «artistid» ... vagun haagiti jälle uue ešeloni sappa ja jõudis jälle uude «sortirovkasse».»[108]

Märtsikuu keskpaiku oli Jaroslavli saabunud juba ERKA põhikoosseis, mis ulatus poolteistsaja inimeseni. See pere oli oma kunstialastelt võimetelt küllaltki kirju. Kõrvuti professionaalsete muusikute ja teatriinimestega oli siin ka selliseid, kellel oskuste ja teadmiste asemel ainult hea tahtmine. Ent seegi oli antud olukorras voorus.

Eesti NSV Riiklike Kunstiansamblite esimeseks direktoriks ja kunstiliseks juhiks määrati Eesti NSV Kunstide Valitsuse juhataja, kirjanik Johannes Semper. Kui aga Kunstide Valitsuse tegevus Nõukogude tagalas taastati ja J. Semperi ülesanded laienesid, kinnitati 1. septembrist 1942 ERKA direktoriks Eesti NSV hariduse rahvakomissari asetäitja Hans Piilman. 1944. aasta jaanuarist kuni ansamblite tegevuse lõpetamiseni oli direktoriks draamanäitleja Eduard Tinn. Ansamblite kunstilise juhina töötas J. Semper 1944. aasta jaanuarini. Siis läksid kunstilise juhi ülesanded A. Lauterile ja sama aasta juunist P. Põldroosile.

ERKA käsutusse anti Jaroslavlis kohaliku kummikombinaadi ruumikas klubi «Gigant». Siin paiknesid nii harjutus- ja tööruumid kui ka ühiselamu. Ansamblirahva majutamiseks andis Jaroslavli Linna TSN Täitevkomitee veel kolm hotelli (nendest ühe täielikult). Kõik erkalased ja nende perekonnaliikmed kinnistati sööklate ja kaupluste juurde, mis tagas nende häireteta toitlustamise ja varustamise.

Eesti NSV Riiklike Kunstiansamblite ametlik avamine sai teoks 22. märtsil 1942. aastal, mispuhul ansamblite direktor ja kunstiline juht J. Semper andis ülevaate ERKA ees seisvatest ülesannetest. Avaaktusel ei puudunud ka jaroslavllaste tervitused ja head soovid. Nende külalislahkuses avaldus ilmekalt Nõukogude rahvaste sõprus, mis ansamblite tegevuse edaspidise laiendamisega sai veelgi tugevamat kinnitust.

Eesti NSV Riiklike Kunstiansamblite koosseisus loodi solistidegrupp, sümfooniaorkester, džässorkester, segakoor, meeskoor, tantsurühm ja draamarühm.

ERKA solistidegruppi kuulusid V. Alumäe, A. Arder, A. Klas, T. Koha, H. Lepnurm, B. Lukk ja O. Lund. Oma erialaselt ettevalmistuselt ja kogemustelt oli see üks kõige

---

[108] K. Ird. Lehekülgi kirja panemata jäänud päevikust. — Kunstiansamblid Suure Isamaasõja päevil, lk. 52.

tugevamaid üksusi kunstiansamblite koosseisus. Seetõttu oli ta ka esimesi, kes suutis alustada pidevamat kontserttegevust. 1942. aasta 26. aprillil Jaroslavlis Volkovi-nimelises teatris ERKA solistide poolt antud kontserti võib lugeda kunstiansamblite kontserttegevuse ametlikuks alguseks. Esinemiste soe vastuvõtt jaroslavllaste poolt tiivustas veelgi innukamale tööle.

Solistide repertuaari moodustasid klassikalised teosed ja nõukogude autorite palad. Eesti muusikat esitati algul selles ulatuses, mida pakkusid vähesed kodust kaasavõetud või kohapeal taastatud noodid. Õige varsti aga andsid solistide repertuaarile lisa E. Kapi, E. Arro, H. Lepnurme uudisteosed, mis oma enamikus olid kantud võitlevast kaasajateemast. Hindamist väärib tihe loominguline kontakt heliloojate ja interpreetide vahel, mis nii mõnelgi korral andis värskeid ja huvitavaid mõtteid. Pianistide A. Klasi ja B. Luki ning helilooja E. Kapi loominguline koostöö pani aluse meie ühele silmapaistvamale kammeransamblile — klaveriduo A. Klas — B. Lukk, kelle repertuaari on tänaseni jäänud süidid E. Kapi balletist «Kalevipoeg».

Sageli liideti solistidegrupi põhikoosseisule veel vene keelt valdavad sõnameistrid, nagu P. Pinna, J. Koger, E. Tinn jt. See võimaldas koostada mitmekesiseid ja ajasündmustega tihedalt seotud kontserdikavasid.

Oma suhteliselt väikese koosseisu tõttu oli solistidegrupp üks ERKA mobiilsemaid kontserdiüksusi, kelle esinemisi alati soojalt vastu võeti. Tihedad sidemed loodi Moskvaga, esineti raadios, kus muu hulgas jäädvustati helisalve ka eesti muusikat.

Mõnede solistide kontserdimatkad ulatusid veelgi kaugemale — Uraalide taha ja Taga-Kaukaasia vabariikidesse.

Sümfooniaorkestrisse, mida algul juhatas Eugen Kapp ja hiljem Roman Matsov, kuulus 58 mängijat. Oma erialaselt ettevalmistuselt ja võimetelt oli see aga õige ebaühtlane kollektiiv. Kümmekonna kogemustega kutselise orkestrandi kõrval oli suur hulk tagasihoidlike võimetega pillimehi, kes varem polnud üldse sümfooniaorkestris mänginud. Rida orkestripillide mängijaid puudus üldse. Neid asjaolusid tuli dirigendil arvesse võtta, valida palu, mis oleksid jõukohased ning samal ajal tõstaksid orkestrantide mänguvõimeid ja aitaksid kasvatada ansamblitunnetust. Mõistagi ei olnud repertuaari leidmine tookordsetes tingimustes kerge ülesanne. Mõneti aitas hädast välja Jaroslavli muusikakooli noodikogu, üht-teist hangiti Moskvast ja peatselt saadi lisa

ka algupärasest loomingust, eeskätt E. Kapi ja H. Lepnurme sulest. Viimasest tuleks märkida E. Kapi muusikat lavastusele «Juunipäevad», H. Lepnurme kantaate «Suur Oktoober» ja «Jüriöö tuled». Nende kõrval valmistas sümfooniaorkester iseseisvalt ette veel E. Kapi «Patriootilise sümfoonia» esimese osa, Tšaikovski IV sümfoonia, Glinka ooperi «Ruslan ja Ludmilla» avamängu jm.

Sümfooniaorkestri baasil moodustati suviti puhkpilliorkester, mis N. Goldschmidti juhtimisel esines Jaroslavli parkides. 1944. aasta kevadel, seoses Eesti NSV Raadiokomitee moodustamisega, siirdus suurem osa sümfooniaorkestri koosseisust Leningradi, kus asuti R. Matsovi juhtimisel tööle raadio juures.[109] Jaroslavli jäänud orkestrantiderühm andis N. Kubli juhtimisel kohapeal šefluskontserte haiglates, tehastes jm. ERKA sümfooniaorkester kujunes pillimeeste kasvulavaks, kust võrsus rida silmapaistvaid orkestrante, nagu Aleksis Avasalu, Roland Kriit, Asmik Matsov, Arnold Plees, Voldemar Rohtla, Eugen Saanpere, Jossif Šagal, Kalju Viluoja jt.

Džässorkestrit, mille direktorina töötasid Nikolai Goldschmidt ja Eduard Valgmaa, juhatas Rostislav Merkulov. Solistidena olid kaastegevad Marta Rungi, Viktor Gurjev, Emanuel Mullat, Asta Johanson ja Vladimir Radin. Kahekümne kahe orkestrandi hulgas oli terve rida silmapaistvaid pillimehi, nagu Uno Elts, Aleksander Hartman, Jaan Kornel, Boris Kõrver, Richard Mölder.

Esialgsetest repertuaariraskustest aitasid üle kogenenumad orkestrandid ise, kes seadsid orkestrile mälu järgi mõningaid džässmuusika klassikasse kuuluvaid palu. Peagi lisandus neile populaarsete nõukogude laulude arranžeeringuid ja algupäraseid teoseid, peamiselt B. Kõrveri viljakast sulest.

Algupärase repertuaari loomisel taotleti esmakordselt teadlikumalt ja suurema järjekindlusega eesti rahvamuusika intonatsiooni loomingulist ühendamist džäslike vormide ja võtetega. Nõnda rajati õieti juba ERKA džässorkestri loomingulises praktikas need alused, millel meie kerge muusika tänapäeval edasi areneb.

Oma suhteliselt väikese koosseisu tõttu kujunes džässorkestrist üks ERKA operatiivsemaid kollektiive, kelle kontserdimatkad ulatusid Velikije Lukist Kurgani, Murmanskist Alma-Atasse. Mitmel korral külastasid nad eesti sõjamehi

[109] P. Uusman. Raadio ja kunstiansamblid. — Kunstiansamblid Suure Isamaasõja päevil, lk. 102.

rindel; arvukalt anti šefluskontserte haiglates, tehaste klubides jm.

ERKA džässorkestri liikmed dirigent R. Merkulov, helilooja B. Kõrver, laulusolist V. Gurjev ja mõned teised etendavad tähtsat osa meie muusikaelus tänapäevani.

Üheks kõige arvukamaks ERKA kollektiiviks kujunes segakoor, mida juhatasid G. Ernesaks, J. Variste ja H. Kõrvits. Kaheksakümne laulja hulgas oli neid, kes varem olid koorilaulu harrastanud kaunis vähe, ja needki peamiselt meeshäälte hulgas. Valdav osa lauljaid oli kaunis tagasihoidliku muusikateoreetilise ettevalmistuse ja häälekvaliteediga. Nõnda kujunes koorijuhtide üheks esmaseks ülesandeks paralleelselt jõukohase repertuaari õpetamisega ka kooriliikmete muusikalise kirjaoskuse täiendamine ja häälekooliliste võimete suurendamine. Abiks olid siinkohal ka A. Arder ja H. Lepnurm.

Et mitmekesisemalt tutvustada meie koorilaulu ning rikastada ka kontsertide kavu, moodustati segakoori meeshäältest eraldi meeskoor. Kuna sellesse kuulus, nagu märgitud, kogemustega laulumehi, suutis meeskoor õige pea teha esinemisküpseks küllaltki nõudliku repertuaari.

Kooride repertuaar, mis alguses koosnes lihtsamatest eesti rahvalauludest, hakkas varsti täienema uute algupäraste lauludega G. Ernesaksa, H. Lepnurme, E. Arro ja H. Kõrvitsa sulest. Ulatuslikumaid ülesandeid seadsid koorile H. Lepnurme kantaadid «Suur Oktoober», «Jüriöö tuled» ja E. Arro kantaat «Võiduni». Nende ettekanded tõendasid, et püsiva tööga oldi esialgsest kaunis tagasihoidlikust materjalist kujundatud küllaltki silmapaistva tasemega kontsertkoor.

Kui G. Ernesaksal juba «Kaama meeskoori» juhatades oli tekkinud idee kutselise meeskoori asutamiseks taasvabastatud Nõukogude Eestis, siis andis töö ERKA kooridega talle selleks esimesi väärtuslikke kogemusi. Just Jaroslavlis hakati esmakordselt eesti koorilaulu ajaloos rajama aluseid tööks kutselise koorikollektiiviga.

ERKA kooride pidevam kontserttegevus algas 1942. aasta kevadsuvel, mil hakati esinema Jaroslavli oblasti keskustes, Gorkis jm. Balti vabariikide teisele aastapäevale pühendatud pidulikust kontserdist Ametiühingute Sammassaalis Moskvas võttis ERKA solistide kõrval osa ka meeskoor.[110]

[110] H. Kõrvits. Eesti muusikaelust Jaroslavli päevilt. — Kunstiansamblid Suure Isamaasõja päevil, lk. 79.

Kooride kontsertidel olid kaastegevad ka solistid ja rahvatantsurühm. Mõnel puhul — P. Põldroosi lavastatud muusikalis-koreograafiline montaaž «Juunipäevad» ja eesti rahvalaulude ja -tantsude põimik — oli kooride, rahvatantsurühma ja solistide esinemine ühendatud süžeeliseks tervikuks, mis andis kogu kontserdile teatava sihipärasema ülesehituse ja ilme.

Üheks ulatuslikumaks kontserdireisiks kujunes 1943. aasta esimesel poolel toimunud viiekuune turnee läbi Sverdlovski ja Novosibirski kuni Kuznetski söebasseini linnadeni välja.

ERKA kooridest sirgus rida silmapaistvaid lauljaid — NSV Liidu rahvakunstnik G. Ots ja ENSV teeneline kunstnik L. Mark ning rohkesti tublit kaadrit meie muusikateatritele, ENSV Riiklikule Akadeemilisele Meeskoorile ja teistele ansamblitele.

Rahvatantsurühm, mida juhendasid A. Ekston ja hiljem N. Taarna, alustas oma tööd veelgi raskemates tingimustes kui koorid. Ainult üksikud selle rühma liikmed olid tegelnud varem rahva- või lavatantsuga. A. Ekston tundis küll balletti ja karaktertantsu, kuid tal puudusid kogemused eesti rahvatantsu alal. Rühma rahvatantsuline väljaõpe lasus seepärast E. Loorsoo õlgadel, kellel oli selleks teatavaid kogemusi. Ajapikku jätkus tööd mõlemale juhile, sest kontserdiprogrammide koostamisel tekkis rühmatantsude kõrval vajadus ka karaktertantsude järele.

Tantsurühm iseseisvate kavadeni ei jõudnud. Peamiselt leidis ta kasutamist mitmesugustes segaprogrammides. Ulatuslikult rakendati rahvatantsurühma montaažis «Juunipäevad» ja rahvalaulude-tantsude põimikuis. Kuna puudusid tantsuliselt enam väljaarendatud kompositsioonid, kandis rühma esinemine põhiliselt eesti rahvatantsu ja selle omapära tutvustavat iseloomu.

ERKA draamarühma juhatas A. Lauter. Töö algus polnud sugugi kerge. Seda mitmel põhjusel. Esiteks oli rühma koosseis oma ettevalmistuselt ja võimetelt küllaltki ebaühtlane. Kõrvuti selliste meistritega nagu A. Lauter ja P. Pinna ning kogenud näitlejatega nagu E. Tinn, J. Koger, V. Ratassepp ja A. Rebane oli rühmas noori algajaid — L. Rajala, I. Tammur, O. Tinn, K. Toom jt. Teiseks puudus repertuaar niihästi stuudiotööks kui ka kuulajaskonna tarvis, kes eesti keelt ei mõistnud. Kuigi draamarühma kuulus ligi paarkümmend inimest, tuli iga teose puhul arvesse võtta niihästi tegelaste arvu kui ka nende võimeid. Eriti vähe võimalusi pakkus selles osa draamarühma naisnäitlejate koosseis.

Küllap just sellepärast alustatigi vähenõudlike sketšidega ja lühinäidenditega, mida õpiti niihästi eesti kui ka vene keeles.

Draamarühma põhilise koosseisu loomingulised kavad muutusid kindlapiirilisemaks pärast seda, kui ta peamiseks ülesandeks kujunes eesti rahvuslike väeosade kunstiline teenindamine.[111]

Ajapikku täienes draamarühma repertuaar rohkete sketšide kõrval ka nõudlikumate paladega, nagu katkend K. Simonovi näidendist «Vene inimesed», P. Rummo algupärand «Pruun katk», P. Sheridani lühikomöödia «Punane munder» jt. Rühma mängukava aitasid täiendada A. Lauteri aktuaalse ainestikuga ühevaatuselised näidendid «Hirmu silmad», «Naised» ja «Sides», mis eeskätt olid mõeldud rindebrigaadidele.

Kõrvuti näidenditega oli draamarühma liikmete repertuaaris veel nii eesti- kui ka venekeelseid luuletusi ja poliitilisi kupleesid.

Draamarühma koosseisu laiendamiseks, eeskätt aga näitlejaeeldustega erkalaste lavaalaste teadmiste ja oskuste arendamiseks organiseeriti vastav õpperühm, mida juhendasid P. Põldroos ja K. Ird. Siit võrsusid eesti teatrile J. Järvet, I. Taarna, O. Tinn jt.

Nagu eespool märgitud, kujunes ERKA draamarühma peamiseks ülesandeks Eesti laskurkorpuse võitlejate kunstiline teenindamine. Koos solistide ja teiste kollektiividega esineti sõjameestele 313 korral rindel ja 117 korral tagalas.[112]

Rindebrigaadide esinemistel oli suur tähtsus võitlejate võitlusvaimu õhutamisel ja võiduusu kinnitamisel. Sageli toimusid need kontserdid rinde vahetus läheduses. Puhkehetkedel nautisid tuhanded võitlejad A. Lauteri, A. Arderi, P. Pinna, V. Ratassepa jt. kaasakiskuvaid etteastumisi, mille ühiseks põhitooniks oli — võitlus lõpliku võiduni!

Draamarühma liikmete kõrval olid sagedasemateks külalisteks sõjameeste juures solistid V. Alumäe, M. Rungi, V. Gurjev, J. Šagal, ERKA džässorkester jt.

Kuigi nendest aegadest lahutab meid rohkem kui kolm aastakümmet, ei ole mälestused neist kohtumistest endiste rindevõitlejate südameis tänaseni tuhmunud. Suurtükiväe kindralmajor Karl Aru, meenutades üht nendest paljudest kohtumistest, kirjutab:

---

[111] EKPA, f. 1, nim. 3, s.-ü. 181, l. 40.
[112] Kunstiansamblid Suure Isamaasõja päevil, lk. 154.

EK(b)P Keskkomitee büroo liikmed Nikolai Karotamm, Boriss Kumm ja Johannes Vares Eesti NSV-s nõukogude võimuorganite, rahvamajanduse ja kultuurielu taastamiseks ettevalmistumise perioodil.

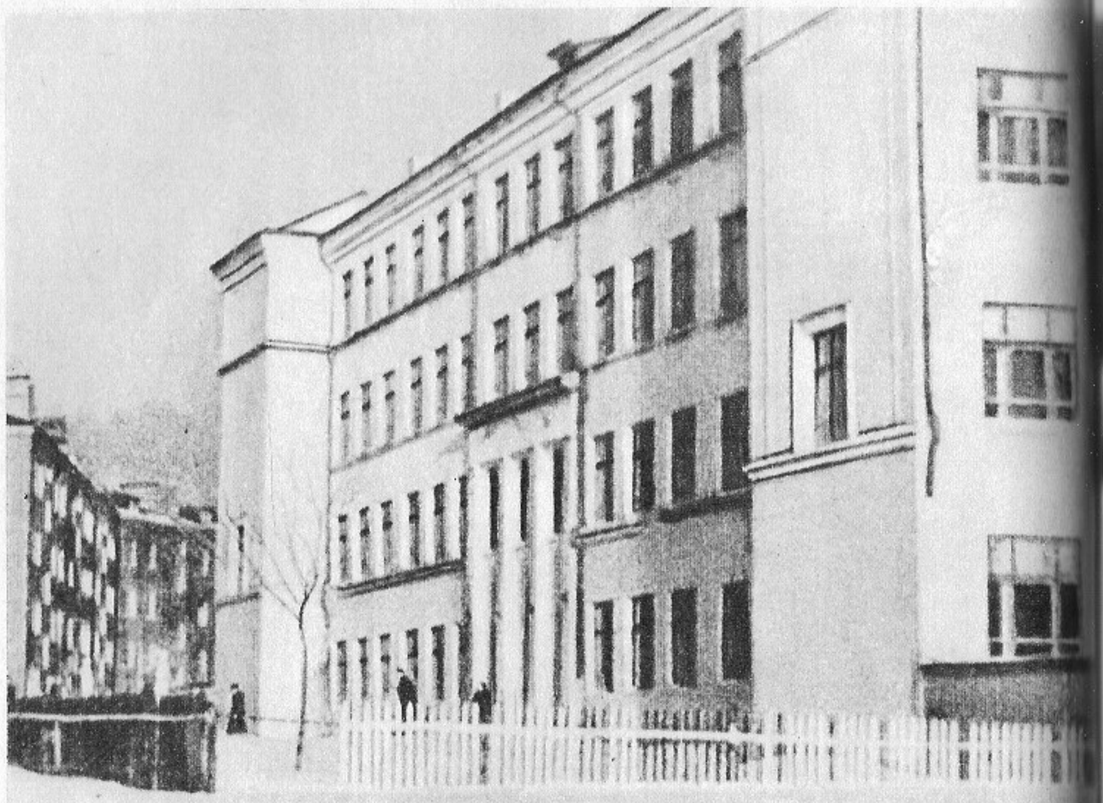

Koolimaja Jegorjevskis, kus asus eesti õppekombinaat.

Jegorjevski õppekombinaadi ja lastekodu töötajaid 1944. a. kevadel.

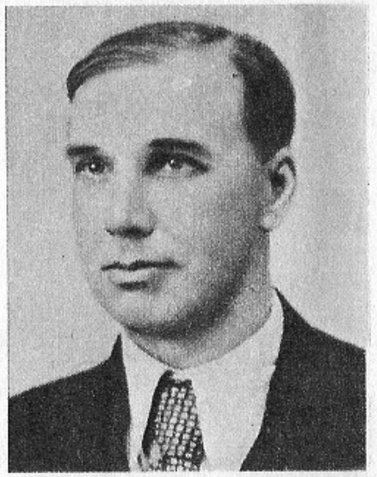

Jegorjevski õppekombinaadi direktor Alice Haberman ning õppejõud Arnold Buch, Lidia Lambakahar, Jaak Ottender, Lidia Roots ja Joosep Saat.

Partei ja nõukogude töötajate ettevalmistamise kursused Jegorjevskis. Esiplaanil Albert Kariste ja Ülo Koit.

Jegorjevski õppekombinaadi kaubandustöötajate ettevalmistuskursus. Oktoober 1944.

Jegorjevski Tööstuskombinaadi nr. 1 rätsepatsehhi õmblejad (ülal) ja mehhaanikatsehhi töötajad.

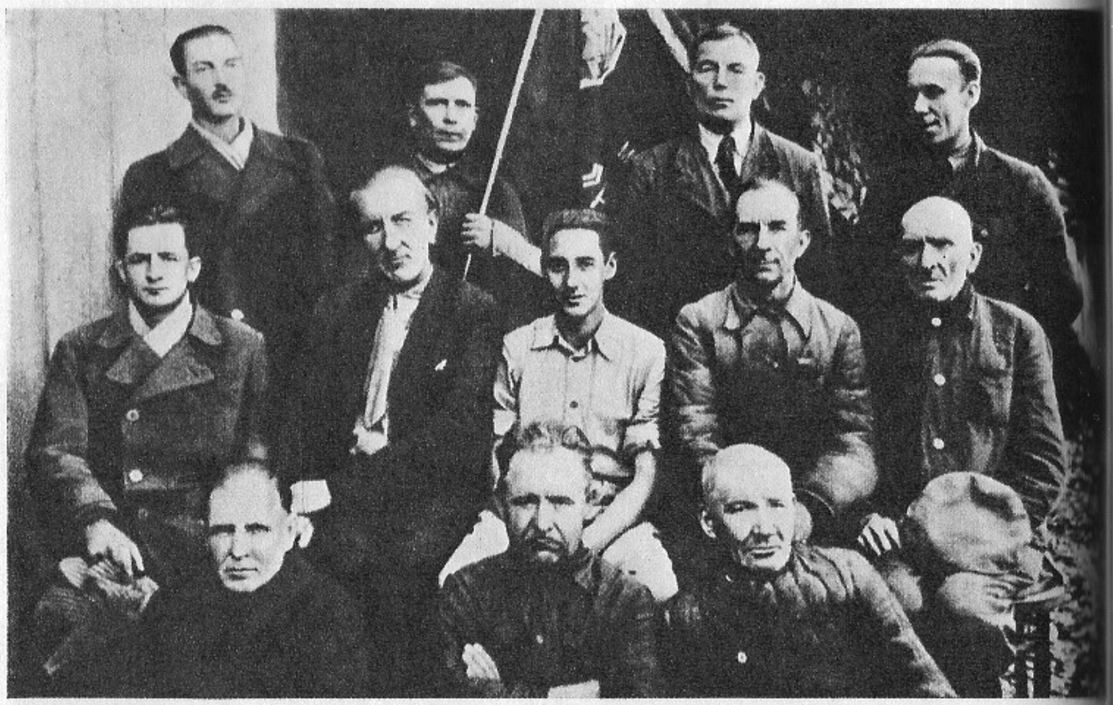

„Punase Krulli" (praegu Tallinna Masinatehas) evakueerunud töötajad Jegorjevskis 1944. aastal. Vasakult esimeses reas Johannes Kärsten, Jakob Tsõgankov, Karl Rootsi; teises reas Nikolai Štšeglov, Artur Purre, Georgi Samonov, Konstantin Jegorov, Arnold Putko; kolmandas reas Viktor Rosenberg, Hans Kaselt, Jaan Keldusild, Raimond Erm.

Evakueerunud ja kohalikud elanikud kolhoosis „Slava". Märts 1944.

Eesti NSV Raadiokomitee esimehe asetäitja O. Madivere ja direktor S. Krunt 1944. aasta suvel Leningradis.

Eesti NSV meditsiinitöötajad S. M. Kirovi nimelises Leningradi Arstide Täiendusinstituudis 1944. aasta suvel.

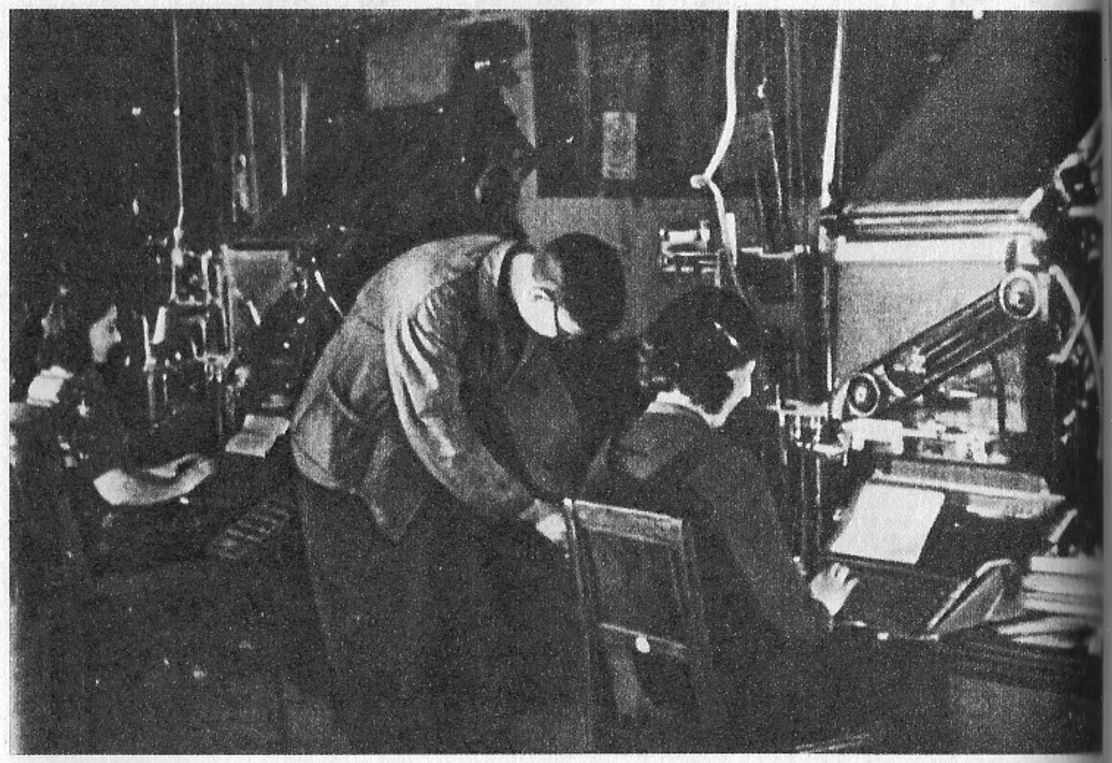

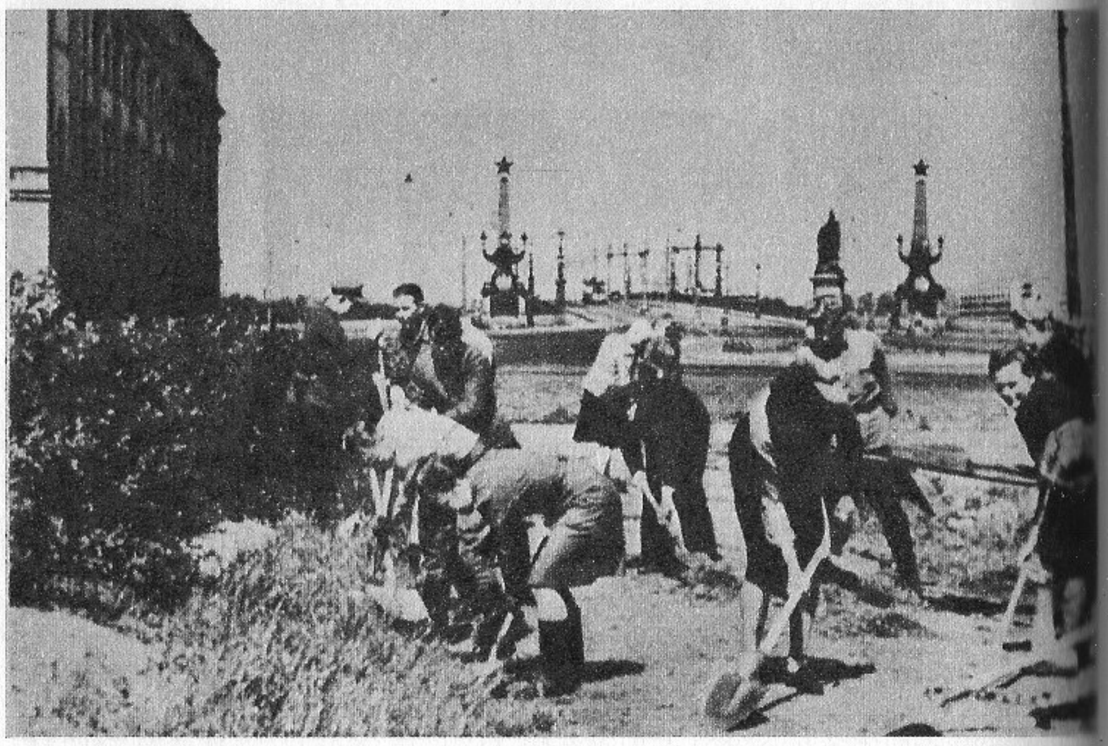

Eestikeelsete ajalehtede ja ajakirjade trükkimine Leningradis.
Eestist evakueerunud Leningradi taastamisel. Mai 1944.

Eesti NSV juhtivad töötajad „Sõpruse" rändauhinna võistlustel Leningradis 1944. aastal. Vasakult: Georg Abels, Eduard Päll, Arnold Veimer, Nikolai Puusepp, Diina Danzing ja Voldemar Telling.

Operatiivgrupi liikmed teel Moskvast Leningradi. Keskel kaubanduse rahvakomissar Hendrik Allik.

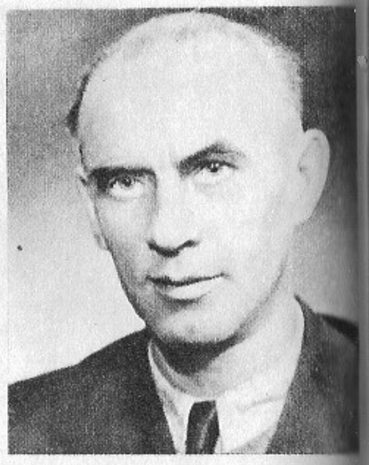

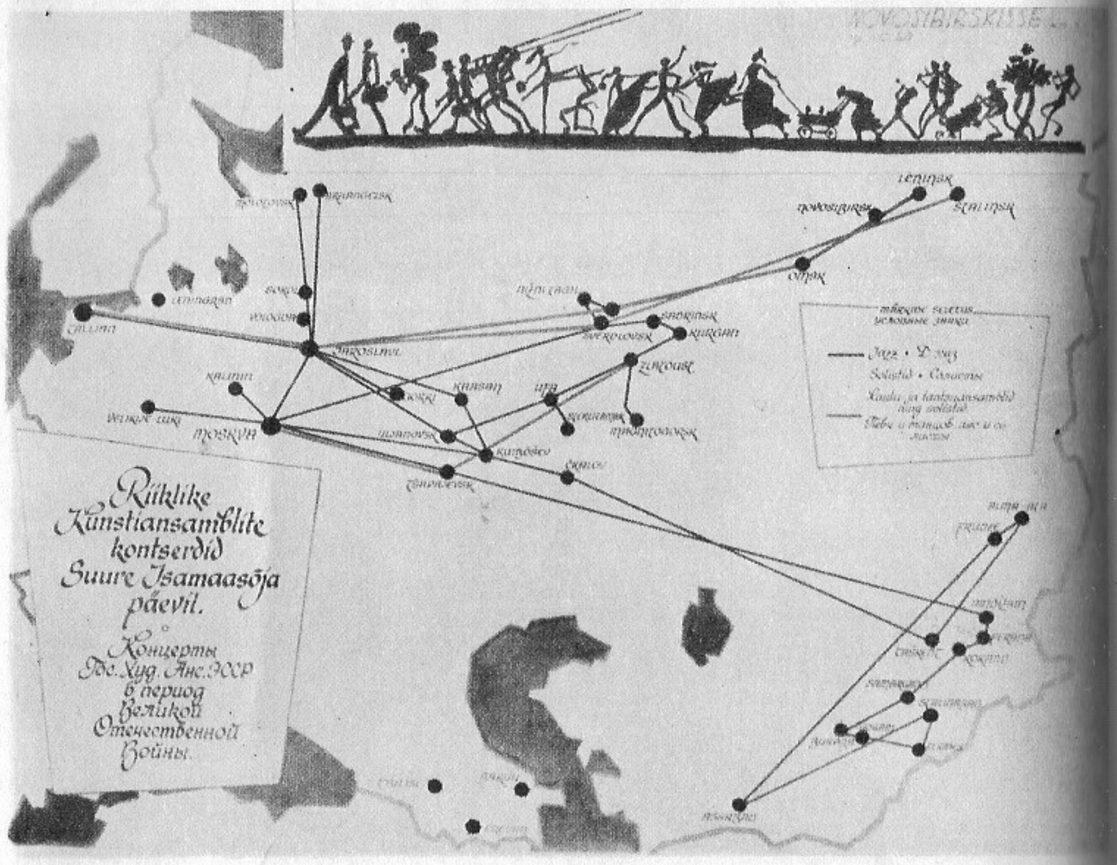

Eesti NSV Riiklike Kunstiansamblite direktorid Johannes Semper, Hans Piilman ja Eduard Tinn.

Kunstiansamblite kontserdireisid.

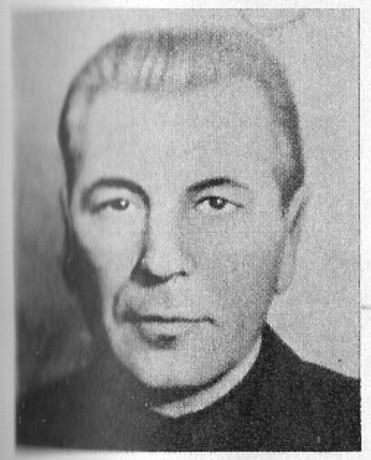

Kunstiansamblite liikmed Aleksander Arder, Viktor Gurjev, Kaarel Ird, Ants Lauter, Olga Lund, Georg Ots, Paul Pinna, Priit Põldroos ja Marta Rungi.

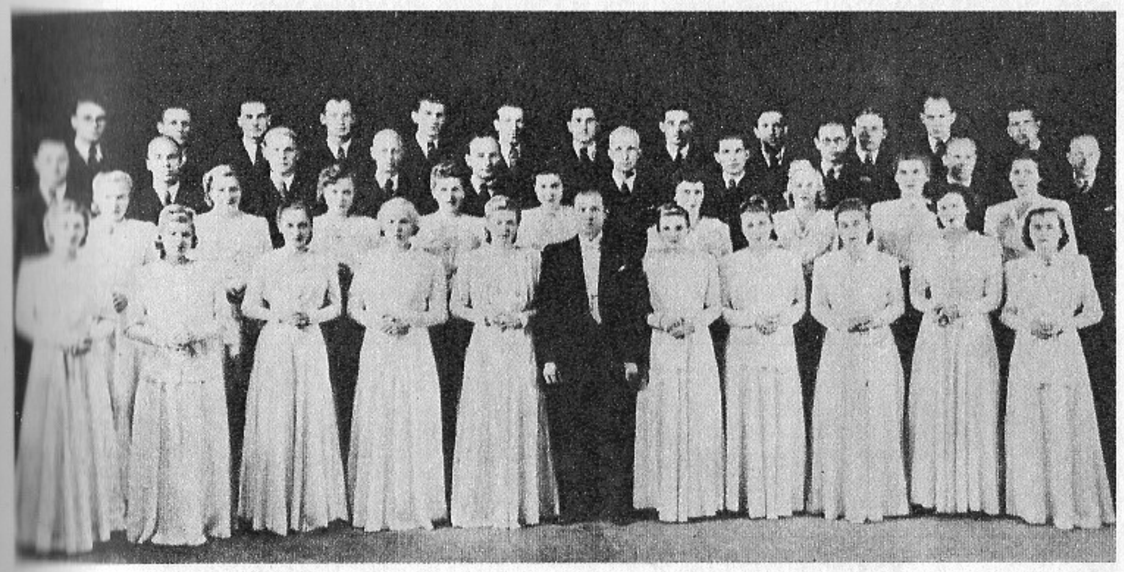

Väeosa aukiri ansamblite kollektiivile.

Riiklike Kunstiansamblite draamatrupp, džässorkester ja segakoor.

Kunstiansamblite rindebrigaad väljasõidul.

Kunstnike saabumine Narva rindelõiku. Vasakult: Richard Sagrits, Alo Hoidre, Eduard Einmann, major Eduard Lemming ja Evald Okas.

Eesti NSV juhtivad töötajad külas sõjaväelastel. Keskel vasakult: Eduard Päll, Johannes Vares-Barbarus, Nikolai Karotamm, Hans Kruus ja Oskar Sepre.

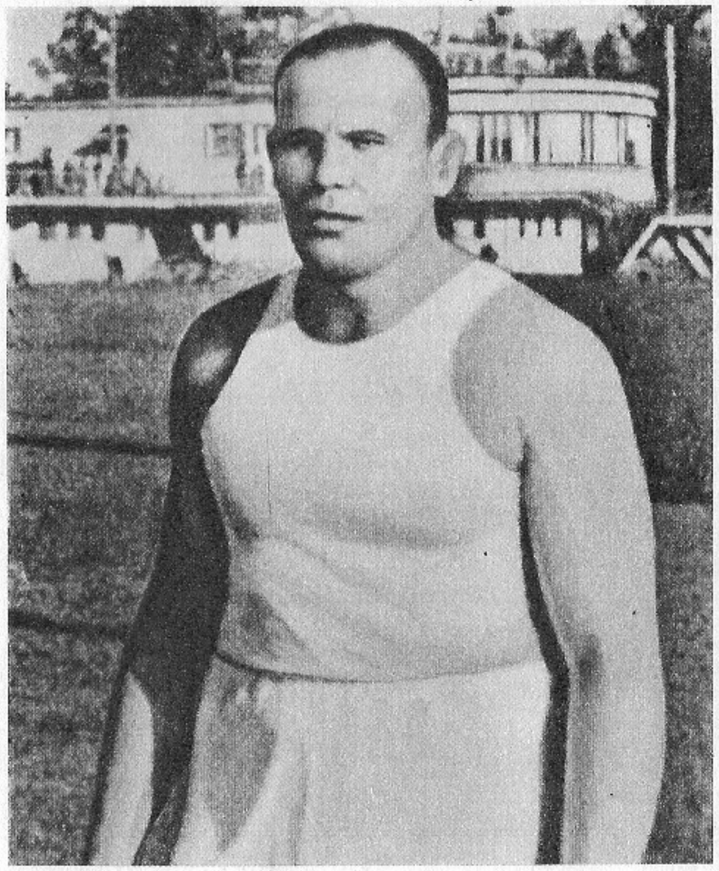

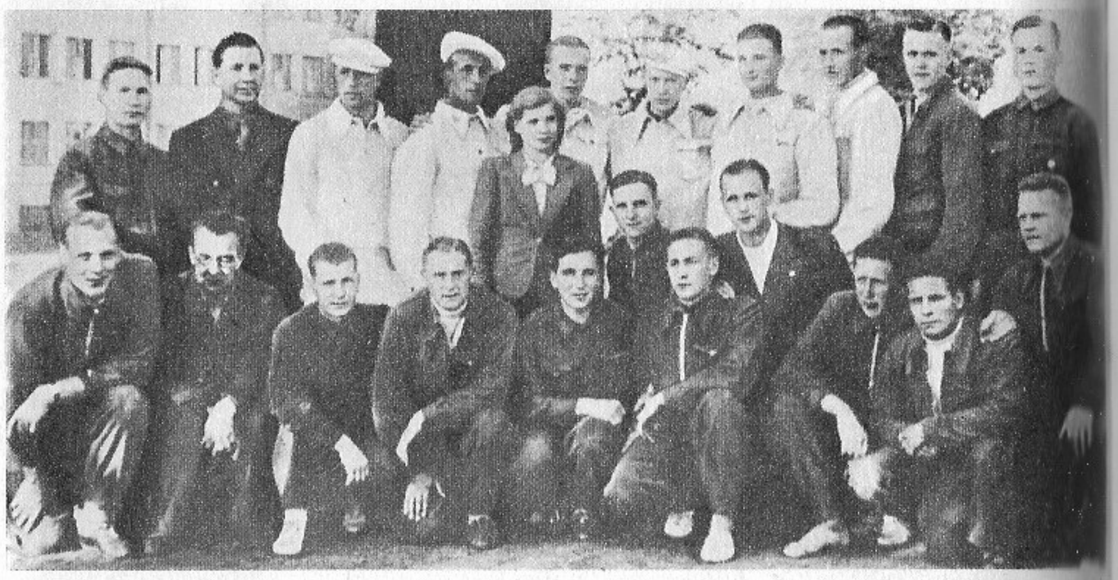

Mitmekordne Nõukogude Liidu tšempion ja olümpiavõitja maadluses, NSV Liidu teeneline meistersportlane Johannes Kotkas Isamaasõja päevil.

Eesti NSV sportlasi Moskvas. Teises reas (vasakult) seisavad valgetes dressides NSV Liidu meistersportlased Aleksander Rünk, Raivo Armi, Eugen Tilling, Evald Kree, Jaroslav Dudkin, Eugen Piisang ja Anton Jürisson (paremalt teine).

«Ants Lauteri lavale ilmudes ei tahtnud aplaus kuidagi lõppeda. Viimaks sai ta rääkima hakata. Andnud edasi tervitused küllatulnud grupi ja kõigi Nõukogude Eesti kultuuritegelaste poolt, tänas Lauter südamliku vastuvõtu eest. Ta esitas katkendi «Kalevipojast» ning avas kontserdi.

Aeg on tuhmistanud tolle meelihaarava õhtu sündmusi. Ent vaevalt keegi suutnuks tollalgi sõnades väljendada meie tundeid. Paljud kunstimeistrite laulud kandsid meid kodupinnale, pealinna Tallinna, Eestimaa kaunite järvede ja mägede juurde, omaste keskele. Siin ja seal võis märgata vargsi pisarat pühkivat kätt, kramplikult kokkusurutud rusikat, tõmblevaid põselihaseid . . .

Vahetevahel puhkes kogu saalis mühisema laul: kõik kuulajad lõid Arderile kaasa. Temal aga tuli juhatada seda suurt koori. Taoti mürises saal naerust, eriti siis, kui A. Rebane oma kaaslastega esitas sketši «Vahva sõduri Švejki uued juhtumised», või kui K. Toom, I. Tammur ja L. Rajala tulid välja H. Kõrvitsa kupleega «Seitse patja». See laul jäi kauaks kõlama suurtükiväelaste asukohtades, seda pole unustatud tänase päevani . . .

. . . Ega me külalistele hõlpu andnud. Oli päevi, millal neil tuli esineda 2—3 korda päevas. Ent nende vaev tasuti südamliku tänuga kuulajaskonna poolt. Nende esinemised aitasid tugevdada võitlusindu ja süvendada viha fašistlike röövvallutajate vastu. Muide, hüvastijätukontserdil pidi Marta Rungi laulma kolm korda «Tule koju».»[113]

Kunstiansamblite soojast vastuvõtust oli sageli juttu rindelehtede «Punaväelane» ja «Tasuja» veergudel. Rõhutati, et jaroslavllaste kontserdid lõid tiheda kontakti sõjameeste ja esinejate vahel. Ettekanded võeti vastu tuliste kiiduavaldustega.

Kokkupuutumistel rindevõitlejatega oli oluline tähtsus ka rindebrigaadide liikmetele. Nad võisid veenduda, kuivõrd suur poliitiline ja moraalne mõjujõud on kunstil ka sõja karmides tingimustes, mil muusad ei saa ega tohigi vaikida. Küllap andsid need unustamatud hetked kunstirahvalegi vaimustust veelgi tulemusterikkamaks tööks omal alal ning kinnitasid tegelikkuses nõukogude kunsti seotust oma ajaga.

Nagu nähtub eelöeldust, kujunes ERKA töö organiseerimisperiood Jaroslavlis küllaltki lühikeseks ja pingeliseks. Juba kuu aega pärast avaaktust toimus esimene kontsert, millele järgnesid esinemised maipühade puhul Jaroslavlis

[113] K. A r u. Suurtükiväelasena sõjatandril. Tallinn 1967, lk. 134.

toimunud oblasti parteiaktiivi pidulikul koosolekul, haiglates, kutsealuste kogunemiskohtades, koolides jne.[114]

Jaroslavli partei- ja nõukogude organid osutasid ERKA perele suurt ja igakülgset abi niihästi majutamise kui ka toitlustamise ja varustamise alal. Seda sooja ja osavõtlikku suhtumist oli tunda kõigi, sageli küllaltki keerukate küsimuste lahendamisel niihästi Jaroslavlis kui ka ERKA kollektiivide pikkadel, sõjatingimustes ikkagi rasketel kontserdireisidel. Tegeliku elu kaudu õpiti paremini tundma, mis on tõeline Nõukogude rahvaste sõprus.

Juba ERKA loomisel osutasid EK(b)P Keskkomitee ja ENSV valitsus kunstiansamblite juhtkonnale ja parteiorganisatsioonile suurt abi. See hoolitsus jätkus pidevalt, peeti silmas niihästi ansamblipere ideelis-poliitilist kasvatustööd, tegevuse põhisuunda ja ülesandeid kui ka majanduslikke probleeme.

Sageli külastasid Jaroslavli EK(b)P Keskkomitee liikmed ja juhtivad nõukogude töötajad nagu J. Vares-Barbarus, O. Sepre, O. Lauristin, G. Abels, J. Telman jt., esinedes põhjalike ülevaadetega aktuaalsete küsimuste kohta.

18. mail 1942. aastal arutas EK(b)P Keskkomitee büroo kunstiansamblite küsimust, kuulates ära ERKA kunstilise juhi J. Semperi aruande. Esimeste edusammude kõrval märkis büroo ka rida puudujääke ERKA kunstialases ja ideelis-poliitilises kasvatustöös.

Keskkomitee büroo otsuses rõhutati, et ERKA kogu jõud tuleb mobiliseerida fašismivastasele võitlusele ning sellest lähtudes määrata kindlaks ansamblite edasised ülesanded. Büroo otsuses kohustati oma tööd parandama ka kunstiansamblite parteiorganisatsiooni ja ühiskondlikke organisatsioone.[115]

EK(b)P Keskkomitee büroo otsuse täitmisel kujunesid ERKA tegevuses välja kolm põhisuunda — esimene ja peamine — Punaarmee, eeskätt Eesti laskurkorpuse võitlejate kunstiline teenindamine rindebrigaadide näol, teiseks — laialdase kontserttegevuse arendamine tagalas — tehaste, vabrikute, kaevanduste, sovhooside ja kolhooside klubides ning kolmandaks — esinemised raadio vahendusel fašistide poolt okupeeritud Eesti elanikele.

Tuleb märkida, et ERKA kunstirahvas võttis neid ülesandeid oma töös ja tegevuses tõsiselt arvesse. Seda kinnitab

[114] EKPA, f. 1, nim. 1, s.-ü. 643, l. 4.
[115] EKPA, f. 1, nim. 3, s.-ü. 181, l. 38—41.

ilmekalt ERKA kontserttegevuse bilanss. 1942. aasta maist kuni 1944. aasta septembrini anti Punaarmee võitlejatele kokku 430 kontserti. Samal ajavahemikul esinesid ERKA solistid ja kollektiivid Jaroslavlis, selle ümbruskonnas ja ringreisidel mujal NSV Liidus 894 kontserdiga; lisaks neile anti raadiosaadetes, mis oli pühendatud okupeeritud alade elanikele, 105 kontserti.[116]

1429 kontserti — see pole väike arv, eriti kui arvesse võtta ansamblite kasvuraskusi ja sõjaaegseid tingimusi. Kõrvuti n.-ö. reakontsertidega peituvad nende kontsertide taga mitu suuremat kontsertidesarja, mis eesti muusikat ja selle esindajaid esmakordselt Moskva ja Leningradi muusikahuvilistele laiemalt tutvustasid.

Üks esimesi selliseid toimus 1942. aasta detsembris Moskvas, millest võtsid osa meeskoor, segakoor, sümfooniaorkester ning solistid O. Lund, V. Alumäe, A. Arder ja klaveriduo A. Klas — B. Lukk, sõnakunstiga esines A. Lauter.

Põhiline aruandekontsert toimus Tšaikovski-nimelises saalis. Kava esimene osa koosnes klassikalisest ja nõukogude muusikast, kava teises pooles esitati muusikalis-koreograafiline lavastus «Juunipäevad», milles oli kaastegev ka ansamblite tantsurühm.

Nii aruandekontsert kui ka ERKA solistide ja kollektiivide arvukad šefluskontserdid pealinna tehaste klubides, haiglates jm. võeti moskvalaste poolt väga soojalt vastu. Silmapaistvate muusikainimeste tunnustavad hinnangud meie heliloomingule ja selle esitajatele tõendasid senist tulemusrikast tööd ning andsid uut hoogu edaspidiseks.

Aastavahetusel oli ka ERKA džässorkestril R. Merkulovi juhtimisel edukas kontsertidesari Moskvas ja selle lähemas ümbruses, mille vältel anti 40 kontserti. Solistidena olid kaastegevad M. Rungi, V. Gurjev jt.

Kunstiansamblite tegevuse edukusest kõneles aruandekontsertide puhul Moskvas teatavaks tehtud Eesti NSV Ülemnõukogu Presiidiumi seadlus, millega anti Eesti NSV rahvakunstniku aunimi P. Pinnale ja A. Lauterile, vabariigi teenelise kunstitegelase aunimi P. Põldroosile, E. Kapile ja G. Ernesaksale ja teenelise kunstniku aunimi A. Arderile, B. Lukile, V. Alumäele ning H. Lepnurmele.[117] Eesti NSV valitsus hindas kõrgelt ERKA aruandekontsertide tulemusi. ENSV Rahvakomissaride Nõukogu avaldas oma määrusega

[116] Kunstiansamblid Suure Isamaasõja päevil, lk. 154.
[117] ENSV ORKA, f. R-3, nim. 3, s.-ü. 196, l. 2.

18. detsembrist 1942 tänu nimeliselt 21 ansamblite liikmele ja kollektiivile ning kohustas ERKA-t veelgi edukamalt oma tööd jätkama.[118]

Pärast naasmist Jaroslavli asusid kunstiansamblite koorid, sümfooniaorkester, tantsurühm ja solistid A. Arder, O. Lund, V. Alumäe, sõnameister J. Koger, M. Levald ja T. Koha pikemale kontserdimatkale, mis kestis 1943. aasta jaanuarist kuni juuni keskpaigani.

Oma mälestustes märgib reisi parteiorganisaator H. Johani: «Sõit läks Moskva kaudu. Lühikesel peatumisel anti mõned kontserdid Frunze-nimelises haiglas, kus viibis umbes 150 eestlast. Kontsert kujunes meeltliigutavaks ja kohtumine äärmiselt soojaks. Edasi sõideti Kuibõševi ja Tšapajevskisse, kus oli kokku 13 kontserti, siis Ufaasse, Sverdlovski, Nižni Tagili ja teistesse Uraali linnadesse . . . Kontserdid jätkusid Novosibirskis ja Kuznetski basseini linnades, nagu Kemerovos, Prokopjevskis, Kisseljovskis, Belovos, Gurjevskis, Leninskis jm.

Kogu ringreisi kestel anti umbes 100 kontserti, neist üle paarikümne haiglates, sõjaväeosades, agitpunktides ja kivisöekaevanduste šahtides šefluskontsertidena.»[119]

23. aprillil 1943. aastal toimus Moskva Konservatooriumi suures saalis kontsert, mis oli pühendatud ajaloolise Jüriöö ülestõusu 600. aastapäevale, mida sedapuhku eriti laialdaselt tähistati. Solistide V. Alumäe, O. Lundi ja klaveriduo A. Klas — B. Lukk kõrval esines ka NSV Liidu Riiklik Sümfooniaorkester, kelle ettekandes tuli esmakordselt esitamisele E. Kapi «Patriootiline sümfoonia».

Seoses ERKA solistide ja kollektiivide kontserttegevuse laienemisega, eriti aga ülesannetega, mis neid ootasid ees taasvabastatud sünnimaal, arutati EK(b)P Keskkomitees 1943. aastal mitmel korral kunstiansamblite küsimusi. 11. juunil kuulas Keskkomitee büroo ära ERKA direktori H. Piilmani aruande, 30. augustil toimus laiem nõupidamine Keskkomitee sekretäri N. Karotamme juures, 18. detsembril arutas EK(b)P Keskkomitee büroo jällegi ERKA tööprobleeme.[120]

Küsimuste keskpunktis olid kunstiansamblite liikmete ideelis-poliitiline kasvatustöö, repertuaaripoliitika, kunstilise meisterlikkuse tõstmine ja ühiskondlike organisatsioonide tegevus.

[118] ENSV ORKA, f. R-1564, nim. 1, s.-ü. 1, l. 148.

[119] H. Johani. Eesti Riiklike Kunstiansamblite tegevusest. — Kunstiansamblid Suure Isamaasõja päevil, lk. 23.

[120] EKPA, f. 1, nim. 3, s.-ü. 181, l. 143—145; s.-ü. 182, l. 64—65.

EK(b)P Keskkomitee büroo otsused ja nõupidamisel antud soovitused etendasid tähtsat osa ERKA edaspidises tegevuses. ERKA partei- ja teiste ühiskondlike organisatsioonide osa loomingulise kaadri ideelis-poliitilisel kasvatamisel tõusis, suuremat tähelepanu hakati pöörama repertuaarile, milles kaasaegne võitlev looming, samuti ka vennasrahvaste teosed hakkasid etendama juhtivat osa. Ikka tõsisemalt tõusid päevakorrale erialase professionaalse meisterlikkuse küsimused.

Kõik need sammud mõjusid soodustavalt ERKA kollektiivide tööle, nende ideelis-poliitilisele ja erialasele kasvamisele. Selle kujukaks tõendiks oli ERKA järjekordne kontsertidesari Moskvas 1944. aasta aprillis. Jällegi esinesid koorid, sümfooniaorkester, tantsurühm ja solistid A. Arder, O. Lund, V. Alumäe, A. Klas ja B. Lukk menukalt nii Tšaikovskinimelises kontserdisaalis kui ka pealinna teistes kultuurihoonetes, haiglates, raadios jm.

Moskva muusikaüldsus võttis ERKA seekordsed esinemised eriti soojalt vastu. Ajakirjanduses («Izvestija», «Vetšernjaja Moskva» jt.) ilmus tunnustavaid artikleid silmapaistvate muusikainimeste sulest. Kontsertidesarja lõppedes korraldatud arutluskoosolekul avaldasid NSV Liidu Kunstide Komitee, Moskva Konservatooriumi, Nõukogude Heliloojate Liidu ja Moskva Filharmoonia esindajad asjalikke hinnanguid ERKA kontsertide sisulise ja kunstilise taseme kohta. Kõrvuti kiitusega anti ka omapoolseid soovitusi ansamblite edaspidiseks tööks.

Järgnenud pidevast kontserttegevusest tuleks veel märkida laulukooride, tantsurühma ja solistide esinemist Leningradis Eesti NSV neljandale aastapäevale pühendatud pidulikul koosolekul. Sel puhul toimus ka rida šefluskontserte Leningradis ja selle ümbruses.

Juulis-augustis esines draamarühma rindebrigaad Narva lähistel mitmekümne kontserdiga Eesti laskurkorpuse võitlejatele.

Endine rindevõitleja Hardi Tiidus kirjutab oma mälestustes nendest aegadest: «Narva jõe lähedal männimetsas on jälle vastvalminud lava. Kohal on rindebrigaad Ants Lauteri juhtimisel. Seekord on tegelased kõik sõjaväeriietuses . . . Etendub Lauteri näidend «Hirmu silmad». Autor ise ütles selle kohta nii: «Mis sa hädaga teed. Repertuaarinappus sundis kirjutama. Eks vaadake, kuidas välja kukkus. Ise ei

oska otsustada.» Aga asi kukkus välja tublilt. Kõige suuremaks edu pandiks oli aktuaalsus, näitlejate veenev mäng ja tuttav miljöö. Elamus, mille see etendus andis, soojendab veel praegugi südant . . .»[121]

Kunstilised edusammud ERKA kollektiivide töös olid tihedas seoses ansamblite liikmete ideelis-poliitilise teadlikkuse kasvuga, nende maailmavaatelise arenemisega. Lähtudes EK(b)P Keskkomitee büroo otsustest, parandasid ERKA partei- ja komsomoliorganisatsioon ning ametiühingukomitee poliitilist kasvatustööd kollektiivides. Õppused ja informatsioon päevasündmustest jätkusid isegi väljasõitudel, statsionaaris kuulati loenguid ja võeti osa seminaridest, mis käsitlesid marksistlik-leninlikku filosoofiat, esteetikaprobleeme, kaasaegset ja progressiivset minevikukunsti.

ERKA liikmete poliitilise teadlikkuse kasvust kõnelevad mitmed patriootilised aktsioonid ja ühised ettevõtmised. Edukalt kulges riikliku sõjalaenu tellimine. 1943. aasta kevadel algatasid erkalased korjanduse organiseerimist tankikolonni «Nõukogude Eesti eest!» ehitamiseks, pöördudes sel puhul kõigi tagalasviibivate eestlaste poole.[122] Mitmel puhul koostati ühiselt lendlehti või esineti raadio kaudu okupeeritud Nõukogude Eesti elanikkonnale antifašistlike üleskutsetega.[123]

Oma pöördumises Eesti teatri- ja muusikakunstnike poole kunstiansamblite teise aastapäeva puhul rõhutavad erkalased: «Südamlik tervitus teile, rinde taga viibivad töökaaslased, Punaarmee tagalas asuvalt ja peatselt koju jõudvalt Nõukogude Eesti teatri- ja muusikaperelt.

Täna sai kaks aastat täis sellest päevast, kui meie, eesti kunstitöölised, Nõukogude valitsuse kutsel tulime kokku Eesti Riiklikesse Kunstiansamblitesse, et siin säilitada ja edasi arendada eesti rahvuslikku kunsti. Suure Isamaasõja kriitilisemail päevil, ajal, kui saksa röövvallutajate verine tee ulatus Moskva alla, tehti Nõukogude Liidu valitsuse poolt see ajalooline otsus. Ja nii, nagu on pingeliste võitluste tulemusena hoogsalt läinud sakslaste väljakihutamine Nõukogudemaalt, sama hoogsalt on arenenud meie töö — eesti kunsti arendamistee — kaugel kodumaast, kuid Nõukogude Liidu rahvaste sõbralikus ning külalislahkes peres. Ja nüüd, vaadates tagasi oma kaks aastat kestnud tööle,

[121] H. Tiidus. Mälestuskilde... — Kunstiansamblid Suure Isamaasõja päevil, lk. 142.
[122] «Rahva Hääl» nr. 2, 15. jaanuaril 1943.
[123] «Tasuja» nr. 25, 29. märtsil 1944.

võime kinnitada, et meie töö on olnud viljakas, meil on koju jõudes eesti kunsti varasalvedesse tuua mõndagi väärtuslikku.

Kaks ja pool aastat viibimist Nõukogude sangarlikus tagalas on meid karastanud ja ümber kujundanud. Meie pöördume tagasi veendunud, selgepilguliste eesti nõukogude patriootidena. Meie oleme olnud ajaloo sangarlikuma vabadusvõitluse vahetuiks tunnistajaiks.

. . . Teie püha kohus, armsad sõbrad, on kaasa aidata meie kodumaa kiiremale vabastamisele saksa sissetungijaist.

. . . Peatse jällenägemiseni vabastatud sünnimaal!»[124]

Tavalise kontserttegevuse kõrval kulus 1944. aasta suvisügis kõigil ERKA kollektiividel oma repertuaari täiendamiseks ja viimistlemiseks, arvesse võttes neid ülesandeid, mis ootasid ees taasvabastatud Nõukogude Eestis. Aeg ja üha kiiremini arenevad sõjasündmused ei lubanud viivitada.

Tartu vabastamise puhul asus Leningradist Võru poole teele draamarühma kontserdibrigaad, kuhu näitlejate kõrval kuulusid veel solistid A. Arder, M. Rungi, M. Levald jt. Brigaad jõudis Võrru 6. septembril, esimene kontsert toimus 8. septembril Võru mobilisatsioonipunktis, ulatuslikum etteastumine aga 14. septembril «Kandle» saalis. Seda esinemist võib lugeda Nõukogude Eesti teise teatrihooaja avaetenduseks; kontserttegevuse stardiks tuleks aga arvata H. Lepnurme orelikontserti Võrus. Viimasest võttis solistina osa ka Vastseliina lähedal sõjapaos viibinud lauljatar Elsa Maasik. Etenduste ja esinemiste menust räägib ilmekalt fakt — «Kandle» kava tuli mitmel korral kordamisele.[125]

Septembri lõpul jõudis Võrru ka ERKA meeskoor J. Variste juhtimisel. Koori kontsert «Kandle» saalis kujunes meeldejäävaks jällenägemiseks nii saabujaile kui ka ootajaile. Oktoobri algul esines draamarühma kontserdibrigaad juba Tallinnas; peatselt saabusid siia ka meeskoor, solistid ja tantsurühm; veidi hiljem segakoori naisrühm ja džässorkester. Novembris, Suure Sotsialistliku Oktoobrirevolutsiooni XXVII aastapäeva puhul toimunud ERKA kontserdid vabastatud kodupealinna elanikele kujunesid

[124] «Rahva Hääl» nr. 23 (484) A, 27. märtsil 1944.
[125] P. Rummo. Lühidalt ansamblite eel- ja järellugudest. — Kunstiansamblid Suure Isamaasõja päevil, lk. 122; ERKA draamarühma tegevuspäevik. Sealsamas, lk. 173.

mõjusaks kokkuvõtteks kahe ja poole aasta kestel tehtud tööst.

ERKA kollektiivide võitlevasisuline repertuaar, teoste ideeline ja kunstiline tuumakus ning sügavalt läbitunnetatud ettekanne — kõik see kinnitas ilmekalt neid saavutusi, milleni oli viinud sihikindel loominguline tegevus rahvusliku kultuuri arendamisel parteiliste printsiipide järgi.

Kõrvuti uuesisulise kvaliteediga kunstiloominguga rajasid kunstiansamblid teed ka sügavalt mõtestatud interpretatsioonikunstile — olgu see siis muusika- või sõnakunsti alal. Kogenud vanema põlvkonna kunstimeistrite kõrval kasvasid just siin küpseteks kunstnikeks sellised anded nagu G. Ernesaks, V. Ratassepp, K. Ird, V. Alumäe, A. Klas, B. Lukk, O. Lund, J. Variste ja rida teisi. Just Jaroslavlile võlgnevad oma hilisema kunstnikutee R. Matsov, G. Ots, L. Mark, J. Järvet, I. Tammur, O. Tinn ja paljud teised tookordsed noored algajad.

Eks kõnele ERKA-st kui taasvabastatud Nõukogude Eesti kunstikaadri sepikojast seegi fakt, et Kunstide Valitsuse käskkirjaga 23. novembrist 1944 viidi kunstiansamblite likvideerimise puhul teistesse kunstiasutustesse üle 90 erkalast, enamik nendest juhtivale tööle oma erialal.

Nõnda kujunesid Eesti NSV Riiklikud Kunstiansamblid üheks oluliseks etapiks eesti nõukoguliku kunstiloomingu arengus, kunsti ja rahva elu sidemete ja suhete seostamisel, tolleaegsete kangelaslike sündmuste kajastamisel, uue kunsti- ja kultuurikaadri kasvatamisel. Tänu mitmekülgsele ja laialdasele kontserttegevusele suutsid ERKA kollektiivid ka rasketes sõjatingimustes tutvustada vennasrahvaid küllalt ulatuslikult eesti omapärase kunstiloominguga ning tugevdada selle kaudu meie maa rahvaste vastastikust sõprust.

ERKA töö ja tegevuse suunamisel ning juhtimisel avaldus eredalt Kommunistliku Partei ja Nõukogude valitsuse hoolitsev ja tähelepanelik suhtumine rahvusliku kultuuri edasiarendamisse, leninliku rahvuspoliitika õigesse rakendamisesse tegelikkuses.

5. OPERATIIVGRUPPIDE MOODUSTAMINE

1944. aastal EK(b)P Keskkomitee ja Eesti NSV Rahvakomissaride Nõukogu ettevalmistuste hoog ja ulatus nõukogude võimuorganite, rahvamajanduse ja kultuurielu taas-

tamiseks kasvasid. Hakati kasutama ka uusi organisatsioonilise töö vorme. Eelmistel aastatel tegeldi põhiliselt üldise iseloomuga perspektiivplaanide koostamise ning vajaliku arvu kvalifitseeritud kaadri ettevalmistamisega. Nüüd asuti juba taastamistöö üksikasjalike instruktsioonide väljatöötamisele, kaader aga jagati loodavatesse operatiivgruppidesse, kus tema väljaõpe jätkus konkreetsete tööülesannete täitmisega.

Eesti NSV Rahvakomissaride Nõukogus arutati Eesti NSV territooriumile tagasipöördumisega seotud operatiivgruppide moodustamise küsimust 18. oktoobril 1943. Nagu näitasid NSV Liidu selleks ajaks vabastatud rajoonide töökogemused, aitasid õigeaegselt moodustatud ja vajaliku ettevalmistuse saanud partei- ja nõukogude organite operatiivgrupid märgatavalt kiirendada taastamistööde algust. Sellest lähtudes pöördusid EK(b)P Keskkomitee ja Eesti NSV RKN oktoobri lõpus NSV Liidu Rahvakomissaride Nõukogu poole taotlusega Eesti NSV keskasutuste ning vabariikliku alluvusega linnade ja maakondade operatiivgruppide moodustamiseks ning nende jaoks täiendavate koosseisude eraldamiseks.

Vastuseks taotlusele lubas NSV Liidu Rahvakomissaride Nõukogu sama aasta novembris suurendada Eesti NSV keskasutuste koosseisu 200 inimese võrra. Kinnitati ka 105-liikmeline maakondade ja linnade täitevkomiteede koosseis. NSV Liidu Rahanduse Rahvakomissariaadile tehti ülesandeks eraldada Eesti NSV Rahvakomissaride Nõukogule täiendavaid assigneeringuid.

Kogu sõja jooksul oli Nõukogude Liidu valitsus eraldanud Eesti NSV eelarvesse aastast aastasse suurenevaid summasid. Aastail 1942—1944 laekus NSV Liidu Rahvakomissaride Nõukogult vabariigi eelarvesse kokku 27 969 000 rubla, sellest ligi 15 miljonit rubla 1944. a. esialgsesse eelarvesse.[126] Siin ei ole arvestatud kulutusi partei-, nõukogude ja komsomolitöötajate ning rahvamajandusharude kaadri ettevalmistamise kursuste läbiviimiseks, mis ÜK(b)P Keskkomitee ja vastavad üleliidulised rahvakomissariaadid katsid oma eelarvetest.

Kuigi Eesti NSV 1944. a. riigieelarve koostamisel võeti arvesse rahvamajanduse taastamise ettevalmistamisega seotud kulutusi ja eelarve oli eelmise aasta omast kaks korda suurem, oli selle koostamisel lähtutud vabariigi juhtivate

[126] ENSV ORKA, f. R-1, nim. 2, s.-ü. 303, l. 16—17, 150.

organite vajadustest evakuatsiooniolukorras ning seepärast ei suutnud eelarve rahuldada taastamisperioodi nõudeid. Seoses sellega eraldas NSV Liidu Rahvakomissaride Nõukogu 1944. aasta veebruaris Nõukogude Eesti valitsuse käsutusse veel 15 miljonit rubla.[127]

Operatiivgrupid kujutasid endast vabastatavate piirkondade vastavate juhtimisorganite tuumikuid, milles olid minimaalse koosseisuga esindatud kõik tulevaste asutuste sisemise struktuuri põhilised elemendid. Operatiivgruppide arvuline koosseis ei olnud stabiilne, vaid kasvas pidevalt kuni nende asutuste koosseisu täieliku komplekteerimiseni.

Eesti NSV keskasutuste operatiivgruppide moodustamise ja töölerakendamisega alustati 1943. aasta detsembris. 3. detsembrist loeti kõik operatiivgruppide koosseisu kinnitatud isikud vabastatuks nende senistelt ametikohtadelt. Mõni päev hiljem avaldati Eesti NSV RKN-i korraldus, mis kohustas kõiki rahvakomissariaatide ja valitsuste operatiivgruppe kiires korras välja töötama operatiivürituste plaani ja esitama selle kinnitamiseks Eesti NSV Riiklikule Plaanikomisjonile. Ürituste plaan koostati nii, et sellest nähtusid: 1) operatiivgruppide tegevus kuni Eesti NSV territooriumi vabastamiseni; 2) esmajärgulised üritused Eesti NSV-sse tagasipöördumisel ja 3) Eesti NSV rahvamajanduse taastamise plaan 1944. aastaks vastava asutuse lõikes.[128]

Vabariiklike keskasutuste operatiivgruppide ülesannete hulka kuulus taastamistööks vajaliku juhtiva kaadri valik alluvate ettevõtete ja asutuste jaoks, pärast Eesti NSV territooriumi vabastamist allesjäänud varade arvelevõtmine ja fašistlike okupantide poolt tekitatud kahjude kindlakstegemine, Eesti NSV-st Nõukogude tagalasse evakueeritud, kuid kasutamist mitteleidnud varade väljaselgitamine ja hoolitsemine nende tagasitoomise eest. Samuti tuli koostada oma nõudmised ja tarvitusele võtta abinõud esialgseks tööks vajalike materjalide, seadmete, transpordi ja teiste vahendite saamiseks ja kohaletoimetamiseks. Taastamistööde esialgse plaani koostamisel võeti aluseks Eesti NSV rahvamajanduse arendamise viie aasta plaani ülesanded, milliste väljatöötamist alustati 1943. aasta sügisel.[129]

Kõigepealt komplekteeriti vabariigi 31 keskasutuse operatiivgrupid, kuhu algselt kuulus 306 töötajat. Samaaegselt

[127] ENSV ORKA, f. R-1, nim. 2, s.-ü. 303, l. 150.
[128] ENSV ORKA, f. R-1, nim. 1, s.-ü. 56, l. 184; s.-ü. 204, l. 8.
[129] ENSV ORKA, f. R-1, nim. 1, s.-ü. 204, l. 144.

toimus kaadri valik maakondade ja linnade operatiivgruppidesse.

Veebruaris 1944, kui operatiivgruppide töökohaks sai Leningrad, oli rahvakomissariaatide, valitsuste, maakondade ja linnade täitevkomiteede operatiivgruppide koosseisus peaaegu 400 töötajat. Ligemale 600 inimest õppis veel mitmesugustel kursustel, et lähemal ajal lülituda operatiivgruppide töösse. Remondi- ja taastamistööde brigaadides ning mitmesugustes töökodades töötas 500 inimest.[130]

Järgnevatel kuudel suurenesid vabariigi keskasutuste ja nende operatiivgruppide arv ning koosseis pidevalt. Kui 1943. aasta augustis töötas Eesti NSV riigivalitsemisorganite koosseisus ainult 189 inimest, neist 56 vastutavat töötajat, siis 1944. aasta keskpaigaks oli loodud juba 57 vabariiklikku asutust ja organisatsiooni 3191 töötajaga.[131]

Keskasutuste ja operatiivgruppide komplekteerimise kiirendamisele aitas kaasa NSV Liidu Rahvakomissaride Nõukogu määrus 5. märtsist 1944. a. «Abi osutamisest Eesti NSV Rahvakomissaride Nõukogule vabastatud rajoonide majanduse taastamise esmajärguliste ürituste läbiviimisel».[132] Selle määrusega kohustati kõiki vabariiklikke ja liidulisvabariiklikke rahvakomissariaate (välja arvatud NSV Liidu Riigikaitse, Siseasjade, Sõjalaevanduse Rahvakomissariaat), NSV Liidu Rahvakomissaride Nõukogu juures asuvaid peavalitsusi ja komiteesid, liiduvabariikide rahvakomissaride nõukogusid ja oblastite TSN täitevkomiteesid Eesti NSV RKN-i vastaval nõudmisel komandeerima tema käsutusse Eesti NSV-st evakueerunud juhtivaid töötajaid, spetsialiste ja töölisi.

EK(b)P Keskkomitee suunas ja jälgis pidevalt operatiivgruppide moodustamist ning nende tööd. Juba 1944. aasta jaanuaris võeti põhjaliku vaatluse alla Eesti NSV Põllutöö Rahvakomissariaadi operatiivgrupi töö. Organiseerimisperioodil esinevaid puudusi analüüsiti põhjalikult, üldistati ning nendest tulenevatest järeldustest informeeriti kõiki rahvakomissare ja teisi juhtivaid töötajaid, et nad oma operatiivgruppide töö organiseerimisel võiks neist juhinduda. Ajavahemikul 1944. aasta maikuu viimastest päevadest kuni augusti alguseni, s. o. umbes 2,5 kuu jooksul enne Eestisse saabumist kuulati EK(b)P Keskkomitee bürool ära

[130] ENSV ORKA, f. R-1, nim. 1, s.-ü. 203, l. 204—206.
[131] A. Panksejev. Nõukogude võimuorganite taastamine Eestis pärast fašistlikku okupatsiooni. Tallinn 1958, lk. 7.
[132] EKPA, f. 1, nim. 3, s.-ü. 182, l. 123—125.

veel üksikasjalikud aruanded Eesti NSV Kohaliku Tööstuse, Transpordi ja Kohalike Teede, Ehituse ja Ehitusmaterjalide, Tervishoiu ja Kaubanduse Rahvakomissariaadi ning Tartumaa operatiivgrupi tegevuse kohta. 27. juunil tehti kokkuvõttev aruanne kõigi rahvakomissariaatide, maakondade ja linnade operatiivgruppide tööst. Selleks ajaks olid keskasutuste operatiivgrupid komplekteeritud peaaegu täielikult, linnade ja maakondade operatiivgrupid aga umbes 50%-liselt. Nõukogude tagalas paiknev juhtiv kaader oli põhiliselt koondatud ja valmis alustama tööd.[133] Bürool saadud juhtnöörid ja konkreetne abi operatiivgruppide tegevuses esinevate kitsaskohtade ja puuduste likvideerimiseks said nende edasise tegevuse aluseks ning aitasid paremini ja mitmekülgsemalt valmistuda eelseisvate ülesannete täitmiseks.

Parteilise mõju kindlustamisel ei piirdunud EK(b)P Keskkomitee ainult operatiivgruppide töö kontrollimise ja suunamisega, vaid teostas ka mitmeid organisatsioonilisi ümberkujundamisi.

Organisatsiooniliselt kuulusid esialgselt kõik Moskvas viibivad EK(b)P Keskkomitee, vabariigi valitsuse ja teiste keskasutuste kommunistid ühte parteialgorganisatsiooni. Arvestades liikmete arvu kasvu ja erinevaid töötingimusi, otsustati 1943. aasta augustis olemasolev algorganisatsioon reorganiseerida ja moodustada iseseisvad parteiorganisatsioonid EK(b)P Keskkomitees, Eesti NSV RKN-is ja ajalehe «Rahva Hääl» toimetuses ning partei- ja komsomoligrupp ELKNÜ Keskkomitee juures.[134]

Kuid õige pea tuli sedagi struktuuri täiendada. Seoses töötajate arvu ja töömahu kasvu ning poliitilise kasvatustöö süvendamise ja laiendamise vajadusega otsustas EK(b)P Keskkomitee büroo 15. detsembril 1943 Eesti NSV RKN-i parteiorganisatsiooni operatiivgruppides moodustada partei- või partei- ja komsomoligrupid eesotsas partorgiga. Juhul kui liikmete arv mõnes operatiivgrupis ei lubanud parteigruppide moodustamist, siis määrati esialgselt kohale ainult partorgid.[135]

Nõukogude organite edaspidise komplekteerimise käigus suurenes Eesti NSV RKN-i parteiorganisatsioon pidevalt. 1. juulil 1944 kuulus sinna juba 236 kommunisti, kes töötasid 43 erinevas rahvakomissariaadis või keskasutuses ja moodustasid 26 parteigruppi. Uuesti oli tekkinud olukord, kus ühendatud parteiorganisatsiooni struktuur ei vastanud enam olukorra nõuetele. Sellest lähtudes otsustas EK(b)P Keskkomitee büroo Eesti NSV RKN-i parteiorganisatsiooni baasil luua alates 25. juulist 1944 15 ajutist parteiorganisatsiooni. Nendes ajutistes algorganisatsioonides, kuhu kuulusid mitme keskasutuse kommunistid, säilitati parteigrupid.[136] Need sammud suurendasid märgatavalt parteilist mõju ja poliitilist aktiivsust operatiivgruppide liikmete hulgas vahetult enne Eesti NSV pinnale astumist.

Et operatiivgruppide lõplikul komplekteerimisel andis mitmelgi erialal tunda rahvusliku kaadri terav puudus, pöördus EK(b)P Keskkomitee 1944. aasta juunis ÜK(b)P Keskkomitee Kaadrivalitsuse ja partei Leningradi linnakomitee poole palvega suunata EK(b)P Keskkomitee käsutusse Vene NFSV-st ja teistest vennasvabariikidest suurte kogemustega partei-, nõukogude ja ametiühingute töötajaid ning insener-tehnilist kaadrit.[137]

Eriti teravat tööjõupuudust tundis Eesti Raudtee operatiivgrupp, kellel Eesti NSV vabastamise järel lasus vastutusrikas ülesanne — taastada kiiresti raudtee ja tagada selle häireteta töö. Seoses sellega koondati täiendavalt inimesi tööle Eesti Raudteele nii Eesti NSV vabastatud rajoonidest kui ka Nõukogude tagalast. Kõigi Nõukogude tagalas töötavate asutuste juhatajaid kohustati isiklikul vastutusel töölt vabastama endisi raudteelasi ning suunama nad tööle vabariigi transpordiorganisatsioonidesse.[138]

Suurt tähelepanu pööras EK(b)P Keskkomitee vabariigi keskasutuste ja operatiivgruppide töötajate teoreetilise ja ideoloogilise taseme tõstmisele. Neile korraldati süstemaatiliselt loenguid ja seminare marksismi-leninismi, rahvusvahelise olukorra ja eriala küsimustes. Kõigile juhtivatele töötajatele tehti ülesandeks iseseisva õppimise teel süvendada oma teoreetilisi teadmisi.

Arvestades vennasrahvaste ja Virumaa operatiivgrupi töökogemusi vabastatud piirkondades, koostasid rahvakomissariaadid ja teised keskasutused juuni- ja juulikuu jooksul maakondlikele ja linnade vastavatele allasutustele mitmesuguseid instruktsioone. Koostati ka üldine tegevus-

---

[133] EKPA, f. 1, nim. 3, s.-ü. 183, l. 31.
[134] EKPA, f. 1, nim. 3, s.-ü. 181, l. 179.
[135] EKPA, f. 1, nim. 3, s.-ü. 182, l. 51.
[136] EKPA, f. 1, nim. 3, s.-ü. 183, l. 45—46.
[137] Sealsamas, l. 33.
[138] Sealsamas, l. 10.

juhend («Meelespea») nende küsimuste loeteluga, millele tuli eelkõige tähelepanu pöörata vabastatud piirkondadesse jõudmisel.[139] Põhilisteks nende hulgas olid: nõukogude organite ja ühiskondlike organisatsioonide töölerakendamine, agitatsiooni ja propagandatöö organiseerimine, avaliku korra kindlustamine, kaadri valik okupatsioonist vabastatud elanikkonna hulgast, sõjaväekohuslaste arvelevõtmine ja nende mobiliseerimine, võitlevate Punaarmee väeosade abistamine ja lahingupaikade korrastamine jne.

Selleks ajaks olid välja töötatud instruktsioonid ja direktiivid ka paljude konkreetsete töölõikude kohta.

Juba 1943. aasta lõpul algasid ettevalmistused saksa fašistlike röövvallutajate ja nende käsilaste poolt okupatsiooniaastatel sooritatud kuritegude uurimiseks ja kahjude kindlakstegemiseks. Selleks moodustati novembris vabariiklik komisjon EK(b)P Keskkomitee sekretäri N. Karotamme juhtimisel ja kinnitati vastav instruktsioon.[140]

Töötati välja okupantidest vabastatud territooriumil asuvate riiklike, ühiskondlike ja kooperatiivsete asutuste, ettevõtete ja organisatsioonide varade, samuti ka peremeheta varade ja trofeede arvelevõtmise ja kasutamise kord.

1943. aasta sügisel alustati tööd esimesel sõjasuvel vabariigist evakueeritud materiaalsete väärtuste väljaselgitamiseks ja arvelevõtmiseks. Septembris moodustati evakueeritud varade arvelevõtmise 6-liikmeline komisjon, mille üldjuhtimine tehti ülesandeks Eesti NSV Rahvakomissaride Nõukogu esimehe asetäitjale A. Kressile. Üldreeglina reevakueeriti pärast Eesti NSV vabastamist ainult need varad, mis ei olnud tagalas kasutamist leidnud. Reevakueerimisele mittekuuluvate varade asemele sai vabariik pärast vabastamist NSV Liidu vennasrahvastelt hulgaliselt uusi hinnalisi seadmeid.

Majanduselu kiirema normaliseerimise eesmärgil oli EK(b)P Keskkomitee bürool 1943. aasta detsembris arutusel veel terve rida laialdasi rahvahulki puudutavaid probleeme. Nimetaksime siinjuures vaid hindade, põllumajandussaaduste kohustuslike müüginormide ja maksude küsimusi.[141] Kõigis neis küsimustes võeti vastu konkreetsed otsused, mis leidsid rakendamist vabastatud territooriumile tagasipöördumisel.

---

[139] EKPA, f. 1, nim. 1, s.-ü. 384, l. 1—2.
[140] EKPA, f. 1, nim. 3, s.-ü. 182, l. 10, 14—15.
[141] Sealsamas, l. 62—64, 82—83.

Üheaegselt ettevalmistustega rahvamajanduse taastamiseks astuti samme vabariigi kultuuri ja hariduselu ümberkorraldamiseks. 1943. aasta lõpuks oli Hariduse Rahvakomissariaat välja töötanud hariduselu korraldamise kavad 4 aasta peale, mis nägid ette alg- ja keskkoolide ning klasside arvu, tehnikumide ja nende õpilaste hulga, samuti õppejõudude, koolimajade, klubide, raamatukogude, kõrgemate õppeasutuste ja teadusliku uurimise asutuste vajaduse. Erilist tähelepanu pöörati kõrgkoolidele ja teadusliku uurimise asutustele ning koolide kaadri metoodilisele ettevalmistamisele. Koostati üldhariduslike koolide ja tehnikumide õppeprogramme, valmistati ette eestikeelsete õpikute väljaandmist. 1944. a. jaanuaris valmis Hariduse Rahvakomissariaadil üksikasjalik plaan Eesti NSV territooriumi vabastamisele järgneval kuul rakendatavate abinõude kohta. See sisaldas juhendeid nii koolivõrgu korraldamise, kõrgkoolide ja teadusliku uurimise asutuste töö organiseerimise, poliitilise kasvatustöö, õpikute väljaandmise ning kaadriga komplekteerimise alal.[142]

Eelseisvate ülesannete praktilisel lahendamisel jäeti operatiivgruppidele vabad käed. Tuli tegutseda nii, nagu nõuab tegelik elu ja kuidas antud konkreetsetes tingimustes oli otstarbekam. Seejuures tuli aga kõigi partei-, nõukogude ja ühiskondlike organisatsioonide tegevuses lähtuda järgmistest põhimõtetest:

1. Kõigi jõudude ja vahenditega a b i s t a d a e d a s i t u n g i v a t P u n a a r m e e d ja sellega kiirendada okupantide lõplikku purustamist.
2. Kogu töö, eriti ühiskondliku elu normaliseerimine ja ettevõtete käikulaskmine tuleb teha k i i r e s t i.
3. Rahvamajanduse taastamistöödega esimeste nädalate ja kuude jooksul tuleb toime tulla o m a l j õ u l. Materjalid, tööriistad, masinad ja tööjõud tuleb leida kohapeal.
4. R a s k u s i e i t o h i k a r t a ega viriseda ja hädaldada kõrgemalseisvate instantside ees. Kõik meie partei ja nõukogude aparaadi töötajad on nõukogude sõjamehed. Initsiatiiv, leidlikkus ja julge pealehakkamine aitab kõigist raskustest üle.
5. Ainult t ö ö t a v a r a h v a kõige laiemate hulkade organiseerimine a k t i i v s e l e ü l e s e h i t u s t ö ö l e on vahend, mille abil suudame edukalt lahendada kõik meie

---

[142] ENSV ORKA, f. R-14, nim. 1, s.-ü. 1089, l. 9—10, 13—14.

ees seisvad ülesanded ja rahvamajanduse taastamise küsimused.[143]

Operatiivgruppide komplekteerimise ja nende töö organiseerimise perioodil toimusid mõningad muudatused ka Eesti NSV Rahvakomissaride Nõukogu juhtivas koosseisus. Eesti NSV Ülemnõukogu Presiidium vabastas 1943. a. detsembris EK(b)P Keskkomitee sekretäriks üleviidud Eduard Pälli Eesti NSV RKN-i esimehe asetäitja kohustest. Uuteks esimehe asetäitjateks nimetati Hendrik Allik ja Nigol Andresen. August Hansen nimetati kaubanduse, Arnold Kõll põlevkivi- ja keemiatööstuse, Boris Kumm riikliku julgeoleku, Aleksander Resev siseasjade, Lembit Lüüs toiduainete- ja kalatööstuse, Olga Lauristin sotsiaalkindlustuse ning Jüri Nuut hariduse rahvakomissariks.[144]

Peale ametikohtadele kinnitamise võttis Eesti NSV Ülemnõukogu Presiidium vastu veel mõned seadlused valitsusorganite tegevuse kohta Eesti NSV territooriumi vabastamislahingute perioodiks. 1944. aasta 7. juuli seadlusega lükati edasi Eesti NSV Ülemnõukogu uue koosseisu valimised juulikuuni 1945 ja pikendati sama ajani esimese koosseisu volitusi. 12. septembri seadlusega otsustati aga kokku kutsuda Eesti NSV Ülemnõukogu kolmandaks istungjärguks 16. septembril Võrus.[145]

Vahetult enne Eesti NSV territooriumile asumist tihenesid EK(b)P Keskkomitee, Eesti NSV RKN-i ning maakondade ja linnade operatiivgruppide sidemed sõjaväevõimudega. 20. aprillil nimetati polkovnik Karl Kanger Eesti NSV sõjakomissariks. 24. juulil suunati H. Allik EK(b)P Keskkomitee ja Eesti NSV RKN-i volinikuna 3. Balti rinde juhatuse juurde side pidamiseks Pihkva suunast pealetungivate Punaarmee väeosadega ja Eesti NSV lõunapoolsete maakondade operatiivgruppide tegevuse juhtimiseks kohapeal. Leningradi rinde juhatuse juurde suunati samade ülesannetega A. Veimer ja N. Puusepp.[146] Vahetud sidemed loodi ka operatiivgruppide ning nende tulevaste töökohtade suunas tegutsevate väekoondiste juhtkonna vahel. See võimaldas operatiivgruppidel oma tööd alustada vahetult pärast maakonna, linna või vastava piirkonna vabastamist.

---

[143] EKPA, f. 1, nim. 1, s.-ü. 383, l. 4.
[144] ENSV ORKA, f. R-3, nim. 3, s.-ü. 205, l. 1—5.
[145] Sealsamas, l. 5—6.
[146] EKPA, f. 1, nim. 3, s.-ü. 182, l. 160; s.-ü. 183, l. 67—68.

II PEATÜKK

ANTIFAŠISTLIKU VÕITLUSE TUGEVNEMINE VAENLASE TAGALAS

1. MASSILINE ANTIFAŠISTLIK VÕITLUS OKUPEERITUD EESTIS

1944. aasta algul teravnes majanduslik ja poliitiline olukord Saksa fašistlike vägede poolt ajutiselt okupeeritud Eesti NSV territooriumil veelgi. Ühest küljest avaldus see okupatsioonivõimude üha aktiivsemates katsetes korraldada oma olukorra parandamiseks mitmesuguseid «totaalseid» mobilisatsioone ja muid üritusi; teisest küljest aga tööliste, töötava talurahva ja eesrindlike haritlaste rahulolematuses ning antifašistliku võitluse kasvus.

Olukorra teravnemise peamised põhjused sõltusid otseselt sündmustest Nõukogude-Saksa rindel. Fašistliku Saksamaa armee tohutud kaotused sundisid hitlerlasi kokku kraapima oma viimaseid reserve, sealhulgas ka okupeeritud territooriumilt. See ei olnud aga enam lihtne ülesanne, sest Punaarmee sõjaline edu sisendas nõukogude inimestesse ka vaenlase tagalas veendumust, et võidutund ei ole enam kaugel, innustas neid veelgi aktiivsemale võitlusele vaenlase vastu.

Antifašistliku võitluse aktiviseerimisel etendas tähtsat osa ideoloogiline töö, mida vabariigi elanikkonna hulgas kogu sõja vältel tegi Kommunistlik Partei. EK(b)P Keskkomitee jälgis pidevalt okupeeritud Eestis valitsevat poliitilist ja majanduslikku olukorda ning reageeris kiiresti kõigile muutustele. 1944. aastal tugevdas partei oma tööd rahvahulkades. Üle rindejoone hakati saatma järjest rohkem ajalehti, brošüüre, lendlehti ja Nõukogude Informatsioonibüroo operatiivteateid. Järjest efektiivsemateks muutusid ka eestikeelsed raadiosaated. Tugevnes EK(b)P Keskkomitee tegevus partisanivõitluse organiseerimisel. Selle tulemusena astus antifašistliku võitluse teele järjest rohkem patrioote ja võitlus ise võttis massilisema iseloomu.

Okupatsiooni tingimustes, kus maa oli üle külvatud

fašistlike vägedega ja järjest tugevdati repressioone, kus kodanlikud natsionalistid igal viisil okupante abistasid ja toetasid, oli antifašistlik võitlus seotud suure ohuga. Iga ettevaatamatu samm võis viia koonduslaagrisse või tuua kaasa surmanuhtluse. Tuli leida varjatud teid ja meetodeid, kasutada erinevaid võitlusvorme.

Massilise antifašistliku võitluse levinumateks vormideks Eesti NSV territooriumil olid sabotaaž ja diversioon.[1] Juba okupatsiooni esimestest päevadest takistasid töölised tehaste ja vabrikute täie võimsusega käikulaskmist, venitasid kõikvõimalikel ettekäänetel seadmete remonti ja hitlerlaste tellimuste täitmist. Mida päev edasi, seda ulatuslikuma iseloomu võttis töölt puudumine ja päevaülesannete mittetäitmine. Sagenesid seadmete rikkumise, defitsiitsete masinaosade kõrvaldamise ja tahtlike süütamiste juhud.

Okupatsioonivõimude käske ja korraldusi saboteeris enamik talupoegi. Varjati kariloomade arvu ja viljasaagi tegelikku suurust, jäeti täitmata teravilja ja muude põllumajandussaaduste andmise kohustuslikud normid. Massiliselt hoiduti kõrvale metsavarumisest.

Paljud üksikasjad fašismivastasest võitlusest ja sellest aktiivselt osavõtjate tegevusest on jäänud teadmata. Küsimusele kes seda tegi? ei leia me tihti konkreetset vastust. Võime vastata vaid — nõukogude patrioodid. Sajad ja tuhanded nendest hukkusid, ilma et nende tegudest oleks jäänud kirjalikke ülestähendusi. Lakooniline «ex»* arreteeritute nimede taga fašistlike vanglate ja koonduslaagrite nimekirjades ei räägi meile mitte alati konkreetselt sellest, mille pärast inimesi mõrvati.

Suure töö rahvahulkade vastupanuliikumisele õhutamisel ja fašismivastasest võitlusest osavõtmisele organiseerimisel tegid sõja alguses vaenlase tagalasse jäetud kommunistid ja kommunistlikud noored. Nad paljastasid fašistide valepropagandat, aitasid elanikkonnal õigesti hinnata poliitilist olukorda ja valida õiget teed võitluseks vabaduse eest. Vaatamata põrandaaluse parteikeskuse hukkumisele ning peaaegu kogu põrandaaluse võrgu organisatsioonilisele purustamisele võitlus jätkus.[2] Üle kogu Eestimaa tekkis uusi

[1] Vt. Eesti rahvas Nõukogude Liidu Suures Isamaasõjas 1941—1945. Esimene köide, lk. 441—455.

* Eksekuteerima — täide saatma (hukkamist).

[2] Vt. Eesti rahvas Nõukogude Liidu Suures Isamaasõjas 1941.—1945. Esimene köide, lk. 408—411.

põrandaaluseid organisatsioone, kerkis esile uusi inimesi, kes alustasid aktiivset võitlust vaenlase vastu.

Tallinnas moodustati tugev illegaalne parteiorganisatsioon EK(b)P Tallinna linnakomitee sekretäri Erich Kadaka juhtimisel. Kahjuks õnnestus hitlerlastel võrdlemisi kiiresti enamiku põrandaaluse organisatsiooni liikmetest arreteerida. Gestaapo küüsi langes ka E. Kadakas, kes hukati 2. juunil 1942. See oli ränk löök kogu põrandaalusele organisatsioonile. E. Kadaka kätte olid koondunud kõik niidid, mille kaudu toimus kommunistlike rakukeste juhtimine. Kaotanud sideme ja ühtse juhtimise, jätkasid paljud organisatsioonid ja grupid siiski oma tegevust. Mitmed noortegrupid tegid peamiselt propagandatööd — paljastasid okupantide ja nende eesti kodanlikest natsionalistidest kannupoiste tegevust.[3]

Väga aktiivselt tegutses Tallinnas 1941. aasta sügisel ka naiste põrandaalune organisatsioon, kuhu kuulusid Anete Link, Marie Pika, Elfriede Kurg, Berta Tannenbaum ja teised. Nad kogusid kohalikelt elanikelt toiduaineid ja andsid üle koonduslaagrite sõjavangidele. Hiljem lõid nad sidemed Tallinna lähistel tegutsevate partisanidega ja varustasid neid toiduainete, riietusesemete ja isegi lõhkeainega. Vaprad naised tegutsesid kuni Tallinna okupantidest vabastamiseni.[4]

Tallinnas tegutses veel «III Internatsionaali võitlusgrupi» nime kandev põrandaalune organisatsioon, mille loojaks ja juhiks oli endine ehitustööline Pavel Trelin, tema lähimaks abiliseks tähelepanuväärseid võimeid ja mehisust ilmutanud Lev Pleškov. Organisatsioonil oli ligemale 50 liiget. Sellesse kuulusid kommunistlikud noored Irmgard Nurmhein, Jevgeni Petrov, Astra Randkivi, saksa sõjaväestatud baasi väravavalves töötav Irina Berezneva, Aleksandr Boltov, Jelena Mihhailova, Maria Mihhailova-Teras, Augusta Teras, Faina Tseptner, endised Franz Krulli tehase töölised Grigori Koppel, Jelena Klimova, Maria Kulakova, Maria Paas, Fenja Svjatskaja, Anatoli Voronov, sõjavangid Aleksandr Aleksandrov, Sergei Betjov, Aleksander Kuts ja paljud teised, kelle nimed on alles välja selgitamata.

[3] Р. Лумн. В одном строю. — Герои подполья. О подпольной борьбе советских патриотов в тылу немецко-фашистских захватчиков в годы Великой Отечественной войны. Москва, 1970 (edaspidi: Герои подполья), lk. 514.

[4] Борьба за Советскую Прибалтику в Великой Отечественной войне 1941—1945 в трех книгах. Книга первая. Рига, 1966, lk. 327.

Organisatsiooni liikmed levitasid antifašistlikke lendlehti, tegutsesid agitaatoritena, hoidsid pidevalt kontakti patriootidega, kes vaevlesid Tallinna nn. töökasvatuslaagris. Eriti aktiivseks muutus neil ühendus vanglaga pärast seda, kui sealt välja pääses Tamara Vdovina. Julge ja vapper tütarlaps andis puuhoovis töötavatele vangidele Helja Vitsuri kaudu edasi rindesõnumeid ja lendlehti.[5] Võitlusaktsioone juhatas organisatsiooni presiidium, kelle juhtivasse tuumikusse kuulusid Pavel Trelin, Lev Pleškov, Klavdia Tšernova, Tamara Vdovina. Võitlusgrupp tegi ka ettevalmistusi relvastatud väljaastumiseks okupantide ja nende käsilaste vastu.

26. septembril 1943 arreteeriti P. Trelin. Kahe-kolme päeva jooksul vangistati ka suur osa teisi organisatsiooni liikmeid. Gestaapo 30. novembri 1943. aasta juurdluskokkuvõttes K. Tšernova asjus väidetakse, et võitlusgrupi tegevus lõppes. Samal ajal aga varjasid end organisatsiooni liikme Jelena Rogova juures Vana-Kalamaja tänavas mitmed koonduslaagrist põgenenud sõjavangid. Õuel kuuris hoidsid nad kastides ning kottides käsigranaate, kuulipildujaid, automaate.

31. jaanuaril 1944 vahistasid gestaapolased ka J. Rogova.[6] Tema poeg Nikolai ja Ivan Kotšetkov viisid aga pimeduse katte all relvad ja lahingumoona mere kaldal asuvasse kalurionni, kust need hiljem edasi toimetati. Seega ilmneb, et põrandaaluse organisatsiooni «III Internatsionaali võitlusgrupp» tegevus ei lõppenud P. Trelini ja tema lähimate võitluskaaslaste arreteerimisega, vaid jätkus ka 1944. aastal.

Gestaapolased õiendasid patriootidega julmalt arveid. Ööl vastu 8. augustit, siis kui fašistide Eestis võimutsemise päevade lõpuni oli jäänud vähem kui kaks kuud, viidi P. Trelin ja tema arreteeritud võitluskaaslased hukkamisele. Kambrist väljumisel ütles Tamara Vdovina: «Vaenlase käe läbi surra ei ole hirmus. Loodan, et ausad inimesed meid ei unusta.»[7]

Pärast Aleksandr Kustovi, Aleksei Fjodorovi ja Nikolai Kotšnevi poolt juhitud Narva noorte põrandaaluse organisatsiooni purustamist[8] meil täpseid andmeid põrandaaluste

[5] «Молодежь Эстонии» nr. 16, 23. jaanuaril 1969; nr. 132, 9. juulil 1969.
[6] ENSV ORKA, f. R-64, nim. 1, s.-ü. 109, l. 28; s.-ü. 162, l. 245.
[7] EKPA, f. 247, nim. 58, s.-ü. 71, l. 10, 11, 53—55, 58.
[8] Vt. Eesti rahvas Nõukogude Liidu Suures Isamaasõjas. Esimene köide, lk. 412—413.

organisatsioonide tegevuse kohta Narvas ja selle ümbruses ei ole. Kuid teada on hulgaliselt fakte, mis räägivad organiseeritud antifašistlikust võitlusest ja selle tugevnemisest. Elanikkonna hirmutamiseks avaldasid okupatsioonivõimud 1943. aastal kohalikes ajalehtedes võrdlemisi tihti nõukogude patriootide kohta tehtud kohtuotsuseid. Nii teatati, et 15. märtsil 1943 on Narvas luureandmete kogumise eest surma mõistetud Valentin Baranov, Valentina Baranova, Zoja Ivanova ja Aleksandra Zahharova. Mõned päevad hiljem teatati, et partisanide varjamise ja abistamise eest on surma mõistetud Gerassim Minin, Aleksei Minin, Jevgenia Minina ja Mihhail Skorodumov.

Need on vaid üksikud nimed, kellest teatati ametlikult. Kuid Narvas ja selle ümbruses hukkus või hukati ligemale 30 000 Nõukogude kodanikku ja sõjavangi.[9]

Kiviõlis jätkasid põrandaalust tööd antifašistlik organisatsioon «Saksa fašistlike okupantide vastu võitlemise liit» ja põrandaalune grupp Kiviõli sõjavangide laagris. Nende peamised võitlusvormid olid sabotaaž, seadmete rikkumine ja diversiooniaktid.

Suure Sotsialistliku Oktoobrirevolutsiooni 26. aastapäeval heiskas organisatsiooni üks aktiivsemaid sidepidajaid, nooruke Galina Kuzmina koos kahe kaaslasega punase lipu Saksa komandantuuri hoonele. Samal ajal sõjavangide laagri põrandaaluse grupi juhtiv kolmik Andrei Belovi juhtimisel paigutas punased lipud ka kaevanduse ja õlivabriku hoonele.

Ühes fašistliku administratsiooni ettekandes on märgitud, et oktoobri lõpus lasti Küttejõu õlivabrikus õhku transformaator ja mitu kõrgepingeliini posti. Teises ettekandes märgitakse, et 4. detsembril 1943 toimus plahvatus Kiviõli uue õlivabriku neljanda põlevkiviutmisahju kondensaatoris. Katlamaja remondiks kulus rohkem kui kuu aega. Kuna ahju tootmisvõimsus vastas umbes 40—50 tonnile toorõlile päevas, siis selle aja jooksul vähenes toodang 1250—1500 tonni.[10] See oli samuti Galina Kuzmina kätetöö. Kasutades ära Nõukogude lennukite ilmumise Kiviõli kohale, õnnestus tal koos kaaslastega asetada miin õlivabriku katlamajja.

Tänu mõlema põrandaaluse organisatsiooni ühistele pingutustele ja julgele tegevusele õnnestus ajavahemikul maist

[9] «Rahva Hääl» nr. 107, 28. novembril 1944.
[10] ENSV ORKA, f. R-59, nim. 1, s.-ü. 92, l. 214; Герои подполья, lk. 527—529.

kuni septembrini 1944 mitmel sõjavangide grupil laagrist põgenemine. Gruppe juhatasid lendurmajor Botkin ning meremehed Aleksandr Bobkov, Andrei Belov ja Ivan Batjajev. Eriti julgelt oli organiseeritud I. Batjajevi grupi põgenemine. Riietatud Kiviõli põrandaaluste poolt muretsetud Saksa sõjaväelaste mundritesse, hõivasid nad auto ja kihutasid sellega päise päeva ajal metsa.

Põgenenud sõjavangidest moodustus partisanisalk, mille komandöriks oli endine Punaarmee poliittöötaja Semjon Paramonov, staabiülemaks A. Belov. Nende kaasabil põgenenud vangide arvel kasvas salk peaaegu 200-liikmeliseks ja tegutses kuni Nõukogude vägede saabumiseni 1944. aasta septembris.[11]

Kiviõli vangilaagri üks silmapaistvamaid põrandaaluseid A. Belov räägib väga soojalt eesti patriootidest, kes neid sel raskel ajal aitasid. Eluga riskeerides varjas Albert Rajasaar Aidu külas Maidla vallas kuus kuud illegaalse antifašistliku grupi juhti S. Paramonovit. Tema maja muutus formeeritava võitlussalga staabiks.

Näsu külas Viru-Jaagupi lähedal varjas ja toitis Valli Kask üle kahe kuu kaheksat sõjavangi. Tema heinaküüni peideti laagrist põgenenud vangide sõiduauto. V. Kask kuulas Nõukogude Informatsioonibüroo operatiivteateid ja rääkis tema juures end varjavatele inimestele Punaarmee võitudest.

Kiviõli autojuht Aleksei Pung saboteeris mitmeid fašistlikelt ohvitseridelt saadud käske, mille eest ta arreteeriti ja saadeti koonduslaagrisse. Sealt A. Pung põgenes ja alustas aktiivset võitlust okupantide vastu. Vanglast õnnestus pääseda ka Eduard Põiklikul, kes oli värvilise metalli kogujatele avaldanud vastupanu. Nüüd muretses ta kergekuulipilduja 200 padruniga ja andis selle sõjavangide laagrist põgenenud Nõukogude võitlejatele, kes kasutasid relva võitluseks hitlerlaste vastu.[12]

1942. aasta sügisel hakkas Kiviõli lähedal röövvallutajate vastu võitlema veel üks kümnemeheline põrandaalune grupp. Grupi looja ja juht oli endine kaevur Aleksander Suits, kes sõja esimestest päevadest oli võidelnud, relv käes, vaenlase vastu. 1942. aasta augustis saabus ta luuregrupi juhina Kiviõli rajooni. Kolme kuu jooksul andis ta

[11] A. Belov. Kolm aastat surmalaagris okupeeritud Eestis aastail 1941—1944. Tallinn 1962, lk. 119—127, 131—134.
[12] А. Белов. Три года в лагерях смерти. Тула, 1963, lk. 167.

Balti mere laevastiku staapi üle 60 radiogrammi tähtsate andmetega vaenlase sõjaväelistest vedudest ja raudteetranspordi tööst.

Kui raadiojaama toiteallikate energiavarud lõppesid, ei jäänud A. Suits käed rüpes istuma, vaid organiseeris enda ümber ustavaid inimesi ning jätkas aktiivset tegevust. Grupi baasiks kujunes Aino ja Nigulas Lokotari talu Toomika külas. Kui kaevurid 1942. aasta 7. novembri hommikul tööle läksid, nägid nad tuhamäe tipus lehvivat punast lippu. See oli A. Suitsu ja Lokotaride kätetöö.

1943. aasta sügisel ühines põrandaalustega Nõukogude luuraja Bernhard Kentem, kes oli kaotanud sideme oma staabiga. Grupp hakkas nüüd valmistuma diversiooniaktideks. 21. oktoobril õhkisid A. Suits ja B. Kentem raudtee Sonda ja Kiviõli jaama vahel. Järgmisel ööl mineerisid nad uuesti raudtee. Miin lõhkes kaubarongi veduri rataste all. Raudteeühendus vaenlasele nii tähtsal suunal oli järjekordselt katkenud. Raudtee valvet tugevdati, haarang järgnes haarangule. A. Suits koos kaaslastega varjas end aga mahajäetud kaevanduses, kus neil olid peidupaigad. Vaprad nõukogude patrioodid A. Suits, B. Kentem, A. ja N. Lokotar ei elanud võidupäevani. 1944. aasta 9. juunil nad arreteeriti ja pärast metsikut piinamist hukati.[13]

Viljandimaal tegutses põrandaalune grupp Nektar Reimandi juhtimisel. Tema korterisse kogunesid August Kaur, Aadu Klettenberg, Mart Piklok, Juhan Roobas, Jaan Tulijev, Mart Urb ja veel mõned teised. Nad kuulasid Moskva raadiosaateid ja jutustasid nendest lähematele tuttavatele, korjasid lennukitelt allaheidetud lendlehti ja levitasid neid ning kutsusid inimesi saboteerima okupantide ettevõtmisi.[14]

Üheks aktiivsemaks antifašistliku võitluse keskuseks okupatsiooniaastatel kujunes Petseri maakond. Juba 1942. aasta suvel moodustati siin antifašistlik põrandaalune organisatsioon, mis okupantide dokumentides esineb «Kommunistliku Partei Petserimaa Komitee» nimetuse all. Laiemale üldsusele on see organisatsioon tuttav ka «Boriss-Paveli» nimetuse all (on andmeid, et organisatsiooni juhtideks olid Boriss Tjutkin ja Pavel Tuzov). Julgeolekupolitsei aastaaruandes märgitakse, et Boriss, Pavel ja Pjotr ühendasid grupi fašismivastaselt häälestatud inimesi ühtseks organisatsiooniks ja hakkasid värbama uusi liikmeid. Umbes

[13] Герои подполья, lk. 529—531.
[14] EKPA, f. 6160, nim. 1, s.-ü. 1, l. 14.

poolesaja liikmega organisatsiooni tuumiku moodustasid kommunistid ja kommunistlikud noored. Nende hulgas oli endisi nõukogude aktiviste, miilitsatöötajaid ja hulgaliselt ka talupoegi. Organisatsiooni esindajaid oli paljudes valdades ja nende tegevus hõlmas suurema osa Petserimaa territooriumist.[15]

Esialgselt kutsusid põrandaalused noori üles astuma partisanisalkadesse ja kogusid andmeid vaenlase sõjaliste objektide kohta. Luureandmed anti edasi Pihkva oblastis tegutsevatele partisanidele. Peagi hakati aga tegema ettevalmistusi ulatuslikumaiks operatsioonideks vaenlase tagalas. Selleks korjati hiljutistelt lahingupaikadelt relvi, tungiti kallale varustusautodele ja vooridele.

Järjekordse operatsiooni ettevalmistamiseks kogunesid organisatsiooni juhid ja eelseisvast võitlusest osavõtjad 27. oktoobril 1942 Bolšije Miltsõ külasse. Kuid leidus äraandja. Talu, kus kokkutulek toimus, piirati ümber. Boriss, Pavel ja Pjotr ning mõned teised said tulevahetusel surma. Ülejäänud heideti vanglasse. Üle Petserimaa veeres massiline arreteerimiste laine.[16]

5. mail 1943 hukati Tallinnas selle organisatsiooni liikmed Ivan Štšerbakov, Nikolai Moissejev, Jevgenia Ulanova, Vsevolod Žemtšužin, Jelena Krutina, Vassili Kudrjavtsev, Aleksandra ja Vassili Polussotski, Aleksei Sokolov, Pelageja Golubeva (Popova), Anton Moškov, Konstantin Kolotšev ja rida teisi. Paljud suunati koonduslaagritesse Saksamaale ja Prantsusmaale.

Kuid hukatute ja koonduslaagritesse heidetute asemele ilmusid uued patrioodid. 1942. aasta lõpul moodustus Petserimaal uus antifašistlik põrandaalune organisatsioon, kelle looja ja juht oli Serafim Sokolov («Desjatka»).

S. Sokolov oli sündinud Narvas. 1937. aastal lõpetas ta Tallinna Tehnikainstituudi ja töötas kuni 1940. aastani maakorraldajana Narva ümbruses. 1941. aasta jaanuaris suunati ta Petserimaa täitevkomitee põllumajandusosakonna juhatajaks.[17]

Okupatsiooni esimestel päevadel S. Sokolov arreteeriti. Juba Petseri ja Tartu vangilaagris viibides hakkas ta enda ümber koondama ustavaid inimesi. Olles 1942. aasta kevadel süütõendite puudumisel vabastatud, alustas ta kohe aktiivselt organisatsioonilist tegevust. Esimene põrandaalune grupp moodustati tema ülesandel 1942. aasta suvel Ivan Latkini ja Ivan Selski poolt Kuliska külas. 1943. aasta alguses rajas S. Sokolov taolised grupid ka Petseris, Vana-Irboskas ja teistes maakonna suuremates asustatud punktides.

Organisatsiooni esialgsest tegevusest on säilinud vähe andmeid. Kuulati Nõukogude Informatsioonibüroo teateid ja levitati neid elanikkonna hulgas. Hiljem hakati koostama lendlehti. Loodi ühendus Põhja-Lätis tegutseva V. Skobolevi luuregrupiga, kellele anti üle luureandmeid. 1944. aasta alguseks kasvas Petserimaa põrandaalune organisatsioon õige laiahaardeliseks. Sellesse kuulus ligi 200 inimest. Organisatsiooni liikmeid oli raudteel, riigiasutustes, hitlerliku armee allüksustes ja politseis.[18]

Ka S. Sokolov mobiliseeriti ja määrati Petseris paikneva ehitusroodu kirjutajaks. Siit hakkasid hargnema niidid ustavate inimesteni Tartus, Narvas, Võrus, Valgas ja Tallinnas. Patriootide tegevusest võtsid osa noorukid ja isegi alaealised. Omaette noortegrupid tegutsesid Petseris, Vana-Irboskas ja Tallinnas.[19]

Eriti laiahaardeliseks muutus põrandaaluste tegevus pärast Serafim Sokolovi kohtumist Eesti Partisaniliikumise Staabi poolt vaenlase tagalasse suunatud Leonid Mätinguga 1944. aasta jaanuari esimestel päevadel. Sellest ajast allutas S. Sokolov organisatsiooni Eesti Partisaniliikumise Staabile ning hakkas töötama tema juhtnööride alusel.[20]

Samal ajal ühines organisatsiooniga ka seni iseseisvalt tegutsenud noorte põrandaalune grupp Vladimir Vinogradovi ja Sergei Rinussovi juhtimisel. S. Sokolov usaldas noortele lendlehtede paljundamise ja levitamise. Ühtlasi andis ta neile ka mõned kummitemplid võitlusloosungitega. Templitega «Surm Saksa okupantidele!» ja «Elagu Punaarmee!» tembeldasid noored põrandaalused kuulutustahvlitele väljapandud okupatsioonivõimude käskkirju ja muid teadaandeid. Rahva hulgas räägiti irooniliselt, et piirkonna-

---

[15] ENSV ORKA, f. R-63, nim. 1, s.-ü. 724, l. 1; L. Barkov. Abwehr Eestis. Tallinn 1974, lk. 102.
[16] Sealsamas.
[17] EKPA, f. 1, nim. 1, s.-ü. 2407, l. 1—7.
[18] ENSV ORKA, f. R-63, nim. 1, s.-ü. 38, l. 165, 166, 170; s.-ü. 13, l. 370.
[19] EKPA, f. 4, nim. 1, s.-ü. 207, l. 1—3.
[20] ENSV ORKA, f. R-63, nim. 1, s.-ü. 13, l. 552, 554; EKPA, f. 4, nim. 1, s.-ü. 121, l. 7; s.-ü. 38, l. 22; L. Mäting. Teisel pool rindejoont. — Rahvatasujad. Mälestusi ja jutustusi partisanivõitlusest. Esimene raamat. Tallinn 1963, lk. 296—305.

komissar Alexander Boeckingi käskkirjad ilma põrandaaluste «sanktsioonideta» ei oma seaduse jõudu.

Maakonnas tollal valitsenud olukorda iseloomustavad kujukalt dokumendid. Petseri julgeolekupolitsei referent teatas 10. jaanuaril 1944 Eesti julgeolekupolitsei B-IV osakonna ülemale: «4. ja 5. jaanuaril s. a. leiti 6 venekeelset vaenuliku sisuga lendlehte. Lendlehed olid puudele ja telefonipostidele üles pandud Saatse valla Ulitino ja Kundruse küla läheduses... Ühe liigi lendlehtede sisuks oli rahva üleskutsumine kehtiva korra vastu, teistes pilgatakse sakslaste taandumist Ukrainast.»[21]

Kuu aega hiljem kurtis sama referent, et on sagenenud juhtumid, kus «... praegu vastutavatel kohtadel olevad isikud ja ametiasutuste juhatajad on posti teel saanud kirju, mis sisaldavad kummitemplitega löödud kommunistlikke loosungeid». Kokkuvõttes referent konstateeris: «Viimasel ajal on kommunistlik propaganda ja tegevus terves maakonnas muutunud väga aktiivseks.» Pidades selle põhjuseks rindejoone lähenemist, tunnistas ta, et enamik kohalikust elanikkonnast on häälestatud bolševistlikult ja kurtis, et «... juurdlusega süütegude jälitamine poliitilisel alal ei ole enam võimalik, kuna ei leidu tunnistajaid, kes annaksid objektiivse seletuse».[22]

Põrandaalune organisatsioon reageeris kõigile okupatsioonivõimude ettevõtmistele ja tegi elanikkonna hulgas laialdast agitatsioonitööd nende nurjaajamiseks. Gruppide liikmed paljundasid lendlehti ja levitasid neid Petserimaal kuni 300-eksemplarises tiraažis. Tekstid muretses S. Sokolov. Nendes kutsuti elanikkonda üles saboteerima põllumajandussaaduste andmise kohustust, boikoteerima fašistlikku armeesse mobiliseerimist, kõrvale hoidma Saksamaale saatmisest. Meessoost elanikkonnal soovitati minna metsa partisanide juurde.[23]

Petseri sapööri- ja ehituspataljonis moodustatud põrandaaluse grupi liikmed Mihhail Grehhov, Nikolai Melnikov, Ivan Minuškin, Valentin Poljakov ja Nikolai Semenovski valmistasid saksakeelseid lendlehti. «Saksa sõdurite fašismivastase liidu» nimel kuulutasid nad: «Maha sõda ja tapa-

[21] ENSV ORKA, f. R-63, nim. 1, s.-ü. 13, l. 89.

[22] ENSV ORKA, f. R-63, nim. 1, s.-ü. 38. l. 165—166; s.-ü. 13, l. 225, 323, 431; s.-ü. 5, l. 96; s.-ü. 29, l. 61, 532.

[23] ENSV ORKA, f. R-63, nim. 1, s.-ü. 38, l. 170, 171—173, 178, 184, 186, 201—202, 220, 221, 265—273.

talgud! Elagu sõprus rahvaste vahel! Liituge Vaba Saksamaa Rahvuskomiteega!»[24]

Põrandaaluste levitatud lendlehed avaldasid elanikkonnale märgatavat mõju. Massiliselt hoidusid mobilisatsiooni alla kuuluvad mehed mobilisatsioonipunktidesse ilmumast, põllumajandussaadusi saadi talupoegadelt ainult sunni ja ähvarduste abil.

Ühel järgneval kohtumisel seadis L. Mäting Eesti Partisaniliikumise Staabi nimel S. Sokolovi organisatsiooni ette antud momendi põhiülesanded: 1) täpsemalt kindlaks määrata Peipsi järve ranniku kaitse, välja selgitada vaenlase garnisonide asukohad, väeliigid, väeosade numbrid; 2) mobilisatsioonivastaste lendlehtede levitamisega takistada meeselanikkonna mobiliseerimist Saksa armeesse; 3) teatada mobilisatsiooni tulemustest; 4) välja uurida sildade kaitse süsteem Võru-Petseri-Irboska piirkonna raud- ja maanteedel; 5) kindlaks teha rongiliikluse intensiivsus raudteel; 6) koostada Porhanovo küla piirkonnas paikneva lennuvälja plaan; 7) järele uurida, kas Petseri linnas või raudteejaamas on õhutõrjesuurtükke; 8) jälgida liiklust Pihkva—Riia ja Petseri—Võru maanteel.

1944. aasta jaanuarikuu lõpul ja kogu veebruarikuu pühendasidki põrandaalused palju tähelepanu luureandmete kogumisele. «Postkastidesse» pandud teadetest ilmnes, et organisatsiooni tegevus muutus aktiivsemaks ja omandas sihipärasema iseloomu.

Petseri raudteejaama töötajad Ivan Beloussov, Sergei Skokov, Aleksandr Tolsin ja Pjotr Garski kogusid andmeid hitlerlaste sõjaväeešelonide liikumise kohta ning koostasid veoste ja rongiliikluse graafiku. Ossip Bekassov valmistas Puravitsa ja Pjotr Garski Petseri jaama plaani. Põrandaalused muretsesid teateid ka raudteesildade valvest Valga—Pihkva liinil. Põhiliseks andmete edasiandjaks partisanidele oli S. Sokolovi kuller Pjotr Grinin. Sageli kasutas ta sealjuures oma 12-aastase tütre Nadja abi. Nad said Sokolovilt šifreeritud andmeid, mis toimetati kokkulepitud paika, kust L. Mätingu sidemehed need Eesti Partisaniliikumise Staapi edasi saatsid.[25]

Põrandaalustelt saadud andmed olid Punaarmee väejuha-

[24] EKPA, f. 32, nim. 8, s.-ü. 31, l. 2; «Молодой ленинец» (Псков) nr. 46, 16. aprillil 1970. «Советская Эстония» nr. 214, 12. septembril 1972.

[25] ENSV ORKA, f. R-63, nim. 1, s.-ü. 38, l. 170, 171, 173, 186, 187, 226, 265—273; «Молодой ленинец» (Псков) nr. 44, 11. aprillil 1970.

tusele suure operatiivse tähtsusega. Nende alusel sooritas Nõukogude lennuvägi mitmeid pommirünnakuid vaenlase sõjalistele objektidele.[26]

Lendlehtede levitamise ja luureandmete kogumise kõrval tegeles S. Sokolovi organisatsioon ka diversiooniga ja valmistus relvastatud väljaastumiseks siis, kui pealetungivad Punaarmee väeosad jõuavad maakonna territooriumile. Nende ülesannete täitmiseks relvade ja lõhkeaine muretsemisel etendasid eriti aktiivset osa Konstantin Hint, Nikolai Melnikov, Ivan Minuškin, Mihhail Orehhov, Stepan Rassatajev ja Vladimir Volkov. Nad vahetasid munade, või ja peki vastu Saksa sõduritelt käsigranaate ja miine. Sel teel muretses N. Melnikov 15 kg lõhkeainet, K. Hint aga mõned kergekuulipildujad.[27]

Mitu diversiooniakti sooritas 1944. aasta talvel Irboska grupp. Patrioodide poolt süüdatud heina- ja põhukuhjades põles ära üle 100 tonni heinu ja õlgi, mis olid määratud hitlerliku armee varustamiseks. 14. veebruaril süttis 4 kilomeetri kaugusel Irboska jaamast kütuse ja määrdeõlide ladu. Hävis 70 tonni bensiini.[28]

Põrandaalused kogusid raha, ostsid jahu ja muid toiduaineid ning saatsid partisanidele. Selle juures aitasid S. Sokolovi Foma Akimov, Aleksandr Nekrassov, Stepan Rassatajev, abielupaar Marta ja Jakob Višnjovid. K. Hint päästis 50 noormeest Saksa armeesse mobiliseerimisest, M. Orehhov 30 inimest Saksamaale saatmisest. Sel teel valmistas S. Sokolovi organisatsioon partisanisalkadesse astumiseks ette rohkem kui 100 kohalikku elanikku.[29]

1944. aasta märtsis õnnestus gestaapo agentidel põrandaaluste jälile saada, algasid arreteerimised, mis jätkusid juuni keskpaigani.[30]

Petseri põrandaalusel organisatsioonil oli ka oma võitlusüksus, partisanigrupp, keda juhtisid kommunist Ivan Latkin ja Ivan Selski. Grupis oli 17 võitlejat, kelle relvastuse hulka kuulus ka kergekuulipildujaid. Partisanid karistasid reetureid, hävitasid hitlerlikke sõjaväelasi, võtsid ette

[26] EKPA, f. 4, nim. 1, s.-ü. 38, l. 32, 34, 35; s.-ü. 121, l. 14, 19, 22, 29.
[27] ENSV ORKA, f. R-63, nim. 1, s.-ü. 38, l. 265—273.
[28] ENSV ORKA, f. R-63, nim. 1, s.-ü. 13, l. 142, 235, 314.
[29] ENSV ORKA, f. R-63, nim. 1, s.-ü. 13, l. 100; s.-ü. 46, l. 46; EKPA, f. 32, nim. 8, s.-ü. 62, l. 2; s.-ü. 63, l. 5; «Молодой ленинец» (Псков) nr. 44, 11. aprillil 1970; nr. 46, 16. aprillil 1970; «Советская Эстония» nr. 214, 12. septembril 1972.
[30] ENSV ORKA, f. R-63, nim. 1, s.-ü. 13, l. 323.

diversioone. Kui sai teatavaks S. Sokolovi ja teiste põrandaaluste arreteerimine, liitus I. Latkini ja I. Selski grupp 29. märtsil 1944 L. Mätingu salgaga.[31]

Ühes oma esimeses ettekandes kirjutas julgeolekupolitsei Petseri referent ülemustele, et avastatud organisatsioon oli iseloomult kommunistlik ja et organisatsiooni juhtis nõukogude tagalast Eestimaa Kommunistlik Partei. Organisatsiooni juhtijateks olid kohapeal kaks isikut, kes sel eesmärgil olid siia jäetud. Need isikud värbasid endale kaasosalisi kohalike kommunistlikult meelestatud isikute hulgast. Organisatsiooni sihiks oli sõjaline ja majanduslik spionaaž, politseinike ja antikommunistlikult meelestatud elanike nimestike koostamine, samuti lendlehtede levitamine ja elanikkonna seas rahulolematuse õhutamine. Sakslaste taganemise korral Eestist oli nende ülesandeks organiseerida ettevõtete kaitsmist, takistada väärtuslike sisseseadete väljavedamist või hävitamist. Sidet pidas organisatsioon raadio teel ja kohapeal tegutsevate partisanide kaudu. Organisatsioon haaras Petseri linna ja maakonna idaosa. Petseris arreteeriti 29 inimest. Hiljem teatas referent, et ka partisanigrupp «Mänd» on Sokolovi kommunistliku organisatsiooni üks lüli.[32]

Gestaapo poolt mais 1944 koostatud dokumentides nimetatakse Petseri maakonna põrandaaluse organisatsiooni ühe haruna Jevgeni Tjaptini gruppi Tallinnas. Selle liikmete nimekirjas on veel Konstantin Fjodorov, Sergei Ivanov, Mihhail Lipitski, Dmitri Ovsjannikov, Boriss Tržesnevski, Zinaida Tržesnevskaja, Nadežda ja Zoja Tšurbakova jt.[33] Lisaks dokumendis loetletud isikutele kuulusid organisatsiooni ja võtsid selle tegevusest aktiivselt osa ning aitasid igati põrandaaluseid nende võitluses okupatsioonirežiimi vastu Mihhail Andrejev, Dmitri Bruns, Stepan Fedulin, Andrei Gibov, Niina Ivanova, Vladimir Lipitski, Jevdokia Teiss, Maria Tšurbakova.

Organisatsiooni liikmete arreteerimisel võeti üheaegselt J. Tjaptiniga kinni noortegrupi liikmed Aleksandra Beregovskaja, Tamara Semjonova, Rudolf Sinisaar, Galina Smirnova ja Mihhail Sokolov, keda süüdistati kommunistlikust organisatsioonist osavõtus.[34] Antifašistliku kommunistlike noorte ja noorte organisatsiooni liikmed kogusid

[31] EKPA, f. 4, nim. 1, s.-ü. 121, l. 64.
[32] ENSV ORKA, f. R-63, nim. 1, s.-ü. 13, l. 352, 370.
[33] EKPA, f. 4, nim. 1, s.-ü. 207, l. 2—4.
[34] ENSV ORKA, f. R-64, nim. 1, s.-ü. 109, l. 76, 78, 81.

Tallinnas luureandmeid, levitasid antifašistlikke lendlehti, purustasid sideliine, sooritasid kallaletunge fašistliku armee sõduritele ja ohvitseridele, kogusid relvi ja valmistusid sellega suurematekś diversiooniaktideks.[35]

Noored antifašistid aitasid Nõukogude sõjavangidel koonduslaagritest põgeneda, varjasid neid Tržesnevskite saunas Haava tänavas ja toimetasid hiljem edasi Petserisse, kus põgenikud liitusid partisanidega või läksid üle rindejoone.[36]

Tržesnevskite, Teissi ja Ovsjannikovide juures käisid Petseri põrandaalused. Nad andsid noortele ülesandeid ja viisid tagasi sõites kaasa luureandmeid ning relvi. Sageli käis selleks Petseris ka B. Tržesnevski. D. Ovsjannikov ja D. Bruns kuulasid Nõukogude raadio saateid, kirjutasid üles operatiivteateid olukorrast rindel ja riputasid need gümnaasiumi seintele.[37]

Serafim Sokolovi laiaulatuslik antifašistlik organisatsioon purustati ja enamik aktiivsemaid osavõtjaid hukati. S. Sokolov ei tahtnud anda vaenlasele võimalust enda mõnitamiseks ja tegi oma elule vangikongis 25. märtsil 1944 ise lõpu.[38] Paljud põrandaalused viidi koonduslaagritesse Prantsusmaale, Saksamaale või Poolasse, kus neist enamus hukkus.

Juba 1942. aastal tekkis Tartus haritlaste põrandaalune grupp. Sellesse kuulusid kunstnikud ja kunstiõpilased Aadu Säärits, Johannes Võerahansu, Jaan Vahtra, Ida Anton-Agu, Lembit Rull, Nadežda Verhoustinskaja, Elsa Kauping jt. Käidi koos J. Võerahansu korteris, et kuulata nii Nõukogude kui ka antifašistlike välismaa jaamade raadiosaateid ja levitada neid rahva hulgas. Võitluseks fašistliku demogoogiaga valisid grupi liikmed Eestimaa Kommunistliku Partei põrandaaluse võitluse praktikast tuntud mooduse: kirjad-lendlehed saadeti posti teel kindlaksmääratud inimestele, et panna neid sel teel mõtlema nii enda kui ka oma rahva tulevikule.

Seda ideed hakati laialdasemalt ellu viima 1944. aasta alguses, pärast Aadu Sääritsa kohtumist Oskar Mälloga, kes varjas ennast Tartu lähedal Kuustes ja oli juba üle aasta omal käel koostanud ja levitanud taolisi antifašistlikke kirju ja lendlehti. Nende all seisis punane tempel: «Eesti

[35] EKPA, f. 247, nim. 58, s.-ü. 43, l. 3—9; «Молодежь Эстонии» nr. 240, 10. detsembril 1970.
[36] EKPA, f. 247, nim. 58, s.-ü. 60, l. 16—18.
[37] Sealsamas, l. 13—16.
[38] ENSV ORKA, f. R-64, nim. 1, s.-ü. 109, l. 91.

Nõukogude Partisanide Tartumaa Salkade Poliitosakond». Tegelikult sellist poliitosakonda küll ei olnud, kuid ähvardav allkiri hoidis okupantide julgeolekupolitseid alalise pinge all ja tõstis patriootide enesekindlust.[39]

Peamine lendlehtede koostaja oli A. Säärits, nende aktiivsed levitajad olid E. Kauping, N. Verhoustinskaja, L. Rull, E. Vahur ja teised. Lendlehed kutsusid üles mitte uskuma okupante ning nende kannupoisse, võitlema fašistlike röövvallutajate vastu, aitama Punaarmeed.

Lendlehtede sisu sundis paljusid järele mõtlema oma koha üle fašismivastases võitluses. «Kokkuvarisemisel seisvad saksa fašistid ja nendega koos töötavad äraandjad eesti rahva seast kasutavad oma valitsemise pikendamiseks igasuguseid abinõusid, et eesti rahvast üles kihutada bolševike vastu. Kaaskodanikud eestlased! Ärge kuulake meie rahva reetureid, ärge tormake lootusetusse hukatusse! Bolševism on võitnud, püüdkem väärsena talle vastu minna — see on meie ainus võimalus, eesti rahva päikesepaisteline tulevik!»[40]

Samal ajal jätkas lendlehtede levitamist Kuustes O. Mällo. Erilise segaduse fašistide leeris kutsusid esile tema lendlehed «Armas sõda» ja «Suur hirm», milliseid ta levitas maikuus. See on ka mõistetav, sest nendes paljastati fašistliku sõja röövellikku iseloomu ning hitlerlaste ja nende käsilaste kuritöid eesti rahva hävitamisel. Lendlehes «Suur hirm» toodi päevavalgele, kuidas hitlerlased püüdsid maskeerida inimeste massilist hävitamist Tartu tankitõrjekraavis. Küsitakse: «Mis põhjusel fašistid hakkasid oma ohvreid välja kaevama ja põletama?» ning vastatakse: «Suur hirm on see, mis neid, tapjaid, sunnib oma roimatöö jälgi hävitama.»[41]

Punalipulise Balti Laevastiku lennuväes teenis sõja alguses Heinrich Hood. Mõned päevad enne Lääne-Eesti saarte loovutamist nõustus ta jääma põrandaalusele tööle ja talle anti välja dokumendid sakslase Heinrich Goldate nimele. H. Hood «kadus» oma väeosast ja varsti kohtas ta vallutajaid kui armsaid «verevendi». Hitlerlased uskusid Punaarmeest «põgenenud» noorukit ja määrasid ta lennuväkke tehnikuks. Kuid varsti algasid saartel paikneva lennuväeosa

[39] EKPA, f. 4, nim. 1, s.-ü. 210, l. 1—3; R. Lumi. Tasujad. Tallinn 1967, lk. 207—208; Герои подполья, lk. 534.
[40] EKPA, f. 4, nim. 1, s.-ü. 210, l. 9.
[41] EKPA, f. 4, nim. 1, s.-ü. 193, l. 33; ENSV ORKA, f. R-64, nim. 1, s.-ü. 198, l. 335—336.

juhtkonnale ebameeldivused. Lennukid tõusid aerodroomilt õhku, kuid kusagil mere kohal hukkusid. Merre kukkus ka lennuk, millel lahkus kõrgemalseisev ametiisik, kes oli kontrollinud olukorda saarel. Diversioonidest ärevusse sattunud hitlerlased kontrollisid põhjalikult teenindavat personali. G. Hoodi vangistamiseks tõendeid ei olnud, kuid kui mitteusaldusväärne kõrvaldati ta töölt ja saadeti tallu sulaseks. Siin leidis ta kiiresti endale ustavaid sõpru ja lõi põrandaaluse grupi, mis tegutses peaaegu kolm aastat.[42]

Fašistide diversiooni- ja luurekoolis Keila-Joal tegutses põrandaalune grupp, kelle organiseerijaks ja juhiks oli 1942. a. haavatuna vangilangenud Nõukogude kaptenleitnant Andrei Dobrjanski. Grupi tegevusega oli haaratud ligemale 50 selle kooli kursanti ja isikut teenindava personali hulgast. Olles selle grupi juht, seadis Dobrjanski oma seltsimeestele järgmised ülesanded: ajada nurja fašistide agentuuri saatmine Nõukogude tagalasse, luua side Nõukogude luurega ja anda end ja kogu grupp täielikult tema käsutusse, luurekooli evakueerimise korral haarata relvad ja minna üle partisanide poolele. Leningradi rinde tagalasse heidetud Keila-Joa luurekooli spioonigrupp andis end täies koosseisus Nõukogude võimude kätte. Nad tõid kaasa teateid hitlerlaste kavatsuste kohta ja muid väärtuslikke materjale, millest meie julgeolekuorganitel oli palju abi.[43]

Keila-Joa luurekooli organisatsiooni lõpp oli traagiline. Kui A. Dobrjanski tunnetas, et teda on hakatud kahtlustama, andis ta organisatsiooni juhtimise üle kommunistlikule noorele Vladimir Tšekalinile. Kuid gruppi oli juba pugenud provokaator. 1944. aasta 18. märtsil arreteerisid fašistid A. Dobrjanski ja hiljem ka suurema osa organisatsiooni liikmetest. A. Dobrjanskit hoiti kuni augustini kinni Lasnamäe vanglas. Põrandaaluse organisatsiooni liige Olga Kolpakova koos sõbratar Ida Kumbergiga valmistas ette A. Dobrjanski ja tema sõprade põgenemist. Kuid seda kavatsust ei õnnestunud ellu viia O. Kolpakova arreteerimise tõttu. 14. augusti ööl viidi grupp eesti patrioote ja Keila-Joa organisatsiooni liikmeid hukkamisele. Ööpimeduses õnnestus osal vangidest seljataha seotud käed vabastada ja hukkamiskohta jõudmisel põgeneda. Nende hulgas oli ka

[42] Герои подполья, lk. 516.

[43] В поединке с абвером. Документальный очерк о чекистах Ленинградского фронта 1941—1945. Ленинград, 1974, lk. 199—209; «Eesti Kommunist» 1968, nr. 1, lk. 17—18.

A. Dobrjanski, kes leidis varju Tallinnas Zinaida Hammeri juures. A. Dobrjanski kaasvõitleja Arkadi Salmini, kes samuti põgenes, päästis Aneta Kallas.[44]

Keila-Joa luurekooli põrandaalust organisatsiooni abistas aktiivselt Tallinnas Narva maanteel elav Olga Podolskaja. Mitmesuguseid ülesandeid saadeti temale Keila-Joalt musta pesu pakkides. Puhta pesu lappidesse õmbles ta aga omapoolse informatsiooni.

O. Podolskajat külastas Keila-Joa luurekoolist ka Valentin Vesselov, kes seejärel pikemaks ajaks silmapiirilt kadus. Uuesti ilmus ta Tallinna 1944. a. kevadel. Vesselov, kelle õige nimi oli Boriss Solomahhin, viibis meie vägede tagalas. Ööl vastu 27. veebruari 1944. a., pärast vastavat ettevalmistust heideti ta, nüüd juba Nõukogude luurajana, alla Sonda jaama lähedusse. Varustatud dokumentidega Narva põgeniku kaupmehe Sergei Konstantinovi nimele, ilmus ta Podolskaja juurde.

O. Podolskaja hoiatas luurajat, et gestaapo agendid valvavad ta maja ning suunas ta endise meremehe Valter Juhkentali juurde, kes elas Koidula tänavas, fašistliku luurekeskuse nn. «Cellariuse büroo» vahetus läheduses. Maria Hohlova kaudu tutvus B. Solomahhin Keila-Joa luurekooli elektrijaama tehniku A. Onutšiniga, kellelt luuraja sai andmeid kooli kohta.[45]

3. septembril 1944 arreteeris gestaapo O. Podolskaja. Tõnismäel asuvasse gestaaposse sattus ka tema 9-aastane poeg Georgi. Julgeolekupolitsei ja SD dokumentidesse märgiti, et Olga Podolskajat kahtlustatakse kommunistlikust tegevusest osavõtus. 10. septembril 1944 lisati, et teda süüdistatakse Abwehrnebenstelle rakenduslaagri kasvandikega keelatud läbikäimises ja põgenemisele ahvatlemises.[46]

Vaatamata fašistide julmale terrorile ühinesid patrioodid vaenlase ikke all ägavas Eesti NSV-s, samuti nagu kõikjal ajutiselt okupeeritud Nõukogude piirkondades, põrandaalustesse antifašistlikesse organisatsioonidesse. Nõukogude patrioodid hävitasid vaenlase elavjõudu, tekitasid temale materiaalset kahju. Lendlehtede levitamise ja suusõnalise propagandaga sisendasid põrandaalused rahvasse veendumust Nõukogude Liidu võidusse fašistliku Saksamaa üle,

[44] А. Богданов... В поединке с абвером, lk. 200—212; Э. Мартинсон. Пока дышать я умею, Таллин, 1968, lk. 101—114.

[45] А. Богданов... В поединке с абвером, lk. 175—185; Э. Мартинсон. Пока дышать я умею, lk. 78.

[46] ENSV ORKA, f. R-64, nim. 1, s.-ü. 48, l. 125, 129.

usku röövvallutajate ikke alt vabanemise tunni lähenemisse, aktiviseerisid elanikkonna vastupanu okupantidele. Põrandaaluste agitatsioon ja propaganda aitas kaasa sellele, et kukkusid läbi mitmed okupatsioonivõimude ettevõtmised, boikoteeriti ega täidetud Saksa armeele vajalike põllumajandussaaduste andmise kohustust, sooritati sabotaažiakte ettevõtetes, organiseeriti Nõukogude sõjavangide põgenemist koonduslaagritest. Antifašistliku võitlusega liitus üha uusi patriootlikke jõude. Põrandaalused tegid vaenlase armee sõdurite hulgas selgitustööd, mille tulemusena leidsid aset sõjaväelaste hitlerlikest formeeringutest deserteerimise ja partisanide poole ülemineku või antifašistlike organisatsioonidega liitumise juhtumid.

Vaenlase plaanide nurjaajamise ja hitlerlaste purustamise nimel töötasid ka kümned ja sajad luurajad, keda Eesti NSV territooriumile saadeti erinevate staapide ja keskuste poolt. Päevast päeva kestis pingeline võitlus ka sellel nähtamatul rindel.

Erilist mehisust ja vaprust ilmutas Narvast pärinev Punalipulise Balti Laevastiku eriosakonna volinik vanemleitnant Nikolai Borovkov. Ligi kolm aastat elas ja võitles ta saksa fašistlike röövvallutajate poolt sissepiiratud Leningradis. Korduvalt tegi kogenud tšekist kaasa lahingulende luurajate allaheitmiseks. 25. veebruaril 1944 heideti N. Borovkov ise koos 8 luurajaga Tartumaale. Hoolimata ebasoodsaks kujunenud olukorrast — Nikolai Goršanov, Vladimir Klimov ja mõned teised seltsimehed hukkusid — täitsid N. Borovkov ja tema võitluskaaslane Vassili Ševeljakov väejuhatuse ülesande. Nad muretsesid vaenlase kohta tähtsaid andmeid ja ületasid rohkete raskuste kiuste rindejoone. 29. juulil 1944 teistkordsel lahinguülesande täitmisel Sillamäe piirkonnas N. Borovkov hukkus.[47]

Narva piirkonnas tegutses 1944. aastal edukalt luuregrupp, kuhu kuulusid Erich-Aleksander Rätsep ja Voldemar Kolder. Ohtlikus töös aitas neid Erichi õde Aino, kes töötas õmblustöökojas. Ta sõlmis tutvusi Saksa ohvitseridega ja hankis neilt andmeid sõjaväeosade liikumise ning okupantide kavatsuste kohta. Narva oli Leningradi suunas tegutsevate Saksa fašistlike vägede põhiliseks varustusbaasiks. Sellepärast oli ligi sajal radiogrammil, mis luurajad rohkem kui viie kuu jooksul Nõukogude tagalasse edasi

[47] «Eesti Kommunist» 1968, nr. 1, lk. 19; «Нарвский рабочий» nr. 23, 30. novembril 1967.

andsid, erakordne tähtsus meie pealetungioperatsioonide planeerimisel. Nende luureandmete põhjal käisid Punaarmee lennukid ka korduvalt pommitamas vaenlase sõjaväeüksusi. Ühe niisuguse õhurünnakuga hävitati terve «Tiigritest» koosnev tankiväeeešelon.[48]

1944. aasta märtsi keskel ilmusid Tallinna luuraja Voldemar Tasane ja radist Lidia Somova. V. Tasase peamisteks huviobjektideks olid Tallinna raudteesõlm ja sadam. Õige lühikese ajaga mobiliseeris ta luureandmete kogumisele Albert Aroni, Johannes Bürgeri, soomlase Kalle, Anatoli Parfjonovi ja Elmar Välja. A. Parfjonov parandas mõne ööga luurajate raadiojaama ja varustas hiljem jaama toiteallikatega. Väga suures ulatuses sõltus luurajate edukas tegevus sellise suurepärase ja abivalmis inimese toetusest, nagu oli seda Viktor Järv.

Jaamakorraldaja E. Välja ja laadija J. Bürger muretsesid teateid raudteetranspordi liikumise kohta. A. Aron tegi korrapäraselt teatavaks, missugused laevad sadamas seisavad, missuguseid laevu ja millega laaditakse, nende sihtsadamad ja väljasõidu aja. Nõukogude väejuhatusele olid need teated väga suure väärtusega.

Aktiivseks V. Tasase abistajaks luureandmete kogumisel kujunes ka Tallinna sadamas laadimistöödel töötav soome meremees Kalle. Lisaks sellele astus ta kontakti sadamas tööl käivate sõjavangidega ja otsis võimalusi diversiooniks. 25. juulil 1944 plahvataski sadamas Soome saadetav laskemoonaga täislastis kaubalaev. Plahvatuse jõud purustas läheduses seisva teise laeva, sadamakai, sadama peahoone ja osa ümbruses seisvaid laohooneid.[49]

Virumaal kõige edukamalt tegutsenud luurajaid juhtis Vladimir Fjodorov. Esimest korda maandus ta Oru raudteejaama lähedal veebruaris 1944. Tookord täitis ta kolm kiireloomulist ülesannet: määras kindlaks vaenlase kaitsesüsteemi Narva lahe ääres Toila ja Türsamäe vahel; jälgis vaenlase väeosade liikumist Tallinn—Narva maanteel ja kontrollis, kuivõrd tihe on raudteeliiklus Oru jaama kaudu.

Teist korda tuli V. Fjodorov Eestisse 21. juulil ja hakkas tegutsema Kunda lähistel. Sealt kandusid peaaegu iga päev eetrisse Balti laevastikule nii vajalikud teated: missugused on kaldakindlustused, kus asuvad miiniväljad, kui suur on vaenlase laevastik merel ja sadamates ning kus tavaliselt

[48] «Советская Эстония» nr. 105, 8. mail 1968.
[49] Rahvatasujad. Teine raamat. Tallinn 1965, lk. 204—206.

sõjalaevad paiknevad. Vähem kui kahekuise tegevuse kestel andis V. Fjodorov Nõukogude tagalasse üle 120 radiogrammi. Tema kogutud andmed vaenlase jõudude suuruse ja paigutuse ning kindlustuste kohta võimaldasid meie vägedel vaenlast rünnates vältida asjatuid kaotusi. Erakordse vapruse ja ennastsalgava tegevuse eest vaenlase tagalas andis NSV Liidu Ülemnõukogu Presiidium 6. märtsil 1945 Vladimir Fjodorovile Nõukogude Liidu kangelase nimetuse.[50]

Suure südamesoojusega meenutab V. Fjodorov nõukogude patrioote Vladimir Gluškod, Ilja Hanelainenit, Nikolai Kussubi, Aleksandr Loginovi ning Otto ja Maria Sõnajalga, kes teda igati abistasid.[51]

Kolm korda saadeti vaenlase tagalasse Punalipulise Balti Laevastiku luuraja Heinrich Veebermann, kes sõja eel oli komsomoli aktivist Kundas. Tema tegevuspiirkonnaks oli Sirtsu soo ja Kunda. Kolmandal luurekäigul 1943. aasta märtsis H. Veebermann hukkus.[52]

1944. aasta talvel jälgis vaenlase tegevust Kunda ümbruses luuregrupp Mihhail Udaltsevi juhtimisel. Üle rindejoone tagasi Nõukogude tagalasse pöördudes kogusid luurajad andmeid ka vaenlase kaitsesüsteemi kohta Narva jõel.[53]

Tapal tegutses neli kuud luuregrupp Narva linna prokuratuuri endise uurija kommunisti Vassili Baranovi juhtimisel. Luurajate ülesandeks oli kindlaks teha liikumise intensiivsus Tapa raudteesõlmes, veoste ja ešelonide sihtpunktid.

Luuregruppi kuulus ka kohalik raudteelane V. Aaremäe. Ta loendas vaenlase sõjaväeešelone, tegi vaguneid üle vaadates kindlaks, mida need sisaldasid. Hangitud andmed anti raadio kaudu edasi Nõukogude väejuhatusele. Ülesande eduka täitmise eest vaenlase tagalas autasustati V. Baranovit Isamaasõja I järgu ordeniga.

1944. aasta maikuust kuni Eesti NSV territooriumi vabastamiseni informeeris raadio teel Nõukogude väejuhatust vaenlase vägede liikumise kohta Tapa ümbruses kommunistliku noore Hans Kaalu luuregrupp.[54]

---

[50] Riiklik Mereväe Keskarhiiv, f. 3, nim. 2422, s.-ü. 11, l. 214; R. Lumi. Tasujad. Tallinn 1967, lk. 228—229.

[51] В. Федоров. Суровые тропы. Москва, 1961, lk. 104—108; 115—121.

[52] «Советская Эстония» nr. 108, 9. mail 1967.

[53] «Советская Эстония» nr. 159, 9. juulil 1972.

[54] «Советская Эстония» nr. 234, 4. oktoobril 1964.

1944. aasta augusti keskel jõudis Rakvere piirkonda luureülesandega Aleksander Estrin, Narvast pärit kommunist. 7. Eesti laskurdiviisi 354. polgu võitlejana oli ta Velikije Luki lahingutes saanud haavata. Nüüd, vaenlase tagalas jälgis A. Estrin raudteel ja maanteel toimuvat liiklust. Ohtlikus töös hakkas A. Estrinit aitama raudteejaama veetorni kütja Kruuleht, kes hoidis teda pidevalt kursis sündmustega raudteel. Heaks abimeheks osutus A. Estrinile noor neiu Meeri Klaas. Tema kaasabil selgitas A. Estrin välja vaenlase garnisoni väeosade staapide asukohad. Luuraja andmete alusel ründasid Nõukogude pommituslennukid vaenlase lennuvälja ja raudteesõlme.

19. septembril 1944 alustasid hitlerlased Narva rindelõigult taganemist. Estrin moodustas koostöös tuletõrjujatega Rakveres kolm patriootide gruppi objektide kaitsmiseks õhkijate komandode vastu. Relvastatud vastupanu avaldades päästeti koolihoone ja rahvamaja.[55]

10. oktoobril 1944 maandus A. Estrin koos Vassili Vetroviga uut eriülesannet täites Sõrve poolsaare idarannikule. Sealt andsid tublid luurajad Nõukogude väejuhatusele väärtuslikke andmeid vaenlase väeliikide arvukuse, kaitseliinide asetuse ja tema elavjõu ning tehnika liikumise kohta.

Poolsaare vastaskaldal Torgu piirkonnas uurisid samal ajal väga hoolikalt fašistide jõude ja kaitsesüsteemi luurajad Kuno Janson ja Guido Gundla. Raadio teel anti andmed vaenlase kaitsesüsteemist, vahepealsetest tulejoontest ja tankitõketest ning vägede koondumisest.

Nõukogude luurajate kangelastegu hinnati kõrgelt. A. Estrinit, G. Gundlat, K. Jansoni ja V. Vetrovi autasustati Punalipu ordeniga. Rakvere luurekäigu eest anti A. Estrinile Punatähe orden.[56]

Luurajad kommunistid Arvo Lain, Eugen Samoson, Ottomar Suviste ja Hans Õun moodustasid Pärnumaal vaenlase tagalas kohalikest elanikest antifašistliku grupi. Nad hävitasid kümme fašisti, kaks veoautot ja ühe sõiduauto, ajasid hitlerlastel nurja sildade purustamise Abja-Kanaküla teel.[57]

Valgas ja selle ümbruses tegutses luuregrupp, mida juhtis Valga elanik Ella Joakit. Grupi radistiks oli Leningradist

---

[55] «Советская Эстония» nr. 37, 7. veebruaril 1969.

[56] «Rahva Hääl» nr. 106, 8. mail 1968; nr. 107, 9. mail 1968.

[57] EKPA, f. 4, nim. 1, s.-ü. 109, l. 3—25; Eugen Samoson. Kui tõesõna vajati nagu leiba. — Rahvatasujad. Teine raamat, lk. 214—224.

pärinev Jefrosina Gavrilova (Fjodorova). Luureandmeid aitasid koguda Jaan ja Ella Petšersid, Raimond Indus ja Ella Joakiti õde Anna. Valgas kui tähtsas teedesõlmes kogutud andmed olid Nõukogude väejuhatusele väga vajalikud.[58]

Paljud Eesti töötajad ühendasid oma saatuse põrandaaluste, partisanide ja Nõukogude luurajatega, toetasid ja abistasid neid võitluses fašistlikust ikkest vabanemise eest. Osa neist patriootidest hakkas aga ise osa võtma kõige ohtlikumast tegevusest — nad täitsid luureülesandeid, astusid võitlejatena partisanisalkadesse, tegid kaasa lahinguoperatsioone.

15. aprillil 1944 jõudis Eesti territooriumile Pihkva järve piirkonnas luuregrupp, kuhu kuulusid grupiülem Vassili Skobelev, luurajad Nikolai Gussev ja Leonid Matjunin ning radist Pjotr Dmitrijev. Välja arvatud P. Dmitrijev, olid nad kõik pärit Petserimaalt Kalda vallast. Nõukogude tagalasse saadeti mitu radiogrammi väärtuslike luureandmetega vastase vägedest.

Luuregrupiga liitus ka 10 kohalikku elanikku. Abielupaar Vassili ja Jevdokia Peljukov andis luurajatele ulualust, aitas neid materiaalselt, levitas lendlehti ja Nõukogude Informatsioonibüroo operatiivteateid, mille mõjutusel kohalikud elanikud saboteerisid okupatsioonivõimude ettevõtmisi. Grupi koosseisu astunud Peljukovid ja nende kaaslased võtsid osa ka lahingutest karistussalklastega.[59]

Läänemaal Laukna külas varustas Marie Sipp 1944. aasta maist kuni septembrini toidumoonaga luurajaid Ernst Brauverki ja Alfred Laksbergi, parandas nende riideid, pesi pesu ning andis neile peavarju. Tema maja pööningul töötas raadiosaatejaam. Julge naine kogus luurajaile andmeid vaenlasest, käis nende ülesandel Tallinnas ja mujal.

Leidlikkust ja julgust ilmutas Marie Sipi 12-aastane tütar Linda. Luurajate ülesandel käis ta vallamajas ja muretses väärtuslikke andmeid «Omakaitse» meeste kogunemisest. Linda vedas korviga toidumoona metsa kokkulepitud kohta, levitas luurajate kirjutatud lendlehti. M. Sipp juhatas taganevad fašistlikud sõdurid, kes tahtsid Virtsu minna, vale suunda ja nad sattusid peatselt kohalejõudnud Punaarmee üksuste kätte vangi.

Luuregrupi komandöri ema Loviise Brauverk Kirbla asu-

[58] «Молодежь Эстонии» nr. 83, 29. aprillil 1971.
[59] EKPA, f. 4, nim. 1, s.-ü. 149, l. 35—36.

last aitas hankida luureandmeid ja toitu. Toitu tõid partisanidele ka Jaan Kurbek Kirbla asulast ja Jüri Niiberg Laukna külast. J. Kurbek tegi heinakuhja peidukoha, kus partisanid hoidsid oma relvi. Leena Niiberg levitas lendlehti ja käis luurel.[60]

Linda Mändmets Vaida külast Rae vallast Harjumaalt käis luurajate ülesandel Tallinnas, tegi kindlaks vaenlase väeüksuste paigutuse ja aitas igati kaasa luuretöös. 9. veebruaril 1944 püüdsid vaenlase agendid teda tappa. Raskelt haavatud L. Mändmets sattus haiglasse.[61]

Järvamaal Paide vallas tegutsenud Heinrich Pleesi ja Eduard Schmidti luuregrupile aitas Johannes Kool muretseda akumulaatori, metsa onni püstitada ning hankis luurajatele toitu ja riideid.[62]

Lembit Niinepuu tõi luurajate poolt moodustatud salka neli relvastatud talupoega ja korraldas kallaletungi vaenlase autole. Endla Jõesaar, Jüri Stoltsen ja Adeele Pleesi varustasid luuregruppi toiduga ja levitasid luurajate poolt koostatud lendlehti.

Hugo Priske grupi juures Saaremaal tegutses aktiivse luurajana nooruke Leili Toompalu. Ta hoiatas luurajaid ettevalmistatavast haarangust, päästes neid niiviisi suurest ohust. Lisaks luurajate toitmisele muretses Adeele Priske väärtuslikke andmeid fašistlike jõudude ja nende kavatsuste kohta. Albert Rüütel käis luureülesandel mitmes vaenlase garnisonis.[63]

Igakülgset abi luurajatele ja partisanidele osutasid Vladislav Dmohhovski ja Maimu Viigipuu Tartust, Riina Höövel, kümneaastane Kalju ja kaheteistkümneaastane Leander Jaagu, Grigori Koppel, August Lage, Jaan Lepiku, August Mandro, Elviine ja Harri Pärnik, Anna ja Olga Uno, Leida Urm ning Mart Vaher Tartumaalt, Jelizaveta Komp ja Leonoora Krikk Virumaalt, Karl Jaaniste, Juhan Rüütel ja Jaan Sildmäe Läänemaalt, Liidia Lang, Linda Mändmets, Helmut ja Jaan Nurk, Juhan Reiman, Lembit Valter ning Väljatagade perekond Harjumaalt, Juhan Katman, August Lee-

[60] EKPA, f. 4, nim. 1, s.-ü. 19, l. 144; Alfred Laksberg. 1944. aasta suvepäevil. — Rahvatasujad. Esimene raamat, lk. 252—270.
[61] EKPA, f. 4, nim. 1, s.-ü. 71, l. 16.
[62] EKPA, f. 4, nim. 1, s.-ü. 70, l. 2—4; s.-ü. 251, l. 19, 22, 29, 34.
[63] EKPA, f. 4, nim. 1, s.-ü. 76, l. 1—6; s.-ü. 251, l. 38, 45; s.-ü. 127, l. 23, 38.

met, Aleksander Pukk, August Suik ja Lembit Tammemäe Viljandimaalt.[64]

Pärnu julgeolekupolitsei referentuur arreteeris Nõukogude luurajate abistamise ning varjamise pärast Aleksander Arula Sindist, Kirill Luige Ange külast, Mart Luige Kohli külast Paikuse vallast, Jaan Ostrovi, Jekaterina Ostrovi Kikepera külast Saarde vallast, Jüri Nuki, Peeter Taltsi, Mart Leermaa Põlendmaa külast Paikuse vallast, Juhan Raidmaa Vobriku külast Paikuse vallast, Karl Lielinti Rajangu vallast.[65]

12. aprillil 1944 mõistis okupatsioonikohus surma kingsepp Jaan Merese, trükitöölise Eugen Kruuse, juuksur Helmi Dunkeli ja Hilda Kleinerti Tallinnast ning talupoeg Juhan Grafi Paistu vallast Nõukogude luuraja Arik Merese abistamise eest. A. Merese olid hitlerlased kätte saanud ja maha lasknud 20. augustil 1943.[66]

Taolist loetelu võiks jätkata. Need on vaid üksikud nimed, mis on toodud Nõukogude luurajate ja partisanide informatsiooni või julgeolekupolitsei materjalide alusel. Iga nime taga seisab nõukogude inimene, kes eluga riskides täitis oma patrioodikohust. Sadu ja tuhandeid töölisi, talupoegi ja haritlasi, noori ja vanu, mehi ja naisi astus okupeeritud Eestis kartmatult võitlusse fašistlike okupantide ja nende käsilaste vastu.

Isegi «Ostlandi» riigikomissari määrus selle kohta, et ühendusepidamise eest partisanidega tuleb karistada surmanuhtlusega,[67] ei suutnud inimesi hirmutada ja kaotada elanikkonna tihedat sidet rahvatasujatega. Eesti rahva viha fašistlike vallutajate vastu oli selleks liiga suur.

Hitlerlased olid katnud kogu okupeeritud Eesti territooriumi Nõukogude sõjavangidele määratud laagrite võrguga. Laagrites valitses nälja-, piinamise ja mõnitamise režiim. Fašistlike timukate käe läbi hukkus üle 64 000 mitmest rahvusest Nõukogude sõjavangi. Üle 14 000 inimese surmasid fašistid ainult Valga laagris. Kõigis, kellel oli juhus näha surmalemääratuid, kutsus nende väljanägemine esile kaastunnet, hitlerlaste julmus ning toorus nende kohtlemisel äratasid aga tulist pahameelt ja viha.

Kuid isegi surmaohu ees ei murdunud vangide meelekindlus, võitlusvaim ja usk võidusse fašismi üle. 1944. aastal laienesid vastupanuliikumise mitmesugused vormid fašistide poolt rajatud koonduslaagrites. Tihenes side laagrites loodud põrandaaluste gruppide ja kohaliku elanikkonna vahel. Pärast Valga vabastamist okupantidest leiti laagri barakkidest ja kartserite seintelt selliseid kirjutisi: «Istume kas või näljas, kuid hoiame lauluga ülal vene vaimu», «Siin istus vangis vanemseersant Veera Iljinitšna Obuhhova. Olen kindlalt veendunud Nõukogude Liidu võidus sakslaste üle!»[68]

Kõik ausad inimesed püüdsid Nõukogude sõjavange igati abistada. Tänu patriootide abile ja hoolitsusele pääses kindlast hukkumisest tuhandeid meie kodumaa poegi ja tütreid.

Viljandi elanikud Aneta Kalbus, Valentina Ersto, Anna Hitrova, Maria Kislaja, Maria Mets, Hilda Liiman ja paljud teised varustasid laagrisse suletuid toiduainete ning riietega. V. Ersto toitis nelja sõjavangi. Tema tegevus sai võimudele teatavaks ja ta arreteeriti. H. Liiman andis sõjavangidele koos toiduainetega Nõukogude Informatsioonibüroo operatiivteateid, mida ta oli kuulnud Moskva raadiost.

Hugo Tammela töötas Narva lähedal turbarabas kümnikuna. Ta nägi, kui kehvasti toideti sinna tööle toodud sõjavange. Oma naise Mare kaasabil korjas ta naabritelt ja tuttavatelt toidupakke ning viis neid sõjavangidele. Nii kestis see, kuni ta okupatsioonivõimude kahtluse alla langes. H. Tammela arreteeriti süüdistatuna Nõukogude sõjavangide põgenemisele kaasaaitamises. Siis hakkas toiduaineid viima M. Tammela.

Antonina Kess elas sõja ajal Komarovka külas Narva lähedal. Ta hankis Nõukogude sõjavangidele toiduaineid, riideid ja ümbruskonna kaardi. Sama küla elanik Veera Rajevskaja muretses sõjavangidele kompassi. Nende abiga õnnestus mitmel sõjavangil laagrist põgeneda ja hiljem ületada rindejoon. A. Kessi ja õdede Rajevskajate abiga põgenesid ka sõjavangi langenud tütarlapsed-sanitarid.[69]

Vanemseersant Pjotr Nižegoltsev oli Tapa koonduslaagri vang. Lehtse turbarabas töötades tutvus ta kohalike elanike Helmi Suuresaare ja Laine Purgatsiga. H. Suuresaare mees teenis Punaarmees, L. Purgatsi mehe Albert Purgatsi olid fašistid metsikult surnuks piinanud 1941. aastal kui kommunisti ja valla täitevkomitee aseesimehe. Kui valvurid ei näinud, jagasid H. Suuresaar ja L. Purgats sõjavangidele toidu-

[64] EKPA, f. 4, nim. 1, s.-ü. 76, l. 1—2, 5—6, 8, 9; s.-ü. 71, l. 31—33; s.-ü. 251, l. 1—6; ENSV ORKA, f. R-64, nim. 1, s.-ü. 60, l. 207, 327, 330.

[65] ENSV ORKA, f. R-64, nim. 1, s.-ü. 48, l. 36.

[66] EKPA, f. 4, nim. 1, s.-ü. 158, l. 51.

[67] «Eesti Sõna» nr. 125, 1. juunil 1944.

[68] «Советская Эстония» nr. 69, 3. oktoobril 1944.

[69] EKPA, f. 247, nim. 51, s.-ü. 645, l. 2—6.

aineid ning teatasid rindeuudiseid. Sõjavangid valmistusid põgenemiseks, kuid selleks läks vaja erariideid. Hoolimata raskustest ja gestaapolaste kätte sattumise ohust, muretses H. Suuresaar riideid, jalatseid, kompassi ja toidumoona ning peitis need kokkulepitud paika. Esimese grupi põgenemine õnnestus. Seejärel põgenes ka teine grupp, mida juhtis P. Nižegoltsev.

Salajase peidukoha kaudu informeerisid H. Suuresaar ja L. Purgats laagrist põgenenuid sündmustest rindel, olukorrast ja meeleoludest alevikus, fašistlike väeüksuste liikumisest, ettevalmistustest haaranguteks. Nende kaasabil liitusid põgenike grupiga ka mõned Saksa armeesse mobiliseeritud, kuid sealt deserteerinud kohalikud elanikud. Kuna viimased olid relvastatud, organiseeris P. Nižegoltsev Nõukogude vägede Lehtsele lähenemisel oma grupiga elektrijaama ja turbatööstuse kaitset fašistliku süütekomando vastu.[70]

Valgamaal Kuigatsi valla metsades varjasid end Nõukogude sõjavangid, kes olid põgenenud Tartumaal Puka piirkonnas asuvast laagrist, ja fašistlikku armeesse mobiliseerimisest kõrvalehoidvad kohalikud elanikud. Sinna põgenes ka Kääriku talupidaja T. Väike. Metsas kohtas T. Väike puusepp K. Meistrit ja kingsepp A. Raudmetsa. Pool aastat varjasid nad end metsas koos sõjavangidega. Toiduga varustasid põgenikke M. Künnapuu, L. Tiideberg ja 14-aastane karjapoiss O. Tsäuram.[71]

Antonina Kaasikut, sõjaeelset Irboska komsomoliorganisatsiooni sekretäri, peeti pikemat aega kinni Tartu kasarmutesse rajatud koonduslaagris. Sünagoogi hoones paiknesid sõjavangid. A. Kaasik hankis naiste kaudu laagriköögist toiduaineid, toitis sõjavange, aitas organiseerida põgenemist. Antonina Kaasiku, Tamara Deržavitskaja ja Makrida Lodeikina kaasabil põgenes erinevatel aegadel kolm sõjavangide gruppi. 1944. aasta talvel põgenes sõjavang Igor Trifonov. Enne lahkumist andis A. Kaasik talle oma ema aadressi. Juba rindel viibides kirjutas I. Trifonov: «Kirjutan ega tea, kas see kiri Sinuni jõuab. Sellest ajast on ju nii palju vett merre voolanud. Sain mitu korda haavata ja olen rohkem kui kord surmale silma vaadanud. Praegu olen rindel Ida-Preisimaal, maksan kätte Sinu eest.» Igori perekonnanime sai A. Kaasik teada alles pärast Saksamaalt kodumaale tagasijõudmist, lugedes ema juures tema kirja.[72]

[70] EKPA, f. 32, nim. 8, s.-ü. 38, l. 4—11.
[71] «Советская Эстония» nr. 60, 13. septembril 1944.
[72] «Советская Эстония» nr. 49, 27. veebruaril 1971.

Tallinnas Narva maantee polikliiniku hoones oli sõja-aastail sõjavangide laatsaret. Olukord seal oli hirmus: vangid surid haigustest ja näljast. Laatsareti sanitar M. Nurmeleht organiseeris naabertänavatel elavate tuttavate kaasabil Nõukogude sõjameeste abistamist.

Linnast põgenemise eel otsustasid fašistid laatsaretis viibivad haiged hukata. Sõjavangid päästis meditsiiniõde M. Tens. Hitlerlaste kavatsusest kuulda saanud, riputas ta välisuksele sildi «Nakkushaiged». Saksa ohvitser, kes seda silti nägi, ütles: «Nakkushaiged las jäävad parem venelastele», ning viis sõdurid minema.[73]

Nõukogude sõjavangide põgenemine koonduslaagritest sagenes 1943. aasta lõpul, 1944. aastal aga hakati põgenema grupiviisi. Niisuguseid juhtumeid fikseeriti Kohtla-Järvel, Viljandis, Tartus, Petseris ja Saaremaal.[74] See sai võimalikuks tänu kohalike elanike abile, kes hädaohust hoolimata põgenikke riiete ja toiduainetega varustasid ning neile varjupaika andsid.

Rikkudes jämedalt rahvusvahelise õiguse sätteid, püüdsid okupandid eesti kodanlike natsionalistide abiga leida täiendust Saksa fašistlikule armeele. Esialgu tehti seda «vabatahtlikkuse» sildi all. Kuna vabatahtlikke kuigi palju ei leidunud, hakati kasutama administratiivseid mõjutamisvahendeid — noori sunniti valima Saksa armeesse astumise või Saksamaale tööteenistusse saatmise vahel. Hiljem, 1944. aastal loobusid okupandid «vabatahtlikkuse» põhimõttest ja kuulutasid välja üldmobilisatsiooni, sundides sõjaväkke astuma isegi 1927. aastal sündinud noorukeid.

Kõrvalehoidmine Saksa sõjaväkke mobiliseerimisest ja sealt deserteerimine muutus järk-järgult üheks kõige enam levinumaks vastupanuliikumise vormiks.

Paljud mobilisatsiooni alla kuuluvad otsisid väljapääsu üle piiri põgenemises. Kõige rohkem põgeneti Soome. See ei olnud aga lahendus, sest seal sunniti põgenikke astuma sõdivasse Soome armeesse. Pealegi toodi osa Soomes formeeritud väeosi tagasi Eestisse, kus nad allutati Saksa fašistlikule väejuhatusele.

Mobilisatsioonist kõrvalehoidjatega arveteõiendamiseks seati sisse erilised sõjakohtud. Fašistlik ajaleht «Eesti Sõna» avaldas 1944. aasta veebruarist augustini süstemaatiliselt

[73] «Советская Эстония» nr. 37, 12. veebruaril 1967.
[74] ENSV ORKA, f. R-64, nim. 1, s.-ü. 66, l. 39, 84, 86, 90; f. R-63, nim. 1, s.-ü. 38, l. 543; f. R-60, nim. 1, s.-ü. 60, l. 16.

teateid Saksa armeesse mobiliseerimisest kõrvalehoidnute mahalaskmise kohta.

Sõjakohus mõistis surma Harju maakonna Peningi valla sulased Arnold Kala ja Herman Posti ning talupidaja Ferdinand Niinesaare mobilisatsioonist kõrvalehoidmise ja politseile relvastatud vastupanu osutamise eest. Analoogilise süüdistuse põhjal lasti maha ka Osvald Kütt Kudina vallast Tartumaalt.[75]

Kuid ka arreteerimised ja mahalaskmised ei muutnud olukorda. Väkkekutsest kõrvalehoidjate arv ei vähenenud, vaid koguni kasvas. Siis ruttas mobilisatsiooni toetama fašistlik kindralinspektor J. Soodla, kes veebruaris 1944 teatas raadios esinedes ähvardavalt: «Igasugune diskuteerimine loodava võitlusjõu kohta peab kaduma.»[76]

5. augustil 1944 järgnes J. Soodla uus käsk, mille kohaselt väejooksikud kuulutati lindpriiks, mõisteti tagaselja surma, nende perekondade vara kuulus konfiskeerimisele. Väejooksikute püüdmiseks ja võitluseks partisanidega kasutasid hitlerlased nn. jahikomandosid.[77]

Poomise ja mahalaskmise ähvardusel õnnestus fašistlikul väejuhatusel eestlastest formeerida küll Saksa armee üksusi, kuid nende võitlusvõime oli madal. Enamus sõduritest ei tahtnud sõdida Punaarmee vastu.

Ohvitserina armeegrupi «Nord» koosseisu kuulunud Lääne-Saksa ajaloolane W. Haupt kirjutab, et eestlased ei tahtnud sõdida koos sakslastega. Ta märgib, et Narva rindelõigus jooksid 4. ja 6. piirikaitserügemendist 1944. aasta juuli viimastel päevadel vaenlase poolele üle 6 ohvitseri ja 923 sõdurit.[78]

Mõni aeg hiljem kandis operatiivgrupi «Narva» staabi operatiivosakonna ülem armeegrupi «Nord» juhatusele ette, et «eile (s. o. 17. augustil) püüti Saksa ohvitseride poolt kinni ja toodi väeosadesse tagasi jälle 200 põgenenud eestlast, kuid peale selle jooksid üle kahesaja eestlase ikkagi metsadesse laiali ja läksid koju. Ühel heal päeval 1. ja 5. piirikaitserügementi * enam pole. Sel päeval lasti üle poole tosina eestlase maha, kuid see ka ei aita . . . Pole enam jõudu vaen-

[75] «Eesti Sõna» nr. 142, 21. juunil 1944; nr. 182, 8. augustil 1944.
[76] «Eesti Sõna» nr. 3, 6. veebruaril 1944.
[77] EKPA, f. 1, nim. 1, s.-ü. 164, l. 109.
[78] Werner Haupt. Heeresgruppe «Nord» 1941—1945. Bad Nauheim 1966, lk. 217.

* Need piirikaitserügemendid kuulusid 207. julgestusdiviisi koosseisu ja asusid Pihkva järve läänekalda kaitsel.

lase peatamiseks, sest eestlased 207. julgestusdiviisis ei sõdi.»[79]

Deserteerimine muutus massiliseks. Nii näiteks jäi 1. eesti tagavararügemendi 11. kompanii 250 mehest pärast õpperännakut alles vaid 36. Teised jooksid laiali. 1944. aasta augustis liikus Soontaga vallas desertööride salk, kuhu kuulus 300 meest.[80] 1944. a. septembris ühines Saaremaal grupp Saksa sõjaväest deserteerinud mehi H. Priske partisanisalgaga ja andis salgale üle kaks veoautot, ühe sõiduauto, kolm miinipildujat, viis kergekuulipildujat ja rohkesti muid relvi.[81]

Hitlerlaste tunnistust mööda deserteeris nende armeest septembri alguspäevadeni 10 000 eestlast, kellest fašistid püüdsid kinni 3000.[82] Kui algasid Eesti NSV vabastamislahingud, siis andsid sunniviisiliselt Saksa armeesse mobiliseeritud eestlased ennast sageli esimesel võimalusel vangi. Paljud nendest võtsid hiljem Punaarmee eesti rahvuslike väeosade koosseisus osa võitlusest saksa fašistlike röövvallutajate vastu.

Samal ajal kui Punaarmee alustas otsustavaid lahinguid vabariigi puhastamiseks vaenlasest, pöördusid EK(b)P Keskkomitee ja Eesti NSV Rahvakomissaride Nõukogu elanikkonna poole üleskutsega: «Eesti töölised! Ärge laske põgenevatel röövlitel hävitada eesti vabrikuid ja tehaseid, meie rahva elamuid! Peitke väärtuslikke masinaid või nende tähtsamaid osi! Ärge laske fašistidel asetada lõhkeainet või miine vabrikutesse, tehastesse ega elamutesse!»[83]

Vabariigi töötajad võtsid partei ja valitsuse üleskutset kuulda ja avaldasid taganevale vaenlasele igakülgset vastupanu. Moodustati salku ettevõtete, ühiskondlike hoonete ja elamute kaitsmiseks purustamise eest, aeti nurja seadmete lahtimonteerimist. Töölised peitsid tööpinke, talupojad päästsid karju äraajamise eest, õpetlased ja kultuuriasutuste töötajad takistasid õppe- ning teaduslike asutuste, muuseumide ja raamatukogude tühjaksriisumist. Rahva vara päästmise eest käiv võitlus muutus üldrahvalikuks liikumiseks.

Niipea kui Nõukogude väed jõudsid Narva lähistele, hak-

[79] Kriegstagebuch Heeresgruppe «Nord». Sissekanne 18. augustil 1944.
[80] EKPA, f. 1, nim. 1, s.-ü. 164, l. 110.
[81] EKPA, f. 4, nim. 1, s.-ü. 251, l. 13.
[82] NSV Liidu Kaitseministeeriumi Keskarhiiv (edaspidi: KMA), f. 217, nim. 45940, s.-ü. 19, l. 109; EKPA, f. 1, nim. 1, s.-ü. 164, l. 100.
[83] «Rahva Hääl» nr. 44, 16. augustil 1944.

kas linnast ja ümbruskonnast elanikkonna sundevakuatsioon ja vabrikuseadmete väljavedu. Nagu jutustas 1944. aasta veebruaris üle rindejoone tulnud Kreenholmi tööline Vitmann, oli rõhuv enamus vabriku töölistest oma kodulinnast lahkumise vastu. Koos perekondadega sulgesid nad end vabrikusse. Neid oli mitu tuhat. Mitmel korral saatsid hitlerlased nende juurde oma saadikuid, kes ähvarduste ja meelitustega keelitasid töölisi vabrikust lahkuma. Kui need katsed ebaõnnestusid, läksid fašistid üle provokatsioonidele. Vabrikut tulistati kahuritest ja miinipildujatest. Mitusada inimest hukkus. Pärast püüti süü veeretada Nõukogude vägedele, kes sel ajal arendasid pealetungi lõuna pool Narvat. Kui töölised seda juttu ei uskunud, hakkasid hitlerlased inimesi mahalaskmise ähvardusel vabrikuhoonetest ja seejärel ka linnast sunniviisiliselt välja ajama.[84]

20. septembril toimus Ellamaa elektrijaama tööliste salajane nõupidamine, kus arutati jaama kaitsmise küsimusi. Moodustati 34-liikmeline relvastatud kaitsemeeskond. Järvakandi tehases demonteerisid töölised väärtuslikumad masinad ja peitsid need. Kehra tselluloositehases moodustatud kaitsemeeskonda kuulusid mehaanikaosakonna juhataja Avo Karge, tehase õhukaitse juht Tõnu Raspel, ökonomist Paul Vali ja teised, kokku 20 tehase aktivisti. Neil tuli astuda võitlusse hitlerlaste hävitusrongi meeskonnaga. Eriti paistis seejuures silma lukksepp Gustav Lutsar, kes sulges tee raudteesilda õhkima tulnud fašistile ja võttis temalt ära relva ja süütekapslid. Ka Saku õllevabriku, Lehtse ja Pääsküla turbatööstuse, Võhma lihakombinaadi ja paljude teiste vabrikute ja tehaste töölised takistasid ja hoidsid ära ettevõtete purustamisi.[85]

Suurema lahingu hitlerlastega pidasid Kohila paberivabriku töötajad 21. septembril 1944. Saanud teada, et Tallinnast on väljumas rong taanduvate hitlerlastega, kellel on kavas purustada enda järel ka raudteejaamad, sillad, elektrijaamad, tööstused ja teised tähtsad raudteelähedased seadmed, otsustas Kohila paberivabriku 22-liikmeline kaitsemeeskond, kuhu kuulusid Rudolf Tähve, Paul Teerik, Rudolf Tiik, Aleksander Erdel, Arved Mäesalu, August Jooneratas, Aleksander Melsas ja teised, selle hävitusrongi kavatsused nurja ajada. Paberivabriku töölistega ühines ka teisi kohalikke töötajaid. Relvastuseks oli kaitsjail 30—40 vintpüssi ja automaati ning raskekuulipilduja. Saabuv rong sunniti peatuma kividega täidetud pöörangu ees. Algas lahing. Hitlerlasi oli 50—60 relvastatud meest, kes paiskusid ahelikku. Kuid tööliste tuli oli neist üle. Tunniajaline lahing lõppes sellega, et fašistid pagesid rongiga tagasi Tallinna poole, jättes maha 6 surnut. Kaks hitlerlast võttis H. Peterson vangi. Kaitsjatest sai raskesti haavata August Reinsalu. Arstiabi haavatutele andis lahingust osavõtja, Kohila jaoskonnaarst Ants Ernesaks. Viimase 13-aastane poeg Ants-Ülo oli lahingu ajal agar võitlejate padrunitega varustaja.[86] Kohila tööinimeste vaprus hoidis ära asula ja suure tööstusettevõtte hävitamise ning sulges purustajatele tee lõunapoolsetesse raudteejaamadesse.

Energiliselt kaitsesid kohalikud töölised Armin Kriki partisanigrupi juhtimisel Ubja kaevandust. Hitlerlased otsustasid enne põgenemist õhkida kaevanduse lõhkeainelao. Kaevurid aga vedasid laost paar vagunitäit lõhkeainet lähedal asuvasse kaevandusvee äravoolu kraavi. Suurt mehisust näitasid sel raskel tunnil üles Johannes Muttik, Johannes Sepp, Anton Voor ja Karl Kippar koos oma perekonnaliikmetega. Väljas oli ka vana haiglane kaevur Joosep Vaino. August Laulik tuli koos naise Helene ja tütrega.[87]

Elu kaalule pannes kaitsesid rahva vara Pärnu töölised. Kokkupõrgetes fašistlike rüüstajatega hukkus suure lao kaitsel lukksepp Juhan Kallam. Elektrijaama kaitsel langes tööline Erich Ostrov.[88]

Tööliste kangelaslikkuse üheks väljapaistvamaks näiteks oli ka Tallinna elektrijaama kaitsmine. Okupantidel oli kavatsus taganemisel elektrijaam õhku lasta. Elektrijaama töölised Jaan Ottosoni ja Jaan Kruusiaugu juhtimisel organiseerisid ettevõtte kaitsesalgad, kes lõid tagasi vaenlase katsed jaama tungida. Siis avasid hitlerlased sõjalaevadelt elektrijaamale kahuritule. Kaldaäärsed laod, põlevkivikuhilad, katlamaja sein ning katus süttisid põlema. Tööliste mehiste pingutustega kahjutuli kustutati. Kui Nõukogude

---

[84] KMA, f. 309, nim. 4092, s.-ü. 60, l. 191.

[85] Harju Rajooni Riiklik Arhiiv, f. 1, nim. 2, s.-ü. 708, l. 171, 172; «Rahva Hääl» nr. 147, 23. juunil 1961.

[86] Harju Rajooni Riiklik Arhiiv, f. 4, nim. 2, s.-ü. 58, l. 78; «Rahva Hääl» nr. 86, 2. novembril 1944; A. Kask. Lahing lõppes Kohila meeste võiduga. — Rahvatasujad. Esimene raamat, lk. 332—334.

[87] A. Rattik. Ubjas. — Rahvatasujad. Esimene raamat, lk. 233—235.

[88] «Советская Эстония» nr. 69, 24. märtsil 1945.

armee Tallinna vabastas, sai vabariigi pealinn elektrijaama tööliste vapruse tõttu juba järgmisel päeval elektrivoolu.[89]

Tallinna Masinatehase relvastatud kaitsesalga organiseerijad olid töölised August Hannust, Heinrich Hansen, Kaarel Kiibus, August Kotri, Robert Rondik. Tehast «Ilmarine» kaitsesid töölised Johan Kesa, Konstantin Klaus, Georg Tamper ja teised. Töölised olid valves ka Tallinna Piimakombinaadis, «Eesti Siidis», «Karamellis» ja mujal. Kreutzwaldi tänavas asuva linna telefonikeskjaama purustamise hoidis ära autojuht Arnold Liivamägi. Ta lõikas läbi kohaleasetatud lõhkelaengute süütejuhtmed ja vedas seejärel lõhkeaine ära.[90]

Raadiotehasest «Punane Ret» vedasid okupandid ära suurema osa raadioaparatuurist ja tööpinkidest. Töölisi sunniti ka värvilisi metalle kastidesse pakkima. Siin õnnestus neil hitlerlasi kavalusega üle trumbata. Kastid täideti prahiga, 5 tonni pronksi ja suurem kogus muid värvilisi metalle jäi tehasele.[91]

Eesti NSV Rahvakomissaride Nõukogu premeeris rahaliste autasude ja kiituskirjadega paljude ettevõtete aktiivsemaid kaitsjaid. Nende hulgas olid Tallinna Elektrijaama töölised Oskar Hiob, Reinhold Korsen, Gerhard Mölder, Juhan Nahkur, Uno Piirkop, Voldemar Rägastik ja Arnold Talvet ning «Volta» tehase kaitsmise algatajad Burchard Rosenblatt ja Johann Janov. Tallinna gaasi- ja veevärgitöötajatest said valitsuse rahalise autasu ja kiituskirja meistrid Eduard Laupa ja Mihkel Süld ning töölistest Arnold Arukask, Ivan Jõgi, Julius Klaudik, Johannes Lemba, Helmut Methusalem ja Matti Säkki, kes hoidsid ära gaasivabriku mineerimise ja kustutasid hitlerlaste laevasuurtükkide mürskudest süttinud laod. Trükikoja «Kommunist» relvastatud kaitse aktivistidest premeeriti töölisi Rudolf Raukast, Kaljo Randmad ja Oskar Vääti.[92]

Punaarmee kiire pealetungi ja töölisklassi kõrge organiseerituse tulemusena päästeti purustamisest ligi 50 protsenti vabariigi tööstuse tootmisvõimsustest. Töölisklassi ohvrid ei olnud asjatud.

---

[89] A. Pähklimägi. Nad päästsid elektrijaama. — Rahvatasujad. Esimene raamat, lk. 324—326.

[90] «Rahva Hääl» nr. 61, 4. oktoobril 1944; «Õhtuleht» nr. 103, 4. mail 1965; «Õhtuleht» nr. 223, 22. septembril 1966.

[91] «Советская Эстония» nr. 81, 17. oktoobril 1944.

[92] «Eesti NSV Teataja» 1945, nr. 24, lk. 377—378; E. Krabi. Tööliste initsiatiivil. — Suure pealetungi päevilt. Tallinn 1964, lk. 89.

Vaprust ja kangelaslikkust ilmutasid ehitiste ja varanduse kaitsmisel purustamise ning süütamise eest eesti raudteelased. Meie vägede hoogsa edasitungi päevil valvasid nad raudteejaamades ning takistasid hitlerlastel alatute plaanide elluviimist. Paljudes jaamades ei lasknud patrioodid õhkida jaamahooneid, depoosid ega ka veetorne.

Üks õhkijate erikomandodest püüdis õhku lasta Keila jaama. Teetööline Talvi võttis teiste tööliste abiga hitlerlastelt relvad ega lasknud neid jaama. Lehtses jõudsid fašistid jaama küll mineerida, kuid raudteelased lõikasid süütenöörid läbi ja päästsid sellega jaamahoone. Aegviidu jaamas süttisid vagunid. Tööliste ennastsalgavate pingutustega kustutati tuli. Jaam ning veerevkoosseis oli päästetud. Taolisi patriootlikke tegusid toimus mujalgi.

Mehisust ja leidlikkust näitasid rahva vara kaitsmisel talupojad ja maatöölised. Toidumoon ja muu vara peideti, karjad aeti metsa.

Julgust ja leidlikkust karja päästmisel ilmutas Oidremaa sovhoosi lüpsja Ella Pass. Seitsme päeva jooksul varjas ta karja metsades. Suure karja päästsid Viisu sovhoosi lüpsjad zootehnik August Tõrukese juhtimisel. Hitlerlased otsustasid röövida ka Tori hobusekasvanduse tõuloomad. Kui tallimehed sellest kuulsid, ajasid nad hobused varjulisse kohta ja need jäid alles.[93]

Jõgeva Sordiaretuse Instituudi karjatalitajad päästsid suure osa majandi karjast, ajades loomad läbi jõe metsa. Sama instituudi direktor, sordiaretaja Mihkel Pill hoolitses selle eest, et instituudi väärtuslik aretusmaterjal säiliks täielikult. Samuti kandis M. Pill hoolt, et hinnalised seadmed ja aparaadid ei satuks vaenlase kätte. Viisu riigimõisa lüpsjad päästsid okupantide eest hulga tõuloomi. Kureküla mõisatöölised päästsid enamiku Tartumaale Sangla mõisa kokkuaetud 500 kariloomast. Okupandid olid andnud korralduse saata need loomad tapmiseks Võhma tapamajja, kuid töölised ajasid loomad metsa.[94]

E. Lehtla ja F. Geranson päästsid Karjaküla rebasekasvanduses 500 tõurebast. Pääsküla rebasekasvanduse juhataja M. Truus päästis kasvanduse 200 tõuloomaga. Üldse päästeti 1500 hõberebast ja teisi väärtuslikke karusloomi.[95]

Teaduslikel töötajatel ja õppejõududel läks korda päästa

---

[93] «Советская Эстония» nr. 139, 25. detsembril 1944.

[94] R. Lumi. Tasujad, lk. 245.

[95] «Советская Эстония» nr. 105, 15. novembril 1944.

osa kõrgemate koolide ja muuseumi varadest röövimise ja Saksamaale viimise eest. Märtsis 1944 plaanitsesid fašistid Tartu Ülikooli evakueerimist Königsbergi. Kuid ülikooli teaduskondade koosolekutel lükkasid professorid ja õppejõud tagasi kindralkomissari nõudmise evakueerida ülikool ja vältisid sellega teadusliku aparatuuri ja materjalide Saksamaale vedamise. Tallinna Polütehnilise Instituudi õppejõud ajasid nurja fašistide katsed instituut purustada.[96]

Tartu Ülikooli töötajad hoidsid ära raamatukogu tühjaksröövimise. Kui hitlerlased andsid käsu raamatukogu Königsbergi saata, valmistasid ülikooli õppejõud ja raamatukogu töötajad kaste, pakkisid neisse väärtuslikumad raamatud ja vedasid kõrvalisematesse paikadesse Eestis. Aktiivselt võtsid sellest aktsioonist osa prof. Harri Moora, prof. Arthur Linkberg jt. Raamatutest säilis 90 protsenti.

Riikliku Kirjandusmuuseumi ruumidesse Tartus paigutasid fašistid politsei staabi, muuseumi eksponaadid loobiti õuele laiali. Väärtuslikumad raamatud ja käsikirjad ligunesid vihma käes. Muuseumi töötajad eesotsas direktor Mart Lepikuga korjasid kõik raamatud ja käsikirjad kokku ning saatsid Konguta valda. Seal säiliski muuseumi väärtuslik vara. Eesti Rahva Muuseumi etnograafiaosakonna töötajad toimetasid osakonna varad Pärnumaale, Karksi. Viljandimaal Lahmuse asulas hoiti vana mõisahäärberi keldris Tallinna Konservatooriumi varandust. Tartu Kunstimuuseumi direktoril Voldemar Ermil õnnestus säilitada eksponaate Väätsa asulas.[97]

Keskraamatukogu töötajad säilitasid, hoolimata korduvatest korraldustest, palju kasutamiselt kõrvaldatud ja hävitamisele määratud raamatuid, peites neid peamiselt arhiiviruumi raamatukappide taha.

Fašistlik propaganda levitas kõikvõimalikke väljamõeldisi Punaarmeest. Saksa fašistlikke okupante truualamlikult teeniv raadio ja ajakirjandus pasundasid vahetpidamata, et Punaarmee hakkab arveid õiendama rahuliku tsiviilelanikkonna kallal ning riisuma tema vara. Sellega taheti luua Punaarmeele vaenulikku õhkkonda piirkondades, kuhu ta oma vabastamisaktsiooniga jõuab. Kuid fašistide lootused luhtusid. Nõukogude Eesti töörahva valdav enamus tervitas

[96] EKPA, f. 1, nim. 1, s.-ü. 186, l. 183; nim. 79, s.-ü. 4, l. 16; ENSV ORKA, f. R-66, nim. 1, s.-ü. 154, l. 8—22; KMA, f. 217, nim. 45940, s.-ü. 19, l. 150, 151.

[97] «Советская Эстония» nr. 84, 20. oktoobril 1944.

rõõmuga Punaarmeed, hoolitses Nõukogude sõjameeste eest, aitas neid igati vaenlase väljakihutamisel.

Eriti liigutavaks kujunesid Eesti laskurkorpuse sõjameeste kohtumised kohaliku elanikkonnaga. Kõikjal tekkis stiihilisi, omaalgatuslikke rahvakoosolekuid, kus esinesid koju saabuvad sõjamehed. Nii oli see alates Mehikoormast kuni Läänemere kallasteni. Eriti pidulikult võttis Kallaste linna elanikkond 18. septembril vastu 354. laskurpolgu võitlejaid, oma linna vabastajaid.[98]

Peaaegu igal pool aitas elanikkond kaasa Punaarmee üksuste edasiliikumisele. 249. laskurdiviisi luureroodu juhatas metsi mööda Vasevere külla keegi vanataat. Kui rooduкomandör pöördus elanike poole palvega anda küüti, rakendasid kuus talumeest kohe hobused vankri ette ja rood toimetati kiiresti edasi. Allüksusel oli lahinguülesande edukal täitmisel sellest palju abi. Alida Päel ja Gustav Mändmets vedasid oma hobustega 921. laskurpolgu 2. pataljoni võitlejate kuuli- ja miinipildujaid. David Jaanis viis ühe Nõukogude allüksuse varjulisi teid mööda fašistide tugipunkti tagalasse, aidates nii kaasa Nõukogude vägede edule.[99]

Kiiduväärse patriootliku teo sooritas Petseri maakonna Apolihhino küla elanik Pjotr Staršinski. 7. augustil 1944 sai õhulahingus raskeid vigastusi nooremleitnant Mussajevi lennuk. Haavatud lendur hüppas langevarjuga alla. Staršinski nägi umbkaudu Nõukogude lenduri maandumiskoha, sõitis kohe metsa ja otsis ta üles, sidus lenduri haavad, ehitas talle põõsastesse onni, käis toitu viimas ja hoolitses ta eest. Kui lahingud lähemale jõudsid, viis ta Mussajevi heinakoormas üle rindejoone ning toimetas sanitaarpataljoni.[100]

Hävituslendur nooremleitnant Juri Krivošilin oli lahinguülesande täitmisel sunnitud sooritama hädamaandumise Saaremaal ühe metsatuka serval. Ümberringi paiknesid alles fašistid. Juri Krivošilin ootas ööni ja hiilis siis vargsi Vanakubja külasse. Selle küla elanik Aleksander Ellermaa andis lendurile erariided ja peitis ta heinaküüni. Ellermaa koos naise ja poja Einoga toitis lendurit, informeeris teda vaenlase tegevusest ja meie vägede edasiliikumisest. Lenduri päästmise eest avaldas väejuhatus patrioodile tänu.[101]

Sõrve poolsaarel päästis taluperenaine Laine Klooster

[98] EKPA, f. 63, nim. 1, s.-ü. 14, l. 61, 69.

[99] Sealsamas, l. 73, 74.

[100] «Правда» nr. 201, 21. augustil 1944.

[101] «Советская Эстония» nr. 86, 22. oktoobril 1944; nr. 29, 12. jaanuaril 1945.

kaheksa haavatud Nõukogude luuraja elu. Ta sidus nende haavad ja varjas neid oma majas kuni Punaarmee vägede tulekuni.[102]

Et Punaarmee pealetungivate üksuste kiiret edasiliikumist hõlbustada, taastasid Aakre valla elanikud mitu fašistide poolt lõhutud silda. Väejuhatus avaldas selle eest Aakre valla elanikele tänu.

Tartu vabastamislahingutest osavõtnud kahurikomandör M. Buhharov meenutas hiljem ajalehe «Edasi» veergudel, et lahingute ajal linnas said paljud võitlejad haavata. Nad paigutati ühte majja ülikooli läheduses. Nende eest hoolitsesid Punase Risti linti kandev naine ja tütarlaps, kes väga puudulikult rääkisid vene keelt. Kui vaenlase pommidest süttis lähedal maja, kandsid naine ja tütarlaps oma eluga riskides haavatuid naaberkvartalitesse.[103]

Pärast seda kirjutas ajalehes «Edasi» H. Vals: «See naine oli tollane Tartu lastepolikliiniku vanemõde Erna Poots ja tüdruk oli tema tütar, praegune ajakirja «Eesti Loodus» peatoimetaja Linda Poots.» Peale haavatud Nõukogude sõjameeste abistamise, nende haavade sidumise ja nende põlemisrajoonist väljakandmise võtsid need naised osa ka põlevate majade kustutamisest.

Linda Poots kirjutab: «Mul kõrbesid hüdropuldiga katusel ronides juba juuksed ja kuumad söed põletasid auke treeningpluusi. Sellest ei saanud hoolida: pähe panin ämbrisse kastetud taskurätiku, söed raputasin õlgadelt. Kangi abil tuli maha lõhkuda lukustatud uksi, päästa korterite sisustust, kanda keldrist vett. Seda kõike püssi- ja kahuritule all.»[104]

3. Balti rinde reaktiivmiinipildujate vägede endine juhataja kaardiväe erupolkovnik I. Radtšenko meenutab juhtumit, kui üks talunaine Tartu lähedal hoiatas tema luuregruppi miiniväljast, hiljem aga andis haavatuile esmaabi.[105]

Tartu lennuvälja pommitamise ajal 13. augustil 1944 tabas vaenlase õhutõrje leitnant K. Toropõgini hävitajat, mis süttis põlema. Saanud rohkesti põletushaavu, hüppas K. Toropõgin lennukist alla soisele alale Emajõe ja Koosa järve vahel. Ta ületas Emajõe ja liikus lõunasse. Põlva rajoonis Mooste juures Jaanimäe küla lähedal kohtus ta kohaliku elaniku Oskar Lodega, kelle majas teda abistati — anti esmaabi,

[102] «Советская Эстония» nr. 250, 23. oktoobril 1945.
[103] «Edasi» nr. 185, 9. augustil 1969.
[104] «Edasi» nr. 196, 22. augustil 1969.
[105] A. Kalvo. Nemad vabastasid Lõuna-Eesti 1944. aasta augustis-septembris. Tallinn 1972, lk. 211.

varjati ja toideti. Sealt ilmus ta erariides oma väeossa ja peatselt jätkas lahingulende.[106]

Rahva suhtumist Punaarmeesse võib kokku võtta Eesti NSV lõunaosa vabastanud 67. armee juhataja kindralleitnant V. Romanovski sõnadega: «Vaenlase purustamisel osutasid kohalikud elanikud meile suurt abi. Eesti elanikud võtsid meid rõõmuga ja vennalikult vastu kui fašistlikust ikkest vabastajaid ning püüdsid meid aidata kõiges, milles suutsid. Palju oli juhtumeid, mil kohalikud elanikud teatasid kohtadest, kus varjasid end fašistid. Nad toitsid meie võitlejaid, nad hoiatasid meid hädaohtude eest, eriti miiniväljade eest, ja püüdsid igati kergemaks muuta Nõukogude sõduri sõjateed.»[107]

Saksa fašistlikud okupandid ja nende truud teenrid eesti kodanlikud natsionalistid tahtsid Eestimaad muuta fašistlike vägede rahulikuks tagalaks, eesti rahvast aga saksa sõjamasina kuulekaks tööriistaks. See neil ei õnnestunud. Eesti töörahvas pidas vaenlase tagalas ohtlikku ja ulatuslikku antifašistlikku võitlust. Kommunistliku Partei juhtimisel võitles ta 1940. a. revolutsioonis valitud sotsialistliku arengutee eest. Teda ei peatanud ei fašistlik Nõukogude-vastane laimupropaganda ega nõukogude patriootide vastu suunatud massiterror.

2. PARTISANIVÕITLUSE LAIENEMINE JA AKTIVISEERUMINE

Antifašistlike jõudude esiridades võitlesid partisanid — rahvatasujad.

Missugused olid siis partisaniliikumise peamised iseloomulikud jooned ja iseärasused 1944. a. alguses ning mille poolest ta erines eelmistest sõja-aastatest?

Kõige tähelepanuväärsem oli see, et Eesti NSV vabastamise lahingute käigus hakkas fašismivastasest liikumisest osa võtma märgatavalt rohkem inimesi. Partisanide arv suurenes üle viie korra. Ainuüksi 1944. aasta talvekuudel võttis relvastatud võitlusest hitlerlaste ja nende käsilaste vastu osa üle tuhande inimese. Okupeeritud Eesti NSV territooriumil tegutses perioodiliselt rida suuri, mõnel juhul koguni mitmesajamehelisi partisanikoondisi. Viru- ja Tartumaal võitles fašistide vastu kolm partisanibrigaadi, kuhu kuulus ühte-

[106] A. Kalvo. Nemad vabastasid Lõuna-Eesti, lk. 211.
[107] Sealsamas, lk. 213.

kokku ligemale 800 inimest. Jakov Vjaltsevi salgas oli üle 90 partisani, kaheteistkümnes omaette tegutsevas partisanisalgas igaühes 15—20 võitlejat.[108] Peale nende oli Eestis kümneid väiksemaid rahvatasujate gruppe, antifašistlikke põrandaaluseid organisatsioone ja sadu üksikuid võitlejaid, kes samuti desorganiseerisid vaenlase tagalat ja tekitasid talle mitmesugust kahju.

1944. aastal suurenes märgatavalt Nõukogude tagalas spetsiaalse ettevalmistuse saanud partisanide arv. Teatavasti oli EK(b)P Keskkomitee juba varemgi suunanud okupeeritud Eestisse inimesi, kes olid läbi teinud erikursuse Eesti Partisaniliikumise Staabile allunud Üksikus Eriülesannetega Üksuses. Need inimesed olid õppinud õhkimist, tundsid partisanivõitluse vorme ja meetodeid ning võisid seega osutada teistele patriootidele tõhusat abi võitluses okupantide ja nende käsilaste vastu. 1944. aastal kahekordistus partisanidespetsialistide osa rahvatasujate hulgas. Ainuüksi ajavahemikul jaanuarist märtsi lõpuni suunati Üksikust Eriülesannetega Üksusest vaenlase tagalasse peaaegu 300 inimest. Jaanuarikuu keskel saabus Jakov Vjaltsevi salka ligikaudu nelikümmend meest. Samal ajal hakkas 16-meheline salk Vladimir Švaiko juhtimisel tegutsema Lämmijärve ümbruses. Poolsada meest Viktor Vennikovi juhtimisel suunati veebruarikuu keskel Tartumaale Võrtsjärve idakaldale. Esimeses partisanibrigaadis oli Üksikus Eriülesannetega Üksuses õppinud mehi üle poolesaja, teises brigaadis umbes kolmkümmend ja kolmandas brigaadis saja neljakümne ringis.[109]

Paljud nendest etendasid partisaniliikumises väljapaistvat osa. Edukalt juhtisid partisaniüksusi Arno Avarsoo, Ilmar Jürisson, Aleksander Kallaste, Erich Lausik, Leonid Mäting, Paul Raag, Bruno Reelo, Aleksander Turro, Nikolai Šumilov, Jakov Vjaltsev. Palju kustumatuid lehekülgi kirjutasid eesti partisanide ajalukku Nikolai Jelovski, Prits Maaker, Richard Melts, Heinrich Tammemets, Nikolai Turkestanov jt.

1944. aasta alguses tugevnesid eesti ja teiste vennasrahvaste partisanide sidemed ning arenes nende ühine võitlustegevus. Aastavahetusel tegutsesid koos Leningradi oblasti partisanidega Eduard Aartee, Jakov Vjaltsevi, Paul Raagi, Aleksander Turro, Aleksandr Stepanovi ja Peeter Kuragini partisanisalgad, kelle lahingusõprus vene partisanidega

[108] EKPA, f. 4, nim. 1, s.-ü. 160, l. 5—38; s.-ü. 248, l. 3—63; Leningradi Parteiarhiiv (edaspidi: LPA), f. O-116, nim. 1, s.-ü. 1306, l. 1—19; s.-ü. 1307, l. 2—17; s.-ü. 1309, l. 1—6; s.-ü. 1319, l. 1—2.

[109] EKPA, f. 4, nim. 1, s.-ü. 160, l. 5—38; s.-ü. 248, l. 3—63.

oli välja kujunenud juba 1943. aasta lõpul ühistes lahingutes hitlerlaste vastu. Märgatavalt laienes Eesti Partisaniliikumise Staabi koostöö Leningradi Partisaniliikumise Staabiga. Viimane hakkas andma pidevalt suurenevat organisatsioonilist ja materiaalset abi partisaniliikumise arendamiseks Eestis. Tema kaudu saadi täiendavalt sidevahendeid ja sidespetsialiste, samuti ka relvi ja muud varustust. Veebruaris, s. o. pärast seda, kui Punaarmee oma edukate pealetungilahingutega oli jõudnud Eesti NSV territooriumile, saabus Eesti Partisaniliikumise Staap Leningradi. Samuti koondati Leningradi ka eesti partisanide reservid.

1944. aasta veebruarikuus püstitati Leningradi rinde vägede ette ülesanne jätkata pealetungi Eesti NSV territooriumil. Selle operatsiooni edu nimel oli tungivalt vaja hoogustada partisanivõitlust Narva—Pihkva järve joonel kaitsele asunud vaenlase tagalas, häirida liiklust tema kommunikatsioonidel ja kergendada meie vägede pealetungioperatsioone. Sel ajal paljud varem Leningradi oblastis võidelnud partisanid, kelle hulgas oli suurte, sageli mitmeaastaste võitluskogemustega sõjamehi, avaldasid soovi astuda eesti partisaniüksustesse ja jätkata võitlust okupeeritud Nõukogude Eesti territooriumil. See võimaldas Eesti Partisaniliikumise Staabil koostöös Leningradi Partisaniliikumise Staabiga formeerida kolm partisanibrigaadi. Nendesse kuulus eesti partisanide reservis olnud võitlejate kõrval ligikaudu 550 vabatahtlikku varem Leningradi oblasti territooriumil tegutsenud partisanibrigaadidest. Peale nende saadeti umbes sada Leningradi oblasti partisani väiksemates, peamiselt 12—14-liikmelistes gruppides Tartu-, Viru-, Võru-, Viljandi- ja Järvamaale.[110]

1944. aasta esimestel kuudel suurenes järsult kommunistide arv ja osatähtsus vaenlase tagalas. Kaalukama osa juurdekasvust said partisanisalkade parteiorganisatsioonid Nõukogude tagalast. Nii saatis EK(b)P Keskkomitee jaanuarist märtsini vaenlase tagalasse üle 160 kommunisti. See on veidi rohkem kui 60 protsenti partisanisalkades tegutsenud kommunistide üldarvust. Samal ajal tuli partisanidena okupeeritud Eestisse üle 220 kommunistliku noore.[111] Teisest küljest

[110] EKPA, f. 4, nim. 1, s.-ü. 160, l. 5—6, 26—35; s.-ü. 248, l. 41—60; LPA, f. O-116, nim. 1, s.-ü. 1306, l. 1—19; s.-ü. 1307, l. 2—17; s.-ü. 1309, l. 1—6; s.-ü. 1312, l. 1—2; s.-ü. 1315, l. 1—2; s.-ü. 1319, l. 1—2.

[111] EKPA, f. 4, nim. 1, s.-ü. 248, l. 18—63; LPA, f. O-116, nim. 1, s.-ü. 1306, l. 1—9; s.-ü. 1307, l. 2—17; s.-ü. 1309, l. 1—6; s.-ü. 1319, l. 1—2; R. L u m i. Tasujad, lk. 163.

suurenesid kommunistide read vaenlase tagalas sel teel, et kümned lahinguis karastatud partisanid astusid Kommunistlikusse Parteisse. Näiteks J. Vjaltsevi partisanisalgas avaldasid jaanuarikuus kakskümmend võitlejat soovi minna lahingusse kommunistidena. Üheksa partisani võeti parteisse vastu 19. jaanuaril, s. o. vahetult enne seda, kui partisanid purustasid Narva—Kingissepa vahel raudtee, lasksid kraavi vaenlase ešeloni elavjõu ja tehnikaga ning panid pikaks ajaks seisma raudteeliikluse. Sellel parteikoosolekul võeti partei liikmeks vastu Enn Aasa, Artur Viilup, Ivan Tšapurin ja mitmed teised, kes olid lahingutes hitlerlastega eriti silma paistnud. 29. jaanuaril rahuldas salga parteiorganisatsioon veel viie partisani soovi minna lahingusse kommunistina.[112]

Mitmed partisanid astusid Kommunistlikku Parteisse ka E. Aartee partisanisalgas. Ühel koosolekul hääletasid kommunistid üksmeelselt selle poolt, et võtta partei liikmekandidaatideks lahingukaaslased Viktor Nelke, Sofia Võškevits, Elmar Kartau, Rudolf Keskla, Albert Kulbok ja Paul Vabel. «Kõik parteisse vastuvõetud seltsimehed on vaenlase tagalas võitluses saksa okupantide vastu tõestanud oma ustavust kodumaale ja parteile ning näidanud, et nad on väärt kuuluma ÜK(b)P ridadesse,» märgitakse radiogrammis, mis lähetati EK(b)P Keskkomiteele. Parteisse vastuvõtmise küsimusi arutasid ka mitmed teised partisanisalkade parteiorganisatsioonid.[113]

Kommunistide arv partisanisalkades, võrreldes eelmise, 1943. aastaga, suurenes ligikaudu kahekordseks. Partisanisalkades, -brigaadides ja -gruppides, kes tegutsesid Eesti Partisaniliikumise Staabi kontrolli all, olid keskmiselt 19 protsenti võitlejatest kommunistid. Kommunistlike noorte osatähtsus oli veidi suurem — ligemale 22 protsenti võitlejate üldarvust. Reas partisanisalkades ja -gruppides oli kommunistide ja kommunistlike noorte osatähtsus veelgi suurem. Nii olid Jakov Vjaltsevi partisanisalgas 60 protsenti võitlejatest kommunistid ja kommunistlikud noored.[114]

Kommunistid ja kommunistlikud noored olid kõikjal lahingueesrindlased, oma komandöride esimesed abilised. Nad olid alati võitluse kõige raskemates lõikudes. Lahinguoperatsioonide eel arutati parteiorganisatsioonides operatiivselt, mida on vaja teha selleks, et kõik võitlejad suhtuksid oma ülesannetesse täie tõsidusega ja võetud ülesanne edukalt täidetaks. Kommunistide osatähtsuse suurenemisega salkades ja gruppides laienes märgatavalt ka selgitustöö elanikkonna hulgas. Kõikjal, kuhu ilmusid partisanid, kuulsid elanikud rindeuudiseid ja said teada tõde hitlerlaste kavatsustest.

Partisaniliikumise organisatsioonilised vormid erinesid meil oluliselt teistes okupeeritud piirkondades levinud vormidest. Vene NFSV, Ukraina ja Valgevene okupeeritud aladel olid esialgu kõige rohkem levinud 150—200-mehelised salgad. 1942. aasta sügisest alates võtsid sealsed parteiorganisatsioonid kursi partisanisalkade brigaadideks ühendamisele. 1943. aasta alguseks tegutsesid Leningradi, Kalinini, Smolenski ja Orjoli oblastis, Valgevenes ja Krimmis, kuhu olid koondunud suured partisanide jõud, peamiselt brigaadid, Ukrainas aga isegi suuremad koondised.

Eesti NSV territooriumil tekkisid esimesed partisanisalgad juba kaitselahingute ajal. Suuruselt olid need väga erinevad. Mõnel juhul oli lahingute käigus vaenlase tagalasse jäänud ja seal partisanivõitluse meetoditele üle läinud lahinguüksustes sadu mehi.[115] Partisanisalkade vabariikliku staabi poolt moodustatud üksustest olid suuremad 50—60-mehelised. Kahjuks olid niisugused suured salgad organiseeritud kohalikke olusid ja klassivõitluse tingimusi arvestamata. Seepärast killustusid need peagi üksikuteks gruppideks.

Kuigi eesti partisanide hulgas rangeid piire grupi ja salga vahele ei tõmmatud, oli Suure Isamaasõja esimesel ja teisel perioodil üldreeglina levinumaks partisanide organiseerimise vormiks grupp. See oli enam-vähem ühtne organisatsiooniline ühik, millel ei olnud enam alajaotusi. Enamikul juhtudel võtsid niisuguse grupi liikmed lahinguoperatsioonidest osa koos, sest kord üksteisest lahkuläinud võitlejatel oli hiljem raske uuesti ühineda. Samuti oli koostegutsemine ohutum. Olenevalt gruppidele määratud ülesannetest nimetati neid kas organiseerimis-, luure- või luure- ja diversioonigruppideks. Eesti NSV tihedasti asustatud piirkondades ning sihtidega risti ja põiki läbilõigatud metsades oli niisugustel väikestel gruppidel lihtsam liikuda ja vaenlase rohkearvu-

---

[112] EKPA, f. 4, nim. 1, s.-ü. 186, l. 100, 143, 158, 233.

[113] EKPA, f. 1, nim. 3, s.-ü. 182, l. 155, 177, 179, 180; f. 4, nim. 1, s.-ü. 186, l. 63, 65.

[114] EKPA, f. 4, nim. 1, s.-ü. 245, l. 1—26; s.-ü. 248, l. 18—63; LPA, f. O-116, nim. 1, s.-ü. 1306, l. 1—19; s.-ü. 1307, l. 2—17; s.-ü. 1309, l. 1—6, s.-ü. 1319, l. 1—2.

[115] ENSV ORKA, f. R-121, nim. 1, s.-ü. 17, l. 137, 141, 144; s.-ü. 28, l. 39—40.

liste väeüksustega lahingute pidamise korral kergem manööverdada.

1942. ja 1943. aastal moodustatud salgad olid organisatsioonilise struktuuri poolest kahte liiki. Ühed nendest olid nn. koondsalgad, kus mitu gruppi või salka tegutsesid ainult ajutiselt koos. Niisugune oli Tarmo Talvi ja Ivan Jussevi juhitav Petseri—Harju koondsalk. See koosnes kahest iseseisvast salgast, need aga omakorda veel gruppidest, kes ainult rindejoonest ületuleku ja rännaku ajal pidid tegutsema üheskoos. Iseenesestki mõista ei taganud salga niisugune struktuur tugevat distsipliini, milleta aga salk on võimetu tegutsema veidigi raskemates tingimustes. Petseri—Harju koondsalk jaguneski juba esimese suurema lahingu ajal üksikuteks gruppideks, kes edaspidi iseseisvalt tegutsema hakkasid.[116]

1943. aasta suvel hakkas Eesti Partisaniliikumise Staap organiseerima veel ühte 90-mehelist koondsalka, mis pidi saama baasiks teistele partisaniüksustele. Kuid juba esimesed võitluskogemused korrigeerisid neid plaane. Vaenlase tagalas ei õnnestunud moodustada juhtimiskeskust, kes oleks suutnud nii suurt üksust juhtida, ja praktiline võitlustegevus arenes esimestest vaenlase tagalas viibimise päevadest selle lõpuni kahe iseseisva üksusena Eduard Aartee ja Jakov Vjaltsevi juhtimisel. Mõne aja pärast jagunes Eduard Aartee salk omakorda kolmeks iseseisvaks üksuseks, keda juhtisid Eduard Aartee, Aleksandr Stepanov ja Peeter Kuragin.[117]

1943. aasta sügisel tegi Eesti Partisaniliikumise Staap katse moodustada Paul Raagi ja Aleksander Turro gruppide baasil ühtne ligi 30-liikmeline partisanisalk. Struktuurilt oli see jaotatud 7-liikmeliseks staabiks ja kolmeks grupiks Karl Simmuli, Vladimir Smirnovi ja Aleksander Turro juhtimisel. Rasketes võitlustingimustes katkes staabil peagi side mitmete salga liikmetega, kes olid läinud neile määratud ülesandeid täitma. Nii tekkis neli erinevates piirkondades ja iseseisvalt tegutsevat gruppi. Kuid ainult ühel, staabigrupil, oli raadioside Eesti Partisaniliikumise Staabiga. Lahingute raskustes ja muudes katsumustes suutsid organisatsiooniliselt püsima jääda vaid staabi koosseis ja temaga ühinenud

[116] EKPA, f. 4, nim. 1, s.-ü. 5, l. 83; s.-ü. 148, l. 1—14; s.-ü. 149, l. 5; s.-ü. 248, l. 1—2.

[117] EKPA, f. 4, nim. 1, s.-ü. 160, l. 14—18; f. 32, nim. 1, s.-ü. 16, l. 1—5, 101—105.

A. Turro grupp. Karl Simmuli ja Vladimir Smirnovi grupp hajutati lahinguis.[118]

Järelikult seda laadi suuremad partisanisalgad, kus üksikud grupid täitsid ülesandeid iseseisvalt, ennast ei õigustanud. Range okupatsioonirežiimi tingimustes tegutsesid kõige edukamalt väikesed partisanigrupid.

Olukord paistis muutuvat seoses Leningradi ja Volhovi rinde vägede edukate pealetungioperatsioonidega 1944. aasta jaanuaris-veebruaris. Punaarmee vabastas tükikese Eestimaa pinnast lääne pool Narva jõge. Leningradi all peksasaanud okupantide väeosad taandusid. Oli oodata meie vägede pealetungi jätkumist.

Nendes tingimustes pidas EK(b)P Keskkomitee võimalikuks ka suuremate partisaniüksuste moodustamist ja saatmist Eesti NSV territooriumile. Eesti Partisaniliikumise Staap koostöös Leningradi Partisaniliikumise Staabiga hakkas kiires korras formeerima partisanibrigaade. Samal ajal jätkus partisanisalkade tegevus.

Ei möödunud ühtki päeva, millal eesti partisanid ja teised antifašistid poleks andnud hitlerlastele endast mingil moel märku. Selle tagajärjel helisesid politseiasutustes ööd ja päevad läbi telefonid ning töötasid telegraafiaparaadid: kohtadelt anti edasi teateid partisanide tegevusest, diversioonidest, sabotaažidest, üha uute lendlehtede ilmumisest; keskusest jagati aga allasutustele käske ja ähvarduskirju, milles nõuti, et viivitamatult püütaks kinni okupatsioonirežiimi vastased ja hävitataks kõik, kes ei taha alluda hitlerlaste võimule.

Partisanide lahinguline tegevus aktiviseerus 1944. aasta alguskuudel kolmes põhilises suunas: sagenesid löögid vaenlase kommunikatsioonidele, eriti raudteedel; toimusid relvastatud kokkupõrked okupantide ja nende käsilastega; organiseeriti järjekindlalt mitmesuguseid «korratusi» ja häireid fašistide armee tagalas.

Eesti partisanid hakkasid ulatuslikumalt õhkima raudteid ja kraavi laskma ešelone 1943. aasta teisel poolel. Poole aasta jooksul purustasid nad Leningradi oblastis ja Eesti NSV territooriumil kümnel korral raudteeliine. Sealjuures purustasid E. Aartee ja J. Vjaltsevi salgad raudtee mitme kilomeetri ulatuses. Real juhtudel jooksid selle tagajärjel

[118] EKPA, f. 4, nim. 1, s.-ü. 68, l. 2—8; s.-ü. 69, l. 26; s.-ü. 149, l. 13; ENSV ORKA f. R-64, nim. 1, s.-ü. 48, l. 35; f. R-358, nim. 1, s.-ü. 9, l. 84.

kraavi ka ešelonid fašistliku armee sõdurite ja sõjatehnikaga. Raudteeliiklus armeegrupi «Nord» lähemas tagalas oli tõsiselt häiritud.

Veelgi energilisemat «rööpasõda» alustasid eesti patrioodid 1944. aasta alguses, mistõttu veebruaris-aprillis transport seisis kord ühel, kord teisel raudteeliinil kolmeteistkümnel korral. Rohkem kui varem purustasid partisanid ešelone. Aasta esimese poolteise kuu jooksul lasksid nad puruks või vigastasid kaheksat ešeloni lahinguvarustuse ja elavjõuga. Selle tagajärjel jäid hitlerlased rindel ilma paljudest relvasaadetistest või siis jõudsid tehnika ja väeosad rindele hilinemisega.[119]

1944. aasta 1. jaanuari õhtul lõhkes selle aasta esimene eesti partisanide miin rongi rataste all Võru—Petseri raudteeliinil. Raudtee õhkisid Leonid Mäting ja Fadik Gorjunov, kes kuulusid Peeter Kuragini partisanisalka. Kuigi vigastused olid suhteliselt väikesed ja rongiliiklus seisis lühikest aega, võisid partisanid õigusega öelda: «Head uut aastat teile, okupandid! Võtke vastu meie tervitus! Pidage meeles, et see on alles algus!»[120]

Eriti aktiviseerus patriootide tegevus raudteel pärast seda, kui oli alanud Leningradi ja Volhovi rinde vägede pealetung. Sel ajal korraldasid eesti partisanid korduvalt diversioone just neil raudteeliinidel, mis olid fašistidele elulise tähtsusega rinde varustamisel elavjõu ja tehnikaga. Raudteeliinide purustamise ja ešelonide kraavilaskmisega takistati rinde regulaarset varustamist ja osutati seega otsest abi pealetungivatele Nõukogude vägedele.

Eesti partisanide üks suuremaid operatsioone viidi läbi kümmekond kilomeetrit Narvast, Sala raudteejaama lähedal. Rünnaku raudteele panid toime Jakov Vjaltsevi salga võitlejad koos Leningradi oblasti 9. partisanibrigaadi üksusega, keda juhtis F. Gavrilenkov. Partisanid purustasid raudtee kahe kilomeetri ulatuses. J. Vjaltsevi salga meeste arvel oli 400 meetrit purustatud raudteed. Üheaegselt sellega hävitati

---

[119] EKPA, f. 4, nim. 1, s.-ü. 61, l. 33; s.-ü. 159, l. 14; s.-ü. 160, l. 16, 19—21, 24, 39—40; s.-ü. 184, l. 140, 267, 297; s.-ü. 186, l. 37, 123, 152, 267; s.-ü. 273, l. 18; f. 32, nim. 1, s.-ü. 16, l. 101—102; ENSV ORKA, f. R-60, nim. 1, s.-ü. 60, l. 423, 442; f. R-63, nim. 1, s.-ü. 5, l. 59, 61, 128; s.-ü. 31, l. 15; f. R-64, nim. 1, s.-ü. 48, l. 68, 72, 111, 115; f. R-358, nim. 1, s.-ü. 23, l. 1, 14, 18, 28, 55.

[120] EKPA, f. 4, nim. 1, s.-ü. 160, l. 19; ENSV ORKA, f. R-63, nim. 1, s.-ü. 31, l. 15; f. R-358, nim. 1, s.-ü. 23, l. 1.

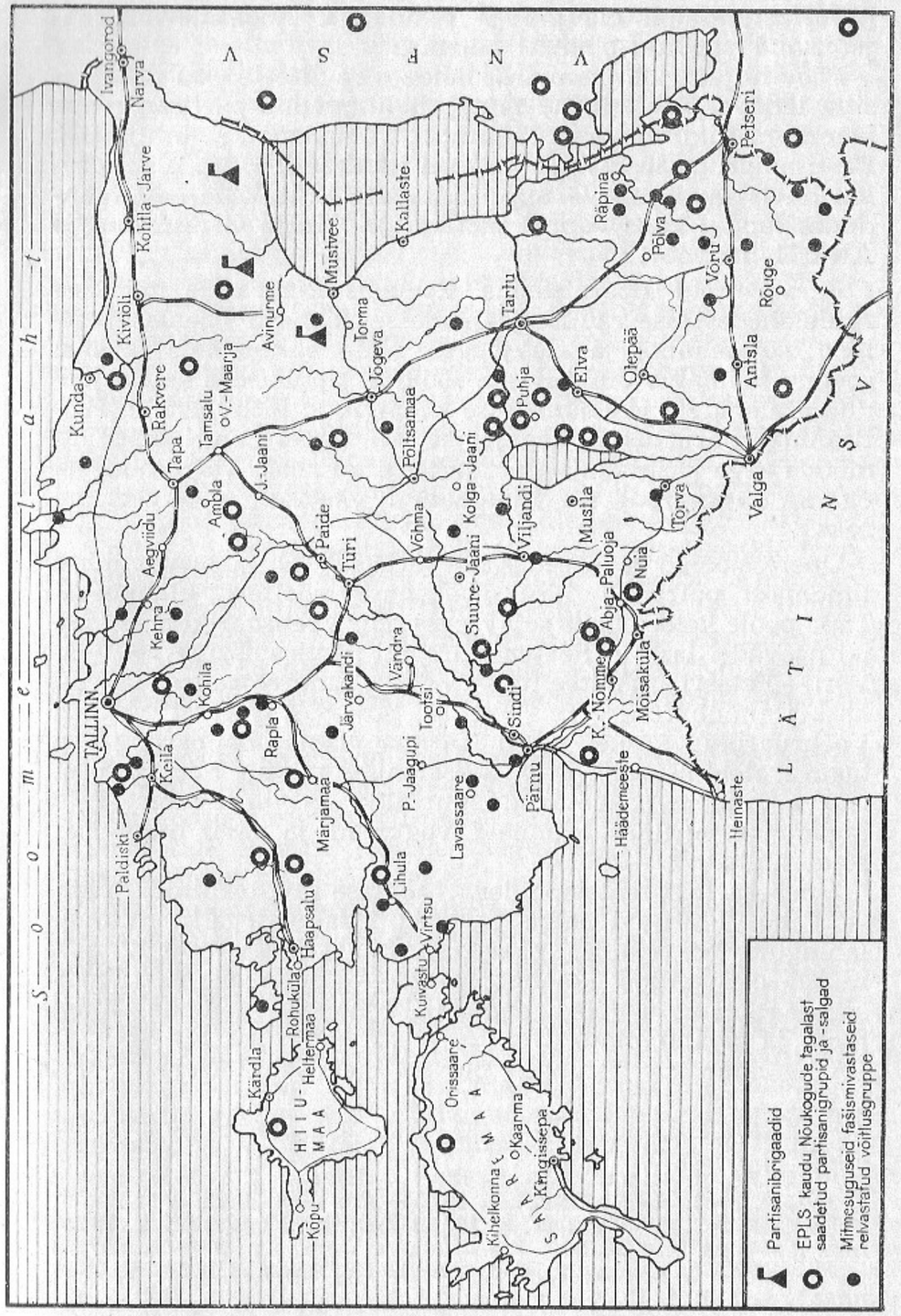

Partisanide tegevuspaiku 1944. aastal.

hitlerlaste ešelon elavjõu ja tehnikaga. Rööbastelt mahajooksnud vagunid süüdati põlema.[121]

Päev hiljem, 22. jaanuaril, lähenes raudteele Oru raudteesilla lähedal J. Vjaltsevi salga viieliikmeline partisanigrupp kommunistliku noore Heinrich Tammemetsa juhtimisel. Partisanigrupp laskis puruks Oru raudteesilla. Vaenlase ešelon hävis täielikult. Gruppi jälitavate hitlerlaste eest taandudes langes kaks vaprat võitlejat — Kalju Gerenbaum ja Aleksei Smirnov.[122]

Pärast neid operatsioone kogunes Narva ja teistesse rindelähedastesse raudteejaamadesse rohkesti vaenlase ešelone sõjatehnika ja elavjõuga. Meie lennuväele avanes soodne võimalus efektiivsete löökide andmiseks seismajäänud ešelonidele ja jaamadesse koondunud hitlerlastele. Partisanide purustuste tagajärjel ei õnnestunud fašistidel mõnda aega kasutada seda raudteelõiku rinde varustamiseks ega ka Leningradi all lüüasaanud väeosade evakueerimiseks.

Operatsioonid raudteedel aga jätkusid. 30. jaanuaril juhtis tundmatu patrioodi käsi Kadrinast poolteist kilomeetrit Tapa poole kokku kaks sõjaväeešeloni. Veebruarikuu esimestel päevadel lasksid Peeter Kuragini partisanisalga võitlejad Võru—Petseri raudteeliinil Veski raudteejaama lähedal kraavi kaubarongi, mis vedas sõjaväevarustust rindele. Veebruarikuu keskel juhiti Kärkna jaamas kaubarong otsa tagavarateel seisvale sõjaväeešelonile, millele olid laaditud Narva rindele saadetavad suurtükid ja laskemoon. Selle tagajärjel purunes kümneid vaguneid ja hävis hulgaliselt sõjatehnikat.[123]

Üheaegselt operatsioonidega vaenlase raudteeliinidel pidasid Jakov Vjaltsevi salga partisanid fašistidega ka mitmeid lahinguid. Nii ründas paarikümnemeheline grupp 12. jaanuaril okupantide kolonni Narva—Gdovi maanteel. Partisanide ootamatu löögi tagajärjel kaotas vaenlane hulga mehi ja sõjatehnikat.[124]

Ühe suurema lahingu pidasid partisanid Peipsi järve

[121] EKPA, f. 4, nim. 1, s.-ü. 159, l. 14; s.-ü. 160, l. 20; s.-ü. 186, l. 123.

[122] EKPA, f. 4, nim. 1, s.-ü. 186, l. 152; s.-ü. 273, l. 18; nim. 2, s.-ü. 1516, l. 33; ENSV ORKA, f. R-358, nim. 1, s.-ü. 23, l. 14.

[123] EKPA, f. 4, nim. 1, s.-ü. 186, l. 267; ENSV ORKA, f. R-358, nim. 1, s.-ü. 23, l. 18, 28, 55.

[124] EKPA, f. 4, nim. 1, s.-ü. 159, l. 14; ENSV ORKA, f. R-63, nim. 1, s.-ü. 31, l. 15.

kirdekaldal Orjoli külas. Nad haarasid rõngasse vaenlase luuresalga ja sundisid teda relvad maha panema. Vangivõetud hitlerlastelt saadi teada, et küla lähedal asus eriüksus, kes tegeles külade põletamise ja riisumisega. Partisanid saatsid ühe vangivõetud hitlerlase külapõletajate juurde, et ta veenaks viimaseid partisanide poolele üle tulema. Ise aga asusid kaitsele. Varsti alustasidki fašistid ägedaid rünnakuid. Selgus, et tegemist ei olegi väikese erikomandoga. Partisanid saatsid ratsavirgatsi abipalvega Leningradi partisanibrigaadi juurde. Varsti oli abi kohal. Leningradlased haarasid hitlerlasi selja tagant, ja veel enne, kui fašistid jõudsid taibata olukorda, korraldasid partisanid neile tulise «sauna». Partisanidele langes sõjasaagiks suur hulk lahinguvarustust.[125]

Luuretegevuses ja lahingutes vaenlasega näitas erakordset vaprust ja ennastsalgavust üles salga luuraja narvalane Aleksander Trelin. Temale usaldatud ülesandeid täites käis ta korduvalt külades, kus asus vaenlane, ja tõi partisanidele väärtuslikke andmeid. Järjekordset ülesannet täites sattusid A. Trelin ja temaga kaasasolnud võitlejad fašistide rõngasse. Ebavõrdses võitluses sai Trelin haavata. Tema käes olevate dokumentide sattumine vaenlase kätte oleks võinud saada hukatuseks mitmekümnele inimesele, kes abistasid partisane ja olid nende kaastöölisteks külades. Kui hitlerlased tungisid haavatud partisani juurde, tõmbas ta granaadilt splindi. Aleksander Trelini süda lakkas tuksumast. Plahvatus purustas ka dokumendid. «Tema surmakartmatuse ja kangelaslikkuse tõttu jäid vaenlasel teadmata meie kaastöölised ja andmed meie partisanisalgast — agentuurvõrgu abil sai meie salk endiselt edukalt tegutseda,» kirjutas hiljem salga komissar Erich Lausik.[126]

Mitmest lahinguoperatsioonist võttis koos Leningradi partisanidega osa neljateistkümnemeheline eesti partisanisalk Paul Raagi ja Aleksander Turro juhtimisel. Pärast raskeid ja ohvriterikkaid lahinguid Kagu-Eestis oli see salk 1943. aasta lõpul siirdunud itta ja seal ühinenud alampolkovnik Kortšalini (hüüdnimega Major Maksim) salgaga. Kord vaenlast varitsedes aeti laiali fašistide 30-meheline kolonn ja võeti neilt ära veokid toiduainetega. Seejärel partisanid purustasid ja ajasid laiali vaenlase üksuse, kes oli ilmunud

[125] EKPA, f. 4, nim. 1, s.-ü. 159, l. 14; s.-ü. 186, l. 166; A. Kallaste. Partisanimärkmikku sirvides. — Rahvatasujad. Esimene raamat, lk. 83—84.

[126] EKPA, f. 4, nim. 1, s.-ü. 159, l. 16; s.-ü. 186, l. 82; s.-ü. 469, l. 55.

külasse, et elanikelt toiduaineid ja muud varandust röövida ning teha ettevalmistusi suurema garnisoni paigutamiseks külasse. Salk hävitas hitlerlaste luuregrupi ja purustas veski, kuhu vaenlane oli kogunud jahutagavarad armee varustamiseks. Ühtlasi pidasid partisanid kaitselahinguid vaenlase karistusüksustega, kes eriti aktiivselt ründasid partisane jaanuari lõpus ja veebruari alguses. Nende lahingute ajal õnnestus partisanisalgal võtta kindlasse haardesse üks fašistide karistusüksus. 76 hitlerlasest hävitati lahingus 33, ülejäänud võeti vangi. Hiljem võitles eestlaste partisanisalk külg külje kõrval vennasrahvaste partisanidega Slavkovitši rajoonis. Võeti osa lahingutest fašistlike vägedega, kes Punaarmee löökide all läände taandusid.[127]

Aleksandr Stepanovi ja Peeter Kuragini partisanisalgad rajasid oma baasid Pihkva järve idakalda metsarikkaile ja soistele aladele. Siit sooritasid nad luure- ja lahinguretki Eesti NSV territooriumile ning tegid selgitustööd kohaliku elanikkonna hulgas. Leonid Mäting ja Grigori Polozov lõid sidemed kohaliku põrandaaluse organisatsiooni juhi Serafim Sokoloviga, kellelt partisanid hakkasid saama rohkesti väärtuslikke andmeid vaenlase relvajõudude kohta. Samal ajal korraldasid partisanid diversioone ja häirisid vaenlast mitmel muul viisil. Pihkva järve looderannikul ründasid partisanid Peeter Kuragini ja Georg Kingissepa juhtimisel vaenlase garnisoni. Ootamatu pealetungi tagajärjel jooksid okupandid pesuväel laiali, avaldamata suuremat vastupanu. Teisal ründasid nad fašistide moonavoori saatemeeskonda ja andsid talumeestele tagasi hitlerlaste poolt röövitud varanduse.[128]

Relvastatud kokkupõrkeid toimus jaanuarikuu esimestel päevadel ka Kesk-Eestis, Järva- ja Pärnumaa piirimail. Siin võitles Ilmar Jürissoni partisanisalk, kes 1943. aasta sügisel Eestimaale saadetud salkadest eriti silma paistis. 1. jaanuaril avastati üks Jürissoni salga partisanigrupp Rahnoja külas. Fašistid ajasid välja Pärnumaa, Viljandimaa ja Järvamaa omakaitselased ning hakkasid piirama salga tegevusala. Järgnesid lahingud Vihtra, Pärassaare, Mädara, Aruküla ja Tõrvaaugu küla piirkonnas ning Kikepera rabas, kus asusid salga

---

[127] EKPA, f. 4, nim. 1, s.-ü. 68, l. 6—7; s.-ü. 186, l. 99, 228, 237, 250; s.-ü. 267, l. 7, 30, 71, 95; s.-ü. 268, l. 88, 99, 105; R. Lumi. Metsaradadel. — Rahvatasujad. Esimene raamat, lk. 117—125.

[128] EKPA, f. 4, nim. 1, s.-ü. 121, l. 20; s.-ü. 160, l. 19; L. Mäting. Teisel pool rindejoont. — Rahvatasujad. Esimene raamat, lk. 289—298.

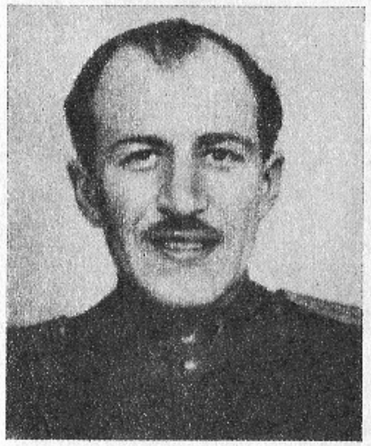

Eesti Partisaniliikumise staabiülema asetäitja Paul Stamm ning staabi ohvitserid Valdar Leede, Albert Must, Gustav Naan, Bernhard Ploom, Aleksander Teleman ja Valter Timo.

Marsruudiga tutvumas.
Grupp partisane vaenlase tagalas Kingissepa lähistel.

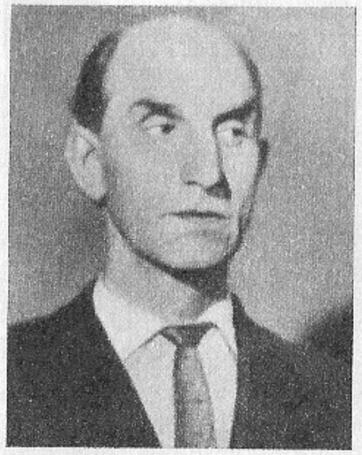

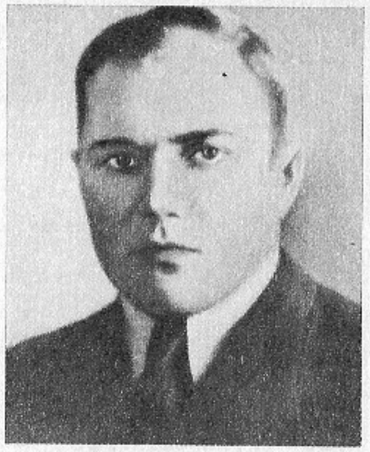

Partisanibrigaadide ja -salkade komandörid Andrei Filippov, Jakov Vjaltsev, Aleksander Kallaste, Leonid Mäting ja Ilmar Jürisson.

Sangarlik Punaarmee vabastab hiilgaslika eduga päev-päevalt Ukraina ja Moldaavia pinda saksa okupantidest. Eestlane, varsti saabub sinu vabanemistund!

TASUJA

Nii tõötavad eesti partisanid

Halastamatu saksavastase võitlusega lähendame vabanemistundi

Eesti partisanide löök hitlerlastele

LAHINGLEHT

NR. 6

Aprill, 1944. a.

PARTISANISALK – EESTI NSV TERRITOORIUM

…va tänu — …rim tänu

…lemused näitasid end … purules V. küüa … rüüstajatevastase, … küüa paljukirä… …st ja mahapõletamisest. Päraat seda kui …d, kes meie tasuja… …est saabord veel …id, olid laiali ki… …d ja eemale poolt …ravalmisoleku hoi… …etud vaenulase oli…

Ajavahemik 1.—19. aprillini on meie salgale olnud võitlusrohke, aga nend võitlused on olnud ka tulemusrikkad. Oleme selle ja jooksul lasknud õhku 3 vaenlase sõjaväeesheloni, hävitanud ühe vaenlase liikuva patrulli raudteel ja süüdanud 3 maanteesilda. Meie suurimaks saavutuseks sel võitlusetapil tuleb lugeda V. küüa päästmist mahapõletamisest ning paljaksrööviraisest.

Ent me ei tohi jääda rahule saavutatuga! Veel tallab vaenlane meie kalli kodumaa püha pinda. Meie ei saa olla rahul

Tervitusi võitlus… …lastele!

Seltskonnaeht… …lõe… …lasemad võitlejat… …ned teile! Mele… …rumaskul SS-laste… …sõnile saadud haav… …jaha paranemas. … …binte kindlas. va… …gas. Inimesed h… …vad meie eest häst… …mele. mõtled … …põevalt teie jaure… …võitluse juures. … …me juba otse pea… …jälle teie kõrval.

SURM SAKSA OKUPANTIDELE!

EESTI MEHED JA NAISED!

PIDAGE ARVET KÕIGI KURITEGUDE KOHTA MIS SAKSLASED JA NENDE KÄSILASED EESTIS ON TOIME PANNUD JA PAŇEVAD!

Jõuandudes Punaarmee purustavate löökide all veride peaga lääneb saksa röövlite armee

PÕLETAB

meie linnu, küttesid ja aiavikke, meie koole, kirikuid ja rahvamaju;

PURUSTAB

Tõkkainega meie vabrikuid, tehaseid, raudteid ja sadamaid;

LAASTAB

meie kunstiväärtusid, meie teatreid;

RÖÖVIB

meie rahvalt vara

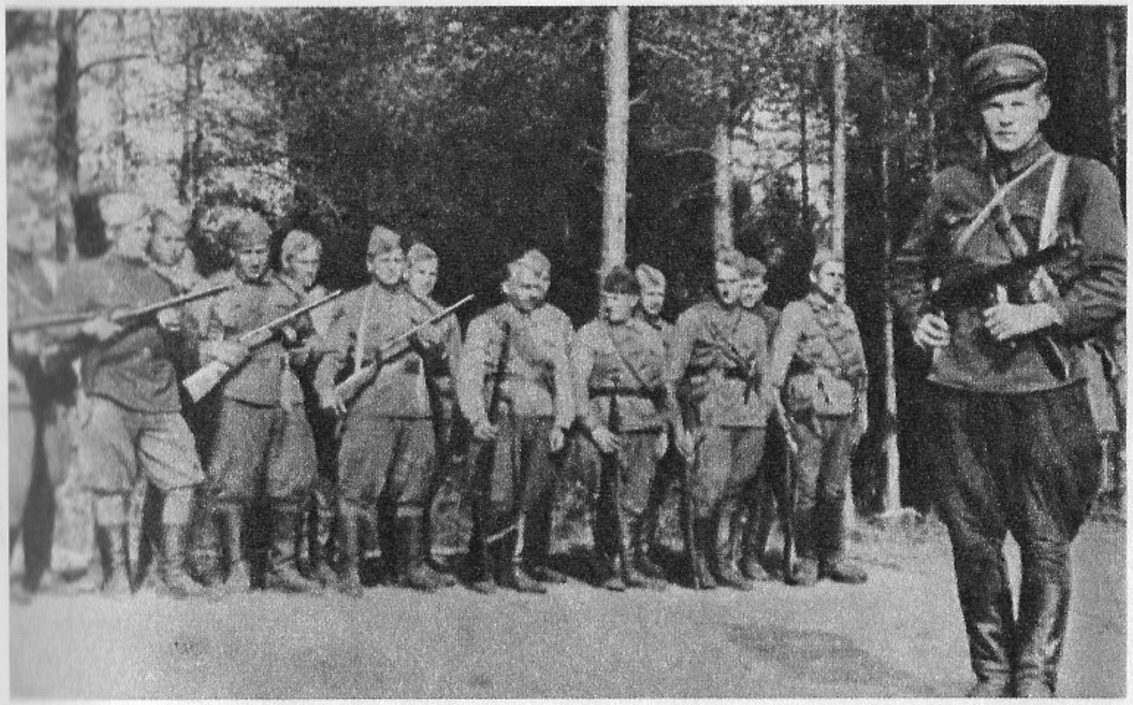

Partisanide üleskutseid ja häälekandjaid.
Aleksandr Stepanovi (ülal) ja Peeter Kuragini partisanisalgad.

Tublimaid partisane: Enn Aasa, Sofia Aartee (Andrejeva), Sergei Domnin, Eduard Jaus, Reginald Kallas, Rudolf Keskla, Georg Kingissepp, Alfred Laksberg, Erich Lausik,

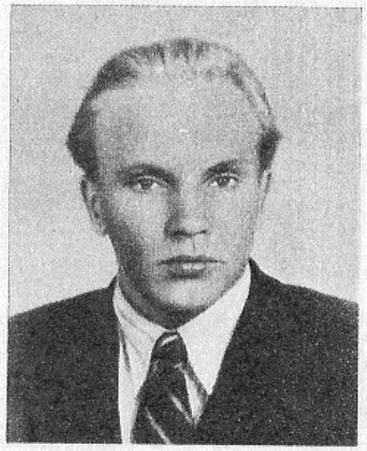

Rudolf Lumi, Prits Maaker, Leonid Maide, Aleksander Rattik, Eduard Schmidt, Tarmo Talvi, Heinrich Tammemets, Aleksander Turro, Evald Uibo.

Puhkehetkel vaenlase tagalas.

Partisanid Elmar Luts ja Jüri Ulanov Kõpu metsas Viljandimaal septembris 1944.

Partisanisalga „Vaim" komandör Arno Avarsoo ja radist Richard Melts.

Salga võitlejad ja nende abistajad kokkutulekul Viljandis 24. juunil 1972.

Partisanide aktiivne abistaja Albert Pärnasalu koos abikaasa Valiidaga.

Endine partisanigrupi komandör Ernst Brauverk ja gruppi abistanud Maria Sipp (vasakul) ning Loviisa Niiberg.

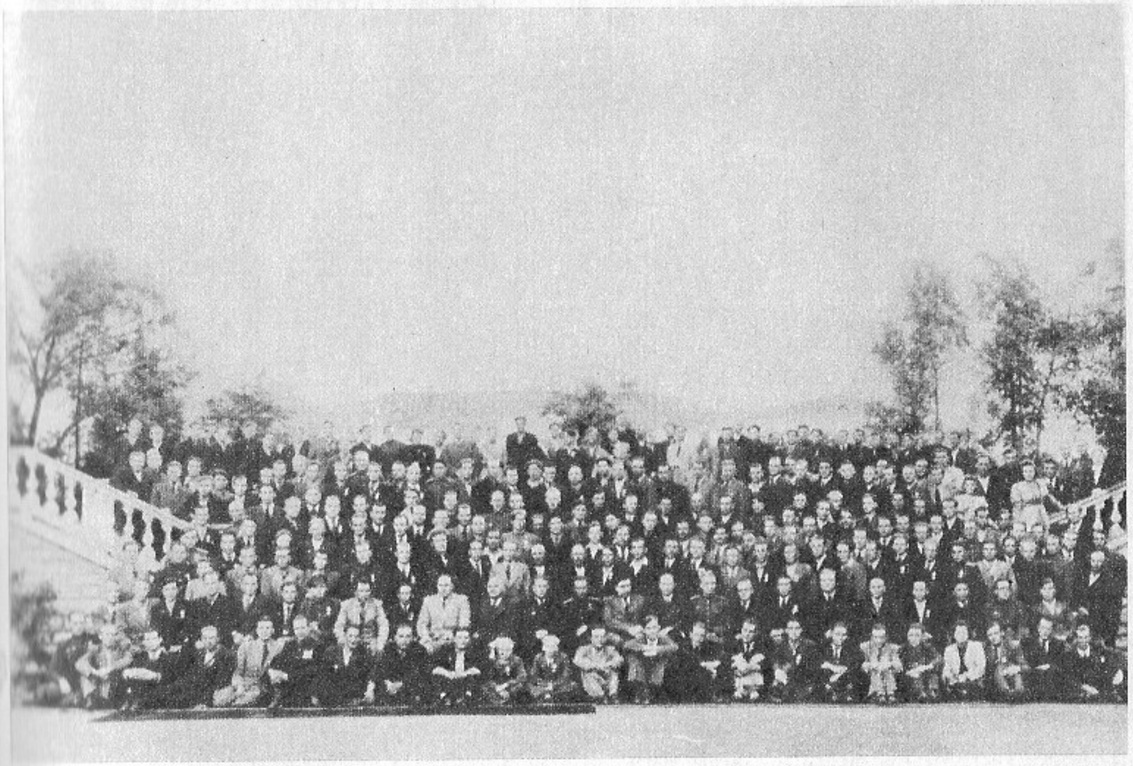

Autasustatud partisanid Eesti NSV Ülemnõukogu Presiidiumis 4. augustil 1945.

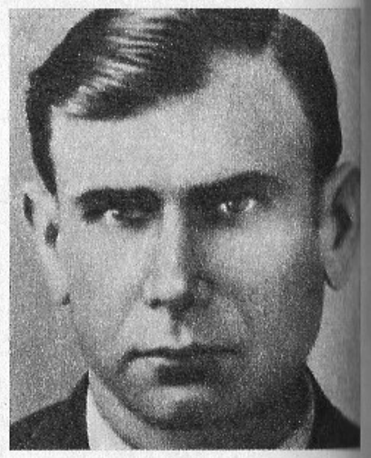

Okupeeritud Eestis tegutsenud luurajad Valentin Baranov, Nikolai Borovkov, Harri Erm, Kuno Jaanson, Aleksander Estrin, Grigori Polozov, Boriss Solomahhin, Lidia Somova (Zaitšenko) ja Voldemar Tasane.

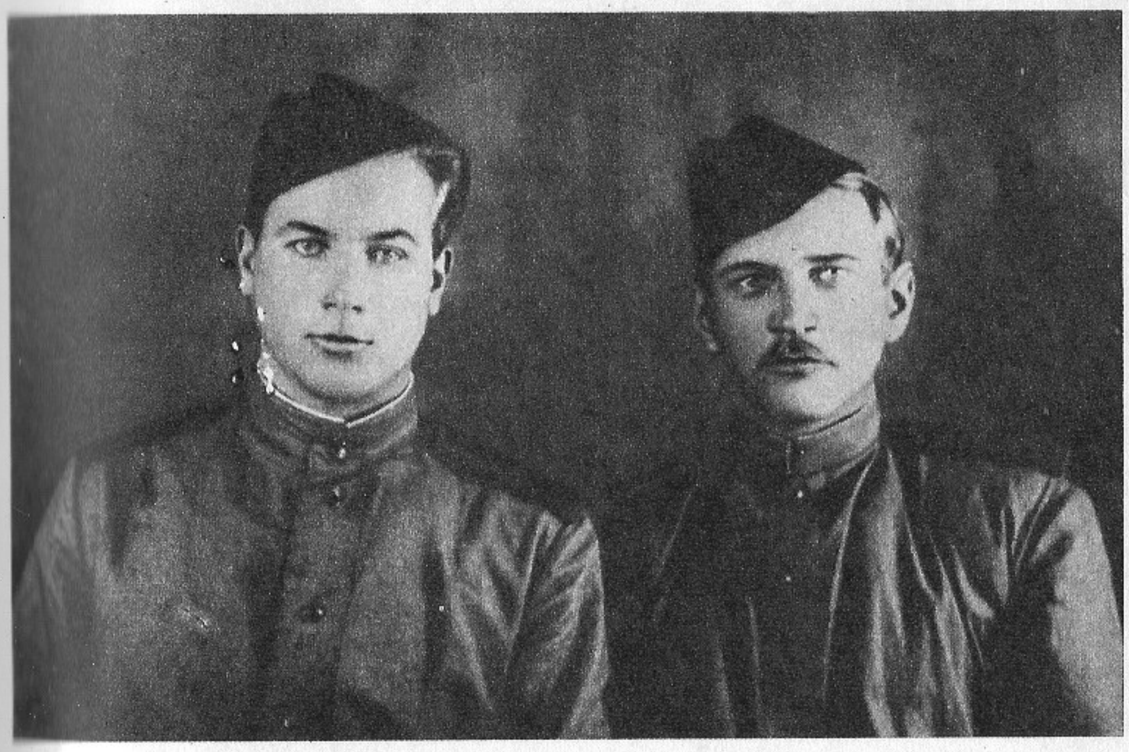

Nõukogude Liidu kangelased Vladimir Fjodorov ja Leen Kullman.

Hans Kaal ja Rudolf Mändla.

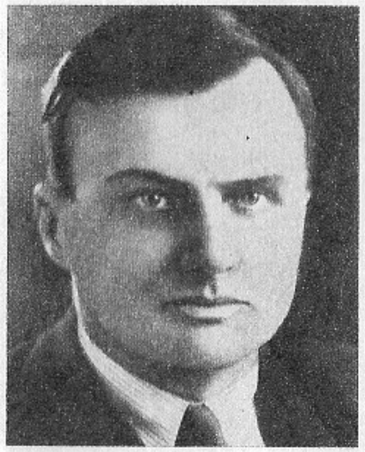

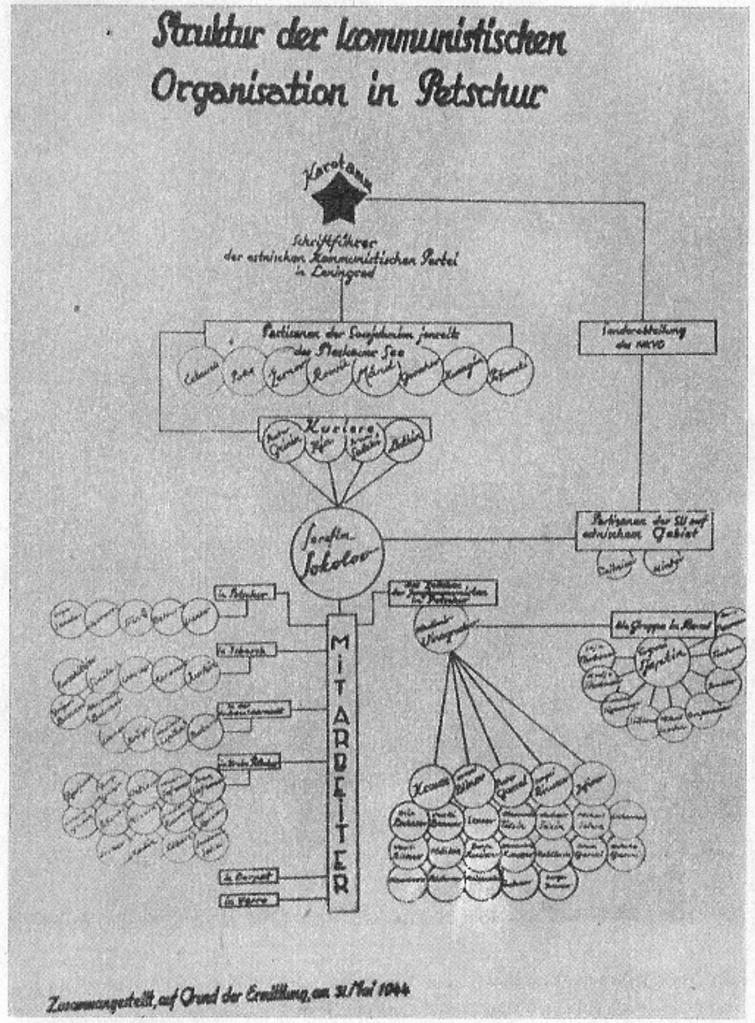

Serafim Sokolov.

Fašistlikus politseis koostatud Petseri põrandaaluse organisatsiooni struktuuri skeem.

Organisatsiooni liikmed Irina Berezneva, Konstantin Hint, Anatoli Krause, Ivan Latkin, Irmgard Nurmhein, Ivan Selski, Olga Sokolova, Aleksander Tolsin ja Aleksander Truuts.

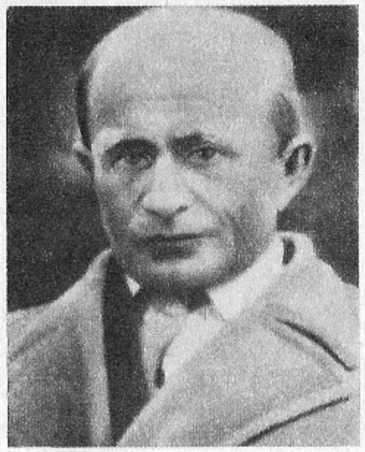

S. Sokolovi põrandaaluse organisatsiooni Tallinna grupi juht Jevgeni Tjaptin (vasakul) oma töökaaslastega.

Grupi liikmed Klavdia Tšernova, Pavel Trelin ja Astra Randkivi.

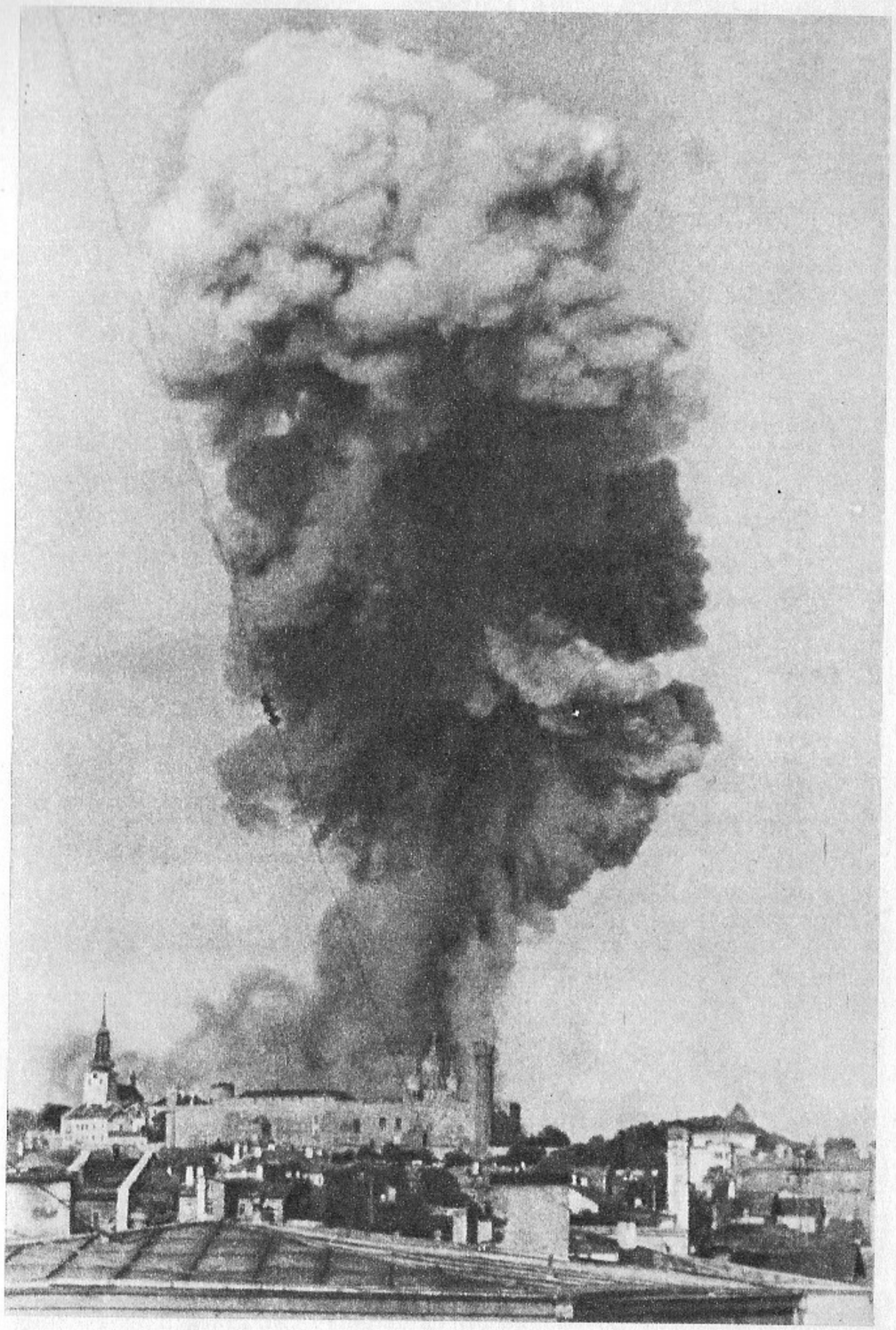

Nõukogude patrioodid lasksid 25. juulil 1944 Tallinna sadamas õhku hitlerlaste laeva.

Üks Klooga surmalaagri barakkidest pärast fašistide põgenemist.

Maja rusud, kus vangistatuid elusalt põletati.

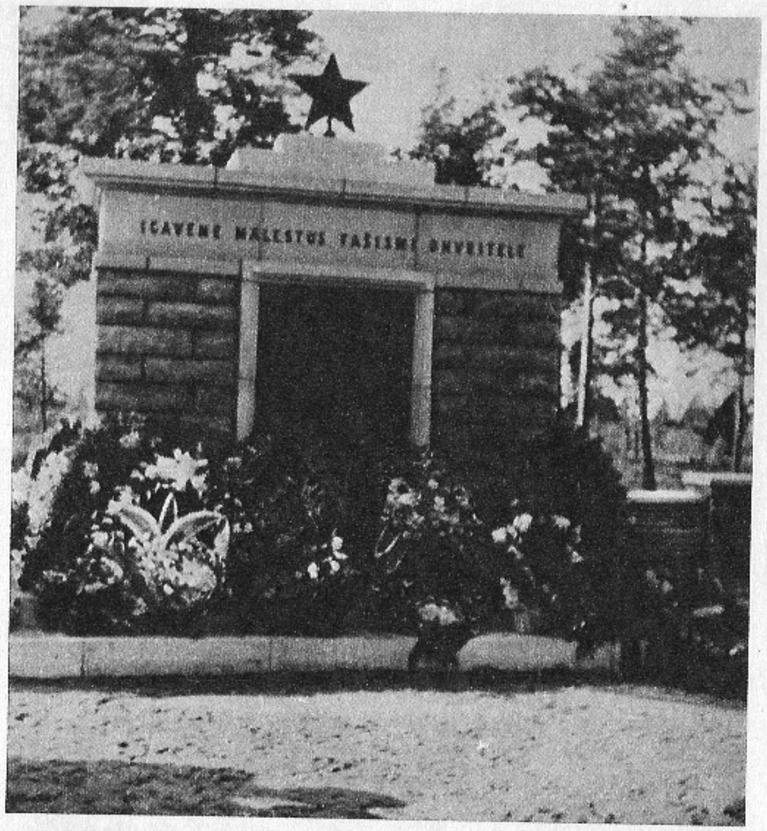

Mälestusmärk fašismiohvritele Kloogal.

Pooleldipõlenud tuleriit Klooga surmalaagris.

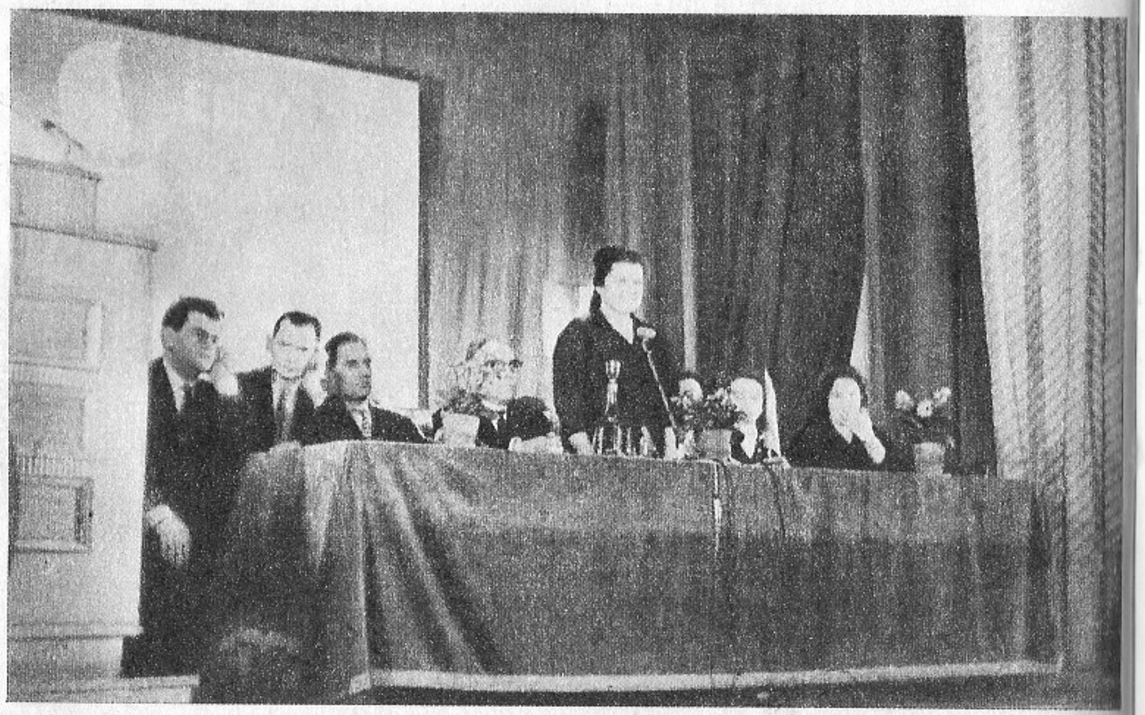

Endiste fašismivangide vabariiklikul kokkutulekul 19. veebruaril 1965 esineb Meta Vannas.

Vaade saali.

staap ja tagavarad. Et partisanid olid sunnitud lahingu vastu võtma talveoludes, mil ülekaalukast vaenlasest lahtirebimine on raske, siis kanti tõsiseid kaotusi. Mitu partisani langes ebavõrdses võitluses, mitmed sattusid laskemoona lõppedes vangi. Vaenlase jälitusüksuste võrgust õnnestus läbi murda ainult staabigrupil, keda juhtis salga komandör Ilmar Jürisson.[129]

Hulga raskeid lahinguid hitlerlastega pidasid need partisanid, kes ajavahemikul 7.—16. veebruarini lennukitel üle rindejoone saadeti. Kokku oli neid veidi üle 160 inimese, sealhulgas ka ligemale sada vabatahtlikku varem Leningradi oblasti territooriumil võidelnud partisanide hulgast. Kuus luure- ja diversioonigruppi saadeti Viru-, Järva-, Viljandi- ja Võrumaale, neli gruppi ja Viktor Vennikovi salk Tartumaale Võrtsjärve lähistele.[130] Seega alustasid nad oma tegevust piirkondades, kus asusid hitlerlaste tagalapositsioonid ja paiknesid reservid, kelle käsutuses olid soomusmasinad, lennukid, suurtükid ja teised raskerelvad. Võrtsjärve idakallas, kus alustas võitlust osa veebruarikuu keskpaiku üle rindejoone saadetud partisanidest, oli küll rindest veidi kaugemal, kuid võrdlemisi tihedasti asustatud. Mõne kilomeetri kaugusel partisanide maandumis- ja laagripaikadest asusid sakslaste mitmesugused väeosad ja baasid. Fašistid, kes kartsid partisanide lööke tagalabaasidele, mobiliseerisid kõik oma jõud rahvatasujate vastu.

Grupp Leningradi oblasti partisane-vabatahtlikke, kes maandusid 7. veebruaril Võrtsjärve kirdekaldal, sattus juba järgmisel päeval hitlerlaste rünnaku alla. Partisanidel tuli neile ebasoodsates tingimustes pidada kaitselahingut hilisõhtuni. Kõik fašistide katsed sundida partisane alla andma luhtusid. «Omakaitse» kaotas sel päeval kuus meest ja oli sunnitud taanduma. 9. veebruari hommikul lahing jätkus juba märgatavalt arvukama vaenlasega. Hitlerlased olid partisanide vastu saatnud üle kahesaja mehe. Kuigi partisanide kuulid niitsid maha kümneid hitlerlasi, kaotasid nad seejuures oma komandöri kommunist Mihhail Tihhomirovi. Partisanid otsustasid vaenlase piiramisrõngast läbi murda. See õnnestuski. Peaaegu ilma laskemoonata ja mitu päeva kestnud lahingutest kurnatud, liikusid nad kiiresti edasi.

[129] ENSV ORKA, f. R-358, nim. 1, s.-ü. 9, l. 97; s.-ü. 23, l. 2—4; I. Jürisson. See ei unune. — Rahvatasujad. Esimene raamat, lk. 66—68.

[130] EKPA, f. 4, nim. 1, s.-ü. 33, l. 47—50; s.-ü. 160, l. 6; LPA, f. O-116, nim. 1, s.-ü. 1312, l. 1.

Talveoludes polnud aga võimalik nii kaduda, et jälgi järele ei jääks. Partisanidel tuli astuda uuesti fašistidega võitlusse. Ebavõrdsete lahingute käigus langesid veel grupi komissar Leonid Zubkov, partisanid Vassili Arbuzov, Viktor Batujev, Vassili Buratšikov, Nikolai Fedotkin, Vassili Ištšenko, Tatjana Ježova, Igor Ossada, Nikolai Redkin ja Leonid Trošin.[131]

Vapralt võitlesid ka teised partisanid. Hitlerlaste endi tunnistuse kohaselt pidasid partisanid nende mitmesajaliste üksuste survele vastu erakordse vaprusega. Ühes hitlerlaste päevaaruandes näiteks teatatakse, et 21. veebruaril ründasid nad partisane Võrtsjärve idakaldal Pagavere metsas Kapsta—Kuremõisa joonel pärastlõunal kella veerand neljast kuni pimeduse saabumiseni. Kuid nende katsed ligi paarikümnemehelist gruppi kaitsepositsioonidelt välja lüüa ei andnud tulemusi.[132]

Eriti paistis silma oma vapruse ja lahingutulemuste poolest partisanigrupp, keda juhtis kommunist Aleksandr Ivanov. See 14-liikmeline grupp maandus langevarjudega 7. veebruaril Virumaal Ratva rabas, s. o. fašistide rinde vahetus tagalas. Kolmandal päeval ründas neid mitmesajameheline vaenlase üksus. Nagu hitlerlaste endi aruannetest nähtub, kaotasid nad üle kahekümne mehe ja olid pärast neljatunnist lahingut sunnitud taanduma. Vaenlane mobiliseeris kogu ümbruskonna «Omakaitse» üksused ja Virumaa «jahikomandod» ning koondas need 13. veebruari varahommikuks Saarevälja küla piirkonda, kus partisanid sel ajal viibisid. Seegi kord kaotasid lahingu hitlerlased, kes pöördusid nüüd rindeväeosade poole palvega saata abivägesid. Seoses sellega, et partisanidel oli lahingumoon lõpukorral, hakkasid nad manööverdama Peipsi põhjakalda metsades. Partisanid kogusid väärtuslikke andmeid vaenlase jõudude asetuse ja kindlustuste kohta Narva jõe läänekaldal ning pöördusid seejärel tagasi Peipsi idakaldale. Kangelaslike lahingute käigus jätsid võitluses fašistlike anastajatega oma elu viis vaprat partisani: grupi komissar kommunist Ivan Beskorabajev, kommunist Afanassi Bulagev, kommunistlik noor Sergei Filippov, luureülem Fjodor Kondratjev ja võitleja Anatoli Ivanov.[133]

Neil külmadel talvekuudel pidasid partisanid hitlerlastega ägedaid lahinguid veel mujalgi Viru- ja Tartumaal, samuti

[131] R. Lumi. Tasujad, lk. 182.
[132] ENSV ORKA, f. R-60, nim. 1, s.-ü. 60, l. 88.
[133] R. Lumi. Tasujad, lk. 184.

ka mitmes paigas Valga-, Võru-, Viljandi-, Järva- ja Harjumaal. Lahingute ägedusest kõnelevad vaenlase kaotused võitlusest partisanidega. Ainuüksi «Omakaitse» kaotas lahingutes partisanidega Eestimaa territooriumil vähem kui poolteise kuu jooksul ligi sada meest. Palju mehi langes rivist välja ka hitlerlaste regulaarväeosades, kes võtsid osa lahingutest partisanidega.[134]

Omaette peatüki eesti partisaniliikumise ajaloos moodustavad partisanibrigaadide lahinguretked. Partisanibrigaadid komplekteeriti Peipsi järve idakaldal. Nendesse kuulusid Eesti Partisaniliikumise Staabi poolt ettevalmistatud partisanid ja varem Leningradi oblastis võidelnud partisanibrigaadide võitlejad.

Esimesed kaks brigaadi alustasid teekonda üle Peipsi vaenlase tagalasse 24. veebruaril, s. o. kaks päeva pärast seda, kui Kõrgema Ülemjuhatuse Peakorter oli Leningradi ja 2. Balti rinde vägedele andnud uue ülesande — viia lõpule fašistliku armeegrupi «Nord» purustamine ja alustada Nõukogude Baltikumi vabastamist. Partisanide ees seisis nüüd tähtis ülesanne — aidata vahetult kaasa Eesti NSV vabastamisele.

26. veebruari varahommikul jõudsid partisanid Peipsi loodekaldale Katase küla alla. Kella nelja-viie vahel ründasid nad kohalikku fašistide garnisoni ja hävitasid selle. Esimese brigaadi komandör Andrei Filippov saatis Eesti Partisaniliikumise Staabile järgmise radiogrammi: «Teie käsk on täidetud. Puhastasime Katase küla. Trofeed 2 kuulipildujat ja vintpüsse. Hävitatud 17 veoautot varustusega.»[135]

Pärast lühiajalist puhkust jätkasid partisanid lahinguülesande täitmist. Esimene brigaad, kuhu kuulus 250 inimest, hakkas Andrei Filippovi juhtimisel liikuma loodesse, teine, 140-meheline brigaad Fjodor Jangirovi juhtimisel läks kirde suunas.

A. Filippovi brigaad asus Roostoja külla ja võttis sisse ringkaitse. Komandör saatis välja luure Tudulinna, Iisaku ja Rannapungerja suunas, et vaenlane ei saaks ootamatult läheneda. Järgmise päeva õhtupoolikul ründas umbes sada fašisti Roostojat. Partisanid võtsid nad vastu koondtulega. Vaenlane löödi suurte kaotustega tagasi.

[134] ENSV ORKA, f. R-353, nim. 1, s.-ü. 23, l. 58.
[135] EKPA, f. 4, nim. 1, s.-ü. 46, l. 8; s.-ü. 160, l. 33; s.-ü. 206, l. 42.

Seejärel saatis vaenlane partisanide vastu juba suuremad jõud. Hitlerlaste kolonnid tankide ja suurtükiväe toetusel liikusid küla peale kolmest suunast. Partisanid saatsid teedele löögigrupid, kes järk-järgult lahinguga taandusid, nõrgestades sellega vaenlase jõudu. Tankidele läks vastu seitse partisani Aleksander Pajuste juhtimisel, et purustada soomusmasinad granaatidega. Kangelaslikult langes seal partisan Henno Heinla. Ta heitis tanki suunas granaadi, kuid samal momendil tabas teda vaenlase kuul. Oma vaprusega andsid lahingus vaenlase tankidega teistele eeskuju ka Bruno Reelo ja Ernst Ottender. Hitlerlased paisati suurte kaotustega tagasi. Öösel lahkusid partisanid külast ja liikusid edasi põhja poole ning jäid laagrisse Madisesaare talu ümbrusse.[136]

Partisanibrigaadi liikumine põhja poole tegi hitlerlaste väejuhatuse eriti valvsaks. Ähvardasid ju partisanid läbi lõigata Narva all võitlevate vägede peamisi kommunikatsioone. Partisanide vastu saadeti lisaks igas suuremas külas asuvatele garnisonidele kiiresti uusi väeosi ülesandega partisanid ümber piirata ja hävitada. Hitlerlaste jalaväeosi toetasid tankid ja suurtükid. Mõnel päeval tuli partisanidel maha pidada mitu lahingut. Samal ajal tuli neil kogu aeg viibida lageda taeva all. Temperatuur aga langes tihti paarkümmend kraadi alla nulli. Samuti oli toidu hankimisega suuri raskusi, sest väiksematest küladest olid hitlerlased elanikud välja ajanud, suuremates aga asusid vaenlase väeosad.

Partisanid jätkasid ennastsalgavat võitlust. Alatasa kestvate lahingute kõrval jätkus neil veel jõudu selleks, et õhkida sildu, purustada teid ja sideliine ning tekitada vaenlasele muud kahju.

Partisanide ennastsalgavusest annab kujutluse juhtum Muraka soo lõunaserval Mäurasaare talus. See oli 6. märtsil. Brigaad asus rännakule. Tallu jäi üheksameheline grupp, kes pidi partisane jälitavat vaenlast seni kinni hoidma, kui brigaad ümber paikneb. Kuid vaenlane ründas talu ootamatult suure jõududega. Grupp oli sunnitud taganema. Teiste taandumist jäi kuulipildujaga katma kommunistlik noor Heinrich Tammemets. «Olge mureta, kuni elus olen, seni fašistid siit läbi ei lähe,» ütles ta seltsimeestele. Haavatuna võitles vapper partisan viimse padrunini. Kui vaenlane teda

[136] EKPA, f. 4, nim. 1, s.-ü. 93, l. 5; s.-ü. 160, l. 33.

kinni võtma läks, laskis mehine partisan enda granaadiga õhku.[137]

Poeet Mart Raud kirjutas pärast Heinrich Tammemetsa kangelasteo teatavakssaamist:

Ta ikka veel üksinda kümnete vastu —
tuletuisk igast suunast ta pihta käis.
Nüüd, ... ta tõusis, paar vaaruvat sammu astus
ning langes... näe, põlvili lumme jäi...
Kas tõesti nii haavatult, surmavalus,
saksa timukailt armu ja halastust palus
eesti partisan Tammemets?...
Nad jooksid ju haavatut haarama vangi,
kellel padrunid otsas, läbi lastud jalg.
Aga veel üks granaat, mis võiks lõhkuda tanki,
oli varjul tal verise hõlma all...
Ja kui sakslaste salk küüned õlga tal surus,
siis — kärgatas plahvatus, kiskus nad puruks.
Hukkus partisan Tammemets.[138]

Vaatamata partisanide vaprusele ja mehisusele muutusid lahingud iga päevaga raskemaks. Fašistid jälitasid neid järelejätmatult nii päeval kui ka öösel. Seepärast otsustas brigaadi juhtkond viia partisanid uuesti Peipsile. «Edasine viibimine tagalas ähvardas röövida brigaadilt lahinguvõime ja teda oleks oodanud kasutu häving,» põhjendas seda otsust brigaadi komandör Andrei Filippov.[139]

16. märtsil purustas brigaad äkkrünnakuga vaenlase garnisoni Uuekülas ja läks üle Peipsi jää tagasi vabastatud alale järve idakaldal.

Fjodor Jangirovi partisanibrigaadi retk kulges paralleelselt Narva jõega, 15—20 kilomeetri kaugusel fašistide eesliinist. Juba selline asukoht määras ära partisanide tegevuse iseloomu. Brigaadi luureülema meenutuste järgi pidid partisanid pidevalt liikvel olema, et vaenlane ei saaks koondada suuremaid üksusi ja neid sisse piirata. «Kogu meie Eesti NSV territooriumil viibimise ajal ei möödunud ühtegi päeva, mil vaenlasega ei oleks tulnud pidada 4—5 lahingut. See aga sundis meid alatasa asukohta vahetama.»[140]

Esialgu oli F. Jangirovi brigaadi partisanidel kokkupõr-

[137] EKPA, f. 4, nim. 1, s.-ü. 93, l. 49; s.-ü. 160, l. 34; nim. 2, s.-ü. 1516, l. 33.
[138] M. Raud. Sõjasõna. Tallinn 1970, lk. 54—55.
[139] A. Filippov. Partisanibrigaad. — Rahvatasujad. Esimene raamat, lk. 142.
[140] A. Kallaste. Partisanimärkmikku sirvides. — Rahvatasujad. Esimene raamat, lk. 87—88.

keid suhteliselt väikeste vaenlase üksuste ja garnisonidega. Nii püüdis partisanide edasiliikumist Iisaku suunas peatada umbes paarikümnemeheline fašistide üksus. Niisugune väike grupp ei suutnud partisanide liikumist takistada, kuid ei lasknud ka partisanidel oma ülesandeid rahulikult täita. Võimatu oli normaalselt puhata. Sahka külas ründas partisane fašistide üksus, milles oli ligikaudu paarsada meest. Partisanid lõid rünnaku küll tagasi, kuid külasse peatuma jääda ei söandanud. Öö läbi liikusid nad jälgede segamiseks mööda metsi ja soid. Peatuti alles Taga-Potsiku külas. Kuid peagi selgus, et hitlerlased olid naabruses. Ja jälle tuli anda lahinguhäire. Fašistid tungisid tankide toetusel peale kolmest küljest. Brigaadi juhtkond leidis, et kujunenud olukorras lahingut vastu võtta oleks mõttetu ja otsustas murda piiramisrõngast läbi gruppide kaupa. Et eelnevalt oli kokku lepitud, kus taas kohtuda, oli brigaad järgmisel päeval jälle lahinguvalmis ja jätkas oma tegevust.

Ägedate lahingute tunnistajateks olid Imatu leetseljakud ja sooservad. Vaenlane koondas partisanide asukoha ümber ülekaalukad jõud. Varahommikul hiilisid fašistid partisanilaagri suunas kavatsusega rünnata partisane ootamatult. Partisanid olid seda ette näinud ja juba varakult sobivad tulistamiskohad valinud. Künklik ja mätlik metsaalune pakkus häid võimalusi maskeerimiseks ja manööverdamiseks. Seetõttu õnnestus kutsumata külalisi väärikalt vastu võtta: partisanid lasksid fašistidel läheneda «käeulatusse» ja avasid siis korraga tule kõigist relvadest. Vaenlane löödi suurte kaotustega tagasi.

Mõni aeg hiljem ründas vaenlane partisane uuesti ja nüüd juba tankide toetusel. Tankide vastu olid partisanide relvad aga võimetud. Tuli taanduda tihedamasse metsa, kuhu tankid ei pääsenud ja kus võis lahingusse astuda ka mitmekordselt arvukama vaenlasega.

Suuremad lahingud pidas teine partisanibrigaad veel Ongassaares ja Varesmetsas. Nendes lahingutes paistsid teiste hulgast eriti silma brigaadi luureülem Aleksander Kallaste, partisanid Enn Aasa, Martin Laas, Artur Viilup ja paljud teised. Ühtekokku pidas brigaad kahe nädala jooksul üle kahekümne lahingu. Ja seda tingimustes, kus kraadiklaas näitas öösiti kuni 20 kraadi alla nulli. Tule tegemine oli ohtlik, sest lõkked olid vaenlase lennukitele headeks orientiirideks. Üle järvejää tulles olid partisanid kaasa võtnud peamiselt laskemoona. Toiduaineid arvati saada kohapealt. See lootus aga ei täitunud. Puudusid ka võimalused

lennuki vastuvõtmiseks — seetõttu ei saadud haavatuid evakueerida ega ka laskemoona- ja toiduvarusid täiendada. Võitlus käis üheaegselt fašistide, külma ja näljaga.

Pärast paarinädalast võitlust vaenlase tagalas läks ka F. Jangirovi partisanibrigaad märtsi keskel taas üle Peipsi tagasi fašistidest vabastatud alale. Okupeeritud territooriumil viibimise jooksul hävitasid A. Filippovi ja F. Jangirovi partisanibrigaadid sadu vaenlase sõdureid ja ohvitsere, peaaegu poolsada autot, purustasid viis silda, kümneid kilomeetreid sideliine jne.[141]

Sel ajal kui A. Filippovi ja F. Jangirovi brigaadid pidasid kõige tulisemaid lahinguid, tuli Kallaste ja Mustvee vahel Omedu jõe vasakul kaldal maale kolmas partisanibrigaad Dmitri Makarovi juhtimisel. 12. märtsi hommikul hävitas brigaad äkkrünnakuga vaenlase garnisoni Kasepää külas ja liikus kümme kilomeetrit edasi läände, kus lootis veidi puhata. See aga ei läinud korda. Vaenlasel oli ümbruses rohkesti väeosi, sealhulgas üksused, mis olid teel Narva rindele. Vaenlane koondas kiiruga käepärast olevad jõud ja alustas järgmise päeva ennelõunal pealetungi. Brigaad taandus metsa. Õhtu eel jõudsid vaenlase üksused talle järele. Aga enne kui need suutsid rünnakuks hargneda, lõid partisanid Nikolai Šumilovi juhtimisel hitlerlaste read segi. Jättes lahinguväljale kümneid laipu, põgenesid hitlerlased kabuhirmus Mustveesse. Partisanid said rikkalikult trofeesid: automaate ja vintpüsse, kuulipildujaid, miinipildujaid ja palju muud sõjavarustust. Seejärel suundus brigaad põhja poole.[142]

Partisanidel oli tee vaba Mustveesse, kus hitlerlaste endi tunnistusel valitses paanika. Kardeti, et partisanid tungivad linna. Abiväge ei saadud kutsuda, sest telefoniliinid olid läbi lõigatud. Brigaadi juhtkond aga ei teadnud, mis sünnib ümbruskonnas. Hommikul väljasaadetud luuresalgad ei pöördunud tagasi brigaadi, kes vahepeal oli sunnitud mõned kilomeetrid edasi liikuma. Vastupidi, luuresalkade komandörid viisid oma mehed Peipsi kaldale ja seejärel üle jää järve idakaldale. Sellega nõrgendasid nad brigaadi jõudusid ja andsid vaenlase tagalasse jäänud võitlejatele ka moraalse löögi.[143] Brigaadi juhtkond enam uusi luurajaid välja ei

[141] EKPA, f. 4, nim. 1, s.-ü. 93, l. 11; s.-ü. 160, l. 33—35; s.-ü. 186, l. 304, 334.

[142] EKPA, f. 4, nim. 1, s.-ü. 160, l. 37.

[143] Sealsamas, l. 38; s.-ü. 186, l. 320, 324, 337, 362, 373; s.-ü. 200, l. 55—58.

saatnud ja hakkas pimesi edasi liikuma Avinurme—Sadala metsade suunas.

Nüüd hakkas vaenlane partisanide teele lõkse seadma. Otsustava löögi andmiseks mobiliseerisid hitlerlased kõik lähemad «Omakaitse» üksused ja kutsusid kohale rindeväeosi, kelle käsutuses olid soomusmasinad ja suurtükid. Kartes, et brigaad võib ühineda A. Filippovi partisanidega, koondasid hitlerlased peamised jõud Avinurme suunduvatele teedele ja sealsetesse küladesse.

Antud olukord nõudis brigaadi juhtkonnalt erilist operatiivsust ja kõigi asjaolude arvestamist. Kuid brigaadi komandör Dmitri Makarov ja komissar Eduard Kivisikk alahindasid fašistide jõudu ja kavalust ning jäid liigselt lootma partisanide vaprusele. Ülemäära palju aega kulutati rännaku organiseerimisele. Luure saadeti vaid 100—150 meetrit kolonnist ettepoole. Selle tagajärjel jooksis brigaad Ulvi ja Lilastvere vahel Mustvee jõe sängis rinnutsi otsa vaenlase varitsusüksustele. Kuigi mehed võitlesid erakordselt vapralt, lagunes brigaad mitmesse ossa.[144]

Partisanide edasine tegevus arenes peamiselt kolmes suuremas salgas, kes pärast lahingut Mustvee jõe luhal liikusid põhja, ida ja kagu suunas.

Kõige aktiivsemalt võitles umbes sajameheline salk, kes liikus Nikolai Šumilovi ja Aleksandr Stepanovi juhtimisel põhja poole. Selle salga tegevus oli Tartu- ja Virumaa piirialadel niivõrd aktiivne, et vaenlane kutsus abijõude veel Rakverest, Paidest ja mujalt. Fašistide väejuhatus andis sealsete partisanide vastu peetavate lahingute üldjuhtimise kindral Hornile. Partisanide liikumispiirkonda saadeti järjest uusi väeüksusi, keda toetasid soomusmasinad. Kolmanda brigaadi võitlejatel tuli pidada neil märtsikuu päevadel palju raskeid lahinguid Imukvere, Tuimõisa, Mäeküla, Saaremetsa, Ersiku, Ninasi, Torma, Nõmme ja Kasepää kandis.[145] Vapralt võitlesid nendes rasketes lahingutes Grigori Gurko, Prits Maaker, Vladimir Talalajev, Orest Truu, Nikolai Turkestanov, Evald Uibo ja kümned teised patrioodid, kellest paljud andsid oma elu võitluses fašistlike vallutajatega.

Kerkib üles küsimus, miks 1944. aasta talvekuudel, millal partisaniliikumine okupeeritud Eestis arenes märgatavalt

[144] EKPA, f. 4, nim. 1, s.-ü. 96, l. 1—7; s.-ü. 160, l. 37—38; s.-ü. 215, l. 1—3.

[145] ENSV ORKA, f. R-358, nim. 1, s.-ü. 23, l. 81—95; R. Lumi. Tasujad, lk. 188—198.

aktiivsemalt kui eelmistel sõja-aastatel, ei jäänud suurem osa sel ajal üle rinde tulnud partisanigruppidest ja -brigaadidest pikemaks ajaks okupeeritud territooriumile? Kas seda põhjustasid üksnes külmad talveilmad, suuremate metsamassiivide puudumine ja mõnede komandöride küündimatus? Kõik need tegurid avaldasid muidugi oma mõju, kuid need ei olnud kaugeltki peamised.

Põhiliseks oli jõudude vahekorra küsimus. Teatavasti oli hitlerlaste olukord Eestimaal 1944. aasta veebruarikuu alguses kriitiline. Punaarmee löökide all Leningradi rindel purustatud fašistlikud väed kihutati 220—280 kilomeetrit läände ja edelasse. Paljud fašistide ninamehed Eestis pakkisid juba kohvreid, kartes pealetungi vahetut jätkumist. Kuid poolteist kuud vahetpidamata kestnud rasked lahingud nõrgendasid meie vägede pealetungi võimalusi. Seda enam, et tuli peale tungida läbi metsade, soode ja rabade. Teede puudumise ja rohkete purustuste tõttu, mis vaenlane taandumisel oli korda saatnud, ei jõudnud meie väed õigeaegselt reserve ja lahingutehnikat kohale tuua. Seetõttu läks fašistidel korda juba varem kindlustatud Narva jõel kaitse sisse võtta. 2. löögiarmeel ei õnnestunud veebruaris Narva linna vabastada ja pealetungi jätkata. 1. märtsil andis Peakorter Leningradi ja 2. Balti rindele käsu asuda kaitsele, et valmistuda uueks pealetungioperatsiooniks.[146] See algaski märtsi esimesel poolel, kuid loodetud edu ei saavutatud.

Partisanid aga, kes saadeti vaenlase tagalasse veebruaris ja märtsikuu alguses, sattusid väga raskesse olukorda. Lühiajalise tagalareidi asemel seisid neil ees pikaajalised lahingud, mis nõudsid hoopis teistsugust tegevusbaasi ja ka vastavat varustust. Partisanid sattusid üksi silm silma vastu vaenlase ülekaalukate regulaarvägedega, keda märtsikuu alguseks oli Eestimaale koondatud rohkem kui kunagi varem. Operatiivgrupis «Narva» oli kümneid tuhandeid mehi. Esimene ja teine partisanibrigaad aga liikusid just piirkonnas, kus asusid selle operatiivgrupi peamised reservid. Kagu-Eestis paiknesid armeegrupi «Nord» 18. armee väeosad. Peale nende oli väikese Eesti NSV territooriumil mitmesuguseid politseipataljone, piirikaitserügemente, SS- ja SD-üksusi, abiteenistuslaste kompaniisid ja muid formeeringuid. Olukorras, kus rindel valitses suhteline vaikus, oli hitlerlastel võimalik suunata partisanide vastu erakordselt

[146] Nõukogude Liidu Suur Isamaasõda. Lühike ajalugu. Tallinn 1968, lk. 302.

suuri jõude. Neid tõmmati ära isegi kaitsekraavidest, sest lahingud partisanidega toimusid rinde vahetus läheduses ja nende vägede tagasisaatmine eesliinile oli vaid mõne tunni küsimus. Loomulikult jäid partisanid, kes olid varustatud ainult käsirelvadega ja kellel ei jätkunud ruumi manööverdamiseks, ebavõrdsetesse tingimustesse.

Seoses rinde ajutise stabiliseerumisega Eesti NSV idapiiril kerkis EK(b)P Keskkomitee ette küsimus, kuidas ja missuguses ulatuses edaspidi kasutada olemasolevaid partisanide reserve võitluse organiseerimisel vaenlase tagalas. Üldrahvaliku antifašistliku liikumise pidev laienemine ahvatles organiseerima suuri partisanisalku ja arendama nende lahingulist tegevust. Inimreserve oli selleks küllalt. Kuid talviste kogemuste ja 1944. aasta kevadeks kujunenud olukorra analüüs näitas, et suured partisaniüksused ei suuda püsima jääda niisugusel tihedasti asustatud suhteliselt väikesel territooriumil nagu Eesti, kus asusid vaenlase eesliin ning arvukad rindereservid.

EK(b)P Keskkomitee büroo arutas seda küsimust 20. aprillil ja võttis vastu eriotsuse «Partisaniliikumise olukorrast Eesti NSV-s ja selle järjekordsetest ülesannetest». Suurte partisaniüksuste organiseerimine lükati edasi. Eesti Partisaniliikumise Staapi aga kohustati saatma vaenlase tagalasse väikseid, kahe- kuni viiemehelisi gruppe. Partisanidelt nõuti, et nad koguksid kõigepealt luureandmeid, andes seejuures ka lööke vaenlase kommunikatsioonidele.[147] Nii kerkis nüüd esiplaanile luuretegevus.

Vastavalt Keskkomitee büroo otsusele suunas Eesti Partisaniliikumise Staap 1944. aasta kevadel ja suvel okupeeritud territooriumile rohkem kui 20 gruppi, ühtekokku ligi seitsekümmend inimest. Peale selle saatsid kümneid luuregruppe okupeeritud Eesti NSV territooriumile Punalipulise Balti Laevastiku ja rinnete staabid. Grupid olid väikesed, kahekuni neljaliikmelised. Enamikul juhtudel kogusid need grupid andmeid vaenlase jõudude asetuse ja liikumise ning kaitseliinide kohta, mis edaspidi aitasid palju kaasa Punaarmee, sealhulgas Eesti laskurkorpuse lahingutele ja maa vabastamisele okupantidest.

Edukalt tegutses Eesti Partisaniliikumise Staabi poolt väljasaadetud Evald Adamsoni luuregrupp augustis Emajõe vasakul kaldal Laeva kandis, s. o. vahetult fašistide rinde tagalas. Nõukogude luurajate pilgu all toimus vaenlase

[147] EKPA, f. 4, nim. 1, s.-ü. 160, l. 5—6.

vägede ümberpaigutamine ja lahingusse saatmine. Fašistide tegevuse jälgimine otse nende kaitseliinidel nõudis erakordset ettevõtlikkust ja mehisust. Raskustele vaatamata tegid nad kindlaks vaenlase väeüksuste paigutuse ja koostasid Laeva lähistel asuvate kaitseehitiste täieliku skeemi. Seejärel ületas grupp rindejoone ja andis kogutud andmed üle rinde staabile.[148]

Edukalt täitsid oma ülesandeid ja andsid üle rindejoone rohkesti väärtuslikke andmeid ka luurajad-partisanid Ernst Brauverk, Armin Krikk, Rudolf Kukkor, Alfred Laksberg, Evald Pleesi, Hugo Priske, Aleksander Rattik, Eduard Schmidt ja paljud teised.

Üheaegselt luureandmete kogumisega tegid grupid, kus oli rohkem kogenud ja heade organiseerimisvõimetega partisane, laialdast selgitustööd. Nad koondasid töötajate ridu, moodustasid salku ja gruppe, kes kaitsesid rahva vara fašistlike riisujate ja rüüstajate eest.

Arno Avarsoo ja Richard Melts organiseerisid Viljandimaa metsades end fašistide eest varjavatest meestest partisanisalga. 1944. aasta augustikuu algul võttis A. Avarsoo oma salka veel grupi mehi, peamiselt vangilangenud ja hiljem põgenenud endisi Punaarmee võitlejaid, kes olid Pärnumaa metsades varjunud juba kevadest saadik. Septembrikuus oli A. Avarsoo salgas 35 inimest. Tähtsate luureandmete kogumise ja edasiandmise kõrval hävitas Arno Avarsoo partisanisalk 60 hitlerlast, võttis vangi 34 vaenlase sõdurit ja ohvitseri. Saadud trofeed — 9 kuulipildujat, 33 vintpüssi, 13 000 padrunit ja muu varustus anti hiljem Punaarmee üksusele üle.[149] Salga komandöri Arno Avarsoo ja radisti Richard Meltsi tegevust vaenlase tagalas hinnati kõrge autasuga — Lenini ordeniga.

Partisanide tegevust soodustas see, et oli tuhandeid inimesi, kellelt rahvatasujad leidsid alati toetust. Nende inimeste pealtnäha tagasihoidlik tegevus etendas tähtsat osa kogu partisaniliikumises, oli selle oluline lüli. Võib julgesti öelda, et kui vaenlase tagalas ei oleks olnud seda relvadeta armeed, poleks ükski partisanisalk või -grupp suutnud eksisteerida nädalatki, veel vähem aga edukalt tegutseda ja vaenlasele lööke anda.

Nõukogude Eesti partisanid käisid Suures Isamaasõjas

[148] EKPA, f. 4, nim. 1, s.-ü. 160, l. 46; s.-ü. 188, l. 171, 178, 180, 197.

[149] EKPA f. 4, nim. 1, s.-ü. 80, l. 14—26.

läbi kangelasliku võitlustee. Juba fašistliku okupatsiooni esimestel päevadel süütasid nad fašismivastase võitluse tule ja kandsid selle leeki kuni meie vabariigi territooriumi vabastamiseni.

Suure osa partisanide jõududest moodustasid mitmesugused fašismivastased relvastatud grupid, mis moodustusid vahetult okupeeritud territooriumil. Eriti rohkesti tekkis niisuguseid võitlusgruppe kaitselahingute ajal. Nendesse kuulus tuhandeid sõjamehi, aga samuti kohalikke partei- ja nõukogude aktiviste, kes rinde kiire edasiliikumise tõttu olid jäänud vaenlase tagalasse. Hitlerlaste ja nendega kampa asunud eesti rahva reeturite vastu astusid paljud uusmaasaajad, kes nõukogude võimu ajal olid esmakordselt elus maad saanud. Partisanide read täienesid tööliste, töötavate talupoegade ja haritlastega, selle liikumise ammendamatuks reserviks olid kõik need, kellele olid kallis oma maa ja rahva saatus, nõukogude kord ja sotsialism.

Olulise osa partisanidest moodustasid salgad, mis EK(b)P Keskkomitee ja maakondade parteiorganisatsioonid organiseerisid sõja esimestel nädalatel, s. o. enne antud territooriumi langemist okupatsiooniikkesse. Niiviisi, organiseeritud korras, jätsid meie parteiorganid vaenlase tagalasse ligikaudu 700 inimest.[150]

Suureks jõuks olid partisanigrupid ja -salgad, mida Eesti Partisaniliikumise Staap ja sõjaväeorganid Nõukogude tagalas formeerisid ning peamiselt lennukitega üle rindejoone saatsid. Niisuguste salkade ja gruppide isikkoosseis oli omandanud partisanisõja ja põrandaaluse võitluse oskust vastavates koolides. Enamikus olid need väikesed organisaatorite grupid, kes kohapeal koondasid fašismivastaseid jõude ja suunasid neid võitlusse okupantide ning nende käsilaste vastu. Nimetatud gruppides ja salkades oli ümmarguselt 560 inimest. Peale nende saatis Eesti Partisaniliikumise Staap üle rinde Eestisse kolm partisanibrigaadi, kus oli kokku 790 võitlejat.[151]

Eesti partisanide ridades võitles ühtekokku mitte vähem kui seitse tuhat inimest. Peaaegu niisamasuguse armee moodustasid partisanide arvukad abilised, põrandaalustes organisatsioonides ja üksikult tegutsenud patrioodid ning need kodumaa pojad ja tütred, kes, relv käes, kaitsesid rahva

[150] EKPA, f. 1, nim. 1, s.-ü. 360, l. 16.

[151] EKPA, f. 4, nim. 1, s.-ü. 46, l. 3; s.-ü. 160, l. 6; s.-ü. 248, l. 1—70; LPA, f. O-116, nim. 1, s.-ü. 1306, l. 1—19; s.-ü. 1307, l. 2—17; s.-ü. 1309, l. 1—6; s.-ü. 1319, l. 1—2.

vara fašistlike riisujate eest Eesti NSV vabastamislahingute ajal.[152]

Partisaniliikumine arenes okupeeritud Nõukogude Eestis (nagu teisteski Balti vabariikides, mis olid kodanlikust võimust vabanenud vaid aasta enne sõja algust) erakordselt keerulistes ja rasketes tingimustes, millest tulenesid ka partisaniliikumise spetsiifilised iseärasused. Nagu juba öeldud, ei olnud siin võimalik luua suuri partisaniüksusi, kes oleksid suutnud avalikus lahingus fašistide karistusekspeditsioonidele küllaldast vastupanu osutada ning oma tervikluse ja organiseerituse säilitada. Seda raskendasid ühelt poolt geograafilised tingimused — tihe teedevõrk ja suurte metsamassiivide puudumine, ja teiselt poolt okupantide rohkearvuliste väeosade asumine Eesti NSV territooriumil ning kohalike fašistlikult meelestatud natsionalistide igakülgne informatsioon, abi ja toetus neile.

Seetõttu tuli töötavatel hulkadel ja nende võitlusavangardil — partisanidel — võidelda ühtaegu kahe julma ja kavala vaenlase — okupantide ja nende kodanlikest natsionalistidest käsilaste vastu. Sellistes tingimustes ei suutnud paljud partisanisalgad ja -grupid kuigi kaua vaenlase ülekaalukatele jõududele vastu panna. Tuhanded kodumaa ustavad pojad ja tütred langesid selles ebavõrdses võitluses või sattusid hitlerlaste kätte.

Kohalikest oludest ja sellele vastavast organisatsioonivormist sõltus grupi või salga tegevuse iseloom. Kui paljude teiste vennasvabariikide partisaniüksuste peamiseks võitlusvormiks olid kallaletungid vaenlase garnisonidele ja muudele sõjalistele objektidele, siis eesti partisanidele käisid niisugused operatsioonid üle jõu. Küll aga mineerisid ja õhkisid nad teid, sildu ja raudteetamme, purustasid vaenlase väiksemaid tagavarabaase, telefoni- ja telegraafiliine või kahjustasid mõnel muul viisil fašistliku armee sõjatehnikat ja hävitasid elavjõudu. Kui partisanigrupil oli raadioside Suure Maaga, seadis ta oma peamiseks ülesandeks luureandmete kogumise.

Mittetäielikel andmeil hävitasid üksnes Nõukogude tagalast saadetud partisaniüksused, kes moodustasid vähem kui neljandiku eesti partisanide üldarvust, umbes 3300 vaenlase sõdurit ja ohvitseri, sealhulgas kaks kindralit ja 47 kõrgemat ohvitseri. Nad purustasid 34 silda, 19 sõjalist objekti ja ladu, õhkisid raudteid 129 kohalt ja lasksid kraavi 11 ešeloni,

[152] R. Lumi. Tasujad, lk. 251.

purustasid ligi 170 veoautot ja 45 km sideliine, hävitasid või võtsid vaenlaselt trofeeks 116 moonavoori, ligi 1200 mitmesugust relva ning rohkesti laskemoona.[153]

Samal ajal tegid partisanid suurt organiseerimis- ja selgitustööd elanikkonna hulgas. Siinjuures kuulus eriline osa Nõukogude tagalast tulnud partisanidele. Enamik neist rändas pidevalt ühest kohast teise, kusjuures kõikjal oli neil kohtumisi tööliste ja talupoegadega. Vestlustes talutaredes ja metsaradadel selgitasid nad Kommunistliku Partei poliitikat ja andsid juhendeid võitluse arendamise kohta vaenlase vastu. Nad paljastasid okupantide ja nende käsilaste, kodanlike natsionalistide eesmärke ja rahvavaenulikku poliitikat. Suulise agitatsiooni kõrval levitasid partisanid EK(b)P Keskkomitee väljaandel ilmunud brošüüre, lendlehti ja muud kirjandust ligemale 14 000 eksemplari. Peale selle koostasid partisanid ise kohapeal kogutud materjalide alusel 755 lendlehte 31 000 eksemplaris ja levitasid Nõukogude Informatsioonibüroo teateid 1400 eksemplaris.[154]

Partisanide julge väljaastumine rasketes okupatsioonitingimustes avaldas suurt moraalset mõju rahvahulkadele ja innustas neid osa võtma võitlusest vallutajate vastu. Partisanide ja teiste põranda all töötavate patrioodide organiseerimisel ja õhutusel aeti nurja ja kukutati läbi mitmeidki vallutajate majanduslikke ja poliitilisi üritusi, organiseeriti diversioone ja sabotaaži sõjaliselt tähtsates ettevõtetes. Nende otsesel mõjutusel hakkasid talupojad jätma täitmata põllumajandussaaduste andmise kohustusi, laialdased rahvahulgad aga kõrvale hoiduma tööteenistusest ja armeesse mobiliseerimisest.

Partisanide mitmesugused diversiooniaktid ühendusteedel desorganiseerisid vaenlast, takistasid tema tehnika ja sõjaväe transportimist. Sideliinide purustamine häiris vaenlase väeosade tegevust ja võimaldas Punaarmeel Eesti NSV vabastamise lahingute ajal paljudes kohtades hitlerlasi ootamatult rünnata. Partisanide kogutud luureandmete põhjal oli võimalik kindlaks määrata vaenlase kaitse iseloomu ja relvastust, fašistide jõudude ümberpaigutamist. Partisanide ja põrandaaluste organiseerimisel takistati saksa fašistidel ja nende käsilastel elanikkonna sundevakueerimist ja rahva vara väljavedamist, kaitsti tehaseid ja ettevõtteid ning teisi tähtsamaid objekte ega lastud hitlerlastel neid taganemisel

[153] EKPA, f. 4, nim. 1, s.-ü. 46, l. 4—5.
[154] Sealsamas, l. 5.

purustada. Vabastatud rajoonides organiseerisid partisanid Nõukogude võimuorganite taastamist.

Partei ja valitsus hindasid kõrgelt meie partisanide võitlust fašistlike anastajate vastu. Ligi 500 eesti partisani ja partisaniliikumise organiseerijat autasustati Nõukogude Liidu ordenite ja medalitega. Viit partisani — Eduard Aarteed, Arno Avarsood, Ilmar Jürissoni, Richard Meltsi ja Roland Valkmanit — autasustati Lenini ordeniga. Kahele vaprale luureülesannete täitjale — Vladimir Fjodorovile ja postuumselt Leen Kullmanile — anti Nõukogude Liidu kangelase nimetus.

3. NÕUKOGUDE PATRIOOTIDE VÕITLUS FAŠISTLIKES VANGLATES JA KOONDUSLAAGRITES

Vaatamata okupatsioonivõimude terrorile, koonduslaagrite barakkidele ja vangilaagritele suunatud automaatidele ja kuulipildujatele ning vangide hulka poetatud provokaatoritele, jätkasid nõukogude patrioodid võitlust ka vangipõlves. Seda võitlust fašistlikes piinakambrites on senini suhteliselt vähe uuritud. Ja uuridagi seda on väga raske. Paljud sündmuste tunnistajad — aktiivsed patrioodid — mõrvati või surid kurnatuse ja nälja kätte. Põrandaalusest võitlusest osavõtjad ei koostanud arusaadavatel põhjustel mitte mingeid oma tegevust peegeldavaid dokumente. Vangilaagrite koosseisud muutusid sageli, paljud fašismivangid käisid paari aasta jooksul läbi kümmekonnast kinnipidamiskohast. Sellest tingituna muutusid kiiresti ka vanglate antifašistlike organisatsioonide koosseisud, mis omakorda raskendab nende võitluse järjekestvuse jälgimist. Ent juba need andmed, mis selle võitluse kohta meie käsutuses on, kinnitavad, et antifašistlik võitlus vanglates ja koonduslaagrites kujutab endast eriti rasketes tingimustes kirjutatud kangelaslikke lehekülgi meie rahva ajaloos. Selle võitluse põhilised vormid olid: informatsiooni hankimine ja levitamine rindesündmuste kohta, sunnitööst ja piinamistest nõrkenud vangide abistamine, vangide hulka poetatud provokaatorite paljastamine, vangla ja koonduslaagri juhtkonna korralduste saboteerimine, põgenemiste organiseerimine ning sõja lõpuperioodil ka ülestõusude ettevalmistamine ja mõnel juhul tervete laagrite hõivamine.

Nõukogude sõjavangi sümboolseks kangelasteoks okupeeritud Eestis jääb teadvuseta olekus fašistide kätte sattunud

Punalipulise Balti Laevastiku madrus Ivan Nižegorodtsevi eneseohverdamine.

Koos teiste vangidega viidi ta Tallinna lennuvälja miinidest puhastama. Kasutades hetke, mil valvurite tähelepanu oli kõrvale suunatud, võttis Ivan Nižegorodtsev ettevaatlikult miini ja tormas sellega läheduses seisva auto juurde, milles istus viis lennuväeohvitseri. «Säh, fašist!» — need olid Balti mere madruse Ivan Nižegorodtsevi viimased sõnad. Kui suits hajus, nägid vangid purustatud autot ja hukkunud fašistlikke ohvitsere. Auto kõrval lamas madrus. «Langes nagu tõeline meremees kunagi — nägu mere poole,» tähendas keegi vangidest vaikselt.[155]

Kui Ivan Nižegorodtsev sooritas üksikvõitlejana surematu kangelasteo, siis paljudel juhtudel organiseerisid vangid ühiseid kooskõlastatud operatsioone.

Lasnamäe naistevanglas Tallinnas tekkis 1942. a. alguseks noorte antifašistide võitlusgrupp. Tingimused organiseerimiseks lõi see, et noored olid koondatud nn. alaealiste kambritesse. Seal olid Hilje ja Meta Vannas, Niina Morozova, Klavdia Tšernova, Helja Vitsur, Armilda Nalling, Tamara Raud, Marie Säre jt.

Fašistid püüdsid muuta poliitvange nürinenud mõistusega hingetute mehhanismidega sarnanevateks tööloomadeks. Sellepärast on täiesti mõistetav, et antifašistide üks tähtsamaid ülesandeid oli vangide moraalse vastupanuvõime tugevdamine. Tuli panna näljast ja raskest tööst kurnatud inimesed kaasa elama kogu nõukogude rahva ees seisvatele katsumustele. Selleks oli aga eelkõige vaja levitada informatsiooni ja tõde selle kohta, mis toimus vangla müüride taga.

Oma mälestustes Meta Vannas kirjutab: «Neid andmeid, mida meie levitasime, hinnati väga, sest nad andsid inimestele jõudu vastupidamiseks ja hoidsid neid moraalselt üleval. Peaaegu igas kongis oli meie usaldusaluseid, kellele andsime edasi vabadusest saadud järjekordse teate. Usaldusmehed aga, kes muidu ei teadnudki meie organisatsiooni olemasolust, andsid hiljem sobival juhul ja sündsal ettekäändel sõnumeid edasi oma kaaslastele. Tegi head meelt, et meie «vanglatõde» vangideni jõudis.»[156]

Lasnamäe naistevangla «noortekambrite» elanikud võtsid

[155] Э. Мартинсон. Пока дышать я умею. Таллин, 1968, lk. 7—23.

[156] M. Vannase mälestused — Eesti NSV Vabariikliku Rahukaitse Komitee Endiste Fašismivangide Sektsiooni valduses.

1942. aasta 1. maid — tööliste rahvusvahelise solidaarsuse päeva — vastu nõukogude lauludega. Sellele järgnes kartser ja «noortekambrite» laialiajamine. Osa noori viidi Harku laagrisse, teised Tartu maantee vanglasse. Fašistid püüdsid noorte naisvangide tahtejõudu murda, kuid need vastasid sellele Tartu maantee vanglas «Internatsionaali» laulmisega. 1943. aasta mais-juunis toimus uus ümberpaigutamine. Nüüd sattusid noored juba Tallinna Keskvanglasse ehk «Patareisse».

«Patareis» omandas noorte tegevus, kellest enamuse moodustasid kommunistlikud noored, veelgi suurema ulatuse. Nad koondusid vanglas viibivate kommunistide Johanna Veebermani ja Linda Junmani ümber ning sihikindel organisatsiooniline tegevus võttis järjest kindlamad piirjooned. Keskvangla seinte vahel kujunes välja omamoodi kommunistlike noorte organisatsioon, mis täitis mitmesuguseid ja küllaltki ohtlikke ülesandeid. Suuremat ohtu noorte tegevusele kujutasid reeturid, keda vangla võimud olid «Patareis» loodud «töö- ja kasvatuslaagrisse» poetanud.

Keskvanglas toimunust kirjutab Meta Vannas: «Suurepäraseks sidepidajaks oli Helja Vitsur, kes korduvalt näitas üles suurt julgust ja leidlikkust. Ustavateks võitluskaaslasteks olid Tiiu Niidas, Salme Illisson, Alma Sein, Ksenja Hobustkoppel, Maleta Poola. Igati abistasid meid Minna Ruus, Elfriide Põlluste, Salme Siniorg jt.

Minu ülesandeks oli informeerida kõigest, mida nägime ja kuulsime vangla kantseleid ja muid ruume koristades. Eriti raske ja ohtlik oli kantselei koristamisel tutvuda erikohtu toimikutega, milleks ma sain ülesande Johanna Veebermanilt. Lõime kontakti ka vastasmajas paiknevate meesvangidega, kellega pidasime akna kaudu sidet sõrmtähestiku abil.»[157]

Vangide omapoolne tegevus võttis kaunis tihti aktiivse võitluse vormid. Nii oli grupp Tallinna Keskvangla vange 1943. aasta 14. juunil suunatud tööle Nõmme liivakarjääri. Nende hulgas olid ka kommunistlikud noored Augustin Rull ja Boriss Zetkov. Esimene neist oli enne vangistamist töötanud Saaremaal autobaasis, teine Kiviõli õlivabrikus. Vagunite liivaga täitmise ajal riputasid nad vagunite õlipuksidesse liiva. Mõnedele kaasvangidele, kes püüdsid neid

[157] M. Vannase mälestused — Eesti NSV Vabariikliku Rahukaitse Komitee Endiste Fašismivangide Sektsiooni valduses.

selles keelata, vastas B. Zetkov pilkavalt: «Kas teie tahate siis «uue Euroopa» ülesehitajateks olla?» Ja vihjates oma teo tagajärgedele, lisas: «Kui nad just põlema ei hakka, siis suitsema hakkavad kindlasti.»[158] Taolised väljaastumised lõppesid küll enamasti patriootide hukkumisega, kuid leppimatust võitlusest okupantidega räägivad nad väga selget keelt.

Põrandaaluseid patriootlikke organisatsioone ja võitlusgruppe tegutses paljudes okupeeritud Eesti koonduslaagrites. Kaarel Piiroja arreteerisid «omakaitselased» 1941. aastal. Käinud läbi mitmed vanglad, sattus ta 1942. aasta sügisel Risti raudteejaama lähedale Piirsalu vallamajja rajatud koonduslaagrisse. Tema senised põgenemisplaanid olid luhtunud.

Uude kinnipidamiskohta saabudes ei loobunud K. Piiroja põgenemismõttest. Peatselt tekkis tal tihe side Järvamaalt pärineva põllumehe Helkiv Sprenkiga, Saaremaa kooliõpetaja Aleksei Raugaga ja saarlase Hans Krulliga. Ajapikku moodustus sellest nelikust põrandaaluse grupi tuumik, kes hakkas põgenemist ette valmistama.

Grupi liikmed töötasid välja põgenemise üksikasjad, kavandasid põgenike rühmade marsruudid. Nad õppisid lähemalt tundma valvureid, et leida nende seast usaldusväärne inimene, keda võiks edaspidi vangide kavatsusse pühendada. Valvur Randmaast saigi vangide abimees. 24. juunil 1944, kui selgus, et Risti koonduslaager likvideeritakse ja vangid viiakse üle Tallinna vanglatesse, põgenesid põrandaaluse grupi eestvedamisel kõik kinnipeetavad. Pole teada, kui paljud põgenenud vangidest suutsid oma kättevõidetud vabadust säilitada kuni Nõukogude vägede saabumiseni. Neljal organisaatoril see igatahes õnnestus. Hindamatut abi osutas neile sealjuures Miina Voorel, kes neid kolme kuu jooksul varjas ja toitis.[159]

Võib liialduseta kinnitada, et taolisi põrandaaluseid gruppe või organisatsioone tekkis igas vangilaagris. Nad seadsid oma eesmärgiks ühiselt sunnitöö raskustele vastu pidada, administratsiooni käske võimaluste piires saboteerida ja esimesel soodsal võimalusel põgeneda. Põgenemise organiseerimine oli muidugi seotud suure riskiga, kuid mõned taolised

[158] Э. Мартинсон. Пока дышать я умею, lk. 24—31.
[159] Sealsamas, lk. 32—44.

üritused siiski õnnestusid Ellamaa, Kiviõli, Võru ja ka teistest koonduslaagritest.[160]

Ka Vasalemma vangilaagris, mis teenindas peamiselt Vasalemma karjääri, oli välja kujunenud põrandaalune võitlusgrupp. 1943. aasta lõpul sellesse vangilaagrisse viidud H. Eylandt kirjeldab oma mälestustes, kuidas vangid kõigi nende käsutuses olevate vahenditega saboteerisid killustiku tootmist. Küll kadusid masinatelt rihmad, sulasid laagrid või põlesid läbi mootorite mähised. Vangide hulgas olid eriti autoriteetsed Tallinna Keskvanglast saabunud vanemad seltsimehed, kes teiste tuju ja võitlusvaimu oskuslikult ülal hoidsid.[161]

Vasalemma laagri põrandaaluse patriootide grupi tegevust vangide põgenemise ettevalmistamisel 1944. aasta talvel meenutab endine fašismivang Agu Murdvee. Koostati üksikasjalik tegevusplaan, varuti omatehtud granaate, loodi side kohalike elanikega. Viimasel hetkel sai laagri juhtkond siiski nendest ettevalmistustest teada. Põgenemise arvatavad initsiaatorid viidi üle Tallinna Keskvanglasse. Vaatamata sellele 1944. aasta suvel grupp vange Vasalemmast siiski põgenes.[162]

Lavassaare vangilaagris töötades valmistas August Mägi koos Lembit Järve, Martin Tammuri ja mõnede teistega ette põgenemist, kuid ei jõudnud seda teostada. 1944. aasta 10. augustil viidi ta üle Tallinna Keskvanglasse ja paigutati kambrisse, kus viibis ka surmale määratud Keila-Joa luurekooli põrandaaluse organisatsiooni juht A. Dobrjanski oma lähemate kaaslastega. 15. augusti ööl riietati 38 vahialust lahti, ühendati selja taha seotud kätest ühise nööri külge ja laaditi presendiga kaetud veoautole. Algas sõit Metsakalmistu suunas — mahalaskmisele. Põgeneda, ainult põgeneda, vasardus vist küll iga õnnetu peas. Suurte pingutustega õnnestus osal vangidest oma käed lahti päästa ja liikuvalt autolt maha hüpata. Algas klaperjaht alasti põgenenud vangidele. Peale A. Dobrjanski ja A. Salmini, kellest oli juba eespool juttu, õnnestus kindlast surmast pääseda ka August Mäel, Juhan Mägeril ja Ants Tammsaarel.[163]

[160] A. Kattai ja V. Rošlini mälestused — Eesti NSV Vabariikliku Rahukaitse Komitee Endiste Fašismivangide Sektsiooni valduses.
[161] H. Eylandti mälestused — Eesti NSV Vabariikliku Rahukaitse Komitee Endiste Fašismivangide Sektsiooni valduses.
[162] A. Murdvee mälestused — Eesti NSV Vabariikliku Rahukaitse Komitee Endiste Fašismivangide Sektsiooni valduses.
[163] Э. Мартинсон. Пока дышать я умею, lk. 45—54, 109.

Sõda jagab inimesed elavateks ja surnuteks, elavad aga omakorda ausateks ja alatuteks. See käib täiel määral ka eesti loomingulise intelligentsi kohta. Enamus nendest, kes ei jõudnud evakueeruda Nõukogude tagalasse, suleti vanglatesse ja koonduslaagritesse. Tallinna Keskvanglas vaevlesid kirjanikud Rudolf Sirge, Johannes Ruven, Evald Tammlaan, luuletaja Juhan Sütiste, karikaturist Romulus Tiitus, kunstnikud Arkadio Laigo, Nikolai Kummits ja paljud teised. Ka gestaapo vangikongides jäid nad võitlejateks, käitusid mehiselt ega taganenud oma tõekspidamistest. Nad olid veendunud, et fašismi selgroog murtakse ning okupandid ja nende truud käsilased kihutatakse Eestimaa pinnalt minema. Sellega pälvisid nad oma kaasvangide lugupidamise ja andsid omapoolse panuse fašismivastasesse võitlusse.

Paljud Eesti NSV kodanikud saadeti koonduslaagritesse fašistliku Saksamaa territooriumile, kus nad hakkasid osa võtma internatsionaalsete vastupanuorganisatsioonide tegevusest.

1944. aasta märtsis saadeti Eestist Stutthofi koonduslaagrisse 189 vangi. Sõja lõpuks jäi neist ellu 19. Ülejäänud on nende 80 000 hulgas, kes Stutthofis üleelatud vintsutuste tõttu surid või tapeti. Stutthofis paigutati Eestist pärinevad vangid ühte barakki, mis soodustas nende organiseerumist. Vastupanugrupi üldjuhiks kujunes kogemustega kommunist Aleksander Balta. Grupi aktiivi kuulusid veel kirjanik Evald Tammlaan, Agu Murdvee, Albert Murre, Jaan Tagapere, Rudolf Vedler. Pikapeale õnnestus luua ühendus vene, poola, tšehhi, saksa ja taani antifašistidega. Laagri vastupanukeskusega peeti sidet poolaka Janek Soblinski kaudu, kes oli laagri elektrikuks ja sai seetõttu veidi vabamalt ringi liikuda.

Aktivistid said rindel toimuvast pidevat informatsiooni, mida nad kaasvangide hulgas levitasid. Samuti õnnestus mõni nõrkev vang ajutiselt kergemale tööle paigutada. Traataia tagant hangiti toiduaineid ja riietusesemeid. Tõsi küll, õige vähe. Kuid nendel pakkidel oli suur moraalne tähendus. Paljusid aitas teadmine, et kusagil oli siiski inimesi, kes jõudumööda vange abistasid. See virgutas aktiivsemale võitlusele. Erilist tähelepanu pöörati laagri territooriumil paikneva relvaremonditöökoja seadmete rikkumisele.

Augustis-septembris 1944 saabus Stutthofi uus ešelon

vange Eestist, sealhulgas ka Tallinna «Patarei» noorteorganisatsiooni liikmed, kes ka vastupanuliikumisse lülitusid.[164]

Halbenstadtis (Buchenwaldi laagri filiaal) juhtis vastupanuliikumise komiteed Nõukogude luure ohvitser, keda hüüti Andrei Ivanovitšiks. Komiteesse kuulusid ka eestlased Juhan Laid, Herman Tammela ja Jüri Peets. 1944. aasta aprillis alustasid hitlerlased Halbenstadtis sõjatehase ehitamist, mis pidi kavakohaselt valmima poole aastaga. Sabotaaži, tööriistade kõrvaldamise ja saabuvate seadmete rikkumisega venitasid vangid ehitustööd sedavõrd, et tehas ka aasta pärast valmis ei saanud.[165]

Hulgaliselt eestlasi oli ka Buchenwaldi vangide hulgas. Järjekordse «saadetisena» toodi 1944. aasta mais siia Eduard Härm, Georgi Loik, Jüri Roos, Jüri Saaliste, Karl Õismaa ja paljud teised. Enamus uustulnukatest suunati «Mi-bau» komandosse «Gustlow-Werke» tehases, mis asus Buchenwaldi koonduslaagri territooriumil. Selle tsehhides valmistati hitlerlaste «imerelvade», lennuk-mürskude V-1 ja rakettide V-2 mitmesuguseid detaile. Osakonnas, kus tehti neile stabilisaatoreid, töötasid vastupanuliikumisest aktiivselt osavõtjad Daniil Kuptsov, Anatoli Višnevski, endine Kiievi linna Podolski rajooni parteikomitee esimene sekretär Aleksei Gribanov, hollandlane Jacques van Pütten, Nõukogude armee ohvitserid sõjavangid Vassili Abramov, Grigori Novikov, Aleksander Borissovs Lätist, grusiinlane Grigori Džugašvili, grupp saksa ja tšehhi kommuniste, prantsuse partisane ning rühm hispaanlastest poliitilisi vange.

Aktiivsete vastupanuliikumisest osavõtjatega koos töötades hakkasid mitmed Eestimaalt pärinevad mehed sammuma sama teed. Peagi said nad teada, et paljud vangide poolt toodetud tasakaalustamisketastest, güroskoopidest ja muudest detailidest olid vaid näiliselt kõlbulikud. Põrandaaluse grupi liige A. Višnevski, kes tasakaalustamiskettaid treis, oskas töötada nii, et tehnilistes küsimustes pealiskaudseid teadmisi omavad SS-lased ei saanud sabotaaži jälgi korrapealt märgata. Seda «kunsti» õpetas ta ka oma vangidest kaastöötajatele, teades, et «Endkontrollis» töötav sõber ja

---

[164] M. Vannase ja A. Murdvee mälestused — Eesti NSV Vabariikliku Rahukaitse Komitee Endiste Fašismivangide Sektsiooni valduses.

[165] H. Tammela ja J. Laidi mälestused — Eesti NSV Vabariikliku Rahukaitse Komitee Endiste Fašismivangide Sektsiooni valduses.

võitluskaaslane D. Kuptsov annab vigastele detailidele meelsasti positiivse hinnangu.[166]

13. juunil 1944 algasid süstemaatilised V-1 rünnakud Londonile. Raketirünnaku esimesel etapil (kuni 5. septembrini) lasti üldse välja 9017 raketti, kuid vähese töökindluse tõttu (65—75%) nendest suur osa ebaõnnestunult: 2000 raketti plahvatasid kas kohe pärast starti või lennu ajal. Osa neist äpardustest on seletatavad vangide sabotaažiga, kes valmistasid rakettide detaile.

Prantsusmaal, Mouy linna lähedal asuvast laagrist põgenes grupp vange, kes kohalike inimeste abiga ühinesid prantsuse vastupanuliikumisega. Nende hulgas, kes astusid peamiselt Nõukogude kodanikest koosnevasse partisanisalka «Jaaguar», olid Anatoli Ababkov ja Aleksei Saar Virumaalt, Mihkel Mihkelson Võrust, Fjodor Nevedomski Petserist ja mõned teised, kokku kümmekond inimest Eestist. Partisanide üldjuhiks Oise'i departemangus oli aga prantsuse kommunist Michel Legrand, varjunimega Eduard.

Anatoli Ababkov, Virumaa kommunistlike noorte aktivist 1940.—1941. a. meenutab: «Mul tuli osa võtta peaaegu kõikidest «Jaaguari» operatsioonidest, mida oli kokku umbes viiskümmend. Praegu on raske meelde tuletada, kui palju sildu me õhku lasksime, kui palju kilomeetreid raudteed ära lõhkusime, kui palju telefoni- ja kõrgepingeliiniposte langetasime. See oli väga tähtis sellepärast, et me tegutsesime vaenlase eluliselt tähtsatel kommunikatsioonidel, mis toitsid fašistlikku «Atlandi valli».»[167]

Aktiivse antifašistliku võitluse organiseerija keerukast käekäigust üksteisele järgnevates fašistlikes vanglates ja koonduslaagrites räägib Robert Eruste elulugu.[168]

Punaarmee major, armee inseneriväge staabiülem R. Eruste sattus piiramisrõngasse ja seejärel sõjavangi 1942. aasta kevadel Harkovi all. Üks fašistlik laager järgnes teisele. Petrovskoje külast Izjumi lähedal õnnestus R. Erustel koos salga sõjavangidega põgeneda, kuid SS-lased jõudsid neile järele. Kolm sõjavangi lasti maha, teisi peksti ja piinati. Järgnes laager Lozovajas, Vladimir-Volõnskis, siis Rovnos.

Sattunud Königsbergis paiknevasse liitlasvägede ohvitseride vangilaagrisse, valmistus R. Eruste koos poola lendu-

[166] E. Martinson. Surmast tugevamad. — Rahvatasujad. Teine raamat, lk. 284—293.
[167] Э. Мартинсон. Пока дышать я умею, lk. 138—167.
[168] Sealsamas, lk. 192—219.

riga põgenema. Prantslastest sõbrad aitasid muretseda kompassi ja kaardi. Põgenemiskatse tuli aga avalikuks ja luhtus.

Pärast üksikvangistust kartseris viidi R. Eruste üle Hammelburgi sõjavangide laagrisse. Selles laagris tegutses ulatuslik ja hästi konspireeritud antifašistlik organisatsioon, kes andis välja illegaalseid lendlehti ja valmistas ette sõjavangide põgenemist. 7. novembril 1942 kleepisid nad kõikjale üles lendlehed läkitusega sõjavangidele ja õnnitlustega Oktoobrirevolutsiooni aastapäeva puhul. R. Eruste organisatsiooni astumise ajal oli selle juhiks endine budjonnõilane, kindralmajor Ivan Nikitin. Pärast I. Nikitini surnukspiinamist asus põrandaaluste etteotsa lennuväe kindralmajor Grigori Thor. Koos oma võitluskaaslaste majorite Robert Eruste ja Nikolai Passenko ning kaptenite Nikolai Užinski, Nikolai Kopeletsi ja Boriss Nikolajeviga hakkas ta ette valmistama sõjavangide põgenemist. Ootamatult võtsid gestaapolased aga G. Thori kinni ja viisid ta laagrist minema. Organisatsiooni uueks juhiks sai tankivägede kindralmajor Nikolai Mihhailov ja patrioodid jätkasid oma tegevust.

Gestaapol ei läinud korda avastada konkreetseid isikuid, kes vastupanu organiseerisid. Hitlerlik juhtkond otsustas laagri likvideerida. Enne seda korraldati kõigi kahtlusaluste massilisi arreteerimisi. Ainuüksi 18. detsembril 1942 arreteerisid fašistid korraga umbes kolmkümmend inimest, nende hulgas ka N. Mihhailovi, R. Eruste, N. Panassenko, B. Nikolajevi ja teised põrandaaluse organisatsiooni aktivistid. Arreteeritud viidi üle Flossenbürgi koonduslaagrisse, kus vange peeti ahelaisse needituna.

«Mina olin ahelates koos major Nikolai Panassenkoga,» meenutas R. Eruste. «Nüüd polnud me enam sõjavangid. Flossenbürgis pandi meile selga triibulised jakid, mille rinnale oli poliitiliste vangide tunnusena õmmeldud punane kolmnurk. Režiim oli siin kohutav. Seda ei varjanud meie eest ka SS-lased, kes arvestasid, et kogu Flossenbürgis vangistatud «mässuline koosseis» jahvatatakse siin lähemate kuude jooksul läbi ja hävitatakse. Ent nad eksisid ka seekord. Meie, hammelburglased, jätkasime võitlust ka Flossenbürgi koonduslaagris. Veel enam, varsti pärast kohalejõudmist rajasime uuesti põrandaaluse vastupanuorganisatsiooni, mida juhtisid kindralmajor Pjotr Pavlov ja polkovnik Gavril Fissenko. Hammelburglastest kuulusid juhtkonda veel minu ahelate-paarimees major Panassenko ja ohvitserid Kopelets, Kikot, Nikolajev ja teised. Aja jook-

sul lõime tiheda kontakti saksa, tšehhi ja prantsuse kommunistidest koosnevate vastupanurühmadega, ühesõnaga, meie organisatsioon muutus internatsionaalse vastupanuorganisatsiooni koostisosaks Flossenbürgis.»[169]

Organisatsioon seadis oma tegevuse eesmärgiks vastupanuliikumise kõrgema vormi — relvastatud ülestõusu ettevalmistamise. Selleni aga Flossenbürgis ei jõutud, sest 18. aprillil 1945 hakkasid SS-lased laagrit kiires korras evakueerima. Ülestõus, mis tõi kõigile vangidele vabaduse, toimus jalgsirännaku ajal Dachau koonduslaagrisse.

Näiteid visast võitlusest okupantide vastu fašistlikes vanglates ja koonduslaagrites leidub rohkesti. Need räägivad sellest, et ka kõige raskemates tingimustes ei unustanud nõukogude inimesed oma internatsionaalseid patrioodikohuseid. Koonduslaagrites ja vanglates toimunud vastupanuliikumises torkab silma fašismivangide internatsionaalne solidaarsus. Keelebarjäär ei takistanud nende ühist võitlust fašistide vastu — olgu see siis informatsiooni hankimisel ja levitamisel rindesündmuste kohta, sabotaaži või põgenemise organiseerimisel, ülestõusude ettevalmistamisel või tervete laagrite hõivamisel.

4. OKUPATSIOONIVÕIMUDE POLIITILISED MANÖÖVRID JA EESTI KODANLIKE NATSIONALISTIDE REETURIOSA

Samal ajal kui Eesti töörahvas pidas kangelaslikku võitlust okupantide vastu, reetsid kodanlikud natsionalistid oma rahva huvid ja teenisid truualamlikult hitlerlikku «Reichi» okupatsiooni esimesest päevast kuni viimaseni.

Okupantide taktika eesti kodanlike natsionalistide suhtes tegi aga läbi evolutsiooni ja sõltus otseselt Saksamaa sõjalis-poliitilisest olukorrast ning eeskätt situatsioonist Nõukogude-Saksa rindel. Ajal kui Saksa sõjamasin töötas suuremate häireteta ja iga päev tõi teateid uutest vallutustest idas, ei pidanud okupatsioonivõimud vajalikuks mingeid läbirääkimisi, veelgi vähem aga kohalikele natsionalistidele järeleandmiste tegemist. Nad arvasid, et kohaliku elanikkonna valitsemiseks on küllalt Saksa administratsioonist ja tema allasutusest — Eesti «omavalitsusest». Pärast põhjalikku murrangut sõja käigus, kui Saksamaa

[169] Э. Мартинсон. Пока дышать я умею, lk. 192—219.

enda sisemised ressursid olid otsakorral ning tuli leida uusi teid reservide hankimiseks Saksa sõjaväele, olid fašistide ninamehed sunnitud muutma oma taktikat okupeeritud aladel, sealhulgas ka eesti kodanlike natsionalistide suhtes. Neid lubati mingil määral organiseeruda, kasutada massikommunikatsioonivahendeid kohaliku natsionalismi propageerimiseks ja isegi mingil määral oma eriarvamuste avaldamiseks. Vastutasuks nõuti aga kahuriliha tagamist Saksa sõjamasinale.

Eesti «omavalitsuse» kohtudirektooriumi juhtiv tegelane J. Klesment meenutas hiljem: «Alates maist 1943 tehti saksa erivoliniku Oisi poolt saladuskatte all peaminister Uluotsa ja Riigivolikogu esimehe Otto Puki kaudu eesti rahvuslikele tegelastele mitmesuguseid ettepanekuid Eesti staatuse muutmiseks nn. Uue Euroopa raames... Saksa ülemvalitsuse all. Samal ajal levitati kuuldusi, et Ostministeeriumis on juba valmis mingi Eesti autonoomia kava. Sondeeriti mitme rahvusliku tegelase juures pinda, kas nad võtaksid seal vastu «ministrite» kohti. Nii soovitati mingit Eesti kodumaaliitu (Heimatverband) või natsionaalkomiteed, mis koosneks eesti rahvuslikest tegelastest... Loomulikult ei saadud keelduda läbirääkimistest, neid pidasid peaminister J. Uluots isiklikult, Otto Pukk ja Edgar Kant...»[170]

1943. aasta oktoobris kutsus Eestimaa kindralkomissar K. Litzmann oma residentsi kodanliku Eesti viimase valitsuse peaministri Jüri Uluotsa ja okupatsioonivõimude poolt Tartu Ülikooli rektoriks upitatud Edgar Kanti. Saksamaa välisministri Ribbentropi korraldusel tegi kindralkomissar Uluotsale ettepaneku kokku kutsuda eesti kodanlike tegelaste nõupidamine selleks, et nad pöörduksid elanikkonna poole ühise üleskutsega aktiivselt abistada hitlerlikku Saksamaad Nõukogude Liidu vastases sõjas.

Seniajani olid okupatsioonivõimud asju ajanud ainult H. Mäe ja O. Angeluse tüüpi marionettidega, kellest oli moodustatud Eesti «omavalitsus» ja kelle abiga toimus eesti rahva allutamine «uuele korrale» Euroopas. Mäe ja tema lähikondlased olid aga lühikese ajaga jõudnud ära teenida üldsuse sellise viha, et nende kaudu rahva poole pöördumine andis väga nigelaid tulemusi. Uluots ja temataolised politikaanid olid end elanikkonna silmis vähem

[170] Eesti riik ja rahvas Teises maailmasõjas. VIII vihik. Stokholm 1959, lk. 16.

kompromiteerinud ja okupatsioonivõimud lootsid, et nende abiga õnnestub Eesti territooriumil läbi viia mobilisatsioon verest tühjaks jooksva fašistliku armee täienduseks.

Nõupidamisest Litzmanni juures kirjutas E. Kant hiljem: «Nimelt kutsuti 20. oktoobril kindralkomissar Litzmanni juurde Jüri Uluots ja käesolevate ridade kirjutaja, kusjuures prints zu Hohenlohe juuresolekul tehti meie kaudu Saksa välisministrilt J. Ribbentropilt pärinev ettepanek, et eesti iseseisvusaegsed poliitilise, majandusliku ja kultuurilise elu esindajad — selleks moodustatud natsionaalkomitee näol — avaldaksid deklaratsiooni võitluse tõhustamiseks bolševismi vastu.»[171] Niisiis tehti nõupidamisel eesti kodanlikele natsionalistidele nüüd juba ametlik ettepanek koostööks.

J. Uluots astus aega viitmata Litzmannilt saadud ülesannet täitma. Juba järgmisel päeval, 21. oktoobril, kutsus ta Tallinnas kokku grupi aktiivseid kodanlikke natsionaliste. Täpsemad juhtnöörid ja loa kodanlike poliitikategelaste kokkukutsumiseks sai J. Uluots julgeolekupolitsei ja SD ülemalt obersturmbannführer Baatzilt, kelle kindralkomissar oli määranud eesti kodanlike tegelaste patrooniks. 21. oktoobril toimunud nõupidamise koosseisu iseloomustades kirjutab J. Klesment, et kokku olid tulnud «... kõikide Eestis tegutsenud ja parlamentlikku esindust omanud poliitiliste erakondade juhtivad tegelased — põllumeeste kogude, ühinenud põllumeeste (asunike), keskerakonna ja sotsialistide esindajad. Samuti võtsid koosolekust osa kiriku ja majanduse ala tegelased.»[172] Nende hulgas olid endine Riigivolikogu esimees O. Pukk, endine Riiginõukogu esimehe asetäitja A. Maurer, endised ministrid J. Holberg, O. Tief, J. Sepp, J. Lattik, Eesti luteri usu kiriku piiskop J. Kõpp, endine välisministri abi N. Kaasik, endine sõjaministeeriumi juriskonsult E. Leithammel, Tartu Ülikooli okupatsiooniaegne rektor E. Kant, endiste kodanlike ja väikekodanlike parteide juhtivad tegelased K. Soonpää, J. Sikkar, J. Klesment ja teisi «endisi».

Nõupidamisel selgus, et need eesti kodanluse esindajad olid täielikult valmis koostööks fašistlike okupantidega ning andma oma panuse võitlusse Nõukogude armee vastu, õigemini tegema kõik selleks, et tõugata sellesse võitlusse võimalikult rohkem eestlasi. Pärast nõupidamist sõideti laiali

[171] Eesti riik ja rahvas Teises maailmasõjas. VIII vihik, lk. 52.
[172] Sealsamas, lk. 17.

ja hakati senisest veelgi energilisemalt tegutsema fašistide kasuks — eelkõige Saksa armeele värske kahuriliha muretsemisel.

J. Uluotsa gruppi kuulunud endised ministrid ja kodanliku parlamendi tuusad ilmutasid ja ilmutavad veel praegugi suurt püüdu tõmmata joont iseenda ja H. Mäe ametkonna vahele. Nimetatu räpane ja vilets marionetiosa oli liiga ilmne. Tegelikult avaldas J. Uluots aga omal ajal isegi valmisolekut astuda ametlikult okupatsioonivõimude teenistusse. Ta taotles oma rühmitusele kolme kohta marionetlikus «omavalitsuses». Vastava palve lükkas Litzmann taktikalistel kaalutlustel tagasi.[173]

Asjaolu, et Litzmann ei soovinud Mäed Uluotsaga asendada, on seletatav mitte ainult sellega, et Mäe oli hitlerlaste vana agent, vaid ka sellega, et okupatsioonivõimud lootsid Uluotsa kodanlike natsionalistide gruppi ära kasutada tulusamalt — esmajoones elanikkonna ideoloogiliseks mõjutamiseks. Selle missiooniga võis see kamp Litzmanni arvates aga paremini hakkama saada, kui ta tegutses väljaspool rahva poolt vihatud «omavalitsust».

J. Uluotsa ja H. Mäe gruppide hingesugulust ja tegevusühtsust näeme aga igal sammul. Seda kinnitavad juba 1943. a. oktoobrisündmused. 10. oktoobril õnnistati pidulikult Eesti SS-vägede kindralinspektoriks kodanliku Eesti sõjaväe kolonel, nüüd SS-oberführer Johannes Soodla. J. Uluots ja E. Kant külastasid Litzmanni 20. oktoobril. Kodanlike poliitikute nõupidamine toimus päev hiljem. 26. oktoobril aga andis H. Mäe päevakäsu 1925. aastal sündinud eesti noormeeste fašistlikku armeesse mobiliseerimiseks. Järgmisel päeval andis «Eesti omavalitsuse» juht käsu luua eriline sõjakohus,[174] millega J. Soodla sai õiguse surma mõista kõiki neid, kes hoidusid kõrvale mobilisatsioonist. Ning nüüd alustasid Jüri Uluots ja tema mõttekaaslased laialdast selgitustööd SS-vägedesse astumise kasuks. Pärast audientsi parun Litzmanni juurde sai Uluotsast Mäe otsene abiline. Kõik see oli varem täpselt ette nähtud ja läbi mõeldud — nad hakkasid tegutsema kui ühe kamba liikmed, olid ühe ja sama ahela lülid.

Sellega seoses tuleks ära märkida veel ühte okupantide ja nende käsilaste kuritegu. Kõiki neid seitsmeteistkümne-,

[173] L. Barkov. Mõrvarid ei pääse karistusest. Tallinn 1966, lk. 87—88.
[174] «Eesti Sõna» nr. 235, 12. oktoobril 1943; «Ametlik Teataja» nr. 21, 27. oktoobril 1943.

kaheksateistkümneaastasi noormehi, keda mahalaskmise ähvardusega mobiliseeriti fašistlikku armeesse, sunniti sõjaväelaagrisse ilmumisel alla kirjutama dokumentidele, mis kinnitasid, et nad on armeesse astunud vabatahtlikult. Okupeeritud Eesti julgeolekupolitsei ja SD aruandes 1943. aasta detsembrist on otseselt öeldud: «Teatavat kibestumist kutsub esile mõnedes ringkondades see, et 1925. aastakäigu mobiliseerituid sunnitavat väljaõppelaagris dokumendile alla kirjutama, millest nähtub, et allakirjutanu on vabatahtlikult astunud sõjaväkke. See sunniviisil mobiliseeritute «hanekspüüdmine», kes nüüd on vabatahtlikud, tekitab arusaamatusi. Väidetakse, et... see kahtlane ja ebaausal viisil võetud allkiri olevat kahemõtteline.»[175]

Tegelikult pole siin midagi imestada, sest Eesti «omavalitsuse» juht H. Mäe oli sellele lähedasi vabatahtlike värbamise mooduseid kasutanud ka varem. Tuletame meelde 1943. aasta kevadet. Nagu selgub arhiividokumentidest, astus 1942. aasta sügisel laialt reklaamitud «vabatahtliku» Eesti leegioni ridadesse ainult üksikuid mehi. Nii on Võru Julgeolekupolitsei ja SD ettekandes 1942. aasta oktoobrist öeldud, et neil päevil viidi Võru prefektuuri piirkonnas läbi järjekordsed värbamised Eesti leegioni, kusjuures leegioni astus kolm meest. Samal ajal kaebasid ka Haapsalu prefektuuri esindajad, et Läänemaal oli Eesti leegioni astujaid vähe ja et Hiiumaal polnud veel ükski mees soovi avaldanud vabatahtlikult leegioni astumiseks. Kümme päeva hiljem teatati samast, et Riisipere vastuvõtupunkti ilmunud ja võetud ka vastu üks vabatahtlik.[176]

Kui ka 1943. aasta alguses Eesti leegioni read ei täienenud ja «vabatahtlikkuse printsiip» pehmelt öeldes oli lihtsalt läbi kukkunud, siis ilmus H. Mäe korraldus, kus sõnasõnalt oli öeldud: «... seepärast teen igale ohvitserile ja allohvitserile kohuseks vanusele vaatamata astuda Eesti leegioni vabatahtlike ridadesse. Selleks esitada kõigil ohvitseridel ja allohvitseridel minule vastavad sooviavaldused... hiljemalt 10. aprilliks 1943...»[177]

Nii et surmanuhtluse ähvardusel — vabatahtlikult. Seega jätkas J. Uluots oma tegevusega sisuliselt juba varem loodud «Eesti SS-leegioni Sõprade Seltsi» funktsioone. Vahe

[175] ENSV ORKA, f. R-51, nim. 1, s.-ü. 19, l. 8.
[176] ENSV ORKA, f. R-64, nim. 1, s.-ü. 60, l. 108, 124, 144.
[177] «Eesti Sõna» nr. 71, 27. märtsil 1943.

seisnes ainult selles, et «Sõprade Selts» oli seotud SS-iga avalikult, J. Uluots aga salaja.

1. veebruaril 1944. aastal, siis kui okupandid olid kihutatud Leningradi lähistelt Narva alla, avaldas H. Mäe oma järjekordse päevakäsu, mis seekord oli rüütatud rahvale määratud läkituse vormi. «Arvestades silmapilgu tõsidust, kuulutan mina täna välja eesti rahva üldmobilisatsiooni maa kaitseks. Kõik 1904.—1923. a. sündinud mehed kutsutakse kaitseteenistusse... Kõik mehed, välja arvatud mobiliseeritud, 17.—60. eluaastani on kohustatud kaitseteenistusele «Omakaitses»,» nõudis H. Mäe.[178] 6. veebruaril aga esines raadios Eesti SS-vägede kindralinspektor J. Soodla ja ähvardas: «Vastutöötajatega talitatakse lahinguvälja seaduste järgi.»[179]

Mõni päev varem oli J. Uluots Baatzi loal korraldanud kodanlike poliitikategelaste teise nõupidamise. Sellest O. Tiefi korteris toimunud kokkutulekust võtsid osa samad inimesed, kes olid viibinud esimeselgi rahvareeturite nõupidamisel. Sama oli ka päevakord, mille endine kodanliku Eesti peaminister ning okupeeritud Eesti julgeolekupolitsei ja SD ülem olid eelnevalt üksikasjalikult läbi arutanud.

Nõupidamise kokkukutsumise põhjusi selgitas koosolekust osavõtnud keskerakonna liider A. Susi hiljem järgmiselt: «Sel ajal oli Eestis välja kuulutatud mitme aastakäigu meeste mobilisatsioon Saksa armeesse. Kuid rahvas saboteeris kõigiti mobilisatsiooni ning kutsealused hakkasid massiliselt end metsades varjama ja Eestist põgenema. See asjaolu põhjustaski nõupidamise kokkukutsumise. Saksa võimud tegid nõupidamisest osavõtjaile ettepaneku toetada väljakuulutatud mobilisatsiooni spetsiaalse läkitusega rahvale. Nõupidamisel otsustati, et Uluots esineb koosolijate nimel eesti rahvale raadios üleskutsega astuda fašistlikku armeesse.»[180]

7. veebruaril esines J. Uluots raadios. Saade läks eetrisse fašistide käsilasele J. Kitsbergile antud intervjuu kujul. Ta püüdis kuulajaid uskuma panna, et Punaarmee Eestisse tuleku korral kogu Eesti territooriumil põletatakse kõik talud ja külad, alevid ja linnad ning rahvas hävitatakse või viiakse võõrastesse maadesse asumisele. Intervjueerija küsimusele: «Kas te arvate, et mobilisatsioon on tarvilik praegu,

[178] «Eesti Sõna» nr. 25, 1. veebruaril 1944.
[179] Saksa fašistlik okupatsioon Eestis. Tallinn 1947, lk. 140.
[180] Uurimismaterjalid.

hoolimata sellest, et Saksa sõjaväed ja võimud on meie maal?» vastas J. Uluots: «... mobilisatsioon peab toimuma just praegu... Kui kommunistlik võim meie maa ja rahva vallutab, siis on kõik kadunud: ei ole siis enam võimalik eestlastel ennast mobiliseerida ega ka eestlastel midagi korraldada.»[181]

«Nagu mina kogu oma südamega elan ainult eesti rahvale ja täidan oma rahvuslikku kohust, nii nõuan mina igalt eestlaselt sama,» kuulutas paatoslikult H. Mäe. Uluots ei jäänud temast sammugi maha. Küsimusele: «Kas te peate võimalikuks ka teistsuguseid mõtteid ja väiteid mobilisatsiooni suhtes?» vastas J. Uluots: «Olen kõiki mõeldavaid mõtteid ja väiteid selles suhtes kaalunud. Praegu midagi ei kaalu üles vajadust mobilisatsiooni teostada.»[182]

Olgu märgitud, et emigratsioonis viibivad kodanlikud natsionalistid ei vaiki oma kuritegelikust käitumisest seoses mobilisatsiooniga fašistlikusse armeesse, vaid isegi uhkeldavad sellega. Nii kirjutatakse 1954. aastal Stokholmis väljaantud raamatus «Eesti ajalugu noorsoole»: «Juba 1. veebruaril, pärast vastavat nõupidamist Saksa võimudega, kuulutas Eesti Omavalitsuse juht H. Mäe välja aastail 1904—1923 sündinud meeste mobilisatsiooni. Eestile tekkinud seisukorras asus peaminister presidendi ülesannetes J. Uluots eesti ringkondade (loe: paadunud kodanlike tegelinskite — toim.) toetusel seda mobilisatsiooni avalikult pooldavale seisukohale. Sellist avalikku seisukohavõtmist soovisid ka okupatsioonivõimud. Uluots kutsus eesti rahvast üles täitma mobilisatsioonikäsku... Otto Pukk sõitis läbi põhjapoolsed ja Karl Soonpää lõunapoolsed maakonnad, et kohapealseid tegelasi mobilisatsiooni teostamiseks kaasa tõmmata.[183]

Mobilisatsioon edenes aga visalt. Fašistlikku armeesse õnnestus küll värvata suur hulk kahuriliha, peamiselt poisikeseohtu noormehi, kuid paljud neist deserteerisid esimesel võimalusel. Ei aidanud propaganda ega ka ähvardused.

1944. aasta juulikuus kutsus J. Uluots agitatsiooni tõhustamise eesmärgil kokku kirjanikud. Ta teatas, et rahva hulgas on süvenenud eitav suhtumine Nõukogude Liidu vastu peetavasse sõjasse ja et seepärast tuleb tõhustada Nõukogude-vastast propagandat. Uluotsa üleskutsele reageerisid vaid A. Gailit, K. A. Hindrey ja mõned teised. Enamus kirjanikest ei tahtnud ennast rakendada hitlerlaste teenistusse.

[181] «Eesti Sõna» nr. 31, 8. veebruaril 1944.
[182] Sealsamas.
[183] J. Parijõgi, T. Algma, J. Koit. Eesti ajalugu noorsoole. Stokholm 1954, lk. 344—345.

Vastavalt sellele, kuidas fašistlike vägede seisukord rindel kriitilisemaks muutus ja Eestis aktiivne vastupanu okupatsioonivõimudele kasvas, avaldasid Uluots ja tema mõttekaaslased üha suuremat närvilisust. Külastati Baatzi, kohalikku Saksa merejõudude juhatajat ja maavägede juhatuse esindajaid. Muidugi muud kui lohutavaid sõnu sealt kuulda ei olnud.[184]

Vaatamata sellele jätkas J. Uluots aktiivset tegevust — 2. augustil 1944 korraldas ta Tallinnas Maapanga hoones järjekordse nõupidamise.[185] See päev ei olnud juhuslikult valitud, sest järgmisel päeval käskis H. Mäe mobiliseerida fašistlikku sõjaväkke isikuid, kes on sündinud 1926. aastal. Samal päeval tehti teatavaks H. Mäe teinegi käsk — edaspidi tuli maha lasta mitte ainult mobilisatsioonist kõrvalehoidjad, vaid ka «tsiviilisikud, kes desertööre abistavad».[186]

Kaks päeva hiljem käskis H. Mäe fašistlikku sõjaväkke mobiliseerida ka 1927. aastal sündinud, alles päris verisulised noorukid. Mobilisatsioonikäsus toonitati, et vanemaid või hooldajaid, kes ei saada oma poegi vastuvõtukomisjoni, karistatakse karmilt.[187]

10. augustil järgnes sellele J. Uluotsa esinemine Tartu Ülikooli aulas. Hirmutanud kõne algul kuulajaid «kommunismitondiga», tegi Eestimaa õiguse ajaloo professor seejärel väikese ekskursi lähemasse minevikku ja ütles, et 1940.—1941. aastal ootasime pikisilmi päästmist ja see päästmine tuligi. Momendi ülesandeil peatudes väitis kõneleja, et võitlusega «ida vastu» tõendame, et meie ei ole Nõukogude Liidu osa ja mingil tingimusel ei taha Nõukogude Liitu ka edaspidi kuuluda. Tartu kõne jättis okupatsioonivõimudele hea mulje ja J. Uluots kordas seda 19. augustil raadios.[188]

Eesti töörahva jätsid aga niisugused kõned ja üleskutsed külmaks. Öeldut kinnitavad ka arhiividokumendid, mis kannavad okupeeritud Eesti julgeolekupolitsei ja SD kõrgemate ülemate allkirju. Näiteks teatas SS-obersturmbann-

[184] L. Barkov. Mõrvarid ei pääse karistusest, lk. 90.
[185] Eesti riik ja rahvas Teises maailmasõjas. VIII vihik, lk. 27.
[186] «Eesti Sõna» nr. 178, 3. augustil 1944.
[187] «Eesti Sõna» nr. 180, 5. augustil 1944.
[188] Eesti riik ja rahvas Teises maailmasõjas. VIII vihik, lk. 50; «Eesti Sõna» nr. 193, 20. augustil 1944.

führer Baatz Berliini: «Ehkki natsionalistide propaganda taotles seda, et eesti rahvas toetaks sakslaste sõjalisi ja majanduslikke jõupingutusi, edu sellel ei olnud. Eriti ilmnes see ebaedu siis, kui propageeriti eestlaste otsest osavõttu sõjategevusest Eesti leegioni koosseisus.» Edasi tunnistatakse otseselt, et okupatsioonivõimude ja kvislingite katsed elanikkonda propagandaga üles kihutada, kukkusid läbi. «Ei minevikku pöördumised Saksamaale tänu avaldamise vormis ega viited tulevikku uuele Euroopale mõtlemise vormis või eesti rahva tuleviku tagamise vormis ei andnud tulemusi. Viimane idee ei avaldanud mõju peaasjalikult sellepärast, et ei õnnestunud küllalt hästi selgitada vastuolu, mis esineb ühelt poolt valitsemises ja majanduses järjest kasvava Saksamaa mõju ja teiselt poolt eesti rahva tuleviku garanteerimise lubaduste vahel.»[189]

Sel ajal, kui H. Mäe ja J. Uluots SS-obersturmbannführer Baatzi direktiive täites tegid kõik selleks, et võimalikult rohkem eesti mehi mõttetult surma saadetaks, kerkis esiplaanile rühm kodanlikke natsionaliste, kes orienteerusid fašistliku Saksamaaga vaenujalal olevatele imperialistlikele lääneriikidele. Selle grupi eesotsas oli eesti kodanluse ühe kunagise juhi ja ideoloogi Jaan Tõnissoni sekretär Ernst Kull. Sellesse rühma kuulusid veel professor K. Laidak, ajakirjanik O. Mänd, kirjastaja A. Ekbaum, kodanliku Riigivolikogu liige J. Sikkar ja mõned Tartu üliõpilased. Juba 1943. aasta septembris lõi Kull sidemed kunagise Eesti saadikuga Soomes Aleksander Varmaga ja tema kaudu Rootsis viibivate eesti emigrantlike politikaanidega.

Kulli grupi liikmeil ei olnud sealjuures midagi ühist eesti rahva võitlusega okupantide vastu. Nagu Uluotsa kampki, unistasid ka nemad kodanliku Eesti riigi taastamisest, kuid ei sidunud oma lootusi Hitleriga, vaid Inglismaa ja USA-ga. Teatavasti «ei tunnustanud» nende imperialistlike riikide valitsused revolutsioonis sündinud Eesti NSV-d ega tema vabatahtlikku ühinemist NSV Liiduga. See Ameerika ja Inglise reaktsiooniliste ringkondade Nõukogude-vastane positsioon oli muidugi väga meelepärane ka eesti kodanlikele natsionalistidele.

1944. aasta varakevadel, kui sai ilmseks, et hitlerliku Saksamaa kokkuvarisemine on vaid aja küsimus, Kulli grupi tegevus aktiviseerus. 23. märtsil toimus selle esindajate koosolek. Otsustati luua kõlava nimetusega illegaalne

[189] Uurimismaterjalid.

keskus — «Eesti Vabariigi Rahvuskomitee». Sellega asi sel korral piirduski, sest okupatsioonivõimud olid «rahvuskomitee» olemasolust teadlikud. Berliini saadetud ettekandes öeldi muuseas: «Selle liikumise niidid ulatuvad Soome ja Rootsi, Rootsi kaudu aga Inglismaale. Laialt levitatakse versiooni Inglismaa mõju kasvust pärast seda, kui Saksamaa ja NSV Liit on ennast sõjaga ära kurnanud. See idee on valitseva ladviku rahulolematute liikmete juhtmotiiv. Nad võrdlevad käesolevat poliitilist ja sõjalist olukorda 1918. aasta olukorraga, kui lääneriikide abiga sai võimalikuks Eesti riigi loomine.»[190] «Rahvuskomitee» niisugune orientatsioon ei meeldinud okupatsioonivõimudele ja aprillikuus arreteeris julgeolekupolitsei E. Kulli ja mõned tema mõttekaaslased.

1944. aasta juulikuuni ei avaldanud «rahvuskomitee» õieti mingeid elumärke. Siis aga alustasid Rootsis asuva emigratsiooni ninamehed H. Laretei, A. Rei, A. Varma ja R. Penno kärarikast kampaaniat «komitee» tegevuse taaselustamise ümber. Stokholmis korraldati vastuvõtt, kus viibis üle viiekümne ajakirjaniku. Seal deklareeriti, et on loodud «rahvuskomitee väliskeskus», kelle ülesandeks on «komitee» esindamine väljaspool Eestit. A. Laretei oma kõnes puhus igati üles «rahvuskomitee» tähtsust, tituleerides selle «Eesti riikluse kandjaks». Samal ajal ei olnud Eestis kellelgi peale käputäie avantüristide ja Saksa julgeolekupolitsei organite midagi teada selle komitee olemasolust.

Kogu see kära «Eesti Vabariigi Rahvuskomitee» ümber oli avalikult Nõukogude-vastase suunaga ja omas kaugeleulatuva eesmärgi: veenda ajakirjandust ja avalikku arvamust, nagu ei tahaks eesti rahvas pärast hitlerlaste okupatsiooni likvideerimist nõukogude võimu, vaid kodanlikku korda. See reklaam pidi inglise-ameerika reaktsionääridele andma veel ühe argumendi selleks, et õigustada Baltimaade Nõukogude Liidu koosseisu astumise mittetunnustamist.[191]

Oma pimedas vihas Nõukogude Liidu vastu kutsusid kodanlik-natsionalistlikud emigrandid kohalikke tegelasi lakkamatult üles toetama okupatsioonivõimusid ja fašistlikke vägesid nende võitluses Nõukogude armee vastu. Nende plaan oli väga lihtne: seni kuni Saksa fašistlikud väed asuvad Eesti territooriumil, tuleb neid igati toetada,

[190] Uurimismaterjalid.
[191] L. Barkov. Mõrvarid ei pääse karistusest, lk. 91—92.

sest okupantide minemakihutamine oleks tähendanud nõukogude võimu taastamist Eestis.

1944. aasta juulis-augustis toimetati Rootsist Eestisse kahe lendlehe tekstid. Neid paljundati kohapeal «rahvuskomitee» nimel ja hakati elanikkonna hulgas levitama. Suurema kaalu andmiseks nimetati neid «Korralduseks nr. 1» ja «Korralduseks nr. 2». Esimeses nõuti rahvalt okupantide poolt väljakuulutatud mobilisatsiooni toetamist. «... Siit tuleneb kategooriline käsk: kõik, keda kutsutakse relvade juurde, astugu kõhklemata oma ülesande täitmisele...

Väejooksikuid meie seas ärgu olgu. Ka metsavennad, kes seni on hoidunud kõrvale võitlusest, kuna selguseta oli võitluse poliitiline siht, ka nemad peavad astuma võitlejate ridadesse...» Talupoegadel kästi vili tõrkumatult anda okupatsioonivõimude käsutusse.

Mõnevõrra hiljem, siis kui okupatsioonivõimude lahkumine Eestist oli juba reaalseks muutumas, ilmus «Korraldus nr. 2». Selles andsid kodanlikud natsionalistid käsu alustada relvastatud jõukude loomist, kelle ülesandeks pidi saama diversioon ja terror pärast Eesti vabastamist Nõukogude armee poolt. Lendlehes oli öeldud: «Kes ei jõua evakueeruda, varjaku end bolševike eest! Organiseerige bolševike seljataga metsavendade salku ja looge side Eesti omakaitsega ja väeosadega!» Marionetliku «omavalitsuse» ametnikele soovitati: «Evakueerimisel võtke kaasa kõik tähtsad nimestikud ja muud väärtuslikud dokumendid, või kui see teil pole võimalik, peitke need või hävitage, nii et need ei satuks vaenlase kätte.»[192]

Nii püüdsid kodanlikud natsionalistid anda selja tagant lööki Punaarmeele, kes pidas lahinguid eesti rahva vabastamiseks fašistlike okupantide ikkest. Hitlerlasi aga rahuldasid antud olukorras nii kodanlike natsionalistide seisukohad kui ka nende praktiline tegevus lahingute ajal Eestis. Berliini läksid selle kohta heakskiitvad hinnangud.

Kuritegu järgnes kuriteole. 1944. aasta augustis, kui Nõukogude väed vabastasid Eesti NSV kaguosa, saabus «rahvuskomitee» väliskeskuse mahitusel Soomest Eestisse kaks eesti pataljoni, mis olid seal formeeritud hitlerliku mobilisatsiooni eest põgenenud noormeestest. Pataljonid, kuhu kuulus umbes 1700 meest, suunati pealetungivate Nõukogude vägede vastu.[193]

[192] Uurimismaterjalid.
[193] L. Barkov. Mõrvarid ei pääse karistusest, lk. 93.

Väliskeskus andis ka korralduse kohaliku «rahvuskomitee» koosseisu laiendamiseks, et see täielikumalt esindaks kodanliku kontrrevolutsiooni kirjut leeri. «Rahvuskomitee» uueks esimeheks sai augustis kodanliku vabariigi aktiivne tegelane, endine minister Otto Tief, liikmeteks aga endine vabrikant Richard Övel, endine riikliku viinavabriku direktor Johannes Sikkar, endised Põllumeeste Kogude aktiivsed tegelased Artur Ekbaum ja Juhan Kaarlimäe, endine Riigivolikogu liige, nüüd SS-hauptsturmführer Johan Holberg, okupatsiooniaegse Eesti Panga juhataja Hugo Pärtelpoeg, Eesti «omavalitsuse» Kohtudirektooriumi juhtivaid töötajaid Johannes Klesment ja rida teisi tegelasi.[194] J. Uluots vormiliselt «komiteesse» ei kuulunud, kuid oli selle tegevusega täielikult kursis, pidas sidet väliskeskusega ja oli selle tegevusest ja kavatsustest informeeritud. 1944. aasta augustikuus oli ka Uluotsa kildkond seega juba veendunud Hitlerile tehtud panuse lootusetuses. Kõik kodanlike natsionalistide rühmitused peale okupantidega lahutamatult seotud H. Mäe kamba jõudsid ühisele seisukohale, et ainukeseks lootuseks jääb toetuda Inglismaa ja Ameerika Ühendriikide võimalikule abile.

Väljakujunenud olukorras saabus Stokholmist uus korraldus — väliskeskus nõudis «rahvuskomitee» asemele illegaalse «Eesti Vabariigi Valitsuse» moodustamist. See oli reeturite viimane panus.

Et anda «valitsusele» seaduslikkuse ja järjekestvuse värvingut, pidi selle etteotsa asuma kodanliku vabariigi viimane peaminister Jüri Uluots. Kodanliku Eesti põhiseaduse järgi oli peaministril presidendi äraolekul õigus uut valitsust moodustada. Pannes vana politikaani illegaalse «valitsuse» etteotsa, loodeti, et see kergendab Inglise-Ameerika valitsevatel ringkondadel selle «valitsuse» toetamist, sest sellega sai võimalikuks viidata «seaduslikkusele» ja «järjekestvusele». Väliskeskus andis Eestis asuvatele «rahvuskomitee» liikmetele mõista, et Eesti territooriumil kodanliku «valitsuse» loomise mõte leiab sealtpoolt poolehoidu ja toetust.

Kõik see nägi asjaosalistele välja väga idülliline, kuid isehakanud «võimumehed» ja Inglise luureteenistus ei tahtnud kuidagi aru saada tõsiasjast, et 1940. aasta revolutsioonilised sündmused olid kodanliku Eesti põhiseaduse

[194] Vt. lähemalt: E. Martinson. Elukutse — reetmine. Tallinn 1970, lk. 157—160.

paberilipakaks muutnud, et eesti rahva valdav enamus tahtis tagasi saada nõukogude võimu, oma nõukogude vabariiki, mitte aga Uluotsa ja tema kildkonna poolt pakutavat härrasriiki.

Mida kodanlikud natsionalistid oma «valitsuse» moodustamisega lootsid saavutada? Ainult ühte — säilitada kas või minimaalsedki lootused tagasi võimu juurde trügimiseks.

Arvestamata reaalset tegelikkust püüti leida analoogiat 1918. aasta veebruarisündmustega. Mäletatavasti keiserliku Saksamaa okupatsioonivägede Tallinnale lähenemisel kiirustasid selleaegsed kodanluse esindajad Toompeale ja kuulutasid välja kodanliku Eesti Vabariigi. See riik eksisteeris seekord küll ainult mõned tunnid, kuid hiljem sellele aktile toetudes saavutasid kodanlikud politikaanid läbirääkimistes USA, Inglismaa ja Prantsusmaa valitsustega oma eesmärgi — Eesti Vabariigi tunnustamise.

1944. aasta suveks väljakujunenud olukorras oli küll ilmne, et varsti tuleb jalga lasta, kuid seda läbiproovitud trikki püüti siiski korrata. Eesmärk seisnes selles, et soodsal hetkel kuulutada Tallinnas välja Eesti kodanliku vabariigi taastamine ja seada Nõukogude Liit sündinud fakti ette. Avantüristid lootsid, et Inglismaa ja USA avaldavad sel puhul Nõukogude Liidule diplomaatilist survet ja — võib-olla õnnestub püsima jääda. Ebaõnnestumise puhul oleks aga midagi, millega emigratsioonis spekuleerida. «Vabariigi» väljakuulutamise fakti võis edukalt kasutada ühelt poolt oma Nõukogude-vastases propagandas ja teiselt poolt selleks, et välja kaubelda imperialistlike riikide valitsevate ringkondade toetust.

Nagu lugeja vist juba märkas, tulid kõik viimased kaalukamad korraldused tegutsemiseks «rahvuskomitee» väliskeskuselt Stokholmis. See ei olnud juhuslik kokkusattumus, vaid range seaduspärasus. Saksa okupatsioonirežiim oli 1944. aasta suveks sattunud väljapääsmatutesse raskustesse. Pind libises jalge alt ka hitlerlikul luureteenistusel, kes seni oli suunanud eesti kodanlike natsionalistide tegevust. Seega oli viimastele vaja uut peremeest. Ja õige lühikese ajaga kujunes selleks Inglise luure, kellel oli eesti emigrantidega Rootsis väga tihe side.

Inglise luurekeskuse «Intelligence Service'i» Balti osakonna töötaja kolonel A. McGibben, kes varem oli metsa ekspordikontori omanikuna pikemat aega elanud Tallinnas, töötas 1944. aastal Inglise saatkonnas Rootsis. «Rahvuskomitee» juhtiva tegelase J. Reigo sõnade järgi «... tegi McGibben ettepaneku luua tema jaoks Eestis luurevõrk, mida ta lubas varustada raadiojaamade ja muude vahenditega. McGibben ütles, et periood, mil Punaarmee jõuab Eestisse, huvitab «Intelligence Service'i» rohkem kui Saksa okupatsiooniaeg. Punaarmee jõudmisel Eestisse tuleb siin luurevõrk uuesti luua.»

Natsionalistlike jõukude loomisest Punaarmee tagalas Eestis oli Inglise «Intelligence Service'i» koloneli McGibbeni kõrval huvitatud ka fašistliku Abwehri korvetikapten A. Cellarius. Ta oli samuti elanud pikemat aega kodanlikus Eestis, varjates oma tõelist luuretegevust hitlerliku Saksamaa saatkonna mereväeatašee abi nimetusega. A. Cellariuse teenistuses oli seisnud suur osa kodanliku Eesti sõjavägede staabist, eeskätt selle teine osakond, mis tegeles luure ja vastuluure juhtimisega. Okupatsiooniperioodil juhtis A. Cellarius Saksa sõjaväeluure perifeeriaorganisatsiooni «K O Finnland» ja selle filiaali Tallinnas.

Niisiis, 1944. a. sügisel ühtisid nii Inglise «Intelligence Service'i» koloneli McGibbeni, «K O Finnland» ülema Cellariuse ja «rahvuskomitee» väliskeskuse kui ka natsionalistide kohalike liidrite huvid. Esialgu võib see tunduda imelikuna, sest esindas ju McGibben riiki, kes oli Nõukogude Liidu liitlane Hitleri-vastases koalitsioonis. Inglismaa ja Nõukogude Liit võitlesid koos fašistliku Saksamaa vastu. Soomes ja okupeeritud Eestis hitlerlaste luuret juhtinud Cellarius kui üks Abwehri peamehi oli seega mõlema liitlasriigi vaenlane. Kuid ometi oli nii Inglise koloneli McGibbeni kui ka fašistliku luuraja Cellariuse tegevusel (mõlemad olid tollal eesti kodanlike poliitikute tõelised peremehed) ühine eesmärk. Nad lootsid säilitada Eestis kapitalistlikku korda, lootsid ka sellele, et mida rohkem eesti mehi sunnitakse selga tõmbama SS-mundrit, seda rohkem neid satub vabariigi territooriumi vabastamise ajaks Eestimaa metsadesse või välismaale. Järelikult võisid nad arvata, et imperialistlike riikide luurele tekib Eestis soodne baas ja välismaal küllaldane kontingent eestlasi spioonide värbamiseks.

Emigrantlikud ninamehed kirjutavad võõrsil palju oma võitlusest «sõltumatu Eesti» eest 1944. aastal. Faktidest aga järeldub, et juba algusest peale orienteerusid nad sõltuvu-

---

[195] Uurimismaterjalid.

sele imperialistlikest suurriikidest, nende kasuks tehtavale luure- ja diversioonitegevusele.

Sel ajal, kui Nõukogude väed vabastasid suurema osa Lõuna-Eestist ja Eesti NSV valitsus paiknes ajutiselt Võrus, asus Uluots hitlerlaste vaikival nõusolekul oma «valitsust» moodustama ja «ministreid» valima. Selle ürituse eellugusid meenutades rääkis «rahvuskomitee» esimees, kavatsetava «valitsuse» «peaministri asetäitja» ja «siseminister» Otto Tief hiljem: «Juuli lõpul 1944 saatis A. Rei Stokholmist kirja, mille juhtmotiiviks oli mõte, et tuleb moodustada J. Uluotsa põrandaalune valitsus, kes peab esimesel võimalusel haarama Eestis võimu. Analoogilised kirjad järgnesid A. Varmalt Soomest ja R. Pennolt Stokholmist.»[196]

Vabrikant R. Övel, endine kodanliku Eesti riigisekretäri abi, tollal aga «rahvuskomitee» esimehe asetäitja, täiendas seda tunnistust: «Rahvuskomitee kogu olemasolu vältel käisid Rootsis ja Soomes viibivad eesti poliitikud oma kirjades korduvalt peale, et Uluots moodustaks valitsuse. Nende sõnade järgi oli seda vaja liitlastel, s. o. Inglismaal ja Ameerika Ühendriikidel . . .»[197] Täpsemalt öeldes, seda vajasid «Intelligence Service» ja Luure Keskvalitsus.

«Valitsuse» moodustamist kirjeldab O. Tief hiljem järgmiselt: «18. septembril 1944 tuli minu juurde Uluots, andis deklaratsiooni teksti ja ütles: «Aeg on käes. Sakslased taganevad Eestist. Koguge valitsuse liikmed kokku ja asuge tegevusse.» 19. septembril kutsusin valitsuse liikmed kokku ja lugesin neile deklaratsiooni teksti ette. Selle aluseks oli väliskeskuse kiri. Deklaratsioonis kuulutati, et Eesti seaduslik valitsus on asunud täitma oma kohustusi, millega seoses põrandaalune rahvuskomitee lõpetab oma tegevuse. Deklaratsioon sisaldas Nõukogude-vastaseid kallaletunge.»[198]

«Valitsus», kelle nimekirja kuulus terve rida eespool loetletud poliitikategelasi nagu J. Uluots, O. Tief, H. Pärtelpoeg, J. Kaarlimäe, V. Sumberg, J. Pikkov, A. Susi, J. Klesment, A. Rei, R. Penno ja «sõjavägede ülemjuhatajana» kolonel J. Maide, tegi ühele oma liikmetest ülesandeks deklaratsioon paljundada ja see 21. septembril avaldada. Seejärel oli tal kavas raadio teel pöörduda abi-

196 Uurimismaterjalid.
197 Uurimismaterjalid.
198 Uurimismaterjalid.

palvega USA ja Inglismaa valitsuse poole. Trükiti ära ka Uluotsa «käskkirjad» «ministrite» kohalemääramise kohta. Kuid deklaratsioon jäi välja kuulutamata ja käskkirjad avaldamata. Kriipsu nendele plaanidele tõmbas Nõukogude vägede kiire pealetung.

«21. septembril, Nõukogude vägede Tallinna jõudmise eelõhtul, põgenesime kõik Tallinnast, lootes pääseda välismaale,» jutustas hiljem Tief. «Sealjuures andsin ma rahandusminister Pärtelpojale käsu võtta valitsuse evakuatsioonikulude katteks kaasa pangas leiduv Nõukogude raha. See korraldus ka täideti. Pangast võetud täpset summat ma ei mäleta, kuid see ületas üheksasada tuhat rubla.»[199]

Hugo Pärtelpoeg täpsustas röövitud summa: «21. septembril tõin Eesti Pangast . . . kahes kotis välja 915 tuhat rubla Nõukogude raha, mille ma 22. septembril viisin ära autobussiga, mis toimetas uue valitsuse liikmed Tallinnast Harjumaale Nissi asulasse. Sealt siirdusime kõik koos rahakottidega veoautol edasi Ridala valda Pagari külla, kuhu pidi tulema kaater ja viima meid Rootsi.»[200]

Seega oli selle «valitsuse» esimeseks ja viimaseks nimetamisväärseks sammuks raha varastamine. «Härrad ministrid», kodanliku Eesti poliitiliste parteide endised liidrid, hakkasid ööpimeduse varjus jagama saaki. Välismaal ilmunud ajakirjanduses nimetatakse seda «riiklikku akti» millegipärast «valitsuse viimaseks istungiks». Täpsemalt kõneles sellest «riiklikust aktist» Juhan Reigo: «Istung toimus otse mere kaldal. Raha jagas Pärtelpoeg. Raha oli kahes kotis. Valitsuse liikmed said igaüks üheksa tuhat rubla.»[201]

Nii nagu tihti juhtub, läksid marodöörid ka seekord omavahel kaklema. «Ülemjuhataja» Jaan Maide, kes oli teistest paremini relvastatud, haaras endale suurema noosi. Voldemar Sumberg oli solvunud: «Ma jõudsin kohale enne istungi lõppu, kui otsustati «valitsuse» liikmetele raha väljaandmise küsimust . . . Oli otsustatud anda igale «valitsuse» liikmele 9000 rubla. Aga mina sain ainult 6000 rubla . . .»[202]

Pärast raha jagamist lahkuti rannast, sest paat Rootsimaalt jäi tulemata. «Väliskeskuse» kaatrid, mis varem alati väga täpselt ilmusid vajalikku kohta Eesti rannikul, jäid

199 Uurimismaterjalid.
200 Uurimismaterjalid.
201 Uurimismaterjalid.
202 Uurimismaterjalid.

seekord hoopis tulemata. Nii saigi A. Reist pärast mõni päev varem Rootsi jõudnud J. Uluotsa surma emigrantlik «peaminister presidendi ülesannetes». Enamiku surnult sündinud kodanliku «valitsuse» liikmeist arreteerisid aga Nõukogude organid.

Kirjeldatud sündmustega «rahvuskomitee» ja «valitsuse» väliskeskuse tegevus siiski ei lõppenud. Järgnes spioonide värbamine ja saatmine Nõukogude Eestisse, just see tegevus, milleks eeskätt Lääne imperialistlike suurriikide luureorganitel eesti kodanlike natsionalistide liidreid tarvis oli, mille eest nad neile palka maksid ja maksavad.

Meie käsutuses olevate dokumentide ja käesolevas paragrahvis toodud faktide põhjal võib kindlalt väita, et eesti kodanlikud natsionalistid reetsid okupatsiooniaastail oma rahva huvisid ja teenisid truult fašismi. Okupatsioonivõimudega ja lääneriikide luurega avalikult või varjatult koos töötanud kodanlike natsionalistide hulgas olid esindatud kõik kodanlikus Eestis enne Pätsi-Laidoneri 1934. aasta 12. märtsi riigipööret legaalselt tegutsenud poliitilised parteid oma juhtivate jõududega. Natsionalistide erinevate grupeeringute mõningatel ajutistel eriarvamustel oli teisejärguline tähendus ja need unustati kohe, niipea kui natsionaliste ähvardas oma rahvaga silm silma vastu jäämine.

III PEATÜKK

EESTI NSV VABASTAMISE ALGUS

1. SAKSA FAŠISTLIKE VÄGEDE PURUSTAMINE LENINGRADI JA NOVGORODI ALL. PUNAARMEE JÕUDMINE EESTI NSV TERRITOORIUMILE

Kätte jõudis uus, 1944. aasta. Ligemale kaks kolmandikku Saksa fašistlike vägede poolt ajutiselt okupeeritud Nõukogude territooriumist oli juba vabastatud. Purustatud ja põletatud linnade ja külade varemetel hakkas tärkama uus elu. Suure Isamaasõja käigus algas vaenlase Nõukogudemaalt lõpliku väljakihutamise ja Euroopa rõhutud rahvaste fašistlikust orjusest vabastamise periood.

Aeg, mil sõja käiku suunasid hitlerlik peakorter ja Saksa kindralstaap, oli möödas. Strateegiline initsiatiiv rinnetel kuulus jagamatult Nõukogude relvajõududele. Sõjasündmuste arengut dikteeris nüüd Moskva, mitte enam Berliin. Rindel ja tagalas kujunenud olukorra sügav analüüs kinnitas, et Punaarmee poolt eelmistel aastatel saavutatud maailmaajalooliste võitude tulemusena kaldus sõdivate poolte jõudude vaekauss üha rohkem NSV Liidu kasuks. Nõukogude riigi poliitiline, majanduslik ja sõjaline üleolek fašistlikust Saksamaast sai ikka ilmsemaks.

Üha kasvavas tempos jätkus 1944. aastal Nõukogude Liidu sõjamajanduse areng. 41 800 tanki ja liikursuurtükki, üle 48 600 sõjalennuki, umbes 69 400 suurtükki ja miinipildujat (reaktiivmiinipildujad kaasa arvamata) — sellised arvud iseloomustavad NSV Liidu sõjatööstuse toodangut 1944. aastal ja 1945. aasta esimesel poolel.[1] Kommunistliku Partei üleskutset järgides hoolitses linna ja maa töörahvas ennastsalgava tööga selle eest, et lakkamatu voona saabuksid rindele ešelonid relvastuse, lahingutehnika, sõjamoona ja toiduainetega.

Meie majanduse edusammud avaldusid nii sõjalise toodangu kvantitatiivses kasvus kui ka relvastuse, sõjatehnika ja -varustuse täiustumises ning kvaliteedi paranemises.

[1] 50 лет Вооруженных Сил СССР. Москва, 1968, lk. 391.

Suurtükiväes võeti 45-millimeetrise kaliibriga tankitõrjekahuri kõrval kasutusele täiuslikum, 57-millimeetrine kahur. Relvastusse võeti ka võimas 100-millimeetrise kaliibriga suurtükk, 85-millimeetrise kaliibriga seniitkahur ja reaktiivsuurtükk BM-31-12. Suure Isamaasõja lahinguväljadel end täielikult õigustanud, nüüd moderniseeritud keskmise tanki T-34 kõrvale ilmusid rasketank JS ning liikursuurtükid JSU-122 ja JSU-152.[2] Õhujõud said järjest suuremal hulgal täiuslikke hävitus-, ründe- ja pommituslennukeid. Kõik see andis tunnistust Punaarmee tehnilise varustatuse kõrgest tasemest, tema löögijõu ja vägede manööverdamisvõime järjekindlast kasvust.

Kuid ka fašistliku Saksamaa käsutuses olid veel suured ressursid. Ulatuslikud metallivarud ja tööstusliku tootmise kõrge tase võimaldasid tal kuni 1944. aasta juulikuuni suurendada mitut liiki lahingutehnika väljalaset. Ikkagi olid Saksamaa käsutuses veel okupeeritud Euroopa maade majanduslikud võimsused.

Sellele vaatamata süvenes fašistliku Saksamaa sisepoliitiline kriis. Rahvahulkades kasvas rahulolematus fašistliku režiimi ja sõja vastu. Aktiviseerus antifašistlike organisatsioonide tegevus ja Saksamaa Kommunistliku Partei töö saksa rahva patriootiliste jõudude ühendamisel. Valitsevas klassis tekkinud opositsiooni ridades valmistati ette atentaati Hitlerile. Fašistlikus sõjaväelises juhtkonnas süvenes aga hirm Punaarmee järjest kasvava võimsuse ees.

Halvenes ka fašistliku Saksamaa rahvusvaheline seisund. Tänu Punaarmee suurtele võitudele kindlustus Hitleri-vastane koalitsioon, mida kinnitasid kolme liitlasriigi juhtide poolt Teherani konverentsil (28. novembrist kuni 1. detsembrini 1943. a.) vastuvõetud otsused Euroopas teise rinde avamise ja lahingutegevuse koordineerimise kohta. Kasvas vastupanuliikumine Euroopa okupeeritud maades, mõnedes neist küpsesid rahva relvastatud ülestõusu eeldused.

Nõukogudemaa kasuks kujunes olukord ka Nõukogude-Saksa rindel — Teise maailmasõja peamisel ja otsustaval võitlusrindel. Nõukogude Liidu relvajõud olid 1944. aasta alguseks veelgi tugevnenud. Tegevväes oli 6 165 000 sõdurit ja ohvitseri, selle relvastuses 88 900 suurtükki, 2167 reaktiivmiinipildujat, umbes 4900 tanki ja liikursuurtükki, 8500 lennukit. Rinnete koosseisu kuulus 461 diviisi, 80 üksikut laskur-, motoriseeritud laskur- ja tankibrigaadi, 32 kindlustatud rajooni ning 23 tanki- ja mehhaniseeritud korpust. Vaenlase vägede tagalas võitles okupantidega suur partisaniarmee.[3]

[2] 50 лет Вооруженных Сил СССР, lk. 292.

Kuigi Saksamaa relvajõud olid 1944. aasta alguseks mõnevõrra kahanenud, olid nad siiski veel küllalt tugevad. Tegevarmees oli 6 682 000 meest, neist Nõukogude-Saksa rindel 4 200 000 ehk umbes 63 protsenti. Saksamaa liitlasvägedes teenis üle 706 000 sõduri ja ohvitseri. Üldse oli vaenlasel Idarindel 4 906 000 meest, üle 54 000 suurtüki ja miinipilduja, 5400 tanki ning ründesuurtükki ja 3000 lennukit. Saksa väejuhatuse käsutuses olevast 317 diviisist ja 28 brigaadist hoidis ta Nõukogude-Saksa rindel 198 diviisi ja 6 brigaadi. Peale selle oli tema käsutuses satelliitriikide 38 diviisi ning 18 brigaadi.[4] Kui arvestada seda, et absoluutne enamus nende diviiside ja brigaadide ohvitseridest ja sõduritest oli pimestatud fašistlikust propagandast, kes igasuguseid käske kuulekalt täitsid, siis moodustas see kõik kokku veel suure sõjalise jõu.

Nagu näeme eespool toodud arvudest, ei olnud Punaarmee ülekaal küll eriti suur, kuid see võimaldas Nõukogude Kõrgemal Ülemjuhatusel tähtsamates suundades luua märgatavat jõudude ülekaalu ja ellu viia ulatuslikke ning otsustava tähtsusega pealetungioperatsioone. Hitlerlik väejuhatus oli aga sunnitud loobuma pealetungi strateegiast ja üle minema kaitsele kogu rindel.

1944. aastaks seadis Kommunistlik Partei Punaarmeele ülesandeks purustada vaenlase põhilised strateegilised grupeeringud, täielikult puhastada NSV Liidu territoorium saksa fašistlikest vallutajatest ja edasi läände liikudes aidata Euroopa rahvastel vabaneda hitlerlikust orjusest. Selle ülesande täitmiseks tuli Punaarmeel alustada ulatuslike pealetungioperatsioonidega kogu Nõukogude-Saksa rindel — Põhja-Jäämerest kuni Musta mere kallasteni. Pealetung pidi olema üldine, kuid ta ei olnud mõeldud üheaegsena kogu rindel, vaid pidi kujutama endast rea võimsaid, üksteisele järgnevaid ning üksteisega seotud strateegilisi operatsioone.

Vastavalt Kõrgema Ülemjuhatuse plaanidele arenesid 1944. aasta talvel ja kevadel peamised sündmused Nõukogude-Saksa rinde lõunatiival — Paremkalda-Ukrainas, kus asusid fašistlike vägede kõige suuremad grupeeringud. Samal

[3] Великая Отечественная война Советского Союза 1941—1945. Краткая история. Москва, 1970, lk. 318.

[4] Sealsamas, lk. 318.

ajal pöörati küllaldast tähelepanu ka pealetungile loode suunas, kus Nõukogude vägede ees seisis ülesanne paisata vaenlane eemale Leningradi ja Novgorodi lähistelt, jõuda välja Narva—Pihkva—Velikaja jõe joonele ning luua seega soodsad tingimused Nõukogude Baltimaade vabastamiseks.

Kõrgema Ülemjuhatuse plaan nägi ette, et armeegrupi «Nord» vastu alustavad pealetungi Leningradi, Volhovi ja 2. Balti rinde väed, keda abistavad Punalipuline Balti Laevastik, kaugtegevuslennuvägi ja partisanid. Nende rinnete vägede koosseisu kuulus sel ajal 1 241 000 sõdurit ja ohvitseri, 21 600 suurtükki ja miinipildujat, 1475 tanki ja liikursuurtükki ning 1500 lennukit.[5]

Meie kolme rinde vastas paikneva armeegrupi «Nord» (18. ja 16. armee) koosseisu kuulus 741 000 sõdurit ja ohvitseri, 10 070 suurtükki ja miinipildujat, 385 tanki ja ründesuurtükki ning 370 lennukit.[6] Seega oli üldine jõudude vahekord otsustavate lahingute eel elavjõus 1,7 : 1, suurtükkide ja miinipildujate osas 2 : 1, tankide ja liikursuurtükkide osas 3,8 : 1 ja lennukite osas 4,1 : 1 Nõukogude vägede kasuks. Kuid vaenlane oli Leningradi ja Novgorodi lähistele kahe aasta jooksul loonud tugeva, pikaajaliseks kaitseks kohandatud kindlustuste süsteemi, mida hitlerlik propaganda nimetas «ületamatuks Põhjavalliks». Lisaks sellele hakkas mitmetest ümberpiiramistest ja Nõukogude vägede võimsatest löökidest hirmutatud hitlerlik väejuhatus 1943. aasta teisel poolel tagalas välja arendama kaitseehitiste süsteeme, kuhu oleks võimalik löökide alla sattunud vägesid tagasi tõmmata. Sel eesmärgil hakkas ka armeegrupp «Nord» Narva — Peipsi järve — Pihkva — Ostrovi joonel välja ehitama kaitseliini «Panther». Selle liini taha evakueeriti Leningradi alt mõned tagalaasutused ja suuremad laod. Viimased ettevalmistused ei jäänud Nõukogude Kõrgemale Ülemjuhatusele märkamatuks. 29. septembril 1943. a. teatati loode suuna rinnete juhatajatele, et reaalselt on võimalik Leningradi lähistel tegutsevate vaenlase vägede tagasitõmbumine. Sellest lähtudes töötati operatsioonideks 18. armee vastu välja kaks varianti. «Neeva-1» nägi ette rinnete tegevuse juhuks, kui vaenlane hakkab oma vägesid ise tagasi tõmbama. «Neeva-2» kohaselt tuli vaenlase tugevasti kindlustatud

[5] Великая Отечественная война Советского Союза 1941—1945. Краткая история, lk. 320.
[6] Sealsamas.

kaitse läbi murda ja tema Leningradi lähistel paiknev grupeering purustada.[7] Viimane variant kujuneski peamiseks.

Armeegrupi «Nord» vastu operatsioone planeerides otsustas Kõrgema Ülemjuhatuse Peakorter kõigepealt purustada vaenlase 18. armee tiibadel paiknevad Peterhof-Strelna ja Novgorodi grupeeringud, seejärel aga arendada pealetungi Kingissepa ja Luuga suunas, viia Leningradi ja Volhovi rinde jõududega lõpule vaenlase purustamine ning jõuda välja Luuga jõeni. Selleks et operatsiooni käigus raskendada vaenlase 16. armee väekoondiste paiskamist Leningradi ja Novgorodi alla, tehti 2. Balti rindele ülesandeks alustada pealetungioperatsioone Novosokolniki piirkonnas. Järgnevalt oli plaanis pealetungi jätkamine Narva, Pihkva ja Idritsa suunas, vaenlase 16. armee purustamine ja Leningradi ning Kalinini oblasti vabastamise lõpuleviimine. Selle kava realiseerimine pidi tagama operatsiooni ette seatud strateegilise ülesande täitmise ja poliitiliste eesmärkide saavutamise. Nende hulka kuulus ka Eesti NSV piiridele väljajõudmine.

Pealetungi valmistati ette põhjalikult. Nagu rasketel blokaadipäevadel, nii ka nüüd organiseeriti Leningradi rindelõigule kõikvõimalikku abi. Juba ammu enne operatsiooni algust liikusid Riikliku Kaitsekomitee korraldusel Leningradi poole sajad sõjaväeešelonid. Samal ajal käis Leningradi tehastes pingeline töö. Leningradi parteiorganisatsiooni juhtimisel valmistas pooleldi vaenlasest piiratud linn rinde vajaduseks ikka rohkem relvi, lahingumoona, raadiojaamu, mitmesuguseid masinaid ja mehhanisme. Inimesed töötasid visalt ja ootasid kannatamatult Punaarmee väeosade pealetungi algust. Seda ootusärevust ja vääramatut usku võidusse on väljendanud kirjanik Olga Bergholz oma «Veebruaripäevikus» järgmiste ridadega:

> Ei sellele, mis tulnud kannatada,
> ma nime tea, ei kuskil võrdset näe,
> kuid lõpule on jõudmas okasrada
> ja lähedal on vabaduse päev.[8]

Samasuguse kannatamatuse ja lootusega ootasid seda pealetungi ka Punaarmee 8. Eesti laskurkorpuse sõjamehed ja Nõukogude tagalasse evakueerunud Eesti NSV töötajad. Oma sünnimaa vabastamise fašistlikust ikkest sidusid nad põhjendatult vaenlase purustamisega Leningradi all.

[7] История ордена Ленина Ленинградского военного округа. Москва, 1974, lk. 338.
[8] Vene nõukogude luule antoloogia. Tallinn 1965, lk. 322—323.

Komandörid ja staabid valmistusid eelseisvaks operatsiooniks hoolikalt. Viidi lõpule tähtis organisatsiooniline ümberkorraldus — korpuste lüli taastamine väekoondiste struktuuris. Grupeeriti vägesid ja lahingutehnikat, treeniti väeosi eelseisvaks lahingutegevuseks ja õpiti samal ajal ka ise. Erilist tähelepanu pöörati väeliikide koostööle, suurtükiväe tulelöökide ja lennurünnakute tagajärgede oskuslikule kasutamisele tankide ja laskurväeosade poolt. Vägede pealetungiga koordineeriti ka vaenlase tagalas tegutseva kolmeteistkümne partisanibrigaadi tegevus, kellele tehti ülesandeks vaenlase ühendus- ja taandumisteede läbilõikamine, üksikute väiksemate garnisonide hävitamine ja tagalateedel liikuvate kolonnide purustamine.

Operatsiooni alguseks oli partisaniliikumine Leningradi oblastis omandanud määratu ulatuse ja hoo. Oblasti territooriumil tegutses 11 brigaadi ja 3 üksikut salka, kuhu kuulus umbes 35 000 partisani. Leningradi Partisaniliikumise Staabi poolt koostatud plaanide alusel aktiviseerisid partisanid oma tegevust ja osutasid Leningradi, Volhovi ja 2. Balti rinde vägedele igakülgset abi. Kooskõlastatult pealetungivate vägede operatsioonidega olid nende löögid väga tõhusad.

Suurt tähelepanu pöörati väeosades parteipoliitilisele tööle. Rinnete ja armeede sõjanõukogud, väekoondiste ja väeosade komandörid ning poliitorganid, partei- ja komsomoliorganisatsioonid arvestasid seda, et pikka aega oli meie sõjameestel tulnud pidada kaitselahinguid, kus nad ilmutasid ennenägematut visadust ja vastupidavust. Nüüd tuli aga ümber orienteeruda, sest eelseisvad pealetungilahingud nõudsid hoopis teistsugust tegevust, veelgi suuremat meisterlikkust, ennastsalgavust ja energiakulu. Parteipoliitilise töö eesmärgiks oli kaasa aidata sellele, et väeosad ja allüksused omandaksid tugevasti kindlustatud ja sügavalt ešeloneeritud kaitse läbimurdmise ja ulatuslike pealetungioperatsioonide läbiviimise kunsti, oskuse manööverdada metsade, soode ja järvederikkal maastikul.

Poliitorganid ja parteiorganisatsioonid kasvatasid kõigis võitlejais raugematut ründevaimu. Järjekindlalt selgitasid nad edusamme, mida nõukogude rahvas oli viimasel aastal teinud Nõukogude-Saksa rindel ja tagalas, tutvustasid isikulist koosseisu Lenini linna töörahva revolutsiooniliste traditsioonidega, populariseerisid Neeva kantsi kaitsjate kangelastegusid. Tänu pidevale selgitustööle teadis iga sõjamees, et vaenlase purustamist Leningradi all valmistab ette kogu meie kodumaa, et Kommunistlik Partei ja Nõukogude valitsus pööravad sellele eriti suurt tähelepanu. See sisendas vankumatut usku eelseisva pealetungi edusse.

Entusiasmist väeosades ja allüksustes rääkis kõige kujukamalt see fakt, et tol ajajärgul astus partei ja komsomoli ridadesse massiliselt eesrindlikke sõdureid, seersante ja ohvitsere, kes seniste lahingute käigus olid korduvalt tõestanud oma piiritut ustavust parteile ja sotsialistlikule kodumaale. Ainuüksi Leningradi rindel astus parteisse keskmiselt 3000 inimest kuus.[9] Pealetungioperatsiooni alguseks oli selle rinde vägede koosseisus üle 148 000 kommunisti ja 101 000 kommunistliku noore.[10] Peaaegu kõigis allüksustes olid täisverelised partei- ja komsomoliorganisatsioonid. Oma eeskujuga mobiliseerisid kommunistid ja kommunistlikud noored kogu isikulist koosseisu sõjalistele kangelastegudele ning tagasid väejuhatuse ülesannete täitmise.

Väeosade vahetu ettevalmistamine pealetungiks kestis ligemale kaks ja pool kuud. Lisaks pingelistele treeningutele õppeväljadel viidi Leningradi ja Volhovi rindel läbi ulatuslikke vägede ümberpaigutusi. Kaalukaim neist oli 2. löögiarmee koondamine Leningradist Soome lahe kaudu Oranienbaumi platsdarmile. Vägesid ja lahingutehnikat veeti kohale väga keerulistes tingimustes — jääkatte tekkimise ajal, vaenlase poolt hõivatud ranniku läheduses, tema suurtükkide mõjuva tule piirkonnas. Tänu Punalipulise Balti Laevastiku meremeeste ennastsalgavusele ja kangelaslikkusele toimus see organiseeritult, ilma kaotusteta ja viidi lõpule 1944. aasta alguseks. Kohale toimetati 5 laskurdiviisi koos suurtükiväega, Kõrgema Ülemjuhatuse reservist 18 suurtükiväe- ja miinipildujate polku, tankibrigaad, kaks tanki- ja üks liikur-suurtükkide polk, suurel hulgal lahingumoona, toiduaineid, kütte- ja määrdeõli ning muud varustust.[11]

Leningradi blokaadi lõplikuks purustamiseks moodustati tugevad löögijõud. Oranienbaumi platsdarmile koondatud 2. löögiarmee ja Pulkovo kõrgustikult tegutsev 42. armee ületasid nende vastas seisvat vaenlast elavjõus 2,7, suurtükiväe osas 3,6 korda ja tankide osas mereäärses lõigus 3,5, Krasnoje Selo suunas aga 7,5 korda. Leningradi ja Volhovi rinde käsutuses oli 1070 lennukit, samal ajal kui vaenlase armeegrupi «Nord» käsutuses oli vaid 370 lennukit ja neistki

[9] Битва за Ленинград. Москва, 1964, lk. 303—305.

[10] История Великой Отечественной войны Советского Союза 1941—1945 в шести томах. Том четвертый. Москва, 1962, lk. 37.

[11] История ордена Ленина Ленинградского военного округа, lk. 344—345.

ainult 103 baseerusid vahetult Leningradi ja Volhovi rinde vastas.[12]

1944. aasta 14. jaanuari hommikul kuulutasid võimsad suurtükiväe kogupaugud Leningradi ja Volhovi rinde pealetungi algust.

Leningradi rinne (juhataja armeekindral L. A. Govorov, sõjanõukogu liige kindralleitnant A. A. Ždanov, staabiülem kindralleitnant D. N. Gussev) alustas operatsioone 2. löögiarmee (juhataja kindralleitnant I. I. Fedjuninski) pealetungiga Oranienbaumi platsdarmilt Ropša suunas. Järgmisel päeval alustas pealetungi ka 42. armee kindralpolkovnik I. I. Maslennikovi juhtimisel Pulkovo kõrgustikult Krasnoje Selo suunas. Mõlema armee edasiliikumist toetasid tõhusalt Punalipulise Balti Laevastiku (juhataja viitseadmiral V. F. Tributs, sõjanõukogu liige kontradmiral N. K. Smirnov, staabiülem kontradmiral A. N. Petrov) laeva- ja rannasuurtükkide tuli ning laevastiku ja kindralleitnant S. D. Rõbaltšenko 13. lennuarmee lendurite löögid õhust. Pealetungi esimestest tundidest peale arenesid rasked lahingud, mis ei raugenud päeval ega öösel.[13]

Hitlerlik väejuhatus püüdis Leningradi rinde vägede pealetungi peatada meeleheitlike vasturünnakutega ja läbimurde suundadesse kõigi oma käepärast olevate reservide paiskamisega. Oma teel vaenlase elavjõudu hävitades ning sõjatehnikat purustades liikusid Nõukogude laskurid, tankistid ja suurtükiväelased väsimatult edasi. Visade pealetungilahingute käigus hõivasid 2. löögiarmee väed 19. jaanuariks Kipeni ning Ropša, 42. armee üksused aga Krasnoje Selo. Mõlema armee eesmised väesalgad kohtusid 19. jaanuari õhtul Russko-Võssotskoje piirkonnas.[14]

20. jaanuari õhtuks lakkas hitlerlaste Peterhof-Strelna grupeering olemast. Kaks vaenlase diviisi olid täielikult purustatud, viis diviisi kandnud aga suuri kaotusi. Nõukogude väed võtsid vangi üle tuhande vaenlase sõduri ja ohvitseri ning said sõjasaagiks suure hulga relvi ja muud lahinguvarustust. Trofeede hulgas olid ka need 85 raskesuurtükki, milledest alles hiljuti oli tulistatud Leningradi.[15]

[12] История ордена Ленина Ленинградского военного округа, lk. 345.
[13] KMA, f. 217, nim. 1221, s.-ü. 4944, l. 45.
[14] KMA, f. 397, nim. 9262, s.-ü. 193, l. 26—28.
[15] Советское информбюро. Сообщения Советского информбюро, том I—VIII. Справочник 1945, том. VI, lk. 32.

Isoleeritud Oranienbaumi platsdarmilt tegutsenud 2. löögiarmee ja Pulkovo kõrgustikult pealetunginud 42. armee väeosad murdsid 6 päeva jooksul läbi tugeva, sügavalt ešeloneeritud kaitse ja paiskasid vaenlase edela suunas eemale Leningradi lähistelt.

14. jaanuaril alustasid Novgorodi lähistel pealetungi ka Volhovi rinde (juhataja armeekindral K. A. Meretskov, sõjanõukogu liige kindralleitnant T. F. Štõkov, staabiülem kindralmajor F. P. Ozerov) väed. Murdes metsarohkel ja soisel maastikul vaenlase raevukat vastupanu, hakkas rinde pealöögi suunas tegutsev 59. armee (juhataja kindralleitnant I. T. Korovnikov) Novgorodist põhja pool lahingutega aeglaselt edasi liikuma. Hoopis edukamalt arenesid sündmused aga rinde vasakul tiival, kus armee operatiivgrupp kindralmajor T. A. Sviklini juhtimisel ööl vastu 14. jaanuari ületas ilma ettevalmistava suurtükituleta Ilmeni järve ning hõivas ootamatu löögiga platsdarmi lõuna pool Novgorodi.[16] Selles suunas saavutatud edu arendamiseks eraldas armee juhataja kohe lisajõude.

Järgmistel päevadel kestsid põhja ja lõuna pool Novgorodi ägedad lahingud. Püüdes Nõukogude vägede edasiliikumist peatada, paiskas hitlerlik väejuhatus Novgorodi rindelõiku järjest uusi väeosi. Kuid see ei aidanud. Läbi metsade ja soode liikudes avaldasid Nõukogude sõjamehed vaenlasele pidevat survet ja haarasid Novgorodi kaitsvaid vägesid nii lõunast kui ka põhjast. Ümberpiiramisohtu tunnetades hakkas vaenlane tagasi tõmbuma, kuid hävingut vältida tal ei õnnestunud. 19. jaanuaril hõivasid 59. armee väeosad kõik Novgorodist läände viivad teed ja vabastasid 20. jaanuaril selle iidse Vene linna.

Nii purustasid Leningradi ja Volhovi rinde väed Punalipulise Balti Laevastiku ja kaugtegevuse lennuväe toetusel 20. jaanuariks 18. armee tiibadel asuvad grupeeringud ning lõid eeldused pealetungi edukaks jätkamiseks kogu rindel Soome lahest Ilmeni järveni. Kartes 18. armee täielikku sissepiiramist, hakkas fašistlik väejuhatus ööl vastu 21. jaanuari vägesid Tosnost ja Tšudovost ida pool asuvalt kaarelt tagasi tõmbama. Olukorra muutust kasutades alustasid Leningradi rinde vasaku ja Volhovi rinde parema tiiva väed kohe taanduva vaenlase jälitamist, Leningradi rinde parema tiiva ja keskosa väed aga pealetungi arendamist Kingissepa ja Krasnogvardeiski suundades. Punalipulise Balti Laevas-

[16] KMA, f. 204, nim. 89, s.-ü. 2261, l. 26.

tiku suurtükivägi koos lennuväega kandsid oma tule üle vaenlase taganemisteedele. Eriti mõjusalt tulistasid liinilaevade «Oktjabrskaja Revoljutsija» ja «Petropavlovsk», ristlejate «Kirov» ja «Maksim Gorki» ning teiste lahingulaevade suurtükid.

27. jaanuaril 1944 kõlas Leningradis pidulik saluut. 24 kogupauku 324 suurtükist teatasid Lenini linna blokaadi likvideerimisest. Selle saluudi võimas kaja levis kiiresti üle Nõukogude Liidu piiride, kutsus kõigi vabadustarmastavate inimeste südametes esile rõõmupuhangud ja innustas neid veelgi suurendama panust fašismi purustamise ühisüritusse.

Mehisuse, kangelaslikkuse ja kodumaale osutatud suurte teenete eest, mida Leningradi kaitsjad ja töötajad olid ilmutanud võitluses saksa fašistlike röövvallutajate vastu, autasustati Leningradi 26. jaanuaril 1945 Lenini ordeniga. Suures Isamaasõjas nõukogude rahva poolt saavutatud võidu 20. aastapäeva puhul anti Leningradile aga kangelaslinna nimetus ja Kuldtähe medal.[17]

Leningradi ja Volhovi rinde hoogne pealetung ei võimaldanud armeegrupi «Nord» juhatusel korda luua oma taanduvates vägedes ega organiseerida pikemaajalist kaitset vahepealsetel kaitsejoontel. Julgete haaramismanöövritega hõivati vaenlase kaitse sõlmpunkte ning liiguti lääne ja edela suunas kiiresti edasi. «Venelastele tuleb au anda oskuse eest energiliselt jälitada,» kirjutas oma käskkirjas Kingissepa suunas taganeva Saksa väegrupi juhataja.[18]

Üks tähtsamaid iseärasusi pealetungi uuel etapil oli ulatuslike lahinguülesannete usaldamine partisaniüksustele. Nad pidid paralüseerima vaenlase tähtsamaid kommunikatsioone ning meie vägede lähenemisel ründama vaenlase garnisone, vabastama asustatud punkte ja hoidma neid Punaarmee väeosade saabumiseni. Nende ülesannete täitmisega tulid partisanid edukalt toime.

Leningradi all purustatud vaenlase väed taandusid peamiselt mööda suuremaid teid Kingissepa—Narva ja Siverski—Luuga suundades. Nendes suundades avaldati pealetungivatele Nõukogude vägedele ka kõige ägedamat vastupanu. Vaatamata sellele vabastasid 2. löögiarmee väeosad 28. jaanuaril tähtsa teedesõlmpunkti Volossovo ja liikusid edasi läände. Aktiivselt abistas selles piirkonnas pealetungivaid

[17] «Правда» nr. 129, 9. mail 1965.
[18] Великая победа советских войск под Ленинградом. Ленинград, 1945, lk. 147.

Nõukogude vägesid 12. partisanibrigaad A. A. Ingineni ja G. I. Mossini juhtimisel. Partisanid paralüseerisid täielikult Narva suunduva raudtee ning hõivasid mitu ülekäiku Luuga jõele ja hoidsid need enda käes.[19]

Ületanud mitmes kohas selle tähtsa vesitõkke, lähenesid kindralmajor I. P. Alferovi 109. laskurkorpuse väekoondised Kingissepale. Oskusliku haaramismanöövriga tungiti ööl vastu 1. veebruari linna, kus algasid ägedad tänavalahingud. Hommikuks oli Kingissepp vaba. Korpus jätkas surve avaldamist piki Kingissepp—Narva maanteed taganevale vaenlasele, kes kiirustas varem ettevalmistatud positsioonidele Narva jõe taha.

Samal ajal, kui 2. löögiarmee väeosad ületasid Luuga jõe selle alamjooksul ja alustasid Narva jõe idakalda vaenlasest puhastamist, jõudsid laial rindel Luuga jõele ka 42. armee väeosad. Nad forsseerisid jõe Ivanovskoje—Bolšoi Sabski rajoonis ja lõid 32 kilomeetri laiuse ja kuni 15 kilomeetri sügavuse platsdarmi. 67. armee väeosad vabastasid Divenski ja jätkasid pealetungi Luuga suunas. Volhovi rinde parema tiiva väekoondised vabastasid Ljubani ja Tšudovo ning viisid lõpule Oktoobriraudtee puhastamise vaenlasest.

Püüdes katta oma vägede taandumist Ljubani ja Tšudovo rajoonist ning säilitada ühendusteed Pihkvaga, koondas hitlerlik väejuhatus Luuga ümbrusse rohkearvuliselt uusi väeosi, kes asusid varem ettevalmistatud positsioonidele Luuga ülemjooksul. Luuga ja Pihkva suunas pealetungivatel Volhovi rinde vägedel õnnestus küll läbi lõigata Leningrad—Dno raudtee ning koos partisanidega hõivata Peredolskaja jaam, kuid 18. armee peamiste ühendusteede ohustamiseks neil jõudu ei jätkunud. Tekkis isegi oht, et vaenlane võib Luuga piirkonnast anda vastulöögi Narva suunas pealetungivate Nõukogude vägede tagalasse.

Selles keerulises olukorras otsustas Leningradi rinde juhataja suurema osa jõududest koondada Pihkva suunale ning koostöös Volhovi rinde vägedega vaenlase 18. armee peamised jõud ümber piirata ja hävitada. Kõrgem Ülemjuhatus kiitis selle plaani heaks. 42. armee pöörati Narva suunalt lõunasse, Pihkva suunale.[20]

Samaaegselt teostas 2. Balti rinne (juhataja armeekindral M. M. Popov, sõjanõukogu liige kindralleitnant N. A. Bulga-

[19] История ордена Ленина Ленинградского военного округа, lk. 362—363.
[20] Sealsamas, lk. 364.

nin, staabiülem kindralleitnant L. M. Sandalov) aktiivseid pealetungioperatsioone oma vasakul tiival. Sellega seoti vaenlase 16. armee peamised jõud ja võeti fašistlikult väejuhatuselt võimalus lühikese ajaga paisata Leningradi suunale märkimisväärseid reserve. Nende operatsioonide käigus vabastasid rinde väed tähtsa raudteede sõlmpunkti — Novosokolniki.

Novosokolniki pärast peetavatest lahingutest võtsid 22. armee (juhataja kindralleitnant V. A. Juškevitš) 44. laskurkorpuse koosseisus osa ka 8. Eesti laskurkorpuse suurtükiväelased. Nad tulid oma ülesannetega hästi toime ning said korpuse ja armee juhtkonnalt oma tegevuse kohta kõrge hinnangu. Lahinguülesannete eeskujuliku täitmise eest autasustati 23. suurtükiväepolku Suvorovi teise järgu ordeniga.[21]

Alustades rinde peajõududega pealetungi Luuga ja Pihkva suunas, andis armeekindral L. A. Govorov samaaegselt 2. löögiarmeele ülesande jätkata pealetungi Narva suunas ja valmistuda vaenlase kaitse läbimurdmiseks Narva jõel.

Rindejuhataja käsku täites jätkasid armee väeosad pärast Kingissepa vabastamist pealetungi. Taganeva vaenlase kannul püüti nii kiiresti kui võimalik jõuda Narva jõele, hõivata platsdarmid jõe läänekaldal ja alustada sellega Eesti NSV territooriumi vabastamist. Pealetungivate vägede koosseisus oli palju võitlejaid ja komandöre, kellel 1941. aasta suvel oli tulnud sedasama teed mööda taganeda Leningradi lähistele. Oli ka neid, kes 1918. aasta talvel olid siinsamas, Narva lähistel, võidelnud keiserliku Saksamaa okupatsioonivägedega ja tõkestanud nende teed Petrogradi. Kõigil neil oli nüüd taganeva vaenlasega õiendada oma eriline sõduri au ja kohusetunnet puudutav arve.

Kuid edasiliikumine oli vaevaline. Narva suunduvad teed olid osaliselt purustatud ja lumme tuisanud, sillad õhitud, rohkearvulised madalad niidud ja sood külmumata. Teedest kaugemal oli vägede liikumine peaaegu võimatu. Eriti rasked olid tingimused suurtükiväe ja tankidega manööverdamiseks ning sõjavarustuse järelveoks.

Vaenlase peajõud kiirustasid küll Narva jõe taha, kuid tema arjergardid klammerdusid iga jalatäie maa külge. Eriti ägedat vastupanu osutasid nad Kingissepp—Narva maantee ja raudtee piirkonnas. 109. laskurkorpuse väeosade Narvale

[21] KMA, f. 509, nim. 127429, s.-ü. 8, l. 76—85. Üksikasjalikum kirjeldus 8. Eesti laskurkorpuse suurtükiväelaste tegevusest on antud koguteose esimeses köites, lk. 343—347.

lähenedes avati nende pihta jõe läänekaldalt kümnete suurtükipatareide tuli. Linna kohal kõrgus tulekahjude kuma ja kuuldus tugevaid plahvatusi. Fašistid tegid süsteemikindlat hävitustööd. Juba 27. jaanuaril oli antud käsk elanikkonna kohustuslikuks evakueerimiseks ning ladude ja vabrikuseadmete väljavedamiseks. Palavikuliselt hakati kivist hooneid kohandama kaitseks. Tulistamist ja vaatlust segavad hooned õhiti või süüdati.

Piki Soome lahe lõunarannikut taganevat vaenlast jälitades jõudsid 2. löögiarmee paremal tiival pealetungiva kindralmajor A. I. Andrejevi 43. laskurkorpuse eesmised väeosad 1. veebruaril Tõrvala juures Narva jõele. 2. veebruari varahommikul alustati vaenlase tugeva tule all jõe forsseerimist. Kuna õhuke jää oli osaliselt purustatud, kasutati selleks kaluripaate ja käepärast olevatest materjalidest valmistatud kergeid parvi. Alguses üksikult, siis väikestes gruppides ning hiljem juba tervete allüksustena ületasid polkovnik N. S. Nikanorovi 98. laskurdiviisi 4. laskurpolgu võitlejad Kudruküla juures jõe. Oma kartmatuse ja vaprusega teistele eeskujuks olles astus esimesena Narva jõe läänekaldale 9. roodu partorg Dmitri Knjazkov.[22]

Veel samal päeval ületasid Riigiküla rajoonis jõe ka 166. laskurpolgu allüksused. Algasid visad ja ohvriterikkad lahingud Kudruküla ja Riigiküla vahelisel kaldaribal. Õige tihti läksid need üle käsitsivõitluseks.

Järgmise päeva hommikul tegid 48. üksiku mereväe laskurbrigaadi allüksused dessandi Narva-Jõesuusse, ühinesid jõe läänekaldal tegutsevate 4. laskurpolgu võitlejatega ja alustasid platsdarmi laiendades ühist võitlust Kudruküla pärast.[23]

Päeva teisel poolel alustasid hitlerlased suurtükiväe ja tankide tule toetusel vasturünnakutega. Eriti tugevat survet avaldati 166. laskurpolgu positsioonidele Vepsküla lähistel. Üksteise järel tuli lahingutes nõrgenenud allüksustel taanduda jõe idakaldale. Tagasi tõmbus ka 48. üksik mereväe laskurbrigaad.

4. laskurpolgu võitlejad pidasid aga vaenlase ülekaalukate jõudude rünnakutele vastu veel viis päeva. Hitlerlastele tekitati suuri kaotusi, kuid nende rünnakud ei raugenud. Lõpuks olid verest tühjaks jooksnud allüksused siiski sunnitud oma väikese platsdarmi jõe vasakul kaldal maha jätma.

[22] KMA, f. 309, nim. 4073, s.-ü. 491, l. 22; nim. 4092, s.-ü. 60, l. 131.

[23] KMA, f. 309, nim. 4073, s.-ü. 491, l. 29.

Samal ajal kui platsdarmil põhja pool Narvat algasid verised lahingud, jõudis ka armee vasakul tiival pealetungiva 122. laskurkorpuse avangardis liikuv kindralmajor I. M. Alijevi 314. laskurdiviis Narva jõele Ust-Žerdjanka küla kohal.

Alijevi diviisi vastu paiskasid hitlerlased lennuväe ja avasid Auvere ümbruses paiknevatest kaugelaske suurtükkidest tule. Sajad jõkke kukkuvad pommid ja mürsud purustasid jää. Vaatamata sellele valmistuti jõe forsseerimiseks.

Kattes purustatud jää laudade, lattide ja muu käepärasega, ületasid diviisi suusapataljoni ja 1078. laskurpolgu võitlejad 2. veebruaril õhtu eel jõe. Hoogsalt vaenlase kaitse sügavusse tungides hõivati Väska ja Männiku. Siin kaitsel olnud vaenlast haaras paanika. Ligi 300 fašistliku armee sõdurit panid relvad maha ja andsid end vangi. Öö jooksul ületasid jõe veel teised diviisi laskurväeosad ja tankitõrje-suurtükivägi. Platsdarmi laiendati märgatavalt.

314. laskurdiviisi lõigus vangistatutest moodustasid enamuse eestlased. Tegemist oli fašistlikesse julgestuspataljonidesse mobiliseeritutega, keda hitlerlased olid lubanud kasutada ainult tagalateenistuses, kuid jaanuari lõpus ootamatult rindele saatnud. Nõukogude vägede ilmudes andis suurem osa mobiliseerituist end vabatahtlikult vangi.[24]

Edela pool Narvat loodud platsdarm kutsus hitlerlikus väejuhatuses esile tõsise rahutuse. Mõne tunni möödudes koondati sellele kitsale maaribale vähemalt 30 suurtükipatarei tuli. Palavikuliselt suunati lahingusse järjest uusi väeosi, kes tankide toetusel püüdsid pealetungivaid allüksusi kas hävitada või jõe idakaldale tagasi paisata. Järgneva ööpäeva jooksul tuli 314. laskurdiviisi väeosadel tagasi lüüa 14 ägedat vasturünnakut.[25]

3. veebruaril andis Leningradi rinde juhatus 2. löögiarmeele käsu nelja korpuse (30. kaardiväe, 43., 109. ja 122.) jõududega läbi murda vaenlase kaitse lõuna ja põhja pool Narvat, välja jõuda Jõhvi—Atsalama—Iisaku—Kauksi joonele ja edaspidi arendada edu Rakvere suunas.[26] Samaaegselt tehti Punalipulisele Balti Laevastikule ülesandeks ette valmistada dessant vaenlase tagalasse saatmiseks Mereküla rajoonis. Dessandi eesmärgiks oli läbi lõigata Narva—Tallinna maantee ja raudtee Soome lahe ranniku poolt, hõivata

[24] KMA, f. 309, nim. 4092, s.-ü. 60, l. 158.
[25] KMA, f. 309, nim. 4073, s.-ü. 491, l. 29; s.-ü. 455, l. 170.
[26] KMA, f. 309, nim. 4073, s.-ü. 400, l. 4.

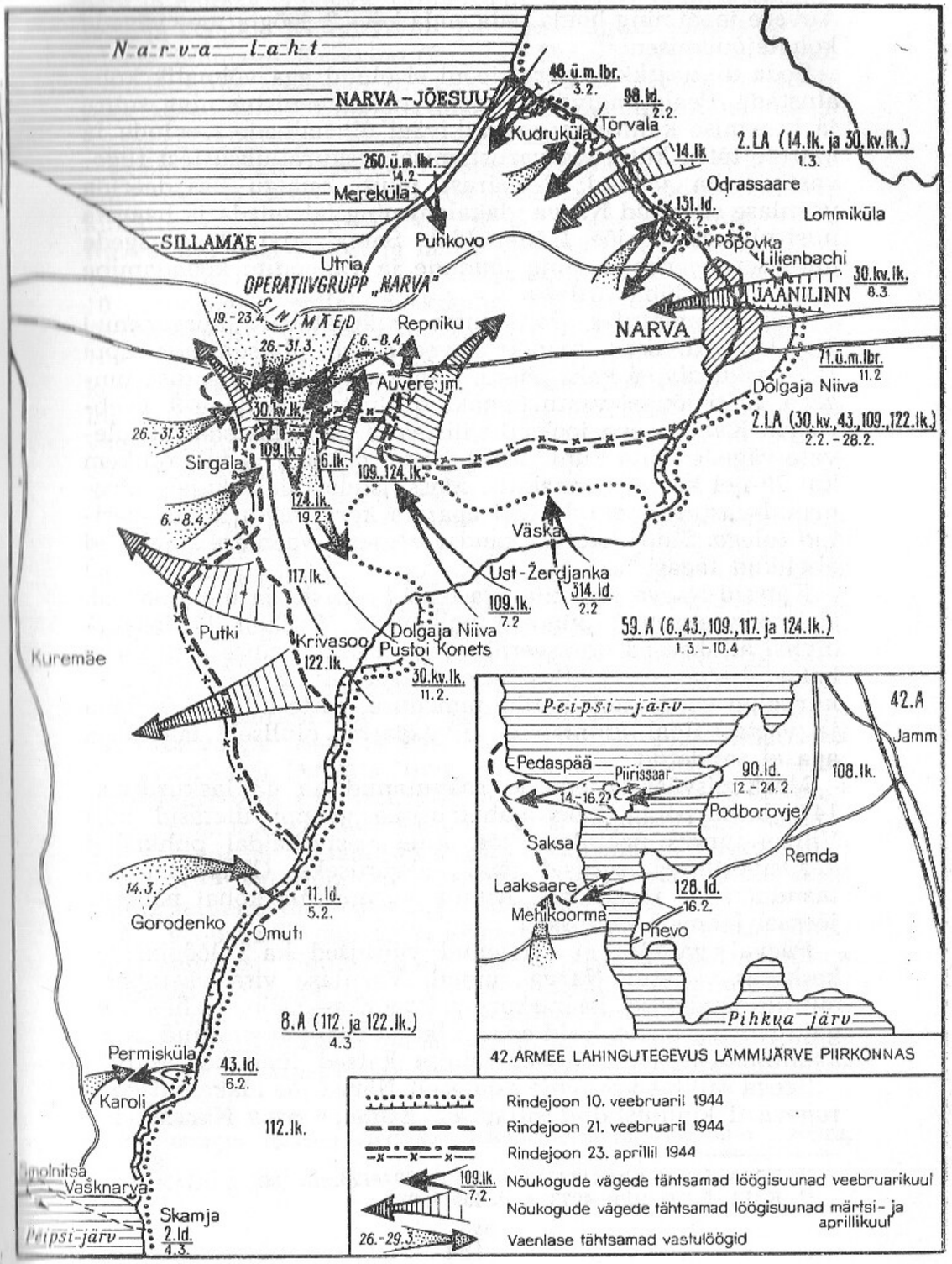

Eesti NSV vabastamislahingute algus (veebruar—aprill 1944).

Auvere jaam ning hoida seda enda käes 2. löögiarmee vägede kohalejõudmiseni.[27]

Seda ulatuslikku operatsiooni ei olnud aga võimalik kohe alustada. Pealetungivate vägede tagalateenistus ning suure ja keskmise kaliibriga suurtükivägi oli halbade teeolude ja häirete tõttu kütusega varustamisel laskurallüksustest tugevasti maha jäänud. Seepärast püüti esialgu likvideerida vaenlase sillapäid Narva idakaldal ning laiendada ja haarata uusi platsdarme jõe läänekaldal. Samal ajal algas vägede ümbergrupeerimine ning jõudude ja vahendite koondamine otsustavaks läbimurdeks.

Vahetpidamatutes lahingutes märgatavalt nõrgenenud 314. laskurdiviisile saadeti 5. veebruaril platsdarmile appi 125. laskurdiviisi kaks polku. Lahingud jätkusid endise pingega. Eriti jõulisi vasturünnakuid alustas vaenlane 8. veebruaril. Kahe päeva jooksul tulistas ta meie platsdarmil olevate vägede pihta kuni 20 000 rasket mürsku ja tuli rohkem kui 20-nel korral rünnakule. Massilistele tulelöökidele järgnenud vasturünnakud võeti aga iga kord vastu organiseeritud tulega. Suuri kaotusi kandes veeresid vaenlase ründavad ahelikud tagasi.[28]

Katseid Narva jõge ületada tehti ka kesk- ja ülemjooksul. 5. ja 6. veebruaril püüdsid polkovnik V. Škeli 11. laskurdiviisi allüksused forsseerida jõge Omuti juures. Esimene katse ebaõnnestus. Alles teisel katsel läks 219. ja 320. laskurpolgu võitlejatel korda pimeduse katte all jõgi ületada ja vastaskaldal kinnistuda. Platsdarmi oluliselt laiendada aga ei suudetud.

Märkimisväärset edu ei saavutanud ka 43. laskurdiviis. 147. laskurpolgu kaks vabatahtlike gruppi ületasid küll Vihtse juures paatidega jõe, kuid vastaskaldal puhkenud käsitsivõitluses osutusid jõud ebavõrdseks. Gruppidel tuli taanduda jõe idakaldale. Ainult Permisküla kohal paiknev jõesaar jäi meie valdusse.

Päeval ega öösel ei raugenud võitlused ka 2. löögiarmee keskosas, vahetult Narva suunal. Vaenlase visa vastupanu murdes jõudis 109. laskurkorpus Popovka—Lilienbachi—Dolgaja Niiva joonele, kuid edasi liikuda enam ei suutnud. Kõik Jaanilinna (Ivangorodi) hõivamise katsed lõppesid edutult.

Seega säilitas vaenlane esialgselt Narva jõe idakaldal kaks tugevasti kindlustatud sillapead. Esimene asus Narvast ida

[27] KMA, f. 217, nim. 1227, s.-ü. 92, l. 168—173.
[28] KMA, f. 309, nim. 4073, s.-ü. 455, l. 239.

pool ja hõlmas Popovka, Lilienbachi, Jaanilinna koos kindlusega ja Dolgaja Niiva. Teine paiknes linnast umbes 20 km edelas, hõlmates Krivasoo (Kriuša), Dolgaja Niiva ja Pustoi Konetsi küla. Mõlemad sillapead kujutasid endast ringkaitseks kohandatud tulepunktide süsteemi, mida oma tulega toetas suurtükivägi Narva jõe läänekaldalt.[29]

Leningradi alt taganedes kandis vaenlane suuri kaotusi, kuid siiski läks tal korda koondada Narva positsioonidele küllaltki tähelepanuväärsed jõud. Vahetpidamata toodi Narva alla uusi väeosi ja lahingutes suuri kaotusi kandnud väeosadele täiendust. Meie luure andmetel oli vaenlasel 10. veebruaril sellel 50-kilomeetrisel rindelõigul umbes 100 000 meest, üle 1500 suurtüki ja miinipilduja ning üle 100 tanki ja ründesuurtüki. Leningradi rinde vägede vastu koondati samaks ajaks ligemale 400 lennukit, neist 180 pommitajat.[30] Vaenlane tegi kõik selleks, et vältida Nõukogude vägede läbimurdmist Eestisse. Varem ettevalmistatud kaitseehitistele toetudes oli tal küllaldaselt jõude ja vahendeid Narva rindelõigu kaitsmiseks.

Nädal aega kestnud ägedate lahingute käigus valmistus 2. löögiarmee ühtlasi ka otsustavaks pealetungiks ja tegi ulatuslikke väeosade ümberpaigutusi. Jõe idakaldal põhja pool Narvat asus rünnaku lähtealusele 43. laskurkorpus. Ida pool Narvat pealetungi arendanud 109. laskurkorpus andis oma positsioonid üle 71. üksikule mereväe laskurbrigaadile ja paiknes linnast lõuna pool asuvale platsdarmile, et koostöös 43. laskurkorpuse väeosadega ümber piirata ja purustada Narva garnison. 30. kaardiväe laskurkorpuse ülesandeks oli likvideerida Dolgaja Niiva—Krivasoo sillapea, forsseerida jõgi lõuna pool 109. laskurkorpust ja arendada pealetungi Auvere suunas. Armee vasakul tiival tegutsev 122. laskurkorpus pidi jõe ületama Permisküla rajoonis ja Vasknarva—Jõhvi teele väljajõudmisega siduma osa vaenlase jõude ning seega kergendama pealetungi Narva suunal.[31]

11. veebruaril alustas 2. löögiarmee temale antud ülesande täitmist. Selleks ajaks seisid positsioonidel täielikus lahinguvalmiduses ligemale 3000 suurtükki ja miinipildujat. Pooletunnise rünnakut ettevalmistava suurtükitule ajal langes hitlerlastele kaela üle 50 vaguni mürske ja miine. Rindelõigul Soome lahest kuni Peipsi järveni ei vaikinud ka järg-

[29] KMA, f. 309, nim. 4073, s.-ü. 455, l. 257.
[30] История ордена Ленина Ленинградского военного округа, lk. 368.
[31] KMA, f. 309, nim. 4073, s.-ü. 491, l. 35, 38, 39.

nevatel päevadel suurtükiväe kanonaad, kuulipildujate ja automaatide tärin ja tankimootorite mürin.

Pealöögi andis ligemale viie kilomeetri laiusel rindelõigul lõuna pool Narvat 30. kaardiväe laskurkorpus kindralmajor N. P. Simonjaki juhtimisel. Mõne tunniga likvideerisid polkovnik A. F. Štšeglovi 63. ja polkovnik I. D. Romantsovi 64. kaardiväe laskurdiviis Narva jõe idakaldal Krivasoo sillapea. Hitlerlased jätsid lahinguväljale sadu langenuid ja hulgaliselt purustatud sõjatehnikat. Põgeneva vaenlase kannul ületati jõgi ning alustati platsdarmi laiendamist lääne ja loode suunas. Õhtuks ühinesid korpuse väeosad 314. laskurdiviisi allüksustega, kes juba nädal aega olid kangelaslikult võidelnud jõe läänekaldal. Platsdarm laienes rinnet pidi 10 kilomeetrini.

Lahingutega edasiliikuvate kaardiväelaste kannul saabusid jõele 21. inseneripataljoni võitlejad. Vaatamata jäisele veele ja tugevale suurtükitulele ühendas õhtuks Narva jõe mõlemaid kaldaid 30-tonnise kandejõuga pontoonsild. Seda mööda hakkasid platsdarmile liikuma suurtükivägi, laskemoonavoorid ja uued väeosad.[32]

Rasketes lahingutes Narva all demonstreerisid Nõukogude sõjamehed järjekordselt oma mehisust ja piiritut ustavust Kommunistlikule Parteile ja nõukogude rahvale. Nad täitsid oma kohust jõudu ja elu säästmata.

Esimeste laskurallüksuste kannul, rinnuni jääkülmas vees sumades, ületasid pooleldi purustatud jääkattega jõe ka 760. tankihävituspolgu suurtükiväelased. Hitlerlased külvasid Narva läänekaldale jõudnud tankihävitajate tulepositsioonid üle miinipildujatulega ja tulid vasturünnakule. Neid toetav vaenlase tank liikus otse kahuri suunas, mille meeskonnast oli rivisse jäänud vaid reamees Mihhail Gorbatš. Tabava lasuga purustas haavatud võitleja vaenlase tanki ja jätkas üksi tulistamist. Kui ka kahur rivist välja langes, jätkas ta automaaditulega pealetungiva vaenlase tõrjumist ja kattis viimse hingetõmbeni haavatud kaasvõitlejate taandumist. Selleks ajaks saabus kohale ka abi ja vasturünnak löödi tagasi. Mihhail Gorbatšile anti postuumselt Nõukogude Liidu kangelase nimetus.[33]

Laialdaselt tuntuks sai kogu armees 11. laskurdiviisi 219. laskurpolgu vaprus Narva jõe forsseerimisel. Permisküla lähedal ületasid 18 julget võitlejat täispuhutavatel

[32] KMA, f. 309, nim. 4073, s.-ü. 491, l. 59, 62.
[33] KMA, f. 33, nim. 793756, s.-ü. 11, l. 187.

kummipaatidel jõe, hõivasid läänekaldal tugiala ja lõid tagasi mitu vaenlase ülekaalukate jõudude rünnakut. Nende tule katte all jõudsid öösel üle jõe uued allüksused. Ülekaaluka vaenlase vastu võideldes paistis eriti silma kuulipildur nooremseersant Konstantin Orgin. Tema täpne tuli etendas suurt osa vaenlase vasturünnakute tagasitõrjumisel. Mehise ja oskusliku tegutsemise eest anti nooremseersant K. Orginile Nõukogude Liidu kangelase nimetus.[34]

11. veebruaril alustasid Narvast põhja pool pealetungi ka 43. laskurkorpuse väeosad. Jõe ületamisel ja vastaskaldal asuvate kõrgendike ründamisel olid kõigile teistele oma otsustavuse ja vaprusega eeskujuks 98. laskurdiviisi 4. laskurpolgu kommunistlikud noored Nikolai Bobrov, Anatoli Kuznetsov, Aleksandr Pervino ja Ivan Skuridin. Esimestena ületasid nad jõe, esimestena murdsid ka vaenlase kaevikusse. Käsitsivõitluses hävitati kümmekond fašisti. Rünnaku jätkudes kattis Nikolai Bobrov oma kehaga dzoti ambrasuuri, millest tulistav kuulipilduja takistas võitluskaaslaste edasiliikumist. Noorte tegevust lahinguväljal hinnati valitsuse kõrgete autasudega. Ivan Skuridinile, kes oli juba varasemates lahingutes silma paistnud, anti Nõukogude Liidu kangelase nimetus.

43. laskurkorpuse väeosad tungisid peale väga rasketes tingimustes. Nende edasiliikumist tõkestasid vaenlase tuli ning vasturünnakud jõe vastaskaldalt ja Jaanilinna sillapealt. 11. märtsil löödi platsdarmil ja jõe idakaldal tagasi 15 vasturünnakut. Vaatamata sellele ületasid jõe ka 131. laskurdiviisi allüksused. Käigult hõivati Vepsküla ja liiguti mõnevõrra edasi Siivertsi suunas. Kahe esimese päeva jooksul kiilusid korpuse väeosad 4 km laiusel rindel 1,5 kuni 2 km sügavuselt vaenlase kaitsesse, kuid rohkem edasi liikuda ei suutnud.[35]

Märkimisväärset edu ei saavutanud ka Narvast lõuna ja edela pool asuvalt platsdarmilt pealetungi arendav 109. laskurkorpus. Linna lähised olid eriti tugevasti kindlustatud ja iga jalatäis maad tuli võita raskete lahingutega. Edasiliikumine Soldina suunas, vastu 43. laskurkorpuse väeosadele, oli minimaalne.

Põhja pool Vasknarvat, Karoli piirkonnas kinnistus jõe vasakpoolsele kaldale 43. laskurdiviisi 147. laskurpolgu dessantgrupp. Vaenlane võttis ette kolmteist vasturünnakut,

[34] KMA, f. 33, nim. 793756, s.-ü. 35, l. 196.
[35] KMA, f. 309, nim. 4073, s.-ü. 491, l. 62.

püüdes meie sõjamehi platsdarmilt minema pühkida. Dessantgrupp kandis kaotusi, tugiala aga käest ära ei andnud. Kui gruppi oli jäänud ainult 7 meest, andsid nad tõotuse, et jätkavad vaenlase tagasitõrjumist ja oma positsiooni kaitsmist viimse meheni. Selle vandetõotuse koos lahinguraportiga tõi polgu staapi kommunistlik noor P. Metjolkin, kes oli lahingus kaks korda haavata saanud. Raporti üle andnud, kaotas vapper võitleja teadvuse. Platsdarmi kaitsjad aga täitsid oma tõotuse ega taganenud sammugi. Kangelastena lõid nad tagasi kõik vaenlase rünnakud ja pidasid vastu täienduse saabumiseni. Rohkem kui 100 vaenlase laipa andsid tunnistust siin toimunud vihasest heitlusest.[36]

13. veebruari hommikul viidi lahingusse 30. kaardiväekorpuse teine ešelon — polkovnik S. M. Putilovi 45. kaardiväe laskurdiviis. Lennuväe aktiivsel toetusel laiendati Narvast edela pool asuvat platsdarmi 15 kilomeetrini rinnet pidi ja 13 kilomeetrini sügavuti.

Õhtuks lahingute pinge mõnevõrra vaibus. Seda kasutades grupeeris 64. kaardiväe laskurdiviisi komandör polkovnik I. D. Romantsov oma jõud ümber ja võttis ette äkkrünnaku Auvere jaama piirkonnas. Ühel pataljonil õnnestus ületada raudtee lääne pool jaama ja seega Narva—Tallinna raudtee läbi lõigata. Vaenlase öine vasturünnak löödi edukalt tagasi.[37]

Samal ajal valmistus Punalipuline Balti Laevastik dessandi maalesaatmiseks Auverest põhja pool — Mereküla ja Auga vahel. Dessandi koosseisu kuulus pataljon automaatureid ja laskureid 260. üksikust mereväe laskurbrigaadist major Stepan Maslovi juhtimisel. Pataljoni ülesandeks oli liikuda rannikult lõuna suunas, hõivata Kivisaare ja Puhkova küla ning arendada pealetungi Auvere jaama suunas, et ühineda 30. kaardiväe laskurkorpuse väeosadega.

14. veebruari varahommikul maalesaadetud dessandi võttis vaenlane vastu organiseeritud tulega. Olles varustatud ainult kergete relvadega, pidasid vaprad meremehed mitu ööd-päeva ebavõrdset võitlust. Vaatamata dessantlaste kangelaslikkusele jäi ülesanne täitmata ja peaaegu kõik nad hukkusid.[38]

14. veebruaril nõudis Kõrgema Ülemjuhatuse Peakorter Leningradi rinde juhatuselt Narva vabastamist hiljemalt 17. veebruariks. Seda tingisid nii sõjalised kui ka poliitilised

[36] KMA, f. 309, nim. 4092, s.-ü. 60, l. 184.
[37] KMA, f. 309, nim. 4073, s.-ü. 491, l. 71.
[38] Битва за Ленинград. Москва, 1964, lk. 385.

kaalutlused. Nimelt olid Soome valitsuse mõningad ringkonnad Stokholmi kaudu alustanud pinna sondeerimist sõjast väljaastumise eesmärgil. Narva vabastamine ja Punaarmee jõudmine sügavamale Eesti NSV territooriumile oleks nendele tendentsidele avaldanud kindlasti ergutavat mõju.

15. veebruari varahommikul alustasid 2. löögiarmee väekoondised uuesti otsustavaid rünnakuid kogu rindelõigu ulatuses. 30. kaardiväe laskurkorpuse alluvusse anti kõik armee käsutuses olevad tankid ja armee reservist 13. laskurdiviis. Viiel järgneval päeval ei vaibunud võimas suurtükiväe kanonaad ega ohvriterikkad lahingud. Kuid kõigele vaatamata otsustavat edu ei saavutatud. Ainult 64. ja 45. kaardiväe laskurdiviisil õnnestus mõnes kohas ületada raudtee Auvere jaama piirkonnas.[39]

Lahingutes Auvere lähistel sooritas unustamatu kangelasteo 64. kaardiväe laskurdiviisi kuulipildujajao komandör Arsenti Bastrakov. Vaenlase tankide ja jalaväe vasturünnakut tõrjudes sai ta haavata, kuid jätkas võitlust. Kui grupp hitlerlasi tahtis Nõukogude võitlejat vangi võtta, laskis ta viimase granaadiga õhku enda ja ühtlasi ka kuus vaenlase sõdurit.[40] A. Bastrakovile anti postuumselt Nõukogude Liidu kangelase nimetus.

Ebaedust tingituna tehti 19. veebruaril olulisi muudatusi pealetungioperatsioonide läbiviimise plaanis. 43. laskurkorpusele anti käsk põhja pool Narvat üle minna kaitsele. Armee koosseisu saabunud 124. laskurkorpust tugevdati tankide ja suurtükiväega ja viidi lahingusse armee löögigrupi keskel (109. ja 30. kaardiväe laskurkorpuse vahel), ülesandega põhja suunas peale tungida ja jõuda välja Soome laheni.

20. veebruaril oli Auvere jaama lähistel 12-kilomeetrisel rindelõigul positsioonidele paigutatud üle 2000 kahuri ja miinipilduja. Poole tunni jooksul tulistati välja rohkem kui 80 000 mürsku ja miini. Kuid tankide toetusel sooritatud laskurväeosade rünnakud edu ei toonud. Valitsevatel kõrgendikel paiknevad vaenlase positsioonid osutusid ligipääsmatuiks.

Selleks et paisata meie pealetungivaid vägesid Narva jõe taha, jätkas hitlerlik väejuhatus palavikuliselt uute väeosade koondamist ja nende käigult lahingusse paiskamist. Alates 21. veebruarist tuli 2. löögiarmee väeosadel tagasi

[39] KMA, f. 309, nim. 4073, s.-ü. 491, l. 85.
[40] KMA, f. 33, nim. 793756, s.-ü. 4, l. 287.

lüüa ägedaid vasturünnakuid kogu rindelõigu ulatuses. Järgmisel päeval õnnestus vaenlasel Auvere platsdarmil mõned armee väeosad ja allüksused ümber piirata. Kolm ööpäeva kestnud ägedate lahingute järel murti viimaks piiramisrõngas läbi ja taastati endine olukord.

Raskeid lahinguid Narva jõe läänekaldal tuli neil päevil pidada ka 1428. suurtükiväepolgul major Vladimir Borissenko juhtimisel. Patareid tulistasid otsesihtimisega laviinina pealetungivaid fašiste. Polgu staapi ähvardas ümberpiiramine ja vaenlase kätte langemine. Väeosa lipp käes, langes polgu sideülem kapten M. Ambarinov. Raskesti haavata sai polgukomandöri asetäitja poliitalal P. Športko, kes oli võtnud lipu oma hoole alla. Nüüd haaras lipu enda kätte kapten G. Denissov ja lõi koos rivisse jäänud võitlejatega vaenlase tagasi. Lahingu lõppedes oli väeosa lipul nelikümmend seitse kuuliauku! Lahingutes ülesnäidatud mehisuse ja kangelaslikkuse eest anti polgu komandörile major Vladimir Borissenkole ning vapratele suurtükikomandöridele seersant Aleksandr Kurkole ja seersant Ivan Stepanovile Nõukogude Liidu kangelase nimetus.[41]

Ka teistes rindelõikudes tuli suurtükiväelastel oma õlgadele võtta vaenlase vasturünnakute tagasilöömise pearaskus. Auvere platsdarmil ülesnäidatud vapruse eest anti Nõukogude Liidu kangelase austav nimetus ka neljale 504. kergesuurtükiväe polgu suurtükiväelasele: kapten Jüri Pastorovile, vanemleitnant Ivan Kipotile, nooremseersant Nikolai Makarenkole ning hulljulgele ja väsimatule autojuhile reamees Aleksandr Grivtsovile.

Narvast põhja pool, Vepsküla ja Vasa rajoonis püüdsid hitlerlased äkkrünnakutega likvideerida platsdarmi jõe läänekaldal. Siin positsioonidel paikneva 803. õhutõrje suurtükiväepolgu kuulipildujate rühm nooremleitnant Igor Grafovi juhtimisel avas tule ja kindlustas ootamatu rünnaku tagasilöömise. Esimesele ebaõnnestunud katsele järgnes veel 11 rünnakut, millede tagasilöömise käigus kuulipildurid hävitasid kuni pataljoni vaenlase jalaväge. Nähes, et ühe kuulipilduja meeskond langes rivist välja, asus komandör ise kuulipilduja taha. Neljal korral haavatuna jätkas ta võitlust laskemoona lõppemiseni. Platsdarm säilitati, kuid mehise võitleja elu kustus raevunud fašistide püssipärahoo-

[41] История ордена Ленина Ленинградского военного округа, lk. 367; KMA, f. 33, nim. 793756, s.-ü. 6, l. 237; s.-ü. 26, l. 135; s.-ü. 45, l. 185.

pide all. Postuumselt anti Igor Grafovile Nõukogude Liidu kangelase austav nimetus.[42]

Olles tagasi löönud kõik vaenlase raevukad rünnakud, tegi 2. löögiarmee 25. veebruaril veel ühe katse edu saavutamiseks. Löögigrupi laskurväeosade rünnakuid toetasid peaaegu kogu armee suurtükivägi, Punalipulise Balti Laevastiku ja 13. lennuarmee lendurid, kes tegid päeva jooksul ligemale 400 väljalendu. Vaatamata sellele võimsale toetusele vaenlase kaitsest siiski läbi murda ei õnnestunud.

Veebruarikuu lahingutes Narva lähistel võitlevate poolte jõud tasakaalustusid. Leningradi all osaliselt purustatud ja paanikas Narva jõele taganenud vaenlase väeosade baasil moodustatud väegruppi «Sponheimer» (nimetati alates 23. veebruarist operatiivgrupiks «Narva») täiendati uute väekoondistega, mille hulgas oli ka alles 7. veebruaril formeeritud 20. eesti SS-jalaväediviis.

Hitlerlased suutsid lühikese ajaga koondada küllaldaselt jõudusid, kindlustuda varem ettevalmistatud positsioonidel ja organiseerida tugeva kaitse. Tujukatest talveilmadest ja ühendusteede kaugusest tingituna ei suutnud 2. löögiarmee väeosad seda tõket käigult läbi murda. Maastiku iseloom ei võimaldanud ka ulatuslikumate haardemanöövrite läbiviimist. Ägedates lahingutes veebruarikuu teisel poolel laiendati küll Narvast edelas asuvat platsdarmi kuni 35 km laiuti ja 15 km sügavuti, kuid vaenlasel õnnestus parandada oma positsioone Auvere jaama lähistel. Vaatamata meie võitlejate massilisele kangelaslikkusele ja vaenlase tagalasse suunatud partisanide aktiivsele tegevusele, ei suutnud armee väeosad edu arendada ei Jõhvi ega ka Mustvee suunas. Ka Narva linn jäi vaenlase valdusse.

Samal ajal, kui 2. löögiarmee edasiliikumine peatus Narva jõe joonel, arenesid sündmused ida pool Peipsi järve hoopis tagajärjekamalt. Narva suunalt Pihkva suunale pööratud 42. armee ees ei olnud vaenlasel esialgselt märkimisväärseid jõude. Kuid sügavast lumest ja hõredast teedevõrgust tingituna suudeti ööpäevas edasi liikuda vaid 15—20 kilomeetrit. 4. veebruaril jõudsid 108. laskurkorpuse väed Gdovi ja 123. laskurkorpus Ljadasse. Mõlemad rajoonikeskused olid juba eelmisel päeval partisanide poolt vaenlasest puhastatud. 123. laskurkorpus jätkas pealetungi Strugi Krasnõje, 108. laskurkorpus aga piki Peipsi idakallast Pihkva suunas.

Kuna pealetung arenes edukalt, täpsustati 7. veebruaril

[42] KMA, f. 33, nim. 793756, s.-ü. 11, l. 319.

42. armee ülesannet. Osa jõududega pidi ta andma löögi Pljussa suunas, läbi lõikama Pihkva—Luuga raudtee ja seejärel koostöös 67. armeega purustama vaenlase Luuga grupeeringu. Peamiste jõududega tuli 42. armeel aga valmistuda platsdarmi hõivamiseks Lämmijärve läänekaldal Mehikoorma rajoonis.[43] Siit kavatseti edu arendada läände — Tartu suunas.

Mida päev edasi, seda tugevamaks muutus vaenlase vastupanu. Eriti ägedateks kujunesid lahingud Pljussa jõe joonel ja Jammi raudteejaama lähistel. Vaatamata sellele jätkas 108. laskurkorpus ettevalmistusi platsdarmi hõivamiseks. 12. veebruaril sundis 90. laskurdiviisi 286. laskurpolk vaenlase lahkuma Piirissaarelt. Kaks päeva hiljem, 14. veebruaril, ületas 128. laskurdiviisi 374. laskurpolk Lämmijärve ja kindlustus 1,5—2 km sügavusel platsdarmil Pedaspää, Saksa, Laaksaare rajoonis. Järgmisel päeval jätkati platsdarmi laiendamist Jõepera ja Mehikoorma suunas.[44]

Juba 10. veebruaril alustas hitlerlik väejuhatus uute väeosade paigutamist ka Pihkva ja Peipsi järve läänekalda kaitsele. Jalaväeosi toetas vähemalt 9 suurtükipatareid. Kuna ootamatuse moment oli minetatud ja õhuke jää ei võimaldanud suurtükiväge ega teisi raskerelvi järele tuua, siis oli saavutatud positsioonide hoidmine raske. Vaenlase ülekaalukate jõudude öise rünnaku tagajärjel, mida toetas 10—12 tanki, tuli Nõukogude vägedel 16. veebruaril Pedaspää—Jõepera rajoonist lahkuda. 24. veebruaril tuli maha jätta ka Piirissaar, mis eelnevalt käis mitmel korral käest kätte.[45]

42. armee kiire edasiliikumine lõunasse ohustas tõsiselt Luuga rajoonis tegutsevate vaenlase vägede vasakut tiiba ja tagalat. Meie väed ähvardasid läbi lõigata nende taandumistee Pihkvasse. Seda arvestades hakkas Saksa fašistlik väejuhatus palavikuliselt Pljussa, Strugi Krasnõje ja Jammi rajooni paiskama uusi väeosi.

Samal ajal olid Leningradi rinde 67. armee ja Volhovi rinde vägede jõupingutused suunatud Luuga vabastamisele. Mida lähemale meie väed linnale jõudsid, seda tugevamaks muutus vaenlase vastupanu. Alles 12. veebruaril õnnestus 67. armeel pärast oskuslikku haaramismanöövrit tormijooksuga vabastada Luuga. Samal ajal jõudsid linna ka 59. armee eelsalgad. Järgneva kolme päeva jooksul liikusid meie väed

[43] KMA, f. 397, nim. 9247, s.-ü. 455, l. 15.
[44] Sealsamas, l. 30, 33.
[45] Sealsamas, l. 34—37, 52.

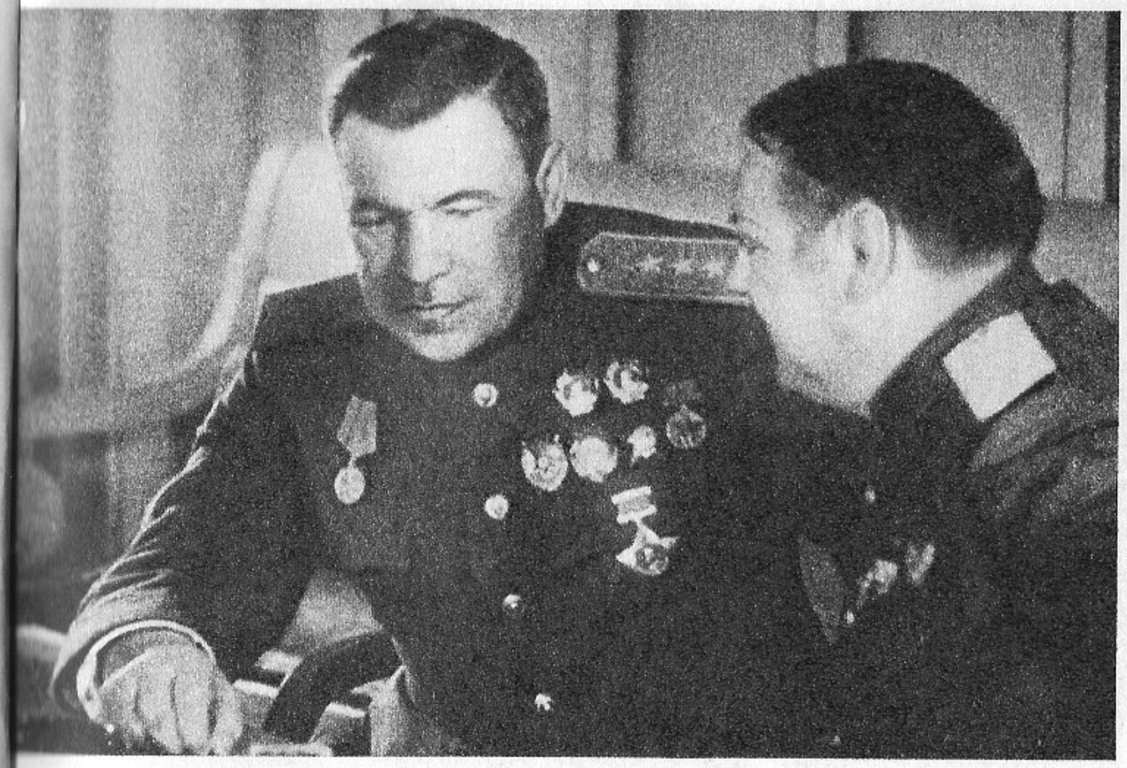

Leningradi rinde juhataja armeekindral L. A. Govorov ja sõjanõukogu liige kindralleitnant A. A. Ždanov.

Kuulipildur, Nõukogude Liidu kangelane Aleksandr Rumjantsev tulepositsioonil Narva all.

Rünnakule üle jõe.

1944. aasta veebruaris Narva lähistel vangivõetud vaenlase sõdureid ja ohvitsere.

307. tankitõrjedivisjoni ohvitserid (vasakult) August Põlts, Aleksander Köllo ja Vello Rand muldonni ees.

Leningradi rindele!

Taktikalised õppused Leningradi rindel. 249. laskurdiviisi komandör kindralmajor Johann Lombak selgitab rinde esindajale polkovnik A. Kalašnikovile olukorda. Tagaplaanil major Paul Liitoja ja alampolkovnik Eduard Avald.

917. laskurpolgu juhtkond Eesti NSV vabastamislahingute eel. Esireas (vasakult) Heinrich Vilo, Eduard Raia, Peeter Lepp (polgu komandör), Paul Liivak ja Eduard Sommer.

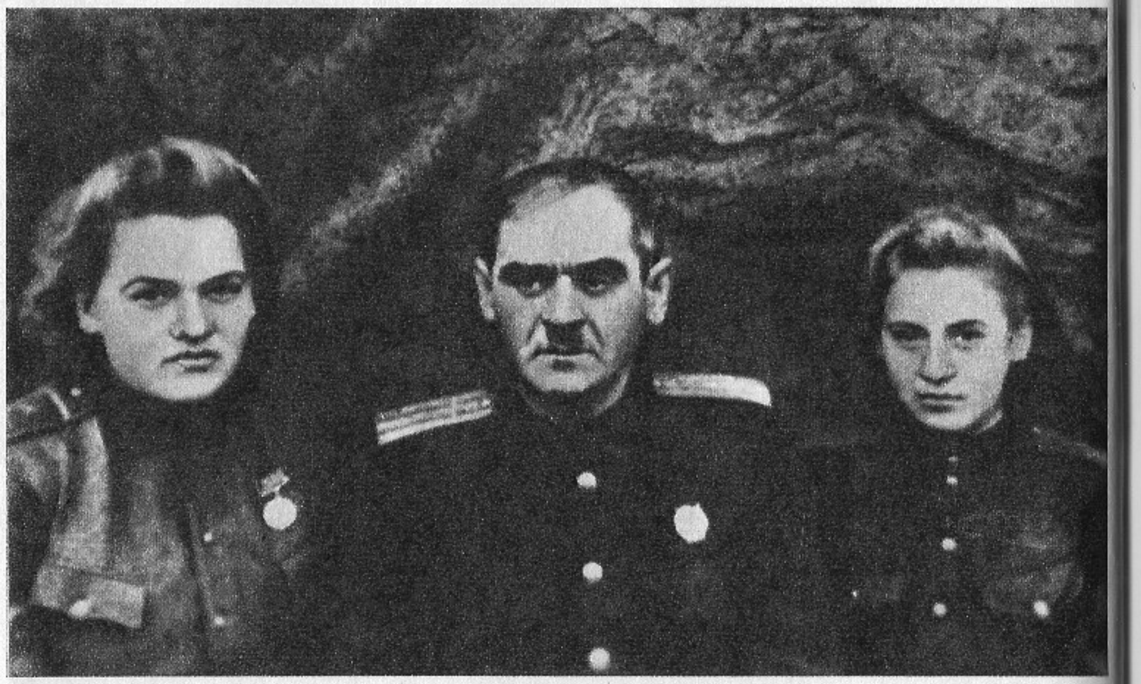

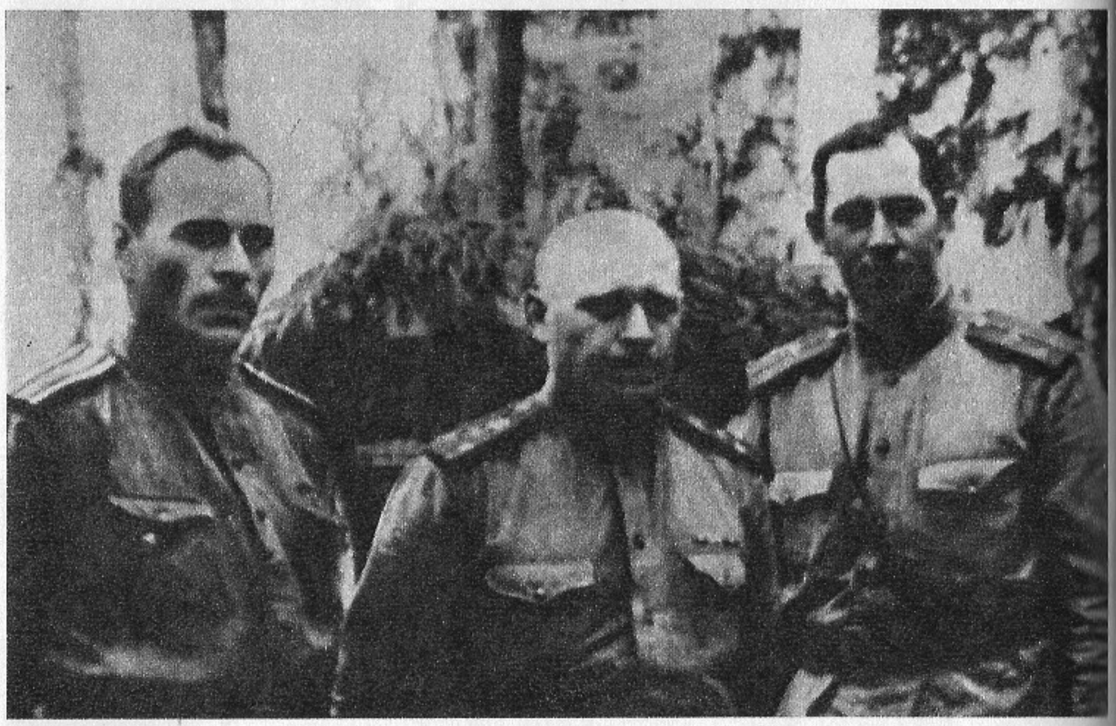

Narva lähistel langenud korpuse suurtükiväe ülem polkovnik Johann Mäe koos tütarde Valeria (vasakul) ja Hildaga.

Korpuse suurtükiväe staabi ohvitserid (vasakult) major Richard Linnas, polkovnik Feodor Paulman ja leitnant Georgi Želnin.

Kindralleitnant Lembit Pärn kinnitab 23. suurtükiväepolgu lahingulipule Suvorovi ordeni.

23. suurtükiväepolgu komandör alampolkovnik Kaarel Uibo ja komandöri asetäitja poliitalal alampolkovnik Aleksander Teetsov.

300. laskurpolgu juhtkond Eesti NSV vabastamislahingute eel. Vasakult: Paul Kivisepp, Peeter Volt, Erich Kerde, Ilmar Paul (polgu komandör), Konstantin Leškin, Friedrich Veltmander ja Eduard Seer.

23. suurtükiväepolgu võitlejad positsioonidel Narva lähistel märtsis 1944. Keskel polgu staabiülem major Eduard Lemming.

Tublisid suurtükiväelasi: Harry Kiik, Julius Kott, Peedu Mäe, Jaan Mürk, Elmar Paulman, Elmar Ruben, Leopold Saar, Endel Soo, Robert Väli.

Vaenlase kaitse eelserv.
27. laskurpolgu võitlejad taktikalistel õppustel Luuga jõel.

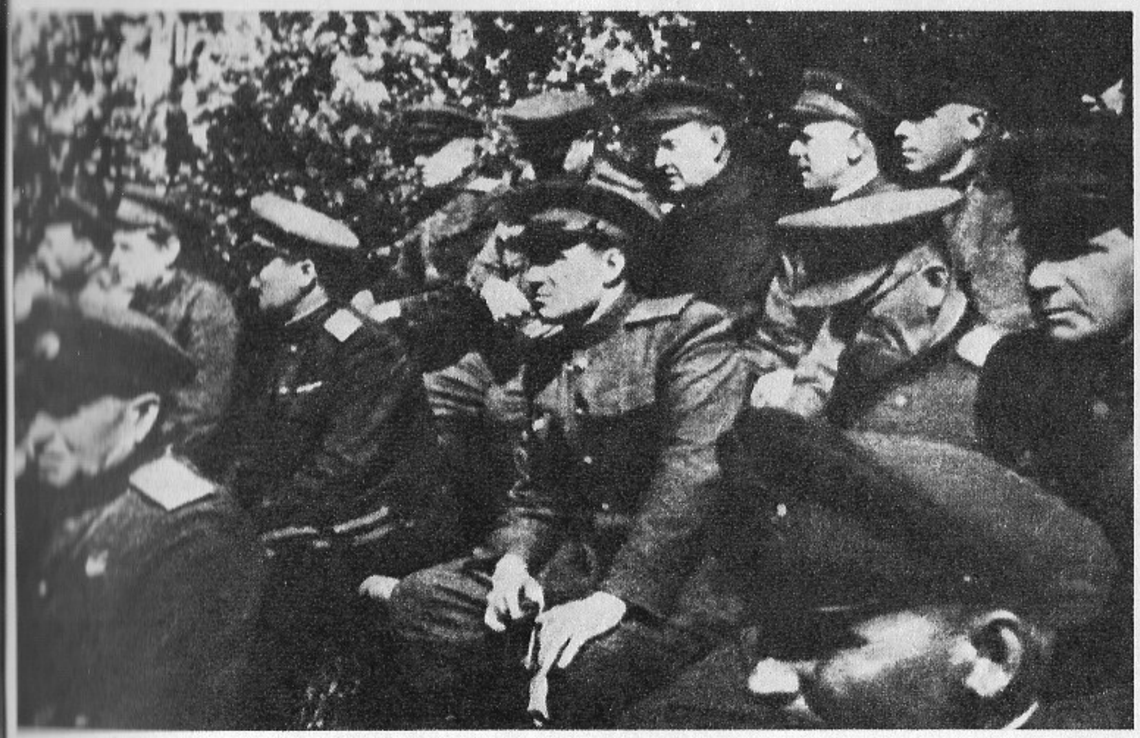

Korpuse juhtivad ohvitserid ja vabariigi valitsuse esindajad lahinglaskmisi jälgimas (Kingissepa piirkond, mai 1944).

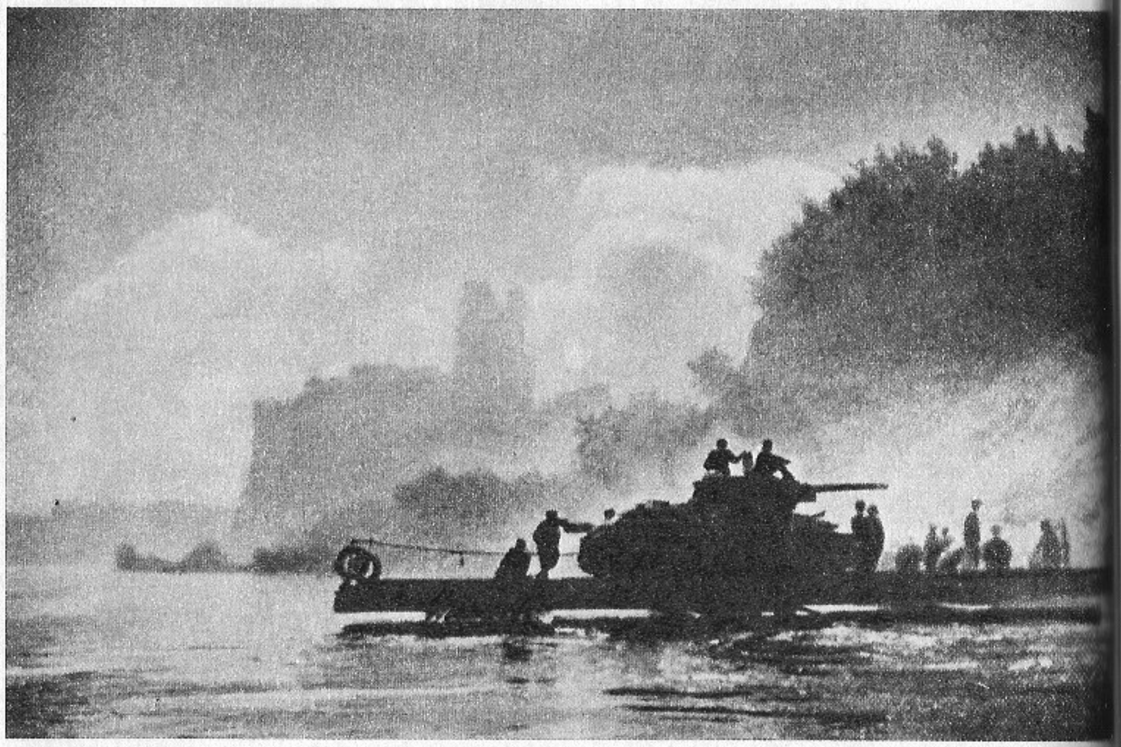

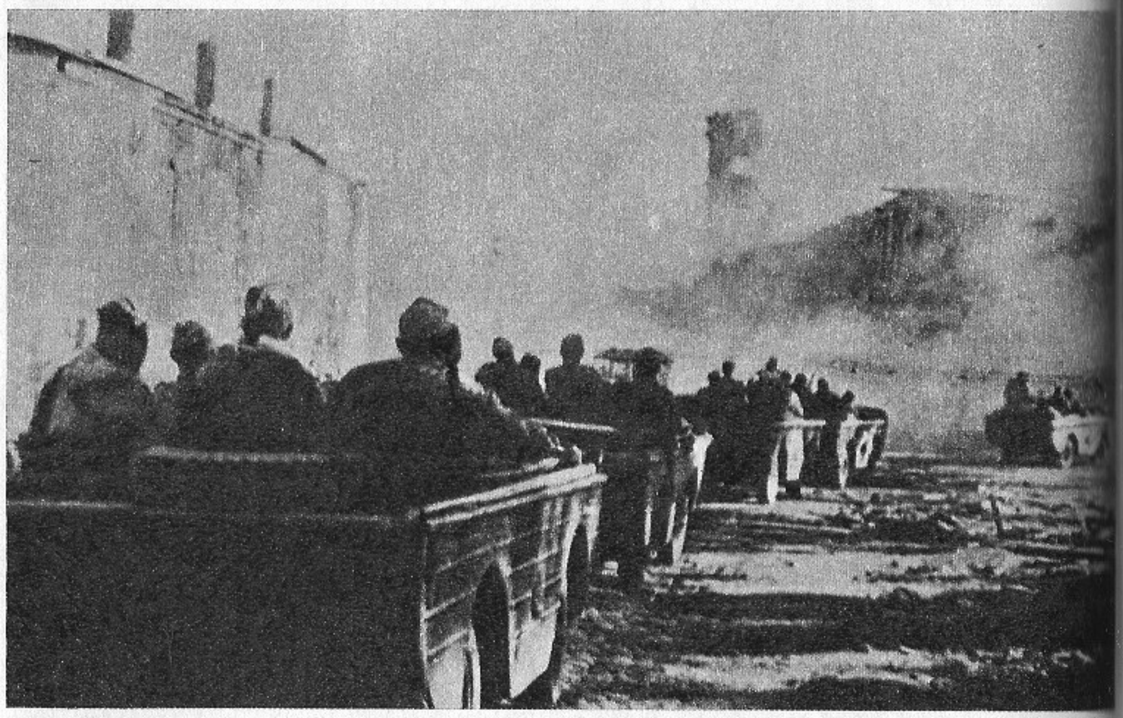

Esimesed tankid Narva jõge ületamas.
Amfiibautod suitsu mattunud linnas.

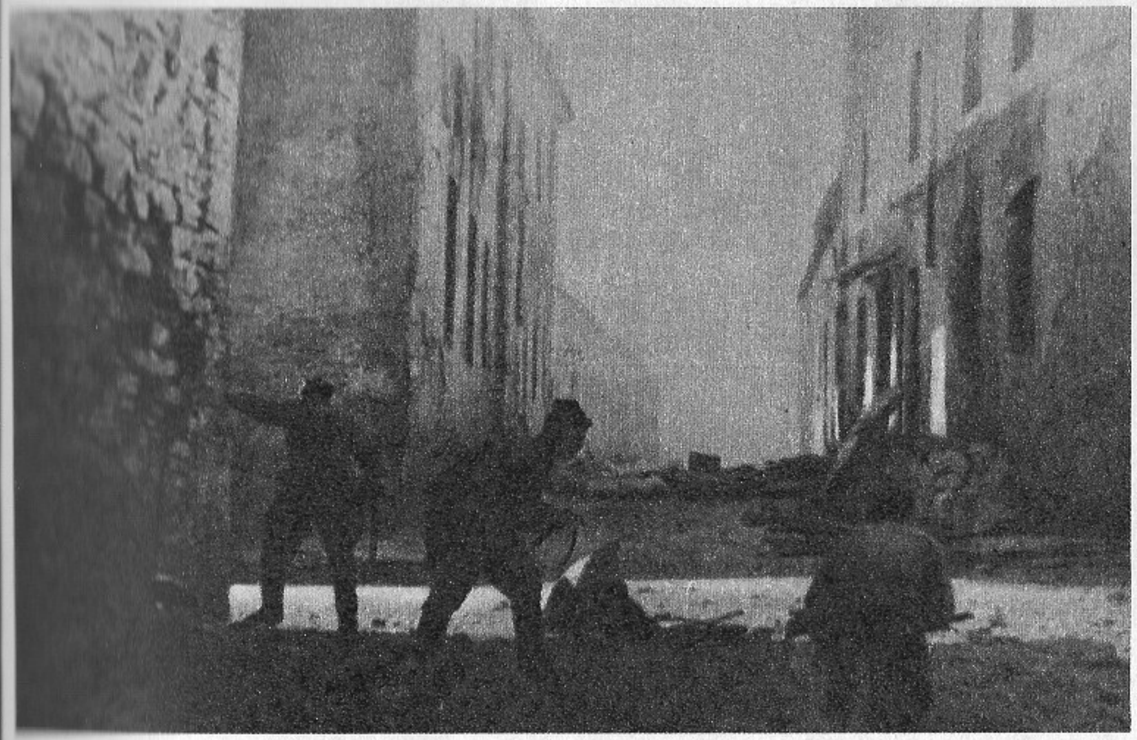

Lahingud Narva tänavatel.
Üks kahest Narva linna jäänud kohalikust elanikust — 70-aastane Praskovja Makarova.

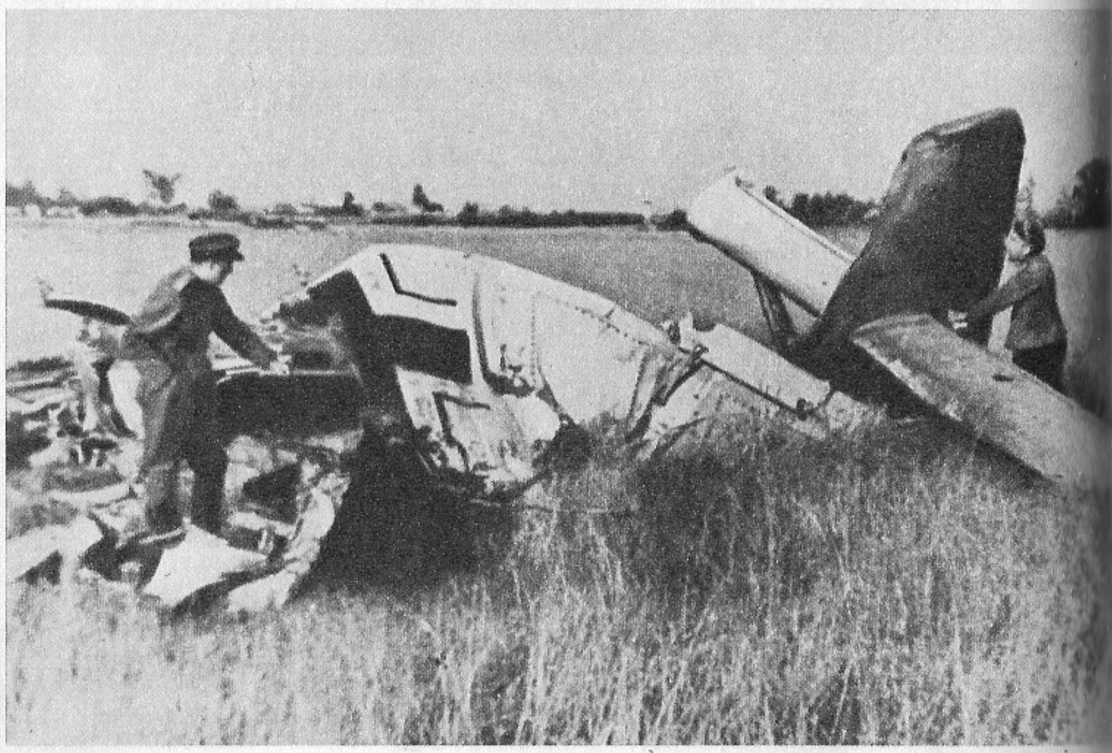

Nõukogude Liidu kangelane Pjotr Piljutov.
Narva lähistel allatulistatud vaenlase lennuk.

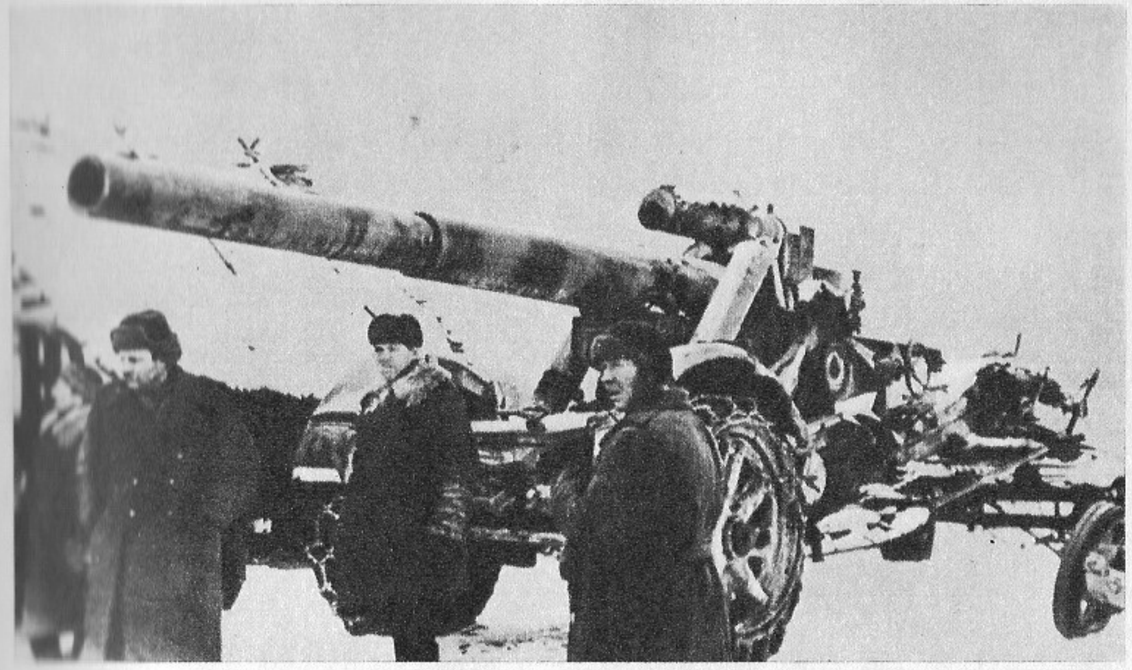

1944. aasta veebruaris vaenlaselt trofeena võetud kaugelaskekahur ja juulis hitlerlaste poolt mahajäetud sõjatehnika.

Leningradi rinde võitlejad, kellele Eesti NSV vabastamislahingutes anti Nõukogude Liidu kangelase nimetus: Arseni Bastrakov, Vladimir Dejev, Igor Grafov, Aleksander Kurko, Konstantin Orgin, Jefim Solomennikov, Ivan Stepanov.

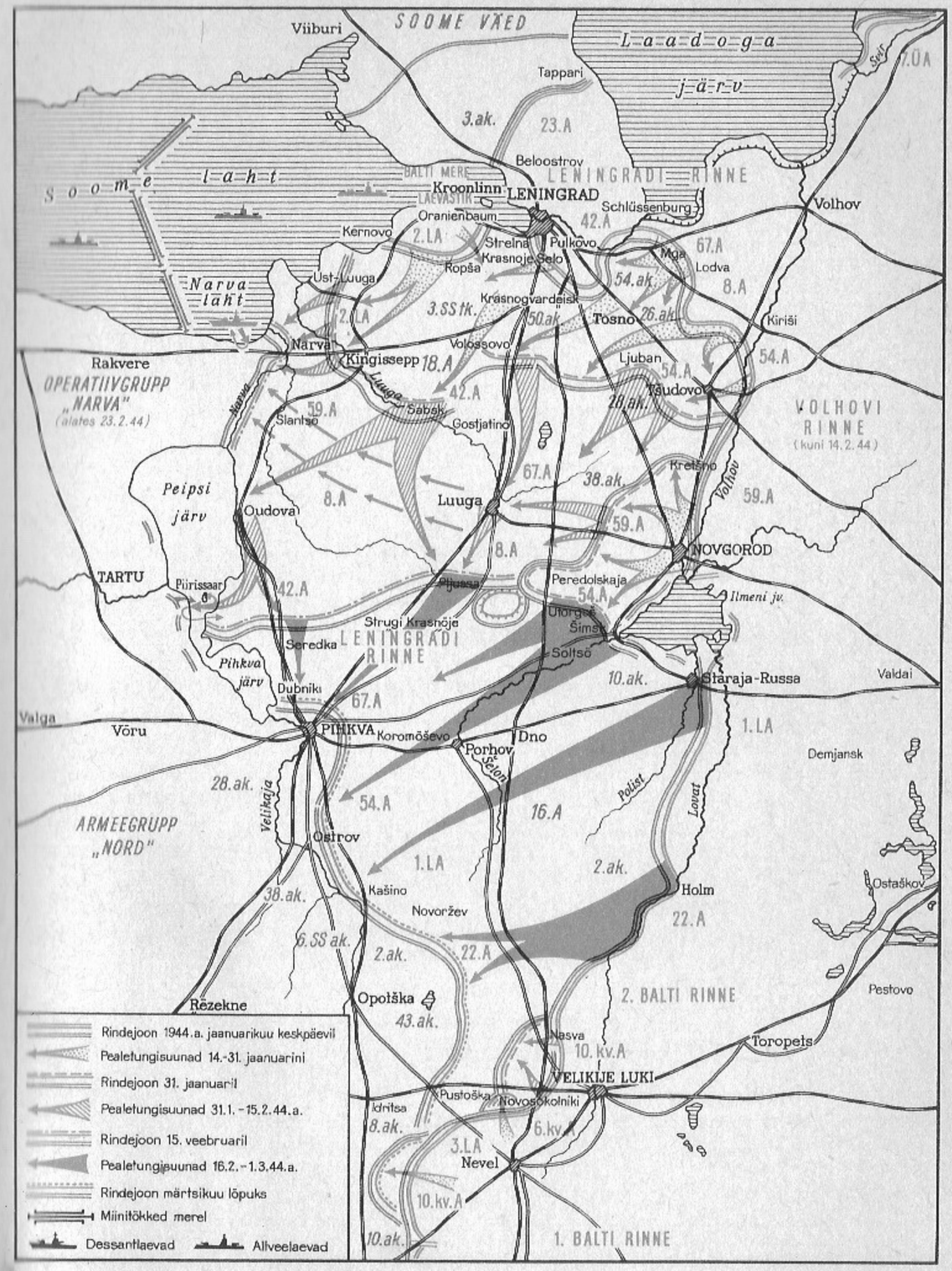

Leningradi, Volhovi ja 2. Balti rinde lahingutegevus 1944. aasta jaanuarist märtsini.

veel 30—45 km lõunasse ja alustasid 15. veebruaril lahinguid Pljussa lähistel.

Pärast vaenlase Luuga grupeeringu purustamist rindejoon lühenes märgatavalt ja Volhovi rinne likvideeriti. Tema 8., 54. ja 59. armee ning 14. lennuarmee anti 15. veebruarist alates Leningradi rinde, 1. löögiarmee aga 2. Balti rinde koosseisu. Meie vägede jõudmisega Ljuboteži—Pljussa—Šimski joonele lõppes ka pealetungioperatsioonide teine etapp. Selle käigus oli vaenlase Luuga grupeeringule tekitatud tõsiseid kaotusi. 42. ja 67. armee väekoondised olid edasi liikunud 100—120 km ja jätkasid surve avaldamist Pihkva suunas.

Kartes täielikku katastroofi, otsustas armeegrupi «Nord» uus juhataja kindralooberst Walter Model (asendades Leningradi all lüüasaanud feldmarssal Georg von Küchlerit) mõlemad armeed tagasi tõmmata varem ettevalmistatud Pihkva—Ostrovi kaitsejoonele. Selleks pidi 18. armee klammerduma Ilmeni järve — Strugi Krasnõje — Pihkva järve põhjakalda joonel ja kindlustama sellega 16. armee plaanipärast taganemist. Hiljem, järk-järgult oma paremat tiiba koolutades pidi ka 18. armee taanduma positsioonidele kindlustatud rajoonis.[46] Seda plaani hakati ellu viima Staraja Russa rajoonis alates 17. veebruarist.

Leningradi ja 2. Balti rinde aktiivse tegevuse tulemusena ei kujunenud see operatsioon kaugeltki mitte plaanipäraseks väeosade ümberpaigutamiseks, vaid Punaarmee löökide all taganemiseks. Sedasama teed mööda, mida 1941. aasta raskel sõjasuvel oli 22. Eesti territoriaallaskurkorpus kaitselahinguid pidades kahe kuu jooksul oma verega niisutanud, veeres Saksa sõjamasin nüüd kiiresti läände. 18. veebruaril vabastati Staraja Russa, 24. veebruaril, pärast kahepäevaseid lahinguid, Dno ja 26. veebruaril Porhov. Kuu lõpuks vabastasid 2. Balti rinde väed veel Pustoška ja Novorževi, Leningradi rinde väed jõudsid aga vahetult Pihkva ja Ostrovi kindlustatud rajooni piiridele.

Pärast ligemale 180 kilomeetri pikkust rasket teed, mis poolteise kuu jooksul ägedaid lahinguid pidades oli läbi käidud, oli vaja hinge tõmmata, haavu ravida ja jõudu koguda. Kõrgema ülemjuhataja käsu kohaselt läksid mõlemad rinded üle kaitsele ja hakkasid ette valmistuma uuteks operatsioonideks.

---

[46] Ордена Ленина Ленинградский военный округ. Ленинград, 1968, lk. 384—385.

Saksa fašistlike vägede purustamisega Leningradi ja Novgorodi all viisid Nõukogude väed võidukalt lõpule rohkem kui kaks ja pool aastat kestnud lahingu Lenini linna, sotsialistliku revolutsiooni hälli, meie maa tähtsa poliitilise ja majandusliku keskuse pärast. Saksa armeegrupi «Nord» purustamisega loodi soodsad tingimused nõukogude Baltikumi vabastamiseks. «Võit Leningradi all,» märkis M. I. Kalinin, «on sõjaline võit, mille tähtsus ei piirdu mitte ainult Leningradiga. Ta mõjutab saksa röövvallutajate vastu peetava võitluse käiku tervikuna. Leningradi rinne täitis ühe tähtsatest ülesannetest Saksa sõjamasina ja -vägede hävitamisel — ta purustas kümned paremad Saksa diviisid.»[47]

2. NARVA VABASTAMISLAHINGUD

Leningradi, Volhovi ja 2. Balti rinde talvine pealetung, mille käigus jõuti Narva ja Pihkva lähistele, oli proloogiks hilissügiseni kestnud Baltimaade vabastamise operatsioonidele. 1944. aasta veebruaris paistis veel, et otstarbekohane on neid alustada põhjast, Narva rindelõigust. Soome lahe lõunaranniku vabastamine oleks avanud Punalipulisele Balti Laevastikule pääsu Läänemerele, seadnud löökide alla fašistliku Saksamaa ühendusteed Soome ja Rootsiga ning oleks sellega kiirendanud Soome väljaastumist sõjast. Soome lahe ja Peipsi järve vaheliselt maakitsuselt väljajõudmisega oleksid ka maaväed saanud operatiivse tegevusvabaduse pealetungi jätkamiseks lõunasse — Läti NSV suunas.

22. veebruaril kinnitas Kõrgema Ülemjuhatuse Peakorter Leningradi rinde sõjanõukogu poolt esitatud ettepanekud pealetungi jätkamiseks Narva rindelõigus. Siia otsustati koondada kolm armeed, murda läbi vaenlase kaitse Soome lahe ja Peipsi järve vahelisel rindelõigul ning arendada pealetungi Eesti NSV territooriumi täieliku vabastamise eesmärgil. Sealjuures pidi üks armeedest andma löögi Rakvere—Pärnu suunas, et ära lõigata vaenlase Tallinna grupeeringu taganemisteed lõunasse. Teised kaks armeed pidid aga Rakvere—Mustvee joonele väljajõudmisel pöörduma lõunasse ja arendama edu Viljandi—Valga ning Tartu—Võru suunas.[48]

Jõudude koondamisega Narva alla alustati veebruari

[47] Ленинград, дважды орденоносный. Москва, 1945,, lk. 60.
[48] KMA, f. 217, nim. 1221, s.-ü. 93, l. 16.

lõpul. Lisaks 2. löögiarmeele toodi siia kindralmajor F. N. Starikovi 8. armee ja kindralleitnant I. T. Korovnikovi 59. armee juhatused, tagalad ja suurtükiväeosad. Lõpule oli jõudmas Narva jõele nelja laskurkorpuse (6., 14., 112. ja 117.) koondamine kindralmajorite S. P. Mikulski, P. A. Artjušenko, F. J. Solovjovi ja V. A. Trubatšovi juhtimisel. Selleks ajaks oli lõpule jõudnud ka kindralmajor L. Pärna 8. Eesti laskurkorpuse koondamine Kingissepa rajooni.

Uute väekoondiste saabumisel algas kohe vägede ümbergrupeerumine uueks pealetungioperatsiooniks rinde keskel ja lõunatiival. 2. löögiarmee väekoondistest kindralmajor N. P. Simonjaki 30. kaardiväe laskurkorpus andis 27. veebruari ööl oma rindelõigu üle kindralleitnant I. P. Alferovi 109. laskurkorpusele ja asus pärast oma ridade korrastamist kaitsele ida pool Narvat vaenlase Jaanilinna sillapea vastu. Kindralmajor P. A. Zaitsevi 122. laskurkorpus anti 59. armee koosseisu, mis koondati täielikult Auvere platsdarmile.[49] 8. armee asus pealetungi lähtealustele Narva jõe ülemjooksule, Omutist kuni Peipsi järveni.

Pärast jõudude ümberpaigutamist alustasid Leningradi rinde 59. ja 8. armee väed märtsi alguspäevadel mõnedes rindelõikudes aktiivset lahingutegevust, mille lähemaks eesmärgiks oli läbi murda vaenlase kindlustatud liinist lõuna pool Narvat ja edu korral üle minna otsustavale pealetungile. Puhkesid ägedad lahingud, mis ei vaibunud päeval ega ööl.

59. armee alustas pealetungioperatsioone Auvere platsdarmi kõige läänepoolsemas lõigus. Kolm päeva kestnud lahingutega tungisid selle armee väekoondised vaenlase kaitsesse põhja ja lõuna pool Mustajõge, liikusid Illuka—Kuremaa suunas edasi rohkem kui kolm kilomeetrit ja alguses blokeerisid, hiljem aga piirasid ümber vaenlase hästi kindlustatud Putki tugipunkti. Sirgala metsades ja soodes algasid ägedad ja kauakestvad lahingud. Eriti julgelt tegutsesid nendes lahingutes Nõukogude Liidu kangelase V. A. Trubatšovi 117. laskurkorpuse väeosad.[50]

Pealetungi esimestel päevadel purustati siin täielikult Norrast Narva rindelõiku saabunud 214. jalaväediviis. Kuidas see juhtus, sellest rääkis selle diviisi 356. rügemendi vangilangenud pataljoniülem: «Narva alla jõudnud, teatas diviisi ülem kindralleitnant Horn ohvitseridele, et meile anti

[49] KMA, f. 309, nim. 4073, s.-ü. 384, l. 56.
[50] KMA, f. 217, nim. 1221, s.-ü. 4838, l. 34.

rahulik lõik, kus saame sõjaga järk-järgult harjuda ja oludega kohaneda. Esimesed kolm päeva olid tõepoolest suhteliselt rahulikud, kuid siis algas midagi kirjeldamatut. Meid purustati ja hävitati peaaegu täielikult. Vastase miinipildujate tuli tekitas meile suuri kaotusi. Siis tulid aga tankid ja seejärel jalavägi. Meie sõdurid taganesid, jättes maha relvad ja varustuse. Mul tuli, revolver käes, neile järele joosta ja mahalaskmise ähvardusel peatuma sundida. Kuid venelased jätkasid rünnakuid. Lööke anti nii tiibadelt kui ka tagalast. Suurte kaotuste tagajärjel langes grenaderide meeleolu äärmise piirini.»[51]

59. armeest lõuna pool alustasid 4. märtsil aktiivset tegevust ka 8. armee väeosad. 377. laskurdiviis forsseeris Narva jõe kaks kilomeetrit põhja pool Omutit, hõivas kõrgendiku selle vastaskaldal ja hakkas platsdarmi laiendades edu arendama Vasknarva—Jõhvi maantee suunas.

Esimesena forsseeris jõe ja tungis vaenlase tugipunkti 377. laskurdiviisi 1249. polgu 4. laskurroodu jaokomandör seersant Šepelev. Tema eeskujule järgnesid kümned teised. Jõe forsseerimisel sai roodukomandör raskesti haavata. Seersant Šepelev võttis roodu juhtimise üle ja viis roodu rünnakule. Tema energiline ja otsustav tegevus pani aluse polgu edukale lahinguülesande täitmisele.

Seersant Komissartšuk sai ülesande toimetada Narva jõe läänekaldale miine. Miinidega koormatud paat jõudis keset jõge, kus mürsukillud lõid paati augu. Paat hakkas vajuma. Seersandi kaaslased said surma. Üksi jäänud Komissartšuk hüppas jääkülma vette ja vedas trossi abil paadi miinidega vastaskaldale.[52]

Üheaegselt 377. laskurdiviisiga tungis üks 2. laskurdiviisi laskurpolkudest Ossipova juurest (Peipsi idakaldal) üle Peipsi jää ja lõikas läbi Vasknarva—Smolnitsa tee Peipsi põhjakaldal. Hitlerlased tulid õige pea vasturünnakule. Algasid pingelised ja kauakestvad lahingud. Kumbagi platsdarmi ei suudetud küll märkimisväärselt laiendada, kuid nad sidusid vaenlase võrdlemisi suuri jõude ja kergendasid sellega 2. löögiarmee ja 59. armee võitlusi Narva lähistel.

Ööl vastu 7. märtsi ründas vaenlase jalaväerügement massilise suurtükitule ja paljude tankide toetusel 2. löögiarmee koosseisu kuuluvate 340. kuulipildujate ja suurtükkide üksikpataljoni ja 378. laskurdiviisi allüksusi Narvast põhja pool,

[51] KMA, f. 217, nim. 1219, s.-ü. 823, l. 68.
[52] KMA, f. 344, nim. 5592, s.-ü. 141, l. 130.

Vepsküla platsdarmil. Koiduni löödi vaenlase raevukaid rünnakuid tagasi, kuid siis vastupanu rauges. Hitlerlaste ülekaalukate jõudude survel olid väikesearvulised allüksused sunnitud taanduma jõe idakaldale. Seekord õnnestus fašistidel veebruarilahingute ajast säilinud platsdarm põhja pool Narvat likvideerida.

Märtsikuu alguspäevade kohaliku tähtsusega lahingute käigus jätkati pingsaid ettevalmistusi otsustavaks pealetungiks. Leningradi rinde sõjanõukogu plaani kohaselt tuli vaenlase Narva grupeering purustada kõigi kolme armee ühiste pingutustega. Ainuüksi Narva linna vabastamiseks eraldati neli laskurkorpust. Seejuures pidi 2. löögiarmee 14. laskurkorpus forsseerima Narva jõe Vepsküla ja Riigi vahelises lõigus ning Narvast põhja poolt möödudes andma löögi lääne suunas. 30. kaardiväe laskurkorpuse ülesandeks oli likvideerida jõe idakaldal vaenlase Jaanilinna sillapea, käigult forsseerida jõgi ja vabastada Narva. 59. armee 109. ja 124. laskurkorpuse väeosad pidid andma ühise löögi Auvere platsdarmilt kirde suunas ja sulgema koos 14. laskurkorpusega piiramisrõnga lääne pool Narvat. Samal ajal pidi 59. armee osa jõududega jätkama Auvere platsdarmi laiendamist Jõhvi suunas, 8. armee aga läbi lõikama Vasknarva—Jõhvi tee ja alustama pealetungi Mustvee suunas. Seega oli kolme armee ühise pealetungi eesmärgiks murda vaenlase vastupanu Soome lahe ja Peipsi järve vahelisel rindelõigul ning arendada pealetungi Eesti NSV territooriumi sügavusse.[53]

Ülesanne oli raske ja keeruline. Fašistid olid muutnud Narva ja ta lähised tugevasti kindlustatud rajooniks. Meie luure avastas vaenlase kaitsepositsioonide eelserval sadu dzotte ja muid tulistuspunkte. Vaenlane oli sellesse rindelõiku koondanud juba vähemalt 30 000 meest, üle 100 tanki ja ründesuurtüki ning suurel hulgal suurtükke ja miinipildujaid. Oli selge, et linna vabastamise pärast tulevad verised heitlused.[54]

8. märtsi varahommikul alustasid Leningradi rinde väed Narva lähistel pealetungioperatsioone, mis erinevates suundades ja pidevalt muutuva intensiivsusega kestsid kuu aega. Esimesel pealetungipäeval avas üksnes 2. löögiarmee lõigus vaenlasele tule üle tuhande suurtüki ja miinipilduja. Seejärel tulistas meie suurtükivägi (nende hulgas ka kaks

[53] KMA, f. 309, nim. 4073, s.-ü. 384, l. 60.
[54] KMA, f. 309, nim. 4073, s.-ü. 456, l. 100; s.-ü. 415, l. 14.

8. Eesti laskurkorpuse suurtükiväepolku) kahe tunni jooksul otsesihtimisega nähtavaid märke ja luure poolt avastatud tulistuspunkte. Enne jalaväe ja tankide rünnakut hoidis suurtükivägi tule all hitlerlaste eesliini. Viisteist minutit kees seal tulemeri. Kokku tulistati hitlerlaste kaitsesse üle 100 000 mürsu ja miini. Hävitati sadu tulistuspunkte. Kümnete kilomeetrite ulatuses tehti maatasa hitlerlaste kaevikuid ja ühenduskäike.

Suurtükitule katte all alustasid 30. kaardiväe laskurkorpuse väeosad vaenlase Jaanilinna sillapea positsioonide ründamist. Kuid niipea, kui pealetungivad allüksused hakkasid lähenema esimeste kaevikute liinile, avati nende pihta kaitsesügavuses terveksjäänud tulistuspunktidest ja maasse kaevatud tankidest tuli. Peatselt oli kohal ka vaenlase lennuvägi. 20—25 lennukit grupis pommitasid nad pealetungivaid ahelikke ja suurtükiväe positsioone. Siin-seal tungisid meie võitlejad küll vaenlase eesmistesse kaevikutesse, kuid edasi liikuda neil ei õnnestunud. Suurtükitule ja tankide toetusel tulid hitlerlased kohe vasturünnakutele. Need löödi küll tagasi, kuid märkimisväärset edu esimese kolme päeva jooksul ei saavutatud.

11. märtsil läksid 2. löögiarmee väed kogu rindel uuesti rünnakule. Selleks ajaks oli hitlerlaste kaitsesüsteem tugevasti purustatud ja 382. laskurdiviisi allüksustel õnnestus forsseerida jõgi põhja pool Narvat. Hõivatud platsdarmil algasid verised kähmlused. Päeva jooksul löödi tagasi kaheksa ulatuslikku vasturünnakut, kuid pimeduse katte all olid meie allüksused sunnitud siiski idakaldale tagasi tõmbuma.

Samal ajal jätkas 30. kaardiväe laskurkorpus ida pool Narvat Jaanilinna sillapea ründamist. Vaatamata sellele, et siin tuli iga meeter hõivata võitlusega, iga dzott ja dott kahjutuks teha tormijooksuga, tungisid 63. kaardiväe laskurdiviisi võitlejad tugevasti kindlustatud Lilienbachi mõisa. Järgmisel päeval murti vaenlase vastupanu lõplikult ja alustati edela pool asuva kõrgendiku ründamist. Nädal aega kestsid siin verised lahingud. Mitmeid kordi päevas tuli Nõukogude vägedel tagasi lüüa fašistide raevukaid vasturünnakuid.[55]

Lahingutes ida pool Narvat hävitasid ja hõivasid meie väed rohkem kui 600 tulistuspunkti, neist ligi 40 raudbetoonist. Hävitati 16 tanki ja 70 suurtükki ning miinipildujat.

[55] KMA, f. 217, nim. 1221, s.-ü. 4838, l. 46—105.

Lahinguväljale jäi ligemale 5000 hitlerlast. Võeti palju vange. Kuid ikkagi ei läinud korda vaenlase vastupanu murda ja Narvat tormijooksuga vabastada.[56]

Samaaegselt 2. löögiarmee jõupingutustega Narva linna vabastamiseks jätkusid ägedad ja ohvriterikkad lahingud ka 59. ja 8. armee pealetungilõikudes. 14. märtsi hommikul, pärast tugevat ettevalmistavat suurtükituld ja õhurünnakuid alustas vaenlase äsja kohalejõudnud 122. jalaväediviis Narva jõe ülemjooksul rünnakuid 8. armee platsdarmile Omuti piirkonnas. Tal läks korda mõnes lõigus meie väeosasid tagasi tõrjuda. Nõukogude sõjamehed vastasid vaenlase rünnakutele aktiivse kaitsega. Hitlerlaste pihta avati massiline suurtükituli. Samal ajal andsid meie lennukid neile õhust võimsaid lööke. Vaenlase rünnakud pandi esialgselt seisma ja peagi taastati endine olukord.

15. märtsil tõi 59. armee juhataja lahingusse 6. laskurkorpuse ja alustas pealetungi Auvere platsdarmi põhjatiival, eesmärgiga läbi murda Soome lahe rannikule ning vaenlase Narva grupeering ümber piirata. Värskete jõududega õnnestus vaenlast Hundinurga, Vaivara karjääri ja Haava lõigus tagasi tõrjuda. 17. märtsil kandusid rünnakud põhja poole Narva—Tapa raudteed, Vaivara Sinimägede suunas. Siin toimunud veristes lahingutes suutsid meie väed kohati ainult kuni pool kilomeetrit edasi liikuda. Armee vasakul tiival pealetungiva 109. laskurkorpuse 72. ja 125. laskurdiviis hõivasid Kirikuküla juures uuesti raudtee. Järgmisel päeval tuli aga 6. ja 109. laskurkorpusel tagasi lüüa korduvaid vaenlase vasturünnakuid Tirtsu, Hundinurga ja Reidepõllu suundadest. Suurte kaotuste hinnaga suutsid hitlerlased meie vägesid kohati mõnisada meetrit tagasi tõrjuda. 19. märtsil asusid 6. ja 109. laskurkorpuse väeosad uuesti pealetungile. 72. laskurdiviis hõivas Sooküla ja Huntaugu, 125. laskurdiviis Tagapere. Kuid vaenlase kaitse läbimurdmiseks kogu sügavuses ei jätkunud jõudu.[57]

Märtsikuu teisel poolel ja aprillikuus kujunes Narva rindelõik üheks aktiivsemaks ja jõudude kontsentratsiooni poolest märkimisväärsemaks rindelõiguks kogu Nõukogude-Saksa rindel. Leningradi rinde juhatus oli siia koondanud rohkem kui 23 laskurdiviisi koos neile juurdeantud või toetavate suurtüki-, soomustanki- ja lennuväeüksustega.[58]

[56] KMA, f. 309, nim. 4092, s.-ü. 60, l. 191.
[57] KMA, f. 217, nim. 1221, s.-ü. 4838, l. 89, 121, 219; s.-ü. 4047, l. 70.
[58] KMA, f. 217, nim. 1221, s.-ü. 4838, l. 1—242; f. 309, nim. 4073, s.-ü. 491, l. 248.

See võimaldas enda käes hoida küll lahingutegevuse initsiatiivi, kuid igale rünnakule vastas vaenlane oma tugevasti kindlustatud kaitsepositsioonidelt vasturünnakuga ja seetõttu võis rindejoone nihkumisi mõõta vaid sadade meetritega.

Kõik see on seletatav sellega, et ka hitlerliku väejuhatuse poolt oli sellele 50 km laiusele ribale koondatud suurearvuliselt inimressursse ja lahingutehnikat. Meie luureandmetel oli vaenlasel märtsikuu teisel poolel ainuüksi esimestel kaitsepositsioonidel üle 8000 sõduri, 70 tanki, poolsada ründesuurtükki, üle 2000 suurtüki ja miinipilduja.[59] Mis puutub aga vaenlase sõdurite meeleolusse, siis sellest räägib väga kujukalt ühe vangilangenud SS-diviisi «Nordland» sõduri tunnistus: «Sõdurite meeleolu on masendav. Oma olukorda võrdlevad nad olukorraga Stalingradi all, kuigi ükski neist pole seal olnud. Vasturünnakute eel haarab sõdureid meeleheitehuumor. Nad ütlevad: «Pärast vasturünnakut võime saada kas raudristi või puuristi või mõlemad koos.»»[60] Sellele vaatamata polnud nende vastupanujõud veel kaugeltki murtud.

Kevad astus iga päevaga ikka enam ja enam oma õigustesse. Märtsi lõpul muutusid sood pehmeks, rohkearvulised ojad tulid üle kallaste. Sulavesi ujutas üle kaevikud ja muldonnid. Platsdarmil paiknevate väeosade varustamine muutus põhjatute teede tõttu iga päevaga keerulisemaks. Tänu sapööride kangelaslikele jõupingutustele ehitati 59. ja 8. armee pealetungilõikudesse küll palkidest ja lattidest teid, laudadest ja prussidest purdeid, kuid see leevendas olukorda vaid osaliselt. Raskusi oli haavatute evakueerimisega ja väeosade varustamisega. Paljudes rindelõikudes tuli võitlejail laske- ja toidumoon kohale tuua õlgadel.

Vaenlase olukord oli selles suhtes tunduvalt parem. Tema kasutuses olid Narvast Jõhvini ja sealt Vasknarva ja Kauksisse suunduvad head maanteed, mis võimaldasid reservidega vabalt manööverdada ning väeosasid kõige vajalikuga varustada.

Hitlerlik väejuhatus ei viivitanud teedelagunemise tingimustes väljakujunenud eeliste kasutamisega. Ta tegi kõik selleks, et uuesti oma valdusesse saada Narva—Tapa raudtee Auvere ja Vaivara vahelises lõigus, suruda Sinimägede jalamile jõudnud Nõukogude väed tagasi põhjatutesse soo-

[59] KMA, f. 217, nim. 1221, s.-ü. 4823, l. 30.
[60] KMA, f. 217, nim. 1219, s.-ü. 823, l. 49.

desse ja sealt Narva jõe idakaldale. Ei möödunud päevagi, mil ta ei teostanud sel eesmärgil vasturünnakuid.

Eriti energiliselt püüdis ta märtsi lõpul likvideerida meie Auvere platsdarmi läänetippu, mis ulatus Sooküla, Huntaugu, Vaivara kiriku, Kirikuküla ja Tagapere kaudu kaares üle Narva—Tapa raudtee. Siia Auvere ja Vaivara jaama vahelisse lõiku koondati kolm värsket jalaväediviisi ja tankijõude krahv Strachwitzi juhtimisel. 26. märtsi hommikul avasid mitusada vaenlase suurtükki ja miinipildujat marutule meie väeosade positsioonidele Tagapere ja Kirikuküla rajoonis. Lahinguvälja kohale ilmus massiliselt vaenlase pommitajaid. Vasturünnakule tõusnud jalaväe ja tankide pealöök oli suunatud 59. armee vasakule tiivale — lähimaks eesmärgiks ümber piirata ja hävitada 109. laskurkorpuse väeosad.[61]

Esimese rünnakuga õnnestus hitlerlastel mõnes kohas meie kaitsest läbi murda ja päeva lõpuks ära lõigata 72. laskurdiviisi ning osaliselt ka 109. laskurdiviisi väeosad. Ümberpiiratuina võideldes suutsid meie väeosad oma positsioone siiski säilitada. Eriti hästi toetasid neid suurtüki- ja lennuvägi, kes andsid mõjusaid lööke vaenlase tankidele ja suurtükiväepositsioonidele. Narva taevas puhkesid enneolematult ägedad õhulahingud. Päeva jooksul sooritasid meie vaprad lendurid ligikaudu 700 väljalendu, tulistati alla 41 vaenlase lennukit.[62]

Kolm ööpäeva kestnud lahingute järel õnnestus 29. märtsil küll piiramisrõngas purustada, kuid endist olukorda 59. armee väeosad enam taastada ei suutnud. Oldi sunnitud taanduma lõuna poole Narva—Tapa raudteed.

Hitlerlased aga jätkasid värskete jõudude koondamist. 6. aprilli varahommikul avati jällegi tugev suurtükituli meie 59. armee vägedele Auvere jaama piirkonnas. Aktiviseerus ka nende lennuväe tegevus. Mitmest suunast tõusis rünnakule tankide poolt toetatud jalavägi. Pärast mitmetunnist lahingut õnnestus vaenlasel meie 256. laskurdiviisi asetusse tungida ning metsas lääne ja edela pool Lembitut 937. laskurpolk ümber piirata. Kaks ööpäeva kestsid selles piirkonnas verised lahingud. Alles 120. laskurdiviisi lahingusse toomisega saavutati murrang: 937. laskurpolk vabastati piiramisrõngast ja hitlerlaste edasitung pandi kogu rindelõigus seisma.

[61] KMA, f. 217, nim. 1221, s.-ü. 4838, l. 154—160.
[62] Sealsamas, l. 154.

7. aprillil andis Leningradi rinde juhataja Narva suunas tegutsevatele vägedele käsu lõpetada pealetungiüritused ja üle minna kaitsele. Kolm päeva hiljem andis 59. armee juhatus platsdarmi kaitse lõuna pool Narvat üle 8. armeele ja lahkus Narva suunalt.[63]

Hitlerlased aga ei taltunud. 19. aprilli hommikul avati rindelõigus Auverest Sirgalani 8. armee positsioonidele uuesti marutuli sadadest suurtükkidest ja kümnetest kuuetorulistest miinipildujatest. 15—30 lennukist koosnevad grupid pommitasid intensiivselt kaitse eelserva ja ühendusteid. 60 tanki ja 25 ründesuurtüki toetusel tõusis kitsal rindelõigul rünnakule kolm jalaväediviisi. Selle löögirusika tiibadel jätkasid aktiivset lahingutegevust veel mitmed väekoondised.[64]

8. armee võttis fašistide uued massilised rünnakud vastu suurtüki- ja laskurväeosade organiseeritud tulega. Lahinguvälja kohale ilmusid ka suured rühmad meie lennukeid. Õhulahingutes ja õhutõrjetulega tulistati alla 20 vaenlase lennukit. Pommirünnakute ja suurtükiväetulega peatati vaenlase tankid ja ründesuurtükid, laskurväeosade tulega sunniti pikali heitma tema jalavägi.

Lahingupäeva teisel poolel tõi hitlerlik väejuhatus võitlusse veel ühe jalaväediviisi, kuid loodetud edu sellega ei kaasnenud. Päeva jooksul tõrjusid 8. armee väeosad edukalt tagasi 17 vaenlase rünnakut. Ohvriterikkad kähmlused ei vaibunud ka ööseks.

Vaatamata tohututele kaotustele püüdis hitlerlik väejuhatus visalt saavutada oma eesmärki — paisata meie väed Narva jõe taha. Järgmise päeva hommikul pärast ägedat suurtükituld ja pommituslennuväe aktsioone asus vaenlane Auvere—Sooküla joonel uuesti pealetungile.[65]

Kuid nendel rünnakutel ei olnud ka seekord edu. Ainult väikesel rühmal tankidel õnnestus koos automaaturite dessandiga meie eesliinist läbi murda. Siin võtsid neid tulega vastu tankihävitajad. Läbimurdnud tankidest lasti neli puruks, kolm süttisid. Õhulahingutes kaotasid fašistid päeva jooksul 33 lennukit.

Teisel lahingupäeval õnnitlesid Leningradi rinde vägede juhataja armeekindral L. Govorov ja rinde sõjanõukogu liige A. Ždanov 8. armee võitlejaid ja avaldasid neile tänu

[63] KMA, f. 217, nim. 1221, s.-ü. 4838, l. 237.
[64] Sealsamas, l. 289.
[65] Sealsamas, l. 299.

vaenlase rünnakute eduka tagasilöömise eest. Nad kirjutasid: «... Hitlerlased paiskasid lahingusse kuni 5 jalaväediviisi, 120 tanki ja ründesuurtükki, kusjuures neid massiliselt toetas suurtüki- ja lennuvägi. Vaatamata vaenlase meeleheitlikele katsetele murda iga hinna eest 8. armee väeosade vastupanu, ei läinud tal korda oma operatiivplaane teoks teha. Vaprad 8. armee ohvitserid, seersandid ja reamehed näitasid nendes lahingutes üles vankumatu meelekindluse ja visaduse eeskuju. Lüües kahe päeva jooksul tagasi kuni 20 vaenlase vihast rünnakut, ajasid nad nurja hitlerliku väejuhatuse plaani ja paiskasid vaenlase tagasi lähtepositsioonidele.»[66]

Järgneval kolmel päeval jätkas vaenlane vihaseid rünnakuid. 22. aprillil tõi ta Auvere—Sooküla joonele veel kolm värsket diviisi ning alustas uuesti pealetungi. Need päevad olid 8. armee vägedele otsustava tähtsusega. Tuli vastu pidada. Nii veriseid lahinguid ei olnud Narva lähiste platsdarmidel veel toimunud. Mõlemalt poolt võttis sellest üheaegselt osa kuni 20 diviisi, vähemalt 2000 suurtükki ja miinipildujat ning sadu lennukeid.

Täites oma sõjamehekohust, hoidsid Nõukogude sõdurid ja ohvitserid hõivatud positsioone ning tekitasid tabava tule ja vasturünnakutega hitlerlastele suuri kaotusi. Mõningad positsioonid käisid mitu korda käest kätte. Sageli mindi käsitsivõitluseni. Vaatamata kaotustele pidasid 8. armee väeosad vaenlase ülekaalukate jõudude survele vastu.

23. aprillil tulid hitlerlased küll veel pealetungile, kuid sellel ei olnud enam hoogu. Kõik vaenlase rünnakukatsed löödi nüüd juba eriliste pingutusteta tagasi.

Hitlerliku väejuhatuse plaan — hävitada meie platsdarm Narva jõe vasakul kaldal — oli läbi kukkunud. Viis päeva kestnud lahingutes olid vaenlase kaheksa jalaväediviisi ja tankigrupp verest tühjaks jooksnud. Rünnakute käigus kaotas vaenlane rohkem kui 20 000 sõdurit ja ohvitseri, 50 tanki, 10 ründesuurtükki, 15 soomustransportööri, üle 200 suurtüki ja miinipilduja, 111 lennukit.[67]

Aprilli lõpuks rinne Narva lähistel ajutiselt stabiliseerus. Kolm kuud aktiivseid talviseid lahinguid oli seljataga. Nendega ei kaasnenud küll territoriaalset edu, kuid oma ülesande üldises strateegilises plaanis nad täitsid. «Et püsida hõivatud aladel, olid sakslased sunnitud purukslöö-

[66] KMA, f. 217, nim. 1221, s.-ü. 4838, l. 289—309; f. 344, nim. 5592, s.-ü. 141, l. 57—128.
[67] Sealsamas.

dud diviiside asemel kiiresti kohale tooma rohkesti uusi vägesid teistest rindelõikudest ja Lääne-Euroopast. See loomulikult nõrgestas Saksa armee üldist seisukorda, kuna reservidest tunti teravat puudust. Teiselt poolt see kergendas meie vägede pealetungi teistes rindelõikudes . . .»[68] Niisuguse hinnangu andis Leningradi rinde talvistele lahingutele armeekindral L. Govorov.

Et Peipsi järve ja Soome lahe vahelisel 50-kilomeetrisel maakitsusel püsima jääda, oli hitlerlik väejuhatus sunnitud tõmbama sellesse rindelõiku ligi 20 diviisi. See oli määratu jõud, kui arvestada, et 1944. aasta alguseks oli vaenlasel kogu Idarindel 236 diviisi, neist 198 Saksa omad.

Kolme talvise lahingukuu jooksul said Narva all olevad vaenlase diviisid korduvalt täiendust, ent sellele vaatamata olid nad kõik aprilli lõpuks ajutiselt võitlusvõime kaotanud. Selle aja jooksul kaotas vaenlane surnute ja haavatutena mitte vähem kui 100 000 sõdurit ja ohvitseri, üle saja tanki ja ründesuurtüki, mitusada kahurit ja miinipildujat ning umbes 150 lennukit.

On enesestmõistetav, et ka Nõukogude väed kandsid kaotusi. Narva linna vahetutel lähistel, Auvere platsdarmil ja piki Narva jõe kaldaid kerkis vennashaudu, kus puhkavad Punaarmee kangelaslikud võitlejad, kes andsid oma elu võidu ja Nõukogude Eesti vabastamise nimel.

Suhteline vaikusperiood Nõukogude-Saksa rindel ei kestnud kaua. Punaarmee tegi ettevalmistusi otsustavateks pealetungioperatsioonideks ja Nõukogudemaa täielikuks vabastamiseks fašistlikust okupatsioonist. Vaenlane aga, tunnetades Punaarmee uute löökide ettevalmistamist, täiustas palavikuliselt oma kaitset.

Aprillikuu lõpus võeti ÜK(b)P Keskkomitee Poliitbüroo ja Kõrgema Ülemjuhatuse ühisel koosolekul vastu otsus ulatusliku pealetungioperatsiooni teostamiseks 1944. aasta suvel ja sügisel. Seekord pidi Punaarmee pealöögi andma lääne suunal — eesmärgiga purustada vaenlase armeegrupid «Mitte» ja «Nord Ukraine», vabastada Valgevene, Leedu ja Lääne-Ukraina alad ning taastada riigipiir kogu Nõukogude-Saksa rinde ulatuses. Üldisest pealetungist pidid osa võtma 12 rinnet ja 3 laevastikku.

Võimsate, üksteisele järgnevate löökide andmisega otsustati alustada eri rindelõikudes eri aegadel. «Nõukogude

[68] Великая победа Советских войск под Ленинградом. Воениздат, 1945, lk. 7—8.

vägede üldpealetung hakkab arenema etappide viisi, armeede järkjärgulise viimisega pealetungioperatsioonidesse. Juuni lõpul ja juulikuus muutuvad pealetungioperatsioonid Nõukogude vägede üldpealetungiks,»[69] kirjutas J. V. Stalin W. Churchillile 1944. aasta juuni algul.

Kolmele Valgevene ja 1. Balti rindele, kes hakkasid pealetungi arendama pealöögi suunas, eraldati pealetungi alguseks 38 protsenti tegevarmee laskurväeosadest, 40 protsenti tankikoondistest, 40 protsenti ründelennuväest ja kogu kaugtegevuse lennuvägi. Väekoondistes oli suurtükiväge kolm korda ja lennuväge viis korda rohkem kui lahingute ajal Volgal. Kui vastupealetungi ajal Moskva ja Stalingradi all tuli rinde ühele kilomeetrile keskmiselt 1200—1300 võitlejat, 1—1,5 tanki, 15—18 suurtükki ja miinipildujat, siis Valgevene operatsiooni ajal tuli rindekilomeetrile 2500—4200 võitlejat, 5—8 tanki ja liikursuurtükki ning 40—60 suurtükki ja miinipildujat. Sellist vägede ja tehnika kontsentratsiooni pealetungiks sõjaajalugu varem ei tundnud. See oli Nõukogude riigi sõjalise võimsuse kasvu uus tunnistaja. Olid loodud kõik eeldused hävitava löögi andmiseks.[70]

Saksa fašistliku väejuhatuse plaanid suveperioodiks olid hoopis ebamäärasemad. Nii nagu talvise kampaania alguseski kavatseti 1944. aasta suvel organiseerida väga visa kaitset Idarindel, lüüa tagasi ettevalmistusel olev Ameerika ja Inglise vägede sissetung Prantsusmaale, võtta lahingutegevuse initsiatiiv enda kätte ja muuta seega sõja käik enda kasuks. Kuid see kavatsus ei olnud reaalne ega arvestanud konkreetset strateegilist olukorda. Oma panuse tegi hitlerlik väejuhatus aja võitmisele ja lootusele, et NSV Liidu ja Ameerika Ühendriikide ning Inglismaa vahelised lahkhelid fašismivastases koalitsioonis süvenevad ja viivad nendevahelise kokkupõrkeni.

Hitlerlaste lootused olid aga määratud nurjumisele. Tänu Nõukogude relvajõudude võimsuse kasvule sõja käigus ja Nõukogude välispoliitika leninlike printsiipide järjekindlale kaitsmisele liitlasmaade riigijuhtide Teherani konverentsil (28. november — 1. detsember 1943) ning sellele eelnenud ja järgnenud diplomaatilistel läbirääkimistel suutis

[69] Переписка Председателя Совета Министров СССР с президентами США и премьер-министрами Великобритании во время Великой Отечественной войны 1941—1945 гг., том I. Москва, 1957, lk. 226.

[70] Nõukogude Liidu Suur Isamaasõda 1941—1945. Lühike ajalugu. Tallinn 1968, lk. 320—322; История Коммунистической партии Советского Союза. Том. V. Москва, 1970, lk. 520—522.

NSV Liit äärmiselt vastuoluliste jõudude ja tendentside võitluses säilitada antifašistliku koalitsiooni ning seda isegi tugevdada. See oli NSV Liidu välispoliitika suur edu ja ühtlasi ka kogu progressiivse inimkonna määratu suur võit.

1944. aasta suveks lahenes viimaks ka üks põhilisemaid pikaajaliste läbirääkimiste probleeme antifašistliku koalitsiooni peamiste liitlaste vahel — teise rinde avamine Euroopas. Läbirääkimised sel teemal algasid juba 1941. aasta lõpul, kuid alles 6. juunil 1944 randusid liitlaste väed Põhja-Prantsusmaal. See oli neli päeva enne Punaarmee suvise pealetungi algust. Selleks ajaks oli aga juba kogu maailmale selge, et Punaarmee suudab ka üksi purustada hitlerliku Saksamaa väed ja vabastada mitte ainult Ida-Euroopa, vaid ka Lääne-Euroopa rahvad. See perspektiiv läänеriikidele muidugi ei meeldinud ja nad olid sunnitud aktiivselt sekkuma relvastatud võitlusse hitlerliku Saksamaa vastu. Seni olid nad aga looritatud kujul ajanud oma vana, sõjaeelset Müncheni-poliitikat ja püüdnud tabada kolm kärbest korraga: hoida oma jõudu, nõrgendada Punaarmeed ja purustada Punaarmee jõududega hitlerliku Saksamaa relvajõud.

Kuigi 1944. aasta talvel oli peamine Leningradi ähvardanud oht kõrvaldatud, olid Soome väed Karjala maakitsusel linnast siiski vaid 30 kilomeetri kaugusel. Nad hoidsid endist viisi enda käes ka Lõuna-Karjalat, territooriumi, mida mööda kulges «suurt maad» Murmanskiga ühendav Kirovi raudtee. Hitlerlik väejuhatus lootis 1944. aasta kevadel armeegrupi «Nord» ja Soome sõjaväe abil kindlustuda senistel positsioonidel, tagasi lüüa kõik Punaarmee võimalikud pealetungikatsed ning hoida enda käes okupeeritud Karjala alad ja Nõukogude Baltikumi. See oleks võimaldanud jätkata Leningradi ähvardamist põhjast, sulgeda kindlalt juurdepääs Saksa militarismi tsitadellile — Ida-Preisimaale, hoida enda valduses Läänemerd ning avaldada survet Soomele ja Rootsile.

Nende plaanide läbikukutamiseks alustas Nõukogude väejuhatus ettevalmistusi juba varakevadel. Leningradi rinde peamine tähelepanu koondati esialgselt rinde põhjatiivale. Narva lähistelt viidi Karjala maakitsusele 6., 30. kaardiväe, 109. ja 110. laskurkorpus ning samuti ka mitu suurtüki- ja tankiüksust.

Punaarmee üldpealetung 1944. aasta suvel algas Leningradi rinde pealetungiga Karjala maakitsusel asuvatele vaenlase tugevasti kindlustatud positsioonidele. Koostöös

Punalipulise Balti Laevastiku ning Laadoga flotilli laevade ja dessantüksustega murti läbi kolmest tugevast kaitsevööndist Mannerheimi liinil ja 20. juunil vabastati Viiburi.

Soomlased, kes püüdsid meie vägede pealetungi Karjala maakitsusel takistada, tõid Lõuna-Karjalast siia neli diviisi ja ühe brigaadi. Seda oli Nõukogude väejuhatus oodanudki. 21. juunil läksid pealetungile ka Karjala rinde väed ja 28. juunil vabastati Karjala-Soome NSV pealinn Petrozavodsk. Väga rasketes maastikutingimustes pealetungi jätkates liikusid Nõukogude väed võidukalt läände. Olles põhiliselt välja jõudnud Nõukogude Liidu — Soome 1941. aasta piiridele, andis Kõrgem Ülemjuhatus 9. augustil käsu pealetung lõpetada. Selleks ajaks olid Nõukogude väed Karjala maakitsusel edasi liikunud 110 km, Lõuna-Karjalas aga 200—250 km. Soome väed olid kandnud määratu suuri kaotusi. Juba 1944. aasta jaanuaris, kui Saksa fašistlikud väed Leningradi all purustati, sondeerisid mõned Soome poliitilised ringkonnad pinda Nõukogude Liiduga rahu sõlmimiseks. Kuid hitlerliku kliki surve ja kõikumised Soome valitsevates ringkondades ei lasknud Soomel selles suunas vajalikke samme astuda. Nüüd tuli aga kiirustada. Soome majandus oli kurnatud. Rahvahulkades tugevnesid järsult sõjavastased meeleolud. 25. augustil pöördus Soome valitsus Nõukogude valitsuse poole palvega alustada läbirääkimisi. 4. septembril teatas ta, et kooskõlas Nõukogude Liidu nõudmisega katkestatakse suhted fašistliku Saksamaaga. 19. septembril kirjutatigi Moskvas alla vaherahukokkuleppele. Veel üks fašistliku Saksamaa liitlane oli sõjast välja viidud. Vaherahu tingimuste väljatöötamisel juhindus NSV Liit humaansetest, demokraatlikest põhimõtetest, millel rajanevad sotsialistliku riigi suhted kõikide, eeskätt aga väikeriikidega.

Vaenlase vägede purustamine Karjala maakitsusel ja Karjalas andis Leningradi rindele soodsa võimaluse minna pealetungile Narva lähistel. 2. löögiarmee juhataja kindralleitnant I. I. Fedjuninski ja 8. armee juhataja kindralleitnant F. N. Starikov esitasid rinde sõjanõukogule oma ettepanekud vaenlase kaitse läbimurdmiseks Narva juures ja Narva linna vabastamiseks.

Suvise pealetungioperatsiooni mõte Narva lähistel seisnes selles, et 8. armee jõududega anda Auvere platsdarmilt pealöök loode suunas, 2. löögiarmee vägedega aga forsseerida Narva jõgi, murda läbi vaenlase kaitse põhja pool linna ja arendada pealetungi 8. armee vägedega ühinemi-

seks. Mõlema armee tiibgruppidega tuli piirata ümber ja hävitada vaenlase väeosad linnas. Ühinemise järel pidid armeede põhijõud arendama pealetungi läände, murdma läbi vaenlase teise kaitseliini ja arendama edu Jõhvi suunas.[71]

Mõlemat armeed tugevdati uute väeosade ja -koondistega. Ka Leningradi rinde varus viibinud 8. Eesti laskurkorpus allutati alates 3. juunist 2. löögiarmeele. Korpuse väeosad nihutati Narvale lähemale. Kogu korpuse suurtükivägi koondati juuli alguspäevadel eelseisvast pealetungist osavõtjana Narvast põhja poole.[72]

Operatsiooni ettevalmistaval perioodil tegutses eriti aktiivselt väeosade ja armee luure. Vaenlase kaitsesüsteemi kindlakstegemiseks rakendati laialdaselt tehnilisi vahendeid. Väärtuslikke andmeid vaenlase vägede liikumise kohta tagalas andsid ka partisanid ja luurajad. Sai teatavaks, et juunis ja juulikuu esimesel poolel viis vaenlane Narva lähistelt teistesse rindelõikudesse viis diviisi. Üheaegselt sellega grupeeris ta oma jõudusid mõningal määral ümber. Eesliinile suunati enamasti mittesakslastest koosnevad väeosad.[73]

Luurajad võtsid kõigis rindelõikudes süstemaatiliselt vange. Neilt kuuldu põhjal täpsustati vaenlase jõudude grupeerumist, tulesüsteemi ning uuriti nende poliitilis-moraalset seisundit. Maist juulini vangivõetute tunnistuste varal võis järeldada, et hitlerlikele vägedele talvelahingutes tekitatud kaotused, teise rinde avamine Lääne-Euroopas, Saksa ja Soome vägede lüüasaamine Karjalas, Punaarmee võimsad löögid Valgevenes, Leedus ning teistes rindelõikudes olid põhjalikult õõnestanud hitlerlike vägede võitlusvaimu. Süvenes veendumus, et fašistlik Saksamaa on sõja kaotanud. Algasid hõõrumised sakslastest ülemuste ja Hitleri poolel võitlevate teistest rahvustest sõdurite vahel. Taolisi väekoondisi oli aga Narva rindel 1944. aasta suvel õige mitu. Nende hulka kuulusid esmajärjekorras eestlastest sundmobilisatsiooni korras komplekteeritud 20. SS ja 300. eriotstarbeline jalaväediviis ning suures osas Skandinaaviast ja Madalmaadest pärit meestega komplekteeritud motoriseeritud väekoondised «Nordland», «Nederland» ja mõned teised väiksemad üksused. Seega oli aeg Nõukogude vägede pealetungiks Narva lähistel küps.

[71] KMA, f. 217, nim. 1221, s.-ü. 4954, l. 62.
[72] KMA, f. 309, nim. 4073, s.-ü. 384, l. 81.
[73] KMA, f. 217, nim. 1221, s.-ü. 4954, l. 64.

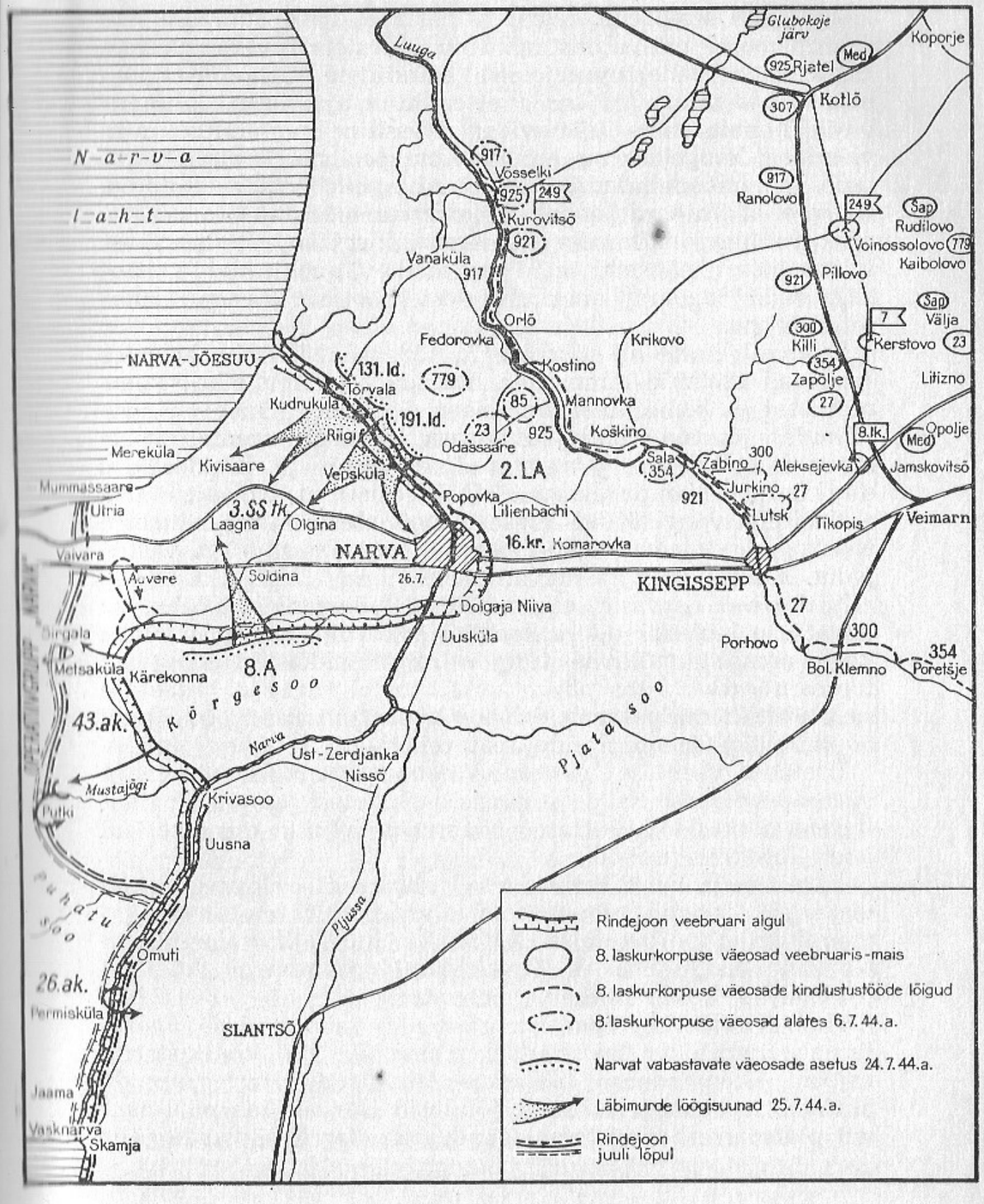

Narva vabastamine ja 8. Eesti laskurkorpuse paiknemisrajoonid.

24. juuli koidikul avasid 8. armee 1648 suurtükki ja miinipildujat ettevalmistava suurtükitule. Auvere—Sirgala lõigus sadas kahe tunni jooksul fašistidele kaela 2000 tonni mürske ja miine.[74] Plaanis ettenähtud ajal ilmus lahinguvälja kohale meie lennuvägi. Massiline pommilöök anti vaenlase kaugelaskesuurtükkide tulepositsioonidele, staapidele, sõjamoonaladudele ning lahingukordadele Soldino, Auvere ja Vaivara joonel. Võimas tulelöök tekitas vaenlasele nii elavjõus kui ka tehnikas suuri kaotusi. Täielikust hävitamisest päästsid neid aegsasti väljaehitatud kaitserajatised. Pugenud oma urgudesse, ootasid fašistid tulelöögi lõppu.

Tulevalli katte all läksid 117., 122. ja 124. laskurkorpuse esimesed ešelonid rünnakule. Esiridades, nagu alati, kommunistid ja kommunistlikud noored. Peaaegu kõigis rindelõikudes jõudsid ründajad hoogsa hüppega vaenlase eelserva kaevikutesse. Purustatud kaevikuis ja blindaažides oli kümnete kaupa laipu. Paljud fašistliku armee sõdurid andsid end vangi. Kuid mida sügavamale vaenlase kaitsesse Nõukogude väed tungisid, seda ägedamaks muutus vastupanu. Kohati läks käsitsivõitluseks.

Hitlerlased arvasid, et nad on Nõukogude väejuhatuse kavatsuse läbi näinud ja koondasid kiiruga 8. armee vastu kogu oma suurtükiväe tulejõu ning hakkasid lahingusse tooma reserve. Juba päeva teisel poolel tugevnes vaenlase suurtükituli märgatavalt. Meie vägesid tulistasid nüüd kuni 50 suurtüki- ja miinipildujapatareid.[75]

Ületades vaenlase ägenevat vastupanu, tungisid 8. armee väeosad vaenlase kaitse sügavusse. Suurtest kaotustest hoolimata jätkasid hitlerlased vasturünnakuid, mis kestsid kogu lühikese juuliöö.

Pärast seda kui 8. armee väed alustasid pealetungi, aktiviseerisid fašistid juba varem alustatud Narva linna süsteemikindlat purustamist. Alates 24. juuli õhtust puhkesid Narvas, Jaanilinnas ja Kreenholmi piirkonnas kümned tulekahjud, kostis rohkesti plahvatusi.

Narva pealetungioperatsiooni ajaks sai vaenlase Jaanilinna sillapea vastas kaitsele asunud 16. kindlustatud rajooni komandant ülesande aheldada luuregruppide aktiivse tegevusega fašistide jõudusid Narvast ida pool asuval platsdarmil ning tema taandumise korral alustada jälitamist. Ööl vastu 25. juulit õnnestuski mõnedel luuregruppidel traattõketest ja miiniväljadest läbi pääseda ning vaenlase esimestesse kaevikutesse tungida. Selgus, et fašistid olid Jaanilinna platsdarmi maha jätmas. Meie luurajad ei kohanud enam vastase organiseeritud vastupanu. Saanud teate fašistide taandumisest, andis kindlustatud rajooni komandant käsu alustada viivitamata jälitamist.

Taandudes olid fašistid aga mineerinud kõik hooned, muldonnid, teed ja kaevikud. Platsdarmil avastati hulganisti sürpriismiine. Kõikjal lõhkes aeg-ajalt viitmürske, lendas õhku kivihooneid. Platsdarmi sügavusest ja jõe läänekaldalt avasid pealetungivatele allüksustele tule kümned kuuli- ja miinipildujad ning tankid. Vaenlase tõketest ja tulekattest hoolimata jõudsid meie kuulipildujate ja suurtükkide üksikpataljonid kella kolmeks öösel kogu platsdarmi ulatuses Narva jõe idakaldale. Hetkel, mil meie luuregrupid lähenesid jõele, kõlas tugev plahvatus — sild üle Narva jõe lendas õhku. Mõnelgi pool tehti katset vesitõket käigult ületada, kuid see ei läinud korda. Tõkketuli jõe vastaskaldalt, eriti Hermanni kindlusest ja selle ümbrusest, oli liialt tugev.

Narva jõe idakaldal valmistusid samal ajal pealetungiks ka 2. löögiarmee 131. ja 191. laskurdiviis. Suurtükid veeretati varem ettevalmistatud positsioonidele, forsseerimisvahendid toimetati jõe äärde. Ainuüksi 131. laskurdiviisi lõigus oli valmistatud 300 paati ja parve. Suurtükiväelased seadsid mürsud lahingukorda. Vastu hommikut asusid ka laskurväeosad rünnaku lähtealusele.

25. juulil täpselt kell 7 tõusid kogu Narva rindelõigu ulatuses taevasse valged raketid. Kärgatasid katjuušade kogupaugud. See oli signaaliks suurtükiväele. Sadu telefonijuhtmeid pidi lendasid komandöride tulekäsklused. Kajana vastas kogupaukudega üle 300 patarei. Tegevusse asusid ka otsesihtimissuurtükid. Maapind värises. Vastaskaldal kerkis mullafontäänide müür. 2. löögiarmee lõigus läkitati 80 minuti jooksul vaenlase pihta üle 200 000 mürsu ja miini — 200 raudteevaguni last. Neile lisandus poole tunni jooksul 8. armee suurtükiväelt veel ligi 80 000 mürsku ja miini. Vaenlane oli mõneks ajaks demoraliseeritud.[76]

Jõe idakaldal läks kõik liikvele. Kahuritule kaitse all tassisid sõdurid parved ja paadid kaldale ja lasksid vette. Kell 8.20 anti rünnakusignaal. Samal hetkel lülitati sisse

[74] KMA, f. 344, nim. 5592, s.-ü. 143, l. 119.
[75] KMA, f. 217, nim. 1221, s.-ü. 4954, l. 69.
[76] KMA, f. 309, nim. 4073, s.-ü. 409, l. 17.

võimsad valjuhääldajad. Lahingumürast üle kõlasid Nõukogude Liidu hümni pidulikud helid. Hümnile järgnenud Aleksandrovi «Püha sõja» sõnad olid teeleasujaile nagu üleskutse vaenlase purustamiseks.

Samas kattus tugevast tuulest lainetav Narva jõgi põhja pool linna kuue kilomeetri ulatuses paatide ja parvedega. Trotsides loodusjõudude vastupanu ja hoolimata vaenlase tulest, surusid kogenud sõjamehed kõigest jõust aerudele. Laskurväeosade signaali peale kanti tulevall mõnisada meetrit vaenlase kaitse sügavusse.

Jõe keskel sattus 593. laskurpolgu 2. roodu rühmakomandör leitnant Aleksei Juhhanov oma rühmaga vaenlase suurtükitule alla. Üks paat purunes. Paadirususid kasutades päästis A. Juhhanov kolm võitlejat, ise aga ujus läänekaldale. Seadnud rühma lahingukorda, ründas ta esimest kaevikuliini, sai haavata, kuid jätkas rühma juhtimist ning hävitas isiklikult 16 hitlerlast. A. Juhhanov suri lahinguis saadud haavadesse. Postuumselt anti temale Nõukogude Liidu kangelase nimetus. Kohe leitnant A. Juhhanovi rühma järel randus veel üheksa paati. Esimeste hulgas tormasid vaenlase kaevikuisse automaaturid B. Zelinski ja A. Kozelkov.[77]

Tulelöögist toibunud hitlerlased avasid tule eeskätt otsesihtimissuurtükkidele ja jõge forsseerivatele laskuritele. Kuid meie allüksuste kiire ja hoogne rünnak halvas hitlerlaste vastupanu. Kiiruga lahkusid nad eesmistelt positsioonidelt, püüdes end põgenemisega päästa. Paljud neist viskasid relva maha ja tõstsid käed üles. Suurtükiväe tulevall nihkus ikka sügavamale vastase kaitsesse. Hitlerlaste vastupanu nõrgenes. Kell 9 olid esimesed kaevikud armee pealetungilõigus täielikult meie valduses. Rünnakuhoog kasvas. Saavutatud edu innustas.

131. laskurdiviisi väeosad jätkasid peatumatult edasiliikumist Narva—Tallinna maantee suunas, 191. laskurdiviis pöördus aga lõunasse ja alustas hitlerlaste kaitse purustamist piki jõekallast ning lähenes linna põhjaservale. Suurtüki- ja lennuväe toetusel murdsid Nõukogude väed vaenlase kaitse täies ulatuses läbi ja jõudsid Kudruküla—Vasa joonele. Niipea kui laskurväeosad olid jõe ületanud, hakkas 21. inseneriväge brigaad alampolkovnik N. Vassilkovi juhtimisel rajama jõele püsivat ülekäiku. Päeva teisel poolel ületasid selle kaudu jõe juba tankid ja suurtükid. Rün-

[77] KMA, f. 309, nim. 4092, s.-ü. 61, l. 129—141.

dajail läks kergemaks, nende löögijõud kasvas. Kuid pealetungivate vägede lähenemisega Narva—Tallinna maanteele tugevnes ka vaenlase vastupanu. Hitlerlik väejuhatus tõi lahingusse reserve ja alustas vasturünnakutega.

Õhtupoolikul avastati vaenlase taandumine Narva-Jõesuust. Kergerelvade tule katte all ületasid luuregrupid kohe Rossoni jõe suudme kohal paatidega Narva jõe, rajasid läbipääsud arvukatesse tõketesse ning tungisid asulasse. Luuregruppide järel ületasid jõe ka teised allüksused. Õhtul algas taanduva vaenlase jälitamine Mereküla suunas. Taandudes olid fašistid mineerinud palju hooneid ja teid. Mets oli täis miine. Kõikjale oli peidetud viitmürske, mis lõhkesid mitme päeva vältel.

Pärast võimsat ettevalmistavat suurtükituld ja lennuväe pommirünnakut jätkasid 25. juuli hommikul taas pealetungi ka 8. armee väed. Juba esimeste rünnakutega murti vastase vastupanu võrdlemisi laial rindel. Keskpäevaks lõid armee väekoondised fašistid välja tugevasti kindlustatud Uuemõisast, Vanamõisast, Auverest, Lembitust ja Sookülast ning alustasid võitlust hästi kindlustatud tugipunkti — Lastekoloonia pärast.[78]

Samaks ajaks olid 2. löögiarmee väeosad mitmes kohas jõudnud välja Narva—Tallinna maanteele ja liikusid hoogsalt edasi Utria suunas — vastu 8. armee vägedele. Kuna fašistide peajõud ja reservid olid aheldatud 8. armee pealetungiga, siis ei saanud nad Narva garnisonile osutada enam mingisugust abi. See jäi kahe armee haardesse ja teda ähvardas täielik ümberpiiramine. Õhtu eel alustatigi SS-tankibrigaadi «Nederland» väeosade väljaviimist Narvast. Seda tuli neil teha nüüd juba teedeta marsruudil — mööda kitsast koridori, mis oli nende kätte jäänud Tallinna suunduvate maantee ja raudtee vahel.

Nagu jõe ületamisel, nii ka Narva—Tallinna maantee lähedastes lahingutes osutas 2. löögiarmee väekoondistele tublit toetust 8. Eesti laskurkorpuse suurtükivägi. Operatiivselt ja oskuslikult juhtisid oma polkude tuld alampolkovnikud I. Boiko, A. Poolus ja K. Uibo.

Olulist osa vaenlase rinde läbimurdmisel etendas lennuvägi. Mõne tunni jooksul tegid Punalipulise Balti Laevastiku ja 13. lennuväearmee lendurid 576 lahingulendu, hävitasid hulgaliselt hitlerlaste elavjõudu ja tehnikat.[79]

[78] KMA, f. 344, nim. 5592, s.-ü. 143, l. 106.
[79] KMA, f. 217, nim. 1221, s.-ü. 5735, l. 9—10.

Lahingutes Narva jõe läänekaldal ja Narva—Tallinna maantee piirkonnas ilmutasid Nõukogude sõjamehed massiliselt mehisust ja kangelaslikkust. 131. laskurdiviisi 743. laskurpolgu võitlejad V. Dejev ja I. Orlov olid esimeste hulgas, kes forsseerisid jõe ja tungisid vaenlase kaevikutesse. Tapluses, mis tihti läks käsitsivõitluseks, hävitasid nad kümneid vastaseid. Jõudnud maanteele, mida mööda katkematu vooluna liikus vaenlase autotransport, süütasid nad tanki ja 15 autot. Staabiautot rünnates surmasid nad teiste hulgas fašistliku rügemendi ülema ja said kätte tähtsad staabidokumendid. Polgu staapi pöördusid nad tagasi kaheteistkümne vangiga. Hiljem, ründavates ahelikes võideldes sai I. Orlov haavata, kuid lahinguväljalt ei lahkunud. Vladimir Dejevile ja Ivan Orlovile anti mehise tegutsemise eest Nõukogude Liidu kangelase austav nimetus.[80]

Lahingud Narva pärast aga jätkusid. Ööl vastu 26. juulit ületas 16. kindlustatud rajooni võitlejate esimene grupp jõe Hermanni kindluse juures. Samal ajal alustati dessandiga ka Kreenholmi saarelt, mis oli hõivatud juba päeval, ja mitmest teisest kohast. Vaatamata jõe kiirele voolule ja raevukale tõkketulele kinnistusid allüksused läänekaldal ja hakkasid vaenlase järelvägedega lahinguid pidades linnas edasi liikuma. Pärast neljatunnist võitlust oli Narva vaenlasest puhas. Kell 6 hommikul heisati linna kohale punane võidulipp.

Narvast taandudes jätsid hitlerlased maha suured laskemoonalaod ja palju muud varustust. Vangivõetud hitlerlased teatasid, et Hermanni kindluse bastioni on paigutatud 15 tonni lõhkeainet viitsütikuga. Insener kapten Ussenko avastas peagi laengu ja tegi selle kahjutuks. Ajaloomälestis oli päästetud.[81]

Vabastatud linn pakkus kurba pilti. Ainult varemeteväli... Polnud ühtegi tervet maja. 1638. aastal ehitatud raekojast olid säilinud vaid ahervaremed. Purustatud olid pumbamaja ja Kreenholmi vabrik. Siin ja seal lõhkesid aeg-ajalt viitsütikuga laengud. Selline oli Narva 1944. aasta 26. juuli hommikul...

Õhtul saluteeris meie kodumaa pealinn Moskva Narva vapraile vabastajaile. NSV Liidu Ülemnõukogu Presiidiumi seadlusega 9. augustist 1944 autasustati mitut väeosa ordenitega. Samal päeval ilmunud kõrgema ülemjuhataja käskkirjaga anti paljudele väekoondistele ja -väeosadele, nende hulgas ka 8. Eesti laskurkorpuse 85. korpuse-suurtükiväepolgule «Narva» nimetus.

[80] KMA, f. 33, nim. 793756, s.-ü. 13, l. 122; s.-ü. 35, l. 223.
[81] KMA, f. 309, nim. 4073, s.-ü. 457, l. 379—384.

2. löögiarmee väeosad jätkasid samal ajal hoogsat pealetungi. Juba 25. juuli õhtul hakkasid mööda vastrajatud sildu jõge ületama kindralleitnant I. Alferovi 109. laskurkorpuse väeosad. Nad lülitusid käigult lahingusse ning koostöös 8. armee diviisidega piirasid 26. juulil Narvast lääne pool sisse Narvast taanduva 48. SS-soomusgrenaderide rügemendi ja mõned 20. SS-diviisi allüksused. Ööpäeva jooksul löödi sissepiiratud väeosad puruks. Võeti palju vange ja saadi rohkesti sõjasaaki.

Kahe rünnakupäeva jooksul oli vaenlane 2. löögiarmee rindelõigus jätnud lahinguväljale vähemalt 10 000 sõdurit ja ohvitseri, ligi 1000 hitlerlast sattus vangi. Trofeede hulgas olid 12 tanki, 64 suurtükki ja miinipildujat, 39 autot ja 18 laskemoonaladu.[82]

27. juulil olid 2. löögiarmee väeosad sunnitud peatuma Mummassaare—Lastekoloonia joonel. 8. armee väed jätkasid küll visalt pealetungilahinguid, kuid oluliselt edasi liikuda ei suutnud. Mõlema armee edasiliikumist Narva rindelõigus tõkestas tugevasti kindlustatud «Tannenbergi» kaitseliin.

Mida siis kujutas endast 15—20 kilomeetrit Narvast lääne pool asuv vaenlase teine kaitsejoon?

«Tannenbergi» kaitseliini hakkas hitlerlik väejuhatus rajama juba 1943. aastal. Põhilised kaitseehitised püstitati Mummassaare, Sirgala, Gorodenka joonel ja edasi piki Narva jõge kuni Peipsi järveni. Selle rindelõigu võtmepositsioonideks olid kindlustused Vaivara Sinimägedes.

Soome lahest kuni Peipsi järve kallasteni oli Narva rindelõik kaetud täisprofiilis kaevikutega, mis vooderdatud palkide ja lattidega. Madalamates kohtades, kus ei olnud võimalik kaevikuid kaevata, olid püstitatud muldvallidega varjatud palkidest tarad. Kaevikute rajoonis asusid ka sajad relsside ja 4—8 palgikihiga kaetud dzotid, lahtised ja poolkinnised tulepunktid. Kaevikute taga paiknesid palk- ja betoonvarjendid meeskondadele. Kõrgendike vastasnõlva rajatud punkrites asusid staabid ja reservüksused. Kõrgendike nõlvad olid kaetud tankitõketega, kõik juurdepääsud kaevikutele ja tulistuspunktidele kaitstud miiniväljade ning mitmerealiste traattõketega.

Paar-kolm kilomeetrit esimesest kaitseliinist tagapool

[82] KMA, f. 217, nim. 1221, s.-ü. 4954, l. 69—78.

paiknes teine, mitte vähem kindlustatud positsioon. Meie luure andmeil oli vaenlasel augusti alguseks Narva rindelõigus kuus jalaväediviisi umbes 60 000—70 000 mehega. Neid toetas vähemalt 1200 suurtükki ja miinipildujat ning 100 tanki ja ründesuurtükki. Selline oli «Tannenbergi» kaitseliin Narva rindelõigus.[83] Enne kui pealetungi edasi arendada, tuli see võimas barjäär läbi murda.

27. juulil õnnestus 8. ja 2. löögiarmee väeosadel ainult üksikutes lõikudes vastase kaitsesse kiiluda ja hõivata mõned kaevikud. Vaenlane pani meeleheitlikult vastu ja võttis ette suurte jõududega vasturünnakuid. Ööpäeva kestnud lahingute jooksul ei suudetud hitlerlaste vastupanu murda.

Järgmisel päeval tugevdati 2. löögiarmee pealetungivaid laskurkorpusi uute tanki- ning suurtükiväeosade ja -koondistega. Pärast võimast ettevalmistavat suurtükituld ja lööki õhust läks 109. laskurkorpus tankide ja liikursuurtükkide toetusel 29. juulil rünnakule. Vaenlase vastupanu murti ning Sinimägede idapoolsed kõrgendikud hõivati. Kuid järgnevad rünnakud enam tulemusi ei andnud.

Hitlerlik väejuhatus paiskas vasturünnakule järjest uusi tanki- ja jalaväeüksusi. Päeva lõpuks oli kõrgendikel tagasi löödud neli ulatuslikku hitlerlaste vasturünnakut.

30. juulil jätkasid mõlema armee väekoondised pealetungi, kuid märkimisväärset edu ei saavutanud. Ainult 8. armee väeosadel läks korda vaenlast vasakul tiival Putki, Metsavahi ja Lalli tugipunktist välja lüüa.

Päeva teisel poolel alustas vaenlane alles saabunud 285. julgestusdiviisi värskete jõududega massilisi vasturünnakuid. Hitlerlased kandsid suuri kaotusi, kuid jätkasid survet. Mitmepäevastes lahingutes kurnatud 109. laskurkorpuse väeosad olid sunnitud ülekaalukate jõudude survel kõrgendikelt tagasi tõmbuma. Mujal vaenlane edu ei saavutanud.[84]

Leningradi rinde vägede juhataja nõudis 31. juulil Narva suuna vägedelt pealetungi jätkamist. Armeedele tehti ülesandeks jõuda hiljemalt 7. augustiks Rakvere—Avinurme joonele. Täiendavalt suunati lahingusse 112., 110. ja 124. laskurkorpus.[85]

Ööl vastu 2. augustit otsustas kindral I. I. Fedjuninski nädal aega lahingutes viibinud 109. ja 122. laskurkorpuse

[83] KMA, f. 217, nim. 1221, s.-ü. 5954, l. 63—66; s.-ü. 5739, l. 8.
[84] KMA, f. 309, nim. 4092, s.-ü. 61, l. 140—153.
[85] KMA, f. 309, nim. 4073, s.-ü. 391, l. 12.

välja vahetada ning jätkata pealetungi 110. ning 124. laskurkorpuse värskete jõududega. Asendatud väekoondiste suurtükivägi jäeti aga endistele positsioonidele uute diviiside suurtükiväe tugevdamiseks.

Eelseisva rünnaku kindlustamiseks oli 110. ja 124. laskurkorpuse 9 kilomeetri laiusesse läbimurdelõiku koondatud 2913 suurtükki ja miinipildujat. Seega tuli läbimurdes rinde ühe kilomeetri kohta üle 300 suurtüki ja miinipilduja. Sellist suurtükiväe tihedust polnud Nõukogude Eesti vabastamislahinguis seni veel olnud. Lahingupäevaks eraldati kummalegi armeele üle 200 000 mürsu ja miini. Lisaks sellele olid eelseisva rünnaku ajaks planeeritud ka lennuväe võimsad löögid.[86]

Luure andmeil grupeeris ka vastane kahe ööpäeva jooksul oma jõud ümber. Eesliinile toodi kaotusi kandnud väeosade asemele kõige võitlusvõimelisemad. Uue väekoondisena ilmus 8. armee vasakule tiivale hitlerlaste 300. eriotstarbeline diviis, mis on formeeritud 2., 3., 4. ja 6. Eesti piirikaitse rügemendi baasil ja vahetas 25. juulil välja 227. jalaväediviisi väeosad.

2. augustil, pärast kahepäevast suhtelist vaikust puhkes Narvast lääne pool taas suurtükiväe kanonaad. Algas järjekordne rünnak «Tannenbergi» liinile. Nädala jooksul ei vaikinud lahingumüra päeval ega öösel. Igale meie rünnakule järgnes vasturünnak. Lahingud olid erakordselt ägedad. Paljud punktid käisid mitu korda käest kätte. Lakkamatutes rünnakutes kandsid mõlemad pooled suuri kaotusi. Aegamisi kujunes jõudude vahekord selliseks, et edasistel rünnakutel ei olnud enam mõtet. 10. augustil andis rinde sõjanõukogu armeejuhatajatele käsu pealetungioperatsioonid Narva rindelõigul lõpetada ning asuda kaitsele kättevõidetud positsioonidel.[87]

Kuigi augustikuu pealetung Narva rindelõigus ei andnud soovitud tulemusi, hoidis ta kinni hitlerlaste operatiivgrupi «Narva» peajõude ja aitas sellega suuresti kaasa 3. Balti rinde vägede edukale pealetungile Lõuna-Eestis.

Nagu Narva jõe forsseerimisel ja seitse kuud kestnud lahingutes Auvere platsdarmil, nii ka Sinimägede ründamisel ja kättevõidetud positsioonide kaitsmisel ilmutasid Nõukogude sõjamehed massiliselt ennastsalgavuse, otsustavuse ja mehisuse eeskuju.

[86] KMA, f. 309, nim. 4092, s.-ü. 67, l. 185—207.
[87] KMA, f. 309, nim. 4073, s.-ü. 392, l. 2.

201. Gatšina punalipulise laskurdiviisi 191. laskurpolgu kuulipildujajao komandör seersant Georgi Amjaga oli sel ajal kahekümne ühe aastane. Sinimägedes ilmutas see kommunistlik noor erakordset külmaverelisust ja enesevalitsemist, mehisust ja kangelaslikkust. Juba kõrgendiku jalamil laskis ta vaenlase ründavad ahelikud 100—150 meetri kaugusele ja avas alles siis tapva tule. Lüües tagasi viis vastu rünnakut, hävitas ta oma kuulipildujaga rohkem kui 50 fašisti. Kõrgendiku ründamise ajal, kui vaenlase mürsk viis rivist välja kuulipilduja, läks ta, automaat käes, koos laskuritega rünnakule, tungis esimesena vaenlase kaevikusse, jäi võitjaks mitmes käsikähmluses ja heiskas kõrgendikul punalipu.

Lõiku, mida kaitses seersant G. Amjaga oma kahe kaaslasega, ründas öösel vaenlase rood. Lastes ründava aheliku 75 meetri kaugusele, avas G. Amjaga salk selle pihta surmakülvava tule. Kutsudes vaenlase ridades esile segaduse, hüppas ta püsti ja hüüdega «Kodumaa eest! Edasi!» tormas ründajatele vastu. Need, arvates, et tegemist on suurema alluüksusega, pöördusid ümber ja surnuid ning haavatuid maha jättes põgenesid. Mõne päeva jooksul hävitas G. Amjaga oma jaoga rohkem kui 150 vaenlase sõdurit ja ohvitseri ning võttis üle kümne vangi. Saanud kahel korral haavata, ei lahkunud ta oma võitluspostilt, kuni 3. augustil järjekordse vastu rünnaku tagasilöömisel langes. Georgi Amjagale anti postuumselt Nõukogude Liidu kangelase nimetus.[88]

See on vaid üks, kuid ilmekas näide Nõukogude sõjameeste ennastsalgavast võitlusest Narva vabastamislahinguis. Nõukogude Liidu kangelase austav nimetus anti ka 632. õhutõrje suurtükiväepolgu kuulipildurite rühma komandörile vanem Mihhail Kozomazovile, kes Narva lähistel ja Sinimägedes lõi tagasi kümneid lennurünnakuid ja tulistas alla mitu vaenlase lennukit.[89] Kümnetele 13. lennuarmee ja Punalipulise Balti Laevastiku lenduritele, kes said õiguse kanda Nõukogude Liidu kangelase Kuldtähte, olid võitlused Narva lähistel üheks etapiks kuulsusrikkal lahinguteel.

Võitluses Narva lähistel sooritati hulgaliselt kangelastegusid. Paljud neist on meile teada. Veelgi rohkem võitles siin meile tundmatuid kangelasi — neid, kes langesid fašismivastases võitluses ja puhkavad vennashaudades. Nende mälestus on meile eriti püha.

[88] KMA, f. 33, nim. 793756, s.-ü. 2, l. 84.
[89] KMA, f. 33, nim. 793756, s.-ü. 22, l. 87.

2. löögiarmee jõudmisega Narva jõe kallastele kaasnesid ka muudatused 8. Eesti laskurkorpuse edaspidise kasutamise plaanides. 1. veebruaril 1944 saabus käsk korpuse suunamise kohta Velikije Luki piirkonnast Leningradi rindele. 2. veebruaril algas esimeste ešelonide laadimine ja mõni päev hiljem liikus juba 37 ešeloni korpuse väeosadega Leningradi suunas.[90] Sõjameeste rõõmul ei olnud piiri. Kõik mõistsid, et peagi seisavad ees lahingud Nõukogude Eesti vabastamiseks.

Veebruarikuu keskpaigaks jõudsid eesti diviisid Leningradi rindele. Pärast mahalaadimist Leningradi, Kalištše ja Oranienbaumi jaamas koonduti Kotlõ, Kingissepa, Jamskovitsõ, Litizno piirkonda.[91]

Jätnud Leningradi seljataha, liikusid ešelonid edasi väga aeglaselt. Sakslased olid taandumisel purustanud suures ulatuses raudteed, õhku lasknud sillad ja jaamahooned. Kuna nende taastamine alles käis, alustas enamik polkusid jalgsirännakut.

Teel Leningradist Narva poole oli igal sammul näha hiljutiste lahingute jälgi. Kõikjal torkasid värskete haavadena silma raskete mürskude ja lennukipommide tekitatud augud. Hauasambaid meenutades seisid asulates mahapõletatud või purustatud hoonete tahmunud korstnad. Igasuguste rusude kaoses vaatasid troostitult vastu põlenud puud. Piki teid ja põldudel võis näha vaenlase purunenud veokeid, autosid, suurtükke ja tanke.

Koondumispiirkondadesse jõudmisel nägid eestlastest sõjamehed oma silmaga fašistliku okupatsiooni koledusi. 1941. aastast alates olid hitlerlikud okupandid metoodiliselt põletanud külasid ja asulaid, küüditanud Nõukogude kodanikke Saksamaale sunnitööle. Paljud olid sunnitud varjama end fašistlike timukate eest metsades.

Niisama süngeid teateid hitlerlike röövvallutajate metsikuste kohta tuli ka Eesti territooriumilt. Pikema sellekohase materjali avaldas Nõukogude Informatsioonibüroo 15. veebruaril 1944. aastal.[92]

25. veebruaril 1944 pöördusid EK(b)P Keskkomitee, Eesti NSV Ülemnõukogu Presiidium ja ENSV Rahvakomissaride Nõukogu eesti rahva poole läkitusega, milles öeldi: «Eestlased! Nõukogude Eesti kodanikud! Kallid vennad ja õed! . . .

[90] KMA, f. 509, nim. 127100, s.-ü. 8, l. 38, 44; nim. 127095, s.-ü. 7, l. 70.
[91] KMA, f. 509, nim. 127100, s.-ü. 7, l. 70.
[92] «Rahva Hääl» nr. 11 A, 29. veebruaril 1944.

Kas laseme saksa fašistlikel röövlitel teostada nende nurjatut plaani — taganemisel tühjaks röövida, paljaks põletada ja kõrbeks muuta meie kalli Eestimaa, kus iga jalatäis maad kõneleb meile meie esivanemate suurest armastusest oma kodumaa vastu, visast tööst ja kangelaslikest võitlustest? Kas laseme hitlerlikel roimaritel oma õed ja vennad, lapsed ja vanemad surnuks tallata, kodumaalt välja küüditada ja õudsele hukatusele vastu viia? . . . Kogu eesti rahvas, kõik Eesti NSV kodanikud, tõuskem üksmeelselt ja viivitamatult halastamatuks, üldrahvalikuks võitluseks saksa röövlite ja nende käsilaste vastu! Kogu rahva relvastatud ülestõus taganevate sakslaste vastu on ainus tee, mis päästab meie linnu ja külasid saksa tule ja lõhkeainete hävituse eest. See on ainus tee, mis päästab meie rahva elu sakslaste halastamatu tapakirve alt!»[93]

Võitlejad ja ohvitserid lugesid tähelepanelikult seda läkitust, sõnad tungisid sügavale iga sõjamehe südamesse. Nad tõotasid jõudu ja elu säästmata võidelda, kihutada hitlerlikud röövvallutajad Nõukogude Eesti ja seejärel kogu meie maa piiridest võimalikult kiiresti välja ning kaasa aidata fašismi täielikule purustamisele.

Pärast korpuse saabumist Narva alla andis EK(b)P Keskkomitee eesti rahvuslike väeosade juhatusele, poliitorganitele ning parteiorganisatsioonidele suurt abi poliitilise selgitustöö organiseerimisel sõdurite ja ohvitseride hulgas. EK(b)P Keskkomitee brigaadid tutvusid lahingulise ja poliitilise väljaõppega 300. ja 921. laskurpolgus ning 1. üksikus eesti tagavarapolgus. EK(b)P Keskkomitee ja vabariigi valitsuse liikmed külastasid kõiki korpuse väeosi ja pidasid seal isikulisele koosseisule vestlusi ning loenguid, kus nad rääkisid Nõukogude riigi sise- ja välispoliitilisest olukorrast, rindesündmustest, eriti aga olukorrast okupeeritud Eestis. Tähelepanelikult kuulasid sõjamehed neid sõnavõtte. Nad püüdsid saada võimalikult palju teateid oma kodukohas valitseva olukorra kohta. See oli ka arusaadav, sest korpuse isikulises koosseisus oli rohkem kui neli viiendikku sõduritest ja ohvitseridest pärit Eestist. Pärast nähtut ja kuuldut tahtsid kõik Eesti korpuse sõjamehed võimalikult kiiremini lahingusse astuda, et hitlerlikele barbaritele nende kuritegude eest kätte tasuda.

15. veebruaril külastas Eesti korpuse suurtükiväeosi Leningradi rinde suurtükiväejuhataja suurtükiväe-kindralleitnant

[93] «Rahva Hääl» nr. 11 A, 29. veebruaril 1944.

G. F. Odintsov. Pidulikus õhkkonnas andis ta korpuse suurtükiväelastele üle ordenid ja medalid, millega neid autasustati lahingute eest Neveli, Novosokolniki ja Nasva all. Samas kinnitas korpuse komandör kindralleitnant Lembit Pärn 23. eesti suurtükiväepolgu lahingulipule Suvorovi II järgu ordeni, mille ta oli pälvitud Novosokolniki linna vabastamislahingutes. See oli esimene ordeniga autasustatud polk 8. Eesti laskurkorpuses.

Kui korpuse koondamine Kotlõ ja Kingissepa rajooni oli lõpetatud, kuulas Leningradi rinde sõjanõukogu 20. veebruaril ära Eesti laskurkorpuse komandöri kindralleitnant L. Pärna ettekande väeosade olukorrast. Samal nõupidamisel teatas rindejuhataja armeekindral L. A. Govorov, et korpus jääb rinde reservi ja tervikuna kohe lahingusse ei lähe, ainult suurtüki- ning miinipildujate väeosi ja allüksusi kasutatakse üksikutes operatsioonides.

Pärast nõupidamist toimunud jutuajamisel märkis rinde sõjanõukogu liige A. A. Ždanov, et Velikije Luki operatsioonis ilmnenud puudused korpuse kasutamisel enam ei kordu. «Kasutage järelejäänud aega mõistlikult. Valmistuge otsustavaiks lahinguiks, vaenlase purustamiseks ja Nõukogude Eesti vabastamiseks. Mulle on teada,» lisas ta, «et korpuse sõjamehed kipuvad lahingusse, see on meeldiv ja arusaadav, aga peab olema kannatust. Rindel tuleb korpuse lahingusse viimiseks teha mitmeid operatsioone, et viia korpus tulle niisugusest kohast ja niisuguses suunas, kus ta saab kasulik olla igas mõttes (poliitilises ja operatiivses).»[94]

Rinde sõjanõukogu direktiivi täitmiseks töötasid korpuse ja diviiside staabid ning poliitosakonnad välja väeosade, allüksuste ja spetsialistide lahingulise ja poliitilise ettevalmistamise üksikasjalikud plaanid ning programmid.

Juba 24.—25. veebruaril toimus korpuse komandöri juhtimisel suur kahepoolne näitlik taktikaline õppus teemal «Vaenlase kindlustatud vööndist läbimurdmine ja edu arendamine vaenlase kaitse sügavuses». Õppusel, kus pealetungival poolel tegutses 7. laskurdiviis koos 221. tankipolguga ning kaitsel asusid 249. laskurdiviisi suusapataljon ja 921. laskurpolk, pöörati erilist tähelepanu väeliikide koostöö organiseerimisele ning allüksuste juhtimisele ja nende tegevuse koordineerimisele pealetungi käigus.[95] Väeosad tegut-

[94] Lembit Pärn. Sõjakeerises. Mälestused. Tallinn 1976, lk. 134.
[95] KMA, f. 509, nim. 127095, s.-ü. 7, l. 2.

sesid energiliselt ja oskuslikult ning lõppkokkuvõttes said hea hinde.

Korpuse isikuline koosseis ootas salamisi, et pärast neid ulatuslikke õppusi järgneb käsk lahingusse astumiseks, kuid õppuste arutelul andis kindralleitnant L. Pärn juhendid, kuidas ja missuguste meetoditega tuleb veelgi täiustada allüksuste ja väeosade lahingulist väljaõpet. Lahingukäsu said vaid kaks suurtükiväepolku. 2. märtsist läks 23. ja 4. märtsist ka 85. korpuse suurtükiväepolk 2. löögiarmee käsutusse, kes juba veebruari alguspäevadest pidas ägedaid lahinguid Narva vabastamiseks. Esimene neist koondus Lommiküla ja teine Pulkovo rajooni ning anti 30. kaardiväe laskurkorpuse alluvusse.

2. märtsi hommikul alustasid 23. suurtükiväepolgu patareid korpuse suurtükiväeülema polkovnik Johann Mäe juhtimisel liikumist Narva alla, et koos teiste meie paljurahvuselise Punaarmee sõjameestega võtta osa Nõukogude Eesti vabastamise lahingutest. Kingissepast väljuvalt noolsirgelt maanteelt nägid sõjamehed Narva iidsete hoonete torne ja kirikute kupleid. Linn põles. Kindluse tornid olid mattunud mustjaspruuni suitsu. Juba teist kuud purustasid hitlerlased metoodiliselt linna, süütasid maju. Fašistlikud väeosad, kes olid linna lähistel kaitsepositsioonidel, rajasid pidevalt kaitseehitisi. Kõik, mis takistas vaatlust või tulistamist, põletati või lammutati.

Videvikus jõudsid suurtükiväepolgu kolonnid Narva alla. Toimusid lühikesed miitingud. Põlevale linnale osutades andsid sõnavõtnud sõjamehed piduliku tõotuse fašistidele kätte maksta. Suurtükiväelaste hulgas oli palju narvalasi. Neil oli eriti raske näha oma kodulinna põlevana ja purustatuna. Kõik nad tundsid muret omaste ja lähedaste inimeste saatuse pärast. Paljudel olid pisarad silmis, kuid nad olid uhked, et võisid esimestena Eesti korpusest astuda lahingusse sünnimaa eest.

3. märtsi hommikuks olid suvoorovlased juba valmis laskurväeosasid oma tulega toetama. Suurtükid seisid maskeeritult tulepositsioonidel, võitlejad istusid vaatluspunktides Narva jõe idakaldal. Kuna aga 2. löögiarmee laskurväeosad kuni 7. märtsini aktiivseid aktsioone ette ei võtnud, jätkasid suurtükiväelased täpse ülevaate saamiseks vaenlase kaitsepositsioonide luuret.

8. märtsi hommikul algasid 2. löögiarmee pealetungilahingud, milles osalesid ka rindele suunatud 8. Eesti laskurkorpuse suurtükiväelased. Silm silma vastu vaenlasega seisis

jällegi 23. Suvorovi II järgu ordeniga autasustatud eesti suurtükiväepolk alampolkovnik Kaarel Uibo juhtimisel, natuke kaugemalt toetas laskurallüksuste pealetungi 85. korpuse-suurtükiväepolk alampolkovnik Ivan Boiko juhtimisel.

Lahingutes Narva lähistel tekitasid Eesti korpuse suurtükiväeosad vaenlasele suuri kaotusi. Juba esimesel lahingupäeval hävitas vanemleitnant Hugo Joosti patarei 4 hitlerlaste kuulipildujat ja purustas 3 dzotti. Vanemleitnant Albert Illo avastas hästi maskeeritud vaenlase kahuri, mis meie positsioone tiibtule all hoidis. Mõne lasuga oli kahur hävitatud. Paar tabavat mürsku ja vaikis ka vaenlase kuulipilduja. Peatselt panid fašistid sinna üles uue kuulipilduja, kuid ka see hävitati koos meeskonnaga. Seersant Karl Rohtla suurtükimeeskond purustas kahe päeva jooksul kuus vaenlase kuulipildujat ja kaks blindaaži.

Patareikomandör leitnant Endel Saar märkas jõe kaldal vaenlase jalaväe kogunemist. Varsti tulid vaenlase automaaturid vasturünnakule. Kõlasid kogupaugud. Mürsud langesid ründava vaenlase keskele. Nende read hõrenesid märgatavalt, kuid metsast liikusid välja üha uued ahelikud. Ründavate hitlerlaste pihta avati tuli ka teistest patareidest. Mitme patarei koondtulele ei pidanud nad enam vastu ja taandusid, jättes lahinguväljale palju langenuid. Täpse tulistamisega paistsid silma sihturid nooremseersandid Aleksander Arjas, Oskar Lepp ja Raimond Brenner.

Nagu alati, nii ka seekord oli eriti raske sidemeestel. Vaenlase mürsud purustasid pidevalt sideliine vaatluspunktide ja tulepositsioonide vahel. Vanemseersant Peeter Laaban ja nooremseersant Harald Grünberg parandasid vaenlase tugeva tule all lühikese aja jooksul sideliini kaheteistkümnes kohas.

Ühe järjekordse rünnaku ajal ei saanud patarei sideliini purunemise tõttu tuld avada. Eluga riskides sööstis jefreitor Voldemar Vink seda parandama. Ta teadis, et nüüd sõltus temast, millal patarei saab tule avada. Vink jooksis piki liini. Ümberringi lõhkesid mürsud. Äkki rabas sidemeest kuum õhulaine ja ta kaotas teadvuse. Kui ta natukese aja pärast toibus, tuikas peas valu, keha oli tundetu. Kuid ta roomas siiski kuidagi edasi. Lõpuks leidis ta purustatud juhtme ja ühendas otsad. Samas pimestas V. Vinki miini lõhkemine ja ta tundis teravat valu vasakus käes. Hambaid kokku surudes ühendas ta aparaadi liiniga. Kuid ühendust ei olnud. Silme ees lõi mustaks. V. Vink roomas edasi ja mõne minuti pärast leidis ta teise katkenud koha. Pärast katkenud kaabli otste

ühendamist lülitas sidemees liini ka oma aparaadi ja kuulis komandöri tuttavat häält. Ülesanne oli täidetud ja patarei võis tulistamist jätkata.[96]

Pärast 2. löögiarmee vägede ümbergrupeerimist allutati 23. suurtükiväepolk 13. märtsil 378. punalipulisele Novgorodi laskurdiviisile ja 85. korpuse-suurtükiväepolk 14. laskurkorpusele. Uued tulepositsioonid paiknesid Narvast ida pool, Odrassaare piirkonnas. Pealetungile üle minnes saavutasid mõlemad väekoondised mõningat edu. 378. laskurdiviis ületas Riigi—Popovka piirkonnas Narva jõe ja hõivas selle läänekaldal tugiala, kuid vaenlase kaitsepositsioonidest otsustavalt läbi murda ei suutnud. Lahingud platsdarmi pärast ei vaibunud päeval ega öösel märtsikuu lõpuni.

17. märtsil, toetades tulega 1256. laskurpolgu üksusi, forsseerisid koos jalaväega Narva jõe patareikomandörid vanemleitnant Harry Kiik, leitnant Leopold Saar, divisjoni luureülem vanemleitnant Gustav Teder, rühmakomandör leitnant Ilmar Leesment ja radist Aleksander Lõssov. Niipea kui meie väeosad olid vastase kaitsesse kiilunud, tulid hitlerlased vasturünnakule. Olukord hõivatud platsdarmil muutus kriitiliseks. Patareikomandörid H. Kiik ja L. Saar aitasid oma patareide tulega vaenlase vasturünnaku tagasi lüüa. Hitlerlased jätsid lahinguväljale kümneid langenuid. Lahingupäeva jooksul võtsid suvoorovlased Narva jõe läänekaldal osa kuue vaenlase vasturünnaku tagasilöömisest.

378. laskurdiviisi suurtükiväe staabiülem major Bõkovski kirjutas oma iseloomustuses nende lahingute kohta järgmist: «16.—20. märtsini 1944 oli 23. Suvorovi ordeniga autasustatud suurtükiväepolk 378. laskurdiviisi suurtükiväeülema operatiivalluvuses. Polgu komandör alampolkovnik K. Uibo ja tema staap organiseerisid lahingute ajal oskuslikult tulejuhtimist ja koostööd laskurväeosadega.

Üksnes kahe lahingupäeva jooksul sundis polk vaikima 11 dzottides asunud kuulipildujat, 29 kergekuulipildujat, 7 suurtükki ja 4 miinipildujapatareid. Hajutati ja osaliselt hävitati kuni 300 vaenlase sõdurit ja ohvitseri. Polgu efektiivne tuli aitas diviisil Narva jõge forsseerida ja vaenlase kaitsesse kiiluda.»[97]

Hitlerlik väejuhatus, kes kartis, et meie väed võivad Narvast põhja pool edu saavutada, läks 22. märtsil suurte jõu-

[96] «Советская Эстония» nr. 10, 22. märtsil 1944; nr. 12, 29. märtsil 1944; nr. 15, 8. aprillil 1944.
[97] KMA, f. 509, nim. 127428, s.-ü. 8, l. 9.

dudega üle vasturünnakutele. Ta seadis oma eesmärgiks välja lüüa meie väed Narva jõe vasakult kaldalt ning laiendada Jaanilinna sillapead Lilienbachi mõisa piirkonnas. Maa värises mürsu- ja pommiplahvatustest. Lilienbachi mõisas paiknevaid 23. suurtükiväepolgu 2. divisjoni vaatluspunkte lämmatas plahvatuste mürgine suits. Kõrgendikule ja mõisale lähenesid vaenlase tankid, neile järgnes jalavägi. Kuid ründava vaenlase teed tõkestas divisjoni koondtuli, mida juhtis kapten Elmar Paulman. Sajad lõhkevate raskete haubitsamürskude plahvatused sundisid fašiste pikali heitma. Tankid pöördusid tagasi.

Mõne aja pärast kordas vaenlane rünnakut. Tema suurtükivägi võttis Lilienbachi mõisa tugeva turmtule alla, lennukite rünnakud ei vaibunud hetkekski. Divisjoni komandöri vaatluspunkti langes mitu vaenlase mürsku. Teiste hulgas sai raskesti haavata ka divisjoni komandör kapten E. Paulman. Sellest hoolimata jätkas ta divisjoni tule juhtimist. Suutmata vastu panna meie laskurallüksuste visadusele ja suurtükiväelaste täpsele tulele, oli vaenlane sunnitud raskeid kaotusi kandes uuesti lähtepositsioonile taanduma.

Selle vasturünnaku ajal piirasid fašistid ümber patareikomandör Jaan Mürgi vaatluspunkti, mis paiknes Lilienbachi kõrgendiku lõunanõlval. Vaenlase tankid lähenesid roomikute ragisedes ning suurtükkidest ja kuulipildujatest tulistades vapra patareikomandöri blindaažile. Kapten J. Mürk ja jefreitor Robert Luha seadsid valmis tankitõrjegranaadid, kuid viimasel hetkel võttis komandör vastu julge otsuse. Ta kutsus patarei tule enda peale. Tulepositsioonil viivitati tule avamisega, sest kardeti, et patareikomandör võis lähteandmete koostamisel juhuslikult eksida. Alles pärast seda, kui kapten Mürk oma käsku mehise häälega oli kinnitanud, avas patarei kiirtule. Kümnete haubitsamürskude lõhkemisest tõusid üles mullasambad vaatluspunkti ümber. Mürsukildudest tabatuna langes hulgaliselt hitlerlasi. Süttis üks vaenlase tank. Fašistide närvid ei pidanud vastu ja nad tõmbusid tagasi. Siis kandis kapten Mürk tule üle vaenlase taanduvatele ahelikkudele.

188. kaardiväe laskurpolgu 3. pataljoni komandör kapten Govoruhhin, kelle allüksusi eesti suurtükiväelased nendes lahingutes toetasid, kirjutas oma ettekandes: «Lilienbachi mõisa juures vaenlase jalaväe ja tankide vasturünnaku tagasilöömisel paistsid 22. märtsil silma divisjonikomandör kapten Paulman ja patareikomandör kapten Mürk. Divisjoni koondtulega hävitati vähemalt 50 vaenlase sõdurit ja ohvit-

seri ning vigastati vasturünnakut toetanud tank. Neli vaenlase tanki lõigati jalaväest ära. Jalavägi osaliselt hävitati, osaliselt hajutati. Kapten Mürk, kellel oli suurepärane vaatluspunkt ja pidev side patareiga, aitas laskurallüksustel suurtükitulega tagasi lüüa kõik vaenlase vasturünnakud ja positsioone kindlalt enda käes hoida. Vasturünnaku tagasitõrjumisel laskis kapten Mürgi patarei välja rohkem kui 200 mürsku.»[98] Üldse löödi kahe päeva jooksul tagasi neli vaenlase ulatuslikku rünnakut.

Järgmisel päeval, s. o. 23. märtsil, sai Narva all surma 8. Eesti laskurkorpuse suurtükiväeülem polkovnik Johann Mäe. Ta sõitis ratsahobusel koos teda saatva ohvitseriga Lilienbachi mõisa. Odrassaare talu juures sattusid nad vaenlase Olgino piirkonnast tulistava raskesuurtükiväe tule alla. Polkovnik J. Mäe sai mürsukillust surma, teda saatev ohvitser raskesti põrutada.

25. märtsil toimusid kirde pool Kingisseppa, Luuga jõe kõrgel kaldal, J. Mäe matused. Leinamiitingul kõnelesid korpuse komandör kindralleitnant Lembit Pärn, Eesti NSV Rahvakomissaride Nõukogu esimehe kohusetäitja Oskar Sepre, korpuse staabiülem kindralmajor Jaan Lukas, polkovnik August Pusta, alampolkovnikud Arnold Raud ja Algus Raadik ning uueks korpuse suurtükiväeülemaks määratud polkovnik Karl Aru. Samal ajal, kui lahingupostil langenud J. Mäe kirstu suurtükisaluudi saatel hauda lasti, andsid Narva all positsioonidel olevad eesti suurtükiväelased rohkem kui seitsmekümnest kahurist võimsa tulelöögi vaenlase Olgino patarei pihta. See oli kättemaksuks oma armastatud komandöri surma eest.[99]

Märtsikuu lõpus ja peaaegu kogu aprillikuu kestsid ägedad lahingud Auvere platsdarmil. Rindelõigus ida pool Narvat jäi aga suhteliselt vaikseks. Kuna Nõukogude väejuhatus siin lähemal ajal ulatuslikumaid pealetungioperatsioone ei planeerinud, siis pöördusid ka korpuse suurtükiväelased 20. aprillil tagasi oma väekoondistesse — 85. korpuse-suurtükiväepolk ida poole Kingisseppa, 23. Suvorovi ordeniga autasustatud suurtükiväepolk aga Lehtmetsa rajooni. Ajavahemikul 4. märtsist kuni 19. aprillini olid nad välja lasknud 15 578 mürsku. Sealjuures oli purustatud või hävitatud üks vaenlase suurtükipatarei, 11 üksikut kahurit, kuuetoruline miinipilduja, 30 dzotti ja blindaaži, 17 hoonetesse kohan-

[98] KMA, f. 509, nim. 127428, s.-ü. 8, l. 12.
[99] KMA, f. 509, nim. 127095, s.-ü. 7, l. 14.

datud tulistuspunkti, 8 vaatluspunkti, 900 meetri ulatuses kaevikuid koos lahtiste tulistuspunktidega ning kuni 680 vaenlase sõdurit ja ohvitseri. Lahingute käigus suruti maha 41 suurtüki- või miinipildujapatarei, 7 üksiku kahuri ja 62 dzoti või kuulipilduja tuli.[100] Toetades 30. kaardiväe laskurkorpuse ja 14. laskurkorpuse väeosasid, ilmutasid eesti suurtükiväelased suurt vaprust ja visadust ning kõrget lahingumeisterlikkust.

Samal ajal, kui kaks suurtükiväepolku osalesid lahingutes Narva lähistel, algas teistel korpuse väeosadel sihikindel ja pingeline lahingulise ja poliitilise väljaõppe periood. Pärast korpuse komandöri poolt veebruari lõpul korraldatud näitlikku õppust toimusid märtsikuu esimesel poolel diviiside ja polkude taktikalised õppused. Nendel õppustel käsitleti vaenlase kindlustatud vööndist läbimurdmise küsimusi, lahinguid taktikalises tsoonis ja vaenlase jälitamist. Õppuste iseärasuseks oli see, et neid korraldati metsarikkal ja soisel maastikul, lahinglaskmistega iga liiki relvadest ja seepärast olid nad väga lähedased tegelikule lahingutegevusele.

Ajavahemikul 15.—27. märtsini korraldati väeosades rühma- ja roodukomandöride õppused, mida juhtisid polgukomandörid. Nende õppuste eesmärgiks oli suurendada allüksuste komandöride osatähtsust alluvate õpetamisel ning kasvatamisel. Samasugused õppused korraldati ka väeosade ja allüksuste poliitkoosseisule. Lisaks metoodilistele ja puhtsõjalise iseloomuga juhenditele tutvustati ohvitsere põhjalikult ka NSV Liidu Ülemnõukogu X istungjärgu otsuste ja Eestis valitseva olukorraga.[101]

Sellele järgnevalt, kuni 5. aprillini, toimusid Leningradi rinde direktiivi kohaselt korpuse väeosades õppused ja treeningud vaenlase kindlustatud rajooni läbimurdmiseks õppeväljadel, mis olid ehitatud vaenlase Pihkva—Ostrovi kindlustatud rajooni eeskujul.[102] Lisaks taktikaliste küsimuste lahendamisele õpetati siin sõjamehi andma tabavat tuld iga liiki käsirelvadest ja heitma granaate. Laskurpolkude suurtükiväelased ja miinipildurid viimistlesid laskurallüksuste saatmist ja toetamist pealetungi käigus ning tulistamist rühmade ja patareide koosseisus. Täiustati vaenlase kindlustuste purustamise ja tankide hävitamise oskusi.

Üks õnnestunumaid taolisi eesmärke komplekssselt lahen-

[100] KMA, f. 509, nim. 127095, s.-ü. 7, l. 15—17.
[101] KMA, f. 509, nim. 127130, s.-ü. 3, l. 249.
[102] KMA, f. 509, nim. 127095, s.-ü. 7, l. 15.

davaid õppusi oli 354. laskurpolgu komandöri polkovnik Vassili Võrgu poolt läbiviidud lahinglaskmine. Osaliselt veel lumega kaetud põldudele oli ehitatud fragment vaenlase kaitsepositsioonist — ešeloneeritud kaevikud koos ühenduskäikude, jalaväe- ja tankivastaste tõkete, tulepunktide, varjendite ja teiste kaitsepositsioonide elementidega. Vaenlast kujutati liikuvate, ilmuvate ja varjuvate märkidega, mis pärast tabamist enam ei tõusnud. Pealetungile suundus suurtüki- ja miinipildujatule toetusel polgu 3. pataljon vanemleitnant Villem Kübara juhtimisel. Energilise rünnakuga tungiti vaenlase esimestesse kaevikutesse, siis arendati edu kaitse sügavusse, löödi tagasi vasturünnakuid ning murti läbi kaitsepositsioon kogu sügavuses. Kontrollimisel selgus, et kõik märgid olid tabatud. Pataljoni võitlejad pälvisid tubli esinemise ja laskemeisterlikkuse eest korpuse komandöri tänu.[103]

Kõrvuti pingelise lahingulise väljaõppe ja olustikuliste tingimuste pideva parandamisega täideti märtsi- ja aprillipäevadel ka mitmesuguseid lahingulise iseloomuga ülesandeid. Mitu päeva töötasid 600—700 meest 7. laskurdiviisist pommirünnaku tagajärgede likvideerimisel Veimarni jaamas. Rindelähedase lennuvälja ehitamiseks eraldati samuti 600 meest ja 30 autot. Nii nõuga kui ka jõuga aidati Eesti NSV vabastatud küladest evakueerunud elanikel oma elu ajutiselt korda seada Kotlõ rajoonis.[104]

Pingelise õppetöö ja lahinguliste ülesannete täitmise kõrval kanti hoolt ka selle eest, et võitlejate elu väljaspool õppust oleks sisukas ja huvitav, et inimesed saaksid korralikult puhata ja oleksid uute ülesannete täitmise eel igati reipad. Regulaarselt jätkuva poliitilise ettevalmistuse tähtsust suurendas asjaolu, et seisti Nõukogude Eestisse tagasipöördumise künnisel. Kodukanti jõudmisel tuli ju igal võitlejal ise hakata poliitilist selgitus- ja kasvatustööd tegema.

3. märtsil võistlesid korpuse parimad suusatajad 10 km distantsil. Võidukale 7. laskurdiviisi suusapataljoni võistkonnale järgnesid 28. üksiku sapööripataljoni ja 328. üksiku luureroodu võistkonnad. Individuaalselt parimateks osutunud 328. üksiku luureroodu esindajaid seersant Alfred Pukki ja nooremleitnant Konstantin Salmi autasustati väärtuslike kingitustega.

Pidulikumalt kui kunagi varem tähistati seekord 8. märtsil

[103] K. Allikas, H. Lessel. Meie seitsmes. Tallinn 1974, lk. 106.
[104] KMA, f. 509, nim. 127095, s.-ü. 7, l. 2, 12, 14.

rahvusvahelist naistepäeva. Korpuse komandöri käskkirjas märgiti vanemleitnant Linda Maasingu, nooremleitnantide Jevgenia Raudsepa, Elli Knuude, Berta Uuseni ja paljude teiste tublide naisvõitlejate — meditsiiniõdede, sidelaste jne. eeskujulikku tööd.[105]

Märtsi lõpul, mil niigi õhuke lumikate hakkas sulama, likvideeriti talve hakul moodustatud diviiside suusapataljonid ja neist kujundati 27. laskurpolgu 2. ja 925. laskurpolgu 3. pataljon.[106] Need tugeva füüsilise ettevalmistusega allüksused kujunesid hilisemate Eesti NSV vabastamislahingute käigus mitme eriti vastutusrikka ülesande täitjaiks.

Päevast päeva toimusid muudatused ka kõigi teiste allüksuste isikulises koosseisus. Seoses ettevalmistustega rahvamajanduse ja kultuurielu taastamiseks Eesti NSV-s toimus korpuse väeosades pidev erialase kaadri valik ja tema suunamine mitmesugustele kursustele või otseselt uutele ametikohtadele operatiivgruppides. Veebruaris suunati EK(b)P Keskkomitee käsutusse grupp partei- ja komsomolitöötajaid: Endel Jaanimägi, Edgar Mattisen, Hugo Tamm, Boris Tolbast jt. Lahkunute asemele edutati ja õpetati välja järjest uusi inimesi. Pidevalt toimus nooremate spetsialistide ja seersantide ettevalmistamine. Lisaks sellele täienesid korpuse read 6. aprillil ligemale 700 mehega tagavarapolgust. 17. mail saabus Podolski sõjakoolist 145 noort ohvitseri, et asuda komandöride vastutusrikastele ametikohtadele. Järgmisel päeval suunati samasse sõjakooli õppima 150 tublimat reameest ja seersanti.[107]

Pärast Narva rajooni saabumist jätkasid Eesti korpuse sõjamehed suure patriootilise vaimustusega raha korjamist riigikaitse fondi. Nende algatust toetasid Narva piirkonna vabastatud asulate elanikud ja Nõukogude Liidu tagalasse evakueerunud Eesti NSV kodanikud. 1. maiks 1944 oli kogutud rohkem kui 9 miljonit rubla. Oma säästude andmisel väljendasid sõjamehed mitmeti oma patriootlikke tundeid. Näiteks ütles jefreitor A. Mets 925. laskurpolgust: «Ialgi veel ei ole eesti rahval oma ajaloos olnud niisugust võimsat relvastust. Kogudes raha uute tankide ja lennukite valmistamiseks, me relvastame veelgi paremini oma rahvuslikke väeosasid ja oma rahvast.» Jefreitor Jaan Merila 27. laskurpolgust ütles: «Me oleme tugevad ja võitmatud. Meie üles-

[105] KMA, f. 509, nim. 127130, s.-ü. 3, l. 203.
[106] KMA, f. 509, nim. 127095, s.-ü. 7, l. 13.
[107] Sealsamas, l. 15, 23.

andeks on kasutada täielikult ära meile usaldatud relvad. Teeme siis hästi läbi oma lahingulise väljaõppe, et saada kaardiväelasteks.»[108]

Selliseid avaldusi oli väga palju.

Kogutud raha riigikaitse fondi üleandmisel palusid EK(b)P Keskkomitee, Eesti NSV Rahvakomissaride Nõukogu ja 8. Eesti laskurkorpuse juhatus korpuse isikulise koosseisu ja elanike üksmeelset soovi väljendades, et kogutud rahaga ehitataks lahingumasinaid tankipolgu «Lembitu» ja lennuväeeskadrilli «Tasuja» vajadusteks.

Miitingutel, mis seoses Riikliku Kaitsekomitee tänuavaldusega vahendite kogumise eest korraldati, väljendasid korpuse sõjamehed oma kindlat tahet võidelda ennastsalgavalt kuni vaenlase täieliku purukslöömiseni.

Oma seltsimeeste arvamust väljendades ütles 925. laskurpolgu nooremleitnant Leib miitingul kõneldes: «Vaenlane ei ole meie armastatud Nõukogude Eestist veel välja kihutatud. Selleks et hitlerlike röövvallutajate meie maalt täieliku väljakihutamise rõõmurohket päeva lähendada, peame veelgi suurendama oma relvastuse võimsust. Mida rohkem on lahingutehnikat, seda lähemal on võit.»[109]

Mõnevõrra hiljem said eesti sõjamehed teada, et nende palve oli rahuldatud. Kogutud raha eest formeeritud lennuväeeskadrill «Tasuja» arvati 8. Eesti laskurkorpuse koosseisu ja juba 20. juunil maandusid 14 lennukit U-2 rindelähedasel lennuväljal. Tankipolk arvati aga 1944. aasta suvel Lenini, Punalipu, Suvorovi ja Kutuzovi ordeniga autasustatud 159. Polotski tankibrigaadi koosseisu ja lülitus lahingutesse Ida-Preisimaal.[110]

Eesti sõjameeste poliitilise teadlikkuse kasvust annab tunnistust riikliku sõjalaenu edukas tellimine. Tellimussumma moodustas 6 330 310 rubla ehk 250% isikulise koosseisu rahalise kuupalga fondist. Sularahas koguti 1 758 587 rubla.[111]

20. aprillil saabusid 23. ja 85. suurtükiväe polk tagasi 8. Eesti laskurkorpuse alluvusse. Samal päeval püstitati korpuse väeosade ette uus lahinguülesanne — ehitada Luuga jõe joonele, Varevost Zaretšjeni tagavara-kaitsepositsioonid kolmediviisilise koosseisuga laskurkorpuse jaoks. Rindejoone seljataguse kindlustamise vajaduse tingisid hitlerlaste meeleheitlikud katsed Nõukogude vägesid Narva jõe läänekaldalt tagasi paisata ja taastada kaitseliin «Panther».

[108] KMA, f. 509, nim. 127130, s.-ü. 3, l. 269, 270.
[109] Sealsamas, l. 270.
[110] EKPA, f. 63, nim. 1, s.-ü. 7, l. 3.
[111] KMA, f. 509, nim. 127133, s.-ü. 2, l. 110.

21. aprilli õhtuks saabusid korpuse väeosad neile määratud tööde piirkonda. Järgmine päev kulus ettevalmistustöödeks ning 23. aprillil löödi labidas maasse ja kirves puusse. Oskuslikult juhtisid välikindlustuste ehitamist korpuse insener polkovnik Eduard Purro, diviiside insenerid major Artur Väkram, major Ants Kivilo, sapööripataljonide komandörid major Nikolai Krivokonov, kaptenid Vassili Sakala ja Ervin Kangur ning nende lähimad abilised. Kaitsepositsioonide ehitamine ei olnud meie sõjameestele uudiseks. Nagu eelmise aasta suvel Dvinaa ääres, nii võeti ka siin seda tööd tõelise lahinguülesandena. Igas allüksuses oli võitlejaid ja võitlejate gruppe, kes pidevalt täitsid päevaülesandeid mitmekordselt.

Üheaegselt kindlustustöödega nõuti korpuselt positsioonide kaitset ja valmisolekut vasturünnakuteks, juhul kui vaenlane peaks Narva jõe joonelt läbi murdma. Seoses navigatsiooni algusega ja vaenlase laevastiku võimaliku aktiviseerumisega merel laiendati korpuse kaitserajooni Soome lahe lõunarannikule. Koostöös Punalipulise Balti Laevastiku jõududega organiseeriti ranniku kaitse Šepelevo tuletorni ja Kurgolovo vahelises lõigus.

9. maiks oli peamiste kaitsepositsioonide ehitamine Luuga jõel lõpetatud. Laskurväeosad jätkasid veel tagavarapositsioonide väljaarendamist, kuid suurtükiväe- ja tankipolgud lülitusid lahingulisse ettevalmistusse eriprogrammide alusel.

Kõigi nende ülesannete täitmine nõudis korpuse sõjameestelt suuri füüsilisi jõupingutusi, sõjalisi oskusi ja visadust, sest need olid ühendatud samal ajal toimuva pingerikka lahingulise väljaõppega. Korpuse selle tegevusperioodi kohta kirjutas kindralleitnant L. Pärn: «Tulemuseks olid huvitavad kombineeritud õppused. Kindlustusi ehitati kuuvalgetel öödel, enne koitu treeniti jõe ületamist, siis pöörati ümber ja rünnati «vaenlast» omaenese ehitatud kindlustustel. Sellele järgnes korralik puhkus õhutõrjekahurite ja -kuulipildujate kindla kaitse all. Kombineeritud õppused kestsid 1. juunini.

Peale lahingulise ja poliitilise ettevalmistuse kaevasid korpuse väeosad selle aja jooksul ligikaudu 100 kilomeetrit täisprofiiliga tranšeesid, ligi 30 kilomeetrit ühenduskäike, üle 6000 laskekaeviku ja tulepositsiooni suurtükkide, miinipildujate ja kuulipildujate jaoks, ehitasid staabiruume, sidesõlmi, laskemoonaladusid jne.»[112]

[112] Lembit Pärn. Sõjakeerises, lk. 134—135.

Kui Leningradi rinde esindajad maikuu teisel poolel töö lõplikult vastu võtsid, andsid nad tehtule hea ja väga hea hinde. Eriti jäid nad rahule Kingissepa linna piirkonnas püstitatud fortifikatsiooniliste ehitistega. Need olid tehtud laitmatult, täpselt mõõtmete järgi, ühtlaselt puhtalt ja suure ilutundega.

Üheaegselt kaitsetöödega Luuga jõel said korpuse, diviiside ja polkude staabid korralduse välja töötada plaan pealetungioperatsiooniks põhja pool Narvat. Ajavahemikus 21.—23. maini teostati maastikuluuret. Uuriti Narva jõe alamjooksul kaitsel asuvate väeosade poolt kogutud luureandmeid, valiti soodsamaid rünnaku lähtealuseid ja hinnati võimalikke pealöögi suundi. Selle järgi tehti kõik vajalikud arvestused, koostati detailne pealetungiplaan ja vormistati kogu kirjalik dokumentatsioon. Samas alustati ka pealetungi lähtealuste ettevalmistamisega Narva jõe idakaldal. Korrastati juurdepääsuteid ja sildu, alustati jõe ületamiseks tarvilike ujuvvahendite ehitamisega. Korpuse väeosadel ei tulnud küll ise oma plaane realiseerida, kuid suures osas kasutati neid 2. löögiarmee teiste väekoondiste poolt hilisemate Narva vabastamislahingute käigus.

Suurtükiväelased ja tankistid jätkasid oma lahingumeisterlikkuse täiustamist peamiselt lahinglaskmistega. Ühel taolisel õppusel 7. Eesti laskurdiviisis viibis maikuu lõpul ka 2. löögiarmee juhataja kindralleitnant I. I. Fedjuninski. Ta hindas kõrgelt 300. ja 354. laskurpolgu suurtükiväelaste saavutusi. Väljapaistnud sõjamehi premeeriti ja armeejuhataja avaldas neile tänu.[113]

Juunikuu esimestel päevadel saabus korpuse väeosadesse 2. löögiarmee juhataja asetäitja kindralmajor I. N. Habarovi juhtimisel tegutsev komisjon lahingulise väljaõppe ja valmisoleku põhjalikuks kontrolliks. Selle raamides organiseeriti 3. juunil Kotlõ piirkonnas ulatuslikud suurtükiväe lahinglaskmised. Eelnevalt olid sapööriüksused ehitanud «vaenlase» pataljoni kaitsesõlme kõigi selle juurde kuuluvate elementidega — dzotid, blindaažid, kaevikud, lahtised ja kinnised tulistuspunktid.

Õppus algas 120 suurtüki ja miinipilduja ettevalmistustulega, mis kestis 40 minutit ja viidi läbi eellaskmiseta. Suurtükiväelased paiskasid «vaenlase» pataljoni kaitsesõlme pihta ligi 6000 mürsku ja miini. Pärast seda asus laskurrood tulevalli katte all «rünnakule».

[113] KMA, f. 509, nim. 127095, s.-ü. 7, l. 24.

Õppuse lõppedes läksid ligemale 400 kohalviibivat ohvitseri suurtükitule tagajärgi vaatama. «Vaenlase» kaitse oli peaaegu täielikult purustatud. Otsesihtimisega tulistanud suurtükid olid purustanud isegi kuue- ja kaheksakordse palkkattega dzotid. Miinipildujatuli oli lõhkunud kõik kaevikud ja nendes paiknevad relvad.

Õppus õnnestus hästi. Suurtükiväe massiline tuli avaldas juuresolijatele tugevat mõju. Lahinglaskmisega õppuse eesmärk oli saavutatud. Laskurväeosade ohvitserid nägid oma silmaga suurtükiväe reaalseid võimalusi, suurtükitule kasutamise meetodeid ning laskurallüksuste edukat edasiliikumist suurtükiväe tulevalli kaitsel. Nendel õppustel omandatud kogemused olid ohvitseridele suureks abiks hilisemates Nõukogude Eesti ja Kuramaa vabastamise lahingutes.

Lahinglaskmistel ülesnäidatud meisterlikkuse eest autasustas 2. löögiarmee suurtükiväe juhataja kindralmajor K. P. Kazakov siinsamas 85. korpuse-suurtükipolgu sihturit seersant Maminovi Punatähe ordeniga. Õppuse hea organiseerimise eest avaldas korpuse komandör korpuse suurtükiväe staabiülemale polkovnik F. Paulmanile tänu.[114]

Leningradi rinne valmistus samal ajal pealetungiks Karjala maakitsusel. Selle 10. juunil alanud pealetungi eel sai 8. Eesti laskurkorpus käsu korraldada vaenlase desinformeerimiseks manöövreid, mis imiteeriksid meie vägede suurte jõudude koondamist Soome lahe rannikule, Šepelevo tuletorni ja Koporje lahe piirkonda.

4. juunil saabusid korpuse eelseisva tegevuse piirkonda 28. ja 36. üksik sapööripataljon ja 7. Eesti laskurdiviisi polkude sapööriallüksused. Neile tehti ülesandeks demineerida väeosade koondumisrajoonid ja juurdepääsuteed neile. Sapöörid täitsid oma ülesande edukalt. Lühikese ajaga demineerisid nad rohkem kui 45 ruutkilomeetri suuruse maa-ala. Avastati ja tehti kahjutuks 24 578 tanki- ja 42 697 jalaväemiini ning 324 fugassi ja sürpriisi.[115]

6. juuni ööl kostsid 8. Eesti laskurkorpuse väeosades häiresignaalid. Vastavalt varem väljatöötatud Soome lahe ranniku kaitseplaanile alustasid väeosad liikumist ettenähtud piirkondadesse.

Viie ööpäeva jooksul liikusid korpuse väeosad päeval Soome lahe rannikule, öösel aga tagasi. Sellega demonstreeriti vähemalt kolme laskurkorpuse ja nende tugevdamiseks

[114] KMA, f. 509, nim. 127095, s.-ü. 7, l. 25—26.
[115] Sealsamas, l. 38.

ettenähtud väeosade «koondamist» lahe rannikule. Pärast seda imiteerisid korpuse väeosad tugipunktide sissevõtmist Šepelevo tuletorni ja Koporje lahe joonel. 6.—16. juunini rannikul toimunud manöövrite käigus kaevasid korpuse väeosad üle 60 kilomeetri kaevikuid ja ühenduskäike ning ligemale 4000 laskur- ja kuulipildujapesa, ehitasid üle 500 suurtükiväepositsiooni ja rajasid 170 vaatluspunkti. Sapööriväeosad demonstreerisid samal ajal ranniku ettevalmistamist dessantoperatsiooniks.[116]

Jõudude koondamise demonstratsioon Soome lahe rannikul köitis otsekohe vaenlase luure tähelepanu. Kui esimestel päevadel korpuse manöövrite vööndis teostasid õhuluuret ainult üksikud vaenlase lennukid, siis järgmistel päevadel, eriti 13.—15. juunini, hakkasid lisaks tugevdatud õhuluurele üha sagedamini ennast ilmutama ka vaenlase luurekaatrid.

Manöövrite eesmärk oli saavutatud. Läbimõeldud demonstratiivsete aktsioonidega köitis korpus Karjala maakitsusel paikneva vaenlase väejuhatuse tähelepanu ning aheldas tema reserve. Vaenlane kartis, et Nõukogude väejuhatus võib Viiburi rajooni saata suurema dessandi.

Manöövrite lõppemisega 16. juunil lõpetas ka korpuse väeosades viibinud kindralmajor Habarovi poolt juhitav komisjon oma töö. Tehti üldine järeldus: Eesti laskurkorpuse väeosad on lahinguülesannete täitmiseks valmis.[117] Teel taktikalisi õppusi läbi viies pöörduti 17.—20. juunini tagasi endistesse paiknemisrajoonidesse ja alustati uuesti plaanipärase õppetööga.

Samal ajal algasid ka aktiivsed ettevalmistused Narva pealetungioperatsiooniks. 8. Eesti laskurkorpus allutati 3. juulist 2. löögiarmeele ja toodi ööl vastu 6. juulit rindejoonele lähemale. 7. laskurdiviisi väeosad paigutati Malõi Lutski, Posjoloki ja Sala, 249. laskurdiviisi väeosad — Varevo, Kurovitsõ ja Pessotšnaja ning tankipolgud — Tikopissi küla piirkonda.

Narva vabastamise operatsiooni käigus korpust tervikuna lahingusse ei suunatud, kuid mitmed väeosad täitsid eriülesandeid (354. ja 917. laskurpolk ning 28., 36. ja 417. sapööripataljon) või võtsid pealetungioperatsioonidest vahetult osa. Viimaste hulka kuulus korpuse suurtükivägi (85. korpuse-, 23. ja 779. suurtükiväepolk, 282. ja 307. tankihävitusdivisjon ning laskurpolkude suurtükipatareid ja miinipildujaroodud), 45. ja 221. tankipolk, 87. üksik öiste pommitajate lennueskadrill «Tasuja», 70. ja 243. keemiakaitse rood ning korpuse rünnakrood.

Operatsiooniplaani kohaselt hakkas korpuse suurtükivägi toetama 2. löögiarmee esimese ešeloni diviiside pealetungi. 249. Eesti laskurdiviisi suurtükivägi anti juurde 131. laskurdiviisile ja 7. Eesti laskurdiviisi suurtükivägi 191. laskurdiviisile. Korpuse suurtükiväeülem polkovnik Karl Aru ja tema staap hakkasid juhtima armee miinipildujatõrje gruppi.

Erilist tähelepanu pöörasid suurtükiväelased luurele. Juba ööl vastu 2. juulit loodi Narvast põhja pool korpuse suurtükiväelaste vaatluspunktide võrk. Siin juhtisid vaatlust kogenud luureohvitserid majorid Georgi Želnin ja Julius Kott, kapten Erich Gabriel, vanemleitnandid Koit Sander, Endel Soo, Gustav Teder, Lembit Nugis, leitnant Aleksander Rebane ja paljud teised.

Narva lähiste kaitse tundmaõppimine ja vaenlase kõigi tulepunktide avastamine polnud kaugeltki lihtne. Asi oli selles, et vaenlase kaitserajatised, kaevikud ja tulistuspunktid olid rohtu kasvanud, ümbritseva rohelusega kokku sulanud, ja neid oli raske eristada. Asulais olid hitlerlased süüdanud või õhkinud kõik hooned. Varemete ja songermaa segadikus polnud kerge aru saada, kus asusid tõelised kaitsepositsioonid, kus petterajatised. Sellises olukorras nõudis visuaalne luure ohvitseridelt ja seersantidelt suurt visadust, taiplikkust, algatusvõimet ja mehisust.

Vaatlejate-luurajate hulgas sai julguse ja vapruse poolest kuulsaks nooremseersant Jevgeni Jürgens. Oma vaatluspunktist kõrge kuuse otsas õnnestus tal kahe päeva jooksul avastada vaenlase kaitse sügavuses Peeterristi ja Vodava piirkonnas kolm kahuripatareid. Samas Narva—Tallinna maantee läheduses tegi ta kindlaks hitlerlaste sidesõlme ja kahe staabi asukoha.

Luurel paistsid silma ka 85. korpuse-suurtükiväepolgu kommunistlikest noortest luurajad nooremseersandid Dmitri Volkov ja Konstantin Tarassov. Kahekesi koos töötades avastasid nad rohkem kui 20 vaenlase tulistuspunkti.

Korpuse suurtükiväe juhtimiseks oli tarvis püsivat sidet. Tuli vedada vähemalt 500 kilomeetrit telefoniliine, üles seada sadu raadiojaamu, organiseerida kümneid sidesõlmi. Sajad telefonistid töötasid sideliinide vedamisel nii ööd kui päevad. Narva jõe idakalda läheduses kaevati kõik liinid sügavalt maasse. Siin tuli töötada ainult öösiti, tihti vaenlase suurtüki- ja miinipildujatule all. Palju jõudu ja ener-

[116] KMA, f. 509, nim. 127095, s.-ü. 7, l. 30—37.
[117] Sealsamas, l. 39.

giat kulutasid sidelased selleks, et kindlustada dubleeritud side vaatluspunktide ja tulepositsioonide ning staapide vahel. Oma kohusetundlikkusega paistsid eriti silma siderühma komandör leitnant Ivan Kivisepp, telefonistid Fjodor Gerassimov, Feliks Kuuskmäe ja paljud teised.

Suvise hämaruse saabudes tulid tagalast korpuse suurtükiväe lahingukordadesse sajad suurtükiväelased labidate, saagide ja kirvestega. Igal öösel käis mitme kilomeetri laiusel rindel Narva jõest ida pool pingeline töö — laialdane piirkond muutus otsekui suureks ehitusplatsiks. Suurtükiväelased valmistasid ette tulepositsioone, ehitasid vaatluspunkte ja sildu, remontisid teid, kaevasid mürsukeldreid, püstitasid muldonne ja varjualuseid hobuste ja autode tarvis. Eriti rasketes tingimustes rajati tulepositsioone otsesihtimiskahuritele. Suurtükimeeskondadel tuli töötada vaenlase nina all. Väiksemagi ettevaatamatu liigutuse, kirvelöögi või valjema jutu peale avasid hitlerlased otsekohe vastaskaldalt kuulipilduja- või automaaditule. Otsesihtimiskahurite tulepositsioonide rajamisel paistsid julguse ja mehisusega silma võitlejad Osvald Tammiste, Raimond Aruvee, Elmar Erm, Alfred Ammur ja kümned teised.

Koidikul katkestati töö. Kõik maskeeriti. Sõjamehed läksid tagalasse puhkama. Nii rajati kahekümne ööga 52 puude otsas ja tornides asuvat ning 373 maapealset vaatluspunkti, kaevati 2248 varjendit ja muldonni, valmistati ette 426 tulepositsiooni, rajati 32 kilomeetrit teid ja ehitati 11 silda.[118]

Viiel viimasel pealetungile eelnenud ööl organiseerisid suurtükiväe varustusohvitserid kapten Enn Kangur, major Alfred Kandre, alampolkovnik Karl Tenn jt. üle 60 vaguni mürskude ja miinide kohaleveo tulepositsioonidele. Iga suurtüki ja miinipilduja juurde keldritesse pandi 180—250 mürsku ja miini. Suurtükimeeskonnad seadsid mürsud ja miinid laadimisvalmis, keerasid sisse lõhkajad, eemaldasid mürskudelt tehase määrde ning kirjutasid paljudele neist: «Purustatud Narva eest», «Surm fašistidele!», «Nõukogude Eesti eest!», «Meie laste ja emade surma eest!».

Pingelised ettevalmistused pealetungi toetamiseks toimusid ka teistes korpuse väeosades. Korpuse sapööriüksused valmistasid neile 2. löögiarmee väekoondistele, kes pidid jõe ületama esimeses ešelonis, ligemale 400 paati. Kuni 13. juulini töötas 354. laskurpolk rünnaku lähtealuste kindlustamisel Lommiküla ja Risuküla piirkonnas. Samal ajal remonti-

[118] KMA, f. 509, nim. 127095, s.-ü. 7, l. 64.

sid teised korpuse laskurväeosad rindelähedases vööndis teid ja sildu. 14. juulil vahetas 917. laskurpolk Kurgolovo poolsaarel kaitsel asunud 131. laskurdiviisi välja ja vabastas ta eelseisvateks operatsioonideks. Järgmisel päeval anti 221. tankipolk 8. armee käsutusse ja ta liikus Auvere platsdarmile. 45. tankipolk arvati 2. löögiarmee koosseisu alates 20. juulist.[119]

Kuna saadi teada vaenlase laevade ja ujuvbaaside koondamisest 18. juulil Kotka sadamasse ja Happosaari skääridesse, anti ka 249. laskurdiviisile käsk valmis olla vaenlase dessandi tõrjumiseks Kurgolovo—Väike-Ropsu joonel.[120]

Narva pealetungioperatsioon algas 24. juuli hommikul 8. armee pealetungiga Auvere platsdarmilt. Samal päeval lülitusid lahinguülesannete täitmisele ka korpuse 70. ja 243. keemiakaitse rood. Neid kasutati vaatlust varjava suitsukatte tekitamiseks sildade piirkonnas. Samas anti ka korpuse rünnakrood 16. kindlustatud rajooni 338. üksiku kuulipildujate ja suurtükkide pataljoni käsutusse, kes tegutses vaenlase Jaanilinna sillapea vastas. 354. laskurpolk võttis aga 42. pontoonsilla pataljonilt üle parvedega ülekäigu Luuga jõel Sala piirkonnas ning hakkas vastutama selle kaitsmise, teenindamise ja ekspluateerimise eest.[121]

25. juulil kell 7 hommikul algas 2. löögiarmee lõigus Narvast põhja pool ettevalmistav suurtükituli, mis kestis 80 minutit. Luure oli kindlaks teinud suure hulga tulistuspunkte otse Narva jõe vastaskaldal. Need tuli suurtükiväel hävitada otsesihtimisega. Soodsaks asjaoluks oli see, et meie kallas oli läbimurdelõigus kõrgem, mis võimaldas otsesihtimissuurtükkidel tulistada vaenlase positsioone jõe forsseerimise ajal üle meie jalaväelaste peade. Tule paremaks planeerimiseks ja juhtimiseks jaotati kõik otsesihtimissuurtükid kahe kuni nelja patarei kaupa gruppideks. Gruppide komandörideks määrati laskurpolkude suurtükiväeülemad või tankitõrjedivisjonide komandörid.

Koos 2. löögiarmee arvukate väeosadega võitlesid kangelaslikult ka 8. Eesti laskurkorpuse suurtükiväelased. Nad saatsid ettevalmistava suurtükitule ajal ning jalaväe toetamiseks jõe ületamisel ja lahinguis Narva—Tallinna maanteeni luure poolt kindlakstehtud märkide pihta üle 70 000 mürsu ja miini. Nende tuli tekitas vaenlasele suurt kahju:

[119] KMA, f. 509, nim. 127095, s.-ü. 7, l. 49—54.
[120] KMA, f. 309, nim. 4073, s.-ü. 413, l. 66—80.
[121] KMA, f. 509, nim. 127095, s.-ü. 7, l. 54—56.

purustati ja hävitati 132 dzotti, 7 soomuskuplit, 25 blindaaži, 17 vaatluspunkti, 43 kuulipildujat, 37 lahtist tulistuspunkti, 8690 meetrit kaevikuid, 1000 meetrit traattõkkeid, 1 tank ning kuni 300 vaenlase sõdurit ja ohvitseri. Peale selle sunniti vaikima 21 suurtükki ja miinipildujapatareid ning 76 tulistuspunkti.[122]

Nii ettevalmistava suurtükitule ajal kui ka jõe ületamisel ja lahinguis vaenlase kaitse sügavuses juhtisid oskuslikult oma polkude tuld alampolkovnikud Arnold Poolus, Ivan Boiko ja Kaarel Uibo. Ennastsalgavalt juhtisid otsesihtimissuurtükkide tuld kaptenid Aleksander Tuha, Alvar Joon, Robert Väli, vanemleitnant Karl Roost, nooremleitnant Arnold Kärbis jt. Kartmatult jooksid nad ühe suurtüki juurest teise juurde, patareist patareisse, juhatasid suurtükikomandöridele ja sihturitele märke kätte, korrigeerisid tuld. Kui olukord nõudis, suunasid nad mitme suurtüki tule ühe märgi pihta. Kriitilisel hetkel asusid nad ise sihiku juurde ja näitasid, kuidas täpselt tulistada. Nende otsustavus ja kartmatus innustas suurtükimeeskondi pingutusi mitmekordistama. Ainuüksi ettevalmistava suurtükitule ajal saatsid otsesihtimissuurtükid vaenlase pihta ligemale 25 000 mürsku.

Vaenlase kaitseehitised purunesid. Purustatud dzottidest ja blindaažidest lendasid õhku palgijupid, kaevikud varisesid kokku, traattõketesse tekkisid laiad läbikäigud. Mürskude ja miinide otsetabamusest plahvatasid miiniväljad, lendasid kildudeks soomuskuplid, hävisid vaenlase relvad koos hitlerlastega. Ellujäänud fašistid visklesid keset plahvatusi ja tolmu siia-sinna.

Kuid ka hitlerlased tugevdasid suurtüki- ja miinipildujatuld jõe idakaldale. Kaitse sügavusest ja tiibadelt hakkasid tulistama kaugelaskepatareid. Nende tulele tähelepanu pööramata jätkasid Nõukogude suurtükiväelased veelgi energilisemalt vaenlase purustamist.

Vaenlase mürskude ja miinide plahvatuste tagajärjel katkesid õige tihti sideliinid, vaprad telefonistid parandasid neid miinide ja mürskude plahvatustest hoolimata ning elu säästmata. Seersant Fjodor Popov sai katkenud telefonijuhet vaenlase tule all parandades raskesti põrutada, kuid ei lahkunud lahinguväljalt enne, kui laskurallüksused olid Narva jõe forsseerinud.

Seersant Herbert Alderi suurtükk purustas neli dzotti ja soomuskupli. Kümnest otsesihtimissuurtükist koosnev grupp

[122] KMA, f. 509, nim. 127095, s.-ü. 7, l. 65—66.

kommunist leitnant Vladimir Arno juhtimisel hävitas 12 tulistuspunkti ning kommunist kapten Sergei Vesnuhhovi patarei purustas kaks vastase soomuskuplit, kuus dzotti ja kaks suurtükki. Kolmteist patarei võitlejat sai haavata, kuid ükski neist ei lahkunud positsioonilt enne lahingu lõppu. Haavatud sõjamehed jätkasid tulistamist veelgi visamalt ja raevukamalt.

Killud vigastasid seersant Voldemar Paalbergi suurtükki ja selle pöördemehhanism ütles üles. Sihtur nooremseersant Vassili Vihrov, jefreitor Osvald Tammiste ja reamees Raimond Aruvee hakkasid suurtükki käsitsi ühelt sihilt teisele pöörama ning jätkasid tulistamist, kusjuures hävitasid ka fašistide sellesama suurtüki, mille mürsk oli nende kahurit vigastanud.

Vaenlase kuulipilduja- ja suurtükitule all jätkasid otsesihtimissuurtükkide meeskonnad lahinguhoost haaratuna vastase tulirelvade hävitamist. Kommunist seersant Julius Olup purustas mitu tulistuspunkti. Vapper suurtükikomandör jäi raskesti haavatuna kuni õhtuni lahinguväljale. Haavatuna jätkas vaenlase tulistamist ka kommunistlik noor sihtur Oskar Raik. Kommunistlik noor sihtur Erich Udevald sai mürsukildudest kätte ja rinda haavata, kuid asus pärast seda, kui tema haavad olid sealsamas suurtüki juures kinni seotud, jälle oma kohale sihiku juures ja hävitas selles lahingus veel kaks dzotti.

Vaenlase suurtükk tulistas kiirtulega kommunistliku noore seersant Richard Suigussaare kahurit. Kahur oli suitsu- ja tolmupilves, killud raiusid lähedal seisvaid puid, tärisesid nagu haavlid vastu suurtükikilpi. Suigussaar avastas teda tulistava vaenlase kahuri ja avas vastutule. Algas duell elu ja surma peale. Seda kahevõitlust nägi naabruses tegutseva kahuri komandör kommunist seersant Kristjan Sahkar. Ta astus ise sihiku juurde ja hakkas oma seltsimeest hädas aitama. Vaenlase järgmine mürsk lõhkes Suigussaare suurtüki kõrval. Vapper kommunistlik noor sai mürsukillust pähe haavata, veri valgus tema silmadele. Nüüd asus sihiku juurde laadija, teda asendas haavatud Suigussaar. Duell fašistidega jätkus. Järgmine mürsk tabas Suigussaare suurtükki, kogu meeskond sai surma. Naabruses tegutsev Sahkar aga jätkas tulistamist. Veel mõni mürsk ja vaenlase suurtükk oli purustatud ning kogu meeskond hävitatud.

Mehisust ja vaprust ilmutasid kõik otsesihtimispositsioonidel asuvate suurtükkide meeskonnad. Üksikvõitlejatest paistsid silma jefreitor Alfei Jõerand, seersandid kommunistid

Hugo Killo, Evald Perkot ja Jaan Vaikmaa, leitnant kommunist Aleksander Tuvik, vanemseersant Erni Tihhozin, seersant Anton Kosela. Kangelastena langesid oma kahuri juures kommunist Anatoli Velisto ja patarei partorg vanem Ahti Suviste.

Ennastsalgavalt ja suure täpsusega tulistasid laskurpolkude miinipildurite koondgrupid. Nad purustasid kümneid kilomeetreid vaenlase kaevikuid ja ühenduskäike. Ettevalmistava suurtükitule ajal heitsid miinipildurid hitlerlaste kaevikutele ja positsioonidele ligikaudu 30 000 miini. Oskuslikult juhtisid oma patareide tuld major Paul Kivisepp ja vanemleitnant Eduard Elbrecht.

Tabavalt tulistasid suurtükimeeskonnad varjatud positsioonidelt. Püssirohusuitsus ja tolmus töötavatel suurtükiväelastel voolas higi. Enamikul laadijail tuli sealjuures tõsta ja laadida 180—200 rasket haubitsamürsku. Selline töö nõudis väga head treenitust ja vastupidavust.

Ühes 85. korpuse-suurtükiväepolgu patareis süttis vaenlase mürsu otsetabamusest laskemoonavarjend. Nähes tuld, tormas jefreitor Mihhail Batujev põlevat püssirohtu kustutama. Tulehaavu saades ja oma eluga riskides kustutas Batujev tulekahju, mis ohustas kogu patareid. Oma kangelasteoga päästis ta kümnete patarei võitlejate elu.[123]

Vastase suurtükituli vaibus järk-järgult. Kui algas jõe forsseerimine, jätkasid jõe idakalda tulistamist vaid üksikud patareid tiibadelt ja rinde sügavusest. Et vaenlasele mitte anda aega toibumiseks, tuli meiepoolset tuld veelgi tihendada. Koos esimeste laskurallüksustega jõudsid Narva jõe vastaskaldale ka osa korpuse suurtükiväelasi — patareikomandörid, vaatlejad, sidemehed.

Leitnant Nikolai Kerstna käsul istusid luurajad Evald Päev, Jaan Juhanson ja Enn Purje ning radistid Richard Peep ja Johan Kirk kahte kummipaati. Aerutati kõigest jõust. Kusagil läheduses lõhkes mürsk. Esimene paat, mida oli tabanud mürsukild, läks põhja. Teise paadi paiskas kummuli mürsu lõhkemisest tõusnud kõrge laine. Radist R. Peep ei lasknud raadiojaama käest. Seda kõrgel pea kohal hoides ujus ta kaldale ja lõi kohe side. Vaatleja E. Päev hakkas otsekohe edasi andma vaenlase tulistuspunkti koordinaate. Mõne minuti pärast oli tulistuspunkt sunnitud vaikima.

Koos jalaväelastega asusid kummipaati jefreitorid August

[123] KMA, f. 509, nim. 128040, s.-ü. 3, l. 174—196; F. Paulman. Tuli ja manööver. Tallinn 1968, lk. 164—172.

Trei ja Nikolai Panikovski. Kord siin, kord seal tõusid veesambad, ähvardades paati ümber lüüa. Kuid dessantrühm jätkas teed. Niipea kui paat kaldaliiva jooksis, hüppasid A. Trei ja N. Panikovski koos laskuritega kaldale ning sööstsid vaenlase kaevikusse. Hitlerlased ei pidanud löögile vastu ja hakkasid taganema. Ootamatult hakkas tärisema vaenlase kuulipilduja. Idakaldale jäänud suurtükiväelased said täpsed koordinaadid ja võtsid märgi otsekohe tule alla. Vaenlase kuulipilduja jäi peagi vait. Mõne minuti pärast sunniti vaikima ka vaenlase miinipilduja. Tee laskurallüksustele oli puhastatud.

Lahingu kriitilisel momendil ilmutas leidlikkust ja mehisust 85. korpuse-suurtükiväepolgu patareikomandör vanemleitnant Mihhail Petrovski. Lahingumüras avastas ta maantee ääres vaenlase suurtükipatarei, mis sundis oma tulega meie jalaväe pikali heitma. Petrovski koostas ruttu ja täpselt lähteandmed tule avamiseks. Patareid rünnati kiirtulega. Suurtükiväelased saatsid hitlerlastele kaela sadakond rasket haubitsamürsku, mis tegid oma töö, — vaenlase patarei jäi vait. Kui jalavägi tõusis rünnakule ja sööstis vastase patarei asukohta, ei avaldatud seal enam mingit vastupanu. Ellujäänud fašistid olid purustatud patarei sinnapaika jätnud ja laiali jooksnud.

Enne Narva—Tallinna maanteele jõudmist pidid meie allüksused pikali heitma, sest tiivalt avasid neile marutule miinipildujad. Laskuritele jõudis õigeaegselt appi 85. korpuse-suurtükiväepolgu divisjonikomandör major Ivan Djakov. Ta avastas peagi vaenlase miinipildujate patarei asupaiga ja avas tule. Peatselt mattusid positsioonid suitsupilve ja tulistamine lõppes. Tee laskurväeosadele oli jällegi vaba.

2. löögiarmee väekoondiste pealetung esimesel päeval arenes edukalt. Pole kahtlust, et tunduval määral aitas neid selles ka 8. Eesti laskurkorpuse suurtükiväe mõjuv ja täpne tuli. Seda tõendab ka asjaolu, et kõrgema ülemjuhataja käskkirjaga 9. augustist 1944 anti 85. korpuse-suurtükiväepolgule paljude teiste väeosade hulgas «Narva» nimetus.[124] Olles esialgselt püstitatud ülesande täitnud, jäid 8. Eesti laskurkorpuse suurtükiväelased oma endistele positsioonidele. Teised 2. löögiarmee väeosad jätkasid aga pealetungi läände.

Suurtükiväelastega peaaegu üheaegselt alustas lahingu-

[124] KMA, f. 509, nim. 127095, s.-ü. 7, l. 67; F. Paulman. Tuli ja manööver, lk. 173—177.

tegevust ka 16. kindlustatud rajooni alluvusse antud korpuse rünnakrood kapten Aleksandr Belovi juhtimisel. Ööl vastu 25. juulit avastas roodust luureülesandega väljasaadetud vanemleitnant Harald Hormi rühm, et vaenlane on eesmisi kaevikuid maha jätmas. Kandnud olukorrast ette, alustas ta kohe taanduva vaenlase jälitamist. Piki Kingissepa—Narva maanteed liikudes jõudis rühm kella kahe paiku öösel küll Jaanilinna kindluse juures Narva jõele, kuid fašistid olid siiski enne rühma kohalejõudmist silla õhkinud.

25. juuli hommikul forsseerisid 2. löögiarmee väeosad Narva jõe põhja pool linna. Keskpäeval üritasid seda teha ka 16. kindlustatud rajooni allüksused, kuid vaenlase tugeva miinipilduja- ja suurtükitule tõttu ebaõnnestunult. Uus katse võeti ette ööl vastu 26. juulit. Jällegi oli leitnant H. Hormi rühm esimene, kes kinnistus vastaskaldal ja alustas platsdarmi laiendamist. Varahommikul jõuti linna läänеservale, kust pöörduti Kreenholmi vabrikute suunas. Rünnakroodu sapöörid demineerisid vabriku pumbamaja ja heiskasid selle tippu punalipu.

29. juulil viidi rünnakrood käigult uuesti lahingusse Vaivara lähistel. Päeva jooksul lõi rood oma lõigus tagasi viis vaenlase vasturünnakut ja võttis 20 vangi. Eriti vapralt võitlesid siin leitnant Aleksandr Kozlovi rühma võitlejad. Narva linna vabastamisel ja Vaivara piirkonnas esitati vanemleitnant H. Horm, seersandid L. Matsov, V. Merilind, A. Müller ja M. Valošin ning mitmed teised tublimad võitlejad autasustamiseks.[125]

Koos 109. laskurkorpuse väeosadega suundus 26. juulil Narva jõe läänekaldale ka 45. tankipolk polkovnik I. L. Šestopalovi juhtimisel. Juba 27. juulil ründas polk koos 125. diviisi 466. laskurpolguga vaenlase kindlustusi Kirikuküla piirkonnas. Järgmistel päevadel toetas ta samas 749. laskurpolgu ja 168. laskurdiviisi rünnakuid. Kuid pealetungivate väeosade kõigile jõupingutustele vaatamata ei läinud korda vaenlase kaitsest läbi murda. Kümme päeva kestnud lahingutes kandis polk märgatavaid kaotusi ning viidi lahingust välja.[126]

221. tankipolk alampolkovnik F. K. Marunitševi juhtimisel koondus pealetungi alguseks Auvere platsdarmile

[125] EKPA, f. 80, nim. 1, s.-ü. 100, l. 20—25; KMA, f. 509, nim. 127095, s.-ü. 8, l. 5—6.
[126] KMA, f. 509, nim. 127095, s.-ü. 8, l. 13—14.

Metsaküla rajooni ja toetas alates 24. juulist 8. armee väekoondiste rünnakuid Sirgala—Alumetsa suunas. Esimestel päevadel edu ei saavutatud. Olukord muutus juuli lõpus. 11. laskurdiviisiga koos tegutsedes puhastasid tankistid vaenlasest Putki tugipunkti.

1.—3. augustini tegutses 221. tankipolk koos 201. laskurdiviisi 191. laskurpolguga. Eduka rünnaku tulemusena löödi vaenlane välja Kontsa kraavi piirkonnas paiknevatest tugipunktidest ja liiguti paar kilomeetrit edasi. Edaspidised rünnakud aga enam edu ei toonud.

Kaks nädalat kestnud lahingute käigus hävitasid 221. tankipolgu tankistid tule ja roomikutega 10 miinipildujat, 21 kuulipildujat, 20 dzotti ja blindaaži, 3 vaenlase tankitõrjekahurit ning üle saja sõduri ja ohvitseri.

Ränkades heitlustes vaenlasega paistsid vapruse ja tulistamisoskuse poolest silma tankikomandörid seersant Ivan Anissimov ja vanemseersant Pavel Jefremov, sihturid seersant Ivan Kulikov ja vanem Pjotr Kuleš, mehhaanikud seersant Aleksandr Dementjev ja vanemseersant Pjotr Kostõljov. Nad kõik said valitsuse autasu.[127]

87. üksik öiste pommitajate eskadrill «Tasuja» alustas major Dmitri Telegini juhtimisel lahingutegevust 13. lennuarmee koosseisus 20. juulil. Juuli- ja augustikuus tegid öised pommitajad 568 luure- ja lahinglendu. Ainuüksi juulis heideti vaenlase lähemas tagalas asuvate märkide pihta ligikaudu 30 tonni pomme. Öised pommilöögid tekitasid vaenlasele suurt kahju. Üksnes ööl vastu 7. augustit hävitati Jõhvi—Kuremäe teel 5 vaenlase autot, Viivikonna piirkonnas sunniti vaikima vaenlase patarei. Samal ööl süüdati Toila raudteejaamas põlema lahingumoonarong. Oskuslike pommilöökidega paistsid silma Hugo Abram, Nikolai Molodkov, Konstantin Petelin, eskadrilli partorg Fjodor Petrov, Ivan Tammbaum jt.[128]

Suure vaimustusega võeti Narva vabastamise teade 26. juulil vastu 8. Eesti laskurkorpuse väeosades. Kõikjal toimusid miitingud, kus märgiti, et Narva lahingus väljendus Nõukogude Liidu rahvaste vankumatu sõprus. Nõukogude Eesti peatse vabastamise nimel kutsuti jõudu säästmata jätkama vaenlasele löökide andmist. 921. laskurpolgu suurtükiväeülem kapten Aleksander Tuha ütles: «Narva on vabastatud. Selles linnas on sündinud ja üles kasvanud paljud meist,

[127] KMA, f. 509, nim. 127095, s.-ü. 8, l. 15—17.
[128] Sealsamas, l. 7.

nende hulgas ka mina. Seltsimehed! Te ise nägite, kui mehiselt ja kangelaslikult forsseerisid meie väeosad Narva jõe ja lõid vaenlase linnast välja. Eesti suurtükiväelased aitasid oma täpse tulega neil lahinguülesannet täita. Nendelt peame me mehisust ja sõjapidamiskunsti õppima.»

Eriti veenvalt kõneles miitingul oma murest ja raevust reamees Valjar: «Käisin Tähe tänavas vaatamas maja, kus ma enne sõda elasin. Üht maja otsa pole enam olemaski, teise otsa alt aga tiriti välja neli puuda lõhkeainet. Selle maja asemel, kus elasid minu vanemad, lokkab rohi. Kus vanemad praegu on, ei tea. Mu süda on täis viha ja kättemaksuhimu ning ma ei jõua ära oodata seda õnnelikku päeva, millal saan kõige selle eest fašistlikele barbaritele kätte maksta.»[129]

Pärast Narva vabastamist viidi 8. Eesti laskurkorpus uuesti Leningradi rinde reservi. Sapööripataljonid alustasid kohe lääne ja lõuna pool Narvat korpuse väeosadele uute paiknemisrajoonide demineerimist. 30. juuliks pidid 7. laskurdiviisi väeosad koonduma Joala, 249. laskurdiviisi väeosad Erika ning korpuse eriüksused Paemurru piirkonda. Kuna rinne Sinimägede rajoonis stabiliseerus, siis ümberpaigutustega ei kiirustatud. Suurtükipolgud jäid oma endistele positsioonidele Narva jõe idakaldal, laskurpolgud endistesse paiknemisrajoonidesse. Augusti alguses allutati nad uuesti 2. löögiarmeele. Narva koondati vaid korpuse välihaiglad ja tagalaasutused.[130]

Leningradi rinde vägede edasised katsed läbi murda vaenlase «Tannenbergi» kaitseliinist Jõhvi suunas ebaõnnestusid. Rinne lääne pool Auveret stabiliseerus. Korpust selles suunas lahingusse ei viidud. Alates 7. augustist tehti maastiku luuret Slantsõ piirkonnas, kust arvati pealetungiks olevat soodsamad võimalused. Ent seoses 3. Balti rinde vägede eduka pealetungiga Lõuna-Eestis muudeti 8. Eesti laskurkorpuse edaspidise lahingulise kasutamise plaane ja ta jäi ootama uut lahingukäsku.

8. augustiks lõpetasid korpuse sapöörid 19,1 km^2 suuruse maa-ala demineerimise lääne pool Narvat. Tehti kahjutuks üle 2800 miini (nendest 793 tankimiini) ja remonditi 9 km ulatuses teed. 27. augustil alustasid nad Narva lähiste endise rindejoone neutraalse tsooni demineerimist. Nädala ajaga, kuni 3. septembrini kontrolliti ja puhastati miinidest

[129] KMA, f. 509, nim. 127130, s.-ü. 4, l. 124, 170.
[130] KMA, f. 509, nim. 127095, s.-ü. 7, l. 56—61.

16,2 km^2 suurune maa-ala, kus paiknes 41 miinivälja. Hävitati üle 24 000 miini, 180 lennukipommi ja 15 fugassi.

8. augustiks saabus Narva ka 1. Eesti tagavarapolk ja korpuse tagavarapataljon. Korpuse väeosad said 1071 meest täienduseks. See oli väga vajalik, sest korpuse ridadest lahkus järjest spetsialiste, keda kavatseti kasutada Nõukogude Eesti rahvamajanduse ja kultuurielu taastamisel.

10.—12. augustini saabusid korpusse tagasi ka mõlemad tankipolgud ja paiknesid Killi külasse. Eriti suuri kaotusi kandnud 45. tankipolku täiendati rohkem kui poolesaja eestlasest tankistiga. Nüüd olid tankipolgu «Nõukogude Eesti eest» 25 tankimeeskonnast 17 täielikult komplekteeritud eestlastega ja nad suunati Leningradi Kirovi tehastesse uusi lahingumasinaid vastu võtma.

Septembrikuu alguseks lõpetasid 70. ja 243. keemiakaitserood vaenlase poolt Narva ümbrusse mahajäetud keemiliste ainete ladude likvideerimise ja nad suunati sapööripataljonidele abiks demineerimistöödele.

Uute allüksustena formeeriti 3. septembril mõlemas diviisis õhutõrjekuulipildujate roodud.

5. septembrist lülitati 8. Eesti laskurkorpus jällegi 2. löögiarmee koosseisu. Ühtlasi saabus ka käsk ajavahemikul 5.—14. septembrini Tartu lähistele ümber dislotseeruda. Korpuse staabi operatiivgrupp korpuse komandöri asetäitja polkovnik Martin Pusteni juhtimisel sõitis kohe uue paiknemisrajooniga tutvuma, väeosad aga alustasid ettevalmistustega rännakuks.[131]

Rohkem kui pooleaastane periood 8. Eesti laskurkorpuse võitlusteest oli jällegi seljataga. Viibides Leningradi rinde reservis ja lülitudes perioodiliselt aktiivsesse võitlusse, mehistusid ja karastusid nii võitlejad kui ka komandörid. Otsustavateks lahinguteks valmistumise käigus tegid väekoondiste poliitorganid ulatuslikku tööd kommunistide, kommunistlike noorte ja kõigi sõjameeste eeskujulikule lahinguülesande täitmisele mobiliseerimisel. Iga päev võis kohata sõjameeste hulgas diviiside ja korpuse poliitosakondade töötajaid. Nad vestlesid võitlejatega, selgitasid neile eelseisvat lahinguülesannet, vastasid päevaküsimustele ja kandsid hoolt sõdurite elutingimuste eest.

Suurt ja viljakat tööd tegid ka väeosade ja allüksuste partei- ja komsomoliorganisatsioonid. Allüksuste partorgid ja komsorgid olid kogu aeg sõjameestega, oma kartmatuse ja

[131] KMA, f. 509, nim. 127095, s.-ü. 8, l. 1—27.

isikliku eeskujuga innustasid nad täitma sõjamehekohust. Kõigis allüksustes toimusid regulaarselt partei- ja komsomolikoosolekud. Iga päev esitasid võitlejad ühe ja sellesama küsimuse: «Kas pealetung algab varsti?» Sõjameeste võitlustahe oli suur. Kõik kippusid lahingusse.

Aktiivne ja sihikindel parteipoliitiline töö suurendas võitlejate ja ohvitseride poliitilist teadlikkust ning aktiivsust. Nii lahinguis kui ka õppeväljakuil olid kommunistid ja kommunistlikud noored sõjalise vapruse ja sõjamehekohuse täitmise eeskujuks. Ka parteitud hakkasid veelgi sügavamalt mõistma, et Kommunistliku Partei ideed on õiged ja võitmatud. Nad toetasid neid ideid ning soovisid saada partei aktiivseteks mõtte- ja võitluskaaslasteks. Kommunistlikku Parteisse astumise avaldustes kirjutasid nad, et tahavad kommunistidena võidelda oma kodupaiga ning kogu Nõukogudemaa vabastamise eest ja seejärel jätkata sotsialistliku ühiskonna ülesehitamist vabariigis.

1944. aasta kaheksa kuuga kasvasid eesti väekoondise partei- ja komsomoliorganisatsioonid märgatavalt. Kommunistliku Partei ja komsomoli ridadesse võeti hulgaliselt lahinguis silmapaistnud võitlejaid ja ohvitsere. Eesti korpuse parteiorganisatsiooni järjekindlast kasvust annab ettekujutuse järgmine tabel:

Kuupäev	Korpuse parteiorganisatsioonis arvel		
	partei liikmeid	liikmekandidaate	kokku
1. jaan. 1944	1601	1928	3529*
1. märts 1944	1865	2487	4352*
15. mai 1944	2443	3130	5573
1. juuli 1944	2536	3360	5896
1. sept. 1944	2950	3594	6544

Seda tabelit võiks veel täiendada mõningate iseloomulike andmetega 8. Eesti laskurkorpuse parteiorganisatsiooni kohta seisuga 1. juuli 1944. Selleks ajaks kuulus parteiorganisatsiooni 57,1% ohvitserkoosseisust, 35,8% seersantidest ja 11,0% reakoosseisust. Sotsiaalse seisundi järgi oli töölisi

* Ilma 1. Eesti tagavarapolguta.

52%, talupoegi 9%, teenistujaid 39%. Korpuse väekoondistes ja väeosades oli 120 partei alg- ja allorganisatsiooni. Partorgide hulgas oli 12 reameest, 64 seersanti ja 44 ohvitseri. Neist oli kõrgema haridusega 12,6%, täieliku ja mittetäieliku keskharidusega 58,7%, algharidusega 28,7%. Ordenite ja medalitega oli neist autasustatud 40%.[132]

Korpuse kommunistlike noorte organisatsiooni ridadesse kuulus aasta alguses 3862 liiget. Pool aastat hiljem oli nende arv kasvanud 5089-ni. Kokkuvõttes moodustasid nad 7% ohvitserkoosseisust, 23% seersantidest ja 18% reakoosseisust.

Seega kuulus üle 64% ohvitseridest, ligemale 59% seersantidest ja 29% reakoosseisust Kommunistliku Partei või leninliku komsomoli ridadesse. See oli tugev jõud. Nad moodustasid 40,2% korpuse isikulisest koosseisust (7. Eesti laskurdiviisis — 41,0%, 249. Eesti laskurdiviisis — 48,3%, korpuse eriüksustes — 31,3% ja 1944. aasta märtsis korpuse koosseisu arvatud 1. Eesti tagavarapolgus — 20,4%). Kui tagavarapolk välja arvata, siis moodustas parteilaste ja kommunistlike noorte erikaal korpuse väeosades ligemale 45%.[133]

Eesti rahvuskorpuse väekoondiste rohkem kui pooleaastast viibimist Leningradi rinde reservis kasutasid poliittöötajad, partei- ja komsomoliorganisatsioonid, samuti EK(b)P Keskkomitee sihikindlalt selleks, et mobiliseerida kogu korpuse isikuline koosseis peamise lahinguülesande täitmisele — Nõukogude Eesti vabastamisele hitlerlikest röövvallutajatest. Massilises agitatsioonitöös kasutati selleks kõiki töömeetodeid ja võimalusi.

8. Eesti laskurkorpuse saabumisel Leningradi rindele osutas rinde poliitvalitsus poliitilise selgitustöö küsimustele erilist tähelepanu. Korpusesse suunati kogemustega poliittöötajaid, kellelt nõuti, et nad arvestaksid neid spetsiifilisi iseärasusi, millega tuli kokku puutuda Punaarmee rahvuslikes väeosades ja väekoondistes töötades. Siin peeti esmajärjekorras silmas seda, et Eesti laskurkorpuses tuli teha poliitilist kasvatustööd inimeste hulgas, kellest 80% oli enne sõda vaid ühe aasta elanud nõukogude korra tingimustes. Tuli arvestada seda, et ees seisvad lahingud viivad korpuse sõjamehed vahetusse ja kõige tihedamasse kokkupuutesse Eesti elanikkonnaga, kelle hulgas fašistid olid kolme okupatsiooniaasta jooksul teinud Nõukogude-vastast kihutustööd. Lahin-

[132] KMA, f. 509, nim. 127130, s.-ü. 7, l. 82—86.
[133] Sealsamas.

gute alguseks pidi igast korpuse võitlejast saama selline propagandist, kes suudab okupatsiooni ikkest vabastatud Eesti elanikkonna ees paljastada fašismi valet ja laimu.

Suurt abi said komandörid ja poliittöötajad isikulise koosseisu ettevalmistamisel lahinguteks Eesti pinnal EK(b)P Keskkomitee ja vabariigi valitsuse liikmetelt. Regulaarselt saadi korpuses ajalehti «Rahva Hääl», «Sovetskaja Estonia» ja «Talurahvaleht» ning muud eesti- ja venekeelset kirjandust. Perioodiliselt külastasid korpust EK(b)P Keskkomitee sekretärid N. Karotamm, N. Puusepp ja E. Päll, Eesti NSV Ülemnõukogu Presiidiumi esimees J. Vares, Eesti NSV Rahvakomissaride Nõukogu esimehe kohusetäitja O. Sepre, EK(b)P Keskkomitee organiseerimis-instrueerimisosakonna juhataja A. Resev, Eesti NSV Rahvakomissaride Nõukogu esimehe asetäitjad A. Veimer ja A. Kress ning ELKNÜ Keskkomitee sekretär J. Telman. Nende ettekandeid ja sõnavõtte jälgiti alati suure tähelepanuga.

Eesti NSV piiril olles tugevdasid korpuse sõjamehed sidemeid Nõukogude tagala töötajatega, kes saatsid võitlejatele ja ohvitseridele kingitusi ja tervituskirju, milles avaldati soovi, et nad okupandid võimalikult kiiresti Nõukogude Eestist välja kihutaksid. Sõjameeste sagedasteks külalisteks olid ka näitlejad ja kirjanikud. Emakeelne kunstisõna ja lõbus rahvatants soojendasid sõjameeste südameid, tugevdasid soovi kiiremini purustada okupantide sõjalised jõud.

Raadiosaadetes Nõukogude Eesti töörahvale, vabariiklike ajalehtede ja lendlehtede kaudu, mis heideti okupeeritud territooriumile, pöördusid korpuse sõjamehed omakorda Eestis elavate sugulaste ja tuttavate poole, teatasid oma saatusest, osavõtust lahinguist vaenlase vastu ja kutsusid neid võitlema anastajate ning nende käsilastega.

Eesti korpuse viibides Narva all aitasid eesti sõjamehed vabal ajal kohalikel elanikel ja kolhoosidel elumaju ja majapidamishooneid taastada ning põllutöid teha. 249. laskurdiviisi võitlejad ehitasid lühikese ajaga mitu maja rindemeeste perekondadele, 7. laskurdiviisi meistrimehed taastasid aga Narva jahuveski. Kohalikud elanikud ja kolhoosid said väeosadelt pidevalt abi hobuste näol.

Sõjameeste sidemed tagalatöötajatega suurendasid veelgi võitlejate ja ohvitseride viha hitlerlastest röövvallutajate vastu. Nad tegid oma patriootilise kohuse täitmiseks kõik, mis nende võimuses.

Väeosades ja allüksustes jätkus pidev töö rahvaste internatsionaalse sõpruse kasvatamiseks. Kodusõja veteranid

polkovnikud K. Aru, A. Feldman, K. Kanger, alampolkovnikud E. Avald, A. Raud, major A. Tamm ja paljud teised jutustasid võitlejatele, kuidas eesti rahvuslikud väeosad juba Kodusõja tandritel, relv käes, kaitsesid Oktoobrirevolutsiooni võite. Sõjameestele selgitati, et ka nüüd on hitlerlastest röövvallutajate väljakihutamine meie kodumaa piiridest võimalik üksnes kõigi meie paljurahvuselise maa rahvaste ühiste jõupingutustega. Korpuse võitlejad ja ohvitserid teadsid ning nägid, et Narva all heitlesid ühise eesmärgi nimel kõigist meie maa rahvustest sõjamehed.

Eesti rahvuskorpuse väeosades käisid sageli võitlejad ja ohvitserid Leningradi rinde teistest väekoondistest, kes võtsid osa lahingutest Narva all. Ka eesti sõjamehed esinesid korduvalt 2. löögiarmee ja 8. armee väeosades. Need kohtumised aitasid kaasa üksteise mõistmisele ja rikastasid lahingukogemustega paljusid meie komandöre ja võitlejaid.

Peamiseks korpuse sõjameestele oli siiski lahinguline väljaõpe ja erialane ettevalmistus. Nagu juba eespool märgitud, tunnistati korpus 1944. aasta suvel täielikult lahinguküpseks. 1. augustil kuulus korpuse koosseisu koos tagavarapolguga 27 421 komandöri ja võitlejat, neist 8895 7. Eesti laskurdiviisi ja 7946 — 249. Eesti laskurdiviisi. Oma võitlusvõimet, lahingumeisterlikkust, vaprust ja mehisust olid korpuse suurtüki- ja tankiväeosad lahinguis Narva all juba üles näidanud. Eesti sõjameeste lahingumeisterlikkusest kõneleb ka see, et augustikuu lõpuks oli korpuse väeosades sadasid klassispetsialiste. Ainuüksi Punaarmee eesrindlase rinnamärgiga oli autasustatud 2460 võitlejat. Nende hulgas oli 789 suurtükiväelast ja miinipildurit, 349 sapööri ja minööri, 259 tankisti ja autojuhti, 339 sidemeest, 229 luurajat, 193 kuulipildurit, 103 snaiperit ning 199 teiste sõjaliste erialade spetsialisti.

Enamiku reavõitlejaist ja seersantidest moodustasid terved, tugevad ja hästi treenitud noored. Neid, kelle vanus ei ületanud 40 eluaastat, oli üle 95% korpuse isikulisest koosseisust. Suhteliselt kõrge oli ka korpuse isikulise koosseisu haridustase. Kesk- ja kõrgema hariduse omasid 40% ohvitseridest ning 33% seersantidest ja reameestest.

Valdav enamus korpuse ohvitseridest, seersantidest ja reavõitlejatest oli osa võtnud Suure Isamaasõja lahingutest ja omas võitluskogemusi. Nende hulgas oli 3889 NSV Liidu ordenite ja medalitega autasustatut. Ohvitsere oli autasustatute hulgas 802, mis teeb välja ligi kolmandiku korpuse

ohvitserkonnast.[134] Seega oli 8. Eesti laskurkorpus 1944. aasta suve lõpuks täisvereline ja võitlusvõimeline Punaarmee väekoondis, kes oli suuteline täitma ükskõik milliseid vastutusrikkaid lahinguülesandeid.

4. 3. BALTI RINDE TARTU PEALETUNGIOPERATSIOON

Punaarmee oli väga põhjalikult valmistunud strateegiliseks operatsiooniks, mille eesmärgiks oli vaenlase kaitse purustamine Nõukogude-Saksa rinde keskosas ja Valgevenemaa vabastamine. Karjalas käisid veel ägedad lahingud, kui 1. Balti ja kolm Valgevene rinnet hakkasid plaani «Bagration» ellu viima. Eriti aktiivselt aitasid neid seejuures Valgevene partisanid. Juba esimese kuue päevaga nihkus rindejoon 150 km läände. Kogu vaenlase kaitse Dvinaa ja Dnepri vahel varises kokku. Vaenlase armeegrupp «Mitte» sai katastroofilise lüüasaamise osaliseks. 3. juulil vabastasid Nõukogude väed Valgevene NSV pealinna Minski. Linnast ida pool piirati ümber vaenlase 105 000-meheline grupeering, mis hiljem likvideeriti. Fašistliku Saksamaa Idarinde keskosas tekkis ligemale 400 km laiune lõhe, mida hitlerlased püüdsid sulgeda väeosadega tagalast ja teistelt rindelõikudelt. Ka Baltikumist viisid nad Valgevenesse kaheksa diviisi, mis lõi eeldused Punaarmee eduka pealetungi alustamiseks armeegrupi «Nord» vastu.

Valgevene üldise strateegilise pealetungioperatsiooni käigus jõudsid 1. Balti rinde väed juuli alguses Drisvjati järve piirkonnas Läti ja Leedu NSV piirile. Kujunesid soodsad tingimused pealetungi arendamiseks armeegruppide «Mitte» ja «Nord» liitekohal, eesmärgiga isoleerida nad teineteisest, purustada Leedus paiknevad vaenlase väed ja lõigata läbi armeegrupi «Nord» ühendusteed Ida-Preisimaaga.

Nende ülesannete täitmine pandi kõrgema ülemjuhataja käskkirjaga 3. Valgevene ja 1. Balti rinde vägedele. Suure Isamaasõja ajalukku läksid need operatsioonid kui 3. Valgevene rinde Vilniuse—Kaunase ja 1. Balti rinde Šiauliai pealetungioperatsioonid.

3. Valgevene rinde väekoondised ületasid edukalt vaenlase meeleheitliku vastupanu ja vabastasid pärast viis päeva

[134] KMA, f. 217, nim. 1217, s.-ü. 589, l. 291—297; f. 509, nim. 127130, s.-ü. 7, l. 82, 85, 132; EKPA, f. 1, nim. 117, s.-ü. 19, l. 17—23; f. 63, nim. 1, s.-ü. 7, l. 47.

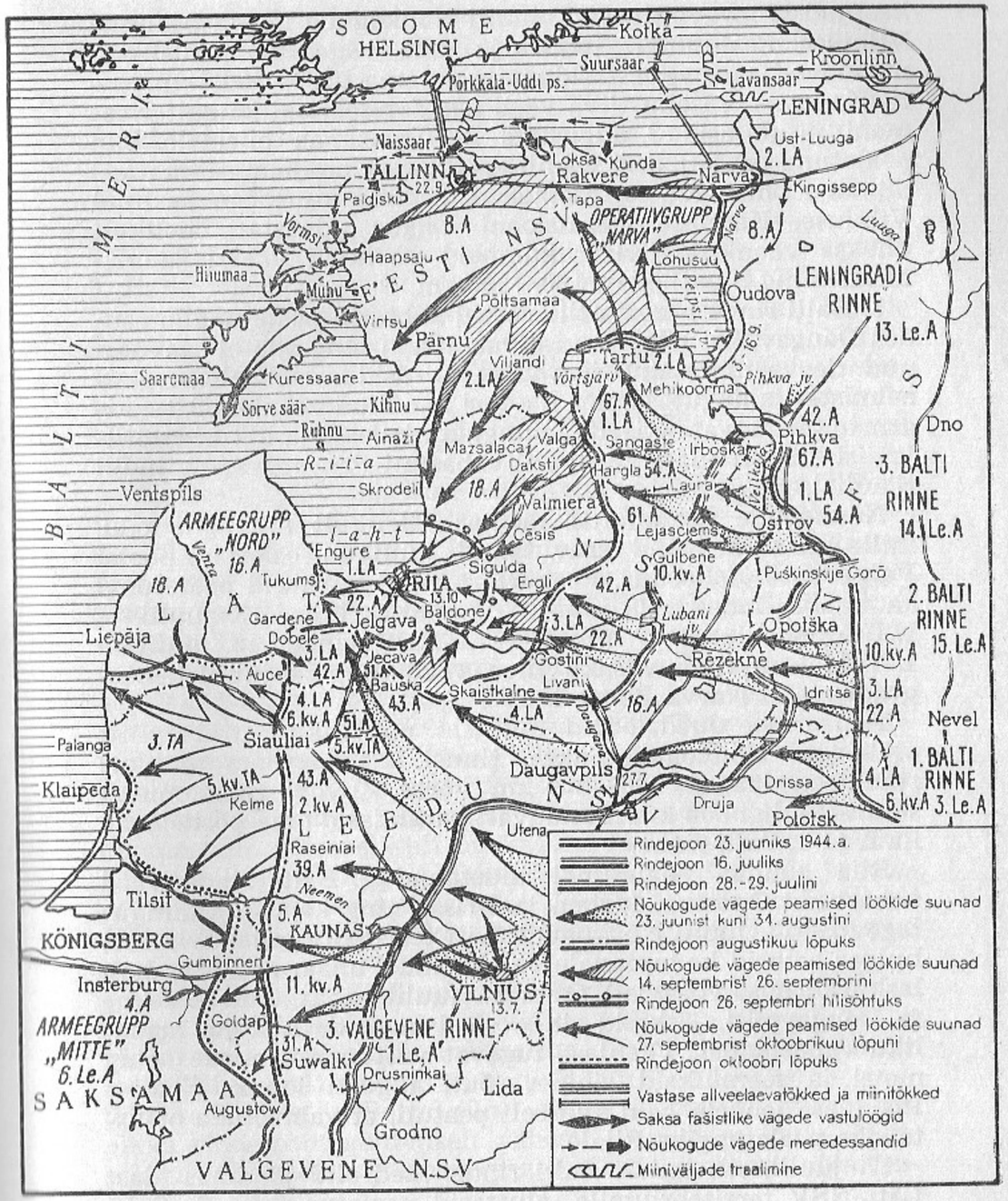

Nõukogude Baltikumi vabastamine.

kestnud tänavavõitlust 13. juulil Nõukogude Leedu pealinna Vilniuse. Pealetungi jätkates ja oma vägedega oskuslikult manööverdades vabastasid rinde parema tiiva väed 1. augustil Kaunase, vasaku tiiva väed aga forsseerisid käigult Neemeni ja jõudsid 3. augustiks Ida-Preisimaa piiridele. Siin pealetung peatati, sest vaenlase territooriumile sissetungi eel oli vaja oma ridu korrastada. Ligemale kuu aega kestnud Vilniuse—Kaunase operatsiooni käigus purustati täielikult üheksa vaenlase diviisi, kümneid üksikuid väeosi ja eriüksusi ning liiguti edasi 180—300 km.[135]

1. Balti rinde parema tiiva väed kohtasid pealetungile asudes Daugavpilsi lähistel visa vastupanu ning edu ei saavutanud. Seevastu vasaku tiiva väed murdsid suhteliselt kergesti eelmistes lahingutes suuri kaotusi kandnud vaenlase 3. tankiarmee taanduvate vägede lahingukordadesse ja liikusid võrdlemisi kiiresti edasi. 22. juulil vabastati Panevežys, 27. juulil Šiauliai.

Nõukogude väejuhatus kasutas täielikult ära selle edu, mille meie väed olid saavutanud juulikuu esimesel poolel Valgevenes ja Leedus. Peakorteri käsul alustasid pealetungi ka naaberrinded: 10. juulil — 2. Balti rinne, 13. juulil — 1. Ukraina rinne, 17. juulil — 3. Balti rinne, 18. juulil — 1. Valgevene rinde vasaku tiiva väed ning 24. juulil Leningradi rinne Narva lähistel.

Punaarmee uued löögid muutsid põhjalikult strateegilist olukorda Nõukogude-Saksa rindel. Valgevenes nihkus rindejoon läände 500—600 km võrra, Lvov—Sandomierzi suunas — ligi 300 km. Tunduvalt parandasid oma positsioone ka 2. ja 3. Balti rinne.

Riia suunas pealetungi alustanud 2. Balti rinde väed vabastasid Opotška, Idritsa ja Drissa ning kandsid lahingutegevuse 18. juulil Nõukogude Läti territooriumile. Esimeste hulgas astusid kodupinnale vastloodud Punaarmee 130. Läti laskurkorpuse võitlejad. Olles 27. juulil vabastanud Rēzekne ja Daugavpilsi, jätkasid rinde väed augustis Lubāna madaliku vabastamist. Vaenlase tugevat vastupanu murdes ning metsi ja soomülkaid läbides jõuti augusti lõpuks Ērgli—Pļaviņase joonele. Siin ajutiselt peatuti, et valmistuda otsustavaks pealetungiks Riiale.

17. juulil, siis kui 2. Balti rinde väed olid jõudmas idast Läti NSV territooriumile, alustasid pealetungi ka 3. Balti

[135] История Прибалтийского Военного Округа 1940—1967. Рига, 1968, lk. 157—168.

rinde väed. See rinne moodustati 18. aprillil Leningradi rinde vasaku tiiva ja 2. Balti rinde parema tiiva väekoondistest (esialgselt 42., 54. ja 67. armee ning hiljem veel 1. löögiarmee) ja tema kaitsejoon ulatus Pihkva järve idakaldalt Puškinskije Gorõni. Rinde juhatajaks oli armeekindral I. I. Maslennikov, sõjanõukogu liikmeks kindralleitnant M. V. Rudakov ja staabiülemaks kindralleitnant V. R. Vaškevitš.[136]

Murdnud läbi vaenlase kaitseliinist «Panther», vabastasid 3. Balti rinde väed 21. juulil Ostrovi, 23. juulil Pihkva ja forsseerisid edukalt Velikaja jõe. Lahingutega edasi läände liikudes jõudsid nad 31. juulil vaenlase «Marienburgi» kaitseliinile, mida käigult ületada ei suudetud. Siin pealetung ajutiselt katkestati ja alustati ettevalmistusi ülesannete täitmiseks, mis olid seotud juba Eesti NSV territooriumi vabastamisega.

«Marienburgi» kaitseliin toetus oma vasaku tiivaga Pihkva järvele, suundus piki Optjoki jõge üle Petseri—Irboska kõrgendiku, läbis Mālupe ja Pameri ning ulatus Ušuru järveni lõuna pool Gulbenet. Seega kattis ta taktikaliselt tähtsaid punkte Laurat, Alūksnet ja Gulbenet. Seda kaitseliini hakati ehitama 1944. aasta maikuus kohalike elanike, sõjavangide ja vähesel määral armeegrupi «Nord» vägedega. Augustikuu alguseks oli see lõpetamise järgus ning koosnes tranšeede süsteemist, laskurpesadest ja kaevikutest. Tema kaitse sügavus ulatus keskmiselt kahe kilomeetrini. Piki kagu pool Petserit ning kirde ja kagu pool Alūksnet kulgevaid peamisi maanteid oli kaitse sügavusse välja arendatud kuni nelja kilomeetrini. Ulatuslikult oli kasutatud looduslikke tõkkeid. Kaitse eelserv oli kogu pikkuses kaetud miiniväljade ja ühe- või kaherealiste traattõketega. Vaenlase enda andmeil oli «Marienburgi» liinil 99 km kaevikuid ja 3061 kindlustatud punkti.[137]

«Marienburgi» liini operatiiv-taktikaline tähtsus seisnes selles, et ta ühendas operatiivgrupi «Narva» vägesid 18. ja 16. armee jõududega, võimaldas vaba manööverdamise reservidega Baltimaades ja andis ulatuslike looduslike vesitõkete (Pihkva ja Peipsi järv) tõttu võimaluse võrdlemisi pikka rindejoont suhteliselt väheste jõududega katta. Mitte asjatult ei nimetanud armeegrupi «Nord» juhtkond «Marien-

[136] История Прибалтийского Военного Округа 1940—1967, lk. 141, 171—178; S. Štemenko. Kindralstaap sõja-aastail. Tallinn 1970, lk. 243, 258.

[137] Werner Haupt. Heeresgruppe «Nord» 1941—1945, lk. 215.

burgi» liini koos Peipsi ja Pihkva järvega üheks oluliseks osaks Ostlandi kaitsesüsteemis.[138]

Samaks ajaks, kui 3. Balti rinde väed jõudsid «Marienburgi» kaitseliinile, murdsid 1. Balti rinde väed läbi vaenlase kaitsest Lõuna-Lätis ja jõudsid Klapkalnciemsi juures Riia lahe kaldale. Sellega eraldati armeegrupp «Nord» armeegrupist «Mitte» ja oma peamistest varustusbaasidest. Armeegrupi «Nord» juhtkond oli aru saanud oma seisundi ohtlikkusest ja mitmel korral esinenud ettepanekuga viia väed välja Eestist ja Põhja-Lätist. Olgugi et ka maavägede kindralstaabi mõningates ringkondades hinnati armeegrupi «Nord» olukorda katastroofiliseks,[139] vastas Hitler sellele juuli algul armeegrupi juhataja kindral G. Lindemanni ja mõni nädal hiljem ka teda asendanud kindral J. Friessneri tagandamisega.

Hitler klammerdus Eestimaa külge mitmel strateegilisel, poliitilisel ja majanduslikul kaalutlusel. Kõigepealt vajas ta Baltimaade platsdarme selleks, et kindlustada endale valitsevat seisundit Balti merel. Sellega takistati Punalipulise Balti Laevastiku väljumist Balti merele ja kaeti merelt pääs Ida-Preisimaale. Ühtlasi võimaldas see hitlerlastel avaldada poliitilist mõju Rootsile, aitas säilitada Soomet oma liitlasena ning jätkata sõjatööstuse jaoks vajalike toorainete vedu nendest maadest. Hitleri enda sõnade järgi oli Soome ainuke fašistliku Saksamaa varustaja nikliga. Rootsist saadi väärtuslikku rauamaaki.[140]

Eestit tahtis hitlerlik Saksamaa enda käes hoida peale kõige muu veel sellepärast, et ta sõjamasin kannatas suure küttepuuduse all. Eesti põlevkivirajoon andis aga hitlerlastele kütteõli nii palju, et see täielikult kattis Eestis ja Lätis tegutseva maa- ja lennuväe ning selles rajoonis paikneva laevastiku tarviduse. Sellele lisaks sai hitlerlik sõjamasin Eestis ka põllumajandussaadusi sellisel hulgal, mis ületas Eestis asuvate Saksa vägede aastase tarviduse mitmekordselt.[141]

Hitlerlik väejuhatus lootis Baltimaades kinni hoida Punaarmee suuri jõude ning nõrgestada sellega rünnakuhoogu

---

[138] Kriegstagebuch Heeresgruppe «Nord». Sissekanne 16. 8. 1944.

[139] Чарлз Р. Аллен. Хойзингер из четвертого Рейха. Москва, 1967, lk. 156.

[140] Beiträge zur Militär- und Kriegsgeschichte. Bd. II. Operationsgebiet östliche Ostsee und der finnisch-baltische Raum 1944. Stuttgart 1961, lk. 54.

[141] KMA, f. 217, nim. 1221, s.-ü. 5739, l. 2—3.

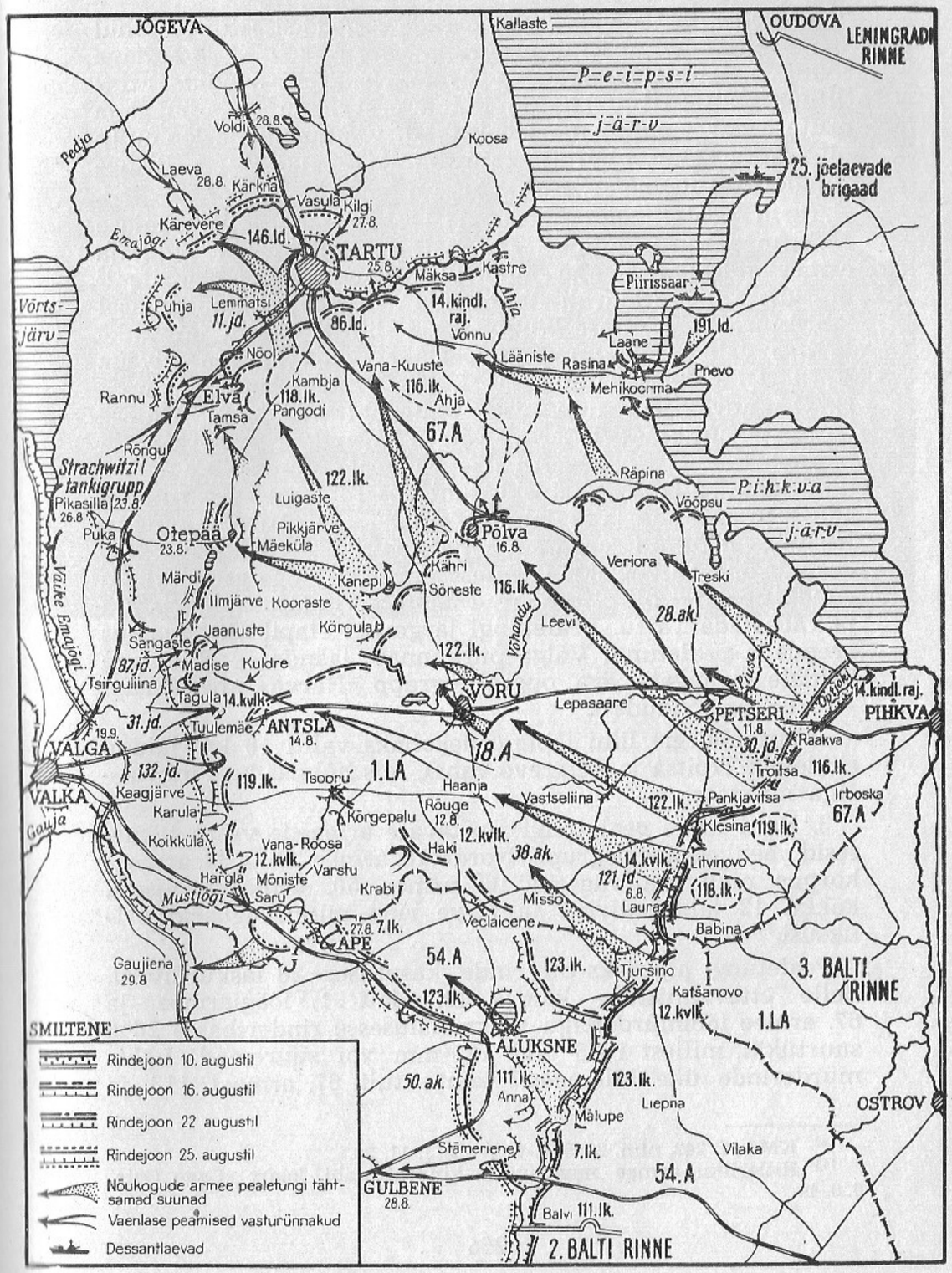

3. Balti rinde Tartu pealetungioperatsioon.

Valgevenes ja Ukrainas. Nõukogude vägede sissetungi puhul Ida-Preisimaale oleks armeegrupp «Nord» jäänud ähvardava jõuna pealetungivate vägede tiivale. Nendest asjaoludest tingituna püüti Baltimaid iga hinna eest enda käes hoida ja osutati igal sammul meeleheitlikku vastupanu. Iseloomulik oli see ka «Marienburgi» kaitseliinilt alanud Tartu pealetungioperatsioonile.

Tartu pealetungioperatsiooni eesmärgiks seati vaenlase 18. armee purustamine. Vastavalt 3. Balti rinde juhataja armeekindral I. I. Maslennikovi 6. augusti käskkirjale[142] pidi 67. armee kindralleitnant V. Z. Romanovski juhtimisel läbi murdma vaenlase kindlustatud liinist Troitsa ja Pankjavitsa vahel ning andma pealöögi oma vasaku tiivaga Võru—Otepää—Elva suunas. 1. löögiarmee kindralleitnant N. D. Zahvatajevi juhtimisel pidi läbi murdma vaenlase kaitsest Kurakese—Teterovo lõigus ja andma pealöögi oma parema tiivaga Rõuge—Antsla—Sangaste suunas. 54. armee kindralmajor S. V. Roginski juhtimisel oli teiste armeede edu korral valmis pealetungi alustama Gaujiena suunas. Rinde pealöök oli seega suunatud loodesse, eesmärgiga katkestada operatiivne side vaenlase Tartu ja Valga grupeeringu vahel. Seejärel oli ette nähtud pöörata rinde peajõud põhja ja vabastada Tartu. Pealetungi järgmisel etapil oli kavatsus arendada pealetungi Valga piirkonnast läände — Riia lahe kaldale ja lõigata ära operatiivgrupp «Narva» armeegrupi «Nord» peajõududest.

«Marienburgi» liini läbimurdekohaks valiti 16 km laiune rindelõik Troitsa ja Teterevo vahel, mis hõlmas ka Pihkva—Riia maantee.

3. Balti rinde pealetungi alustavate armeede vastu tegutsesid vaenlase armeegrupi «Nord» 18. armee 28. ja 38. armeekorpus ning osa vägesid 16. armee 50. armeekorpusest, kokku 12 jalaväediviisi ja terve rida mitmesuguseid eriüksusi.[143]

Pealetungi alguseks oli rinde käsutuses 28 laskurdiviisi. Selle ettevalmistuse käigus koondati 1. löögiarmee ja 67. armee läbimurdelõigu 16 km laiusesse rinderibasse 2646 suurtükki, millest 1035 olid 120-mm või suuremad. Läbimurderinde ühe kilomeetri kohta tuli 67. armeel 113 ja

[142] KMA, f. 242, nim. 2255, s.-ü. 7—23, l. 11, 38.
[143] Hitlerliku armee maavägede kindralstaabi kaart «Lage Ost», 5. 8. 44.

3. Balti rinde juhataja armeekindral I. I. Maslennikov (keskel kaardiga) oma lähemate kaastöötajatega.

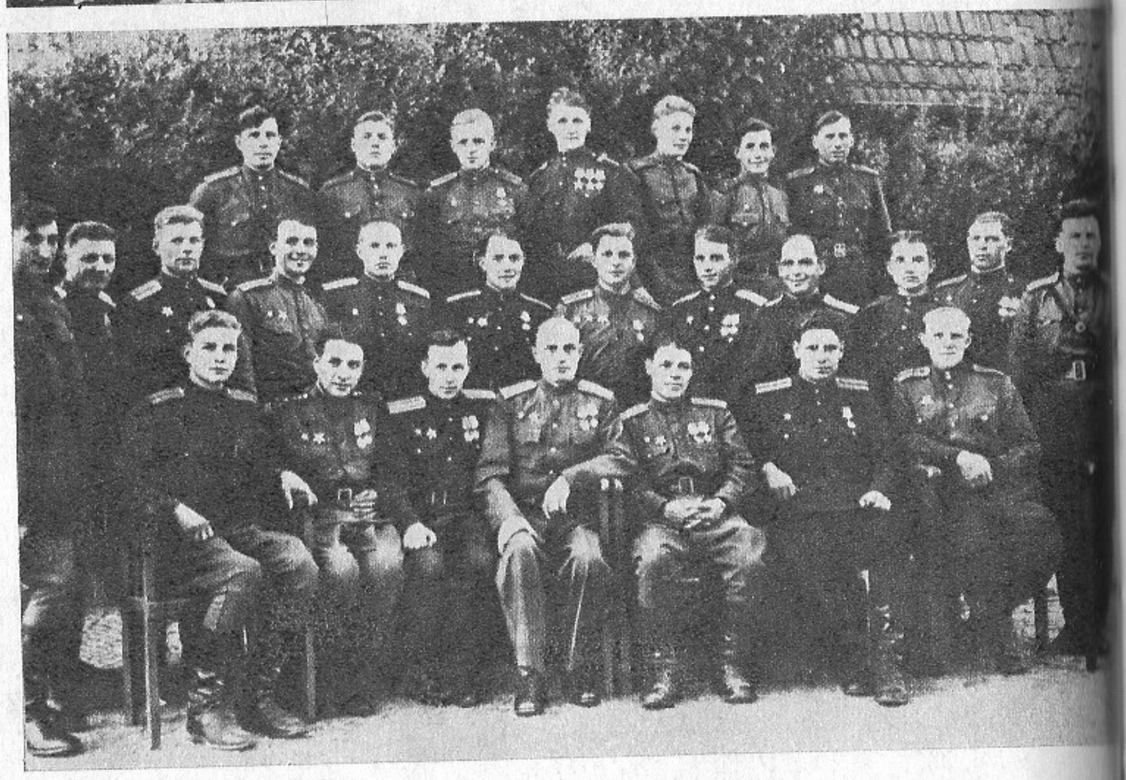

67. armee juhataja kindralpolkovnik V. Z. Romanovski.

8. üksiku leegiheitjate pataljoni komandöre. Esireas keskel pataljonikomandör major Pjotr Kortšagin.

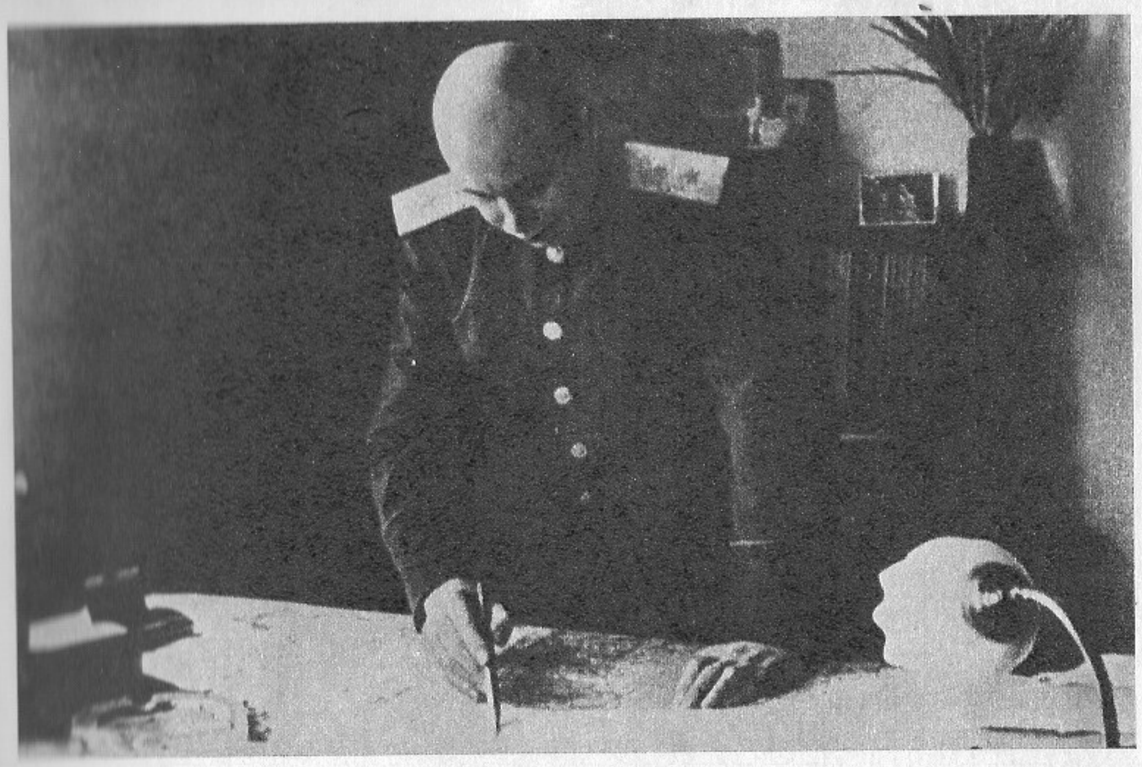

1. löögiarmee juhataja kindralleitnant N. D. Zahvatajev.

Grupp 1. löögiarmee luurajaid vastuvõtul Nõukogude Liidu kangelase kindralpolkovnik N. E. Tšibissovi juures.

Lõuna-Eesti vabastamislahingutest osavõtnuid. 14. lennuväearmee juhataja Nõukogude Liidu kangelane kindralleitnant I. P. Žuravljov, 54. armee juhataja kindralleitnant S. V. Roginski, korpuse komandörid kindralmajorid P. A. Stepanenko, F. J. Solovjov, F. K. Fetissov, D. L. Abakumov, N. M. Martõntšuk ja

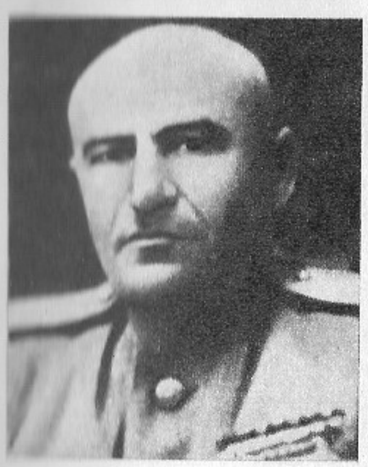

diviisikomandörid polkovnik A. M. Andrejev, kindralmajor P. V. Borissov, polkovnik J. I. Dolgov, kindralmajor S. I. Karapetjan, polkovnik A. A. Mironenko, polkovnik V. I. Škel, kindralmajor P. M. Šafarenko.

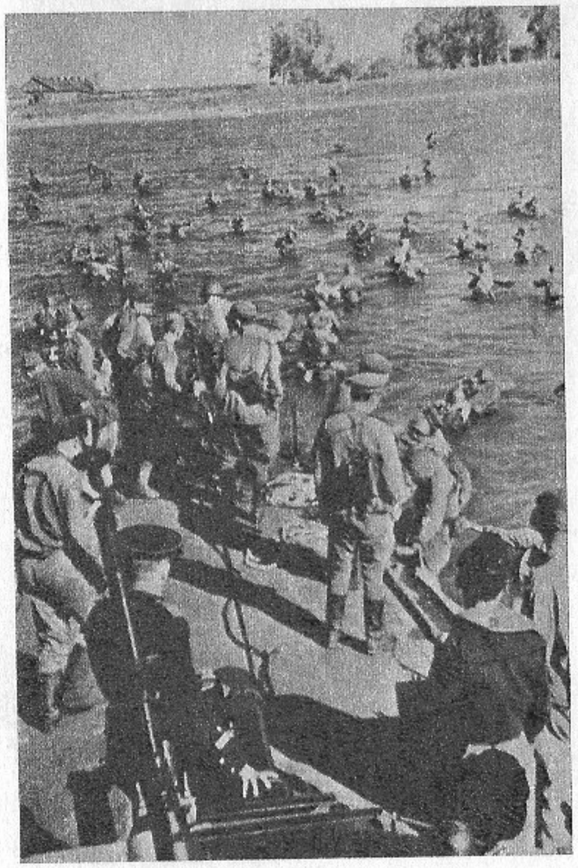

Endise Peipsi flotilli komandör kontradmiral A. F. Aržavkin ja staabiülem 2. järgu kapten D. F. Gilevitš (1954. a. foto).

Dessandi saatmine Peipsi läänekaldale augustis 1944.

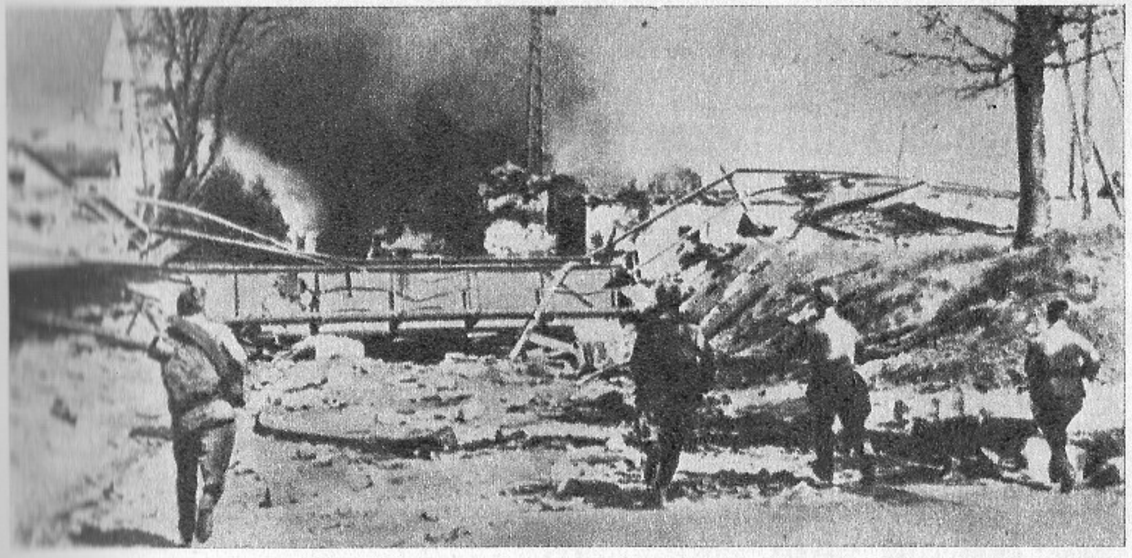

86. Tartu laskurdiviisi komandör kindralmajor S. P. Demidov ja sama diviisi 169. laskurpolgu 2. pataljoni komandör N. V. Jeršov, kelle võitlejad esimestena ületasid Pärmivabriku juures Emajõe.

Tartu augustis 1944.

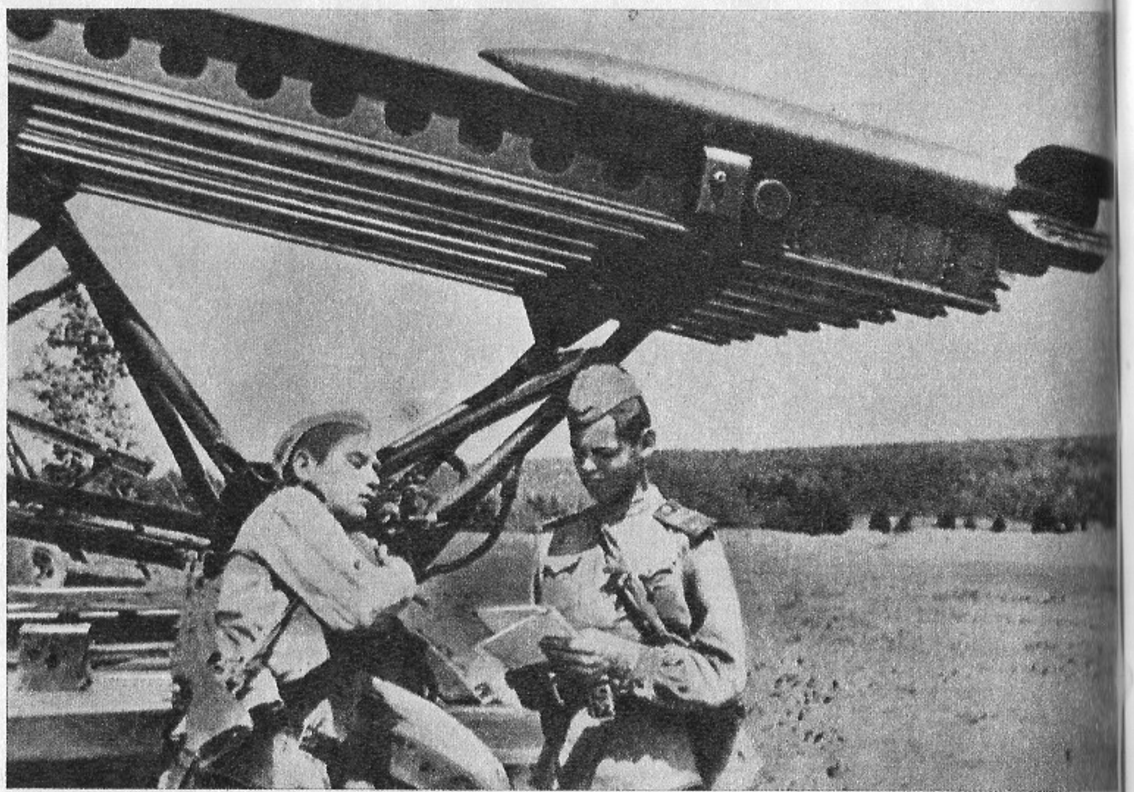

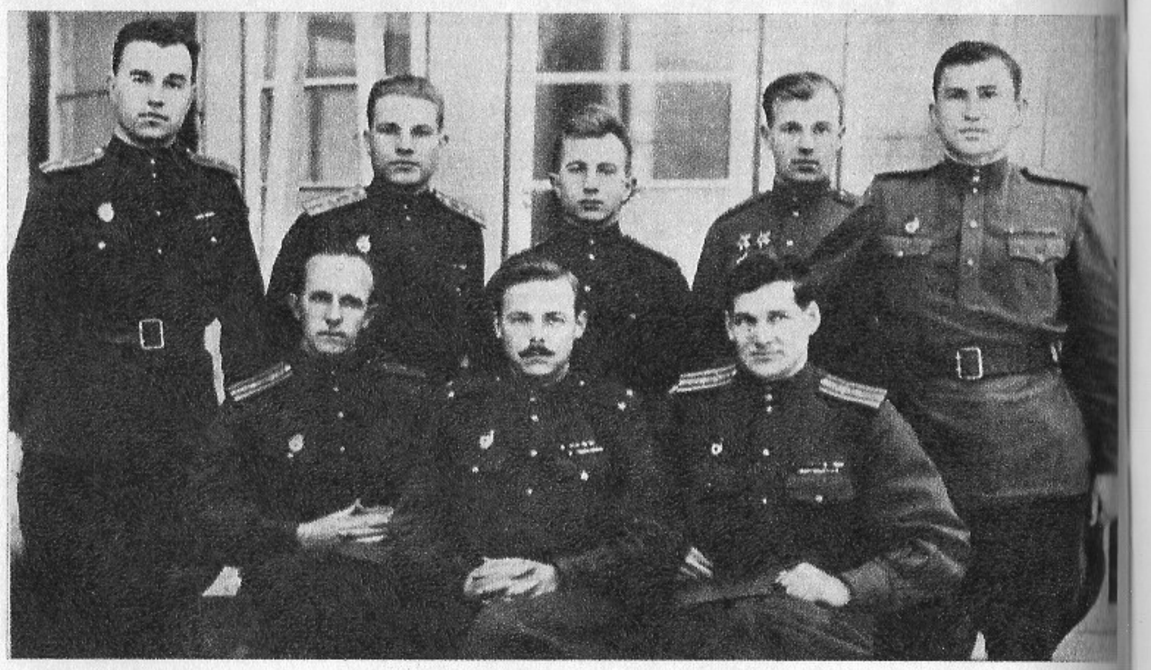

Tartu vabastamisest osavõtnud 320. kaardiväemiinipildujate polgu võitlejaid (ülal) ja polgu staap. Esireas keskel polgu komandör alampolkovnik N. D. Silin.

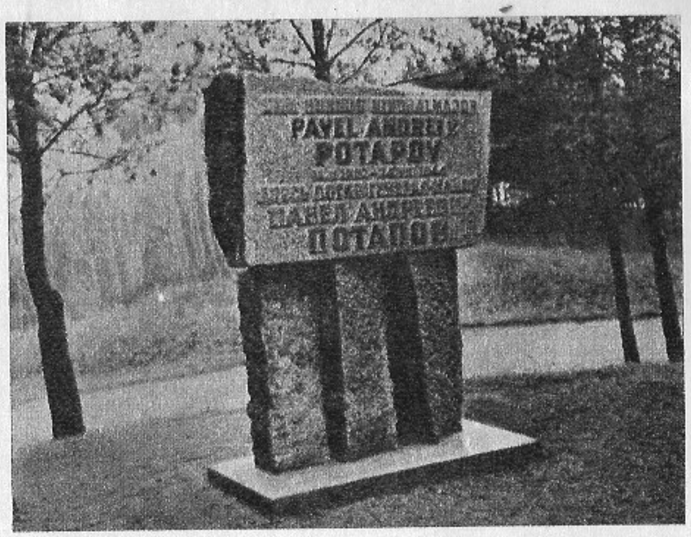

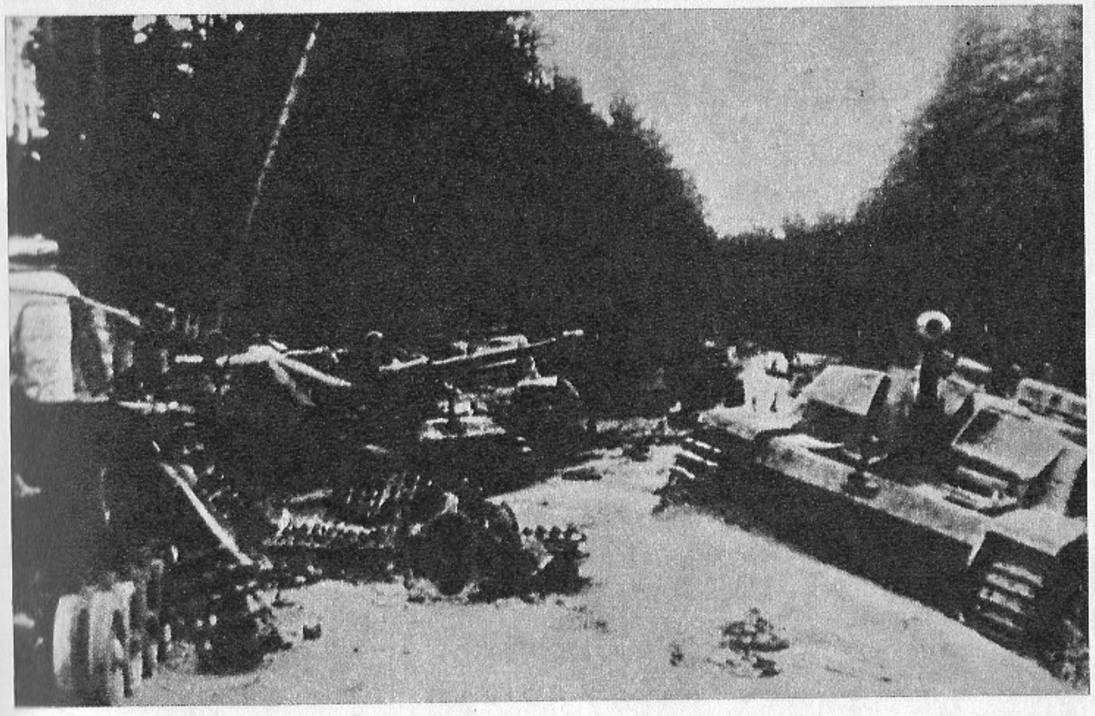

Kindralmajor P. A. Potapov ja tema mälestussammas Tamsa Kindralimäel.

Vaenlase purustatud sõjatehnika Elva lähistel.

Lõuna-Eesti vabastamislahingutest osavõtnuid: 3. Balti rinde sideülem kindralmajor G. I. Sinelnikov, 1. löögiarmee luureülem polkovnik A. P. Seregin, 116. laskurkorpuse suurtükiväe ülem polkovnik G. D. Krivossejenko, 52. kaardiväe laskurdiviisi staabiülem polkovnik G. G. Pantjuhhov, 122. laskurkorpuse komandöri asetäitja poliitalal polkovnik P. F. Artemjev, 111. laskurkorpuse komandöri asetäitja poliitalal polkovnik K. I. Missan.

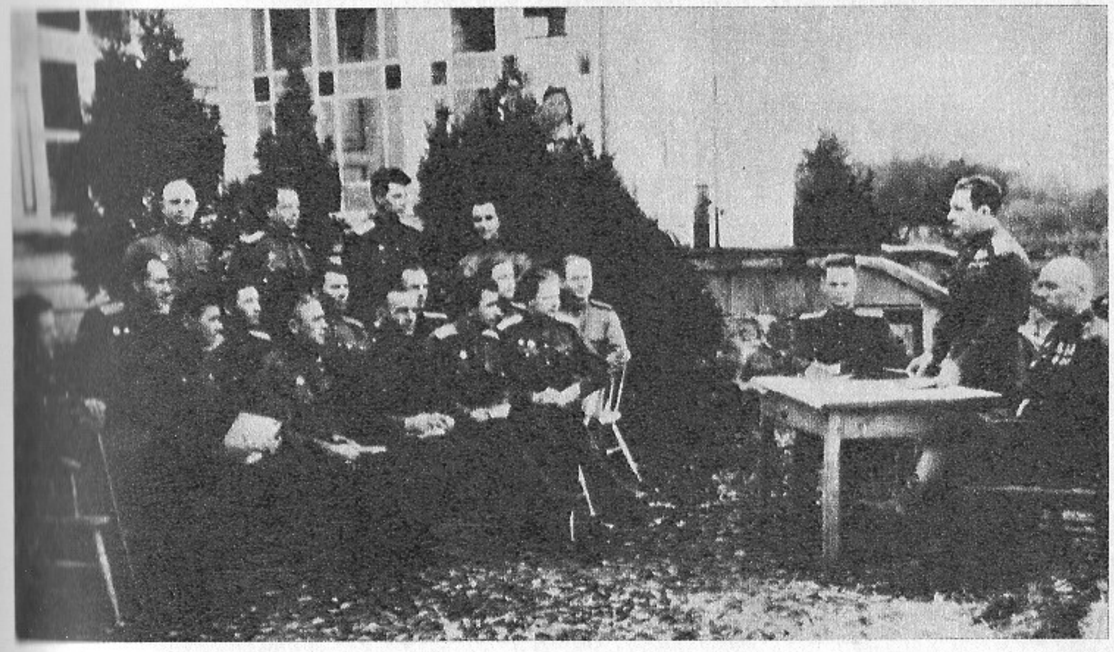

269. hävituslennuväe diviisi komandör polkovnik V. Dodonov kinnitab ordeni leitnant A. Miteljovi rinnale. Tagaplaanil diviisi poliitosakonna ülem polkovnik M. Gubitš.

305. ründelennuväe diviisi ohvitserid nõupidamisel. Laua taga (paremalt) poliitosakonna ülem alampolkovnik Jegorov, diviisi komandör polkovnik F. Poluško ja staabiülem polkovnik V. Abolihhin.

Lõuna-Eesti vabastamislahingute kangelased Pavel Antseborenko, Boriss Kabišev, Grigori Kalinitšenko, Jakov Ljahhov, Pjotr Selivanov ja Aleksei Svertilov.

86. Tartu laskurdiviisi 284. laskurpolgu 1. pataljoni snaiperinstruktor Niina Petrova, üks neljast naisest, keda Isamaasõjas autasustati Kuulsuse kõigi kolme järgu ordeniga.

„Valga" nimetuse saanud väeüksuste komandörid kindralmajor V. A. Rodionov (245. Rezekne laskurdiviis), Nõukogude Liidu kangelane polkovnik N. P. Ivanov (5. korpuse-suurtükiväebrigaad) ja alampolkovnik V. P. Kremenski (8. korpuse-suurtükiväepolk).

Eesti NSV kaitse- ja vabastamislahingutest osavõtnud 11. laskurdiviisi koosseisus võitlesid kuus venda Šutovid. Pildil viis nendest (vasakult): Aleksandr, Vassili, Luka, Ivan ja Avkenti.

1. löögiarmee sõjanõukogu liige kindralmajor D. J. Kolesnikov ja staabiülem kindralleitnant L. F. Minjuk.

EK(b)P Keskkomitee sekretär Nikolai Karotamm vestleb vabastatud piirkonna elanikega.

Võrumaa elanikud oma kodukohta tagasi pöördumas.
Sõbralik vestlus vabastajatega.

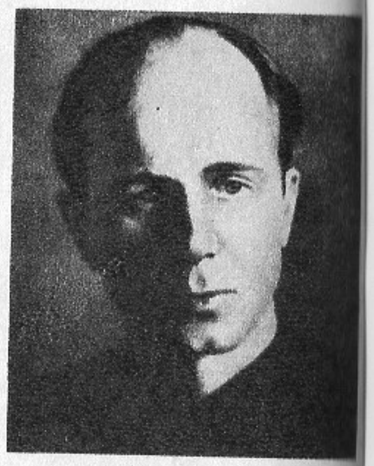

Esimestena vabastatud Eesti NSV maakondade parteikomiteede esimesed sekretärid Hugo Tamm, Max Laosson ja Richard Kurvits ning täitevkomiteede esimehed Albert Ühtigi, Edgar Tõnurist ja Ernst Heidemann.

1. löögiarmeel 185 suurtükki. Läbimurdelõiku oli koondatud ka kogu õhutõrje suurtükivägi.[144]

Soomustankiväeosi oli rinde käsutuses võrdlemisi vähe. 67. armeel oli ainult 54 ja 1. löögiarmeel 113 tanki ja liikursuurtükki. Arvestades eelseisva lahingutegevuse piirkonna iseärasusi (tegemist oli peamiselt murdmaastikuga), otsustas rinde sõjanõukogu tugevdada iga esimese ešeloni laskurpataljoni 4—6 soomusühikuga, suurtükidivisjoni või patareiga ja reaktiivmiinipildujate patareiga. Pataljonile anti juurde ka sapööre liikumisteede tõketest vabastamiseks. Sel viisil muutus laskurpataljon lahingulises mõttes iseseisvaks ja võis lahendada küllaltki keerukaid ülesandeid.[145]

Õhust toetas rinde vägesid 14. lennuarmee Nõukogude Liidu kangelase kindralleitnant I. P. Žuravljovi juhtimisel. Pealetungi alguseks oli armee koosseisus 384 lennukit, mis baseerusid 20—50 km kaugusel rindejoonest.[146]

Ulatuslikult valmistusid eelseisvaks operatsiooniks rinde inseneriväeosad, kes kaevasid 21 km kaevikuid ja ühenduskäike, valmistasid ette hulgaliselt tulepositsioone, ehitasid kruusa- ja palkkattega teid üle soiste alade, rajasid sildu ja parandasid maanteid. Rinde sideväed ehitasid hulgaliselt uusi sideliine ja parandasid vanu.

Suure töö võitlejate pealetungiks ettevalmistamisel tegid poliitorganid, partei- ja komsomoliorganisatsioonid. Eelkõige osutati tähelepanu roodudes elujõuliste partei- ja komsomoliorganisatsioonide loomisele ja nende tugevdamisele. Kõikides väeosades ja allüksustes peeti partei- ja komsomolikoosolekuid, kus tehti kokkuvõtteid möödunud pealetungilahingutest ja täpsustati eelseisvaid ülesandeid.

9. augusti õhtuks oli 3. Balti rinde vägede üleolek vaenlasest isikulise koosseisu ja sõjatehnika osas kogu 126 km laiusel rindel ilmne. Eriti märgatav oli see 16 km laiuses läbimurdelõigus, kus hitlerlikke vägesid ületati elavjõus 4,3-, suurtükkide ja miinipildujate osas 14,8- ning tankide ja liikursuurtükkide osas 4,1-kordselt.[147]

3. Balti rinde väed jätkasid aktiivset lahingutegevust ka operatsiooni ettevalmistusperioodil. Lahinguluurega selgitati vaenlase tulesüsteemi ja hõivati soodsamaid platsdarme üldpealetungiks.

---

144 KMA, f. 242, nim. 2255, s.-ü. 639, l. 38.
145 KMA, f. 242, nim. 2255, s.-ü. 7—23, l. 20; s.-ü. 636, l. 1—28.
146 KMA, f. 242, nim. 2255, s.-ü. 7—23, l. 21.
147 Sealsamas, l. 36.

Eriti ägedaks kujunesid 1. löögiarmee lahingud Laura pärast, mis oli vaenlase kaitsesüsteemi üks tähtsam toetuspunkt. Asulat läbisid mitu maanteed, mis võimaldasid vägede ja reservidega manööverdada. Lahingud Laura pärast algasid 3. augustil. 1. löögiarmee väed kiilusid vaenlase kaitsesse ning vabastasid mitu küla lõuna ja edela pool Laurat. Teisel päeval haarati asula põhjast ja loodest. Sellele vaatamata osutas vaenlane ägedat vastupanu ja tuli korduvalt vasturünnakule. Alles pärast öiseid lahinguid vabastati 6. augusti varahommikul Laura. Sellega oli «Marienburgi» kaitseliin selles lõigus läbi murtud ja 1. löögiarmee väed võisid Laurat kasutada kui platsdarmi üldpealetungile asumisel.

Vastavalt lahingutegevuse iseloomule eristatakse Tartu pealetungioperatsioonis kolme etappi. Esimene etapp hõlmas ajavahemikku 10.—15. augustini, mil meie väed murdsid läbi «Marienburgi» kaitseliinist ja arendasid hoogsalt edu. Teisel etapil, 16.—27. augustini, pealetung jätkus, kuid vaenlane võttis ette ulatuslikke vasturünnakuid ja püüdis peatada Nõukogude vägede edasiliikumist Suure ja Väikese Emajõe kallastele. Kolmandal etapil, 27. augustist 6. septembrini, tuli põhja pool Tartut tagasi lüüa vaenlase ägedaid vasturünnakuid, kuid rinde keskosas — Väikese Emajõe joonel — valmistuti juba Riia pealetungioperatsiooniks.

3. Balti rinde pealetung algas 10. augusti varahommikul ettevalmistava suurtükitulega. Kümme minutit hiljem ründas meie lennuvägi ühe tunni vältel lainetena vaenlase tulepositsioone ja kindlustatud punkte. Seejärel läksid suurtükiväe, tankide ja liikursuurtükkide tule toetusel rünnakule 67. armee ja 1. löögiarmee laskurväeosad. Pealetungi esimestel tundidel murdsid nad läbi vaenlase kaitsest ja liikusid kohati edasi 3—4 km.

Suuremat edu esimesel pealetungipäeval saavutas 67. armee, kes hoogsa rünnakuga purustas vaenlase 28. armeekorpuse kaitse kogu taktikalises sügavuses (14—16 km). Tema vastas tegutsev 30. jalaväediviis kaotas ligi poole oma isikulisest koosseisust ja jättis loode suunas taganedes maha peaaegu kõik suurtükid. Läbimurde tõkestamiseks saatis vaenlase 18. armee juhtkond veel samal päeval loode pool Laurat lahingusse 122. jalaväediviisi, kuid temagi tegevus piirdus vaid nõrkade vasturünnakutega. 67. armee väekoondised jõudsid esimese pealetungipäeva õhtul Võrumaa kagupoolsetele aladele ja pidasid lahinguid Serga —

Tsirgu — Meeksi joonel. 122. laskurkorpuse eelosad alustasid võitlust juba Vastseliina pärast.[148]

Lahinguis Meeksi pärast sooritas surematu kangelasteo grupp 43. laskurdiviisi 37. sapööripataljoni sapööre. Sapöörid läbisid rindejoone, et takistada vaenlase tagalas asuva silla õhkimist ja kaitsta seda kuni laskurväeosade kohalejõudmiseni. Liikunud piki kraave ligemale pool kilomeetrit, jõudsid sapöörid jõe äärde. Vaenlane avas kuulipildujaist ja automaatidest ägeda tule. Võitlejad J. Labor, A. Žadov, N. Smõk ja A. Žuikov jätkasid ka vaenlase tugeva tule all roomamist silla poole. N. Smõk sai haavata, kuid ei lahkunud lahinguväljalt. Üleni verisena jõudis ta eesmärgini ja lõikas läbi juhtmed, mis ühendasid õhkimisseadet lõhkelaenguga. Seega oli täidetud ainult pool ülesannet. Vaja oli silda kaitsta. Pealetungi alustas vaenlase kompanii ühe tanki toetusel. Jõud olid ebavõrdsed, kuid sapöörid otsustasid lahingu vastu võtta. Haavatutena langesid nad laskemoona lõppedes raevunud fašistide kätte. Kaua piinati mehiseid võitlejaid, kuid neilt ei saadud midagi teada. Kõik neli kangelast põletati hitlerlaste poolt elusalt.[149]

1. löögiarmee alustas pealetungi ründegruppide tegevusega, kuid erilist edu ei saavutanud. Armee parema tiiva väeosad võitlesid päeva lõpul Jankina — Bobrova järve — Stukolova joonel, vasaku tiiva väed aga asusid senistel positsioonidel.

Teisel pealetungipäeval laiendasid 3. Balti rinde väed läbimurret 50 kilomeetrini ning liikusid Võru ja Rõuge suunas edasi kuni 22 km.

67. armee väed murdsid vaenlase poolt lahingusse toodud reservide vastupanu, vabastasid Vastseliina ja ületasid Piusa jõe Vastseliinast kuni Kotelnikini.

Armee paremal tiival pealetungiva 116. laskurkorpuse 291. laskurdiviis vabastas 11. augustil Petseri linna ja raudteejaama. Sama korpuse vasakul tiival tegutsenud 86. ja 326. laskurdiviis vabastasid Lepassaare raudteejaama ja mitu asustatud punkti Piusa jõe vasakul kaldal.

Hoogsalt arenes sel päeval ka 1. löögiarmee, eriti tema 14. kaardiväe laskurkorpuse pealetung. 52. ja 53. kaardiväe laskurdiviis murdsid armee paremal tiival tankide toetusel vaenlase kaitsest Rõuge suunas läbi ja ületasid õhtu eel

[148] KMA, f. 242, nim. 2255, s.-ü. 1425, l. 194—196.
[149] KMA, f. 242, nim. 2235, s.-ü. 48, l. 388.

Rogosi—Haanja maantee. Armee keskosas ja vasakul tiival võitlevad väed jõudsid Tsiistre—Misso—Kivioru joonele.

Meie vägede edu pealetungi teisel päeval sundis vaenlast tõsiselt hindama teda ähvardavat ohtu. Nii juhtis 11. augusti õhtul armeegrupi «Nord» juhataja 18. armee juhataja tähelepanu sellele, et «lahkumine Pihkva järve juurest ei tohi tulla kõne allagi» ja teatas, et «Ostlandi saatuse küsimus otsustatakse neis lahinguis. Kui Pihkva järv läheb kaduma, jääb armee, kes on lõhutud üksikuteks võitlusgruppideks, õhku rippuma.»[150]

Vaatamata nendele tõsistele hoiatussõnadele, ei suutnud 18. armee juhatus midagi otsustavat ette võtta. Tal puudusid reservid Nõukogude vägede peatamiseks. Ka armeegrupp «Nord» ei olnud suuteline aitama, sest tema 16. armee pidas samal ajal raskeid kaitselahinguid 1. ja 2. Balti rinde pealetungivate vägede vastu. Vaatamata kütuse tõsisele nappusele otsustasid hitlerlased läbimurde tõkestamiseks kasutada lennuväge. Armeegruppi «Nord» toetav 1. õhulaevastik sai loa tegutseda kõigi oma jõududega hoolimata kütuse kulust.[151]

12. augustil saadetigi kõik 1. õhulaevastiku lennukid õhuruumi lõuna poole Võrut. Nad pommitasid teedel liikuvaid Nõukogude vägede kolonne ja tekitasid neile mõningat kahju. Rinde laskurväeosade edasiliikumisele see aga märkimisväärset mõju ei avaldanud.

Kuna rünnakud loodetud tulemusi ei andnud ja täiendavaid vägesid polnud kuskilt võtta, otsustas armeegrupi «Nord» juhataja kindral Schörner 12. augustil paluda Hitlerilt luba Baltikumi põhjaosa mahajätmiseks. Ta oli arvamisel, et nüüd on viimane aeg korrapäraseks taandumiseks. Vastav taotlus esitati 12. augustil kell 13.10 raadio teel. Sellele järgnes kohe telefonikõne maavägede kindralstaabi operatiivosakonna ülemaga, kellelt paluti abi jaatava vastuse saamiseks.

Vastus ei lasknud end kaua oodata. Hitleri telegrammis kästi kindlustuda antud positsioonidel ja läbimurre tõkestada jõududega, mida kindralooberst Schörner peab ise kokku kraapima.[152]

---

[150] Kriegstagebuch Heeresgruppe «Nord». Sissekanne 11. 8. 44, kell 21.45.

[151] Kriegstagebuch Heeresgruppe «Nord». Sissekanded 12. 8. 44, kell 05.50, 07.30 ja 09.45.

[152] Kriegstagebuch Heeresgruppe «Nord». Sissekanded 12. 8. 44, kell 13.10, 13.20, 15.10.

Nii lõppes edutult Schörneri esimene, kuid sel aastal järjekordselt juba armeegrupi «Nord» kolmanda juhataja ettepanek vägede väljaviimiseks Eestist.

Samal ajal kui vaenlase leeris tekkis segadus, jätkus 3. Balti rinde pealetung edukalt. Lüües tagasi väiksemate allüksuste vasturünnakuid, jätkasid 67. armee väeosad edasiliikumist Põlva ja Võru suunas ning jõudsid õhtuks Madala — Otsa raudteejaama — Vana-Saaluse joonele. Veelgi hoogsamalt liikus edasi 1. löögiarmee. 14. kaardiväe laskurkorpuse väeosad hõivasid Haanja ja tungisid vaenlasele täiesti ootamatult Rõugesse, kus said hulgaliselt trofeesid ja võtsid vange. Õhtuks ületasid korpuse väed soomustankiüksuste toetusel Pärlijõe ning hõivasid Sänna ja Oru.

Mõlema armee hoogsa edasiliikumise tulemusena vabastati 13. augustil Võru. Soodsad eeltingimused selleks lõi 1. löögiarmee edukas tegevus lõuna, edela ja lääne pool linna.

1. löögiarmee paremal tiival purustas 53. kaardiväe laskurdiviisi kaardiväemajor A. Borissovi laskurpolk koos 122. tankibrigaadi tankistidega vaenlase kaitsegrupid Vastse-Nursi—Sõmerpalu teel. Kella 11-ks jõudsid nad Võru—Valga raudteele ja lõikasid selle läbi ida pool Sõmerpalu raudteejaama. Põhja pool raudteed kohtas polk vaenlase ägedat vastupanu, mida toetas soomusrong. Kaardiväelased koos tankistidega purustasid soomusrongi, vabastasid Sõmerpalu raudteejaama ja asula. Lahingu lõppedes saabus jaama veel teinegi vaenlase soomusrong, mis suunati vaenlasele märkamatult tupikusse ja hävitati.

Niisama edukas oli sel päeval ka korpuse 52. kaardiväe laskurdiviisi pealetung. Tegutsedes koos tankide ja liikursuurtükkidega, ületas ta Mustjõe ja jõudis Tsooru—Antsla maanteele. Siit väljasaadetud mobiilne eelsalk liikus kaugele läände, hõivas Karula ning pöördus sealt Tohvri ja Anne kaudu Antsla suunas. Piki Tsooru—Antsla teed pealetungivad väeosad purustasid mitu vastupanukollet ja jõudsid teeristile 2 km kagu pool Antslat. Traagiliselt hukkus nendes lahingutes 151. kaardiväe laskurpolgu staabiülem kaardiväemajor A. Kisseljov, kes oli üksi mootorrattal sõites sattunud taanduvale vaenlase grupile. Kui leiti tema laip, lamasid selle läheduses 22 tapetud hitlerlast, tühi auto-

maat ja püstol. Nõukogude sõjamehe rinnale olid fašistid lõiganud viisnurkse tähe.[153]

Vahetult Võru suunas pealetungivale 67. armee laskurkorpusele osutas vaenlane visa vastupanu. Korpuse paremal tiival tegutsev 98. laskurdiviis pidas ööl vastu 13. augustit ägedaid lahinguid Turaku, Tüütsmani ja Holupi lõigus. Lasknud läbi oma lahingukordadest 189. laskurdiviisi, jäi ta ise korpuse teise ešeloni. Kahe armee liitekohas, korpuse vasakul tiival ründav 43. laskurdiviis murdis varahommikul vaenlase vastupanu Sossi, Räpo ja Sikka juures ning hakkas seejärel jälitama vaenlase taanduvaid väeosi Võru suunas.

Jõudnud lõuna paiku Kose—Meegomäe—Raudsepa joonele, alustas 43. laskurdiviis rünnakuid Võru vabastamiseks. Alampolkovnik P. Babuškini polk ületas raudtee ja haaras linna idast. Hõivanud teeristi Võru—Räpina maanteel, ähvardas ta Võrus asuvaid vaenlase vägesid ümberpiiramisega. Major Lihhatšovi polk liikus piki Võru—Vastseliina maanteed ning ründas kasarmuid ja raudteejaama. Samal ajal teostas alampolkovnik D. Kapitsa polk Meegomäe—Raudsepa joonelt ümberhaarde, ületas raudtee lääne pool raudteejaama ja piki Tamula järve idakallast edasi tungides jõudis esimesena Võru lõunaservale. Koos major Lihhatšovi laskurpolguga vabastasid nad kella 16.30-ks linna ja jätkasid vaenlase jälitamist põhja suunas.[154]

Vaenlane, kes 13. augustil oli 67. armee 122. ja 116. laskurkorpuse väeosade löökide all taandunud Võrust kuni Leevini Võhandu jõe taha, lootis siin peatuda ja kaitset organiseerida. Kuid mitmes kohas õnnestus meie eelsalkadel juba sama päeva pärastlõunal jõgi ületada. Operatiivse edu arendamiseks oleks nüüd vaja olnud tegevusse rakendada tanki- ja mehhaniseeritud väekoondised, kuid 3. Balti rindel selleks võimalusi ei olnud. Rinde käsutuses olevad väikesearvulised soomustankiväed olid antud laskurpolkude ja -pataljonide käsutusse ning tegutsesid hajutatult.

Hitlerlik väejuhatus koondas meeleheitlikult jõude, et tõkestada meie vägede edasiliikumist põhja poole Võrut. Ainuüksi 86. laskurdiviisi 330. laskurpolgul alampolkovnik V. Pokaljuhhini juhtimisel tuli Võru—Räpina maanteel Palomõisa lähistel 13. augustil kogu päev lahinguid pidada

[153] KMA, f. 301, nim. 6782, s.-ü. 677, l. 11—12; A. Kalvo. Nemad vabastasid Lõuna-Eesti, lk. 40.

[154] KMA, f. 424, nim. 10189, s.-ü. 1425, l. 232.

Verioralt Võru suunas tungiva vaenlase 12. välilennuväe diviisi üksustega. Vaenlane võttis päeva jooksul ette 15 rünnakut tosina tanki toetusel. Polk kandis küll suuri kaotusi, kuid purustas 5 tanki, hävitas sadu hitlerlasi ning vaenlast läbi ei lasknud.

Järgmisel päeval tungisid rinde paremal tiival edukalt edasi 14. kindlustatud rajooni kuulipildujate ja suurtükkide üksikpataljonid, kes tegutsesid ida pool Petseri—Tartu raudteed. Teised 67. armee väekoondised jätkasid võitlust ülekäikude pärast Võhandu jõel. Alles pimeda saabumisel õnnestus 116. ja 122. laskurkorpuse peamistel väeosadel ületada Võhandu jõgi ning jätkata pealetungi Otepää ja Tartu suunas. 15. augusti õhtuks jõudis armee Laossina—Veriora—Sikka—Sõriste—Mäeküla—Sulbi joonele.[155]

67. armeest lääne ja edela pool võitlev 1. löögiarmee jätkas samal ajal hoogsat pealetungi. 14. kaardiväe laskurkorpuse rinde ees osutas vaenlane vastupanu üksikute gruppidega tankide ja ründesuurtükkide toetusel.

14. augustil ründas vaenlane mitmel korral kuni kahe jalaväepataljoni jõududega 52. kaardiväe laskurdiviisi positsioone kagu pool Antslat. Rünnakuid toetasid tankid ja raudteelt kolm soomusrongi. Kõik rünnakud löödi tagasi. Minnes seejärel pealetungile, vabastasid diviisi väeosad veel samal päeval Antsla ja Anne raudteejaama, läbisid Kassi ja Piiri ning jõudsid Sangaste lähistele. Järgmisel päeval jätkas diviis võitlust Sangaste pärast ja nihutas rinde keskosa kuni Tagulani. 1. löögiarmee paremal tiival läbi Urvaste ja Vastse-Antsla edasi tunginud 53. kaardiväe laskurdiviisi väeosad forsseerisid Väikese Emajõe ja lähenesid idast Restule.

15. augusti õhtuks ulatus 1. löögiarmee poolt vaenlase vägede asetusse löödud kiilu teravik Sangasteni, selle lõunaserv kulges aga põhiliselt piki Lau—Tagula—Anne raudteejaama—Tsooru—Virulase—Haki—Veclaicene joont.

Seega olid Tartu pealetungioperatsiooni esimese etapi lõpuks 3. Balti rinde väed läbinud praeguse Võru rajooni, kusjuures 67. armee lõi lahinguid Põlva ja 1. löögiarmee Valga rajooni aladel. 67. armee oli pealetungi kuue päeva jooksul edasi liikunud kuni 60 ja 1. löögiarmee ligemale 80 km. 1. löögiarmee eesmised väeosad asusid Valgast vaid mõnekümne kilomeetri kaugusel. Vaenlasele nii oluline

[155] KMA, f. 424, nim. 10189, s.-ü. 1425, l. 250.

Valga—Tartu raudtee oli aga juba meie suurtükitule mõjupiirkonnas.

Et takistada või vähemalt aeglustada Nõukogude vägede edasiliikumist, aktiviseeris vaenlane oma lennuväe tegevust. Toimus pingelisi õhulahinguid. Nõukogude lendurite erakordse julguse ja meisterlikkuse musternäidiseks neis lahinguis oli 269. hävituslennuväe diviisi 254. hävituslennuväe polgu eskadrillikomandöri asetäitja kapten Vassili Sidorenkovi õhuvõitlus 15. augustil. Tolle päeva pärastlõunal oli ta koos nooremleitnant A. Vedernikoviga luurel Valga ja Antsla vahemaal. Kogunud vajalikud andmed, märkasid nad kolme gruppi vaenlase lennukeid suundumas meie vägede tagalasse. Saatnud A. Vedernikovi luureandmetega oma aerodroomile, astus V. Sidorenkov lahingusse vaenlase pommitajatega. Pilvedest välja tormates süütas ta üksteise järel kaks vaenlase pommitajat. Nüüd ründasid teda vaenlase hävitajad, kuid tal õnnestus uuesti pilvedesse peituda. Sealt väljudes tulistas ta alla kolmanda vaenlase pommitaja. Seejärel ründasid teda neli vaenlase hävitajat. Pöördudes vaenlase nelikust järsult eemale, pääses kapten V. Sidorenkov ise ründele ja tabas ühte neist.

Uuesti pilvedesse peituda enam ei õnnestunud. Mürsukildudest mõlemasse jalga ja vasakusse kätte haavatuna hüppas ta lennukist välja ja maandus langevarjuga kagu pool Antslat meie 52. kaardiväediviisi rindelõigus. Oja talu neiu Hilda Reile andis talle esmaabi.

Kui kapten V. Sidorenkovilt hiljem küsiti, palju oli vaenlase lennukeid, vastas ta: «Ei lugenud. Hävitaja ei loe, vaid hävitab.» Nagu nähtub diviisi staabi operatiivosakonna andmeist, astus ta sel päeval võitlusse 44 vaenlase pommitaja ja 8 hävitajaga.[156] Olles enne seda sooritanud juba üle 200 eduka lahingulennu ja alla tulistanud 17 vaenlase lennukit, oli ta esitatud kõrgeima riikliku autasu saamiseks. 19. augustil anti talle Nõukogude Liidu kangelase austav nimetus.[157]

Meie vägede sissetung Peipsi ja Võrtsjärve vahelisele alale valmistas armeegrupi «Nord» juhtkonnale tõsist muret. Eriti ähvardav oli lõök läände — Valga ja Tõrva suunas. Kuna nõusolekut vägede väljaviimiseks Eestist ei antud, siis püüti olukorra päästmiseks kokku kraapida kõik võimalikud jõud. Ida-Preisimaalt toodi lennukeil Sangaste

[156] KMA, f. 364, nim. 6278, s.-ü. 153, l. 28.
[157] KMA, f. 242, nim. 2255, s.-ü. 7, l. 53.

lähistele 31. jalaväediviis ja lähematelt rindelõikudelt teisi väekoondisi.

16. augustil alustas vaenlane kuue jalaväediviisi suuruste jõududega ulatuslikke vasturünnakuid Vääsa ja Sangaste piirkonnast. Pealöök suunati 1. löögiarmee paremale tiivale ja liitekohta 67. armeega. Mõlema armee lahingukordadele sooritati massilisi õhurünnakuid. Päeva jooksul heideti meie vägedele umbes tuhat pommi. Vaenlase jalaväe ja tankide rünnakud olid esimesel päeval suunatud 14. kaardiväe laskurkorpuse lahingukordadele. Järgmisel päeval alustati rünnakuid ka 67. armee vasakul tiival edasitungiva 122. laskurkorpuse vägede vastu.[158]

1. löögiarmee paremal tiival võitlev 53. kaardiväe laskurdiviis lõi vasturünnakud mehiselt tagasi. Vaatamata vaenlase ülekaalukaile jõududele diviis päeva esimesel poolel ei taandunud. Temast vasakul võitlev 52. kaardiväe laskurdiviis, kelle vastu lõuna pool Sangastet suunati hulgaliselt tanke ja ründesuurtükke, oli aga sunnitud taanduma Vaha—Tiidu—Tagula joonele. Seega jäi lahtiseks naabri, 53. kaardiväe laskurdiviisi vasak tiib. Halvema ärahoidmiseks tõmbus ka viimane tagasi ning pidas õhtul lahinguid Härma—Mutika—Ilmjärve joonel. Hitlerlased jätkasid rünnakuid ja järgneva öö jooksul õnnestus neil 53. kaardiväe laskurdiviisi paremal tiival visalt võitlev kaardiväemajor A. Borissovi 159. kaardiväe laskurpolk kagu pool Härmat ümber piirata.

Olukorra taastamiseks ja ümberpiiratud polguga ühinemiseks viidi kohe lahingusse Antsla piirkonda jõudnud 23. kaardiväe laskurdiviis. Loodesse liikudes põrkas ta läbimurdnud vaenlasega kokku ida pool Matsit ja Madiset. Löönud tagasi hitlerlaste rünnakud, kindlustus ta nendes asustatud punktides, sest edasi liikuda ja ümberpiiratud polguga ühineda tal ei õnnestunud. Vaatamata sellele kergenes mõnevõrra Juusalauri ja Mutika vahel asuvais metsades võitleva polgu olukord.

14. kaardiväe laskurkorpuse vasakul tiival võitlev 52. kaardiväe laskurdiviis lõi küll tagasi mitu vasturünnakut, kuid oli siiski sunnitud vaenlase ülekaalukate jõudude survel taanduma läbi Kassi Kõlbini. See oli ka kõik, mida vaenlane oma vasturünnakutega suutis saavutada. 1. löögiarmee korraldas kiiresti oma read ümber. Antsla lähistele

[158] KMA, f. 301, nim. 6782, s.-ü. 677, l. 15.

asusid kaitsele 119. laskurkorpuse 376. ja 377. laskurdiviis. Suuri kaotusi kandnud 53. kaardiväe laskurdiviis tõmmati tagasi Koigu piirkonda, kus ta end uuesti lahingukorda seadis.

Kaardiväemajor A. Borissovi kaardiväe laskurpolk organiseeris ringkaitse ja võitles vaenlasega edukalt kolm ööpäeva. Leidnud piiramisrõngas nõrga koha, murdis polk 18. augusti õhtul sellest läbi ja ühines diviisi peajõududega. Eriti julgelt ja oskuslikult tegutsesid ringkaitse organiseerimisel ja piiramisrõnga läbimurdmisel kaptenid I. Podgornõi, V. Berdnikov, vanemleitnant N. Novožilov, leitnant I. Goljunski ja paljud teised.[159]

Koos A. Borissovi laskurpolguga võitles ka 122. tankibrigaadi 1. tankipataljoni roodukomandör leitnant P. Selivanov oma kolme allesjäänud lahinguvõimelise tankiga. Kolm päeva kestnud lahingutes tekitasid leitnant P. Selivanovi tankid oma tule ja roomikutega vaenlasele tõsiseid kaotusi. Piiramisrõngas võitlemisel ja sellest kaotusi kandmata väljatulekul, samuti ka «Marienburgi» kaitseliini läbimurdmisel ja edu arendamisel ning 13. augustil Sõmerpalu raudteejaama vabastamisel ülesnäidatud kangelaslikkuse ja vapruse eest anti leitnant Pjotr Selivanovile 23. märtsil 1945. a. Nõukogude Liidu kangelase nimetus.[160]

Vaenlase ülekaalukate jõudude läbimurre Sangaste lähistelt peatati põhja pool Antslat 14. kaardiväe laskurkorpuse jõupingutustega täielikult 17. augusti õhtuks. 1. löögiarmee grupeeris oma väed ümber ja asus 18. augustil uuesti pealetungile. Meie vägede esialgset ebaedu 16. augustil põhjustas laskemoona vähesus, mida kiirel edasiliikumisel ei suudetud küllaldasel hulgal järele vedada. Eriti oli puudus laskemoonast õhutõrjekahurväel, mistõttu vaenlase lennuvägi tekitas vasturünnaku esimesel päeval palju kahju. Lennurünnaku ajal sai haavata ka korpusekomandör kindralmajor P. A. Stepanenko.

Kuigi vaenlase pealetungijõud olid murtud, võttis ta ka järgnevatel päevadel Antsla ja Sangaste vahemail ette hulgaliselt vasturünnakuid, mida toetasid tankid ja lennuvägi, ning avaldas visa vastupanu. Sellele vaatamata liikusid Nõukogude väed uuesti edasi ja taastasid 23. augusti õhtuks endise olukorra. Seejuures olid 1. löögiarmee parema tiiva väed Härmast kuni Restuni ja vasaku tiiva väed

[159] KMA, f. 242, nim. 2255, s.-ü. 7, l. 53—55.
[160] KMA, f. 33, nim. 793756, s.-ü. 43, l. 5—7.

Tagulast kuni Tuulemäe raudteejaamani 16. augusti hommikustest positsioonidest isegi mõnevõrra kaugemale tunginud.[161]

3. Balti rinde vägede peamiste löögijõudude edukas edasiliikumine Tartu pealetungioperatsiooni esimesel etapil ja 1. löögiarmee väljajõudmine Sangaste rajooni lõi rinde vasakul tiival soodsa olukorra vaenlase Alūksne grupeeringu ümberpiiramiseks ja hävitamiseks. Kuid vaatamata Nõukogude vägede sügavale kiilumisele põhja ja loode poole Alūksnet jätkas vaenlase 50. armeekorpus visalt selle piirkonna kaitsmist.

1. löögiarmeest vasakul paikneval 54. armeel Tartu operatsiooni esimesel etapil pealetungiülesandeid ei olnud. Ta pidas vaid kohaliku tähtsusega lahinguid ja sidus sellega oma rindelõigu ees tegutsevaid vaenlase jõude Põhja-Lätis. Seoses sellega, et 1. löögiarmee lahingute raskuspunkt kandus Rõuge ja Antsla kaudu Sangaste suunda, anti 16. augustil 1. löögiarmee vasakut tiiba kattev 123. laskurkorpus (196., 285. ja 364. laskurdiviis) 54. armee koosseisu. Seega laienes 54. armee lahingutegevus operatsiooni teisel etapil ka Eesti NSV territooriumile.

Samal ajal, kui 1. löögiarmee parem tiib oli vaenlase ülekaalukate jõudude survel Sangaste juures sunnitud taanduma, alustasid armee vasakul tiival võitleva 12. kaardiväe laskurkorpuse ja 54. armee väed operatsioone Alūksne vabastamiseks. 198. laskurdiviis tungis sel päeval lõuna pool Mustjõge Virulase juurest Varstu suunas ja jõudis Singa—Ahela—Mikuni—Haava joonele. 33. laskurdiviis ründas samal päeval vaenlast kahel pool Rõuge—Krabi maanteed ja jõudis õhtuks Kaluga—Põru joonele.

Nendes suundades oli 12. kaardiväe laskurkorpuse väeosadel edu ka järgneval päeval. Korpuse paremal tiival võitlev 321. laskurdiviis arendas edu Karula suunas ja jõudis Lusti—Haabsaare—Kaika joonele. 198. laskurdiviis jõudis õhtuks Saru raudteejaama ja Hargla lähistele. 33. laskurdiviis vabastas aga Krabi, Soolätte ja Metsataga ning koostöös 321. laskurdiviisi 79. laskurpolguga ka Varstu ja Metsaküla.

Vaenlase tugeva vastupanu tõttu ei suutnud 12. kaardiväe laskurkorpuse väekoondised 18. augustil edu saavutada. Küll aga murdis 54. armee paremal tiival võitleva 123. laskurkorpuse 196. laskurdiviis ägedate lahingute tulemu-

[161] KMA, f. 301, nim. 6782, s.-ü. 677, l. 16—22.

sena läbi vaenlase kaitse Rogosi mõisa piirkonnas, vabastas Luutsniku ja laiendas läbimurret lõuna suunas. Jõudnud Läti NSV territooriumile ja vabastanud Staldesi, kohtas ta järgnevalt vaenlase tugevat vastupanu ja oli sunnitud peatuma Korneta lähistel.

Seega õnnestus 12. kaardiväe laskurkorpusel ja 54. armeel kolmepäevaste ägedate lahingute tulemusena 1. löögiarmee vasakul tiival sügavalt kiiluda vaenlase kaitsesse ning jõuda Taheva raudteejaama ja Hargla lähistele. 18. augusti õhtul asusid meie väed 25—50 km loode pool Alūksnet ja ähvardasid läbi lõigata vaenlase 50. armeekorpuse taandumisteid Gauja (Koiva) jõe taha. Kuna oli juba selge, et ka ulatuslik vastupealetung Sangaste lähistelt oli nurjunud, siis alustasid vaenlase 50. armeekorpuse väed taandumist ettevalmistatud kaitsejoonele Gauja jõe taha. Seda ära kasutades ründasid 54. armee väekoondised 19. augustil otsustavalt vaenlast, vabastasid Alūksne ning liikusid kohati edasi kuni 26 km.[162]

19. augustil sooritas surematu kangelasteo 198. laskurdiviisi 506. laskurpolgu üheksateistkümneaastane luuraja Pavel Antseborenko. Ta saadeti luuregrupi koosseisus taastama ühendust 1. pataljoniga Hargla piirkonnas. Täitnud ülesande, põrkas grupp tagasiteel kokku vaenlase ülekaalukate jõududega. Oma kaaslaste taandumise katmisel näitas noor luuraja üles erakordset julgust ja vaprust. Ebavõrdses võitluses lõppes Antseborenkol laskemoon ja vaenlane rõõmustas, et saab ta kätte elusalt. Kuid ta hävitas enda ja teda kinni võtma tulnud fašistid käsigranaadiga. Hiljem lahingupaigale saabunud polgukaaslased leidsid peale hukkunud P. Antseborenko veel 27 vaenlase surnukeha. Vapper Nõukogude luuraja oli oma täpse tulega nad hävitanud. Postuumselt anti talle Nõukogude Liidu kangelase austav nimetus.[163]

20. augustil grupeeriti rinde vasaku tiiva väed ümber. 12. kaardiväe laskurkorpus anti koos rindelõiguga üle 54. armeele. Seega jäi vaenlase väljakihutamine lõuna pool Valga—Petseri raudteed täielikult 54. armee ülesandeks. Jätkusid visad heitlused metsastel aladel lõuna ja edela pool Antslat.

321. laskurdiviis jätkas pealetungi Karula suunas. Hitlerlased olid siia koondanud suuri jõude ja võtsid ette sage-

[162] KMA, f. 242, nim. 2254, s.-ü. 73, l. 167, 180.
[163] KMA, f. 33, nim. 793756, s.-ü. 2, l. 355.

dasi vasturünnakuid. Surunud maha vaenlase vastupanu, jõudis diviis 20. augusti õhtuks Tohvri—Savi—Vana-Mendu joonele.

198. laskurdiviis jõudis samal ajal lahingutega Ähijärve—Apja joonele. Lõuna pool, Harglast kuni Saruni, oli diviisi rindejooneks Mustjõe põhjakallas.

Vaatamata aktiivsusele ei saavutanud 12. kaardiväe laskurkorpus ega ka teised 54. armee väekoondised järgnevatel päevadel erilist edu. Tuulemäe jaama—Karula—Hargla üldjoonel vaheldusid meie vägede rünnakud vaenlase vasturünnakutega. Alles 23. augustil õnnestus 198. laskurdiviisil forsseerida Mustjõgi ja jõuda Läti NSV territooriumil välja Gauja kaldale.

27. augustil õnnestus armee vasakul tiival 123. laskurkorpuse läbimurre piki Pihkva—Riia maanteed. Vabastati Ape ja jätkati edu arendamist. Järgmisel päeval murti vaenlase tugev vastupanu ka Melnupe jõel, liiguti päeva jooksul edasi kuni 15 km ja vabastati Gulbene. Päeva lõpuks taandus vaenlase 50. armeekorpus Gauja jõe taha, kuid hoidis enda käes mõningaid platsdarme jõe idakaldal.

Seoses Nõukogude vägede edasiliikumisega piki Pihkva—Riia teed taandusid hitlerlased 28. augustil ka Vaidava, Mustjõe ja Peetri jõe vaheliselt alalt (lõuna pool Mõnistet ja Harglat) Läti NSV territooriumile. Järgmisel päeval lõid 285. laskurdiviisi väed vaenlase välja Gaujienast ja jõudsid samuti Gauja jõe kaldale. Pingsate lahingutega forsseerisid 198. laskurdiviisi mõned allüksused jõe Karjamõisast Jaunmuiža suunas ning jätkasid võitlust platsdarmi laiendamiseks.[164] Seega oli 54. armee kogu rindel jõudnud Gauja jõe kallastele.

Kuigi hitlerlaste rünnak 1. löögiarmee vastu Sangaste lähistel oli 23. augustiks tagasi löödud ja vaenlane tõrjutud isegi kaugemale tema rünnaku lähtealustelt, jätkas ta vastupanu ja üritas uusi vasturünnakuid. Nii asus ta 24. augustil ründesuurtükkide toetusel rünnakule ida pool Tsirguliina ning haaras uuesti enda kätte Vanatare. Teistes lõikudes lõid 14. kaardiväekorpuse väeosad vasturünnakud tagasi ja parandasid oma positsioone.

25. augustil alustas 14. kaardiväe laskurkorpus uuesti pealetungi ja liikus kohati kuni 8 km edasi. Korpuse koosseisu antud 288. laskurdiviis sai käsu tungida vaenlase tagalasse. Alustanud 25. augusti hommikul lõuna pool Ote-

[164] KMA, f. 242, nim. 2255, s.-ü. 7, l. 63.

pääd pealetungi ja jõudnud õhtuks Pringi piirkonda, jätkas ta võitlust Mägiste raudteejaama pärast.

Järgmisel päeval asus 1. löögiarmee pealetungile kogu rindel. Vaenlase vastupanu murdes vabastati Sangaste ja liiguti päeva jooksul edasi kuni 16 km. Sealjuures jõudsid 14. kaardiväe laskurkorpuse 288. ja 56. laskurdiviis Väikese Emajõe äärde, esimene vastu Soe asulat, teine Soorust 2 km põhja pool. 23. kaardiväe laskurdiviis möödus Tsirguliinast põhja poolt ning jätkas võitlust Tartu—Valga maanteel. Samal ajal 7. laskurkorpuse 245. laskurdiviis surus maha vaenlase tugeva vastupanu soisel alal lõuna pool Verioja ning jõudis Laatsi—Kurista joonele.

27. augusti hommikul vabastasid 1. löögiarmee väed Tsirguliina. Jõudnud aga Igaste juures Väikesele Emajõele, kohtasid pealetungivad väed tugevat tõkketuld «Valga» kaitseliinilt ja enam edasi liikuda ei suutnud. Ainult 288. laskurdiviisi ühel pataljonil õnnestus jõgi forsseerida Soka juures.

Väikesele Emajõele suunati ka 67. armee vasakul tiival tegutseva 122. laskurkorpuse löök. Läbi Kuigatsi saabunud 43. laskurdiviis hõivas jõe parema kalda Plinskast Käreni. Elva lähistelt edelasse liikunud 98. laskurdiviisi 4. laskurpolk jõudis Pikasillale, forsseeris jõe ja hõivas teeristi vastaskaldal.[165]

Lahingutes Väikese Emajõe forsseerimisel paistis oma kangelaslikkusega järjekordselt silma 4. laskurpolgu reamees Grigori Kalinitšenko. Mehisust ja vaprust oli ta ilmutanud juba 24. augustil Strachwitzi tankikolonni purustamisel Elva lähistel. Lahingutes 24. ja 27. augustil ülesnäidatud vapruse ja kangelaslikkuse eest anti reamees G. Kalinitšenkole Lenini orden ja Nõukogude Liidu kangelase kuldtäht.[166]

Seega olid 67. armee 122. laskurkorpus ja 1. löögiarmee jõudnud Väikese Emajõe ning 54. armee Gauja jõe kallastele ja loonud mõned sillapead vastaskaldal. Laias ulatuses neid «Valga» kaitseliini katvaid vesitõkkeid ületada ei õnnestunud.

Vastavalt Kõrgema Ülemjuhatuse Peakorteri direktiivile 26. augustist hakkas 3. Balti rinne valmistuma Väikese Emajõe ja Gauja jõe joonelt Riia pealetungioperatsiooniks.

Mis oli samal ajal toimunud rinde paremal tiival?

67. armee edasitungi kiirendamise eesmärgil andis rinde

[165] KMA, f. 242, nim. 2255, s.-ü. 7, l. 60—64.
[166] KMA, f. 33, nim. 793756, s.-ü. 20, l. 145.

sõjanõukogu 12. augustil direktiivi dessantoperatsiooniks üle Lämmijärve Mehikoorma piirkonnas. Peakorter eraldas dessantoperatsiooniks Leningradi rinde reservist 191. laskurdiviisi. See diviis oli Gdovi rajoonis saanud kolmekuulise ettevalmistuse järve ületamiseks ja teda oli kavatsetud kasutada dessandiks Rannapungerja rajoonis. Diviisi tugevdati kuulipildujate ja suurtükkide üksikpataljonide ning inseneriväeosadega. Samuti määrati dessandi koosseisu Punalipulise Balti Laevastiku 25. üksik jõelaevade brigaad, kelle komandör 2. järgu kapten A. Aržavkin oli selle dessandi üks initsiaatoreid. Dessantgrupi juhatajaks määrati 3. Balti rinde juhataja asetäitja kindralleitnant A. Gretškin.[167]

Dessantoperatsioon algas ööl vastu 16. augustit. Esimene ešelon liikus välja Zeltsa jõe suudmest, järgmised aga jubạ Pnevost. Peipsi läänekaldal kaitsel asunud hitlerlaste 207. julgestusdiviisi ja tema koosseisu arvatud eesti «omakaitselastest» formeeritud 1. ja 5. piirikaitserügemendi allüksused avastasid laevade liikumise alles siis, kui viimased olid vaid umbes 1,5 km kaldast. Dessandi ette tõmmatud suitsukate võimaldas kaldale läheneda kaotusteta. Vaenlane püüdis küll dessandi maabumist takistada, kuid suurtükitulega järve idakaldalt ja laevadelt suruti tema tulesüsteem maha. Maabunud väeosad alustasid kohe platsdarmi laiendamist. Vaenlase vasturünnakuid ja vastupanu ületades liikus dessantgrupp edasi, vabastas Jõepera, Kalasaare, Pihuste, Küka ja teeristi Meeksi vallamaja juures ning pidas 16. augusti õhtul lahinguid Laane, Haavametsa ja Aravu lähistel. 17. augusti hommikul jätkati lahingutega edasiliikumist lääne suunas.

Lämmijärve dessantoperatsiooni iseloomustas aktiivne lennuväe tegevus mõlemalt poolt. Vaenlase pommirünnakute tagajärjel hukkus dessantlaevu ja tekitati muud kahju. Meie hävituslennuväe üksused pidasid mitu õhulahingut Laane, Haavametsa, Rasina ja Võnnu kohal. Tulistati alla 8 vaenlase lennukit ja hajutati kuni 28 lennukist koosnevaid ründegruppe. Ründelennuvägi pommitas vaenlase toetuspunkte Rasinal ja Kastmekojas, suurtükiväe positsioone ning autokolonne Läänistel, Võnnus, Moostes, Kuristal ja Kavastus. Õhuluure tegi kindlaks, et vaenlase lennuvägi tegutseb Tartu aerodroomilt. Nüüd otsustati see lennubaas hävitada. 4. lähispommitajate polgu kümne pom-

[167] KMA, f. 242, nim. 2255, s.-ü. 7—23, l. 45—50.

mitaja rünnakut 17. augustil juhtis polgu komandör kaardiväemajor V. Morozov. Fotokontrolli andmeil viidi lennuväli täielikult rivist välja ja õhiti ladu laskemoonaga. Rünnaku efektiivsust kinnitab asjaolu, et kolmel järgneval päeval ei startinud Tartu lennuväljalt ühtegi lennukit.

Samal ajal ruttasid dessantgrupile vastu 67. armee parema tiiva väeosad. Pihkva järve läänekalda ja Petseri—Tartu vahelisel suurte metsamassiividega aladel arendasid pealetungi 14. kindlustatud rajooni kuulipildujate ja suurtükkide üksikpataljonid. Pärast Leevaku ja Räpina vabastamist tungisid nad piki Pihkva järve läänekallast visalt põhja poole. 16. augusti esimesel poolel vabastasid polkovnik S. Demidovi 86. laskurdiviisi väeosad Põlva alevi ja raudteejaama ning jätkasid pealetungi. 17. augusti keskpäevaks hõivati Mooste. Vaenlasele tähtis Räpina—Ahja maantee oli läbi lõigatud. Üks diviisi eelsalk tungis seejärel Lahu kaudu Rasinale, kus ühines Lämmijärve forsseerinud dessantvägedega. Samal päeval ühinesid dessantgrupiga ka 67. armee paremal tiival piki Peipsi läänekallast edasiliikunud 14. kindlustatud rajooni pataljonid.[168]

18. augustil dessantgrupp kui iseseisev väekoondis likvideeriti ja Lämmijärvest ületoodud väeosa allutati 67. armeele. Grupi koosseisu kuulunud 91. laskurdiviisi eelosad jõudsid aga Ahja jõele Läänistest kuni Piirojani. Hävitanud jõe idakaldal vaenlase, forsseeriti jõgi ja jätkati pealetungi Võnnu suunas.

Dessantgrupi operatsioon aitas segamini lüüa vaenlase vasaku tiiva kaitse ja soodustas seega 67. armee edasitungi. Juba dessantoperatsiooni esimese päeva jooksul muutusid hitlerliku väejuhatuse arvamused oma olukorra kohta kardinaalselt. Veel 16. augusti hommikuses ettekandes teatas armeegrupi «Nord» staabiülem, et 18. armee vasakul tiival ja Peipsi järvel on vajalikud abinõud tarvitusele võetud ja ta ei näe seal mingit tõsist ohtu. Kuid sama päeva õhtul oli ta sunnitud tunnistama, et «Tartu juures tabab meid suur õnnetus, mille vastu me midagi parata ei saa».[169]

Hitlerlastele tekitasid neil päevil peavalu ka fašistlikku armeesse mobiliseeritud eestlased. Armeegrupi «Nord» staapi Siguldasse saabusid murettekitavad ettekanded. Paljud väevõimuga Saksa mundrisse topitud eestlased ei

[168] KMA, f. 424, nim. 10189, s.-ü. 1425, l. 275.
[169] Kriegstagebuch Heeresgruppe «Nord». Sissekanded, 16. 8. 44 kell 09.25 ja 20.15.

tahtnud Punaarmee vastu sõdida ja jooksid laiali. See algas soojade ilmade tulekuga kevadel, kestis kogu suve ja jätkus ka nüüd.[170]

Lämmijärve dessandi ajal jätkasid 67. armee peamised löögijõud edu arendamist Tartu suunas. Juba 16. augustil ründasid 116. laskurkorpuse väekoondised vaenlast laial rindel Petseri—Tartu raudtee ja Võru—Tartu maantee vahelisel lõigul Põlva ja Ihamaru suunas. Temast vasakul tegutsev 122. laskurkorpus suutis vaenlase ägedat vastupanu murdes õhtuks välja jõuda Puskaru—Erastvere teele, 189. laskurdiviis pidas aga lahinguid Erastvere pärast. Korpuse vasakul tiival võitleva 43. laskurdiviisi üks polk pidas selle päeva õhtul lahingut Kärgulast loode pool, kaks polku liikusid aga läbi Rummi Urvaste suunas, et arendada edu vasakult tiivalt.

17. augustil tungisid 67. armee parema tiiva ja keskosa väekoondised edukalt edasi ja vabastasid palju asustatud punkte. 116. laskurkorpuse 291. laskurdiviis hõivas Vastse-Kuuste mõisa ja Karilatsi ning jätkas võitlust Vastse-Kuuste raudteejaama, Tihase ja Kelmi pärast. 326. laskurdiviis ründas pärast Ihamaru ja selle ümbruse vabastamist Vana-Piigaste suunas asuvaid kõrgendikke.

122. laskurkorpuse parema tiiva väekoondised hõivasid pärast ägedaid lahinguid täielikult Ihamaru—Kanepi maantee ja mitu asustatud punkti sellest läänes. Korpuse vasakule tiivale langes aga Sangaste lähistelt alanud vaenlase vasturünnak. 1. löögiarmee ja 67. armee liitekohas edasitungiv 43. laskurdiviis põrkas lääne pool Koorastet kokku tugevate rünnakujõududega. Diviisi lahingukordi pommitati pidevalt õhust ja päeva jooksul tuli tagasi lüüa kümme vasturünnakut. Diviisi edasiliikumine peatati.

Vaenlase jõulised rünnakud 43. laskurdiviisi vastu jätkusid ka järgnevatel päevadel. Diviis kattis aga kindlalt 1. löögiarmee 14. kaardiväe laskurkorpuse paremat tiiba ega lasknud vaenlast tungida tema tagalasse. Samuti kaitses ta Tartu suunas edasitungiva 67. armee vasakut tiiba ja teenis auga talle hiljem antud «Tartu» nimetuse.

17. augusti hommikupoolikul tungisid teised 122. laskurkorpuse väeosad raskeid lahinguid pidades siiski veel edasi ja vabastasid Kanepi. Päeva lõpuks tõid hitlerlased aga kohale värskeid jõude ja osutasid järjest tugevamat vastu-

[170] Kriegstagebuch Heeresgruppe «Nord». Sissekanded, 18. 8. 44 kell 12.20 ja 18.50.

panu. Kahel järgmisel päeval 122. laskurkorpuse väekoondised edasi liikuda ei suutnud. 18. augustil löödi tagasi kakskümmend kaks ja 19. augustil kakskümmend üks tankide ja ründesuurtükkide toetusel teostatud vasturünnakut. Jätkus vaenlase lennuväe aktiivne tegevus. Verised lahingud Karaski—Vana-Piigandi—Jõksi—Kooraste—Koigu joonel ei vaibunud hetkekski.

Ööl vastu 20. augustit grupeeriti 122. laskurkorpuse jõud ümber. Parema tiiva kaitseks Karaski—Jõksi joonele jäeti vaid kaks laskurpolku. Ülejäänud korpuse väeosad koos tugevdusjõududega koondati aga pealetungi kesklõiku, lääne pool Kanepit asuvasse metsa. Varajastel hommikutundidel jätkas vaenlane vastupanu veel endistelt positsioonidelt, kuid õige pea hakkas ta piki Võru—Tartu maanteed edukalt edasi tungiva 116. laskurkorpuse ähvarduste mõjul ka 122. laskurkorpuse parema tiiva eest taanduma. Soodsat olukorda kasutades läksid korpuse rindelõigu keskele koondatud väed kohe pealetungile ja hakkasid vaenlase visa vastupanu murdes liikuma Elva suunas. Korpuse vasakul tiival avaldasid hitlerlased 43. laskurdiviisile vihast vastupanu kuni keskpäevani. Siis murdis ka see diviis vaenlase kaitsest läbi ja alustas pealetungi Otepää suunas.

Murdes vaenlase visa vastupanu, jõudsid 67. armee väed 22. augusti õhtuks Tartu lähistele. Armee paremal tiival liikunud 14. kindlustatud rajooni kuulipildujate ja suurtükkide üksikpataljonid olid lähenemas Emajõe kallastele selle alamjooksul.

Lämmijärve dessantoperatsiooni teostanud 191. laskurdiviis, kes 19. augustist arvati 116. laskurkorpuse koosseisu, oli pärast Võnnu vabastamist liikunud lahingutega läbi Hammaste ja jõudnud Sootaga—Päkste joonele. Teistest korpuse väekoondistest forsseeris 86. laskurdiviis suitsukatte varjus 18. augustil Ahja jõe Kärsa juures. Liikunud läbi Ahja, Metsküla ja Lootvina, jõudis diviis Sipele. Küti juures toimus 284. laskurpolgul äge lahing, kus löödi puruks kümmekond vaenlase tanki, ründesuurtükki ja soomustransportööri. See kergendas märgatavalt vasakpoolse naabri — 291. laskurdiviisi 309. laskurpolgu olukorda, kes lõuna pool Rebase raudteejaama pooleldi ümberpiiratuna lõi ränki lahinguid vaenlase ülekaalukate jõududega. 22. augusti õhtuks hõivas 291. laskurdiviis Kambja. 86. laskurdiviis tungis oma vasaku tiivaga Tatra jõe joonele, parema tiiva vägedega jätkas aga lahinguid Reola raudteejaama pärast.

326. laskurdiviis surus end 19. augustil julge löögiga Vana-Prangli juurest Tartu—Otepää maanteele põhja pool Pangodit. Veelgi hoogsamalt ründas diviis järgmistel päevadel. Ta lõi tagasi mitu vaenlase tankide toetusel ettevõetud vasturünnakut ning lõikas 21. augusti õhtupoolikul läbi Tartu—Valga raudtee Vapramäe ja Peedu jaama vahel. 22. augustil pidas diviis vaenlase vasturünnakuid tagasi lüües lahinguid Nõo vabastamiseks.

122. laskurkorpuse väekoondised asusid 22. augusti õhtuks järgmistel positsioonidel: 189. laskurdiviis oli jõudnud Elva jõe äärde kagu pool Elvat ning vabastanud Varesepalu, jätkas lahingut sellest ida pool. 98. laskurdiviis oli välja jõudnud Päidla — Kiisa joonele. 43. laskurdiviis pidas juba teist päeva tänavalahinguid peaaegu täiesti mahapõletatud Otepää linnas. Selle diviisi üks laskurpolk asus Väikese Emajõe idakaldal Pühajärvest kuni Turuni. Siin lõppes 67. armee rindelõik. Sellest lõuna pool võitlesid juba 1. löögiarmee väekoondised.[171]

Seega oli tekkinud soodne olukord Tartu vabastamiseks. 22. augusti õhtul andis 67. armee juhataja lahingukäsu, mille kohaselt 20. augustil rinde reservist saabunud 118. laskurkorpus pidi andma pealöögi Kambjast Ilmatsalu suunas, mööduma Tartust lääne poolt, forsseerima Emajõe Müta mõisa — Kärevere lõigus ning koos lõunast pealetungiva 116. laskurkorpusega vabastama Tartu. Armeejuhataja sellist otsust — anda Tartu vabastamisel pealöök Tartust möödudes — dikteerisid maastikutingimused. Tartu asub kahe suure vesitõkke — Peipsi ja Võrtsjärve — vahelisel maa-alal. Kagust ei luba Tartule läheneda Emajõe ja Reola soine luht, mis ulatub kuni linnani. Läänes ja edelas on Tartu lähised aga tugeva pinnasega, mis võimaldavad igat liiki sõjatehnika kasutamist. Lisaks sellele katab seda umbes 10 km laiust maa-ala lääne poolt läbipääsmatu Laugesoo.

Tartu pealetungioperatsiooni teise etapi alguseks sai rinne juurde soomusmasinaid. 23. augustil oli 67. armee käsutuses 108 tanki ja 198 liikursuurtükki. Kokku tegutses rinde pealetungilõigus kaks tankibrigaadi ning kolm tanki- ja üheksa liikursuurtükkide polku.

Tugevnes ka lennuväe toetus. 22. augustil saabus juurde 7. Sevastoopoli- ja Zaporožje-nimeline ründelennuväe korpus kahe diviisiga. Sellest alates kuulus 14. lennuväearmeesse

[171] KMA, f. 424, nim. 10189, s.-ü. 1425, l. 320—322.

kuus diviisi. Nende käsutuses oli üle 650 lennuki, millest enamiku moodustasid ründelennukid.[172]

14. lennuväearmee pidas augustis 141 õhulahingut, milles tulistati alla 174 vaenlase lennukit. Aerodroomidel hävitati 9 ning seniitsuurtükiväe tule läbi kaotas vaenlane 47 lennukit. Heideti alla üle 110 000 pommi, mis kogusummas kaalusid 953 tonni, kulutati 37 000 mürsku ja ligemale 700 000 padrunit.[173] Peaaegu kolmandik kõigist õhulahinguist peeti kolmel päeval, mil toimus üldpealetung Tartule. Õhulahinguis Tartu all tulistasid meie hävitajad 24. augustil alla 27 ja järgmisel päeval 29 vaenlase lennukit. Olgu tähendatud, et Nõukogude Informatsioonibüroo teateil kaotas vaenlane 24. augustil kogu Nõukogude rindel 72 ja 25. augustil 79 lennukit.[174] Nii et vaenlase kaotused Tartu juures moodustasid sellest märgatava osa.

Tartu pealetungioperatsiooni käigus toimunud lahingutes kirjutasid 14. lennuarmee lendurid palju kangelaslikke lehekülgi Suure Isamaasõja ajalukku. Need moodustasid osa sellest panusest võidu heaks, mille eest anti Nõukogude Liidu kangelase aunimetus Mihhail Afanasjevile, Aleksandr Bražnikovile, Boriss Kabiševile, Leonid Kuznetsovile, Vassili Lukašinile, Vassili Lutsenkole, Ivan Meilusele, Gumer Minnibajevile, Pavel Semakile ja mitmele teisele tublile lendurile.

Tartu vabastamisel pealöögi andjaks määratud 118. laskurkorpus 22. augustil lahingutegevusest osa ei võtnud. Järgneval ööl vahetas ta välja Tatra jõe joonel tegutsenud 291. laskurdiviisi. Seega asus ühe diviisi asemele terve korpus. Tema käsutusse anti tankibrigaad, kolm liikursuurtükkide polku, neli suurtükiväe brigaadi ning reaktiivmiinipildujate polk.

Vaatamata jõudude ja sõjatehnika ülekaalule Tartu pealetungilõigus, toimusid lahingud vahetult linna pärast kolm päeva. Seda põhjustas vaenlase äge vastupanu. Ta kaitses Tartut kui tähtsat teedesõlmpunkti ja väravat, mille kaudu võis pääseda Kesk- ja Põhja-Eestisse ning operatiivgrupi «Narva» tagalasse. Seetõttu tõi ta Nõukogude vägede peatamiseks ja tagasitõrjumiseks vägesid ja sõjatehnikat rinde teistelt lõikudelt.

Üldpealetung Tartule algas 23. augusti hommikul katjuu-

[172] KMA, f. 364, nim. 6278, s.-ü. 131—132, l. 4.
[173] KMA, f. 242, nim. 2254, s.-ü. 400, l. 71.
[174] KMA, f. 364, nim. 6276, s.-ü. 124—125, l. 52, 55, 60; «Правда», 26. ja 27. augustil 1944.

šade kogupaugu ja 10-minutilise ettevalmistava suurtükitulega. Pärast suurtükiväetule kandmist vaenlase kaitse sügavusse tõusid laskurväeosad tankide toetusel rünnakule. Nad ületasid Tatra jõe, murdsid läbi kindlustatud positsioonidest Reola—Aakaru—Unipiha—Kolga joonel ning sundisid vaenlase taanduma.

Pealetungi esimesel päeval liikusid 118. laskurkorpuse väeosad kohati edasi kuni 15 km. 146. laskurdiviis koos tankidega jõudis Tartu vahetule lähisele — Variku raudteejaama ja tankitõrjekraavi joonele, kus õhtu saabumisel pidas ägedaid lahinguid. Edukaim oli 282. laskurdiviis, kes koos 16. tankibrigaadiga jõudis välja Tartu—Viljandi maanteele Pihva ja Ränna vahel. Selle diviisi 874. laskurpolk vabastas Rahinge ja jätkas lahinguid Tartu—Ilmatsalu teele jõudmiseks.

Raske ülesanne tuli täita 116. laskurkorpuse 86. laskurdiviisil. 169. laskurpolk alampolkovnik A. Tšornõi juhtimisel alustas pealetungi Reola raudteejaamale. Selle vabastanud, tuli tal ületada lai Reola soo ja soiste kallastega Konsu jõgi. Vaenlasel olid soodsad kaitsepositsioonid. Tema käsutuses olid kõrgendikul asuvad kivihooned, kust ta hoidis tule all idasse ja lõunasse laiuva lageda soo. Raskes olukorras oli ka alampolkovnik V. Pokaljuhhini 330. ja alampolkovnik G. Semenko 284. laskurpolk. Mõlemad alustasid pealetungi Tatra jõelt. Nad pidid ületama laia ja peaaegu lageda soo ning soiste kallastega jõe. Vaenlane asus ees kõrgendikul, kust lahinguväli oli hästi nähtav ja tulistatav. Vaatamata sellele näitasid 86. laskurdiviisi väeosad üles kangelaslikkust ja täitsid neile pandud lahinguülesande. Päeva lõpuks jõudis diviis välja Kambja—Võru teeristi ja Uhti pooljaama joonele.

Armee vasakul tiival jätkus 122. laskurkorpuse edasitung. Tema 189. laskurdiviis võitles Elva pärast. 98. laskurdiviis ületas Elva jõe Kutsari juures ja liikus edasi Uderna suunas. 43. laskurdiviis vabastas üle kahe päeva kestnud lahingutega Otepää ja tungis edasi Puka—Palupera suunas.

Teisel pealetungipäeval, s. o. 24. augustil vabastas 116. laskurkorpuse 191. laskurdiviis Aardlapalu ja lähenes Haaslavale. 86. laskurdiviis hõivas Võru maantee, Tartu—Petseri raudtee ristumiskoha enne Tartut ja Ülenurme ning jätkas võitlust Tõrvandi pärast. Lahingud olid siin väga ägedad ja ohvriterikkad. 291. laskurdiviis jõudis õhtuks Saia—Variku teest umbes 1 km lõuna pool Tartu—Petseri ja Tartu—Valga raudtee vahelisele alale. 146. laskurdiviis jätkas ägedaid lahinguid Variku raudteejaama ja tankitõrjekraavi

pärast. Vaenlase tugeva tule tõttu korpuse väeosad sel päeval linna siseneda ei suutnud.

Edukas oli sel päeval jällegi 282. laskurdiviis, kes koos tankide ja liikursuurtükkidega jõudis välja Tartu—Tallinna maanteele, hõivas kell 16.30 Kärevere silla Emajõel ja liikus edasi Kärevere mõisa suunas. Selle diviisi 877. laskurpolk alampolkovnik S. Torgašini juhtimisel tungis edasi Laeva poole, teised laskurpolgud pöördusid aga Kärevere mõisast kirdesse ning vabastasid Lepiku ja Kämara. Meie vägede jõudmine Emajõe põhjakaldale ähvardas ümberhaaramisega Tartus asuvaid vaenlase vägesid.

Selleks et nurja ajada meie vägede pealetungi Tartule, võttis vaenlane ida pool Elvat ette jõulise vasturünnaku 67. armee vasakul tiival tegutseva 122. laskurkorpuse pealetungilõigus. Sellest kujunes üks suurimaid tankilahinguid Nõukogude Eesti vabastamisel. Vaenlase kahest tankibrigaadist moodustatud väekoondis, mida juhatas «tankikrahv» kindralmajor Strachwitz, toodi Elvasse Riia lähistelt. Sellesse oli koondatud umbes 130 tanki ja ründesuurtükki, umbes paarsada soomustransportööri ja muud raskerelvastust. Saabunud raudteel Valka, jätkas ta oma jõul liikumist ja sisenes ööl vastu 24. augustit Elva. Strachwitz ise ja ta operatiivosakonna ülem said aga liiklusavariis vigastada ja Elva ei jõudnud.

Vaenlase tankigrupi ülesanne oli tungida Elvast Kambja suunas 67. armee tagalasse, anda löök Tartu suunas pealetungivatele Nõukogude vägedele selja tagant, desorganiseerida pealetungijate tegevus ja ühineda seejärel Tartut kaitsvate vägedega.

Ootamata kõigi oma jõudude koondumist, alustas Strachwitzi tankikoondis 24. augusti hommikul otsustavat rünnakut. Vaenlase esialgse löögi võttis vastu 189. laskurdiviis. Peatselt saabusid kohale ka 690. ja 1246. tankihävitus-suurtükiväe polk — alampolkovnik K. Silantjevi ja polkovnik K. Šamajevi juhtimisel. Kirde ja edela pool Elvat võitlevate laskurdiviiside aktiivne tegevus võttis vaenlaselt võimaluse reservide juurdetoomiseks. Heitluse kõige kriitilisemal momendil langes oma vaatluspunktis 189. laskurdiviisi komandör kindralmajor P. Potapov ja sai haavata tema asetäitja poliitalal alampolkovnik P. Kovešnikov. Ühiste jõupingutustega vaenlase rünnak siiski peatati ja tema tankirusikas purustati. Nelja kilomeetri pikkusel teel Elvast kuni Tamsani suitsesid selle päeva õhtul poolsada vaenlase tanki ja ründesuurtükki

ning muu sõjatehnika. Vaenlase kaotused olid suured ja tal ei õnnestunud 67. armee tagalasse tungida.

Kolmanda pealetungipäeva varahommikul alustasid 86. ja 146. laskurdiviis lahingutegevust Tartu vabastamiseks.

86. laskurdiviis alustas rünnakuid kell 4 hommikul ja tungis linna piki Võru tänavat. Vaenlane tulistas akendest, keldritest, katustelt. Tänavalahingutes vabastati kvartal kvartali järel. Vägede sisenemisel kostsid linnast tugevad plahvatused. Vaenlane laskis õhku elevaatori, Riia maantee viadukti ja rea teisi tähtsamaid objekte.

Kella 14-ks vabastas diviis linna idapoolse osa kuni Emajõeni. Üksikud vaenlase grupid selles piirkonnas avaldasid veel vastupanu ja nende likvideerimine jätkus. Et kõik sillad linnas olid õhitud, otsustati praeguse jõesadama kohalt Emajõge forsseerida. See koht oli jõe ületamiseks sobiv. Ümberringi seisid metsamaterjali virnad, mis hästi varjasid allüksuste lähenemist jõele. Samuti oli jões palke, mis algul hõlbustasid laskurväeosade üleminekut ja hiljem ülekäigu ehitamist. Vastaskaldal polnud ehitisi, mis oleksid seganud vaatlust või forsseerijatele tuletoetust.

Esimesena ületas kella nelja paiku jõe 169. laskurpolgu 2. pataljon major N. Jeršovi juhtimisel. Pärast seda, kui jõe põhjakaldale oli loodud platsdarm, hakkasid samast kohast üle minema ka teised allüksused. Polgu read olid küll pikaajaliste lahingute käigus hõredaks jäänud, kuid vaatamata sellele laiendati miinipilduja- ja kahuritule toetusel platsdarmi ning vabastati veel enne pimeduse saabumist mitu Ülejõe linnaosa kvartalit.

Sama diviisi 330. laskurpolk, kes oli linna sisenenud diviisi vasakul tiival ja võidelnud koos 768. liikursuurtükkide polguga, koondus pärast linna keskosa kvartalite vabastamist samuti jõesadama rajooni ja ületas jõe. Linna põhjakaldal kohtasid nad veel ägedamat vastupanu kui linna lõunaosas. Saabuva õhtu ja öö jooksul puhastasid diviisi väeosad siiski linna kirdeosa vaenlasest ning jõudsid Anne mõisa ja Lohkva küla vahelisele alale.

25. augusti hommikul sisenes linna ka 146. laskurdiviis, kes esialgse käsu kohaselt pidi Tartust vasakult mööduma. Öö jooksul võttis ta aga üle oma parempoolse naabri, 291. laskurdiviisi pealetungilõigu ja sai ülesandeks vabastada linna lääneosa.

Koos juurdeantud soomustankijõudude ja suurtükiväe ning reaktiivmiinipildujate üksustega murdis 146. laskurdiviis endale teed Tartusse läbi vaenlase kaitseliini Partsi—

Piiri—Valli—Räni—Ränna joonel. See oli sügavalt ešeloneeritud kaitsepositsioon, mille moodustasid täisprofiilkaevikud tihedate miiniväljade, tankitõrjekraavide ja traattõketega. Vaenlane kaitses end erakordse ägedusega ja tuli korduvalt vasturünnakuile. Vaatamata sellele murti öösel vaenlase kaitsest läbi ja polkovnik F. Gontšarenko 512. laskurpolk jõudis välja Tartu—Viljandi maanteele. Hoogsa äkkrünnakuga tõrjuti vaenlane linna servast eemale ja kell 7 hommikul siseneti linna. Algasid tänavalahingud Veeriku ja Tähtvere linnaosas. Tartu ülikoolihoone päästmiseks moodustati eriline ründerühm automaaturitest ja sapööridest, kes liikus otsustavalt ette ja täitis oma ülesande auga. 320. kaardiväereaktiivmiinipildujate polgu komandör alampolkovnik N. Silin ja tema luurajad päästsid tartlastele veetorni.

Samal ajal sisenesid linna ka diviisi teised polgud. 608. laskurpolk lõi lahinguid Tammelinnas ja suundus sealt kesklinna. 698. laskurpolk liikus lahinguid lüües Maarjamõisa kaudu raudteejaama suunas, mille hõivas kella 11 paiku. Laskurallüksustega koos tegutsenud tankid ja liikursuurtükid läbisid linna keskosa ja koondusid jõe äärde, et toetada ja katta oma tulega laskurväeosade jõest üleminekut.

146. laskurdiviisi polgud forsseerisid jõe eri kohtadest, kasutades kõiki käepärast olevaid vahendeid. Tankide, liikursuurtükkide ja suurtükiväe tule toetusel ületasid jõe algul üksikvõitlejad paatidel ja käsirelvadega ning lõid sillapead. Samal ajal löödi palkidest ja laudadest kokku parvi ning nendega viidi üle miinipildujaid, kahureid ja laskemoona. Juba keskpäeval oli Emajõe ületanud ja vastaskaldal sillapea hõivanud grupp 608. laskurpolgu võitlejaid. Vaenlane ründas neid pidevalt, kuid kõik tema rünnakud löödi tagasi.

Pealetungihoo suurendamiseks ja vaenlasele ümberpiiramise ähvarduse loomiseks viidi 25. augusti hommikul lahingusse ka 128. laskurdiviis. Tema kaks polku liikusid öö jooksul kiirmarsil Keerilt Emajõe äärde. 533. laskurpolk saabus kell 7 Kvistentali alla, kuid tal puudusid vahendid jõe ületamiseks. 3. laskurroodu vanem, kommunist Oleinik ujus vaenlase tugeva tule all üle jõe ja tõi vastaskaldalt kaks paati. Tema eeskujule järgnes kommunistlik noor Suhhanov. Vaatamata vaenlase raevukale vastupanule läksid eelsalgad toodud vahenditega üle jõe ja lõid platsdarmi. Lõunaks oli polk jõe forsseerinud. Seejärel murdis ta läbi vaenlase kaitsest kõrgel vastaskaldal, ületas Tartu—Jõgeva maantee ning vabastas mõne tunni jooksul Aruküla, Riistapuu ja Vahi.

Diviisi teistest polkudest pidas 741. laskurpolk major G. Tšurganovi juhtimisel hommikust saadik ägedaid lahinguid Vorbuse pooljaama pärast ja vabastas selle kella 11-ks. Lõuna paiku forsseeris polk 285. üksiku pontoonsillapataljoni abiga Emajõe ida pool Jänese raudteesilda. Seejärel tõrjus ta hitlerlased jõe põhjakaldalt minema, vabastas Maramaa ja väljus Tartu—Jõgeva maanteele. 374. laskurpolk jätkas major A. Sestaki juhtimisel võitlust Puhja pärast.

Vaenlane ründas tankidega korduvalt 128. laskurdiviisi väeosi, püüdes neid Tartu—Jõgeva maanteelt minema suruda. See tal ei õnnestunud. 128. laskurdiviisi poolt loodud platsdarm ja julge haare ähvardas linnas võitlevaid vaenlasi ümberpiiramisega.

Ennastohverdavalt tegutsesid lahingute käigus 149. üksiku sapööripataljoni sapöörid. Üle kahe tunni ehitasid nad vaenlase ägeda tule all Emajõele ülekäike. Kaks korda pommitasid ülekäigu ehitajaid vaenlase lennukid. Vaprad sapöörid lõpetasid töö õigeks ajaks. Üle silla läksid jalavägi ja sõjatehnika.

Linna põhjaosas olid lahingud veelgi ägedamad kui lõuna pool jõge. Paljud tänavad olid mineeritud, peaaegu iga maja kohandatud tulistamiseks. Siiski jõudsid Emajõe ületanud allüksuste eelsalgad päeva lõpuks linna põhjaservale Jaama mõisa, kasarmute ja kalmistu rajooni.[175]

146. laskurdiviisi paljude vaprate võitlejate seast paistis eriti silma diviisi lemmik, 608. laskurpolgu 1. pataljoni komandör major Tarass Rõmar, kes oli siis vaid 21-aastane. Teda armastati julguse, arukuse, seltsimehelikkuse, komandörimeisterlikkuse ja võrratu organiseerimisvõime pärast. Oma pataljoniga oli ta kirjutanud palju kuulsaid lehekülgi võitluses fašistide vastu. Kõige raskemad ülesanded anti temale. Ka Tartu vabastamisel paistis ta koos oma pataljoniga silma.

Major T. Rõmari pataljoni 2. roodu komandöriks oli eestlane vanemleitnant Rudolf Bertel. Tema rood oli oma lahinguvapruselt esimesi pataljonis. Julgelt murdis ta läbi vaenlase kaitsest ka Tartus, kus Rudolf unistas elada koos oma abikaasaga, kes võitles samas polgus. Rudolf oli sellal 22 aastat vana, partei liige, autasustatud Isamaasõja I ja II järgu, Kutuzovi ja Punatähe ordeniga ning mitmete medalitega.

[175] KMA, f. 424, nim. 10189, s.-ü. 1425, l. 335—336, 346—349, 361—364.

Tema unistused aga ei täitunud. Ta hukkus traagiliselt Leedumaal. Veelgi varem, lahinguis põhja pool Valgat, langes major T. Rõmar. Vastavalt tema soovile maeti ta Ostrovisse, mille vabastamisel tema pataljon oli eriti silma paistnud.

Tänu sellistele komandöridele ja võitlejatele kujunes 25. august 67. armeele suureks võidupäevaks. Sel päeval vabastati ülikoolilinn Tartu, samuti ka Elva ja paljud asustatud punktid Tartu lähistel. Õhtul aga saluteeris meie kodumaa pealinn Moskva 20 kogupauguga 224 suurtükist Tartu vabastajaile. Kõrgema ülemjuhataja käskkirjas märgiti ära 54 väekoondise ja väeosa komandöri ja nende vägesid, viieteistkümnele väekoondisele ja väeosale, kes olid linna vabastamisel vaprusega silma paistnud, anti Tartu nimetus. 146. laskurdiviisile, kes kandis juba Ostrovi nime, anti Punalipu orden. Paljusid komandöre ja võitlejaid autasustati ordenite ja medalitega.

Tartu vabastamisele järgnenud päevadel tõrjuti vaenlane põhja ja loode suunas küll linnast eemale, kuid ida ja kirde suunas püsis rinne 2—3 km kaugusel linnast. Vaenlase käes olid kõrgendikud Narva ja Räpina maantee vahelisel alal, kust oli hea vaatlus ja soodsad tulistamisvõimalused. Paljud linnale väärtuslikud hooned («Vanemuise» teater, etnograafiamuuseum Raadi mõisas, võõrastemaja «Livonia», trükikojahoone ülikooli vastas jne.) süütasid fašistid pommitamisega pärast seda, kui nad linnast olid välja tõrjutud. Kahe päeva jooksul kulutas üksnes 116. laskurkorpus 48 800 inimtundi linnas tulekahjude kustutamiseks. Lisaks sellele olid fašistid linnas palju hooneid mineerinud. Meie sapööridel oli rohkesti tööd. Tartu elas äsja vabastatud rindelinna pingelist elu.

Vastavalt Kõrgema Ülemjuhatuse Peakorteri 26. augusti käskkirjale alustas 3. Balti rinne Riia pealetungioperatsiooni ettevalmistamist. Selle teostamiseks vajas ta eelkõige kindlat tagalat ja kaitset Emajõe joonel. Seetõttu kohustati 3. Balti rinde vägesid välja jõudma Tartust põhja pool Kallaste—Järve—Tõrve—Pedja jõe joonele ja asuma seal kaitsele.

Tartu juures ja Emajõest põhja pool võitlevatest 67. armee parema tiiva vägedest moodustati 3. Balti rinde nn. põhjalahingugrupp rindejuhataja asetäitja kindralleitnant A. Gretškini juhtimisel. Tema asetäitjaks poliitalal määrati polkovnik N. Britvin, staabiülemaks polkovnik V. Portugalov. Vastavalt 3. Balti rinde juhataja korraldusele läksid

30. augustil 67. armee koosseisust põhja-lahingugrupi koosseisu 118. ja 116. laskurkorpus ning 14. kindlustatud rajoon.

Ühtlasi avaldas 3. Balti rinde vägede juhataja armeekindral I. Maslennikov arvamust, et rindelõik Tartu juures tuleks anda Leningradi rindele, sest antud tingimustes oleks vaja rindel pealetungi arendada kahes vastupidises suunas.[176]

Tartu vabastamisele järgnenud päevil õnnestus 282. laskurdiviisil koos soomustankivägedega jõuda linnast põhja ja loode suunas umbes 30 km kaugusele — Saadjärve—Voldi—Laeva joonele. 128. laskurdiviis jõudis 26. augustil oma eelosadega Kilgi—Vasula mõisa—Amme jõe joonele. Kirde ja ida poole Tartut jäid meie väed peatuma Veibri—Lohkva—Taidla—Muriküla joonele.

Meie vägede edust raevunud vaenlane hakkas oma lennuväega pommitama 3. Balti rinde kommunikatsioone. Nii ründas ta 28. augusti õhtul suure grupi lennukitega Petseri raudteejaama, kuhu heitis 120 pommi. Selle tagajärjel purustati neli rööbasteed, pööranguid ja sideliine. Oli inimohvreid. Rongiliiklus taastati järgmise päeva hommikuks.

Ühtlasi püüdis vaenlane iga hinna eest Tartut tagasi vallutada ja likvideerida meie platsdarmi Emajõe põhjakaldal. Selleks koondas ta põhja poole Tartut värskeid jõude teistelt rindelõikudelt, samuti ka 563. jalaväediviisi Saksamaalt. Soomustankijõudude toetusel sooritas vaenlane kaks ulatuslikku vasturünnakut: ühe augusti lõpul, teise septembri algul.

Koondanud Voldi ja Laeva joonele väljajõudnud Nõukogude vägede vastu ülekaalukad jõud, alustasid hitlerlased 28. augustil vasturünnakuid. Meie väekoondiste read olid rohkem kui kaks nädalat kestnud pidevates lahingutes tunduvalt hõrenenud. Jõudude suhe Tartu lähistel oli muutunud vaenlase kasuks. Neli päeva kestnud vihaste võitluste käigus tuli 282. laskurdiviisil ja laskemoona nappuse käes kannatavatel tugevdusjõududel vasakul tiival taanduda Emajõe lõunakaldale. Ägedalt ründas vaenlane ka 128. laskurdiviisi positsioone Kõrveküla—Vasula—Amme jõe vahelises lõigus, kuid erilist edu ei saavutanud.[177]

Rinde sõjanõukogu asus Tartusse ja tegi kõik selleks, et vaenlase kavatsused nurja ajada. Tartu alla toodi tagasi enamus siit äraviidud suurtüki- ja soomustankivägedest. Uutest väeosadest toodi augusti lõpupäevil siia ka 8. üksik

[176] KMA, f. 242, nim. 2254, s.-ü. 639, l. 27—28.
[177] KMA, f. 242, nim. 2255, s.-ü. 7, l. 64—67.

leegiheitjate pataljon, kelle kolm tuleroodu seadsid mitme kilomeetri pikkusel rindelõigul Roobist kuni Tillani üles 576 fugassleegiheitjat.

Septembri esimestel päevadel toodi Valga alt 1. löögiarmee koosseisust Tartusse 321. laskurdiviis, kes ööl vastu 3. septembrit vahetas välja 146. laskurdiviisi põhja pool Raadi mõisat.[178]

Uusi jõude koondanud ja oma vägesid ümber grupeerinud, alustas vaenlane 4. septembril teist ulatuslikku pealetungi. See kujunes kõige kriitilisemaks päevaks Tartu kaitsmisel. Vaenlane ründas Suure-Lohkvast kuni Vasulani diviisisuuruste jõududega, keda toetasid kuni 50 tanki ja ründesuurtükki ning pommituslennuvägi. Pealöök suunati Vahile. Rünnaku eesmärk oli likvideerida meie platsdarm Emajõe põhjakaldal, hõivata Tartu põhjapoolne osa ja soodsad positsioonid Emajõe ääres.

Rünnakul Väike-Lohkva rajoonist murdsid vaenlase tankid meie kaitse eesliinist läbi ja jõudsid 86. laskurdiviisi komandöri vaatluspunkti lähedale Anne mõisa pargi serval. Diviisi tankitõrjedivisjon, keda juhtis alampolkovnik P. Ždanov, lõi koos 169. laskurpolguga vaenlase tankid taganema. Samuti tõrjuti tagasi vastase rünnakud ka Rõõmu, Roobi ja Taidla juures.

Seejärel kandus hitlerlaste rünnakute raskuspunkt põhja poole, 128. laskurdiviisi vastu. Eriti ägedalt ründasid nad 15 tanki toetusel Kõrvekülast piki vana Narva maanteed Soraku teeristi. Kui tankid murdsid meie laskurväeosa positsioonidest läbi, löödi nad suurte kaotustega tagasi 8. üksiku leegiheitjate pataljoni poolt, kes õhkis sel päeval 68 fugassi. Nüüd kordas vaenlane rünnakut 20 tanki toetusel läbi Tilla ja Muriküla Vahi suunas. Möödunud 8. üksiku leegiheitjate pataljoni tulepunktidest, murdis ta 321. laskurdiviisi positsioonist läbi ja vallutas Vahi. Vaenlase 4 tanki ja 3 ründesuurtükki, mis võtsid osa sellest rünnakust, murdsid läbi kirde pool Müta mõisat 128. laskurdiviisi tagalasse ning hakkasid tulistama diviisi staapi ja tagala väeosi. Samal ajal jätkas vaenlane rünnakut Vasula mõisa ja Lombi suunas. Nende ülekaalukate jõudude rünnakutega sundis vaenlane 128. laskurdiviisi väeosad taanduma lääne poole Tartu—Jõgeva maanteed ja parema tiiva isegi Emajõe paremale kaldale. Korraldanud oma ridu, asus 128. laskurdiviis ise

[178] KMA, f. 242, nim. 2255, s.-ü. 7, l. 67—68.

vastupealetungile ja hõivas päeva lõpuks uuesti Tartu—Jõgeva maantee Reesta ja Maramaa juures.

5. septembril lahingud jätkusid. Vaenlane suunas nüüd oma pealöögi Raadile ja püüdis seda korduvate rünnakutega vallutada. Kuigi tema üksikud tankid jõudsid Raadi mõisa kivimüürini, ei pääsenud sinna jalavägi. Seejärel asusid vaenlase tankid «triikima» meie kaevikuid, et hävitada laskureid. See oli rünnak närvidele. 361. kaardiväe liikursuurtükkide polgu komandör Nõukogude Liidu kangelane kaardiväepolkovnik A. Barabaš, kes kaotas Tartu lahinguis oma polgu kolm patareikomandöri, meenutab: «4. patarei võitleja Ištšenko oli kaevikus kaitsel. Tema peale tuli hitlerlaste «Panter». Ištšenko kuulis 49-tonnise müraka 600-hobujõulise mootori kõrvulukustavat müra. Aga veelgi valjemini kuulis ta pekslevat oma südant. Tank lähenes, mootori gaasid täitsid kaeviku. Ištšenko tundis, et lämbub. Kuid siis «Panter» taandus, sest meie suurtükivägi avas tule. Tema naabrid olid pihta saanud ja põlesid. Kui Ištšenko kaevikust välja tuli, ei tundnud patareikomandör vanemleitnant Andrianov teda ära. Pigimustade juustega Ištšenko asemel oli linalakk Ištšenko.»[179]

Vaenlase otserünnak Raadile löödi 5. septembril talle suurte kaotustega tagasi. Ka Vahi mõis käis sel päeval kahel korral käest kätte.

Üksnes kahe päeva jooksul hävitasid 128. laskurdiviisi üksused kuni 800 hitlerlast, 11 tanki ja ründesuurtükki, 7 autot, 3 soomustransportööri, 5 miini- ja 12 kuulipildujat. 321. laskurdiviisi 986. suurtükiväepolgu lõigus seisid purustatult 14 vaenlase tanki ja 5 ründesuurtükki.

Erilist kangelaslikkust ilmutas major P. Kortšagini 8. üksik leegiheitjate pataljon, kes kaitses mitme kilomeetri laiust rindelõiku ida pool Tartut. Pataljoni fugassleegiheitjate positsioonist ei tulnud läbi ükski vaenlase tank ega sõdur. Ainuüksi 5. septembril hävitas tema pataljon 10 vaenlase tanki ja üle 300 sõduri ja ohvitseri.

6. septembril koondasid hitlerlased uuesti suuri jõude pealetungi jätkamiseks, kuid selle avastas meie luure. Suurtükitule ja sellele järgnenud hulgaliste pommitus- ja ründelennuväe tulelöökidega vaenlase jalaväe ja tankide koondumiskohtadesse ning tulepositsioonidele võeti talt võimalus pealetungi alustada. Selle asemel läksid pealetungile meie platsdarmil olevad väed ja parandasid oma positsioone.[180]

[179] A. Kalvo. Nemad vabastasid Lõuna-Eesti, lk. 132—133.
[180] KMA, f. 242, nim. 2255, s.-ü. 7, l. 68—69.

Pärast 6. septembrit vaenlase rünnakujõud rauges. 3. Balti rinde väed säilitasid Emajõe põhjakaldal loode pool Tartut väärtusliku platsdarmi. Mõlemad pooled jäid saavutatud positsioonidel kaitsele.

Võit Tartu pealetungioperatsioonis saavutati kõigi väeliikide ühiste pingutuste ja hästi korraldatud koostööga. Laskurväeosade pealetungi toetasid alati suurtükivägi, soomustankiüksused ja lennuvägi. Nende tihedat koostööd ja edukat juhtimist kindlustasid hästi töötavad staabid ja ennastsalgavad sideväelased.

Olulist osa võidu kindlustamisel etendasid inseneriväed, kes esimeses järjekorras tegid läbipääsud miiniväljadesse, purustasid traattõkkeid, aitasid ületada vesitõkkeid, läbida metsi ja soiseid alasid, remontisid ja ehitasid sildu ning teid. Leidlikult ja julgelt tegutsesid luurajad.

Märkimisväärse panuse võidu saavutamiseks Tartu pealetungioperatsioonis andsid hästi organiseeritud ja töötavad väekoondiste ja väeosade tagalateenistused. Nad kindlustasid relvastuse, laskemoona, kütuse, toidu ja muu sõjategevuseks vajaliku varustuse pideva kohaletoomise. Tänuväärselt tegutsesid meditsiiniala väeosad, päästes tuhandeid haavatuid, andes need tagasi elule ja võitlusele kodumaa vabaduse eest. Üle 75% haavatuist pöördus pärast haavade paranemist tagasi rivisse.

Parteipoliitiline kasvatustöö väeosades oli allutatud kõrge võitlusmoraali ja murdumatu pealetungihoo kindlustamisele. Kuid juba operatsiooni eel kerkisid poliitilise kasvatustöö valdkonnas esile uued, täiendavad ülesanded. 3. Balti rinde sõjanõukogu ja poliitvalitsus suunasid õigeaegselt ja õigesti poliitaparaadi tähelepanu vajadusele viia isikulise koosseisu hulgas läbi selgitustööd selle kohta, kuidas peab Punaarmee võitleja vabastatud Baltikumis suhtuma kohalikesse elanikesse. Rõhutati seda, et need on noored nõukogude vabariigid, kus rahvas pärast Oktoobrirevolutsiooni ja Kodusõda oli pikemat aega eraldatud Nõukogude Liidu rahvaste perest. Nõukogude võim oli kehtinud siin ainult üks sõjaeelne aasta. Sellele järgnenud kolm aastat fašistlikku režiimi oli elanikkonna arusaamistele ja mõttemaailmale oma pitseri vajutanud. Sõjaliste ülesannete täitmise kõrval kujunes poliitiline selgitustöö kohaliku elanikkonna hulgas ja tema moonutatud tõekspidamiste kardinaalne ümberkujundamine poliitorganite üheks tähtsamaks päevaülesandeks.

Paljus aitasid seda ülesannet täita väekoondiste ajalehed, kus tol ajal ilmus pidevalt kirjutisi eespool mainitud teemadel. Eesti rahva ajaloo, tema riikluse, majanduse ja poliitilise võitluse kohta esinesid väekoondiste ajalehtedes ülevaatlike artiklitega Eesti NSV partei- ja nõukogude organite juhtivad töötajad H. Allik, N. Karotamm, H. Kruus, E. Päll, O. Sepre, V. Telling, J. Vares, A. Veimer ja mõned teised.

EKP Keskkomitee ja Eesti NSV Rahvakomissaride Nõukogu volinikuna viibis 3. Balti rinde juhatuse ja tema vägede juures Rahvakomissaride Nõukogu aseesimees H. Allik, kes lahendas üleskerkinud küsimusi rinde ja armeede sõjanõukogudes ning esines korduvalt ka võitlejate ees. Väga sageli viibis võitlevate vägede juures EK(b)P Keskkomitee sekretär N. Karotamm. Diviisi- ja korpusekomandörid, armeejuhatajad, poliit- ja staabitöötajad meenutavad oma mälestustes tänulikult EK(b)P Keskkomitee ja Eesti NSV Rahvakomissaride Nõukogu töötajaid neile osutatud abi eest.

3. Balti rinde vägede parteipoliitiline aparaat tegi kohalike elanike seas laialdast propaganda- ja selgitustööd, korraldas koosolekuid ja miitinguid, organiseeris kontserte ja kinoetendusi ning aitas luua kohapealseid nõukogude organeid.

Nõukogude sõjameeste ennastsalgav võitlus fašistlike vägede vastu ja laialdane selgitustöö kohaliku elanikkonna hulgas kandsid vilja. Eesti töörahvas võttis Nõukogude armee sõbralikult vastu ja osutas talle igakülgset abi, mis kajastub paljudes tolleaegsetes dokumentides.

Nii märgib 3. Balti rinde poliitvalitsuse ülem kindralmajor A. Lobatšev oma 27. augusti 1944. aasta ettekandes Nõukogude Armee Poliitvalitsuse ülemale, ÜK(b)P Keskkomitee sekretärile kindralpolkovnik A. A. Štšerbakovile, et kuigi elanikkond avaldab kartlikkust ja on fašistide poolt äärmiselt ära hirmutatud, suhtub ta Nõukogude armeesse sõbralikult, heatahtlikult ja abivalmilt.[181]

Rahva abi armeele ja ta suhtumist oma vabastajaisse võib kokku võtta 67. armee juhataja kindralleitnant V. Romanovski sõnadega: «Vaenlase purustamisel osutasid kohalikud elanikud meile suurt abi. Eesti elanikud võtsid meid rõõmuga ja vennalikult vastu kui fašistlikust ikkest vabastajaid ning püüdsid meid aidata kõiges, milles suutsid. Palju oli juhtumeid, mil kohalikud elanikud teatasid kohtadest, kus varjasid end fašistid. Nad toitsid meie võitlejaid, nad hoiatasid meid hädaohtude eest, eriti vaenlase miiniväljade eest ja püüdsid igati kergendada Nõukogude sõduri sõjateed.»[182]

---

[181] KMA, f. 242, nim. 2235, s.-ü. 36, l. 182.
[182] A. Kalvo. Nemad vabastasid Lõuna-Eesti, lk. 213.

Ligemale kuu aega kestnud 3. Balti rinde Tartu pealetungioperatsiooni käigus murti läbi vaenlase «Marienburgi» kaitseliin ja vabastati märkimisväärne osa Eesti NSV territooriumist. Lahingutega liiguti loode suunas edasi kuni 120 km ja läände 70—90 km. Vabastati sadu asustatud punkte, nende hulgas Petseri, Võru, Antsla, Otepää, Elva ja Tartu linn. Gauja, Väikese ja Suure Emajõe joonele jõudmisega purustati oluline osa vaenlase «Ostlandi» kaitsesüsteemist, tekitati tema 18. armeele tõsiseid kaotusi ja lõigati läbi operatiivgrupi «Narva» põhilised kommunikatsioonid. Tartu pealetungioperatsioonidega loodi platsdarmid, kust oli soodne alustada järgnevaid Riia ja Tallinna operatsioone Eesti NSV ülejäänud mandriosa kiireks vabastamiseks.

IV PEATÜKK

EESTI NSV VABASTAMINE

1. BALTIMAADE STRATEEGILISE PEALETUNGIOPERATSIOONI ALGUS. UUTE LÕUNA-EESTI PIIRKONDADE VABASTAMINE

Üldine strateegiline olukord Baltimaades kujunes 1944. aasta sügiseks välja tihedas seoses Punaarmee silmapaistvate võitudega, mida ta saavutas suvekuudel. Septembrikuu alguseks oli vabastatud peaaegu kogu Nõukogude Liidu vaenlase poolt okupeeritud territoorium. Erandi moodustasid vaid Baltimaade lääne- ja looderajoonid ning väike ala kaugel põhjas, polaarjoone taga.

Nõukogude relvajõudude ette kerkis nüüd uus ajaloolise tähtsusega ülesanne — purustada lõplikult hitlerliku Saksamaa sõjamasin, vabastada fašismi ikkes vaevlevad Euroopa rahvad ja osutada neile igakülgset abi rahvusliku iseseisvuse ja sõltumatuse taastamisel. Punaarmee võimsate löökide tagajärjel aktiviseerus fašismivastane võitlus kogu Euroopas ja jätkus fašistliku koalitsiooni lagunemine.

Oma ajaloolist missiooni täites ületas Punaarmee 17. augustil NSV Liidu—Poola piiri ja jõudis neile rajajoontele, kust rohkem kui kolm aastat tagasi hitlerlikud väed alustasid oma kuritegelike plaanide realiseerimist. Algas sõja aastail suuri ohvreid kandnud Poolamaa vabastamine.

20. augustil läksid Nõukogude väed pealetungile Moldaavias. Mõned päevad hiljem (23. augustil) algas Rumeenias relvastatud ülestõus, mis viis rahvarevolutsioonile ja pani aluse rahvademokraatliku korra kehtestamisele.

Rumeenia vabastamise järel ületasid 3. Ukraina rinde väed Rumeenia—Bulgaaria piiri. See oli signaaliks Bulgaaria Töölispartei poolt ettevalmistatud relvastatud ülestõusule. 9. septembril kukutati monarhia ja moodustati Isamaarinde valitsus, kes katkestas sidemed fašistliku Saksamaaga ja kuulutas temale sõja.

Septembrikuu lõpupäevadel jõudis Punaarmee Jugoslaavia idapiiridele. Kohtusid kaks vennalikku armeed, kes rohkem kui kolm aastat olid võidelnud lahus. Nüüd jätkati ühist võitlust kuni fašismi täieliku purustamiseni.

Samal ajal algasid kestvad ja ohvriterikkad lahingud

Ungari vabastamiseks. 28. detsembril katkestas Ungari ajutine rahvuslik valitsus liidulepingu Saksamaaga ja kuulutas talle sõja. Fašistlik riikide blokk lagunes seega lõplikult.

Kiiresti kujunesid reaalsed tingimused Austria ja Tšehhimaa vabastamiseks. Juba augustikuul puhkes partisanisõda Slovakkias. Fašismivastane võitlus aktiviseerus peaaegu kogu okupeeritud Euroopas.

Vahetut mõju operatiiv-strateegilise olukorra kujunemisele Baltikumis avaldasid Leningradi, kolme Balti ja 3. Valgevene rinde pealetungioperatsioonid 1944. aasta juulis ja augustis. Nende operatsioonide tulemusena liikusid Nõukogude väed üksikutes suundades edasi rohkem kui 200 kilomeetrit, vabastasid osa Eesti, tunduva osa Läti ja suurema osa Leedu NSV territooriumist ning jõudsid välja Ida-Preisimaa piirile.

Augustikuu lõpuks jäi Baltimaades rinne püsima joonel, mis algas Soome lahe kaldalt Mummassaare kohal, suundus läbi Alutaguse metsade Omutini ning sealt piki Narva jõge Peipsi järveni. Edasi kulges rindejoon piki Emajõge (eemaldudes vaid Tartu platsdarmi kohal jõest põhja poole) Võrtsjärveni, siis mööda Väikest Emajõge Igasteni ning sealt Koikküla kaudu otse lõunasse, Gauja jõele.

Läti NSV territooriumil pöördus rinne Gulbene lähistelt järsult läände ning Ērgli juurest uuesti lõunasse — Daugava jõele. Lõuna pool Daugavat kulges rinne kaarega Gostiņi lähistelt Bauskani ning sealt edasi sügava kiiluna vaenlase asetusse Jelgava ja Dobele piirkonnas. Siin olid Nõukogude väed vaid 30—40 kilomeetri kaugusel Riiast ja Riia lahe rannikust. Edasi suundus rinne lõunasse, jättes hitlerlaste valdusse piki Balti mere rannikut umbes 120 kilomeetri laiuse koridori, mille kaudu Eestis ja Lätis asuvatel fašistlikel vägedel oli Ida-Preisimaaga maanteeühendus, mida kontrollisid Nõukogude õhujõud.

Seega oli vaenlase poolt varem ettevalmistatud kaitsesüsteem suures ulatuses purustatud. Armeegrupp «Nord» (operatiivgrupp «Narva», 18. ja 16. armee) ja armeegrupi «Mitte» 3. tankiarmee* olid sunnitud taanduma inseneriliselt väljaehitamata positsioonidele (Eestis Emajõe joonel ja Lätis Lejasciemsist kuni Daugavani). Rindejoon Soome lahest kuni Neemeni jõeni oli suuremate ja väiksemate kii-

* 21. septembrist 1944 arvati 3. tankiarmee armeegrupi «Nord» koosseisu.

lude ning platsdarmide tõttu veninud ligemale 1000 kilomeetri pikkuseks.

Mõned sügavale Saksa vägede asetusse ulatuvad kaared rindejoones* tegid fašistliku väejuhatuse eriti rahutuks. Nii ähvardas Nõukogude vägede edasiliikumine Tartust põhja suunas operatiivgrupi «Narva» tagalasse väljajõudmisega. Hitlerlaste grupeeringut Gulbenest lääne pool, mis paiknes 2. ja 3. Balti rinde liitekoha vastas ja ulatus võrdlemisi kaugele Nõukogude vägede asetusse, ähvardasid mõlemad rinded ümberhaaramisega. 1. Balti rinde väed Jelgava ja Dobele piirkonnas oleval kaarel ähvardasid pidevalt uue läbimurdega Riia lahe kallastele lääne pool Riiat.

Et oma grupeeringute äralõikamise ja ümberhaaramise ohtu likvideerida, tegi hitlerlik väejuhatus korduvalt katseid rindejoont õgvendada ja soodsamaid kaitsepositsioone hõivata, kuid edutult. Tulemusi ei andnud ka katsed likvideerida Punaarmee platsdarm Emajõe põhjakaldal, loode pool Tartut. Olgugi et Jelgava ja Dobele rajooni oli vaenlane koondanud tugevad tankikoondised, lõppesid ka sealsed Nõukogude vägede purustamise katsed läbikukkumisega.

Augusti lõpus ja septembri alguses olid Baltimaade okupeeritud alad fašistlikule väejuhatusele veel suure strateegilise tähtsusega. Seetõttu püüti siin visalt püsima jääda ja Nõukogude vägede edasiliikumist iga hinna eest tõkestada. Armeegruppi «Nord» tugevdati mitme jalaväe- ja tankidiviisiga reservist ja ulatuslike täiendustega. Peamiselt tagalaväeosade arvel ning sõdurite ületoomisega lennu- ja mereväest viidi võitlevate jalaväediviiside arvuline koosseis 8000 meheni.

Üldse kuulus vaenlase Baltimaades asuvasse grupeeringusse 56 diviisi (sealhulgas 5 tanki- ja 2 motoriseeritud diviisi) ning 3 motoriseeritud brigaadi. Koos abi- ja toetusvägedega oli grupeeringu koosseisus üle 700 000 mehe, 1216 tanki ja ründesuurtükki, ligemale 7000 suurtükki ja miinipildujat ning umbes 400 lahingulennukit.[1]

Üheaegselt Baltimaade grupeeringu tugevdamisega jätkas fašistlik väejuhatus vanade kaitseliinide täiustamist ja alustas uute ehitamist, kusjuures kasutas laialdaselt sõjavange ja oma kodukohtadest väljakihutatud kohalikke elanikke.

Soome lahe ja Peipsi järve vahel oli vaenlasel hästi väljaarendatud kaitseliin «Tannenberg», mis sügavuti ulatus

* Vaata skeemi lk. 251.

[1] Nõukogude Liidu Suur Isamaasõda. Lühike ajalugu, lk. 351.

30 kilomeetrini. Tema kaitse Peipsi ja Võrtsjärve vahel oli märgatavalt nõrgem ja koosnes üksikutest vastupanusõlmedest Emajõe põhjakaldal. Ainult platsdarmi ees põhja ja loode pool Tartut oli jõutud välja ehitada 2—3 pidevat kaevikutejoont, mis olid kaetud traattõkete ja miiniväljadega. Eesti NSV territooriumi operatiivses sügavuses tehti kaitsetöid ka Tallinna ja Pärnu lähistel. Võrtsjärve ja Riia lahe vahel, Viljandi—Uulu joonel, alustati Eesti põlevkivirajoonist sundevakueeritud inimestega nn. Lääne-Eesti positsiooni väljaehitamist.

Erilist tähelepanu omistas vaenlane Riia suuna kaitsele. Põhjast ja idast katsid Riia lähiseid kolm («Valga», «Cēsis» ja «Sigulda») ning kagust ja lõunast kaks ulatuslikku kaitseliini koos vahepositsioonide ja linna ringkaitsega. Sügavalt ešeloneeritud kaitse oli hitlerlastel välja arendatud ka Tukumsi, Liepāja ja Klaipeda suunal.

Vaatamata armeegrupi «Nord» mõningale tugevdamisele ei tundnud hitlerlased ennast Baltimaades kuigi kindlalt. Planeeritud kaitserajatised ei olnud kõikides suundades kaugeltki lõpule viidud. Reservide vähesus raskendas Saksa väejuhatusel Nõukogude vägede läbimurde korral tagapool asuvate kaitseliinide õigeaegset mehitamist spetsiaalsete garnisonidega. Võidi vaid loota, et neid suudavad enda käes hoida sinna taanduvad väed. Hitlerlased arvestasid juba võimalust, et Punaarmee uued tugevad löögid võivad neid sundida Baltimaadest lahkuma. Armeegrupi «Nord» päevikusse 5. septembril 1944 tehtud sissekandest ilmneb, et oli asutud välja töötama vägede Eestist ja Põhja-Lätist väljataandumise plaani.[2] Planeeritud operatsioon «Aster» nägi ette vägede järkjärgulist tagasitõmbamist Eestist kaitseliinile «Cēsis». See oleks tunduvalt lühendanud rindejoont, andnud võimaluse tihendada kaitset Riia suunal ja luua kaalukamaid reserve.

Septembrikuu alguseks oli Baltimaades väljakujunenud strateegiline olukord Nõukogude vägede edasise pealetungi arendamiseks üldjoontes soodne. Punaarmee edukas tegevus teistel rinnetel lõi reaalsed eeldused ka armeegrupi «Nord» purustamiseks ning Eesti, Läti ja Leedu NSV territooriumide lõplikuks vabastamiseks.

Nende eesmärkide saavutamiseks planeeris Nõukogude Kõrgem Ülemjuhatus ulatusliku Baltimaade strateegilise

[2] Kriegstagebuch Heeresgruppe «Nord». Sissekanne 5. 9. 1944, kell 11.00.

pealetungioperatsiooni. Ajavahemikul 26. augustist kuni 2. septembrini andis Peakorter Baltimaade suunal tegutsevatele Leningradi, 3., 2. ja 1. Balti rindele ja Punalipulisele Balti Laevastikule vastavad uued ülesanded.

Leningradi rindel kästi 3. Balti rindelt vastu võtta Emajõe rindelõik ja anda löök 2. löögiarmee jõududega Tartu piirkonnast Rakvere suunas. Lähimaks ülesandeks oli välja jõuda Rakvere—Tapa joonele — vaenlase Narva grupeeringu tagalasse. Edaspidi tuli jätkata pealetungi Tallinna suunas. Rinde juhatusele operatiivselt allutatud Punalipuline Balti Laevastik pidi toetama vägede pealetungi Soome lahel ja Peipsi järvel tegutsevate laevade tulega ja lennuväega.[3]

3. Balti rinne pidi oma parema tiiva 67. armee ja 1. löögiarmee jõududega andma pealöögi lõuna poolt Võrtsjärve Valmiera—Cēsise üldsuunas ja lähema ülesandena hõivama Mazsalaca—Valmiera—Smiltene joone. Rinde vasakul tiival tegutsev 54. armee aga pidi tungima Hargla piirkonnast Smiltene suunas, vastu 2. Balti rinde 10. kaardiväearmeele, et üheskoos purustada vaenlase grupeering ida pool Smiltenet.[4]

2. Balti rinne sai ülesandeks koostöös 3. ja 1. Balti rindega purustada vaenlase grupeering põhja pool Daugavat. Pealöögi pidid andma rinde keskosas asuvad 42. armee ja 3. löögiarmee Riia suunas. Rinde paremal tiival tegutseva 10. kaardiväearmee löök suunati loodesse — vastu Smiltene suunas pealetungivatele 3. Balti rinde 54. armee vägedele.

1. Balti rinne pidi parema tiiva armeedega (4. löögi- ja 43. armee) andma löögi kagu poolt Jelgavat Vecumnieki ja Iecava suunas, välja tungima Daugava jõele ja Riia lahe kaldale Riia linna piirkonnas ning mitte võimaldama armeegrupil «Nord» taanduda Ida-Preisimaa suunas. Rinde vasaku tiiva armeed (2. ja 6. kaardiväe- ja 51. armee) pidid kindlalt püsima kättevõidetud positsioonidel.[5]

Kolme Balti rinde Riia pealetungioperatsiooni alguseks määrati 14. september. Leningradi rinne, kellel seisis ees ulatuslik ja keerukas vägede ümbergrupeerimine, pidi Tallinna pealetungioperatsiooni alustama mõnevõrra hiljem — 17. septembril.

[3] История Великой Отечественной войны Советского Союза 194[illegible] 1945 в шести томах. Том четвертый. Москва, 1962, lk. 345—346.

[4] Sealsamas.

[5] Sealsamas.

Eelseisva ulatusliku strateegilise operatsiooniga kavatseti armeegrupp «Nord» ära lõigata fašistliku Saksamaa armee peajõududest, suruda ta mere äärde ning tükeldada ja hävitada üheaegsete sügavate frontaallöökidega. Pealöögid olid seejuures suunatud Riiale — Baltimaade tähtsaimale poliitilis-administratiivsele keskusele ja teedesõlmpunktile.

Oma ulatuselt ja selleks rakendatud jõudude poolest oli pealetung Baltimaades üks suuremaid Punaarmee 1944. aasta sügisese kampaania käigus. Omistades selle ettevalmistamisele ja läbiviimisele suurt tähelepanu, saatis Kõrgema Ülemjuhatuse Peakorter kolme Balti rinde tegevuse koordineerijaks oma esindaja — Nõukogude Liidu marssali A. M. Vassilevski; Leningradi rinde ja Punalipulise Balti Laevastiku tegevust ja koostööd Balti rinnetega koordineeris vahetult Peakorter.

Kõrgema Ülemjuhatuse direktiivid olid eelseisvate operatsioonide ettevalmistamise ja läbiviimise aluseks. Nende realiseerimise käigus tegevusplaani täpsustati. Üheks olulisemaks täienduseks esialgsele plaanile kujunes 1. Balti rindele tehtud korraldus ette valmistada ja anda täiendav löök veel Jelgava piirkonnast Kemeri suunas, et Riia lahe rannikule väljajõudmisega tõkestada vaenlase Riia grupeeringu võimalikku taandumist läände.

Pealetungi alguseks kuulus Leningradi ja kolme Balti rinde koosseisu 125 laskurdiviisi, 7 kindlustatud rajooni, 7 tanki- ja mehhaniseeritud korpust. Nendes oli 900 000 meest, 17 483 76-mm ning suurema kaliibriga suurtükki ja miinipildujat, 3081 tanki ja liikursuurtükki. Rinnete lennuväearmeedes oli 2643 lahingulennukit. Peale selle võttis operatsioonidest osa Punalipulise Balti Laevastiku ja kaugtegevuse lennuvägi.[6]

Pealetungirindel ületasid Nõukogude väed vaenlase vägesid elavjõus kaks korda, suurtükkide ja miinipildujate osas 2,5 ning tankide ja liikursuurtükkide osas rohkem kui kolm korda (välja arvatud 2. Balti rindel, kus tankide osas ületati vaenlast 1,4 korda). Läbimurdelõikudes see üleolek jõudude kontsentreerimise tulemusena peaaegu kahekordistus.[7]

Üldiselt võime Baltimaade vabastamise strateegilise operatsiooni käigus, mis algas 1944. a. septembri keskel ja kestis novembri lõpuni, täheldada kolme üksteisest eraldatavat etappi.

[6] Nõukogude Liidu Suur Isamaasõda. Lühike ajalugu, lk. 351—352.

[7] История Великой Отечественной войны Советского Союза 1941—1945. Том четвертый, lk. 347.

Esimesel etapil (14.—26. septembrini) viisid Leningradi ja 3. Balti rinne lõpule Eesti NSV mandriosa vabastamise ning Riia suunas pealetungi arendades jõudsid kolm Balti rinnet Läti NSV pealinna vahetutele lähistele — «Sigulda» kaitseliinile.

Teisel etapil (27. septembrist 15. oktoobrini) grupeeriti 1. Balti rinde väed ümber Riia lähistelt Šiauliai piirkonda ja teostati Klaipeda pealetungioperatsioon. Armeegrupi «Nord» peamised jõud lõigati ära Ida-Preisimaal võitlevatest hitlerlikest vägedest. Samal ajal vabastasid 3. ja 2. Balti rinde väed Riia ning Leningradi rinde väed koostöös Punalipulise Balti Laevastikuga Lääne-Eesti saared (välja arvatud Sõrve poolsaar).

Kolmandal etapil (16. oktoobrist novembrikuu lõpuni) alustasid 2. ja 1. Balti rinne (3. Balti rinne likvideeriti) operatsioone Kuramaal blokeeritud armeegrupi «Nord» likvideerimiseks ja lõid tagasi tema korduvad katsed läbi murda Klaipeda ja Ida-Preisimaa suunas. Ühtlasi viidi lõpule ka Eesti NSV territooriumi täielik vabastamine — 24. novembril lõppesid lahingud Sõrve poolsaarel.

1944. aasta detsembrist kuni hitlerliku Saksamaa kapituleerumiseni seati vaenlase Kuramaa grupeeringut blokeerivate vägede ette vaid ülesanne — aktiivse tegevusega aheldada vaenlase jõude ja mitte võimaldada nende evakueerimist Saksamaale. Sel ajal viidi lõpule ka Leedu NSV territooriumi täielik puhastamine vaenlasest — 28. jaanuaril 1945 vabastati Klaipeda.

Alljärgnevalt on Baltimaade strateegilist pealetungioperatsiooni käsitledes peamist tähelepanu pööratud Nõukogude vägede tegevusele Eesti NSV territooriumi vabastamisel ja eesti rahvuslike väeosade võitlusteele. Ülejäänud sündmusi Baltimaade vabastamislahingutes on puudutatud vaid sedavõrd, kuivõrd need mõjutasid sündmuste arengut Eesti NSV territooriumil või aitavad orienteeruda üldises olukorras.

Otsustavad lahingud Baltimaade vabastamiseks algasid 14. septembril 3., 2. ja 1. Balti rinde üheaegse pealetungiga Riia üldsuunas.

Sündmusi määravaks kujunes armeekindral I. H. Bagramjani 1. Balti rinde parema tiiva vägede läbimurre Bauskast põhja pool. Juba esimese pealetungipäeva õhtuks olid kind-

ralleitnant A. P. Beloborodovi 43. armee väed läbi murdnud vaenlase kaitsest kogu taktikalises sügavuses ja läbimurret laiendanud 25 kilomeetrini. Jätkates hoogsat pealetungi, murti läbi ka tema ida pool Jelgavat asuvast kaitseliinist ning 16. septembri õhtuks jõudsid esimesed Punaarmee väeosad Baldone lähistele ja Daugava jõe äärde. Riiani jäi vaid 25 kilomeetrit. Vaenlase 16. armee vasaku tiiva vägesid Daugavast lõuna pool ähvardas ümberpiiramine. Kujunenud olukord sundis neid sellest piirkonnast taanduma.

1. Balti rinde vägede edu seadis armeegrupi «Nord» tõsiste kaitseprobleemide ette. Juba 15. septembri hommikul kiirustas kindralooberst F. Schörner nõutama peakorterilt luba vägede tagasitõmbamiseks Eestist. Ta teatas, et väljakujunenud olukorras pikaajalisi kaitselahinguid pidada ei ole võimalik ja taandumine on hädavajalik. «Ma palun tungivalt, et Kõrgem Ülemjuhatus annaks veel täna käsu plaani «Aster» täitmiseks... meie võitleme nüüd siin oma elu eest. Kuid see on ka selge, et seda käsku ei saa täita, kui olukord Riia all muutub... Nüüd on viimane moment pääsemiseks...»[8]

Luba plaani «Aster» elluviimiseks saabus 16. septembri keskpäeval. Taandumine Eestist pidi algama pärast kolmepäevast ettevalmistust 19. septembri õhtul. Kui aga Leningradi rinde 2. löögiarmee 17. septembril Emajõe joonelt edukalt läbi murdis, andis Hitler loa operatsiooni alustamiseks 18. septembrist.

Kuna käsk plaani «Aster» kavakohaseks täitmiseks hilines ja suur osa operatiivgrupi «Narva» vägedest oli juba lahingusse kistud, siis polnud kõigi vägede tagasitõmbamine kaotusi kandmata enam võimalik. Palju hakkas olenema sellest, kuidas 18. ja 16. armee suudavad vastu pidada Balti rinnete rünnakutele ja hoida lahti taandumistee Riia lahe ida- ja lõunakaldal. Seda eesmärki teenisid nii hitlerlaste meeleheitlikult visa vastupanu rindelõigus Võrtsjärvest kuni Daugavani kui ka ulatuslikud vasturünnakud lõuna pool Riiat.

Selleks et tõkestada 1. Balti rinde vägede edasiliikumist Riia suunas, võtsid hitlerlased lõuna pool Daugavat ette kaks ulatuslikku vastulööki — ühe edela pool Dobelet ja teise Baldone piirkonnast.

[8] Kriegstagebuch Heeresgruppe «Nord». Sissekanne 15. 9. 1944, kell 10.05.

Vasturünnakutele edela pool Dobelet asusid armeegrupi «Mitte» 3. tankiarmee väekoondised, kuhu kuulus umbes 380 tanki ja ründesuurtükki. 51. armee parema tiiva vastu suunatud löökidega taheti uuesti hõivata Dobele ja Jelgava. 16. septembril alustatud rünnakutega soovitud eesmärki nad ei saavutanud. Liikunud edasi kuni 6 kilomeetrit, kaotasid hitlerlased 131 tanki, 14 ründesuurtükki ja 45 soomustransportööri ning olid sunnitud pealetungi katkestama. Kuid teatud mõju see vasturünnak üldisele olukorrale siiski avaldas. Kemeri suunas planeeritud pealetungist Nõukogude väejuhatus loobus.[9]

Kuna vasturünnakud Baldone lähistele väljajõudnud Nõukogude vägede tiibadele tulemusi ei andnud, otsustas armeegrupi «Nord» juhatus ida pool Jelgavat kaotatud positsioonid tagasi võtta teise, veelgi tugevama vastulöögiga. Ta koondas Baldone piirkonda kõik oma reservid, samuti ka 18. armeest ja operatiivgrupist «Narva» kohaletoodud väekoondised (nende hulgas ooberst von Laucherti tankibrigaad Tartu lähistelt). Koondatud 12 diviisist pooled (nende hulgas kaks tankidiviisi) rakendati vastulöögi andmiseks. Oma jõult oli see vastulöök üks tugevaim, mida Nõukogude vägedel tuli Baltimaade vabastamislahingutes tõrjuda. Vastulööki alustati 19. septembril, kuid loodetud edu ei saavutatud. Nõukogude väed tõrjusid kõik vasturünnakud ja liikusid ise edasi. 22. septembril vabastasid nad Baldone. Riiast asuti nüüd vähem kui 20 kilomeetri kaugusel.[10]

Ka armeekindral A. I. Jerjomenko 2. Balti rinde vägedele, kes andsid pealöögi lääne pool Madonat Riia suunas, osutasid hitlerlased igal sammul raevukat vastupanu. Alles 22. septembriks õnnestus 2. Balti rindel Ērgli suunas kuni 16 kilomeetrit edasi liikuda ja vaenlase «Cēsise» kaitseliini lõunatiivast läbi murda. Järgnesid ägedad lahingud vahepealsetel kaitsepositsioonidel «Sigulda» kaitseliini ees.[11]

Vaenlase tugeva vastupanu pidid murdma ka armeekindral I. I. Maslennikovi 3. Balti rinde väed «Valga» kaitseliinil. Rindejoon Väikese Emajõe — Gauja jõe joonel oli paigal püsinud ligemale kolm nädalat. Selle aja jooksul oli vaenlase 28. ja 38. armeekorpus juba varem ettevalmistatud kaitset veelgi täiustanud. Looduslike vesitõkete joonele rajatud kaitseliin koosnes kahest kaitsevööndist ja ulatus

[9] Борьба за Советскую Прибалтику... Книга вторая, lk. 147.
[10] Sealsamas, lk. 148.
[11] Sealsamas, lk. 153.

sügavuti 10—12 kilomeetrini. Esimene vöönd oli välja ehitatud Väikese Emajõe — Gauja jõe joonel, teine kulges piki Õhne ja Pedeli jõge ning hõlmas tugevateks vastupanusõlmedeks muudetud Tõrva ja Valga linna. Kaitsevööndite eesmised positsioonid koosnesid kahest, tähtsamates suundades aga kuni neljast kaevikutejoonest koos hästi arendatud ühenduskäikudesüsteemiga. Kaitse eelserv oli kaetud traattõkete ja miiniväljadega. Kõik sillad Väikesel Emajõel ja Gauja jõel olid purustatud, kaitse sügavuses ette valmistatud õhkimiseks.

Kõrgema Ülemjuhatuse plaani kohaselt andis 3. Balti rinne vaenlase taktikalise kaitse läbimurdmiseks pealöögi 20 kilomeetri laiusel Soontaga—Tõlliste rindelõigul kindralleitnant V. Z. Romanovski 67. armee vasaku tiiva 112. ja 111. laskurkorpusega Tõrva—Rūjiena—Limbaži ja kindralleitnant N. D. Zahvatajevi 1. löögiarmee parema tiiva 14. ja 12. kaardiväe laskurkorpusega Valmiera—Cēsise suunas. Rinde peajõudude katmiseks põhja poolt pidi 67. armee paremal tiival asuv kindralmajor N. M. Martõntšuki 122. laskurkorpus pealetungi arendama loodesse — Mustla—Viljandi suunas.[12]

Rinde vasakul tiival, lõuna pool Harglat, valmistus vaenlase kaitse läbimurdmiseks Gauja jõel kindralmajor S. V. Roginski 54. armee.

Pärast tund aega kestnud ettevalmistavat suurtükituld alustasid 67. armee ja 1. löögiarmee väed 14. septembri hommikul Väikese Emajõe forsseerimist. Esimese lahingutunni jooksul liikusid ründavad ahelikud edasi 1—1,5 km ning hõivasid esimese ja kohati ka teise kaevikuteliini. Siin edasiliikumine takerdus. Vaenlane alustas kaitse sügavusest vasturünnakutega ja tugevdas suurtükituld pealetungivatele vägedele ning jõest ülekäikudele. Inseneriväed suutsid hõivatud platsdarmide rajoonis ettenähtud üheksast ülekäigust keskpäevaks valmis ehitada ainult kaks. Seetõttu jäi ligemale kolmveerand laskurallüksustele juurdeantud raskerelvadest esialgu jõe idakaldale ning lahingust esimesel päeval praktiliselt osa ei võtnud. Selgus ka, et ainult kahe esimese kaevikuteliini sügavusse ulatuv suurtükituli ei olnud küllaldane. Suur hulk vaenlase tulistuspunkte ja raskerelvi jäi maha surumata, elavjõud hävitamata.

Vaatamata sellele murdsid 67. armee väekoondised läbi vaenlase kaitse esimesest positsioonist, liikusid armee vasa-

[12] KMA, f. 424, nim. 10189, s.-ü. 1918, l. 5—7.

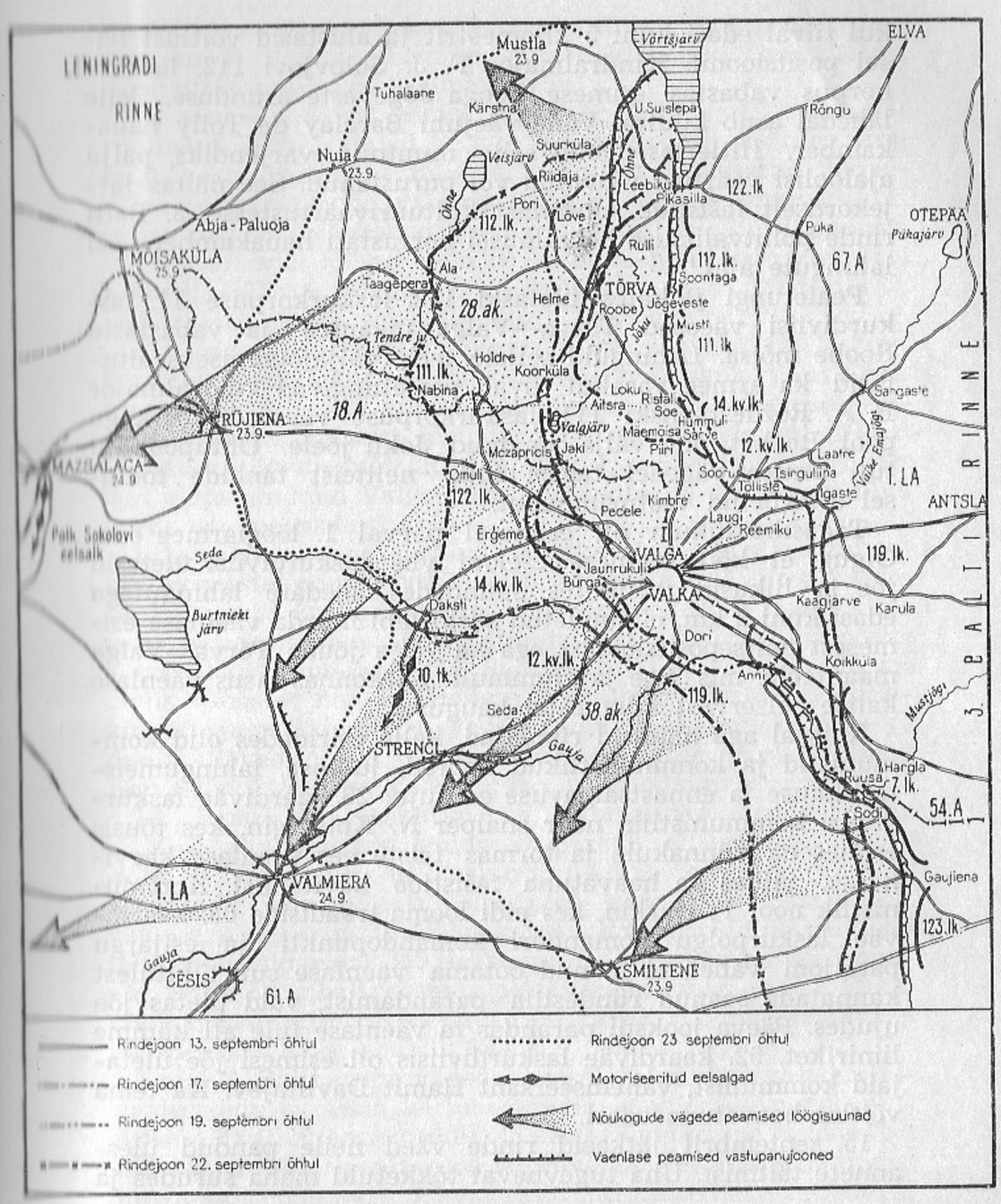

3. Balti rinde Riia operatsiooni algus. Valga ja Tõrva vabastamine.

kul tiival edasi kuni 5 kilomeetrit ja alustasid võitlust teisel positsioonil. Kindralmajor F. J. Solovjovi 112. laskurkorpus vabastas esimese hooga Jõgeveste asunduse. Selle lähedal asub kuulsa Vene väejuhi Barclay de Tolly hauakamber. Hitlerlased olid selle muutnud varjendiks, palju ajaloolisi väärtusi röövinud või purustanud. See näitas järjekordselt fašistide suhtumist kultuuriväärtustesse. 3. Balti rinde poliitvalitsuse korraldusel korrastati hauakamber veel lahingute ajal.[13]

Pealetungi jätkates ületasid 112. laskurkorpuse 11. laskurdiviisi väeosad Tõrva—Valga maantee ja vabastasid Roobe mõisa. Lahinguid sellele teele väljajõudmiseks alustasid ka armee vasakul tiival pealetungivad kindralmajor B. A. Rožděstvenski 111. laskurkorpuse väeosad, kes kagu pool Roobet olid välja jõudnud Jõku jõele. Õhtupoolikul tuli armee vägedel tagasi lüüa neliteist tankide toetusel ettevõetud vasturünnakut.[14]

Tagasihoidlikum oli esimesel päeval 1. löögiarmee edu. Olgugi et kõik esimese ešeloni viis laskurdiviisi ületasid jõe ja liikusid üksikutes suundades ägedate lahingutega edasi kuni 2 km, ei suudetud siiski läbi murda vaenlase esimesest kaitsepositsioonist ega ka välja jõuda Tõrva—Valga maanteele, mis Soe ja Hummuli piirkonnas asus vaenlase kaitse eelservast kilomeetri kaugusel.

Kõikjal aga näitasid ründajad, kelle esiridades olid kommunistid ja kommunistlikud noored, julguse, lahingumeisterlikkuse ja ennastsalgavuse eeskuju. 23. kaardiväe laskurdiviisi kommunistlik noor snaiper N. Kotšergin, kes tõusis esimesena rünnakule ja tormas teiste ees vaenlase kaevikusse, jätkas ka haavatuna fašistide hävitamist. Kommunistlik noor F. Burkin, kes pidi looma traadiside 68. kaardiväe laskurpolgu komandöri komandopunkti ja esijärgu pataljoni vahel, ei jäänud ootama vaenlase suurtükitulest kannatada saanud ründesilla parandamist, vaid ületas jõe ujudes. Päeva jooksul parandas ta vaenlase tule all kümme liiniriket. 52. kaardiväe laskurdiviisis oli esimesi jõe ületajaid kommunist, vanemseersant Hamit Davlitajev. Ka tema võitles haavatuna edasi.[15]

15. septembril jätkasid rinde väed neile pandud ülesannete täitmist. Üha tugevnevat tõkketuld maha surudes ja

[13] KMA, f. 242, nim. 2235, s.-ü. 36, l. 213—214.
[14] KMA, f. 424, nim. 10189, s.-ü. 1918, l. 14—18.
[15] KMA, f. 242, nim. 2235, s.-ü. 42, l. 194; s.-ü. 57, l. 656.

korduvaid vasturünnakuid tagasi lüües laiendasid nad platsdarmi Väikese Emajõe läänekaldal piki rinnet 22 ja sügavuti kohati kuni 5 kilomeetrini.

67. armeel tuli sel päeval tagasi lüüa 15 vaenlase vasturünnakut. Kahel korral üritati ka omapoolset üldrünnakut, kuid vaenlase tugeva tule tõttu edu ei saavutatud. Mõnevõrra edukamad olid vaid paremal tiival pealetungivad 122. laskurkorpuse väekoondised. Polkovnik N. S. Nikanorovi 98. laskurdiviis lõikas Leebiku suunas peale tungides läbi Pikasilla—Tõrva maantee, kindralmajor N. D. Kozini 189. laskurdiviis jõudis aga välja Rulli lähistele.

Eriti ägedad lahingud toimusid sel päeval 112. laskurkorpuse rindelõigus. 11. laskurdiviis polkovnik V. I. Škeli juhtimisel lõi tagasi viis 15—18 ründesuurtüki toetusel sooritatud vasturünnakut. Tuli isegi loovutada eelmisel päeval vabastatud Roobe mõis. Ka 111. laskurkorpuse väeosadel, kes olid välja jõudnud Valga—Tõrva maanteele, tuli tagasi lüüa korduvaid vasturünnakuid.

1. löögiarmee pidas lahinguid ikka veel vaenlase kaitseliini esimestel positsioonidel. Kindralmajor P. A. Stepanenko 14. kaardiväe laskurkorpuse väekoondised lõid tagasi kuus vaenlase vasturünnakut ja parandasid mõnevõrra oma positsioone. Kindralmajor P. M. Šafarenko 23. kaardiväe laskurdiviis vabastas Soe ja Hummuli. Kindralmajor I. I. Burlakini 53. ja polkovnik N. V. Simonovi 52. kaardiväe laskurdiviis ületasid aga Valga—Tõrva maantee ning jätkasid päeva lõpul edasitungi Mäemõisa ja Piiri suunas.

12. kaardiväe laskurkorpus (komandör kindralmajor S. M. Bunkov) jätkas lahinguid praktiliselt endistel positsioonidel. Nii suutis 44. laskurdiviis, kes forsseeris Väikese Emajõe Tõlliste mõisast põhja pool, enda käes hoida ainult väikese platsdarmi jõe läänekaldal. Kangelaslikult võitlesid sel kitsal kaldaribal 305. laskurpolgu võitlejad polgukomandör Boriss Bambali ja tema asetäitja poliitalal major Pavel Matjaši juhtimisel. Kõik vaenlase katsed loodud platsdarmi likvideerida löödi edukalt tagasi.[16]

Kuigi 3. Balti rinde vägedel teisel lahingupäeval territoriaalset edu ei olnud, ei tohi ometigi alahinnata nende pingutusi. Nad kaitsesid edukalt kättevõidetud positsioone ja lõid tagasi kõik vaenlase vasturünnakud. Taotledes lahingus murrangut enda kasuks, sooritasid hitlerlased aga sel päeval

[16] KMA, f. 242, nim. 2235, s.-ü. 57, l. 645; f. 424, nim. 10189, s.-ü. 1918, l. 19.

vasturünnakuid juba pataljoni- ja rügemendisuuruste jõududega. Ainult Nõukogude sõjameeste kangelasliku vastupanu tõttu jäi vaenlasel edu saavutamata.

Rindejuhataja armeekindral I. I. Maslennikov hindas kujunenud olukorda õigesti. Vaenlane oli viinud oma väekoondiste varud lahingusse, talle oli tekitatud juba suuri kaotusi, nüüd oli saabunud aeg oma jõudude tegevuse forsseerimiseks.

16. septembril, pealetungi kolmandal päeval, antigi korraldus viia pealöögi suunal lahingusse armeede teise ešeloni diviisid. Tulemus ei lasknud end kaua oodata. Surudes maha Tõrva ja Valga suunas lahingusse toodud vaenlase reservide vastupanu, hakkasid rinde väed aeglaselt, kuid järjekindlalt edasi liikuma.

67. armee parema tiiva väed vabastasid Rulli, jõudsid põhja pool Tõrvat välja Õhne jõele ja forsseerisid selle mitmes kohas. Vasaku tiiva väed alustasid lahinguid vahetult Tõrva lähistel. Kuid edasipääsuks tuli ikka veel teha suuri jõupingutusi. Päeva jooksul käisid asulad linnast kagu pool mitmel korral käest kätte. Armee väekoondistel tuli tagasi lüüa jällegi ründesuurtükkide toetusel sooritatud 11 vasturünnakut.

1. löögiarmee juhataja kindralleitnant N. D. Zahvatajev tugevdas samal ajal oma armee paremat tiiba. 67. armee poolt Väikesel Emajõel ehitatud sildade kaudu toodi kahe armee liitekohta täiendavalt 146. ja 33. laskurdiviis ja arvati 14. kaardiväe laskurkorpuse koosseisu. Lõuna ajal alustatud teise rünnakuga murti vaenlase vastupanu. Õhtuks jõudis kindralmajor S. I. Karapetjani 146. laskurdiviis Loku—Sarapuu joonele, kindralmajor V. I. Smirnovi 33. laskurdiviis vabastas Ristuli, Loosu ja Liivakese ning 23. kaardiväe laskurdiviis jõudis Mäemõisa lähistele.

Eriti tugevat vastupanu osutas vaenlane 12. kaardiväe laskurkorpusele, mistõttu tema väekoondised edu ei saavutanud ja jätkasid võitlust peamiselt endistel positsioonidel. Ainult korpuse paremal tiival võitleval 53. kaardiväe laskurdiviisil õnnestus Sarve juures ägedate lahingutega hõivata kõrgendikud lääne pool Tõrva—Valga teed.

Sel päeval alustasid otsustavat pealetungi ka kindralmajor S. V. Roginski 54. armee väekoondised Smiltene suunas. Nad murdsid lõuna pool Harglat läbi vaenlase kaitsest 9 kilomeetri laiusel rindel ja liikusid Läti NSV territooriumil edasi 4—6 kilomeetrit. Uus läbimurre kitsendas juba märgatavalt rinde vägede vastas tegutseva vaenlase 18. armee

reservidega opereerimise võimalusi — eriti nende paiskamist Tõrva ja Valga suunale.

Ägedad lahingud rinde pealöögi suunas jätkusid ka järgmistel päevadel.

17.—19. septembril olid 3. Balti rinde vägede peamised jõupingutused suunatud Tõrva ja Valga kui vaenlase tähtsate tugi- ning teedesõlmpunktide vabastamisele. Tõrva suunal pealetungi arendavad väekoondised jätkasid Õhne jõe forsseerimist ja platsdarmide laiendamist linnast põhja ja lõuna pool. Julge retke linna sooritasid linna lähistel võitleva 11. laskurdiviisi luureroodu partorg vanem Pertšenko, kommunist vanem Guza ja reamees Komarov. Nad heiskasid linna idaserval asuva kiriku torni punalipu.[17] Pole raske arvata, millist hoogu see lisas ründavatele ahelikele. Ühel polgul õnnestuski tungida linna idaossa.

Tõrvast lõuna pool võitlevatest diviisidest paistis sel päeval eriti silma polkovnik N. V. Paršukovi 196. laskurdiviis. Diviis surus maha vaenlase tugeva vastupanu Asu mõisa piirkonnas ja metsades sellest lõuna pool. Kolmel korral tulid hitlerlased 18 ründesuurtüki ja tanki toetusel vasturünnakule. Kolmel korral käis Asu mõis käest kätte. Päeva teisel poolel paisati vaenlane lõplikult tagasi ja õhtu eel võitlesid diviisi eelosad juba Koorküla lähistel.

Tõrva lähistel võitlesid kangelaslikult 1047. liikursuurtükkide polgu soomusmasinate ekipaažid. Vaenlase soomusmasinaid tabasid leitnant Berezovski, nooremleitnant Lavrovi ja vanem Šabanovi väljalastud mürsud. Seersant Afanasjevi liikursuurtükk hävitas kaks vaenlase suurtükki ja ühe tanki.[18]

Kangelastena võitlesid Rulli aleviku juures vaenlase vasturünnakut tõrjudes 16. üksiku tankibrigaadi kommunistlike noorte leitnant Tvjordostupi ja leitnant Krasnovi tankimeeskonnad. Kaks tundi pidasid nad vastu ülekaaluka vaenlase rünnakutele ja andsid lõpuks oma noore elu võidu heaks. Vasturünnak löödi tagasi.[19]

Maavägede lahingutegevust toetasid kogu aeg aktiivselt lennuväe-kindralleitnat I. P. Žuravljovi 14. lennuväearmee ründe- ja hävituslennuväe diviisid. Rünnati vaenlase grupeeringuid, vasturünnakuid sooritavaid soomusmasinate gruppe, maanteedel liikuvaid kolonne ja teisi sõjalise tähtsu-

[17] P. Mõtsküla. Nad läksid rinde paremal tiival, Tallinn 1969, lk. 49.
[18] Sealsamas, lk. 45—46.
[19] KMA, f. 242, nim. 2235, s.-ü. 64, l. 550.

sega objekte. Õhulahingutes tulistati nelja esimese lahingupäeva jooksul alla üle 30 vaenlase lennuki (neist 16. septembril 12 ja 17. septembril 10).

Pealetungi esimesel päeval kordas 206. punalipulise Mariupoli ründelennuväe diviisi 503. polgu lendur V. Štšipalin koos pardalaskur Hakim Kužahmetoviga kapten N. Gastello kangelastegu. Kumbki ei lahkunud vaenlase tabamusest süttinud lennukist. Põleva lennuki suunasid nad hitlerlaste laskemoonalaole ja õhkisid selle.[20]

Sama ründelennuväe diviisi 807. polgu tüürimees kapten Aleksei Svertilov juhtis 17. septembril Tõrva lähistel 16 lennukist koosnevat gruppi. Vaatamata vaenlase tugevale õhutõrjetulele ja hävitajate aktiivsele vastutegevusele, sooritas grupp kümme edukat pikeeringut ja hävitas madallennul hulga elavjõudu ja tehnikat. Aleksei Svertilovile, kes juba varasemates õhulahingutes oli silma paistnud, anti Nõukogude Liidu kangelase nimetus.[21]

Samal päeval ründas Tõrva lähistel hitlerlaste kolonni ka teine 807. polgu lennukitegrupp leitnant Jakov Ljahhovi juhtimisel ja tekitas vaenlasele suuri kaotusi. Järgnevas õhulahingus sai grupijuhi lennuk tabamuse ja süttis. J. Ljahhov koos pardalaskur Hristoforoviga jätkas lahinguülesande täitmist. Ta ründas äsja avastatud suurtükiväekolonni ja juhtis põleva lennuki hitlerlaste lahingumasinate rivvi. Ligemale 150 lahingulennu sooritajale, 22-aastasele kommunistile Jakov Ljahhovile anti postuumselt Nõukogude Liidu kangelase nimetus.[22] Tema hauda Pikasillal ehib valgalaste püstitatud mälestusmärk. Kangelase nime kannab kolhoos, mille territooriumil leidis aset tema viimane kangelastegu, samuti ka tänav Tõrvas. Eesti töörahvas ei unusta kunagi sangareid, kes andsid oma elu fašistlikust ikkest vabastamise nimel.

Vaatamata laskurite, suurtükiväelaste, tankistide ja lendurite kangelaslikkusele oli edu visa tulema. Kuna esimeste rünnakutega vaenlase «Valga» kaitseliini läbimurdmine ei õnnestunud, siis võtsid lahingud pikaldase iseloomu ja tema kaitsest tuli nii-öelda läbi närida.

18. septembril haaras 11. laskurdiviis oma põhijõududega Tõrvat põhja poolt ja tungis päeva lõpuks parema tiiva vägedega Sitermäe kaudu Helmeni. Osa diviisi väeosi jätkas kogu päev lahinguid Tõrva idaosas.

[20] KMA, f. 242, nim. 2235, s.-ü. 43, l. 123.
[21] Eesti rahvas Nõukogude Liidu Suures Isamaasõjas 1941—1945. Dokumente ja materjale. Tallinn 1975 (edaspidi: Eesti rahvas ... Dokumente ja materjale), lk. 623.
[22] EKPA, f. 32, nim. 6, s.-ü. 15, l. 45—48.

Lõuna pool Tõrvat ületasid armee vasaku tiiva väed Õhne jõe ligi 6 km laiusel rindel ja liikusid kuni 3,5 km edasi. Patküla kaudu möödus Tõrvast lõuna poolt 265. laskurdiviis.

19. septembri hommikupoolikul vabastasid 11. ja 265. laskurdiviisi väeosad rünnakuga Tõrva läänepoolse osa ja puhastasid linna täielikult vaenlasest. Ägedad lahingud lääne ja põhja pool linna aga jätkusid. Armee vasaku tiiva väeosad hõivasid samal päeval ka tähtsa Koorküla teesõlme.[23]

Valga suunal arenevad 1. löögiarmee lahingud polnud vähem pingelised. 17. septembril murdsid armee parema tiiva väed (33. laskurdiviis ja 53. kaardiväe laskurdiviis) Soe alevikust edela pool läbi vaenlase Väikese Emajõe äärsest kaitsevööndist ning arendasid edu Ērģeme ja Pedele (Läti NSV) suunas. Päev hiljem Valgast läände suunduvatele teedele väljatungimisega seadsid nad hitlerlaste Valgat kaitsvad väed ümberhaaramisohtu. 18. septembril võis Valga põhja- ja idalähistel kaitsel asuva vaenlase juures märgata juba esimesi taandumise tundemärke.[24]

18. septembri õhtuks jõudsid piki Tõrva—Valga maanteed pealetungiva 52. kaardiväe laskurdiviisi ja piki Tartu—Valga maanteed edu arendava 44. laskurdiviisi väeosad Kimbre—Laugi joonele. Linnani jäi neil veel paar-kolm kilomeetrit. Ida pool Valgat vaenlast jälitama asunud 119. laskurkorpuse väeosad jõudsid Reemiku—Kaagjärve joonele.[25]

19. septembri varahommikul jõudsid piki Tartu—Valga maanteed pealetungivad polkovnik A. A. Mironenko 44. laskurdiviisi väeosad esimestena Valka ning puhastasid kella 9-ks vaenlasest linna põhja- ja kirdeosa ning Valga raudteejaama ümbruse. Samas jõudsid linna ka piki Hargla teed taanduvat vaenlast jälitama asunud 376. laskurdiviisi väeosad ja mõned 245. laskurdiviisi allüksused. Linna lääneosa (Läti NSV territooriumil) vabastasid kella 16-ks piki Tõrva maanteed linnale lähenenud ja seda lääne poolt haaranud 52. kaardiväe laskurdiviisi väeosad.

Suuremaid lahinguid Valgas Nõukogude vägedel pidada ei tulnud. 1. löögiarmee vägedele osutasid linnas vastupanu vaid taandumise katteks ja purustustöödeks mahajäetud

[23] KMA, f. 242, nim. 2235, s.-ü. 64, l. 550.
[24] KMA, f. 301, nim. 6782, s.-ü. 680, l. 11—12.
[25] Sealsamas, l. 12—13.

üksused. Linna keskosas vastupanu osutava vaenlase grupi likvideeris 52. kaardiväe laskurdiviisi 153. laskurpolgu liikuv eelsalk. Valka raudteejaama (Läti NSV-s) vabastas sama diviisi 151. laskurpolk. Sealt väljuda püüdva hitlerlaste ešeloni peatas täpse mürsutabamusega vedurisse liikursuurtüki sihtur, kommunistlik noor jefreitor V. I. Širobokov.[26]

Linnast lahkumise eel olid fašistid teinud ulatuslikku hävitustööd. Vabaduse tänaval oli õhku lastud 15 kivimaja, sealhulgas pangahoone, trükikoda, kinohoone ja suuremad kauplused. Hitlerlased purustasid või põletasid linna elektrijaama, valukoja, vaguniremondi- ja mehaanikatöökojad, sidekeskused, raudteejaama hooned ja ehitised ning sillad üle Pedeli jõe. Peale selle oli purustamiseks ette valmistatud veel hulk teisigi objekte — linna vabastamise päeval kõrvaldasid sapöörid kümnetest majadest miine, fugasse, lõhkeainet.

Valgalased võtsid vabastajaid rõõmuga vastu. «Linnas oli tunda pidulikku meeleolu,» märkis 3. Balti rinde poliitvalitsuse ülem kindralmajor A. A. Lobatšev oma ettekandes. Raudteelane Vladimir Küppar, kelle okupandid olid jaamaülema kohalt tagandanud, rääkis, rõõmupisarad silmis: «Meie ootasime teid kolm aastat. Kannatasime ja ootasime. Saksa okupandid rääkisid teist kõikvõimalikke hirmujutte, kuid keegi raudteelastest ei uskunud seda. Me tunneme hästi Venemaad ja venelasi ning elasime alati nendega koos kui vennad. Okupandid tegid ettepaneku nende kasuks töötada, kuid sellest ei tulnud midagi välja. Aga kui meid püüti sundida ära minema, läksime metsa, peitsime end keldrites.»[27]

Tehes hiljem kokkuvõtte kohaliku rahva suhtumisest Punaarmeesse Lõuna-Eesti ja Põhja-Läti vabastamislahingute ajal, kirjutas kindral A. Lobatšev: «Vaatamata tööliste vähesusele, talupoegade poliitilisele mahajäämusele, osa intelligentsi laostumisele, kõige eesrindlikumate inimeste hävitamisele, Nõukogude Liidu alatule laimamisele ning hirmutamisele bolševike fantastiliste metsikustega, võtsid eesti ja läti rahva põhihulgad meid vastu sõbralikult, austuse ja rõõmuga.»[28]

Koos Nõukogude vägedega saabus linna tagasi grupp par-

[26] С. И. Портнов. 52-я гвардейская стрелковая Рижско-Берлинская орденов Ленина, Суворова и Кутузова дивизия. — Рижские гвардейские. Сборник военно-исторических очерков. Рига, 1972, lk. 29—30.

[27] Eesti rahvas... Dokumente ja materjale, lk. 442.

[28] KMA, f. 242, nim. 2235, s.-ü. 36, l. 260.

tei- ja nõukogude töötajaid eesotsas partei maakonnakomitee sekretäri Richard Kurvitsa ja maakonna täitevkomitee esimehe Ernst Heidemanniga. Taastatud nõukogude võimuorganite organiseerimisel võtsid valgalased osa pealetungiva Punaarmee abistamisest: olid teejuhtideks, lõid käed külge Pedeli jõel silla taastamisel ja muudel sõjalistel töödel.[29]

19. septembri õhtul saluteeris meie kodumaa pealinn Moskva 3. Balti rinde vapratele vägedele, kes murdsid läbi vaenlase «Valga» kaitseliinist ning vabastasid Valga linna ja tähtsa raudteesõlme, kaheteistkümne kogupauguga saja kahekümne neljast suurtükist. Kõrgema ülemjuhataja käskkirjaga avaldati rinde vägedele tänu ja nendes lahingutes eriti silmapaistnud viiele väekoondisele ja seitsmele väeosale anti «Valga» nimetus. Mitu väeosa ning paljusid sõdureid ja ohvitsere autasustati Nõukogude Liidu ordenite ja medalitega.

Tõrva ja Valga vabastamise päeval tehti ka kokkuvõtteid vaenlasele tekitatud kaotuste kohta. Viis päeva kestnud lahingutega oli vaenlase «Valga» kaitseliin Võrtsjärvest kuni Valgani põhiliselt läbi murtud. Rinde väed olid hävitanud 10 510 vaenlase sõdurit ja ohvitseri ning võtnud 575 vangi. Purustati 202 suurtükki (sealhulgas 48 ründesuurtükki), 132 miinipildujat, 166 kerge- ja raskekuulipildujat, 320 autot, 43 lennukit ja palju muud vaenlase sõjatehnikat. Trofeeks saadi 79 suurtükki, 55 miinipildujat, 341 kuulipildujat, 15 raadiojaama, 8 ladu lahingumoonaga ja muud sõjavarustust.[30]

19. september 1944 jäi 1. löögiarmeele viimaseks lahingupäevaks Eesti NSV territooriumil. Armee jätkas taanduva vaenlase jälitamist Läti NSV territooriumil Valmiera suunas. Valga teedesõlme kaudu suunati vaenlast jälitama ka tankiväe-kindralmajor M. K. Šapošnikovi 10. tankikorpus. 22. septembril forsseeris korpus käigult Seda jõe ja vabastas Daksti, päev hiljem aga tungis Valmierasse.[31]

Ka 54. armee lõpetas 19. septembril võitlustegevuse Eesti NSV territooriumil. Selle armee parema tiiva katteüksused (Koikkülast lõuna pool) jõudsid taanduva vaenlase kannul Gauja jõele.

3. Balti rinde vägedest jätkas lahingutegevust Eesti NSV territooriumil ainult 67. armee, kelle pealetungiriba haaras

[29] KMA, f. 242, nim. 2235, s.-ü. 36, l. 212.

[30] KMA, f. 242, nim. 2254, s.-ü. 74, l. 194.

[31] Борьба за Советскую Прибалтику... Книга вторая, lk. 152.

veel vabastamata Valga maakonna lääne- ja Viljandi maakonna lõunapiirkondi.

Ka 67. armee vasaku tiiva vägede ees alustas vaenlane 20. septembril taandumist, armee keskosas ja paremal tiival aga jätkas endiselt aktiivset vastutegevust. Selline olukord sundis armee juhatust üheaegselt vägede ümbergrupeerimisega vasakule tiivale vaenlase jälitamiseks hoolitsema ka armee parema tiiva julgeoleku eest. Kindralpolkovnik V. Z. Romanovski märgib oma memuaarides: «Seoses sellega, et Leningradi rinde 2. löögiarmee, meie naaber, tegutses põhja pool Võrtsjärve, tekkis pealetungi käigus mõlema armee vahel küllaltki ulatuslik lõhe, kuni 40 kilomeetrini ulatuv, ... ja tuli võtta tarvitusele abinõud lahtise tiiva katmiseks.»[32]

Vaenlast Rūjiena suunas jälitava 67. armee lahtiseks jäänud paremat tiiba katva 122. laskurkorpuse (alates 21. septembrist 112. laskurkorpus) 98. ja 189. laskurdiviisil tuli pidada ägedaid lahinguid Pikasilla—Mustla, Tõrva—Viljandi ja Tõrva—Nuia suunal. Vaenlane rakendas neil suundadel uusi jõude Põhja-Eestist taanduva operatiivgrupi «Narva» koosseisust. 20.—22. septembrini tõrjus 98. laskurdiviis vaenlase korduvaid vasturünnakuid Suislepa piirkonnas. 189. laskurdiviisil tuli alates 20. septembrist Tõrvast loode pool, Lõve—Pori piirkonnas tagasi lüüa varem Tartu juures võidelnud 11. jalaväediviisi 23. jalaväerügemendi vasturünnakuid. Sealsete lahingute ägedusest kõneleb see, et Lõve teerist käis ühe päeva jooksul mitu korda käest kätte. 21. septembril suudeti siiski vabastada Riidaja ja Suurküla. Vaenlase visa vastupanu tõttu Tõrva—Ala—Nuia suunal kulus 43. laskurdiviisil Tõrvast 13 kilomeetrit lääne pool asuva Ala aleviku ja Taagepera vabastamiseks kolm päeva. Ala vabastati 22. septembril. Vaenlase tugeva vastupanu pidi murdma ka 111. laskurdiviis Holdre piirkonnas, enne kui ta Tõndre järve ja Nabina vahel jõudis Läti NSV territooriumile.[33]

Alles 23. septembril, pärast seda, kui põhja poolt Võrtsjärve pealetungivad Leningradi rinde väed (2. löögiarmee 108. ja 116. laskurkorpus) vabastasid Pärnu ja Viljandi ning jätkasid vaenlase hoogsat jälitamist lõuna suunas, 3. Balti rinde tankiväed aga jõudsid Valmierasse, lõppes vaenlase

[32] В. Романовский. Бои на подступах к Риге. — «Военно-исторический журнал» 1964, nr. 10, lk. 62.
[33] A. Kalvo. Nemad vabastasid Lõuna-Eesti, lk. 155—157.

organiseeritud vastupanu 3. Balti rinde 67. armee vägedele Eesti NSV territooriumil. Fašistlik väejuhatus pidi kiirustama, et 18. armee põhjatiiva vägesid Punaarmee uute löökide alt välja viia. Sel päeval vabastas 98. laskurdiviisist väljasaadetud luuregrupp Mustla, sama diviisi 308. laskurpolk Tuhalaane ja 166. laskurpolk Nuia. 189. laskurdiviisi liikuv eelsalk aga jõudis päeva lõpuks Läti NSV-s Rūjiena piirkonda. Järgmisel päeval lahkus Eesti NSV territooriumilt ja jõudis Rūjienasse ka 98. laskurdiviis.[34]

Ligemale poolteist kuud kestnud lahingute perioodil Lõuna-Eestis olid eesti töörahva ja teda vabastavate 3. Balti rinde sõjameeste vahel jõudnud tekkida ja süveneda tugevad sõprussidemed. Kohalikud elanikud olid pealetungivatele vägedele vaenlase purustamisel igakülgset abi osutanud. Mõni kuu hiljem, seoses Eesti NSV täieliku vabastamisega, kirjutasid 67. armee juhataja kindralleitnant V. Z. Romanovski ja sõjanõukogu liige kindralmajor G. P. Romanov eesti rahvast õnnitledes: «Eesti rahvale kuuluvad meie parimad tunded... Ning meie oleme uhked selle üle, et meie armeele kuulub sadade Eesti asulate ja linnade, sadade ruutkilomeetrite vene vendade verega niisutatud Eesti pinna vabastamise au. Me oleme uhked selle üle, et meie punaväelaste, seersantide ja ohvitseride meisterlikkus, vaprus, kangelaslikkus ja ennastohverdavus avaldusid täies suuruses ka Eesti Nõukogude Vabariigi vabastamise lahingutes.»[35]

Seoses vaenlase 18. armee kiirendatud korras «Sigulda» kaitseliinile tagasitõmbamisega liikusid 67. armee väed 3. Balti rinde paremal tiival võrdlemisi kiiresti edasi ja lõid juba 24. septembril Nuia lähedal kontakti Leningradi rinde 2. löögiarmee vasakul tiival pealetungivate vägedega. Piki Riia lahe rannikut taanduvat vaenlast paralleelselt jälitades jõuti 26. septembril Skrodeli—Straupe lõigus «Cēsise» kaitseliinile.

Rinde keskosas pealetungiv 1. löögiarmee, kes 23. septembril oli sunnitud peatuma jääma vaenlase vahepositsioonidele Burtnieki järve ja Valmiera vahel, jõudis neist läbi murda alles 25. septembril. Järgmise päeva hommikupoolikul jõuti lahingutega Straupe piirkonda. Kuna rinde vasaku tiiva väed (54. armee ja täiendavalt lahingutesse toodud 61. armee) vabastasid samal ajal Cēsise, siis oli 3. Balti rinne kogu ulatuses välja jõudnud vaenlase «Cēsise» kaitseliinile.

[34] A. Kalvo. Nemad vabastasid Lõuna-Eesti, lk. 158.
[35] EKPA, f. 1, nim. 79, s.-ü. 6, l. 39.

Balti rinde pidev surve võttis vaenlasel võimaluse kindlustuda «Cēsise» kaitseliinil. Ööl vastu 27. septembrit oli ta sunnitud selle maha jätma. Rinde väed jätkasid vaenlase jälitamist ja jõudsid õhtuks välja Pēterupe—Nītaure joonele, s. o. «Sigulda» kaitseliinile, mis asus Riiast umbes 60 km kaugusel. Samale kaitseliinile Nītaure—Rembate joonel olid välja jõudnud ka 2. Balti rinde väed.

Vaenlase 18. armee vägede paiskamisega «Sigulda» kaitseliinile lõppes ka Baltimaade strateegilise pealetungioperatsiooni raames läbiviidud Riia operatsiooni esimene etapp. Selle käigus murdsid 3. Balti rinde väed läbi hitlerlaste sügavalt ešeloneeritud kaitsest Väikesel Emajõel, vabastasid Eesti NSV territooriumil Valgamaa lääneosa ühes Valga ja Tõrva linnaga ning Viljandimaa lõunapiirkonnad ja suure osa Läti NSV põhjapoolsetest aladest. Vaenlane sunniti tagasi tõmbuma Riia lähistele.

2. LENINGRADI RINDE TALLINNA PEALETUNGIOPERATSIOON

Baltimaade strateegilise pealetungioperatsiooni raamides tuli vaenlase operatiivgrupi «Narva» väed purustada ja Eesti NSV mandriosa lõplikult vabastada Leningradi rinde vägedel (juhataja Nõukogude Liidu marssal L. A. Govorov, sõjanõukogu liikmed kindralpolkovnik A. A. Ždanov ja kindralleitnant A. A. Kuznetsov, staabiülem kindralpolkovnik M. M. Popov) koostöös Punalipulise Balti Laevastikuga. Selleks planeeriti septembrikuu teisele poolele Tallinna pealetungioperatsioon.

Operatsiooni planeerimisel arvestasid Kõrgema Ülemjuhatuse Peakorter ja Leningradi rinde juhatus hoolikalt operatiivgrupi «Narva» (juhataja jalaväekindral F. Grasser) koosseisu ja tema kaitse iseärasusi. Sellal kuulus operatiivgruppi kaks korpust — 3. SS-tankikorpus ja 2. armeekorpus — kokku üle 80 000 mehe. 3. SS-tankikorpus (11. SS-tankigrenaderidiviis «Nordland», 4. SS-tankigrenaderibrigaad «Nederland», 11., 20. SS- ja 300. eriülesandega jalaväediviis) asus kaitsel hästi ettevalmistatud positsioonidel Soome lahe ja Peipsi järve vahelisel alal, eelservaga Vaivarast mõni kilomeeter ida pool ja Narva jõe ülemjooksul, kuhu ta kevadtalvel ja suvel Leningradi rinde vägede survel oli sunnitud taanduma. Seal väljaehitatud «Tannenbergi» kaitseliin ulatus sügavuti 25—30 kilomeetrini ja koosnes kolmest tugevast kaitsevööndist, mille läbimurdmine oleks nõudnud suuri pingutusi ja ohvreid.

2. armeekorpus (87. ja 563. jalaväediviis, 207. julgestusdiviis ja 101. tankibrigaad*) organiseeris kaitset Peipsi ja Võrtsjärve vahel, eelservaga Emajõe joonel ja poolkaares ümber platsdarmi põhja pool Tartut. Sinna olid hitlerlased taandunud Tartu pealetungioperatsiooni käigus ja ulatuslikum kaitsesüsteem oli alles kujundamisjärgus. Sügavuses puudusid varem ettevalmistatud kaitsevööndid. Pärast hitlerlaste Emajõe kaitsevööndi läbimurdmist võisid Nõukogude väed arvestada kaugeleulatuvaid manööverdamisvõimalusi põhja ja loode suunas.

Et Leningradi rinne saaks edu saavutamiseks ära kasutada vaenlase kaitse nõrgemat lüli, otsustati talle üle anda seni 3. Balti rindele kuulunud Peipsi ja Võrtsjärve vaheline rindelõik.

Tallinna operatsiooni esimesel etapil pidid 2. löögiarmee väed kõigepealt purustama vaenlase Tartu grupeeringu. Seejärel end lääne poolt kindlalt kattes pidid nad põhja ja loode suunas pealetungi arendades välja jõudma Rakvere—Tapa piirkonda, et koos Narva alt mõned päevad hiljem pealetungi alustava 8. armee vägedega ümber piirata ja hävitada Soome lahe ja Peipsi vahel kaitsel asuvad vaenlase operatiivgrupi «Narva» väed. Operatsiooni teisel etapil kavatseti jätkata pealetungi läände Tallinna ja kogu Eesti NSV mandriosa vabastamiseks.

Punalipuline Balti Laevastik (juhataja admiral V. F. Tributs, sõjanõukogu liige viitseadmiral N. K. Smirnov, staabiülem kontradmiral A. N. Petrov) allutati operatiivselt Leningradi rinde juhatajale. Ta pidi Soome lahel ja Peipsi järvel tegutsevate laevade tulega maavägede tegevust toetama ning olema valmis dessantoperatsioonideks vaenlase tagalasse.

Pealetungioperatsiooni kindlustamine õhust pandi 13. lennuväearmeele (juhataja lennuväe-kindralleitnant S. D. Rõbaltšenko, asetäitja poliitalal polkovnik M. I. Sulimov, staabiülem lennuväe-kindralmajor S. A. Lavrik) ja kindralleitnant M. I. Samohhini juhtimisel tegutsevatele Punalipulise Balti Laevastiku õhujõududele.[36]

Planeeritud operatsiooni elluviimine nõudis aga eelnevalt rindevägede ulatuslikku ümbergrupeerimist. Narva alt tuli

* See nn. Laucherti grupp viidi enne Tallinna pealetungioperatsiooni algust Tartu alt ära Riia lähistele.

[36] KMA, f. 309, nim. 4073, s.-ü. 395, l. 1—4; Борьба за Советскую Прибалтику . . . Книга вторая, lk. 133—134.

Tartu piirkonda üle viia kolm laskurkorpust koos nende tugevdamiseks määratud suurtüki-, tanki- ja inseneriväe üksustega, samuti 2. löögiarmee juhatus (juhataja kindralleitnant I. I. Fedjuninski, sõjanõukogu liikmed kindralmajor N. I. Šabalin ja kindralmajor K. G. Rjabtši, staabiülem kindralmajor P. I. Kokorev).

Ümber grupeeruda tuli vaenlasele märkamatult ja võimalikult lühikese ajaga, et saavutada uuest piirkonnast kavandatud löögi ootamatus. Oli tähtis, et vaenlane endiselt ootaks meie vägede pealetungi Narva rindel, hoiaks seal oma peamised jõud ega paigutaks neid ümber enne meie pealetungi algust.

3. septembril 1944 andis 2. löögiarmee oma kaitselõigu Narva platsdarmil koos 117. laskurkorpuse ning 9. ja 16. kindlustatud rajooniga üle 8. armeele. Seejärel sai ta oma koosseisu rinde reservist 8. Eesti laskurkorpuse ja 8. armeest 108. laskurkorpuse ning alustas juba 4. septembril operatiivse tähtsusega marss-manöövrit Tartu alla.[37]

Vägede ümberpaigutamise 200—300 kilomeetri kaugusele tegid keerukaks nii selleks ettenähtud lühike aeg — 10 ööpäeva — kui ka teede vähesus. Rinde tegevusribas oli raudtee taastatud vaid Kingissepast Gdovini. Gatšina, Luuga ja Pihkva kaudu ringi sai selle raudtee suure koormatuse tõttu vedada vaid osa 2. löögiarmee raskerelvadest. Rännakutee ümber Pihkva järve lõunatipu oli pikk. Kõige lühemal, umbes 200 kilomeetri pikkusel marsruudil Gdovi, Remda, Pnevo ja Mehikoorma kaudu tuli aga ujuvalustel ületada 3 kilomeetri laiune Lämmijärv. See tee kujuneski peamiseks, kuna võimaldas vägedel kõige kiiremini jõuda Tartu piirkonda ja säästis sõjameeste jõudu lahinguteks.

Vägede ja tehnika vedu üle Lämmijärve määrati juhtima rinde inseneri vägede ülem inseneriväe-kindralleitnant B. V. Bõtševski. 3. septembril 1944 viidi Lämmijärvele 2. järgu kapteni A. F. Aržavkini 25. jõelaevade brigaadi 22 tendrit, 7 soomus-, 5 traal- ja 3 valvekaatrit. Lisaks neile kasutati üleveoks alampolkovnik I. A. Gultjajevi 5. Viiburi raskepontoonsilla polgu ja major J. P. Guljanitski 1. kaardiväe pontoonsillapataljoni parvi. Valmistati ette ülekäik, mille läbilaskevõime oli üks laskurdiviis ööpäevas.[38]

Õhust katsid üleminekukohta polkovnik A. A. Matvejevi

[37] KMA, f. 309, nim. 4073, s.-ü. 394, l. 71, 95.

[38] A. Aržavkin. Peipsi järvel. — Vabastamislahingutes, lk. 177; История ордена Ленина Ленинградского военного округа, lk. 405.

275. hävituslennuväe diviisi kaks polku ja polkovnik G. I. Boitšuki 7. seniitsuurtükiväe diviis. Peipsi järvel tegutseva vaenlase flotilli võimalike kallaletungide vastu organiseeris kaitset 2. järgu kapten A. F. Aržavkin peamiselt oma jõelaevade brigaadi jõudude ja toetuseks antud lennuväega.[39]

Juba 4. septembril alustasid Lämmijärve ülekäikude poole jalgsirännakut 108. laskurkorpuse väeosad. Neile järgnesid sama teed armee kergesuurtükivägi ja kõigi väeosade voorid. Mõnevõrra lühemaks kujunes jalgsirännak 30. kaardiväe ja 8. Eesti laskurkorpuse jalaväele, kes toodi kuni Gdovini raudteel. Suurem osa autotranspordist suundus Tartu alla ümber Pihkva järve lõunatipu.

2. löögiarmee peamised jõud liikusid ja ületasid Lämmijärve ainult öösiti. Pihkva kaudu liikus autotransport nii öösel kui päeval. Autode kolonnid möödusid Lämmijärve ülekäikudest. Vaenlase õhuluure, kelle eest ei saanud täielikult varjata vägede liikumist rohkem kui 200 kilomeetri pikkusel teekonnal, pidi kindlasti nägema neid kolonne liikumas lõunasse ja tegema järelduse, et vägesid paigutatakse Narva piirkonnast Pihkva kaudu ümber 3. Balti rindele. Ligemale nädalapäevad, kuni 9. septembrini, suudetigi vaenlast eksitada ja 2. löögiarmee ületoomist Narva juurest Tartu alla saladuses hoida.[40]

«Järve idakaldal kasvavaisse kõrkjatesse ehitatud viie randumissilla kaudu vedasid pontoonsilla- ja sapööripataljonid öösiti üle kolme kilomeetri laiuse järve tohutu hulga vägesid ja sõjatehnikat,» kirjutab ülekäikude komandant inseneriväe-kindralleitnant B. Bõtševski. «Töötasid rasked iseliikuvad parved, raskepontoonpargi parved ja 25. jõelaevade brigaadi puksiirkaatrite poolt veetavad tendrid. Koidikul kadus kõik see kõrkjatesse. Vaenlase õhuluure võis näha ainult üksikuid Narva poolt Gdovi ja Pihkva suunas liikuvaid kolonne. Järvel ei avastanud vaenlane midagi. Üleminekukohta kattev hävituslennuvägi kihutas sellesse piirkonda ilmuvad vaenlase lennukid viivitamata minema. Ei mingeid kaotusi, ei mingeid pommitusi.»[41]

Ühtekokku veeti ajavahemikul 5.—20. septembrini 1944 üle Lämmijärve 135 000 võitlejat, 13 200 hobust, 9100 autot, 2183 suurtükki ja miinipildujat, 2830 tonni lahingumoona ja

[39] KMA, f. 309, nim. 4073, s.-ü. 394, l. 55.

[40] KMA, f. 309, nim. 4073, s.-ü. 394, l. 99; Борьба за Советскую Прибалтику... Книга вторая, lk. 158.

[41] Б. В. Бычевский. Маршал Говоров. Москва, 1970, lk. 154—155.

6700 tonni toiduaineid, suur hulk veokeid, välikööke ja muud varustust.[42]

Maksimaalselt kasutati ära ka raudtee piiratud võimalused. Gatšina kaudu veeti kerged soomusmasinad Pihkvasse, tankid ja raskesuurtükivägi aga Põlvasse. Nendest sihtjaamadest koondamisrajoonidesse liikus sõjatehnika omal jõul. Raudtee ülekoormatuse tõttu saabus osa armee tugevdusjõududest kohale alles ööl vastu 16. septembrit ja rinde liikuvasse tankigruppi määratud soomusväed alles 21. septembri õhtuks.[43]

Niiviisi toodi kombineeritud rännakute korras ajavahemikul 4.—12. septembrini Narva alt Emajõe rindelõiku 2. löögiarmee juhatus, 30. kaardiväe laskurkorpus (45., 63. ja 64. kaardiväe laskurdiviis), 8. Eesti laskurkorpus (7. ja 249. Eesti laskurdiviis), 108. laskurkorpus (46., 90. ja 372. laskurdiviis) ning hulk tanki-, suurtükiväeosi ja -koondisi ning muid eriüksusi. 12. septembriks koondusid need väed põhiliselt juba ettenähtud piirkondadesse.

Veidi varem, 10. septembril kell 24.00, anti 3. Balti rinde Tartu rindelõik üle Leningradi rindele. 2. löögiarmee juhatus võttis selle vastu ühes 116. laskurkorpuse (86., 321. ja 326. laskurdiviis), 118. laskurkorpuse * ja 14. kindlustatud rajooniga.[44]

Sel ajal kui väed olid veel rännakul, jätkasid väekoondiste komandörid ja nende staabid operatsiooni täpsustamist ning alustasid koos alluvate komandöridega läbimurdelahingu planeerimist ja ettevalmistamist. Järk-järgult kandus see töö kõrgematest staapidest üle alamatesse juhtimislülidesse, kuni viimaks viis liikvele kogu operatsiooni ja lahingute juhtimise keeruka aparaadi. Kuigi Leningradi rinde operatiivdirektiiv Tallinna pealetungioperatsiooniks saabus alles 13. septembril ja selle alusel koostatud 2. löögiarmee direktiiv jõudis laskurkorpustesse päev hiljem, olid korpuste juhatused rinde- ja armeejuhatajalt saadud korralduste alu-

[42] В. Трибуц. Участие Краснознаменного Балтийского флота в разгроме противника в Прибалтике. — «Военно-исторический журнал» 1974, nr. 9, lk. 24.

[43] История ордена Ленина Ленинградского военного округа, lk. 405.

* 118. laskurkorpust kasutati Emajõe joonel kaitseülesandega seni, kuni 2. löögiarmee pealetungivad väed jõe põhjakalda vabastasid. 20. septembril 1944 arvati 118. laskurkorpus Kõrgema Ülemjuhatuse reservi.

[44] KMA, f. 309, nim. 4073, s.-ü. 394, l. 120.

sel juba alates 10. septembrist, diviiside ja polkude komandörid ning nende staabid alates 11. septembrist tegevad fašistide kaitse läbimurdmise organiseerimisega Emajõel.

Vaenlase kaitset Emajõel asus 2. löögiarmee purustama kahe ühtivates suundades antava löögiga. Neist ühe pidid andma kindralleitnant L. Pärna 8. Eesti laskurkorpus ja Nõukogude Liidu kangelase kindralleitnant N. P. Simonjaki 30. kaardiväe laskurkorpus 9 kilomeetri laiusest Kastre—Luunja lõigust Emajõge ületades, teise — kindralleitnant V. S. Polenovi 108. laskurkorpus Tartu platsdarmi 6 kilomeetri laiusest rindelõigust Järve (Maarja-Magdaleena)—Tuimõisa üldsuunas.

Pärast lähema ülesande täitmist — armee vägede väljajõudmist Koosa—Vara—Kukulinna—Pupastvere joonele — pidi 108. laskurkorpuse vasaku tiiva tagant lahingusse viidama 116. laskurkorpus. Tema ülesandeks oli välja jõuda Põltsamaa jõe joonele, seal kindlustuda ning kindlalt katta Rakvere ja Tapa suunas pealetungivate armee peajõudude vasakut tiiba.[45]

Juba esimestest Emajõe rindelõiku saabumise päevadest alates tehti luuret vaenlase kaitsesüsteemi väljaselgitamiseks. Alampolkovnik I. A. Mehhannikovi 13. üksik luurelennuväe polk pildistas kogu vaenlase kaitse eelserva Peipsi järvest kuni Võrtsjärveni. Nende luurematerjalide alusel koostasid rinde topograafid vaenlase 2. armeekorpuse kaitse skeemi, paljundasid selle ja saatsid kõikidele väekoondistele. Tehti kindlaks ka vaenlase lennuväljadel baseeruvate lennukite arv. Väärtuslikke andmeid said Emajõe lõunakaldale tulnud väekoondised ja väeosad seal juba varem vaenlasega kokkupuutes olnud 14. kindlustatud rajooni (komandant polkovnik M. D. Besperstov) ja 118. laskurkorpuse allüksustelt ning ka partisanidelt. Pideva vaenlase vaatluse organiseerisid kõik staabid ja suurtükiväe luureüksused.

Suurt tähelepanu pööras rinde juhatus suurtükiväe pealetungi organiseerimisele. Seda tööd juhtisid Leningradi rinde suurtükiväe juhataja suurtükiväe-kindralleitnant G. F. Odintsov ja 2. löögiarmee suurtükiväe juhataja kindralmajor K. P. Kazakov, esimese ešeloni korpustes aga polkovnikud K. I. Aru, I. I. Morozov ja B. V. Voronitš. Suure Isamaasõja neljandal aastal oli meie maa tagala suuteline varustama oma armeed rikkalikult uusima sõjatehnikaga. Eesti NSV vabastamise lahingutes avaldus see erilise selgu-

[45] KMA, f. 309, nim. 4073, s.-ü. 395, l. 1—2, 27—34.

sega suurtükiväe massilises kasutamises. Vaenlase kaitse läbimurdmiseks sai 2. löögiarmee rakendada 2227 76-mm ja suurema kaliibriga suurtükki ja miinipildujat, mis tegi välja 148 toru iga läbimurdekilomeetri kohta. Kui arvesse võtta ka väiksema kaliibriga kahurid, jättes kõrvale vaid reaktiivsuurtükiväe, siis tuli iga kilomeetri kohta 206 toru.[46] Rünnaku suurtükiväeline ettevalmistus planeeriti 50—70-minutiline ja tule alla võeti vaenlase kaitse 4 kilomeetri sügavuselt.

Hoolikalt planeeriti ka lennuväe kasutamist. Rünnaku ettevalmistamise ja läbiviimise ajal pidi lennuvägi katma üleminekukohti Emajõel, andma lööke vaenlase tugipunktidele ja koondumisrajoonidele ning suurtüki- ja miinipildujapatareidele. Ühtlasi pidi lennuvägi takistama hitlerlastel reservidega manööverdamist Rakvere—Tallinn—Pärnu—Viljandi tsoonis ja ära hoidma nende vastulööke. Et neid ülesandeid edukalt täita, rajati Lõuna-Tartumaale mitu uut lennuvälja. 13. septembriks 1944 olid nad juba kasutamiskõlblikud.[47]

2. löögiarmee koosseisu arvatud tanki- ja liikursuurtükkide üksusi valmistasid operatsiooniks ette rinde ja 2. löögiarmee soomus-, tanki- ja mehhaniseeritud vägede juhatajad tankiväe-kindralleitnant V. I. Baranov ja polkovnik G. A. Mironovitš. Armee lähema ülesande täitmise perioodiks anti kohalejõudnud soomusväed laskurväeosade rünnaku toetamiseks. Et Emajõgi oli nende rakendamisel tõsiseks takistuseks, siis suunati nad rõhuvas enamuses Tartu platsdarmile. Seal said nad kohe lahingu alguses toetada 108. laskurkorpuse vägede rünnakut. 8. Eesti laskurkorpuse ja 30. kaardiväe laskurkorpuse väeosadega pidid neile juurdeantud soomustankiväed ühinema hiljem — pärast vaenlase eesmiste positsioonide läbimurdmist Emajõe põhjakaldal ja silla ehitamist Kastre—Luunja lõigus.[48]

Et ees seisid lahingud Emajõe ja Amme jõe forsseerimisega, siis rakendati operatsiooni ettevalmistamisel ulatuslikult ka inseneriväegesid. 2. löögiarmee inseneriväegede ülema polkovnik G. G. Tsvangeri üldjuhtimisel valmistasid 21. inseneri-sapööribrigaad ning pontoonsillapataljonid koos väekoondiste sapööriüksustega ette 13. dessandi ülemineku-

[46] KMA, f. 217, nim. 1217, s.-ü. 727, l. 177.
[47] KMA, f. 309, nim. 4073, s.-ü. 395, l. 1—4, 31—33; С. Д. Рыбальченко. В небе Эстонии. — К берегам янтарного моря, lk. 411—414.
[48] KMA, f. 309, nim. 4073, s.-ü. 395, l. 29—30, 33.

kohta, seadsid üleveovalmis 8 parve, panid kokku 12 ründesilda ning korraldasid 3 pontoon- ja 3 palksilla ehitamist.[49] Sealjuures osutasid neile mitmesugust abi Tartu linna ja maakonna töötajad. Nii valmistati 13. septembriks 1944 Tartu lauavabrikus 20 meetri pikkuse silla detailid ja veeti Raadi mõisa. Nendest ehitati lahingute ajal sild üle Amme jõe.[50] Alates 8. septembrist olid iga päev 50 kohalikku elanikku 15 veokiga abiks 2. löögiarmee 128. üksikule teede ekspluateerimise pataljonile purustatud sildade taastamisel rindelähedases tsoonis.[51]

Suurel määral olenes operatsiooni edu kogu armee, iga väekoondise ja väeosa isikulise koosseisu, iga võitleja ideelis-poliitilisest ja moraalsest ettevalmistusest eelseisvaks lahinguks. See tagati hästi läbimõeldud, kõikehaarava ja intensiivse parteipoliitilise tööga. Juba 2. septembril kinnitasid Leningradi rinde juhataja Nõukogude Liidu marssal L. A. Govorov ja sõjanõukogu liige kindralleitnant A. A. Kuznetsov poliitilise valitsuse juhataja kindralleitnant D. I. Holostovi poolt esitatud tööplaani. Sellega määrati kindlaks parteipoliitilise töö põhilised ülesanded ning rinde poliitilise valitsuse ja väekoondiste poliitorganite poolt rakendatavad abinõud vägede ümberpaigutamise, koondusrajoonides asumise ja lahingute ajaks. Komandöride, poliitorganite, partei- ja komsomoliorganisatsioonide tegevus suunati sõjameeste võitlusvaimu tugevdamisele ja vägede lahingulise ettevalmistuse poliitilisele kindlustamisele.[52]

2. löögiarmees korraldati väekoondiste poliitosakondade ülemate ning suurtükiväe- ja tankipolkude komandöride poliitala asetäitjate nõupidamine, kus armee juhataja kindralleitnant I. I. Fedjuninski ja sõjanõukogu liige kindralmajor N. I. Šabalin tegid kokkuvõtte varasemast lahingutegevusest ja andsid ülesanded parteipoliitiliseks tööks seoses uue operatsiooniga. Pärast seda toimusid analoogilised nõupidamised korpustes ja diviisides.

Vägede koondusrajoonides Emajõest lõuna pool viidi kõigis diviisides ja polkudes läbi parteiaktiivi, partei- ja komsomoliorganisatsioonide ning lahinguaktiivi koosolekud, kus

[49] А. Д. Цирлин, П. И. Бирюков, В. П. Истомин, Е. Н. Федосеев. Инженерные войска в боях за советскую родину. Москва, 1970, lk. 255.
[50] KMA, f. 309, nim. 4073, s.-ü. 470, l. 165.
[51] KMA, f. 309, nim. 4073, s.-ü. 395, l. 179.
[52] История ордена Ленина Ленинградского военного округа, lk. 406—407.

väekoondiste ja väeosade komandörid ning korpuste ja diviiside poliitosakondade ülemad selgitasid eelseisva pealetungilahingu ülesandeid. Kõigis väeosades ja allüksustes organiseeriti rea-, seersandi- ja ohvitseri koosseisule loenguid ajakohastel teemadel.[53]

Tõhusat abi rinde poliitorganitele isikulise koosseisu kasvatamisel Nõukogude Liidu rahvaste sõpruse vaimus osutas Eestimaa Kommunistliku (bolševike) Partei Keskkomitee. Agitatsiooni- ja propagandatöö läbiviimisel leidsid kõigi väekoondiste poliittöötajad Eesti NSV kohta vajalikku materjali EK(b)P Keskkomitee ja Eesti NSV Ülemnõukogu häälekandjast «Sovetskaja Estonia». Neile olid suureks abiks selles ajalehes 1944. a. juunis avaldatud J. Käbini artikkel «Eesti rahvas Suures Isamaasõjas» ja 2. löögiarmee ajalehes «Otvažnõi Voin» ilmunud Eesti NSV Ülemnõukogu Presiidiumi esimehe J. Varese kirjutis. Neis artiklites kõneldi eesti ja vene rahva sõprusest, eestlaste ennastsalgavast võitlusest oma sünnimaa vabastamise eest, hitlerlaste metsikutest veretöödest Nõukogude Eestis, partisanivõitlusest jm.

Eri väeliikide väeosade ja allüksuste vahelise lahingulise koostöö tõhustamiseks korraldati lahingusõpruse miitinguid ja nõupidamisi, samuti ühiseid partei- ja komsomolikoosolekuid. Nii näiteks kulges südamlikult ja soojalt 173. laskurpolgu ja 46. kaardiväe tankipolgu sõjameeste kokkusaamine. Kommunistide ülesandeid eelseisvas lahingus arutasid ühisel parteikoosolekul 45. kaardiväe-laskurdiviisi 131. ja 134. laskurpolgu, 96. suurtükiväepolgu ja 938. liikursuurtükkide polgu esindajad. 159. hävituslennuväe polgu komandör kahekordne Nõukogude Liidu kangelane P. A. Pokrõšev organiseeris lendurite kohtumise 372. laskurdiviisi sõjameestega. Lendurid lubasid teha kõik, et kindlustada jalaväelastele tõhus toetus õhust. Kokkusaamine lõppes Nõukogude Liidu kangelase kapten P. J. Lihholetovi demonstratsioonlennuga.[54]

Tallinna operatsiooni alguseks tegid poliitorganid ära suure töö partei- ja komsomoliorganisatsioonide tugevdamisel. Nende organisatsioonide read täienesid eelnevates lahingutes silmapaistnud punaväelaste ja ohvitseride arvel.

[53] А. А. Мяги. Партийно-политическая работа в Таллинской наступательной операции войск Ленинградского фронта. — Партийно-политическая работа в период битвы за Ленинград (1941—1944 гг.) (edaspidi: А. Мяги. Партийно-политическая работа...). Ленинград, 1969, lk. 67, 71—72.

[54] Sealsamas, lk. 68.

15. septembril 1944 moodustasid partei liikmed ja liikmekandidaadid ning kommunistlikud noored 30. kaardiväe laskurkorpuses 60%, 108. laskurkorpuses 55% ja 8. Eesti laskurkorpuses üle 40% väekoondise koosseisust. Armee suurtükiväeosades ja eriüksustes oli kommunistide ja kommunistlike noorte protsent veelgi suurem, ulatudes 80-ni.[55] See oli tohutu jõud, mis liitis väekoondiste isikulise koosseisu ühte, tegi temast tugeva võitluskollektiivi.

Pealetungi alguseks olid kõigis allüksustes loodud teovõimelised partei- ja komsomoliorganisatsioonid. Igas jaos ja relvameeskonnas oli kommunist või kommunistlik noor. Oli loodud ka parteiorganisaatorite ja poliittöötajate reserv. 2. löögiarmee poliitosakonna reservis oli 120 poliittöötajat. Diviiside poliitosakondade juures oli 8—10 inimesest koosnev roodu partei- ja komsomoliorganisaatorite reserv. Peale selle määrati igas roodus (patareis) parimate kommunistide ja kommunistlike noorte hulgast partei- ja komsomoliorganisaatoritele asetäitjad.[56]

Kohaliku elanikkonna hulgas tehtavas töös, mis pidi tagama töötajate ulatusliku abi armeele ja kaasalöömise võitluses fašistlike anastajate vastu, said rinde poliitorganid samuti suurt abi EK(b)P Keskkomiteelt ja Eesti NSV valitsuselt. Selles osas oli eriti suure tähtsusega EK(b)P Keskkomitee, Eesti NSV Ülemnõukogu Presiidiumi ja Eesti NSV Rahvakomissaride Nõukogu pöördumine 16. augustil 1944 eesti rahva poole. Selles kutsuti vabariigi töötajaid laiendama halastamatut võitlust okupantide vastu, osutama igakülgset abi pealetungivale Punaarmeele Nõukogude Eesti vabastamisel.[57] Omapoolselt osutasid Leningradi rinde poliitvalitsus ja väekoondiste poliitosakonnad operatsiooni ettevalmistamise ja läbiviimise perioodil ulatuslikku abi Eesti NSV kohalikele partei- ja nõukogude organeile. Vabastatud piirkondade elanikele selgitati Nõukogude valitsuse sise- ja välispoliitikat, kõneldi Punaarmee silmapaistvatest võitudest, räägiti leninlikust rahvuspoliitikast, vene ja eesti rahva sajanditepikkusest sõprusest ning paljastati samal ajal kodanlike natsionalistide laimu ja valet. See selgitustöö aitas tihendada sidet ja üksteise mõistmist Punaarmee ja fašistliku demagoogilise propaganda poolt ärahirmutatud Eesti elanikkonna vahel.

[55] История ордена Ленина Ленинградского военного округа, lk. 407.

[56] А. А. Мяги. Партийно-политическая работа..., lk. 71.

[57] Eesti rahvas... Dokumente ja materjale, lk. 416—418.

Eesti NSV töötajad vastasid sellele igakülgse ja omakasupüüdmatu abiga. Lisaks tööjõuga aitamisele ning moraalsele toetamisele abistati Tartu alla saabuvaid vägesid ka materiaalselt. Nõukogude vägede kiire edasiliikumine pikendas tunduvalt juurdeveoteid ja tekitas raskusi vägede varustamisel liha, juurvilja ja heintega. Appi tuli kohalik elanikkond. Nii andsid ainuüksi 13 Tartumaa valla talupojad vahetult 2. löögiarmee väeosadele üle 232 t kartuleid, 185 t teravilja, 80 t liha, 23 t aedvilja ja üle 6 t piima.[58] «Kohapealse varumise korraldamine kergendas tunduvalt vägede varustamist, vähendas vedude mahtu eriti autotranspordi osas. Häireid vägede varustamisel toiduainete ja sooja toiduga operatsiooni kestel ei esinenud,» märgiti 2. löögiarmee intendanditeenistuse aruandes.[59]

Samal ajal kui 2. löögiarmee valmistus läbi murdma vaenlase kaitset Emajõel, jätkas 8. armee (juhataja kindralleitnant F. N. Starikov, sõjanõukogu liikmed kindralmajor V. A. Zubov ja polkovnik A. H. Tõntšerov, staabiülem kindralmajor B. M. Golovtšiner) 117. ja 109. laskurkorpuse ning 9., 16. ja 79. kindlustatud rajooni jõududega Narva rindelõigu kaitsesüsteemi väljaarendamist ja vägede väljaõpetamist pealetungilahinguks. Üheaegselt sellega intensiivistati vaenlase luuret. 4. septembriks organiseeriti igas diviisis viis luuresalka ja luure teostamiseks lahinguga kaks löögipataljoni. Keelatud oli raadiosaatejaamade töö. Piirati telefoniside kasutamist.[60] Need abinõud pidid looma vaenlasele mulje, et Narva rindelõigus valmistutakse andma uut lööki. See aga ei laseks tal oma vägesid sealt mujale paisata. Pealetungiülesannet sellal 8. armeele veel ei antud, selle sai ta alles operatsiooni käigus.

Pealetungioperatsiooniks valmistus ka Punalipuline Balti Laevastik. Peipsi järvele toodud 25. jõelaevade brigaad sai ülesandeks toetada suurtükitulega laevadelt 2. löögiarmee paremal tiival pealetungivaid väeosi. Ta pidi maha suruma vaenlase tulistuspunktid järve läänekaldal Varnjast kuni Rannapungerjani ning ära hoidma vaenlase võimalike dessantide maalesaatmise ja suurtükitule järvelt armee tiivale. Nende ülesannete täitmiseks moodustas brigaad neli salka, kuhu ühtekokku kuulus 15 kaatrit. 8. armee pealetungile minnes pidi brigaad katma ka selle armee järvepoolset tiiba

[58] Tartu Linna Riiklik Arhiiv, f. 167, nim. 1, s.-ü. 23, l. 1.
[59] KMA, f. 309, nim. 4073, s.-ü. 458, l. 164—165.
[60] KMA, f. 344, nim. 5554, s.-ü. 997, l. 77—82; s.-ü. 999, l. 23.

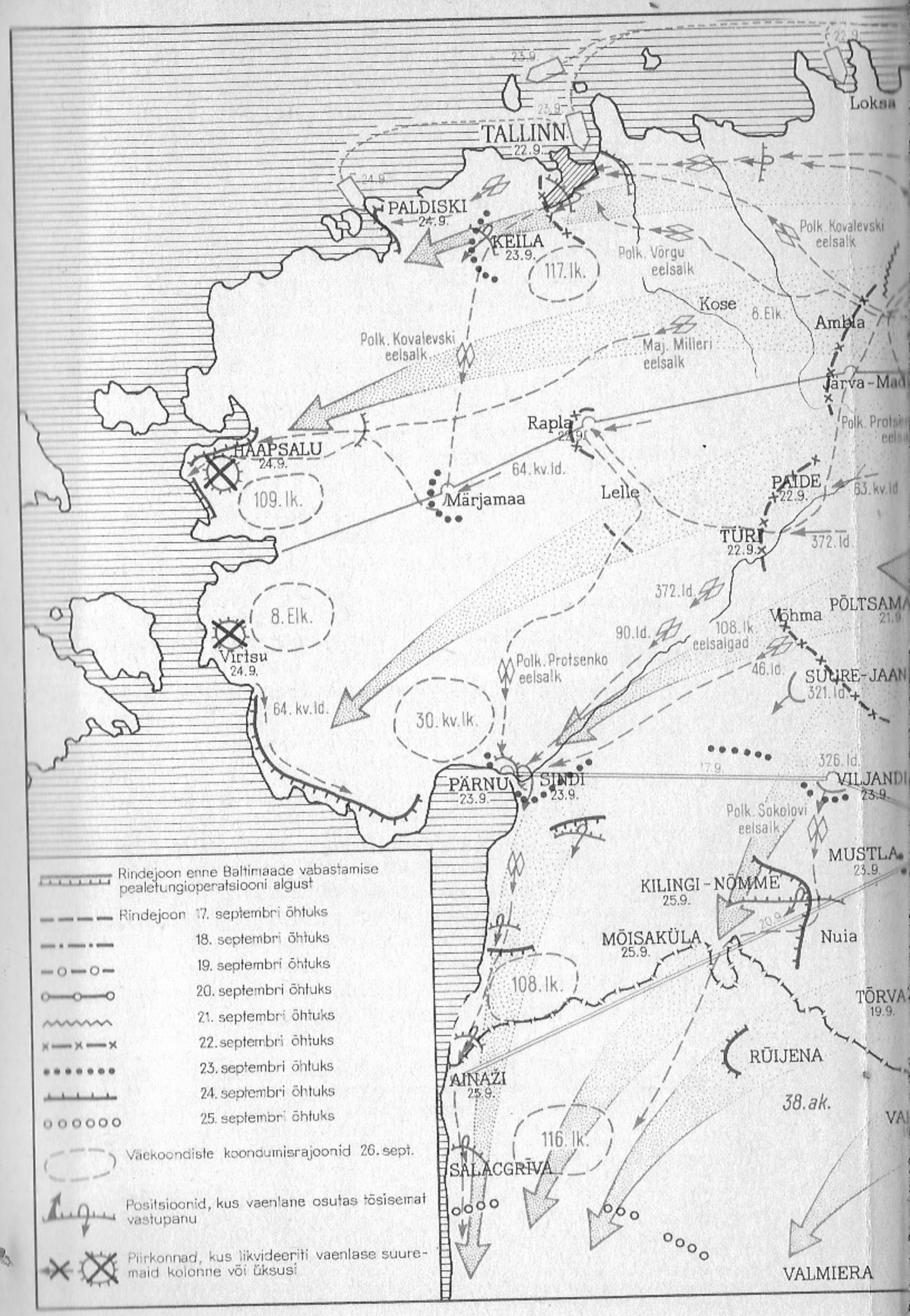

Leningradi rinde Tallinna pealetungioperatsioon.

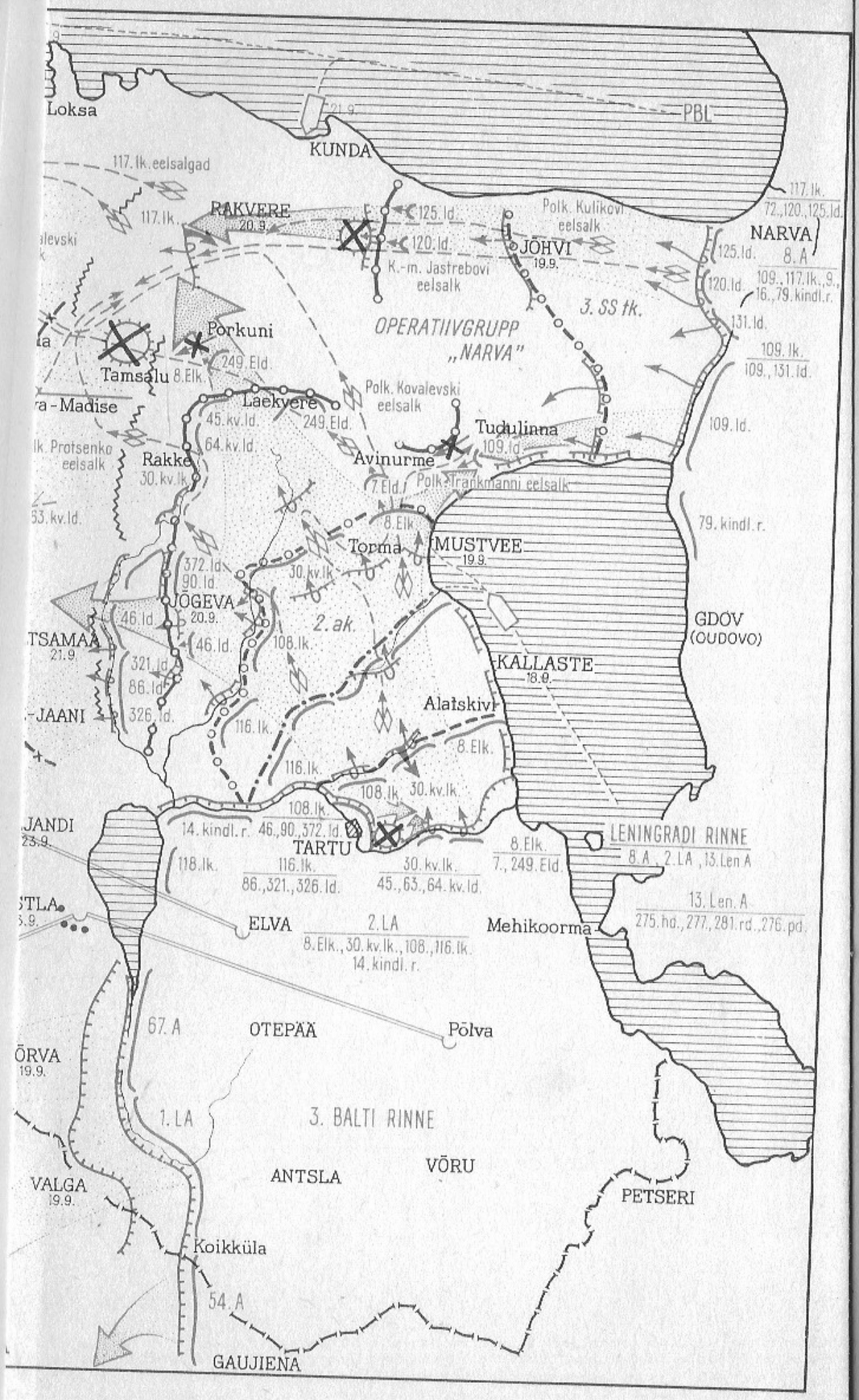

ning olema valmis taktikalise dessandi maalesaatmiseks Peipsi järve põhjakaldale. Osa brigaadi jõude jätkas vedusid üle Lämmijärve. Soome lahel planeeriti tuletoetus 8. armee paremale tiiva vägedele suurtükipaatidelt ja soomuskaatritelt ning taktikaliste dessantide maalesaatmine tähtsamate sadamate piirkonnas. Laevastiku lennuvägi alustas juba operatsiooni ettevalmistamise perioodil intensiivset tegevust vaenlase merekommunikatsioonidel Saksamaa ja Baltimaade sadamate vahel. Septembrikuu esimese kaheteistkümne päeva jooksul hävitati või said merel tabamuse vaenlase üheksa transpordi- ja sõjalaeva.[61]

16. septembril sai 2. löögiarmee staap operatiivdirektiivi ülemineku kuks otsustavale pealetungile 17. septembril, s. o. Baltimaade strateegilise pealetungioperatsiooni neljandal päeval. Selleks ajaks oli armeegrupi «Nord» peamine tähelepanu pööratud 1. Balti rinde läbimurde tõkestamisele Tauska all ning 3. ja 2. Balti rinde väsimatute rünnakute tõrjumisele Tõrva, Valga ja Ērgli lähistel. See lõi soodsad eeltingimused Leningradi rinde tegevusele.

Pärast korralduse saamist operatsiooni alustamiseks sõitsid 9. löögiarmee poliitosakonna vastutavad töötajad väekoondistesse, et olla abiks viimaste ettevalmistuste läbiviimisel: poliitosakonna ülem polkovnik K. I. Kalugin 30. kaardiväe laskurkorpusesse, tema asetäitjad alampolkovnik Korjugin 108. laskurkorpusesse ja alampolkovnik Šljapin 8. Eesti laskurkorpusesse.[62]

Ööl vastu 17. septembrit korraldati allüksustes lahingueelseid lühimiitinguid, kus kutsuti üles kätte maksma hitlerlastele kõigi meie maal sooritatud koletislike kuritegude eest. Neil miitingutel esinesid komandörid, poliittöötajad ja reavõitlejad. 90. laskurdiviisis, kus valmistuti pealetungiks Tartu platsdarmilt, toimusid miitingud lahingulippude all. Selle diviisi 173. laskurpolgus esines miitingul sõnavõtuga diviisikomandör kindralmajor N. G. Ljaštšenko, 286. laskurpolgus — diviisi poliitosakonna ülem alampolkovnik M. D. Nezamajev. Loeti ette EK(b)P Keskkomitee läkitus, milles kutsuti üles vabastama Eestimaa fašistlikest okupantidest. Eesti laskurkorpuses kõnelesid miitingutel ka EK(b)P

[61] В. Ф. Трибуц. Балтийцы наступают. Калининград, 1968, lk. 184; В. Трибуц. Участие Краснознаменного Балтийского флота в разгроме противника в Прибалтике. — «Военно-исторический журнал» 1974, nr. 9, lk. 24—25.

[62] KMA, f. 217, nim. 1217, s.-ü. 601, l. 149.

Keskkomitee sekretär N. Karotamm ja Eesti NSV valitsuse esindajad.

Leningradi rinde 2. löögiarmee pealetungilahing Emajõe joonelt algas 17. septembril 1944 kell 7.30 rünnaku suurtüki- ja lennuväelise ettevalmistusega. Esimesest, kolm minutit kestnud tulelöögist võttis osa kogu suurtükivägi. Kõik selleks ajaks avastatud vaenlase patareid, tulirelvad, kaevikud ja vägede koondumiskohad olid üheaegselt mürskude ja miinide saju all. Sellele järgnes kaitserajatiste süstemaatiline purustamine ja hävitamine. Kui kogu suurtükivägi andis teise, esimesest veelgi võimsama löögi, lülitus lahingusse ka lennuvägi.

Esimesel operatsioonipäeval sooritasid 13. lennuväearmee pommitus- ja ründelennukid 600 väljalendu. Neid katvad polkovnik A. A. Matvejevi 275. hävituslennuväe diviisi hävituslennukid valitsesid täielikult õhuruumi lahinguvälja kohal. Päeva jooksul kaotas lennuväearmee ainult ühe lennuki.[63]

8. Eesti laskurkorpuse ja 30. kaardiväe laskurkorpuse pealetungiribas andsid lööke õhust vaenlase tranšeede ja dzottide pihta polkovnik F. S. Hatminski 277. ja polkovnik S. J. Greskovi 281. ründelennuväe diviisi 40 lennukit. Edukalt tegutsesid leitnant V. A. Aleksenko, kapten G. M. Mõlnikovi ja vanemleitnant N. I. Polagušini ründelennukite grupid. Sõja lõppedes olid nad kõik Nõukogude Liidu kangelased, sealjuures kaks esimest kahekordsed. Ligi 80 lennukit lennuväe-kindralmajor A. P. Andrejevi 276. pommituslennuväe diviisist andsid koondlööke vaenlase suurtüki- ja miinipildujapositsioonidele 108. laskurkorpuse pealetungiribas Kilgi ja Vasula ümbruses. Nad täitsid oma lahinguülesande edukalt. Kapten N. A. Klotško eskadrill oli oma lennukid saanud vahetult enne pealetungi algust kingitusena leningradlastelt, kapten N. I. Kuzmenko eskadrilli lennukid olid aga ehitatud Permi oblasti töötajate kogutud raha eest. Kingitud lahingumasinad olid vääriliste lendurite juhtida. Mõlemast eskadrillikomandörist sai sõja lõpul Nõukogude Liidu kangelane.[64]

Juba ettevalmistava suurtükitule ajal kandsid sõjamehed Emajõe kaldale forsseerimisvahendid — paadid, parved, ründesillad. Kell 8.10 lükati need vette ja Kavastu—Luunja

[63] С. Д. Рыбальченко. В небе Эстонии. — К берегам янтарного моря, lk. 418.

[64] История ордена Ленина Ленинградского военного округа, lk. 408—409.

rindelõigus tõusid pealetungile 8. Eesti laskurkorpuse kindralmajor K. Allikase 7. Eesti laskurdiviisi ning 30. kaardiväe laskurkorpuse kindralmajor S. M. Putilovi 45. ja Nõukogude Liidu kangelase kindralmajor A. F. Štšeglovi 63. kaardiväe laskurdiviisi esimese ešeloni polgud. Jõe ületamist alustati sellise arvestusega, et jõuda teisel kaldal olevate vaenlase kaevikuteni täpselt kell 8.20, s. o. momendil, mil lõpeb suurtükiväe viimane tulelöök ja tuli kantakse üle kaitse sügavusse. Suurtükitule eest peitunud vaenlase allüksustele ei tohtinud jääda aega toibumiseks. Tartu platsdarmil, kus oli vaja purustada rohkem vaenlase kaitserajatisi, kestis ettevalmistav suurtükituli 20 minutit kauem. 108. laskurkorpuse väeosad tõusid rünnakule kell 8.40.

Tänu hoolikale ettevalmistusele kulges Emajõe forsseerimine edukalt. Kangelasi, kes tagasid edu, oli palju. Kui ründesilla paigaldamisel 7. Eesti laskurdiviisi lõigus kiire vool kiskus selle allajõge, hüppas kommunistlik noorseersant Vladimir Küppar käsku ootamata jõkke, haaras silla külge seotud köiest ja ujus sellega põhjakaldale, kuhu seejärel tõmbas silla otsa. Vaprat võitlejat autasustati Punatähe ordeniga. Teise ründesilla purustas vaenlase mürsutabamus. Kohe oli jefreitor Nikolai Klimant vees ja ühendas lahkukistud sillaotsad. Kui vaenlase mürsk purustas jõest üleminekul parve, mida juhtis 354. laskurpolgu roodukomandör vanemleitnant N. Karmu, jätkati jõe ületamist ujudes, üksteist vastastikku abistades.[65]

Luunja all läks grupp 63. kaardiväe laskurdiviisi luurajaid vanemseersant Fjodorovi juhtimisel Emajõe vastaskaldale juba ettevalmistava suurtükitule ajal ja tungis vaenlase asetusse. Nende järel ületasid kapten V. M. Petrovi ja kapten E. Missani laskurpataljonid jõe juba mõne minutiga. Nõukogude Liidu hümni helide saatel ja võimsa «hurraaga» ründasid laskurite ahelikud vaenlase esimesi kaevikuid.[66]

Kella 10-ks olid vaenlase kaitsepositsioonid Emajõe põhjakaldal läbi murtud. Kavastu—Luunja rindelõiku kaitsnud 207. julgestusdiviisi 94. rügemendi ja 1. SS-piirikaitserügemendi vahetult jõe joonel kaitsel olnud allüksused purustati peaaegu täielikult. Kavastu mõisa ja Peipsi järve vahelisel alal asunud hitlerlaste pioneeripataljon ja «omakaitse»

[65] F. Paulman. Tuli ja manööver, lk. 196—197; V. Külaots. Uraalidest Kuramaani, lk. 178; «Edasi» nr. 219, 17. septembril 1968.

[66] KMA, f. 217, nim. 1217, s.-ü. 601, l. 147, 148; История ордена Ленина Ленинградского военного округа, lk. 409.

Tartumaa pataljoni osad jäid aga 8. Eesti laskurkorpuse väeosade haardesse ja hävitati.[67] 7. Eesti laskurdiviis ning 45. ja 63. kaardiväe laskurdiviis jätkasid vaenlase suhteliselt nõrka vastupanu likvideerides kiiret edasiliikumist tema kaitse sügavusse.

Juba esimese lahingutunni jooksul suutsid inseneriväeüksused käiku lasta parved ja lõpetada kolme parvtugedel silla ehitamise. Nende kaudu hakkasid kell 10 Emajõe põhjakaldale liikuma suurtükivägi ja tankid. Enne keskpäeva ületasid jõe 152. üksiku tankibrigaadi 3. pataljon ning 938. ja 1198. liikursuurtükkide polk, jõudsid järele 8. Eesti ja 30. kaardiväe laskurkorpuse võitlusüksustele ja lülitusid lahingusse. Laskurallüksuste pealetungihoog tõusis märgatavalt. Esimese lahingupäeva lõpuks saatsid inseneriväed üle jõe 96 tanki ja liikursuurtükki ning rohkem kui 1000 autot suurtükkide ja lahinguvarustusega.[68]

Tartu platsdarmilt pealetungi alustanud 108. laskurkorpuse väeosadele osutas vaenlane raevukamat vastupanu. See on ka mõistetav, sest just siit ootasid hitlerlased 2. löögiarmee pealööki ja olid siia koondanud oma tugevamad väeosad. Toetudes väljaehitatud positsioonidele püüdsid nad kindralmajor N. G. Ljaštšenko 90. ja kindralmajor S. N. Borštševi 46. laskurdiviisi edasiliikumise hoogu igati pidurdada. Vaatamata sellele murdis korpus juurdeantud soomusvägede (31. ja 46. kaardiväe, 26., 98. ja 185. tankining 1294. ja 1495. liikursuurtükkide polk) toetusel vaenlase Taidla—Vahi—Müta kaitsepositsioonist läbi ja hakkas lahingutega põhja suunas liikuma.

Pärast vaenlase eesmiste positsioonide läbimurdmist viidi Veibri—Rõõmu joonelt ida suunas lahingusse 372. laskurdiviisi 1240. laskurpolk. Koostöös 152. üksiku tankibrigaadiga piiras ta Savikoja juures 63. kaardiväe laskurdiviisiga ühinedes juba keskpäevaks ümber Luunja—Küti—Väike-Lohkva—Muriküla piirkonnas kaitsel asunud vaenlase grupeeringu — 5. SS-piirikaitse- ja 47. SS-grenaderirügemendi.[69] Hitlerlaste korduvad katsed piiramisrõngast läbi murda lõppesid nurjumisega.

[67] KMA, f. 309, nim. 4073, s.-ü. 479, l. 33; Eesti riik ja rahvas Teises maailmasõjas. IX vihik. Stokholm 1960, lk. 104.

[68] KMA, f. 217, nim. 1217, s.-ü. 601, l. 147; А. Д. Цирлин, П. И. Бирюков, В. П. Истомин, Н. Е. Федосеев. Инженерные войска в боях за Советскую Родину, lk. 255.

[69] KMA, f. 309, nim. 4073, s.-ü. 418, l. 31; s.-ü. 427, l. 28; s.-ü. 465, l. 209.

Kangelaslikult võitlesid vaenlase ümberpiiranud 152. üksiku tankibrigaadi miinipildurid ja tankihävitajad oma komandöride vanemleitnant A. Doroši ja leitnant M. Permjakovi juhtimisel. Nendega kaasas olev sanitar Zinaida Gerassimova organiseeris kergemalt haavatutega sidumispunkti kaitse ja võttis hiljem vangi 17 vaenlase sõdurit. Vaprat sanitari autasustati Isamaasõja II järgu ordeniga. Tankikomandör nooremleitnant A. Nevodin kutsus pärast haavatasaamist oma lahingumasina meeskonda ja teda saatvaid automaatureid üles võitlema viimase padrunini ning sööstis teiste ees vaenlast tule ja roomikutega hävitama. Kui pärast vaenlase järjekordse tulistuspunkti kahjutuks tegemist tabas tanki vaenlase mürsk ja A. Nevodin sai teistkordselt haavata, ründas ta vaenlast laskurina seni, kuni langes. Oma lahingumasinatest ei lahkunud ka haavata saanud tankikomandörid nooremleitnandid K. Vlassov ja N. Kandõba, seersant I. Mahhin ja mitmed teised.[70]

Pilka juures, kus piiramisrõngast püüdis rünnakuga välja murda vaenlase ligi 300-meheline grupp, kaotasid fašistid surnutena ligemale 200 sõdurit ja ohvitseri. Võeti üle 80 vangi. Läbimurdekatse likvideerimisel võitlesid eriti kangelaslikult alampolkovnik M. J. Zintšenko 133. kaardiväe suurtükiväepolgu 9. patarei sõjamehed. Vaenlase mitu katset vallutada patareid rünnakuga löödi kartetšide ja automaaditulega tagasi. Julgelt võitlesid ka 190. Leningradi kaardiväe laskurpolgu sõjamehed oma komandöri Nõukogude Liidu kangelase polkovnik A. G. Afanasjevi juhtimisel.[71]

Päeva teisel poolel rauges vaenlase suurtükituli armee paremal tiival pealetungiva 8. Eesti laskurkorpuse ees peaaegu täielikult. Vastupanu osutasid vaid üksikud jalaväeüksused. Seetõttu arenes ka korpuse pealetung edukalt. Olles päeva jooksul edasi liikunud ligemale 30 km, vabastas piki Kallaste teed pealetungi arendav 7. Eesti laskurdiviis Alatskivi, õhtupoolikul polkovnik August Feldmani juhtimisel jälitamist alustanud 249. Eesti laskurdiviis jõudis aga öösel välja Mäkaste—Välgi joonele.

Armee keskel pealetunginud 30. kaardiväe laskurkorpus jõudis välja Amme jõele Vara ja Kilgi vahelises lõigus. Siin, lõuna pool Vara mõisat, tuli 45. kaardiväe laskur-

[70] KMA, f. 3219, nim. 1, s.-ü. 23, l. 34—37.

[71] KMA, f. 217, nim. 1217, s.-ü. 601, l. 171; f. 309, nim. 4073, s.-ü. 458, l. 383; История ордена Ленина Ленинградского военного округа, lk. 409.

diviisi väeosadel tagasi lüüa üks esimese lahingupäeva tõsisemaid vasturünnakuid, mis võeti ette Narva suunalt Tartu alla paisatud 11. jalaväediviisi 2. jalaväerügemendi pataljoni ja 207. tankikompanii jõududega.[72]

108. laskurkorpuse 90. laskurdiviis jõudis õhtu eel lahingutega Amme jõele Engavere ja Vasula vahelises lõigus ning alustas kohe võitlust ülekäikude pärast. Vaenlane oli õhkinud kõik sillad ja osutas vastaskaldal meeleheitlikku vastupanu. Piki Tartu—Jõgeva maanteed ja raudteed pealetungival 46. laskurdiviisil õnnestus aga mõningates kohtades jõgi ületada ja hõivata platsdarmid. Esimesena jõudis vastaskaldale 314. laskurpolgu 1. pataljon, mida juhtis Nõukogude Liidu kangelane kapten Illarion Zenin. Edukalt tegutses ka 340. laskurpolk alampolkovnik A. I. Zimini juhtimisel. Hitlerlased võtsid ette korduvaid vasturünnakuid, kuid platsdarmid jäid püsima. Öö jooksul ehitasid sapöörid ja laskurallüksused vaenlase pideva tule all ülekäigu suurtükiväele ja tankidele. Tõmmati järele ka raskesuurtükivägi.[73]

Üldiselt oli esimene lahingupäev 2. löögiarmeele edukas. Kuigi ei suudetud vaenlase eest lõpuni varjata 2. löögiarmee ümberpaigutust ja isegi mitte pealetungi alguse päeva,[74] üllatati teda siiski vägede rohkusega Tartu suunal ja löögi võimsusega. Saksa armeegrupi «Nord» juhataja kindral Schörner märkis ettekandes maavägede kindralstaabi ülemale 17. septembril kell 10.05, s. o. mõni tund pärast Leningradi rinde vägede pealetungi algust: «Tartu suunal algas täna märkimisväärsete jõududega pealetung. On juba kolm kaunis sügavat sissemurret. Rinne on lootusetult purustatud.»[75]

Nagu hilisemad kokkuvõtted näitasid, oli 2. löögiarmeel operatsiooni alguses jalaväe osas 3,3-kordne ja suurtükkide osas 3,2-kordne (läbimurdelõikudes vastavalt 4,8- ja 7,3-kordne) ning tankide osas 1,5-kordne ülekaal. Suurtükiväelaste tabav ja täpne tuli ning lendurite mõjusad löögid õhust lõid segi vaenlase kaitsesüsteemi ja nõrgendasid tunduvalt tema vastupanuvõimet. Armee suurtükiväe staabi operatiivteatest nähtub, et esimesel lahingupäeval suruti

[72] KMA, f. 309, nim. 4073, s.-ü. 479, l. 33.
[73] KMA, f. 309, nim. 4073, s.-ü. 465, l. 211, 213; С. Н. Борщев. От Невы до Эльбы. Второе, переработанное и дополненное издание. Ленинград, 1973, lk. 298—299.
[74] KMA, f. 309, nim. 4073, s.-ü. 479, l. 33—34.
[75] Kriegstagebuch Heeresgruppe «Nord». Sissekanne 17. 9. 1944.

maha 70 suurtüki- ja miinipildujapatarei ning 30 üksiksuurtüki tuli, hävitati 17 suurtükki ja 223 kuulipildujapesa, purustati 110 dzotti, varjendit ja blindaaži, 6 vaatluspunkti ja hulk teisi kaitseobjekte.[76] Läbimurret laiendati 30 kilomeetrini ja see ulatus nüüd Peipsi järvest Kärknani. Edasi liiguti 5 (Amme jõe alamjooksul) kuni 30 km (Peipsi järve rannikul) ning võeti 840 vangi.[77]

Tunduvalt suurem edu armee paremal tiival on seletatav eelkõige sellega, et hitlerlik väejuhatus ei arvestanud Kastre—Luunja lõigus Emajõe forsseerimise võimalust nii rohkearvuliste (kaks korpust) jõududega ja koondas oma peamised jõud Tartu platsdarmi vastu. Vaenlase vastupanuvõimet nõrgendas siin ka asjaolu, et selles rindelõigus võitlevates hitlerlikes vägedes oli hulgaliselt allüksusi, mis olid komplekteeritud okupeeritud Eestist mobiliseeritutega. Vägivaldselt värvatud tahtsid vabaneda oma sundkohustustest ja seetõttu polnud nende seas harvad Nõukogude vägedele vabatahtliku vangiandmise juhud.

18. septembril jätkas 2. löögiarmee esimesel lahingupäeval saavutatud edu arendamist kogu rindel. 8. Eesti laskurkorpuse ees vaenlane jätkas taandumist. Keskpäeva paiku vabastas piki Peipsi läänekallast liikuv 7. Eesti laskurdiviisi 354. laskurpolk Kallaste. Alles õhtu eel, Omedu ja Kääpa jõele lähenedes tekkis uuesti tõsisemaid kokkupõrkeid vaenlase katteosadega.*

30. kaardiväe laskurkorpus alustas teist lahingupäeva Amme jõe forsseerimisega Väägvere—Haava lõigus. Keskpäevaks jõudis paremal tiival pealetungiv 45. kaardiväe laskurdiviis Pataste kõrgendikule ning jätkas koos polkovnik A. N. Kovalevski tankidega vaenlase vastupanu murdes edasiliikumist Saare suunas. Vasakul tiival pealetungiv 63. kaardiväe laskurdiviisi 192. polk vabastas tankistidega koos tegutsedes õhtupoolikul Järve ning jätkas edu arendamist sellest edela pool asuvate järvede piirkonnas.[78]

108. laskurkorpus, kes hommikul murdis lahinguga läbi vaenlase kaitsest Amme jõe alamjooksul, jätkas pealetungi Jõgeva suunas. Kella 11-ks vabastas 46. laskurdiviisi alampolkovnik S. F. Semjonovi 176. laskurpolk Voldi. Õhtuks jõudsid korpuse parema tiiva väed Praaklimaa—Visusti

[76] KMA, f. 309, nim. 4073, s.-ü. 387, l. 2.
[77] KMA, f. 309, nim. 4073, s.-ü. 440, l. 194—195.
* 8. Eesti laskurkorpuse tegevuse kohta antakse edaspidi üksikasjalikum kirjeldus käesoleva peatüki 3. paragrahvis.
[78] KMA, f. 309, nim. 4073, s.-ü. 465, l. 216—218.

joonele, vasaku tiiva väed aga Laeva jõele Sepa ja Koogi piirkonnas.[79]

Seega oli juba 18. septembri keskpäevaks kujunenud olukord, mis võimaldas armee juhatusel asuda läbimurret laiendama ka lääne suunas. 108. laskurkorpuse vasaku tiiva tagant viidi Põltsamaa suunas lahingusse kindralmajor F. K. Fetissovi 116. laskurkorpus. Lääne suunas pealetungi arendades jõudsid kindralmajor G. S. Koltšanovi 326. laskurdiviisi eelväed õhtuks välja Laeva mõisasse.[80]

Edukalt jätkus läbimurde süvendamine ka Rakvere ja Tapa suunas. Väljakujunenud olukord nõudis tugevate liikuvate eelsalkade moodustamist, kes oleksid suutelised hoogsalt jälitama taanduvat vaenlast, käigult purustama tema katteosi, läbi murdma hitlerlaste tagalasse ning hõivama seal tähtsamaid asulaid ja teede sõlmpunkte. Sellega oleks desorganiseeritud vaenlase kaitse, võetud võimalus organiseerida uut vastupanu ja loodud reaalsed eeldused tema Narva grupeeringu ümberpiiramiseks ja hävitamiseks.

Armeejuhataja korraldusel alustati ööl vastu 18. septembrit liikuva eelsalga formeerimist, kuhu polkovnik A. N. Kovalevski 152. üksiku tankibrigaadi kõrval arvati veel alampolkovnik S. N. Sajenkovi 26. üksik tankipolk, alampolkovnik M. M. Kartaševi 1294. liikursuurtükkide polk ning sapööri- ja laskurallüksusi. Eelsalga koosseisu kuulus 40 rasket ja keskmist tanki ning 16 liikursuurtükki. Eelsalk viidi lahingusse 18. septembri õhtul 30. kaardiväe laskurkorpuse pealetungiribas Saare piirkonnas.[81]

18. septembril moodustati Leningradi rinde juhataja korraldusel ja allutati 2. löögiarmee juhatajale ka veel teine liikuv eelsalk, mille komandöriks määrati 1. üksiku tankibrigaadi komandör polkovnik V. L. Protsenko. Peale tankibrigaadi kuulusid sellesse 221. üksik tankipolk (komandör alampolkovnik V. N. Lomov), 397. kaardiväe liikursuurtükkide polk (komandör alampolkovnik A. M. Medvedev), nende toetuseks juurdeantud tankitõrje-, reaktiivsuurtükiväe ja sapööriüksused ning pataljon laskureid 372. laskurdiviisist. Salga koosseisus oli 87 tanki, 24 liikursuurtükki,

[79] KMA, f. 309, nim. 4073, s.-ü. 465, l. 216.
[80] Sealsamas, l. 218—224.
[81] KMA, f. 309, nim. 4073, s.-ü. 458, l. 145; История ордена Ленина Ленинградского военного округа, lk. 410.

20 kaardiväemiinipildujat ja 26 suurtükki. Eelsalk valmistus lahinguteks Jõgeva—Tapa suunas.[82]

18. septembri õhtupoolikul põrkusid aga 2. löögiarmee väed kogu läbimurderindel vaenlase uuele organiseeritud vastupanule Omedu ja Kääpa jõe—Saare—Kudina—Nava—Visusti ja Laeva jõe joonel. 30. kaardiväe ja 108. laskurkorpuse esialgsed katsed vaenlase kaitsest Saare—Visusti lõigus käigult läbi murda ebaõnnestusid. Tähtsal Tartu—Narva maantee suunal suutis 45. kaardiväe laskurdiviis koos polkovnik A. N. Kovalevski liikuva tankigrupiga tungida küll Saare järvedevahelisse defileesse, kuid väljapääsu sealt põhja poole sulges vaenlase tugev vastupanusõlm Saare kõrgendikel. Meie vägede läbimurdekatsed Saarest lääne pool ajas vaenlane nurja tule ja vasturünnakutega. Kujunenud olukorras otsustas 30. kaardiväe laskurkorpuse komandör rünnakud ajutiselt katkestada ja vaenlase positsioonide läbimurdmiseks viia lahingusse oma teise ešeloni — 64. kaardiväe laskurdiviisi.[83] 108. laskurkorpuse pealetungiribas pidi edu kindlustama 19. septembri hommikul tegevusse viidav polkovnik V. L. Protsenko liikuv eelsalk.

Vaenlase vastupanu murti siiski juba 18. septembri õhtul. Omedu ja Kääpa jõele välja jõudes hõivasid 8. Eesti laskurkorpuse väeosad käigult mitu platsdarmi ning murdsid lahingutega vaenlase kiiruga sissevõetud kaitsesse. Polkovnik August Feldmani 249. Eesti laskurdiviis koostöös 45. kaardiväe laskurdiviisiga hõivas tugeva Saare vastupanusõlme ning tungis seejärel koos polkovnik A. N. Kovalevski liikuva eelsalgaga välja Odivere—Roela piirkonda. Läbimurre Saare piirkonnas sundis hitlerlaste 2. armeekorpust need positsioonid öösel maha jätma.[84]

Vaenlase vägedes oli toimunud märgatav murrang. Hitlerlaste vastupanuvõimele oli juba ka varem avaldanud negatiivset mõju järjest süvenev teadmine oma üpris ebakindlaks muutunud seisundist Baltimaades. Sündmuste areng Riia suunal ähvardas isoleerida Eestis asuvad väed ja muutis olukorra veelgi süngemaks. Nüüd ei olnud fašistlikule väejuhatusele keskseks küsimuseks enam pikaajalise ja püsiva kaitse organiseerimine Eestis, vaid siit oma

[82] KMA, f. 309, nim. 4073, s.-ü. 395, l. 134; s.-ü. 458, l. 146; История ордена Ленина Ленинградского военного округа, lk. 410.
[83] KMA, f. 309, nim. 4073, s.-ü. 418, l. 109; s.-ü. 440, l. 195; s.-ü. 466, l. 221; s.-ü. 468, l. 170; s.-ü. 479, l. 34.
[84] KMA, f. 217, nim. 1217, s.-ü. 598, l. 333.

vägede väljaviimise korraldamine. Juba 16. septembril 1944 oli Hitleri peakorter andnud korralduse operatiivgrupi «Narva» vägede Eestist väljaviimiseks. Narva rindelõigust pidid väed alustama äraminekut 19. septembri õhtul. 2. löögiarmee läbimurre Emajõe kaitsevööndist sundis taandumist alustama ööpäeva võrra varem ja forsseeritud korras.

Armeegrupi «Nord» juhataja 18. septembri käsu kohaselt taandusid 3. SS-tankikorpuse motoriseeritud üksused — 11. SS-tankigrenaderidiviis «Nordland», 4. SS-tankigrenaderibrigaad «Nederland» ja 11. jalaväediviisi motoriseeritud allüksused — kõige põhjapoolsemat, Rakvere kaudu viivat teed mööda Pärnu ja sealt edasi Riia alla. Ülejäänud SS-tankikorpuse väekoondiste — 300. eriülesandega jalaväediviisi, 20. SS-jalaväediviisi ja 285. julgestusdiviisi üksused ühendati kindralmajor R. Höferi juhtimise alla ja arvati 2. armeekorpuse koosseisu. Viimasega ühinemiseks pidid Höferile allutatud väed Narva positsioonidelt taanduma läbi Mustvee ja Avinurme.

Tallinna ja Paldiski sadama kaudu kavatsetud evakueerimise katmiseks moodustati võitlusgrupp kindralmajor K. Geroki juhtimisel. Sellesse kuuluvad 11. jalaväediviisi ja 20. SS-jalaväediviisi motoriseeritud üksused, üks armee suurtükiväe grupp, mõned merejalaväe ja «omakaitse» pataljonid hakkasid alates 19. septembrist organiseerima kaitset Tallinna lähistel.[85]

Üheaegselt taandumisega Eestist asusid fašistlikud okupandid hukkama koonduslaagrites kinnipeetavaid ja läbi viima ulatuslikke purustustöid. 18. septembril sooritasid nad massimõrvad Ereda, Kadrina ja Tapa koonduslaagrites. 19. septembril hakkasid nad tapma ja põletama Klooga koonduslaagris kinnipeetavaid. Taandudes purustati tööstusettevõtteid ja ühiskondlikke hooneid, raudteed ja peaaegu kõik sillad.

Selleks et Narva alt taanduvatele vägedele teid lahti hoida, ei tohtinud 2. armeekorpus Omedu—Saare—Kudina—Visusti—Laeva jõe joonelt enne taganeda, kui temaga ühinevad Höferi grupi väed. Kuid 8. Eesti laskurkorpuse aktiivne öine tegevus Omedu ja Kääpa jõel ning polkovnik A. Kovalevski liikuva eelsalga läbimurre Saare piirkonnast Torma suunas ajasid selle kavatsuse nurja. Kaitset sai veel organiseerida vaid lõuna poolt Mustvee—

[85] Kriegstagebuch Heeresgruppe «Nord». Sissekanne 18. 9. 1944; Werner Haupt. Heeresgruppe «Nord» 1941—1945, lk. 233—234.

Jõgeva maanteele suunduvate teede piirkonnas. Rohkemaks suuri kaotusi kandnud 2. armeekorpus ei olnud enam suuteline.

Saksa vägede taandumise Narva rindelõigust avastas 8. armee luure 19. septembri öösel. Sellal oli armee juba asunud täitma Leningradi rinde 18. septembri direktiivi, millega armee väeosadel kästi ajavahemikul 18.—22. septembrini tugevdada vaenlase jõudude sidumist ning mitte võimaldada nende ümberpaigutamist ja äraviimist teistele suundadele. Aktiivse luuretegevusega tuli õigeaegselt avastada muudatused vaenlase grupeeringus ning alates 20. septembrist valmis olla vaenlase kaitsest läbimurdmiseks ja pealetungi arendamiseks Rakvere suunas — ühinemiseks 2. löögiarmee parema tiiva vägedega.[86] Vaenlase taandumine tõi aga direktiivi täitmisse olulisi korrektiive — tuli asuda viivitamatult vaenlast jälitama. Niipea kui olukorra järsust muutumisest oli ette kantud rinde staapi, saadi jälitamiseks ka rindejuhataja korraldus.

8. armee paremal tiival asuva kindralmajor V. A. Trubatševi 117. laskurkorpuse eesliini pataljonid alustasid kohe aktiivset tegevust ja tungisid tugevamat vastupanu kohtamata vaenlase positsioonidesse. Edasiliikumisel ei takistanud jälitajaid niivõrd vaenlase poolt mahajäetud katteüksused, kuivõrd arvukad traat- ja raidtõkked ning miiniväljad. Nendesse läbikäikude tegemine nõudis aega. Takistusi kõrvaldades ning vaenlase katteosade ja arjergardide vastupanu murdes liiguti esimese lahingupäevaga 15—30 km edasi ja läbiti suures ulatuses kaks esimest kaitsevööndit.

Piki Narva—Tallinna maanteed vaenlast jälitama asunud V. K. Zinovjevi 125. laskurdiviis vabastas päeva esimesel poolel Sillamäe. Liikuv eelsalk, kuhu kuulusid alampolkovnik F. G. Gritsevi 82. tanki- ja major V. I. Kuznetsovi 1222. liikursuurtükkide polk ning laskurpataljon 657. laskurpolgust, vabastas alampolkovnik M. P. Kulikovi juhtimisel Jõhvi. Hilisõhtuks jõuti Kohtla-Järve lähistele. Lõuna pool Narva—Tallinna maanteed liikunud polkovnik M. D. Fedotovi 120. laskurdiviis jõudis samaks ajaks välja Jõhvi—Vasknarva teele Ahtme ja Raudi vahelises lõigus.

Armee vasakul tiival alustas jälitamist kindralleitnant I. P. Alferovi 109. laskurkorpus. Läbi Puhatu soostiku endale teed rajades jõudis kindralmajor P. L. Romanenko

[86] KMA, f. 344, nim. 5554, s.-ü. 997, l. 85—87.

131. laskurdiviis välja Kuremäe lähistele, piki Peipsi järve põhjarannikut liikunud kindralmajor N. A. Truškini 109. laskurdiviis vabastas aga Remniku.[87]

Samaaegselt intensiivistas 13. lennuväearmee ja Punalipulise Balti Laevastiku lennuvägi tagalateede luuret ning hakkas pommirünnakute ja ründelennuväe aktiivse tegevusega purustama taanduvate vägede rännakukolonne. Veel oli võimalik Narva alt pageva vaenlase sissepiiramine ja hävitamine Põhja-Eestis. Arvestused näitasid, et 2. löögiarmee võib veel Narva alt taanduvale vaenlasele sulgeda lõunapoolsed teed ja liikuvate eelsalkadega läbi lõigata ka põhjapoolsed kommunikatsioonid.

2. löögiarmee tegi kõik temast oleneva, et mitte lasta vaenlast Narva positsioonidelt karistamatult välja taanduda ning mitte anda talle aega ulatuslikuks hävitustööks. Ööl vastu 19. septembrit käskis kindralleitnant I. I. Fedjuninski 8. Eesti laskurkorpusel moodustada liikuva eelsalga ning hõivata sellega Avinurme ja Tudulinna. Polkovnik A. Kovalevski eelsalk pidi lühema ajaga välja jõudma Simunasse, polkovnik V. Protsenko eelsalk aga Rakkesse ja Koeru.[88]

Vaenlasele tähtsa Mustvee—Jõgeva maantee lõikasid 2. löögiarmee väed läbi juba 19. septembri keskpäevaks. Esimesena jõudis sellele teele polkovnik A. N. Kovalevski liikuv eelsalk. Ta sidus Koimula küla piirkonnas lahinguga suure vaenlase üksuse, mille koosseisus peale jala- ja suurtükiväe oli ka 12 tanki. Algas lahing, mis järk-järgult kandus edasi Kodismaa ja Reastvere piirkonda. Vaenlane, kellele tekitati suuri kaotusi, püüdis tankigrupi edasiliikumist Simuna suunas igati takistada. Alles pärast seda, kui hitlerlased põhja poole taandudes purustasid silla Pedja jõel, läks neil korda A. N. Kovalevski eelsalk ajutiselt peatada. Lisaks purustatud sillale oli mööda soist metsamaastikku kulgev Reastvere—Käru teelõik täis vaenlase purustatud ja põlevaid tanke ja muud sõjatehnikat. Saabuvas ööpimeduses hakati otsima võimalusi sellest ummikust väljapääsu leidmiseks.[89]

Kasutades ära polkovnik A. Kovalevski eelsalga edu, liikusid ka 30. kaardiväe laskurkorpuse väeosad kiiresti edasi ja väljusid keskpäevaks lahingutega Mustvee—Jõgeva teele. 45. kaardiväe laskurdiviis jõudis eelsalga jälgedes

[87] KMA, f. 344, nim. 5554, s.-ü. 1063, l. 207; s.-ü. 1094, l. 18.
[88] KMA, f. 309, nim. 4073, s.-ü. 384, l. 133—134.
[89] KMA, f. 217, nim. 1217, s.-ü. 693, l. 103.

Sadalasse. Seni suuremaid kaotusi kandnud 63. kaardiväe laskurdiviisi asemele edu arendama toodud kindralmajor I. D. Romantsovi 64. kaardiväe laskurdiviis vabastas aga Laiuse ja hõivas põhja pool Jõgevat Pedja raudteejaama.

Niisama edukalt arenes 2. löögiarmee paremal tiival ka 8. Eesti laskurkorpuse pealetung. Ööl vastu 19. septembrit murti vaenlase vastupanu Omedu ja Kääpa jõel ning hommikul jätkati pealetungi. Tõsisemat vastupanu osutas vaenlane piki Peipsi järve lääneranniku liikuvatele vägedele. Mitmeid tankide toetusel sooritatud vasturünnakuid tagasi lüües ja visa vastupanu murdes vabastas polkovnik Vassili Võrgu 354. laskurpolk õhtupoolikul Mustvee. Tõhusat tuletoetust osutasid talle sealjuures 25. Peipsi jõelaevade brigaadi kaatrid. Võrdlemisi tugevat vastupanu kohtasid ka teised korpuse väeosad Mustvee—Jõgeva maanteele väljajõudmisel Võtikvere ja Torma piirkonnas. Nagu 30. kaardiväe laskurkorpuse pealetungiribas, nii ka 8. Eesti laskurkorpuse vastas Mustvee—Torma piirkonnas rakendas vaenlane lahingutes soomusmasinaid, kuid kaotas suure osa nendest. Päeva lõpuks jõudsid korpuse väeosad välja Ninasi—Kõrvemetsa—Lilastvere joonele.[90]

108. laskurkorpuse kogu tähelepanu oli pööratud Jõgeva vabastamisele. Lahing linna pärast algas 19. septembril kella 11 paiku, mil Pedja jõe purustatud sillani Painküla juures jõudis V. L. Protsenko liikuva eelsalga tankirood kapten I. Nemtšenko juhtimisel. Jõe paremal kaldal kaitsele asunud hitlerlased võtsid tankistid vastu suurtüki- ja käsirelvade tulega. Mõni tund hiljem lülitusid lahingusse ka meie laskurväeosad. Tankide ja oma raskerelvade tule toetusel forsseerisid 90. laskurdiviisi 19. laskurpolgu (komandör major M. A. Karpenko) allüksused Painküla ja 46. laskurdiviisi 314. laskurpolgu (komandör alampolkovnik A. P. Melnikov) allüksused Pakaste kohal Pedja jõe ja hõivasid platsdarmid. Sapöörid said võimaluse alustada silla ehitamist, mis aga vaenlase pideva suurtükitule tõttu venis. Enne õhtut sooritas vaenlane kuni pataljoni suuruste jõududega tankide toetusel vasturünnaku. Hitlerlaste 6 tanki tungisid Pakastesse. 314. polgu laskurroodud olid sunnitud tagasi tõmbuma jõe vasakule kaldale. Ainult vanemleitnant Izmailovi rood jätkas Pakastes ka ümberpiiratuna kangelaslikku võitlust. Nooremseersant Ivan Košelev hävitas majade vahele tunginud tanki granaatidega. Lahing jätkus

[90] KMA, f. 309, nim. 4073, s.-ü. 468, l. 175; s.-ü. 483, l. 36.

ka öö saabumisel. Vaatamata suurtele kaotustele pidas rood vastu. Hõivatud platsdarmile saadeti uusi jõude.

Üheaegselt asuti sooritama haardemanöövreid. 46. laskurdiviisi komandör kindralmajor S. N. Borštšev saatis Jõune küla juures, kus vaenlase vastupanu oli nõrgem, üle Pedja jõe ja sealt edasi Siimusti peale 176. laskurpolgu (komandör alampolkovnik S. F. Semjonov). Ida poolt, Ellakvere ja Võduvere kaudu, valmistusid linna tungima kindralmajor N. G. Ljaštšenko 90. laskurdiviisi peajõud. Diviisile osutas olulist abi 1. üksiku tankibrigaadi 3. tankipataljoni tankirood vanemleitnant Ivtšenko juhtimisel. Otsides Jõgeva linna kohal Pedja jõest ülepääsu võimalusi, avastati, et Ellakvere rajoonis on vaenlasel sild üle Pedja õhkimiseks ette valmistatud, kuid veel purustamata. Hoogsa rünnakuga hõivasid tankistid silla ja kaitsesid seda laskurväeosade saabumiseni. Öö jooksul forsseeris eessalk Pedja jõe ja puhastas koos 90. laskurdiviisi vägedega Jõgeva 20. septembri hommikuks vaenlasest.[91]

19. september oli Leningradi rinde vägedele üldjoontes edukas, kuid osa eesmärkidest jäid saavutamata. Mustvee—Jõgeva maantee võeti küll peaaegu kogu ulatuses oma kontrolli alla, kuid läbimurdesse viidud liikuvad eelsalgad ei suutnud end laskurväeosadest märkimisväärselt lahti rebida ega ka Narva alt taanduvate vaenlase vägede põhjapoolsetele taandumisteedele välja jõuda. Nii A. Kovalevski kui ka V. Protsenko eelsalgad kaotasid lahingutes Pedja jõe ülekäikude pärast kümmekond tundi, mida neil tasa teha polnud enam võimalik. Seetõttu õnnestus hitlerlastel osa 3. SS-tankikorpuse motoriseeritud väeosadest Rakvere—Paide—Pärnu kaudu Riia alla viia.

Olukorras, kus liikuvate tankigruppide edasitung lahingutega Pedja jõel pidurdus, pidi lennuvägi tegema kõikvõimaliku, et takistada ja aeglustada hitlerlaste taanduvate motoriseeritud kolonnide liikumist maanteedel ja evakuatsioonivedusid raudteedel. 13. lennuväearmee pommitus- ja ründelennuväe üksused andsidki 19. ja 20. septembril mitu koondlööki vaenlase autokolonnidele ja hobuvooridele Tapa ja Aegviidu jaama lähedal. Otsetabamustega purustati Tapa jaamast Tallinna suunas väljunud ešelon. Tapa ja Aegviidu jaamas puhkesid tulekahjud. Fikseeriti 14 lõhkemist laske-

[91] KMA, f. 217, nim. 1217, s.-ü. 687, l. 214—215; f. 309, nim. 4073, s.-ü. 458, l. 92; s.-ü. 466, l. 223—224; f. 3311, nim. 64881, s.-ü. 5, l. 57; С. Н. Борщев. От Невы до Эльбы, lk. 302—304.

moonaladudes.[92] Vaenlase kolonnidele, jaamadele ja sadamaile andsid lööke ka ründelennukid. Punalipulise Balti Laevastiku lennuvägi hoidis alates 19. septembrist Tallinna sadamas ja reidil olevad vaenlase laevad oma löökide all.

Enamikule Narva alt jalgsirännaku korras taanduvatele fašistlikele vägedele, kes olid ühendatud kindral R. Höferi juhtimise alla, sulges taandumisteed läände 2. löögiarmee paremal tiival pealetungiv 8. Eesti laskurkorpus.

Avinurme kaudu läände kulgevale maanteele — vaenlase teisele kommunikatsioonile — saatis 8. Eesti laskurkorpuse komandör kindralleitnant L. Pärn liikuva eelsalga polkovnik N. Trankmani juhtimisel. Salga koosseisu kuulusid 45. üksik tankipolk alampolkovnik Eduard Kuslapuu ja 952. liikursuurtükkide polk alampolkovnik S. D. Tšesnokovi juhtimisel ning 27. laskurpolgu 2. pataljon. 20. septembri hommikul tõrjus eelsalk Avinurme piirkonnas arvuliselt tunduvas ülekaalus oleva vaenlase läbimurdekatsed läände. Päeva teisel poolel ida suunas 8. armee vägedele vastu liikudes purustati mitu vaenlase kolonni ning õhtuks vabastati Tudulinna. Tudust Laekveresse suunduvad metsateed võeti samaks ajaks korpuse teiste väeosade kontrolli alla. 30. kaardiväe laskurkorpuse väeosad hõivasid 20. septembri õhtuks Simuna, Rakke ja Vägeva.

Pärast Jõgeva vabastamist alustas polkovnik V. Protsenko kohe vaenlase jälitamist Koeru suunas. Kui keskpäeval selgus, et sild üle Põltsamaa jõe Piibe juures oli õhitud ning kõik lähised sellele vaenlase suurtüki- ja miinipildujatule all, võeti suund Rakkele. Koos 63. kaardiväe laskurdiviisi allüksustega rünnati vaenlase positsioone Rakke lähistel ja õhtupimeduseks asula vabastati. Põltsamaa jõgi ületati koolme kaudu ning jätkati öist jälitamist Järva-Jaani suunas.[93]

Kangelaslikult tegutsesid sel öisel jälitamisel kerge tanki T-60 komandör vanem Solovjov ja juht Gulkis. Luuregrupis liikudes jõudsid nad järele vaenlase taanduvale kolonnile ning avasid selle pihta intensiivse tule. Julgelt ründasid nad kahurit, mis oli jäetud kolonni kaitseks. Hitlerlastel õnnestus siiski tulistada täpne lask ja tank süttis. Tanki komandör hukkus, juht sai raskesti haavata, kuid ka vaenlase kahur oli purustatud. Selle kõrval seisis veel leegitsev

[92] С. Д. Рыбальченко. В небе Эстонии. — К берегам янтарного моря, lk. 422.

[93] KMA, f. 217, nim. 1217, s.-ü. 687, l. 199.

auto ja lebasid 15 laipa. Oma kangelasteoga kindlustasid tublid tankistid takistuseta edasiliikumise kogu eelsalgale.[94]

Tunduvalt kiirendas 20. septembril jälitamise tempot 8. armee. 117. laskurkorpuses moodustati lisaks alampolkovnik M. Kulikovi eelsalgale veel teine liikuv eelsalk, kuhu arvati major M. S. Tšernõhhi 27. üksik tankipolk, alampolkovnik A. A. Kuzini 1811. liikursuurtükkide polk ning laskurpataljon 72. laskurdiviisi 14. laskurpolgust. Eelsalk hakkas tegutsema 72. laskurdiviisi komandöri kindralmajor I. I. Jastrebovi juhtimisel.

Pärastlõunal lähenes alampolkovnik M. Kulikovi eelsalk Kabalale, mille läheduses hargnes suurem lahing. Võeti üle 200 vangi. Nende seletustest ilmnes, et siin purustatud allüksus püüdis jõuda Tallinna, et seal laevadele asuda. Suurtükitule ning soomusmasinatega püüdsid hitlerlased eelsalga sisenemist Rakverre tõkestada veel ka Selja jõel Sõmeru juures. Eelsalk hargnes uuesti lahinguks ja alustas ülekäikude rajamist. Peatselt kohale jõudnud teise eelsalga ja 125. laskurdiviisi allüksuste kaasabil puhastati Rakvere õhtuks vaenlasest. 1222. liikursuurtükkide polk koos dessandiga jätkas vaenlase jälitamist Tapa suunas ning vabastas hilisõhtuks Kadrina.

Rakvere vabastamisel ilmutas suurt lahingumeisterlikkust liikursuurtükkide patarei, mida juhtis kommunist, vanemleitnant Jevgeni Moštalski. Patarei hävitas kolm tankitõrjekahurit ja hulga vaenlase veomasinaid hitlerlastega. 657. laskurpolgu 3. laskurpataljoni võitlejaile oli linna vabastamisel kangelaslikkuse eeskujuks komandöri asetäitja poliitalal armeenlane Ervand Aganesjan.[95]

Vaenlase jalgsi taanduvaid gruppe ja arjergarde likvideerides jõudsid 117. laskurkorpuse 125. laskurdiviisi peajõud Aseri—Sonda, 120. laskurdiviis aga Kohtla—Ratva joonele. Piki Peipsi põhjakallast hitlerlasi jälitama asunud 109. laskurkorpuse väeosad jõudsid 20. septembri õhtuks Lohusuu ja Tudulinna piirkonda, kus ühinesid 2. löögiarmee paremal tiival pealetunginud 8. Eesti laskurkorpuse 27. laskurpolguga.[96]

Seega olid 8. armee ja 2. löögiarmee 20. septembri õhtuks Narva alt jalgsirännaku korras taanduvate 300. eriülesandega jalaväediviisi, 20. SS-jalaväediviisi 45. ja 46. rügemendi, 11. jalaväediviisi ja 113. julgestusrügemendi ning mõningate teiste väiksemate üksuste seni veel purustamata osad võtnud tugevasse haardesse. Neile olid taandumiseks läände vabad veel vaid läbi Tapa ja Tamsalu kulgevad teed. Et seda koridori lahti hoida, tegid hitlerlased ööl vastu 21. septembrit katse taas vallutada Kadrina. Peale jalaväe võtsid vasturünnakust osa ka tankid ja liikursuurtükid. 117. laskurkorpuse eelsalk lõi vasturünnaku edukalt tagasi ja võttis sealjuures rohkem kui 100 vangi.[97]

21. septembril suleti vaenlasele ka need viimased teed läände. Kella üheksa paiku jõudis Järva-Jaani ja Ambla kaudu Tapale polkovnik V. Protsenko liikuv eelsalk. Mõnevõrra hiljem jõudsid Kadrinast kohale ka kindralmajor I. Jastrebovi eelsalga osad. Ennelõunal vabastati linn täielikult. Tapa raudteejaamas saadi sõjasaagiks 15 ešeloni mitmesuguse sõjavarustusega. Võeti üle 350 vangi ja vabastati ligemale 350 Nõukogude sõjavangi. Pärastlõunal paigutati garnisonid ka Amblasse ja Lehtsesse.[98]

Samal päeval tõkestas 8. Eesti laskurkorpuse 249. laskurdiviis Porkuni—Tamsalu piirkonnas tee vaenlase poolteise tuhande mehelisele kolonnile. Seal arenenud lahingus kaotas vaenlane langenutena 500 mehe ümber. Ligi 700 Saksa sõdurit ja ohvitseri võeti vangi. Suuremate või vähemate gruppidena kapituleerus Leningradi rinde vägede haardesse jäänud fašistlikke väeosi ja nende riismeid kõikjal. Rakvere vabastamise ja sellele järgneval päeval võtsid 8. armee väekoondised vangi üle 500 vaenlase sõduri ja ohvitseri, kes kuulusid 11. jalaväediviisi, 4. SS-tankigrenaderibrigaadi «Nederland» ja 300. eriülesandega jalaväediviisi koosseisu. 22. septembril Tapa linnast lõuna pool, Nõmmküla ja Koigi piirkonnas, panid relvad maha ja tõstsid alistumise märgiks käed 46. grenaderirügemendi sõdurid. Samas võtsid 249. Eesti laskurdiviisi väeosad relvad ära 700 fašistlikku armeesse mobiliseeritud eestlaselt.[99]

Virumaa metsi läbi kammides leidsid 8. armee väeosad hulgaliselt Saksa armeest deserteerunuid. 109. laskurdiviisi poliitettekandes 21. septembrist 1944 kirjutatakse: «Diviisi väeosad on saanud kätte suure hulga vabastatud territooriumile vabatahtlikult mahajäänud vene sõjavange ja eest-

[94] KMA, f. 217, nim. 1217, s.-ü. 687, l. 215.
[95] KMA, f. 344, nim. 5554, s.-ü. 1063, l. 210; s.-ü. 1094, l. 20.
[96] KMA, f. 1058, nim. 1, s.-ü. 40, l. 24; f. 344, nim. 5554, s.-ü. 1094, l. 20.
[97] KMA, f. 344, nim. 5554, s.-ü. 1094, l. 20.
[98] KMA, f. 344, nim. 5554, s.-ü. 1094, l. 20; f. 3311, nim. 64881, s.-ü. 5, l. 58.
[99] KMA, f. 344, nim. 5554, s.-ü. 1094, l. 20—21; f. 1334, nim. 342907, s.-ü. 7, l. 34—36.

lasi, keda hitlerlased olid vägisi sundinud tööpataljonidesse ja tegevväkke astuma. Sakslaste taandumisel paljud neist relvastusid ja, rakendades partisanivõitluse meetodeid, alustasid lahingutegevust hitlerlaste vastu, kaitsesid sildu õhkimise eest ega lasknud süüdata külasid.»[100] Piki Soome lahe lõunarannikut vaenlast jälitanud 125. laskurdiviisi poliitettekandes märgitakse: «Vastupanuta andsid end vangi sõdurid, allohvitserid ja ohvitserid, kes olid mobiliseeritud Saksa armeesse Eesti elanikkonna ja vene sõjavangide hulgast ning teenisid Saksa armee vooris, kokku üle 500 inimese.»[101]

Eeltooduga seoses tuleb märkida, et Eesti töörahvas, kes vabariigi territooriumi vabastamise lahingute algusest peale oli tunduvalt aktiviseerinud võitlust vihatud okupantide ja nende kohalike käsilaste vastu, osutas kõikjal jõukohast abi Leningradi rinde vägedele. Rinde 20. septembri poliitettekandes märgiti: «Eesti elanikkond vihkab Saksa vallutajaid. Punaarmees näeb ta enda vabastajat hitlerlikest okupantidest. Punaarmee võidud Isamaasõja rinnetel valmistavad talle suurt rõõmu.»[102] Rõhutati, et Eesti vabastatud territooriumil kohtavad rinde väed elanikkonna põhihulkade lahket ja sõbralikku vastuvõttu. Selliste üldistavate järelduste aluseks olid poliittöötajate poolt ettekantud faktid. Esitame mõned neist.

17. septembril Kruusamäe metsavahi (Tartust 8 km kirde pool) juurde Punaarmeed tervitama tulnud talurahva hulgas oli naine, kes näitas Nõukogude lendlehtede pakki ja jutustas sellest, kuidas ümbruskonna talupojad olid neid salaja lugenud ja Punaarmee tulekut pikisilmi oodanud. Emajõe lahingu esimesel päeval peitis eestlasest talunaine hitlerlaste eest 133. kaardiväe suurtükiväepolgu 3. patarei sidemehe Malõševi koos kahe haavatud punaväelasega oma keldrisse. Hitlerlased, kes varsti pärast seda majja tungisid, nõudsid punaväelaste väljaandmist. Peremees eitas nende viibimist talus. Seepeale tapsid hitlerlased talumehe naise ja laste silme all. Eesti vabastatud piirkondades tulid metsast välja noored, kes olid end hitlerlaste mobilisatsioonist kõrvale hoidnud. Paljud neist avaldasid soovi asuda võitlema hitlerlaste vastu Nõukogude relvajõududes. Tartumaa sõjakomissariaadi andmeil oli 20. septembriks komisjonist

[100] KMA, f. 217, nim. 1217, s.-ü. 652, l. 399.
[101] KMA, f. 217, nim. 1217, s.-ü. 656, l. 153.
[102] Eesti rahvas... Dokumente ja materjale, lk. 445.

läbi käinud 700 mobiliseeritavat. Kambja vallas 123 mobilisatsioonikutse saanust ilmusid kõik kogunemispunkti.[103] Lisaks sellele olid kohalikud elanikud sageli allüksustele teejuhtideks, osutasid abi haavatutele ning abistasid Punaarmee väeosi laskemoona ja toiduainete veol. Eesti töötajate mitmekülgne abi ja toetus kergendasid Leningradi rinde sõjameestel lahinguülesannete täitmist.

Leningradi rinde vägede kiire läbimurre pälvis kõrgema ülemjuhataja tänu. 20. septembri õhtul saluteeris Moskva kodumaa nimel Leningradi rinde vapratele vägedele kahekümne kogupauguga kahesaja kahekümne neljast suurtükist. Väejuhatuse ülesannete eeskujuliku täitmise eest autasustati 20 väekoondist ja väeosa ordenitega. Punalipu ordeniga autasustatute hulgas olid 30. Leningradi kaardiväe laskurkorpus, Punalipulise Balti Laevastiku 25. üksik jõelaevade brigaad ja 8. Eesti laskurkorpuse 85. Narva korpuse-suurtükiväepolk.[104]

8. armee ja 2. löögiarmee väekoondiste ühinemisega Lohusuu—Tudulinna ja Rakvere—Tapa piirkonnas moodustus ühtne pealetungirinne ja jõudis lõpule Tallinna operatsiooni esimene etapp. Leningradi rinde vägede 4 päeva kestnud lahingutegevuse tulemusena purustati vaenlase kaitsesüsteem Põhja-Eestis ja see varises täielikult kokku.

21. septembril 1944 algas Tallinna pealetungioperatsiooni teine etapp, mille käigus vabastati Tallinn ja viidi lõpule ka Eesti NSV mandriosa puhastamine fašistlikest okupantidest.

Juba ööl vastu 21. septembrit muutis Leningradi rinde juhatus 2. löögiarmee pealetungisuuna ja täpsustas armeede ülesandeid. Seni Rakvere ja Tapa suunas liikunud 2. löögiarmee väed pidid tegema järsu pöörde vasakule ja jätkama vaenlase jälitamist edelasse, Pärnu suunas. 8. Eesti laskurkorpus ja 21. septembri hommikul Rakveresse jõudnud polkovnik A. N. Kovalevski liikuv eelsalk arvati 22. septembril 8. armee koosseisu.[105]

Otsustavat osa Tallinna kiirel vabastamisel etendasid väekoondiste liikuvad eelsalgad, mille koosseisu tanki- ja liikursuurtükkide väeosade kõrval kuulusid ka tankitõrje-, õhukaitse-, kaardiväemiinipildujate, sapööri- ja laskur-

[103] Eesti rahvas... Dokumente ja materjale, lk. 445—446, 452—453.
[104] Sealsamas, lk. 489—490.
[105] KMA, f. 344, nim. 5554, s.-ü. 1094, l. 21—22; f. 309, nim. 4073, s.-ü. 466, l. 227.

üksused. Mööda erinevaid teid alustasid 21. septembril Tallinna poole liikumist neli sellist eelsalka.

117. laskurkorpuse eelsalk 72. laskurdiviisi komandöri kindralmajor I. I. Jastrebovi juhtimisel väljus Rakverest 21. septembril kell 11. Salga koosseisu kuulusid nagu varemgi major M. S. Tšernõhhi 27. üksik tankipolk, alampolkovnik A. A. Kuzini 1811. liikursuurtükkide polk ja 14. laskurpolgu 1. pataljon dessandina masinatel. Salgale järgnes ja oli teda valmis tulega toetama alampolkovnik D. S. Hruštši 30. kaardiväemiinipildujate polk. Vaenlase katteüksuste vastupanu Kahala—Kursi joonel murti lühikese lahinguga. Kaberla—Kodasoo piirkonnas, 45 kilomeetrit Tallinnast ida pool, oli kindral K. Geroki grupp organiseerinud tugeva kaitse. Järgnes äge lahing, millesse sekkus mõne aja pärast ka samal marsruudil liikuv 117. laskurkorpuse teine eelsalk, mida juhtis 125. laskurdiviisi komandöri asetäitja polkovnik K. P. Kolesnikov. Selle salga koosseisus lülitusid lahingusse 82. tankipolk alampolkovnik F. G. Gritsevi ja 1222. liikursuurtükkide polk major V. I. Kuznetsovi juhtimisel ning 466. ja 657. laskurpolgu allüksused. Vaenlase kaitsest õhtul läbi murda ei suudetud. Ööseks organiseeriti ringkaitse.[106] Kuna teise eelsalga komandör polkovnik K. Kolesnikov sai lahingus surma, siis allutati mõlemad üksused kindralmajor I. Jastrebovile.

Vaenlase katteosad jätsid öö jooksul oma positsioonid maha, õhkisid enda järel sillad ning taganesid Pirita jõele. Siin püüdsid nad uuesti eelsalga edasiliikumist peatada. See katse nurjus. Kell 12 kandis 8. armee soomustankivägede juhataja tankiväe-kindralmajor A. V. Zazimko kindralleitnant F. N. Starikovile ette, et ühendatud eelsalk on ületanud Pirita jõe Irus ja jätkab ülesande täitmist.[107]

Eelsalgas julgestus- ja luureülesandeid täites hävitas 27. üksiku tankipolgu vanemleitnant Jakov Lobovi allüksus vaenlase katteosi ja kindlustas järeltulijatele takistusteta edasiliikumise. Lahingutes Tallinna lähistel hävitas vapper ohvitser 5 suurtükki, 6 miinipildujat ja kuni kaks rühma vaenlase sõdureid. Nagu Rakveresse, nii ka Tallinna tungis ta esimesena ja alustas võitlust kitsarööpmelise raudteejaama ja kaubasadama piirkonnas. Eesti NSV vabas-

[106] KMA, f. 3713, nim. 396514, s.-ü. 1, l. 94; 1811. liikursuurtükkide polgu fond, nim. 62716, s.-ü. 5, l. 158.
[107] KMA, f. 344, nim. 5554, s.-ü. 1051, l. 155—161; s.-ü. 1063, l. 226.

tamislahinguis ülesnäidatud mehisuse eest anti vanemleitnant J. M. Lobovile Nõukogude Liidu kangelase nimetus.[108]

Polkovnik A. Kovalevski eelsalga reid Rakverest Tallinna kulges Ambla, Aegviidu, Anija ja Raasiku kaudu. Anijasse jõudsid tankid 21. septembri õhtul.

Võitlustes Tallinna lähistel paistis silma eelsalga avangardis liikuv 152. üksiku tankibrigaadi 2. pataljon major Vassili Gorbani juhtimisel. Vaenlase katteüksusi käigult hajutades jõudis pataljon Raasiku piirkonnas järele vaenlase taanduvale kolonnile. Major V. Gorban ründas julgelt fašistide kolonni, kuhu kuulus ka ligi 150 soomustransportööri ja autot. Tankikomandör nooremleitnant Oleg Štšerbakov purustas mitu vaenlase soomusmasinat. Hitlerlased püüdsid sulgeda tee ja peatada meie vägede edasiliikumist purustatud soomusmasinatega. Major V. Gorban lükkas oma tankiga põlevad masinad kõrvale ja puhastas tee järeltulevatele üksustele. Edasi liikudes jõudis avangard vaenlase kolonnile järele ja hajutas selle lahinguga. Ülemiste jaama lähistel hävitas nooremleitnant O. Štšerbakov kaks tankitõrjekahurit ja tungis kiiresti edasi Balti vaksalisse ning sadamasse. Vaprad tankistid uputasid oma tulega kaks praami, mis vaenlase vägedega püüdsid sadamast lahkuda. Eelsalga peajõud suundusid Ülemistelt Nõmmele. Hitlerlased, kes püüdsid Tallinnast taganevatele vägedele tee lahti hoida, avasid tule. Tulevahetusel taganevate fašistidega hävitasid Nõukogude sõjamehed üle 100 vaenlase sõduri ja ohvitseri ning 5 tankitõrjekahurit. Nende kätte langes ka ešelon sõjavarustusega.

Tallinna vabastamisel silmapaistnud 152. üksikut tankibrigaadi autasustati mehise võitluse eest Punalipu ordeniga. Vapratele tankistidele — brigaadikomandörile polkovnik A. N. Kovalevskile, pataljonikomandörile major V. M. Gorbanile ja tankikomandörile nooremleitnant O. N. Štšerbakovile anti Nõukogude Liidu kangelase nimetus.[109]

Neljanda liikuva eelsalgana alustasid teekonda Tallinna 2. löögiarmee 8. Eesti laskurkorpuse sõjamehed polkovnik Vassili Võrgu juhtimisel. Salka kuulusid alampolkovnik Eduard Kuslapuu 45. üksik tankipolk, alampolkovnik Sergei Tšesnokovi 952. liikursuurtükkide polk ning tankitõrje- ja laskurallüksused 354. laskurpolgust. Teele asuti Paas-

[108] KMA, f. 33, nim. 793756, s.-ü. 28, l. 94.
[109] KMA, f. 33, nim. 793756, s.-ü. 11, l. 180; s.-ü. 21, l. 376; s.-ü. 56, l. 29; f. 3219, nim. 1, s.-ü. 23, l. 38—39.

verest 21. septembri õhtupoolikul. Ees seisis umbes 120 km pikkune teekond.

Korpusekomandör kindralleitnant Lembit Pärn valis eelsalgale õnnestunud marsruudi. See kulges läbi Väike-Maarja, Ambla, Jäneda, Vetla, Perila ja Vaskjala. Pimeduses jätkati liikumist täistuledega. Organiseeritud vastupanu kohtas eelsalk Tamsalu ja Ambla vahelistes metsades ning Pirita jõel, Vaskjala juures. See murti kiiresti ja kell 11.30 sisenes eelsalk Tartu maanteed kaudu linna. Teel hõivati lennuväli koos 25 lennukiga ning suunduti seejärel Toompeale.

Seega vabastati Eesti NSV pealinn Tallinn fašistlikest okupantidest 22. septembril 1944 liikuvate eelsalkade ühiste jõupingutustega. Erinevaid teid mööda liikudes sisenesid nad linna piiridesse kella 11—12 vahel. Kella 14-ks oli kesklinn juba vabastatud, tähtsamad asutused ja ettevõtted hõivatud. Õhtuks puhastati vaenlasest ka linna lääneosa ja Nõmme. Öö jooksul likvideeriti vaenlase viimased isoleeritud vastupanukolded.

Tallinnas lõid lehvima punased võidulipud. Eesti laskurkorpuse sõjameeste punalipu viisid Pika Hermanni torni 354. laskurpolgu leitnant Johannes Lumiste ja jefreitor Elmar Nagelmann. Eesti NSV Ülemnõukogu Presiidiumi hoonele panid punalipu lehvima 14. laskurpolgu võitlejad V. Vjurkov ja N. Golovan, Raekoja torni 657. laskurpolgu agitaator Iljin koos polgu inseneri major Kassejeviga. Käigult sadamasse sisenenud 152. tankibrigaadi 2. pataljoni komandöri asetäitja poliitalal kapten Koval ja brigaadi poliitosakonna agitaator kapten Medvedenko aga heiskasid võidulipu Mere puiestee suurimale hoonele.

Aktiivselt võttis Tallinna vabastamisest osa Punalipuline Balti Laevastik. 21. septembri õhtul viisid 3. järgu kapteni I. J. Stanovnõi torpeedokaatrid dessandi Kundasse. Järgmisel hommikul saatis 3. järgu kapten A. P. Krjutškov Loksa sadamas maale merejalaväe salga major A. O. Leibovitši juhtimisel. Ööl vastu 23. septembrit ületasid torpeedokaatrid tõkete vööndi Tallinna lahes ja randusid Miinisadamas. Seal heiskas punalipu seersant I. Jurtšenko, üks Tallinna kaitsjaid 1941. aastal. Samal päeval vabastasid mereväelased ka Naissaare. 24. septembril randus laevastiku merejalaväelaste dessant Paldiskis.

21. ja 22. septembril pommitati nii Tallinna sadamat kui ka reidil seisvaid ning sealt lahkuvaid hitlerlaste sõja- ja transpordilaevu. Uputati kolm transpordilaeva ja üks valvelaev ning tekitati vigastusi viiele transpordilaevale, ühele miini- ja ühele valvelaevale. 22. septembril uputasid laevastiku lendurid Soome lahes ja Läänemerel 11 transpordilaeva, mis vägede ja veostega olid lahkunud Tallinna sadamast. Järgmisel päeval uputati veel 6 Ida-Preisimaa sadamatesse suunduvat laeva. Nõukogude Liidu kangelaste kaptenite I. G. Šamanovi ja M. G. Klimenko ning leitnant G. D. Vassiljevi lennukiekipaažidest võis igaüks enda arvele kirjutada ühe suure vaenlase transpordilaeva uputamise.[110]

Hitlerlastel olid ulatuslikud kavad Tallinna purustamiseks. Linna demineerimisel, mida alustati vahetult pärast Punaarmee jõudmist linna, tehti kahjutuks 780 standardset lõhkelaengut, 28 fugasslaengut, ligi 600 tankimiini, 134 lennukipommi, 13 000 mürsku ja miini, kuni 150 tonni lõhkeainet.[111] Okupante segas hävitustööd lõpule viimast Nõukogude vägede kiire pealetung. Väike polnud ka Tallinna töötajate osa, kes asusid relvadega kaitsma linna ettevõtteid ja asutusi.

Tallinna töötajad avaldasid siirast tänu vabastajaile ja erilist austust lahingukangelastele, kes andsid oma elu Eesti NSV pealinna vabastamisel. 25. septembril 1944 maeti Tallinnas Tõnismäel suurte austusavaldustega diviisikomandöri asetäitja polkovnik K. P. Kolesnikov, 657. laskurpolgu komandör alampolkovnik M. P. Kulikov ja teised langenud. Nüüd kõrgub sellel haual kaunis monument, selle ees aga põleb igavene tuli.

Eesti NSV pealinna, tähtsa mereväebaasi ja sadama vabastamine oli suureks võiduks. 22. septembril 1944 saluteeris meie kodumaa pealinn Moskva kodumaa nimel Leningradi rinde vapratele vägedele, nende hulgas kindralleitnant L. Pärna 8. Eesti laskurkorpusele, kes vabastasid Nõukogude Eesti pealinna Tallinna, kahekümne nelja kogupauguga kolmesaja kahekümne neljast suurtükist. Kõrgema ülemjuhataja käskkirjas avaldati rinde vägedele tänu. 30 väeosale ja -koondisele anti «Tallinna» nimetus. Ordenitega autasustati 26 väekoondist ja väeosa.[112]

Samal ajal, kui liikuvad eelsalgad vabastasid Tallinna, jätkasid Leningradi rinde teised väeosad hoogsalt taanduva vaenlase jälitamist. Sealjuures tuli 8. armee väe-

[110] Боевой путь Советского Военно-Морского Флота. Москва, 1974, lk. 309; История ордена Ленина Ленинградского военного округа, lk. 415.

[111] Eesti rahvas . . . Dokumente ja materjale, lk. 554.

[112] Sealsamas, lk. 458—459, 487—488.

osadel tegelda peamiselt ekslevate ja metsadesse peitupugenud vaenlase gruppide likvideerimisega. Eriti hulgaliselt kogunes neid Väinamere rannikule. 2. löögiarmee vasaku tiiva väekoondistel tuli aga lüüa veel küllaltki tõsiseid lahinguid Riia suunas taanduva vaenlasega.

Pärast Tallinna vabastamist jätkasid 8. armee väekoondised Eesti mandri loodeosa puhastamist vaenlasest. Polkovnik A. Kovalevski eelsalk väljus 23. septembri lõuna paiku Nõmmelt ja alustas reidi Pärnu suunas. Keila lähedal hajutati vaenlase suurem grupeering ning edasi lõunasse liikudes jõuti õhtuks Märjamaale. Sealt suunati ta järgmisel hommikul Haapsalu ja Rohuküla vabastamisele. Sama ülesannet oli asunud täitma ka 249. Eesti laskurdiviisi major Vladimir Milleri eelsalk. Ühiste pingutustega vabastatigi õhtu eel Eesti NSV mandriosa läänepoolsem linn Haapsalu.

8. armee 117. laskurkorpus vabastas hitlerlastest Soome lahe lõunaranniku kuni Paldiskini, kus seejärel asus organiseerima kaitset. Seejuures vabastas 72. laskurdiviisi liikuv eelsalk 23. septembri õhtul Keila ja Vasalemma. Klooga lähedal, Laheperes ja Põllkülas, vabastati fašistide vangistusest üle 4000 Nõukogude kodaniku, keda oli ähvardanud sama saatus mis Klooga koonduslaagris kinnipeetuid — mahalaskmine ja põletamine tuleriidal. Veel samal päeval vabastati koostöös Punalipulise Balti Laevastiku merejalaväelastega ka Paldiski.

8. armee 109. laskurkorpus ja 8. Eesti laskurkorpuse jalgsirännaku korras liikuvad väeosad jätkasid vaenlase mahajäänud riismeid likvideerides teekonda Väinamere kallastele. 26. septembriks koondati 109. laskurkorpus Haapsalu, 8. Eesti laskurkorpus aga Virtsu piirkonda, kus nad hakkasid valmistuma dessantoperatsioonideks Lääne-Eesti saartele.

2. löögiarmee oli samal ajal tegev Kesk- ja Edela-Eesti vabastamisega.

21. septembri hommikuks Simuna—Väike-Maarja—Rakke piirkonda jõudnud 30. kaardiväe laskurkorpuse väeosad suundusid esialgselt läände: 63. kaardiväe laskurdiviisi 188. laskurpolk vabastas 22. septembril Paide. Peamiselt kahes kolonnis Märjamaa ja Pärnu-Jaagupi kaudu liikumist jätkates jõuti 24. septembril Riia lahe kallastele. 64. kaardiväe laskurdiviis võttis Vana-Virtsus rohkem kui 300 vangi ja asus ranniku kaitsele Virtsust Tõstamaani. Teised korpuse väeosad koondusid aga põhja poole Pärnut — Koonga, Are ja Audru piirkonda.[113]

108. ja 116. laskurkorpusel tuli aga veel murda vaenlase tugev vastupanu Põltsamaa jõe joonel. Seal püüdsid hitlerlased iga hinna eest takistada Punaarmee väljajõudmist kommunikatsioonidele, mis kulgesid läbi Võhma ja Viljandi lõunasse. Olid ju need Narva rindelõigust pagevatele hitlerlastele peamisteks taandumisteedeks.

Võitlused Põltsamaa pärast algasid juba 20. septembril lahingutega Aidu ja Puurmani piirkonnas. Pärast Jõgeva vabastamist Põltsamaa suunale pööratud kindralmajor S. N. Borštševi 46. laskurdiviis kohtas Siimusti—Painküla—Pakaste joonel fašistide ikkagi veel raevukat vastupanu. Suurtükiväe ja kuuetoruliste miinipildujate massiliste tulelöökidega kaasnesid vasturünnakud tankide toetusel. Päeva jooksul liikusid meie väed siiski kuni 10 km edasi ja lõid õhtu eel Aidu lähistel tagasi viimase ulatusliku vasturünnaku. Lahingutegevus jätkus ka öösel. Samaks ajaks murdis 116. laskurkorpuse 326. laskurdiviis vaenlase kaitsest läbi Puurmani juures. Põltsamaa suunas viidi läbimurdesse polkovnik V. K. Tšesnokovi 321. laskurdiviis. 21. septembri hommikul algasid võitlused 5—7 km linnast ida pool, Sulustvere—Umbusi joonel. Keskpäevaks jõudis 46. laskurdiviisi 340. laskurpolk lahingutega Põltsamaa idaservale ja vabastas linnaosa jõe vasakul kaldal. Lahingud linna pärast kestsid aga peaaegu südaööni. Alles pärast seda, kui 46. laskurdiviisi teised polgud põhja ja 321. laskurdiviisi väeosad lõuna pool Põltsamaad jõe forsseerisid ja ähvardasid linna ümberpiiramisega, murti hitlerlaste vastupanu.[114]

Põltsamaa jõe joon oli viimane, kus vaenlane 2. löögiarmee pealetungivatele vägedele veel tõsisemat vastupanu osutas. Sellest lääne ja lõuna pool kohati ainult hitlerlaste nõrku katteosi, kes teid ja sildu purustades Riia suunas taandusid. Kujunenud olukorras jätkas armee kogu rindel vaenlase jälitamist peamiselt liikuvate eelsalkadega.

108. laskurkorpuse paremal tiival lahingusse viidud kindralmajor P. I. Radõgini 372. laskurdiviis vabastas 22. septembril Türi. 46. laskurdiviisi esijärgus liikuvad väeosad jõudsid aga Võhma. Eelmisel päeval Tapa vabastanud polkovnik V. Protsenko liikuva eelsalga peamised jõud koondu-

[113] KMA, f. 309, nim. 4073, s.-ü. 395, l. 202—221; s.-ü. 465, l. 243; s.-ü. 477, l. 233; f. 217, nim. 1217, s.-ü. 642, l. 281.

[114] KMA, f. 309, nim. 4073, s.-ü. 465, l. 230—239; s.-ü. 466, l. 226—227; s.-ü. 479, l. 35—36.

sid Türile, kus saadi käsk liikuda Kohila kaudu Tallinna. Vaenlase poolt loodud tõkkeid ületades ja tema järelvägesid hajutades jõuti hilisõhtuks Keavasse, avangardis liikunud alampolkovnik V. Lomovi 221. tankipolk aga Raplasse.[115]

Siin sai V. Protsenko käsu Pärnu vabastamiseks. Uue ülesande täitmisele asuti 23. septembri varahommikul. Läbinud Lelle, Kõnnu ja Pärnu-Jaagupi, jõudis eelsalk kella 11 paiku Pärnu piiridesse. Tallinna maanteed mööda tungis lahinguga esimesena linna 1. üksiku tankibrigaadi kapten Okutini tankipataljon. Samal ajal jõudsid kohale Vändra kaudu liikunud 90. ja 372. laskurdiviisi eelsalgad, kellega koos tegutsedes vabastati kogu Ülejõe linnaosa. Et hitlerlased olid silla Pärnu jõel purustanud, siis ei pääsenud lahingumasinad üle. Jõe forsseerisid brigaadi motoriseeritud pataljon ja laskurdiviiside dessantüksused. Hitlerlaste katteosad purustati ja keskpäevaks oli Pärnu vaba. Võeti üle saja vangi ja saadi rohkesti trofeesid. Samal päeval vabastasid 46. laskurdiviisi väeosad ka Sindi.[116]

23. septembril 1944 saluteeris Moskva Pärnu vabastamise puhul kahekümne kogupauguga saja kahekümne neljast suurtükist Leningradi rinde vapratele vägedele. Kõrgema ülemjuhataja käskkirjaga avaldati Pärnu vabastanud vägedele tänu. «Pärnu» nimetus anti kuuele väeosale ja ühele suurtükiväekoondisele. 12 väeosa ja -koondist autasustati ordenitega.

Samal päeval vabastas 116. laskurkorpuse 321. laskurdiviisi eelsalk Suure-Jaani ning kindralmajor G. S. Koltšanovi 326. laskurdiviis Viljandi.[117]

Samas moodustati ka täiendavalt armee käsutusse saabunud soomustankivägedest uus liikuv eelsalk, mis alampolkovnik M. Sokolovi juhtimisel 24. septembri varahommikul alustas liikumist Viljandi—Mõisaküla—Mazsalaca suunas. Veel samal päeval Nuia alevit läbides kohtuti Tõrva lähistelt pealetungi alustanud 67. armee vägedega, kes jälitasid vaenlast Rūjiena suunas. Siit edasi jätkasid Leningradi rinde 2. löögiarmee väed vaenlase jälitamist juba kõrvuti 3. Balti rinde vägedega Läti NSV territooriumil.[118]

Pärnu vabastanud 108. laskurkorpuse väeosad jätkasid vaenlase jälitamist piki Riia lahe rannikut. Igal vähegi sood-

[115] KMA, f. 3311, nim. 64881, s.-ü. 5, l. 58—59; 221. tankipolgu fond, nim. 341778, s.-ü. 1, l. 5.
[116] KMA, f. 217, nim. 1217, s.-ü. 601, l. 240; s.-ü. 687, l. 201, 210.
[117] KMA, f. 309, nim. 4073, s.-ü. 466, l. 228.
[118] KMA, f. 309, nim. 4073, s.-ü. 458, l. 147; s.-ü. 465, l. 256.

samal kaitsepositsioonil kohtasid polkovnik V. Protsenko ja 90. laskurdiviisi eelsalgad hitlerlaste varitsuste ja katteosade vastupanu. Mitu tundi kestis 24. septembri hilisõhtul lahing Orajõel, ühel viimasel killukesel Eesti NSV mandriosa okupeeritud territooriumist. Kuid ka siin murti vaenlase vastupanu. Ööl vastu 25. septembrit ületati lahingutega Eesti NSV — Läti NSV piir ning vabastati Ainaži ja sellele järgnevalt ka Salacgrīva.[119]

Eesti NSV mandriosa vabastamine fašistlikust okupatsioonist viidi seega praktiliselt lõpule 25. septembriks. Organiseeritud vastupanu vaenlane enam kusagil ei osutanud. Jätkus vaid metsade puhastamine seal varjuotsivatest vaenlase vägede riismetest ja peitupugenud fašistidest.

26. septembril jõudsid 2. löögiarmee väed Skrodeli — Limbaži — Aloja — Mazsalaca joonele ja ühinesid 3. Balti rinde vägedega. Sellega jõudis lõpule Leningradi rinde Tallinna pealetungioperatsioon, mille käigus purustati Põhja-Eestis kaitsel asunud operatiivgrupi «Narva» koosseisu kuulunud 4 jalaväediviisi, 5 suurtükiväerügementi, 15 üksikut pataljoni ja mitu teist väeosa ja allüksust. Peale selle kandsid suuri kaotusi tema 2 jalaväediviisi, 1 motoriseeritud diviis ja 1 motoriseeritud brigaad. Operatsiooni kestel kaotas vaenlane surnute ja haavatutena üle 30 000 mehe. Vangi võeti ligi 16 000 fašistliku armee sõdurit ja ohvitseri.[120]

10 päeva kestnud Tallinna pealetungioperatsioon erines paljudest teistest omataolistest kiire tempo ja ulatuslike operatiivsete manöövrite teostamise poolest. Vaenlase kaitse läbimurdmine Emajõe joonel ja eri piirkondadest Rakverele suunatud löögid võimaldasid lühikese ajaga purustada operatiivgrupi «Narva» põhijõud ja laiendada läbimurderinnet. Otsustav ja järsk pealöögi suuna muutmine põhjast läände ning edelasse oli vaenlasele ootamatu ja asetas ta väga raskesse olukorda. Rinde vägede energiline tegevus ei võimaldanud hitlerlastel enam organiseerida kaitset vahepealsetel joontel ja nende taandumine muutus korratuks põgenemiseks.

Operatsiooni lõpuleviimisega muutus märgatavalt üldine strateegiline olukord Nõukogude-Saksa rinde põhjatiival. Rindejoon lühenes rohkem kui 300 km võrra ja osa Leningradi rinde vägesid vabanes operatsioonideks teistel rinnetel. 27. septembrist arvati 2. löögiarmee Kõrgema Ülemjuhatuse

[119] KMA, f. 3311, nim. 64881, s.-ü. 5, l. 59—60.
[120] История ордена Ленина Ленинградского военного округа, lk. 416—417.

reservi (tema koosseisu kuulunud 30. kaardiväe laskurkorpus jäi Leningradi rinde reservi) ja hakkas valmistuma üleviimiseks 3. Valgevene rindele. Punalipulisele Balti Laevastikule andis Eesti NSV mandriosa ja sadamate vabastamine võimaluse väljuda Balti merele ning lähendada lennuväebaase vaenlase merekommunikatsioonidele. Asjaolu, et seni hitlerlaste ikke all kannatanud eesti töörahva valdav enamus sai lülituda võitlusse sõja võidula lõpuleviimise eest, omas suurt poliitilist tähtsust.

Seoses 2. löögiarmee lahkumisega Leningradi rinde vägede koosseisust avaldati käskkiri, milles Nõukogude Liidu marssal L. A. Govorov andis väga kõrge hinnangu armee tegevusele. Selles märgiti, et armee «... etendas tähtsat osa Leningradi blokaadi läbimurdmisel, Leningradi all suure võidu saavutamisel ja Nõukogude Eesti vabastamisel saksa fašistlikest vallutajatest... Armee võidukat lahinguteed Leningradi rindel on saatnud hiilgav edu ja tema lahingulipud on ümbritsetud igavese kuulsusega. Leningrad ja Nõukogude Eesti ei unusta kunagi 2. löögiarmee sõjalisi teeneid ega tema võitlejate vaprust.»[121]

Tallinna operatsiooniga lõppes ka Baltimaade strateegilise pealetungioperatsiooni esimene etapp. Nelja rinde kooskõlastatud pealetungi tulemusena vabastati täielikult Eesti NSV mandriosa ja suur osa Läti NSV põhjapoolsetest piirkondadest. Vaenlase operatiivgrupp «Narva» lakkas eksisteerimast. Ainult osal tema koosseisu kuulunud väeosadest õnnestus hoiduda täielikust purustamisest ja need paisati koos 18. armeega Riia vahetutele lähistele. Armeegrupi «Nord» vägedele tekitati suuri kaotusi. Tema 35 diviisi kaotasid keskeltläbi 40 protsenti isikulisest koosseisust.[122]

3. 8. EESTI LASKURKORPUS EESTI NSV MANDRIOSA VABASTAMISEL

Eesti korpuse sõjamehed elasid kogu hingega kaasa Nõukogudemaa linnade ja külade vabastamisele fašistlike okupantide võimu alt. Eesti NSV territooriumi vabastamislahingute puhkedes hakkasid nad erilise kärsitusega ootama päeva, mil nad ise lahingusse pääsevad.

[121] История ордена Ленина Ленинградского военного округа, lk. 416.

[122] Н. Медведев. Освобождение Прибалтики. — «Военно-исторический журнал» 1974, nr. 9, lk. 14.

Kui korpuse suurtükiväelased Narva all rindele läksid, arvati, et järgneb peagi kogu korpuse lahingusse viimine. Ootused ei täitunud. Pärast seda hakati pingsalt jälgima 3. Balti rinde vägede pealetungi Tartu ja Valga suunal. Uuesti suurenesid lootused lahingusse pääsemiseks. Jällegi kasvas kärsitus.

Kõrgem Ülemjuhatus ja Leningradi rinde juhataja aga ei kiirustanud 8. Eesti laskurkorpuse lahingusse viimisega. Nad mõistsid, et eesti rahvuslikul väekoondisel oli mitte ainult sõjalis-operatiivne, vaid ka suur poliitiline tähtsus. Selle iseärasuse positiivsete külgede maksimaalseks kasutamiseks avanes soodne võimalus Tallinna pealetungioperatsiooni käigus.

Üksikasjalikum tutvumine 8. Eesti laskurkorpuse tegevusega Tallinna pealetungioperatsioonis võimaldabki meil paremini mõista seda, millega rahvuslik väekoondis õigustas enda lahingusse viimise just Eesti NSV territooriumil. Ühtlasi aitab Eesti laskurkorpuse kui ühe operatsiooni peasuunal rakendatud väekoondise lahingutegevuse lähem tundmaõppimine veelgi sügavamalt mõista Leningradi rinde Tallinna pealetungioperatsiooni küllaltki omapärast kulgu.

Pingelise lahingulise ja poliitilise ettevalmistusega tagati operatsiooni alguseks 8. Eesti laskurkorpuse täielik lahinguvalmidus. Leningradi rinde poliitvalitsuse ülema poolt 19. augustil 1944 koostatud üksikasjalikus ettekandes märgiti: «Üldjäreldusena olgu öeldud, et vaatamata mõningatele puudustele isikkoosseisu lahingulises ja poliitilises väljaõppes, kujutab 8. Eesti laskurkorpus endast täiesti lahinguvõimelist väekoondist ja on valmis lahinguülesannete täitmiseks.»[123]

5. septembril 1944 arvati 8. Eesti laskurkorpus 2. löögiarmee koosseisu. 14. septembriks pidi ta ümber paiknema Tartu lähistele ning alustama ettevalmistusi vaenlase kaitse läbimurdmiseks Emajõe joonelt. Teate ümberpaigutamisest võtsid korpuse sõjamehed vastu juubeldusega — oldi kindlad, et nüüd lõpuks pääseb lahingusse.

230 kilomeetri pikkust rännakut marsruudil Kingissepa—Gdov—Pnevo—Mehikoorma—Võnnu alustasid esimesed korpuse väeosad 7. septembril. Et säästa võitlejate jõudu, toodi laskurväeosad raudteel Kingissepast Gdovi. Sealt jätkati jalgsirännakut Lämmijärve idakaldale. Vaatamata sellele, et laskurväeosadel, hobuvooridel ja hobuveoga suurtükiväel

[123] Eesti rahvas... Dokumente ja materjale, lk. 421.

tuli pehmetel liivateedel tublisti pingutada, oli võitlejate meeleolu hea.

Eriti pidulikuks sündmuseks korpuse sõjameestele kujunes Lämmijärve ületamine ja maabumine Mehikoormas. Leningradi rinde poliitettekandes märgitakse: «Järve ületamine eesti väeosade poolt kasvas üle isikulise koosseisu patrioottiliseks demonstratsiooniks. Maabujad hüüdsid «hurraa». Paljudes väeosades toimusid kohe miitingud, mis lõppesid allüksuste piduliku marsiga, muusikaga. Kohalik elanikkond võttis Eesti korpuse väeosad vastu erilise rõõmuga, lilledega.»[124]

Mehikoormast edasi «rännak aga oli erisugune», mäletab seersant L. Juur. «Iga puud ja põõsast teel Kastre—Võnnu metsadesse Emajõe ääres silmitseti mingi erilise hellusega südames, nii et polnudki mahti jutuajamiseks. Arusaadav — pärast kolme pikka aastat astus jalg jälle koduteedel!»[125] Mida aga tundsid need korpuse mehed, kes aastakümneid tagasi olid lahkunud Eestimaalt, ütles välja Pärnumaalt, Halinga vallast pärit suurtükiväe-kindralmajor K. Aru: «Ometi tekkis õdus, kodune tunne. Iga maja, salu ja karjaaed meenutas lapsepõlvekodu, poisikesepõlvest tuttavaid paiku . . .»[126]

Lämmijärve, mille ülekäike aitas teenindada ka 63. (1. eesti) tagavarapolgu 3. pataljon kapten G. Loogi ja mõni aeg ka 917. laskurpolgu 1. pataljon major G. Karaulnõi juhtimisel, ületasid kõik korpuse väeosad viperusteta. Esimesena teele asunud 7. Eesti laskurdiviis jõudis koondumisrajooni 11. septembri õhtuks. Tublisti tuli aga pingutada hiljem teeleasunud 249. Eesti laskurdiviisil. Selleks et õigel ajal kohale jõuda, vaheldus pidevalt 8-tunnine rännak 8-tunnise puhkusega.

Väekoondiste liikumise ajal said nende komandörid juba ka teada ülesande eelseisvaks lahinguks: tuli valmistuda Emajõge forsseerima Kastre mõisa ja Kokutaja küla juures kolme kilomeetri laiuses rindelõigus, et läbi murda vaenlase kaitsest jõe põhjakaldal ning seejärel jätkata 2. löögiarmee paremal tiival pealetungi piki Peipsi järve läänekallast põhja suunas. Peipsi järvelt pidi korpust toetama 25. üksik jõelaevade brigaad, vasakpoolseks naabriks oli aga 30. kaardiväe laskurkorpus. Korpusele anti juurde 152. tankibrigaadi 3. pataljon ja neli suurtükiväepolku. Pärast lähema ülesande

[124] KMA, f. 217, nim. 1217, s.-ü. 598, l. 324.
[125] L. Juur. Pärast kolme aastat. — Vabastamislahingutes, lk. 204—205.
[126] K. Aru. Suurtükiväelasena sõjatandril, lk. 163.

täitmist pidi korpuse käsutusse antama veel 45. üksik tankipolk ja 952. liikursuurtükkide polk.

Korpusekomandör otsustas forsseerida Emajõe ja vaenlase kaitsest läbi murda 7. Eesti laskurdiviisiga (komandör polkovnik Karl Allikas, poliitosakonna ülem alampolkovnik Arnold Raud, staabiülem polkovnik Harri Lessel), kusjuures esimeses ešelonis pidid jõe ületama neli pataljoni. Korpuse teine ešelon, 249. Eesti laskurdiviis (komandör kindralmajor Johan Lombak, poliitosakonna ülem alampolkovnik Algus Raadik, staabiülem polkovnik Gustav Kund) kavandati lahingusse viia 10—12 kilomeetrit Emajõest põhja pool, Tähema—Taabri joonelt.[127]

Pärast otsustati Emajõgi forsseerida mitte 3 km, vaid umbes 1,5 km laiuses rindelõigus — 27. laskurpolguga Kavastu kohal ja 354. laskurpolguga sellest mõnevõrra lääne pool. Lisaks korpuse ja mõlema diviisi suurtükiväele pidid esimese ešeloni polke jõe forsseerimisel toetama 194. ja 504. miinipildujapolk, 40. kaardiväemiinipildujate polk ning 760. tankitõrje-suurtükiväepolk.

Arvukate ja mitmekülgsete relvade efektiivne rakendamine nõudis suurtükiväelastelt ulatuslikku ja keerukat eeltööd. Sellega tulid suurtükiväelased korpuse suurtükiväe juhataja polkovnik Karl Aru oskuslikul juhtimisel edukalt toime. See on ka mõistetav, sest kogemustega lahingumehed olid ka 7. ja 249. Eesti laskurdiviisi suurtükiväe juhatajad polkovnik Siegfried Reskov ja alampolkovnik Valter Jaek, suurtükiväepolkude komandörid alampolkovnikud Ivan Boiko, Arnold Poolus ja Kaarel Uibo, tankitõrjedivisjonide komandörid majorid Valdur Hannula ja Vladimir Miller, korpuse suurtükiväe staabi ülem polkovnik Feodor Paulman ja diviiside suurtükiväe staapide ülemad majorid Julius Kott ja Erich Loorits.

Selleks et suurtükiväelased saaksid võimaluse vaenlast detailselt tundma õppida ning jõuaks õigeaegselt lõpetada kõik ettevalmistused lahinguks, hakati korpuse suurtükiväge juba ööl vastu 12. septembrit tulepositsioonidele paigutama. Seda jätkati järgnevatel öödel niisuguse arvestusega, et olla 14. septembri õhtuks valmis tuld avama. Veelgi varem organiseeriti suurtükiväeline luure. Juba 13. septembril oli Eesti laskurkorpusele määratud kolme kilomeetri laiuses rindelõigus üle 100 suurtükiväe vaatluspunkti. Nendes kogusid luureandmeid, kontrollisid ja üldistasid neid suurtükiväela-

[127] Eesti rahvas . . . Dokumente ja materjale, lk. 427—428.

sed-luurajad korpuse suurtükiväeluure ülema major Georgi Želniniga eesotsas, kellel oli pidev side diviiside suurtükiväeluure ülemate vanemleitnant Viktor Jakovlevi ja Lembit Nugisega. Suurtükiväge varustasid vajalike andmetega ka teised luureorganid, kelle tegevust Eesti laskurkorpuses koordineeris korpuse luureülem alampolkovnik August Õunapuu.

Üheaegselt grupeeriti suurtükivägi lahinguks. 27. laskurpolgu toetussuurtükiväe grupi juhiks määrati 23. suurtükiväepolgu komandör alampolkovnik K. Uibo, 354. laskurpolku toetava grupi juhiks 779. suurtükiväepolgu komandör alampolkovnik A. Poolus. Esijärgus ründavatele laskurpolkudele organiseeriti otsesihtimisega tulistavate suurtükkide toetus Emajõe kõrgelt lõunakaldalt. Selleks moodustati 760. tankitõrje-suurtükiväepolgu, diviiside tankitõrjedivisjonide ja laskurpolkude suurtükiväepatareidest ning selleks eraldatud suuremakaliibriga suurtükkidest omaette grupp 760. polgu komandöri alampolkovnik Kapustini juhtimisel. Grupp jagunes kaheks alagrupiks. 27. laskurpolgu otsesihtimise suurtükiväe alagruppi juhatas 917. laskurpolgu suurtükiväe ülem major Eduard Sommer ja 354. laskurpolgu alagruppi — 925. laskurpolgu suurtükiväe ülem kapten Robert Väli.

7. Eesti laskurdiviisi jõest üleviimiseks valiti välja ja valmistati ette kümme üleminekukohta. Neist neli varustati mitmesuguste ujuvabinõudega, peamiselt kergete parvede ja paatidega, neli järgmist kergete, üle jõe ulatuvate ründesildadega, mida mööda võis 4—5-meetrilist vahemaad hoides liikuda ühekaupa. Lisaks neile tehti kõik ettevalmistused ühe parve ja 16-tonnise kandevõimega silla ehitamiseks. Need tööd toimusid korpuse inseneri polkovnik Eduard Purro (Puro) ning 7. Eesti laskurdiviisi inseneri major Artur Väkrami juhtimisel.

Üheaegselt sellega täitsid 8. Eesti laskurkorpuse inseneriväe üksused — alampolkovnik Nikolai Krivokonevi 28., kapten Vassili Sakala 36. ja kapten Ervin Kanguri 417. üksik sapööripataljon — ulatuslikke töid demineerimise alal. Jõe ületamise lõigus puhastati Emajõe parem kallas täielikult miinidest. Väeosade sapöörid aga juhendasid ründesildade ja väiksemate parvede valmistamist, ehitasid komando- ja vaatluspunkte ning korrastasid teid. Varasemate kogemuste põhjal võeti laialdaselt kasutusele õlgedega täidetud telkmantlitest parved, mida oli kerge jõe äärde viia.

Emajõe lõunakaldal kaitsel asuva 14. kindlustatud rajooni

Leningradi rinde staabiülem kindralpolkovnik M. M. Popov.

13. lennuväearmee juhataja kindralpolkovnik S. D. Rõbaltšenko.
2. löögiarmee staabiülem kindralleitnant P. I. Kokorev.

108. laskurkorpuse komandör kindralleitnant V. S. Polenov ja 30. kaardiväe laskurkorpuse komandör Nõukogude Liidu kangelane kindralleitnant N. P. Simonjak.

2. löögiarmee suurtükiväe juhatus Eesti NSV vabastamislahingute eel. Esireas vasakult teine armee suurtükiväe juhataja kindralmajor K. P. Kazakov.

2. löögiarmee juhataja Nõukogude Liidu kangelane kindralleitnant I. I. Fedjuninski (keskel) ja kindralleitnant Lembit Pärn tutvuvad maastikuga eelseisvate lahingute piirkonnas.

7. Eesti laskurdiviisi juhatus Eesti NSV vabastamislahingute eel: kindralmajor Karl Allikas (komandör), alampolkovnik Arnold Raud (komandöri asetäitja poliitalal), polkovnik Vassili Külaots (komandöri asetäitja rivialal), polkovnik Harri Lessel (staabiülem), polkovnik Siegfried Reskov (suurtükiväe ülem), polkovnik Rudolf Paavel (tagala ülem).

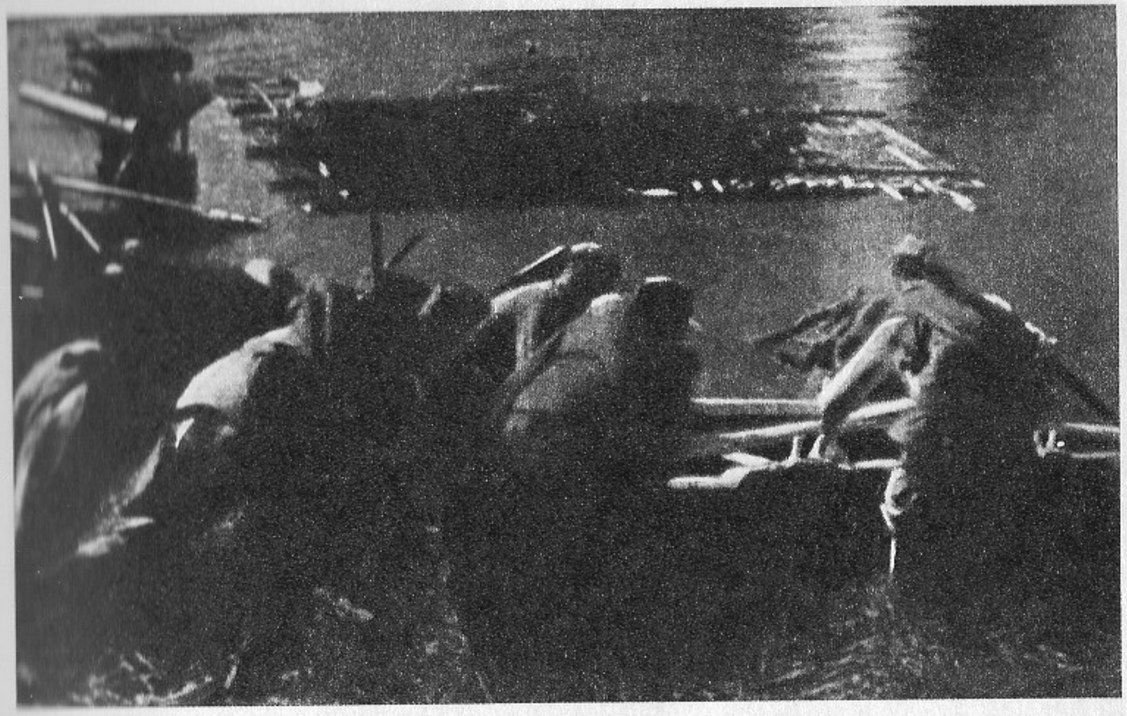
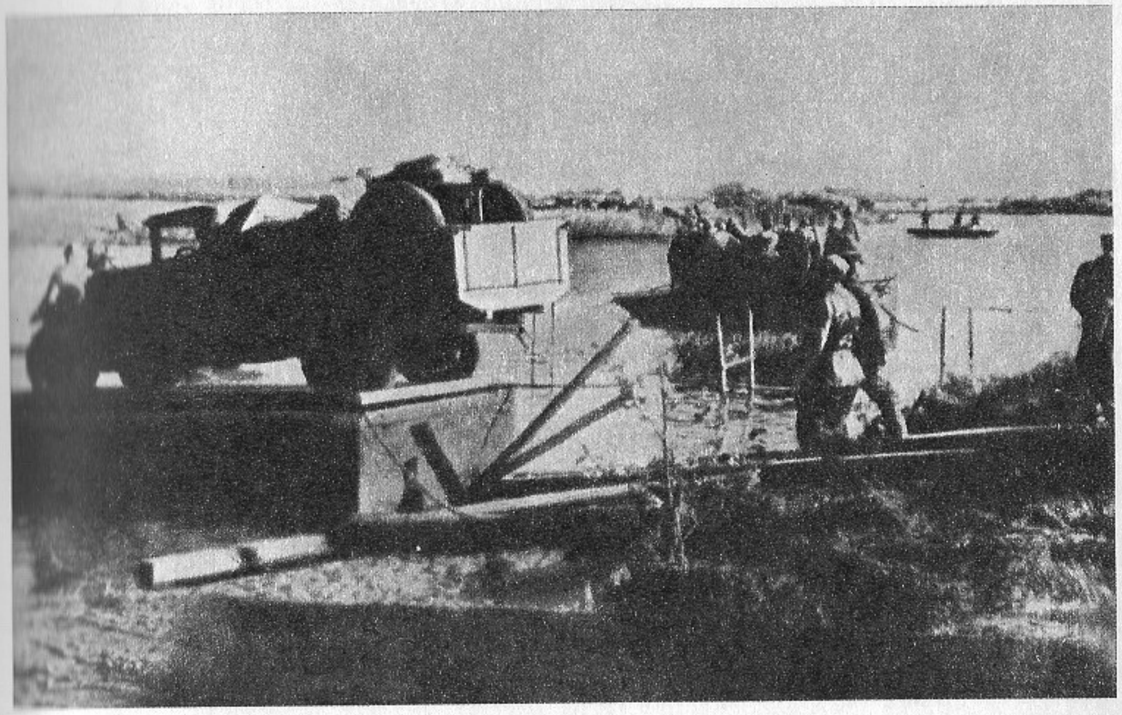

Ujuvvahendid tõugatakse vette.

Parvedel ja paatidega Emajõe põhjakaldale.

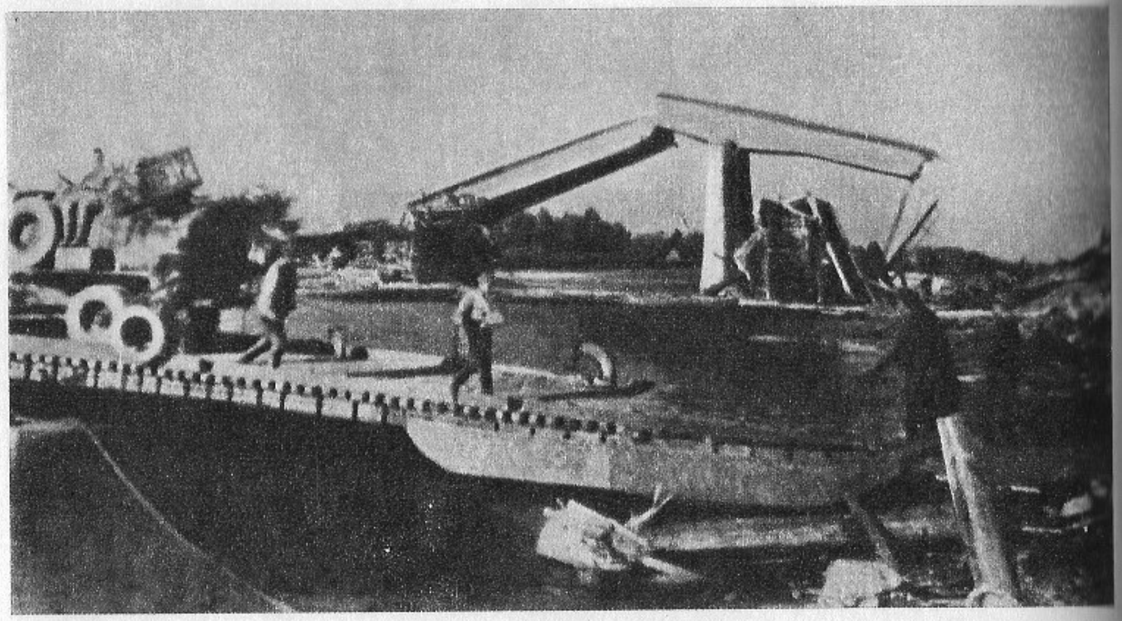

Emajõe forsseerimine. Tagaplaanil vaenlase poolt purustatud Luunja sild.

Tankistid Emajõe põhjakaldal valmistuvad edasiseks pealetungiks.

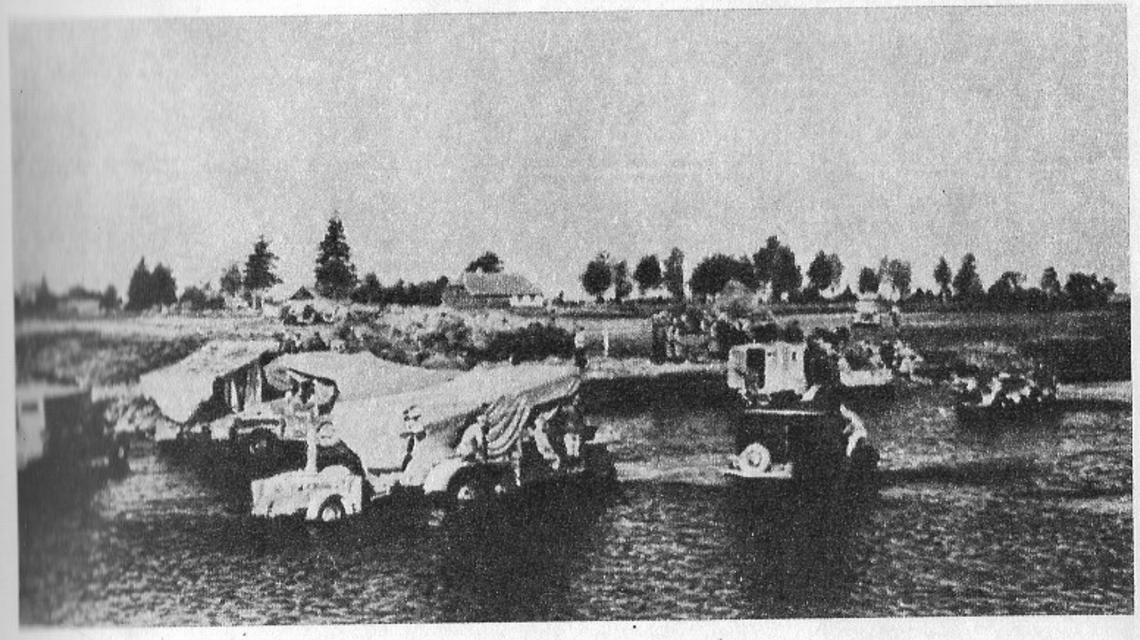

Edasi läände!

Leningradi rinde väed vesitõket ületamas. September 1944.

8. armee juhataja kindralleitnant F. N. Starikov. 109. laskurkorpuse komandör kindralleitnant I. P. Alferov. 117. laskurkorpuse komandör, Nõukogude Liidu kangelane, kindralmajor V. A. Trubatšev.

Tankidessant asub teele Tallinna suunas.

Korpuse autotankiteenistuse ülem alampolkovnik Heimi Rosse.

Edasi läände!
Purustatud sild ei ole takistuseks.

8. armee liikuvad eelsalgad on jõudnud Tallinna. Tankid Viru ja Võidu väljakul.

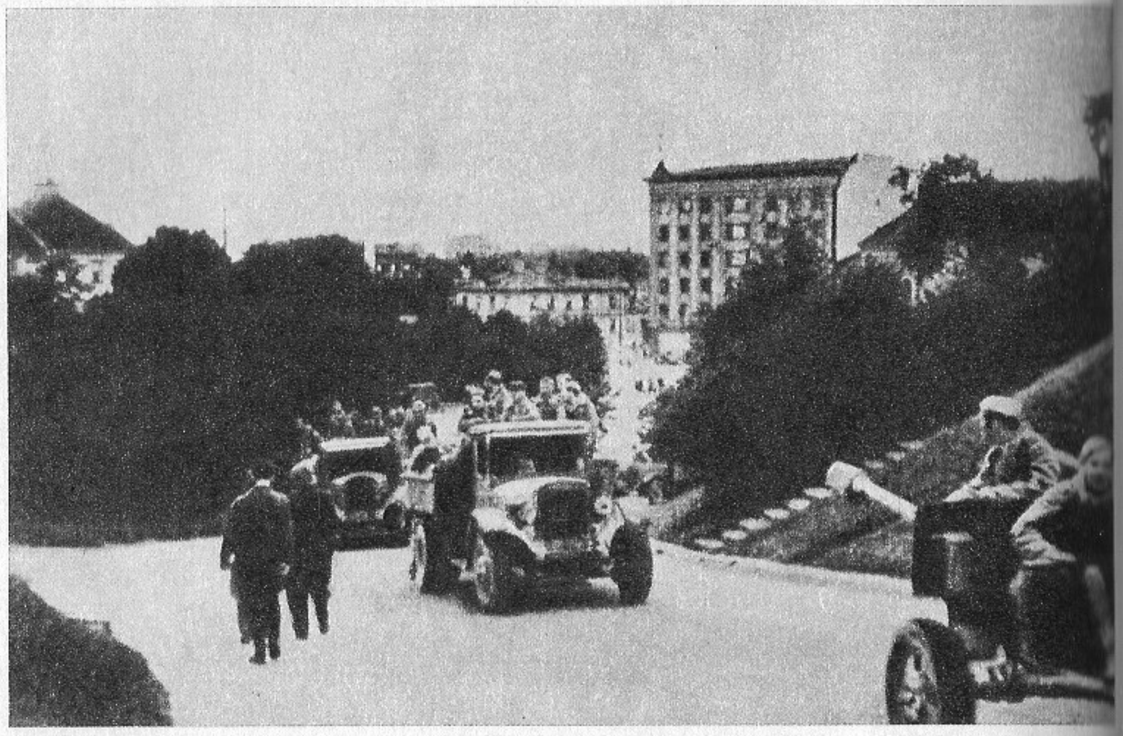

Korpuse dessant Tallinnas.
Esimesed vestlused tallinlastega.

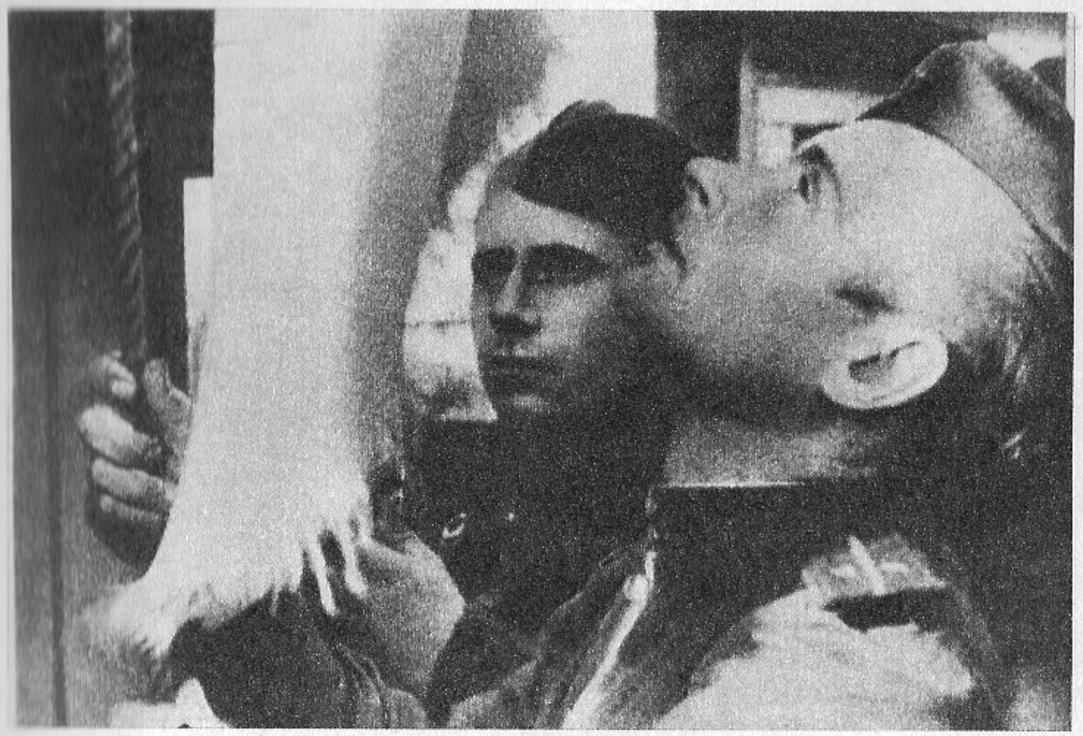

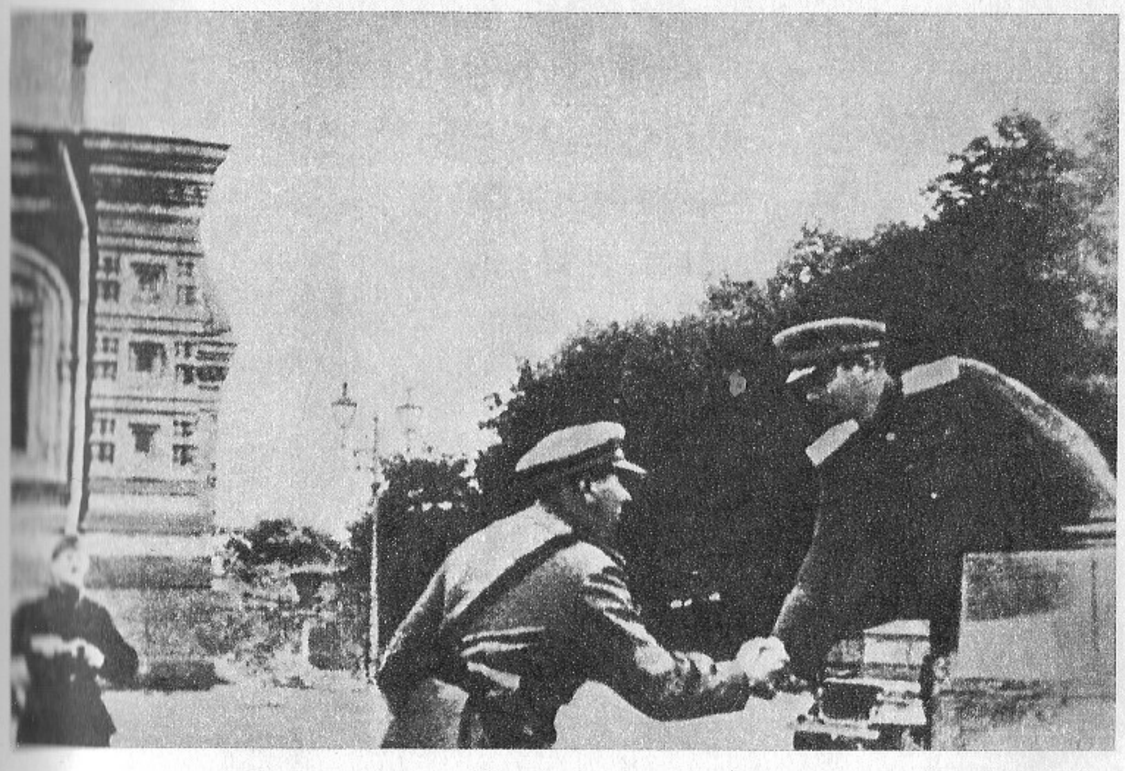

Leitnant Johannes Lumiste ja jefreitor Elmar Nagelmann võidulippu heiskamas.

Kindralleitnant L. Pärn õnnitleb eelsalga komandöri polkovnik V. Võrku pärast Tallinna vabastamist.

Teel lääneranniku.
Tagasi vabastatud kodudesse.

Tankipolgu ohvitsere Eesti vabastamislahingutes.
Tankistid puhkehetkel.

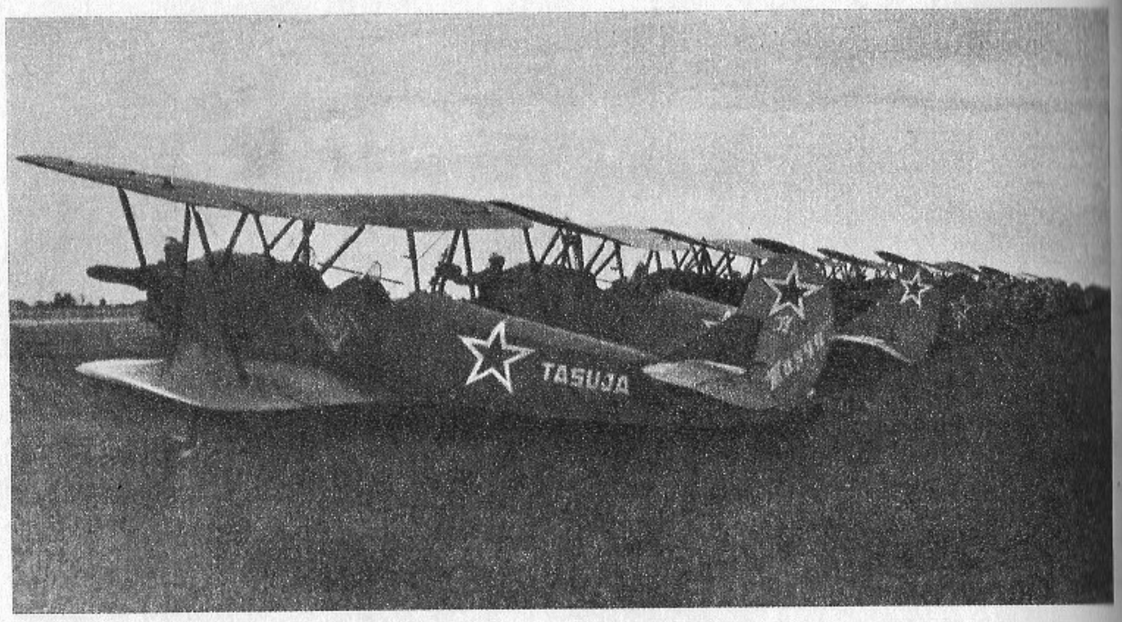

Lennueskadrill „Tasuja".
„Tasuja" ohvitsere ja nooremkomandöre.

Eesti vabastamislahingutest osavõtnud diviiside komandörid: S. N. Borštšev, I. I. Jastrebov, N. G. Ljaštšenko, P. L. Romanenko, I. D. Romantsov, Nõukogude Liidu kangelane A. F. Štšeglov.

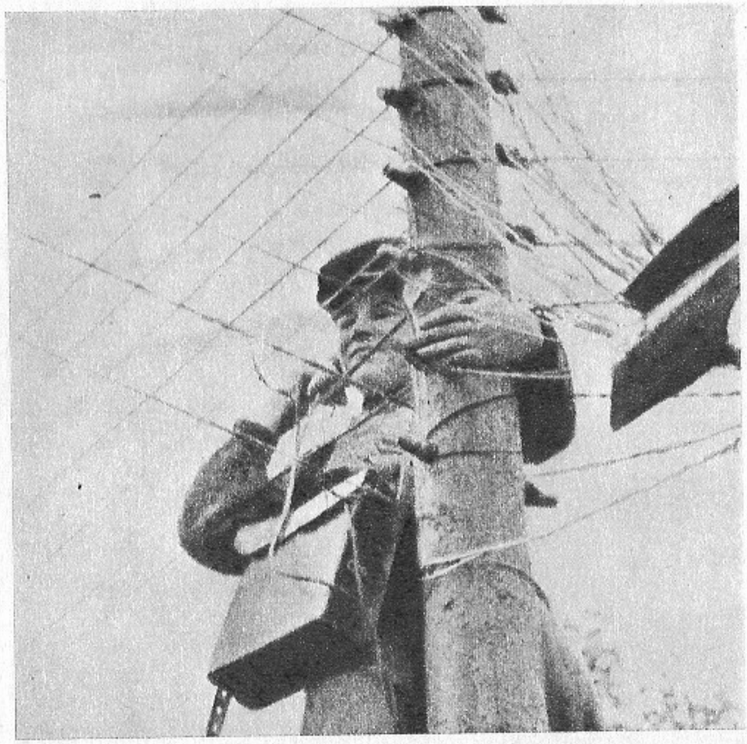

Sideliine kontrollimas.

49. sidepataljoni mootorrattur-virgats suundub lahinguülesande täitmisele.

Tublid side organiseerijad Georgi Dmitrijev, Vladimir Kalling, Gennadi Karotam, Enn Meriväli, Alfons Niilus, Juhan Raude, Karl Ripus, Otto Roots, Aleksander Viiret.

118. üksiku sidepataljoni radistid erialast ettevalmistust täiendamas. Vasakult: Vambola Asper, Artur Aser, Rafael Pallas ja Evart Kungla.

354. laskurpolgu sideroodu võitlejad (vasakult, alates tagareast) Agu Sepp, Ago Madik, Govi Veensalu, Oskar Tamm, Ervin Laikask, Aleksander Kalmets, Harri Määrits, Leonid Matin, Konstantin Jürgens, Aleksander Petuhhov, Artur Hein, Lembit Vihvelin.

27. laskurpolgu komandör polkovnik Nikolai Trankmann (keskel), staabiülem major Andrei Ugandi ja adjutant Jüri Matulevitš.

249. laskurdiviisi staabi operatiivosakonna ülem alampolkovnik David Kiljako (vasakul) ning osakonna töötajad majorid Rudolf Jõuram ja Aleksander Ristkok.

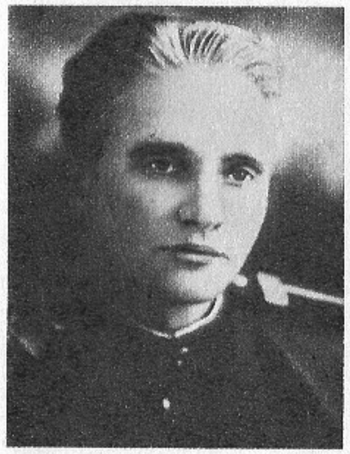

Eesti NSV vabastamislahingutest osavõtnuid: Karl Joost, Artur-Lembit Juur, Grigori Karaulnõi, Karl Karu, Harald Neerot, Kaarel Parts, Aleksander Peterson, Vladimir Potsepp, Nikolai Stanevitš.

Õhutõrjekuulipilduja ja tankitõrjekahur tulepositsioonil.

Vassili Gorban, Ivan Gudimov, Jakov Lobov, Vassili Möhlik, Georgi Paršin, Aleksei Prohhorov, Oleg Štšerbakov, Vladimir Titovitš – neile anti Eesti NSV mandriosa vabastamislahingutes Nõukogude Liidu kangelase nimetus.

allüksustelt hangiti andmeid vastasoleva vaenlase kohta ning täiendati neid isikliku vaatlusega. Erilise hoolega õpiti tundma paiku, kuhu allüksused pidid asuma viimasel ööl enne lahingu algust, ja marsruute, kustkaudu ööpimeduses eksimatult jõe äärde välja tulla. Rajati vaenlase tule eest varju pakkuvaid kaitseehitisi. Organiseeriti eri väeliikide üksikasjalik koostöö. Esijärgu diviisis ja polkudes määrati minutilise täpsusega kindlaks iga allüksuse tegevus lahingu esimeses faasis, s. o. kuni jõe ületamiseni.

Pingsad ettevalmistused eelseisvateks lahinguteks käisid ka korpuse teises ešelonis — 249. Eesti laskurdiviisis. Side pidamiseks 7. Eesti laskurdiviisi juhatusega suunati sinna diviisikomandöri asetäitja polkovnik August Feldman grupi ohvitseridega. Väekoondise ja väeosade komandörid ja nende staabid korraldasid teedeluuret, täpsustasid Emajõe ületamise võimalusi ja korda, kavandasid kaartidel lahingusse hargnemist vaenlase kaitse sügavuses põhja pool Emajõge.

Üldiselt kulges eelseisvaks operatsiooniks ettevalmistumine ladusalt. Kindralleitnant L. Pärn kirjutas hiljem oma memuaarides: «Lahingu planeerimine edenes korpuse staabis ning diviiside ja polkude staapides paremini kui 1942. aasta novembris esimese lahingu eel. Tol ajal tuli komandöridel ise algusest lõpuni juhtida planeerimist, nüüd aga juhtisid seda vastutusrikast ja suurt tööd vilunud staabiülemad: korpuses kindralmajor J. Lukas, diviisides polkovnikud H. Lessel ja G. Kund, suurtükiväes polkovnik F. Paulman, inseneriväegedes insenerpolkovnik E. Purro ja tagalas korpuse tagala staabiülem alampolkovnik A. Rebanes. Nüüd oli komandöridel rohkem aega lahinguks valmistuda. Nad said sagedamini käia alluvates väeosades ja kohapeal vaadata, kuidas väed praktiliselt pealetungiks valmistuvad, eeljuhtimispunktides vaadelda vaenlase käitumist jne. Kõigi lülide staabid töötasid nagu kellavärk, said oma komandörist aru poolelt sõnalt.»[128]

Sellal kui diviisi- ja polgukomandörid teostasid maastikuluuret ja kavandasid lahingut, suurtükiväe üksused võtsid sisse tulepositsioone ning inseneriväed valmistusid pingsalt ülekäikude rajamiseks, seadsid laskurväeosade allüksused oma elamist sisse koondumisrajoonides, Emajõest 5—15 kilomeetrit lõuna pool. Metsades, vaenlase õhuvaatluse eest varjatuna ehitati kuuseokstest onne, kaevati kaitsepilusid võimalike õhurünnakute ja suurtükitule löökide eest varjumiseks.

[128] Lembit Pärn. Sõjakeerises, lk. 142—143.

Kõigis allüksustes jätkus aktiivne parteipoliitiline töö. Tähendasid ju eelseisvad lahingud korpuse võitlejate valdavale enamikule mitte ainult NSV Liidu ajutiselt okupeeritud territooriumi ühe osa — Eesti NSV — vabastamist, vaid ka oma sünnilinna või -maakonna päästmist hitlerlaste vägivallast. Mõeldi peatsele kohtumisele sugulaste ja tuttavatega, taheti võimalikult rutem teada, mis on saanud vanematest, õdedest, vendadest ja lastest hitlerliku okupatsiooni aastail.

Kuid kauaoodatud kohtumised tõotasid tulla rasked. Klassivõitlus Eestis ei olnud raugenud, vaid sõja-aastatel veelgi teravnenud. Korpuse võitlejad teadsid, et neil ei tule tegemist teha mitte ainult hitlerliku Saksamaa vägedega, vaid ka fašistide poolt eestlastest moodustatud formeeringutega, kuhu kuulus nii paadunud fašiste kui ka sundkorras mobiliseerituid. Luure andmetel paiknesid korpuse vastas peamiselt taolised üksused.

Küsimuse komplitseerituse tõttu selgitati võitlejatele antud probleemi väga põhjalikult ja igast aspektist. Ikka tugevamini ja selgemini jäi kõlama seisukoht, mida võitlejate endi poolt resümeeriti ühel väeosa üldkoosolekul: «Kiltri kepp on tõusnud eestlaste turjale juba aastasadu. Viha on meil suur ja arveid õiendada igal mehel. Me teame, et võime kohtuda ka eestlastest fašistidega. Meie otsus nende suhtes on selge — kui mina ei tapa teda, tapab tema minu. Seepärast ärgu vääratagu kellegi käsi fašistide ja nende Saksa mundris käsilaste hävitamisel.»[129]

Kuid fašistide käsilastega ei saanud ega tohtinud samastada kogu eesti rahvast. Kahtlemata olid kolm rasket okupatsiooniaastat ning fašistlik demagoogiline propaganda ja vägivald jätnud jäljed ka töörahva laiadesse hulkadesse. Osa inimeste juures oli tekkinud umbusk Punaarmee ja nõukogude korra suhtes. Ka seda pidi Eesti korpuse sõjamees teadma ja arvestama, sest tuli ju temal õige pea kohtuda nende inimestega ja rääkida neile tõde sellest, mille nimel me võitleme ja miks me võidame. Korpuse iga võitleja pidi lähematel nädalatel ja kuudel olema tubli sõjamees ja ühtlasi ka teadlik agitaator ning propagandist. Selleks tutvuti veelkordselt Punaarmees võitlevate eesti kindralite ja ohvitseride avaliku kirjaga eesti rahvale «Miks me võitleme Nõukogude Eesti eest» ja EK(b)P Keskkomitee üleskutsega Punaarmee võitlejatele Eesti NSV lõpliku vabastamise eel.

Lahinguteks intensiivse ettevalmistumise ajal, mil komandörid ja poliittöötajad andsid vastuseid sünnimaad ja kodukohta vabastama asuvate sõjameeste südamelähedastele küsimustele, süvenes veelgi võitlejate teadlikkus ja vastutustunne eelseisvate ülesannete suhtes. Paljud eesrindlikud võitlejad ja komandörid avaldasid soovi astuda Kommunistliku Partei või Leninliku Kommunistliku Noorsooühingu ridadesse, et üle koduläve astuda kui võiduka Punaarmee sõdur ja ideoloogilise rinde teadlik ning aktiivne võitleja.

16. septembril korraldati kõikides polkudes ja üksikväeosades miitingud, kus esinesid väeosadele küllasaabunud EK(b)P Keskkomitee sekretär N. Karotamm ning Eesti NSV valitsuse esindajad N. Andresen ja O. Lauristin. Sõna võtsid ka korpusekomandör kindralleitnant L. Pärn, poliitosakonna ülemad A. Pusta, A. Raud ja A. Raadik, ordenitega autasustatud võitlejad ja ohvitserid. Miitingutel rõhutati, et kiire pealetung aitab vältida Eesti linnade ja külade purustamist ning rahulike elanike küüditamist fašistlikule Saksamaale.[130]

Lahingueelses tervituses EK(b)P Keskkomiteele, Eesti NSV Ülemnõukogu Presiidiumile ja Eesti NSV Rahvakomissaride Nõukogule teatasid Eesti laskurkorpuse sõjamehed: «Meie, Eesti laskurkorpuse võitlejad, seersandid, ohvitserid ja kindralid, kinnitame EK(b)P Keskkomiteele ja Eesti NSV valitsusele, et eelseisvates pealetungilahingutes lööme vaenlast kuni saksa röövvallutajate täieliku väljakihutamiseni Nõukogudemaalt ja nende täieliku hävitamiseni. Mehisuse, oskuse, kartmatuse ja vaprusega teeme lahinguis kuulsaks oma lahingulipud ja teenime nõukogude kaardiväelaste nime.»[131]

16. septembril pimeduse saabumisel asusid otsesihtimisega suurtükid ettevalmistatud lahtistele tulepositsioonidele Emajõe kaldal. Seejärel liikusid ka laskurid jõelähedastele positsioonidele. Seal võis puhata niisuguse ajaarvestusega, et varahommikul kell 3 olla lahinguks valmis.

Viimastest lahingueelsetest minutitest esimese lahingupäeva hommikul kirjutab korpuse suurtükiväe juhataja K. Aru: «Pühapäev, 17. september 1944. Pilvitu karge sügishommik. Kell 7.00 saabus minu komandopunkti kindral Pärn ... Kandsin valmisolekust ette. Oodatakse vaid tulekäsklust. Sellest olin teatanud ka 2. löögiarmee suurtükiväe juhatajale suurtükiväe-kindralmajor K. Kazakovile.

[129] EKPA, f. 78, nim. 1, s.-ü. 121, l. 52.

[130] A. Pusta ja P. Izmestjev. Lahingutes Nõukogude kodumaa eest, lk. 97.

[131] Lembit Pärn. Sõjakeerises, lk. 145.

Kontrollisime ajanäitajaid. Kindral tundis veel huvi, kas me ikka anname vastasele niisuguse hoobi, et jalavägi saab kergesti jõe ületada...

Puudus 12 minutit poole kaheksast, kui käskisin laadida ja ise ronisin puu otsa oma vaatluspunkti. Vaikus ümberringi kätkes endas suurimat pinget. Arglikud tuuleiilid panid Emajõe kergelt virvendama.»[132]

Kell 7.30 lõpetas vaikuse 2. löögiarmee üle 2000 suurtüki ja miinipilduja kogupauk. Algas rünnaku suurtükiväeline ettevalmistus, kanonaad, milles osales ka ligi 500 8. Eesti laskurkorpuse ja temale juurdeantud suurtükki ja miinipildujat. Esimesele kolmeminutilisele tulelöögile, mille kestel ainuüksi korpuse suurtükivägi laskis välja üle 7000 mürsu ja miini, järgnes periood, mil purustati vaenlase kaitserajatisi ja hävitati tema tulistuspunkte.

Kell 8.10, ettevalmistava suurtükitule 40. minutil väljusid 27. ja 354. laskurpolgu esimese ešeloni kaheksa laskurroodu ühes suurtükiväe vaatlejate, sapööride, sidemeeste ja keemikutega kaevikuist ja alustasid jõe forsseerimist. Ülemineku-kohtade komandantideks määratud sapööriallüksuste komandöride juhtimisel lükati vette 126 mitmesuguse kandevõimega parve, 78 sapööri- ja 17 kummipaati.[133] Samal ajal algas ka nelja ründesilla kokkupanek ja üle jõe lükkamine. 417. üksiku sapööripataljoni rühmakomandöri Jakob Kippaki sapöörid said sellega hakkama 13 minutiga. Erilist väledust ja osavust ilmutasid seejuures seersant V. Õun, jefreitorid V. Priske ja A. Kainel.[134] Palju rohkem aega ei kulunud ka teiste ründesildade kokkupanekuks.

Pärast suurtükitule ülekandmist vaenlase kaitse sügavusse elustusid jõe põhjakaldal, peamiselt Kavastu mõisa kivihoonete piirkonnas, üksikud suurtükid ja kuulipildujad. Neid asusid hävitama jõe lõunakaldal lahtistel tulepositsioonidel asuvad suurtükid. Olulist osa vaenlase tugeva Kavastu tugipunkti likvideerimisel etendas vanemleitnant Kalju Kasvandiku haubitsapatarei, kelle suurtükid vajasid otsesihtimisega tulistades vaid mõned minutid selleks, et likvideerida fašistide tulistuspunktid. Hävitati vaenlase suurtükk ja suurekaliibriline kuulipilduja, mis tulistasid jõge ületavat jalaväge. Leitnant Endel Saare patarei purustas kaks vaenlase kuulipildujat, mis hoidsid jõeorgu flankeeriva tule all. Suure

[132] K. Aru. Suurtükiväelasena sõjatandril, lk. 166.
[133] KMA, f. 309, nim. 4073, s.-ü. 414, l. 15.
[134] J. Kippak. Sild Emajõel. — Vabastamislahingutes, lk. 194—195.

tulistamistäpsusega paistsid silma suurtükikomandör vanemseersant Oskar Mägi, sihtur nooremseersant Peeter Karu ja paljud teised. Sihtur nooremseersant Anton Vaino sai haavata, kuid ei lahkunud oma kohalt enne, kui oli vaenlase tulistuspunkti purustanud.[135]

Korpuse suurtükiväe tuli oli tõhus. Koos juurdeantud suurtükiväeüksustega purustati esimesel lahingupäeval 6 dzotti, 27 blindaaži ja vaatluspunkti, hävitati 102 kuulipildujapesa ja 3 üksiksuurtükki, suruti maha 2 suurtüki- ja 4 miinipildujapatarei ning 12 üksiksuurtüki ja 6 üksikmiinipilduja tuli.[136] Sellele lisaks tekitati vaenlasele tunduvaid kaotusi elavjõus. Suur oli ka ettevalmistustule moraalne toime vaenlasele.

Kavastu mõisa juures Emajõge forsseeriva 27. laskurpolgu (komandör polkovnik Nikolai Trankman, asetäitja poliitalal alampolkovnik Mihhail Kukli, staabiülem major Andrei Ugand) esijärgu allüksused ületasid jõe juba enne ettevalmistava suurtükitule lõppu. Ühena esimestest astus jõe põhjakaldale vanemseersant Boris Trass, kes haavatasaanud rühmakomandöri asendades viis rünnakule ka rühma. Julge ja algatusvõimelise sõjamehe rinda ehtis peagi Punatähe orden. 1. pataljoni võitlejad oma komandöri kapten Nikolai Smirnovi juhtimisel tungisid hilterlaste esimestesse kaevikutesse juba siis, kui meie suurtükivägi polnud veel sealt tuld üle kandnud kaitse sügavusse. Esimesi jõe ületajaid ja lähivõitluse alustajaid olid vanemleitnant Lembit Eisleri ning leitnantide Henn Haaviste ja Adolf Sui allüksused. Pealetungi eesmärk — oma sünnimaa vabastamine — tiivustas. Vaenlast hävitades ja vangi võttes, tema kuulipilduja- ja miinipildujatuld maha surudes ning oskuslikult maastikku kasutades liikusid 27. laskurpolgu võitlejad kiiresti edasi. Meisterlikult tegutsesid lahinguväljal seersandid Johannes Kasepalu, Karl Kolts, Aleksander Pihlak, Aleksander Rello, Paul Vaarik ja paljud teised.[137] Paljud haavatasaanud ei lahkunud lahingust. 1. pataljonis jäid edasi rivvi ja jätkasid võitlust 15 haavatut, nende hulgas kaks korda haavata saanud jaokomandör seersant Eduard Kolga ja punaväelane Ants Sinivee.[138]

[135] F. Paulman. Tuli ja manööver, lk. 195—196.
[136] KMA, f. 309, nim. 4073, s.-ü. 440, l. 194—195.
[137] KMA, f. 217, nim. 1217, s.-ü. 598, l. 329; Karl Aru. Suur tähtpäev. — Suure pealetungi päevilt. Tallinn 1964, lk. 39.
[138] EKPA, f. 78, nim. 1, s.-ü. 79, l. 28, 31—33; Eesti rahvas... Dokumente ja materjale, lk. 436.

Kella 10-ks oli vaenlase tugev vastupanusõlm Kavastu piirkonnas 27. laskurpolgu valduses, tund aega hiljem käis võitlus juba Viira külas. Sellal jõudsid polgule järele juurdeantud 152. üksiku tankibrigaadi 3. pataljoni tankid, kes olid Emajõe ületanud lahingu ajal ehitatud pontoonsilla kaudu.[139] Viivitamata paigutati neile dessant 27. laskurpolgu 2. pataljonist ja saadeti vaenlast jälitama Koosa suunas. Polgu pealetungitempo suurenes veelgi.

Koosal olid hitlerlased tähtsa teeristi kaitseks organiseerinud tugipunkti, mille peamiseks tulejõuks olid tankitõrjekahurid. Seal areneva lahingu kangelasteks olid leitnant Aleksander Snotingu allüksuse võitlejad. Eriti julgelt ja oskuslikult tegutses nooremseersant Arvin Silm, kes roomas vaenlase kahuripositsioonidele niivõrd lähedale, et võis heita granaate meeskonna hulka. Patarei vallutati ja avati seega tee tankidele. Dessant hõivas kiiresti Koosa teedesõlme. Nooremseersant A. Silma, kes ka hilisemates lahingutes kangelaslikkust ilmutas, autasustati Punalipu ordeniga.[140]

Niisama edukalt kulges ka 7. Eesti laskurdiviisi vasakul tiival pealetungiva 354. laskurpolgu (komandör polkovnik Vassili Võrk, asetäitja poliitalal kapten Hans Gabral, staabiülem kapten Osvald Saadre) jõest üleminek ja rünnak jõe põhjakaldal. Polgu esimeses ešelonis pealetungiva 3. laskurroodu komandör, tuultest ja tormidest karastatud saarlane kapten Fjodor Ivanov, kelle lahingusaavutusi hiljem märgiti Aleksander Nevski ordeniga, jutustab lahingu algusest järgmiselt:

«Kell 8.10, kui suurtüki- ja miinipildujatuli hakkas vähehaaval nihkuma vaenlase kaitse sügavusse, alustasime Emajõe ületamist. Joostes kandsime kohale ujuvvahendid, ja juba liikusimegi vastaskalda suunas. Jõgi oli täis paate ja parvi nagu taruesine mesilasi. Üha uued parved liikusid jõele. Ja ehkki tuli vaenlase poolelt tugevnes, ei suutnud see peatada meie meeste hoogsat sööstu vastaskaldale.

Hüppasin esimeste meestega jõe kaldale. Ja juba kajas võitlejate suust: «Edasi! Edasi, meie sünnimaa vabaduse eest!» Rünnakuhoog oli peatamatu, see oli nagu laviin, mis langeb alla mägedest.

Kümmekond minutit pärast jõe ületamist jõudsime teele, mis asub vasakpoolsest Emajõe kaldast 300—400 meetrit põhja pool. Eriti paistis silma kommunist vanemseersant

[139] KMA, f. 309, nim. 4073, s.-ü. 414, l. 15; s.-ü. 465. l. 208—209.
[140] KMA, f. 1058, nim. 1, s.-ü. 51, l. 190.

Arm, kes julge rünnakuga hävitas viis vaenlase sõdurit. Mehisuse eeskujuks oli ka kommunist Kütt.»[141]

Nende esimeste hulgas, kes kümne minutiga jõudsid välja Kavastu—Luunja teele, olid ka 1. laskurroodu võitlejad eesotsas kommunist vanemleitnant A. Vaidega ja 6. laskurrood vanemleitnant N. Karmu juhtimisel.[142]

Vaevalt poole tunni möödudes hõivas kapten O. Juhansoo 1. pataljon Saage tellisetehase ja talud Emajõest 1,5 kilomeetrit põhja pool. Kell 9.20 oli lahing kandunud Emajõest juba 4 kilomeetri kaugusele. Kapten Elmar Järve 2. pataljon vallutas kilomeeter põhja pool Poksit asuvad vaenlase miinipildujapositsioonid, saades trofeedeks 18 miinipildujat. Mõnevõrra hiljem lõikas 1. pataljon Kõnsu juures lahinguga läbi Kruusamäe—Pilka tee ja kindlustus seal. Seejärel vaenlast põhja suunas jälitama saadetud kapten E. Kevvai 3. pataljon kaldus antud suunast mõnevõrra vasakule ja jõudis õhtuks Sookalduse külla.[143]

Seega olid 27. ja 354. laskurpolk juba kella 10-ks läbi murdnud hitlerlaste 207. julgestusdiviisi kaitsepositsioonidest Emajõe põhjakaldal ja 7. Eesti laskurdiviis täitnud oma lähima ülesande. Selleks ajaks olid jõudnud Emajõe põhjakaldale ka diviisi teine ešelon — 300. laskurpolk — ja diviisikomandör polkovnik K. Allikas oma operatiivgrupiga.[144]

Teise lahingutunni lõppedes hakkasid diviisi paremal tiival aktiivsust ilmutama Kavastu mõisast Peipsi pool kaitsel asunud Saksa 207. julgestusdiviisi koosseisu kuuluv pioneeripataljon, «omakaitse» Tartumaa pataljon ning neid toetavad suurtükiväeüksused. Pajukurmu metsa ja Saja piirkonnast avasid hitlerlased suurtüki- ja miinipildujatule, seal täheldati ka vaenlase suuremate allüksuste koondumist. Selle grupeeringu hävitamine tehti ülesandeks 300. laskurpolgule (komandör alampolkovnik Ilmar Paul, asetäitja poliitalal major Peeter Volt, staabiülem major Eduard Seer).

Kui vaenlane kella 10.30 paiku suurtüki- ja miinipildujatule toetusel alustas Saja talu juurest vasturünnakut, oli 300. laskurpolgu 2. pataljon võtnud ta juba osaliselt enda haardesse. Hoogsalt tõusid rünnakule kapten Vassili Terentjevi, leitnant Theodor Meibaumi ja vanemleitnant Fjodor

[141] F. Ivanov. Ainult edasi! — Vabastamislahingutes, lk. 189—190.
[142] KMA, f. 4915, nim. 421018, s.-ü. 7, l. 39.
[143] Sealsamas, l. 38—39.
[144] K. Allikas, H. Lessel. Meie seitsmes, lk. 125—126.

Kalinkini roodud. Kui vahetult Saja ees vaenlase koondtuli sundis T. Meibaumi 4. roodu peatuma, olid kohe selle allüksuse ahelikus võitlejate kõrval pataljonikomandör kapten Elmar Ströhm ja pataljoni parteiorganisaator Endel Sõgel. Hüüdega «lähme» innustas E. Ströhm võitlejaid uuesti rünnakule. Endel Sõgeli hüüe: «Meie pataljoni komandöri järel, edasi!» ühines juba paljude rünnakule sööstvate võitlejate hurraahüüetega. Lõunaks olid relvad Saja juures oma töö teinud. Hitlerlaste mitmesajameheline üksus purustati, selle riismed otsisid pääsu põgenemisega Peipsi-äärsetesse metsadesse. Osa neist vangistati lahingupaigas, metsadesse pagenuile lõikas taandumistee põhja poole ära 27. laskurpolk. Lahinguväljale mahajäetud sõjavarustuse hulgas oli neli 150-mm raskesuurtükki.[145]

Samaaegselt tabas Kavastust ida pool äralõigatud vaenlast ka teine löök. 300. laskurpolgu 1. pataljoni kaks roodu (leitnant Roland Paemurru laskur- ja Roland Kivi kuulipildujarood) piirasid pataljonikomandöri asetäitja kapten Rudolf Velja juhtimisel Pajukurmu küla juures oskusliku manöövriga sisse vaenlase pataljoni staabi ja kompanii jalaväge ning hävitasid need peaaegu täielikult.[146]

Niipea kui korpuse komandörile kindralleitnant L. Pärnale selgus, et 7. Eesti laskurdiviis on temale antud lähema ülesande täitnud ja jätkab edukalt vaenlase jälitamist, otsustas ta veel samal päeval lahingusse viia ka 249. Eesti laskurdiviisi. Teise ešeloni lahingusse viimist dikteeris ka korpuse pealetungiriba laienemine Peipsi järve suunas kuni 20 kilomeetrini.

Korpuse teise diviisi lahingusse toomisega nihutati 7. Eesti laskurdiviis paremale ülesandega hõivata Alatskivi asula ja teedesõlm. Andressaare—Kaarli joonelt esijärku suunatud 249. Eesti laskurdiviisi ülesandeks oli päeva lõpuks välja jõuda Väljaotsa—Alajõe joonele.

Uutele lahinguülesannetele vastavalt korraldas polkovnik K. Allikas ümber vaenlase jälitamise. Seni piki Kavastu—Koosa teed pealetunginud 27. laskurpolk suunati paremale — Varnja ja Kolkja peale, kust ta piki Peipsi läänekallast pidi jälitama vaenlast põhja suunas. Alatskivi vabastamine tehti ülesandeks 300. laskurpolgule, keda tugevdati seni 27. laskurpolku toetanud 152. üksiku tankibrigaadi pataljoniga. 354. laskurpolk, kelle senisel pealetungisuunal rakendati

[145] KMA, f. 4911, nim. 341993, s.-ü. 1, l. 20—22.
[146] KMA, f. 217, nim. 1217, s.-ü. 598, l. 329.

tegevusse 249. Eesti laskurdiviis, sai ülesande koonduda Koosale, diviisikomandöri varru.[147]

7. Eesti laskurdiviisi esijärgus alustas 300. laskurpolk tegevust Koosalt. Metsakivi küla piirkonnas murdis vaenlase vastupanu 1. pataljon kapten Jevgeni Troitski juhtimisel.

Oskuslikult manööverdasid siin oma allüksustega vanemleitnant Osvald Kaldaru, leitnant Jakob Kunder ja nooremleitnant Nikolai Soidre. Küla vabastati hoogsa rünnakuga. Vaenlane jättis lahinguväljale maha 18 laipa ja kaks purustatud tankitõrjesuurtükki.

Sellele järgnenud öölahingus Alatskivi vabastamisel tegutsesid eriti julgelt ja otsustavalt seersant Ants Lehiste ja reavõitlejad Albert Allik, Ilmar Maiberg, Vassili Sahharov, Eduard Sarnik ja Harald Tamm. Snaiper Edgar Suvinõmm, keda Velikije Luki lahingute järel autasustati ÜLKNÜ Keskkomitee aukirjaga, hävitas kümmekond fašisti. Selles lahingus andis tulihingeline patrioot oma elu võidu heaks. Vaenlase põgenemiskatsed põhja suunas ajas lõplikult nurja 3. pataljon vanemleitnant Helmut Möldre juhtimisel, kes koos tankistidega võttis kesköoks oma kontrolli alla Alatskivi küla läbivad teed.

Lahingutes Alatskivi lähistel olid poliittöötajad — polgu partorg vanemleitnant Feliks Pärtelpoeg, polgu komsomoliorganisaator Oskar Selli, polgu agitaator kapten Georg Roovik — kõige otsustavamates võitluslõikudes. 1. pataljoni kommunistid vanem Hugo Nanto, August Pähklimägi ja paljud teised, samuti kommunistlikud noored tiivustasid oma innustava sõna ja eeskujuga võitlejaid kangelastegudele sünnimaa vabastamisel.

Korpuse paremale tiivale suunatud 27. laskurpolk murdis õhtupoolikul vaenlase vastupanu Varnjast 5 kilomeetrit lääne pool. Järgneva öö jooksul viis polk lõpule Praaga ja Varnja piirkonnas kaitsel asunud vaenlase üksuste likvideerimise, puhastas vaenlasest Peipsi järve kalda kuni Nina külani. Ainuüksi Varnjas võeti 60 vangi.[148]

249. laskurdiviis lõpetas Emajõest ületuleku lõuna paiku ja jõudis kella 18-ks Taavetilauri—Andressaare piirkonda. Sealt alustati vaenlase jälitamist juba lahinguränaku korras: 921. laskurpolk Selguse—Väljaotsa ja 925. laskurpolk Alajõe—Välgi suunas. Kuna Emajõe ületamisel oli diviisi-

[147] KMA, f. 509, nim. 127095, s.-ü. 8, l. 30—34.
[148] KMA, f. 309, nim. 4073, s.-ü. 465, l. 211; s.-ü. 468, l. 163; f. 4911, nim. 341993, s.-ü. 1, l. 23—24.

komandör kindralmajor Johan Lombak haavata saanud, juhtis diviisi tema asetäitja polkovnik August Feldman. Metsasel ja teedevaesel maastikul, vaenlase tõsisemat vastupanu kohtamata jõudis diviis enne kesköö Selgusele, kella 5-ks hommikul kindlustus aga Väljaotsa—Välgi joonel.[149]

Esimene lahingupäev oli 8. Eesti laskurkorpusele edukas. Planeeritud päevaülesanne ületati tunduvalt. Vähem kui 2 kilomeetri laiust läbimurderinnet Emajõe joonel laiendati ligemale 20 kilomeetrini ja tungiti sügavuti vaenlase kaitsesse 25—30 kilomeetrit. Jätkates ka öösel edu arendamist, jõudis korpus teise lahingupäeva alguseks Nina—Alatskivi—Väljaotsa—Välgi joonele. Sellega kindlustati 2. löögiarmee parem tiib täielikult igasuguste ootamatuste eest ja aidati tõhusalt kaasa vasakpoolse naabri lahinguülesande täitmisele.

Hoolikas lahinguks ettevalmistus oli end igati õigustanud. Komandöride ja poliittöötajate pingeline töö isikulise koosseisu hulgas oli tulemusrikas. Lahingu käigus tegutseti julgelt, kiiresti ja otsustavalt, ilmutati kõrget lahingumeisterlikkust. Leningradi rinde 17. septembri poliitettekandes kirjutati: «Heast küljest näitasid end esimesel lahingupäeval 7. Eesti laskurdiviisi väeosad, täites neile antud lähima ülesande. Eesti väeosade isikkoosseisu juures on märgata suurt poliitilis-moraalse meeleolu tõusu. Võitlejad ja komandörid täidavad ennastsalgavalt oma sõjaväelist kohust. Eraviisilisel jutlemisel ja oma avaldustes teatavad võitlejad, et nad on valmis ka edaspidi edukalt peksma vaenlast.»[150]

Pärast edukat lahingut Emajõel seisis 8. Eesti laskurkorpuse ees uus ülesanne — hoogsa jälitamisega mitte anda taanduvatele vaenlase vägedele võimalust uut vastupanu organiseerida selleks looduslikult sobivatel positsioonidel. Kaardi järgi otsustades olid lähemateks sellisteks joonteks korpuse pealetungiribas Omedu ja Kääpa jõgi ning sellest kümmekond kilomeetrit põhja pool kulgev Mustvee—Jõgeva tee. Vaenlase tegelikud kavatsused pidi välja selgitama luure.

8. Eesti laskurkorpuses juhtisid luuretööd staabi luureosakonna ülem alampolkovnik August Õunapuu ja tema lähemad abilised, diviiside luureülemad majorid Anton Laur ja Paul Piirisild. Seoses vaenlase jälitamisega intensiivistasid

[149] KMA, f. 309, nim. 4073, s.-ü. 466, l. 219; f. 1334, nim. 342907, s.-ü. 7, l. 17.
[150] Eesti rahvas... Dokumente ja materjale, lk. 435.

korpuse luureorganid tunduvalt oma tööd. Nende edukas tegevus köitis peagi väejuhatuse tähelepanu.

«18. septembril paistis eriti silma 7. Eesti laskurdiviisi 300. laskurpolgu rühmakomandör nooremleitnant August Allik,» märgib Leningradi rinde poliitvalitsuse ülem kindralleitnant D. I. Holostov. «Luuregruppi oskuslikult juhtides tungis ta vaenlase tagalasse, sooritas seal äkkrünnaku hitlerlaste grupile ja hävitas selle peaaegu täielikult. Staapi tõi ta väärtuslikke andmeid.»[151]

18. septembrist alates tegutses 7. Eesti laskurdiviisi vasaku tiiva ees vaenlase tagalas leitnant J. Sapiiri juhitav luuregrupp, kelle koosseisu kuulusid luureroodu vanem V. Tšernõšev, seersandid P. Lembavere, A. Ivanov, nooremseersandid A. Valten, jefreitorid H. Kesa, N. Nevski, E. Olde, N. Tiisler, R. Velve ja punaväelane O. Lebedev. Grupp võttis Torma lähedal mitu vangi ja hankis vaenlase kohta väärtuslikke andmeid.[152]

2. löögiarmee luureülem polkovnik P. M. Sineoki räägib kiitvalt vaenlase tagalas tegutsenud 7. Eesti laskurdiviisi ratsaluureüksusest, kes tõi luureandmeid Avinurme—Paasvere suunalt, ja 249. Eesti laskurdiviisi 20-mehelisest luuregrupist, kes 20. septembril Luusiku—Laekvere piirkonnas täpsustas vaenlase liikumissuundi ja vahepealsete kaitsejoonte asukohti. Lõpuks hõivas see luuregrupp rünnakuga Laekvere teederisti, mida hoidis enda käes seni, kuni jõudsid kohale diviisi väeosad. Eriti tubli luurajana paistis seal silma seersant L. Markelov. Grupp andis üle 10 vangi ja trofeedena 4 tanki, 4 kuulipildujat, ühe mootorratta, ühe raadiojaama ja 30 vintpüssi.[153]

2. löögiarmee juhatus hindas kõrgelt korpuse luureohvitseride tegevust: «Luure planeerimise, organiseerimise ja läbiviimise, samuti vaenlase jõudude arvestamise, kõrgemal- ja allpoolseisvate staapide pideva informeerimise poolest saavutas septembrikuus parimaid tulemusi 8. Eesti laskurkorpuse luureosakond.»[154] Armee luureülem seadis teistele eeskujuks ka Eesti korpuse diviiside ja polkude luureüksuste tegevuse, kes kiiresti ja otsustavalt tungisid vaenlase ühendusteedele, suurtükipositsioonide, sidesõlmede ja staapide paiknemise piirkonda.

[151] Eesti rahvas... Dokumente ja materjale, lk. 436.
[152] A. Laur. Nii vabastati Mustvee. — Vabastamislahingutes, lk. 218—219.
[153] KMA, f. 309, nim. 4073, s.-ü. 458, l. 90.
[154] Sealsamas, l. 93.

Tänu luure tõhusale tööle oli korpuse ja diviiside juhatustel ja staapidel pidev informatsioon vaenlase kohta, mis oluliselt aitas kaasa õigete otsuste tegemisele ja lahingutegevuse juhtimisele.

Saanud andmeid, et vaenlane rajab kiirustades kaitset Omedu ja Kääpa jõel, otsustas korpusekomandör hitlerlased nendelt positsioonidelt välja lüüa veel enne, kui nad jõuavad seal tõhusamat vastupanu organiseerida. Diviisidele anti ülesanne 18. septembri jooksul hõivata Omedu jõe alamjooksu — Kääpa jõe (kuni Koseni) — Roela joon. See tähendas, et tuli jõuda nimetatud vesitõketeni, forsseerida need ja murda läbi vastaskaldal organiseeritud vaenlase kaitsest.[155]

Kuna korpus jätkas pealetungi teedevaeses piirkonnas ning jälitamise korraldamine ja arenevate lahingute juhtimine keskendus nüüd diviisidesse ja polkudesse, siis detsentraliseeriti ka korpuse suurtükiväe tule juhtimine. 7. Eesti laskurdiviisile, kes jätkas vaenlase jälitamist piki Peipsi läänekallast Mustvee—Avinurme suunas, anti juurde 85. korpuse-suurtükiväe, 760. tankitõrje-suurtükiväe ja 952. liikursuurtükkide polk. Peale selle toetas diviisi tulega 25. jõelaevade brigaad Peipsi järvelt. 249. Eesti laskurdiviis, kes asus vaenlast jälitama Roela—Tori suunas, sai oma käsutusse 194. ja 504. miinipildujapolgu. Korpuse suurtükiväe juhataja polkovnik K. Aru käsutusse jäi 40. kaardiväemiinipildujate polk.[156]

18. septembri hommikul jätkasid korpuse väeosad jälitamist olukorras, kus otsene kontakt taanduva vaenlasega oli katkenud. Likvideerides käigult varitsuste ja väiksemate gruppide vastupanu, liikusid kõik esijärgu polgud kiiresti põhja poole ja kohtasid tõsisemat vastupanu alles õhtupoolikul.

7. Eesti laskurdiviisi paremal tiival esijärku toodud 354. laskurpolk (vahetas välja 27. laskurpolgu, kes öö jooksul oli puhastanud vaenlasest Peipsi kaldaala Varnjast kuni Ninani ja vajas puhkust) vabastas tõsisemate lahinguteta lõuna paiku Kallaste. Alles Ranna mõisa juures püüdsid 1. piirikaitserügemendi, «omakaitse» Tartumaa pataljoni ja 375. julgestuspataljoni riismed nelja tanki toetusel takistada polgu edasiliikumist. Vaenlase lõi positsioonidelt välja ja

[155] KMA, f. 309, nim. 4073, s.-ü. 468, l. 163.
[156] Sealsamas, l. 161, 163.

sundis taanduma 2. pataljon kapten E. Järve juhtimisel. Kella 16-ks oli lahing Rannal lõppenud.[157]

Seejärel polgu avangardi viidud 1. pataljoni edasiliikumise peatas vaenlane Omedu jõel. Jõe vasakul kaldal oli hitlerlastel laskurkaevikuid ja kuulipildujapesi. Kohalikud elanikud teadsid öelda, et põhja pool Omedu jõge ja Kasepää küla lõunaserval on kaitsel umbes sajast mehest koosnev «omakaitse» salk. Et vältida asjatuid kaotusi ning leida või valmistada vahendeid jõe ületamiseks, otsustas polgukomandör polkovnik V. Võrk forsseerimisega alustada pimeduse saabumisel.

Jõe ületamine algas kell 1.30 öösel ilma ettevalmistava suurtükituleta. Julged luurajad vanemseersant A. Laev ja reamees V. Kaiste olid leidnud vaenlasepoolselt kaldalt parve ja paadid ning need sealt ära toonud. Raskekuulipildujate, tankitõrjepüsside ning kahe suurtükiga tugevdatud F. Ivanovi 3. laskurrood ületas jõe ööpimeduses sellises kohas, kus vaenlast vahetult jõejoonel ei olnud. Tulistamine algas alles siis, kui jõe ületanud rood asus ründama vaenlast Kasepää külas. Siis lülitusid lahingusse ka 354. laskurpolgu raskerelvad ja polku toetav suurtükivägi. Varahommikuks oli Kasepää küla vabastatud. Peatuma oldi sunnitud Raja külas, sest Mustvee lähistele oli vaenlane organiseerinud tugeva kaitse.[158]

Pala—Assikvere—Ruskavere suunas alustas vaenlase jälitamist 300. laskurpolk. Juurdeantud liikursuurtükkidele paigutati Roland Paemurru 3. laskurrood ja grupp sapööre, kes liikusid kohe otsustavalt ette. Assikvere ja Kiisli külas hajutati vaenlase järelväed, kes katsid kaitse organiseerimist Omedu ja Kääpa jõel. Vaenlase kannul püsides ei antud talle enam mahti vahepealsetel kaitsepositsioonidel kinnistuda. Polgu allüksused jõudsid õhtu eel hitlerlaste uue põhilise kaitsepositsiooni ette, mis oli organiseeritud üksikute tugipunktidena Kääpa jõe põhjakaldal.

Tõsisemat lahingut Kääpa jõel polgul siiski pidada ei tulnud. Küti kohal ulatus mets jõeni, mis võimaldas major E. Ströhmi 2. pataljonil vaenlasele varjatult läheneda. Külast löödi hitlerlaste väiksem üksus välja äkkrünnakuga. Seejärel tungiti põgeneva vaenlase kannul Ruskaveresse.

Kasepää ja Ruskavere tugipunktide hõivamine viis Omedu

[157] KMA, f. 309, nim. 4073, s.-ü. 468, l. 161; f. 4915, nim. 421018, s.-ü. 7, l. 40.
[158] KMA, f. 4915, nim. 421018, s.-ü. 7, l. 40—41; F. Ivanov. Ainult edasi! — Vabastamislahingutes, lk. 190—191.

ja Kääpa jõe alamjooksul vaenlase kiiruga organiseeritud kaitse kokkuvarisemisele. 7. Eesti laskurdiviis oli oma päevaülesande täitnud.

249. Eesti laskurdiviisilt nõudis vaenlase positsioonide läbimurdmine Kääpa jõe keskjooksul tunduvalt suuremaid jõupingutusi. Kose ja Järve mõisa vahelises lõigus olid hitlerlastel varem väljaehitatud positsioonid. Kaitsele andsid sügavuse Toljase kõrgendikul ja Vanamõisa—Saare piirkonnas ringkaitse põhimõttel väljaarendatud tugipunktid. Nagu mujalgi, olid kõik sillad Kääpa jõel purustatud.

Pärast lühikest puhkust jätkas 249. Eesti laskurdiviis 18. septembri hommikupoolikul taas vaenlase jälitamist. Teede vähesus diviisi pealetungiribas dikteeris väekoondise liikumise polgukolonnides — 921. laskurpolk paremal, 925. polk vasakul. 917. laskurpolk oli endiselt korpusekomandöri reservis. Kui kolonnid jõudsid Kääpa jõele, lahutas neid teineteisest 5-kilomeetriline vahemaa.

921. laskurpolgu (komandör polkovnik Olav Mullas, asetäitja poliitalal alampolkovnik Eduard Avald, staabiülem major Paul Liitoja) tee kulges Halliku ja Nautrasi kaudu Sirguvere suunas. Avangardis liikuva major Erich Sume 3. pataljoni võttis Halliku piirkonnas tulega vastu vaenlase julgestusosa. Algas lahing, mille käigus vaenlase katteosade vastupanu likvideeriti. Pärast seda jätkas polk vaenlase jälitamist mööda kahte teed, mis üksteisest kaugenesid. Paremale, Kose ja Ruskavere suunas liikus kapten V. Rubljovi 1. pataljon koos vanemleitnant V. Arno tankihävituskahuritega. Pataljoni toetasid vanemleitnant E. Egismani 120-mm miinipildujad. Vasakule, Kääpa meierei ja Sirguvere küla suunas, jätkas pealetungi eelväes liikunud major E. Sume pataljon. Teda toetasid kapten A. Joone tankihävituskahurid ja polgu käsutusse antud suurtükiväepatareid. Pataljonide teineteisest eemaldumine tingis selle, et kummalgi tuli pidada lahingut omaette, kuigi enam-vähem ühel ajal. Kääpa jõel alustati lahingut kella nelja paiku pärastlõunal.[159]

Kose küla juures jõe äärde jõudnud kapten V. Rubljovi pataljonil kulus vaenlase luureks, lahingu organiseerimiseks ja rünnaku lähtealuse sissevõtmiseks ainult poolteist tundi. Kella kuue paiku forsseeris vanemleitnant A. Petersoni rood juba jõe ja alustas lahingut Kose külas. Tund aega hiljem

[159] KMA, f. 1334, nim. 20232, s.-ü. 2, l. 224; O. Mullas, P. Liitoja. Polguga Suures Isamaasõjas. Tallinn 1970, lk. 115.

olid küla ja sellest kilomeeter põhja pool asuv metsatukk pataljoni valduses.[160]

Major E. Sume pataljoni lahing algas Nautrasi külla jõudes hargnemisega ja allüksuste liikumisega Kääpa jõele. See toimus pataljonile juurdeantud suurtükiväe ja oma miinipildujate ning raskekuulipildujate tule kattel. Rünnakule jõe ületamisega läksid esijärgus vanemleitant G. Šuvalovi ja leitnant K. Taali roodud. Teiste ees tormas jõele rühmavanem ja parteigrupi organisaator vanemseersant E. Tint, kes sai samas reide haavata. Kuid see ei takistanud teda jõkke hüppamast ja jõge ujudes ületamast. Tema kannul sööstsid jõkke ka teised leitnant V. Kase rühma võitlejad. Vaenlase kuulidest surmavalt tabatuna ei jõudnud jõe vastaskaldale vanemseersandid Juulius Anderson ja Richard Kaasik. Jõe ületanud rühma aktiivne tegevus ja toetusrelvade mõjuv tuli tagasid kogu rünnaku õnnestumise.

Kääpa jõe läänekaldal tungisid 921. laskurpolgu pataljonid kohati kuni kahe kilomeetri sügavusele vaenlase kaitsesse, kuid tugipunkti Toljase valitseval kõrgendikul hõivata ei suutnud.[161] Paljude sangarlust ilmutanud võitlejate hulgas paistsid eriti silma seersandid Artur Anupõld, Albert Kala, Arnold Krabo, Robert Mobits, Herman Tikerpuu ja Otto Tooming ning reavõitlejad Erich Jürjev, Arnold Kruusa, Oskar Künnap, Leonid Sisask, Hendrik Tammik, Leonid Vaher ja paljud teised.[162]

Esimese kontakti Kääpa jõe joonel kaitsel asuva vaenlasega lõi 925. laskurpolgu (komandör alampolkovnik Hans Virit, asetäitja poliitalal major Albert Palm, staabiülem major Jaan Ristisoo) avangardis liikuv major Aleksei Irhini 2. pataljon kohe pärast seda, kui väljus metsadest Lepiku küla ja Järve mõisa piirkonda. Kella 16 paiku hõivas avangard rünnakuga Lepiku küla idapoolsed majad ja tungis taanduma sunnitud vaenlase kannul Kääpa jõe vasakule kaldale. Tund aega hiljem oli kogu Lepiku küla vabastatud, kuid Saare kõrgendike ees sundis vaenlase tuli pataljoni uuesti peatuma. Nüüd otsustas alampolkovnik H. Virit lahingusse viia ka kapten R. Ernesaksa 1. ja kapten D. Nemšonovi 3. pataljoni. Ta saatis need vastupanusõlme haarama põhja poolt, Vassevere küla kaudu. 2. pataljon sai käsu jätkata rünnakut rindelt otse Saare suunas. Kell 18, pärast suurtüki-

[160] KMA, f. 1334, nim. 342907, s.-ü. 7, l. 20.
[161] Sealsamas, l. 20—21.
[162] O. Mullas, P. Liitoja. Polguga Suures Isamaasõjas, lk. 117—118.

väe tulelööki, rünnak jätkus. Vaenlase raevukas vastupanu murti. Kaks tundi hiljem oli Saare piirkond vabastatud. Taanduma löödud vaenlast jälitades jõuti hilisõhtul vabastada ka Odivere ja Roela.[163]

Tänu 925. laskurpolgu edukale lahingutegevusele täitis ka 249. Eesti laskurdiviis korpusekomandöri poolt antud päevaülesande.

Saare vastupanusõlme hõivamisega osutati olulist abi ka vasakpoolsele naabrile — 30. kaardiväe laskurkorpusele ja polkovnik A. Kovalevski liikuvale eelsalgale, kes koos 925. laskurpolguga tungis välja Roelani. Öösel jättis vaenlane maha ka Toljase kõrgendiku.

Lahingutes Omedu ja Kääpa jõel näitasid 8. Eesti laskurkorpuse sõjamehed, et tulevad edukalt toime ka vaenlase kaitse läbimurdmisega käigult. Leningradi rinde poliitetteka ndes rõhutati: «Lahinguvaimustuse ja poliitilise aktiivsuse tunduvat tõusu täheldatakse 8. Eesti laskurkorpuse väeosades. Selle korpuse sõdurid, seersandid ja ohvitserid võitlevad vapralt ja oskuslikult, ei säästa jõudu ega elu, ilmutavad tõelist nõukogude patriotismi. 18. septembril murdsid eesti väeosad kiiresti vaenlase hajutatud gruppide vastupanu ja liikusid hoogsalt edasi. Võitlejad räägivad, et nad on valmis taluma mis tahes raskusi, et aga rutemini vabastada sünnimaa.»[164]

Öösel saadud käsu kohaselt pidi 8. Eesti laskurkorpus 19. septembril oma peajõududega hõivama Mustvee—Võtikvere—Lilastvere—Altveski joone, liikuva eelsalgaga aga Avinurme ja Tudulinna.[165] Kui hommikupoole ööd saadi veel teada, et vaenlane on alustanud oma vägede äraviimist Narva rindelõigust, mõistis korpuse juhtkond, et temale antud ülesande edukas täitmine tähendab ühtlasi vaenlase taandumisteede läbilõikamist. Kujunenud olukorras tuli teha kõikvõimalik, et hoida kõrgel pealetungi tempo.

8. Eesti laskurkorpuse väekoondiste poliitosakonnad ja väeosade poliittöötajad, samuti ka partei- ja komsomoliorganisatsioonid pühendasid suurt tähelepanu sellele, et allüksused kiiresti edasi liiguksid. Rinde ja armee poliitorganite nõudmisel tugevdati võitlust muretuse ja enesega rahulolu vastu, mida olid tekitanud esimeste lahingupäevade saavutused. Kõigi astmete komandöre ja poliittöötajaid kohustati

[163] KMA, f. 309, nim. 4073, s.-ü. 465, l. 219; s.-ü. 468, l. 161; f. 1334, nim. 342907, s.-ü. 7, l. 20.
[164] Eesti rahvas ... Dokumente ja materjale, lk. 436.
[165] KMA, f. 309, nim. 4073, s.-ü. 384, l. 133.

rakendama abinõusid, et suurendada ohvitserikoosseisu vastutustunnet oma sõjaväelise kohuse täitmisel.[166]

«Neil päevil läbis poliittööd punase joonena lahingutegevuse tulemuste operatiivne üldistamine,» märgivad oma mälestusraamatus korpuse poliitosakonna ülem polkovnik A. Pusta ja instruktor P. Izmestjev. «Igaõhtustel lühinõupidamistel tehti kokkuvõte päevasest lahingutegevusest ning kommunistide ja kommunistlike noorte tegevusest.»[167]

Poliittöötajad informeerisid sõjamehi naaberallüksuste saavutustest, ära näidates, mis tagas ühes või teises kohas edu. Räägiti kiiretest rünnakutest, mis lõppesid Koosa, Alatskivi, Omedu ja Kääpa jõe joone hõivamisega. Populariseeriti lahingutes silmapaistnud sõjamehi. Võitlejatele jutustati sellest, kuidas snaiper Feliks Nert hävitas kaks fašistide ohvitseri ja neli sõdurit, kuidas kommunist vanemseersant E. Leigi jagu piiras ümber ja vangistas viis Saksa sõdurit.[168] 7. Eesti laskurdiviisis propageeriti laialdaselt 354. laskurpolgu roodu komsomoliorganisaatori vanemseersant Karl Armi kogemusi, kes oli hea komsomolijuht ja ka osav laskur. Snaiperlike laskudega vintpüssist hävitas ta üle 30 hitlerlase. Silmapaistvate lahinguliste saavutuste ja hea töö eest noorte hulgas autasustati teda ÜLKNÜ Keskkomitee aukirjaga.[169] Lahingutes silmapaistnud sõjamehi populariseeriti diviisi ajalehtedes, allüksuste lahingu- ja välklehtedes.

Jälitamise pidevalt muutuvas olukorras ning luuregruppide ja liikuvate eelsalkade väljasaatmisel selgitasid poliittöötajad võitlejatele lahinguülesandeid, hoolitsesid selle eest, et otsustavatesse lõikudesse satuksid kõige vapramad ja kogunenumad sõjamehed. Poliittöötajad ja agitaatorid informeerisid allüksusi üha uute Nõukogude Eesti linnade ja asulate vabastamisest, rääkisid sellest, missuguste tähtsate objektide vabastamine seisab ees. Näiteks 921. laskurpolgus anti 19. septembri õhtul välja välkleht üleskutsega «Edasi, seltsimehed! Narva—Tallinna raudteeni on jäänud veel 45 kilomeetrit!».[170]

7. Eesti laskurdiviis jätkas 19. septembril pealetungi

[166] Eesti rahvas ... Dokumente ja materjale, lk. 439.
[167] A. Pusta ja P. Izmestjev. Lahingutes Nõukogude kodumaa eest, lk. 98.
[168] Sealsamas.
[169] А. Мяги. Партийно-политическая работа в войсках Советской Армии в ходе освобождения Эстонской ССР от немецко-фашистских захватчиков (1944 год). Диссертация на соискание степени кандидата исторических наук. Ленинград, 1970, lk. 120.
[170] Sealsamas, lk. 125.

endiselt 354. ja 300. laskurpolguga esijärgus. 354. laskurpolk, kes öösel oli edukalt forsseerinud Omedu jõe ja vabastanud Kasepää küla, jätkas juba varahommikul edasiliikumist Mustvee suunas. Peagi kohtas ta hitlerlaste uut vastupanu, mis rääkis vaenlase kavatsusest linna igal juhul kaitsta. Juba Tiheda küla juures lõi polgu avangardis liikuv 1. pataljon tagasi soomustransportööridele paigutatud automaaturite vasturünnaku. Rünnaku tõrjumisel tegid ära peamise töö vanemleitnant Aleksander Kouli ja Martin Kuti suurtükkide meeskonnad. Esimese rivist väljalöödud soomusmasina võisid oma arvele kirjutada vanem Aleksander Tragun ja vanemseersant Hans Pranno.[171]

Nagu vangide ülekuulamisel selgus, moodustasid vaenlase Mustvee grupeeringu peamise jõu Peipsi divisjoni ohvitserid ja madrused, kes enamikus olid laevadelt maha võetud ning kaitsepositsioonidele saadetud. Peale selle kaitsesid linna 1. piirikaitserügemendi ja 42. politseipataljoni allüksused, ühtekokku ligikaudu 500 meest ning Narva alt saabunud 11. SS-tankigrenaderidiviisi «Nordland» luurepataljoni tanki- ja suurtükiväe allüksused.[172]

Mustveest lõuna pool tõkestas vaenlase suurtüki-, miinipilduja- ja kuulipildujatuli 354. laskurpolgu 1. pataljoni edasiliikumise. Polgukomandör polkovnik V. Võrk viis täiendavalt lahingusse kapten E. Kevvai 3. pataljoni. See saadeti linna lääne poolt haarama. Pealetung hoogustus. Keskpäeval käis lahing juba Mustvee lõunaserval. Surnuaia kohal löödi tagasi järjekordne hitlerlaste vasturünnak, millest võtsid osa 3 kerget tanki ja 4 soomustransportööri. Tõsiseks takistuseks kujunes Mustvee jõe joon, kus vaenlane avaldas eriti raevukat vastupanu.[173]

Nähes, et 354. laskurpolgu korduvad katsed linna hõivata ei anna tulemusi, koondas diviisikomandör polkovnik K. Allikas Mustveele kogu diviisi suurtükiväe tule. Ühtlasi palus ta korpuse suurtükiväe juhatajat polkovnik K. Aru abistada 354. laskurpolku 40. kaardiväemiinipildujate polgu kogupauguga.[174]

Võimsale tulelöögile järgnenud rünnakuga vabastati linn lõplikult. Kell pool viis pärast lõunat oli vaenlase vastupanu murtud ja Mustvee vaba. Päeva lõpuks liikus 354.

[171] V. Külaots. Uraalidest Kuramaani, lk. 188.
[172] K. Allikas, H. Lessel. Meie seitsmes, lk. 129; A. Laur. Nii vabastati Mustvee. — Vabastamislahingutes, lk. 221.
[173] KMA, f. 4915, nim. 421018, s.-ü. 7, l. 41—42.
[174] K. Allikas, H. Lessel. Meie seitsmes, lk. 130.

laskurpolk piki Peipsi kallast kulgevat teed kuni Ninasi külani.

Vaenlase elavjõu kaotusi Mustvee piirkonnas arvestati paarisajale mehele. Purustatuna jäid lahinguväljale tank ja paar soomustransportööri. Vangistati 17 hitlerlast. Trofeedena võeti arvele 7 valvekaatrit, 6 suurtükki, 2 raske- ja 10 kergekuulipildujat, 104 vintpüssi ja automaati, 13 hobust ja 9 veokit.[175]

300. laskurpolk, kes teejuhtidena kasutas kohalikke elanikke, jõudis metsi ja heinamaid läbides vaenlasele märkamatult Nõmme küla juurde.[176] Luurajad tegid kindlaks, et lähemas talus paikneb mingi tagala allüksus. Kaugemal, Mustvee—Torma teel, liikus veokeid ja üksikuid tanke. Soodsat momenti kasutades vabastas kapten J. Troitski 1. pataljon äkkrünnakuga Nõmme küla. Maantee piirkonnas sattus pataljoni luure viljakuhilate alla peidetud vaenlase tankidele, mis olid positsioonidel rindega Mustvee poole. Osa neist hävitati.

Niipea, kui pataljon jätkas edasiliikumist Võtikvere suunas, alustas vaenlane Kõnnu külast vasturünnakut. Selle lõi tagasi vahepeal kohalejõudnud 3. pataljon vanemleitnant H. Möldre juhtimisel. Koostöös vasakpoolse naabri — 921. laskurpolgu allüksustega vabastati seejärel ka Kõnnu küla. Lahinguväljale jätsid hitlerlased umbes 50 langenut, 4 purustatud tanki ja ühe ründesuurtüki. Võeti 30 vangi.

Seejärel arenes polgu rünnak Võtikvere suunas hoogsalt. Vanemleitnant R. Paemurd ületas oma rooduga Mustvee jõe, vabastas koos vanemleitnant I. Ivolgini võitlejatega Võtikvere ja hõivas silla, mis oli õhkimiseks ette valmistatud. Sapöörid tõid silla alt välja mitusada kilogrammi lõhkeainet.[177]

19. septembri varahommikul alustas piki Tartu—Torma teed põhja suunas taanduva vaenlase jälitamist ka 249. Eesti laskurdiviis. Kohtamata erilist vastupanu, jõudsid mööda paralleelteid liikuvad polgud lõuna paiku Torma piirkonda. Siin tõkestas edasiliikumise vaenlase organiseeritud tuli Torma mõisa ja teeristi piirkonnast ning 1,5 kilomeetrit lääne pool olevast Torma külast. Jalaväge toetasid suurtükivägi ja tanki allüksused.[178]

Algas lahing. 921. laskurpolgu avangard — major E. Sume

[175] KMA, f. 4915, nim. 421018, s.-ü. 7, l. 42.
[176] KMA, f. 309, nim. 4073, s.-ü. 465, l. 228.
[177] V. Külaots. Uraalidest Kuramaani, lk. 189—190.
[178] KMA, f. 1334, nim. 342907, s.-ü. 7, l. 24.

3. pataljon — alustas pealetungi Torma mõisale vanemleitnant G. Šuvalovi rooduga piki teed, pataljoni peajõududega aga sooritas haardemanöövri ida poolt. Suure segaduse hitlerlaste ridades tekitas major Vladimir Milleri 307. üksik tankitõrjedivisjon, kelle motoriseeritud suurtükid murdsid täiskäigul Mustvee—Jõgeva teele ja avasid seal vaenlasele kiirtule. Hävitati vaenlase tank, kaks suurtükki, kaks kuulipildujat ja hulk elavjõudu. Hitlerlased alustasid taandumist. 925. laskurpolgu avangard lõi vaenlase välja Torma külast. 921. laskurpolgu allüksused vabastasid samaaegselt Torma mõisa ning koostöös 300. laskurpolgu allüksustega Kõnnu. Kapten V. Rubljovi pataljoni tankitõrjerelvade tabava tulega hävitati kaks tanki ja kaks soomustransportööri.[179]

Kõnnu vabastamisest võttis aktiivselt osa ka 328. üksiku luureroodu kuuemeheline luuregrupp seersant Pavel Slavini juhtimisel. Luurajad avastasid küla lääneosas kaks maskeeritud vaenlase tanki, lähenesid neile varjatult ja avasid vaatepilude pihta automaaditule. Segadusse viidud tankistid püüdsid põgeneda, kuid tankid vajusid sohu.[180]

Pärast Mustvee, Võtikvere ja Torma piirkonna vabastamist oli Mustvee—Torma tee täielikult 8. Eesti laskurkorpuse valduses ja vaenlase sellel joonel organiseeritud kaitse purustatud. Hitlerlaste jälitamist jätkati. 7. Eesti laskurdiviisi väeosad said puhkepausi veidi pärast kesköö, mil olid hõivanud Ninasi—Laekannu joone. 249. Eesti laskurdiviisi polgud jätkasid jälitamist ka hommikupoole ööd ja jõudsid oma eelosadega päris Avinurme lähedale, Kõveriku, Avijõe ning Aosilla joonele.[181]

Korpuse lahingutegevus 20. septembril tulenes juba täielikult tema asendist 2. löögiarmee lahtiseks jäänud paremal tiival. «Ööl vastu 20. septembrit otsustasin ma koos korpuse staabi operatiivgrupiga jääda 7. Eesti diviisi komandöri polkovnik Allika komandopunkti. Mind tegi rahutuks korpuse parem tiib,» märgib kindralleitnant L. Pärn oma memuaarides. «19. septembri hommikust saadik oli teada, et Narva alt on tulemas vähemalt üks diviis hitlerlasi. Kui esimesel kolmel päeval oli korpuse paremal tiival kindel naaber — Peipsi järv oma väikese flotilliga . . . siis alates 20. septembri hommikust, kui korpus jõudis Peipsi põhjakaldale, jäi parem

[179] KMA, f. 1334, nim. 342907, s.-ü. 7, l. 24; O. Mullas. Vaenlast jälitamas. — Vabastamislahingutes, lk. 216.
[180] EKPA, f. 79, nim. 1, s.-ü. 392, l. 3—4.
[181] KMA, f. 1334, nim. 342907, s.-ü. 7, l. 27.

tiib avatuks. Sinnapoole liikusid vaenlase Narva grupeeringu lõunatiiva väeosad . . . Kui aga ei eralda küllalt jõude ida poolt tuleva vaenlase hävitamiseks, võib lääne poole liikumine viibida.»[182] Tuli valmistuda kohtumislahinguks, kus suuremad väljavaated võiduks on alati selle poolel, kes vägede lahinguks hargnemisega teisest ette jõuab.

Korpusekomandör rakendas rea abinõusid vaenlase ennetamiseks. Lisaks 354. laskurpolgule saadeti Lohusuu suunale veel 27. laskurpolgu peajõud polgukomandöri asetäitja alampolkovnik Jaan Tainase juhtimisel. Väekoondise paremale tiivale nihutati ka 85. korpuse-suurtükiväepolk ja 28. üksik sapööripataljon. Lennueskadrill «Tasuja» sooritas Narva maakitsuse kohal pidevalt luurelende.[183] Vastavalt 2. löögiarmee juhataja käsule oli 19. septembri hommikul alanud korpuse liikuva eelsalga komplekteerimine, kes pidi hõivama Avinurme ja Tudulinna. Tema koosseisu arvati alampolkovnik Eduard Kuslapuu 45. üksik tankipolk, alampolkovnik Sergei Tšesnokovi 952. liikursuurtükkide polk ja 27. laskurpolgu 2. pataljon major Oskar Andrejevi juhtimisel. Eelsalga juhiks määrati 27. laskurpolgu komandör polkovnik Nikolai Trankman. Kuna soomustankivägede koondamine purustatud sildade ja teede tõttu võttis küllaltki palju aega, siis eelsalga väljasaatmine viibis ja lahinguülesande täitmisele asuti alles 19. septembri hilisõhtul.[184]

Enne eelsalga väljumist organiseeris 7. Eesti laskurdiviisi poliitosakond vestlusi teemal «Tegutse liikuva eelsalga koosseisus julgelt ja otsustavalt». Korraldati eri väeliikide võitlejate sõpruskohtumisi, kus vahetati kogemusi ja tutvustati vastastikku lahingutegevuse taktikat. Need kohtumised möödusid tõelise lahinguvendluse tähe all. Laskurpataljoni võitleja Tisler ütles pärast seda: «Ma tutvusin nooremleitnant Sušinski patarei meestega. Nad on julged ja tublid, tagasihoidlikud ja enesekindlad. Nendega juba hätta ei jää.»[185]

Pärast kesköö jõudis liikuva eelsalga avangard Kõveriku külla, kus 921. laskurpolgu 1. pataljon oli puhkepeatusel. Samal ajal sõitis põhja poolt külla ka vaenlase motoriseeritud kolonn. Tagantjärele on raske öelda, kes avas vaenlase pihta esimesena tule. Üks esimesi tuleavajaid oli igatahes

[182] Lembit Pärn. Sõjakeerises, lk. 149—150.
[183] KMA, f. 1058, nim. 1, s.-ü. 40, l. 23—24; Lembit Pärn. Sõjakeerises, lk. 150.
[184] KMA, f. 309, nim. 4073, s.-ü. 468, l. 175—176.
[185] KMA, f. 217, nim. 1217, s.-ü. 598, l. 391; F. Sepp. Tankistid võitluses. — Vabastamislahingutes, lk. 255.

921. laskurpolgu kapten J. Veiseneni roodu tankitõrjepüssimees kommunist seersant Uibo. Järgnes lühike lahing, mis lõppes vaenlase kolonni purustamisega. Pealöögi andsid vaenlasele kahtlematult eelsalga avangardis liikunud nooremleitnant Jevgeni Sušinski liikursuurtükkide patarei kahurid. Hitlerlased jätsid lahinguväljale 52 surnut, 8 suurtükki, 3 tanki ja 8 veoautot. Kaheksa hitlerlast vangistati.[186] Hommikul võisid möödaliikuvad väeosad purustatud vaenlase lahingumasinatelt lugeda: «Seda tegi kuulus Sušinski patarei!» Kangelane ise esitati autasustamiseks Punalipu ordeniga.[187]

Hommiku kella 5-ks jõudis eelsalk Avinurme. Alevi lääneosas ja maantee ning raudtee ristumiskohas võeti sisse ringkaitse. Saadeti välja luure, kes peagi teatas vaenlase suurema kolonni jõudmisest Avinurme kiriku piirkonda. Vaevalt jõuti avada vaenlase kolonnile miinipildujatuli, kui hargnenud vaenlase eesmised allüksused alustasid juba rünnakut. Algas äge lahing hitlerlastega, kes suurtüki- ja miinipildujatule toetusel püüdsid endale läbi Avinurme teed läände avada. Eelsalga kõik allüksused lülitusid lahingusse. Tankid ja liikursuurtükid hävitasid vaenlase raskerelvi, laskurite tabav tuli niitis majade piirkonda tunginud hitlerlaste ahelikke. Päeva esimesel poolel lõi eelsalk tagasi kolm fašistide rünnakut, iga järgmine eelmisest tugevam.

Suure ennastsalgavusega võitlesid vaenlase rünnakute tõrjumisel leitnant A. Snotingu ning kaptenite V. Burovi ja A. Kallaste roodude võitlejad. Kui A. Kallaste sai haavata, võttis roodu juhtimise enda kätte pataljoni parteiorganisaator vanemleitnant P. Larin. Ka teised poliittöötajad, nagu pataljonikomandöri asetäitja poliitalal kapten N. Vanaselja, komsomoliorganisaator T. Tarnaste, diviisi poliitosakonna instruktor kapten T. Raias, paistsid lahingus silma oma mehisuse ja initsiatiiviga. Parteiorganisaator J. Vend viis raskekuulipildurid seersant Lippiku, sihtur A. Siiberti ja laadur L. Tohti kõige palavamasse heitlusse. Mehiselt võitlesid reamehed A. Viidu ja P. Romanov. Vaenlase tulepunkte purustasid suure meisterlikkusega tankistid, seersandid J. Vald, M. Mesilane, M. Purka ja teised.[188]

Komplitseeritud lahinguolukorras suutis liikuva eelsalga komandör, polkovnik N. Trankman määrata õige aja, mil

[186] O. Mullas, P. Liitoja. Polguga Suures Isamaasõjas, lk. 122.
[187] KMA, f. 217, nim. 1217, s.-ü. 604, l. 98.
[188] N. Trankmann. Kangelasi oli palju. — Vabastamislahingutes, lk. 225—227.

tuleb kõigi jõududega kaitselt rünnakule üle minna. Käsu selleks andis ta keskpäeva paiku, pärast seda, kui oli tagasi löödud vaenlase kolmas läbimurdekatse. Major O. Andrejev ründas kogu pataljoniga, hõivas kiriku ja saatis kruusaaugu kaudu A. Snotingu 4. roodu vaenlast haarama. Hitlerlaste Avinurme piirkonda tunginud üksused purustati, tema suurtükkide positsioonid hõivati. Relvi maha jättes vaenlane põgenes. Teel Tudulinna purustasid eelsalga soomusmasinad vaenlase mitme kilomeetri pikkuse kolonni. Selles lahingus võitlesid mehiselt tankistid, vanemseersandid A. Aavik, L. Lepik, E. Männamaa, A. Väljaots ja paljud teised.[189] Õhtupoolikul jõudis eelsalk Tudulinna, kus kohtus piki Peipsi järve põhjakallast vaenlast lääne suunas jälitanud 8. armee 109. laskurkorpuse eelosadega.

Avinurme lahingus purustati Saksa 113. julgestusrügement, 20. SS-jalaväediviisi 45. rügement ja 300. eriülesandega jalaväediviisi lahingugrupp ning nendega koos tegutsenud väiksemad üksused.[190] Sõjasaagina võeti Avinurme lahingus arvele 67 suurtükki, 19 miinipildujat, 73 raske- ja 45 kergekuulipildujat, 247 püssi, 8 sõidu- ja 38 veoautot, 111 veokit mitmesuguse varustusega, 132 kasti laskemoona, 186 hobust ja palju muud sõjavarustust. Vangi võeti üle saja vaenlase sõduri ja ohvitseri.[191]

Samal ajal kui polkovnik N. Trankmani liikuv eelsalk tõkestas vaenlase suuremate kolonnide edasipääsu Avinurme—Tudulinna teel ja 27. laskurpolgu teised allüksused jätkasid sellest lõuna pool hitlerlaste väiksemate gruppide likvideerimist, pöördusid korpuse peajõud loodesse ja alustasid liikumist Rakvere suunas. Narva alt taanduvad vaenlase väed püüdsid nüüd Tudu piirkonnast metsateid mööda Viru-Jaagupi, Viru-Roela ja Laekvere poole põgeneda. Kuid ka need väljapääsud blokeeriti.

Korpuse lahtisel tiival areneski hulk erineva kaaluga kokkupõrkeid lääne poole väljapääsu otsivate vaenlase üksustega. Üks suuremaid toimus Paasvere piirkonnas.

Kui 300. laskurpolgu avangardis liikuv 3. pataljon 20. septembri õhtul lõunast Paasverele lähenes, avati pataljonile külast ja paremalt poolt metsast tuli. Kohe seejärel väljusid metsast ka hitlerlaste ahelikud ja hakkasid lähenema Paasverele. Polgukomandöri asetäitja major Friedrich Veltman-

[189] F. Sepp. Tankistid võitluses. — Vabastamislahingutes, lk. 256.
[190] KMA, f. 309, nim. 4073, s.-ü. 479, l. 35.
[191] P. Larin. Eesti laskurkorpus Suures Isamaasõjas. Nõukogude armee 8. Eesti Laskurkorpuse võitlustee 1941—1945. Tallinn 1962, lk. 166.

deri korraldusel hargnes pataljon viivitamatult lahinguks ning alustas tulevõitlust. Polgu suurtükivägi avas tule otsesihtimisega. Vanemleitnant S. Dieduštšoki ja A. Metsa laskurroodud sooritasid haaramismanöövri. Vaenlane tõrjuti Paasverest välja, ta põgenes paaniliselt ümbruskonna metsadesse. Surnutena jäi lahinguväljale maha vaenlase 6 ohvitseri ja 35 sõdurit. Poolsada 113. julgestusrügemendi ja 300. eriotstarbelise jalaväediviisi sõdurit ja ohvitseri võeti vangi. Trofeedeks saadi mootorsõidukeid ja rohkem kui kümnest veokist koosnev hobuvoor. Põgenevat vaenlast jälitati kuni Muugani. Samal ajal võttis 85. korpuse-suurtükiväepolk oma võimsate suurtükkide tule alla Viru-Roela piirkonna, kuhu väljusid soodevahelised teed Tudust ja kus lennuluure andmetel täheldati intensiivset vooride ja kolonnide liikumist.[192]

Vaenlase läbimurdekatseid läände likvideerides jõudsid 249. Eesti laskurdiviisi väeosad õhtuks Rahkla—Kissa—Laekvere piirkonda, 7. Eesti laskurdiviisi väeosadest 300. laskurpolk Paasveresse, 354. laskurpolk Veneveresse.

8. Eesti laskurkorpuse lahingutegevust hinnati kõrgelt. Kõrgema ülemjuhataja käskkirjas 20. septembrist 1944, kus avaldati tänu Leningradi rinde vägedele, kes põhja pool Tartut ja lääne pool Narvat murdsid läbi vaenlase kaitsest, tõsteti silmapaistnud vägede hulgas esile 8. Eesti laskurkorpus. «Täna, 20. septembril, kell 22 saluteerib meie kodumaa pealinn Moskva kodumaa nimel kahekümne kogupauguga kahesaja kahekümne neljast suurtükist Leningradi rinde vapratele vägedele, nende hulgas kindralleitnant Pärna Eesti korpusele . . .,» öeldakse käskkirjas.[193]

Kõrge tunnustus ja tänu kutsusid 8. Eesti laskurkorpuse sõjameeste hulgas esile rõõmupuhangu, sisendasid neisse uut võitlusindu. Kõikjal teatasid võitlejad, et nad rakendavad oma oskused ja jõu vihatud fašistlike vägede veelgi kiiremale väljakihutamisele Nõukogudemaa piiridest. Oma tõotust kinnitati tegudega Tallinna operatsiooni teisel etapil.

21. septembri hommikul sai korpusekomandör kirjaliku korralduse: «Seoses sellega, et 8. armee vabastas Rakvere, tuleb 8. Eesti laskurkorpusel pöörduda rindega läände ja minna üle vaenlase paralleelsele jälitamisele Väike-Maarja—

[192] Eesti rahvas... Dokumente ja materjale, lk. 448—449; KMA, f. 1058, nim. 1, s.-ü. 43, l. 22.
[193] Eesti rahvas... Dokumente ja materjale, lk. 443—444.

Tamsalu suunas, lähema ülesandega hõivata Assamalla—Tamsalu—Kerguta—Võhmuta joon.»[194]

Seoses jälitamise suuna muutmisega vahetasid 8. Eesti laskurkorpuse diviisid oma kohad lahingukorras. Seni paremal tiival pealetunginud 7. Eesti laskurdiviisile määratud uus marsruut — Laekvere, Simuna ja Kiltsi kaudu läände — asetas ta ümber korpuse vasakule tiivale. Paremale asus Väike-Maarja, Nõmmküla suunas rännakut sooritades 249. Eesti laskurdiviis, avangardina ees 925. laskurpolk.

Korpuse parem tiib oli endiselt lahtine. Seda lahutas Rakvere kaudu läände liikuvatest 8. armee väeosadest 15—20 kilomeetri laiune vahemaa, kus põikles vaenlase Narva alt taanduvaid üksusi. Ühe sellise suurema grupeeringuga areneski 249. Eesti laskurdiviisil 21. septembri õhtupoolikul Porkuni—Sauevälja—Loksa piirkonnas ulatuslik kohtamislahing.

925. laskurpolgu eeljulgestuses liikuv kapten Rudolf Ernesaksa 1. pataljon oli kella 16 paiku läbimas Sauevälja küla, kui paremalt avati temale püssi- ja kuulipildujatuli. Metsaservale ilmus hitlerlaste ahelik. Pataljon hargnes käigult lahingukorda, vastas omapoolse tulega ja valmistus vaenlase võimalikku rünnakut tagasi lööma. Polgu peajõud olid selleks ajaks jõudnud Loksa külla. Leitnant G. Soo luurajatelt saabusid teated, et Porkuni kaudu on Saueväljale liikumas ligemale 1500-meheline kolonn jala- kui ka suurtükiväge ning suur voor.

925. laskurpolgu 1. pataljon lõi Saueväljal tagasi kõik vaenlase läbimurdekatsed läände ja asus ise osa jõududega vaenlast ründama. Kui pataljonikomandöri kapten R. Ernesaksa tabas vaenlase kuul, jätkas tema asetäitja vanemleitnant A. Petrov lahingu juhtimist. Kangelaslikult võitlesid seersant G. Narme kuulipildurid — nad ei kaotanud külma verd ka siis, kui ajutiselt tuli võidelda vaenlase poolt sissepiiratuna. Pataljonikomandöri asetäitja poliitalal kapten M. Martinson, parteiorganisaator nooremleitnant A. Vesper ja komsomoliorganisaator V. Valge olid kogu lahingu kestel võitlejate hulgas, seal, kus otsustati lahingu edu. Kindlalt juhtisid mehi roodukomandörid kapten J. Randoja ja vanemleitnant A. Lutsula.[195]

Peagi jõudsid kohale ka 925. laskurpolgu peajõud ja divii-

[194] KMA, f. 309, nim. 4073, s.-ü. 395, l. 141.
[195] F. Sepp. Porkuni lahingus. — Vabastamislahingutes, lk. 228, 230.

sikomandör polkovnik A. Feldman staabi operatiivgrupiga. Kiiresti kavandus otsus — tõkestada vaenlasele pääs läände, tema kolonn täielikult sisse piirata ja hävitada. Jõude selleks jätkus, need tuli ainult võimalikult kiiresti lahingusse viia. Polkovnik H. Viriti käsul hargnesid Saueväljal võitlevast pataljonist paremal lahingukorda major A. Irhini ja kapten D. Nemšonovi pataljonid ning alustasid rünnakut lõunast. 779. suurtükiväepolk võttis tule alla Porkuni ja Saueväljа vahelistesse metsatukkadesse koonduva ja lahinguks hargneva vaenlase.

Viivitamata viidi lahingusse ka diviisi teised kohalejõudnud väeosad. 921. laskurpolk (ilma 2. pataljonita) saadeti juba lahingut pidava 925. laskurpolgu vasaku tiiva tagant vaenlast haarama läänest ja loodest. Ta pidi kindlalt sulgema vaenlasele väljapääsu Uudeküla ja Vistla suunas. Polgu 2. pataljon suunati 925. polgu parema tiiva tagant pealetungile Porkuni suunas. Porkuni peale suunati ka 917. laskurpolgu (komandör major Peeter Liivak, asetäitja poliitalal major Aleksei Kurme, staabiülem major Eduard Raia) 3. pataljon kapten V. Klasmani juhtimisel. Edela poole Porkunit jõudnud vaenlase grupeering võeti kindlasse haardesse.[196]

Lahingukäskude täitmisel ilmutasid diviisi kõikide astmete komandörid suurt operatiivsust ja mehisust, kõigi allüksuste võitlejad ennastsalgavust ja kangelaslikkust. Otsustavale rünnakule tõusnud 925. laskurpolgu 2. pataljonis paistsid allüksuste oskusliku juhtimise poolest major A. Irhini kõrval silma pataljonikomandöri asetäitja vanemleitnant B. Ivanov ja pataljoni adjutant vanemleitnant R. Kasse. Mehiselt tegutsesid roodukomandörid leitnant P. Sobolev ja kapten E. Häidma. Jaokomandörid Paul ja Bernhard Valge ründasid oma jagudega teiste ees. B. Valge langes võitluspostil, tema vend aga avas samas kättemaksuarve, hävitades automaaditulega neli fašisti.

Kapten D. Nemšonovi 3. pataljonis tegutsesid oskuslikult roodukomandörid leitnant P. Gross, kapten K. Nõmm, vanemleitnant A. Sepman ja kapten P. Kuško. Roodude lahingurivis võtsid vastase purustamisest aktiivselt osa pataljonikomandöri asetäitjad kapten V. Kruglov ja vanemleitnant P. Tisler, parteiorganisaator leitnant A. Kello ja

[196] Eesti rahvas... Dokumente ja materjale, lk. 450—451.

komsomoliorganisaator nooremleitnant A. Ploom.[197] Mehiselt võideldi kõikides allüksustes. Kangelasi oli palju.

Lahingu lõpust jutustatakse diviisikomandöri memuaarides järgmiselt: «Nähes, et taganemisteed on kõik ära lõigatud, hakkas vastane avaldama üha suuremat vastupanu. Diviisi poliitosakonna ülem alampolkovnik Raadik, kes jõudis vaatluspunkti, tõi kaasa hea idee: «Vangide hulgas on mitu eestlasest SS-last, kes teadsid, et metsas on rohkesti eestlasi. Proovime neile valjuhääldajate kaudu selgeks teha vastupanu mõttetuse!» Nii sai tehtud. Valjuhääldajatest kostis sissepiiratud vaenlasele üleskutse panna relvad maha ja lõpetada mõttetu vastupanu. Tulemusi nägime oma silmaga. Peatselt väljus metsast 15—20-meheline salk, lehvitades valget lippu. Nende pihta avati selja tagant tuli, kuid see ei takistanud ka teisi allaandjate eeskujule järgnemast.»[198]

Vaenlase kolonn, mis koosnes 113. julgestusrügemendi, 20. SS-jalaväediviisi 45. rügemendi ja 292. piirikaitsepataljoni allüksustest, purustati. Lahingus hävitati 560 ja võeti vangi 693 Saksa sõdurit ja ohvitseri. Trofeede hulgas oli 3 kahurit, 3 miinipildujat, 24 kuulipildujat, 202 hobust, 13 veokit relvastuse ja muu varustusega.[199]

21. septembri õhtuks oli korpus kõik oma jõud ümber grupeerinud Tallinna suunale. Porkuni lahingu lõppedes koondusid 249. Eesti laskurdiviisi väeosad Nõmmküla—Uudeküla—Porkuni, 7. Eesti laskurdiviisi väeosad aga Tamsalu—Vajangu—Kiltsi piirkonda.[200]

8. Eesti laskurkorpus oli seni edukalt täitnud kõik 2. löögiarmee juhatuse poolt antud lahinguülesanded. Täis otsustavust lahinguid lüües ja ettenägelikult vägedega manööverdades oli ta kõrgel hoidnud vaenlase jälitamise tempo ning paljudele hitlerlikele väeüksustele sulgenud taandumistee läände ja enamiku neist purustanud. Edukalt kattis korpus armee ajutiselt lahtiseks jäänud paremat tiiba ajal, kui see sooritas komplitseeritud pööret Rakvere suunalt Pärnu suunale.

Üldine operatiivne olukord hakkas oluliselt muutuma. Kindralleitnant L. Pärn meenutab, et 21. septembri hommi-

[197] F. Sepp. Porkuni lahingus. — Vabastamislahingutes, lk. 231—232.
[198] A. Feldman. Koduteel. Tallinn 1964, lk. 248.
[199] KMA, f. 309, nim. 4073, s.-ü. 479, l. 36; Eesti rahvas... Dokumente ja materjale, lk. 451.
[200] Eesti rahvas... Dokumente ja materjale, lk. 451; P. Larin. Eesti laskurkorpus Suures Isamaasõjas, lk. 169.

kupoolikul helistas talle 2. löögiarmee juhataja kindralleitnant I. I. Fedjuninski. «Kuulanud ära ettekande korpuse lahingutegevusest öö jooksul ja väeosade asukohast käesoleval hetkel, informeeris ta mind vasakpoolse naabri — 30. kaardiväekorpuse tegevusest, kes juba tungis peale edela suunas Pärnu poole. Siis ütles ta, et korpuse staap peab kohe ühendusse astuma 8. armee staabiga, sest rinde juhatuse käsul läheb korpus 22. septembri hommikul selle armee koosseisu . . . Lahkumisel soovis ta mulle ja korpusele «kivi kotti», kuid meenutas, et ma kiiresti 8. armee staabiga ühendusse astuksin.»[201]

Korpusekomandör taipas, et väekoondise üleviimine Tallinna operatiivsuunale ja 8. armee koosseisu on seotud eesseisva Eesti NSV pealinna vabastamisega. Leningradi rinde juhatus arvestas seda, et Eesti korpuse osavõtul Tallinna vabastamisest on suur poliitiline tähtsus. Seda mõistis täielikult ka 2. löögiarmee juhataja kindralleitnant I. I. Fedjuninski, kes märkis, et Eesti korpusele «anti au vabastada vaenlasest oma vabariigi pealinn».[202]

8. armee juhatus aga ei olnud veel korpusega sidet loonud ja ka omapoolsed otsingud ei andnud esialgu tulemusi. Seetõttu ei olnud teada, kuidas 8. armee juhatus kavatseb korpust järgnevatel päevadel kasutada. Kuna 8. Eesti laskurkorpus oli 21. septembril veel 2. löögiarmee alluvuses, siis tegi kindralleitnant L. Pärn kindralleitnant I. I. Fedjuninskile ettepaneku saata korpusest välja liikuv eelsalk, kes oleks vahetult osalenud Tallinna vabastamisel. Et armeejuhataja tundis hästi korpuse võimeid, siis kiitis ta selle põhimõtteliselt heaks. Seega kuulub 8. Eesti laskurkorpuse liikuva eelsalga väljasaatmise idee kindralleitnant L. Pärnale ja tänu tema initsiatiivile see ka realiseeriti. Rahuldati kogu korpuse isikulise koosseisu ammune soov — olla Tallinna vabastaja. Korpuse sõjamehed reageerisid otsusele juubeldustega.

Järgnesid kiired korraldused eelsalga formeerimiseks, varustamiseks ja isikulise koosseisu ettevalmistamiseks sügava reidi küllaltki komplitseeritud tingimustes tegutsemiseks.

Eelsalga ülemaks määras korpusekomandör 354. laskurpolgu komandöri polkovnik Vassili Võrgu. Salga koosseisu

[201] Lembit Pärn. Sõjakeerises, lk. 152.
[202] И. И. Федюнинский. Поднятые по тревоге. Издание второе, исправленное. Москва, 1964, lk. 206.

arvati 354. laskurpolgu 1. pataljon (ilma 2. rooduta), 2. pataljonist 5. ja 6. laskurrood, polgu automaaturite rood, jalaluurerühm, kaks tankitõrjepüsside rühma ja üks 45-mm suurtükk. Eelsalga peamise löögijõu aga moodustasid 45. üksik tankipolk (12 tanki T-34) alampolkovnik Eduard Kuslapuu ja 952. liikursuurtükkide polk (16 suurtükki SU-76) alampolkovnik Sergei Tšesnokovi juhtimisel.[203] Eelsalk oli küllalt tugev iseseisvalt tegutsemiseks ja kiiresti taanduva vaenlase katteüksuste vastupanu murdmiseks.

Eelsalga koosseisu arvatud 354. laskurpolgu allüksused valis välja polkovnik V. Võrk, keda seejuures abistasid tema asetäitja poliitalal major H. Gabral ja eelsalka määratud poliittöötajad A. Green, M. Põldra ja A. Kiviloo. «Meeleolu oli ülev,» meenutab V. Võrk, «sest kätte oli jõudnud hetk, mida igaüks meist oli kolm aastat oodanud. Paljud loobusid kuivtoidust ja sõnasid: «Süüa saame kodus nagunii. Milleks on vaja kuivtoitu. Andke parem rohkem lahingumoona kaasa!»»[204]

21. septembril kell 16 väljus eelsalk ehk «dessant», nagu võitlejad ise oma võitlusgruppi kutsusid, Laekvere piirkonnast. Korpuse juhtkonna esindajatena alustasid koos eelsalgaga sõitu Tallinna korpusekomandöri asetäitja polkovnik Martin Pusten (suri ootamatult teel) ja major Alfred Ermel.

Metsateel, Triigi mõisa lähedal, lülitusid kolonni koosseisu juurdeantud soomustankiväed. Siin kohtuti ka EK(b)P Keskkomitee sekretäri N. Karotamme ja korpusekomandöriga. Kindralleitnant L. Pärn kordas veel kord käsku Tallinna vabastamiseks 22. septembril. N. Karotamm kõneles Tallinna suunduvatele meestele korpuse väesalga ülesande suurest poliitilisest, ajaloolisest ja sõjalisest tähtsusest. Pärast lühikest miitingut metsalagendikul jätkati teekonda.

Porkuni—Tamsalu piirkond läbiti sellal, kui seal oli lõppemas 249. Eesti laskurdiviisi lahing. Koigi metsa vahel hajutas eelsalga avangard 1. pataljoni komandör kapten O. Juhansoo juhtimisel hitlerlaste üksuse, kes otsesihtimise suurtükkide ja käsirelvade tulega püüdis eelsalka peatada. Liiguti edasi endises tempos.

Pimedas muutus soomusmasinate juhtimine raskeks. Tankipolgu komandör tegi ettepaneku peatuda, võtta sisse ringkaitse ja oodata valgenemist. Polkovnik V. Võrk lükkas

[203] KMA, f. 4915, nim. 421018, s.-ü. 7, l. 43, 47.
[204] Vassili Võrk. Läbi vaenlase tagala. — Suure pealetungi päevilt. Tallinn 1964, lk. 60—61.

selle ettepaneku aga tagasi ja käskis sõita edasi täistuledega. Ainult Vetlas, kus sild üle Jägala jõe oli purustatud, kulus koolme otsimiseks ja selle kaudu vesitõkke ületamiseks paar tundi kallist aega.

Peningi mõisa juures ühines eelsalgaga veel polkovnik A. N. Kovalevski 152. üksiku tankibrigaadi allüksus, kes oli samuti teel Tallinna, kuid kaotanud side omadega.[205] Eesmärk oli ühine, üksteise vennalik abistamine vajalik.

Lahingusse tuli eelsalgal astuda alles Vaskjalas, Tallinnast ligikaudu 10 kilomeetri kaugusel. Sellest pajatab 354. laskurpolgu lahingutegevuse päevik järgmist: «Kell 10.20 jõudis avangard Pirita jõele, kus Vaskjala juures kohtas vaenlase organiseeritud vastupanu. Võtnud sisse lahingukorra, purustas avangard kuni kahesajast sõdurist ja ohvitserist koosneva, ainult kergeid relvi omava kaitsele asunud vaenlase grupeeringu, hõivates seejuures silla üle Pirita jõe.»[206]

Kartmatult võitlesid Pirita jõe forsseerimisel 1. laskurroodu komandör leitnant A. Tamm, tankitõrjerühma komandör leitnant R. Murel, rühmakomandör leitnant S. Anari, kuulipildujaroodu komandör kapten F. Kalinkin. Lahinguväljal, kust hakkasid paistma Tallinna tornid, võttis rünnak erilise hoo. Ennastsalgavust ja mehisust ilmutasid sajad võitlejad. Silma paistsid vanemseersandid J. Kalits ja K. Silvet, seersant E. Nagelmann, vanem V. Vään ja paljud teised.

Eesti NSV Ministrite Nõukogu esimehe asetäitja Arnold Green, kes Tallinna vabastamisel oli eelsalga parteiorganisaator, kirjutab: «... raudne tahe ja ürgne viha hitlerlike anastajate vastu oli toonud need mehed tagasi, vabastama oma kodulinna. «Küll paiskame nad nüüd merre, ja nii, et nad kunagi enam ei siruta oma kätt meie maa järele!» See oli sõnatu tõotus, mida võis lugeda meeste silmist.»[207]

Tallinna lähistel püüdsid vaenlase väiksemad grupid meie eelsalgale veel takistusi teha, kuid avangard kas purustas nad või peksis laiali. 22. septembril kell 11.30 tungis eelsalk Tallinna.[208]

Tallinnas hõivas kapten S. Bõtškovi rood lennuvälja, kus sai sõjasaagiks 25 lennukit. Kapten F. Ivanovi roodul oli tulevahetus põgeneva vaenlasega Niine tänava ja Balti vaksali piirkonnas, leitnant A. Tamme roodul aga sadamas.

[205] Eesti rahvas... Dokumente ja materjale, lk. 456.
[206] Sealsamas.
[207] A. Green. Tallinn on jälle vaba! — Vabastamislahingutes. lk. 244.
[208] Eesti rahvas... Dokumente ja materjale, lk. 456.

Vanemleitnant N. Karmu ja kapten G. Savik sõitsid üles Toompeale, kus leitnant J. Lumiste ja jefreitor E. Nagelmann heiskasid punalipu Pika Hermanni torni. Koostöös samal ajal linna jõudnud 8. armee liikuvate eelsalkadega vabastati kesklinn vaenlasest keskpäeva paiku, kogu linn aga õhtuks.

Alates keskpäevast kujunes 8. Eesti laskurkorpuse eelsalga peamiseks tegevuseks Eesti NSV valitsushoonete, ettevõtete ja ladude kaitsmine ning korra tagamine linnas. Esialgu korraldasid neid küsimusi peale eelsalga komandöri polkovnik V. Võrgu ka parteiorganisaator kapten A. Green, staabiülem kapten J. Veskijärv ja linna komandandi kohuseid täitma asunud major A. Ermel. Mõni päev hiljem määrati Tallinna ajutiseks komandandiks senine Leningradi linna komandant polkovnik Denissov. Ka siis jätkas 8. Eesti laskurkorpuse eelsalga isikuline koosseis garnisoniteenistust ja vahetati välja alles oktoobrikuu alguses.[209]

Eelsalga sõjamehed eesotsas polkovnik V. Võrguga õigustasid igati neile osutatud usaldust ja täitsid austava lahinguülesande edukalt. 8. Eesti laskurkorpus oli sooritanud teo, mis andis tema võidukaile lahingulippudele erilise sära ning täitis väekoondise sõjameeste südamed uhkustundega.

Tallinlased võtsid oma vabastajaid vastu rõõmu ja tänuga, pidumeeleolu linnas hoogustus eriti järgmisel päeval, kui Tallinna saabus 8. Eesti laskurkorpuse komandör kindralleitnant L. Pärn oma operatiivgrupiga, keda saatis väesalk 300. laskurpolgu komandöri juhtimisel. Toompeal, lossiesisel väljakul, kandis polkovnik V. Võrk kindralleitnant L. Pärnale ette ülesande täitmisest — Tallinna vabastamisest.

Pärast Tallinna vabastamist jätkasid 8. armee väed hitlerlaste jälitamist. Alates 22. septembri kella 16-st kuulus selle armee koosseisu ka 8. Eesti laskurkorpus, kellele anti ülesanne — jälitada vaenlast Haapsalu üldsuunas.[210]

23. septembri õhtul, kui 8. Eesti laskurkorpuse peajõud olid jõudnud Kohila—Rapla joonele, käskis korpusekomandör 249. Eesti laskurdiviisil välja saata liikuva eelsalga Haapsalu vabastamiseks.

Eelsalk formeeriti Kosel. Seda määrati juhtima 307. üksiku tankitõrjedivisjoni komandör major V. Miller. Peale

[209] KMA, f. 217, nim. 1217, s.-ü. 598, l. 368; f. 4915, nim. 421018, s.-ü. 7, l. 48.
[210] Eesti rahvas... Dokumente ja materjale, lk. 455; KMA, f. 344, nim. 5554, s.-ü. 1094, l. 23.

nimetatud divisjoni kuulusid salga koosseisu 85. korpuse-suurtükiväepolgu 1. divisjon, 925. laskurpolgu automaaturite rood ning rühm laskureid ja 45-mm kahureid 921. laskurpolgust. Lisaks sellele toetasid eelsalka veel kolm tanki 45. üksikust tankipolgust. Ülesande täitmisele väljus salk 24. septembril ennelõunal marsruudil, mis kulges Kohila, Riisipere, Risti kaudu Haapsalusse. Teel Haapsallu vabastas major V. Milleri eelsalk Riisipere jaama, kus vaenlaselt võeti ära kaks rongi, mis koosnesid 105 vagunist, neist 40 laskemoonaga. Õhtu eel ühines salk polkovnik A. Kovalevski tankigrupiga, kes oli samuti saanud Haapsalu vabastamise ülesande. Koos tungitigi õhtu eel linna. Vaenlane oli Haapsalust põgenenud. Rohuküla sadamas jõuti veel avada tuli lahkuvatele laevadele ja ühte neist vigastada. Sadamas vabastati 230 sõjavangi, keda oli tahetud Saksamaale saata. Ajapuudusel jäi hitlerlastel purustamata Haapsallu ja Rohukülla kuhjunud raudtee veerevkoosseis — 6 vedurit ja 223 vagunit, samuti mitmesugused laod laskemoona ja muu sõjavarustusega.[211]

Major V. Milleri eelsalga väljajõudmisega Läänemere rannikule Haapsalu piirkonnas oli vaenlase vastupanu korpuse pealetungiribas lõplikult murtud ja tema taandumisteed saartele läbi lõigatud. Nagu 8. armee teisedki väekoondised ei kohanud 8. Eesti laskurkorpuse jalgsirännaku korras liikuvad väeosad enam vaenlase organiseeritud vastupanu. Teel lääneranniku tuli neil likvideerida vaid üksikuid metsades hulkuvaid vaenlase gruppe. 25. septembrist hakkasid korpuse väeosad koonduma Lihula—Virtsu piirkonda, et valmistuda Lääne-Eesti saarte vabastamise operatsiooniks.

Väljajõudmisega Läänemere rannikule lõppes korpuse sõjatee Eesti NSV mandriosa vabastamisel. See oli tublide võitudega pärjatud tee. Kümme päeva kestnud pealetungilahingute käigus avaldati väejuhatuse ülesannete eduka täitmise eest korpuse väeosadele kahel korral kõrgema ülemjuhataja tänu (vaenlase kaitse läbimurdmise eest Emajõe joonel ja Tallinna vabastamise puhul). 8. Eesti laskurkorpusele, 7. Eesti laskurdiviisile, 45. üksikule tankipolgule ja korpusega koos tegutsenud 952. liikursuurtükkide polgule anti «Tallinna» nimetus. 249. Eesti laskurdiviisi ja 85. korpuse-suurtükipolku autasustati Punalipu ordeniga.

Kõrgelt hindas Eesti laskurkorpuse väekoondiste, väeosade

[211] Eesti rahvas... Dokumente ja materjale, lk. 464.

ja allüksuste, nende komandöride, poliittöötajate ja reakoosseisu võitlustegevust ja lahingulisi saavutusi Eesti NSV mandriosa vabastamisel ka Leningradi rinde juhatus. Rinde poliitettekandes, kus kokkuvõtlikult räägitakse 8. Eesti laskurkorpuse lahingutegevusest, märgitakse: «Eesti väeosad ilmutasid häid lahingulisi võimeid, nende isikuline koosseis aga erakordset poliitilis-moraalset küpsust ja suurt pealetungiindu... Eesti rahvuslike väeosade edu saavutati eeskätt hea ettevalmistusega eelseisvateks lahinguteks.»[212]

Rööbiti lahingutegevusega täitis 8. Eesti laskurkorpus suurt poliitilist missiooni Eesti NSV elanikkonna hulgas. Juba korpuse tulek Eesti territooriumile oli tugevaks löögiks fašistlikule propagandale, mis oli Punaarmee ja eesti rahvuslike väeosade kohta levitanud igasuguseid väljamõeldisi. Hitlerlased olid kinnitanud, et bolševikud on hävitanud kõik eestlased, kes 1941. aastal evakueerusid Venemaale ja et Eesti korpus purustati Velikije Luki all. Nüüd aga liikusid mööda paljusid teid ja läbisid sadu asulaid rühikad Punaarmee Eesti korpuse sõjamehed, liikusid koos tankidega, kus ilutsesid kirjad «Nõukogude Eesti eest!» ja kust hõigati eestikeelseid tervitusi, liikusid tohutu hulga suurtükkide, miinipildujate ja muu sõjatehnikaga. Missugust mõju kõige selle nägemine avaldas kohalikele elanikele, sellest kirjutab kindralmajor K. Aru: «Elanike hämmeldus ei tahtnud kuidagi haihtuda: tõepoolest, surnuks peetud ja hingepalvegi ära loetud, aga näe, seisavad nüüd sinu ees prisked poisid, katsu või käega! Pärimisi ja jutuajamisi, ahhetamist ja ohhetamist kuipalju. Jajah, hitlerlased ning nende kambamehed olid kolme aasta jooksul kõvasti mürgitanud rahva hinge vale ja laimuga.»[213]

Leningradi rinde poliitettekandes märgitakse: «Erilise rõõmu ja vaimustusega võtsid Tallinna elanikud vastu 7. Eesti laskurdiviisi üksuse, ühe esimese, kes jõudis Tallinna. Linlaste grupid kõnniteedel andsid eesti sõjameestele lilli, hüüdsid tervitusi emakeeles... Viha ja vaenuga rääkisid linna elanikud hitlerlastest, nendest hädadest, mida nad pidid taluma, eriti viimasel ajal.»[214]

Tööle kohaliku elanikkonna hulgas omistasid Punaarmee poliitorganid alati suurt tähelepanu. Ka Leningradi rinde poliitvalitsus ning 2. löögiarmee ja 8. armee poliitosakond

[212] KMA, f. 217, nim. 1217, s.-ü. 598, l. 343.
[213] K. Aru. Suurtükiväelasena sõjatandril, lk. 164.
[214] KMA, f. 217, nim. 1217, s.-ü. 598, l. 367.

planeerisid Tallinna operatsiooni perioodiks ulatusliku töö Eesti NSV elanikkonna hulgas. Seejuures arvestasid nad, et selles töös suudab eriti palju ära teha 8. Eesti laskurkorpus, kus töösse lülitub poliittöötajate kõrval ka kogu isikuline koosseis. Eesti laskurkorpuse poliitorganite ja poliittöötajate suureks teeneks loeti seda, «et nad valmistasid isikulist koosseisu ette ka agitatsioonitööks, pidevalt informeerisid võitlejaid ja komandöre olukorrast Suure Isamaasõja rinnetel, Nõukogude tagala tööst, NSV Liidu töötajate elust».[215]

Eesti laskurkorpuse ja -diviiside poliitosakonnad, korraldades tööd kohaliku elanikkonna hulgas, juhindusid rinde ja armee poliitorganite direktiividest, arvestasid EK(b)P Keskkomitee näpunäiteid. Töö põhivormideks kujunesid individuaalsed ja grupivestlused, koosolekud, miitingud. Kasutati lendlehti ja ajalehti «Rahva Hääl», «Uus Postimees» ning «Sovetskaja Estonia», Nõukogude Informatsioonibüroo teadete eestikeelseid väljaandeid, kino, punaarmeelaste isetegevuskollektiivide ning sõjaväeorkestrite esinemisi.[216]

Töö sisulisel planeerimisel arvestati seda, et hitlerlik propaganda oli kolme okupatsiooniaasta jooksul süstinud kohalike inimeste teadvusse antikommunismi ja natsionalismi mürki, mõjutanud neid Nõukogude-vaenulike väljamõeldiste ja kõige jõhkrama valega. Üht osa kohalikest elanikest haaras Punaarmee lähenedes seetõttu hirm, mis sundis neid metsa pagema. Leningradi rinde poliitvalitsuse ülem kindralleitnant D. I. Holostov märgib poliitettekandes, et sellist ebakindlust täheldati ka ühe osa Tallinna elanike juures, ning esitab samas tallinlase A. Dilsoni seletuse: «See, et paljud kohalikest elanikest kardavad Punaarmee tulekut, on tingitud peamiselt hitlerlaste propagandast. Kui inimesele kolme aasta kestel, päevast päeva, tuubitakse pähe ikka ühte ja sama, siis ta lõpuks hakkab seda ka uskuma. Nii on see ka meil. Hitlerlased veensid paljusid, et Punaarmee tasub eestlastele kätte, hakkab neid maha laskma, aga need, kes jäävad ellu, saadab Siberisse. Peale selle kardavad paljud repressioone sellega seoses, et nende sugulased teenisid Saksa armees, või et nad ise töötasid sakslaste juures. Paljud tuttavatest räägivad praegu: «Kui oleks teadnud, et Punaarmee tulek ei põhjusta meie evakueerimist, siis me oleksime olnud venelaste poolt.»»[217]

[215] KMA, f. 217, nim. 1217, s.-ü. 604, l. 138.
[216] A. Pusta ja P. Izmestjev. Lahingutes Nõukogude kodumaa eest, lk. 140.
[217] KMA, f. 217, nim. 1217, s.-ü. 598, l. 367.

Tolleaegse poliitilise selgitustöö eriti aktuaalseteks teemadeks olid: Nõukogude Liidu Suure Isamaasõja iseloom ja eesmärk; NSV Liidu sõjalis-poliitiline ja rahvusvaheline olukord; Punaarmee ajalooline vabastusmissioon, tema silmapaistvad võidud, mis lähendavad fašistliku Saksamaa lüüasaamist; Nõukogude paljurahvuseline riik Suures Isamaasõjas, Nõukogude Liidu rahvaste murdumatu sõprus kui tähtis jõuallikas; Nõukogude tagala Suures Isamaasõjas, nõukogude inimeste ennastsalgav töö rinde heaks; Hitlerlaste poolt Eestis toimepandud kuritööd; Nõukogude võimuorganite lähemad ülesanded (Võrus 16. ja 17. septembril toimunud Eesti NSV Ülemnõukogu kolmanda istungjärgu otsused) jm.[218]

Suusõnalist propagandat kohaliku elanikkonna hulgas tegid kõik Eesti laskurkorpuse sõjamehed, alates kindralist ja lõpetades reamehega.

Kogu pealetungi vältel trükiti diviisi ajalehtede trükikodades lendlehti ja loosungeid väljavõtetega Eestimaa Kommunistliku (bolševike) Partei Keskkomitee III pleenumi otsustest. Vabastatud asulates pandi välja eesti diviiside ajalehtede spetsiaalseid numbreid, eestikeelseid plakateid.[219]

Linnade ja suuremate asulate vabastamisel (Tallinn, Haapsalu, Kohila, Rapla, Juuru jt.) läbiviidud miitingutel ja koosolekutel, mis sageli said alguse stiihiliselt, esinesid ettekannetega poliittöötajad ja komandörid, võtsid sõna nii ohvitserid kui ka reavõitlejad. Neil rahvarohketel kokkusaamistel esinesid Eesti NSV valitsuse esindajatena ohvitseridest NSV Liidu Ülemnõukogu ja Eesti NSV Ülemnõukogu saadikud Leonhard Hallop, Viktor Kihno, Dimitri Kuzmin, Georg Roovik, Artur Saks, Johannes Sommer ja Arkadi Uibo.[220] Näiteks 25. septembril Kohilas läbiviidud miitingul esines Eesti NSV Ülemnõukogu saadik, 7. Eesti laskurdiviisi prokurör, justiitskapten Artur Saks, kes 1940. aastal oli kohaliku paberivabriku direktor.[221]

Korpuse väeosade ja allüksuste lahinguteel kohtusid sõjamehed sadade ja tuhandete inimestega. Paljud said kokku oma sugulaste ja tuttavatega. Neil kokkusaamistel arenesid

[218] KMA, f. 309, nim. 4092, s.-ü. 51, l. 120; A. Pusta ja P. Izmestjev. Lahingutes Nõukogude kodumaa eest, lk. 140.
[219] KMA, f. 217, nim. 1217, s.-ü. 598, l. 338; s.-ü. 604, l. 139.
[220] A. Pusta ja P. Izmestjev. Lahingutes Nõukogude kodumaa eest, lk. 140; P. Larin. Eesti Laskurkorpus Suures Isamaasõjas, lk. 207.
[221] KMA, f. 217, nim. 1217, s.-ü. 604, l. 139.

grupi- ja individuaalvestlused lihtsas, sundimatus olukorras, kus relvakandjad vastasid fašistliku okupatsiooni ikkes viibinud inimestele neid huvitavatele küsimustele. Neid oli aga palju. Talurahvast erutas maaküsimus. Vastata tuli ka küsimustele: «Mis saab neist, kes töötasid koos saksa okupantidega?», «Kas hitlerlased võivad veel tagasi tulla?», «Millised maksud määratakse?», «Kas avatakse ülikoolid ja mis keeles hakkavad õppima lapsed?» ja paljudele muudele.[222]

Taolistele küsimustele vastates jutustasid sõjamehed ühtlasi ka Nõukogudemaa elust, kohtumistest Nõukogude tagala töötajatega, sellest ulatuslikust abist, mida olid Eestist evakueerunuile osutanud kõigi nõukogude rahvuste töötajad. Rääkisid oma silmaga nähtud kodumaa rikkustest, suurtest tööstushiiglastest, kolhoosidest ja sovhoosidest. Rindemehed jutustasid Punaarmeest ja tema silmapaistvatest võitudest, rõhutades eriti seda ajaloolist tõsiasja, et Nõukogude Eestit vabastab Punaarmee, kelle ridades võitlevad Nõukogudemaa kõigi rahvaste pojad ja tütred. Nad kõnelesid üksikasjalikult Eesti laskurkorpusest, tema lahingutest, sellest, et Eesti rahvuskorpus on võimsa Punaarmee lahutamatu koostisosa, võitleb koos temaga kõigi Nõukogudemaa rahvaste vabaduse ja sõltumatuse eest ning toob Euroopa ja kogu maailma rahvastele pääsemise fašistlikust orjusest.

Ulatuslik oli ka abi, mida Eesti laskurkorpuse poliittöötajad ja komandörid juba vabastamislahingute perioodil andsid vabariigi partei-, nõukogude ja komsomoliorganisatsioonidele nõukogude elu taastamisel. Suuremates asulates abistati töölisi, talupoegi ja intelligentsi ajutiste nõukogude võimuorganite loomisel. Näiteks Juurus ja Raplas korraldasid 249. Eesti laskurdiviisi poliitosakonna töötajad kohaliku elanikkonna koosolekud, kus valiti ajutised komiteed, kes kuni nõukogude võimuorganite loomiseni hoolitsesid avaliku korra eest, organiseerisid asutuste ja ettevõtete kaitset ja pakiliste ühiskondlike ürituste läbiviimist.[223] Teisal aidati läbi viia valdade täitevkomiteede valimisi ning korraldada massilist poliittööd.

«Kohalike partei- ja nõukogude organite vähene operatiivsus, asjaolu, et puudus laialdane partei ja nõukogude aktiiv, kujundasid olukorra, kus poliittöö pearaskus lasus meie poliitorganitel,» kirjutas 8. armee poliitosakonna ülem

[222] KMA, f. 217, nim. 1217, s.-ü. 598, l. 326.
[223] KMA, f. 217, nim. 1217, s.-ü. 604, l. 139.

polkovnik N. S. Semjonov. «Väärib märkimist, et selle ülesandega said poliitorganid täiesti rahuldavalt hakkama. Eriti õskuslikult organiseerisid seda tööd 8. Eesti laskurkorpuse poliitorganid.[224]

Suurt abi kõigis neis ettevõtmistes osutasid korpusele armeede poliitosakonnad. Abi saadi ajalehtede, lendlehtede ja Nõukogude Informatsioonibüroo teadete väljaandmisel, miitingute ja koosolekute läbiviimisel. Tallinna ja teistesse Eesti linnadesse saabusid armee agitatsiooniautod valjuhääldajatega. Ainuüksi 22. septembril korraldati Tallinna väljakutel ja tänavatel üle 30 raadiosaate. Ajavahemikus linna vabastamisest kuni 23. oktoobrini andis 8. armee ansambel sõjameestele ja kohalikule elanikkonnale 25 kontserti. Lisaks sellele saatis Leningradi rinde poliitvalitsus Tallinna ka Leningradi Punaarmee Maja näitlejate brigaadi.[225]

Punaarmee 8. Eesti laskurkorpuse lahinguline panus Eesti NSV mandriosa vabastamiseks pälvis Nõukogude väejuhatuse kõrge tunnustuse. Eesti sõjameeste ulatuslik selgitustöö kohapeal aitas oluliselt kaasa Eesti NSV elanikkonna vabanemisele fašistliku valepropaganda mõjudest, lähendas teda rahvaste vabadust ja iseseisvust kaitsvale Punaarmeele. Eesti töötajad liitusid veelgi tugevamini ühte suure Nõukogude rahvaste perega ja andsid omapoolse panuse lõpliku võidu saavutamiseks fašistliku Saksamaa üle.

4. LÄÄNE-EESTI SAARESTIKU VABASTAMINE

Pärast seda, kui Eesti NSV territooriumi mandriosal Nõukogude väed jõudsid Väinamere äärde, said Leningradi rinne ja Punalipuline Balti Laevastik 25. septembril käsu alustada Lääne-Eesti saarte vabastamise operatsiooni.[226] Selle eesmärgiks oli hitlerlaste väljakihutamine saartelt ja armeegrupi «Nord» Irbeni väina kaudu kulgevate merekommunikatsioonide läbilõikamine. Lõppkokkuvõttes pidi see looma Punalipulisele Balti Laevastikule soodsa tegevusbaasi Balti mere keskosas, kust oleks võimalik anda lööke hitlerlaste kaugematele mereteedele. Kõrgem Ülemjuhatus pidas silmas ka võimalust saata suurem dessant Sõrve pool-

[224] KMA, f. 217, nim. 1217, s.-ü. 604, l. 150—151.
[225] KMA, f. 217, nim. 1217, s.-ü. 598, l. 368; s.-ü. 604, l. 118.
[226] История Великой Отечественной войны Советского Союза 1941—1945. Том четвертый, lk. 363.

saarelt üle Irbeni väina Kuramaale hitlerlaste Riia lähistel võitleva grupeeringu tagalasse.[227] Lääne-Eesti saarte vabastamine oli sel ajal edukalt areneva Baltimaade strateegilise pealetungioperatsiooni järjekordne lüli.*

Operatsiooni planeerimisel ning selle läbiviimiseks direktiivide andmisel olid Leningradi rinde juhatusel vaenlase jõudude kohta Lääne-Eesti saartel väga puudulikud andmed. 27. septembri operatiivdirektiivis nimetati vaenlase vägedest vaid mandrilt saartele evakueerunud 20. SS- ja 300. jalaväediviisi riismeid ja kuni kümme rannakaitse-suurtükiväe divisjoni. Märgiti ka mõnede teiste julgestusdiviiside väeosade saartele saatmise võimalust.[228]

Tegelikult alustas hitlerlik väejuhatus septembri teisest poolest Lääne-Eesti saarte palavikulist kindlustamist ja uute väeosade kohaletoomist. Katsid ju saared nende Baltikumis võitleva ja Punaarmee tugevasse haardesse võetud armeegrupi «Nord» vasakut tiiba ja tagalat. Rohkem kui kunagi varem vajasid need väed laevastiku toetust. Saksa laevastikule tegevusvabaduse Riia lahes ja Balti mere keskosas tagasid aga Eesti saared.

Kui varem oli hitlerlastel saartel ainult neli julgestuspataljoni, siis septembri lõpuks oli sinna toodud veel mittetäieliku koosseisuga 23. jalaväediviis, 202. ründesuurtükkide brigaad, 1006. rannakaitse-suurtükiväe rügement, 289. ja 810. suurtükiväedivisjon, 530. mereväe-suurtükidivisjon ja 239. mereväe-seniitsuurtükiväedivisjon. Vaenlase saartel paiknev garnison ulatus esialgu 14 000 meheni, kellest enamik paiknes Saaremaal. Muhu saart kaitses 23. jalaväediviisi 67. rügemendi pataljon koos toetuseks antud suurtükiväega. Hiiumaal asus tugevdatud pataljon ja Vormsi saarel väiksemad allüksused.[229]

Saarestiku vetes tegutsesid Saksa laevastiku kerged jõud — miinilaevad, iseliikuvad suurtükipargased, traallaevad, torpeedo- ja valvekaatrid. Need baseerusid Triigi, Roomassaare, Kihelkonna ja Mõntu sadamas. Et toetada saartel võitlevaid vägesid mere poolt, olid Liepāja ja Ventspilsi

---

[227] М. М. Попов. Мы вернулись! — К берегам янтарного моря, lk. 439—441.

* Vt. lähemalt VI peatüki 1. paragrahvis.

[228] KMA, f. 344, nim. 5554, s.-ü. 997, l. 91.

[229] Werner Haupt. Heeresgruppe «Nord» 1941—1945, lk. 261—262.

sadamapiirkonda toodud raskeristlejad «Lützow» ja «Prinz Eugen» ning mõned eskaadrimiiniristlejad.[230]

Hiljem, kui saarte vabastamise operatsioon oli juba alanud, jätkati jõudude juurdetoomist Saaremaale. Ventspilsi mereväebaasi lähedus võimaldas öösiti vedada dessantpargastel saartele suurtes kogustes laskemoona, varustust ja sõjatehnikat. Alates 1. oktoobrist hakkas Saaremaale saabuma 218. jalaväediviisi väeosi. 4. oktoobril jõudsid kohale 531. ja 532. mereväe-suurtükidivisjonid. Hiljem toodi juurde veel teisigi üksusi.[231]

Hitlerlike vägede üldjuhiks saartel määrati 23. jalaväediviisi komandör kindralleitnant Schirmer, kellele alates 20. septembrist allutati ka tsiviilvalitsus saartel. Lääne-Eesti saarte merekomandandi ametikohale määrati senine Eesti merekomandant mereväekapten Mulson.

Vaatamata andmete puudulikkusele tegi Leningradi rinde juhatus õige järelduse — alles hiljuti okupantide kauges tagalas olnud saartele pole hitlerlik väejuhatus jõudnud veel koondada suuremaid jõude ja luua saarte ulatuslikku ning tõhusat kaitset. Kuid seda puudujääki on vaenlane asunud kõrvaldama ja kiirustab saarte kaitse organiseerimisega. Seda silmas pidades oli vaja pealetungiga kiirustada. Lühikesed tähtajad, mis rinde juhatus saarte vabastamiseks andis, pidid mobiliseerima väekoondisi kiirele tegutsemisele. Rinde väed koostöös operatsiooniks eraldatavate Punalipulise Balti Laevastiku jõududega pidid vabastama Vormsi ja Muhu saare 29. septembriks, Hiiumaa 1. oktoobriks, jõudma Saaremaale 3. oktoobril ning lõpetama kogu operatsiooni 5. oktoobriks.[232]

Nendes direktiivides ilmnes vaenlase võimaluste alahindamise ning oma vägede võimete ülehindamise momente. Neis ei arvestatud seda, millist tähtsust hitlerlik väejuhatus omistas saarte, eriti aga Sõrve poolsaare enda käes hoidmisele ning nende kaitsmise võimalustele võrdlemisi väikeste jõududega. Küllaldasel määral ei arvestatud ka seda, et Punalipuline Balti Laevastik oli suuteline operatsiooniks eraldama ainult väiksemaid laevu, et nii laevastikul kui ka laskurväekoondistel tuli ületada suuri transpordiraskusi, sest peamised varustusbaasid asusid veel Leningradi ja Kingissepa lähistel. Raudteeühendus tagalabaasidega oli siis

---

[230] Борьба за Советскую Прибалтику... Книга вторая, lk. 258.

[231] KMA, f. 217, nim. 1258, s.-ü. 266, l. 313; Werner Haupt. Heeresgruppe «Nord» 1941—1945, lk. 261—262.

[232] KMA, f. 344, nim. 5554, s.-ü. 997, l. 91—92.

veel taastamisel. Lisaks sellele võisid operatsiooni normaalset kulgu mõjutada sügisesed tormid.

Leningradi rinde juhatus eraldas Lääne-Eesti saarte vabastamise operatsiooniks 8. armee, mille koosseisu pärast Eesti mandriosa vabastamist jäi 109. laskurkorpus (komandör kindralleitnant I. P. Alferov, poliitosakonna ülem polkovnik M. A. Bassovski, staabiülem polkovnik B. S. Vassiljev), 8. Eesti laskurkorpus ja 79. kindlustatud rajoon (komandant polkovnik A. V. Šaljov).[233] Õhust toetas armee tegevust 13. lennuväearmee.

109. laskurkorpus koondus Haapsalu piirkonda, et ületada Voosi ja Hari kurk, vabastada Vormsi saar ja Hiiumaa ning organiseerida nende kaitse. Seejärel pidi ta eraldama ühe oma diviisidest dessantoperatsiooniks Saaremaale, et lõpule viia saarte puhastamine vaenlasest.

Virtsu piirkonda koondunud 8. Eesti laskurkorpusel seisis ees Suure ja Väikese väina forsseerimine ning Muhu saare ja seejärel Saaremaa vabastamine.

Punalipuline Balti Laevastik eraldas Lääne-Eesti saarestiku vabastamise operatsiooniks 58 torpeedokaatrit, 13 valvekaatrit, 13 miinitraalerit, 8 soomuskaatrit ja 40 tendrit ning kaks ründelennuväe diviisi.[234] Laskurväeosade Hiiumaale ja Muhusse viimiseks jagati merejõud kahte salka — põhjapoolne 1. järgu kapteni J. V. Guskovi juhtimisel koondati Rohuküla, lõunapoolne 1. järgu kapteni G. G. Oleiniki juhtimisel Virtsu.

Operatsioonis osalevate merejõudude üldjuhiks oli kontradmiral I. G. Svjatov. Ta asus 8. armee staabi juures Haapsalus. See võimaldas operatiivselt lahendada kõiki dessantoperatsioonidega seotud küsimusi. Eri väeliikide koostöö organiseerimist soodustas ka see, et Haapsalusse saabusid Leningradi rinde staabi operatiivgrupp kindralpolkovnik M. M. Popovi juhtimisel ja laevastiku juhataja V. F. Tributs oma juhtgrupiga.

Lääne-Eesti saarte vabastamine kestis ligemale kaks kuud. Selles on selgesti eraldatavad kaks etappi: dessantoperatsioonidega alanud 1. etapp — 27. septembrist 9. oktoobrini — kestusega 12 päeva, mil edukalt saadeti dessandid kõikidele saartele ja vabastati peaaegu kogu saarestik, ning 2. etapp — 10. oktoobrist 24. novembrini — kestusega

233 KMA, f. 344, nim. 5554, s.-ü. 997, l. 94.
234 Борьба за Советскую Прибалтику ... Книга вторая, lk. 259.

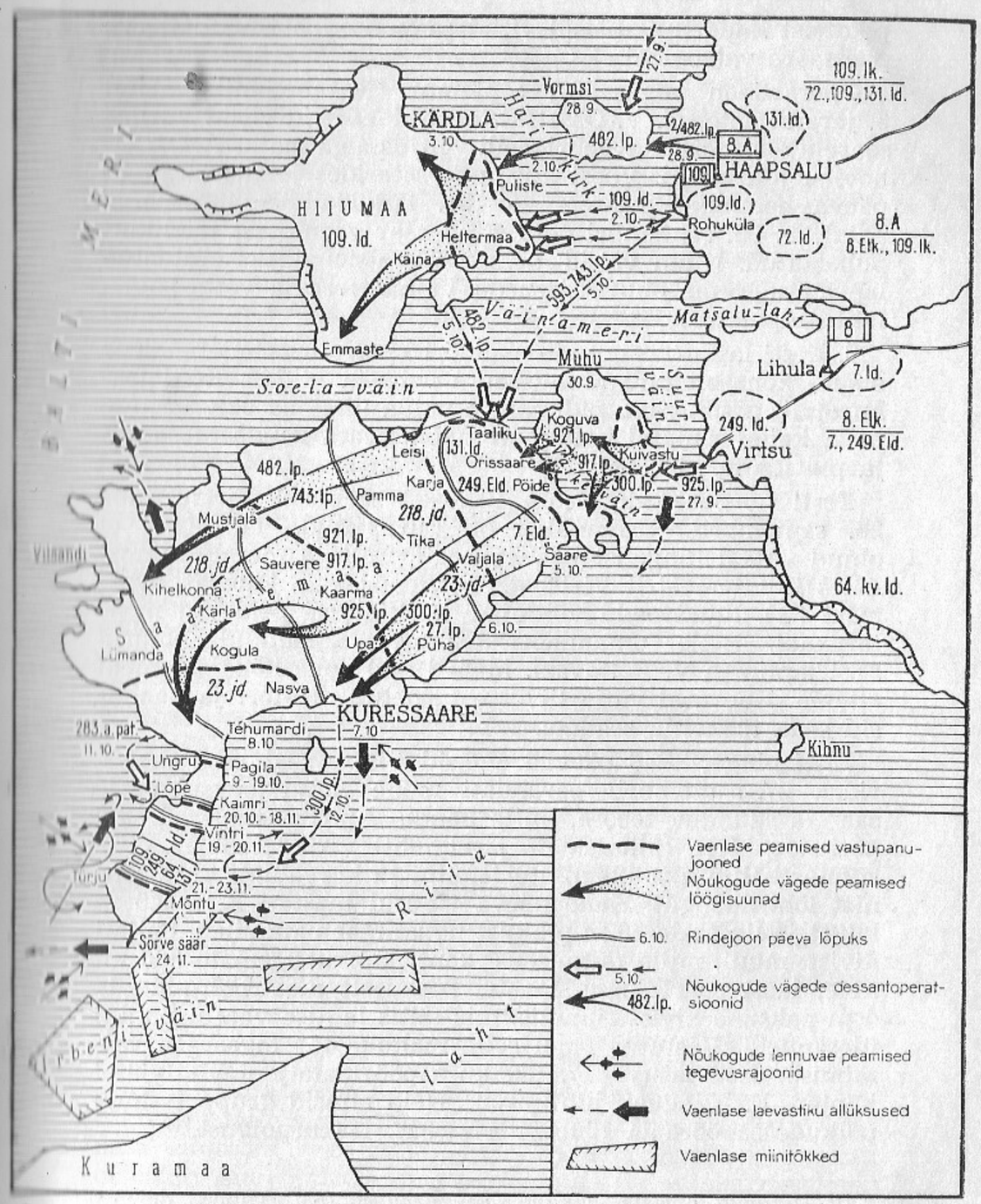

Lääne-Eesti saarte vabastamine.

poolteist kuud, mil käisid visad ja verised heitlused Sõrve poolsaare vabastamiseks.

Operatsioon algas 27. septembri varahommikul, mil 3. järgu kapten J. V. Ossetski torpeedokaatrid viisid Vormsi saarele 260. merejalaväebrigaadi võitlussalga major A. O. Leibovitši juhtimisel. Voosi kurku forsseerides jõudis järgmise päeva hommikul saarele ka 131. laskurdiviisi 482. polgu pataljon. 28. septembri õhtuks oli saar vaenlasest täielikult puhastatud. Nüüd võisid dessantoperatsioonideks eraldatud laevad suurema ohuta siseneda Väinamerre ja võtta suuna lähtesadamatesse.[235]

8. Eesti laskurkorpuse komandöri kindralleitnant L. Pärna otsuse kohaselt pidi Muhu saare vabastama 249. Eesti laskurdiviis. Esimesena pidi Suure väina ületama 925. laskurpolk, kelle esimesel pataljonil tuli hõivata Kuivastu sadam ja platsdarm saarel.

Eesti korpuse esimesed allüksused saabusid Virtsu juba 26. septembril. Sadamakai oli purustatud, läheduses ei olnud ühtegi hingelist ega ka paati, millega merele minna. Alles 12 kilomeetrit Virtsust, Piivarootsi küla lähedal, avastasid 328. luureroodu võitlejad kõrkjatesse peidetud mootorpaadi. Selle omanikeks osutusid kohalikud kalurid M. Tjaptin ja V. Poltavski. Mehed olid kohe nõus sõjamehi aitama. Kaevasid välja liivasse peidetud mootori ja hakkasid seda töökorda seadma.

Eriti pingerikkad päevad algasid Virtsu saabunud sapööridel. 27. septembril parandati mõne tunni jooksul poolsaarele suunduv teeosa, mille kaudu suurtükiväelased said positsioonidele liikuda. Seejärel tehti Virtsu sadama piirkonnas kahjutuks 42 tankitõrjemiini ja kõrvaldati kaks tonnist lõhkelaengut. Kahe päeva jooksul taastati kaks 3,5 m laiust ja ligemale 50 m pikkust puust maabumissilda, ehitati kivist muul, mille täitmiseks kanti kokku ligemale 300 m^3 kive, laoti paarikümne meetri pikkuselt meetrikõrgune ja 4 m paksune kivist rinnatis, mis täitis lahtise vaatluspunkti ülesandeid. Vastutus kogu selle mahuka töö õigeaegse valmimise eest lasus 417. üksiku sapööripataljoni võitlejatel kapten E. Kanguri juhtimisel. Neid aitasid grupp laskurpolkude sapööre ja 150 võitlejat 917. laskurpolgust.[236]

[235] История ордена Ленина Ленинградского военного округа, lk. 419.

[236] KMA, f. 1334, nim. 1, s.-ü. 36, l. 4—9.

Kuna operatsiooniks valmistuvaid väeosi lahutas vaenlasest umbes 8 km laiune Suur väin, siis ei olnud tema jõududest ja kavatsustest lähemaid andmeid. Et ta aga olemas oli, seda said tunda forsseerimiseks valmistuvad väed 27. septembri keskpäeval. Põhja poolt ilmusid silmapiirile 11 kaatrit. Neid peeti esialgu omadeks. Jõudnud väina keskele, avasid nad ootamatult sadama pihta tule. Tulistama hakkas ka vaenlase suurtükivägi Muhust. Algas suurtükiväe duell, mis kestis üle kümne minuti. Sadama piirkonda langes umbes 500 mürsku, kuid suuremaid kahjustusi need ei tekitanud. Kolm eemalduvat laeva said tabamuse.

Alustati vaenlase luuret.

Ööl vastu 28. septembrit puhus 6-palline tuul ja laine käis kõrgelt. Vaatamata sellele sõitsid 11 valitud luurajat vastremonditud mootorpaadil merele ja jõudsid peagi Lalli piirkonnas Muhu ranna lähedale. 200 meetrit rannast seisati mootor ja edasi liiguti juba aerude abil. Niipea kui vesi ulatus vööni, hüppasid esimesed luurajad seersant A. Puki juhtimisel vette. Randa jõuti vaenlasele märkamatult. Kohalike elanike ja külast võetud vangi seletuse järgi asus Muhus kaitsel 23. jalaväediviisi 67. rügemendi 1. pataljon umbes 400-mehelises koosseisus. Kaitseehitisi rajati peamiselt Kuivastu piirkonda. Rannajoont valvasid pidevalt liikuvad patrullid. Staap pidi asuma Lehtmetsa külas. Valgenemisel pöörduti vangi ja luureandmetega tagasi Virtsu.[237]

Vaenlase vaatlusega olid eelkõige tegevad suurtükiväelased oma optiliste vaatlusvahenditega. Suure väina kaldal Virtsu piirkonnas olid tulepositsioonidele asunud 779. suurtükiväepolk alampolkovnik A. Pooluse, 23. suurtükiväepolk alampolkovnik K. Uibo, 85. korpuse-suurtükiväepolk alampolkovnik I. Boiko ja korpust toetav 51. kahuribrigaad polkovnik I. Patiforovi juhtimisel. Kokku oli ligi 200 suurtükki. Peale selle valmistus Muhu saarele tulelööke andma ka 30. kaardiväe reaktiivmiinipildujate polk. Lai veeväli raskendas tunduvalt Muhus kaitset organiseeriva vaenlase jälgimist, tema tulepunktide ja kaitseehitiste asukoha kindlakstegemist. Et tagada dessandile tõhus tuletoetus, otsustati juba esimeste kaatritega saata Muhusse nii suurtükiväe vaatlejaid kui ka olukorda ja märke paremini hinnata suutvaid vanemaid suurtükiväekomandöre. Samuti otsustati suurtükitule avamise algus- ja ülekandesignaal

[237] KMA, f. 1334, nim. 1, s.-ü. 36, l. 7.

anda merelt, siis kui esimesed dessantlaevad lähenevad väina vaenlasepoolsele kaldale.

Ööl vastu 29. septembrit oli vaikne ja meile juba tuttavad kalurid viisid Muhusse uue 14-mehelise luuregrupi nooremleitnant K. Salmi juhtimisel. Need mehed jäid saarele ka järgmiseks päevaks. Grupp läks kuni 6 km rannast kaugemale ja jälgis vaenlase liikumist Hellamaa—Liiva teel. Raadio teel saabuvatest ettekannetest selgus, et vaenlane tõi saarele abivägesid ja Lehtmetsas asub tõepoolest saarel olevate vägede staap.

249. Eesti laskurdiviisi väeosades toimusid samal ajal partei- ja komsomolikoosolekud, kus igakülgselt arutati eelseisvate ülesannetega seotud probleeme. Neid oli aga küllaga, sest nii laia vesitõkke ületamisega ei olnud võitlejad ja komandörid varem kokku puutunud.

Seoses allüksuste jaotamisega väina ületamise reiside ja kaatrite vahel paigutati ümber ka partei- ja komsomolijõude. Dessantoperatsiooni iseärasused dikteerisid, et igal kaatril oleks minimaalselt 5—10 kommunisti ja 7—10 kommunistlikku noort. Kaatrile määrati partei ja komsomoli grupiorganisaator ning nende asetäitjad. Neid kõiki instrueerisid diviisi poliitosakonna ja polkude ning pataljonide poliitaparaadi töötajad.[238]

Eesti NSV mandriosa vabastamise ajal parteisse vastuvõetuile anti kätte parteipilet või kandidaadikaart. Koostati välklehti. Lahingu eel andis korpuse juhtkond välja lendlehe saarte elanikkonnale, milles kutsuti üles igati abistama Punaarmeed, organiseerima relvastatud gruppe ja kaitsma rahva vara taganeva vaenlase eest. «Vabastame saarlased!», «Edasi Saaremaale!» olid kõikide vestluste ja poliitinformatsioonide juhtloosungid.

925. laskurpolgus kutsus polgukomandöri asetäitja major A. Palm kokku parteiaktiivi, tegi kommunistidele teatavaks lahinguülesande ning juhtis tähelepanu dessantoperatsiooni raskustele. Kommunistidelt nõuti võitlust nn. veekartuse vastu, mida sõjameeste hulgas täheldati. Aktivistid pidid sisendama võitlejaisse veendumust, et dessantlaste üle mere viijaiks on kogenud mereväelased ja väina ületamine õnnestub kindlasti. Otsekui selle kinnituseks rõhutati, et kommunistid ja kommunistlikud noored võtavad operatsioonile kaasa partei- ja komsomolipileti. Peale major A. Palmi kõnelesid aktiivil veel 1. pataljoni parteiorganisatsiooni sekretär vanemleitnant Albert Vesper, pataljoni komsomoliorganisatsiooni sekretär nooremleitnant Vello Valge ja polgu komsomoliorganisaator leitnant Erich Kiisa.[239] Järgnevalt kontrolliti, kuidas iga allüksus, relvatoimkond ja võitleja teadis oma lahinguülesannet.

Jõudis kätte 29. septembri õhtupoolik. Meri oli veel vaikne, kuid loodusmärgid näitasid tormi lähenemist. Sapööride taastatud Virtsu sadama kai äärde saabus 11 torpeedokaatrit 3. järgu kapteni J. Ossetski juhtimisel. Olgugi et esialgsete plaanide kohaselt oleks tulnud operatsiooni alustada järgmisel hommikul, tegi korpusekomandör kindralleitnant L. Pärn julge ja väljakujunenud olukorras kõige õigema ning Suure väina ületamisel maksimaalse edu kindlustanud otsuse — alustada forsseerimist kohe.[240] Eesmärgiks oli tabada vaenlast ootamatult, paisata öö jooksul Muhusse võimalikult rohkem jõude, läbida saar, hõivata Muhut Saaremaaga ühendav tamm ja luua selle tähtsa ühendustee katteks sillapea Saaremaa idarannikul.

Kaatritele asumiseks kulus 925. laskurpolgu 1. pataljonil kapten Aleksandr Belovi juhtimisel vaevalt veerand tundi. Juba kell 19.15 alustas kaatrite rivi täiskäigul liikumist kauguses mustava ranna suunas. Suurtükiväe vanematest komandöridest sõitsid kaasa 779. suurtükiväepolgu komandör alampolkovnik A. Poolus ja korpuse suurtükiväestaabi ülem polkovnik F. Paulman. Täpselt kell 19.22 andis viimane merelt signaali viieminutilise suurtükitule löögi andmiseks Muhu kaldale. «Mõne sekundi pärast, nii nagu oli planeeritud, anti meie kaldalt võimas kogupauk. Sadade suurtükkide mürin kandus piksena mitmekordselt kaikudes üle mere. Väina kohal sähvisid «katjuušade» mürskude tulejooned. Vihisedes ja kõmades lendasid rasked mürsud. Hetke pärast tõusid randumispiirkonnas sajad mullasambad, kogu ümbruskonda katsid suits ja tolm, puhkesid tulekahjud... Hitlerlased olid segaduses. Nende suurtükid vaikisid. Samal ajal kihutasid kaatrid kalda poole.»[241]

Vaenlane avas tule alles siis, kui kaatritel oli jäänud kaldani veel vaid mõnisada meetrit. Tulele saarelt vastasid

---

[238] KMA, f. 217, nim. 1217, s.-ü. 604, l. 103.

[239] A. Pusta ja P. Izmestjev. Lahingutes Nõukogude kodumaa eest, lk. 102—103; A. Pähklimägi. Julgete päralt on võit. Tallinn 1966, lk. 22.

[240] Lembit Pärn. Sõjakeerises, lk. 160—161.

[241] F. Paulman. Tuli ja manööver, lk. 226.

meremehed ja dessantlased omapoolse tulega suurekaliibrilistest pardakuulipildujatest ja teistest automaatrelvadest. Leitnant Zamurajevi kaatri kuulipildur Kodin pani täpse tulega vaikima kaks vaenlase tulepunkti.[242] Mitu vaenlase mürsutabamust sai Nikolai Bajukovi torpeedokaater. Vigastused parandati võitluse käigus ja lahinguülesande täitmist jätkati. Selle kaatri pootsman Vassili Grigorjev, kes oli saanud haavata mõlemast jalast, ei lasknud end enne evakueerida, kui dessantlaste ülevedu väinast oli lõppenud.[243]

Vaenlase tule all kaatrid randusid ja algas dessandi saatmine Kuivastu sadamasillale ning sellest põhja pool madalasse kaldavette. Sealjuures sai surmavalt haavata pataljonikomandör kapten A. Belov. Tema kohuseid platsdarmi hõivamisel hakkas täitma vanemleitnant Aleksei Petrov, kes esimeste hulgas randus kaatril, millel asus ka osa dessandi juhtgrupist — polgu agitaator Friedenthal Sepp, korpuse poliitosakonna instruktor major Adolf Tamm, pataljoni komsomoliorganisatsiooni sekretär nooremleitnant Vello Valge ja leitnant Georg Soo oma luurajatega.

Luurajad läksid Kuivastu sadamasillalt rünnakule hüüdega: «Edasi, kaardiväelased!» Vaenlase tulepunktidele avas raskekuulipildujatule vanemseersant V. Sisask. Kui vaenlase ajutiselt tugevneva tule tõttu ähvardas rünnak takerduda, sööstis ette polgu agitaator F. Sepp ja innustas võitlejaid oma eeskujuga.

Esimeste ründajate hulgas oli nooremseersant Nikolai Matjašin. Käigul kergekuulipildujast tulistades sundis ta vaikima kaks vaenlase kuulipildujat ja viis rivist välja kaatreid tulistava hitlerlaste 75-mm suurtüki meeskonna. Hiljem, kaldast kaugemal hävitas ta veel seitse vaenlase automaaturit. Saanud haavata, ei lahkunud ta enne lahingust, kui platsdarm saabuvate allüksuste maaletulekuks oli kätte võideldud. Nikolai Matjašinile anti Nõukogude Liidu kangelase nimetus.[244]

Nõukogude Liidu kangelase nimetus anti ka rühmakomandör leitnant Albert Repsonile, kes paistis silma vapruse ja juhtimisoskusega. Kui kaater jõudis madalasse rannavette, tormas A. Repson esimesena kaldale, innustades oma eeskujuga rühma võitlejaid kiiremini vaenlase tulepunkte hävitama. Et ta seejuures mõlemast käest haavata sai, sellest ei rääkinud ta esialgu kellelegi. Tema rühma võitlejad hõivasid vaenlase eesmised kaevikud. Seejärel lõid nad oskuslikult juhitud tule ja manöövriga tagasi ülekaaluka vaenlase vasturünnaku Hellamaa suunast, sundides hitlerlased põgenema.[245] Rühma võitlejatest paistsid eriti silma rühmavanem vanemseersant Paul Vahtraorg paljude julgete manöövrite initsiaatorina, nooremseersant Oskar Kukk piiritu julgusega ning saarlasest reavõitleja Evald Köster, kes läksid käsitsivõitluseni oma sünnimaa orjastajatega.

Samal ajal, kui Kuivastus algas lahing platsdarmi pärast, asus amfiibidel Muhu poole teele ka dessandi teine ešelon eesotsas 925. laskurpolgu komandöri alampolkovnik Hans Viritiga. Tänu vaiksele ilmale viis 283. üksiku eriotstarbelise pataljoni komandör major Mihhail Knjazev oma 90 amfiibautot õnnelikult üle väina. Nende Muhusse saabumisel oli juba pime. Kaldale jõudnud, võtsid uued allüksused käigult sisse oma kohad esimese ešeloni lahingukordades. Randumisel enamikus läbimärjaks saanud 1. pataljoni võitlejatele oli nende saabumine suureks toetuseks.

Kell 21 kandus lahing Kuivastu piirkonnast kaugemale. 925. laskurpolgu 1. pataljon oli hõivanud Muhu saarel tugiala, mis ulatus piki kallast kolme ja sügavuti kahe kilomeetrini. Hellamaalt vasturünnakut sooritavad hitlerlased löödi tagasi Võlla juures. Lahingu alguses Lõpe rannas maabunud 328. üksiku luureroodu grupp seersant Bernhard Palmisti juhtimisel hõivas Lehtmetsa küla ja purustas seal paiknenud vaenlase staabi. Kesköösks oli ka Hellamaa vabastatud.[246]

Vägede vedu üle Suure väina jätkus pidevalt. Teise reisi ajal alustas tööd parv ja Muhusse hakati toimetama rasket lahingutehnikat. Kesköösks oli saarele toodud 21 väli- ja 4 liikursuurtükki. Ainult transpordivahendite üleviimisele ei saadud veel mõelda — mürsud, miinid ja muu laskemoon tuli võitlejatel saare sisemusse tungides oma õlgadel kaasas kanda.

Piki Hellamaa—Liiva teed edasitungivatel 925. laskurpolgu allüksustel oli Muhu öölahingus hitlerlaste gruppidega palju ootamatuid kokkupõrkeid. Korduvalt astuti vaenlase positsioonidel lähivõitlusse. Tulevõitlust peeti rasketes tingimustes. Miinipilduritel polnud pimedas kerge

---

[242] Борьба за Советскую Прибалтику... Книга вторая, lk. 262.
[243] B. Tamm. Eesti rahva võitlusteest Suures Isamaasõjas (1941—1945). Tallinn 1959, lk. 122.
[244] EKPA, f. 32, nim. 6, s.-ü. 15, l. 49—50.
[245] EKPA, f. 32, nim. 6, s.-ü. 15, l. 109—110.
[246] KMA, f. 1334, nim. 342907, s.-ü. 7, l. 58—59.

vaenlast tabada, kuid esimeste hulgas saarele tulnud leitnant A. Lingi ja vanemseersant V. Aigro miinipildurite miinid leidsid ikkagi märgid.[247] Kangelasena langes oma võitluspostil 307. tankitõrjedivisjoni patareikomandör Gervan Niiholm.

Erakordse julguse poolest sai tuntuks kommunistlik noor, sanitar Maria Vitsut, kes hoolitses haavatute eest ja kandis ka padruneid tuleliinile. Mitmekümneni ulatus nende mehiste haavatute arv, kes ei lahkunud võitlejate ridadest enne, kui lahing Muhus oli võidetud. Sellised olid reamehed August Frantsuzov ja August Tiider, 1. pataljoni vanemadjutant kapten Pjotr Malõšev ning paljud teised.[248]

Kella kahe paiku öösel algasid otsustavad lahingud Viira ja Liiva ümbruses. Siin lülitusid lahingusse juba major Aleksei Irhini 2. pataljoni võitlejad. Hitlerlaste vastupanu murti oskuslike manöövritega tiibadelt ja julgete rünnakutega rindelt. Hommikupoole ööd tõmbusid nende terveksjäänud grupid kiiresti Muhust Saaremaale. Selleks ajaks saarele jõudnud tankid ja amfiibautod alustasid otsekohe jälitamist, kuid taanduvate gruppide kannul Saaremaale tungida siiski ei õnnestunud. Veel enne kui meie eesmised allüksused tammile jõudsid, lasksid hitlerlased selle mitmest kohast õhku. Pealegi hoiti tammi Väikese väina vastaskaldalt pideva tule all.

30. septembri hommikul kella seitsmeks jõudsid 925. laskurpolgu allüksused, kes öö jooksul olid edasi liikunud üle 20 kilomeetri, välja Muhu läänerannikule. Samal päeval puhastati saar viimastest vaenlase riismetest. Muhu oli vaba. See oli suurepärane võit.

«Raske on ülehinnata selle edu operatiivset tähtsust,» kirjutab tolleaegne Leningradi rinde staabiülem, Nõukogude Liidu kangelane armeekindral M. Popov. «Muhu hõivamisega saime lähteplatsdarmi sissetungiks arhipelaagi suurimale saarele — Saaremaale. Peale selle said Balti laevastiku laevad nüüd Suure väina kaudu väljapääsu Riia lahele ja võisid tunduvalt vabamalt manööverdada.»[249]

Korpuse väeosade koondamine saarele jätkus. Järsult halvenenud ilma ning kaatrite ja puksiiride kütteaine nappuse tõttu oli see küllaltki raske ja keeruline ülesanne.

[247] A. Repson. Muhumaa mürisev öö. — Vabastamislahingutes, lk. 267.

[248] V. Külaots. Uraalidest Kuramaani, lk. 214, 217.

[249] М. Попов. Мы вернулись! — К берегам янтарного моря, lk. 433.

Vaatamata sellele oli korpus enamiku suurtükiväe ja teiste tugevdusjõududega 4. oktoobriks väina ületanud.

Samal ajal, kui 8. Eesti laskurkorpus hõivas trampliini hüppeks Saaremaale ja koondas Muhusse jõudusid, valmistusid kindralleitnant I. P. Alferovi 109. laskurkorpuse väeosad dessandiks Hiiumaale. Võrreldes 925. laskurpolgu võitlejatega olid nad mõnevõrra soodsamas olukorras, sest Rohuküla sadamasse jõudsid laevad mitu päeva enne Hiiumaa dessantoperatsiooni algust. Seal organiseeriti kohtumisi laskurüksuste ja torpeedokaatrite komandöride ning meeskondade vahel. Näiteks 456. laskurpolgus esines rea- ja seersandikoosseisu ees selgitava sõnavõtuga torpeedokaatrite grupi komandör Nõukogude Liidu kangelane 3. järgu kapten V. P. Gumanenko, kes iseloomustas üksikasjalikult torpeedokaatrit kui võimast relva ja tõi näiteid Balti meremeeste lahingukangelaslikkusest. Punaväelastele anti näpunäiteid, kuidas torpeedokaatril ja maabumisel käituda.

Dessandi algus oli määratud 1. oktoobrile, kuid lükkus tormise ilma tõttu päeva võrra edasi. See oli keeruline ja riskantne ettevõtmine, sest Väinameri on lai ja maale saadetaval dessandil puudus suurtükiväe toetus. Kogu lootus tuli panna lennuväe aktiivsele tegevusele.

2. oktoobril kell 7 hommikul väljusid Rohuküla sadamast 3. järgu kapteni V. P. Gumanenko juhtimisel torpeedokaatrid, mille pardal oli kaks pataljoni 109. laskurdiviisist (komandör kindralmajor N. A. Truškin, poliitosakonna ülem alampolkovnik B. N. Patrin, staabiülem alampolkovnik J. N. Atroštšenko), ning suundusid Hiiumaa rannikule.[250]

Kaldale lähenemisel võttis kaatreid vastu vaenlase suurtüki-, kuulipilduja- ja automaadituli. Kuid samal ajal ilmus vaenlase positsioonide kohale ka meie lennuvägi. Pommitajate ja ründelennukite katte all hakkasid dessantlased maale minema.

Esimesena hakkas Hiiumaa kaldavetes dessanti maale saatma kaptenleitnant Aleksandr Obuhhovi kaatrite lüli, kelle pardal oli 240 dessantlast. Julgelt lähenes vaenlase tule all kaldale ja saatis dessandi maale mitšman Ivan Larini kaater. Esimeste Heltermaa randumissillani jõudnute seas oli ka leitnant Pavel Tšalovi kaater. Pärast dessandi maalesaatmist alustas ta võitlust Soela väina poolt lähenevate vaenlase laevadega ja lõi need tagasi. Nimetatud komandö-

[250] KMA, f. 217, nim. 1217, s.-ü. 604, l. 125; s.-ü. 652, l. 368.

rid paistsid silma ka hilisemas Saaremaa vabastamise operatsioonis ja kõigile kolmele anti Nõukogude Liidu kangelase nimetus.[251]

Olles hõivanud Heltermaa sadama ja laiendanud platsdarmi selle ümbruses, kindlustas dessant päeva teiseks pooleks 109. laskurdiviisi 602. ja 456. laskurpolgu täieliku maalesaatmise koos suurtükiväega. Koondades kiiresti oma jõud, alustas kindralmajor N. A. Truškin kohe pealetungi kahes suunas. 602. laskurpolk alampolkovnik P. D. Putjatini juhtimisel liikus piki Hiiumaa lõunarannikut ja vabastas õhtuks Käina. Major A. D. Melehhini 456. laskurpolk arendas aga pealetungi piki saare ida- ja kirderannikut ning jõudis õhtuks Partsi piirkonda, kust Kärdlani jäi veel ainult 8 kilomeetrit.

Teatud määral soodustas 456. laskurpolgu edasiliikumist 131. laskurdiviisi 482. laskurpolgu dessantsalga tegevus. See alustas kaluripaatides teekonda Hiiumaale Vormsi saarelt. Tormist ilma trotsides ületati Hari kurk ja pärast lühikest lahingut loodi platsdarm Puliste rajoonis, s. o. Kärdla suunda kaitsva vaenlase tagalas.[252]

3. oktoobril pealetungi jätkates vabastati Kärdla ja viidi lõpule kogu Hiiumaa puhastamine fašistlikest okupantidest. See laiendas tunduvalt Punalipulise Balti Laevastiku tegevussfääri. Hitlerlased olid sunnitud oma kaatrid ja dessantpargased Väinamerest ära viima. Lähteala sissetungiks Saaremaale avardus märgatavalt.

Punaarmee üksustel tekkis Hiiumaal kohaliku saarerahvaga tihe kontakt. 109. laskurdiviisi poliitorganid aitasid äsja moodustatud partei- ja nõukogude organitel tööd alustada. Nende juhtimisel osutas saarerahvas vabastajaile igakülgset abi. Näiteks esimestel päevadel pärast saare vabastamist oli tormise mere tõttu raskusi varustuse ja toiduainete saarele toimetamisega. Kohalikud võimud organiseerisid sõjaväeosade varustamist toiduainetega majandite arvel, kust omanikud olid koos okupantidega lahkunud.[253]

Kuna Muhu saare vabastamise käigus platsdarmi hõivamine Saaremaa idarannikul ei õnnestunud, alustas 8. Eesti laskurkorpus plaanipäraseid ettevalmistusi Väikese väina forsseerimiseks. Ööl vastu 1. oktoobrit saadeti 925. laskur-

[251] Н. К. Смирнов. Матросы защищают родину. Москва, 1962, lk. 237—238.
[252] История ордена Ленина Ленинградского военного округа, lk. 420—421.
[253] KMA, f. 217, nim. 1217, s.-ü. 652, l. 360.

polgust välja laskurrood, et hõivata Muhut Saaremaaga ühendav tamm ja sillapea selle lõpus. Vanemleitnant A. Sepmani juhtimisel liiguti piki tammi edasi peaaegu 2,5 km ja jõuti kesköösks kolmanda purustuseni tammis. Vaenlase tugeva tule tõttu sealt edasi enam ei saadud. Rood kaevus. Järgnevatel päevadel andis ta väärtuslikke andmeid vaenlase tulesüsteemi kohta Orissaare lähistel.[254]

Samal ööl saadeti seitsmel amfiibautol üle Väikese väina tugevdatud luuregrupp vanemleitnant Aleksander Lutsula juhtimisel. Grupi ülesandeks oli teostada lahinguluuret Käru ja Ula—Talila piirkonnas. Tugeva vastutuule tõttu randuti alles hommikul kella 7 paiku. Vaatamata raadio teel antud täiendavale käsule: tuua dessantgrupp tagasi — naasid amfiibautod tühjalt. Vanemleitnant A. Lutsula jäi koos 38 mehega vastaskaldale. Ööl vastu 2. oktoobrit saadeti küll vanem Kalderi luurajad paadiga gruppi otsima, kuid tugeva valve ja tõkketule tõttu ei õnnestunud randuda. Nagu hiljem selgus, oli grupp eelmise päeva jooksul avastatud ja ümber piiratud. Lahingus sai osa mehi surma, osa langes vangi, osa aga varjas ennast kõrkjates ja madalas kaldavees peaaegu neli ööpäeva — kuni Saaremaa dessantoperatsiooni alguseni.[255]

Enne otsustavate operatsioonide algust 2. oktoobril vabastas 921. polgu 6. laskurrood vanemleitnant E. Tetlovi juhtimisel Kõinastu laiu, kust hitlerlased kuuel kaatril Saaremaale taandusid. Saaremaa rannikul vaenlane nendel päevadel erilist aktiivsust ei ilmutanud, tulistas vaid suurtükkidest ja miinipildujatest Nautse piirkonda Muhu saarel ja tammi.

Saaremaa vabastamine tehti ülesandeks 8. Eesti laskurkorpusele, kelle operatiivalluvusse pärast dessantide maalesaatmist pidi minema ka 109. laskurkorpuse 131. laskurdiviis. Operatsioon kavandati küllaltki ulatuslik — Saaremaa idaosa ligemale 50 km pikkusele rannikualale Triigi lahest kuni Kõiguste laheni. Sealjuures pidid Punalipulise Balti Laevastiku ujuvalused 131. laskurdiviisi kohale tooma Rohuküla ja Orjaku sadamast ning maale saatma Triigi sadama ja Taaliku piirkonnas. 8. Eesti laskurkorpus pidi tungima Saaremaale kolmes kohas Väikest väina forsseerides ja Muhu tammi kasutades ning saatma dessandi maale Kõiguste lahes. Vahetult enne ope-

[254] EKPA, f. 79, nim. 1, s.-ü. 224, l. 148.
[255] Sealsamas.

ratsiooni algust dessantide saatmisest Triigi ja Kõiguste lahte loobuti, sest endiselt oli raskusi laevade kütusega, mille juurdevedu Soome lahe kaudu oli miiniväljade tõttu raske.

Vahetud ettevalmistused Saaremaale sissetungiks algasid 3. oktoobril, mil korpusekomandör kindralleitnant L. Pärn otsustas ületada Väikese väina mõlema diviisiga esijärgus ja saata esimese ešelonina Saaremaale 249. laskurdiviisist kaks ja 7. laskurdiviisist ühe laskurpataljoni. Edu arendamiseks saarel pidid diviisid moodustama liikuvad eelsalgad.

Sama päeva õhtuks asusid esimestena väina ületama määratud väeosad Muhu saare läänekaldal lähtepositsioonidele: 921. laskurpolk Koguva—Rootsivere, 917. laskurpolk Linnuse—Aljava piirkonda ning 300. laskurpolk metsa Suuremõisast lõuna pool. 354. laskurpolgu 2. pataljon koondati Kuivastusse, kus ta hakkas valmistuma dessandiks Kõiguste lahte.

Suurtükiväe tuletoetus jäi seekord võrdlemisi tagasihoidlikuks. Tormise ilma tõttu jõuti 4. oktoobri õhtuks Muhusse viia üksnes 779. suurtükiväepolk, 23. suurtükiväepolgu 2. divisjon, 51. haubitsabrigaadist ainult kaksteist 152-mm haubitskahurit ja 30. kaardiväe miinipildujapolgust seitse «katjuušat», kokku umbes 60 suurtükki ja kuni 170 miinipildujat.[256] Seega võisid laskurallüksused esimestel lahingutundidel pärast väina ületamist arvestada võrdlemisi nõrka tuletoetust — tuli loota miinipildujate tulele, mida nende väikese kaalu tõttu oli võimalik väinast üle vedada paatides.

Väeosade isikulist koosseisu innustasid eelseisvate lahinguülesannete täitmisele mandril saavutatud võidud ja lahingute edukas kulg Hiiumaa ning Muhu saare vabastamisel. Võitlejad tajusid kollektiivset jõudu, mis süvendas võiduusku. Selle veelgi paremaks mõistmiseks oli neile abiks poliittöötaja selgitav sõna. Poliitorganite loosung «Puhastame saared hitlerlastest, paiskame vaenlase merre, viime lõpule Nõukogude Eesti vabastamise» innustas iga ohvitseri ja reavõitlejat ülesseatud eesmärke saavutama.[257]

Erilist tähelepanu pöörati kommunistide õigele ja otstarbekohasele jaotusele allüksuste vahel. Lahingutes mandril ja Muhu saarel oli rivist välja langenud palju kommuniste. Samal ajal olid väeosade parteiorganisatsioonid täienenud uute võitlejatega. Näiteks langes 249. Eesti laskurdiviisis ajavahemikul 17. septembrist kuni 4. oktoobrini rivist välja 70 kommunisti, kuid samal ajal võeti parteisse vastu 240 seltsimeest.[258] See võimaldas Saaremaa vabastamise alguseks taastada parteiorganisatsioonid kõigis allüksustes. Kommuniste jätkus igasse väina ületavasse paati, igasse relvameeskonda.

Esimeses ešelonis väina ületavate pataljonide juurde määrati polkude poliitaparaadi ja diviiside poliitosakondade vastutavad töötajad. Näiteks 249. laskurdiviisis määrati poliitosakonna agitaator vanemleitnant Aleksander Lutus Muhu tammi piirkonda, kus ta pidi hoolitsema üksuste plaanipärase edasiliikumise eest, ühtlasi tegema agitatsioonitööd mööduvate allüksuste sõjameeste hulgas — informeerima lahingute käigust Saaremaal, andma edasi teateid eesrindlike allüksuste tegevusest ja kangelastegudest. Kapten Arnold Adasson sai ülesande tagada koostöö laskurallüksuste, tankide ja suurtükiväe vahel. Kapten Leonid Lentsmani ülesandeks oli poliittöö formeeritavas eelsalgas selle kogunemiskohal. Täiendavaid ülesandeid täitsid ka parteikomisjoni vastutav sekretär major Heinrich Laura, poliitosakonna ülema abi komsomolitöö alal kapten Viktor Uibo, poliitosakonna instruktorid kaptenid Oskar Pärn ja August Pork.[259]

Väikese väina forsseerimine algas 5. oktoobri pimedal varahommikul. Kell 4.20 alustas Ahenda nukilt Ula-Talila suunas väina ületamist 7. Eesti laskurdiviisi 300. laskurpolgu 2. pataljon kapten E. Ströhmi juhtimisel. Väin ületati 45 vineerist sapööripaadiga, igas 10 meest. Puhus nõrk loodetuul, mida sõudjad pidid arvestama, et ettenähtud randumiskohast mitte kõrvale triivida. Esialgu oli teejuhiks ainult tavaline taskukompass. Kell 4.40 avas suurtükivägi tule, andes esimese tulelöögi üle merelolijate peade Saaremaa kaldale Ula-Talila, Kanissaare ja Kõrkvere küla piirkonda.[260]

Kui kapten E. Ströhmi pataljon oli jõudnud Väikese väina keskele, alustasid väina ületamist ka 249. Eesti laskurdiviisi väeosad: 921. laskurpolgu 2. pataljon major B. Ploomi juhtimisel Koguva—Rootsivere rannast Maasi suunas ja 917. laskurpolgu 3. pataljon kapten V. Klassmani juhtimisel Muhu tammist 1—1,5 km kagu pool. Piki Muhu

---

256 F. Paulman. Tuli ja manööver, lk. 231.
257 KMA, f. 217, nim. 1217, s.-ü. 604, l. 110.
258 KMA, f. 217, nim. 1217, s.-ü. 604, l. 102.
259 Sealsamas, l. 145.
260 KMA, f. 1058, nim. 1, s.-ü. 178, l. 7.

tammi alustas sissetungi Saaremaale polgu 1. pataljon major G. Karaulnõi juhtimisel. Ka 249. diviisi pealetungiribas avas suurtükivägi tule alles siis, kui paadid olid juba mitukümmend minutit merd kündnud, — kell 5.20.[261]

Saaremaa randa jõudsid kapten E. Ströhmi esimesed võitlejad kell 5.30, major B. Ploomi pataljon kell 6.05 ja paarkümmend minutit hiljem kapten V. Klassmani mehed.[262] Kuna Väikese väina forsseerimine algas edukalt, siis kutsuti Kuivastu reidile väljunud kaatrid 354. laskurpolgu võitlejatega, kes pidid dessandi teostama Kõiguste lahte, tagasi sadamasse.

Kell 6 algas Punalipulise Balti Laevastiku laevadelt Taaliku sadamast loode pool, Haapsa rannas ka 131. laskurdiviisi (komandör kindralmajor P. L. Romanenko, poliitosakonna ülem alampolkovnik A. P. Kuzmin, staabiülem polkovnik J. S. Žigarev) dessandi maalesaatmine. Dessant oli eelmisel õhtul alustanud mereteekonda Rohuküla sadamast.[263]

Esimese ešeloni allüksuste Saaremaale saatmisega pooletunniste vaheaegadega ligi 20 km pikkuse rannariba eri paikades, mis asusid üksteisest 5—6 km kaugusel, taheti vaenlast desorienteerida ja tema ridades segadust tekitada. Pealetungirinde tiibadel varem algava lahingutegevusega taotleti ka vaenlase vastupanuvõime nõrgendamist Muhu tammi piirkonnas, kus hitlerlaste kaitse oli kõige tugevam. Kuivõrd neid eesmärke saavutati, selgub Lääne-Saksa ajaloolase Werner Haupti sõnadest, et 8. armee maabumine laial rindel sidus juba esimestel tundidel nii palju Saksa jõude, et ulatuslik vastupealetung polnud võimalik.[264] Vaenlase vastupanu halvas ka võimas rünnakuhoog, millega Saaremaal randunud allüksused lahingusse sööstsid.

300. laskurpolgu võitlejate esimeseks ründeobjektiks oli hitlerlaste allüksus paesse uuristatud kaevikus Käru talu lähedal künkal, kaldast ainult 100 meetri kaugusel. Vaenlane püüdis automaatrelvade ja miinipildujа- ning suurtükitulega ründajaid peatada, kuid see ei läinud tal korda. Käigult tulistades ja vaenlase kaevikut tule all hoides lähenesid 5. laskurroodu luuremehed — nooremleitnant A. Allik, vanem I. Matsov, võitlejad K. Luiker, O. Priimägi, V. Urb, V. Tamberg ja teised fašistide positsioonile ja vallutasid selle tormijooksuga. Üht vaenlase kuulipilduja-

[261] KMA, f. 1334, nim. 1, s.-ü. 42, l. 15—16.
[262] KMA, f. 1058, nim. 1, s.-ü. 44, l. 9; f. 1334, nim. 1, s.-ü. 32, l. 274.
[263] KMA, f. 344, nim. 5554, s.-ü. 1098, l. 6.
[264] Werner Haupt. Heeresgruppe «Nord» 1941—1945, lk. 262.

meeskonda tabas rühmakomandöri A. Alliku visatud granaat. Kohe selle järel hävitas tema automaadivalang veel kolm hitlerlast. 5. roodu, eriti selle luurerühma edukas tegevus tagas kogu pataljoni kiire randumise. Vaenlase järgnevaid positsioone rünnati juba 2. pataljoni parteiorganisaatori vanemleitnant E. Sõgeli juhtimisel, kes ajutiselt asendas lahingus haavata saanud roodukomandöri vanemleitnant F. Kalinkinit.

Peagi määrati uueks 5. laskurroodu komandöriks nooremleitnant August Allik, kes energilise, julge ja algatusvõimelise ohvitserina oli silma paistnud juba Eesti NSV mandriosa vabastamisel. Tema juhtimisel täitis rood ühe pataljonile antud põhiülesannetest — lõikas läbi kaldast 2 kilomeetri kaugusel oleva Uuemõisa—Kõrkvere tee, millega oluliselt ahendas vaenlase manööverdamisvõimalusi. Peagi lähenesid Uuemõisa poolt vaenlase veoautod jalaväega. Arenenud lähivõitluses hävitas A. Alliku rood ligi 100 hitlerlast ja sai sõjasaagiks kolm vigastatud ja kaks korras veoautot. Värske roodukomandör sai haavata, kuid jätkas mehiselt roodu juhtimist ja hoidis hõivatud positsioonid enda käes kuni polgu teiste allüksuste järelejõudmiseni. Päeva teisel poolel tungis A. Alliku rood osavalt sooritatud haardemanöövriga Kingli mõisa, kus sai trofeedeks 4 miinipildujat, kaks 105-mm suurtükki ja veoauto koos laskemoonaga. Rood ise kandis minimaalseid kaotusi. Saaremaa vabastamise lahinguis ilmutatud ennastsalgavuse ja mehisuse eest anti August Allikule Nõukogude Liidu kangelase nimetus.[265]

921. laskurpolgu major B. Ploomi pataljoni esimeste julgete maalesööstjate hulgas olid roodukomandör kapten E. Tetlov, vanemseersandid O. Aas ja J. Tamm ning kuulipildur C. Gulbin. Hõivanud vaenlase esimesed kaldaäärsed kindlustused, tungis pataljon peatumatult Maasi maalinna ja mõisani. Järgnes kaks tundi visa võitlust nende vaenlase tugevate tugipunktide vallutamiseks. Tuli tõrjuda ka korduvaid vasturünnakuid. Silmapaistva kangelasteoga sai hakkama sanitar Menander Toom, kes üksinda lõi tagasi haavatute kogumispunktile läheneva kuni 30-mehelise vaenlase grupi. Maasi mõis hõivati kell 9.15, maalinn pärast seda, kui ründajatega oli liitunud ka teises ešelonis väina ületanud major E. Sume pataljoni üks roodudest.[266]

Hitlerlaste kaitse Saaremaa rannikul oli kõige tugevam

[265] KMA, f. 33, nim. 686046, s.-ü. 24, l. 108—109.
[266] KMA, f. 1334, nim. 1, s.-ü. 42, l. 12—16.

Muhu tammi piirkonnas. Saaremaale viiva ainukese maismaatee suunal oli vaenlane eriti valvas. Kõigile raskustele vaatamata suutsid 917. laskurpolgu esimese ešeloni allüksused esimeste rünnakutega murda vaenlase vastupanu, hõivata tamm ja juba kella 9.30-ks kanda lahing Tumala ja Pöide lähistele, luues seega ligemale 5 km raadiusega sillapea.[267]

Võitluses tammi pärast paistsid silma paljud vaprad sõjamehed. Vaenlase tugeva tule all tegid traattõketesse ja miiniväljadesse läbipääsusid seersandid F. Gerne ja A. Püvi, nooremseersant A. Look, jefreitorid E. Siilman ja M. Must. Roodukomandör K. Oja koos oma noorema venna Alfrediga, polgu komsomoliorganisaator leitnant E. Seegel, seersandid A. Adams, R. Kolli ja F. Lekko olid esimesed, kes roomasid vaenlase kaevikuteni. Heitlused tammi ümbruses tõmbasid endale vaenlase erilise tähelepanu ja soodustasid kapten V. Klassmani pataljoni maabumist Saaremaa pinnale tammist pool kilomeetrit lõuna pool. Selles pataljonis ründas kõige ees 8. rood vanemleitnant R. Kiisa juhtimisel. Ründajate esiridades olid ka pataljoni komsomoliorganisaator H. Ennemuist, partorg nooremleitnant A. Kirillov ja polgu agitaator vanemleitnant G. Vichman. Viimane langes selles lahingus kangelasena. Tema parteipileti vahelt leiti kiri abikaasale, kus muu hulgas oli öeldud: «Homme varahommikul asume suurele rünnakule, et lüüa puruks vaenlane, kes tahtis meid orjastada. Mina, kommunist, tean ja tunnetan, mille eest võitlen, — seisan meie nõukogude korra, meie armsa, kalli poja vabaduse, õnne ja tuleviku eest . . .»[268]

Sel ajal, kui käisid veel ägedad lahingud Muhu tammi ümbruses ja Orissaare pärast, said vanemleitnant Martin Roosi miinipildurid eriülesande: jõuda kõige lühemat teed mööda Tumala mõisa juurde, üllatada vaenlast ja lõigata läbi tema peamine ühendustee tagalaga. Kuna maastik oli võitlejatele võõras, siis tuli neile appi 67-aastane kohalik elanik Mihhail Madal, kes Esimese maailmasõja aastail oli juba võidelnud sakslastega. Ta viis sõjamehed kõige otsemat teed eesmärgile. Allüksuse kiire ja otsustav tegevus sundis hitlerlasi peagi alistuma. Võeti 35 vangi ja saadi sõjasaagiks kaks ründe- ja mitu harilikku suurtükki. Vaatamata vaenlase vasturünnakule hoidsid M. Roosi võitlejad

[267] KMA, f. 1334, nim. 1, s.-ü. 42, l. 12—16.
[268] A. Kurme. Kivisel ja kadakasel saarel. — Vabastamislahingutes, lk. 293—294.

positsioone kuni laskurallüksuste kohalejõudmiseni. Tublit teejuhti olid aga tabanud vaenlase mürsukillud. Olles õnnelik, et oli saanud aidata Punaarmeed oma kodusaare vabastamisel, lausus ta: «Kui oleksin noorem, tuleksin teiega kaasa, et lüüa lõplikult fašiste.»[269]

Edukalt arenes dessandi maalesaatmine ka Taaliku lähedal Haapsa rannas. Punalipulise Balti Laevastiku torpeedokaatritelt maabusid 743. ja 593. laskurpolgu (komandörid polkovnik N. V. Rodnov ja alampolkovnik A. A. Kononenko) ründepataljonid kaotusi kandmata. Eriti arukalt tegutses sealjuures mitšman I. Larini poolt juhitav kaater. Ta tõi randa 354 dessantlast ning pukseeris samal ajal ka pontoone sõjatehnika ja laskemoonaga. Kaldal toimus lühike lahing, kus hävitati ligi 50 hitlerlast ja võeti 7 vangi. Kella 9.30-ks laiendasid 131. laskurdiviisi väeosad platsdarmi piki kallast 10 ja sisemaa suunas 3 kilomeetrini, hõivates Rannaküla, Taaliku mõisa ja sadama ning metsa sellest lõuna pool.[270]

5. oktoobri keskpäevaks oli suurem osa Saaremaa kirderannikust Punaarmee pealetungivate üksuste valduses. Vaenlase kaitse saare rannikul lakkas olemast ühtne tervik. Selle olid lõhkunud kaugele sisemaale tunginud väed — Taaliku poolt Kuningustele lähenevad 593. laskurpolgu allüksused, Tumala—Pöide lähistele jõudnud 917. laskurpolk ja Uuemõisast lõuna poole suunduva maantee läbilõiganud 300. laskurpolgu allüksused. Sealjuures vanemleitnant H. Möldre 3. pataljoni tungimisega Unguma piirkonda lõigati ära hitlerlaste merejalaväepataljoni «Ostland» allüksused Muraja ja Kübassaare poolsaarel.[271]

Edu pealetungirinde tiibadel seadis hitlerlaste väed Tumala—Pöide—Uuemõisa positsioonil tagalast äralõikamise ja ümberpiiramise ohtu, sest grupeeringu seljataga laius Kareda raba. Kuid positsioone, mis sulgesid tee Muhu tammi juurest saare sisemusse, kaitsesid nad endise raevukusega. Päeva teisel poolel alustasid hitlerlased Pöide—Saare rindelõigus aktiivset vastutegevust. Selles piirkonnas võitlevat 67. jalaväerügementi kõvendati 323. rügemendi pataljoni, 532. mereväesuurtükidivisjoni ja mõningate merejalaväe allüksustega.[272]

[269] EKPA, f. 79, nim. 1, s.-ü. 124, l. 24—25.
[270] KMA, f. 509, nim. 127095, s.-ü. 6, l. 167—169.
[271] KMA, f. 1058, nim. 1, s.-ü. 44, l. 9.
[272] Werner Haupt. Heeresgruppe «Nord» 1941—1945, lk. 262.

Kuigi vaenlase vastupanu päeva teisel poolel rinde kesklõigus ja vasakul tiival mõnevõrra tugevnes, jätkasid 8. Eesti laskurkorpuse väeosad edasitungi. Muhu tammi hõivamine ning selle kaudu järjest uute võitlusüksuste Saaremaale saabumine võimaldas märgatavalt laiendada pealetungirinnet. Peagi hakkasid vilja kandma sapööride pingutused tammi lõhutud lõikude taastamisel — õhtupoolikul hakkasid saarele saabuma suurtüki- ja soomustankiväed.

131. laskurdiviisi väeosad jätkasid korpuse paremal tiival Haapsa—Taaliku platsdarmi laiendamist ja raskerelvade juurdevedu üle Väinamere. Loodi vahetu kontakt 249. Eesti laskurdiviisi paremal tiival pealetungiva 921. laskurpolguga. 743. laskurpolgu 3. pataljon ründas koos 921. laskurpolgu avangardiga Suur-Pahila juures vaenlase autokolonni. Hitlerlased jätsid lahinguväljale üle 60 laiba, 11 autot ja muid trofeesid.

Pärast Maasi platsdarmi loomist jätkas 921. laskurpolk selle laiendamist ja suunas kapten V. Rubljovi 1. pataljoni vaenlast jälitama Orinõmme—Raba—Väike-Pahila—Roobaka suunas. Hilisõhtuks hõivati Roobaka mõis ja kindlustuti selle ümbruses.[273]

Esimese lahingupäeva kõige raskemat koormat tuli kanda 917. laskurpolgul. Juba Tumala vabastamisele järgnes kohe äge vasturünnak. Tankide toetusel korrati vasturünnakuid ka Levala ja Pöide lähistel. Vaenlasele suuri kaotusi tekitades löödi need kõik edukalt tagasi, hitlerlaste katsed uuesti Muhu tammi juurde välja tungida nurjusid. Vasturünnakute tagasilöömisel paistsid eriti silma vanemseersant Nikolai Vahtraorg, seersant Endel Kuslap, nooremseersant Aleksander Kährik ja paljud teised tublid võitlejad. Õhtuks vabastas major A. Tõllese 2. pataljon Pöide. Polgu peajõud murdsid aga vaenlase vastupanu Kalma juures ja alustasid öist jälitamist Tagavere suunas.[274]

Sama teed mööda suunati läbimurdesse ka 249. Eesti laskurdiviisi liikuv eelsalk 925. laskurpolgu pataljonikomandöri major Dmitri Nemšonovi juhtimisel. Võitlusse lülitus ta 917. laskurpolgu lahingukordades Kalma juures. Edasisel teel kohtas eelsalk vaenlase väiksemate gruppide vastupanu igal vähegi soodsamal positsioonil. Tagaveres purustas ta vaenlase suurtükiväedivisjoni staabi, saades trofeeks kümmekond autot. Enne kesköödtungis eelsalk Ratla ja Ränka piirkonda, kus kohtas vaenlase eriti tugevat vastupanu.

[273] EKPA, f. 79, nim. 1, s.-ü. 202, l. 77—78.
[274] EKPA, f. 79, nim. 1, s.-ü. 124, l. 26.

Ööpimeduses arenenud ägeda lahingu käigus sunniti hitlerlased taanduma. Varahommikul oli eelsalk siiski sunnitud peatuma Ristivere ja Räägi küla ees, kus vaenlasel olid varem väljaehitatud kaitsepositsioonid. Olles kaotanud kõik oma tankid, organiseeris eelsalk ringkaitse ja jäi ootama diviisi peajõudude saabumist.[275]

5. oktoobri teisel poolel viis kindralmajor K. Allikas korpuse vasakul tiival lahingusse Saaremaale Muhu tammi kaudu saabunud 27. laskurpolgu. Õhtu eel likvideeris polk vaenlase vastupanu Uuemõisa piirkonnas ja jõudis kahe pataljoniga peagi Saare rajooni. Piki Orissaare—Kuressaare teed lahingusse viidud Mihhail Malõševi 3. pataljon kohtas ägedat vastupanu ja pidas peaaegu kogu öö lahingut Puka—Kopli piirkonnas.[276]

Otsustavat murrangut ei toonud ka samas suunas 7. Eesti laskurdiviisi liikuva eelsalga läbimurdesse saatmine. Major O. Andrejevi juhitud eelsalka kuulusid 8 tanki, 9 liikursuurtükki, pataljon amfiibautosid, divisjon suurtükiväge ja tugevdatud laskurrood. Hommikupoole ööd jõuti küll Audia—Ridala piirkonda, kuid lõhutud silla ja vaenlase tugeva tule tõttu sealt edasi enam ei pääsetud.[277]

300. laskurpolk tõrjus esimesel lahingupäeval 12 hitlerlaste vasturünnakut. Päeva lõpuks hõivati ühe pataljoniga Kingli, teisega tungiti välja Saare mõisa piirkonda. Muraja ja Kübassaare poolsaarel isoleeritud hitlerlaste grupeeringu likvideeris 300. laskurpolgu 1. pataljon vanemleitnant I. Ivolgini juhtimisel, kes asendas lahingus langenud pataljonikomandöri kapten J. Troitskit. Hävitati kuni 300 fašisti ja võeti vange. Trofeeks saadi 27 raskekuulipildujat, 120 vintpüssi, 4 dessantkaatrit, 4 autot ja muud sõjavarustust. Vabastati ligi 2000 Nõukogude kodanikku, keda hitlerlased olid kodudest välja ajanud Saksamaale tööorjusesse küüditamiseks.[278]

Kuigi polkudel tuli iga jalatäie maa pärast raevukat võitlust pidada ja kaotusi kanda, olid nad esimese lahingupäeva lõpuks kinnistunud Saaremaa kirderannikul ja üksikutes suundades edasi liikunud kuni 20 km.

8. Eesti laskurkorpus oli esimese pealetungipäeva lõpuks välja jõudnud Võlupe—Roobaka—Ratla—Andla—Saare joonele.

[275] KMA, f. 1334, nim. 1, s.-ü. 42, l. 15.
[276] EKPA, f. 78, nim. 1, s.-ü. 79, l. 46.
[277] KMA, f. 1058, nim. 1, s.-ü. 44, l. 10; s.-ü. 178, l. 7.
[278] Sealsamas, l. 11.

Vaenlase vägede juhatajale kindralleitnant Schirmerile oli juba 5. oktoobri õhtul selge, et olemasolevate jõududega pole tal võimalik organiseerida kogu saare kaitset. 6. oktoobril andiski ta 218. jalaväediviisile korralduse organiseerida kaitse Sõrve poolsaarel. Et Nõukogude vägede edasitungi aeglustada ja võita aega plaanipäraseks taandumiseks ning oma tagalaasutuste, ladude ja muu tehnika koondamiseks Sõrve poolsaarele, otsustas kindral Schirmer tema käsutuses olevate jõududega pealetungivaid vägesid enne Sõrve poolsaart kinni pidada kolmel merest mereni ulatuval vahepealsel vastupanuliinil.[279]

Esimene vastupanuliin, kus Nõukogude vägede edasitung 6. oktoobril pidi peatatama, kulges Triigi lahest Kõiguste laheni: Leisi—Karja—Räägi—Valjala—Ranna joonel. Kaitset sellel joonel organiseeriti juba alates 5. oktoobrist. Öö jooksul tõmbusid sinna tagasi ka Väikese väina piirkonnas lüüasaanud fašistlikud väed. Peateede piirkonnas paiknesid nad kuni 5 km sügavuselt ešeloneeritult. Kaitse organiseerimiseks olid ära kasutatud kõikvõimalikud looduslikud tõkked, eriti Maadevahe ja Pahna jõgi ning hulgalised kivihooned ja -aiad.

Teisel vastupanuliinil, mis kulges Kiidema lahest Võhma ja Kaarma kaudu Kasti laheni, kavatseti vastu panna 7. ja 8. oktoobril.

Ka kolmas vastupanuliin ulatus merest mereni — läbis Lümanda teedesõlme, Käesla, Kõrkküla ja Nasva. See liin oli eelmistest tunduvalt lühem ning hulgaliste looduslike takistustega (metsad, järved, sood) eriti soodus kaitse organiseerimiseks. Ta kujutas Sõrve positsioonide eelvälja ja sellelt taganemist ei seotud enam kindla tähtajaga.

Kuigi hitlerlased tegid kõik nendest oleneva, ei õnnestunud neil oma vahepealsetele vastupanuliinidele püsima jääda.

8. Eesti laskurkorpuse põhjatiival tegutsev 131. laskurdiviisi 482. laskurpolk (komandör alampolkovnik P. N. Kurukin) vabastas 6. oktoobri teisel poolel Leisi. Pealetungi jätkates jõudsid diviisi väeosad pimeduse saabumisel Metsküla—Pamma joonele.[280]

Nagu 131. laskurdiviis, nii jätkas ka 249. Eesti laskurdiviis 6. oktoobril võitlust Leisi—Kuressaare maantee pärast. Juba hommikul alustas diviisi paremal tiival asuv 921. las-

[279] Werner Haupt. Heeresgruppe «Nord» 1941—1945, lk. 262.
[280] KMA, f. 344, nim. 5554, s.-ü. 1098, l. 7.

kurpolk rünnakuid, mille tulemusena lõunaks vabastati Oeste, Viiraküla ja Karja kiriku ümbrus. Eriti ägedad lahingud jätkusid õhtupoolikul Angla ümbruses, mille osava haardemanöövriga hõivas major E. Sume 3. pataljon koostöös vanemleitnant E. Tetlovi 6. laskurrooduga. Välja jõudnud suurele teele, alustati nüüd juba taanduva vaenlase jälitamist Selja—Kustu suunas. Diviisikomandöri polkovnik A. Feldmani korraldusel anti aga polgule uus liikumissuund: Nõmme—Keskvere—Hakjala. Nõmme piirkonnas hajutati suurem vaenlase grupp ja jätkati öist jälitamist. Kesköö läbiti Lulupä.[281]

917. laskurpolgu peajõud jõudsid Räägi lähistel ringkaitsele asunud diviisi eelsalgale järele alles pärastlõunal ja lülitusid kohe võitlusse. Paaritunnises lahingus paistsid mehisusega eriti silma surmavalt haavata saanud pataljoni komsorg nooremleitnant Eduard Seegel, 3. pataljoni tankitõrjekahurite rühm leitnant A. Tuviku juhtimisel ning raskekuulipildurid, seersandid S. Kallas ja N. Kään. Tänu neile ja paljudele teistele tublidele võitlejatele vabastati Räägi ja Kustu.

Samal ajal läbis polgu 2. pataljon Kõnnu, murdis vaenlase vastupanu Jõõri ja Lööne piirkonnas ning jõudis Luhaväljale. Väljunud Leisi—Kuressaare teele, alustas polk vaenlase jälitamist Kuressaare suunas ja peatus lahingupäeva lõpuks Saue-Putla piirkonnas.[282]

Kuressaare suunas pealetungivatest 7. Eesti laskurdiviisi väeosadest liikus 27. laskurpolk piki Orissaare—Kuressaare maanteed, 300. laskurpolk suundus aga esialgselt Valjala peale.

Major O. Andrejevi eelsalk, kes pidas kogu hommikupoolse öö tulevõitlust Ridala piirkonnas, pääses 6. oktoobri hommikul küll edasi, kuid operatiivsetele avarustele siiski ei jõudnud. Juba Asva lähistel kohtas ta visa ja organiseeritud vastupanu, mille murdmine võttis mitu tundi aega. Uuesti oli eelsalk sunnitud lahingusse hargnema ka Ranna ja Viira juures, kus lahing kestis kogu õhtupooliku. Alles eelsalga järel liikuva 27. laskurpolgu peajõudude saabumine tõi lahingusse murrangu.[283]

Unustamatu kangelasteo sooritas kommunistlik noor, 4. laskurroodu nooremseersant Herbert Kaleviste. Ta läks

[281] EKPA, f. 79, nim. 1, s.-ü. 202, l. 77—78. O. Mullas, P. Liitoja. Polguga Suures Isamaasõjas, lk. 147—152.
[282] EKPA, f. 79, nim. 1, s.-ü. 124, l. 27—29; s.-ü. 224, l. 149—150.
[283] EKPA, f. 78, nim. 1, s.-ü. 79, l. 49—50.

dessandi koosseisus tankil T-34 rünnakule. Tank tungis vaenlase lahingukorda ja sattus ägeda tule alla. Kaleviste hüppas tankilt maha ja hakkas vasturünnakule tulnud hitlerlasi oma kergekuulipildujast tulistama. Kattes tulega teiste dessantväelaste manöövrit, jäi nooremseersant Kaleviste üksinda ümberpiiratuna vaenlaste keskele. Ta võitles viimase padrunini. Kui meie sõjamehed hiljem kohale jõudsid, leidsid nad Kaleviste metsikult tapetuna: keha oli tääkidega läbi torgitud, nägu püssipäraga purustatud. Ümberringi lebas hulk hitlerlaste laipu. Teade Herbert Kaleviste kangelasteost levis kiiresti diviisi väeosades, innustas sõjamehi veelgi suurema visadusega vaenlast purustama. Kangelast autasustati postuumselt Isamaasõja 1. järgu ordeniga. Postuumselt autasustati ka samas lahingus vahvusega silmapaistnud ja langenud 3. roodu komandöri vanemleitnant Lembit Eislerit ja rühmakomandöri abi vanem Pjotr Vikulovit.

Nii eelsalk kui ka 27. laskurpolgu teised allüksused sattusid sel päeval korduvalt vaenlase lennurünnakute alla. Tunduvalt sai kannatada polgu staap. Haavatutena langesid rivist välja polgukomandöri asetäitja poliitalal alampolkovnik M. Kukli, polgu partorg major A. Sander, diviisi poliitosakonna agitaator kapten T. Raias, polgu komsorg vanemleitnant T. Tarnaste ja paljud teised.

300. laskurpolk vabastas 6. oktoobri õhtuks Valjala ja hõivas seejärel ka sellest lääne pool oleva silla Pahna jõel. Lahingu otsustaval momendil ilmutasid ülimat külmaverelisust ja mehisust polku toetava 23. suurtükiväepolgu 2. divisjoni ohvitserid kapten Endel Soo ja vanemleitnant Hugo Joost. Kalli külas märkasid nad tiivalt vasturünnakule tulnud vaenlase kompaniid. Ainukesest käepärast olevast suurtükist avasid nad lähenevale vaenlasele otsetule ja tõmbasid endi peale Valjalat ründavate allüksuste seljatagust ohustava löögi.

Seega oli 6. oktoobri õhtuks hitlerlaste esimene vastupanuliin kogu ulatuses läbi murtud. Saaremaa keskosas pealetungiv 249. Eesti laskurdiviis oli jõudmas teisele, saaresisesele vastupanuliinile. Tema eesmised väeosad olid põhjasuunas vaid 14—15 km kaugusel Kuressaarest. See lõi head eeldused kogu saare peatseks vabastamiseks, kuid ühtlasi ergutas kiiremale tegutsemisele, sest taanduma sunnitud vaenlane ei olnud kaugeltki veel purustatud. Eriti Hakjala—Aste, Kaarma—Uduvere, Tahula—Upa ja Vaivere—Vatsküla piirkonnas osutas ta pealetungivatele korpuse vägedele tuge-

vat vastupanu. Nende vastupanukollete likvideerimine ja Kuressaare vabastamine moodustasidki järgmise päeva lahingute peamise sisu.

Tiivustatuna saavutatud edust ja kindlaks teinud vaenlase taandumise kogu rindel, otsustas 8. Eesti laskurkorpuse juhatus veelgi suurendada vaenlase jälitamise tempot. Arvestati, et hitlerlased püüavad saarelt lahkudes võimalikult rohkem väärtusi välja vedada, mahajäävaid varandusi aga hävitada. Seda tuli igati takistada. Jälitamine pidi jätkuma ka öösel. 131. laskurdiviisi kohustati kiirendama Saaremaa põhjaranniku vabastamist. 249. Eesti laskurdiviis pidi läbi lõikama Saaremaa põhjarannikult Kuressaarde suunduvad teed, hõivama Sauvere ja Kärla ning arendama pealetungi Saaremaa lääneranniku. 7. Eesti laskurdiviis, kes tungis peale piki saare lõunarannikut, sai käsu vabastada 7. oktoobri hommikuks Kuressaare. Diviisi väeosad olid aga sel momendil rohkem kui 20 km kaugusel linnast.[284]

Ööl vastu 7. oktoobrit puhkasid väeosad ainult mõne tunni. Alates kella 4-st liikusid nad uuesti edasi, kasutades kiiremaks edasiminekuks kohalikelt elanikelt saadavat küüti. 300. laskurpolk lähenes Kuressaarele Tahula kaudu kulgeva peatee suunas, 27. polk kasutas aga lõunapoolset, läbi Püha viivat teed. Sama teed läks ka diviisi liikuv eelsalk.

Lahingud Kuressaare vabastamiseks algasid 7. oktoobri varahommikul. Esimesena linna suunduv major O. Andrejevi eelsalk likvideeris vaenlase vastupanu Püha asulas. Vatsküla lääneserval hävitati kaitseleasunud hitlerlaste kompanii. Eelsalga Kuressaare poole edasi liikudes ründas teda Sepamaa lahe poolt kuni pataljonisuurune vaenlase allüksus. Vasturünnak löödi edukalt tagasi. Linna tungides jagunes eelsalk kaheks — amfiibautode pataljon sõitis mööda Pihtla teed linna, tankid ja liikursuurtükid võtsid kursi Roomassaare tänava ja pargi suunas. Linn oli nagu välja surnud. Siinseal võis näha vaid üksikuid elanikke ja põgenevaid hitlerlasi. Keskväljakule jõuti kell 12.48. Esimesed linnatungijad olid leitnant A. Snotingu roodu laskurid tankidel ja amfiibautodel. Linna idaserval, Marientali juures sissevõetud positsioonidelt hävitas 283. üksiku tankitõrjedivisjoni patarei kapten P. Piirisilla juhtimisel kaks taanduva vaenlase 37-mm suurtükki, kaks raskekuulipildujat, neli kergekuulipildujat ja purustas vaatluspunkti. Maha suruti rohkem kui kümne raskerelva tuli. 23. suurtükiväepolgu ja 952. liikursuurtük-

[284] KMA, f. 1058, nim. 1, s.-ü. 37, l. 77; f. 1334, nim. 1, s.-ü. 42, l. 25.

kide polgu patarei võtsid tule alla vaenlase laevad Roomassaare sadamas ja reidil. Leitnantide S. Užanovi ja N. Puzrenko liikursuurtükid uputasid kaks vaenlase kaatrit.[285]

300. laskurpolk kohtas vaenlase kuni pataljonisuuruste jõudude vastupanu Kuressaarest kirde pool — Tahula, Upa ja Lilbi piirkonnas. Kella 10—11 vahel alustas 3. pataljon vanemleitnant H. Möldre juhtimisel rünnakut, hõivas Tahula ja jätkas edasitungi Upa suunas. Vahepeal kohalejõudnud 2. pataljon major E. Ströhmi juhtimisel viidi vaenlast haarama lõuna poolt, läbi Lilbi. Pärast 2. pataljoni lahingusse viimist nõrgenes hitlerlaste vastupanu märgatavalt. Selleks ajaks hävitas lahingut toetav 23. suurtükiväepolgu 6. patarei hitlerlaste patarei Upa teeharu juures.

Suure operatiivsusega töötas lahinguväljal polgukomandöri saatev staabiohvitseride grupp eesotsas staabiülem major Eduard Seeriga. Pataljonides olid võitlejate kõrval ahelikus kõik komandörid. Näiteks 3. pataljonis võtsid Upa küla ja teeristi ründamisest peale pataljonikomandöri osa ka vanemadjutant vanemleitnant Vitali Jõesaar, komandöri asetäitja poliitalal kapten Arand Lilleberg, partorg vanemleitnant Valter Põlts ja teised. Niipea kui vaenlane Upa—Lilbi positsioonidelt välja löödi, järgnes tõeline tormijooks Kuressaarele. Pärastlõunal sisenesid ka 300. laskurpolgu allüksused linna.

Sellal kui Kuressaare lähistel alanud lahingu tulemus polnud veel selge, viis 7. Eesti laskurdiviisi komandör kindralmajor K. Allikas vaenlase vastupanu kiiremaks murdmiseks lahingusse ka 354. laskurpolgu. Polk suunati läbi Kiratsi ja Pähkla linna põhja poolt haarama. Üksikuid taanduvaid vaenlase gruppe hajutades jõuti õhtu eel Kuressaare lääneservale.

Muret operatsiooni aeglase arengu pärast tundis ka korpusekomandör. Kell 11.40 andis kindralleitnant L. Pärn polkovnik A. Feldmanile käsu rünnata Kuressaaret ühe polgu jõududega põhjast. See tehti ülesandeks diviisi teises ešelonis liikunud 925. laskurpolgule, kes oli samuti välja jõudnud Leisi—Kuressaare teele.

Kuna seni diviisi liikuvas eelsalgas tegutsenud kapten Karl Nõmme ja vanemleitnant Peeter Grossi laskurroodude käsutuses oli autotransport, siis saadeti nad polgu eelsalgana kohe ülesande täitmisele. Upa teeristile lähenedes käis seal

[285] KMA, f. 1058, nim. 1, s.-ü. 178, l. 10; «Kommunismiehitaja» nr. 119, 11. oktoobril 1969.

Punalipulise Balti Laevastiku juhataja admiral V. F. Tributs Hiiumaa dessandi eel.

Dessantlaevade salga komandör 1. järgu kapten J. A. Svjatov ja Lääne-Eesti saarte rannakaitse komandant polkovnik T. M. Zubov.

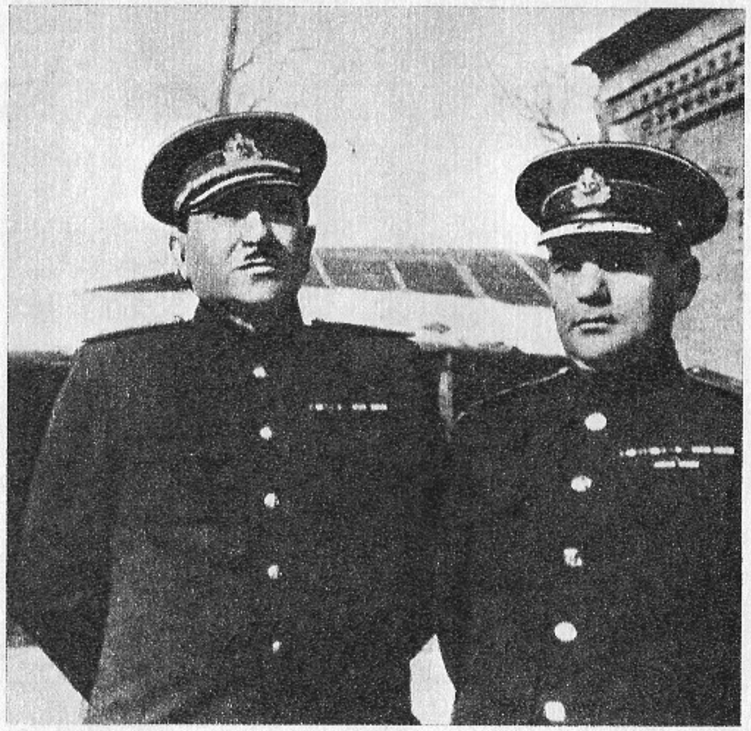

Punalipulise Balti Laevastiku sõjanõukogu liige viitseadmiral N. K. Smirnov kinnitab teise Nõukogude Liidu kangelase Kuldtähe polkovnik V. I. Rakovi rinnale.

Kindralmajor M. I. Moskalenko ja viitseadmiral T. I. Levtšenko.

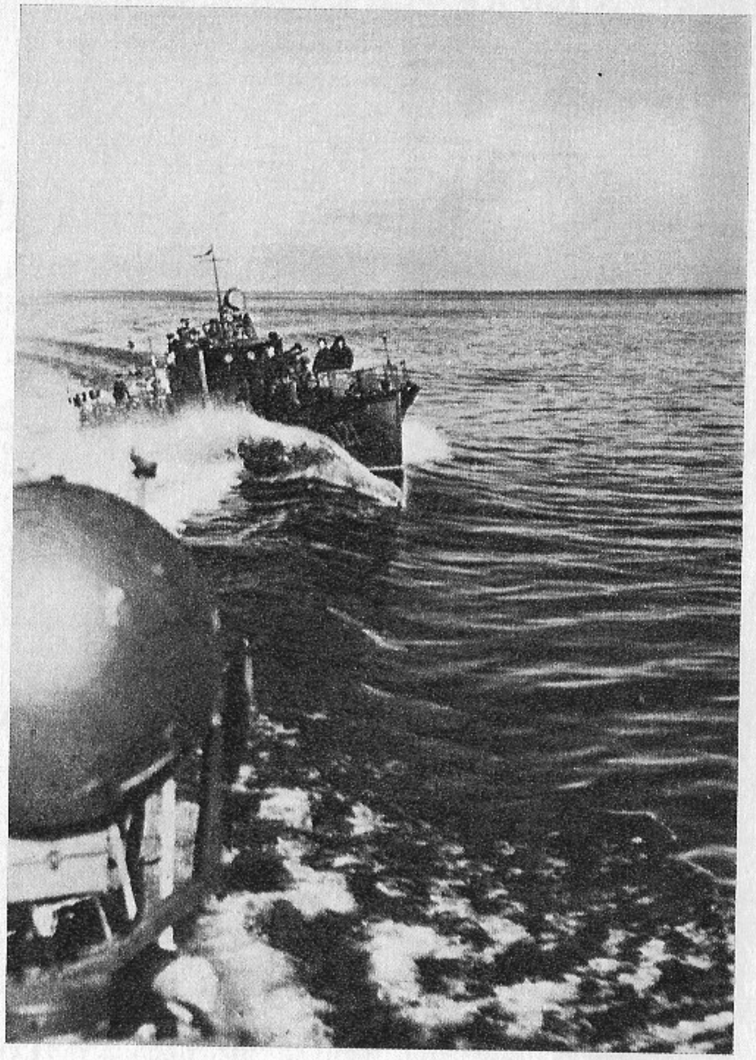

Laskurallüksused polgu lipuga suunduvad laevadele.

Kaptenleitnant A. I. Kontratjuki kaatrid lahingukursil.

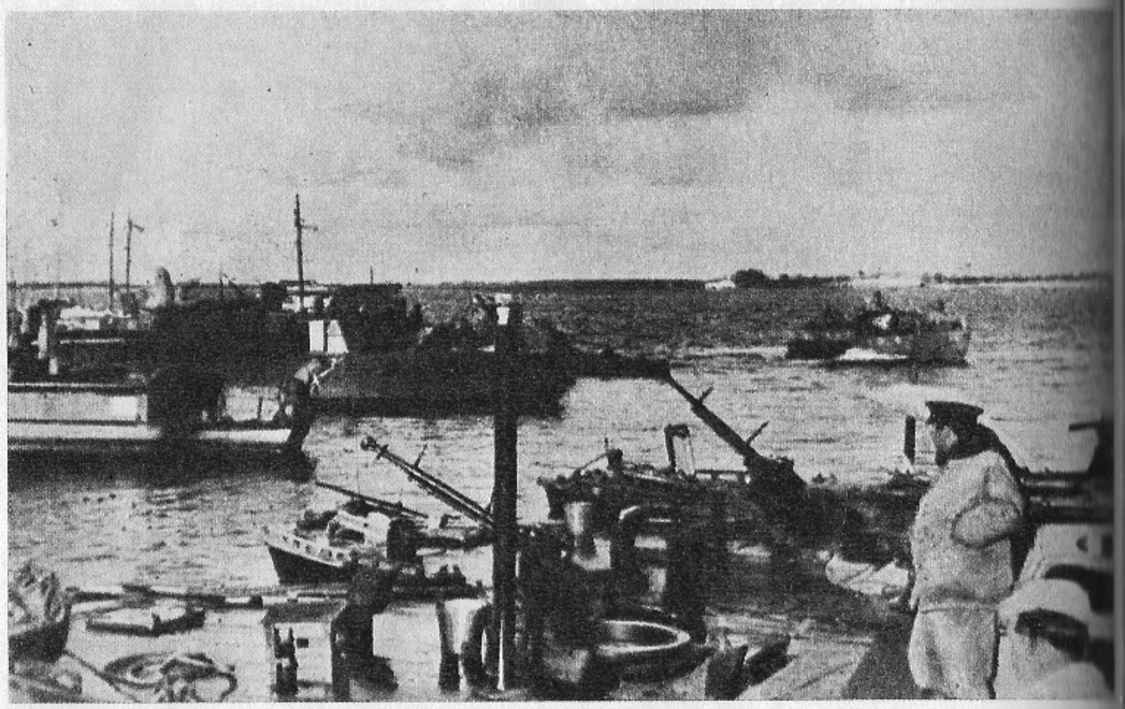

Nõukogude Liidu kangelase A. G. Sverdlovi torpeedokaatrid Virtsu sadamas enne järjekordset operatsiooni (oktoober 1944. a.).

921. laskurpolgu võitlejad kahureid laevale laadimas.

Lahingud kandusid Saaremaa pinnale.

Eesti laskurkorpuse väeosad Virtsus valmistuvad dessandiks.

SURM SAKSA OKUPANTIDELE!

SAARLASED!

SAKSA OKUPANTIDE MÄNG ON LÄBI.

Suurem osa nendest Nõukogude Liidu aladest, mida neil õnnestus okupeerida 1941.—1942. aasta jooksul, on puhastatud Punaarmee poolt fašistlikest sõõdikuist. Võidukates pealetungilahingutes on Punaarmee purustanud saksa armee põhimised jõud Võitlused on kandunud juba Saksamaa piiridele. Punaarmee on vabastanud suurema osa Poolast, Rumeeniast, Bulgaariast. Sakslaste väegrupp Balkanil on ära lõigatud. Ükshaaval on Saksamaale keeranud selja kõik ta senised liitlased, nagu Soome, Rumeenia ja Bulgaaria. Jugoslaavia rahvavabastajate armee peksab armutult saksa okupante.

Läänest on Inglise ja Ameerika väed jõudnud Saksamaa piirile. Nende võimsad lennurõnnakud purustavad Saksamaa sõjatööstust.

Viimastes suurtes lahingutes puhastasid Leningradi rinde võitlejad koos Eesti Rahvuskorpuse ja 3. Balti rinde vägedega kogu Eesti mandri. See toimus kõige lähema aja jooksul. Seal pole enam ühtegi elavat fritsu peale vangide.

30. septembril ületas Eesti Rahvuskorpus Suure Väina ja vabastas ühe öö jooksul Muhu. Seega on Saare- ja Hiiumaa, kus veel leidub sakslasi. Nende puhastamine on kõige lähema mõne päeva küsimus. Sinna taganenud Saksa armee riismed ei suuda hoida neid enda käes.

SAARLASED!

Praegu on kriitilised ja otsustavad päevad. Igaüks, kes tahab edaspidi uhkusega kanda vaba saarlase nime, peab teadma, mida temalt nõuab käesolev moment.

Narva, Tartu, Võru, Põltsamaa ja teiste Eesti linnade varemed räägivad selget keelt sakslaste metsikustest. Kuigi isegi fašistidele nende häving peaks olema päevaselge, jäävad nad kiskjaiks ka mõni tund enne surma.

EK(b)P Keskkomitee lendlehe esikülg.

Nõukogude Liidu kangelased August Allik, Albert Repson ja Nikolai Matjašin.

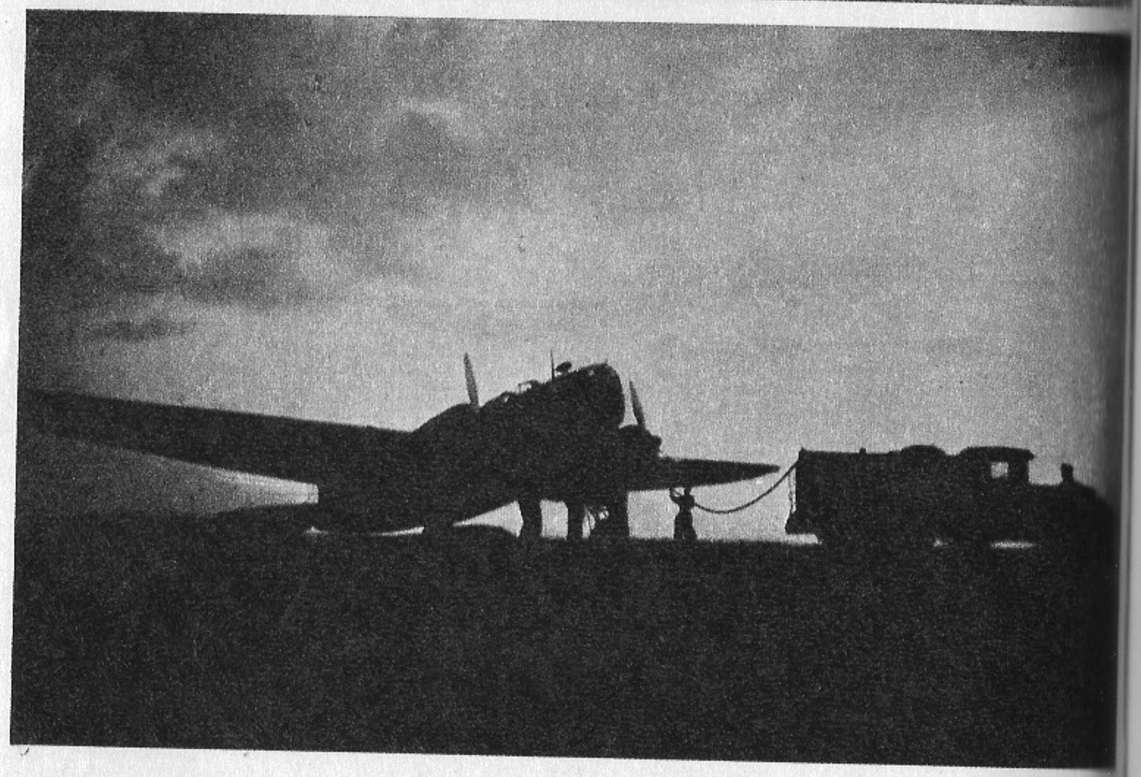

Nõukogude Liidu kangelased kaardiväekapten A. Lobanov ja kaardiväemajor A. Pavlov, kes toetasid Muhu dessanti.

Lennuki tankimine 1. kaardiväe miini- ja torpeedolennuväe polgus.

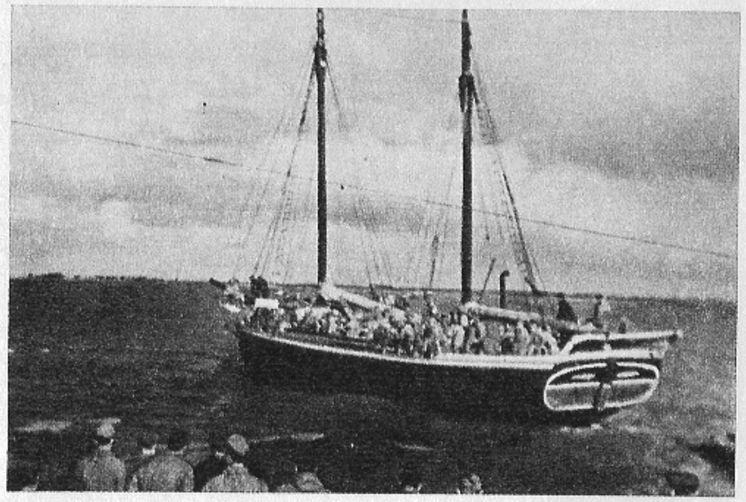

Tuld lähenevate vaenlase lennukite pihta! Esiplaanil II järgu vanem A. Frolov.

Hiiumaalt Saaremaale.

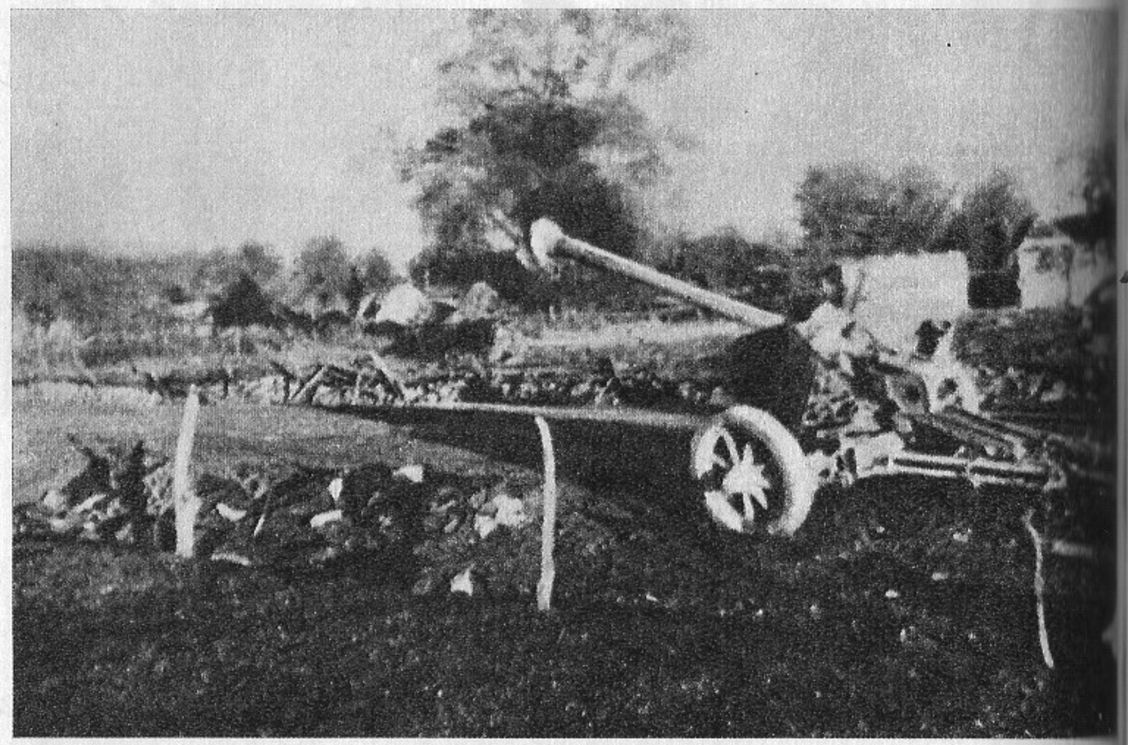

Nii nägi välja Tehumardi lahinguväli järgmise päeva hommikul.

307. üksiku tankitõrjedivisjoni komandör major Vladimir Miller, komandöri asetäitja poliitalal kapten Arnold Tõnissoo ja grupp sama divisjoni ohvitsere.

Lahingutes silmapaistnud allüksuste komandörid Feodor Kalinkin, Anton Naukas, Karl Moor, Karl Nõmm, Aleksei Rand, Joosep Reinaru, Jaan Tooms, Aksel Zirk ja Herbert Varend.

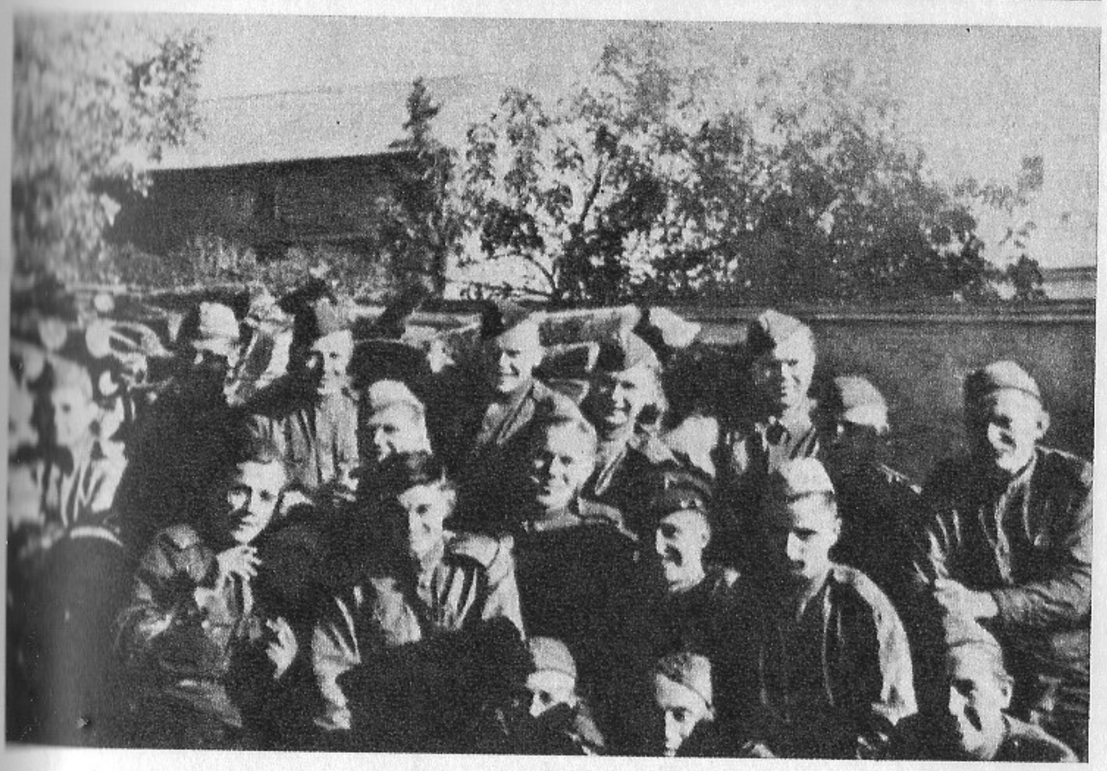

Grupp vabastamislahingutest osavõtnud komandöre. Vasakult teine – kindralmajor K. Allikas, kolmas – kahekordne Nõukogude Liidu kangelane alampolkovnik P. A. Pokrõšev.

Grupp 27. laskurpolgu võitlejaid vabastatud Saaremaal. Keskel major Oskar Andrejev.

779. suurtükiväepolgu staabi varjend Sõrves 1944. a. oktoobris. Seisavad vasakult: jefreitor August Kask, polgu komsorg leitnant Hans Mannermaa ja jefreitor Benno Raag.

249. laskurdiviisi komandör polkovnik A. Feldman annab võitlejaile üle autasusid.

Raskete lahingute järel jõuti Sõrve tippu.
Roomassaare sadam oktoobris 1944.

Punalipulise Balti Laevastiku võitlejaid, kellele Eesti NSV vabastamislahingutest osavõtu eest anti Nõukogude Liidu kangelase nimetus: Aleksander Gurgenidze, Ivan Ivanov, Fjodor Koševoi, Ivan Larin, Aleksei Mazurenko, Aleksandr Obuhhov, Pavel Tšalov, Nikolai Tšelnokov, Boriss Uštšev.

äge lahing. Allüksused pöördusid suurelt teelt paremale ja sisenesid lõuna paiku Sikassaare kaudu linna põhjaossa. Polgu peajõud, kes jalgsirännaku korras alustasid liikumist mõnevõrra hiljem, jõudsid linna õhtupoolikul, mil Kuressaare oli juba vaenlasest puhas. Pärast lühikest puhkust alustas 925. laskurpolk vaenlase jälitamist piki Kihelkonna teed.

Korpuse väeosade otsustav tegevus vaenlase kaitse purustamisel Kuressaare lähistel ja hoogne sissetung linna ei lasknud hitlerlastel lõpule viia oma varustusladude evakueerimist ja linna purustamist. Õhtuks puhastasid 7. laskurdiviisi väeosad linna ja Roomassaare sadama vaenlasest täielikult. 27. laskurpolgu eelosad jõudsid Nasva jõele. Trofeena võeti arvele kaks autoparki ligi 30 autoga, 6 toiduainete ladu, laskemoonaladu, 10 suurtükki, hulk käsirelvi ja mitmesugust muud sõjavarustust.[286]

Samaaegselt Kuressaare vabastamisega jätkusid lahingud saare põhjaranniku ja keskosa puhastamiseks vaenlasest. Suhteliselt nõrka vastupanu kohates liikusid 131. laskurdiviisi väeosad edasi ning vabastasid Pöitse, Võhma ja Mustjala.[287]

249. Eesti laskurdiviisi kaks polku kohtasid aga juba märgatavalt tõsisemat vastupanu. Ööl vastu 7. oktoobrit taanduva vaenlase jälitamist jätkanud 921. laskurpolk jõudis Hakjala—Aste—Kungla piirkonda, kus hitlerlaste suuremad jõud olid järjekordselt kinnistunud. Nende visa vastupanu murti lõunaks. Pealetungi jätkates vabastati õhtu eel ka Sauvere. Vaatamata väsimusele jätkati edasiliikumist. Nüüd juba vaenlase organiseeritud vastupanu kohtamata jõuti päeva lõpuks Tagalahe kaldale — Pidulasse. Peajõududest lõuna pool vaenlast jälitanud 1. pataljon hävitas Karujärve läheduses sõjavangide laagri vahtkonna ja vabastas rohkem kui 500 Nõukogude sõjavangi.[288]

917. laskurpolk alustas Saue-Putla piirkonnast 7. oktoobri varahommikul edasitungi piki Kuressaare teed. Juba Uduvere lähistel kohtas ta vaenlase arjergardide ägedat vastupanu. Murdnud selle peamiselt kapten V. Klasmani 3. pataljoni jõududega, pöördus polk Kärlasse suunduvale teele. Kaarma lähised olid hitlerlased muutnud tugevaks vastupanusõlmeks. Alles õhtu eel hitlerlaste vastupanu murdus.

[286] KMA, f. 1058, nim. 1, s.-ü. 44, l. 13—14.
[287] KMA, f. 509, nim. 127096, s.-ü. 10, l. 642—643.
[288] KMA, f. 1334, nim. 1, s.-ü. 42, l. 27—28; EKPA, f. 79, nim. 1, s.-ü. 202, l. 78.

Polk jätkas ümbruskonna metsade puhastamist ja väiksemate vaenlase gruppide likvideerimist ning jäi ööseks ringkaitsele.[289]

Kuressaare vabastamisest osavõtnud 925. laskurpolgule anti õhtu eel uus ülesanne — alustada taanduva vaenlase jälitamist piki Kihelkonna teed. Tema edasiliikumist püüdsid hitlerlased pidurdada väikeste gruppide tegevusega, mis varitsesid peamiselt lõuna pool teed. Üks tõsisemaid kokkupõrkeid toimus pärast keskööd Saadu juures. Hommikul kella 5-ks koondus polk Mõnnuste—Kärla piirkonda. Lääne suunas väljasaadetud luure Kihelkonnas vaenlast enam ei kohanud.[290]

Vaenlane polnud aga veel lõplikult purustatud.

Korpuse staap, kellel lasus luure organiseerimine ja kogutud andmete läbitöötamine, eksis antud olukorras vaenlase jõudude ja tegevuse hindamisel. Seda kinnitavad lahingukorraldused, mis anti kohe pärast Kuressaare vabastamist. Neis oli juttu purustatud vaenlase riismete taandumisest läände, fašistliku armee sõdurite ja ohvitseride gruppide varjumisest metsades ning viimaste katsetest ööpimeduses saarelt lahkuda.[291] Nendest seisukohtadest lähtudes ei antud 7. Eesti laskurdiviisile käsku pealetungi jätkamiseks, vaid lõunarannikul kaitsele asumiseks. Analoogilise käsu sai ka 131. laskurdiviis — asuda saare looderanniku kaitsele. Ilma erilise pingeta jätkusid ka saare keskosas tegutseva 249. Eesti laskurdiviisi pealetungioperatsioonid — eesmärgiks oli vaid välja jõuda lääneranniku le. Oli jäänud kahe silma vahele see, et Saaremaa keskosas jätkus vaenlase organiseeritud vastupanu ja osa jõudude taandumine Sõrve poolsaarele. Võib arvata, et kui sellega oleks arvestatud, siis oleks väldi tud paljusid hilisemaid ohvreid.

Alles 8. oktoobril, kui 917. laskurpolk jätkas liikumist Kaarmast Kogula suunas ja põrkas vaenlase organiseeritud vastupanule Kärla (Nasva) ja Püha jõe joonel, hakkas selguma, et vaenlase jõud Saaremaal pole veel lõplikult purustatud. Keskpäeval andis 8. Eesti laskurkorpuse komandör 249. laskurdiviisile käsu jälitada vaenlast Sõrve poolsaare suunas ning poolsaar ühe pataljoni ja liikuva eelsalga jõududega täielikult vabastada.[292]

Saadud ülesande täitmise pearaskus lasus Kärlas formeeritud 249. Eesti laskurdiviisi liikuval eelsalgal. Tema komandöriks määrati 307. üksiku tankitõrjedivisjoni komandör major V. Miller. Eelsalga koosseisu kuulusid peale tankitõrjedivisjoni kahe patarei kaks 80-mehelist gruppi automaatureid 925. polgust vanemleitnantide P. Sobolevi ja A. Sepmani juhtimisel, kaheksa tanki 45. tankining kuus tanki 806. liikursuurtükkide polgust, 952. liikursuurtükkide polgu patarei vanemleitnant Pjotr Buhhanovi juhtimisel, kolmteist suurtükki 596. kergesuurtükiväe polgust ning rühm sapööre 417. üksikust sapööripataljonist.[293]

Eelsalk ületas käigult kella 16 paiku juba mitmendat tundi Käesla—Kõrkküla joonel lahingut pidava 917. laskurpolgu lahingukorrad, murdis läbi sellel joonel kaitsel asuva vaenlase positsioonidest ja alustas ülesande täitmist eesmärgiga Taterselja—Tehumardi—Salme kaudu liikudes välja jõuda Sõrve poolsaare lõunatippu. Eelsalga jälgedes hakkas liikuma ka 917. laskurpolgu 1. pataljon major Grigori Karaulnõi juhtimisel. Pataljon pidi õhtuks välja jõudma Tehumardi teederistile, kindlustuma seal ja ootama kogu polgu järelejõudmist.

Vaenlase taanduvate varitsusgruppidega lahinguid pidades ning teelt hulgaliselt takistusi kõrvaldades jõudis eelsalk kella 20-ks Tehumardile. Teederisti piirkonda kaitsvad vaenlase katteosad hajutati küll käigult, kuid Tehumardi lõunaservale lähenedes tuli juba hargneda. Hitlerlased avasid Salme külast ja selle ümbrusest tiheda tõkketule suurtükkidest, miinipildujatest ja suurekaliibrilistest kuulipildujatest. Aeg-ajalt tulistasid ka merel kurseerivad kaatrid. Eelsalk oli jõudnud vaenlase poolt varakult kindlustatud positsioonidele Sõrve poolsaare lähistel. Kiiresti üle maa laotunud pimeduses ja uduvihmas algas tulevõitlus.

Samal ajal lähenes Tehumardi teeristile ka 917. laskurpolgu avangardis liikuv 1. pataljon, kes sattus samuti Salme ja Suurna poolt tulistavate kaugelaskerelvade tule alla. Pataljon hargnes, hakkas teostama maastiku ja vaenlase luuret ning astus samme side loomiseks eespool võitleva eelsalgaga. Tulevõitlus aga kestis.

Diviisi eelsalga ja 917. laskurpolgu kiire ja otsustav läbimurre Lümanda—Käesla—Kõrkküla—Nasva jõe joonel võitlevate vaenlase jõudude tagalasse desorganiseeris nende kaitsesüsteemi. Õhtu eel alustasid hitlerlased kogu rindel

[289] KMA, f. 1334, nim. 1, s.-ü. 42, l. 27.
[290] Sealsamas, l. 29.
[291] KMA, f. 1058, nim. 1, s.-ü. 37, l. 78.
[292] KMA, f. 1334, nim. 1, s.-ü. 42, l. 29.
[293] KMA, f. 1334, nim. 1, s.-ü. 42, l. 33; EKPA, f. 79, nim. 1, s.-ü. 224, l. 150.

oma järelvägede tagasitõmbamist Sõrve positsioonidele. See ei olnud aga siinse soise ja metsase maastiku tingimustes sugugi lihtne. Mereäärne Lümanda—Sõrve tee oli küll veel vaba, kuid nii Kõrkküla kui ka Nasva alt poolsaarele suunduvad teed olid Tehumardi piirkonnas juba Nõukogude vägede valduses. Siin jäi 67. jalaväerügemendi allüksustel valida: kas väikestes gruppides mööda metsateid läbi hiilida või ööpimeduses koonduda ja koostöös Salme positsioonidel kaitsel olevate väeosadega ootamatult Nõukogude vägedest läbi murda. Ilmselt seetõttu, et hitlerlaste käsutuses oli ka soomusmasinaid ja autotransport, otsustati viimase võimaluse kasuks ning asuti seda realiseerima.

Peaaegu üheaegselt lakkas laskerelvade tuli Salme ja Suurna positsioonidelt. Möödusid vaid mõned minutid, kui ööpimeduses major G. Karaulnõi asetusse tungisid vaenlase jalaväe kolonnid ja soomusmasinad. Algas vastastikune tulistamine, mis kohati läks üle käsitsivõitluseks. Võitlevate poolte lahingukorrad segunesid.[294]

Suure ennastsalgavusega võitlesid selles öölahingus vanemleitnant K. Oja ja leitnantide P. Zaitsevi ning A. Katveli roodud. Pataljonikomandöri asetäitjad kapten A. Laas ja leitnant K. Karu said mõlemad raskesti haavata, kuid jätkasid võitlust ja innustasid oma mehi lahingu lõpuni. Langesid 2. roodu komandör vanemleitnant K. Oja, miinipildujaroodu komandör leitnant N. Beljakov, raskekuulipildujaroodu komandör kapten M. Mirošnikov, siderühma komandör nooremleitnant E. Kuik ning 38 seersanti ja reavõitlejat. 8. oktoobri lahingutes erilist vaprust ja mehisust ilmutanud vanemseersandid A. Kalevi ja P. Kallo, seersandid A. Adams, E. Rebane ja E. Antonov, nooremseersandid A. Listak ja K. Todeson, jefreitorid V. Kroon, A. Niiholm, J. Adamson, K. Allikmaa, M. Ivanov, P. Tsuksman, A. Pensa, V. Pütsepp ja K. Umal esitati autasustamiseks Kuulsuse III järgu ordeniga.[295]

Ootamatu võitlus elu ja surma peale lõppes pataljonile niisama järsult, nagu ta oli alanudki. Vaenlase soomusmasinad ja segipaisatud kolonnid kadusid Salme suunas pimedusse, võitlusväljale jäi vaid hulgaliselt tapetuid ja haavatuid. Kiiresti Sõrve poole taanduvad hitlerlaste kolonnid polnud aga veel pääsenud, sest eespool samas suunas paiknes diviisi eelsalk.

[294] EKPA, f. 79, nim. 1, s.-ü. 113, l. 72—74.

[295] Velikije Luki, Tehumardi, Kuramaa. 917. eesti laskurpolgu võitlejate mälestusi. Koostanud Aleksei Kurme. Tallinn 1974, lk. 199.

Äge tulistamine Tehumardi teeristi piirkonnas tegi major V. Milleri eelsalga valvsaks. Oli raske aru saada, mis toimub. Pisut selgust tõi olukorda fašistide valgustusrakett, mille valgusel paistsid võõraste tankide ja ebaharilikult läikivates kiivrites jalaväelaste lähenevad siluetid. Hitlerlaste tankid olid jõudnud juba päris lähedale ja avasid kiirust suurendades kuulipildujatest ja kahuritest marulise tule. Ilmselt püüti kõikide relvade koondtulega eelsalka maha suruda ja nende positsioonidest lihtsalt üle sõita.

Eelsalga komandörid ja võitlejad reageerisid kiiresti. Kõlasid käsklused: «Vastane selja taga — võitlusse!», «Tankide pihta, otsesihtimisega — tuld!»

Maantee ääres tulepositsioonidel olevad suurtükimehed taipasid käsklusi poolelt sõnalt. Esimesena avas tule leitnant V. Ranna patarei. Peagi jõudis üks hitlerlaste tank täiskäigul vanemseersant A. Mäe kahuri juurde, kuid tubli sihtur K. Kare viis juba esimese lasuga tanki rivist välja. Teine fašistide tank lähenes leitnant E. Sau patareile. Vanemseersantide B. Nižnikovi, E. Seppiuse ja E. Tamme kahurid avasid tiheda tule. Peagi sekkusid lahingusse ka kapten V. Jõe tankitõrjepüsside roodu võitlejad. Hävitavat tuld hakkasid andma eelsalga tankid ja liikursuurtükid, kes kokkupõrke momendil seisid veel tihedas reas tee ääres.

Lahing võttis üha raevukama ilme. Tankide järel jõudsid eelsalga lahingukordadesse ka fašistide suurekaliibriliste õhutõrjekuulipildujatega varustatud soomustransportöörid. Nendega koos ründavad jalaväesalgad tulistasid jooksult automaatidest, pildusid käsigranaate ja röökisid täiest kõrist. Nüüd avasid tule vanemleitnantide A. Sepmani ja P. Sobolevi automaaturid. Suurtükiväelased hakkasid teelejäänud põlevate soomusmasinate leekide valgusel lähenevat kolonni tulistama šrapnellidega. Hitlerlasi haaras paanika. Ühtne kolonn lagunes kiiresti väiksemateks gruppideks, kes siiasinna põigeldes püüdsid tulekeerisest väljapääsu leida. Ööpimeduses puhkes äge käsitsivõitlus.

Vaatamata vaenlase automaaturite marutulele ja lähedalt heidetud granaatidele püsiti vankumatult paigal. Duellis vaenlase ründesuurtükiga näitas 307. üksiku tankitõrjedivisjoni suurtüki sihtur K. Lossman üles surmakartmatut meelekindlust. Ühe lasuga sundis ta vaenlase soomusmasina seisma, teisega aga lõplikult vaikima. Vapralt võitlesid ka leitnant L. Antau, vanemseersandid C. Vallman, A. Mägi, seersant

L. Mäestu, jefreitorid H. Väljaots ja A. Kuning ning paljud teised.[296]

Julgelt ja mehiselt tegutsesid selles lahingumöllus tankistid ja liikursuurtükkide meeskonnad. Oskuslikult manööverdades aitasid nad tõkestada vaenlase kolonni edasiliikumise, purustasid tule ja roomikutega tema tehnikat ja elavjõudu. Eriti paistsid silma leitnantide Jevgeni Kazantsevi, Ivan Mazurovi, Georgi Mussi, Ajup Saforovi ja Anatoli Žuravljovi suurtükkide meeskonnad.

Mehiselt võitlesid ja hävitasid hulgaliselt hitlerlasi ka 925. laskurpolgu automaaturid. Leitnandid A. Mägraken ja E. Lütsep, vanem B. Puusepp, seersandid A. Kuldmaa, J. Lehtmets, P. Tragel, J. Suursalu, jefreitorid V. Ilves, T. Tõke, E. Soom, reamehed A. Laar, V. Limberg, P. Müürsepp ja paljud teised võitlesid tõeliste kangelastena. Niisama sangarlikult nagu Muhu saarel ja lahingus Räägi all tegutses ka siin sanitar Maria Vitsut, kes osutas abi paljudele haavatutele.[297]

Aegamisi tulistamine rauges, sest suurtükiväelased ja tankistid olid välja lasknud oma viimased mürsud. Kajas vaid üksikuid käsigranaatide plahvatusi ja käsirelvade laske. Pikkamööda kustus ka põlevate masinate kuma. Üle lahinguvälja laotus taas pimedus ja hakkas tibutama vihma.

Alles hommikuvalges selgusid öise lahingu piirjooned ja ulatus. Vaenlane jättis lahinguväljale üle 300 laiba. Hävitati üks tank, kaks liikursuurtükki, kaks 75-mm suurtükki, neli õhutõrjesuurtükki, üle 60 kuulipilduja, 5 autot. Trofeeks saadi 4 autot ja relvi.[298] Sõrve poolsaarele jõudsid vaevalt pooled läbimurret üritanud hitlerlased. Tõsiseid kaotusi kandis ka eelsalk. Kangelastena langesid oma võitluspostil teiste hulgas ka eelsalga komandör major V. Miller ja korpuse saabi auto-tankiosakonna ülem alampolkovnik H. Rosse.

Paljude teiste lahingute kõrval peegeldas Tehumardi öölahing vahest kõige eredamalt Eesti laskurkorpuse sõjameeste patriotismi, ennastsalgavust ja sangarlikkust oma sünnimaa vabastamisel. Vaatamata tormihoona kallaletungiva vaenlase ülekaalukatele jõududele püsisid 917. laskurpolgu 1. pataljoni ja 249. Eesti laskurdiviisi eelsalga võitlejad vankumatult oma võitluspostil ning saavutasid hinnatava võidu. Korpuse juures viibiv Leningradi rinde poliit-

[296] A. Tõnissoo. Tehumardi lahing. — Vabastamislahingutes, lk. 334—336.
[297] EKPA, f. 79, nim. 1, s.-ü. 224, l. 151—152.
[298] EKPA, f. 79, nim. 1, s.-ü. 288, l. 15—17.

töötajate grupp kirjutas ettekandes poliitvalitsuse ülemale: «Öises lahingus võitlesid punaväelased-eestlased kartmatult ja vapralt, ilmutades vaenlase vastu tulist viha. Kulutanud ära kõik padrunid, hävitasid võitlejad fašiste püssipäradega, nugadega, sõdurilabidatega. Maakitsus oli fašistide laipadest üle külvatud.»[299]

Oma ridade korrastamiseks tõmmati liikuv eelsalk pärast lahingut Tehumardi külast tagasi Järve piirkonda ja jäeti seal kaitsele. Öö jooksul jõudsid 917. laskurpolgu teised allüksused oma avangardile järele ja kindlustusid põhja pool Suurna—Tehumardi teed. Hommikul pidi polk pealetungi jätkama ja Sõrve poolsaare vabastamise lõpule viima. Kiirendatud korras saadeti tema toetuseks suurtükiväega tugevdatud 921. laskurpolgu 1. pataljon, kes öösel alustas vaenlase taanduvate gruppide jälitamist piki mereäärset Lümanda—Sõrve teed.

Järgmise päeva ennelõunal alustati pealetungi. Ühiste pingutustega vabastati lõunaks Lassi, Suurna ja Salme küla põhjapoolne osa. Vaenlase vasturünnakuid tagasi lüües ja omapoolseid rünnakuid korrates vabastas 921. laskurpolgu 1. pataljon õhtu eel Mäe talu piirkonna. 917. laskurpolk hõivas päeva teisel poolel rünnakuga Salme lõunaosa ning jõudis välja vaenlase tugevasti kindlustatud positsioonidele Ungru—Pagila tee joonel. Esimesed katsed sellest käigult läbi murda jäid tagajärjetuks.

9. oktoobriga lõppes Lääne-Eesti saarte vabastamise operatsiooni esimene etapp. Selle käigus forsseeriti ilma pikema ettevalmistuseta ja suhteliselt nõrga suurtükiväelise tuletoetusega ning küllaltki primitiivsete ujuvabinõudega laiu vesitõkkeid. Lahingud edenesid aga hästi ja kiires tempos. Lääne-Eesti saared, välja arvatud Sõrve poolsaar, vabastati. See oli silmapaistev võit, mille sepistamisel oli Punaarmee Eesti rahvuskorpusel kaalukas osa. Siinjuures pole vahest ülearune meenutada kõrgema ülemjuhataja J. V. Stalini mõtteavaldust jutuajamisel Leningradi rinde staabiülema kindralpolkovnik M. M. Popoviga operatsiooni alguses: «Nagu ma Govorovist aru sain, suunati Muhusse ja Saaremaale Eesti korpus. See on õige. Eestlastel on praegu, mille eest võidelda.»[300]

Kuid operatsiooni esimesel etapil ei omistatud vajalikku

[299] KMA, f. 217, nim. 1217, s.-ü. 598, l. 387.
[300] М. М. Попов. Мы вернулись! — К берегам янтарного моря, lk. 431.

tähelepanu Sõrve poolsaare operatiiv-strateegilist tähtsust omavale asendile. Luure ei avastanud õigeaegselt vaenlase taandumist sinna ega ulatuslikke kaitsetöid, mida seal tehti. Kõik see tingis ka teise, esialgu ettenägematu etapi selles operatsioonis.

9. septembri teisel poolel andis 8. armee juhataja kindralleitnant F. N. Starikov 8. Eesti laskurkorpuse komandörile kindralleitnant L. Pärnale käsu, milles ta kerge etteheitega märkis, et osaline operatsioon Sõrve poolsaare vabastamiseks areneb aeglaselt. «Käsin Teil isiklikult juhtida operatsiooni, murda läbi vaenlase kaitse maakitsusel ja täielikult hõivata Sõrve poolsaar. Ülesande lahendamiseks kasutada korpuse kolme diviisi suurtükiväge ja miinipildujaid ning juurdeantud tanke ja liikursuurtükke . . .»[301]

Selle alusel antud 8. Eesti laskurkorpuse komandöri lahingukäsk algas omakorda rahulolematuse avaldusega: «249. Eesti laskurdiviis oma 9. 10. 44 päevaülesannet ei täitnud, mis on esimeseks selletaoliseks juhtumiks peaaegu kuu aega kestnud lahingute jooksul. Seetõttu olen sunnitud 10. oktoobri hommikuks tõmbama kohale kõik jõud 249. laskurdiviisi abistamiseks.»[302]

Tegelikult ei olnud 249. Eesti laskurdiviisile taoliste etteheidete tegemiseks alust. Diviisi väeosad olid edukalt forsseerinud Väikese väina ja kandnud seni Saaremaa vabastamislahingute pearaskust. Viie lahingupäeva jooksul oli linnulennult seljataha jäetud 75—90 km. Tegelikult ulatus võitlejate poolt läbikäidud tee tublisti üle saja kilomeetri. Saaremaa mulda oli sängitatud ning lahinguhaavu parandama saadetud sadu vapraid võitlejaid. Ent antud olukorras ei suudetud vaid käigult läbi murda Sõrve poolsaarele.

Saadud ülesande täitmiseks koondus 249. Eesti laskurdiviis tervikuna Sõrve poolsaare lähistele. Tema toetuseks suunas korpusekomandör kogu momendil Saaremaal asuva suurtükiväe.

Ungru—Pagila positsioonide ründamiseks asusid 249. laskurdiviisi 921. ja 917. laskurpolk kallaletungi lähtealusele ööl vastu 10. oktoobrit. Ennelõunal, pärast ettevalmistavat suurtükituld, tõusid eelnevates lahingutes tugevateks lahingukollektiivideks liitunud allüksused rünnakule kui üks mees ja tormasid vaenlase positsioonide poole. Kuid läbinud mõnisada meetrit, oldi sunnitud vaenlase tule ja miinide väljade tõttu peatuma ja pikali heitma. Üksikute allüksuste kohaliku edu likvideerisid hitlerlased vasturünnakutega.

Järgmisel hommikul rünnakut korrati. 249. laskurdiviisi pealetungi toetuseks otsustati vaenlase tagalasse saata kaks dessanti: 7. laskurdiviis poolsaare idarannikule — Vintri külast lõuna poole ja 283. amfiibautode pataljon läänerannikule — üle Ariste lahe Kaugatuma rajooni.

Koidikul tõusid laskurallüksused suurtükitule toetusel uuesti rünnakule, kuid vaenlase eesmistesse kaevikutesse tungida ei suutnud. Tormise ilma tõttu lükati 7. laskurdiviisi dessant ööpäeva võrra edasi. 283. amfiibautode pataljon maabus aga halvale ilmale vaatamata Kaugatuma piirkonnas ja hõivas platsdarmi. Terve päev peeti seal ebavõrdset võitlust. Kuna abiväge ei saabunud, olid dessantlased sunnitud platsdarmilt lahkuma.[303]

Pärast kahte võitluspäeva Ungru—Pagila joonel valitses ikkagi veel arvamus, et vaenlasel on Sõrve poolsaarel tühised jõud ja kaitse purustamiseks maakitsusel piisab väikesearvulise ja laskemoonaga ebapiisavalt varustatud suurtükiväe lühiajalisest tuleettevalmistusest. Senise ebaedu põhjuseks arvati olevat lahingu halb organiseerimine ja juhtimine. 12. oktoobri varahommikuks määrati uus rünnak.

Pärast korduvaid ebaõnnestumisi polnud muidugi enam kerge mobiliseerida võitlejaid uuesti jõudu pingutama Ungru—Pagila positsiooni läbimurdmiseks. Kuid väeosade ja allüksuste komandörid, poliittöötajad ja partei- ning komsomoliorganisatsioonid tulid sellega toime. Eelnevates lahingutes olid nad selleks omandanud rikkalikke kogemusi. Eriti tõsteti selles töölõigus esile 921. laskurpolgu 2. pataljoni parteiorganisaatorit leitnant Karl Kaasikut, kes pataljonikomandöri ja tema poliitala asetäitja näpunäidetest juhindudes suutis alati suunata parteiorganisatsiooni ja iga kommunisti tähelepanu lahinguedu tagavatele peamistele küsimustele.

Uut rünnakut alustati hoogsalt. Vaenlase kaitse läbimurdmiseks viis 249. Eesti laskurdiviis lahingusse kõik tema käsutuses olevad jõud. Visade rünnakutega kiiluti paremal ja osaliselt ka vasakul tiival vaenlase kaitse eelserva. Kuid edu arendamiseks tema kaitse sügavuses ja vasturünnakute tagasilöömiseks puudusid reservid. Päeva lõpuks saavuta-

[301] KMA, f. 344, nim. 5554, s.-ü. 999, l. 72.
[302] KMA, f. 1058, nim. 1, s.-ü. 36, l. 48.
[303] KMA, f. 344, nim. 5554, s.-ü. 1098, l. 12—13.

tud edu hajus ja allüksused taandusid rünnaku lähtealusele.[304]

Ebaõnnestumisega lõppes ka 300. laskurpolgu dessandi maabumine Sõrve idarannikule. Ligikaudu kahe pataljoni suurune dessant pidi polgukomandöri alampolkovnik I. Pauli juhtimisel pärast maabumist Heinamaa piirkonnas, mis asus hitlerlaste Ungru—Pagila kaitsejoonest 13—14 km lõuna pool, hõivama platsdarmi ja tungima välja teeristile Viieristi mägede piirkonnas ning takistama vaenlase taandumist lõunasse.

Selle 11. oktoobriks planeeritud dessantoperatsiooni ettevalmistamise kohta kirjutas rinde poliitvalitsuse ülem kindralleitnant D. I. Holostov ettekandes rinde sõjanõukogule: «Äärmiselt piiratud ajaga, mis oli antud dessandi ettevalmistamiseks, viisid komandörid ja poliittöötajad läbi rea üritusi, et tagada lahinguülesande täitmine. Dessandiks olid välja valitud polgu kõige paremini ettevalmistatud ja füüsiliselt kõige vastupidavamad võitlejad ja ohvitserid. Igas allüksuses oli kommuniste ja kommunistlikke noori piisavalt. Võitlejatele tuletati meelde dessantlase kohustusi. Torpeedokaatrite brigaadi poliittöötajad ja ohvitserid jutustasid jalaväelastele, kuidas minna tendritele ja kaatritele, kuidas maabuda. Dessandi isikuline koosseis oli optimistlikult meelestatud. Oldi veendunud, et antud ülesanne täidetakse eeskujulikult.»[305]

Kuid kõik ei laabunud kaugeltki mitte nii, kuidas planeeriti.

12. oktoobril kell 0.30 väljusid Roomassaare sadamast 3 kaatrit ja 8 tendrit, mille pardal oli 7 tankitõrjekahurit, 12 miinipildujat, 15 tankitõrjepüssi, 142 kasti laskemoona ja 717 dessantlast.[306] Koos alampolkovnik I. Pauliga asusid ujuvvahenditele tema asetäitjad majorid P. Volt ja F. Veltmander, luureülem kapten A. Einaloo, polgu partorg vanemleitnant F. Pärtelpoeg ja agitaator kapten G. Roovik.

Äpardused algasid kohe operatsiooni alguses. Juba sadamast väljudes sattus kaks tendrit kividele ja madalikule. Ülejäänud liikusid rahutul merel vaikselt edasi. Dessandi õnnestumise esimeseks eeltingimuseks oli ootamatus. Seda aga ei suudetud saavutada. Merele laotunud pimeduses ja tihedas udus kaotasid laevad peagi omavahelise side ja olid

[304] KMA, f. 1334, nim. 1, s.-ü. 42, l. 45.
[305] KMA, f. 217, nim. 1217, s.-ü. 598, l. 402.
[306] KMA, f. 1058, nim. 1, s.-ü. 28, l. 34.

sunnitud tegutsema iseseisvalt. Katkes side ka juhtiva staabiga. Kuna tiheda udu tõttu ei olnud kaldajoont näha, siis osa tendrijuhte pidas oma ujuvaluste esimesele leetseljakule kinnijooksmist kaldalejõudmiseks ning saatis dessantlased ekslikult merre, sadu meetreid tegelikust rannajoonest eemal. Kohati eraldas neid leetseljakuid rannast aga rohkem kui kahe meetri sügavune vesi.

Igasuguseid raskusi trotsides tegid dessantlased kõik neist oleneva, et jõuda Sõrve randa. Kui selgus, et sügavalt vees istuval kaatril pole võimalik kaldale pääseda, asuti kohe organiseerima üleminekut madalamalt vees istuvale tendrile. Polgukomandöri asetäitja poliitalal major P. Volt oli üks esimesi, kes hüppas kaatrilt tendrile, tiivustades oma eeskuju ja selgitava sõnaga teisi. Mehise juhina käitus ta ka leetseljakul, kuhu sattus koos võitlejate grupiga pärast laevalt lahkumist. Seersant Pajula jutustas sellest hiljem järgmiselt: «Meie kõik läksime vette ja meiega olid major Volt ja major Veltmander. Tender sõitis kohe ära. Meie kuulasime, kustpoolt tulistatakse, ja suundusime sinna. Major Volt läks ees ja oli järsku sügavas vees. Ma haarasin tema lehvikuna vee peal hõljuvast sinelist ja tõmbasin ta leetseljakule tagasi. Sel hetkel avati meile kaldalt tuli. Meil kästi hargneda, s. t. mitte olla koos, muidu oleksime olnud kuulipildujale heaks märklauaks . . .»[307] Paljud leetseljakul olijatest, nende hulgas ka major P. Volt, hukkusid kaldale jõudmata.

Need, kes kaldale jõudsid, võitlesid tõeliste kangelastena. Ennastsalgavalt ründas vaenlast 7. rood oma komandöri kapten S. Dieduštšoki juhtimisel. Polgu agitaatori kapten G. Rooviku innustav sõna andis jõudu võitluseks ja sisendas vastupidavust ka piiramisrõngas. Rühmakomandör leitnant Jaan Leibre, kes pärast roodukomandöri vanemleitnant I. Ivolgini haavata saamist teda asendas, võttis osa kaldal puhkenud täägivõitlusest ja käsikähmlusest. «Võitleme seni, kuni jätkub laskemoona!» kujunes võitlusdeviisiks. Vaenlase kuulirahe all ei katkestanud radist V. Toodo ka pärast haavata saamist side otsinguid. Ennastsalgavalt võitlesid vanemseersant R. Park, nooremseersant A. Vaino ja paljud teised.[308]

Side dessantgrupi laevadega taastus kella kümne paiku.

[307] KMA, f. 217, nim. 1217, s.-ü. 598, l. 404.
[308] A. Pähklimägi. Lehekülg Sõrve epopöast. — Vabastamislahingutes, lk. 354—358.

Selgus, et suurem osa võitlejatest on eri kohtades ja eri aegadel randa ja leetseljakutele maha pandud. Ainult üks kaater ja üks tender ei leidnud maabumispiirkonna veealuste kivide ja leetseljakute rohkuse tõttu sobivat randumiskohta ega alustanud dessandi maalesaatmist. Suutmata määrata asukohta, pöörduti tagasi baasi. Pärastlõunal suundusid neli kaatrit koos polgukomandöriga tagasi maabumispiirkonda, kuid tugeva lainetuse ja rannast avatud tiheda tule tõttu sellele läheneda ei suutnud. See ei õnnestunud ka järgmisel päeval väljasaadetud luuregrupil major O. Andrejevi juhtimisel.[309]

Nagu hiljem selgus, ei olnud dessant hitlerlastele ootamatu. Nad olid teadlikud selle arvatavast kohast ja ajast. Vintri küla piirkonda, kus dessantlased maabusid, olid eelmisel päeval saabunud ja kaitsele asunud 386. jalaväerügemendi, 218. pioneeripataljoni ja 531. mereväe-suurtükidivisjoni allüksused.[310] Vaenlase ülekaalukate jõudude vastutegevuse tõttu dessantlased platsdarmi kindlustada ja enda käes hoida ei suutnud.

«Uurinud Sõrve poolsaarele tehtud dessantoperatsiooni nurjumise ja asjatute inimkaotuste põhjusi,» kirjutas kindralleitnant D. I. Holostov ettekandes Leningradi rinde sõjanõukogule, «tuleb nentida, et kahtlemata oli selles suurel määral süüdi Punalipulise Balti Laevastiku torpeedokaatrite grupi juhtkond, kes ei suutnud tagada dessandi maalesaatmist. Kuid mingil määral ei võta see ära vastutust 8. armee staabilt, kes operatsiooni juhtis. Armee staap, kel puudus vaenlasest õige ettekujutus, ei hoolitsenud luure organiseerimise, lahingu materiaalse kindlustamise ega dessandi tuletoetuse eest. Staap ei lähtunud konkreetselt kujunenud olukorrast, vaid tegutses pimesi, heale õnnele lootes.»[311]

Järeldustest, millele tuli Leningradi rinde juhatus pärast pealetungi takerdumist Sõrve poolsaarel, kirjutab oma mälestustes armeekindral M. M. Popov: «Ilmselt ei jätkunud meil suurtükke ja laskemoona vaenlase kindlustuste purustamiseks. Kuid sellele vaatamata polnud meil õigust mitte üritada vaenlase kaitse läbimurdmist maakitsusel käigult ja seejärel hitlerlaste kannul poolsaarele sisse tungida.»[312]

[309] KMA, f. 1058, nim. 1, s.-ü. 28, l. 35.
[310] Werner Haupt. Heeresgruppe «Nord» 1941—1945, lk. 263.
[311] KMA, f. 217, nim. 1217, s.-ü. 598, l. 405.
[312] М. М. Попов. Мы вернулись! — К берегам янтарного моря, lk. 435.

Pärast 12. oktoobri läbimurdekatset pealetungioperatsioonid Sõrve poolsaarel ajutiselt katkestati, et põhjalikumalt valmistuda uuteks lahinguteks. 249. Eesti laskurdiviis sai käsu asuda kaitsele. Ööl vastu 13. oktoobrit tõrjus ta edukalt vaenlase pataljonisuuruste jõudude rünnaku, mis järgnes tugevale suurtükitule löögile. 15. oktoobril vahetati ta aga 131. laskurdiviisi väeosade poolt välja, et pidevalt raskeis lahinguis olnud sõjameestele puhkust võimaldada, korrastada ja täiendada väeosi ning valmistuda uueks rünnakuks.[313]

Rakendati teisigi abinõusid, mis pidid tagama uue pealetungi edu. 12. oktoobril kohustas Leningradi rinde sõjanõukogu Punalipulist Balti Laevastikku alustama Sõrve poolsaare blokeerimist merelt ja toetama maavägede pealetungi laevastiku suurtükkide ja ründelennuväe tegevusega. Virtsust toodi Saaremaale juurde üle 100 suurtüki. Seejärel võis lahinguülesande anda juba 313 suurtükile ja miinipildujale, mis tegi iga läbimurdekilomeetri kohta 156 toru.[314]

Kuid ka hitlerlased jätkasid kiirustades oma positsioonide tugevdamist. Vangide küsitluse, aerofotode ja suurtükiväe luureandmete alusel tehti kindlaks, et vaenlane on suutnud poolsaarele rajada juba sügavalt ešeloneeritud kaitsesüsteemi.

Sõrve maakitsuse kõige kitsama koha, 2—3 km laiuse maariba olid hitlerlased muutnud ülitugevaks vastupanusõlmeks, mis ulatus sügavuti kuni 3 kilomeetrini. Kaitse tugines kohati kuni neljale kaevikute joonele. Nende ette ja vahele oli rajatud miinivälju, traattõkkeid, tankitõrjekraave ja betoonpüramiididest tankitõkkeid. Oli ära kasutatud ka 1941. a. Saaremaa kaitsjate poolt hitlerlaste tõrjumiseks ehitatud kaitseehitisi. Tõketele läheneja sattus kindlustatud tulepunktide jalaväerelvade flankeeriva tule, tranšeede vahele paigutatud tankitõrjekahurite ja kogu maakitsuse ulatuses sügavuti paigutatud miinipilduja- ja suurtükipatareide tule alla. Selle Ungru—Pagila positsiooni ehk nn. Ariste riivi kaitset toetasid veel tulega merelt Saksa laevastiku üksused.

Teine peaaegu samasugune kindlustatud liin oli välja ehitatud Lõpe—Kaimri joonel ning kolmandat ehitati kaitse eelservast umbes 20 km kaugusel, Türju—Torgu—Iide—Mäebe joonel. Nende positsioonide mehitamiseks hakkas

[313] KMA, f. 344, nim. 5554, s.-ü. 1098, l. 14—19.
[314] F. Paulman. Tuli ja manööver, lk. 262.

alates 13. oktoobrist poolsaarele saabuma täiendavaid väeosi.[315]

Ööl vastu 18. oktoobrit 1944 asus 249. eesti laskurdiviis uuesti korpuse esimesse ešeloni ja alustas vahetuid ettevalmistusi rünnakuks. Läbimurde pidid sooritama majorite B. Ploomi ja E. Sume pataljonid 921. laskurpolgust ning D. Nemšonovi pataljon 925. laskurpolgust. Igale neist tegid sapöörid ööl vastu 19. oktoobrit läbipääsud miiniväljadesse. Ainuüksi ühe 200 meetri laiuse läbikäigu tegemisel võtsid sapöörid leitnant R. Põldmaa juhtimisel välja 297 miini.[316]

Rünnak algas 19. oktoobril kell 15.00 pärast 40-minutilist ettevalmistavat suurtükituld. Kuid niipea kui laskurroodud sööstsid rünnakule, avas vaenlane neile terveksjäänud relvadest ägeda tule. Võitlusse asusid otsesihtimise suurtükid ja kuulipildujad. 921. laskurpolgus jõudsid esimesena vaenlase kaevikusse vanemleitnant E. Tetlovi mehed, kelle hulgas paistsid eriti silma vanemseersandid K. Kattai, R. Parts, võitleja A. Targemaa ja paljud teised. Vastavastatud miiniväljadesse tegid vanemseersant O. Rohila rühma mehed läbipääse automaatrelvade valangutega ja käsigranaatidega.

Läbimurdelõigu vasakul tiival pealetungiva 925. laskurpolgu võitlejatest paistsid initsiatiivi ja energilise tegevusega silma seersandid A. Heinmets ja E. Lodjak kapten P. Grossi roodust. Et vältida miinivälju, viis vanemleitnant A. Sepman oma võitlejad rünnakule läbi kaldaäärse madala vee. Vaenlase positsiooni sisemuses arenes võitlus piki kaevikuid ja ühenduskäike, üksikute tulepesade ja varjendite ümber. Edukalt lõid järjest tugevnevaid vasturünnakuid tagasi kapten G. Hansingu, leitnant A. Lello ja vanemseersant A. Fomkini allüksuste võitlejad.[317]

Nii raske, aeglaselt areneva rünnakuga puutusid võitlejad pärast Velikije Luki lahinguid kokku esmakordselt. Aga teisiti polnud võimalik tugevasti kindlustatud positsiooni läbi murda. Kolmetunnise võitluse järel olid vaenlase esimesed kaevikud vallutatud ja kuni 2 kilomeetrit edasi liigutud. Saavutatud edu arendamiseks anti 249. laskurdiviisi komandöri käsutusse 482. laskurpolk 131. laskurdiviisist. Selle polgu üks pataljon jõudis veel õhtul lahingusse. Päeva lõpuks oli hitlerlaste Ungru—Pagila kaitsepositsioon

[315] Werner Haupt. Heeresgruppe «Nord» 1941—1945, lk. 268.
[316] V. Külaots. Uraalidest Kuramaani, lk. 252.
[317] Sealsamas, lk. 253—257.

läbi murtud. Diviisi väeosad jõudsid Pitsinina neeme—Mõisaküla—Kaasiku joonele.[318]

Saabuva öö jooksul vahetasid kindralmajor P. Romanenko 131. laskurdiviisi väeosad 249. Eesti laskurdiviisi allüksused täielikult välja ja jätkasid pealetungi piki Sõrve maakitsust. Seoses sellega läks lahingute juhtimine Sõrve poolsaarel alates 20. oktoobrist 109. laskurkorpuse komandöri kindralleitnant I. P. Alferovi ja tema staabi kätte. 249. Eesti laskurdiviis ja teda toetavad Eesti korpuse suurtükiväeüksused allutati ajutiselt operatiivselt 109. laskurkorpuse komandörile. 8. Eesti laskurkorpuse teised väeosad dislotseerusid rannakaitsele Tallinna piirkonnas.

Võitlused Sõrve maakitsusel aga kestsid. 20. oktoobril pealetungi jätkates jõudsid 131. laskurdiviisi allüksused hitlerlaste teise — Lõpe—Kaimri positsiooni ette, kus pealetung uuesti takerdus. Ägedad lahingud neil positsioonidel kestsid nädalapäevad, kuid tulemusi ei andnud. 22. oktoobril läks hitlerlaste ülekaalukatel jõududel isegi korda vasturünnakuga läbi murda 131. laskurdiviisi lahingukordadest ja välja tungida Lõo mõisa piirkonda. Läbimurre likvideeriti teises ešelonis paiknenud 249. Eesti laskurdiviisi jõududega.[319]

Oktoobri lõpul rünnakud Sõrve poolsaarel ajutiselt katkestati. Selle otsuse tegi Leningradi rinde staabiülem kindralpolkovnik M. M. Popov pärast lahingute käigu hoolikat uurimist. Olukorra üksikasjaline analüüs näitas, et edu saavutamiseks ei piisa olemasolevatest jõududest. Vaenlane osutus tugevamaks, kui esialgu arvati.

Võitluseks vaenlase suurtükiväe vastu ja tugevate kaitsešhitiste purustamiseks oli vaja kohale tuua täiendavat suurekaliibrilist suurtükiväge. Tuli suurendada tankide arvu ning lennuväe tegevuse efektiivsuse tõstmiseks lähendada aerodroome saartele. Saaremaal tuli luua piisav laskemoona, kütuse, toidu ja hobumoona varu. «Kõike seda meil mandril oli,» kirjutab M. M. Popov oma mälestustes, «kuid üleveovahendite vähesuse ja tormise ilma tõttu ei suutnud me seda seni Saaremaale toimetada.»[320]

Transpordiraskusi esines ka saartel, mida küll mõnevõrra leevendas saarlaste ulatuslik abi Punaarmeele küüdi näol. Küüthobuseid andsid tollal kõik Saaremaa vallad. Ainu-

[318] KMA, f. 344, nim. 5554, s.-ü. 1000, l. 22; s.-ü. 1098, l. 20.
[319] KMA, f. 344, nim. 5554, s.-ü. 1098, l. 23.
[320] М. М. Попов. Мы вернулись! — К берегам янтарного моря, lk. 437.

üksi Laimjala vald andis 1944. a. 6. oktoobrist kuni 1. detsembrini 1217 hobuküüti, neist enam kui pooled olid 2—4-päevased.[321] Laskemoona vedasid talupojad oma hobustega sageli kaitselolevate vägede eelservani, ka vaenlase tule all. «Minule on nõukogude võim kallis, ta andis mulle maad, mille hitlerlased ära võtsid,» ütles Saaremaa talupoeg A. Reek. «Ma olen valmis koos teiega võitlema hitlerlaste vastu. Kuid olen juba 60-aastane. Küüdivankriga aga abistan teid kuni Saaremaa täieliku vabastamiseni.»[322]

Kogu olemasoleva lahingutehnika tõhusamaks kasutamiseks oli vaja senisest veelgi põhjalikumat luuret, täpselt kindlaks määrata hitlerlaste raskerelvade, eriti patareide asukohad ning teha muid ettevalmistustöid vaenlase tugevasti kindlustatud positsioonide läbimurdmiseks. Arvestused näitasid, et selleks kulub 15—20 ööpäeva. Kõrgem ülemjuhataja J. V. Stalin, kellele pikema ettevalmistusperioodi vajalikkusest ette kanti, nõustus sellega.[323]

Pingeline ettevalmistus kestis kuni 18. novembrini. Selleks ajaks koondas väejuhatus Saaremaale 4 laskurdiviisi ning 6 tanki- ja liikursuurtükkide polku. 109. laskurkorpusest oli sel ajal Lõpe—Kaimri positsiooni ees vaenlasega vahetus kontaktis ainult kindralmajor I. D. Romantsovi 64. kaardiväe laskurdiviis.

131. ja 109. laskurdiviis valmistusid otsustavateks lahinguteks Sõrve maakitsuse keskosas. 249. Eesti laskurdiviis oli alates oktoobri lõpust arvatud armee reservi ja asus Sõrve maakitsuse põhjaosas, Üüdibe piirkonnas. Siin täiendati oma ridu tagavarapolgust tulnukatega ja õpiti ründama tugevasti kindlustatud positsioone. Uute lahingute alguseks suudeti diviisis viia võitlejate arv igas laskurroodus 80-ni.[324]

Novembri keskel jõudis mandrilt Saaremaale ka kogu pealetungiks vajalik suurtükivägi. Maakitsusele koondati 900 suurtükki ja miinipildujat. See tegi välja 250 toru iga läbimurdekilomeetri kohta.[325]

Ööl vastu 18. novembrit vahetasid 109. ja 131. laskurdiviis positsioonidelt välja 64. kaardiväe laskurdiviisi ja asusid rünnaku lähtealusele. Viimane pidi liikuma teises

[321] ENSV Kingissepa Rajooni Riiklik Arhiiv, f. 70, nim. 1, s.-ü. 20, l. 21.
[322] KMA, f. 217, nim. 1217, s.-ü. 604, l. 133.
[323] M. M. Попов. Мы вернулись! — К берегам янтарного моря, lk. 437—438.
[324] KMA, f. 1334, nim. 1, s.-ü. 43, l. 8.
[325] F. Paulman. Tuli ja manööver, lk. 274.

ešelonis piki Sõrve poolsaare idarannikut. Varahommikul tõmmati rindele lähemale ka 249. Eesti laskurdiviis, kes pidi läbimurde korral liikuma 109. laskurdiviisi järel ja olema valmis edu arendama poolsaare keskosas Lõopõllu ja Torgu suunas.[326]

Roomassaare sadamast sõitsid Sõrve poolsaare idakalda piirkonda Punalipulise Balti Laevastiku suurtükilaevad ja torpeedokaatrid. Lahinguks valmistusid ka rannakaitsepatareid polkovnik T. M. Zubovi üldjuhtimisel.

18. novembril 1944 kell 9.50 alanud kahetunnine ettevalmistav suurtükituli märkis ära Sõrve poolsaare vabastamise lõpplahingute alguse. Mõjuvaid lööke hakkas andma Punalipulise Balti Laevastiku lennuvägi.

Tulevalli järel ründasid 109. ja 131. laskurdiviisi ahelikud tankide toetusel fašistide esimesi kaevikuid. Vaenlase kaitse Lõpe—Kaimri joonel murti läbi. Ründajad tungisid esimese hooga kuni 5 km edasi. 602. laskurpolk hõivas Rahuste küla idapoolsed talud, 456. laskurpolk Lõopõllu teeristi. 131. laskurdiviisi 482. ja 593. laskurpolk vabastasid Kaimri ja Hindu. Esimene rünnakuhoog vaibus alles hitlerlaste poolt tugevasti kindlustatud Lõopõllu ja Vintri küla piirkonnas. Pealetungihoo suurendamiseks toodi lahingusse ka 64. kaardiväe laskurdiviis.

Vaenlase tugevasti kindlustatud kaitse läbimurdmisel sooritasid Nõukogude võitlejad massiliselt kangelastegusid. Kui vaenlase kuulipilduja ootamatu tulega sundis ründava aheliku pikali heitma ja varjuma, tõusis juba Narva lähistel võitluses silmapaistnud ja Nõukogude Liidu kangelase nimetuse saamiseks esitatud reamees Vladimir Dejev üles ja tormas hurraahüüdega ajutiselt vaikinud vaenlase kuulipilduja poole. See tuli hitlerlastele nii ootamatult, et enne kui nad jõudsid uuesti tule avada, lõhkes juba Dejevi visatud käsigranaat nende lähedal. Ohtlik relv enam rünnakut ei takistanud. Kuid järgnevate positsioonide vallutamisel tabas Dejevit surmavalt vaenlase miinikild. Kodumaa hindas kõrgelt oma kangelast. Vladimir Dejevile anti postuumselt Nõukogude Liidu kangelase nimetus.

Kaimri küla lähistel takistas vaenlase kuulipilduja 482. laskurpolgu ahelikkude edasiliikumist. Teistest ette tormas kasahhi rahva poeg, kommunistlik noor Sabalak Orazlimov. Vaenlase kuulipildujale lähenedes sai ta kahel korral haa-

[326] KMA, f. 1334, nim. 1, s.-ü. 43, l. 10—12.

vata, kuid ikkagi leidis endas jõudu edasi liikuda ja katta oma kehaga tulistuspunkti laskeava.[327]

Fašistid tegid meeleheitlikke katseid Punaarmee edasitungi tõkestamiseks. Keskpäeval jätkasid veel 15 suurtüki- ja 10 miinipildujapatareid pealetungivate lahingukordade tulistamist. Vaenlane sooritas korduvalt vasturünnakuid. Lõopõllu teeristi piirkond käis esimesel lahingupäeval mitmel korral käest kätte. Vintri küla lähiseid hoidsid aga tule all Saksa miiniristlejad Riia lahelt. Meie pommilennukite ja torpeedokaatrite rünnakute tagajärjel said tabamusi fašistide soomuslaev, kolm traalerit ja 5 dessantpargast. Üks dessantpargas ja kolm valvekaatrit uputati.[328]

Lahingud ei vaibunud ööselgi. Hitlerlased koondasid Rahuste ja Lõopõllu piirkonda kõik vabad reservid ja jätkasid vasturünnakuid. Kell neli hommikul tõrjusid nad pidevates lahingutes tunduvaid kaotusi kandnud 602. laskurpolgu tagasi ja lähenesid oma endistele Lõpe positsioonidele juba vähem kui kahe kilomeetri kaugusele. Alles Lausa juures õnnestus 249. Eesti laskurdiviisi 921. laskurpolgu 3. pataljonil major E. Sume juhtimisel nende edasiliikumine pidurdada ja seejärel nad uuesti Lõopõllu lähistele paisata.[329]

109. laskurkorpuse 19. novembri keskpäevane rünnak edu ei toonud. Õhtupoolikul viis kindralleitnant I. P. Alferov lahingusse uuesti tema operatiivsesse alluvusse antud 249. Eesti laskurdiviisi. Taas algasid ägedad lahingud Lõopõllu teeristi pärast, mis käis mitmel korral käest kätte.

20. novembri hommikul pealetung jätkus. Pealöögi andsid 109. laskurkorpuse parema tiiva väekoondised — 109. laskurdiviis ja 249. Eesti laskurdiviis — Lõopõllu ja Torgu suunas. Esimene neist vabastas Rahuste poolsaare, teine eriti tugevasti kindlustatud Lõopõllu, Ingelandi ja Kiltri. Nende vastupanusõlmede ründamisel paistsid järjekordselt silma majorite B. Ploomi, E. Sume ning A. Irhini pataljonid. Nad manööverdasid oskuslikult, ründasid julgelt.

Kuna 64. kaardiväe ja 131. laskurdiviisi väeosad vabastasid samal päeval Sõrve idarannikul tugevasti kindlustatud Vintri, siis olid hitlerlased sunnitud tagasi tõmbuma oma viimasele, Türju—Torgu—Iide—Mäebe kaitseliinile. Siin

[327] KMA, f. 217, nim. 1217, s.-ü. 604, l. 51—52.
[328] Борьба за Советскую Прибалтику... Книга вторая, lk. 268.
[329] KMA, f. 1334, nim. 1, s.-ü. 43, l. 15.

kavatseti vastu panna seni, kuni lahingutehnika ja väed on evakueeritud. Kuid sealt oli Sõrve lõunatippu veel ainult 7—8 kilomeetrit.

21. ja 22. novembril arenesid verised lahingud vaenlase viimasel kaitsejoonel. Igale meie rünnakule vastasid hitlerlased vasturünnakuga. Ikka rohkem ilmus Sõrve poolsaare piirkonda vaenlase laevu. Ühed toetasid võitlust suurtükitulega, teised valmistusid vägesid evakueerima. Nõukogude mere- ja õhujõud vastasid sellele omapoolse aktiviseeruva rünnakutegevusega. Korduvalt ründasid hitlerlaste laevu Punalipulise Balti Laevastiku torpeedokaatrid 3. järgu kapteni A. Sverdlovi, suurtükipaadid 2. järgu kapteni E. Lazo ja soomuskaatrid 3. järgu kapteni I. Maksimenkovi juhtimisel. 21. novembril uputasid polkovnik D. Manžossovi lennuväediviisi lendurid kaks laeva ja vigastasid teisi. 22. novembril puhkes kahel hitlerlaste transpordilaeval tulekahju, kolmele alusele tekitati raskeid vigastusi. Lennuväe väljalendude arv Sõrve piirkonda suurenes iga päevaga. 22. novembril tehti 75 väljalendu, järgmisel päeval 137.[330]

Samal ajal õppisid maaväed lahingut pidades tundma vaenlase viimase kaitsejoone tugevaid ja nõrku külgi. See võimaldas 23. novembril, pärast seitsmekümneminutilist ettevalmistavat suurtükituld rünnakul otsustavat edu saavutada. 249. Eesti laskurdiviis hõivas Torgu, Iide ja Lülle ning koos parempoolse naabri, 109. laskurdiviisiga ka Laadla. 64. kaardiväelaskurdiviis hõivas Hänga. Hitlerlaste kaitse viimasel vastupanujoonel oli kokku varisenud, tema peamised jõud purustatud.

Pidevate lahingutega olid ka meie üksuste read hõrenenud. Näiteks 22. novembri õhtupoolikul oli 921. laskurpolgu 1. pataljonis rivis veel ainult 50—60 meest, kes jagunesid kahe roodu vahel. Allüksusi tuli iga rünnaku järel sisemiselt ümber komplekteerida. Üks selleks vajalik lahingupaus tehti 23. novembri hilisõhtul. Selleks ajaks oli polkudesse jäänud niivõrd vähe mehi, et kõik allesjäänud koondati igas polgus ühte pataljoni. 917. laskurpolgu koondpataljoni suuruseks kujunes 70 aktiivset võitlejat. Analoogiline oli olukord ka teistes polkudes.[331]

23. novembri lahingutega löödi segamini hitlerlaste evakueerimisplaanid. Nad olid lootnud vastu pidada ja kasu-

[330] Борьба за Советскую Прибалтику... Книга вторая, lk. 267—270.
[331] KMA, f. 1334, nim. 1, s.-ü. 43, l. 29, 38.

tada vägede äraveoks kahte ööd. Nüüd pidid nad mõne tunniga, juba hommikuks, päästma veel, mis päästa annab. Aga päästa ei suudetud enam suurt midagi. Trofeedena võttis 109. laskurkorpus arvele 80 suurtükki, 75 miinipildujat, 226 kuulipildujat, 250 automaati, 1054 vintpüssi, 8 tanki ja ründesuurtükki, 136 autot ning mitmesugust muud sõjalist vara.[332]

24. novembri öösel kell 3 avastas luure, et hitlerlased tõmbuvad kogu rindel tagasi. Viivitamatult alustati jälitamist. Kella 10-ks oli Sõrve poolsaarel lahingutegevus lõppenud. Sõrve lõunaneemel heiskasid punalipu 249. laskurdiviisi luurajad eesotsas seersant A. Pukiga.

Saarestiku vabastamise lahingutes purustati hitlerlaste 23. ja 218. jalaväediviis, merejalaväepataljon «Ostland», 531. ja 532. mereväe-suurtükidivisjon, 239. mereväe-seniitsuurtükiväedivisjon ning 141. sapööripataljon. Suuri kaotusi kandsid 215. jalaväediviisi 435. jalaväerügement ja 289. ning 810. suurtükiväedivisjon. Surnutena ja haavatutena kaotas vaenlane 7000, vangi võeti ligi 500 sõdurit ja ohvitseri.[333]

Punalipuline Balti Laevastik uputas 88 mitmesugust vaenlase laeva, nende hulgas 37 transpordilaeva, ühe miinilaeva, 6 traalerit, 11 dessantpargast. Enam kui 100 vaenlase sõja- ja abilaeva said vigastada.[334]

Võit saartel saavutati Nõukogude armee maa-, mere- ja õhujõudude tiheda koostöö tulemusena. 24. novembril saluteeris Moskva kodumaa nimel Leningradi rinde vapratele vägedele, sealhulgas ka 8. Eesti laskurkorpusele ja Punalipulise Balti Laevastiku meremeestele, kes vabastasid Saaremaa, 224 suurtükist kahekümne kogupauguga.

Nõukogude Liidu Ülemnõukogu Presiidiumi seadlusega 16. detsembrist 1944 autasustati Saaremaa vabastamise ja seejuures ilmutatud vapruse ning mehisuse eest ordenitega 39 väekoondist ja väeosa, nende hulgas järgmisi 8. Eesti laskurkorpuse üksusi: Punalipu ordeniga 7. Eesti Tallinna laskurdiviisi ja 921. laskurpolku, Kutuzovi 3. järgu ordeniga 85. Punalipulist Narva korpuse-suurtükiväepolku ja 779. suurtükiväepolku, Aleksander Nevski ordeniga 307. üksikut tankitõrjedivisjoni, Punatähe ordeniga 917. ja 925. laskurpolku ning 45. Tallinna üksikut tankipolku.[335]

[332] KMA, f. 344, nim. 5554, s.-ü. 1102, l. 26.
[333] Sealsamas, l. 26—27.
[334] «Военно-исторический журнал» 1969, № 11, lk. 88.
[335] KMA, f. 509, nim. 128045, s.-ü. 5, l. 227—228.

Eesti NSV vabastamise lahinguis väljapaistnud Eesti laskurkorpuse 8796 komandöri ja sõdurit autasustati ordenite ja medalitega.[336]

Eesti NSV vabastamise lõpuleviimisel oli suur poliitiline ja strateegiline tähtsus.

Hitlerlikest okupantidest oli vabanenud veel üks liiduvabariik. Eesti rahvas, kes kolm aastat oli kannatanud hitlerliku okupatsiooni režiimi all, oli jälle vaba ja võis Nõukogude rahvaste sõbralikus peres alustada oma rahvamajanduse taastamist ja sotsialismi ülesehitamist. Koos teiste meie kodumaa rahvastega jätkati võitlust võidu saavutamiseks fašismi üle.

Vabanes hulk vägesid, keda sai rakendada teistel pealetungisuundadel lõpliku löögi andmiseks hitlerlikule Saksamaale. Eesti mereväebaaside ja sadamate vabastamine võimaldas Punalipulisel Balti Laevastikul väljuda Balti mere avarustele ja suurendas seega tunduvalt tema osa pealetungivate vägede toetamisel merelt.

[336] Lembit Pärn. Sõjakeerises, lk. 167.

V PEATÜKK

EESTI NSV TÖÖTAJATE ENNASTSALGAV VÕITLUS VABARIIGI RAHVAMAJANDUSE TAASTAMISEL

1. SAKSA FAŠISTLIKE OKUPANTIDE JA NENDE KÄSILASTE POOLT EESTI RAHVALE, TEMA RAHVAMAJANDUSELE JA KULTUURILE TEKITATUD KAHJU

Hitlerlaste kõige rängem kuritöö okupeeritud Eestis oli rohkem kui 125 000 inimese mõrvamine. Umbes poole nendest moodustasid Nõukogude sõjavangid, ülejäänud olid tsiviilisikud. Okupatsiooniaastail tegutses Eestis üle kahekümne koonduslaagri, arvestamata kümneid vanglaid ja gestaapo piinakambreid, kus kinnipeetavaid süstemaatiliselt hävitati. Kalevi-Liiva, Tartu tankitõrjekraav, Narva barakid, Klooga surmalaager ja paljud teised rassiteooria realiseerimise paigad jätsid raskeid jälgi eesti rahva ajalukku. Siin tapeti parimaid inimesi eesti töörahva hulgast. Fašistide massimõrvad paljastasid Saksa okupatsioonivõimude teenistusse astunud eesti kodanlike natsionalistide tõelise palge. Mere, Laagi, Luitsalu, Viksi, Gerretsi ja teiste timukate tegevus oli veelkordne tõend selle kohta, et oma klassihuvide kaitseks on kodanlus ja tema agendid valmis kõige hirmsamateks kuritegudeks inimkonna vastu.

Sõja algusest kuni 1944. aasta lõpuni vähenes Eesti NSV elanikkond ligikaudu 200 000 inimese võrra. Neist umbes 60 000 inimest siirdus sõja esimestel kuudel Nõukogude tagalasse ja reevakueerus põhiliselt 1944/45. aastal. Ülejäänuist hukkus fašistlikes vanglais ja laagreis 61 300 inimest; välismaale sattus kas Saksa sõjaväkke mobiliseerituina, Saksamaale tööle värvatuina või vangidena, samuti Nõukogude-vaenuliku propaganda mõjul kodumaalt lahkunutena ligi 80 000 inimest. Okupatsiooniaja negatiivse iibe tõttu vähenes rahvastik 15 200 inimese võrra. Hukkunud ja kodumaalt lahkunud kuulusid enamikus kõige tööjõulisemasse põlvkonda. Okupatsioonist vabastatud Eesti NSV-s oli fašistide poolt tekitatud sõjahaavade ravimisel suur puudus töökätest.

Eesti rahvamajandusele olid okupandid tekitanud otsest kahju 16 miljardi rubla ulatuses (1941. a. hindades). Kolme Balti nõukogude vabariigi hulgas olid okupandid kõige rohkem kahjustanud Eesti NSV rahvamajandust. Ühe elaniku kohta tekitasid okupandid Eesti rahvamajandusele otsest kahju 14 682 rubla väärtuses. See summa on umbes 1,5 korda suurem kui Läti NSV-s ja 2,5 korda suurem kui Leedu NSV-s.[1] Kuna otsesed sõjakahjud moodustavad üldistest kahjudest ainult osa, siis olid meie vabariigi rahvamajandusele okupantide poolt tekitatud kahjud üldkokkuvõttes veelgi suuremad.

Sügavaid jälgi jättis okupatsioon Eesti tööstusele. Okupante ei huvitanud Eesti tööstuse arendamine — nad kasutasid ainult neid ettevõtteid, mida võis ilma suuremate lisakulutusteta fašistliku sõjamasina teenistusse rakendada: Seetõttu seisid paljud käitised kogu okupatsiooniaja, nende seadmeid aga demonteeriti ja veeti Saksamaale. Eriti barbaarselt kahjustasid fašistid Eesti tööstust vahetult enne põgenemist. Nad purustasid põhjalikult kümned tööstusettevõtted. Ainult Punaarmee kiire pealetung ja tööliste organiseeritud vastupanu fašistidele päästsid Eesti tööstuse veelgi suurematest purustustest.

Raskeimaks hoobiks Eesti rahvamajandusele olid purustused põlevkivibasseinis. Täielikult olid rivist välja viidud Kiviõli, Kohtla, Kohtla-Järve, Sillamäe ja Küttejõu kaevandused. Pealegi olid okupandid Käva ja Kiviõli kaevandused süüdanud. Maa-aluste tulekahjude likvideerimine nõudis palju vaeva ja aega. Hävitatud olid ka kõik põlevkivi utmise tehased peale Kohtla-Järve tehase. Kuid ka siin olid purustused väga suured. Okupatsiooniaastail oli hävitatud või laiali pillatud meie põlevkivibasseini tööliskaader. Kui 1941. aastal töötas seal umbes 4500 töölist, siis 1944. a. sügisel ainult sadakond.[2] Põlevkivitööstuse purustamine oli eriti ränk hoop meie rahvamajandusele sellepärast, et põlevkivi oli peamine kohalik kütteaine vabariigi tööstusele, raudteetranspordile ja paljudele kommunaalettevõtetele, samuti tooraine meie keemiatööstusele.

Tugevasti oli kannatada saanud ka energeetikabaas. Püssi ja Ulila elektrijaam olid täielikult purustatud. Pealinna vajadusi rahuldasid enne sõda Tallinna ja Ellamaa elektrijaam. Neist esimese võimsusest oli säilinud 29%, tei-

[1] Minevik ja tänapäev. Tallinn 1960, lk. 194.
[2] Sealsamas, lk. 281.

sel 85%. Ellamaa elektrijaamas olid purustused küll väiksemad, kuid see-eest oli täiesti laostatud elektrijaama kohalik küttebaas — turbatööstus.[3] Kõigi vabariigi elektrijaamade võimsus moodustas 1944. a. oktoobris kõigest 16% sõjaeelsest võimsusest.[4]

Vähestest vabariigi masina- ja metallitöötlemise tehastest, millel oli suur tähtsus kõigi teiste tööstusharude taastamisel, olid okupandid täielikult hävitanud Narva Malmivalutehase, masinatehase «Võit» Tartus ja «Eesti Mootori» Pärnus. Suuri purustusi oli tekitatud raadiotehasele «Punane Ret», tehastele «Metallist» ja «Ilmarine». Tunduvalt oli vähenenud kvalifitseeritud metallitööliste kaader. 1944. a. lõpul oli selles tööstusharus töölisi viis korda vähem kui 1941. aastal. Üksikute tähtsamate ettevõtete järgi oli töölisi: [5]

	1940. a. keskmine	1944. a. viimase nelja kuu keskmine
«Ilmarine»	400	78
Tallinna Masinatehas («Punane Krull»)	777	155
«Võit»	127	1
«Eesti Mootor»	129	7
«Metallist»	101	15

Haletsemisväärses olukorras oli ehitusmaterjalide tööstus. Tsemenditehas «Punane Kunda» oli oma võimsusest kaotanud 23%, tellisetehased 23,4%.[6] Kõikjal tunti suurt puudust töökätest. Ehitusmaterjalide tööstusest aga olenesid suurel määral kõigi teiste rahvamajandusharude taastamise võimalused ja tempo.

Analoogiline oli olukord ka vabariigi kerge- ja toiduainetetööstuses, s. o. enne sõda Eestis enamarenenud tööstusharudes.

Tekstiilitööstuse tootmisvõimsustest oli säilinud vaid tühine osa — 4,5%.[7] Täielikult olid hävinud Narva Kreenholm ja Linavabrik, samuti Balti Puuvillavabrik. Laostatud tekstiilitööstus raskendas olemasoleva naistööliste kaadri rakendamist, kes ei kuulunud mobilisatsiooni alla.

[3] ENSV ORKA, f. R-364, nim. 1, s.-ü. 10, l. 55.
[4] EKPA, f. 1, nim. 2, s.-ü. 166, l. 13.
[5] Minevik ja tänapäev, lk. 282.
[6] ENSV ORKA, f. R-364, nim. 1, s.-ü. 17, l. 186—187.
[7] Minevik ja tänapäev, lk. 283.

Toiduainetetööstuses olid okupandid laostanud eelkõige just vabariigi suuremaid ja tehniliselt paremini varustatud käitisi. Raskeimaks kaotuseks oli Eesti ainulaadse külmhoone hävimine Tallinna sadamas. Sõjas hävisid täielikult ka «Põhjaveski» Tallinnas, «Estakland» Rakveres, suur veski Tartus, Põltsamaa ja paljud teised jahuveskid. Veidi paremas olukorras olid üle maa laialipillatud toiduainetetööstuse väikeettevõtted, kuid ka nendest oli palju defitsiitseid seadmeid kaduma läinud.

Okupatsiooniaastad olid tekitanud suuri kahjusid ka kalapüügi tehnilisele baasile. 8103 mootor-, purje- ja kalapaadist oli säilinud ainult 2751. Kui arvestada ka teiste püügivahendite arvu vähenemist, tuleb kalapüügi tehnilise tootmisvõime kadu hinnata vähemalt 75%-le. Olukorda raskendas veel see, et rängalt oli saanud kannatada vabariigi suurim võrgutehas. Kalakombinaatidest oli Narva kalakombinaat kaotanud 100, Pärnu kalakombinaat 60, Tartu kalakombinaat 60, Rakvere kalakombinaat 20 ja Haapsalu kalakombinaat 10% oma tootmisvõimsusest.[8]

Üldkokkuvõttes kaotas Eesti tööstus fašistliku okupatsiooni ja sõja tõttu üle 45% oma võimsustest. Kuna okupatsiooniaastail ei olnud tööstusseadmeid süstemaatiliselt remonditud, ei olnud ka säilinud tootmisvõimsused kuigi töökindlad. 1941. aastal oli Eesti NSV-s ligemale 98 000 tööstustöölist, 1944. a. augustiks langes see arv 28 000-le.[9] Eriti suurt puudust tundis tööstus kvalifitseeritud töölistest.

Tunduvalt oli laostatud transport. Raudteede kogupikkusest oli täielikult purustatud 38,8%, osaliselt 10,5%. Sideliinid olid purustatud 60% ulatuses. Täielikult purustati või põletati maha 42 jaamahoonet. Vaguneid, eriti aga vedureid, oli säilinud väga vähe. Kogu Eesti kitsarööpmelise raudteevõrgu kohta olid okupandid terveks jätnud 5 vedurit ja 6 reisivagunit. Siinjuures tuleb arvestada, et hitlerlased olid kõik raudteed oma rööpmelaiusele ümber ehitanud, mis ei võimaldanud nendel kasutada Nõukogude raudtee veerevkoosseisu. Autode hulk vähenes okupatsiooniajal 25-kordselt. Okupatsiooni ja sõjategevuse tagajärjel olid

[8] Minevik ja tänapäev, lk. 284.
[9] А. Веймер. Комплексное развитие и специализация промышленности Эстонского экономического административного района. Таллин, 1961, lk. 84, 89.

purustatud Tallinna, Virtsu, Kunda ning kõik Saare- ja Hiiumaa sadamad. Siseveeteed jäid ilma laevadeta. Sellises olukorras ei olnud vabariigi transport suuteline rahuldama isegi rahvamajanduse minimaalseid vajadusi.[10]

Väga raskes olukorras oli linnade kommunaalmajandus. Eesti linnades oli põlenud ja purustatud 9200 maja. Eriti suured olid purustused Narvas, kus 3500 majast oli säilinud ainult 174. Suur osa neist olid mineeritud. Säilinud hooned vajasid põhjalikku remonti. Tartus oli 5053 majast purustatud 2432. Tallinnas purustati 1885 maja. Okupandid kavatsesid muuta Eesti pealinna rusuhunnikuks. Pärast Tallinna vabastamist tegid demineerijad linnas kindlaks 75 mineeritud kohta ja avastasid 15. oktoobrini 1944 üle 14 000 lõhkekeha ja 150 tonni lõhkeainet. Toompea all avastati mineeritud maa-alused käigud. Ühes neist oli 12 tonni lõhkeainet.[11]

Tohutut kahju olid okupandid tekitanud ka Nõukogude Eesti põllumajandusele. 1940. ja 1941. aastal loodud masina-traktorijaamad olid purustatud, nende põllumajanduslik inventar laiali kantud ja osaliselt hävitatud. Tagavaraosade puudumise tõttu oli suur osa traktoritest, viljapeksumasinatest jne. tarvitamiskõlbmatuid. Eesti NSV Statistika Keskvalitsuse andmeil vähenes kogu külvipind 1940. aasta 918 400 hektarilt 1945. aastaks 696 500 hektarile ehk 24,2%. Loomade hulga vähenemise kohta talumajapidamistes annab kujuka ülevaate alljärgnev tabel (tuhandetes):[12]

Loomaliik	1941	1945	Vähenemine 1945. aastaks võrreldes 1941. aastaga (protsentides)
Veised	528,4	401,4	— 24,0
nendest lehmi	401,8	226,5	— 43,0
Sead	319,2	196,2	— 38,5
Lambad	322,9	261,9	— 18,9
Hobused	202,7	164,0	— 19,0

[10] EKPA, f. 1, nim. 2, s.-ü. 166, l. 27, 137—139; nim. 47, s.-ü. 10, l. 45.

[11] Minevik ja tänapäev, lk. 143; Eesti rahvas... Dokumente ja materjale, lk. 554.

[12] E. Tõnurist. Eesti NSV põllumajanduse sotsialistlik rekonstrueerimine. Tallinn 1967, lk. 16.

Põldude soostumine, kariloomade vähenemine ja kunstväetiste puudumine (okupandid hävitasid «Eesti Fosforiidi» tehase) tingisid põldude viljakuse tunduva languse. Lisaks sellele olid okupatsioonivõimud kehtestanud eriti kõrged põllumajandussaaduste sundnormid, mis õõnestas veelgi talurahva järjest halvenevat majanduslikku olukorda.

Et Eesti põllumajanduses valitses tollal väiketalumajapidamine, kus töö mehhaniseerimise aste oli madal, mõjus tootmisele eriti halvavalt töökäte vähenemine okupatsioonivõimude poolt läbiviidud mitmesuguste mobilisatsioonide, sundevakuatsiooni ja talurahva aktiivi vastu suunatud terrori tõttu.

Seega oli Eesti rahvamajandus pärast okupantide väljakihutamist äärmiselt raskes olukorras. Rivist oli välja langenud suur hulk käitisi kõigist tööstusharudest. Eriti halvavalt mõjus vabariigi energeetika- ja kütteainebaasi ning ehitusmaterjalide tööstuse laostumine. Transport tuli tegelikult uuesti luua. Põllumajanduse olukord seadis ohtu linnade vajaduste rahuldamise kohalike ressursside arvel.

Eespool on Eesti NSV rahvamajanduse olukorda okupatsioonist vabanemise ajal 1944. aastal võrreldud 1941. aasta andmetega. Toodud võrdlustes peegeldub otsene sõjakahju, sealjuures aga tuleb silmas pidada, et aastail 1941—1944 oleks võinud vabariigi sotsialistlik rahvamajandus, juhul kui poleks olnud sõda ja okupatsiooni, teha läbi tootmise kiire tõusu. Nõukogude Liidu ulatuses arvestatakse, et fašistliku Saksamaa kallaletung ja sõda pidurdasid meie majanduslikku arengut umbes paari viisaastaku võrra. See hinnang sõja pidurdavast toimest tootmisprotsessile on maksev ka Eesti NSV kohta.

Raske oli olukord ka vabariigi kultuurielus. Tugevasti oli kannatada saanud kultuurielu materiaalne baas. Rusudes olid paljud kooli- ja teatrihooned. Hitlerlased hävitasid Tartu ja Narva muuseumid, riisusid ja purustasid Tartu Riikliku Ülikooli väärtuslikud ja unikaalsed õppeabinõud, sealhulgas ka väärismetallide tagavarad. Okupandid hävitasid Tallinna raadiosaatejaama ja mitmed polügraafiatööstuse ettevõtted. Laostatud olid kinod ja kultuurimajad.

Okupatsiooniaastail oli vaevu hingitsenud üldhariduslike ja kõrgemate õppeasutuste võrk. Raskete majanduslike tingimuste ja mitmesuguste «totaalsete» ja «ülitotaalsete» mobilisatsioonide tõttu oli suur osa õpilastest ja üliõpilastest sunnitud õppetöö katkestama.

Okupandid mõrvasid mitmed silmapaistvad eesti teadlased

ja kultuuritegelased. Paljud eesti progressiivsed kultuuritegelased vaevlesid vanglates ja koonduslaagrites, surid raske majandusliku olukorra ja vaimse depressiooni tõttu.

Okupatsiooni algul mõrvati üheksa Tartu Riikliku Ülikooli õppejõudu: professorid Artur-Tõeleid Kliimann, Peeter Ruubel ja Lazar Gulkovitš, dotsent Voldemar Päll, lektor Leopold Silberstein, assistendid August Kajand ja Väino Lang, õpetaja Aleksander Looring. Kirjanikest tapeti novellist Johannes Ruven ja noorkirjanik Ott Rõdali. Evald Tammlaant vintsutati üle kolme aasta vanglates ja koonduslaagrites, kuni ta 1945. aastal Stutthofi koonduslaagris suri. Luuletajad Aleksander Antson ja Juhan Sütiste kaotasid vanglas tervise ja surid 1945. aastal. Kunstnikest hukkusid Andrus Johani, Kaarel Liimand, August Roosileht, Arkadio Laigo. Vanglavintsutustes kaotas tervise ja suri seal Nikolai Kummits. Fašistide ohvriks langes ka helilooja Adolf Vedro.

Okupatsiooniaastad olid jätnud negatiivseid jälgi ka eesti rahva teadvusse. Kolm aastat oli okupeeritud Eesti elanikkond olnud ohjeldamatu fašistliku Nõukogude-vastase propaganda mõju all. Eesti töörahvas, kes nägi fašistides oma verivaenlasi, ei võtnud muidugi puhta tõena kõike seda, mida neile serveeris okupantide ja nende eesti soost käsilaste propagandaaparaat. Kuid siiski, ühelt poolt fašistlik terror, teiselt poolt pidev ideoloogiline mõjutamine oli paljude hinge külvanud kartuse homse päeva ees, umbusalduse kaaskodanike vastu, soovi jääda kõrvale sõjast ja poliitilisest võitlusest.

Niisiis oli kahju, mida tekitasid sõda, saksa fašistlikud okupandid ja nende käsilased eesti rahvale, Eesti NSV rahvamajandusele ja kultuurile, väga suur. Eestimaa Kommunistliku Partei, nõukogude ja majandusorganite ning eesti töörahva ees seisid rahvamajanduse ja kultuurielu taastamisel ja rinde abistamiseks mobiliseerimisel väga ulatuslikud ja keerulised ülesanded.

2. PARTEI-, NÕUKOGUDE, AMETIÜHINGUTE JA KOMSOMOLIORGANITE TAASTAMINE

Eduka taastamistöö ja rinde abistamise eeltingimuseks oli nõukogude riiklike ja ühiskondlike organisatsioonide juhtivate organite töölerakendamine ja elanikkonna nende ümber koondamine. See, et Nõukogude tagalas õigeaegselt ette valmistati juhtivat kaadrit, oli oluliseks eelduseks edukale tööle

vaenlasest vabastatud territooriumil, nõukogude korra ja rahvamajanduse taastamisel.

10. septembril 1944, ajal, mil suurem osa vabariigi territooriumist oli veel vabastamata, tuli Võrus kokku EK(b)P Keskkomitee III pleenum. Pleenumi päevakorras oli EK(b)P Keskkomitee sekretäri N. Karotamme ettekanne «EK(b)P parteiorganisatsioonide järjekordsetest ülesannetest seoses Eesti NSV territooriumi vabastamisega saksa okupantidest», Eesti NSV põllutöö rahvakomissari G. Abelsi ettekanne «Saksa okupantide poolt äravõetud maa tagasiandmisest talupoegadele» ja organisatsioonilised küsimused.

Ettekanded, sõnavõtud ja vastuvõetud otsused kutsusid üles ja kohustasid parteiorganisatsioone ning kõiki kommuniste:

— sedamööda, kuidas toimus Eesti NSV territooriumi vabastamine okupatsioonist, kiires korras taastama partei-, nõukogude, ametiühingu-, komsomoli- ja teiste ühiskondlike organisatsioonide kesk- ja kohapealsed organid. Kõik need organid pidid oma praktilises tegevuses tuginema töörahva laiade hulkade usaldusele ja toetusele;

— tegema okupatsiooniikkest vabastatud elanikkonna hulgas ulatuslikku poliitilist selgitustööd, mis pidi paljastama fašistliku propaganda laimu nõukogude võimu aadressil ja mobiliseerima töörahvast aktiivsele osavõtule vabariigi ees seisvate suurte ja vastutusrikaste ülesannete lahendamisel;

— pidama käesoleva momendi kõige tähtsamaks ülesandeks igakülgse abi ja toetuse osutamist Nõukogude armeele tema võitluses saksa okupantide vastu. Pleenum näitas selleks ära ka konkreetsed võimalused: maanteede ja raudteede ehitamine ja remont, sildade parandamine ja ehitamine, sidevahendite korrastamine, sõjaväele toiduainete andmine jne. Sellega kutsus pleenum eesti töörahvast üles andma vääriline panus Nõukogude rahvaste ühisesse võitlusesse fašismi lõplikuks purustamiseks.

EK(b)P Keskkomitee III pleenumi tähtsus seisneb selles, et ta tegi kokkuvõtted Eesti NSV nõukogude, partei- ja teiste juhtivate organite ja nende operatiivgruppide senisest tegevusest ja orienteeris neid, lähtudes vabastatud rajoonide kogemustest, uutele ülesannetele.

Pleenumil märgiti, et põhiprobleemiks, mis meie ees seisab ja pikemaks ajaks päevakorrale jääb, on Eesti NSV rahvamajanduse taastamine, meie kodumaa majandusele fašistliku okupatsiooni poolt löödud raskete haavade parandamine.

Pleenum valis EK(b)P Keskkomitee sekretärideks ja büroo

liikmeteks N. Puusepa ja E. Pälli, kes olid sekretäri kohuseid täitnud juba Nõukogude tagalas.[13]

EK(b)P Keskkomitee IV pleenumil 28. septembril 1944 valiti EK(b)P Keskkomitee esimeseks sekretäriks Nikolai Karotamm, kes seni oli töötanud teise sekretärina. Eesti NSV Rahvakomissaride Nõukogu esimeheks kinnitati samal pleenumil Arnold Veimer. EK(b)P Keskkomitee V pleenumil 1944. aasta detsembri alguses valiti Keskkomitee teiseks sekretäriks Sergei Sazonov.[14]

16.—17. septembrini toimus Võrus ka Eesti NSV Ülemnõukogu esimese koosseisu III istungjärk. Ülemnõukogu kuulas ära ja arutas läbi ENSV Ülemnõukogu Presiidiumi esimehe J. Varese ettekande vabariigi töötajate ülesannetest vabastatud Eesti NSV-s ning võttis vastu seaduse «Saksa okupantide poolt äravõetud maa tagasiandmise kohta Eesti NSV talupoegadele».

EK(b)P Keskkomitee III pleenumi ja Eesti NSV Ülemnõukogu istungjärgu otsuste realiseerimiseks tuli eelkõige taastada ja tööle rakendada kohapealsed parteiorganid ja parteialgorganisatsioonid. Kuigi sel alal oli Nõukogude tagalas tehtud teatavaid ettevalmistusi, esines siin siiski suuri raskusi. Kaadrit oli vähe.

Vabariiklike partei- ja nõukogude organite operatiivgrupid jõudsid Võru kaudu Tallinna ja alustasid tööd otsekohe pärast linna vabastamist. Keskaparaadi «teine ešelon» saabus Leningradist Tallinna 1. oktoobril, esimese rongiga, mis alustas liiklust taastatud Narva—Tallinna raudteeliinil.

Vabariigi parteiorganisatsioonile pideva praktilise abi andmiseks moodustas ÜK(b)P Keskkomitee 11. novembril 1944 ÜK(b)P Keskkomitee Eesti büroo. Büroo esimeheks oli alguses N. N. Šatalin, hiljem G. V. Perov. Büroo liikmeteks olid N. Karotamm, A. Veimer jt. ÜK(b)P Keskkomitee Eesti büroo etendas aastail 1944—1947 suurt osa tööstuse ja põllumajanduse taastamisel, organisatsioonilise ja ideoloogilise töö alal ning eesti rahva sidemete tugevdamisel teiste Nõukogude Liidu rahvastega.[15]

Edutades kohalikku kaadrit ja suunates vabastatud piirkondadesse töötajaid teistest vabariikidest, tagas partei taastamistöö põhiliste sektorite juhtimise.

1. jaanuariks 1945 oli EK(b)P Keskkomitee aparaadist

[13] EKPA, f. 1, nim. 1, s.-ü. 398, l. 13, 18.
[14] Ülevaade EKP ajaloost. III, lk. 191—192.
[15] Sealsamas.

komplekteeritud 78,4%, vabariigi parteiorganitest tervikuna 72,1%. Täitmata olid pooled valla partorgide ametikohad.[16] Paljudel parteitöötajail ei olnud juhtimistöö kogemusi. Teataval määral lahendati olukord ÜK(b)P Keskkomitee abiga, kes suunas tööle Eestisse suure staažiga parteitöötajaid teistest vabariikidest. Nimelt pöördus EK(b)P Keskkomitee 1944. aasta juunis ÜK(b)P Keskkomitee Kaadrivalitsuse ja partei Leningradi linnakomitee kaadriosakonna poole palvega saata Eesti NSV-sse kogenud partei- ja nõukogude töötajaid, insenere ja tehnikuid.[17]

ÜK(b)P Keskkomitee ja NSV Liidu rahvakomissariaatide lähetuskirjadega tuli EK(b)P Keskkomitee ja Eesti NSV Rahvakomissaride Nõukogu käsutusse suur grupp seltsimehi. Paljud neist olid aastail 1944—1945 ja hiljemgi vabariigi partei- ja riigiaparaadis juhtival tööl. Sergei Sazonov oli EK(b)P Keskkomitee teine sekretär, Konstantin Boitsov Eesti NSV Rahvakomissaride Nõukogu esimehe asetäitja, Jevgeni Radulov, Vladimir Robotov ja Konstantin Selivanov EK(b)P Keskkomitee sekretäri asetäitjad, Arseni Leonov Eesti NSV Riikliku Plaanikomisjoni esimehe asetäitja, Vadim Tikunov ELKNÜ Keskkomitee teine sekretär jne. 1945. aasta jooksul saabus Eesti NSV-sse 376 juhtivat töötajat.[18] Samuti anti EK(b)P Keskkomiteele õigus välja kutsuda teistest liiduvabariikidest kommuniste — eestlasi. Ometigi ei jõutud sõja lõpuni kõiki parteiorganeid täielikult komplekteerida.

Maakondade ja linnade partei- ja nõukogude organite põhiline tuumik saabus vabastatud piirkondadesse operatiivgruppide koosseisus. Kõige pakilisem töö parteikomiteede ja nõukogude võimuorganite loomisel linnades, maakondades ja valdades tehti ära esimestel nädalatel pärast vabastamist.

27. juulist kuni 8. oktoobrini 1944 alustasid EK(b)P Keskkomitee juhtimisel uuesti tegevust üksteist partei maakonnakomiteed ja maakonna täitevkomiteed, partei Tallinna ja Narva linnakomitee ja nende linnade täitevkomiteed.

Keerukas ja aeganõudev oli parteialgorganisatsioonide loomine ja töölerakendamine.

Andis tunda kommunistide vähesus vabariigis. Suure Isamaasõja algul kuulus Eestimaa Kommunistlikku (bolševike) Parteisse 3751 kommunisti. 1944. a. aprillis oli EK(b)P alg-

[16] EKPA, f. 1, nim. 4, s.-ü. 4, l. 25; s.-ü. 13, l. 48.
[17] EKPA, f. 1, nim. 3, s.-ü. 183, l. 33.
[18] EKPA, f. 1, nim. 104, s.-ü. 2, l. 6.

organisatsioonides arvel 1396 ja 1945. a. alguses 2409 kommunisti.[19] Nõukogude armee eesti rahvuslike väeosade ligikaudu 6000 kommunisti ei kuulunud tollal EK(b)P koosseisu. Alles 1945. a. keskpaiku ületas EK(b)P liikmete arv sõjaeelse taseme, seda eelkõige Nõukogude armeest demobiliseeritud kommunistide arvel. 1945. a. jooksul saabus neid vabariigi parteiorganisatsiooni 2829.[20]

Parteiorganisatsioonide kasv liikmekandidaadiks vastuvõetute näol oli esialgu aeglane — 1944. a. oktoobri-detsembri jooksul võeti vabariigis partei liikmekandidaadiks kõigest 56 inimest.[21] Arvestades äsja okupatsioonist vabastatud vabariigi eritingimusi, oli see ka mõistetav. Parteiorganid pidid parteisse vastuvõetavate suhtes üles näitama erilist valvsust, et vältida end okupatsiooni ajal diskrediteerinud inimeste parteisse astumist.

Parteialgorganisatsioone oli 1944. a. 15. novembril üle vabariigi kõigest 125, neist enamik mitmesugustes riiklikes ja parteiorganites. Tootmissfääris oli neid ainult 22 ja sedagi peamiselt raudteel. Vahetult tööstuses oli ainult 3 algorganisatsiooni.[22]

Olukord paranes 1945. aasta jooksul. 1. jaanuariks 1946 oli tööstuses 32 parteialgorganisatsiooni.[23] Kuid muidugi oli ka see arv veel väike. Tuleb samuti silmas pidada, et enamik tootmissfääris tegutsevatest parteiorganisatsioonidest oli Tallinnas. Põllumajanduses ei olnud sel ajal veel ühtegi parteialgorganisatsiooni. Esitatud andmetest võib näha, kui suurte puhtorganisatsiooniliste raskustega tuli Eestimaa Kommunistlikul (bolševike) Parteil kokku põrgata parteitöö korraldamisel kohapeal.

Kui me kõigile neile raskustele lisame ka veel selle, et parteitööd tuli alustada olukorras, kus teised ühiskondlikud organisatsioonid olid alles loomisjärgus ja kaadriga veelgi vähem kindlustatud kui parteiorganid, võime saada umbkaudse ettekujutuse sellest töökoormast, mis langes parteitöötajate ja kõigi kommunistide õlgadele Eesti NSV-s Suure Isamaasõja lõpuperioodil.

Suuremate ettevõtete parteialgorganisatsiooni sekretäri-

[19] EKPA, f. 1, nim. 3, s.-ü. 181, l. 120; nim. 20, s.-ü. 13, l. 172.
[20] A. Panksejev. Nõukogude võimuorganite taastamine Eestis pärast fašistlikku okupatsiooni. Tallinn 1958, lk. 36.
[21] EKPA, f. 1, nim. 3, s.-ü. 186, l. 89.
[22] EKPA, f. 1, nim. 74, s.-ü. 1, l. 15.
[23] EKPA, f. 1, nim. 4, s.-ü. 66, l. 3.

dena ja partorgidena töötasid 1944.—1945. a.: G. Takjas, seejärel A. Valter «Punases Krullis», J. Rääk «Ilmarises», J. Kochberg Tallinna Elektrijaamas, A. Siht V. Kingissepa nimelises Tallinna Tselluloosi- ja Paberikombinaadis, V. Koškin «Punases Retis», O. Tatrik Kohtla ja H. Keimar Kiviõli Põlevkivi- ja Keemiakombinaadis; Eesti Raudtee parteikomitee sekretäriks oli B. Ivlev.[24]

1944.—1945. a. täitsid linna- ja maakonna- ning rajoonikomitee sekretäride vastutusrikkaid ülesandeid Oskar Abori (Viljandi), Boris Bersin (Saaremaa), Eduard Brandt (Tartu linn), Karl Hanson (Järvamaa), Aleksander Hendrikson (Tallinn), Richard Kurvits (Valgamaa), Max Laosson (Tartumaa), August Minne (Läänemaa), August Puusepp (Viljandi), August Tambaum (Tallinna Keskrajoon), Hugo Tamm (Võrumaa), Arnold Treiberg (Narva) jt.

Üheaegselt parteiorganite taastamisega tehti vabariigis suurt tööd nõukogude võimuorganite taasloomisel.

Rahvakomissariaate ja teisi vabariiklikke keskusi, mis tegelesid taastamistöö organiseerimisega 1944/45. a., juhtisid Georg Abels (põllumajandus), Moissei Asnin (Maanteede Valitsus), Leonti Georg (Tekstiiltööstuse Peavalitsus). Leonid Ingar (Eesti Energia), Lembit Lüüs (toiduainetetööstus), Anatoli Roslak (Eesti Raudtee), Rudolf Stockberg (kohalik tööstus), Ivan Voolin (metsamajandus) jt. Kuna juba enne Eesti NSV vabastamist oli operatiivgruppide näol olemas maakondade ja vabariikliku alluvusega linnade täitevkomiteede tuumik, siis toimus nende komplekteerimine võrdlemisi kiiresti.

Maakondade partei- ja täitevkomiteed alustasid tööd juba siis, kui maakonnast olid vabastatud esimesed jalatäied maad. EK(b)P Virumaa Komitee ja Virumaa Täitevkomitee alustasid tegevust Leningradi oblasti Kingissepa ja Volossovo rajooni evakueeritud Viru maakonna elanike hulgas 1944. aasta alguses. Sõjategevuse eest evakueeritud elanikud majutati, varustati toiduainete ja tööstuskaupadega. Nende hulgas organiseeriti massilist poliitilist ja kultuurharidustööd.

Esimeseks nõukogude võimuorganiks, mis loodi vabastatud Eesti NSV pinnal, oli Narva Linna Täitevkomitee (esimees K. Kuusk).

Tolleaegne EK(b)P Narva Linnakomitee sekretär A. Treiberg kirjutab sellest oma mälestustes:

[24] А. Панксеев. В переломное время. Таллин, 1966, lk. 26.

«Linna saabusime 27. juulil 1944. a., s. o. teisel päeval pärast Narva vabastamist . . .

Linn oli peaaegu täielikult purustatud . . . Linna täitevkomitee ja parteikomitee asusid esialgu Jaanilinnas. Mõne tunniga ehitasime üles linna täitevkomitee ja linna parteikomitee «maja». Ka sildid pandi kohe välja.»[25]

Narva linna partei- ja täitevkomiteel tuli kuni 18. septembrini töötada vaenlase suurtükiväetule mõjupiirkonnas. Kuna okupatsioonivõimud olid kõik elanikud linnast välja saatnud, siis kujunesid ka nõukogude, partei- ja teistel organitel vastavad töölõigud sedamööda, kuidas vähehaaval hakkas Narva inimesi tagasi tulema.

Enamikul juhtudel tuli aga kohalikel võimuorganitel juba esimesest päevast peale sukelduda töösse täie hooga ja kõigis töölõikudes.

Tallinna Linna Täitevkomitee esimestest sammudest räägib tolleaegne täitevkomitee sekretär L. Hammer: «Ei jõudnud veel silte välja panna, kui juba hakkas rahvast kogunema. Tuldi igasuguste küsimustega: küsiti tööd, otsiti vastavaid ministeeriume, et seal lahendada oma küsimusi, otsiti tuttavaid, omakseid jne. Rahvast käis väga palju ja see tegi meile heameelt, nägime, et rahva usk nõukogude võimusse ei ole kadunud, ning see andis meile, esimestele nõukogude aparaadi töötajatele, tööindu ja -tahet.»[26]

Nõukogude töö juhtimisega maakonna, linna ja rajooni ulatuses tegelesid nende täitevkomiteede esimehed: Eduard Eiman (Tallinna Mererajoon), Ernst Heidemann ja August Saulep (Valgamaa), Ilmar Jürisson (Pärnumaa), Jüri Kipper (Saaremaa), Karl Kuusk (Narva), Armin Lebbin (Läänemaa), Melanie Lepik ja Vladimir Tsukker (Virumaa), August Litter ja Elfriede Piip (Viljandi), Alide Sommerling (Harjumaa), Edgar Tõnurist (Tartumaa), Albert Ühtigi (Võrumaa) jt.

Keerulisem ja aeganõudvam oli nõukogude võimuorganite loomine valdades ning maakondliku alluvusega linnades ja asulais. Operatiivgruppide aktiivi arvel õnnestus neid üksnes mõningal määral komplekteerida. Peamise kontingendi valla täitevkomiteede töötajaist moodustasid kohalikud elanikud. Tingituna organisatsioonilistest raskustest venis paljudes valdades nõukogude võimuorganite moodustamine. Viru-, Tartu-, Võru- ja Läänemaal esines ka juhtumeid, kus valdade täitevkomiteede moodustamist esialgu takistasid metsadesse peitupugenud relvastatud fašistide jõugud. Siiski loodi ajavahemikul 1944. aasta augustist oktoobrini täitevkomiteed 241 vallas ja 28 maakondliku alluvusega linnas.

Nõukogude võimuorganite taastamisest Hiiumaal kirjutab E. Õunapuu, omaaegne Kärdla Töörahva Saadikute Nõukogu esimees: «Hiiumaale jõudsime 10. oktoobril 1944. a. purjekaga, mis oli sõjaväe käsutuses. Laev oli puupüsti mehi täis — nii sõjaväelasi kui ka töölesuunatuid. Orjaku sadamast vantsisime igaüks oma töökohta. Kärdlas oli parajasti koosolek vabriku hoovis. Sõjaväelased olid osa endisi linna täitevkomitee töötajaid kokku kutsunud. Kui ma oma paberid ette näitasin, vabastati ruumid täitevkomitee jaoks. Paljudes küsimustes abistas meid linna komandant.»[27]

Sõltuvalt kohapealsetest tingimustest ja võimalustest rakendati valdade täitevkomiteede loomisel mitmesuguseid meetodeid. Enne sõda Eestis valdade töörahva saadikute nõukogude valimisi ei toimunud. Seepärast puudusid ka kohapeal rahva valitud võimuesindajad. Sõjaeelsed valdade täitevkomiteede töötajad olid enamikus kas Nõukogude armees, langenud okupatsioonivõimude terrori ohvriks või oma koduvaldadest lahkunud. Täitevkomiteedesse tuli edutada uusi inimesi.

Mõnikord, seal, kus see oli võimalik, kutsus maakonna esindaja kokku rahvakoosoleku, kus peale ettekande käesoleva olukorra kohta toimus nõukogude võimuorganitesse esitatud kandidaatide avalik arutelu. Oli ka juhtumeid, kus juba enne maakonna võimuorganite esindajate kohalejõudmist moodustasid valla aktivistid ise ajutise täitevkomitee. Nii oli see näiteks Kõnnu vallas Harjumaal. Tavaliselt aga määrati linnade ja valdade täitevkomiteede töötajad kõrgemalseisvate partei- ja nõukogude organite poolt. Seda tingis vajadus organiseerida kohalike võimuorganite tegevust kiiresti ja operatiivselt.

Küllaltki kaalukat osa nõukogude organite taastamisel etendasid Punaarmee ja Punalipulise Balti Laevastiku poliitorganid, parteiorganisatsioonid ja sõjamehed.

Nii peeti ainuüksi 249. eesti laskurdiviisi poliitosakonna jõududega pealetungilahingute käigus Eesti NSV territooriumil 12 rahvakoosolekut (Juurus, Raplas, Märjamaal, Muhus jm.) ja määrati ajutised täitevkomitee koosseisud.[28]

---

[25] A. Panksejev. Nõukogude võimuorganite taastamine Eestis . . ., lk. 14—15.

[26] Sealsamas, lk. 42.

[27] E. Õunapuu mälestused PAI käsikirjafondis.

[28] EKPA, f. 79, nim. 1, s.-ü. 18, l. 103.

Toome ühe näite, kuidas niisuguseid rahvakoosolekuid läbi viidi. Muhu saar vabastati 30. septembri hommikuks. Kohe enne keskpäeva andis 249. Eesti laskurdiviisi poliitosakonna ülem A. Raadik poliitosakonna töötajaile korralduse teha saare elanikele teatavaks, et järgmisel päeval kell 12 toimub Muhu saare rahvakoosolek. Poliitosakonna agitaator kapten L. Lentsman sai ülesandeks käia päeva jooksul läbi mitmed külad ja talud ning koos rahvakoosoleku teate edasiandmisega vestelda kohalike inimestega ja leida elanikele tuntud, autoriteetseid kandidaate valla täitevkomitee juhtimiseks. Nende vestluste tulemusena leitigi sobivad kandidaadid. Eriti head nõu, nagu meenutab L. Lentsman, andsid Muhu saare naised. Järgmisel päeval rahvakoosolekul, millest võttis osa kaugelt üle saja muhulase, valitigi üksmeelselt täitevkomitee esimees ja sekretär. Kõne pidas endine Eesti NSV kommunaalmajanduse rahvakomissar, poliitosakonna ülem A. Raadik.

Kohe pärast Eesti NSV okupatsioonist vabastamist tööle rakendatud valdade täitevkomiteede koosseisu analüüs näitab, et peale väheste erandite kuulusid nendesse kohalikud, okupatsiooniajal Eestis elanud inimesed, keda maarahvas hästi tundis. Klassikuuluvuselt olid nende hulgas ülekaalus kehvikud, endised sulased ja need, kes 1940. a. olid nõukogude võimu käest maad saanud. Valdade täitevkomiteed kui nõukogude võimu alglülid olid rahvale lähedased nii oma poliitika kui ka selle tõttu, et nad olid komplekteeritud töörahva hulgast. See muidugi ei tähenda, et nende koosseisu esialgu ei sattunud ka üksikuid ebasobivaid isikuid.

Kui valdade esialgsed täitevkomiteed moodustati mõne nädala jooksul, siis nende töö organiseerimine võttis palju rohkem aega. Täitevkomiteede töötajad olid tublid ja aktiivsed nõukogude inimesed, kuid peaaegu eranditult puudusid neil juhtimistöö kogemused. Elu aga veeretas nende õlgadele esimesest päevast peale suured ja vastutusrikkad ülesanded.

Vabariiklikel ja maakondlikel partei- ja nõukogude organitel tuli välja töötada nõukogude võimu seadusandlikke akte ja juhendeid ning pidevalt õpetada kohalike täitevkomiteede töötajaid, kuidas nõukogude võimu poliitikat praktiliselt ellu viia.

Ajakirjanduses avaldati sel perioodil korduvalt instrueerivaid artikleid täitevkomiteede töö kohta. Maakondades toimusid sagedased nõupidamised. 1945. a. jaanuaris-veebruaris peeti Tallinnas lühiaegsed vabariiklikud õppesemina-

rid valdade täitevkomiteede esimeestele ja sekretäridele, millest võttis osa ligi 400 inimest.[29]

26. aprillil 1945. a. lõppesid Tallinnas kolm ja pool kuud kestnud nõukogude ja parteiaktiivi kursused. Osavõtjaid oli 211. Lõpetanud suunati tööle valla täitevkomiteede esimeesteks (26 inimest), aseesimeesteks (35 inimest), valla komsorgideks (39 inimest) jne.[30]

Nagu me juba varem märkisime, ei olnud Eestis tollal kohalikke valitud võimuorganeid. Täitevkomiteede töö kergendamiseks, nendele kindla organiseeritud aktiivi loomiseks ja täitevkomiteede sideme tugevdamiseks töörahvahulkadega moodustati 1944/45. a. talvel valdade täitevkomiteede juurde alalised komisjonid ning määrati iga 10—20 talu kohta valla täitevkomitee külavolinikud. On tähelepanuväärne, et initsiatiiv valla täitevkomiteede juures tegutsevate alaliste komisjonide moodustamisel kuulus töötajatele endile. Nii tegutsesid need komisjonid Keila, Rae, Kavastu ja mõnedes teistes valdades juba 1944. aasta lõpus. Eestimaa Kommunistliku (bolševike) Partei Keskkomitee ja ENSV Rahvakomissaride Nõukogu määrus «Valla ja linna täitevkomiteede alaliste komisjonide ja valla töörahva saadikute nõukogude täitevkomiteede külavolinike kohta» võeti vastu 5. jaanuaril 1945. a.[31]

Määruse kohaselt moodustati alalised komisjonid üksikute töölõikude järgi: kultuurikomisjon, tervishoiu- ja heaolukomisjon, kaubanduskomisjon (kaubandus- ja varumiskomisjon), sõjaväelaste perekondade hooldamise komisjon. Loetletud komisjonid moodustati nii linna kui valla täitevkomiteede juurde. Peale selle loodi valla täitevkomiteede juurde veel põllumajanduskomisjon, rahanduskomisjon ning teedekomisjon, linnades aga kommunaalkomisjon, linnaümbruse majapidamiste ja aianduse komisjon ning ühiskondliku toitlustamise komisjon. Alalisi komisjone võis peale selle luua veel vastavalt kohalikele vajadustele. Komisjonide arvuline koosseis kõikus 3—15 inimese ümber.

Alaliste komisjonide koosseisud komplekteeriti partei-, nõukogude, ametiühingu-, komsomoli- ja teiste ühiskondlike organisatsioonide esindajatest. Nende koosseisu kuulusid samuti ettevõtete ja asutuste töötajad, kooperatiivide liikmed. Külavolinikeks määrati töötava talurahva, mõnel juhul aga ka intelligentsi esindajad.

[29] ENSV ORKA, f. R-1, nim. 14, s.-ü. 5, l. 146.
[30] «Rahva Hääl» nr. 98, 27. aprillil 1945.
[31] «ENSV Teataja» 1945, nr. 2.

Ühtekokku moodustati 1. aprilliks 1945. aastal linna, maakonna ja valla täitevkomiteede juurde 1849 alalist komisjoni. Nende liikmete üldarv oli 11 463 inimest. Samal ajal tegutses kohapeal 6834 külavolinikku. Seega ulatus 1945. aasta keskpaiku nõukogude võimuorganite organiseeritud aktiivi üldarv paarikümne tuhande inimeseni.[32] See aktiiv tegi ära väga suure töö nõukogude võimu poliitika selgitamisel ja praktilisel elluviimisel. Eriti tuleb seda ütelda külavolinike kohta.

Hummuli valla Piiri küla volinik V. Pällin tutvus põhjalikult iga talumajandi olukorraga. Tundes iga talupoja vajadusi ja muresid, osates teha oma töös õigeid järeldusi, suutis ta oma tööpiirkonnas lugupidamise võita. Tulemuseks oli see, et kohalik rahvas võttis külavolinik V. Pällini juhtimisel aktiivselt osa kõigist majanduslikest ja poliitilistest üritustest.

1945. a. kevadkülvi ettevalmistamisel ja läbiviimisel paistis silma Kaagjärve valla Paju küla volinik V. Sikk. Tema organiseerimisel tutvustati talurahvast külviplaanidega ja remonditi õigeaegselt põllutööriistad. Kõige selle tulemusena tehti külas kevadkülv edukalt. Sedasama võib öelda ka Taheva valla 5. piirkonna väga energilise ja algatusvõimelise külavoliniku P. Undritsi kohta. Helme vallas oli üks paremaid külavolinikke A. Illisson Möldri külast. Tublid külavolinikud olid veel K. Väärmets Rakvere vallast, A. Tamberg Sangaste vallast, A. Saks Vaoküla vallast ja paljud teised.[33]

1944. a. lõpul loodi nõukogude võimuorganid Eestis endise, kodanliku korra tingimustes väljakujunenud administratiivse jaotuse järgi. Maal oli administratiivse jaotuse alglüliks vald. Vaatamata sellele, et mõnikord olid vallad õige suure territooriumi ja elanike arvuga, rahuldas niisugune administratiivne jaotus kodanliku riigiaparaadi vajadusi, sest kohalike võimuorganite funktsioonid olid väga piiratud. Nõukogude võim pidi aga kohapeal tegema ulatuslikku majanduslikku organiseerimis- ja kultuuritööd. Sellepärast kerkiski üles Eestis uue administratiivse jaotuse loomise küsimus. Nõukogude tööpraktika vanemates liiduvabariikides oli võimuorganite madalaima lülina välja kujundanud külanõukogu. Neid kogemusi kasutati ka Eestis. 1945. aasta

[32] B. Tamm. Eesti rahva võitlusest Suures Isamaasõjas. Tallinn 1959, lk. 139.
[33] A. Panksejev. Nõukogude võimuorganite taastamine Eestis..., lk. 28—29.

jaanuaris arutati külanõukogude moodustamise küsimust EK(b)P Keskkomitee bürool, kus otsustati asuda külanõukogude arvu ja struktuuri väljatöötamiseks ettevalmistusi tegema.

4. mail 1945. aastal võeti vastu Eesti NSV Ülemnõukogu Presiidiumi seadlus «Küla töörahva saadikute nõukogude loomise kohta Eesti Nõukogude Sotsialistlikus Vabariigis». Seadluses märgitakse, et külanõukogud luuakse «... nõukogude võimu lähendamiseks töötavatele hulkadele nende teenimise huvides ja eesmärgiga paremini organiseerida rahvast majanduslikuks ja kultuuriliseks ülesehitustööks maal...»[34] Kuu aega hiljem, 2. juunil 1945 kinnitas Eesti NSV Ülemnõukogu Presiidium «Eesti NSV küla töörahva saadikute nõukogude põhimääruse».[35]

Eesti NSV-s loodi 637 külanõukogu. Külanõukogude moodustamine ja nende töölerakendamine kestis kogu 1945. aasta, seega tunduvalt kauem kui nõukogude võimuorganite loomine valdades 1944. a. sügisel. See oli tingitud ühest küljest loodava administratiivse lüli uudsusest ja suurearvulise kaadri vajadusest. Teisest küljest aga sellest, et valdade täitevkomiteede näol olid kohalikud võimuorganid juba olemas, mistõttu ei olnud vajadust külanõukogude loomise tempot liigselt forsseerida. Külanõukogusid moodustati järk-järgult. Esimeste külanõukogude kogemusi üldistati ja levitati. 1945. a. oktoobris võtsid ENSV Rahvakomissaride Nõukogu ja EK(b)P Keskkomitee vastu määruse «Eesti NSV küla töörahva saadikute nõukogude tugevdamise kohta», milles arvestati nende nõukogude esimesi töökogemusi.

Olukorda ENSV-s iseloomustas sel perioodil terav klassivõitlus. Okupandid olid küll vabariigi territooriumilt minema kihutatud, kuid siia oli jäänud siiski hulgaliselt fašistide käsilasi. Põranda alt ja metsakolgastest astusid nad välja kõige selle vastu, mis oli kallis töörahvale. Oma rahvavaenulikus tegevuses leidsid nad toetust kulakutelt. Klassivõitluse areen oli lai — alates pahatahtlike kuulujuttude levitamisest, diversiooniaktidest ja lõpetades terroriga.

1944. aasta sügisel tapsid bandiidid ELKNÜ Järvamaa Komitee sekretäri A. Pajuste, järgmise aasta kevadel Ambla 7-klassilise kooli esimese kommunistliku noore B. Kuriste. Aakre vallas tapeti kommunistlikud noored F. Vaard ja E. Vaher. 1945. a. juunis mõrvati Kõlleste valla partorg

[34] «ENSV Teataja» 1945, nr. 18, lk. 270.
[35] «ENSV Teataja» 1945, nr. 24, lk. 365.

L. Järv, Erra valla partorg E. Kriisa ja miilitsavolinik E. Peterson. 15. septembril mõrvas bandiitide jõuk Kooraste valla täitevkomitee juures korraga neli nõukogude töötajat eesotsas täitevkomitee esimehe ja aseesimehega. 3. oktoobril tapeti Sõmerpalu valla külavolinik V. Surva.[36]

1944.—1945. a. jooksul langes bandiitide käe läbi sadu nõukogude aktiviste, uusmaasaajaid ja teisi ausaid Nõukogude kodanikke.

Võitluseks banditismi vastu moodustati maakondades hävituspataljonid ja valdades kaastöögrupid, kes tegutsesid nõukogude organite juhtimisel. Banditismi likvideerimine võttis aga aega ja viidi lõpule alles pärast sõda.

Niisiis toimus 1944. a. teisel poolel ja kogu 1945. aasta jooksul Eesti NSV-s ulatuslik nõukogude võimuorganite loomise ja reorganiseerimise protsess. Nende organite ees seisvate rahvamajanduse ja kultuurielu juhtimise ülesannete täitmist raskendas terav klassivõitlus.

Kommunistliku Partei lähim abiline poliitilise, majandusliku ja kultuurilise ülesehitustöö organiseerimisel oli Kommunistlik Noorsooühing. 1. juulil 1941. a. oli ELKNÜ-s 9800 liiget.[37] Vahetult pärast Eesti NSV vabastamist okupatsioonikkest oli Punaarmee eesti väeosades küll umbes 7000 kommunistlikku noort, vabariigi komsomoliorganisatsioonis aga kõigest 800, seega kaks korda vähem kui kommuniste vabariigi parteiorganisatsioonis. 1. detsembril 1944 olid kommunistlikud noored jaotatud 191 algorganisatsiooni (sealhulgas 102 ajutist). Nendest tegutsesid 16 käitistes, 81 nõukogude asutustes, 7 koolides, 1 kõrgemas õppeasutuses ja 86 valdades.[38]

Algorganisatsioonide paiknemine näitab, et peaaegu pooled neist koosnesid nõukogude aparaadis töötavatest noortest. Äärmiselt väike oli kommunistlike noorte arv õppiva noorsoo hulgas. Pärast esialgse komsomolialgorganisatsioonide võrgu loomist hakkasid nende read kiiresti kasvama. 1945. a. keskpaigaks kasvas algorganisatsioonide arv 514-ni ja kommunistlike noorte üldarv 5127-ni.[39]

Kuigi absoluutne enamus 1944.—1945. aastal Eestis töötanud kommunistlikest noortest oli väikese staažiga ja ka paljudel komsomoli juhtivast kaadrist ei olnud märkimisväärseid töökogemusi, tegutsesid komsomoliorganisatsioonid suure aktiivsusega.

Sellest sõjaaegsest komsomolikaadrist kasvas vabariigile hiljem palju tunnustatud ühiskonnategelasi ja teadlasi: Vsevolod Arhangelski, Juhan-Kaspar Jürna, Johannes Kalits, Marta Kraav (Sõnno), Helene Kuma, Eela Kuusküll, Edgar Mattisen, Juhan Mandre, Ernst Matrov, Otto Merimaa, Aleksander Panksejev, Feliks Rommot, Boris Tolbast, Raoul Viies jt. ELKNÜ Keskkomitee esimeseks sekretäriks oli Nõukogude tagalas määratud J. Telman. 1945. a. juunis sai ELKNÜ Keskkomitee esimeseks sekretäriks Nõukogude Liidu kangelane Arnold Meri.

Komsomoliorganisatsioonide töö peamisi lõike oli kommunistlik kasvatus noorsoo hulgas. Kohe pärast komsomoli maakonnakomiteede tööleasumist moodustati igas maakonnas komsomoliaktiivist 5—12-liikmelised vestlejate grupid, kes korraldasid kohapeal noorte hulgas selgituskoosolekuid. Ainuüksi Võrumaal toimus neid 1944. a. novembris üle kolmekümne.[40] Esimese kolme kuu jooksul 1945. a. korraldasid komsomoliorganisatsioonid üle 500 noortekoosoleku ja peaaegu niisama palju loenguid. Üle vabariigi tegutses tollal 900 agitaatorit — kommunistlikku noort.[41] Tähtsaks vabariiklikuks noortefoorumiks kujunes 1945. a. veebruari lõpus toimunud Eesti NSV I noorsookongress.

Suur tähtsus, eriti just maanoorte hulgas tehtavas kasvatustöös, oli maarahvamajadel ja nende juures tegutsevatel isetegevusringidel. 1944/45. a. talvel tegutses üle maa ligi 400 rahvamaja, mis olid taastatud ja tööle pandud eelkõige just kommunistlike noorte initsiatiivil.[42]

Suure hoo ja innuga võtsid kommunistlikud noored osa rahvamajanduse taastamisest ning kõigist poliitilistest ja majanduslikest üritustest. Narva kommunistlikud noored olid kodulinna taastamiseks organiseeritavate pühapäevakute initsiaatorid. Narva jõe silla taastamisest võttis osa noortebrigaad. Narva—Tallinna raudteeliini taastamisel aitasid kommunistlikud noored H. Leo ja H. Otti organiseerida Kehra ümbruses kaks noortebrigaadi.[43]

---

[36] S. Loorberg. Tööka argipäeva kangelaslikkus. — Meie komsomol. Tallinn 1968, lk. 193; E. Laasi. Esimene sõjajärgne aasta Võrumaa külas. — Eesti talurahvas teel sotsialismile. Tallinn 1965, lk. 211—212; Ülevaade EKP ajaloost. III, lk. 181.

[37] EKPA, f. 1, nim. 2, s.-ü. 179, l. 6.

[38] EKPA, f. 1, nim. 74, s.-ü. 1, l. 58.

[39] EKPA, f. 31, nim. 11, s.-ü. 17, l. 38.

[40] EKPA, f. 1, nim. 74, s.-ü. 1, l. 68.

[41] EKPA, f. 1, nim. 74, s.-ü. 4, l. 88.

[42] Sealsamas, l. 82.

[43] «Noorte Hääl» nr. 1, 6. oktoobril 1944; nr. 29, 31. detsembril 1944.

Tallinna kommunistlikud noored olid noortebrigaadide loomise algatajad tööstuses. 1945. a. veebruaris oli vabariigis ligi 100 noortebrigaadi, kes võitlesid rindebrigaadi austava nimetuse eest.[44]

Igas linnas olid taastamistöödel omad komsomoliobjektid. Tallinnas olid nendeks Õie park Nõmmel, Lauluväljak ja haljasala Russalka juures. Tartus — Riia, Lille ja Tähe tänava vaheline küngas, kuhu hiljem rajati noortepark, jne. Juba 1945. a. tekkis ELKNÜ Tallinna Linnakomiteel idee ehitada Leninliku Komsomoli nimeline staadion, mis ka hiljem teoks sai.

Suure töö tegid kommunistlikud noored ära 1944. a. sügisel peremeheta talude hooldamisel. Selleks moodustati vabariigis 32 noortebrigaadi, kuhu kuulus üle 450 noormehe ja neiu. Nad olid ka tublid aktivistid viljavarumisel. Esimesed punavoorid organiseeris Valga maakonna Kaagjärve valla komsorg E. Pant. Maareformi läbiviimisel kuulus maakorralduskomisjonide koosseisu üle 80 kommunistliku noore ja 50 noort, keda abistas 3000 kommunistlikust noorest ja noorest koosnev aktiiv.[45]

Kokkuvõttes võib öelda, et komsomoliorganisatsioonid suutsid lühikese ajaga enda ümber koondada noorsoo põhihulgad ning lülituda Eesti NSV rahvamajanduse ja kultuurielu taastamisse. Tõhusat abi sealjuures andis ELKNÜ Keskkomiteele ja kogu vabariigi komsomoliorganisatsioonile ÜLKNÜ Keskkomitee. 1944. aasta lõpul ja 1945. aasta algul töötasid vabariigis pikemat aega ÜLKNÜ Keskkomitee brigaadid.

Kõige massilisemad töörahva ühiskondlik-poliitilised organisatsioonid on ametiühingud. Nende tööst sõltub suurel määral nii rahvamajanduse tootlik tegevus kui ka poliitilise töö ulatus elanikkonna hulgas. Seepärast on ka mõistetav, miks EK(b)P Keskkomitee pidas ametiühingute tegevuse organiseerimist üheks pakilisemaks ülesandeks. Üldjuhtnöörid ametiühingute töö korraldamiseks okupatsioonist vabastatud territooriumil olid antud ÜAÜKN-i 1. juuni 1943. a. otsuses «Ametiühingute organisatsioonide taastamisest saksa okupantidest vabastatud rajoonides». Ametiühinguorganisatsioonide taastamise konkreetseid abinõusid arutasid EK(b)P Keskkomitee büroo 11. oktoobril ja ENSV Ametiühingute

[44] ENSV I noorsookongress. Tallinn 1945, lk. 27.
[45] S. Loorberg. Tööka argipäeva kangelaslikkus. — Meie komsomol, lk. 172, 173, 192.

Kesknõukogu 19. oktoobril 1944. a. Vastuvõetud otsuste kohaselt kavandati kõik endiste ametiühingute liikmed ümber registreerida individuaalkorras. Juhul kui endine ametiühinguliige oli end okupatsooniperioodil millegagi kompromiteerinud, pidi tema ametiühingusse kuulumise küsimuse otsustama käitise töötajate üldkoosolek. Ametiühinguorganisatsioonide taastamine pidi toimuma ametiühinguliikmete aktiivsele rinde abistamisele ja taastamistööle kaasahaaramise loosungi all. Selle otsuse vastuvõtmise ajaks oli juba valitud 57 ametiühingu käitiskomiteed, moodustatud käitiskomiteede organiseerimisbürood 262 ettevõttes ja ametiühingutesse kuulus 17 962 liiget.[46]

Esimene ettevõte Tallinnas, kus taastati ametiühinguorganisatsioon, oli V. Kingissepa nimeline Tallinna Tselluloosi- ja Paberikombinaat. 10. oktoobril 1944 toimunud koosolekul valiti käitiskomiteesse D. Tšutšelov, A. Pahkla, A. See, J. Holland, V. Kaadelin, V. Terasvere ja K. Bodrov. Koosolekul pöördus lihtsate, südamlike sõnadega koosolijate poole 37-aastase tööstaažiga tehase veteran O. Lundma, kes kutsus töölisi töötama täie jõuga uue elu hüvanguks.[47]

Ametiühinguorganisatsioonide üldkoosolekud käitistes ja asutustes, kus valiti ametiühingukomiteed, viidi läbi põhiliselt 1944. a. viimases kvartalis. Maakondade ja linnade ametiühingukonverentsid toimusid 1945. a. veebruaris. Pärast seda, kui märtsis olid vabariiklikel konverentsidel valitud ametiühingute vabariiklikud komiteed, tuli 23.—25. aprillil 1945. a. Tallinnas kokku Eesti NSV ametiühingute VIII kongress, millega viidi lõpule ametiühingute juhtivate organite moodustamine vabariigis. Ametiühingute taastamisel ja nende juhtimisel tegid ära suure töö F. Eisen, L. Illisson, A. Jakobson, E. Sikk, J. Telman, B. Tinnuri jt. Leonhard Illisson valiti Eesti NSV Ametiühingute Kesknõukogu esimeheks, Alfred Jakobson sekretäriks.

Ametiühinguliikmete arv kasvas kiiresti, ulatudes 1945. a. keskpaigaks 134 000-i, mis moodustas 89% vabariigi kõigi tööliste ja teenistujate üldarvust.[48]

Et ametiühingute juhtivale tööle valiti väga palju uusi inimesi, kellel puudusid veel vastavad töökogemused ja teadmised, peeti 1945. a. talvel nii maakondade ja linnade kui ka vabariigi ulatuses mitmesuguseid õppeseminare ja kursusi.

[46] ENSV ORKA, f. R-1040, nim. 9, s.-ü. 2, l. 13—14, 53.
[47] Paberiveskist kombinaadiks, Tallinn 1968, lk. 112.
[48] ENSV ORKA, f. R-1040, nim. 3, s.-ü. 2, l. 37.

Samaaegselt ametiühingute organisatsioonilise vormistamisega käis nende lülitumine tootmisalasesse ja ühiskondlikku töösse. Mittetäielikel andmeil tegutses 1945. a. esimeses kvartalis ametiühingukomiteede juures 5225, teises kvartalis aga juba 7901 komisjoni.[49]

Ametiühinguorganisatsioonid ja nende erialakomisjonid tegelesid sotsialistliku võistluse organiseerimisega, töötajate kommunistliku kasvatamisega, lahendasid koos administratsiooniga töö ja palga küsimusi. Ametiühingutes said tuhanded vabariigi töötajad ühiskondliku töö kogemusi. Ametiühingud arvestasid sõjaaja eripära ja moodustasid hulgaliselt sõjaväelaste perekondade abistamise, töölisvarustuse ja aianduskomisjone. Nad olid nii töörahva kõige massilisemad kui ka väga ulatusliku töö- ja tegevusrindega organisatsioonid.

1944.—1945. a. taastati ja reorganiseeriti ka veel hulgaliselt teisi ühiskondlikke organisatsioone.

1945. a. lõpuks tegutses vabariigis 690 OSOAVIAHIM-i algorganisatsiooni 13 579 liikmega. Tema organisatsioonide abil valmistati ette 250 minööri-instruktorit ja 2860 minööri, kes 1944.—1945. a. jooksul tegid kahjutuks peaaegu 2,5 miljonit lõhkekeha, mis olid jäänud vedelema endistele lahinguväljadele. Suuremates keskustes korraldatud tsiviilõhukaitse kursustest võttis osa enam kui 200 000 inimest. Vabariigis tegutses 700 Punase Risti Seltsi algorganisatsiooni 31 838 liikmega, 1140 kehakultuurikollektiivi 50 718 liikme osavõtul.[50]

Suur tähtsus, eriti põllumajanduses, oli mitmesugustel kooperatiividel. Need tegutsesid peamiselt varumise ja kaubanduse alal. Konkreetsete päevaülesannete lahendamise kõrval valmistasid nad talurahvast ette põllumajandusliku tootmise kooperatiivseks ümberkorraldamiseks. Ka linnades taastati tööndusкooperatiivid.

1944.—1945. aastal toimus okupatsiooniikkest vabastatud Nõukogude Eestis ulatuslik organiseerimistegevus. Eestimaa Kommunistliku (bolševike) Partei juhtimisel taastati lühikese ajaga vabariiklikud ja kohalikud nõukogude võimuorganid, mille ümber koondusid töötajate mitmesugused ühiskondlikud massiorganisatsioonid. Igal neist ühiskondlikest organisatsioonidest olid oma konkreetsed töölõigud ja spetsiifilised ülesanded, kuid üldkokkuvõttes abistasid nad

[49] ENSV ORKA, f. R-1040, nim. 3, s.-ü. 2, l. 46.
[50] EKPA, f. 1, nim. 7, s.-ü. 10, l. 77.

kõik Kommunistlikku Parteid eesti töörahva organiseerimisel ja mobiliseerimisel rinde abistamiseks, vabariigi majanduse ja kultuurielu taastamiseks. Nõukogude võimuorganite ja ühiskondlike organisatsioonide juhtiva tuumiku moodustasid kommunistid ja kommunistlikud noored, kes olid nende organisatsioonide mitmekülgse tegevuse eestvedajad ja suunajad.

3. VABARIIGI RAHVAMAJANDUSE TAASTAMISE ALGUS

Tööstuse taastamine oli määrava tähtsusega kogu rahvamajandusele. Kuigi mitmesugustes tööstusharudes ja käitistes, tingituna nii objektide tähtsusest kui ka kohapealsetest võimalustest taastamistöö käik erines, võib vabariigi tööstuse taastamise üldises protsessis siiski näha teatavat töökorraldust.

Esimesed päevad ja nädalad pärast nõukogude võimuorganite taastamist Eestis kulusid partei- ja nõukogude organitel ülevaate saamiseks tööstusettevõtete olukorrast ja sõjategevuses säilinud tootmisvõimsuste kiireks käikulaskmiseks. Kuigi ka sel etapil dikteerisid taastamiseks valitavate objektide nimekirja sõjaaegse rahvamajanduse üldised vajadused, etendasid tollal väga suurt osa kohalikud võimalused ja eelkõige käitiskollektiivide endi initsiatiiv.

Rahvamajanduse taastamisel kuulus eriline osa töölisklassile. Kohe pärast okupantide minemakihutamist kogunesid paljude käitiste töölised tehastesse ja vabrikutesse ning asusid oma initsiatiivil tööle. Esimesest päevast pärast Tallinna vabastamist alustas tööd V. Kingissepa nimeline Teraviljakombinaat ning varustas linna leivaga. 23. septembril algas töö ka «Ilmarises». Paari päevaga korrastati hädavajalikud tööpingid ja juba 25. septembril asus kollektiiv täitma Tallinna Elektrijaama tellimust. Mõni päev hiljem rakendusid töösse Tallinna Lihakombinaat ja Piimakombinaat. Esimestel päevadel pärast Tallinna vabastamist alustati tööd ka «Punases Krullis», Naelatehases, Kopli metallitööstuses, «Punases Koidus», «Maratis» ja «Juuni Võidus».[51]

Tehase «Volta» veteran August Kuusk kirjutab Tallinna vabastamise päeva meenutades: «Järgmisel päeval läksin oma tehasesse, mida sapöörid parajasti demineerisid. Näen — meie töölised Luuken, Mühlbach ja Piibur toovad sisse

[51] «Rahva Hääl» nr. 92, 10. novembril 1944.

«Volta» lipu, mille nad okupatsiooniajal ära olid peitnud. Ja selle lipu all hakkas mõnikümmend tehase töölist taastama oma tehast. Nende nimed on igaveseks kirjutatud tehase «Volta» ajalukku. Nendeks olid: Johannes Valmet, Oskar Ventsel, Rudolf Bruchlin, Paul Raggis, Johannes Luuken, Elmar Preismann, Elisabeth Animägi, Johannes Anier, Richard Piibur, Artur Mühlbach, Osvald Sööt, Valter Sild ja teised... Töötingimused olid rasked. Sõda kestis. Ei jätkunud inimesi, tööpinke, materjale. Kuid me töötasime oma parema südametunnistuse järgi.»[52]

Viktor Kingissepa nimelise Tallinna Tselluloosi- ja Paberikombinaadi ühe staažikama töölise H. Kana meenutuste järgi olid selle ettevõtte esimeste käikulaskjate hulgas tublimad L. Olli, A. Kiisel, M. Karu, E. Ohakas, O. Pihel jt. Peagi saadi mõned katlad auru alla, mis võimaldas juba 25. septembril käitise jõumasinad ja elektrijaama tööle panna ning linnavõrku voolu anda.

Nendes tsehhides ja jaoskondades, mida oli võimalik esmajärjekorras tööle rakendada, moodustati spetsiaalsed taastamisbrigaadid. Kuigi varuosadest ja materjalidest oli nappus, saadi juba 1. oktoobriks 1944 nii kaugele, et teine paberimasin võis hakata paberit tootma.[53]

Fašistlike vägede kiire taganemine Punaarmee löökide all päästis tehase «Punane Kunda» hävingust, kuid kõikjal valitses laos. Tehast polnud juba ammu remonditud, seadmed olid korrast ära ja jõujaam seisis. «Punane Kunda» tähendas aga taastamis- ja ehitustöödeks nii vajalikku tsementi.

Kõigepealt tuli mõelda jõujaama käikulaskmisele. Selleks organiseeriti ajutine käitiskomitee. Tehase põlised töölised A. Mihklipea, R. Mihklipea, V. Muttik, A. Raendu, Nõukogude tagalast saabunud kommunistid ja aktivistid J. Serm, P. Pilviste, N. Suurkivi, J. Uibo olid esimesed, kes taastamistööle käed külge lõid.

Oktoobrikuu lõpuks loodeti tehas töökorda seada. Korrastati jõujaam ja remonditi kaks katelt. Tehase elektrijaam hakkas andma voolu Kundale, seejärel ka Rakverele. 24. oktoobril, seega nädal kavatsetust varem, läks käiku tehase esimene järk. Vaatamata sellele, et tehas töötas poole koormusega, oli algul puudus tööjõust. Töötada tuli enam kui 10 tundi päevas. Tööliste kõrvale asusid ka pensionärid ja koolinoored.[54]

[52] «Õhtuleht» nr. 222, 23. septembril 1969.
[53] Paberiveskist kombinaadiks, lk. 111—112.
[54] Punane Kunda. Tallinn 1968, lk. 106—107.

Kreenholmi Manufaktuuri direktori asetäitjaks määratud põline narvalane, Eesti NSV Ülemnõukogu esimese koosseisu saadik, tekstiilitööliste ametiühingu üks organisaatoreid V. Volkov jõudis sõjateelt kodulinna paar päeva pärast selle vabastamist. Nii linn kui ka Kreenholmi Manufaktuur olid varemetes. Kohapeal ei olnud ühtegi töölist. Kahe kuu jooksul kogunes Kreenholmi varemetesse paarsada inimest. Leningradist Narva tagasipöördunud abielupaar N. ja Z. Karpin olid nende hulgas esimesed. Ametikohale vaatamata koristasid kõik tehase territooriumi. 1945. a. kevadel tulid kreenholmlastele appi ehitajad. Esimesed värtnad hakkasid pöörlema 1945. a. juulis lageda taeva all. Alles talveks jõuti töötavale tsehhile katus ehitada.[55]

Juba 22. septembri hommikul, kui Tallinnas käis veel tulevahetus, tulid kohale mõned trükikoja «Kommunist» töölised. Trükikoja vanemaid ja staažikamaid töölisi O. Väät ja A. Hanson trükkisid kõigepealt ära linna komandandi käskkirja nr. 1. Seejärel alustati informatsiooniliste «Päevauudiste» trükkimist. 29. septembril ilmus «Rahva Hääle» esimene number vabastatud Tallinnas. Tööd oli nii palju, et esimese 3—4 päeva jooksul ei olnud töölistel isegi võimalust koju minna.[56]

Esimene ulatuslikum tööstusalane nõupidamine toimus Tallinnas 5. oktoobril Riikliku Draamateatri saalis. Sellest võtsid osa EK(b)P Keskkomitee, EK(b)P Tallinna Linnakomitee, Eesti NSV Rahvakomissaride Nõukogu esindajad M. Beljakov, A. Hendrikson, A. Kress, R. Stockberg ja Tallinna tööstusettevõtete direktorid ning volinikud. Viimased esitasid aruanded oma käitiste olukorra kohta. Üheskoos arutati läbi esmajärjekordsed taastamistöö ülesanded. Nõupidamine suunas käitiste juhtkonda kiirele ja ennastsalgavale tegevusele, oma sisemiste reservide täielikule ärakasutamisele, kindla töödistsipliini kehtestamisele ja sõjaolukorrast tingitud kõrge poliitilise valvsuse vajadusele.[57]

Kommunistliku Partei ja nõukogude organite ning tööliskollektiivide ühiste jõupingutustega õnnestus 1944. a. lõpul, suhteliselt lühikese ajaga tööle rakendada enamik sõjategevuses purustamata jäänud tootmisvõimsusi. Kui 1941. a. alguses oli Eesti NSV-s tegutsenud 1213 tööstuskäitist, siis 1. jaanuariks 1945 töötas taas 1099 ettevõtet (seal-

[55] V. Volkovi mälestused PAI käsikirjafondis.
[56] «Rahva Hääl» nr. 61, 4. oktoobril 1944.
[57] «Rahva Hääl» nr. 63, 6. oktoobril 1944.

hulgas 732 riiklikku, 205 tööndusko operatiivset ja 162 põllumajanduslikule kooperatsioonile kuuluvat).[58] Vaatamata nii suurele hulgale juba töötavatele käitistele, oli vabariigi tööstuse kogutoodang 1944. a. viimastel kuudel siiski veel väga väike. Seda põhjustasid mitmed asjaolud.

Tunduvalt oli vähenenud tööstustööliste üldarv. 1. jaanuaril 1945 oli vabariigi tööstuses kõigest 45 777 töölist, mis moodustas 48% 1941. a. tööliste üldarvust.[59] Sõja käigus oli tootmistöölt lahkunud palju kvalifitseeritud töölisi, asemele aga tulnud kogemusteta naistöölisi ja noorukeid. Nii fašistide röövpoliitika kui ka sõjategevuse tõttu oli kannatada saanud enamiku tööstuskäitiste tehniline sisseseade, mille tõttu tunduvalt langes tootmise mehhaniseerimise aste. Paljude elektrijaamade purustamise tagajärjel oli raskendatud tööstuskäitiste varustamine elektrienergiaga. Laostunud transport ei võimaldanud õigeaegselt kütust juurde vedada. Sõjaolukord tingis ka raskusi toorainega, sest varud olid lõpukorral ja uute hankimine võttis aega.

Seega oli 1944. a. lõpul toimunud tööstuskäitiste kiire töösse rakendamine ainult esimene, kuigi märkimisväärne samm Eesti NSV tööstuse taastamisel. Sõjaeelse tööstustoodangu taseme saavutamisel seisid ees veel väga suured ülesanded nii sisemiste reservide täielikuma ärakasutamise kui ka kapitaalehituse alal.

Tööstuse taastamise esimene etapp — säilinud tootmisvõimsuste käikulaskmine — läbiti sageli tööliste kohalikul initsiatiivil. Partei- ja nõukogude organite töö seisnes sel etapil peamiselt päev päeva kõrval üleskerkivate operatiivset laadi praktiliste küsimuste lahendamises. Järgmine etapp — vabariigi sisemiste majanduslike ressursside täielik ärakasutamine alles kestva sõja vajaduste rahuldamiseks — nõudis partei- ja nõukogude organeilt juba tsentraliseeritud ja plaanipärast juhtimist ja selle tugevdamist.

Eesti NSV Riiklik Plaanikomisjon koos talle alluvate organitega oli tollal veel formeerimisjärgus. Suurt puudust tunti kvalifitseeritud spetsialistide järele nii keskaparaadis kui ka linnade ja maakondade plaaniorganites. Sellele vaatamata suutis Eesti NSV Riiklik Plaanikomisjon juba 1944. aasta oktoobris koostada vabariigi rahvamajanduse taastamise 1944. a. neljanda kvartali plaani. Selles olid ära näidatud rahvamajanduse ja tööstusharude vahelised proportsioonid, plaaniülesanded kogutoodangu ja nomenklatuuri osas, käitiste materiaalse varustamise esialgne süsteem ja kord ning kapitaalmahutuste paigutamine. Plaan määras kindlaks vabariigi tööstuse kogutoodangu mahu 1944. a. viimaseks kvartaliks 25,9 miljonile rublale (1926/27. a. hindades), mis moodustas 28% 1941. aasta esimese kvartali plaanist.[60] Aasta lõpuks valmis ka 1945. a. esimese kvartali, seejärel aga kogu aasta rahvamajanduse taastamise ja arendamise plaan. Loetletud plaanid olidki 1944.—1945. aasta rahvamajanduse taastamistöid reglementeerivateks dokumentideks.

Esimesed, veel sõja ajal koostatud plaanid pidasid põhiliselt kinni sõjaeelsetel aastatel Eestis väljakujunenud rahvamajanduse struktuurist ja pöörasid vähem tähelepanu Eesti NSV majanduse kui sotsialistliku suurriigi rahvamajanduse koostisosa väljakujundamisele. See oli tollal paratamatu. Plaaniorganitel oli vähe kogemusi, majanduslikud ressursid olid piiratud. Kõige tähtsam oli tollal rinde abistamine, perspektiivsete ülesannete lahendamine tuli esialgu edasi lükata.

Need esimesed rahvamajanduse plaanid omasid suurt tähtsust nii taastamistöö koordineerimisel vabariigi mastaabis kui ka käitiste kollektiividele nende tööalaste pingutuste konkretiseerimisel.

Tähtsaim tegur tööstustoodangu suurendamisel ja tööstuse tootliku tegevuse kõigi näitajate parandamisel oli sotsialistlik võistlus. Sotsialistliku võistluse organiseerimisel kasutasid partei- ja nõukogude organid ning ametiühinguorganisatsioonid teiste nõukogude vabariikide kogemusi, eriti sotsialistliku võistluse organiseerimise kogemusi NSV Liidu tööstuses sõja ajal.

Sotsialistliku võistluse algataja okupatsiooniikkest vabastatud Eesti NSV töölisklassi hulgas oli vabariigi suurima metallitöötlemise tehase «Punane Krull» tööliskollektiiv. 9. oktoobril 1944. a. võtsid «Punase Krulli» töölised oma üldkoosolekul vastu sotsialistliku võistluse kohustuse ja kutsusid kõikide tööstuskäitiste töölisi tähistama lähenevat Suure Sotsialistliku Oktoobrirevolutsiooni 27. aastapäeva uute töövõitudega. Omalt poolt kohustusid nad: täitma oktoobrikuu tootmisplaani 105-protsendiliselt, abistama turba- ja põlevkivitööstuse ning Tallinna Elektrijaama ja linnatranspordi taastamist; eelmise kuuga võrreldes vähen-

[58] ENSV ORKA, f. R-1, nim. 14, s.-ü. 11, l. 5.
[59] Sealsamas, l. 19.
[60] ENSV ORKA, f. R-1, nim. 14, s.-ü. 32, l. 28.

dama praaki 25%; lõplikult likvideerima töödistsipliini rikkumise nähted; pidama eeskujulikku korda oma tööruumides, töötama pärast tööaega 15 tundi Tallinna taastamisel; kaadri ettevalmistamiseks taastama vabrikukooli; taastama ametiühinguorganisatsiooni ja kaasa tõmbama ametiühingutööle kõiki töötajaid.[61]

«Punase Krulli» üleskutset arutas 11. oktoobril Eesti NSV AÜKN-i Presiidium. Kiitnud heaks metallitööliste initsiatiivi, kutsus Ametiühingute Kesknõukogu Presiidium kõiki vabariigi tööstuskäitisi ühinema sotsialistliku võistlusega ja andis konkreetsed juhendid võistluse organiseerimiseks.[62] Mõne päeva jooksul toimusid tööliste üldkoosolekud Tallinna Meretehases, Tselluloosivabrikus, M. I. Kalinini nimelises Raudteede Peatehastes, tubakavabrikus «Leek», seejärel aga astus Oktoobri-eelsesse sotsialistlikku võistlusse enamik vabariigi tööstuskäitiste kollektiive.

Novembri algul tehtud sotsialistliku võistluse kokkuvõtted tõendasid, et «Punase Krulli» kollektiiv oli lubadused täitnud ja isegi ületanud. Oktoobrikuu plaan täideti 134,9-protsendiliselt. Tehase sepikoda täitis plaani 138%. Võistluse esirinnas olid töölised R. Tomson ja A. Jänes, kes kumbki täitsid oktoobrikuu plaani 175-protsendiliselt, ning 176-protsendiliselt plaani täitnud valaja H. Press. Et tehases tollal parteiorganisatsiooni veel ei olnud ja ametiühinguorganisatsioon oli alles loomisjärgus, langes võistluse korraldamine peamiselt komsomoliorganisatsiooni õlgadele. Parimaid tulemusi saavutas võistluses äsja tehasesse tööleasunud kommunistlik noor V. Leis, kes täitis oktoobrikuu plaani peaaegu kahekordselt. Ta omandas vormija ja valaja elukutse ning õppis hoolikalt vanade kaadritööliste töökogemustest. Tublilt töötas valaja R. Ruller, kes andis ainult kõrgekvaliteedilist toodangut. Teistest ei jäänud maha isegi kõige noorem komsomolipere liige, 14-aastane freesijaõpilane Anatoli Bruskov.[63]

«Punase Krulli» töölised olid oktoobris täitnud Pärnu silla taastamiseks vajalike detailide tootmise plaani 175%. Nad olid teinud 200% ulatuses, võrreldes plaaniülesandega, korrastustöid Tallinna Elektrijaamas, valmistanud kaks nädalat enne tähtaega vagunid fosforiiditööstusele, õigeaegselt remontinud Kehra Tselluloosivabriku kõrgsurve-

[61] «Rahva Hääl» nr. 66, 10. oktoobril 1944.
[62] «Rahva Hääl» nr. 68, 12. oktoobril 1944.
[63] E. Maier. Tallinna Masinatehas. Tallinn 1965, lk. 87—88.

katlad. «Punase Krulli» tööliskollektiiv tunnistati Oktoobrieelse sotsialistliku võistluse üldvõitjaks.[64]

Teise koha saavutas V. Kingissepa nimeline Teraviljakombinaat, täites tootmisplaani 144-protsendiliselt.

Sotsialistlikus võistluses kolmandale kohale tulnud V. Kingissepa nimelise Tallinna Tselluloosi- ja Paberikombinaadi (Põhja Puupapivabrik) tublimateks olid vanad kaadritöölised: 39 aastat kombinaadis töötanud masinist N. Hermanovski, 30-aastase staažiga masinist A. Sillaste, 28 aastat kombinaadis töötanud paberimasinajuht A. Kaufmann, 40-aastase tööstaažiga katelsepp H. Loorberg, 62-aastane puusepp invaliid A. Metsis ja paljud teised.[65]

Eesrindlikud tööstuskäitised Oktoobri-eelses sotsialistlikus võistluses olid ka «Marat», «Punane Koit», «Union», «Ilmarine», «Metallist». Kõigile neile anti oktoobrikuu plaani ületamise eest rahvakomissariaatide preemiad.[66]

22. novembril toimunud üldkoosolekul pöördusid I Masinaehitustehase («Punase Krulli») töölised vabariigi tööliskollektiivide poole uue üleskutsega — lülituda üleliidulisse sotsialistlikku võistlusse. Nad ise kohustusid täitma 1944. a. neljanda kvartali plaani 25. detsembriks, suurendama tööviljakust 10%, alandama toodangu omahinda 5%, ületama põlevkivitööstuse seadmete valmistamise plaani 10% ja võtma osa tööst vabal ajal kodulinna taastamisest 10 000 töötunni ulatuses.[67] Ka seekord täitsid Tallinna suurima masinatehase töölised oma kohustused enne tähtaega — 18. detsembriks — ja andsid aasta lõpuni suure hulga toodangut üle plaani.[68] Vabariigi parimateks osutusid seekord Järvakandi Klaasitehas ja Tallinna Elektrijaam.

Sotsialistlikus võistluses 1944. a. viimase kvartali plaani täitmise eest tekkisid uued võistlusvormid. Käitistes loodi noortebrigaadid, kes täitsid tööülesandeid 120—200%. Eriti hästi töötasid noortebrigaadid Tallinna I Masinaehitustehases ja Tallinna Meretehases. Vabriku «Juuni Võit» töölised olid esimesed, kes vabariigis hakkasid töötama mitmel tööpingil. Aktiviseerus tööliste osavõtt käitise elu juhtimisest ja tootmisega seotud probleemide lahendamisest. 1944. a. lõpul toimus käitistes 570 tootmisnõupidamist, kus esitati

[64] «Rahva Hääl» nr. 89, 5. novembril 1944.
[65] Paberiveskist kombinaadiks, lk. 113.
[66] ENSV ORKA, f. R-1040, nim. 9, s.-ü. 4, l. 132.
[67] «Rahva Hääl» nr. 193, 23. novembril 1944.
[68] «Rahva Hääl» nr. 125, 20. detsembril 1944.

mitusada ratsionaliseerimisettepanekut.[69] Ametiühinguorganid töötasid välja tingimused sotsialistliku võistluse organiseerimiseks eriala parima töölise nimele, kuid individuaalsete töötulemuste halvast arvestamisest tingituna ei suudetud selle võistluse kokkuvõtteid teha.

17. märtsil 1945. a. avaldasid Eesti NSV Rahvakomissaride Nõukogu ja Eesti NSV Ametiühingute Kesknõukogu määruse vabariigi tööstuskäitiste vahelise sotsialistliku võistluse organiseerimise kohta. Selle määruse põhjal tehti sotsialistliku võistluse kokkuvõtteid tööstusharude järgi: põlevkivi- ja keemiatööstuses, kommunaalmajanduses, ehituses ja ehitusmaterjalide tööstuses, maakondliku ja linna alluvusega kohalikus tööstuses, vabariikliku alluvusega kohalikus tööstuses.[70] Igas tööstusharus esikohale tulnud käitise kollektiivi autasustati rändpunalipu ja rahalise preemiaga. Kokkuvõtteid tehti iga kuu.

Tehti kokkuvõtteid ka sotsialistlikust võistlusest, mis oli pühendatud riiklike pühade tähistamisele ja tähtsamate rahvamajanduslike kampaaniate läbiviimisele. Võistluses Nõukogude armee 27. aastapäeva tähistamiseks võitsid kaks noortebrigaadi — üks R. Kullerkupu juhtimisel I Masinaehitustehases ja teine J. Västriku juhtimisel Tallinna sadamas — esimestena vabariigis rindebrigaadi austava nimetuse. 1945. a. juunis oli tööstuskäitistes juba 180 noortebrigaadi 1200 liikmega. Sotsialistlikust võistlusest võttis osa 89% tööliste üldarvust. Suurenes tunduvalt eesrindlike tööliste arv. 1. aprillil 1945. a. oli Eesti tööstuses 1645 ratsionaliseerijat ja 5820 lööktöölist, kes tunduvalt ületasid plaane ja olid eeskujuks teistele töölistele. Aasta lõpuks kasvasid need arvud vastavalt 5543 ja 10 257-ni.[71]

Tuleb märkida, et sotsialistliku võistluse tolleaegsetes kohustustes nähti ette nii toodangu suurendamist ja selle kvaliteedi parandamist kui ka tööliste heaolu korraldamist ja kultuurilist teenindamist. Näiteks olid paljudes kohustustes niisugused punktid, nagu punanurga avamine, loengute korraldamine, abimajandi loomine, söökla avamine, vabriku territooriumi korrastamine jne.

Kogu Nõukogude Liidu tööliskollektiividega võisteldes saavutasid vabariigi töötajad mitmeid hinnatavaid tulemusi. Ainuüksi 1945. a. esimesel poolel premeeriti kahtkümmend

[69] EKPA, f. 1, nim. 74, s.-ü. 4, l. 81; ENSV ORKA, f. R-1040, nim. 9, s.-ü. 4, l. 66—67, 129.
[70] «Rahva Hääl» nr. 69, 24. märtsil 1945.
[71] ENSV ORKA, f. R-1040, nim. 3, s.-ü. 2, l. 37, 56.

viit vabariigi töökollektiivi üleliiduliste preemiate ja rändpunalippudega.[72] See oli väga kõrge hinnang alles hiljuti okupatsiooniikkest vabastatud Eesti NSV töötajaile.

Sotsialistliku võistluse käigus kasvas pidevalt tööviljakus, mis kõrvuti tööstustööliste arvu suurenemisega oli üks tähtsamaid tööstuse kogutoodangu suurenemise allikaid. Kui 1944. a. neljanda kvartali tööstuse kogutoodanguks võtta 100%, siis 1945. a. esimeses kvartalis moodustas see 160, teises 172, kolmandas 205 ja neljandas kvartalis 243%. 1945. a. oktoobris kasvas tööstustoodang 1944. a. oktoobriga võrreldes 6,1 korda. Sealjuures moodustas 1945. aasta tööstuse kogutoodang 73% 1940. aasta tasemest.[73]

Eesti NSV tööstuse arengut 1944. ja 1945. a. ei oleks õige hinnata ainult arvuliste näitajate seisukohalt. Tuleb kindlasti silmas pidada, et siin ei olnud tegemist läbimõeldult väljakujundatud ja hästi organiseeritud tootlike võimsuste ärakasutamisega, vaid endise kodanliku väikeriigi tööstuse lülitamisega sotsialistlikku majandussüsteemi. Tunti puudust nii töökätest, seadmetest, toorainest kui ka töö organiseerimise oskusest.

Võtkem näiteks kas või vabariigi elektrienergia baasi taastamine. Elektrienergia oli alati olnud Eesti tööstuse arengu kitsaskohaks. 1940. aastal toodeti vabariigis elektrienergiat ühe elaniku kohta ligikaudu kolmandiku võrra vähem kui NSV Liidus. Sõjapurustuste tõttu halvenes olukord veelgi. Eesti NSV osatähtsus NSV Liidu elektrienergiatoodangus vähenes sõjaeelselt 0,4 protsendilt vähem kui 0,3 protsendile.[74]

Selleks et tööstusettevõtete vajadusi rahuldada, kehtestati elanikkonnale valgustusvoolu limiit, piirati miinimumini tänavavalgustust ja rakendati käitised tööle eri aegadel. Maksimaalselt kasutati ära üksikute käitiste elektrijaamade energiavarusid. Nii andis Kehra Tselluloosikombinaadi elektrijaam voolu Tallinnale, Viljandi tööstust varustas elektrienergiaga kohalik linavabrik jne.[75]

Suurt abi Eesti NSV elektrimajandusele osutasid Nõukogude vennasrahvad. Eestisse saadeti vagunelektrijaamu. Ka põlevkivibasseini elektrijaam Kohtla-Järvel, Tartu linna

[72] ENSV ORKA, f. R-1040, nim. 3, s.-ü. 2, l. 37.
[73] Nõukogude Eesti majandus 1940—1960. Tallinn 1960, lk. 19; E. Brandt. Võrdne võrdsete hulgas. Tallinn 1960, lk. 47—48.
[74] Nõukogude Eesti majandus 1940—1960, lk. 36.
[75] EKPA, f. 1, nim. 35, s.-ü. 5, l. 19.

varustav Ulila elektrijaam ja mitmed teised lasti käiku teistest liiduvabariikidest kohaletoodud seadmetega.[76]

Tallinna Elektrijaama — vabariigi suurima elektrijaama töölised remontisid 1944. a. lõpul katlad ja generaatorid linna elektrienergiaga varustamist katkestamata. Nad remontisid ja lasksid poole võimsusega käiku elektrijaama suurima katla, mis oli kolm aastat seisnud kasutamata. Unikaalsed, remondiks vajaminevad detailid valmistasid «Ilmarise» töölised. Abitööjõu puuduse tõttu hoolitses elektrijaama tehniline personal ka kütte varumise eest ning töötas 1944. a. lõpul oma vabast ajast ligi 2000 tundi kütte transportimisel.[77]

Ainult tänu sellisele tõeliselt üldrahvalikule võitlusele elektrienergia kokkuhoiu ja elektrijaamade taastamise eest suudeti tööstusettevõtete minimaalsed vajadused rahuldada.

Eesti NSV tööstuse taastamist ja toodangu suurendamist raskendas ka see, et säilinud ja taastamisele kuuluvad tööstusseadmed olid kulunud. Seadmete uuendamisele kodanlikus Eestis erilist tähelepanu ei pööratud. Okupatsiooniaastail ei olnud aga üldse mingit süstemaatilist tootmistehnika remonti tehtud. Seepärast tuli nüüd palju aega ja energiat kulutada tehnika jooksvale ja kapitaalremondile. Et vabariigi tööstuses kasutatav tehnika oli peaaegu eranditult välismaise päritoluga, tekkis suuri raskusi tagavaraosadega, mida tuli valmistada kohapeal.

Tingituna nii objektiivsetest raskustest kui ka partei-, nõukogude ja majandusorganite töös esinenud puudustest, ei läinud tööstuse taastamine mitte kõikjal ja alati ladusalt.

Vabariigi tööstuse 1944. a. neljanda kvartali kogutoodangu plaanist täideti ainult 98,1%. Kuigi järgmisel, s. o. 1945. aastal tööstuse kogutoodangu plaani täitmine paranes, jäi siiski umbes ühel kolmandikul käitistest ka selle aasta plaan täitmata. Eriti halb oli see, et plaani ei täidetud niisuguste taastamistööks vajalike materjalide osas nagu põlevkivi, tsement, tellised, lubi. Toodangu omahind oli sageli väga kõrge ning ühte ja sama toodet tootvates käitistes suuresti erinev.[78] Ei saa ka märkimata jätta, et taastamistöid püüdsid igati takistada ja pidurdada klassivaenulikud elemendid.

1945. aasta juuli alguses toimus EK(b)P Keskkomitee

[76] EKPA, f. 1, nim. 2, s.-ü. 84, l. 49.

[77] EKPA, f. 1, nim. 35, s.-ü. 3, l. 16; «Советская Эстония» nr. 140, 27. detsembril 1944.

[78] «Rahva Hääl» nr. 163, 13. juulil 1945.

VII pleenum, kus kuulati ära Keskkomitee sekretäri S. Sazonovi ettekanne «Eesti NSV tööstuse ja ehituse töötulemustest 1945. aasta jaanuarist maikuuni ja järjekordsetest ülesannetest». Pleenum märkis, et vabariigi töötajad olid ära teinud suure töö ettevõtete, elektrijaamade ja põlevkivikaevanduste taastamisel ja käikulaskmisel; palju oli tehtud linnade taastamiseks. Kuid tööstuse ja iseäranis ehitusorganisatsioonide töös oli ka suuri puudusi, mida pleenumil teravalt kritiseeriti. EK(b)P Keskkomitee VII pleenumi otsused aitasid kaasa tööstuse, transpordi ja ehitustegevuse juhtimise põhjalikule parandamisele.

Juba siis, kui kõikides tööstuskäitistes käis veel pingeline võitlus säilinud tootmisvõimsuste maksimaalse ärakasutamise ja purustatud seadmete taastamise eest, valmisid uued ulatuslikud tööstuse laiendamise kavad. 1945. aastal tõusid päevakorrale Narva hüdroelektrijaama, Kohtla-Järve gaasitehase, «Volta» täieliku tehnilise rekonstrueerimise ja mitmete teiste hilisemate aastate tööstuslike suurehituste plaanid.

Vaatamata suurtele purustustele, mida vabariigi tööstusele olid tekitanud okupandid, õnnestus Eesti NSV töölisklassil ennastsalgava töö ning vennasvabariikide omakasupüüdmatu abiga suhteliselt lühikese ajaga taaselustada vabariigi tööstus ja saavutada juba 1946. aastal sõjaeelne kogutoodangu tase.

Veelgi ulatuslikumad ülesanded seisid Eesti NSV transpordi ees. Kõrvuti vabariigi rahvamajanduse ja elanikkonna vajaduste rahuldamisega pidi ta kindlustama ka rindeveodusid. Sealjuures olid purustused transpordi osas niivõrd suured, et ilma ulatuslike taastamistöödeta oli selle kasutamine võimatu.

Põhiline transpordiliik Eesti NSV-s 1944.—1945. aastal oli raudtee. Vabariigi peamised raudteemagistraalid suudeti suhteliselt kiiresti töökorda seada tänu sellele, et neid taastati vastavate raudtee taastamiskolonnide, sõjaväe ja kohaliku elanikkonna ühiste pingutustega.

Esimene vabastatud Eesti NSV linn oli Narva. Koos Nõukogude armee tagalaüksustega jõudsid linna ka raudteelased, kes viie päeva jooksul ehitasid ajutise puitsilla rongide läbilaskmiseks üle Narva jõe. 1944. a. augustis-septembris, kui 3. Balti rinde väed olid edukalt sooritanud Tartu pealetungioperatsiooni ja vabastanud Kagu-Eesti, taastati lühikese ajaga Petseri—Tartu ja Petseri—Valga raudteelõik. Vaatamata suurtele purustustele liinil saabus esimene rong

Valga jaama juba kuus päeva pärast linna vabastamist. Kiiresti taastati ka Narva—Tallinna raudtee. Esimene rong Narvast jõudis Tapale 29. septembril ja Tallinna 1. oktoobril. Liiklus Tallinna raudteesõlmes oli alanud veelgi varem. Päev pärast linna vabastamist taastati rongiühendus Nõmmega. 25. septembril liikusid rongid Keilani, 26. septembril Haapsaluni.

Eesti NSV raudtee taastamistööde esimesest järgust võttis osa ligi 30 000 raudtee ehituspataljonide sõjameest. Nendeks töödeks organiseeriti 7—10 päevaks ka umbes 10 000 kohalikku elanikku. Taastamistöid juhtisid kõrvuti sõjaväeorganitega ka EK(b)P Keskkomitee, Eesti NSV Rahvakomissaride Nõukogu ja Ametiühingute Kesknõukogu töötajaist moodustatud operatiivstaabid. Esimeses järjekorras taastati peateed ja osa jaamade haruteedest. Pärast esmajärgulisi töid lahkusid sõjaväelised raudtee taastamisüksused meie vabariigist ja taastamistööd viidi lõpule juba põhiliselt vabariigi raudteelaste jõududega.

Suurt puudust tundis vabariigi raudteetransport veerevkoosseisust. Laiarööpmelise raudtee veerevkoosseisu sai Eesti NSV vennasvabariikidest. 1944. a. eraldati NSV Liidu Teede Rahvakomissariaadi erireservist Eesti NSV-le 5 vedurikolonni ja kaks vedurite remondirongi.[79]

Kitsarööpmelise veduri- ja vagunipargi taastamiseks remonditi kogu vähegi kõlblik veerevkoosseis.

Raudteelaste auks peab ütlema, et nad suutsid taastamistööde planeeritud tempost kinni pidada ja seda ka ületada. 1944. a. neljanda kvartali taastamistööde plaan kogu Eesti raudtee ulatuses täideti. Eriti edukalt töötasid ja täitsid plaani liiniteenistus ja projekteerimisorganisatsioonid. Esimese järjekorra taastamistööd olid 1. jaanuariks 1945 põhiliselt lõpetatud. Selleks ajaks oli taastatud ja ümber ehitatud kodumaa rööpmelaiusele 638 kilomeetrit peateid ja 316 kilomeetrit jaamateid, samuti taastatud vastavalt 627 ja 98 kilomeetrit kitsarööpmelist teed. Oli taastatud ja avatud 66 kohtumispunkti laiarööpmelisel ja 50 kitsarööpmelisel teel. 169 purustatud sillast oli 160 täielikult taastatud.[80]

Eesti raudtee edukas taastamine oli suurel määral raudteelaste parteiorganisatsioonide teene. Nagu juba varem märgitud, olid 1944.—1945. a. raudteel parteiorganisatsioo-

[79] EKPA, f. 1, nim. 2, s.-ü. 116, l. 139.

[80] V. Gussarova, O. Karma, G. Lukin. Sada aastat Eesti raudteed. Tallinn 1970, lk. 206.

nid suhteliselt arvukamad kui teistes rahvamajandusharudes. 1945. aasta aprilli keskel oli Eesti raudteel 31 parteiorganisatsiooni ja üks kandidaadigrupp kokku 129 partei liikme ja 27 liikmekandidaadiga. Aasta jooksul kasvas kommunistide-raudteelaste arv kuuekordseks. Parteiorganisatsioonide sekretäride hulgas olid staažikad töölisliikumise aktivistid — Raudtee Peatehastes J. Keerpere ja Tallinna depoos E. Liivar.[81]

Raudtee partei- ja ametiühinguorganisatsioonide kasvatus- ja organiseerimistöö tulemusena levisid raudteelaste hulgas sotsialistlik võistlus ja eesrindlike töömeetodite rakendamine. Sotsialistliku võistluse juurutamist soodustas ka asjaolu, et raudteelaste seas oli rohkesti vennasvabariikidest saabunud kaadrit, kel oli sel alal suuremaid kogemusi. Juba Eesti NSV vabastamislahingute ajaks oli Eesti raudteelaste operatiivgrupis rohkem kui 1000 töötajat. Nende hulgas olid ka NSV Liidu Teede Rahvakomissariaadi korraldusel gruppi lülitatud 199 Moskva—Rjazani, 119 Moskva—Kurski ja 59 Gorki raudtee spetsialisti. Seega moodustasid Nõukogude tagalast saabunud 1944. aasta novembri keskpaigaks Eesti raudteelaste ligi 9000-liikmeliseks kasvanud peres tugeva tuumiku.[82]

Eesti raudteelased lülitusid juba Suure Sotsialistliku Oktoobrirevolutsiooni 27. aastapäeva auks toimunud sotsialistlikku võistlusse. Sotsialistliku võistluse järgmiseks etapiks oli väljakutse esitamine Läti raudtee kollektiivile ja osavõtt üleliidulisest sotsialistlikust võistlusest. Uue töössesuhtumise algataja Eesti raudteel oli Tapa depoo vedurijuht N. Kazmin, kes sõjaaegseid kütuseraskusi arvestades hakkas veduri kütteks kasutama madalakvaliteedilist põlevkivi. Tema eeskujule järgnesid paljud teised vedurijuhid.

Märgatavalt kasvas tööeesrindlaste arv 1945. aasta jooksul. Erilist tähelepanu pöörati NSV Liidu tuntuima vedurijuhi-novaatori N. Lunini töömeetodite juurutamisele. Kui 1945. aasta jaanuaris töötas luuninlikult ainult 25 inimest, siis detsembris moodustasid luuninlased juba 43% kõigist vedurijuhtidest. Eesti raudtee parimad töötajad tunnistati üleliidulise sotsialistliku võistluse võitjaiks. 1945. aasta juunis anti Eesti raudtee kollektiivile üle NSV Liidu Teede Rahvakomissariaadi ja ÜAÜKN-i rändpunalipp koos

[81] V. Gussarova, O. Karma, G. Lukin. Sada aastat Eesti raudteed, lk. 211.

[82] Sealsamas, lk. 206—207.

150 000-rublase teise rahalise preemiaga. Sõjaväevedude eeskujuliku korraldamise eest autasustati Eesti raudteel 50 töötajat Nõukogude Liidu ordenite ja medalitega ning 76 töötajat Eesti NSV Ülemnõukogu Presiidiumi aukirjaga.[83]

Kõigi raudteelaste ühiste jõupingutustega lahendati 1945. aastal Eesti raudtee ees seisnud põhilised ülesanded edukalt. Vedude aastaplaan täideti laiarööpmelisel raudteel 103-protsendiliselt, kitsarööpmelisel 101,6-protsendiliselt. Veerevkoosseisu esialgne kapitaalremondi aastaplaan täideti 2,5 kuud enne tähtaega. Seejärel suurendati plaani, mis ka ligilähedaselt täideti. 1945. aasta jooksul taastati Valga ja Narva veduridepoo ning 30 jaamahoonet. Paraku ei suudetud töö puuduliku organiseerimise ja peamiselt vähese töötajõu tõttu siiski kõiki raudteehooneid ja plaanivõetud raudteelaste elamuid taastada ning remontida.[84]

Väga suurte raskustega tuli kokku puutuda veetranspordi taastamisel ja töölerakendamisel. Ja seda mitte ainult mere- ja jõetranspordi materiaalse baasi peaaegu täieliku hävimise tõttu. Soome lahe ja Läänemere rannaveed olid täis ujuvaid miine ja veealuseid tõkkeid, mis olid kahjutuks tegemata. See tegi veeteede kasutamise äärmiselt ohtlikuks.

Tallinna — Eesti NSV suurima meresadama taastamise esialgsed ülesanded sõnastati EK(b)P Keskkomitee ja Eesti NSV RKN-i 13. oktoobri 1944. aasta ühises määruses. 16. oktoobril 1944. aastal peeti Tallinna sadamas ligi 1000 meremehe ja töölise üldkoosolek, kus sadama kollektiivi tutvustati tema ees seisvate tööülesannetega.[85] 1944/45. aasta talv möödus peamiselt sadama territooriumi puhastamise ja remondiks kõlblike seadmete töökorda seadmise tähe all. 1945. aasta jooksul taastati 5 kaid, 9 ladu, 9 kraanat, 4 puksiiri.[86] Võeti osa ka Punalipulise Balti Laevastiku laevade remondist. 1945. aasta kevadel hakkas Tallinna sadam vastu võtma kaubalaevu, kuid neid oli esialgu vähe.

Eesti NSV lääneranniku ja saarte sadamad korrastasid Punalipulise Balti Laevastiku meremehed põhiliselt oma jõududega. Sõjalaevastik oli ühtlasi ka nende sadamate peamine kasutaja ning pidas ühendust mandri ja saarte vahel.

[83] V. Gussarova, O. Karma, G. Lukin. Sada aastat Eesti raudteed, lk. 232—234.
[84] EKPA, f. 1, nim. 47, s.-ü. 10, l. 47, 49.
[85] «Rahva Hääl» nr. 73, 18. oktoobril 1944.
[86] EKPA, f. 1, nim. 47, s.-ü. 10, l. 50.

Autotranspordi osakaal rahvamajanduslikes ja reisijatevedudes 1944.—1945. aastal oli minimaalne. Seda just autode vähesuse tõttu. 1. jaanuaril 1945. a. koosnes kogu vabariigi tsiviilautopark ainult 1145 kasutamiskõlblikust autost, nende hulgas oli ainult kümmekond autobussi.[87] NSV Liidu valitsuse korraldusel andsid Leningradi ja 3. Balti rinde väed trofeedeks saadud autod üle Eesti NSV Rahvakomissaride Nõukogu käsutusse. Samuti eraldati Eesti NSV-le autosid ka üleliidulistest jaotusfondidest.[88]

Olemasoleva autotranspordi maksimaalseks ärakasutamiseks rakendati ulatuslikult transpordivahendite tsentraliseerimist. Eriti edukalt toimus see Eesti NSV Toiduainete-, Liha-, Piima- ja Kalatööstuse Rahvakomissariaadis, kus kõigi alluvate käitiste teenindamiseks loodi üks autobaas[89]

Rääkides autotranspordi sõjaaegsetest päevamuredest, ei tohi me unustada autoremondi spetsialiste. Et meie põlevkivibasseini bensiinitehased olid lõhutud ja üleliidulised mootorikütte varud eelkõige rinde teenistuses, oli suuri raskusi autotranspordi kütusega varustamisel. Appi tulid autoremonditöökodade mehaanikud, kes ehitasid puugaasigeneraatorid nii veoautodele kui ka autobussidele. Üldse langes mehaanikutele sõja ajal väga suur töökoormus. Autod olid enamasti vanad ja nõudsid pidevat remonti. Pealegi koosnes vabariigi autopark suurelt osalt välismaise päritoluga masinaist. Remondiks tarvisminevaid tagavaraosi tuli ise valmistada.

Suur töö tehti vabariigis maanteede korrastamisel. Eesti NSV Siseasjade Rahvakomissariaadi Maanteedevalitsuse kollektiivi autasustati ja premeeriti korduvalt üleliidulises sotsialistlikus võistluses saavutatud töövõitude eest. Maanteede korrastamisest võttis aktiivselt osa ka kohalik elanikkond. Eriti edukad olid maanteede korrastamise hoogtööd Lääne ja Pärnu maakonnas.

Vaatamata suurtele sõjapurustustele, suutsid Eesti NSV transporditöötajad juba 1944.—1945. aastal rahuldada rahvamajanduse minimaalseid põhivajadusi vedude alal ja panna juba tollal alus transpordi kiirele sõjajärgsele progressile.

Suureulatuslik taastamistöö toimus 1944.—1945. aastal vabariigi põllumajanduses. Selle sisu sõja lõpp-perioodil

[87] ENSV ORKA, f. R-1, nim. 14, s.-ü. 11, l. 21.
[88] ENSV ORKA, f. R-1, nim. 5, s.-ü. 82, l. 61; f. R-1, nim. 5, s.-ü. 92, l. 29.
[89] ENSV ORKA, f. R-1, nim. 14, s.-ü. 32, l. 30.

seisnes võitluses nõukogude maareformi elluviimise ja põllumajandussaaduste rahva ning rinde teenistusse mobiliseerimise eest.

Okupandid olid kehtetuks kuulutanud kõik nõukogude võimu seadusandlikud aktid ja ümberkorraldused, sealhulgas ka 1940. aasta maareformi. Eesti NSV vabastamislahingute ajal oli põhiosa maast jällegi tegelikult hallparunite käes, kuna paljud töötavast talurahvast virelesid maapuuduses.

Oluline tähtsus vabariigi põllumajanduse taastamisel oli NSV Liidu Rahvakomissaride Nõukogu 10. septembri 1944. a. määrusel «Edasilükkamatust abist Eesti NSV põllumajanduse taastamisel». 11. septembril võttis EK(b)P Keskkomitee III pleenum vastu otsuse maareformi kohta, kuna vastav Eesti NSV Ülemnõukogu seadus võeti vastu 17. septembril. Selle seaduse realiseerimiseks andsid EK(b)P Keskkomitee ja Eesti NSV Rahvakomissaride Nõukogu välja mitmeid määrusi, milles on ära toodud tolleaegse maareformi põhiseisukohad.

Maareform, mis oli nõukogude võimu üks tähtsamaid samme tööliste ja talurahva liidu kindlustamisel, pidi lahendama järgmised põhilised ülesanded:

1. Taastama riikliku maafondi. Nendele maadele, mis arvati riiklikku maafondi 1940. a. reformi põhjal, lisandusid nüüd veel saksa kolonistide, koos saksa röövvallutajatega põgenenud rahvavaenlaste, samuti peremeheta jäänud maad. Erinevalt 1940. a. maaseadusest võis nüüd endisele peremehele jätta mitte 30, vaid 20 hektarit maad.

2. Varustama maata ja vähese maaga töötavaid talupoegi maaga. Kui 1940. a. reformi alusel loodud uustalundite suuruseks oli kuni 12 ha, siis nüüd 12—18 ha.

3. Sovhooside, masina-traktorijaamade, hobulaenutuspunktide ja käitiste ning asutuste abimajandite näol alustama sotsialistliku sektori loomist vabariigi põllumajanduses.[90]

Reformi praktiline elluviimine langes valdades ja maakondades loodud maakorralduskomisjonidele. Nende tööd koordineeris vabariigi ulatuses Eesti NSV Põllutöö Rahvakomissariaadi juurde moodustatud Maakorralduse Peakomisjon, mille koosseisu kuulusid J. Pärn, F. Eisen, E. Mattisen jt. Abiks kohalikele nõukogude organitele ja maakorralduse komisjonidele suunati linnadest kommuniste, töölisi-aktiviste ja ka eesti rahvuslike väeosade sõjamehi.[91]

[90] ENSV Teataja, 1944, nr. 2 ja nr. 10.

Esialgu oli kavatsus viia maareform lõpule juba 1944/45. aasta talve jooksul. Tegelikult kestis see aga kuni 1946. aastani. Seda põhjustas nii kohalike nõukogude organite töökogemuste puudumine, sõda, mis hoidis rindel kinni osa maasoovijaid, kui ka kulaklike elementide vastutegevus. Reformi teostati ägeda klassivõitluse tingimustes põhimõttel: toetudes kindlalt kehvtalurahvale ja kindlustades liitu keskmikuga, pidada otsustavat võitlust kulakute vastu.

Reformi läbiviimisel võeti arvesse nii talupoja klassikuuluvust kui ka tema käitumist okupatsiooniaastail. Saksa okupantide käsilaste majandite suurust piirati 5—7 hektarini, neilt võõrandati ka osa kariloomi ja tööriistu. Maa saamisel olid eelistatud olukorras fašismivastases võitluses langenute perekonnad, Nõukogude armee võitlejad, partisanid.

Reformi teostamisel esines juhtumeid, kus kulakud või nende käsilased olid pugenud maakorralduskomisjonidesse ja otseselt saboteerisid nende tööd. Kulakud püüdsid iga hinna eest säilitada suurtalusid, jagades neid sageli fiktiivselt oma sugulaste vahel. Oli ka juhtumeid, kus kulakud, otseselt rikkudes Nõukogude seadusandlust, rentisid oma talusid asutuste ja tööstuskäitiste abimajandeiks, jäädes ise nende majandite juhatajaiks.[92]

1. ja 2. detsembril 1944 toimus EK(b)P Keskkomitee V pleenum, kus konstateeriti, et töötavale talurahvale maa tagasiandmise seadust täidetakse ebarahuldavalt. 52 992 majandist, mis 1940. aastal nõukogude võimult maad said, oli maa tagasi antud ainult 14 840 majandile, kuigi avaldusi maa saamiseks oli tulnud 33 228 kehvikult.[93] Pleenum kohustas vabariigi parteiorganisatsioone otsustavamalt võitlema kulakluse vastu, tõmmates võitlusse kaasa kehvikute ja keskmikkude laialdasi hulki.

1944. a. detsembris peeti kõikjal valdades rahvakoosolekuid, kus kohalikud talupojad oma sõnavõttudes paljastasid hallparuneid ja okupantide käsilasi. Kasvas külakehvikute ja maatameeste aktiivsus. Maareform sai hoogu juurde. Kiiresti suurenes maasaamise sooviavalduste arv, maakomisjonid hakkasid töötama operatiivsemalt. 1945. a.

[91] EKPA, f. 1, nim. 2, s.-ü. 72, l. 99; f. 78, nim. 1, s.-ü. 156, l. 97.
[92] «Rahva Hääl» nr. 4, 6. jaanuaril 1945.
[93] EKPA, f. 1, nim. 3, s.-ü. 398, l. 24; f. 1, nim. 2, s.-ü. 157, l. 25.

märtsi lõpuks rahuldati juba 40 900 maasaamise sooviavaldust.[94] Aasta lõpuks kasvas uusmaasaajate arv 43 000-ni.[95]

Nõukogude võim abistas kõigiti uusmaasaajaid. Neile tehti soodustusi varumisel, anti pikaajalist krediiti. Osa kulaklikest majapidamistest konfiskeeritud hooneid, tööriistu ja kariloomi anti üle uusmaasaajatele.

Nii uusmaasaajate kui ka paljude teiste talupoegade majandeis oli olukord kõige raskem tööloomadega. Okupatsiooniajal oli hävinud umbes 20% hobuste üldarvust. Põllutöö Rahvakomissariaadi Maakorralduse Peakomisjoni andmeil oli vabariigis 1945. a. sügisel ligi 10% talundeist hoopis ilma hobuseta. Selleks et kõige otstarbekamalt ära kasutada kulaklikest majapidamistest konfiskeeritud hobuseid, organiseeriti hobulaenutuspunkte. 1945. a. kevadkülviks oli vabariigis 232 hobulaenutuspunkti 3300 hobusega. Muidugi ei saanud hobulaenutuspunktid kaugeltki täielikult lahendada veojõu küsimust. Kuid neist oli siiski suur abi, eeskätt uusmaasaajatele, keda hobulaenutuspunktid teenindasid esmajärjekorras.

Juba 1944. a. sügisel taastati ka 24 masina-traktorijaama. 1945. a. kevadkülviks oli vabariigi põllumajanduses 1263 traktorit, neist 243 masinatraktorijaamades.[96] Niisiis kuulus masina-traktorijaamadele kõigest ligikaudu üks viiendik traktorite üldarvust. Pealegi oli masina-traktorijaamade traktorite tehniline seisukord väga halb. Olid ju siia kokku kogutud nii sõjas vigasaanud sõjaväetraktorid, okupantidega koos jalga lasknud kulakute sihilikult rikutud masinad jne. Traktorijaamade tehnilisest olukorrast annavad pildikese Viljandi MTJ-i töölise J. Arumäe mälestused: «1941. aastal tööd alustades oli masina-traktorijaamal kaunis hulk tööriistu ja muud varustust. Kui tulid saksa okupandid, rüüstati traktorijaam nii tühjaks, et ei jäänud järele midagi peale nelja tühja seina. Kui nüüd 1944. aastal hakkasime jaama taastama, olid isegi elektrijuhtmed seintelt maha kistud. Tööriistu meil enam ei olnud, ei olnud ka materjali, millega tööle hakata.»[97] Traktorite remonti takistas asjaolu, et vabariigis oli traktoreid ligi kolmkümmend eri tüüpi. Vastavalt Eesti NSV RKN-i ja EK(b)P Keskkomitee 23. jaanuari 1945. a. määrusele kinnitati kõigile

[94] Esimene eesti töötava talurahva kongress. Tallinn 1945, lk. 31.
[95] B. Tamm. Eesti rahva võitlusest Suures Isamaasõjas, lk. 151.
[96] Nõukogude Eesti majandus 1940—1960, lk. 65; EKPA, f. 1, nim. 47, s.-ü. 10, l. 85.
[97] Esimene eesti töötava talurahva kongress, lk. 87.

masina-traktorijaamadele šeffideks vabariigi suuremad tööstuskäitised. Nende kaasabil tehti jõukohane remont ja 1945. a. kevadistest põllutöödest võtsid uusmaasaajate põldudel osa ka traktorid.

1944. a. sügisesed põllutööd toimusid vabariigi territooriumil lahingute ajal või vahetult pärast lahinguid. Nõukogude ja parteiorganid, kes olid tollal alles organiseerimisjärgus ja seotud maareformiga, ei suutnud tagada põllumajanduslike tööde tsentraliseeritud juhtimist. Kohati kasutati küll koristustöödel linnatööliste ja sõjaväeosade abi, kuid seda oli siiski vähe. Seetõttu jäid ka sügisesed künni- ja külvitööd suures osas tegemata.

1944/45. aasta talvel, üheaegselt maareformiga, tegid nõukogude ja parteiorganid juba ulatuslikumaid ettevalmistusi kevadisteks põllutöödeks. Esialgsed kokkuvõtted kevadkülviks valmistumise kohta ja järeldused edasiseks tööks tehti EK(b)P Keskkomitee VI pleenumil 1945. a. märtsis. Pleenumi otsuses juhiti tähelepanu vajadusele kiirendada põllutöömasinate remonti, kohustati tööstusettevõtteid osutama rohkem abi masina-traktorijaamadele. Selleks et varustada kõik talumajandid seemneviljaga, soovitati laenata seemet tugevamatest majanditest. Pikemalt käsitleti põldude viljakuse tõstmise küsimusi, hobulaenutuspunktide ja abimajandite tööd.

Tänu tehtud ettevalmistustööle õnnestusid 1945. a. kevadised põllutööd, arvestades objektiivseid raskusi, küllaltki hästi. Kevadkülv tehti 18 päevaga. Külvati 482 300 ha suvivilja. Sellega kasvas külvipind võrreldes 1944. aastaga 129 400 ha võrra ja moodustas 93% sõjaeelsest külvipinnast.[98]

Huvitav on märkida, et 1945. a. kevadiste künnitööde üldmahust langes masina-traktorijaamadele 1,9%, hobulaenutuspunktidele 3,1%, põllumajandusühistutele 1,3% ja talurahva hobustele 93,7%.[99] Seega oli vabariigis 1945. a. kevadiste põllutööde peamine tegija talupoeg oma hobuse ja tööriistadega. Kuigi Eesti NSV talurahvas ei olnud tollal veel ühtne sotsialistlik klass, mõistis ta ühiste jõupingutuste vajadust vaenlase üle võidu saavutamiseks. Talurahva hulgas tekkis ja levis sotsialistlik võistlus. Mitmed patriootlikud algatused leidsid talurahva seas laialdast toetust. Üle

[98] EKPA, f. 1, nim. 47, s.-ü. 10, l. 85.
[99] EKPA, f. 1, nim. 3, s.-ü. 473, l. 88.

vabariigi võtsid 7816 talupoega kohustuse külvata rohkem kui 4000 ha Punaarmee fondi heaks.[100]

Valdades, kus 1945. a. kevadkülviks ei jõutud välja jagada kogu riikliku maafondi maad, organiseeriti nendel maadel kevadkülv ühistöö korras. Selle ürituse algatajaiks olid Tartumaa Kavastu valla kommunistlikud noored.[101]

Sõja lõpp-perioodil organiseeriti Eestis 70 sovhoosi. Selleks saadi maad endiste riigimõisate, sõjategevuses peremeheta jäänud talundite ja maareformiga riiklikku maafondi laekunud maade arvel. Sovhoosid olid küll riiklikud suurmajandid, kuid nende varustamine põllumajandustehnika ja eriti tööjõuga oli väga puudulik, mistõttu tootmise organiseerimisel esines suuri raskusi. Teiste vennasvabariikide sõjaaegseid kogemusi kasutades loodi ka Eesti NSV-s mitmed tööstuskäitiste ja riigiasutuste abimajandid. Kuigi need majandid kuulusid omandivormi poolest sotsialistlikku sektorisse, ei erinenud nad oma mõõtmete ja tehnilise varustuse poolest kuigi palju keskmistest talumajanditest.

Kokkuvõtted kevadkülvi kohta tehti EK(b)P Keskkomitee VII pleenumil 1945. a. juuli alguses. Paremate maakondadena tõsteti esile Järva-, Pärnu-, Võru- ja Virumaad. Eesrindlikud masina-traktorijaamad olid Rapla, Viljandi ja Sipa, tublimad sovhoosid Sõmerpalu, Villemi, Viisu ja Audru riiklik majand.

Ühtlasi aga kritiseeriti ka kevadistel põllutöödel esinenud puudusi ja vigu. Tartu ja Viljandi maakonnas oli tunda andnud nõrk poliitiline selgitustöö talurahva hulgas, mistõttu kevadisi põllutöid alustati seal hilinemisega. Kuigi külvipind oli 1945. aastal eelmise aastaga võrreldes tunduvalt suurenenud, ei suudetud siiski täielikult ära kasutada riiklikku maafondi, mis oli osaliselt veel välja jagamata. Ebaõnnestunud kaadrivaliku ja töö halva organiseerimise tõttu ei täitnud peaaegu pooled masina-traktorijaamad künnitööde plaani. Suuri puudusi esines töö organiseerimisel sovhoosides.

Üheaegselt kevadiste põllutööde kokkuvõtete tegemisega arutati pleenumil läbi sügisese viljakoristuse küsimused.

Vabariigi põllumajanduses tehtava poliitilise ja organisatsioonilise töö parandamise abinõud, põllumajanduse varustamine uue tehnikaga ja tööjõu tagasipöördumine

[100] EKPA, f. 1, nim. 74, s.-ü. 5, l. 6.
[101] «Rahva Hääl» nr. 61, 15. märtsil 1945.

EK(b)P Keskkomitee sekretärid Eduard Päll ja Nikolai Puusepp ning osakonnajuhatajad Leonhard Illisson, Johannes Käbin, Vladimir Lipp, Jaan Pärn, Aleksander Resev, Artur Vaha.

EK(b)P Narva Linnakomitee esimene sekretär Arnold Treiberg (paremal) ja Täitevkomitee esimees Karl Kuusk.

Narva tänavate demineerimine pärast linna vabastamist.

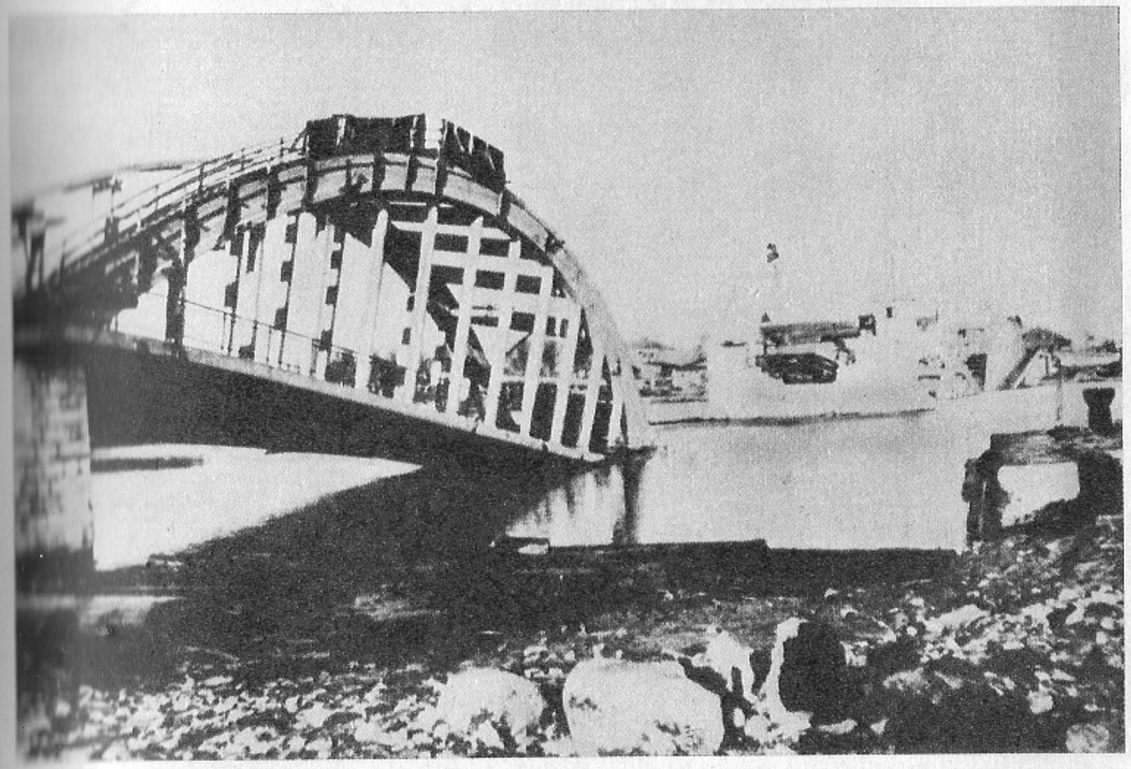

Varemetes Võru.

Fašistide poolt purustatud suur raudsild Pärnus.

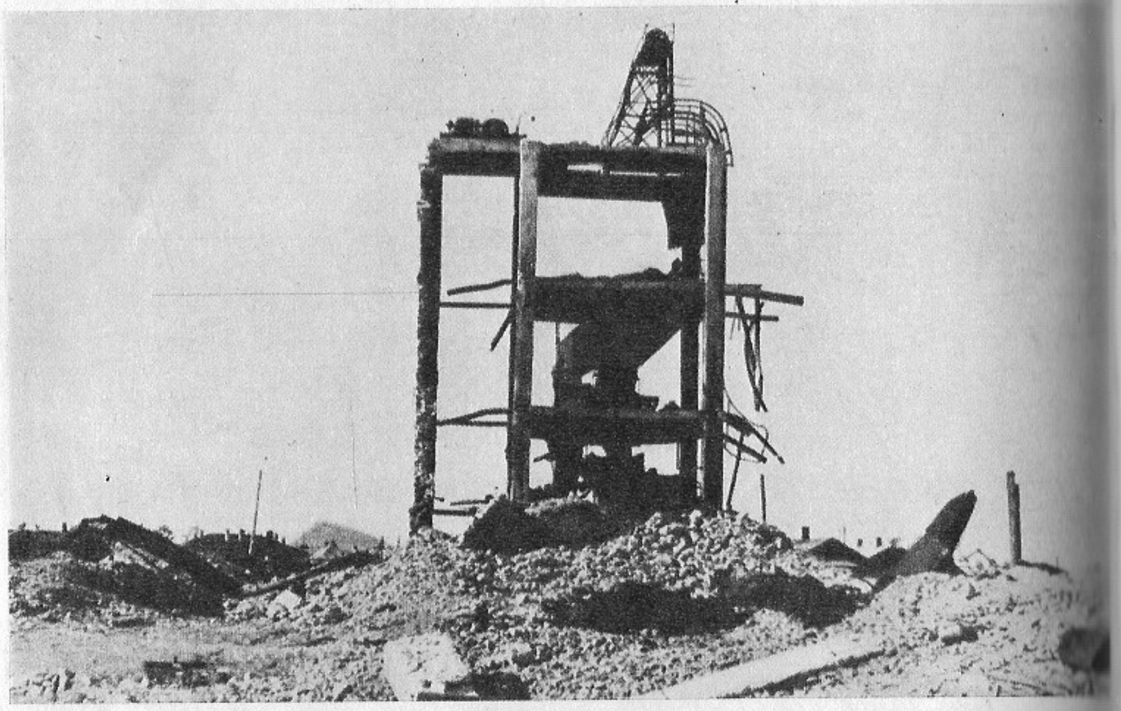

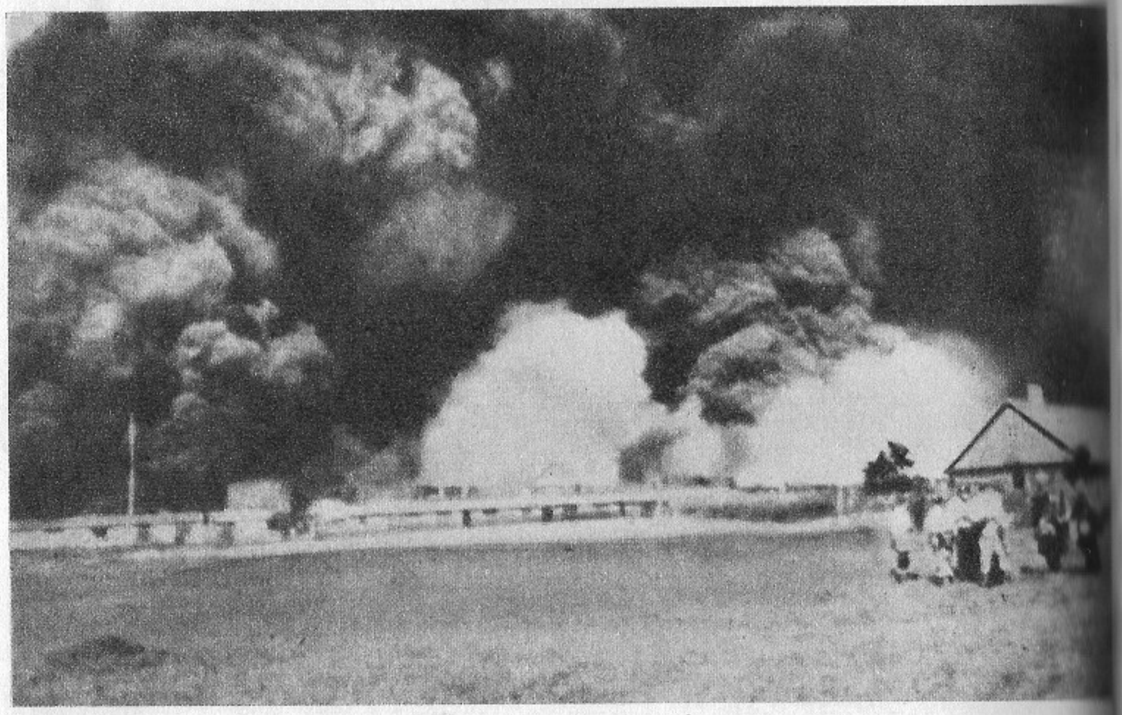

Fašistide hävitustöö põlevkivirajoonis.

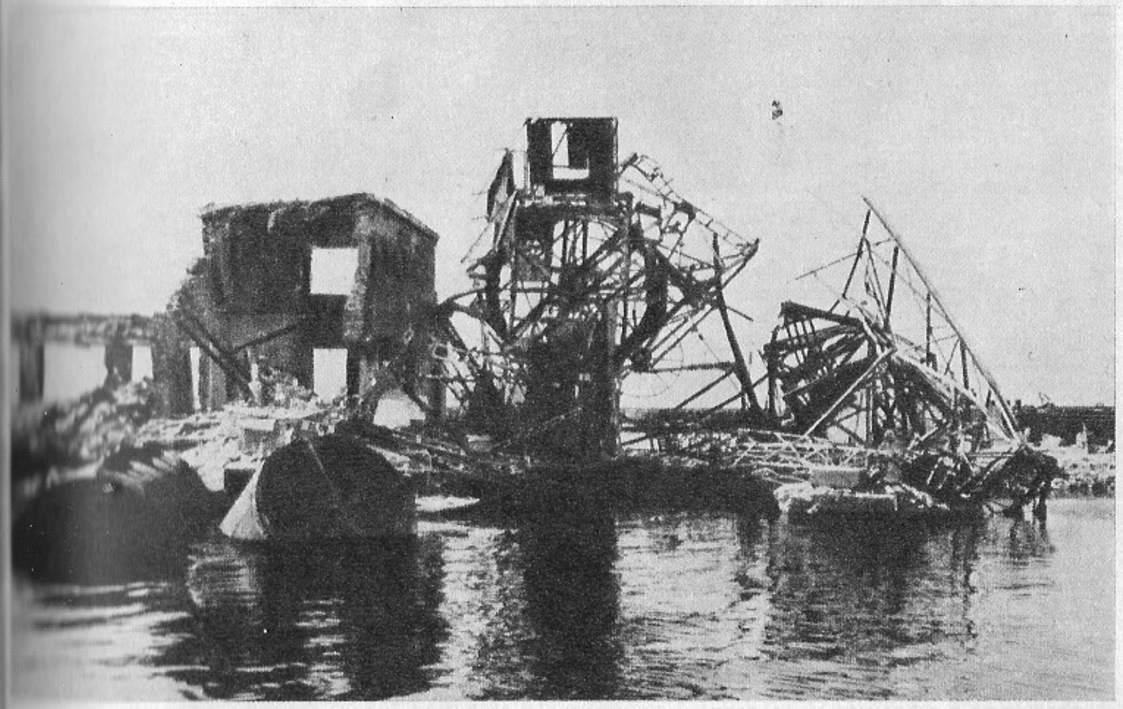

Sõjapurustused Tallinnas: Harju ja Niguliste tänava nurk.
Tallinna sadam.

Maakondade parteikomiteede esimesi sekretäre ja täitevkomiteede esimehi 1944.–1945. aastal: Oskar Abori, Boris Bersin, Eduard Brandt, Aleksander Hendrikson, August Kründel, Armin Lebbin, August Minne, Adolf Päss, Alide Sommerling.

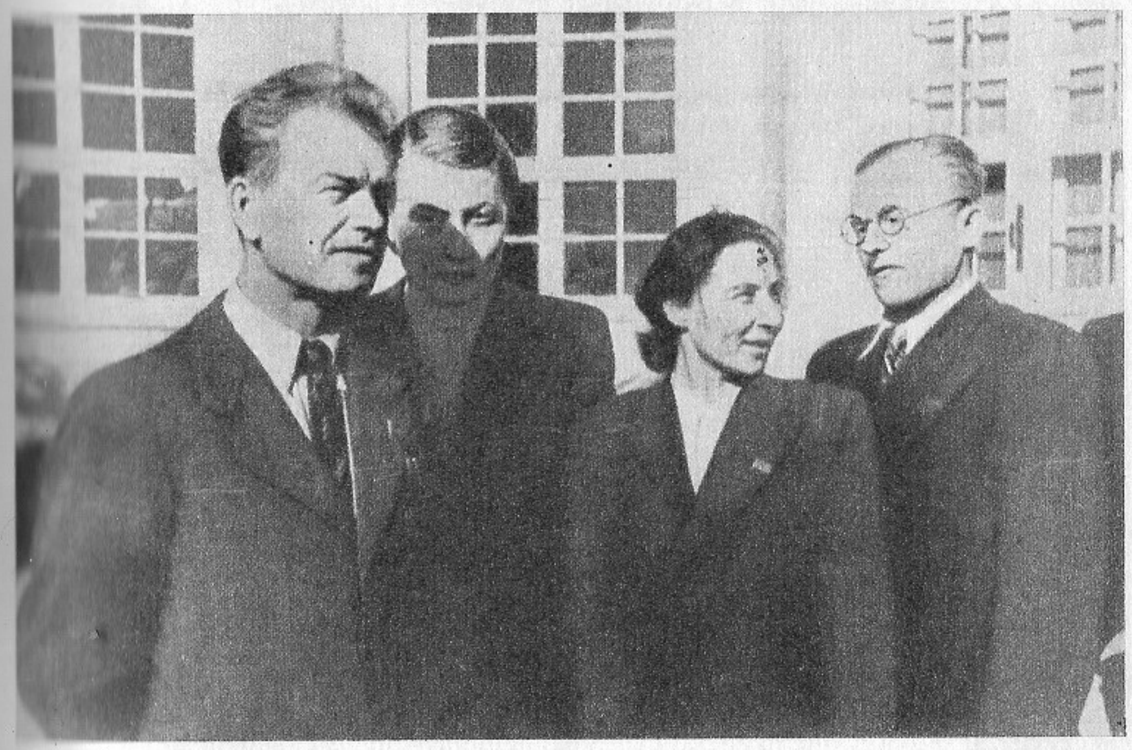

Eesti NSV Ülemnõukogu esimese koosseisu III istungjärk Võrus.

Grupp istungjärgust osavõtnud rahvasaadikuid (vasakult) Aleksander Kiidelmaa, Minna Lepik, Juliana Telman ja Voldemar Telling.

Miiting vabastatud Tallinnas. Kõneleb Arnold Veimer.

Presiidiumi hoonelt rebitakse maha okupatsiooniaegseid silte.

Eesti NSV Ülemnõukogu Presiidiumi esimees Johannes Vares esineb 1. oktoobril 1944 kõnega Kadrioru staadionil.

Vaade miitingust osavõtjatele.

Uus

Postimees

Surm saksa okupantidele!

EK(b)P Tartumaa Komitee ja Tartu linna ning maakonna Töörahva Saadikute Nõukogude häälekandja

N. 1 — Neljapäeval, 31. augustil 1944 — Hind 20 kop.

Surm saksa okupantidele!

Töörahva Elu

Võrumaa töörahva häälekandja

Nr. 7 — Esmaspäeval, 16. septembril 1944. a. — 1 nasiak.

Esimesi ajalehti vabastatud Nõukogude Eesti territooriumil.

Miiting Paides. Esineb EK(b)P Järvamaa Komitee esimene sekretär Karl Hanson.

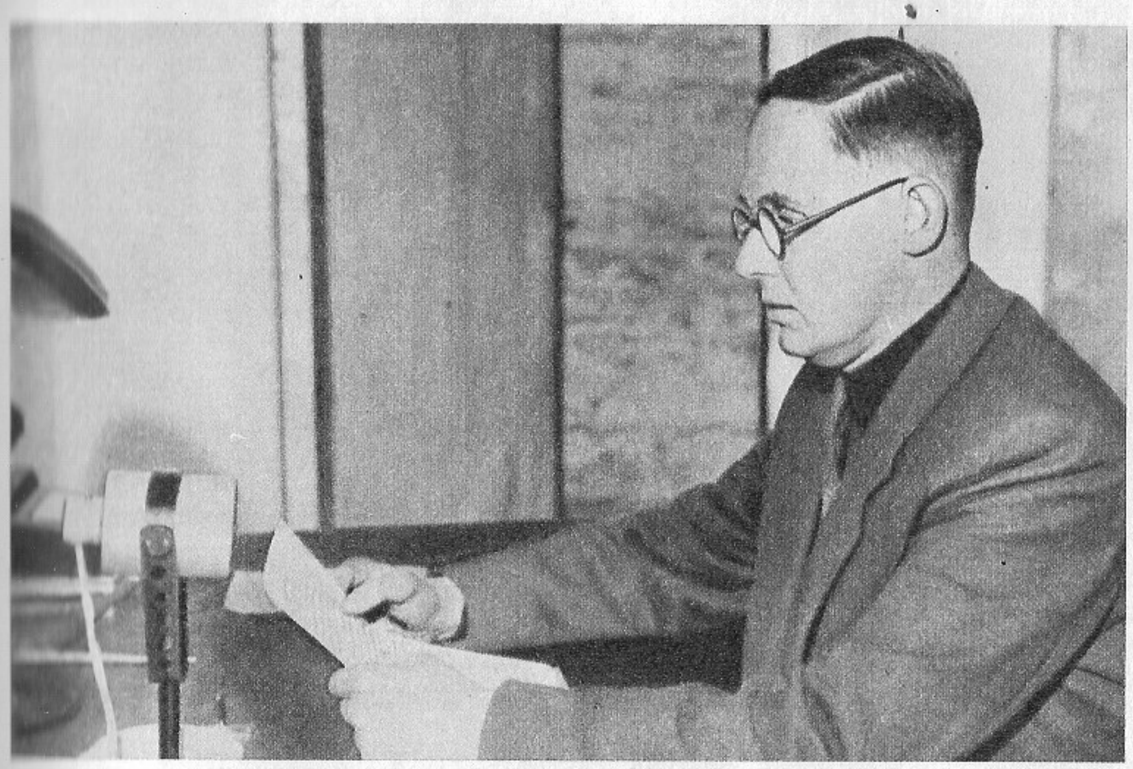

Raadiokomitee esimees Paul Uusmann esinemas pärast Nõukogude Eesti vabastamist.

Kuuldemängu „Enne kukke ja koitu" saade „Estonia" keldrist. Detsember 1944.

Taastamistööde algus Tallinnas ja Tartus.

Eesti NSV rahvamajanduse taastamise esimesi organiseerijaid: Hendrik Allik, Nikolai Krõlov, Arseni Leonov, Lembit Lüüs, Herman Pappel, Sergei Sazonov, Rudolf Stockberg, Arnold Veimer.

Tallinna töötajad Raekoja platsil Euroopa rinnete kaardi ees. Veebruar 1945.

ETKVL-i töötajad valmistavad kingituspakke. Veebruar 1945.

Esimesi komsomolitöötajaid vabastatud Eestis: Endel Jaanimägi, Juhan Mandre, Ernst Matrov, Aleksander Pajuste, Feliks Rommot, Eela Sõstramets (Kuusküll), Vadim Tikunov, Boris Tolbast, Raoul Viies.

Esimesi partei esindajaid linnades, maakondades ja valdades: Aleksander Jakobson, Karl Lennup, Nikolai Lumi, Aleksander Pajunurm, Mihhail Sibul, Karl Sõkutaja, Jaan Talvik, Aleksander Valter, Hugo Viso.

külasse sõja lõppemise järel avaldasid märgatavat mõju ning sügisesed põllutööd kulgesid juba palju organiseeritumalt. Järgmisel aastal saavutati sõjaeelne külvipind. Palju rohkem võttis aga aega vabariigi loomakasvatusele sõja ajal tekitatud kahjude kõrvaldamine. Sel alal astuti sõja lõpp-perioodil alles esimesi samme.

Üldkokkuvõttes võib öelda, et 1944.—1945. aastal koosnes Eesti NSV põllumajandus põhiliselt väikestest talumajanditest. Maareform nõrgendas kulakute majanduslikku jõudu ja poliitilist mõju. Uusmaasaajate näol kujunes nõukogude võimul kindel sotsiaalne tugi. Kuid uustalud olid majanduslikult õige nõrgad. Tunti suurt puudust põllumajanduslikust tehnikast, mineraalväetistest, seemneviljast. Okupatsiooniajal langes põldude viljakus ja kahanes tunduvalt kariloomade arv. 1944/45. aasta talvel, kui käis veel sõda fašistliku Saksamaa vastu ja mehed teenisid sõjaväes, olid põhiliseks tööjõuks põllumajanduses naised ja noorukid. Külas käis äge klassivõitlus kulakute-hallparunite ja töötava talurahva vahel, mis nõudis palju energiat ja ka ohvreid.

Selles olukorras tuli nõukogude ja parteiorganitel ning töötaval talurahval teha väga suuri jõupingutusi ja ennastsalgavat tööd vabariigi põllumajanduse rinde ja rahvamajanduse teenistusse rakendamisel.

Eesti NSV vabastamisega okupatsioonist ja vabariigi rahvamajanduse lülitumisega Nõukogude Liidu sõjamajanduse süsteemi kerkis Eesti põllumajanduse ette ülesanne anda omapoolne panus linnade ja sõjaväe varustamisse toiduainetega ja põllumajandusliku toorainega.

1944. a. septembris avaldati Eesti NSV RKN-i ja EK(b)P Keskkomitee määrused Eesti NSV talundite riiklike põllumajandussaaduste müügikohustuste kohta.

Nende määruste järgi nähti ette teravilja, kartuli, liha ja piima müümise kohustused. Võttes arvesse sõjakahjusid põllumajanduses, olid 1940.—1941. aastaga võrreldes ära jäetud lina, villa, heina ja põhu müüginormid. Teravilja normi oli vähendatud 40%, kartulinormi 35% ja liha müüginormi 60%. Normide kindlaksmääramine talundeile oli diferentseeritud nii talude suurust kui ka pinnase viljakust ja sõjakahjustusi arvestades. Talundi teravilja müüginorm kõikus 7—284% ja kartuli müüginorm 16—341% piires, võrreldes vabariigi keskmisega. Kuni 2-ha väiketalundid ja osa eriti raskes majanduslikus olukorras olevaid suuremaid majandeid olid kohustuslikest müüginormidest hoopis

vabastatud.[102] Seega andis müüginormide süsteem võimaluse kohalikele nõukogudele ning varumisorganeile teostada küllaltki paindlikku poliitikat.

1944. a. sügisel laekusid kohustuslikud müüginormid esialgu aeglaselt. Kohalikud nõukogude organid olid veel noored ja neil puudusid töökogemused, varumisorganid olid aga alles kujunemisjärgus. Mõningal määral pidurdasid müüginormide laekumist ka raskused koristustöödel ja viljapeksul. Omalt poolt püüdsid varumiskampaaniat desorganiseerida kulakud ja nende käsilased. Tolleaegses ajakirjanduses toodi terve hulk näiteid, kus suurtalunikud meelega viivitasid viljapeksuga ja rikkusid masinaid, et kõrvale hoida müügikohustuste täitmisest. Ka selgitustöö varumiskampaania tähtsusest talurahva hulgas polnud küllaldane.

Otsustava pöörde varumise käiku tõi EK(b)P Keskkomitee V pleenum 1944. a. detsembri algupäevil. Varumisaparaadi tugevdamiseks ja selgitustöö tegemiseks suunati maale suur hulk partei aktiviste ja linnatöölisi. Hakati laiemalt propageerima töötava talurahva omaalgatust varumistöös. Kulakute suhtes, kes ignoreerisid riiklikke müügikohustusi, hakati kasutama rangemaid abinõusid. Kohustuslike müüginormide laekumine kiirenes.

28. novembril 1944. a. tõid Kuigatsi valla talupojad Valka esimese punavoori normivilja. Punavoore hakati organiseerima ka teistes maakondades. Esimesena täitis teravilja ja kartuli varumise ülesanded Läänemaa, lihavarumisnormi Võrumaa. Siiski oli aasta lõpuks vabariigi ulatuses täidetud ainult 57,4% teravilja müümise normidest.[103] Ettenähtud teraviljakogus laekus 15. jaanuariks 1945. a. Pärast kohustuslike müüginormide täitmist jätkas töötav talurahvas põllumajandussaaduste üleplaanilist müümist Punaarmee fondi. Selle ürituse algataja oli Pärnumaa Audru valla kesktalupoeg A. Puusild. Tema kolm poega võitlesid Nõukogude armee ridades, neist kaks langes rindel. Soovides kogu südamest Nõukogude armeed abistada, täitis A. Puusild oma kohustusliku viljamüüginormi 498%, kartulinormi 603% ulatuses.[104] Tema algatust toetasid paljud talupojad, terved vallad. 1. aprilliks 1945. a. oli eesti töötav talurahvas müünud üle plaani Punaarmee fondi 2220 tonni teravilja, 10,5 tonni liha, 219 tonni kartuleid.[105] Need arvud ei olnud

[102] ENSV talundite kohustuslikud müüginormid. Tallinn 1944.
[103] «Rahva Hääl» nr. 109, 30. novembril 1944; nr. 1, 3. jaanuaril 1945.
[104] «Rahva Hääl» nr. 122, 16. detsembril 1944.
[105] «Rahva Hääl» nr. 82, 8. aprillil 1945.

muidugi kuigi suured, kuid antud juhul oli tähtis normide ületamise fakt ise. Eesti töötav talurahvas, kes okupatsooniaastail oli saboteerinud normide täitmist fašistliku sõjamajanduse kasuks, oli valmis abi osutama nõukogude võimule.

1945. aasta sügiseks olid vabariigi talundid juba mõnevõrra kosunud ja majanduslikult tugevnenud. Nõukogude ja parteiorganid omandasid töökogemusi. Kuigi ka siis oli varumiskampaaniaga teatavaid raskusi, läks see ometi juba palju organiseeritumalt. 1. jaanuariks 1946 õiendas vabariigi põllumajandus oma teravilja müügikohustused riigi ees.[106]

1944.—1945. aastal langes talurahva õlgadele põllutööde kõrval ka muid kohustusi. Sõjaolukorras pidi talurahvas appi tulema ka metsatööstusele. Vabariigi metsatööstusel puudus tollal peaaegu täiesti alaline tööliskaader. Metsamaterjali oli aga tarvis kütteks, keemiatööstuse tooraineks, ehitustöödeks, rindevajadusteks.

Et mehhaniseerimise aste metsatööstuses oli väga madal, tuli plaani täitmiseks rakendada suurt tööjõu hulka. Metsaraie ja väljaveo ülesanded jagati talundite vahel. Mõnel juhul kasutati ka linnadest tööjõu mobiliseerimist metsatöödele.

1944. a. sügisel oli töötempo siiski esialgu aeglane. Tekkis plaanide mittetäitmise oht. Metsatööde käiku arutati korduvalt EK(b)P Keskkomitee bürool. 1944. a. detsembris kuulati ära Pärnumaa, Virumaa ja Harjumaa aruanded metsatööde käigust. Talvisel põllutööde vaheajal korraldati hoogtöödekaade, metsavedudel hakati rakendama ka autotransporti. Kõige selle tulemusena suudeti 1945. a. kevadeks siiski hooajal plaan täita nii raie kui ka väljaveo osas.[107]

Niisiis asus eesti töötav talurahvas Suure Isamaasõja viimasel aastal vabariigi põllumajanduse taastamisele ja nõukogude sõjamajanduse kindlustamisele. Samal ajal toimusid eesti külas maareformi näol ulatuslikud sotsiaalsed ümberkorraldused.

Saavutatud edu taastamistöös oli tingitud kõigi Nõukogude rahvaste ja eelkõige suure vene rahva omakasupüüdmatust vennalikust abist eesti rahvale, Kommunistliku Partei ja Nõukogude valitsuse järjekindla leninliku rahvuspoliitika rakendamisest. 1945. aastal eraldati üleliidulisest eelarvest rahvamajanduse ja kultuuri taastamiseks Eestis täiendavalt 300 miljonit rubla, mis moodustas 43% vaba-

[106] EKPA, f. 1, nim. 47, s.-ü. 10, l. 86.
[107] «Rahva Hääl» nr. 80, 6. aprillil 1945.

riigi aastaeelarvest. Peale selle määrati üleliidulistest fondidest 200 miljonit rubla esmajärguliste objektide taastamiseks Tallinnas, Narvas, Tartus ja vabariigi teistes linnades. 1945. aasta jooksul sai Eesti NSV teistelt liiduvabariikidelt tööstusseadmeid, toorainet, mitmesuguseid materjale, toiduja tööstuskaupu 261,6 miljoni rubla suuruses summas. Eesti NSV sõjast purustatud ja alles taastamisjärgus olev rahvamajandus võimaldas teistesse liiduvabariikidesse välja vedada kaupu ainult 80 miljoni rubla eest.[108] Suurt abi, mida ei saa väljendada arvudega, osutasid eesti rahvale teised vennasvabariigid oma rikkalike sotsialistliku ülesehitustöö kogemustega.

Eesti NSV rahvamajanduse ja kultuurielu kiiretempoline taastamine Suure Isamaasõja lõpp-perioodil on kujukas näide sotsialistliku ühiskondliku ja nõukogude riigikorra eelistest, võrreldes kodanliku ühiskonnaga.

Taastamistöö organiseerimisel oli üks keerukamaid probleeme töökäte leidmine. Sellepärast on ka mõistetav, miks esmajärguliste küsimuste hulgas, millega tegelesid nõukogude ja parteiorganid vastvabastatud Eesti NSV-s, oli sõja alguses Nõukogude tagalasse suundunud Eesti NSV kodanike reevakueerimine.

Eeltööd reevakueerimiseks alustati juba 1944. aasta veebruaris Leningradis, inimeste tegelik tagasitoomine algas sama aasta sügisel. Eesti NSV Rahvakomissaride Nõukogu 13. septembri 1944. aasta korraldusega moodustati Vabariiklik Reevakueerimise Komitee, mille esimeheks määrati A. Veimer, tema asetäitjaks A. Resev.[109] Komitee töötas välja organiseeritud korras toimuva reevakueerimise kava, graafiku ja eelarve ning asus eeltööde tegemisele inimeste vastuvõtmiseks.

Reevakueerimise läbiviimise, ešelonide moodustamise ja vajalike transpordivahendite muretsemise Nõukogude tagalarajoonides tegi Eesti NSV Rahvakomissaride Nõukogu ülesandeks oma kohapealsetele volinikele. Need omakorda moodustasid oblastites ja rajoonides vastava aktiivi, kellele toetudes lahendati kõik organisatsioonilised küsimused. Suurt abi volinikele reevakueerimise ettevalmistamisel ja läbiviimisel osutasid vennasvabariikide kohalikud partei- ja nõukogude organid.

[108] A. Panksejev. Nõukogude võimuorganite taastamine Eestis..., lk. 48—49.
[109] ENSV Teataja 1944, nr. 3.

Nõukogude tagalast reevakueeritavate kodanike vastuvõtmiseks, alalisse elukohta suunamiseks ja nende tervisliku seisundi kontrolliks loodi Kiviõlis evakuatsioonipunkt. Evakuatsioonipunktis viibimise minimaalseks ajaks oli 7 päeva. Selle aja jooksul lepiti kokku vastavate kohalike täitevkomiteede või käitistega inimeste tööleasumise ja elamispinnaga varustamise küsimustes.

Nii reevakueerumine Nõukogude tagalast kui ka edasisõit alalistesse töö- või elukohtadesse, samuti pagasi vedu raudteel oli tasuta. Reevakueerijatele anti materiaalset toetust.

Põhiline osa ajutiselt NSV Liidu siserajoonides viibinud vabariigi kodanikke naasis Eesti NSV-sse 1944. aasta lõpuks ja 1945. aasta algul. Tšeljabinski oblastist pöördus tagasi üle 2000 inimese. Jegorjevskist saabus ešelon umbes 600 inimesega, Uljanovskist ligi 900 inimesega. Reevakueeriti eesti lastekodud ja tööstuskombinaadid. Pärast sõja lõppu pöördusid oma kodudesse tagasi kaitsetööstuses töötanud Eesti NSV kodanikud. Väiksemad grupid ja üksikisikud reevakueerusid veel ka 1946. aastal.[110]

Saabunud vabastatud kodudesse, asusid Nõukogude tagalas olnud töötajad täie jõuga ravima sõjahaavu.

4. KOMMUNISTLIKU PARTEI IDEOLOOGILINE JA KULTUURITÖÖ VABASTATUD EESTIS

Samuti nagu teistelgi elualadel, olid sõda ja fašistlik okupatsioon jätnud sügavad jäljed ka eesti rahva kultuuriellu. Sõjakahjusid võib siin ainult osaliselt arvestada materiaalsetes väärtustes. Paljud kultuuriasutused olid varemeis, kultuuriväärtused röövitud, paljud raamatud jäänud kirjutamata, teaduslikud uurimused tegemata. Kuid siiski polnud mitte see peamine.

Sõda tabas eesti rahvast ajal, kui ta ei olnud veel välja kujunenud poliitiliselt ja moraalselt ühtseks sotsialistlikuks rahvuseks. Eesti töölisklassi, töötava talurahva ja progressiivse intelligentsi enamik võitles sõja-aastail otsustavalt ja järjekindlalt okupantide vastu. Kuid elanikkonna hulgas oli ka otseseid okupantide käsilasi ja neid, kes hoidusid kõrvale aktiivsest võitlusest ning ühiskondlikust elust. Viimased olid vapustatud sõjakoledustest ja fašistlikust terrorist, ära hir-

[110] S. Purge. Karmidel aastatel, lk. 207—208.

mutatud ja eksiteele viidud fašistlikust ning kodanlik-natsionalistlikust propagandast.

Sellises olukorras pidi Eestimaa Kommunistliku (bolševike) Partei ideoloogiline töö okupatsioonist vabastatud elanikkonna hulgas olema väga ulatuslik ja mitmekülgne. Oli vaja paljastada mitmesugustes eri varjundites esinevat fašistlikku ja kodanlik-natsionalistlikku ideoloogiat, võidelda väikekodanliku ühiskondlikust elust eemalehoidmise psühholoogia vastu, kasvatada eesti töörahvast nõukogude patriotismi ja proletaarse internatsionalismi vaimus.

30. oktoobril 1944 võttis ÜK(b)P Keskkomitee vastu otsuse «Eesti NSV parteiorganisatsiooni poliitilise töö puudustest ja ülesannetest». See kujunes alusdokumendiks, millele rajanes EK(b)P tegevus ideoloogilise töö organiseerimisel vabariigis kogu taastamisperioodi vältel. Elanikkonna hulgas tehtava poliitilise kasvatustöö konkreetseid küsimusi arutati korduvalt nii EK(b)P Keskkomitee bürool kui ka pleenumitel, samuti linnade ja maakondade parteikomiteedes ning parteiorganisatsioonides. See küsimus oli ka komsomoli ja ametiühingute tähelepanu keskpunktis.

Väga tähtis ideoloogilise töö vahend tolleaegsetes tingimustes oli Nõukogude seadusandlus. Kuna 1940.—1941. aastal ei jõudnud nõukogude organid veel kõikides küsimustes uusi seadusi välja töötada ja okupandid olid kogu Nõukogude seadusandluse tühistanud, avaldati 1944.—1945. aastal palju üldisi, nõukogude võimu poliitika põhialuseid kindlaksmääravaid seadusi, seadlusi ja määrusi. Nimetagem siinjuures kas või maareformi seadust. Nii üldistes seadustes kui ka mitmesuguseid konkreetseid ülesandeid lahendavais seadusandlikes aktides väljendus nõukogude võimu poliitika, mis kaitses tööliste ja töötava talurahva klassihuve. Nõukogude seaduste tutvustamine elanikkonnale ja nende ellurakendamine, millele tõmmati kaasa laiu töörahvahulki, oli nende poliitilise kasvatamise efektiivseks kooliks. Selle ülitähtsa ideoloogilise kasvatusvahendi täielikku ärakasutamist takistas kahjuks asjaolu, et isikukultusest ja kohalike organite töös esinevatest vigadest tingituna mõnikord nendest seadustest kinni ei peetud ja neid administratiivses korras rikuti.

Kommunistliku Partei agitatsiooni- ja propagandatöös etendasid väga suurt osa ajakirjandus ja raadio. Nende osatähtsus oli tollal eriti suur seepärast, et kvalifitseeritud propagandistide ja agitaatorite kaader oli vabariigis väikesearvuline ja vahetu kontakti loomine laialdaste rahvahulkadega raskendatud. Raadio ja ajakirjanduse kaudu oli selle kaadri ärakasutamine kõige efektiivsem.

Kogu selle aja jooksul, mil okupandid võimutsesid Tallinnas, olid eestikeelsed raadiosaated regulaarselt toimunud Leningradi ja Moskva raadiosaatejaamade kaudu. Eesti NSV vabastamise järel kerkis üles Tallinna saatja kiire käikulaskmise küsimus. Maalt põgenedes olid okupandid lõhkunud Tallinna raadiosaatejaama. Raadiojaama töölistel ja tehnikutel õnnestus vaid osa aparatuurist päästa. 1. oktoobriks 1944 taastati Tallinna raadiotranslatsioonivõrk ning alustati kohalikke saateid. NSV Liidu valitsuse abiga saadi mõni aeg hiljem Tallinna saatjale ajutine aparatuur ja 28. oktoobril algasid juba regulaarsed raadiosaated.[111] Raadiokomitee tööd Tallinnas alustas väike grupp sõja ajal Nõukogude tagalas eestikeelsete raadiosaadetega tegelnud seltsimehi eesotsas P. Uusmaniga. Peagi kasvas raadiomaja (õieti küll «raadiokelder», sest raadiosaatekeskus asus «Estonia» teatri varemete keldris) pere uute, okupatsiooniajal Eestis elanud töötajate arvel. Ületades suuri tehnilisi ja organisatsioonilisi raskusi, hakati esialgu saateid andma mõni tund päevas. 1944. a. lõpuks kasvas aga saadete kestus üheteistkümne tunnini.

Tolleaegsete Eesti Raadio saatekavadega tutvumine näitab, et originaalseid, raadiokomitee jõududega koostatud ühiskondlik-poliitilisi saateid oli veel väga vähe. Põhiliselt kasutati keskraadio ja ajakirjanduse materjale. Sageli kutsuti mikrofoni ette ka juhtivaid nõukogude ja parteitöötajaid. Veelgi sisukamaks ja operatiivsemaks võis raadio töö kujuneda alles pärast raadiokomitee ja ka kohalike korrespondentide kaadri komplekteerimist ja väljaõpetamist. See aga nõudis aega. Kuid ka nende raskuste ja puuduste peale vaatamata oli raadio sõja lõpul Eestis üks tähtsamaid partei agitatsiooni- ja propagandatöö ning operatiivse poliitilise informatsiooni vahendeid.

Esialgu ahendas raadiosaadete efektiivsust vastuvõtuaparaatide vähesus. Nii oli 1. jaanuaril 1945. a. vabariigi kohta kõigest 12 raadiosõlme 694 kuuldepunktiga ja 730 raadiovastuvõtjat. Elanikkond tundis aga suurt huvi raadiosaadete ja eriti raadios edasiantavate rindeteadete vastu. Seepärast kogunes igal õhtul kuuldepunktidesse ja raadiovastuvõtjate juurde rohkesti rahvast. 1945. a. lõpuks kasvas raa-

[111] «Rahva Hääl» nr. 61, 4. oktoobril 1944; nr. 83, 29. oktoobril 1944.

diosõlmede arv vabariigis 32-ni. Kuuldepunkte oli 12 089 ja raadiovastuvõtjaid 12 654.[112]

Nõukogude tagalas oli sõja ajal ilmunud mitu eestikeelset ajalehte ja üks kirjanduslik ning ühiskondlik-poliitiline almanahh. Eesti NSV vabastamisega nõudmine eestikeelse ajakirjanduse järele kasvas. Esimesed eestikeelsed ajalehed vabastatud territooriumil hakkasid ilmuma Petseris, Võrus ja Tartus 1944. a. augustis. EK(b)P Keskkomitee häälekandja «Rahva Hääl» esimene suureformaadiline number anti välja Tallinnas 29. septembril. Jaanuaris 1945 ilmus juba 7 vabariiklikku ja 10 kohalikku ajalehte. Ajakirjade nimetuste arv kasvas sõja lõpuks 13-ni.[113] Pidevalt suurenes ka ajakirjanduse tiraaž. 1945. a. jaanuaris oli kõigi vabariigis väljaantavate ajalehtede ühekordne tiraaž 292 000, aasta pärast aga 419 300 eksemplari. Kui sellele lisada ka veel Eesti NSV-s realiseeritav üleliiduliste keskajalehtede hulk, tuleb välja, et sõja lõpul levitati Eestis üks ajaleht kahe elaniku kohta. Märkimisväärselt suur oli huvi ajakirjanduse vastu eesti külas. EK(b)P Tartumaa Komitee informatsioonis 11. detsembrist 1944 näiteks märgiti, et Nõo, Torma ja Tähtvere vallas oli iga talu kohta vähemalt üks ajalehetellija.[114]

Elanikkonna suur huvi ajakirjanduse vastu lõi soodsad tingimused ajalehe kui kollektiivse propagandisti, agitaatori ja organisaatori ärakasutamiseks ideoloogilises kasvatustöös. Siin tuli aga ületada suuri raskusi eeskätt just ajakirjanike kaadri nappuse tõttu. Eriettevalmistusega elukutselisi ajakirjanikke võis sõrmedel üles lugeda. 1945. aastal organiseeris EK(b)P Keskkomitee 3-kuulised ajakirjanike kursused, mille lõpetas 32 inimest. See mõningal määral leevendas üldist olukorda, kuid ei lõpetanute arv ega ka nende ettevalmistuse tase ei suutnud rahuldada vabariigi ajakirjanduse kõiki vajadusi. Võiks öelda, et 1944.—1945. aastal töötas meie ajakirjanduses väheste spetsialistide kõrval peamiselt entusiastide kaader.

Mis puutub tolleaegsesse ajakirjanduse temaatikasse ja sisusse, siis suure osa sellest moodustasid üleliiduliste ajalehtede tõlkematerjalid, välisuudised ja muidugi eeskätt rindeteated. Kirjanduslikult ja ka poliitiliselt tugevamateks veergudeks olid need, mis olid kirjutatud 8. Eesti laskurkorpuse sõjameestest. See on ka mõistetav, sest korpuse

[112] EKPA, f. 1, nim. 47, s.-ü. 10, l. 114.
[113] EKPA, f. 1, nim. 3, s.-ü. 475, l. 84; nim. 47, s.-ü. 10, l. 111.
[114] EKPA, f. 1, nim. 2, s.-ü. 84, l. 46.

ridadesse kuulusid tollal meie tugevamad ajakirjanikud H. Leberecht, R. Parve, P. Kuusberg, K. Kivi, V. Kapp, M. Pesti jt. Kuigi nende autorite artiklites oli harilikult juttu lahingutest ja sõjamehekohuse täitmisest, olid nad tähtsaks rahvahulkade kasvatamise vahendiks. Kirjeldati ju nendes lahinguepisoodides sageli sugulase või tuttava vaprust ja lugeja ette kerkis küsimus: mida olen teinud mina, et olla tubli sõjamehe vääriline?

Tähtsal kohal ajakirjanduses olid partei ja Nõukogude valitsuse otsused, EK(b)P Keskkomitee pleenumite materjalid, töötajate koosolekutel ja kongressidel esinenud vabariigi juhtivate töötajate sõnavõtud, kust laialdased töötajate hulgad said tähtsat välis- ja sisepoliitilist informatsiooni ja kus nende ette seati järjekordseid konkreetseid ülesandeid.

Suurt tööd tegid ajakirjanikud Eesti NSV rahvamajanduse, ühiskondlik-poliitilise ja kultuurielu peegeldamisel. Esialgsed mõnigi kord katkendlikud lühiinformatsioonid asendusid peagi temaatiliste ja analüüsivate artiklitega, mis kutsusid lugejaid aktiivselt osalema tõstatatud probleemide lahendamisel.

Ajalehtedes avaldati hulgaliselt faktilist materjali, mis näitas okupantide ja nende eesti kodanlikest natsionalistidest käsilaste kuritegusid. Klooga ja teistest surmalaagritest said töötajad teada ajalehtedes avaldatud artiklite ja fotomaterjalide kaudu. Esialgu kohalikest, seejärel aga vabariigi ulatuses koostatud ja ajakirjanduses avaldatud aktidest nägi rahvas, missugust tohutut kahju olid okupandid tekitanud vabariigi rahvamajandusele ja kultuurielule. Kõik see sisendas töörahvasse õigustatud viha vaenlase vastu.

Ajakirjanduses valgustati pidevalt riigivõimuorganite ja elanikkonna ees seisvaid järjekordseid ülesandeid. Suurt tähelepanu pöörati maareformi käigu kajastamisele. 1944/45. a. talvekuudel avaldati nii vabariiklikus kui ka maakondlikus ajakirjanduses hulgaliselt aruandeid maareformi kohta üksikutes valdades. Ajalehtedes leiame ka arvukaid artikleid, milles räägitakse tööliste patriootlikust suhtumisest tööstuse taastamisse, sotsialistliku võistluse käigust ja tulemustest.

Arvestades seda, et lugejaskond oli pikemat aega olnud fašistliku propaganda mõju all ja kohalik propagandistide kaader oli veel nõrk, tõid ajalehed ära pikemaid propagandistlikke artikleid, kus käsitleti marksistliku maailmavaate põhiprobleeme.

Trükisõnalise propagandaga tegeles ka Riiklik Kirjastus.

Eesti NSV-s 1945. a. trükist ilmunud 570 raamatust olid 168 poliitilis-propagandistliku sisuga.[115] Kõrvuti tõlkekirjandusega ilmus ka kohaliku elu aktuaalseid küsimusi käsitlevaid originaalteoseid, milledel oli vabariigis tehtavas ideoloogilises töös eriline tähtsus.

Elav sõna on alati olnud partei ideoloogilise töö kõige tähtsam ja mõjuvam vahend.

EK(b)P suulise propaganda omapäraseks ideoloogilise töö vormiks vabastatud Eestis aastail 1944—1945 oli mitmesuguste vabariiklike kongresside, konverentside, nõupidamiste ja kohalike rahvakoosolekute korraldamine.

1944/45. aasta talvel toimusid Tallinnas Eesti NSV intelligentsi I kongress, põllumajandustöötajate vabariiklik nõupidamine, vabariiklik noorsoo kongress, I töötava talurahva kongress ja palju teisi vabariiklikke foorumeid — ühtekokku umbes 10 000 delegaadi osavõtul. Nende ürituste omapära seisis selles, et need ei olnud reglementeeritud organisatsioonide esindused. Oma eesmärkidelt taotlesid nad mitte niivõrd organisatsiooniliste küsimuste lahendamist, kuivõrd eelkõige nõukogude võimu poliitika selgitamist, rahvamajanduse ja kultuurielu ees seisvate ülesannete konkretiseerimist ning nende ülesannete täitmiseks laialdase aktiivi kasvatamist. Seega olid need nõupidamised väga oluliseks partei ideoloogilise kasvatustöö vormiks. Analoogilisi nõupidamisi korraldati ka linnade ja maakondade parteikomiteede juhtimisel. Delegaadid rääkisid omakorda nõupidamistel kuuldust kohapeal. Nii jõudis suusõnaline informatsioon eelseisvatest ülesannetest õige kiiresti kõige laialdasemate rahvahulkadeni.

EK(b)P Keskkomitee ja vabariiklikud asutused aitasid otseselt kaasa ka selgitustöö organiseerimisel kohapeal. Keskkomitees loodi lektorite grupp 4 koosseisulise ja 30 mittekoosseisulise lektoriga. Riiklike tähtpäevade tähistamise ja suuremate kampaaniate puhul saadeti välja ka teisi aktiviste. Nii saadeti ainuüksi 1945. a. viimase nelja kuu jooksul EK(b)P Keskkomitee agitatsiooni- ja propagandaosakonna kaudu Tallinnast kohapeale juhtivaid töötajaid 242 korral. Koosolekuist, kus nad esinesid, võttis osa 23 000 inimest.[116]

Need keskusest saadetud lektorid ei saanud aga asendada pidevat kasvatustööd kohalike jõududega. Seepärast tuligi

[115] EKPA, f. 1, nim. 47, s.-ü. 10, l. 111.
[116] Sealsamas, l. 102, 107.

mõelda propagandistide ja agitaatorite kaadri kiirele ettevalmistamisele.

1944. aasta novembris avas uksed Tallinna Parteiharidusmaja. Tema auditooriumides toimusid loengutsüklid marksismi-leninismi teooriast, rahvusvahelisest olukorrast jne. Detsembri lõpul alustas tööd kahekuulise õppeajaga Tallinna parteikool. 1945. a. jaanuarist kuni aprillini tegutsesid Tallinnas neljakuulised partei- ja nõukogude töötajate kursused. Veebruaris alustas EK(b)P Tallinna Linnakomitee juures tööd Marksismi-Leninismi Õhtuülikool.

Partei õhtukoolid tegutsesid ka maakondades, 1944/45. õppeaastal oli neid kaksteist 398 kuulajaga, järgmisel õppeaastal aga juba viisteist 733 kuulajaga. Kuigi neid üks kord nädalas 3—4 tunniks kokkutulevaid koole nimetati parteikoolideks, oli seal ka palju parteituid. Nii moodustasid 1945. a. lõpul parteikoolides kommunistid 30%, kommunistlikud noored 14% ja parteitud 56% kuulajate üldarvust.[117]

Sõja viimasel aastal ja esimestel sõjajärgsetel aastatel oli parteiharidusvõrk peamine marksistlik-leninliku maailmavaate kujundamise süsteem kodanlikus koolis hariduse omandanud kaadrile. Parteiharidusvõrgus õppinutest komplekteeriti ka propagandistide kaadrit.

Selgitustöö tegemiseks rahva hulgas loodi kohapeal agitaatorite kollektiivid. Esimesed nendest tekkisid juba 1944. a. sügisel. 1945. a. veebruariks kasvas agitkollektiivide arv vabariigis 200-ni. Nad suunasid rohkem kui kahe tuhande agitaatori tööd. Seoses külanõukogude moodustamisega otsustati seniste valla agitkollektiivide asemel moodustada need külanõukogude juurde. Sellega kasvas agitkollektiivide arv tuhandeni, agitaatorite üldarv aga kahekümne tuhandeni.

Agitaatorite arv suurenes kiiresti. Parteiharidusvõrgule langes raske ülesanne uusi agitaatoreid küllaldaselt teoreetiliselt ette valmistada. Sellega ka põhiliselt tuldi toime. Parteikomiteedes, valdades ja agitkollektiivides organiseeriti agitaatoritele loenguid ja seminare, nende töökogemusi levitati ajakirjanduse kaudu.

EK(b)P agitatsiooni- ja propagandatöö ning kogu massilise poliitilise töö tulemused väljendusid selles tööentusiasmis, millega eesti töörahvas võttis osa vabariigi rahvamajanduse taastamisest ja rinde abistamisest.

Kommunistliku Partei ideoloogiline töö tugines ulatusli-

[117] EKPA, f. 1, nim. 4, s.-ü. 66, l. 37; nim. 47, s.-ü. 10, l. 103; nim. 48, s.-ü. 18, l. 35.

kule ja mitmekülgsele kultuuritööle. Nõukogude Eesti kultuurielu ees seisvaid ülesandeid arutati pidevalt parteiorganeis ja perioodiliselt kokkukutsutavail intelligentsi nõupidamistel.

1944. ja 1945. aasta vahetusel toimusid maakondades ja linnades kohalike parteikomiteede initsiatiivil intelligentsi päevad. Ulatuslikumaks ülevabariiklikuks eesti intelligentsi ees seisvate probleemide läbiarutamise foorumiks kujunes Eesti NSV intelligentsi I kongress, mis toimus 1945. a. jaanuari lõpus Tallinnas. Ettekandele järgnesid rohkearvulised sõnavõtud. Kongressi tööd valgustati põhjalikult raadios ja ajakirjanduses.

Eesti kultuurielu olukorra ja arenguperspektiivide asjaliku läbiarutamise tulemusena ja kokkuvõttena avaldati 1945. a. märtsis ENSV Rahvakomissaride Nõukogu ja EK(b)P Keskkomitee määrus «Kunsti arendamisest ja ülesannetest ENSV-s». Määruses anti lühike ülevaade tähtsamatest saavutustest ja veel esinevatest lünkadest selles valdkonnas ning püstitati lahendamist nõudvad ülesanded: «Pidada Nõukogude Eesti kunstitegelaste tähtsaimaks ülesandeks eesti rahva kasvatamist nõukogude vaimus, leninliku rahvaste sõpruse ja nõukogude patriotismi, sotsialistliku töössesuhtumise vaimus, samuti ka otsustavat võitlust fašistliku ideoloogia jäänuste ja kodanliku natsionalismi vastu kõigi kunstivahendite abil.

Kunstitegelased peavad vormilt rahvuslikes ja sisult sotsialistlikes kunstiteostes kajastama meie kodumaa rahvaste sõprust, nõukogude rahva sangarlikku võitlust saksa röövvallutajate vastu oma vabaduse ja sõltumatuse eest, eesti rahva põlise lootuse — täieliku vabanemise oma ajalooliste vaenlaste, saksa röövvallutajate ikke alt — täitumist. Eesti kunstiteosed peavad õigesti kajastama ja õhutama rahva tööindu vabastatud maal, rahva, kes ennastsalgava tööga taastab saksa okupantide poolt laastatud Eesti NSV majandust ja kultuuri.»

Edasi märgitakse määruses, et «nende ülesannetega tulevad kunstitegelased toime ainult siis, kui nad väsimatult ja aktiivselt töötavad oma ideelise ja kunstilise kvalifikatsiooni tõstmiseks, uurides marksismi-leninismi teooriat ja kunstiprobleeme marksistlik-leninliku esteetika alusel».

Mõistes hukka kunstitegelaste loomingus esinenud väärtendentse, kriipsutati määruses alla, et «Eesti nõukogude kunst suudab ainult sel juhul luua häid ideeliselt sügavaid ja vormilt täiuslikke teoseid, kui ta lõplikult vabaneb formalismi ja naturalismi mõjudest ning asub sotsialistliku realismi teele».[118]

Sealjuures rõhutas EK(b)P Keskkomitee korduvalt, et eesti loomingulisel intelligentsil tuleb kasutada vennasrahvaste rikkalikke kogemusi sotsialistliku kultuuri arendamisel.

Nendele sotsialistliku kultuuri viljelemise üldistele seisukohtadele järgnes määruses üksikasjalik kultuurielu eri valdkondade konkreetsete ürituste loetelu. Määrus nägi ette kultuurielu parteilise suunamise süsteemi, kunstikaadri kasvatamise korra, kunstielu materiaalse baasi taastamise ja edasiarendamise abinõud. Kuigi mõned määruses loetletud abinõud hilisemas praktilises töös ennast ei õigustanud, oli ta tervikuna siiski meie vabariigi kultuurilise ülesehitustöö õige ja vajalik programm.

Vabariigi kultuurielu arendamise perspektiivplaanide koostamine ja läbiarutamine võttis aega. Kuid juba kohe, Eesti NSV vabastamise esimestest päevadest peale, algas kõikjal vilgas kultuuritöö.

Väga tähtis ja elanikkonnas laia vastukaja leidev kultuuritöö ja kommunistliku kasvatuse vorm oli kino. 1944. a. lõpuks õnnestus käiku lasta 28 statsionaarset ja 6 rändkino. 1945. a. jooksul kinode arv peaaegu kahekordistus. 1944.—1945. a. jooksul demonstreerisid Eesti NSV kinod filme umbes 5 miljonile vaatajale. Elanikkonna teenindamisel osutasid vabariigi kinovõrgule suurt abi sõjaväeosade klubid, seda eriti esimestel lahingujärgsetel päevadel. Hulgaliselt demonstreeriti nõukogude sõjaaegseid mängufilme. Suurt huvi pakkusid dokumentaalfilmid, eriti sõjategevuse kroonika. Esimesi samme astus tollal ka Tallinna Filmistuudio kollektiiv, kes Leningradi Filmistuudio tehnilisel baasil juba 1944. a. laskis linale paar Nõukogude Eesti kroonikat.

Suuri raskusi tuli ületada teatrite töös. Enamik teatrihooneid oli rusudes, nende hulgas «Estonia», «Vanemuine», «Endla», «Töölisteater», «Ugala» ja «Võitleja». Okupatsiooniaastail oli vähenenud näitlejate arv. Siiski õnnestus teatritel 1944. a. sügiseks põhiline näitlejate kaader koondada ja alustada tööd kindla eesmärgiga: pühendada oma kunst rahva teenimisele. 1944/45. a. hooajal tegutses Eestis juba 1 vabariiklikku ja 6 kohalikku teatrit.[119]

[118] «Sirp ja Vasar» nr. 10, 10. märtsil 1945.
[119] Sealsamas.

Suurel määral elustas vabariigi teatrielu Eesti Riiklike Kunstiansamblite kodumaile saabumine. Näitlejate arv ansamblites ei olnud suur, kuid nad olid kaadriks, kes oli sõja ajal süstemaatiliselt ja edukalt tegelnud oma erialase meisterlikkuse täiustamisega, ja mis veelgi tähtsam, poliitilise silmaringi laiendamise ning sotsialistlikule realismile tugineva teatrikunsti aluste omandamisega. Eesti näitlejate kollektiividesse tulid niisugused vanameistrid ja noored andekad jõud nagu A. Lauter, P. Pinna, O. Lund, M. Rungi, K. Ots, G. Ots, V. Gurjev, K. Ird, E. Kaidu, I. Tammur, K. Toom jt.

Juba 1944/45. a. hooajal suutis eesti teater anda mitmeid üsnagi õnnestunud lavastusi. Nimetagem siinjuures 28. oktoobril 1944. a. Tallinna Riiklikus Draamateatris lavastatud A. Kitzbergi «Kauka jumalat», peale selle A. Kitzbergi «Libahunti» ja E. Vilde «Mahtra sõda» Riiklikus Noorsooteatris, A. Kitzbergi «Enne kukke ja koitu» ja M. Pagnoli «Eluaabitsat» «Estonias». Ooperitest tuli oktoobripühadeks «Estonias» lavale P. Tšaikovski «Jevgeni Onegin». «Vanemuise» ooperihooaeg avati G. Bizet' «Carmeniga». 1945. a. tuli «Estonias» ja «Vanemuises» lavale esimene eesti nõukogude ooper E. Kapi «Tasuleegid». Ühtekokku esinesid Tallinna teatrid sel hooajal 37 lavastusega.[120]

Tolleaegsetest draamalavastustest ideoloogiliselt kõige aktuaalsemaks ja küpsemaks tuleb pidada 1945. a. veebruaris Tallinna Riiklikus Draamateatris esietendunud L. Leonovi «Vallutusretke». See oli esimene nõukogude inimeste elu käsitlev lavateos tolleaegsel eesti laval. Väga huvitavaks kujunes 5. augustil 1945. aastal Eesti NSV Nõukogude Liitu vastuvõtmise viiendale aastapäevale pühendatud Riikliku Noorsooteatri vabaõhuetendus «Mahtra sõda» Toompea nõlvakul.

1945/46. aasta hooajaks valmisid aga juba kõigis teatrites algupärased ja kaasaega käsitlevad lavastused. Näitlejate järelkasvu kindlustamiseks asutati suuremate teatrite juurde õppestuudiod. Tallinna kutselised teatrid võtsid oma šefluse alla provintsiteatrid ja esinesid pidevalt kontsertetendustega sõjaväeosades ning haiglates. 16. juunil 1945. a. algasid Tallinnas Punalipulise Balti Laevastiku Teatri

[120] «Sirp ja Vasar» nr. 32, 11. augustil 1945; Eesti Nõukogude teater, II. Tallinn 1956, lk. 86.

etendused. See kollektiiv panigi aluse kutselisele Vene teatrile Tallinnas.[121]

Tähtsaks sündmuseks eesti teatrielus kujunes Eesti Teatriühingu asutamine 2. jaanuaril 1945. a. ja eesti teatri 75. aastapäeva pühitsemine sama aasta septembris.[122]

Kuigi 1944/45. aasta kontserdihooaeg ei olnud eriti rikkalik, tehti ometi ka sel alal ära suur töö. Esimene avalik sümfooniakontsert toimus Riikliku Draamateatri ruumides 4. oktoobril 1944. aastal. Mängis Eesti Raadio sümfooniaorkester L. Tautsi juhatusel. Solistidena esinesid A. Lemba, E. Maasik, M. Taras ja V. Veikat.

Mitme avaliku kontserdiga esinesid vabariigi tuntud interpreedid V. Alumäe, B. Lukk, A. Klas jt. Esimese kontserdihooaja jooksul organiseeris Riiklik Filharmoonia üle 300 kontserdi. Enamiku nendest moodustasid küll kergesisulised estraadietendused, kuid toimus ka rida tõsise muusika kontserte. 1944/45. aasta talvel oli Tallinna muusikahuvilistel võimalus kuulata mitmeid üleliidulise kuulsusega interpreete: P. Serebrjakovi, N. Golubovskajat, M. Judinat, A. Glazunovi nimelist kvartetti ja teisi.

Sõja viimasel aastal asutati Eestis hulk uusi kutselisi muusikalisi kollektiive ja ansambleid, seälhulgas ka Eesti NSV Riikliku Filharmoonia 80-liikmeline meeskoor. Koor pidas oma esimese harjutuse G. Ernesaksa juhatusel 16. novembril 1944. a. ja alustas kontserditegevust juba samal hooajal.

Okupatsiooniikkest vabastatud eesti rahva hulgas arenes kiiresti ja võitis suure populaarsuse kunstiline isetegevus. 1945. a. kevadel tegutses Eestis 269 laulukoori 5296 lauljaga, 111 orkestrit 844 orkestrandiga, 237 tantsurühma 2275 tantsijaga ja 239 näiteringi 2855 osavõtjaga.[123] Kunstilist isetegevust organiseerisid ja juhendasid klubid ning maarahvamajad. 1945. a. märtsis toimusid isetegevuse ülevaatuste kontserdid linnades ja maakondades. Ülevaatuse lõppkontsert toimus «Estonias» 7. aprillil. Juunis esinesid Tallinnas esimesel vabariiklikul isetegevusolümpiaadil ka koolinoored. Augustis-septembris võttis ligi 200 eesti isetegevuslast osa Moskvas toimunud üleliidulisest kunstilise

[121] «Sirp ja Vasar» nr. 24, 16. juunil 1945.
[122] «Sirp ja Vasar» nr. 1, 6. jaanuaril 1945; nr. 39, 29. septembril 1945.
[123] «Sirp ja Vasar» nr. 24, 16. juunil 1945.

isetegevuse ülevaatusest, saades kõrge hinnangu osaliseks.[124]

Vabariigi loomingulise intelligentsi organiseerimisel ja suunamisel tegid ära suure töö Eesti NSV kirjanike, kunstnike ja heliloojate liidud. Iseloomustades Saksa okupatsiooni all ja Nõukogude tagalas tegutsenud kirjanike maailmavaadet ja psühholoogiat, kirjutas F. Tuglas: «Meie elame üle maailma ajaloo suurimat järku. Meie pilgud ei ulatu haarama veel kõiki võimalusi, mis ta sisaldab . . . Teie tulete oma ideeselguse, tahte, julguse ja võitluses proovitud energiaga. Meie püüame sellega liituda.»[125]

Parteiorganisatsioonide ja loominguliste liitude Nõukogude tagalas elanud liikmete teeneks oli see, et mitmed okupatsiooni all loomingutahte kaotanud ja elueesmärgis kahtlema hakanud kirjanikud, kunstnikud ja heliloojad õige kiiresti loomingulisest kriisist üle said.

Ka Friedebert Tuglas sõnas mõni kuu hiljem vabariikliku intelligentsi kongressi tribüünilt: «Meie ei või igavesti jääda eilse ja homse vahele. Meie tee viib edasi — see teadmine karastagu mõtet ja terastagu tahet.»[126]

Kuivõrd ulatuslik ja mitmekülgne oli meie loomingulist intelligentsi huvitavate küsimuste ring, võib veenduda tolleaegset «Sirpi ja Vasarat» või «Loomingut» lehitsedes. Me kohtame siin artikleid alates marksistliku filosoofia ja sotsialistliku realismi valdkonnast ja lõpetades mineviku kultuuripärandit, vene ja maailma kultuuri tutvustavate kirjutistega. Väga vajalikud ja huvitavad olid loomingulistes liitudes organiseeritud õppused ja perioodiliselt kokkukutsutavad intelligentsi ja kunstitegelaste nõupidamised ning konverentsid.

Loomingulised liidud organiseerisid ka mitmeid elanikkonna hulgas suurt huvi ja tähelepanu äratavaid üritusi. Kirjanike Liit korraldas Suure Isamaasõja aegset eesti luulet ja proosat tutvustavaid kirjandushommikuid. Kunstnikud organiseerisid kaks suuremat näitust: novembris 1944. aastal «Eesti kunst Suure Isamaasõja päevil» ja 1945. a. aprillis Jüriöö ülestõusu teemadel. Heliloojate Liidu liikmed tutvustasid oma uudisloomingut raadio ja avalike kontsertide kaudu.

1944.—1945. aastal vabariigis tehtud kultuuritöös oli

[124] «Sirp ja Vasar» nr. 34, 25. augustil 1945.
[125] «Sirp ja Vasar» nr. 1, 14. oktoobril 1944.
[126] «Sirp ja Vasar» nr. 8, 24. veebruaril 1945.

veel küllalt puudusi ja lünki. Need olid tingitud nii sõjapurustustest kui ka loomingulise intelligentsi mittekülladasest poliitilisest küpsusest, samuti tol ajal ideoloogilisel rindel esinenud negatiivsetest nähtustest. Sõja viimasel aastal tehtud töö oli aga siiski esimene ja väga vajalik samm teel hilisemate saavutuste poole.

Suurt tähelepanu pühendasid EK(b)P Keskkomitee ja Eesti NSV valitsus vabariigi haridusvõrgu väljakujundamisele. Samuti nagu teistelgi kultuurialadel, tuli ka siin ületada suuri raskusi. 27. detsembril 1944. a. vastuvõetud Eesti NSV Rahvakomissaride Nõukogu ja EK(b)P Keskkomitee määruses «Koolide töö parandamise abinõude kohta» märgiti, et paljud koolid, eriti linnades, tundsid suurt puudust klassiruumidest, küttest, õppevahenditest, õpikutest ja õpetajate kaadrist. Ulatuslikumaks koolimajade ehitamiseks puudusid sõjaoludes võimalused. Seetõttu tuli koolidel, eriti suuremate sõjapurustuste osaliseks saanud linnades, töötada kolmes vahetuses. Kiires korras asuti tõlkima paremaid üleliidulisi ja järk-järgult koostama ka originaalõpikuid.

Õpetajate kaadri täiendamiseks organiseerisid kohalikud haridusosakonnad juba 1944. a. sügisest peale täienduskursusi ja õpetajate päevi. Eriti ulatuslikuks kujunes õpetajate kvalifikatsiooni tõstmine 1945. a. suvel, mil täienduskursused tegi läbi 1600 õpetajat. 1945. a. augustis toimus esimene õpetajate vabariiklik kongress. Tänu tehtud tööle õnnestus viimasel sõja-aastal tegevusse rakendada suhteliselt ulatuslik haridus- ja lasteasutuste võrk: 55 keskkooli, 996 mittetäielikku keskkooli ja algkooli, 38 tehnikumi, 4 õpetajate seminari, 30 lastekodu ja 70 lasteaeda. 1944/45. aasta talvel oli üldhariduslikes koolides 110 000 ja järgmisel aastal 117 000 õpilast. Siiski jäi esimesel sõjajärgsel õppeaastal koolist kõrvale veel 4000 õpilast.[127]

Koolides loodi esimesed pioneeri- ja komsomoliorganisatsioonid. Paraku ei olnud nende koosseis esialgu kuigi suur. Nii oli 1. oktoobril 1945. a. üldhariduslikes koolides ja tehnikumides kõigest 1044 kommunistlikku noort. Andis tunda lünklikkus koolinoorte kommunistlikus kasvatuses.

Kohe pärast vabastatud Tallinna jõudmist tõstis EK(b)P Keskkomitee üles kõrgemate õppeasutuste taastamise ja töölerakendamise küsimuse. Kõrgemate õppeasutuste struktuuri ja päevaprobleeme arutati EK(b)P Keskkomitee

[127] EKPA, f. 1, nim. 47, s.-ü. 10, l. 30, 32, 36.

bürool juba 7. septembril 1944. a.[128] 9. veebruaril 1945. a. avaldati EK(b)P Keskkomitee ja Eesti NSV Rahvakomissaride Nõukogu määrus «Kõrgemate koolide töö parandamise abinõudest Eesti NSV-s». EK(b)P Keskkomitee ja vabariigi valitsus määrasid kindlaks esialgsed abinõud kõrgemate õppeasutuste materiaalse baasi taastamiseks, õppe- ja teadusliku töö korraldamiseks ning kommunistliku kasvatustöö organiseerimiseks üliõpilaskonna hulgas. Et kodanliku korra ajal ja okupatsiooniaastail oli töölisnoortel keskhariduse saamine ja kõrgematesse õppeasutustesse pääsemine raskendatud, loodi kõrgemate õppeasutuste juurde ettevalmistuskursusi.

Õppetöö algas Tartu Riiklikus Ülikoolis, Tartu Kõrgemas Kunstikoolis, Tallinna Polütehnilises Instituudis ja Tallinna Riiklikus Konservatooriumis 15. novembril 1944. aastal. Kaks nädalat hiljem avas uksed ka Tallinna Tarbekunsti Instituut.

Esimestel õppeaastatel tuli vabariigi kõrgemates koolides ületada väga suuri majanduslikke ja õppemetoodilisi raskusi. Paljud õppe- ja majandushooned olid sõjas hävinud, üliõpilased õppetööst kõrvale jäänud, seda eriti vanematel kursustel. Nii oli 1945. a. kevadel Tartu Riiklikus Ülikoolis statsionaarses osakonnas esimesel kursusel 572, teisel 199, kolmandal 85, neljandal 11, viiendal 57 üliõpilast.[129] Eriti suurt puudust tundsid kõrgemad koolid õppejõududest. Pedagoogilist kaadrit täiendati teistest liiduvabariikidest saabunud kogenud õppejõudude ja kohalike noorte spetsialistidega. Laialdaselt rakendati kõrgemates koolides ka rahvamajanduses töötavate eriteadlaste kohakaaslust. Marksismi-leninismi aluste õpetamisel kasutati ka vabariigi juhtivaid partei- ja nõukogude töötajaid.[130]

Partei-, nõukogude ja kõrgemate õppeasutuste töötajate ühiste jõupingutustega suudeti 1944/45. õppeaastal kindlustada õppetöö ligikaudu 2500 üliõpilasele. Järgmisel õppeaastal kasvas üliõpilaste arv üle 3000.

Eestis ei olnud tollal oma teaduste akadeemiat. Eesti NSV Tööstuse Teadusliku Uurimise Keskinstituut oli loomisjärgus. Seepärast olid kõrgemad koolid ainsad teadusliku uurimistöö keskused. Tallinna Polütehniline Instituut pööras taastamistöö päevamuredest lähtudes suurt tähelepanu uutele ehitusmaterjalidele. Ulatuslikku teaduslikku tööd tehti Tartu Riiklikus Ülikoolis. 1945. a. juulis toimunud ülikooli õppejõudude teaduslikul sessioonil kuulati üheteistkümnes sektsioonis ära ühtekokku 43 teaduslikku ettekannet. Tehti ettevalmistusi Eesti NSV Teaduste Akadeemia loomiseks, mis teostus 1946. aastal.

Seega hakkas 1944.—1945. aastal Eesti NSV-s pulbitsema vilgas kultuurielu. Kommunistliku Partei juhtimisel aitas vabariigi intelligents töölisklassi ja töötavat talurahvast tähtsate rahvamajanduslike ülesannete lahendamisel ja kujundas uut, sisult sotsialistlikku, vormilt rahvuslikku eesti kultuuri.

Tehtud töö eest andis Eesti NSV Ülemnõukogu Presiidium 19. juulil 1945. a. eesti intelligentsi suurele grupile riiklikud aunimetused. Eesti NSV rahvakirjanikuks sai O. Luts, vabariigi teeneliseks kirjanikuks J. Vares-Barbarus, J. Semper, A. Jakobson. Teenelise kunstitegelase aunimetuse said H. Eller, A. Kapp, P. Luhtein, N. Mei, M. Saar, A. Starkopf, A. Tamm. Teenelise kunstniku nimetus anti H. Laurile, A. Lembale, O. Lundile, A. Lüüdikule, E. Maasikule, M. Rungile, A. Üksipile. Teenelise teadlase aunimetuse vääriliseks tunnistati J. Aamisepp, M. Ilmjärv, L. Jürgenson, O. Madisson, J. Nuut, M. Pill, H. Riikoja, A. Tomingas, A. Valdes ja J. Veski.[131]

Loetelus seisavad kõrvuti Nõukogude tagalas ja okupeeritud Eestis elanud ja töötanud kultuuritegelaste ja teadlaste nimed. See sümboliseerib eesti progressiivse intelligentsi ühiseid pingutusi võidu nimel sõja viimasel perioodil.

Saavutatud edu oli tingitud sellest, et eesti töörahvas, vaatamata klassivaenulike elementide vastutöötamisele, mõistis õigesti Kommunistliku Partei ja nõukogude võimu poliitikat ning nägi, et ainuke tee vaba ja õnneliku elu kättevõitmiseks oli fašismi lõplik purustamine, sotsialistliku ühiskonna ülesehitamine.

---

[128] EKPA, f. 1, nim. 3, s.-ü. 183, l. 192.
[129] «Rahva Hääl» nr. 135, 10. juunil 1945.
[130] EKPA, f. 1, nim. 47, s.-ü. 10, l. 140.
[131] «Sirp ja Vasar» nr. 29, 20. juulil 1945.

VI PEATÜKK

BALTIMAADE VABASTAMISE LÕPULEVIIMINE

1. «KURAMAA KOTI» VÄLJAKUJUNEMINE JA OPERATSIOONID SELLE LIKVIDEERIMISEKS

Baltimaade strateegilise operatsiooni esimese etapi viimastel päevadel hakkas üldine olukord Baltimaades märgatavalt muutuma. Leningradi rinde väed olid lõpule viimas Eesti NSV mandriosa vabastamist, kuid kirdest ja idast Riia suunas pealetungivatele 3. ja 2. Balti rinde vägedele osutas vaenlane igal sammul visa vastupanu ja nad liikusid edasi aeglaselt. Lõuna pool Riiat tegutsevad 1. Balti rinde väed olid pärast esialgset läbimurret Bauska lähistel vastase aktiivse vastutegevuse tagajärjel asunud hoopiski kaitsele Baldone—Jelgava—Dobele—Šiauliai joonel.

Vaenlase armeegrupp «Nord», mille koosseisu 21. septembrist anti ka Dobelest kuni Neemeni põhjakaldani kaitsel asuv 3. tankiarmee, rakendas kõiki võimalikke jõude Riia linna ja meresadama enda käes hoidmiseks. Oodates Punaarmee järgnevaid lööke põhja pool Daugavat, tugevdas fašistlik väejuhatus siin palavikuliselt kaitset. Lisaks «Cēsise» ja «Sigulda» kaitseliini positsioonidel paiknevatele väekoondistele taandusid Riia piirkonda ka operatiivgrupi «Narva» Eestis hävitamata jäänud väeosad. Rindejoone lühenemise tõttu muutus vaenlase kaitse järjest tihedamaks.

Kõrgema Ülemjuhatuse Peakorter ja rindejuhatajad kaalusid väga põhjalikult väljakujunevat olukorda. Arvestati seda, et vaenlase Riia grupeering mõningal määral tugevnes, kuid samal ajal jäi 1. Balti rinde vasaku tiiva vastas kõik endiseks. Pealetungi jätkamine põhja poolt oleks võinud lõppeda vaid vaenlase tõrjumisega Daugava lõunakaldale. Sealjuures oleks Riiale tekitatud suuri kahjustusi.

Ka lõunast põhja suunas pealetungi jätkamine ei olnud enam otstarbekohane, sest armeegrupi «Nord» peamised jõud asusid Daugava lõunakaldal ja edasised rünnakud oleksid põhjustanud vaid suuri kaotusi. Rasketes maastiku-

tingimustes oleks pealetung arenenud aeglaselt ja vaenlasel oleks jäänud võimalus oma väed Riia piirkonnast välja viia ning neid edasiselt kasutada Ida-Preisimaa lähiste kaitsmisel.

Kõigest sellest lähtudes võeti 24. septembril vastu otsus, mis avaldas olulist mõju Baltimaade edaspidistele vabastamislahingutele. Rinded said uued ülesanded. Pealetungi raskuspunkt kanti Riia suunalt üle Klaipeda suunale.

Sel eesmärgil tuli 1. Balti rinde vägedel täielikult ümber grupeeruda Riia alt Šiauliai piirkonda, sealt koostöös 3. Valgevene rinde 39. armeega läbi murda vaenlase kaitsest Klaipeda suunas ning välja jõuda Balti mere kallastele, s. o. isoleerida armeegrupp «Nord» armeegrupist «Mitte» ja ühtlasi ka Ida-Preisimaast. 2. ja 3. Balti rinne said ülesande jätkata pealetungi Riia suunas, vabastada Läti NSV pealinn ja puhastada Riia lahe rannik saksa fašistlikest okupantidest. Leningradi rinde väed koostöös Punalipulise Balti Laevastikuga pidid lõpule viima Lääne-Eesti saarte vabastamise.

Ootamatuse momendi saavutamiseks Klaipeda suunal viidi pealetungi planeerimine ja ettevalmistamine läbi väga lühikese ajaga. Kuue ööpäevaga paigutati peaaegu üheaegselt ümber ligemale pool miljonit meest, 9300 suurtükki ja miinipildujat, 1340 tanki ja liikursuurtükki.[1]

Uute ülesannete täitmiseks liikusid 2. Balti rinde 10. kaardiväearmee ja 42. armee järsult lõunasse, 3. löögiarmee ja 22. armee viidi aga Daugava lõunakaldale, kus nad vahetasid välja seal kaitsel olnud 1. Balti rinde 4. löögiarmee ja 51. armee. Pealetungioperatsioone ida pool Riiat katkestamata viidi ümbergrupeerimine lõpule 3. oktoobriks.

Nii 1. Balti rinde väljavahetatud väekoondised kui ka Jelgava ja Dobele piirkonnas paiknenud soomustankiväed (5. kaardiväe tankiarmee, 1. ja 19. tankikorpus ning 3. mehhaniseeritud korpus) ja 2. Balti rindelt täiendavalt saabunud 44. ja 40. laskurkorpus koondati Šiauliai piirkonda. Nende ümberpaigutuste tõttu võis 1. Balti rinde juhataja armeekindral I. H. Bagramjan moodustada oma vägedest niisuguse võimsa löögirusika, mis oli suuteline lühikese ajaga täitma temale pandud ülesandeid.

Vaenlase desinformeerimiseks imiteeriti samal ajal pea-

[1] История Великой Отечественной войны Советского Союза 1941—1945. Том четвертый, lk. 355.

letungi ettevalmistamist Riia suunas kagust — Iecava ja Baldone piirkonnast. 3. ja 2. Balti rinde väed aga ründasid septembri lõpupäevadel ja oktoobri alguses pidevalt «Sigulda» kaitseliini. Nende rünnakutega ei suudetud küll vaenlase kaitset läbi murda, kuid nad tõmbasid tähelepanu endale ja sidusid ida ja põhja pool Riiat küllaltki suuri jõude.

Ettevalmistatava operatsiooni heast maskeerimisest räägib see fakt, et saksa fašistlik väejuhatus avastas Nõukogude vägede koondamise Klaipeda suunale alles oktoobri esimestel päevadel, s. o. vahetult enne operatsiooni algust. Seepärast ta ei suutnudki ette võtta mingisuguseid radikaalseid abinõusid Nõukogude vägede pealetungi ennetamiseks.

Üldse oli vaenlasel Klaipeda suunal kaitsel ainult 5 jalaväediviisi. Lahingute käigus võis esialgselt kõne alla tulla veel 6—8 diviisi, sealhulgas kuni nelja tankidiviisi lahingusse toomine. 1. Balti rinde koosseisus olid aga 57 laskurdiviisi ja tugevad tankikoondised. See kindlustas üleoleku vaenlasest elavjõus 2,5 korda, suurtükkide ja miinipildujate osas peaaegu 11 korda ning tankide ja liikursuurtükkide osas rohkem kui 3 korda.[2] Tunduv oli ülekaal ka õhus.

1. Balti rinde juhataja koondas põhja ja loode poole Šiauliaid 6. kaardiväearmee, 43. ja 51. armee, 5. kaardiväe tankiarmee ja 19. tankikorpuse. Need väekoondised moodustasid umbes poole kõigist rinde käsutuses olevatest vägedest. 19 kilomeetri laiuses läbimurdelõigus saavutati seega erakordselt kõrge vägede tihedus — 1,5 laskurdiviisi, 250 suurtükki ja miinipildujat, 50 tanki ja liikursuurtükki ning 10 sapööriroodu ühele rindekilomeetrile.[3]

Abilöögi otsustas rinde juhataja anda 40—50 km lõuna poolt, Kelme piirkonnast Neemeni suudmeala suunas 2. kaardiväearmee ja 1. tankikorpuse jõududega. Ka siia koondati 12 km laiusesse läbimurdelõiku üksteist laskurdiviisi koos neile juurdeantud tugevdusjõududega.

3. Valgevene rinde juhataja armeekindral I. D. Tšernjahhovski eraldas Klaipeda operatsiooniks 39. armee, kes sai ülesandeks arendada pealetungi piki Neemeni põhjakallast ja puhastada see vaenlasest kuni Taurageni.

1. Balti rinde Klaipeda pealetungioperatsioon algas

[2] История Великой Отечественной войны Советского Союза 1941—1945. Том четвертый, lk. 356.
[3] Борьба за Советскую Прибалтику... Книга вторая, lk. 180.

5. oktoobri keskpäeval. Pealöögi suunas forsseerisid kindralpolkovnik I. M. Tšistjakovi 6. kaardiväearmee ja kindralleitnant A. P. Beloborodovi 43. armee tugevdatud luuresalgad kiiresti Venta jõe ja hõivasid kolm esimest kaevikuteliini. Abilöögi suunas forsseerisid kindralleitnant P. G. Tšantšibadze 2. kaardiväearmee luuresalgad aga Dubissa jõe ja paiskasid vaenlase 2—4 km kaugusele. Eriti edukalt tegutses selle armee paremal tiival 16. Leedu laskurdiviisi luuresalk.

Tugevdatud luuresalkade tegevus osutus niivõrd edukaks, et esimese poolteise tunni jooksul murti läbi vaenlase kaitse kaks esimest positsiooni. See võimaldas läbimurdele läinud väekoondistel lahingusse viia juba oma peamised jõud. Pealetung hakkas arenema veelgi hoogsamalt, kuigi kiiresti läheneva pimeduse tõttu mobiilseid väekoondisi läbimurdesse veel ei suunatud.[4]

6. oktoobri hommikul pealetungirinne laienes. 6. kaardiväearmee ja 43. armee liitekohal lülitusid täiendavalt lahingusse 51. armee kindralleitnant J. G. Kreizeri juhtimisel ning Neemeni põhjakaldal 3. Valgevene rinde 39. armee kindralleitnant I. I. Zjudnikovi juhtimisel. Pealöögi suunas edu arendavat 6. kaardiväearmeed ja 43. armeed hakkasid otsustavalt toetama läbimurdesse viidud kindralleitnant I. D. Vassiljevi 19. tankikorpus ja kindralleitnant V. T. Volski 5. kaardiväe tankiarmee. Märgatavalt liikusid edasi ka 2. kaardiväearmee väekoondised, keda toetas 1. tankikorpus kindralleitnant V. V. Butkovi juhtimisel.

Olgugi et mobiilsetel gruppidel ei õnnestunud kohe laskurväekoondistest märkimisväärselt ette rebida, muutusid nad siiski läbimurret kandvaks jõuks. Tähtsat osa pealetungi tempo tõstmisel hakkasid etendama ka laskurkorpuste ja -diviiside liikuvad eelsalgad, kuhu tankide ja suurtükkide kõrval kuulusid veel laskurallüksused ja sapöörid. Sellised eelsalgad möödusid vaenlase kaitsesõlmedest, tungisid välja tema taandumisteedele, purustasid arjergarde ja puhastasid teid järelliikuvatele vägedele.

Kahe esimese päeva jooksul murdsid Nõukogude väed vaenlase taktikalisest kaitsest läbi kogu sügavuses ja liikusid lahingutega pealöögi suunas kuni 30 km ning abilöögi suunas kuni 18 km edasi. Üldine läbimurdelõigu laius ulatus 80 kilomeetrini.[5]

[4] KMA, f. 428, nim. 57585, s.-ü. 3, l. 158—160.
[5] Борьба за Советскую Прибалтику... Книга вторая, lk. 188—190.

Armeegrupi «Nord» olukord halvenes järsult. Juba 6. oktoobri õhtul oli Saksa maavägede ülemjuhatus teatanud, et vabade reservide puudumisel ta abi osutada ei saa. Sealjuures märgiti, et 3. Valgevene rinne võib alustada iga hetk pealetungi ja seetõttu ei ole Ida-Preisimaalt võimalik ära viia ühtegi diviisi.

Seega tuli armeegrupil «Nord» läbi ajada oma jõududega. Nii-öelda käigult püüti parandada neid valearvestusi, mida oli tehtud Nõukogude vägede pealetungi võimaliku aja ja koha suhtes. Vaatamata sellele, et ka 2. ja 3. Balti rinde väed arendasid samaaegselt pealetungi Riia suunas, toodi sealt ära mitmed jalaväe-, tanki- ja suurtükiväeosad ning koondati Klaipeda suunas pealetungiva 1. Balti rinde parema tiiva vastu. 58. jalaväediviis paigutati aga Riias laevadele ja toodi mere kaudu Klaipedasse. Sündmuste esialgset käiku need ümberkorraldused siiski ei mõjutanud, sest nende väeosade ümberpaigutamine hilines ja neil ei jätkunud läbimurde tõkestamiseks jõudu.[6]

Ägedad heitlused ei vaibunud päeval ega öösel. Mõlemad võitlevad pooled tõid lahingusse järjest uusi väekoondisi. 7. oktoobril alustas 1. Balti rinde paremal tiival aktiivset tegevust veel 4. löögiarmee kindralleitnant P. F. Malõševi juhtimisel. Et takistada vaenlasel reservide toomist Ida-Preisimaalt Neemeni põhjakaldale, alustas 3. Valgevene rinde 5. armee 8. oktoobril pealetungioperatsioone ka jõe lõunakaldal. Selleks ajaks oli 5. kaardiväe tankiarmee jõudnud sügavasse vaenlase tagalasse ja lõi oskuslikult manööverdades soodsad eeltingimused vaenlase Baltimaades võitlevate vägede äralõikamiseks Ida-Preisimaast.

Järgmisel päeval jõudsid rinde kolm armeed tihedas koostöös tankikoondistega pealöögi suunas vaenlase kaitse operatiivsesse sügavusse. Nende pealetung oli niivõrd hoogne, et hitlerlased ei saanudki täiel määral kasutada oma kolmandat kaitsevööndit. See ületati 5. kaardiväe tankiarmee ja 1. tankikorpuse aktiivsel kaasabil peaaegu kogu ulatuses käigult. Õhtul viibiti Klaipedast ja Tauragest vaid umbes 15 km kaugusel. Samal ajal rinde paremal tiival vaenlase vastupanu järjest tugevnes ja seetõttu pealetung aeglustus. Õhuluure tegi kindlaks intensiivse ja massilise vägede ümberpaigutuse Riia lähistelt Tukumsi kaudu Liepāja ja samuti ka Klaipeda rajooni. Teedel avastati autokolonne, kus oli kuni 2000 autot.

[6] Борьба за Советскую Прибалтику ... Книга вторая, lk. 192—193.

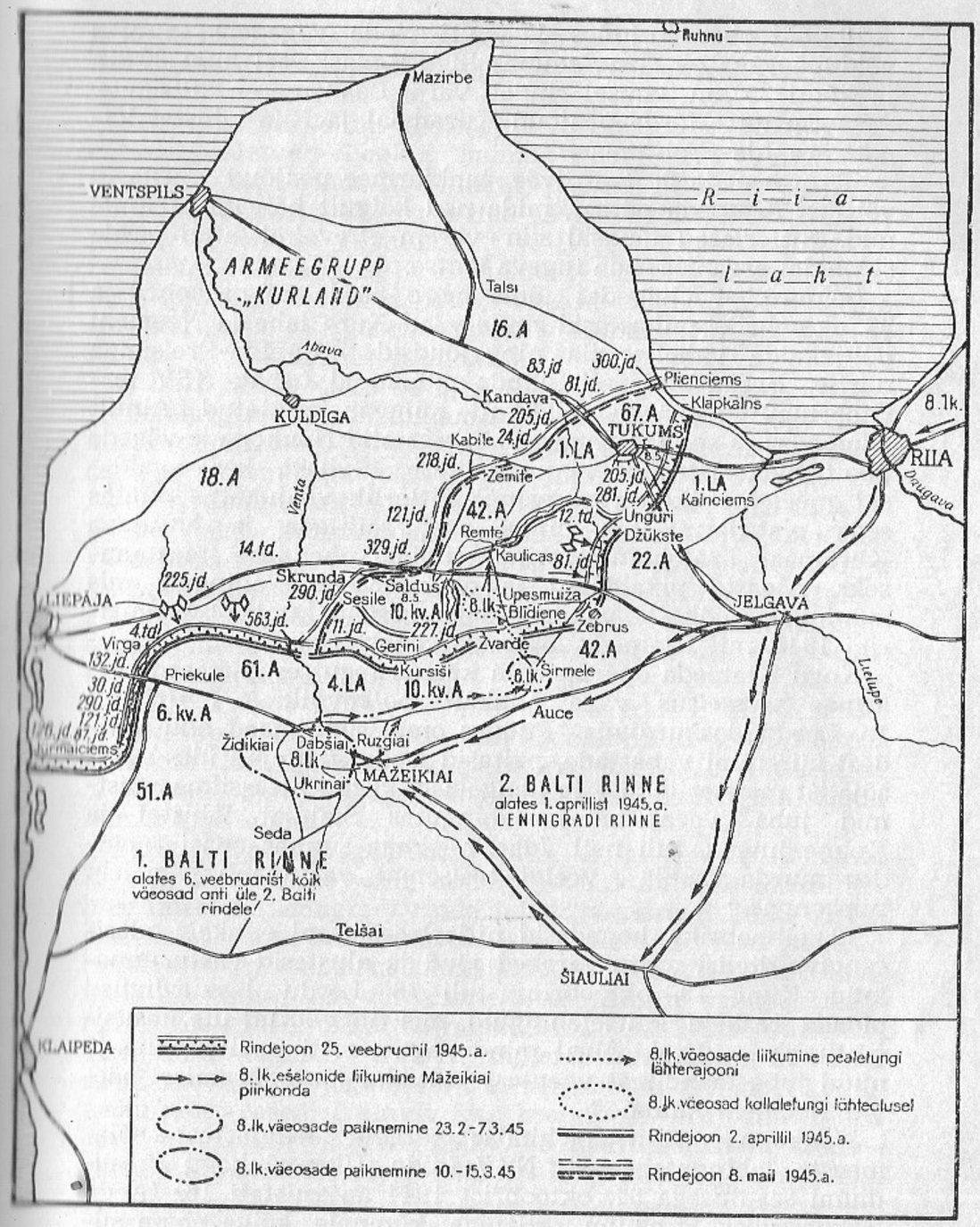

Lahingud Kuramaal (veebruar—mai 1945).

10. oktoober kujunes 1. Balti rinde vägedele suureks võidupäevaks — lääne suunas liiguti edasi veel kuni 30 km ja jõuti 35 km laiusel rindel välja Läänemere kallastele. Armeegrupi «Nord» peajõud Kuramaal ja Riia lähistel lõigati ära Ida-Preisimaast.

43. armee ja 5. kaardiväe tankiarmee peajõud alustasid võitlust Klaipeda pärast, mida nad käigult hõivata ei suutnud. Hitlerlased jõudsid siin varem ettevalmistatud positsioonidel organiseerida tugeva kaitse.

Lõuna pool Klaipedat jõuti mere äärde 14. oktoobril ja 22. oktoobriks puhastasid rinde väed Kura lahe ja Neemeni põhjakalda vahelise ala ning jõudsid välja Ida-Preisimaa piirile. Seega olid fašistlikud okupandid Leedu NSV territooriumilt peaaegu täielikult minema kihutatud. Ainult Klaipedas ja selle lähemas ümbruses olid Nõukogude vägede poolt blokeeritud mõned vaenlase diviisid, kes avaldasid meeleheitlikku vastupanu. Hitlerlik väejuhatus püüdis seda platsdarmi iga hinna eest säilitada ja kasutada Kuramaal äralõigatud armeegrupiga ühenduse taastamiseks. Algasid pikaldased ja ohvriterikkad lahingud, mis mõningate väikeste vaheaegadega kestsid kuni 28. jaanuarini 1945, mil Klaipeda lõplikult vabastati.

Kogu Klaipeda operatsiooni käigus tegutses 2. kaardiväearmee koosseisus väga edukalt polkovnik A. I. Urbšase 16. Leedu laskurdiviis. Püüdes oma sünnimaad okupantidest kiiremini vabastada, näitasid leedu võitlejad üles suurt sõjalist meisterlikkust ja kangelaslikkust. Olles silma paistnud juba varasemates lahingutes Šiauliai lähistel ja Kelme juures, tuli neil Ida-Preisimaa suunas edasi tungides murda vaenlase veelgi tõsisemat vastupanu Žemaiciu piirkonnas.

12. oktoobriks koondasid hitlerlased seni edukalt edasitungiva diviisi vastu värsked jõud ja alustasid vasturünnakuid. Kuni 18. oktoobrini tuli 16. Leedu laskurdiviisil pidada raskeid kaitselahinguid, mis tihti läksid üle käsitsivõitluseks. 19. oktoobril mindi aga uuesti pealetungile ja nüüd juba taanduvat vaenlast jälitades jõuti järgmisel päeval Neemeni kaldale.

Nõukogude valitsus hindas kõrgelt leedulastest sõjameeste lahingutegevust. NSV Liidu Ülemnõukogu Presiidiumi seadlusega 31. oktoobrist 1944 autasustati 16. Leedu laskurdiviisi Punalipu ordeniga, kümnele kõige enam silmapaistnud võitlejale anti Nõukogude Liidu kangelase nimetus, sadade teiste rinda ehiti ordenite ja medalitega.

1945. aasta jaanuaris Klaipeda vabastamisel ülesnäidatud lahingumeisterlikkuse eest nimetati diviis «Klaipeda» nimeliseks laskurdiviisiks.[7]

Kaugeltki mitte nii edukalt ei arenenud 1. Balti rinde vägede pealetung Liepāja suunal. Püüdes iga hinna eest tõkestada kogu rinde läbimurret, paiskas hilterlik väejuhatus Riia lähistelt rinde parema tiiva vägede vastu järjest uusi väekoondisi. Ainuüksi 8. ja 9. oktoobril toodi selles rindelõigus lahingusse neli jalaväe- ja kaks tankidiviisi ning mitmeid eriotstarbelisi väeosi. Nõukogude vägede edasiliikumine aeglustus mõnele kilomeetrile päevas ja sedagi vaid üksikutes suundades.

1. Balti rinde Klaipeda operatsioon oli Baltimaade vabastamislahingute üks kaalukamaid, huvitavamaid ja õpetlikumaid operatsioone. Selle planeerimine ja läbiviimine oli jõudude ja vahenditega julge ja paindliku manööverdamise ere näide. Vaenlase kaitse varises kokku juba pealetungi esimestel päevadel. Läbimurdesse viidud arvukad väekoondised vabastasid mõne päevaga Leedu NSV läänepoolse osa ja jõudsid laial rindel Balti mere äärde. Seega kaotas armeegrupp «Nord», kuhu sel ajal kuulus umbes 40 diviisi, igasuguse ühendustee maa kaudu armeegrupiga «Mitte» ja osutus isoleerituks Kuramaal.

1. Balti rinde Klaipeda operatsiooni edukas algus seadis armeegrupi «Nord» tõsiste kaitseprobleemide ette. Püüdes olukorda kuidagimoodi kergendada, hakkasid hitlerlased 5. oktoobri õhtul vägesid «Sigulda» kaitseliinilt Riia kaudu Kuramaale viima.

Teinud kindlaks vaenlase kaitse nõrgenemise, alustasid 2. ja 3. Balti rinde väed, kelle tegevust alates 1. oktoobrist koordineeris Leningradi rinde juhataja marssal L. A. Govorov, 6. oktoobri hommikul uuesti pealetungi. Nad püüdsid hitlerlastel mitte lasta plaanipäraselt vägesid tagasi tõmmata ega kinnistuda varakult ettevalmistatud vahepositsioonidel. See aga ei olnud kerge ülesanne, sest meie väekoondised olid augusti- ja eriti septembrilahingutes kandnud suuri kaotusi. Nii tegutses 67. armee pooltel diviisidel kolme laskurpolgu asemel ainult üks koondpolk, ülejäänutel aga kaks mittetäielikku laskurpolku. 10. kaardiväearmee mõningates diviisides oli rivis vaid 12 laskurroodu ja nendeski ainult 27—35 meest.[8]

[7] История Прибалтийского военного округа 1940—1967, lk. 205—206; Борьба за Советскую Прибалтику... Книга вторая, lk. 209—210.
[8] Борьба за Советскую Прибалтику... Книга вторая, lk. 173.

Sellele vaatamata liikusid Nõukogude väed ööpäevas keskmiselt 7—9 km edasi, ületasid viie päeva jooksul «Sigulda» kaitseliini ning jõudsid 9.—10. oktoobril Riia lähistele, mida Hitler oli käskinud iga hinna eest enda käes hoida.

Riia elanikkond elas üle keerulist aega. Kolm aastat oli fašistlik propaganda levitanud valet ja laimu nõukogude võimu, Kommunistliku Partei ja Punaarmee kohta. Nüüd, mil kõigile sai selgeks, et hitlerlikud väed rindejoone «õgvendamise» eesmärgil on sunnitud maha jätma Riia, intensiivistus see propaganda veelgi. Hitlerlased ja nende sabarakud püüdsid sisendada riialastele mõtet, et Nõukogude vägede tulekul nad kõik saadetakse Siberisse. Sellest versioonist lähtudes pingutas fašistlik propagandaaparaat kõigest väest, et veenda kohalikke elanikke Lätist lahkuma.

Juba juunikuu alguses töötasid hitlerlased koos läti rahva reeturitega «Läti omavalitsusest» välja üksikasjaliku plaani Riiast 184 000 inimese (s. o. üle poole linna elanikkonnast) Saksamaale viimise kohta. Oktoobrikuu alguses hakati selle plaani realiseerimiseks korraldama massilisi haaranguid. Eriti ulatuslikult toimusid need Riias 5.—7. ja 10. oktoobril. Sõjaväeosad ja politseijõud piirasid ümber terved kvartalid ja tuhanded vangistatud riialased viidi kas Saksamaale suunduvatele laevadele või Kuramaale. Riikliku Erakorralise Komisjoni andmetel vähenes Riia elanikkond selle tagajärjel rohkem kui 76 000 inimese võrra.[9] Kõik see oli suures ulatuses ukraina ja poola rahva timuka gauleiter Kochi «teene», kes 1944. aasta septembri lõpus määrati Hinrich Lohse asemele laguneva «Ostlandi» riigikomissariks.

10. oktoobril avaldati kohalike SS-vägede ja «Ostlandi» politsei juhi F. Jeckelni käsk, mis nõudis kõigi Riias elunevate 1900.—1918. a. sündinud meeskodanike kohest astumist Saksa armeesse või suundumist kindlustustöödele Kuramaale. Käsu mittetäitmise eest ähvardati surmanuhtlusega. Niimoodi püüdsid fašistid veel oma Riias viibimise viimastel minutitel linna elujõulisemast elanikkonnast tühjendada. Riialased peitsid end keldritesse, ja ei tulnud päevade kaupa majadest välja. Linnatänavad olid tühjad, nagu välja surnud.

Kuna Riiale lähenemisel pealetungirinne kogu aeg ahenes, viidi 2. Balti rinde väed 7. oktoobril täielikult Daugava

[9] Судебный процесс по делу о злодеяниях немецко-фашистских захватчиков на территории Латвийской, Литовской и Эстонской ССР. Рига, 1946, lk. 81.

lõunakaldale. Jõe põhjakaldale jäid tegutsema ainult 3. Balti rinde väed.

11. oktoobril algasid võitlused Riia pärast. Kuna põhjast ja kirdest ümbritsevad Riiat raskesti ületatavad vesitõkked, siis koondas 3. Balti rinde juhatus peaaegu kogu rinde suurtükiväe ja tankid ida poole linna, Jugla järve ja Daugava vahelisele alale. Kuid just siia oli ka vaenlane loonud tugeva kaitse. Esimesed rünnakud soovitud tulemusi ei andnud.

Vaatamata sellele ründasid Nõukogude väed põhja pool Daugavat vahetpidamatult Riia välise kaitsevööndi (10—15 km linnast) positsioone ja hitlerlased olid sunnitud üksteise järel maha jätma mitmed kindlustatud punktid. 12. oktoobriks kandusid lahingud juba sisemisele kaitseliinile, mis kulges vahetult linna piiridel. Samal ajal puhkesid ägedad lahingud ka Daugava lõunakaldal, Kekava lähistel.. Siin osutas vaenlane eriti ägedat vastupanu, sest Nõukogude vägede läbimurre piki Daugava lõunakallast ähvardas läbi lõigata Riias võitlevate fašistlike vägede taandumisteed.

Nähes oma vägede lootusetut olukorda, pöördus armeegrupi «Nord» juhataja kindral Schörner 11. oktoobril uuesti Hitleri poole tungiva palvega lubada väed Riia piirkonnast ära viia Tukumsi kaitseliinile. Seekord anti luba alustada taandumist 12. oktoobri õhtul.[10] Jättes maha tugevad katteosad ning linna tähtsamate objektide hävitamiseks süüte- ja õhkimiskomandod, hakkasid fašistid kiirustades linnast lahkuma.

12. oktoobri pärastlõunal jõudis põhja poolt pealetungiv 67. armee koosseisu kuuluv kindralmajor N. N. Nikišini 119. laskurkorpus Kiši järve äärde. Luure tegi kindlaks, et järve vastaskaldale on hitlerlased jätnud ainult väikesearvulised katteüksused. Olukorda õieti hinnates otsustas armee juhataja pimeduse saabumisel alustada Kiši järve forsseerimist. Peaaegu kaotusteta ületasid 374. laskurdiviisi allüksused amfiibautodel järve ja lõid platsdarmi Mežapargis. Südaööks hõivati kogu park ja jätkati edasiliikumist kesklinna suunas.

Nõukogude vägede ootamatu maabumine Mežapargis ja nende kiire edasiliikumine sundisid vaenlase katteosi taanduma. Aovalgeks jõudsid esimesed 3. Balti rinde väeosad mööda inimtühje Riia tänavaid põgenevaid fašiste taga ajades Daugava äärde. Üle jõe viivad sillad olid öösel õhku

[10] История Великой Отечественной войны Советского Союза 1941—1945. Том четвертый, lk. 360.

lastud. Kuigi võitlus Daugava lõunakaldal asuva linnaosa Pardaugava pärast veel jätkus, saluteeris Moskva 13. oktoobri õhtul kodumaa nimel 2. ja 3. Balti rinde vägedele, kes vabastasid Nõukogude Läti pealinna Riia.

Riia täieliku vabastamise ja 2. Balti rinde parema tiiva vägede Riia lahe kallastele väljajõudmise järel 3. Balti rinde tegevus Riia suunal lõpetati. Kõrgema Ülemjuhatuse direktiiviga 15. oktoobrist rinde juhatus likvideeriti ja väekoondised anti teiste rinnete tugevdamiseks.[11]

16. oktoobri hommikul marssisid sirgetes ridades Riiga sisse 130. Läti laskurkorpuse sõjamehed. Vaimustatult võtsid neid vastu tuhanded riialased. Võimsalt kaikus sel päeval Riia kohal läti sõjameeste laul. Eduka tegutsemise eest Riia pealetungioperatsioonis autasustati korpust Suvorovi II järgu ja 308. Läti laskurdiviisi Punalipu ordeniga. Valitsuse autasu pälvisid ka 3418 korpuse sõjameest.[12]

Rääkides Riia vabastamisest, ei saa märkimata jätta, et sündmuste õnneliku käigu tõttu 1944. aasta sügisel ei otsustatud linna saatust mitte tema tänavatel, vaid linna kindlustatud lähistel. Kolmel Balti rindel tuli Riia pealetungioperatsiooni käigus pidada rohkesti raskeid lahinguid ning valada palju verd selleks, et sundida vaenlast Riiast suuremate lahinguteta taanduma. Riia vabastasid küll 3. ja 2. Balti rinde väed, kuid meie ei tohi unustada seda, millist tähtsat osa etendas operatsiooni käigus 1. Balti rinne. Kuigi selle rinde väed Riia operatsiooni teisel etapil tegutsesid Leedu NSV läänepiirkondades, olid just nende võimsad löögid Klaipeda suunas ja väljajõudmine Läänemere kallastele tegurid, mis sundisid armeegrupi «Nord» juhatust oma vägede Riiast väljaviimisega kiirustama.

Klaipeda ja Riia operatsiooni lõppedes osutus armeegrupp «Nord» Ida-Preisimaast äralõigatuks. Liepāja ja Tukumsi vahelisel alal olid vastu merd surutud vaenlase 16. ja 18. armee ning operatiivgrupp «Kleffel»*, kes taandusid siia peamiselt Riia lähistelt. Sellesse grupeeringusse kuulus ligemale pool miljonit meest. Lisaks neile oli Klaipeda rajoonis blokeeritud kolm vaenlase diviisi ja Sõrve poolsaarel jätkasid võitlust kahe diviisi allüksused.

---

[11] KMA, f. 242, nim. 15503, s.-ü. 28, l. 84.

[12] Борьба за Советскую Прибалтику... Книга вторая, lk. 221.

* 1944. aasta novembris operatiivgrupp «Kleffel» (30. ja 50. armeekorpus) likvideeriti ja tema väekoondised läksid 16. ja 18. armee koosseisu.

Neil päevil tundsid hitlerlased end Ida-Preisimaal veel võrdlemisi kindlalt ja kavatsesid igal juhul enda käes hoida Kuramaad koos Ventspilsi ja Liepāja sadamaga. Ühtlasi püüti enda käes hoida ka Sõrve poolsaart, mis kattis Irbeni väina põhja poolt ning soodustas Kuramaad ühendavate merekommunikatsioonide kaitset.

Samal ajal ei kaotanud fašistlik väejuhatus lootusi Kuramaal äralõigatud grupeeringu ühendamiseks 3. tankiarmee väeosadega Klaipeda rajoonis ja hiljem juba Ida-Preisimaa grupeeringuga. Selle kavatsuse realiseerimiseks eraldas armeegrupi «Nord» juhatus kohe 8 diviisi (nende hulgas 3 tankidiviisi) ja alustas ettevalmistusi läbimurdeks.

Neid kavatsusi vaenlasel siiski realiseerida ei õnnestunud, sest 1. ja 2. Balti rinde vägede edasised operatsioonid jätkusid ilma operatiivse pausita. Kuigi 1. Balti rinde vasaku tiiva väekoondised jätkasid Neemeni põhjakaldal veel Klaipeda operatsiooni lõpuleviimist, alustasid rinde peajõud koos 2. Balti rinde vägedega juba Baltimaade vabastamise operatsiooni uut, kolmandat etappi. 16. oktoobril läksid mõlemad rinded rünnakule eesmärgiga likvideerida vaenlase Kuramaa grupeering. Et kindlustada nende tagalat võimalike ootamatuste eest, alustasid samal päeval pealetungi ka 3. Valgevene rinde väed Ida-Preisimaal.

2. Balti rinne jätkas pealetungi läände. Pealöögi suunas tegutsev 3. löögiarmee ning 22. ja 42. armee (hiljem ka 10. kaardiväearmee) alustasid aktiivset tegevust Dobele rajoonist Salduse suunas. Abilöögi andsid 1. löögiarmee väeosad piki Riia lahe rannikut Tukumsi suunas.[13]

Nende lahingutega, mis paljudes rindelõikudes võtsid väga ägeda ja ohvriterikka iseloomu, liikusid Nõukogude väed edasi kuni 30 km. Suurimat edu saavutas rinde paremal tiival pealetungiv 1. löögiarmee, kes 18. oktoobril forsseeris Lielupe jõe, vabastas Kemeri ja jõudis sagedasi vasturünnakuid tagasi lüües Tukumsi lähistele.

Rinde pealöögi suunal puhkesid ägedad lahingud Gardene jaama ja Zebruse järve piirkonnas. Kasutades soodsaid maastikutingimusi ja varem ettevalmistatud kaitseehitisi, peatas vaenlane tugeva tule ja sagedaste vasturünnakutega 2. Balti rinde vägede pealetungi 20. oktoobriks Klapkalnciems—Gardene joonel.

1. Balti rinne koondas samal ajal oma peamised jõupingutused Liepāja suunale, kus pealetungi esimesel päeval õnnes-

---

[13] KMA, f. 239, nim. 2224, s.-ü. 851, l. 84.

tus kohati kuni 6 km edasi liikuda. Sellele järgnesid aga vaenlase massilised vasturünnakud Klaipeda suunas läbimurdeks määratud tankide toetusel. Nõukogude väed lõid vasturünnakud tagasi, kuid olemasolevate jõududega pealetungi jätkata ei suutnud.

Viis päeva kestnud ägedate lahingutega saavutasid Nõukogude väed seega märkimisväärset edu ainult Tukumsi suunal. Vägede ette seatud ülesanne jäi küll täitmata, kuid mõlema Balti rinde aktiivne tegevus Kuramaal ja 3. Valgevene rinde pealetungioperatsioonid Ida-Preisimaal ajasid nurja hitlerlaste plaani oma grupeeringute ühendamiseks.[14]

Kõrgema Ülemjuhatuse Peakorter nõudis aga Kuramaa grupeeringu kohest likvideerimist. Seda dikteeris püüe vaenlane täielikult välja tõrjuda Läänemere põhjaosast ja vabastada täiendavaid jõudusid Nõukogude-Saksa rinde otsustavamate lõikude tarvis. Kohe alustati uue pealetungioperatsiooni ettevalmistamist, mille eesmärgiks oli purustada 16. ja 18. armee peamised jõud ja välja jõuda Auce—Skrunda—Liepāja joonele.

Vaatamata sellele, et hitlerlaste Kuramaa ja Ida-Preisimaa grupeeringute ühendamise esialgsed plaanid nurja aeti, jätkasid ka nemad olemasolevate positsioonide kindlustamise kõrval uue läbimurde ettevalmistamist. Seekord pidi seda tegema 18. armee.

Hitlerlased alustasid uut läbimurdekatset 24. oktoobri hommikul. Vainode—Klaipeda suunas õnnestus neil ägedate lahingutega Nõukogude vägesid mõningal määral tagasi suruda, kuid nendest läbi murda nad ei suutnud.

27. oktoobril läksid vastupealetungile omakorda mõlemad Balti rinded. 2. Balti rinde vasak tiib murdis läbi vaenlase kaitse 50 km laiusel rindel ja liikus lääne suunas edasi kuni 30 km. Vabastati Auce ning jõuti välja Zebruse ja Lielauce järve ja Reņģe joonele.

1. Balti rinde pealetungivad väed kohtasid aga kohe esimestest tundidest eriti visa vastupanu. Saksa fašistlik väejuhatus oli Liepāja alla koondanud oma paremad jõud. Seoses sellega liikusid rinde väeosad edasi väga aeglaselt. Alles kümme päeva kestnud lahingute järel jõuti Venta jõele, kus löödi tagasi vaenlase viimased vasturünnakud.

Novembrikuu esimesel poolel ilmad järsult halvenesid. Udu ja sügisvihmad tegid peaaegu võimatuks lennuväe ja tankide kasutamise. Teed muutusid läbipääsmatuteks. See

[14] KMA, f. 235, nim. 2074, s.-ü. 857, l. 25, 31.

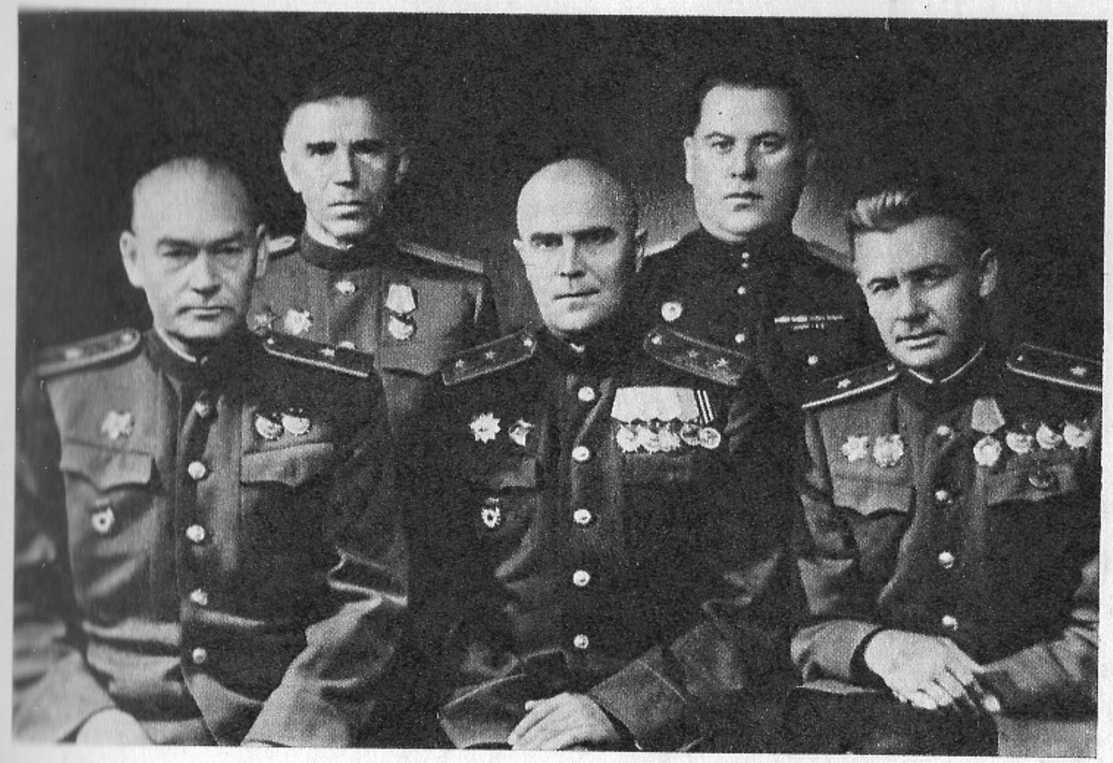

8. Eesti Tallinna laskurkorpuse juhatus Kuramaa lahingute ajal. Vasakult: staabiülem kindralmajor Jaan Lukas, komandöri asetäitja rivialal polkovnik Vassili Külaots, komandör kindralleitnant Lembit Pärn, komandöri asetäitja poliitalal polkovnik August Pusta ja suurtükiväe ülem kindralmajor Karl Aru.

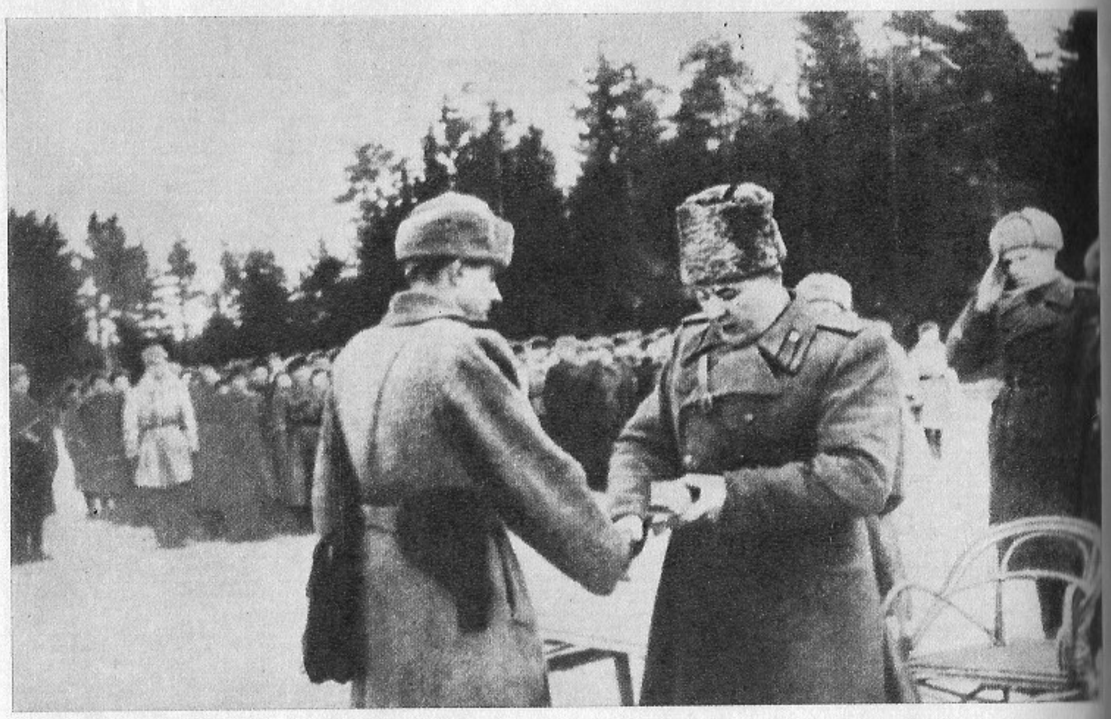

Korpuse komandöri asetäitja poliitalal polkovnik August Pusta annab Heinrich Hindreusele üle Nõukogude Liidu kangelase Kuldtähe ja Lenini ordeni.

249. laskurdiviisi poliittöötajate nõupidamine enne lahinguid Kuramaal.

249. laskurdiviisi poliitosakonna ülema abi komsomolitöö alal kapten Viktor Uibo annab enne lahingusse minekut 921. polgu võitlejatele kätte komsomolipiletid.

Sama diviisi komsorgide nõupidamine Kuramaal. Esineb korpuse poliitosakonna ülema abi komsomolitöö alal Nõukogude Liidu kangelane major Arnold Meri.

7. laskurdiviisi staabiülem polkovnik Harri Lessel tutvustab 249. laskurdiviisi komandörile polkovnik August Feldmanile olukorda rindelõigus. Vasakul 7. laskurdiviisi suurtükiväe ülem alampolkovnik Siegfried Reskov.

7. laskurdiviisi komandör kindralmajor Karl Allikas ja komandöri asetäitja poliitalal alampolkovnik Arnold Raud vestlevad võitlejatega enne lahingut.

Raskete võitlustega hõivatud Kaulaci kõrgendik Kakaragi veski rusudega ja Blidene raudteejaam.

Nõukogude Liidu kangelane leitnant Jakob Kunder.

Dzott Kuramaal, Blidene jaama lähedal, mida ründas leitnant Jakob Kunderi rühm.

Kuramaa poristel teedel.

Sõda on lõppenud. Tankipolk „Nõukogude Eesti eest" Kuramaal 1945. aasta mais.

9. mai 1945. aastal Kuramaal. Vaenlase väed panevad relvad maha.

Vaenlaselt võetud trofeed.

Puhkehetkel jõuab võitlejateni väeosa ajaleht.

Miiting 921. laskurpolgus sõja lõpu puhul.

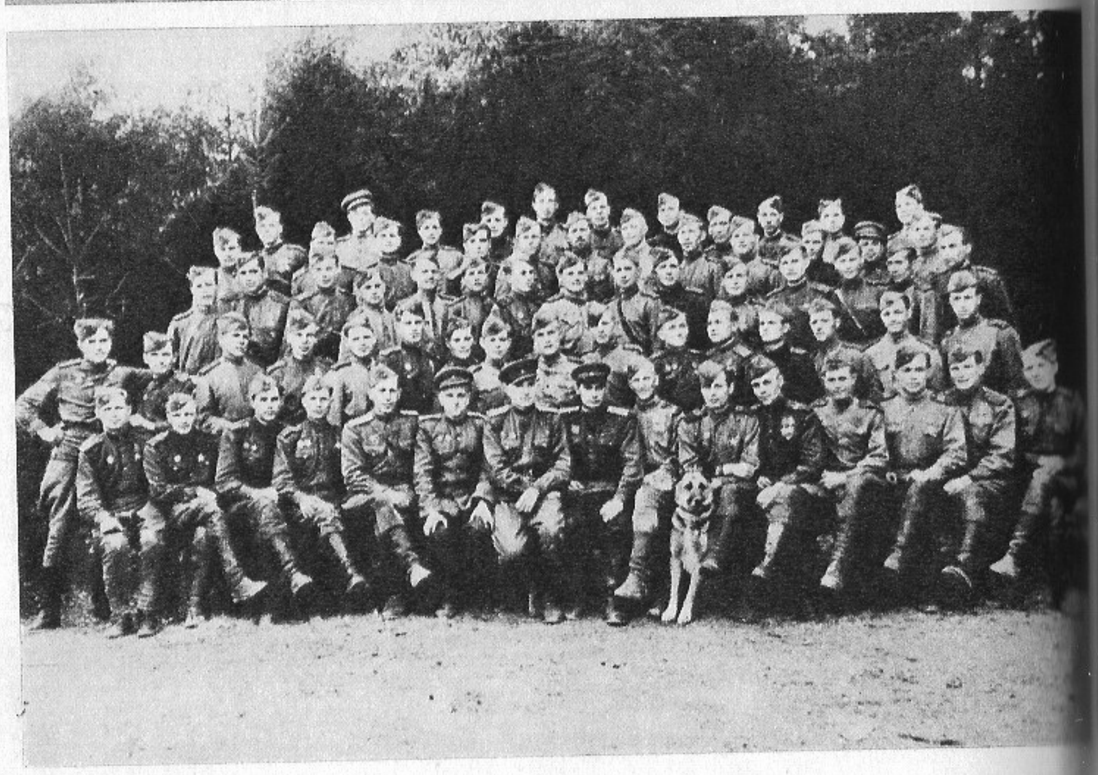

925. laskurpolgu võitlejad (vasakult) major Aleksei Ihrin, vanemseersant Valentina Ihrina ja kapten Friedental Sepp.

328. luurerood mais 1945.

267. meditsiinilise sanitaarpataljoni võitlejaid ja komandöre võidupäeval.

Endisi 86. meditsiinilise sanitaarpataljoni võitlejaid ja komandöre järjekordsel kokkutulekul 1963. aastal.

Korpuse ja diviiside poliitosakondade töötajad Richard Antons, Aleksander Jakobson, Arseni Kallaste, Dimitri Kuzmin, Heinrich Laura, Leonid Lentsman, Adolf Tamm, Hardi Tiidus ja Arkadi Uibo.

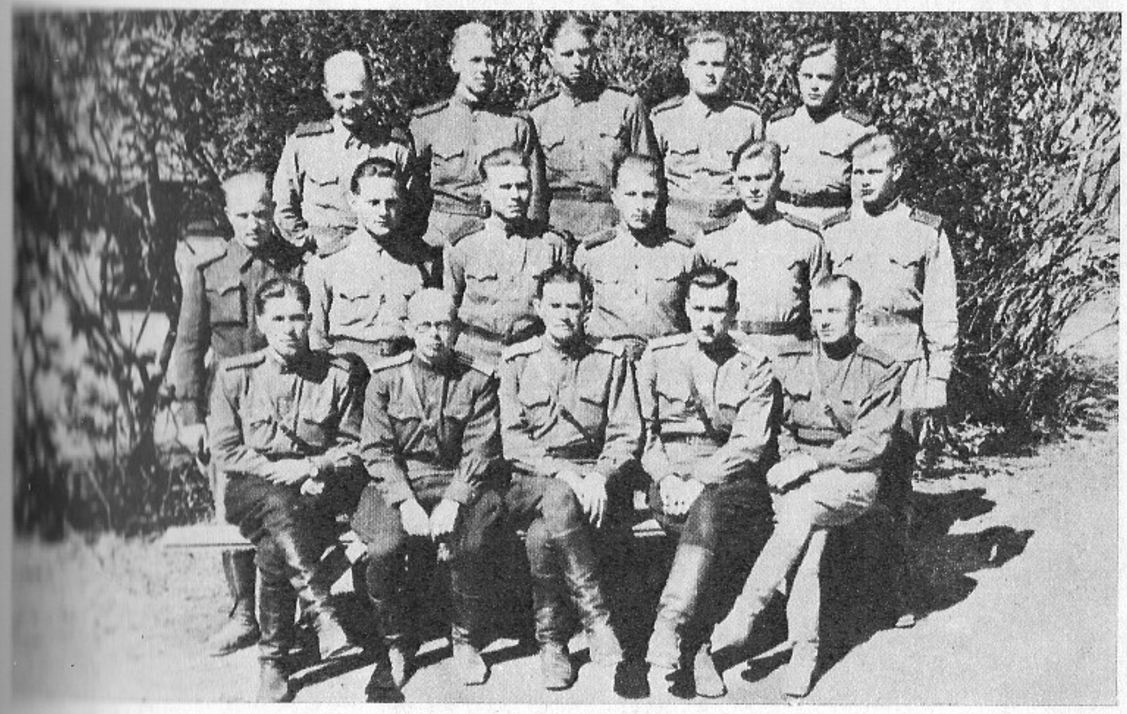

Väeosa sepad.

Grupp korpuse veterinaarala töötajaid.

Suitsujuga välikatelde kohal töötab peatselt maitsvat toitu.
Toidule!

Korpuse ja väeosade tagala juhtivaid töötajaid: Robert Karin, Karl Kiviväli, Jaan Luks, Eduard Melts, Evald Nõmm, Oktav Pahla, Oskar Palu, Enn Raendi, Jaan Roo.

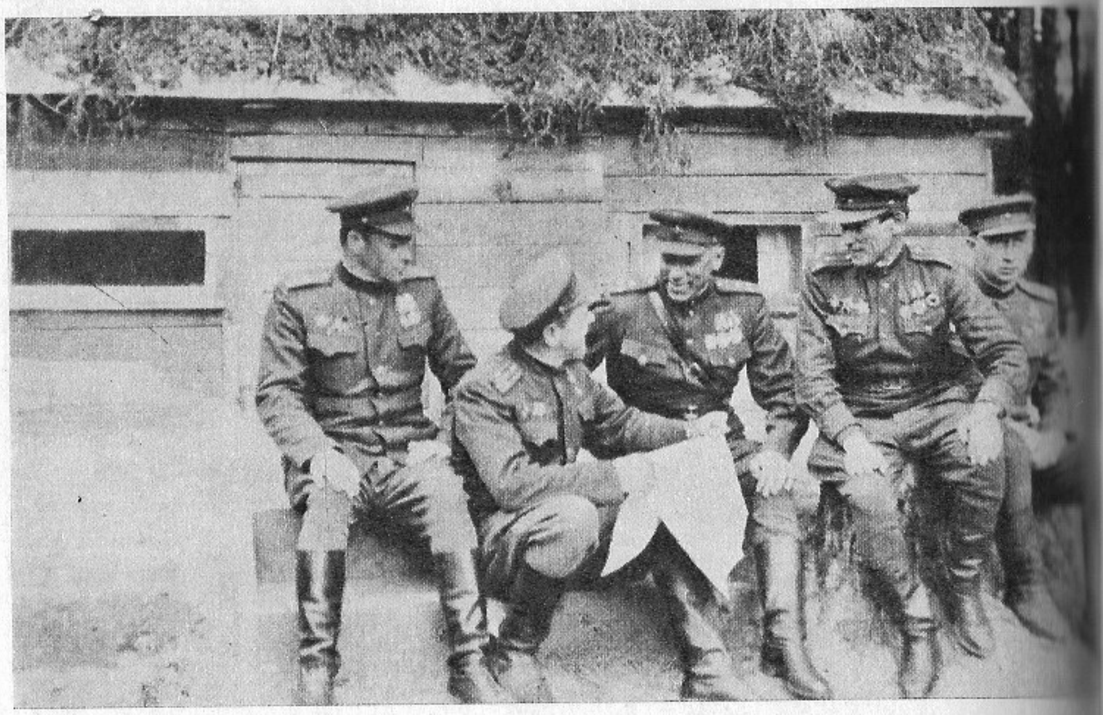

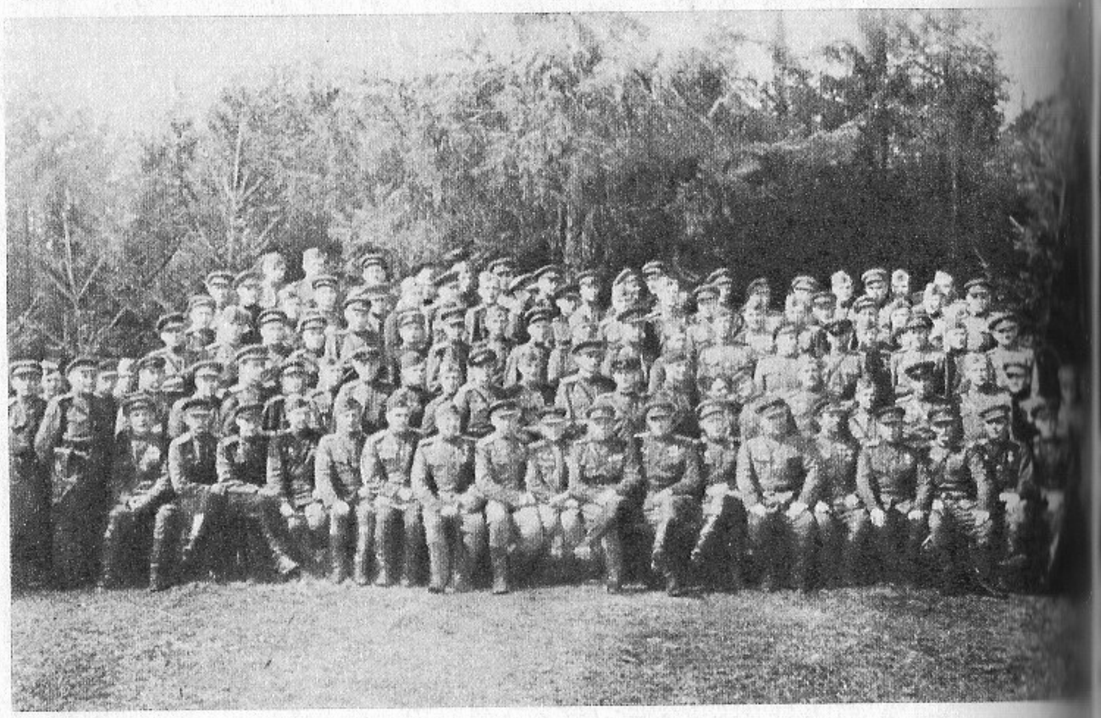

249. laskurdiviisi juhatus (vasakult): komandöri asetäitja rivialal polkovnik Nikolai Trankmann, asetäitja poliitalal alampolkovnik Algus Raadik, komandör polkovnik August Feldman, staabiülem polkovnik Gustav Kund ja suurtükiväe ülem alampolkovnik Arnold Poolus.

Sama diviisi ohvitsere pärast Kuramaa lahinguid.

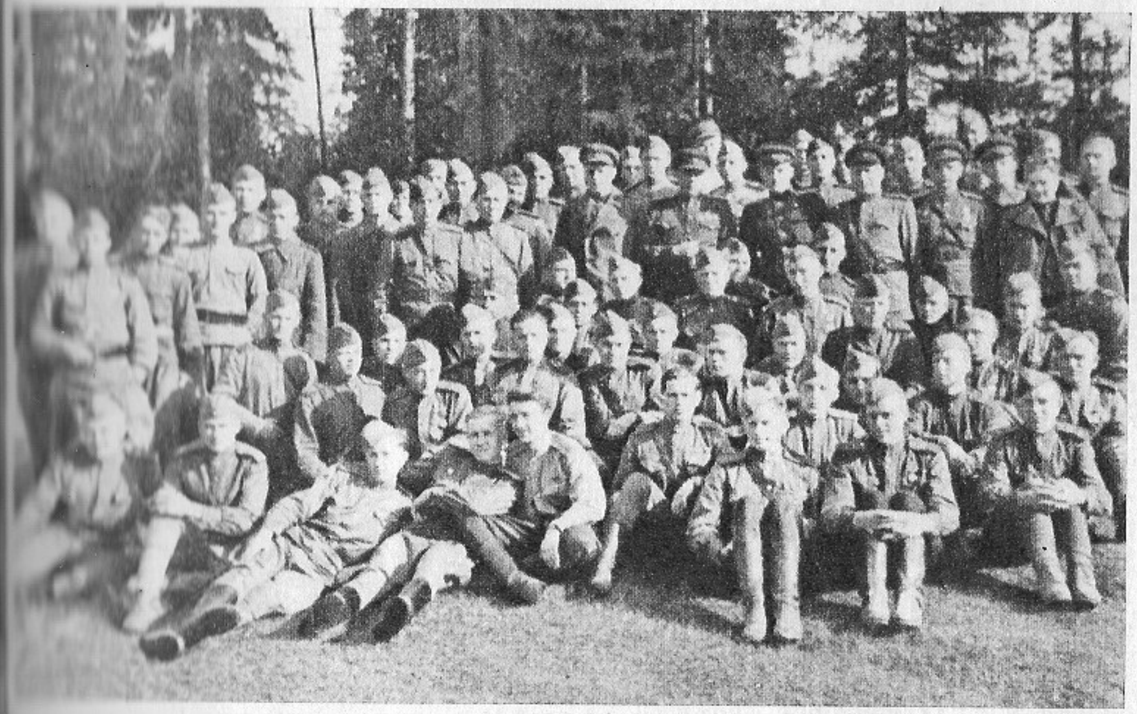

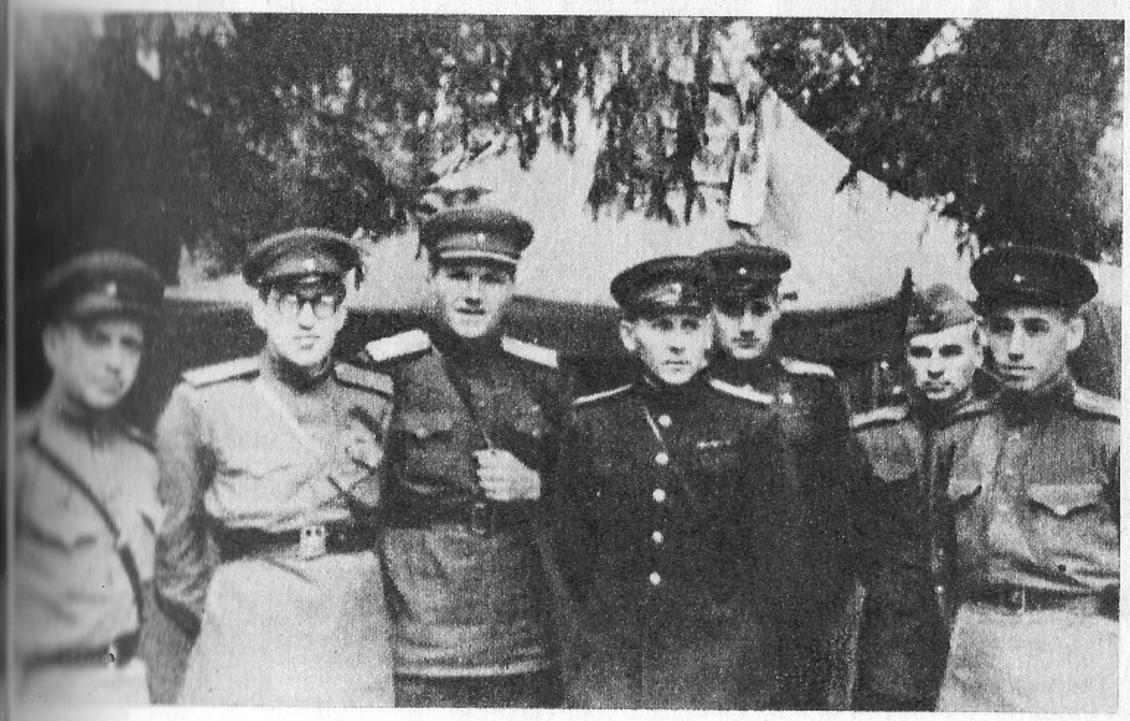

Pärast Kuramaa lahinguid. 249. laskurdiviisi komsomolibüroode sekretärid ja roodude komsorgid nõupidamisel.

Korpuse parteikomisjon (vasakult): A. Matšulin, D. Kuzmin, O. Leesment, J. Tipner, A. Meri, P. Bulgakov, R. Bokfeld.

Korpuse ja väeosade juhtivad ohvitserid: Valentin Andrussov, Ivan Döljev, Alfred Ermel, Peeter Gross, Gustav Hansing, Karl Kanger, Henrik Kahar, Eduard Kuslapuu, Vello Kõvamaa,

Paul Liitoja, Karl Pehme, Paul Piirisild, Eduard Purro (Puro), Martin Pusten, Otto Reinlo, Vassili Sakala, Artur Tuberg, August Õunapuu.

Nõukogude Liidu kangelased Ivan Bašmanov, Heinrich Hindreus, Ludvig Kurist,

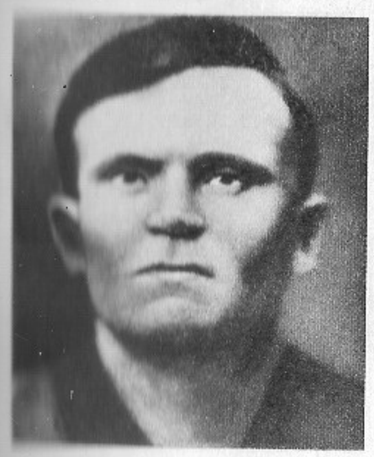

Joosep Laar, Arnold Pappel, Endel Puusepp.

Nemad võitlesid teistel rinnetel: Vladimir Funk, Jaan Green, Johannes Hütte, Aleksander Jakobson, Johannes Kaho, Valter Klauson, Rudolf Kübarsepp, Viktor Maamägi, Ago Maanso,

Viktor Pallo, Aksel Parman, August Rusman, Pjotr Russ, Richard Sööde, Ülo Taigro, Ivan Tuhkru, Artur Vader, Eduard Viik.

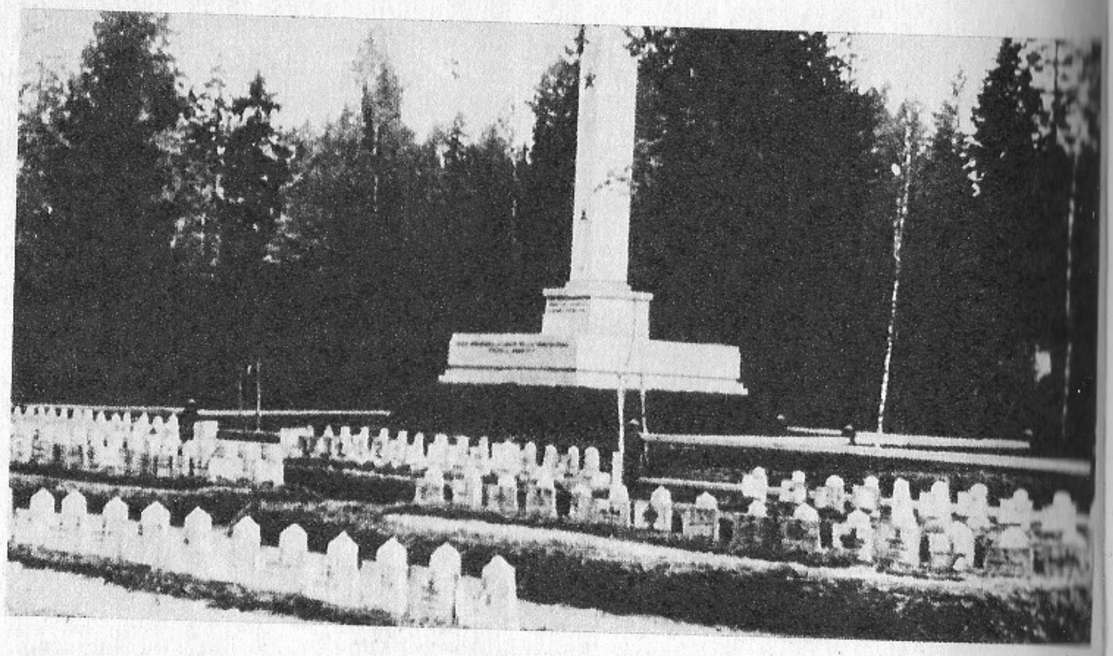

Võitluskaaslased 925. laskurpolgu pataljonikomandöri major Mihhail Sidelnikovi haual.

Vennaskalmistu Kuramaal.

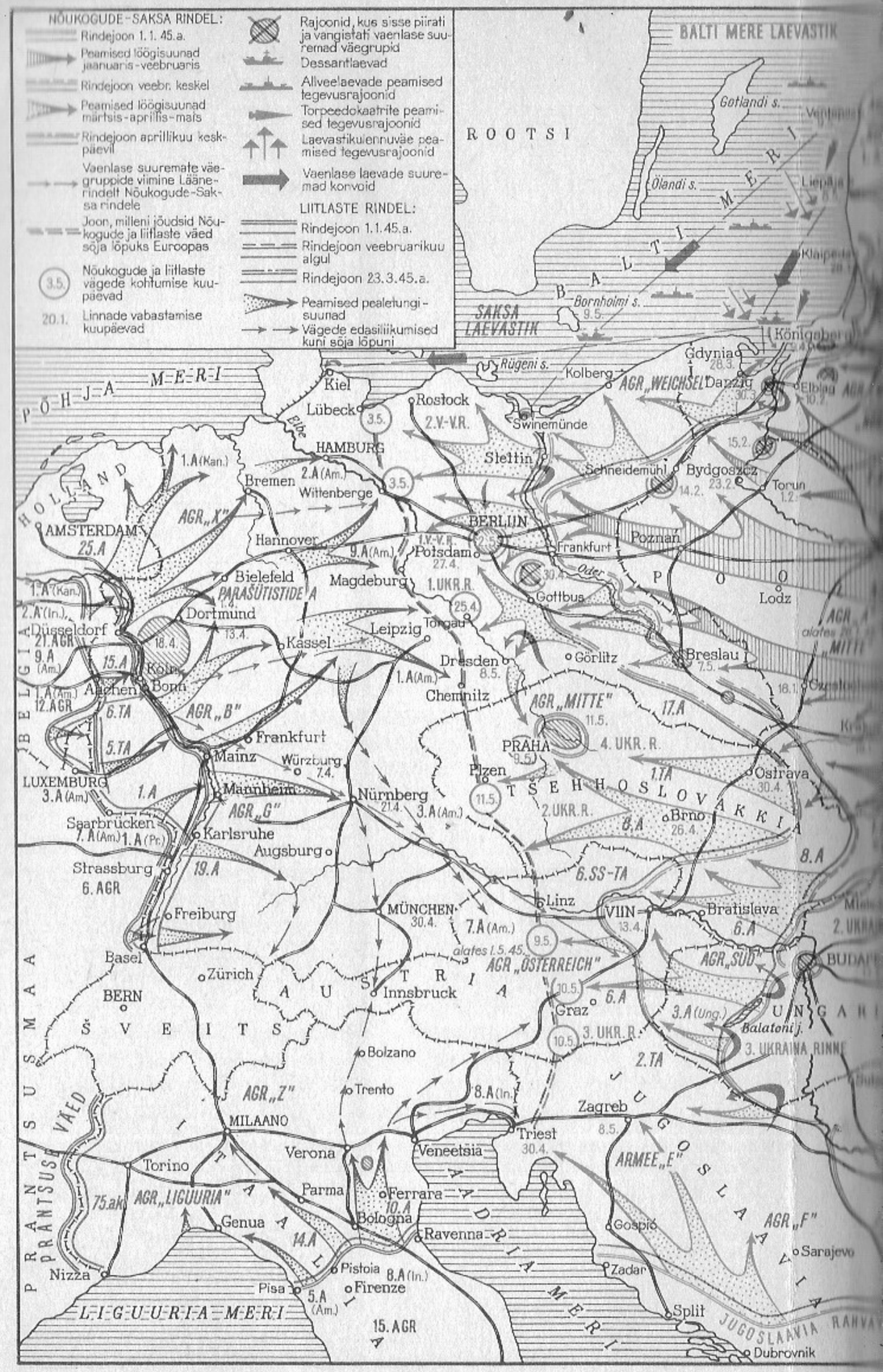

Sõjategevuse üldine käik Euroopas 1945. aastal.

sundis Balti rinnete vägesid aktiivse tegevuse ajutiselt katkestama ja asuma 6. novembrist kaitsele. Kuid samas alustati ka vägede ümbergrupeerimist uuteks pealetungioperatsioonideks.

Ägedates lahingutes Vainodest põhja pool tekitati armeegrupile «Nord» suuri kaotusi ja ka tema teine katse Klaipeda suunas läbi murda aeti nurja. Selleks määratud 1. armeekorpus kisti kaitselahingutesse ja läbimurde kavatsusest lõuna suunas tuli lõplikult loobuda.

Armeegrupi «Nord» juhataja kindral Schörner kirjutas seejärel oma käskkirjas, et Hitler käskis nüüd iga hinna eest Kuramaad kaitsta. Selle põhjusi selgitades märkis ta, et sõja praegusel etapil peetakse võitlust Saksamaa kui kindluse pärast. Kuid igal kindlusel on oma välikindlustused või eelpostid. Need on kui lainemurdjad, mis pidurdavad vaenlase survet, nõrgendavad ja killustavad tema jõude enne kindlusevallideni jõudmist. Ja Kuramaa pidi kujutama just ühte sellist idapoolsemat eelposti. Seepärast kästi oma elust hoolimata võidelda ja ähvardati kõiki kõhklejaid surmanuhtlusega. Ja need ei olnud kaugeltki mitte ainult ähvardused.[15]

Äärmistele abinõudele distsipliini hoidmiseks lisandus kindlustuste rajamine nii rindejoone läheduses kui ka sügavas tagalas. Liepāja ja Ventspilsi sadama ümber ehitati kaitseliinid juhuks, kui neid oleks tulnud eraldi kaitsta. Suure hulga sõjatehnika ja elavjõu olemasolu andis vaenlasele võimaluse kaitsevööndite mehitamiseks ka kaitse sügavuses. Vaenlase kaitset iseloomustades kirjutas 2. Balti rinde juhataja marssal A. I. Jerjomenko, et võrdlemisi kitsal, vaevalt 220 kilomeetrisel rindel oli vaenlasel ainult 9 diviisi võrra vähem jõude ja vahendeid kui kogu Eesti, Läti ja Leedu kaitsmiseks 1944. aasta kevadel. See võimaldas hitlerlastel Kuramaal luua väga suurt vägede operatiivset ja taktikalist tihedust. Jalaväediviisi kaitselõigu laius ulatus vaid 6 kilomeetrini. Rinde ühele kilomeetrile tuli üle 20 suurtüki ja üks tank.[16]

Lisaks olemasolevatele vägedele tõi hitlerlik väejuhatus oktoobrist detsembrini Saksamaalt Kuramaale pidevalt täiendavaid reserve. Peaaegu iga päev saabus Liepāja ja Ventspilsi sadamasse kuni 1000 meest. Lääne-Saksa ajaloolase W. Haupti andmetel tõid oktoobris 587 laeva Kura-

[15] Борьба латышского народа в годы Великой Отечественной войны. Рига, 1970, lk. 782.

[16] А. И. Ерёменко. Годы возмездия. 1943—1945. Москва, 1969, lk. 508.

maale 881 000, novembris 764 laeva 1 557 000 ja detsembris 575 laeva 1 112 000 tonni sõjalisi veoseid.[17] Kõik see võimaldas armeegrupi «Nord» juhatusel varustada oma vägesid kõige vajalikuga ja Nõukogude vägede edasitungi pidurdada.

Vaenlase positsioonid Kuramaal olid täielikult välja ehitatud ja kohandatud visaks kaitseks. Peavastupanu positsiooni moodustasid harilikult 2—3 pidevat täisprofiilis kaevikuteliini, mis olid hästi sisustatud, moondatud ja omavahel käikudega ühendatud. Taolisi kaitsepositsioone oli 3—4-kilomeetriliste vahemaadega kolm kuni neli, neist esimesed kaks, kohati aga isegi kolm alaliselt mehitatud. Eriti sügavalt ešeloneeritud kaitse oli vaenlasel teede suunas, kuna ta teadis, et väljaspool teid ei olnud Nõukogude suurtükiväel ja tankidel võimalik manööverdada.

Kuramaa metsa- ja sooderikas ning künklik maastik, mis oli lõhestatud paljude orgude ja jõekestega, soodustas igati kaitse organiseerimist. Kõrgendikel ja teede ääres asuvate talude ja mõisate kivihooned olid muudetud alalisteks tulistuspunktideks ja lülitatud ühisesse kaitsesüsteemi. Nad olid ühtlasi ka headeks varjumis- ja majutamispaikadeks. Kõik tähtsamad suunad olid kaitstud tankitõrjekraavide, raidtõkete ja kohati ka miiniväljadega. Kaitseliinidevahelised kõrgendikud, asulad ja teeristid olid kohandatud ringkaitseks. Metsastes lõikudes olid ehitatud laskepiludega palktarad automaaturite ja kuulipildurite jaoks. Metsaalused olid nii eesliinil kui ka kaitse sügavuses läbi põimitud okastraadiga ning ette valmistatud suurtüki- ja miinipildujatule all hoidmiseks.

Lisaks sellele oli fašistlik väejuhatus Kuramaal selgemini kui vahest kusagil mujal välja arendanud erilise kaitselahingute taktika, mis rajanes nn. soomusvööndi põhimõttel.

1943. aasta suvel, pärast lahinguid Kurski kaarel, kaotas hitlerlik väejuhatus lõplikult strateegilise initsiatiivi ja oli sunnitud üle minema kaitsele kogu Nõukogude-Saksa rindel. Pealetungitaktika, mis oli rajatud peamiselt tankide, ründesuurtükkide ja motoriseeritud vägede massilisele kasutamisele, enam ei kõlvanud. Hitlerlikel sõjastrateegidel tuli nüüd hakata pead murdma selle kallal, kuidas pealetungiks määratud soomusmasinaid paremini kasutada kaitsel.

Nii sündiski «soomusvöönd», mille olemus seisnes selles, et esimeste kaevikute liini taga ja samuti ka läbimurdeohtlikumates suundades kaitse sügavuses hakati tanke ja ründe-

[17] Werner Haupt. Kurland. Bad-Nauheim 1961, lk. 86.

suurtükke kasutama püsivate tulistuspunktidena. Maasse kaevatult kujutasid nad endast soomuskupleid, mida otsese vaatlusega oli raske avastada ja mis võisid kergesti oma asukohta vahetada. Harilikult olid nad koondatud gruppidesse, kuhu kuulus 3—7 tanki või ründesuurtükki koos neid toetava 5—10 tankitõrjekahuri ja 1—2 kompanii automaaturitega. Kohalikest maastikutingimustest olenevalt asetsesid tankid ja ründesuurtükid ühes-kahes reas või malelauakujuliselt mitte kaugemal kui 1800—2000 m üksteisest (85-mm kahuri otselasu kaugus) sellise arvestusega, et oleks kindlustatud tuleside.

Kaitse eelserva läbimurdmise ja kaitsesse kiilumise puhul sattusid pealetungivad laskurallüksused enamasti ootamatult nende mõjuva tule piirkonda ja olid sunnitud pikali heitma. Nüüd koondati kogu tulejõud läbimurdnud tankide ja laskurallüksusi saatvate suurtükkide pihta. Niipea kui pealetungivate allüksuste edasiliikumine oli pidurdatud, tulid tankid ja ründesuurtükid varjenditest välja ning asusid suurtükitule ja automaaturite toetusel vasturünnakule, et endist olukorda taastada.[18]

Nagu näitasid sügiseste lahingute kogemused, õnnestus esimeste rünnakutega sügavuti vaenlase kaitsesse tungida vaid 1—2 km. Seal pealetung tavaliselt takerdus «soomusvööndisse». Suurtükiväe ja tankide piiratud tegutsemisvõimaluste tõttu ei suudetud saavutatud taktikalist edu kuidagi operatiivseks arendada.

Seega laskurväeosade harilike lahingukordadega «soomusvööndit» rünnata ei olnud mõtet, sest maasse kaevunud soomustornid suutsid läbimurdnud tankid ja laskurväeosad alati peatada. Pealetungijate oma relvad aga ei olnud selliste kildude eest kaitstud tulistuspunktide mahasurumiseks küllaldased.

Et pealetungijate löögijõudu suurendada, hakati meie laskurväeosade lahingukordades kasutama suurtükkidest ja tankidest koosnevaid ründegruppe, kuhu kuulus 3—5 rasket tanki, 2—3 suurekaliibrilist liikursuurtükki, 4—8 tankitõrjekahurit, 1—2 miinipildujapatareid ja üks ründegrupi tegevust kinnistelt tulepositsioonidelt toetav 122—152-mm haubitsate divisjon. Ründegrupi komandöriks määrati harilikult tankist ning tema asetäitjaks suurtükiväelane. Iga esimeses

[18] KMA, f. 1058, nim. 1, s.-ü. 70, l. 2—3; F. Paulman. Tuli ja manööver, lk. 287—288.

ešelonis võitleva diviisi kohta moodustati selliseid gruppe kuni kaks ja nad allusid otseselt diviisikomandörile.

Suurtükkide ja tankide ründegrupid rakendati tegevusse peamiselt kohtumisel «soomusvööndiga» või üksikute tugevasti kindlustatud punktide ründamisel. Hästi organiseeritud luure korral oli gruppide tegevus väga efektiivne, sest nende tulejõud ületas märgatavalt vaenlase oma. Ründegrupile püstitatud ühekordsed ülesanded piirdusid 1500—2000 meetriga, s. o. 122-mm suurtüki otselasu kaugusega.[19]

Sellised olid vaenlase kaitse ning sellest tuleneva pealetungi organiseerimise iseärasused Kuramaal. Vaenlase kaitset ei suudetud siin käigult läbi murda, see tuli lihtsalt läbi «närida».

20. novembril võtsid 2. ja 1. Balti rinde väed ette veel ühe katse vaenlase Kuramaal blokeeritud vägede kiireks purustamiseks, kuid märgatavat edu ei saavutanud. Samal ajal otsustavale pealetungile läinud Leningradi rinde väed vabastasid aga 24. novembril täielikult Sõrve poolsaare.

Nende sündmustega lõppes Baltimaade vabastamise strateegiline operatsioon. Selle viimasel, kolmandal etapil püüdsid Nõukogude väed vaenlase Kuramaal blokeeritud grupeeringut purustada ja mitte anda talle võimalust Ida-Preisimaal paiknevate vägedega ühinemiseks.

Juulist kuni novembri lõpuni arenenud Punaarmee edukas pealetung Baltimaades halvendas järsult Saksa fašistlike vägede olukorda Idarindel ning ahendas tema laevastiku tegevusvabadust Läänemerel. Armeegrupi «Nord» koosseisu kuulunud 59 väekoondisest oli 26 purustatud ja 3 täielikult hävitatud. Territoriaalsed kaotused septembris ja oktoobris jätsid hitlerliku väejuhatuse ilma ka soodsatest platsdarmidest, kust võis ähvardada Ida-Preisimaa suunas pealetungivate Nõukogude vägede paremat tiiba ja tagalat. Nüüd hakkasid Läänemere rannikule ja Neemeni alamjooksule jõudnud Nõukogude väed omakorda ähvardama armeegruppi «Mitte» ümberhaaramisega põhjast. 2. ja 3. Valgevene rindele avanesid soodsad võimalused pealetungi arendamiseks Ida-Preisimaale — fašistliku Saksamaa ühele tähtsamale tugipunktile idas. Seega kaotas armeegrupp «Nord» oma endise strateegilise tähtsuse ja ei suutnud enam avaldada märkimisväärset mõju relvastatud võitluse edasisele käigule Nõukogude-Saksa rindel.

[19] KMA, f. 1058, nim. 1, s.-ü. 70, l. 3—5; F. Paulman. Tuli ja manööver, lk. 288—289.

Novembri lõpust algas Kuramaal kolmenädalane vaikusperiood, mille vältel Nõukogude väed ümber grupeeriti. Kõrgema Ülemjuhatuse 29. novembri direktiivi alusel viidi ülemjuhatuse reservi 2. Balti rinde koosseisust 3. löögiarmee, 1. Balti rindelt aga 61. armee ja 5. kaardiväe tankiarmee. Peale selle andis 1. Balti rinne 3. Valgevene rindele üle 2. kaardiväearmee.[20] Mõlema rinde vägede tunduva vähenemise tõttu püstitati nende ette edaspidiseks ainult piiratud ülesandeid — vaenlase jõudusid aheldades jätkata üksikute löökidega tema Salduse ja Tukumsi grupeeringu purustamist ja hävitamist osade kaupa ning mitte võimaldada selle grupeeringu koosseisu kuuluvate vägede evakueerimist Saksamaale.

Lahingud Kuramaal algasid taas 21. detsembril, mil 2. Balti rinde vasaku tiiva ja 1. Balti rinde parema tiiva ja keskosa väed läksid pealetungile lõuna pool Saldust. Vaenlase kaitse murti läbi ligemale 30 km laiusel rindel, kuid edasi liikuda suudeti keskmiselt vaid 5 km.

23. detsembril läksid Tukumsi suunal pealetungile ka 2. Balti rinde parema tiiva väed. Loode pool Dobelet murti vaenlase kaitse läbi 12 km laiusel rindel. Siingi piirdus edasiliikumine vaid mõne kilomeetriga. Ainult 22. armee 130. Läti laskurkorpusel õnnestus lõuna pool Džūkstet tungida sügavuti vaenlase kaitsesse kuni 13 km. Detsembri lõpuks pealetungioperatsioonid Kuramaal katkestati.

Lühiajaline vaikusperiood lõppes 5. jaanuaril 1945. a. Hitlerlased võtsid ette katse likvideerida sügavat kiilu, mis oli nende kaitsesse tunginud lõuna pool Džūkstet. Nad koondasid sinna neli jalaväe- ja kaks tankidiviisi ning alustasid rünnakuid. Vaatamata tankide ja suurtükkide ülekaalule jäi neil eesmärk saavutamata. 5.—9. jaanuarini toimunud ägedate lahingutega suutsid nad edasi liikuda vaevalt kilomeetri. See oli ka armeegrupi «Nord» viimane katse oma kaotatud positsioone ulatuslikuma vastupealetungiga taastada.

12. jaanuaril 1945 alanud Nõukogude vägede pealetung Visla ja Oderi vahel ning Ida-Preisimaal andis endast tunda ka «Kuramaa kotis». Vastupidi oma senistele plaanidele hakkas fašistlik väejuhatus Kuramaalt vägesid ära viima. Jaanuarikuu teisel poolel saadeti mere kaudu Saksamaale 3. SS-tankikorpuse juhatus, üks tanki- ja neli jalaväediviisi. 26. jaanuarist nimetati Ida-Preisimaal võitlev armeegrupp

[20] KMA, f. 239, nim. 2224, s.-ü. 270, l. 1.

«Mitte» armeegrupiks «Nord» ja tema juhatajaks viidi senine «Nordi» juhataja kindral Schörner. Senine armeegrupp «Nord» nimetati armeegrupiks «Kurland» ja tema juhatajaks määrati jalaväekindral Hilpert. Armeegrupile tehti ülesandeks kaitsta kindlalt oma positsioone ning siduda võimalikult rohkem Nõukogude vägesid.

Selleks et mitte võimaldada vaenlasel suuremal hulgal vägesid Kuramaalt ära viia, teostasid mõlemad Balti rinded 21. jaanuaril lahinguluuret ja läksid seejärel pealetungile. 3. veebruarini kestnud ägedad lahingud siiski märkimisväärseid muutusi võitlevate poolte asetuses kaasa ei toonud.

Veebruarikuu alguses lülitus 1. Balti rinne võitlusse Ida-Preisimaa suunal ja andis oma väed, kes asusid rindelõigul Saldusest Liepājani, 2. Balti rinde koosseisu. Viimasele tehti nüüd ülesandeks võitluse lõpuleviimine Kuramaal blokeeritud vaenlase vägede vastu. Rinde juhatajaks määrati marssal L. A. Govorov, kes ühtlasi jäi edasi ka Leningradi rinde juhatajaks.

Senisest aktiivsemalt rakendati nüüd võitlusse Punalipuline Balti Laevastik, kellele tehti ülesandeks torpeedokaatrite, allveelaevade ja ründelennukitega halvata vaenlase regulaarset varustamist mere kaudu. Jaanuari lõpus toodi Jēči raudteejaama rajooni (põhja pool Rucavat) mõned laevastiku raudtee kaugelaskepatareid, millest lennukite-korrigeerijate kaasabil tulistati veebruari- ja märtsikuul järjekindlalt Liepāja sadamat.[21]

Torpeedokaatrite jaoks ehitati kiires korras põhja pool Palangat, Šventoji jõe suudmes ankruplats. 9. veebruarist alustasid nad aktsioone vaenlase laevakaravanide vastu Liepāja lähistel. Kaugemal merel tegutsevatel allveelaevadel õnnestus jaanuarist maini uputada 13 vaenlase transpordilaeva.

Peamist osa võitluses merel nii Kuramaa lähistel kui ka teistel Läänemere lõunaosa ühendusteedel hakkas etendama Punalipulise Balti Laevastiku lennuvägi. Palanga, Panevežyse, Riia ja Kogula (Saaremaal) lennuväljadele koondati rohkem kui 400 lennukit. Nad pommitasid vaenlase sadamaid, ründasid laevade karavane ja mineerisid juurdepääsuteid sadamatele. Viimase nelja sõjakuu jooksul sooritasid laevastiku lennukid 11 774 lahingulendu, mille käigus uputati 96 transpordilaeva veeväljasurvega üle 270 000 tonni.

[21] История Великой Отечественной войны Советского Союза 1941—1945. Том пятый. Москва, 1963, lk. 227—229.

Peale selle leidsid külma haua kaks lahingulaeva, 16 traalerit ja mitukümmend väiksemat abilaeva.[22]

Vaatamata Punalipulise Balti Laevastiku ja tema lennuväe küllaltki aktiivsele tegevusele ei õnnestunud vaenlase Kuramaa platsdarmi mere poolt täielikult blokeerida. Vaenlase laevastiku kaotuste protsent ei olnud kuigi kõrge. Iga päev saabus Liepāja ja Ventspilsi sadamasse keskmiselt 3—4 transpordilaeva ja niisama palju lahkus tagasi Saksamaale. See oli võimalik selle tõttu, et vaenlase karavanidel oli tugev kaitselaevastik ja küllaldane kate õhust. Punalipulisel Balti Laevastikul oli selles piirkonnas aga vähe laevu, sest miiniohu ja sobivate sadamate puudumise tõttu seisid suuremad sõjalaevad kuni sõja lõpuni Kroonlinnas ja Leningradis.[23]

Hitlerlik väejuhatus jätkas ka veebruaris oma vägede vähendamist Kuramaal. Et seda takistada ja osutada jõukohast abi neile rinnetele, kes võitlesid vahetult Saksamaal või tema lähistel, otsustas 2. Balti rinde juhatus lakkamatute pealetungioperatsioonidega senisest tugevamini siduda Kuramaal paiknevaid Saksa fašistlikke vägesid.

16. veebruaril alustasid 1. löögiarmee ja osaliselt 22. armee väed pealetungioperatsiooni lõuna pool Tukumsit. Olgugi et vaenlane osutas ägedat vastupanu, murdis 1. löögiarmee kuni 23. veebruarini läbi mitmetest kaitsepositsioonidest ning vabastas Džūkste ja selle ümbruse.

20. veebruaril andsid 6. kaardiväearmee ja osa jõude 51. armeest löögi Priekule suunas. Visad ja ohvriterikkad lahingud kestsid siin märtsi alguspäevadeni. Nende käigus vabastasid Nõukogude väed 23. veebruaril Priekule ja võrdlemisi laialdase territooriumi sellest põhja pool. Edasist edu arendada ja Liepājat vabastada siiski ei õnnestunud.

Veebruari lõpus ja märtsi esimestel päevadel viis vaenlane Kuramaalt ära veel kaks jalaväediviisi. Samal ajal toodi armeegrupile «Kurland» täienduseks umbes 7000 meest, mis teatud määral kompenseeris evakueeritud väekoondisi. Hitlerliku väejuhatuse kavatsust Kuramaad endiselt enda käes hoida kinnitasid ulatuslikud kindlustustööd. Tema lahingutegevust iseloomustasid erakordne visadus kaitsel, võitluse jätkamine ka ümberpiiratud või pooleldi ümberpiiratud olu-

[22] История Великой Отечественной войны Советского Союза 1941—1945. Том пятый, lk. 232—234.

[23] Борьба латышского народа в годы Великой Отечественной войны 1941—1945, lk. 789—790.

korras ning laialdased manöövrid taktikaliste ja operatiivsete reservidega. Kujukaks näiteks selles suhtes olid märtsikuu lahingud, mis arenesid peamiselt Kuramaa rindelõigu keskel, Salduse suunal.

4. märtsil läks kagu pool Saldust pealetungile 22. armee. Ootamatu löögiga murti läbi vaenlase kaitsest ja hakati Brocēni suunas edasi liikuma. Kuid väga rasked pealetungitingimused, transpordiraskused ning üksikute vaenlase kindlustatud punktide visa vastupanu ei võimaldanud esialgset edu küllaldaselt edasi arendada.

Pärast vägede ümbergrupeerimist tõusid 17. märtsil edela pool Saldust rünnakule 10. kaardiväearmee, kagu pool aga 42. armee väekoondised. Viimase koosseisu oli arvatud osa 22. armee vasaku tiiva vägesid, sealhulgas ka 8. Eesti laskurkorpus. Mõlema armee ülesandeks oli kontsentriliste löökidega ümber piirata ja hävitada vaenlase Salduse grupeering.

Kuna Saldus kujutas endast vaenlase Kuramaa grupeeringu ühte põhilist võtmepositsiooni, siis koondas ta sinna ka oma kõige võitlusvõimelisemad väekoondised. Väga rasketes kevadise teedelagunemise tingimustes suutis 10. kaardiväearmee edasi liikuda vaid 4—5 km. Aeglaselt, kuid mõnevõrra edukamalt arenes 42. armee pealetung — jõuti välja Remte ja Brocēni lähistele. See lõi eeldused parempoolse naabri edukaks tegevuseks.

21. märtsil alustasidki pealetungi 22. armee ja 1. löögiarmee väekoondised. Lahingutes, mis kestsid 2. aprillini, vabastasid nad põhja pool Zebruse järve ja Liepāja—Jelgava raudteed üle 100 asustatud punkti ning puhastasid vaenlasest Viesate jõe lõunakalda.

Märtsi ja aprilli esimeste päevade pealetungioperatsioonide käigus ületasid 2. Balti rinde väed küll edukalt vaenlase taktikalise kaitsevööndi, kuid järjekordselt ei suutnud taktikalist edu operatiivseks arendada. Selle põhjuseks ei olnud mitte ainult vaenlase kaitse tugevus, vaid ka objektiivsete looduslike tingimuste järsk halvenemine. Kevadise teedelagunemise olukorras olid tankide ja suurtükiväe kasutamise võimalused äärmiselt piiratud.

Kõrgema Ülemjuhatuse Peakorteri direktiiviga kaotati arvates 1. aprillist 2. Balti rinne. Tema koosseisu kuulunud väekoondised (välja arvatud 22. armee ja 10. tankikorpus) arvati Leningradi rinde koosseisu.

3. aprillist läksid Leningradi rinde väed üle kaitsele ja hakkasid valmistuma Kuramaal blokeeritud vaenlase vägede lõplikuks purustamiseks.

Samal ajal valmistusid 1. ja 2. Valgevene ning 1. Ukraina rinne viimaseks, otsustavaks heitluseks Berliini suunal. 16. aprilli koidu eel vappus maa 40 000 suurtüki ja miinipilduja miinide ja mürskude lõhkemistest. Süttisid enam kui 100 miljardi küünlase võimsusega prožektorid, mis valgustasid lahinguvälja ja pimestasid vaenlast. Rünnakule tõusid sajad tuhanded võitlejad, üle kuue tuhande tanki.

Vaatamata vaenlase meeleheitlikule vastupanule jõudsid 1. Valgevene ja 1. Ukraina rinde väed 21. aprillil Berliini eeslinnadesse. 25. aprillil ühineti Potsdami piirkonnas, millega viidi lõpule Berliini garnisoni ümberpiiramine. 2. mail fašistliku Saksamaa pealinn kapituleerus. Sõda Euroopas lähenes lõpule.[24]

Maikuu alguseks tunnetas enamik Kuramaal võitleva Saksa fašistliku armeegrupi sõdureid ja ohvitsere, et lõpp on lähedal. Ei aidanud isegi see kuulsuse oreool, millega fašistlik propaganda ümbritses «Kuramaa kotis» võitlevaid mehi. Olukorra lootusetus sai neile eriti veenvalt selgeks pärast seda, kui ööl vastu 3. maid kogu rindel Riia lahest kuni Läänemereni tuhanded suurtükid andsid lühikese, kuid mõjusa tulelöögi ja kui sellele järgnenud vaikuses tugevate valjuhääldajate kaudu anti edasi Nõukogude väejuhatuse teade Berliini langemisest.

Armeegrupi «Kurland» juhataja Hilpert hellitas aga ikka veel lootusi imele. See lootus tugevnes eriti pärast seda, kui ta 3. mail sai raadio teel käsu alustada vägede evakueerimist Saksamaale ning temani ulatusid kuuldused separaatrahu sõlmimise võimalustest Ameerika-Inglise väejuhatusega.* 5. mail teatas ta oma ohvitseridele, et suuradmiral K. Dönitz, kellele Hitler enne surma pärandas kõrgema võimu Saksamaal, astus liitlasvägede juhatajatega ühendusse separaatrahu sõlmimise eesmärgil. Samas lisas ta, et Kuramaal ja mujal Balti mere kaguosas blokeeritud väed on otsustatud

[24] Nõukogude Liidu Suur Isamaasõda. Lühike ajalugu, lk. 458—470.

* 4. mail kapituleerusid Hollandis, Loode-Saksamaal ja Taanis asuvad fašistlikud väed ja panid järgmisel päeval Inglise vägede ees relvad maha. Varsti kapituleerusid ka armeegrupi «E» riismed Horvaatias ja Lõuna-Austrias, armeegrupp «G» Baieris ja Lääne-Austrias ning 19. armee Tiroolis.

Samal ajal saatis Dönitz oma emissari liitlasvägede kõrgema ülemjuhatuse peakorterisse Reimsi, et saada nõusolek «osaliseks kapituleerumiseks» ainult Ameerika ja Inglise vägede ees. Nõukogude-Saksa rindel osutasid fašistlikud väed aga endiselt raevukat vastupanu.

viia Saksamaale, kus neil seisab ees võitlus Punaarmee vastu Elbel.[25]

Neid fašistide kavatsusi soosis mõningal määral ka Inglise vägede ülemjuhataja feldmarssal B. L. Montgomery, kes kapitulatsioonile vaatamata lubas Saksa laevastikku kasutada Läänemere rannikule blokeeritud fašistlike vägede evakueerimiseks ja nõustus suuremeelselt Idarindelt äratooduid vastu võtma «individuaalses korras». Suurem osa selleks «evakueerimiseks» määratud laevu ei saanud aga Põhja-Saksamaa sadamatest väljuda kütuse puudumisel. Hilperti käsutusse jäid vaid Liepāja ja Ventspilsi sadamas või nende läheduses seisvad laevad.[26] 7. maist kuni 9. mai hommikuni õnnestus hitlerlastel nendega Kuramaalt välja viia umbes 26 000 sõdurit ja ohvitseri.[27] Nende hulgas oli palju SS-lasi ning samuti ka paarsada läti fašistlikku tegelast, kes põgenesid oma rahva viha ja õiglase karistuse eest.

7. mai hommikul esitas Leningradi rinde juhataja marssal L. A. Govorov armeegrupi «Kurland» juhatusele raadio teel ultimaatumi, milles selgitati väljakujunenud olukorda ja nõuti tingimusteta kapituleerumist. Järelemõtlemiseks anti aega 24 tundi.

8. mai hommikul teataski kindral Hilpert kapitulatsiooni vastuvõtmisest. Lõuna paiku dikteeris Leningradi rinde staabiülem kindralpolkovnik M. M. Popov armeegrupi «Kurland» esindajale kapitulatsiooni tingimused ja korra. Fašistlikud väed pidid jääma oma kohtadele. Alates kella 23.00 (Kesk-Euroopa aeg) 8. mail pidi igasugune sõjaline tegevus maal, merel ja õhus lõppema. Järgmise päeva pärastlõunaks pidid kõik fašistlikud väed relvad käest ära andma.

Kuigi armeegrupi «Kurland» juhatus teatas kapitulatsiooni vastuvõtmisest, jätkas ta kiirendatud korras Tukumsi grupeeringu tagasitõmbamist Kandava—Salduse—Skrunda joonele ja vägede koondamist sadamate piirkonda. Kapitulatsioonitingimuste vastuvõtmine ei tähendanud veel kaugeltki mitte nende täpset täitmist.

Teinud kindlaks vaenlase peajõudude taandumise, alustasid rinde parema tiiva väekoondised 8. mai varahommikul jälitamist. Vahepealsetel positsioonidel vaenlase arjergarde purustades liikusid pealetungivad väed päeva esimesel poo-

[25] Борьба латышского народа в годы Великой Отечественной войны, lk. 907.

[26] История Великой Отечественной войны Советского Союза 1941—1945. Том пятый, lk. 235, 346.

[27] Werner Haupt. Kurland, lk. 115.

lel edukalt edasi. 67. armee vabastas Tukumsi, 10. kaardiväearmee Salduse. 42. armee väeosad forsseerisid samaaegselt Amula ja Imula jõe.

Päeva teisel poolel lahingutegevus siiski lakkas. Vaenlase sõdurid ja ohvitserid hakkasid üksikult ja gruppides end vangi andma. Õhtuks kogunes neid 9000. Järgnevatel päevadel, mil vangistati fašistlike vägede peamised hulgad, kapitulatsioonitingimuste rikkumisi eriti silma ei paistnud. Kui aga hakati isikulist koosseisu ja relvastust arvuliselt kontrollima, siis selgus, et Kuramaa metsades varjasid end veel tuhanded fašistid, kes otsisid teid ja võimalusi üle mere pääsemiseks.

13. mail teatas Nõukogude Informatsioonibüroo, et Leningradi rinde vägedele andis end vangi 181 032 sõdurit ja allohvitseri, 8038 ohvitseri ja 42 kindralit. 31. maiks, pärast metsade täielikku läbikammimist, kasvas vangide arv 285 000 sõduri ja ohvitseri ning 48 kindralini.[28] Selle aja jooksul korjati kokku, võeti arvele ja valve alla 163 lennukit, 478 tanki ja ründesuurtükki, 2450 suurtükki, 931 miinipildujat, 6782 kuulipildujat, umbes 144 500 püssi ja automaati, 8221 autot, 675 transportööri, 263 soomustransportööri, 496 mootorratast, 1080 raadiojaama, 7039 veokit, 36 464 hobust, 88 vedurit, 5077 vagunit, 2 soomusrongi ja palju muud sõjalist vara.[29]

1941. aasta suvel võimukalt Leningradi suunas tormanud ja hävitust külvanud armeegrupp «Nord» oli nüüd «Kurlandina» viimaks ometi leidnud Kuramaal kuulsusetu lõpu.

2. 8. EESTI LASKURKORPUS SUURE ISAMAASÕJA LÕPULAHINGUTES

Pärast seda kui 24. novembril 1944 lahingud Sõrve poolsaarel lõppesid, hakati Eesti laskurkorpust tervikuna koondama Tallinna lähistele. 249. Eesti laskurdiviis sai käsu liikuda Sõrvest Kuressaare, Kuivastu ja Risti kaudu Keila piirkonda.

«Võidust hoolimata pakkus Sõrvest läbiminek kurba pilti,» kirjutas diviisikomandör polkovnik A. Feldman sellest rännakust. «Kõikjal varemed, ei ühtki elavat hinge. Säilinud olid ainult üksikud hooned, mis seisid kaugel teedest ja lahingupaikadest . . .

[28] KMA, f. 217, nim. 1221, s.-ü. 6069, l. 63—67.

[29] Sealsamas, l. 98.

Esimene pidulik kokkupuude saarlastega toimus meie saabumisel Kuressaarde. Linna tänavaile olid tulnud kõik elanikud, nii noored kui vanad. Mürtsuval sammul, orkestrihelide kõlades marssisid sõdurid Saaremaa pealinna sisse. Juubeldus ei tahtnud ega tahtnud vaikida, kostsid hurraahüüded ja tervitused. Rahvas võttis vastu oma vabastajaid, oma kangelasi.

Samasugused südamlikud kohtumised toimusid ka kõikjal mujal. Tekkis isegi mulje, nagu oleks sõda hoopis lõppenud, nii palju oli rõõmu, tervitusi, õnnitlusi.»[30]

Kuid sõda ei olnud veel lõppenud. Verine võitlus kestis teistel rinnetel. Eesti NSV territooriumi lõpliku vabastamise päeval kirjutas Leningradi rinde juhataja L. A. Govorov oma käskkirjas: «Rinde vägede isikulisel koosseisul saavutatuga mitte rahulduda, vaid valvsalt kaitsta meie kodumaa loodeosa maa- ja merepiire, väsimatult täiustada oma lahingulist väljaõpet ja tugevdada sõjaväelist distsipliini. Pühalikult hoida Leningradi rinde lahingutraditsioone ja olla kõrgema ülemjuhataja nõudmisel igal ajal valmis mis tahes suunas otsustavateks lahinguteks, et purustada vaenlane lõplikult tema enda territooriumil.»[31] Järelikult oli vaja valmistuda uuteks lahinguteks.

7. Eesti laskurdiviis oli Saaremaalt lahkunud juba oktoobrikuu teisel poolel. Rohkem kui kuu aega olid diviisi väeosad tegelnud peamiselt laadimistöödega Kuivastu, Virtsu ja Rohuküla sadamas. Nüüd alustasid ka nemad liikumist ja koondusid Tallinna piirkonda.

Diviisid ei jõudnud neile määratud koondumiskohtades veel oma elamist-olemist õieti sissegi seada, kui tuli uuesti teele asuda. 8.—18. detsembrini võeti naaberväekoondiselt üle Soome lahe ranniku kaitse: 7. Eesti laskurdiviis Jägala jõe suudmest Rannamõisani ning 249. Eesti laskurdiviis Rannamõisast kuni Haapsaluni. Järgnevatel päevadel viidi nendes kaitselõikudes lõpule kümnete roodu kaitserajoonide ja suurtükipositsioonide väljaehitamine.

Rööbiti rannavalve ja kindlustustöödega alustati taas lahingulist väljaõpet. Seda dikteeris eelkõige vajadus taastada väeosade lahinguvõime. Eesti NSV vabastamislahingutes olid korpuse read märgatavalt hõrenenud. Pealegi oli viimastel kuudel Nõukogude Eesti rahvamajanduse kiirema

[30] A. Feldman. Koduteel. Tallinn 1964, lk. 267—268.
[31] Nõukogude armee eesti rahvuskorpus Suures Isamaasõjas 1941—1945. Tallinn 1949, lk. 264.

taastamise huvides korpusest partei-, komsomoli-, nõukogude, ametiühingu- ja majandustööle suunatud ligemale 2000 sõdurit, seersanti ja ohvitseri.[32] Komandörideks edutati lahingutest läbikäinud noort kaadrit, reakoosseis täienes mobilisatsiooni korras teenistusse kutsututega. Viimastel aga kas puudus sõjaline ettevalmistus või ei vastanud see Punaarmees esitatavatele nõuetele.

Eesti NSV territooriumi järkjärgulise vabastamise käigus viisid maakondade ja linnade sõjakomissariaadid läbi sõjaväekohustuslaste mobiliseerimise. Eelnevale selgitustööle tõmmati kaasa partei-, komsomoli-, nõukogude ja ametiühingute aktiiv, kes elanikkonnale ja kutsealustele selgitas rahvusvahelist olukorda, sõjategevuse käiku Nõukogude-Saksa rindel, Nõukogude seadusi, Võrus toimunud Eesti NSV Ülemnõukogu istungjärgu otsuseid ning sõjaväelaste perekondadele antava abi ja soodustuste iseloomu.

Hoolimata vaenulike elementide õelast laimupropagandast, mille eesmärgiks oli mobilisatsiooni nurjaajamine, kulges see edukalt. Lisaks seni eksisteerinud 63. (1.) Eesti tagavarapolgule formeeriti veel 220. Eesti tagavarapolk. Relvastatud võitluseks vaenlasega hakkasid valmistuma tuhanded seni okupeeritud territooriumil elanud vabariigi kodanikud. Nende hulgas oli palju fašistlikku armeesse mobiliseerimisest kõrvalehoidunuid ja ka sealt deserteerinuid.

Olgugi et tegevus õppeväljadel, laskeväljadel ja kaitsepositsioonide kindlustamisel nõudis kogu isikulise koosseisu pingutusi, lubas korpuse juhatus lahingutest läbikäinud võitlejail külastada koduseid. Samal ajal saabus väeosade majutamispaikadesse hulgaliselt külalisi — otsima ja kohtama korpuse ridades teenivaid omakseid ja tuttavaid. Rahva esindajatena tuli sõjamehi tervitama ning kingitusi tooma kümneid delegatsioone maalt ja linnadest. Mitmed korpuse väeosad astusid šeflusvahekorda koolide ja ettevõtetega oma majutuspaikade ümbruses.

Neil kohtumistel jutustasid sõjamehed Punaarmee võidurikkaist lahinguist, oma elust ja tõekspidamistest ning selgitasid küsimusi, mis tollal rahvast kõige rohkem huvitasid. Üks põhilisemaid nende hulgas oli maa küsimus. Külalised omakorda rääkisid elust-olust okupatsioonitingimustes, saksa

[32] A. Pusta, P. Izmestjev. Lahingutes Nõukogude kodumaa eest, lk. 114.

fašistide ja nende käsilaste — eesti kodanlike natsionalistide kuritegudest sõjavangide ja töörahva kallal.

Kõigi nende vastastikuste külastamiste ja ühiste ürituste tulemusena tihenesid sidemed korpuse ja rahva vahel. Inimesed tagalas tõotasid töötada veelgi suurema innuga, abistada igati Punaarmeed ja tema koosseisu kuuluvaid eesti rahvuslikke väeosi lõpliku võidu saavutamisel vaenlase üle. Korpuse sõjamehed ammutasid neist kohtumistest uut jõudu otsustavateks lahinguteks ettevalmistumisel, konsolideerus tahe tasuda fašistlikele okupantidele kõige kurja eest.

Täie hooga algas õppetöö 1945. aasta esimestel päevadel, mil kindlustustööde esimene järk oli lõpule viidud. Noored sõjamehed jaotati roodudesse ja patareidesse koos lahingutes kogenud ja karastatud veteranidega. Seega ei piirdunud noorte õpetamine selleks ettenähtud õppetundidega, vaid toimus igal sammul ühises töös ja tegevuses. See õppemeetod, mida edukalt kasutati juba korpuse loomispäevil, kui väeosade formeerimiseks saabunud meeste kontingent oli sõjalise ettevalmistuse poolest samuti ebaühtlane, andis ka nüüd soovitud tulemusi. Õpetati siin ju veenvate elukogemuste alusel.

Häid praktilisi kogemusi omandati ka rannakaitse kindlustuste teise järgu väljaehitamisel 21.—31. jaanuarini. Raskete talvetingimustes kaevati 12 088 m tranšeesid ja ühenduskäike, sisustati 1505 laskuri- ja 727 kuulipildujapesa, ehitati 839 blindaaži ning 24 suurtüki- ja miinipildujapositsiooni. Ühtlasi viidi lõpule 17 418 m ulatuses pooleliolevate tranšeede ja ühenduskäikude kaevamine ning 15 suurtükiväepositsiooni ehitamine.[33]

1. veebruarist algasid taas plaanipärased õppused, kuid juba kolme päeva pärast saabus käsk valmistuda Leningradi rinde koosseisust lahkumiseks. Ajavahemikul 12.—14. veebruarini anti kaitserajoonid üle 6. laskurkorpuse väeosadele. Korpuse ridu täiendati veelkordselt tagavarapolkude võitlejatega, likvideeriti korpuse tagavarapataljon ja paranejate rood.[34]

11. veebruaril hakkasid esimesed 8. Eesti laskurkorpuse ešelonid väljuma Tallinnast läbi Valga Riia suunas. Jaamad, kust nad väljusid või läbi sõitsid, olid tulvil rahvast. Lahkuvatele rongidele lehvitati kaua järele. «Tulge varsti tagasi võitjatena!» kõlasid hüüded.

[33] KMA, f. 509, nim. 127094, s.-ü. 6, l. 1—7.
[34] KMA, f. 509, nim. 127094, s.-ü. 7, l. 1—3.

Teel rindele saabus järjest teateid Nõukogude armee uute võitude kohta Ungaris, Tšehhoslovakkias, Ida-Preisimaal ning Visla ja Oderi vahelisel alal. See kinnitas veendumust, et sõda ei kesta enam kaua ning tõstis võitlejate meeleolu. 22. veebruariks dislotseerus korpus täielikult Leedu NSV-sse Židikiai, Ukriniai ja Dapšiai piirkonda ning arvati 2. Balti rinde koosseisu.[35]

Korpuse 2. Balti rindele saabumise ajal toimusid seal mitmed pealetungioperatsioonid. Põhjast ja loodest kostev pidev suurtükimürin ja sinna suunduvate pommilennukite reidid rääkisid vaevarikastest heitlustest. 24. veebruaril kehtestati ka 8. Eesti laskurkorpuses täielik lahinguvalmidus. Iga hetk võis saabuda korraldus astuda välja edu arendamiseks Liepāja suunal. 27. ja 28. veebruaril tehti selles suunas ka teede luuret. Kuid Liepāja suunal pealetungivad väed ei suutnud oma taktikalist edu operatiivseks arendada ja Eesti korpuse lahingusse astumise aeg nihkus edasi.

Olukorraga rindel ja pealetungi organiseerimise iseärasustega Kuramaa künklikul maastikul tutvustati korpuse juhtkonda ja väekoondiste staape kohe rinde reservi saabumisel. Seda tehti rinde juhataja marssal L. A. Govorovi isiklikul juhtimisel, kes hästi tundis metsasel ja soisel maastikul võitlevate allüksuste taktikat ja oli omandanud rikkalikke kogemusi vaenlase pikaajalise kaitse läbimurdmiseks. Kaartidel ja «liivakastides» lahendati eelseisvate operatsioonide mitmesuguseid variante ja arutati läbi võimalikud kriisimomendid nende täitmise käigus. Erilist tähelepanu pöörati väeliikide koostööle ja «soomusvööndi» läbimurdmiseks moodustatavate ründegruppide tegevusele.

Samas algas ka väeosade ja allüksuste sihikindel ettevalmistamine eelseisvateks lahinguteks. Õppetegevus kandus rindelähedastele õppeväljadele. Kuna Kuramaa metsastes tingimustes kujunesid tankide ja suurtükiväega hästi kindlustatud laskurpataljonid (harvem polgud) iseseisvateks lahinguüksusteks, siis tehti ka korpuse väeosades peamiselt «salgaõppusi», kus pealetungivate allüksuste koosseisus olid umbes samasugused ründegrupid, mida kasutati lahingutes Velikije Luki all.[36]

Korpuse Židikiai piirkonda saabumisel toimusid väekoondistes mitmed pidulikud sündmused, mis andsid rikkalikku materjali aktiivseks poliitiliseks selgitustööks kõikides väe-

[35] KMA, f. 509, nim. 127094, s.-ü. 7, l. 3.
[36] Vt. Lembit Pärn. Sõjakeerises, lk. 170.

osades. 21. veebruaril seisis päikesest kiiskaval lumel 7. Eesti Tallinna laskurdiviisi rivi. Orkestrihelide saatel toodi valvelseisangusse tardunud sõjameeste kolonnide ette võitude oreooliga kaetud lahingulipp. Korpusekomandör kindralleitnant L. Pärn kinnitas sellele Punalipu ordeni — NSV Liidu valitsuse autasu sangarliku võitluse eest Eesti NSV saarte vabastamisel.[37]

Samal päeval ja niisama pidulikus õhkkonnas kinnitati valitsuse autasud ka 249. Eesti laskurdiviisi ja tema koosseisu kuuluvate autasustatud väeosade lahingulippudele. «Aasta tagasi anti teie väeosadele lahingulipud,» ütles sel puhul korpusekomandör, «nüüd said väeosad ja väekoondis juba ordeneid. Aitame oma naabreid, lööme fašistid puruks, et alata paremat ja õnnelikku elu. Te kuulete lahingute müra, kuhu ka meil tuleb minna...»[38]

Pidulikult tähistati Nõukogude armee 27. aastapäeva. Kõrgema Ülemjuhatuse käskkiri andis ülevaate Punaarmee võitudest Nõukogude-Saksa rindel. Partei kutsus sõjamehi ja kogu nõukogude rahvast asjalikult ja kaine pilguga vaatama tulevikku. Võit oli lähedal, kuid mitte veel käes. Et vaenlast lõplikult lüüa, oli tarvis kogu rahva ja armee ühiseid jõupingutusi.

27. veebruar kujunes suurpäevaks 300. laskurpolgule. Sel päeval saabusid polku korpuse kõigi väeosade ja allüksuste esindajad, et austada oma juuresolekuga pidulikku sündmust Nõukogude Liidu kangelase kaardiväe vanemseersandi Heinrich Hindreuse elus. Korpusekomandöri asetäitja poliitalal polkovnik August Pusta andis talle kätte kodumaa kõrgeima autasu — Lenini ordeni ühes Kuldtähe medaliga. Alampolkovnik Arnold Raud, kes tervitas kangelast väekoondise juhtkonna nimel, märkis: «Võime uhked olla, et meie ridades on üles kasvanud selline kangelane nagu seltsimees Hindreus. Tema eeskuju tiivustagu meid eelseisvais lahinguis võitlema sama kangelaslikult ja ennastsalgavalt... Kerkigu tema kõrvale veel mitmeid selliseid mehiseid võitlejaid!»[39]

Mõned päevad hiljem seisis ühises rivis 354. laskurpolgu 1. pataljon. Pataljonikomandör luges ette väekoondise komandöri käskkirja punaväelase Ülo Luide jefreitoriks ülendamise kohta ja andis talle kätte punaste paeltega

[37] KMA, f. 509, nim. 127094, s.-ü. 7, l. 7.
[38] «Tasuja» nr. 41, 22. veebruaril 1945.
[39] «Punaväelane» nr. 27, 28. veebruaril 1945.

pagunid. See auaste omistati talle õppeperioodil ülesnäidatud usinuse ja agaruse eest. Vastne jefreitor oli üks nendest noortest võitlejatest, kes astusid Punaarmee ridadesse pärast Nõukogude Eesti vabastamist hitlerlikest okupantidest. Leitnant Arved Tamme allüksusse tuli ta aastavahetusel. Noore energilise poisina määrati ta luurerühma, kus ta suure huviga hakkas omandama luurajale vajalikke teadmisi. Vanade lahingumeeste kogemused võttis ta hoolega omaks ja varsti tundis noor võitleja end täiesti kodus nii õppe- kui ka laskeväljal, kus ta oma vintpüssist kõik kuulid kindlalt märki saatis.[40]

Taolisi võitlejaid nii vanade rindemeeste kui ka saabunud täienduse hulgas oli palju. Nende tublidus leidis äramärkimist kaasvõitlejate rivi ees, lahingu- ja seinalehtedes ning rindelehtede veergudel. Nende eeskuju propageerimisele rajasid oma selgitustöö lahinguvalmiduse tõstmisel ka poliittöötajad ning allüksuste partei- ja komsomoliorganisatsioonid.

Sõjameeste võitlusvaimu aitas tõsta ka see tähelepanu ja hool, millega nende ellu ja tegevusse suhtusid Nõukogude Eesti töötajad. Vabariigist saabus pidevalt innustavaid läkitusi nii üksikutele võitlejatele kui ka väeosadele ja väekoondistele. Saabunud tervituste iseloomuliku näitena võiks tuua Ants Lauteri kirja, mille ta «Estonia» teatri kollektiivi nimel saatis 249. laskurdiviisile.

«Teie väekoondise sangarlik võidutee Velikije Lukist Sõrve sääreni kiirgab mitte ainult meile täna, vaid ka tulevastele põlvedele kui kangelastegude ja mehise meele tulejoonis ning täidab piiritu uhkuse ja vaimustustundega iga tõelise eesti patrioodi rinda.

Meie ei unusta teid, kallid seltsimehed, kes tõite meie maale ja rahvale taas vabaduse, tõstsite ausse eesti rahvusliku kultuuri ja avasite ta arenemisele helged perspektiivid Nõukogude Eestis.»[41]

Suurt rõõmu valmistasid võitlejatele tagalast saadetud kingitused. Hoolikalt tehtud pakikestes oli kindaid, sokke, väljaõmmeldud taskurätte ja palju muud head ja huvitavat. Nendes leidus kirju, milledes tervitati rindevõitlejaid Punaarmee aastapäeva puhul ning sooviti edu tulevastes lahingutes. Tallinna kooliõpilane Lilli Niitmaa kirjutas kirjas,

[40] «Punaväelane» nr. 39, 15. märtsil 1945.
[41] Nõukogude armee eesti rahvuskorpus Suures Isamaasõjas 1941—1945, lk. 268.

mis koos pakiga anti üle võitlejale Edgar Postile: «Saadan Teile, vapper võitleja, oma palava õpilasliku tervituse ja soovin parimat edu eelseisvais võitlusis. Ühtlasi loodan, et Teie peagi — siis kui saavutate lõpliku võidu vaenlase üle — pöördute võitjana jälle oma kallile sünnimaale tagasi. Samuti soovin, et mu väike pakike tekitaks Teile väikestki rõõmusädet, sest soovin kõigiti olla kasuks teile, kes võitlete ennastsalgavalt meie õnneliku tuleviku eest.»[42]

8. Eesti laskurkorpus saabus 2. Balti rinde koosseisu täielikult komplekteerituna. Sellele vaatamata oli küllalt põhjust muretsemiseks. Eesti rahvuslike väeosade ohvitseride koosseis oli septembrikuust kahanenud umbes 300 inimese võrra. Suur osa roodu- ja rühmakomandöre määrati kohtadele alles detsembris ja neil oli võrdlemisi vähe kogemusi oma allüksuste juhtimiseks. Veel vahetult enne lahingutesse astumist eksamineeriti ohvitseride ametikohtadele määratud seersante ja esitati neid nooremleitnandi auastme saamiseks. 249. Eesti laskurdiviisis oli kuni 60% reakoosseisust 1944. aasta detsembris ja 1945. aasta jaanuaris saadud täienduse hulgast. Suurem osa neist oli mobiliseeritud vabastatud Eesti NSV territooriumilt ning mitteküllaldase sõjalise ettevalmistusega. 40% jaokomandöridest olid reamehed, kes nendele kohtadele olid edutatud vabastuslahingute käigus või vahetult pärast seda. Mõnevõrra parem oli olukord 7. Eesti laskurdiviisis, kuid ega sealgi saadud kogenud kaadri ja vilunud sõjameeste küllusega enam kiidelda.[43]

Seoses Eesti NSV vabastamislahingutega ja rahvamajanduse jaoks kaadri eraldamisega olid toimunud märgatavad muudatused ka korpuse partei- ja komsomoliorganisatsioonides. Kui 1944. aasta septembri alguses kuulus korpuse parteiorganisatsioonidesse 6544 kommunisti ja tublisti üle 5000 kommunistliku noore (ligemale 45% isikulisest koosseisust), siis 31. jaanuaril 1945 kuulus korpuse ridadesse 5254 kommunisti (2818 liiget ja 2436 liikmekandidaati) ning 2535 kommunistlikku noort, mis moodustas veidi vähem kui ühe kolmandiku isikulisest koosseisust. Seega ei jõudnud korpuse partei- ja komsomoliorganisatsiooni edasine kasv pärast Eesti NSV vabastamislahinguid veel järele eesti rahvusväeosade isikulise koosseisu arvulisele taastumisele.[44]

24. veebruarist kuni 7. märtsini tegeles korpus lahingulise

[42] «Tasuja» nr. 43, 25. veebruaril 1945.
[43] KMA, f. 397, nim. 9247, s.-ü. 601, l. 12—13; f. 509, nim. 127094, s.-ü. 8, l. 1, 7.
[44] P. Larin. Eesti laskurkorpus Suures Isamaasõjas, lk. 227.

väljaõppega. Metsasel ja soisel maastikul treeniti eri väeliikide koostööd vaenlase kaitse läbimurdmisel ning valmistati allüksusi ette ründegruppide koosseisus tegutsemiseks. Selleks et anda võitlejatele vajalikke oskusi, neid küllaldasel määral ette valmistada eelseisvateks lahinguteks ja tõsta nende teadlikkust, tuli teha palju ja pingerikast tööd.

Sellele eesmärgile oli allutatud ka korpuses tehtav parteipoliitiline töö. Parteiorganisatsioonide koosolekutel arutati eelkõige kommunistide ülesandeid eelseisvates lahingutes. Roodude ja parteide parteiorganisaatorite seminaridel võeti vaatluse alla kommunistide eesrindlik osa lahingus ja arutati lahinguaegse parteitöö pidevuse tagamise võimalusi. Seminaridel arutati ka üksikute parteiorganisatsioonide tööd. Neist üheks paremaks peeti 921. laskurpolgu 1. pataljoni parteiorganisatsiooni, mille partorgiks oli vanemleitnant Vello Ranne. Seal olid rakendatud parteitööle kõik büroo liikmed, kogu parteiaktiiv. V. Ranne instrueeris süstemaatiliselt roodude partorge, kontrollis, õpetas ja abistas neid. Nii parteiorganisatsioon kui ka selle allorganisatsioonid juhtisid hästi komsomoliorganisatsioone.[45]

Taolise aktiivse ja sihikindla töö tulemused ilmnesid nii õppeväljadel kui ka rännakul. Kommunistide ja kommunistlike noorte kaasabil tehti kõik selleks, et «uustulnukad» võimalikult kiiresti õpiksid oskuslikult käsitsema oma relvi. Lahingurännakule asudes olid allüksused liitunud juba ühiseks ja üksteist mõistvaks tervikuks.

7. märtsil saabus käsk uude rajooni paiknemiseks. Tee viis 60—80 km ida poole, 2. Balti rinde kesklõiku, kus 22. armee pealetung arenes võrdlemisi edukalt. Rännak toimus ainult öösiti. Päeval puhati teeäärsetes metsades. Hooti sadas vihma ja lumelörtsi, mis võitlejate riided ja jalatsid läbimärjaks tegi. Vaatamata sellele sammusid sõjamehed tarmukalt edasi. 10. märtsi hommikuks koondus korpus Auce lähistele: 7. laskurdiviis Gubeņi—Tauvēni, 249. laskurdiviis ja korpuse eriväeosad Dēgase—Puijase—Sirmele rajooni. Kuna vaenlane oli alles hiljuti siit minema kihutatud, alustasid sapöörid kohe ümbruskonna demineerimist.

Vahetult enne lahinguid võttis laialdase ulatuse tasumisarvete allakirjutamine võitluseks fašistlike anastajate vastu. Nendes öeldi: «Ma ţasun halastamatult kätte saksa röövvallutajatele, kes aastasadade kestel on orjastanud minu

[45] KMA, f. 397, nim. 9263, s.-ü. 219, l. 220; A. Pusta, P. Izmestjev. Lahingutes Nõukogude kodumaa eest, lk. 115.

esivanemaid ja toonud neile suurimat vaeva ja viletsust, kellede pärast minu esiisad ja -emad valasid mure-, higi- ja verepisaraid ... kes alatute maadeahnitsejatena ja rahvaste vabaduse röövijatena alustasid laastavat sõda ning tõid igale inimesele suurimaid hädasid ja kannatusi, kes purustasid meie jõuka ja kauni elu ... kes jõhkrate metsalistena rakendasid oma «kultuuri» saavutused inimsoo hävitamiseks Klooga tuleriitadel, Majdaneki ahjudes, Katõni metsades ja tuhandeis muudes kohtades meie suurel kodumaal ning teiste riikide pinnal.»[46]

Rohkem kui kolm ja pool aastat kestnud sõda oli igat võitlejat ja komandöri kuidagi puudutanud. Kõigil neil oli oma isiklik tasumisarve, mida eelseisvates lahingutes püüti täita.

779. suurtükiväepolgu nooremseersant Martin Polikarpus kirjutas: «Ma tasun oma venna vere eest, kelle fašistid metsikult mõrvasid 1941. aasta suvel Mõisakülas selle eest, et ta armastas oma rahva vabadust, pooldas nõukogude korda. Ma tasun ka oma isa häbistamise eest, kelle fašistid 1941. aastal sidusid autole, riputasid talle kaela plakatid ja vedasid teda pilkealusena mööda küla ringi selle eest, et ta oli tööline ja üles kasvatanud pojad, kes võitlesid töörahva huvide eest.»[47]

921. laskurpolgu võitleja Jüri Suurhans kirjutas, et ta tasub kätte selle eest, et «nad hävitasid ja purustasid minu kodu vaiksel Sõrve poolsaarel, küüditasid kodudest välja ja viisid Saksamaale mu vanemad, sugulased ja tuttavad ning tapsid venna».[48] Elias Vinnikul 925. laskurpolgust oli tasuda oma isa eest, kes sai surma saksa vangilaagrist põgenemisel, ja venna eest, kes langes võitluses fašistide vastu Velikije Lukis,[49] Arnold Viiral 921. laskurpolgust aga venna eest, kes oli küüditatud Saksamaale tööorjusse.[50]

Ühel lahingueelsel miitingul rääkis seersant Johannes Koorits: «Oma viha saksa vallutajate vastu on mul sõnades raske edasi anda. Seda ma näitan teile, seltsimehed, lahingus. Seal hakkan ma halastamatult hävitama fašiste ja maksan neile kätte oma isa surma, samuti ka langenud ja oma verd valanud võitluskaaslaste eest.»[51]

[46] EKPA, f. 79, nim. 1, s.-ü. 284, l. 1.
[47] Sealsamas, l. 10.
[48] EKPA, f. 79, nim. 1, s.-ü. 213, l. 5.
[49] EKPA, f. 79, nim. 1, s.-ü. 249, l. 22.
[50] EKPA, f. 79, nim. 1, s.-ü. 213, l. 145.
[51] KMA, f. 397, nim. 9263, s.-ü. 219, l. 230.

2. Balti rinde märtsikuu peamised operatsioonid arenesid Salduse suunal. 4. märtsil läksid kagu pool Saldust pealetungile 22. armee vasaku tiiva väekoondised. Ootamatu löögiga murti vaenlase kaitsest läbi ja hakati Brocēni suunas edasi liikuma. Varakult saabunud kevadised sulad tingisid aga suurtükiväe mahajäämise laskurväeosadest ja nädala pärast edasiliikumine pidurdus. Et 22. armee poolt saavutatud edu täielikult ära kasutada, otsustas rinde juhataja jõud ümber grupeerida ja pealetungi Salduse suunas jätkata.

12. märtsil andis 42. armee oma kaitselõigu Zvārdest kuni Venta jõeni seal paiknevate 100. ja 83. laskurkorpusega üle 10. kaardiväearmeele ja võttis 13. märtsil 22. armeelt vastu rindelõigu Lielblīdienest kuni Zvārdeni koos seal paiknevate ja seni pealetungi arendanud kindralleitnant D. K. Brantkalnsi 130. Läti, kindralmajor Jermakovi 23. kaardiväe ja kindralmajor N. M. Martõntšuki 122. laskurkorpusega. Samal päeval arvati armee koosseisu ka Auce piirkonda koondatud 8. Eesti laskurkorpus.

Vastavalt 2. Balti rinde 15. märtsi direktiivile valmistusid rinde keskosa väed vaenlase grupeeringu purustamiseks ida pool Venta jõge. Selleks pidid 42. armee Blīdene jaama ja 10. kaardiväe armee Janaiši piirkonnast andma kontsentrilised löögid Gaiki suunas ja ühinema põhja pool Saldust.

Seejuures oli 42. armee ülesandeks läbi murda vaenlase tagavarapositsioonidest Pils-Blīdiene ja Brocēni jaama vahel, laiendada olemasolevat läbimurret idasse kuni Lapsase ja Melgrāvjini ning anda kolme laskurkorpuse jõududega löök Gaiki suunas. Lähima ülesandena tuli kindlustada 3. mehhaniseeritud kaardiväekorpuse lahingusse toomine samas suunas ning viia koos 10. kaardiväearmeega lõpule vaenlase Salduse grupeeringu ümberpiiramine.[52]

16. märtsil püstitas 42. armee (juhataja kindralleitnant V. P. Sviridov, sõjanõukogu liige kindralmajor A. J. Hmel, staabiülem kindralmajor V. A. Krõlov) oma väekoondistele ülesanded:

130. Läti laskurkorpus pidi armee paremal tiival ründama Blīdiene—Pils-Blīdiene maantee joonel kaitsel olevat vaenlast kirde suunas, jõudma välja Jelgava—Liepāja raudteele Kukšas—Blīdene jaama vahelises lõigus ja jätkama pealetungi Remte—Zamte (põhja) suunas.

8. Eesti laskurkorpusel koostöös 130. Läti laskurkorpuse

[52] KMA, f. 397, nim. 9247, s.-ü. 583, l. 2, 10—12.

ja 3. mehhaniseeritud kaardiväekorpusega tuli läbi murda vaenlase kaitse Blīdene jaama ja Jērēni vahelises lõigus, jõuda välja Remte ja Ildzese järve joonele ning jätkata pealetungi Gaiki—Vecsatiki suunas. Olla valmis vaenlase vasturünnakute tagasilöömiseks Salduse suunast.

122. laskurkorpus pidi 56. laskurdiviisi jõududega kaitsma armee vasakut tiiba, 85. laskurdiviis vastavalt 8. Eesti laskurkorpuse edasiliikumisele arendama pealetungi Meiri suunas ülesandega kindlustada tema vasakut tiiba, välja jõudma Ildzese järve — Brocēni jaama joonele ja puhastama vaenlasest Ciecere järve idakalda.

Armee teise ešeloni moodustasid 3. mehhaniseeritud kaardiväekorpus ja 23. kaardiväe laskurkorpus, kes olid valmis edu arendama nii Gaiki kui ka Zamte suunas.[53]

Esimese lahingukäsu 42. armee juhatuselt sai 8. Eesti laskurkorpus 14. märtsil. Sellega anti korpusele esialgu osaline ülesanne — ühe polgu jõududega välja vahetada 130. Läti laskurkorpuse allüksused Kleinas—Baltjärve joonelt ja alustada pealetungi Kaulicase mõisa suunas. Selle käsu täitmiseks paigutati 354. laskurpolgu 2. pataljon kapten Elmar Järve juhtimisel ööl vastu 15. märtsi autodele ja viidi Baltjärve piirkonda. Hommikuks olid seal paiknenud 125. laskurpolgu väeosad välja vahetatud. Päeva jooksul koondus Smuģi ja Lieluži piirkonda kogu 354. laskurpolk ja hakkas polkovnik Vassili Võrgu juhtimisel valmistuma ülesande täitmiseks.

Täieliku lahingukäsu saamisel lahkusid ka teised 8. Eesti laskurkorpuse väeosad 16. märtsil Auce lähistelt, sooritasid 20—25-kilomeetrilise rännaku ja koondusid: 7. Eesti laskurdiviis: Mazpūcēni, Kivenieki ning 249. Eesti laskurdiviis Purvakrogs, Namiķi, Buki piirkonda. Kogu rännaku ajal valitses sulailm, sadas tihedat lumelörtsi. Teed olid kaetud paksu porikorra ja sügavate veeloikudega. Läbimärgades riietes ja jalatsites oli raske liikuda, kuid võitlejate meeleolu püsis reipana. Öö jooksul õpiti tundma pealetungi lähtealuseid ja kella 7-ks hommikul vahetati välja Baltjärvest lääne pool kaitsel olnud 122. laskurkorpuse väeosad.

Vaatamata kahediviisilisele koosseisule oli 8. Eesti laskurkorpus 42. armee arvult täielikum ja löögijõulisem väekoondis. 17. märtsiks oli 7. Eesti laskurdiviisis rivis 9051 ja 249. laskurdiviisis 8996 meest. Kummalgi diviisil oli 27 laskurroodu, igaühes ligi 130 meest. Samal ajal oli pal-

[53] KMA, f. 397, nim. 9247, s.-ü. 583, l. 12.

judest lahingutest läbikäinud vasakpoolse naabri, 122. laskurkorpuse 56. laskurdiviisis rivis 2556 ja 85. laskurdiviisis vaid 2397 meest. Kummagi diviisi laskurid olid koondatud viide laskurroodu, igaühes 47—53 meest. 130. Läti laskurkorpus ja 23. kaardiväekorpus olid küll kolmediviisilised, kuid nende isikuline koosseis kõikus 3095 (322. laskurdiviisis) ja 3930 (43. Läti kaardiväe laskurdiviisis) mehe vahel. Laskurroodude arv neis diviisides ulatus 10—18-ni, igaühes 33—51 meest.[54]

Vaenlase kaitse armee ja ühtlasi ka korpuse pealetungilõigus kujutas endast osa tema poolt loodud Tukums—Salduse kaitseliini «Frauenburgstellung» tagavarapositsioonidest (eesmised positsioonid olid märtsi esimesel poolel 22. armee pealetungi käigus läbi murtud), mis kulgesid ümbruskonda valitsevatel kõrgendikel piki Brocēni—Remte teed. Luure andmetel olid tema kaitse eelserva kaevikutes korpuse võitlejatele juba Saaremaa vabastamislahingute päevilt tuttavad 218. jalaväediviisi allüksused.

Pealetungi lähtealus erines vaenlase poolt kaitstavatest positsioonidest selle poolest, et ta asus madalamal, soode ja metsade keskel. Armee pealetungilõik oli väga vaene rindele suunduvate teede poolest. Neid oli kummalgi tiival vaid üks. Keskel, 8 km laiusel alal ei olnud peale metsaradade ühtegi teed. Seega oli ette näha, et rindele kulgevate teede puudumine armee pealetungi kesklõigus ning kevadised sulad ja pori ahendavad tõsiselt tankide, liikursuurtükkide ja suurtükiväe manööverdamisvõimalusi ning takistavad autotranspordi tööd vägede varustamisel.[55]

Armee juhatuselt saadud lahinguülesande täitmiseks andis 8. Eesti laskurkorpuse komandör 16. märtsi õhtul diviisidele lahingukäsu. Kindralmajor Karl Allikase 7. Eesti laskurdiviisi ülesandeks jäi korpuse pealöögi suunas 354. laskurpolguga esimeses ešelonis peale tungides läbi murda vaenlase kaitse Kleinase—Baltjärve joonel, hõivata Kaulicase mõis ja jätkata pealetungi Skajauni suunas. 249. Eesti laskurdiviisile kindralmajor Johan Lombaku juhtimisel tehti ülesandeks 925. ja 921. laskurpolguga läbi murda vaenlase kaitsest lääne pool Baltjärve ning arendada pealetungi Vikstrauti, Muižuciemsi suunas. Korpus alustas läbimurret ainult 2,5 km laiusel rindelõigul ja maastikulistest

[54] KMA, f. 397, nim. 9247, s.-ü. 583, l. 65.
[55] Sealsamas, l. 2—3.

tingimustest olenevalt tuli esijärgu polkudel peale tungida kolmes ešelonis, s. t. pataljonid liikusid üksteise järel.

Korpuse tulejõu tugevdamiseks anti talle juurde kuus suurtükiväepolku ja kaks suurtükiväebrigaadi. Lisaks sellele oli ettevalmistava suurtükitule ajal korpuse käsutuses ka vasakpoolse naabri, 85. laskurdiviisi suurtükivägi.[56]

Suurtükiväe tihedusest läbimurdelõigus annab ettekujutuse alljärgnev tabel.[57]

	130. Läti laskurkorpus	8. Eesti laskurkorpus	42. armee
Läbimurdelõigu laius	4 km	2,5 km	6,5 km
Suurtükkide ja miinipildujate üldarv	593	528	1121
Ühele läbimurdekilomeetrile suurtükke ja miinipildujaid	148	211	173
Neist 120-mm ja suuremaid	79	83	162
Otsesihtimise suurtükke	95	146	241
Ühele läbimurdekilomeetrile	24	58	37

Lisaks suurtükiväele valmistusid korpuse väeosi tule ja roomikutega toetama kaks tankibrigaadi. Nende baasil moodustati mõlemas diviisis «soomusvööndi» vastu võitlemiseks tugevad tankide ja suurtükkide ründegrupid. Kahjuks kujunes tegelik olukord selliseks, et maastikulistest iseärasustest tingituna neid organiseeritud kujul kasutada ei saadud.

Võimaluste piirides loodi enne pealetungile asumist tihedamaid sõprussidemeid eri väeliikide väeosade ja allüksuste vahel. Nii saatsid kapten Albert Illo suurtükiväelased major Eduard Kevvai võitlejatele, kellega neil olid juba eelmistest lahingutest tihedad sõprussidemed, tervituse, milles lubasid neid toetada täpse ja tõhusa tulega. Tervitusele kirjutasid alla Harri Raag, Elmar Vent ja Guido Taft. Major E. Kevvai võitlejatelt saabus vastus, millele olid alla kirjutanud Edmund Näär, Lembit Kaik ja Edgar Spriit. Laskurid vastasid, et nad on alati hinnanud suvoorovlaste taba-

[56] KMA, f. 1058, nim. 1, s.-ü. 70, l. 4; F. Paulman. Tuli ja manööver, lk. 290.

[57] KMA, f. 397, nim. 9247, s.-ü. 583, l. 66.

vat tuld ning tõotavad mehiselt murda teed vaenlase kaitsesse.[58]

17. märtsi hommikuks määratud pealetungi algus lükkus vaatlust takistava sompus ja uduse ilma tõttu edasi. Alles keskpäevaks hakkas ilm selginema. Kell 13.00 algas ettevalmistav suurtükituli ja pool tundi hiljem tõusid laskurallüksused rünnakule.

Juba esimestest sammudest ilmnesid seekordse pealetungi raskused täies ulatuses. Enne kui jõuti vaenlase peamiste kaitsepositsioonideni Jelgava—Salduse raudtee joonel ja sellest põhja pool, tuli väeosadel liikuda rohkem kui paar kilomeetrit läbi tiheda metsa ja võsa, mille vaenlane oli muutnud oma kaitse eelväljaks. 249. laskurdiviisi pealetungiribas vaheldusid metsased ja võsaga kaetud alad lageda turbasooga, kus oli arvukaid vett tulvil auke ja kraave.

Tihe metsapadrik takistas vaatlust ning tulirelvade kasutamist, raskendas suuna hoidmist ja lahingukordade säilitamist, sidepidamist ja lahingu juhtimist. Teed, peale mõne vähetarvitatud jalgraja, puudusid selles rägastikus täiesti. Kevadised sulaveed olid täitnud kraavid ja kõik vähegi madalamad kohad.

Vaenlane kasutas oskuslikult meie raskusi. Metsasihtidel ja lagendike servadel, puude ja põõsaste ning raidtõkete taga oli ta organiseerinud vastupanu väiksemate või suuremate jalaväegruppidega. Need olid enamasti hästi moondatud ja varustatud mitmesuguste relvadega, sealhulgas otsesihtimise suurtükkide ja miinipildujatega. Vaenlase suurtükivägi ja miinipildujad hoidsid tähtsamaid metsaradasid ja suundi metoodilise tule all. Peale selle tuli elavjõu ja relvadega manööverdav vaenlane tihti vasturünnakule, eriti 249. laskurdiviisi lõigus.

Ettevalmistava suurtükitule ajal laskis suurtükivägi välja üle 50 000 mürsu ja miini. Arvati, et see kindlustab edu, kuid piiratud vaatlusvõimalused ning vaenlase kaitse- ja tulesüsteemi kohta täpsete andmete puudumine tingisid tule planeerimise lihtsalt pindalade kaupa. See nõrgendas suurtükitule tõhusust ja esimene tulelöök läkski suures ulatuses tühja.

Kõigi nende asjaolude tõttu korpuse väeosade pealetung ei arenenud kaugeltki ettekavatsetult. Kuid hitlerlased ei

[58] «Punaväelane» nr. 42, 19. märtsil 1945.

suutnud seda ka täielikult peatada. Samm-sammult likvideeriti nende julgestusosad ja löödi tagasi vasturünnakud.

354. laskurpolgu rünnak kulges algul edukalt, kuid 500—600 meetri sügavusse vaenlase asetusse jõudmisel elustusid fašistide tulepunktid. Märgatavaid kaotusi tuli metsas kanda miinipildujatulest. Miinid lõhkesid puuokstes, mistõttu nende kildude tegevusraadius suurenes. Selgus, et suurtükivägi ei olnud suutnud kaugeltki kõiki hitlerlaste tulepunkte maha suruda. Läbimurde laiendamiseks ja allüksuste edasiliikumise hoogustamiseks saatis diviisi komandör esimese lahingutunni möödudes 354. laskurpolgu paremal tiival Kalna suunas lahingusse veel alampolkovnik Ilmar Pauli 300. laskurpolgu.

Pealetungi jätkates jõudsid mõlema polgu esijärgus liikuvad pataljonid kella 16-ks Jelgava—Liepāja raudteest lõunas asuva ojani, mille kallastel paiknevate vaenlase vahepositsioonide kohta mingisuguseid luureandmeid ei olnud. Edasiliikumine ajutiselt katkes, sest saatesuurtükid ja teised toetusrelvad olid tihedas metsas maha jäänud.

Mehiselt võitles siin 354. laskurpolgu 3. pataljon major E. Kevvai juhtimisel. Taandudes jättis vaenlane oja lõunakaldale langetatud puudest ehitatud mineeritud tõkke taha tugeva kattesalga. Kapten Ivan Savostkini roodu luurajad, kommunistid Julius Lipp ja Aleksander Sarbo roomasid varjele 40—50 meetri kaugusele, avasid kattesalga pihta automaatidest tule ning heitsid käsigranaate. Oma julge tegevusega tõmbasid nad kaasa ka teisi. Hitlerlased taganesid põhjakaldale, jättes maha kaksteist surnut ja kaks kuulipildujat.

Saatesuurtükkide järelejõudmisel koondas diviisi suurtükiväeülem polkovnik Siegfried Reskov kogu diviisi suurtükiväe tulejõu ojale ja raudteetammile. Laskurite toetamisel paistsid oma vaprusega eriti silma 23. polgu suurtükiväelased. Haavatud rühmakomandör vanemleitnant Juhan Valtin ei lahkunud vaatluspunktist ning jätkas divisjoni luure juhtimist. Rivisse jäid ka haavatud jefreitorid Heinrich Treisalt, Oskar Lutsepp ja Reginald Roosaar.

Pärast suurtükiväe tulelööki ründas kapten Ivan Savostkini rood esimesena vaenlast. Rinnuni jääkülmas vees ületasid sõdurid oja ja jätkasid taanduva vaenlase jälitamist raudtee suunas.

Raudtee juures tulid hitlerlased nelja tanki toetusel vasturünnakule. Käigult tulistades püüdsid nad tungida roodu lahingukordadesse. Sõdurid heitsid maha ja hakkasid pea-

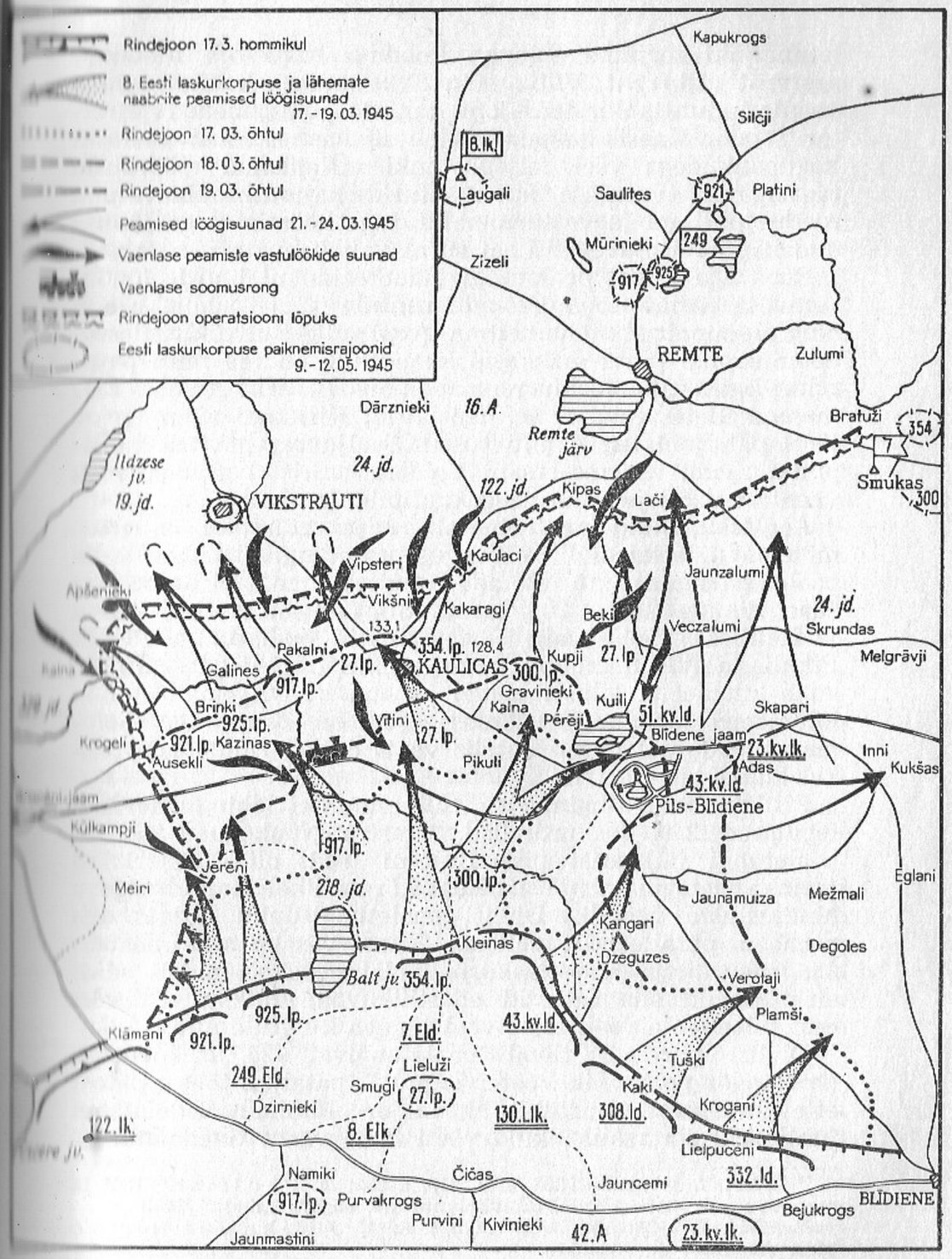

8. Eesti laskurkorpuse lahingutegevus Kuramaal.

letungijaid tõrjuma tulega. Rooduga koos oja ületanud seersant Albrecht Vilba suurtükk süütas kolme lasuga vaenlase juhttanki. Pataljoni tankitõrjepüssimehed jefreitor Teodor Kaasik ja punaväelane Johannes Paan peatasid kogupaukudega veel teisegi tanki. Ülejäänud pöördusid tagasi ning vaenlase automaaturid hajutati. Haavatuna roodu juhtinud ja vasturünnaku tagasilöömist organiseerinud kapten I. Savostkin sai surmavalt haavata.

Rood aga jätkas pealetungi. Raudteetammi juurde jõudes sattus ta vastase soomusrongi turmtule ja uue rünnaku alla ning oli sunnitud maha heitma. Appi tulid suurtükiväelased. Soomusrongi pihta hakkasid koondtuld andma mitu patareid. Vigastatud soomusrong taandus Brocēni suunas. Esimesena ületas raudtee leitnant Pridi Kirilandi rühm, tema järel pataljoni teised allüksused. Sealjuures hävitas kuulipildujaroodu vanemseersant Voldemar Bristol granaatidega vaenlase dzoti ja kaks kergekuulipildujat.[59]

Aeglaselt, kuid järjekindlalt edasi rühkides õnnestus mõlemal 7. laskurdiviisi esijärgus pealetungival polgul kella poole seitsme paiku ületada raudteetamm. Kirde suunas edasi liikudes lõikas 300. laskurpolk läbi ka Blīdene jaama ja Kaulicase mõisa vahelise tee. Diviis jõudis välja Pērēji, Pikuli ja Vītiņi kindlustatud punktide lähistele. Umbes kahe kilomeetri laiusel rindel oli tungitud ligemale kolme kilomeetri sügavusele vaenlase asetusse. Kuna aga mõlemad tiivad jäid lahtiseks, siis venis diviisi rindejoone pikkus kuni 6 kilomeetrini.[60]

Eriti rasketes tingimustes tuli esimestel lahingupäevadel tegutseda 249. laskurdiviisil. Kartes Nõukogude vägede pealetungi jätkamist piki Brocēni teed, olid hitlerlased Meiri—Klamani joonel asuvatel kõrgendikel loonud tugeva kindlustuste vööndi. Diviisi pealetungisuund kulges aga peaaegu paralleelselt sellega. Kuna vasakpoolne naaber, 85. laskurdiviisi 103. laskurpolk lähtepositsioonidelt edasi ei pääsenud, siis sattusid edasiliikuvad allüksused lisaks eest tulistavale vaenlasele veel tugeva külgtule alla.

Diviisi paremal tiival pealetungiva 925. laskurpolgu (komandör polkovnik Peeter Lepp) 3. pataljon tõusis pärast ettevalmistavat suurtükituld major Mihhail Sedelnikovi juhtimisel rünnakule, kuid võeti kohe vastu tiheda tulega.

[59] KMA, f. 397, nim. 9263, s.-ü. 219, l. 232; F. Paulman. Tuli ja manööver, lk. 296—297; «Punaväelane» nr. 45, 22. märtsil 1945.

[60] KMA, f. 1058, nim. 1, s.-ü. 70, l. 6; K. Allikas, H. Lessel. Meie seitsmes, lk. 158—160.

Vaenlase raevukat vastupanu murdes suudeti esimese kahe tunni jooksul edasi liikuda vaid pool kilomeetrit. Jõudnud välja suuremale lagendikule, oldi sunnitud peatuma. Pataljon kandis suuri kaotusi. Rivist langesid välja ka pataljonikomandör ja tema asetäitja.

Kasutades ära parempoolse naabri, 354. laskurpolgu edu, viis 925. laskurpolgu komandör lahingusse oma 1. pataljoni kapten Aleksei Petrovi juhtimisel. Rünnates vaenlase positsioone paremalt, sundis ta teda taanduma Jērēni suunas. Nüüd pääses ka 3. pataljon edasi. Õhtuks jõudsid mõlemad pataljonid joonele, mis kulges umbes kilomeeter lõuna pool raudteed.[61]

Diviisi ja ühtlasi ka korpuse vasakul tiival alustas pealetungi polkovnik Olav Mullase 921. laskurpolk. Esimesena läks rünnakule major Erich Sume 3. pataljon. Vaenlase tugeva tule all õnnestus ainult leitnant I. Meštšerjakovi roodu võitlejatel edasi liikuda ja esimestesse kaevikutesse tungida. Kuid nendegi ühendustee tagalaga lõikasid hitlerlased läbi kuulipildujatulega piki kitsast metsalagendikku. Olukorra päästis seersant Lembit Sirge tankitõrjekahur, mis veeretati käsitsi metsa servale. Otsetabamustega hävitati kaks vaenlase raskekuulipildujat ja leitnant Aleksander Terase rood hõivas seejärel ka nende positsioonid. See võimaldas kogu pataljonil edasi liikuda. Vaenlase automaaturite gruppe hävitades ja vasturünnakuid tagasi lüües jõuti õhtuks Jērēni metsavahimajani, kus kaevuti. Et vasakpoolne naaber lähtepositsioonidelt edasi ei pääsenud ja hitlerlased vasakul tiival Meiri suunast eriilist aktiivsust ilmutasid, siis tuli kaks roodu pöörata suunaga läände, ligemale kilomeetri laiuse lahtise tiiva katteks.

Arvestades vaenlase tugevat vastupanu polgu vasakul tiival, viidi õhtupoolikul polgu paremal tiival lahingusse ka major Bernhard Ploomi 2. pataljon. Sellel tuli tegutseda tihedas ja osaliselt soostunud metsas. Suunda sai hoida ainult kompassi järgi. Puude otsas varjunud «kägusid» hävitades jõudis pataljon videvikus Jērēni lähedal välja raiesmikule, 925. laskurpolgu kõrvale.[62]

Korpuse paremal tiival 130. Läti laskurkorpuse väeosadega esimesel pealetungipäeval otsest sidet ei olnud, sest naabrite pealetung Kleinase piirkonnast arenes esialgselt

[61] KMA, f. 397, nim. 9247, s.-ü. 601, l. 19—20.

[62] Sealsamas; O. Mullas, P. Liitoja. Polguga Suures Isamaasõjas, lk. 189—190.

eri suundades. 7. Eesti laskurdiviis liikus põhja — Kaulicase suunas, 43. Läti kaardiväe laskurdiviis (komandör kindralmajor A. J. Kalninš) aga idasse — Jaunāmuiža ja Kangari suunas. Seal puhkesid ägedad lahingud, kuid edu ei saavutatud. Läti korpuse parema tiiva väed (308. Läti ja 332. laskurdiviis) liikusid aga kuni 1,5 km edasi, vabastasid Tuški ja jõudsid välja Blīdienest Pils-Blīdienesse suunduvale teele Vorotai juures.[63]

18. märtsi varahommikul otsustas 7. Eesti laskurdiviisi komandör kindralmajor Karl Allikas anda 300. laskurpolgu ühe pataljoniga löögi piki raudteed Blīdene jaama suunas ning aidata sellega 43. Läti laskurdiviisil vabastada Pils-Blīdiene. Ühtlasi kavatseti sellega kindlustada nii diviisi kui ka korpuse paremat tiiba.

Ülesannet hakkasid täitma 300. laskurpolgu 1. pataljoni kaks roodu major Osvald Michelsoni juhtimisel. Veel ööpimeduses hõivas vanemleitnant Roland Paemurru 3. laskurrood raudtee-ülesõidukoha lääne pool jaama ja selle läheduses asuva raudteelaste maja.

Püüdes edasi arendada öösel saavutatud edu, ei katkestatud lahingutegevust minutikski. Plaani kohaselt pidi pealöögi Blīdene jaamale andma 3. laskurrood piki raudteed. 1. laskurroodu komandör kapten Osvald Kaldaru sai käsu rünnata kõrgendikku raudteest lõuna pool, tõmmata endale vaenlase tähelepanu ja kergendada sellega 3. laskurroodule antud ülesande täitmist.

Vaenlane oli kõrgendikul hästi kindlustunud ja hoidis sealt kõiki lähiseid, samuti ka raudteejaama ja Pils-Blīdienesse suunduvaid teid tugeva tule all. Raudteelaste majast oli näha, kuidas fašistid askeldasid kõrgendikul olevas kruusaaugus. Aeg-ajalt ilmus Blīdene jaama kivihoone tagant vaenlase ründesuurtükk ja tulistas meie laskurite lahingukordi. Hitlerlased ei tahtnud soodsat toetuspunkti mingil juhul loovutada.

Katjuušade kogupaukude ja miinipildujaroodu tulelöökide kattevarjus alustati tihedas lumesajus pealetungi. Vaenlase kuulipildujad vaikisid. Märkamatult jõudis 1. rood raudteetammi ääres kasvava kuuseheki taha. Rakett oli signaaliks, et suurtükiväelased lõpetaksid tulelöögi ja laskurid tõuseksid rünnakule.

Kuid niipea, kui mehed tormasid üle raudteetammi, elustusid vaenlase tulistuspunktid. Kõige rohkem takistas edasiliikumist kõrgendiku nõlval asuv dzott, kust tulistas raskekuulipilduja.

Kapten O. Kaldaru andis vasakul tiival liikuva teise rühma komandörile leitnant Jakob Kunderile käsu: «Hävitada vaenlase dzott!» Tegevusse astus blokeerimisgrupp, keda juhtis rühmakomandör ise. Visa ja karm oli võitlus vaenlase dzoti ja Nõukogude sõjameeste vahel. Sõjameeste read hõrenesid. Nähes ohtu, lähenes J. Kunder kiire hüppega dzotile ja heitis sinna käsigranaate. Üks granaat lõhkes dzoti ambrasuuri lähedal, teine dzoti sisemuses. Kuulipilduja vaikis, kuid avas varsti uuesti tule. Granaate Kunderil enam polnud ja ta hakkas ambrasuuri tulistama püstolist. Sealjuures sai ta raskesti haavata. Kainelt olukorda hinnates, arvestades seda, et dzoti tuli võib rünnaku nurja ajada, tungis Kunder viimast jõudu kokku võttes dzotini ja sulges laskeava oma kehaga. Seejuures sai ta uuesti haavata ja suri. Reamees Adolf Prantsen, kes nägi oma komandöri kangelastegu, ronis kärmesti dzoti katusele, viskas sealt mitu granaati dzoti sisemusse ja viis ohtliku tulepunkti vaenlasest puhastamise lõpule. Vapper rühmakomandör oli oma kangelasliku tegevusega taganud kogu pataljoni rünnaku edu.[64]

Nõukogude patriotism oli see ammendamatu jõuallikas, mis viis meie võitlejaid lahingutules edasi. See sünnitas sangareid, kes elavad üle oma aja, kes jäävad igaveseks rahva ajalukku kui võitlejad kogu inimkonna õnneliku tuleviku eest.

Eesti rahvas võib uhke olla leitnant Jakob Kunderile, tollele Pärnumaa Tõstamaa vallast võrsunud töölispojale, kes kattis oma nime kustumatu kuulsuse säraga. Väejuhatuse ettepanekul andis NSV Liidu Ülemnõukogu Presiidium 15. mail 1946 leitnant Jakob Kunderile postuumselt Nõukogude Liidu kangelase austava nimetuse. Ägedate lahingute päevil kirjutas 7. Eesti laskurdiviisi ajaleht «Punaväelane»: «Tiivustagu meid igal järgneval lahingupäeval üha raevukamale rünnakule Jakob Kunderi sangarlik eeskuju, kes viimse hingetõmbeni jäi ustavaks kodumaale ning oma rahvale.»[65]

Pärast ohtliku tulistuspunkti likvideerimist jätkas 1. rood

[63] Борьба латышского народа в годы Великой Отечественной войны, lk. 816—817.

[64] Eesti rahvas... Dokumente ja materjale, lk. 607; O. Michelson. Blīdene tugipunkti hõivamine. — Vabastamislahingutes, lk. 449—450.

[65] «Punaväelane» nr. 44, 21. märtsil 1945.

pealetungi. Vaatamata hitlerlaste meeleheitlikule vastupanule kiiluti vaenlase kaitsesse. Juurdeantud kahurite, kapten Vassili Vaganovi miinipildujaroodu ja kapten Roland Kivi kuulipildujaroodu tulega oskuslikult manööverdades hävitati keskpäevaks kuus dzotti ja kaheksa blindaaži ning puhastati vaenlasest suurem osa kõrgendikust.

Samal ajal Blīdene jaama suunas pealetungi arendav vanemleitnant R. Paemurru 3. rood sattus jaama piirkonnas asuvate dzottide ning seal manööverdavate tankide ja ründesuurtükkide mõjuva tule alla ning edasi ei pääsenud. Kuna raskerelvi roodul ei olnud, otsustas pataljonikomandör jätta jaama suunduva tee kaitseks vaid automaaturite jao ning koondada ülejäänud jõud lõiku, kus 1. laskurrood oli edu saavutanud. Suurtükiväe ja kahe roodu ühiste pingutustega hävitati veel kolm dzotti ning kella 18-ks vabastati kõrgendik lõuna pool raudteed, teerist ja kindlustatud punktiks muudetud Pils-Blīdiene mõis. Kuni pimeduse saabumiseni tuli pataljoni paremal tiival võitleval O. Kaldaru roodul jaama suunast tagasi lüüa neli vaenlase vasturünnakut. Fašistid püüdsid iga hinna eest mõisat kui tähtsat tugipunkti tagasi võita.[66]

Pärast ühe järjekordse vasturünnaku tagasilöömist tegi luure kindlaks, et vaenlase soomusmasinad lahkusid Blīdene jaamast põhja suunas. Osa roodu võitlejaid vanemseersant Erich Abeli juhtimisel tõusis kohe rünnakule ja sisenes jaama territooriumile. Võeti 6 vangi. Kuid samas sattusid nad vaenlase tugeva suurtüki- ja miinipildujatule alla. Peatselt tulid hitlerlased kolme ründesuurtüki toetusel jällegi vasturünnakule. Ründajatele tekitati küll tõsiseid kaotusi, kuid oldi siiski sunnitud taanduma jaamast edela pool asuvate lauavirnade varju. Siin pandi ka hitlerlaste edasiliikumine lõplikult seisma.[67]

Öösel tegid hitlerlased veel viimase katse tankide ja ründesuurtükkide toetusel teeristi ja Pils-Blīdiene mõisa tagasi võita. Rünnak suruti maha juba õhtul vapralt võitleva pataljoni toetuseks saabunud polgu suurtükiväe tulega.[68]

Samal ajal kui 300. laskurpolgu 1. pataljon vabastas Pils-Blīdiene ja pidas võitlust Blīdene jaama pärast, rullusid ägedad võitlused ka parempoolse naabri, 43. Läti kaardiväe laskurdiviisi pealetungi lõigus. Koostöös polkovnik D. Burtsevi 35. kaardiväe tankibrigaadi allüksustega õnnestus 121. kaardiväe laskurpolgu üksikutel allüksustel öö hakul kiiluda vaenlase kaitsesse Jaunāmuiža piirkonnas ja vabastada seega suures ulatuses Blīdene jaama suunduv tee. Seda mööda suunatigi nüüd läbimurdesse tankibrigaad, kellega tankidessandina koos tegutses 917. laskurpolgu 1. pataljon kapten Dmitri Ovetškini juhtimisel. Tankidega samaaegselt jõudsid Pils-Blīdienesse ka 121. kaardiväe laskurpolgu luureüksused.[69]

Pärast tankistidega koostöö organiseerimist tõusid 300. laskurpolgu laskurid, 917. laskurpolgu dessantlased ja 121. kaardiväe laskurpolgu luurajad rünnakule. Ründesuurtükkide ja suurekaliibriliste miinipildujate massilise tõkketulega püüdis vaenlane rünnakut nurja ajada. Mõningane viivitus sellega kaasneski, kuid aovalgeks oli Blīdene jaam taas vabastatud. Käigult pealetungi põhja ja ida suunas jätkata ei õnnestunud, sest vaenlase raskerelvade tõkketuli oli liialt tugev.

Kuna edaspidiseks pealetungiks jõudu ei jätkunud, organiseeriti ringkaitse. Jaamast põhja poole, Remte tee äärde jäid positsioonidele 300. laskurpolgu 1. pataljoni võitlejad. Idasse suunduva Adasi tee ning Pils-Blīdiene mõisa ida- ja lõunalähiste kaitsele asusid tankidessandist osavõtnud 917. laskurpolgu võitlejad ning mõned läti diviisi allüksused. Kujunenud kaitsesõlme südamiku moodustasid aga 35. kaardiväe tankibrigaadi tankid ja liikursuurtükid. Päeva jooksul tuli neil tagasi lüüa mitmeid vasturünnakuid Remte ja Adasi suunast.

917. laskurpolgu 1. pataljon kapten Dmitri Ovetškini juhtimisel läks 35. Šiauliai Suvorovi 2. järgu ordeniga autasustatud punalipulise kaardiväe tankibrigaadi käsutusse 17. märtsi hommikul. Esialgse lahinguplaani kohaselt pidi brigaad tegutsema 7. Eesti laskurdiviisi pealetungilõigus. Peamiselt teedevõrgust tingituna kujunes olukord mõnevõrra teistsuguseks. 18. märtsi pärastlõunal asusid nooremleitnant Vassili Fadejevi 2. ja vanemleitnant Peeter Obeti 3. laskurrood tankidele ja alustasid tankidessandina tegevust 43. Läti kaardiväe laskurdiviisi pealetungilõigus. Brigaadi avangardis liikuv tankirood koos nooremleitnant Aron Rõbka rühmaga murdsid õhtu eel vaenlase tugeva

[66] KMA, f. 1058, nim. 1, s.-ü. 56, l. 43.
[67] KMA, f. 1058, nim. 1, s.-ü. 55, l. 258; «Rahva Hääl» nr. 78, 4. aprillil 1945.
[68] KMA, f. 1058, nim. 1, s.-ü. 56, l. 43.
[69] Борьба латышского народа в годы Великой Отечественной войны, lk. 817—818.

tule all Jaunāmuiža. Vaenlase hästi kindlustatud tugipunktis algas äge lahing. Kohalejõudnud tankipataljoni ning pataljoni tankidel asuvate nooremleitnantide Aleksander Normani ja Rudolf Tonksoni rühmade tulega hävitati kuni 100 vaenlase sõdurit ja ohvitseri ja neli vasturünnakule tulnud tanki.

Tankibrigaadi peajõud, kes selleks ajaks olid suures ulatuses puhastanud Blīdene jaama viiva tee, saadeti seejärel läbimurdesse põhja suunas. Südaööl jõudsidki nad Pils-Blīdienesse, kus kohtusid 300. laskurpolgu 1. pataljoni võitlejatega.[70]

Samal ajal kui 300. laskurpolgu 1. pataljon tegutses aktiivselt Blīdene jaama lähistel, valmistusid korpuse teised väeosad üldiseks rünnakuks. 7. laskurdiviis kavatses eelmisel päeval lahingusse toodud jõududega jätkata pealetungi endistes suundades. Et täielikult ära kasutada naaberdiviisi esimesel päeval saavutatud edu, otsustas 249. laskurdiviisi komandör kindralmajor J. Lombak mõlema diviisi liitekohal lahingusse viia alampolkovnik Peeter Liivaku 917. laskurpolgu ja piki raudteed lääne suunas edasi tungides hõivata Kazinas-Krogeli piirkond. Öö jooksul teostatud ümbergrupeerumine lõppes alles hommikuks.

Pärast 20 minutit kestnud ettevalmistavat suurtükituld tõusid korpuse väeosad 18. märtsi ennelõunal rünnakule.

300. laskurpolgu 2. pataljon major E. Ströhmi juhtimisel tõrjus vaenlase välja metsadest Kaulicasest ida pool ja jõudis Kupji lähistele. Polgu 3. pataljon vabastas keskpäevaks Kalna ja liikus mõnevõrra edasi põhja poole. Kuna polk oli võrdlemisi sügavale vaenlase asetusse kiilunud, siis katkestas ta ajutiselt edasitungi ja kindlustus hõivatud positsioonidel.

354. laskurpolgu 2. pataljon vabastas keskpäevaks Pikuli ja jätkas pealetungi Kaulicase suunas. Nagu kõikides teisteski pealetungi alustanud väeosades ilmnes siin eriti selgesti kommunistide ja kommunistlike noorte eesrindlik osa lahingus. 2. kuulipildujaroodu seersant Arand Murd võttis endale parteikoosolekul kohustuse võidelda viimse veretilgani. Oskuslikult maastikku kasutades jõudis ta lahingus Kaulicase all vaenlase positsioonidele päris lähedale. Algas kuulipildujate kahevõitlus lühikesel distantsil. Nähes, et vaenlase kuulipilduja vaikis ja laskureid ei olnud lähedu-

[70] KMA, f. 397, nim. 9247, s.-ü. 601, l. 56; f. 1058, nim. 1, s.-ü. 55, l. 259; Velikije Luki, Tehumardi, Kuramaa, lk. 227—235.

ses, paiskus vapper seersant käsitsivõitlusele. Kuid teel tabas teda surmavalt vaenlase snaiperi kuul. Seersant A. Murru kangelaslikkusest innustatuna tõusid rünnakule ka pataljoni laskurüksused ja vallutasid vaenlase kaeviku.[71]

Polgu teised allüksused sattusid aga kohe rünnaku alguses vaenlase tugeva tõkketule alla ja edasi liikuda ei suutnud. Vasakul tiival pealetungi arendava 8. roodu partorg Harald Kuvastu oli ennast juba ilmutanud tubli organisaatorina. Kui rood jõudis esimesel lahingupäeval raudtee lähistele, siis sulges vaenlase tugev tõkketuli edaspidise tee. Nüüd andis partorg Elmar Oidermaale ja Aleksander Kuhjale ülesande minna esimestena raudteetammile, et sellega ka teisi rünnakule tõmmata. Julgete hüpetega jõudsid mõlemad kommunistid tammile ja viisid vaenlase tiheda automaaditulega segadusse. Rood kasutas selle ära ja tõusis hurraahüüetega rünnakule.

Nüüd jätkus võitlus juba põhja pool raudteed, Kaulicase lähistel. Rood kandis suuri kaotusi, kuid edasi ei pääsenud. Võitlejad lamasid lagedal väljal. Jällegi avaldasid partorgi sõna ja isiklik eeskuju oma mõju. Need, kes jõudsid kaevuda, päästsid end tõenäolisest hukkumisest. Oma isikliku vapruse ja mehisusega haaras H. Kuvastu roodu kaasa ka uuele rünnakule. Kommunistina võitles ja innustas ta teisi seni, kuni teda tabas vaenlase surmav kuul.[72]

Õhtupoolikul otsustati 354. laskurpolgu pealetungi lõigus lahingusse viia 7. tanki- ja suurtükibrigaad. Major Vassili Bakala sapöörid olid selleks teinud tõhusat eeltööd — tuli ju soomusmasinatel rünnaku lähtealusele jõudmiseks läbida seesama soostunud mets, kust eelmisel päeval olid suure vaevaga läbi murdnud jalaväelased. Vaatamata liikumisteede tugevdamisele puude ja hagudega, vajusid mõned soomusmasinad rünnaku lähtealusel siiski soostunud pinnasesse. Pärast suurtükiväe tulelööki rünnakule läinud tankid sattusid aga Kaulicase lähistel vaenlase «soomusvööndi» purustamata lõigule. Maasse kaevatud ründesuurtükkide tuli viis mitu tanki rivist välja. Polgu paremal tiival võitlev 1. pataljon, kes tankidega koos tegutsedes oli vabastanud Kalna ja lähenes Kaulicasele, oli sunnitud pikali heitma ja kaevuma.

Peagi tulid hitlerlased tankide ja ründesuurtükkide toetusel vasturünnakule. Kiiresti asus tulepositsioonile vanem

[71] KMA, f. 397, nim. 9263, s.-ü. 219, l. 267.
[72] Sealsamas.

Ants Nahkuri tankitõrjekahur. Hinnati kaugus ja täpsustati sihik. Veel enne, kui fašistid suutsid midagi aimata, raksatas täpselt lastud mürsk ründesuurtüki pihta ning süütas selle. Vanem A. Nahkur oli tabanud esimese lasuga. Samal lahingupäeval hävitas ta oma kahuriga veel kaks vaenlase suurtükki.[73]

Vasturünnaku tagasitõrjumise ajal jäi reamees Karl Paju üksinda oma tankitõrjekahuri juurde. Tema poole tuli vaenlase ründesuurtükk. Kolm soomust läbistavat mürsku tabasid märki. Terashiiglane süttis ja jäi K. Paju kahuri ette elutult seisma.[74]

Massiline tulelöök kinnistelt positsioonidelt ja saatesuurtükkide täpne tuli tekitasid vaenlase hulgas segaduse. Seda kasutades liikusid polgu allüksused edasi, kuid mõisasse tungida neil siiski ei õnnestunud. Õhtuks lahutas polgu paremal tiival võitlevat 1. pataljoni vaid mõnisada meetrit Kaulicast. Vasakul tiival pealetungiv 3. laskurpataljon hõivas aga Vītiņi lõunaserva.[75]

Üheaegselt 7. laskurdiviisiga tõusis korpuse vasakul tiival rünnakule ka 249. laskurdiviis, kelle eesmärgiks oli jõuda raudteele ja ületada see. Ülesande täitmise juures paistis silma 917. laskurpolgu 3. pataljon kapten Viktor Klasmani juhtimisel. Juurdepääsuteed raudteetammile olid lagedad ja vaenlane hoidis neid pideva tule all. Rünnakul joondusid võitlejad eesrindlaste järgi, kelleks olid seersant Hans Mellise jagu, vanem Vladimir Merilind ja punaväelane Aleksander Paalberg. Vaenlase vasturünnakule tulnud ahelikke tagasi lüües hõivati raudteetamm silla piirkonnas. Võitlejate kärsitus lahingusse minna oli niivõrd suur, et pataljonikomandöri reservis olev jefreitor Karl Trukatsi kuulipildujajagu palus end kohe lahingusse saata. Kuulipildurid võitlesid mehiselt, hävitades üle kümne hitlerlase.

Hästi võitlesid ka polku toetava 779. suurtükiväepolgu võitlejad. 7. patarei leitnant Peeter Schneideri juhtimisel purustas 3 dzotti, hävitas miinipildujapatarei ja aitas tagasi lüüa kaks vaenlase vasturünnakut. Juba Saaremaa vabastamislahingutes silmapaistnud vanemseersant Must hävitas oma rühmaga neli vaenlase kuulipildujapesa koos meeskondadega ja hajutas kaks rühma jalaväge.

[73] «Punaväelane» nr. 43, 20. märtsil 1945.
[74] F. Paulman. Tuli ja manööver, lk. 300.
[75] KMA, f. 509, nim. 127094, s.-ü. 8, l. 13—14; f. 1058, nim. 1, s.-ü. 70, l. 9.

Samal ajal kui 917. laskurpolgu parem tiib jõudis välja raudteele, suutis tema vasak tiib koos 925. laskurpolguga päeva jooksul edasi liikuda vaid mõnisada meetrit ja jäi peatuma raudtee lähistele. 921. laskurpolk diviisi vasakul tiival lähenes mõnevõrra kindlustatud punktiks muudetud Jērēni metsavahimajale. Eriti pidurdas allüksuste edasiliikumist Brocēni suunast väljasõitev ja pidevalt diviisi pealetungilõigus kurseeriv ning diviisi lahingukordi tulistav vaenlase soomusrong.[76]

Märkimisväärselt edukaks kujunes seni soos ja metsas lahinguid pidanud 249. laskurdiviisile 19. märts. Öö enne seda oli rahutu. Vaenlane püüdis oma kaotatud positsioone raudtee piirkonnas taastada ja tuli 917. laskurpolgu lõigus kuuel korral vasturünnakule.

Vaenlase grupeeringu kindlakstegemiseks teostasid polgud hommikul väikeste gruppidega poolteisetunnilise lahinguluure. Pärast seda rünnakule tõustes purustas 917. laskurpolk talle öösel juurdeantud liikursuurtükkide toetusel vaenlase kaitse Kazinase ja Brinki piirkonnas, ületas Remte—Salduse maantee ja jõudis õhtupoolikul Galinese ja Pakalni lähistel voolava oja lõunakaldale. Seda käigult ületada ei õnnestunud, sest kevadised tulvaveed olid oja muutnud mitmekümne meetri laiuseks jõeks.[77]

Ägedate lahingutega jõudsid raudteele välja ka 925. laskurpolgu allüksused. Vaenlase soomusrongiga astus kahevõitlusse seersant Ernst Joosti kahur. Soomusrong sai mitu otsetabamust, kaks platvormi süttisid. Leeke, suitsu ja aurupilvi välja paisates hakkas soomusrong aeglaselt taganema. Järjekordse rünnakuga hõivati raudteetamm. Sapöörid leitnant Lembit Haljaste juhtimisel õhkisid ja lammutasid vaenlase tule all osa rööbasteest, et takistada soomusrongi taasilmumist polgu vasakule tiivale. Sealjuures sai L. Haljaste mitmel korral haavata, kuid võitlusväljalt enne ülesande täitmist ei lahkunud.

Pärast raudtee ületamist jätkas 925. laskurpolk ägedate lahingutega edasiliikumist. Tankitõrjepüssi sihtur jefreitor Karl Ots nägi, et laskurallüksused heitsid vaenlase kuulipildujatule all pikali. Ta liikus otsustavalt nendest ettepoole, tegi kindlaks kuulipilduja asukoha ja surus täpsete

[76] KMA, f. 397, nim. 9247, s.-ü. 601, l. 21—23; nim. 9263, s.-ü. 219, l. 235.
[77] KMA, f. 397, nim. 9247, s.-ü. 601, l. 25.

laskudega selle maha. Niiviisi vaenlase vastupanu murdes jõudis polk välja maanteele Brinki rajoonis.[78]

Kogu aeg eesliinil viibides juhtis diviisi suurtükiväe ülem alampolkovnik Arnold Poolus oskuslikult tema käsutusse antud arvukat suurtükiväge. Mehisust ja kohusetunnet ilmutasid ka 925. laskurpolgu suurtükiväeülem major Robert Väli, patareikomandörid leitnant Erich Hiidna ja leitnant Harri Valpart, kes haavata saades ei lahkunud lahinguväljalt. Komandöride käitumine oli eeskujuks võitlejatele.

Juba metsalahingute rasketes tingimustes näitas 779. suurtükiväepolgu komandör major Richard Linnas üles suurt taibukust ja algatusvõimet. Ta moodustas segapatarei, kuhu võttis 45-mm pataljonikahurid ning 76-mm polgu- ja diviisikahurid. Kümnest suurtükist koosnev patarei hakkas tema juhtimisel metsasihtidel originaalselt ja väga efektiivselt tegutsema. Neli kuni kuus suurtükki jäid paigale ja tulistasid. Ülejäänud liikusid nende tule katte all koos laskurallüksustega 100—150 m edasi, võtsid siis positsioonid sisse ja avasid tule. Etteläinud suurtükkide ja kuulipildujate tule kaitsel muutsid esialgu paigalejäänud suurtükid oma asukohta ja läksid eespool asetsevatest suurtükkidest omakorda ette. Niimoodi vaheldumisi ühelt positsioonilt teisele liikudes saavutasid laskurväeosad koos suurtükiväelastega märkimisväärset edu.[79]

249. laskurdiviisi edasiliikumine avaldas soodsat mõju parempoolse naabri, 7. laskurdiviisi tegevusele. Ööl vastu 19. märtsi vahetas märgatavaid kaotusi kandnud 354. laskurpolgu eesliinilt välja polkovnik Elmar Horni 27. laskurpolk. Temale allutati kogu diviisi käsutuses olev suurtükivägi ning anti käsk jätkata pealetungi Kaulicasele. Kuna allüksuste ümberpaigutused hilinesid ja kandusid valgele ajale, siis jäi vaenlase tugeva tule tõttu osa 354. laskurpolgu allüksusi välja vahetamata ning nad allutati ajutiselt 27. laskurpolgule.

27. laskurpolk alustas pealetungi keskpäeval. Ilma tankideta tegutsedes oli edu visa tulema. Õhtupoolikul jõudis 1. pataljon kapten Jaan Aransoni juhtimisel küll alleele 100 m kaugu pool mõisat, kuid edasi enam ei pääsenud. Kuna ka kapten Aleksander Martini 2. pataljoni otserünnak mõisale tulemusi ei andnud, siis pöördus see edelasse ja vabastas Vitini. Seejärel pöördus pataljon uuesti põhja suunda, et koos kapten Pjotr Ratmani 3. pataljoniga mööduda Kaulicasest lääne poolt.

[78] KMA, f. 397, nim. 9263, s.-ü. 219, l. 247.
[79] F. Paulman. Tuli ja manööver, lk. 302.

Vahepeal kujunes välja ohtlik olukord. Hitlerlased tulid vasturünnakule ja neil õnnestus ühte laskurroodudest tagasi suruda. Kommunist seersant Endel Hein, kes oli oma kuulipildujaga kaugele ette liikunud ja kattis roodu tegevust, sai raskesti haavata. «Kuni veel elan ja padruneid jätkub, ei lähene mulle ükski fašist ja ma ise ka ei tagane,» lausus ta ja jätkas ründajate tulistamist. Tänu seersant E. Heina surmapõlgusele ja vaprusele löödi vaenlase vasturünnak tagasi ja hävitati üle tosina hitlerlase.[80]

Polgu vasakul tiival edasitungiv 3. pataljon liikus vaenlase tugevat vastupanu murdes visalt edasi. Pakalni läheduses oldi sunnitud vaenlase tugeva tule all lagendikul pikali heitma. Ainult kõige ees ründav jefreitor Igor Laube jõudis metsa. Siin sattus ta silm silma vastu arvuka vaenlase grupiga, kes valmistus vasturünnakuks. Julgust kaotamata peitis I. Laube ennast puuriida vahele. Parajalt kauguselt heitis ta mitu granaati ja avas automaadist tule. Paljud fašistid langesid, ülejäänud põgenesid. Vapper jefreitor oli tagasi löönud vaenlase rünnakukatse, allüksused pääsesid jällegi edasi. Selle mehise teo eest autasustati I. Laubet Punalipu ordeniga.[81]

Samal ajal pidas 35. kaardiväe tankibrigaad koos 917. laskurpolgu dessantlastega lahinguid Blīdene jaama piirkonnas. Võitlusse lülitus ka esialgselt reservi jäetud vanemleitnant Pjotr Zaitsevi rood. Tankid, millega koos tegutsesid leitnant Rudolf Tonksoni rühma laskurid, tungisid Ādasi talu piirkonda, kus hävitasid kuuetoruliste miinipildujate patarei ning käsitsivõitluseks läinud kähmluses 14 vaenlase sõdurit. Võeti kaks vangi, kellelt saadi tähtsaid andmeid vaenlase siinse grupeeringu kohta.

Roodu ülejäänud rühmad ja juurdeantud allüksused said aga õhtu eel käsu tegutseda koos tankistidega, kes suunati abiks 27. laskurpolgule. Seni kuni polguga side loodi ja koostöö suhtes kokku lepiti, oli kätte jõudmas videvik. Tankid, millel dessandina istusid nooremleitnant Feodor Sanga laskurid, kihutasid vaenlase tulest hoolimata maruhoona Kaulicase mõisa. Koos mõnevõrra hiljem kohalejõudnud tankipataljoni peajõudude ning samas rünnakule tõusnud 27. las-

[80] KMA, f. 397, nim. 9263, s.-ü. 219, l. 267.
[81] «Punaväelane» nr. 47, 24. märtsil 1945; E. Randrüüt. Jefreitor Laube mehine tegu. — Vabastamislahingutes, lk. 443—444.

kurpolgu 1. pataljoni võitlejatega puhastati tähtis tugipunkt kella 22-ks täielikult fašistidest. Vaenlane jättis lahinguväljale üle 125 laiba. Vangide hulgas oli ka 19. SS-jalaväediviisi ülema adjutant operatiivkaartidega.[82]

249. laskurdiviisi komandörile saadetud kirjas hindas 35. kaardiväe tankibrigaadi komandör polkovnik D. Burtsev kõrgelt dessantlaste tegevust Blīdene jaama ja Kaulicase mõisa hõivamisel. «Eesti võitlejad olid vastupidavad ja distsiplineeritud poisid.» 2. tankipataljoniga koos tegutsenud võitlejatest märkis ta eraldi nooremleitnant Artur Liivangut, kes asendas tankis haavatasaanud laadurit, nooremseersant Osvald Kärnerit, kes oskuslikult näitas kätte märke, mille tulemusena hävitati 4 vaenlase ründesuurtükki, ja reamees Voldemar Kangurit, kes tanki torni ees istudes tulistas kogu aeg isiklikust relvast ja soodustas sellega tankide väljajõudmist raudteejaama piirkonda. Tunnustust väärisid teisedki. Sanitar Artemi Pikk aitas tankist välja haavatud komandöri ja andis talle tugeva miinipildujatule all esmaabi, snaiper jefreitor Hjalmar Kuperberg aga hävitas vaenlase vaatleja ja sidemehe. Eriti tubli oli reamees Aleksander Tamme kuulipildujameeskond, kes lõikas läbi vaenlase taandumistee ja hävitas seejuures ligemale 30 vaenlase sõdurit.[83]

Paljud tublid võitlejad ja komandörid esitati autasustamiseks. Pataljonikomandöri kapten D. Ovetškini, tema asetäitja poliitalal Aleksander Gartmani ja vanemadjutant Georg Toferi ning eespool mainitud komandöride ja võitlejate kõrval olid autasustatute hulgas veel Arnold Adams, Voldemar Kivest, Vladimir Kuhhov, Eduard Melder, Jakov Mendik, Kalju Mõtus, Harry Patursky, Helmut Rajala ja mitmed teised mehised võitlejad.

Kuidas see juhtus, et kogu lähemat ümbruskonda valitsev tugevasti kindlustatud vaenlase tugipunkt, mille pärast oli juba kaks päeva ohvriterikkaid lahinguid peetud, vallutati nii kergesti ja sealjuures võrdlemisi väikeste kaotustega? Peamiseks oli siinjuures ootamatuse moment. Päeva jooksul oli lahingute raskuspunkt kandunud mõisast lääne poole, Remte—Salduse tee piirkonda. Sinna olid välja jõudnud 249. laskurdiviisi peamised jõud ning mõisat ründava 27. laskurpolgu kaks pataljoni. Sinna olid ka hitlerlased aegamisi koondanud peaaegu kõik oma raskerelvad. Õhtu saabudes ei

[82] KMA, f. 397, nim. 9247, s.-ü. 601, l. 56; f. 1058, nim. 1, s.-ü. 55, l. 250; Velikije Luki, Tehumardi, Kuramaa, lk. 227—235.
[83] KMA, f. 3120, nim. 1, s.-ü. 29, l. 23—26.

oodanud nad lõuna ega ka ida poolt enam mingisuguseid tõsisemaid rünnakuid. Kujunes välja aga teisiti.

«Õhtu saabudes oli näha, kuidas metsast kagu pool Kaulicast kihutasid otse mõisa suunas meie tankide grupid. Mõis ja selle ümber asuvad fašistide kaitsepositsioonid olid meie kahurite hävitava tule all. Märkasime ka mõisahoonete vahel manööverdavaid vaenlase ründesuurtükke ja tanke, ent vastupanu organiseerimine ei andnud tulemusi. Poole tunni pärast oli Kaulicase mõis meie käes.»[84] Nii meenutab neid sündmusi 249. laskurdiviisi komandöri asetäitja polkovnik A. Feldman, kes sel ajal viibis 917. laskurpolgus, kapten Viktor Klasmani pataljoni komandopunktis. Mõis ja tema ümbrus olid sealt väga hästi näha.

Alles lähemal tutvumisel Kaulicase mõisaga selgus, milline tugev vaenlase tugipunkt hõivati. Kõrgendik, kus see asus, domineeris ümbruskonna maastiku üle peaaegu kogu korpuse pealetungilõigus. Massiivsete kivihoonete akendesse oli rajatud hulgaliselt tulistuspunkte. Mõisa ümber kaevatud täisprofiiliga kaevikud ja blindaažid olid varustatud kõige vajalikuga ning neist avanes väga hea vaade eesolevale maastikule. Peale selle oli mõis tähtis teedesõlm, mis võimaldas vaenlasel vajaduse korral kergesti manööverdada oma elavjõu ja võitlusvahenditega. Seepärast oli Kaulicase mõisa vabastamine meile märkimisväärseks eduks, vaenlasele aga tõsiseks kaotuseks.

Lahingus Kaulicase kindlustatud punkti pärast ilmutasid 27. laskurpolgu laskurallüksused ja suurtükiväelased massiliselt mehisust ja kangelaslikkust. Edu saavutati seetõttu, et lahinguväljal võitles hulgaliselt niisuguseid mehi nagu pataljoni telefonist Heinrich Otto. Teinud kindlaks, et 2. rooduga on side jälle katkenud, läks ta kiiresti liinile. Roodu jõudmisel selgus, et nii roodukomandör kui ka telefonist olid langenud. Ka rühmades ei olnud rivis enam ühtegi ohvitseri. Kuna lahing kestis, võttis ta roodu juhtimise endale. Niipea kui tankid lähenesid Kaulicasele, viis ta roodu rünnakule. Kui tankidel, kellega rood nüüd koos tegutses, lõppesid mürsud, organiseeris ta nende toomise vigastatud tankist. Lahingu käigus sai H. Otto peast haavata ja kukkus tankilt niivõrd õnnetult, et roomikud lõikasid läbi mõlemad jalad. Ka oma elu viimastel minutitel kutsus ta võitlejaid üles vaenlasele kätte tasuma ja innustas neid rünnakule.[85]

[84] A. Feldman. Koduteel, lk. 274.
[85] KMA, f. 397, nim. 9263, s.-ü. 219, l. 267.

Oskuslikult ja mehiselt juhtis polgu suurtükiväge major August Mägi. Tublid olid ka polku toetava 23. suurtükipolgu võitlejad. Polgukomandöri asetäitja major Eduard Lemming murdis ühena esimestest grupi otsesihtimiseks määratud suurtükkidega sisse Kaulicasse. Pärast seda, kui vaenlane oli purustatud, organiseeris ta hõivatud mõisas kohe tugeva tankitõrje. Vasturünnaku tõrjumisel astus vapper suurtükikomandör J. Puusta haavatuna kahevõitlusse vaenlase tankiga. Selleks et ähvardavat soomushiiglast peatada, kulus ainult kolm soomustläbistavat mürsku. Kui vasturünnakule tulnud hitlerlased meie tankide ja suurtükiväe tulelöökide all maha heitsid ja varjuda püüdsid, kandis J. Puusta tule üle ühe nende varjendi pihta. Neli hitlerlast hüppasid üksteise järel ülestõstetud kätega varjendist välja ja andsid ennast vangi.[86]

Kui kapten J. Aransoni 1. pataljon oli hitlerlaste vasturünnaku tagasi löönud, liikus ta mõisast mõnisada meetrit põhja poole ja kindlustus seal. Kasutades ära segaduse vaenlase leeris, alustas 2. pataljon kapten A. Martini juhtimisel öist pealetungi piki Vikstrautisse suunduvat teed. Hommikul viidi samas suunas lahingusse ka 3. pataljon. Lõunaks kindlustusid nad metsa serval Vipsterist ja Vikstrauti teest vasakul asuvast telliskivitehasest lõuna pool.[87]

Aktiivset tegevust jätkas samal ajal ka 249. laskurdiviis. Ööl vastu 20. märtsi tehti luuret metsas põhja pool Brinki. Ildzese järveni välja liikudes kohati metsas üksikuid vaenlase automaaturite gruppe, küngastel põhja pool Apšenieki tehti kindlaks tema kaevikute joon.

Hommikul avastati diviisi paremal tiival, 917. laskurpolgu lõigus, vaenlase taandumine. Seda oli põhjustanud 27. laskurpolgu edukas öine tegevus. 3. pataljon kapten V. Klasmani juhtimisel alustas kohe jälitamist ja hõivas ühe rooduga telliskivitehase, teine jõudis metsa servale lõuna pool Vikstrautit. Vipsteri suunas liikunud kapten Aleksander Udalovi 2. pataljon jõudis kagu pool telliskivitehast välja metsa servale, kus kindlustus ja hakkas saatesuurtükke järele tõmbama.

Teistest diviisi väeosadest vabastas 925. laskurpolk hommikul Brinki ja ületas oja. Vaenlase tuli tõkestas edasiliikumise. Alustati tulevahetust ja hakati järele tõmbama otsesihtimiskahureid.[88]

[86] F. Paulman. Tuli ja manööver, lk. 305—306.
[87] KMA, f. 1058, nim. 1, s.-ü. 55, l. 250.
[88] KMA, f. 397, nim. 9247, s.-ü. 601, l. 29.

Korpuse laskurväeosade võrdlemisi passiivne tegevus 20. märtsil on seletatav sellega, et 42. armee juhataja selleks päevaks ulatuslikumaid pealetungioperatsioone ette ei näinud. Väeosad pidid teostama luuret, korrastama oma positsioone ja lahingutehnikat, vedama kohale laskemoona. Seepärast ei planeeritud selleks päevaks ettevalmistavat suurtükituld, soomustankivägede toetust ega ka üldist pealetungi. See kavandati 21. märtsile.

Selleks ajaks oli 8. Eesti laskurkorpus läbi murdnud vaenlase tagavarapositsioonide kaks esimest kaitsejoont umbes 6 km laiusel rindel ja kiilunud sügavuti kuni 4 km tema kaitsesse.

Pealöögi suunas oli hõivatud valitseval kõrgendikul olev Kaulicase mõis, paremal tiival Blīdene jaam ja vasakul tiival mitme kilomeetri ulatuses Remte—Salduse tee. 130. Läti laskurkorpuse edu oli küll tagasihoidlikum, kuid ka tema oli vaenlasest täielikult puhastanud Blīdiene—Pils-Blīdiene tee ja jätkas lahinguid metsades teest ida pool. Esimese kolme pealetungipäeva jooksul olid armee väekoondised surnute ja haavatutena rivist välja löönud kuni 3000 vaenlase sõdurit ja ohvitseri ning võtnud 136 vangi.[89]

Ilmad olid kogu aeg pilvised, pikalevenivad vihmasajud vaheldusid lumelörtsiga. Teed olid muutunud põhjatuteks, autotranspordile raskesti läbitavateks. Seoses küllaltki suurte kaotustega võimaldati diviisidel läbi viia sisemisi organisatsioonilisi ümberkorraldusi allüksuste võitlusvõime taastamiseks. Väeosad, kes olid kaugemale edasi liikunud, jätkasid ühendusteede ehitamist ja parandamist, tõmbasid järele tagalaid. Laskemoona tuli kohale tuua peamiselt võitlejate õlgadel mitme kilomeetri kaugusele. Poliittöötajad tegid sel ajal esimesi ulatuslikumaid kokkuvõtteid, esitasid lahingutes silmapaistnud võitlejaid ja komandöre autasustamiseks, arutasid ja vormistasid lahingute käigus parteisse ja komsomoli ridadesse astumiseks esitatud avaldusi ning korraldasid kaotusi kandnud allüksuste partei- ja komsomoliorganisatsioonide tegevust.[90]

Kõik see oli muidugi vajalik, kuid ilmselt kaotati kallist aega ja ei kasutatud ära kõiki võimalusi, mis Kaulicase hõivamisega edasise edu saavutamiseks avanesid. Hitlerlased kogusid end võrdlemisi kiiresti. Teistest rindelõikudest toodi siia täiendavaid väeosi ja juba 20. märtsi õhtupoolikul

[89] KMA, f. 397, nim. 9247, s.-ü. 583, l. 26—27.
[90] Sealsamas, l. 25.

alustasid nad tankide toetusel vasturünnakuid Vikstrauti suunas kaugele ettejõudnud 27. ja 917. laskurpolgu pataljonide vastu. Polkude liitekohas läbimurdnud kümne tanki ja automaaturite vastu oli etteliikunud pataljonidel seada ainult kaks liikursuurtükki ja kolm tankitõrjekahurit. Needki purustati õige pea. Jäänud ilma soomustankivägede ja suurtükiväe toetuseta, ei suutnud laskurpataljonid hommikupoolikul kerge vaevaga saavutatud edu säilitada ja hakkasid plaanitult taganema. Tekkinud segaduse likvideerimisel etendas tähtsat osa 27. laskurpolgu 1. pataljoni komandöri asetäitja poliitalal vanemleitnant Peeter Larin, kes taastas korra ja organiseerituse. Suurte pingutustega õnnestus kindlustuda hommikustel positsioonidel.[91]

42. armee sõjanõukogu direktiiviga 20. märtsist anti 8. Eesti laskurkorpusele, kes moodustas endiselt armee peamise löögijõu, ülesanne murda 21. märtsil läbi vaenlase tagalapositsioonid Kupji—Brinki joonel, jätkata pealetungi Gaiki suunas ja laiendada läbimurret tiibadele. Korpuse koosseisu arvati täiendavalt 51. kaardiväe laskurdiviis ülesandega arendada pealetungi Remte suunas ja laiendada läbimurret paremale. 23. kaardiväe laskurkorpuse 67. kaardiväe ja 201. laskurdiviis olid valmis arendama korpuse poolt saavutatud edu nii Gaiki kui ka Remte suunas.[92]

21. märtsi hommikul alustati uuesti pealetungi. 130. Läti laskurkorpuse parem tiib edasi ei pääsenud. Ainult vasakul tiival tegutsev 43. kaardiväe laskurdiviis liikus Jaunāmuiža juurest mõnevõrra idasse. Koostöös Eesti korpuse koosseisu antud 51. kaardiväe laskurdiviisiga paisati vaenlane eemale Blīdene jaama lähistelt — vabastati Adas. 51. kaardiväe laskurdiviis lõi vaenlase välja ka Kuili tugipunktist ja tõrjus seejärel tagasi mitmeid vasturünnakuid Skrundase suunast.[93]

300. laskurpolk korpuse paremal tiival jätkas juba 18. märtsil alustatud võitlust Beki, Kupji, Gravieki ja Kalna pärast. Nii nagu varemgi, segasid edasiliikumist tugev suurtüki- ja miinipildujatuli Beki suunast ning Lači ja Skrundase vahel kurseerivad tankid ja ründesuurtükid. Seekord õnnestus 3. pataljonil siiski hõivata Kupji ja jõuda välja metsa servale sellest loodes. 1. pataljon, kes ööl vastu

[91] KMA, f. 397, nim. 9247, s.-ü. 583, l. 28—29; nim. 9263, s.-ü. 219, l. 237.
[92] KMA, f. 397, nim. 9247, s.-ü. 583, l. 28—29.
[93] Sealsamas, l. 29.

20. märtsi vahetati välja Blīdene jaama lähistelt, vabastas koostöös tankistidega hoogsa rünnakuga Kalna ja Gravieki ning jõudis Kaulicasest idas oleva metsa põhjaservale. Päeva jooksul liiguti edasi 2 km.[94]

7. laskurdiviisi pealöögi suunas tegutseva 27. laskurpolgu edasiliikumist takistasid vaenlase tugevasti kindlustatud positsioonid pool kilomeetrit põhja pool Kaulicast asuval kõrgendikul 133,1. See oli nii vaenlase asetuses kui ka lähimas ümbruskonnas maastiku kõrgeim punkt. Positsioonid Remtesse ja Vikstrautisse suunduvate teede vahel võimaldasid kontrollida kogu ümbrust. Kuna 20. märtsi öised ja ka päevased otserünnakud siin edu ei toonud, siis püüti nüüd kõrgendikku ümber haarata. Täiendavalt toodi lahingusse ka mõned 354. laskurpolgu allüksused.

Ühiste pingutustega jõudsid piki Remte teed pealetungivad allüksused Kakaragi lõunaservale ja hõivasid seal mõned majad. Kõrgendikku vasakult ründav 27. laskurpolgu 3. pataljon jõudis lõuna paiku uuesti Vipsteri lähistele, kuid oli sunnitud vasturünnakule tulnud tankide ja jalaväe survel taanduma endistele positsioonidele. Teistkordne rünnak koos 2. pataljoniga rauges lagendikul põhja pool Pakalni ja kõrgendik jäigi sel päeval hõivamata. Järgneva öö jooksul vahetas 354. laskurpolk 27. laskurpolgu täielikult välja ja viimane koondati Pikuli rajooni diviisi reservi.[95]

Nagu lahingute esimestel päevadel, nii tuli 249. laskurdiviisil ka 21. märtsil tegutseda tihedas metsas. Diviisi paremal tiival pealetungivad 917. laskurpolgu pataljonid jõudsid taas välja telliskivitehase ja Vikstrauti lähistele, kuid sattusid seal tugeva külgtule alla paremalt ja olid sunnitud pikali heitma. Sellele järgnenud hitlerlaste vasturünnakud löödi siiski edukalt tagasi.

Loode suunas edasitungiva ja korpuse vasakut tiiba katva 921. laskurpolgu rindelõik pikenes järjest. 2. pataljon, keda pärast major B. Ploomi surmavalt haavatasaamist juhtis kapten A. Meesak, jõudis lõuna paiku metsa servale Apšenieki, 3. pataljon aga Kalna lähistele. Mõlema pataljoni tiivad jäid lahtiseks. Sellele vaatamata löödi vasturünnakule tulnud hitlerlased edukalt tagasi. Õhtuks jäid kättevõidetud

[94] KMA, f. 509, nim. 127094, s.-ü. 8, l. 22—23; f. 1058, nim. 1, s.-ü. 56, l. 29; f. 3120, nim. 1, s.-ü. 15, l. 81—82.
[95] KMA, f. 509, nim. 127094, s.-ü. 8, l. 23; f. 1058, nim. 1, s.-ü. 55, l. 250—268.

positsioonidel pataljonide vahele kuni kilomeetri laiused tühimikud, mida tuli katta automaaturitest patrullidega.[96]

Terve päev kestnud pealetungilahingud oodatud edu ei toonud. Sellele vaatamata kutsus 8. Eesti laskurkorpuse sügavale vaenlase kaitsesse kiilumine esile hitlerlaste märgatava aktiviseerumise. Intensiivistus nende suurtükiväetuli. Päeva jooksul saatsid vaenlase patareid korpuse lahingukordadesse kuni 12 500 mürsku ja miini, mis ületas kahekordselt eelmiste lahingupäevade suurtükitule intensiivsuse. Suurtükiväe luure tegi korpuse pealetungilõigus kindlaks paljude uute suurtüki- ja miinipildujapatareide tegevuse. Kaulaci, Vipsteri ja Vikstrauti ümbruse teedel kurseerisid pidevalt tankid ja ründesuurtükid. Meie suurtükivägi ei suutnud nende tegevust küllaldasel määral paralüseerida.

Järgmisel päeval koondas 42. armee juhatus peatähelepanu Remte suunale. Selles suunas toodi lahingusse 23. kaardiväe laskurkorpus. Olles välja vahetanud 43. Läti kaardiväe laskurdiviisi, vabastas ta hoogsa rünnakuga Skapari ja alustas võitlust Skrundas—Melgrāvji tee pärast. Vahepeal Eesti korpuse koosseisu kuulunud 51. kaardiväe laskurdiviis arvati tagasi oma korpuse koosseisu. Üks tema polkudest murdis piki Remte teed läbi põhja suunas ja jätkas koostöös tankidega võitlust lõuna pool Lačit.[97]

7. Eesti laskurdiviis jätkas 22. märtsil pealetungi kahe polguga. Kipase suunas edasi liikudes jõudis 300. laskurpolk metsa ida pool Kaulaci ja alustas selle puhastamist vaenlasest. 354. laskurpolk ründas pärast lühiajalist suurtükiväe tulelööki kõrgendikku 133,1 ja hõivas selle täielikult. Edasine pealetung Dārznieki suunas pidurdus aga vaenlase tugeva suurtüki- ja miinipildujatule ning Vikstrauti ja Kaulaci suunast sooritatud vasturünnakute tagajärjel. Polgu vasakul tiival võitleval 3. pataljonil tuli päeva jooksul tagasi lüüa kaheksa tankide toetusel sooritatud vasturünnakut.[98]

Kapten A. Komarovi roodu vastu saatsid hitlerlased kaks ründesuurtükki. Ühele neist astusid vastu 27. laskurpolgu tankihävitajad Ilmar Pärn ja Eduard Tammsaar. Nad laskid ründesuurtüki 200 meetri kaugusele. Paar hästisihitud lasku ja terashiiglane oli rivist välja löödud.[99]

Veelgi ulatuslikumate vasturünnakute osaliseks sai 249. laskurdiviis, kes oli jõudnud Vikstrauti ja Apšenieki vahel laiuvasse metsa ja valmistus pealetungi jätkama Vikstrauti—Skajauni suunas. 22. märtsi hommikul alustasid hitlerlased üheaegselt kontsentrilisi rünnakuid Vipsterist edela, Vikstrautist lõuna, Apšeniekist kagu ja Kalnast ida suunas. Tegemist oli sellesse rindelõiku toodud värskete reservidega. Tekkis oht, et meie lahtiste tiibade tõttu õnnestub hitlerlastel kiiluda eri suundadest polkude ja pataljonide vahele ning tungida diviisi tagalasse.

Halvima ärahoidmiseks suunas diviisikomandör lahingusse kõik oma reservid. Terve päeva kestis metsas äge tulevahetus, löödi tagasi hitlerlaste korduvaid rünnakuid ja hävitati meie tagalasse imbunud vaenlase gruppe.

Hitlerlaste järjekordse rünnaku tagasilöömisel puhkes metsas äge lahing Vikstrauti mõisast lõuna pool. Vaenlane oli võitlevate laskurallüksuste selja taha läbi murdnud ning mitu suurtüki- ja miinipildujapatareid ümber piiranud. Suurtükiväelased ei kaotanud pead. Nad võtsid fašiste vastu kartetšidega ja automaaditulega. Suuri kaotusi kandes tuli ründajail taanduda. Tubliks eeskujuks alluvatele oli major Eduard Sommer, kes haavatuna jätkas mehist võitlust lahingu lõpuni.

Ägeda miinipildujatule alla sattus ka 921. laskurpolgu eelkomandopunkt. Peast sai haavata polgukomandör polkovnik O. Mullas, kuid jäi esialgu rivisse. Samas said haavata ka polgu suurtükiväeülem kapten A. Tuha, polguinsener E. Pill ja staabiülema abi luure alal kapten J. Veisenen. Vastavalt korpusekomandöri käsule hakkasid kaugele ette liikunud 925. ja 921. laskurpolgu pataljonid tagasi tõmbuma kaitseks soodsamatele positsioonidele. Sealjuures sattus 925. laskurpolgu 2. pataljon vaenlase tugeva suurtüki- ja miinipildujatule alla ja kandis suuri kaotusi. Märgatavaid kaotusi kandsid ka teised taanduvad allüksused. Õhtul ja järgneva öö jooksul asusid diviisi väeosad kaitsele joonel, mis kulges põhja pool Pakalni, lõuna pool telliskivitehast, mööda metsa umbes kilomeeter kagu pool Apšenieki ja pool kilomeetrit kirde pool Krogeli. Siin loodi allüksustevaheline side ja kaevuti.[100]

[96] KMA, f. 397, nim. 9247, s.-ü. 601, l. 32—33.
[97] KMA, f. 397, nim. 9247, s.-ü. 583, l. 33.
[98] KMA, f. 1058, nim. 1, s.-ü. 55, l. 269.
[99] A. Pusta, P. Izmestjev. Lahingutes Nõukogude kodumaa eest, lk. 126.
[100] KMA, f. 397, nim. 9247, s.-ü. 601, l. 34—37.

Kasutades vaenlase jõudude mõningat nõrgenemist 2. Balti rinde paremal tiival, läksid 21. märtsil pealetungile ka 42. armee parempoolsed naabrid — 1. löögiarmee ja 22. armee. Pärast kahepäevaseid lahinguid hakkasid hitlerlased lõuna pool Tukumsit laiuvalt kaarelt oma vägesid tagasi tõmbama ja rindejoont õgvendama. Seoses sellega käskis rinde sõjanõukogu 23. märtsil 8. Eesti laskurkorpuse pealetungioperatsioonid põhja suunas ajutiselt katkestada. Väeosadel kästi kindlustuda kättevõidetud positsioonidel, teostada aktiivset luuret, läbimõeldult organiseerida tanki- ja jalaväevastane tulesüsteem ning korrastada allüksusi.

Nädal aega kestnud vahetpidamatute lahingute tagajärjel oli eriti laskurallüksuste isikuline koosseis kandnud suuri kaotusi. Rivist oli välja langenud palju rühma-, roodu- ja pataljonikomandöre. Seetõttu anti laskurpolkudele korraldus ümber formeeruda niisuguse arvestusega, et igaühes neist oleks kaks kaheroodulist laskurpataljoni. Ka rühmade arvu laskurroodudes vähendati kahele.[101]

Hitlerlastele ei andnud aga südamerahu kõrgendiku 133,1 kaotamine. 23. märtsi ennelõunal tuli 354. laskurpolgul tagasi lüüa kolm jõulist rünnakut Vipsteri suunast.

Et edaspidiseid ootamatuid rünnakuid ära hoida, otsustas korpusekomandör metsa põhja pool kõrgendikku ja Pakalnit vaenlasest puhastada ja asuda kaitsele selle põhjaserval. Pärast lühiajalist tulelööki tõusis õhtu eel rünnakule võitlusgrupp, kuhu kuulusid 354. laskurpolgu 7. rood (tegelikult 7. laskurdiviisi õpperood) kapten Herbert Varendi juhtimisel, 921. laskurpolgu 1. pataljon kapten Gustav Hansingu juhtimisel ja 917. laskurpolgu koondpataljon. Hoogsa löögiga murti hitlerlaste kaitsest läbi ja jõuti välja metsa põhjaservale. Kuid seal ei suudetud veel kindlustudagi, kui Vipsteri suunast tulid vasturünnakule rasketankid ja arvukad automaaturite allüksused. Võitlusgruppi ähvardas ümberpiiramine.

Kogu öö kestis äge lahing. Pimeduses võis vaenlast ära tunda vaid tema relvade tulistamisele iseloomuliku kõla järgi. Oli juhtumeid, kus metsas vastamisi sattunud meie ja vaenlase sõdurite vahel küsimus kes — keda? otsustati käsikähmluses. Side kõrgendikul asuvate allüksustega katkes. Kui liini taastama saadetud punaväelane Gunnar Muld parajasti katkenud kaablit sõlmis, kuulis ta saksakeelset kõnet. Sidemees viskus pikali. Üks juurdetulnud hitlerlastest tonksas teda isegi jalaga. «Tot,» lausus see ja nad läksid edasi . . .

[101] KMA, f. 397, nim. 9247, s.-ü. 601, l. 36—40.

Hommikuks olukord selgines. Õigeaegselt appirutanud 354. laskurpolgu luure- ja keemiarühma abi võimaldas võitlusgrupil vältida halvimat ning tõmbuda tagasi varem ettevalmistatud positsioonidele.[102]

Arvestades vaenlase taandumist parempoolse naabri 22. armee pealetungilõigus, otsustas 42. armee juhataja oma vasaku tiiva vägedega jääda kaitsele, kuid parema tiivaga jätkata pealetungi. Sel eesmärgil toimus ööl vastu 24. märtsi ulatuslik väeosade ümbergrupeerimine parema tiiva suunas.

249. laskurdiviis andis oma rindelõigu koos toetava suurtükiväega üle 122. laskurkorpusele. 921. ja 925. laskurpolk koondati Pikuli rajooni, kus nad moodustasid korpuse reservi. 917. laskurpolk sai käsu nihkuda paremale ja välja vahetada 7. laskurdiviisi allüksused kõrgendikul 133,1.

Neid ülesandeid tuli täita väga rasketes ja keerulistes tingimustes. Hommikupoolse öö jooksul tuli diviisi parema tiiva allüksustel tagasi lüüa viis kuni kompaniisuuruste jõududega sooritatud vasturünnakut. Ennelõunal tõusid hitlerlased loode pool Kaulicast tankide ja soomustransportööride toetusel uuesti vasturünnakule ja kiilusid võrdlemisi sügavale diviisi lahingukordadesse. Organiseeritud tule ja vasturünnakutega läbimurdeoht siiski likvideeriti ja vaenlane peatati põhja pool Pakalnit. 917. laskurpolgul ei õnnestunudki sel päeval Kakaragi ja kõrgendik 133,1 lõigus kaitsel asuvaid 354. laskurpolgu allüksusi välja vahetada. Vaenlase tuli oli niivõrd tihe, et pidi jäämą ootama pimeduse saabumist.[103]

42. armee parema tiiva väekoondised läksid pealetungile Remte suunas. Selle käigus vabastasid 130. Läti laskurkorpuse parema tiiva väeosad Plamši ja Lapsase. Vasaku tiiva väeosad koostöös 23. kaardiväe laskurkorpusega hõivasid Inni ja alustasid võitlust Kukšase pärast. 23. kaardiväe laskurkorpuse peajõud lülitusid võitlusse põhja pool Skrundast, kus nad püüdsid läbi murda Kulase (ida pool Remtet) suunas.

7. Eesti laskurdiviis jätkas pealetungioperatsioone Beki—Kaulicase joonelt Remte suunas. Pärast positsioonide vahe-

[102] KMA, f. 1058, nim. 1, s.-ü. 55, l. 269; f. 397, nim. 9247, s.-ü. 601, l. 39—40.

[103] KMA, f. 397, nim. 9247, s.-ü. 601, l. 40—43.

tust asus 27. laskurpolk diviisi paremal tiival rünnaku lähtealusele paremal pool Blīdene—Remte teed. Teda toetasid paarkümmend tanki ja kaks liikursuurtükki ning diviisi suurtükiväegrupp major Valdur Hannula juhtimisel. Pehmest pinnasest tingituna olid tankide manööverdamisvõimalused äärmiselt piiratud. Seetõttu liikusid nad laskurallüksuste ahelikkude taga ja toetasid neid vaid oma tulega. Lõuna ajal alanud pealetungi käigus liiguti Lači suunas edasi umbes kilomeeter. Õhtu eel sai polk käsu asuda kaitsele kättevõidetud positsioonidel.

300. laskurpolk alustas samal ajal pealetungi Kipase suunas, kuid oli vaenlase tugeva tule tõttu sunnitud pikali heitma. 354. laskurpolgu allüksustel tuli lääne pool Kakaragit tagasi lüüa mitu vaenlase vasturünnakut.[104]

25. märtsist alates jäid 42. armee vasaku tiiva väed, sealhulgas ka 8. Eesti laskurkorpus, kaitsele. 130. Läti laskurkorpus ja 23. kaardiväe laskurkorpus tegid veel katseid paremal tiival pealetungi arendada ja oma positsioone parandada, kuid jõudude vähesuse tõttu enam märkimisväärset edu ei saavutatud. Alates 30. märtsist kumbki pool erilist aktiivsust ei ilmutanud ja armee rindelõigus jäi vaikseks.

25.—31. märtsini ehitasid Eesti korpuse sõjamehed vaenlase pideva vaatluse ja tule all kaitserajatisi. Pimedatel öödel ja võimaluste piirides ka udustel päevadel kaevati ja süvendati tranšeesid, ühendati üksikuid laskuripesi ja nende gruppe üheks katkematuks kaevikutejooneks. Kohati nihutati neid ettepoole, kohati tõmmati tagasi, et saada paremat vaatlust ning avaramat laskeala. Esimese kaevikutejoone taha kaevati veel teine tranšee, mis ühendati nii eesliini kui ka tagalaga. Ehitati tulistuspunkte kuulipildujatele ning positsioone tankitõrjerelvadele ja miinipildujatele. Tähtsamatel suundadel, nagu Kakaragi—Remte, Kaulicas—Vikstrauti ja Kaulicas—Brocēni teed, rühmitati kõik need fortifikatsioonielemendid toetuspunktideks ja vastupanusõlmedeks. Sapööride juhtimisel ehitati vaatlus- ja komandopunkte, paigaldati tankiohtlikes suundades tankivastaseid miine ja loodi mõnedes suundades jalaväevastaseid miinivälju. Üldse kaevati kaitsel olles 6583 m tranšeesid, 3525 m ühenduskäike, rajati 1451 laskurpesa,

[104] KMA, f. 509, nim. 127094, s.-ü. 7, l. 31—32; f. 1058, nim. 1, s.-ü. 55, l. 252—253; s.-ü. 56, l. 14.

196 suurtüki- ja miinipildujapositsiooni ning palju muid kaitseehitisi.[105]

Rööbiti nende töödega jälgiti pidevalt ja teraselt vaenlase tegevust. Öösiti käidi luureretkedel, et kursis olla vastase jõudude ja relvade paigutuse ning tulevikukavatsustega. Snaiperid võtsid kirbule neid vaenlase sõdalasi, kes unustasid ettevaatuse. Viidi läbi suurtükiväe ja teiste relvaliikide eellaskmisi, kontrolliti ja täpsustati tulesüsteemi. Juurdeveo ja evakuatsiooni hõlbustamiseks ning varudega manööverdamise kergendamiseks ehitati palkteid, mis kulgesid nii piki rinnet kui ka tagalasse.

Kaitsele jäämine ei tähendanud muidugi mitte seda, et rindelõiku saabus täielik vaikus. Jätkus aktiivne luuretegevus ja peeti kohaliku tähtsusega lahinguid oma positsioonide parandamiseks. 7. Eesti laskurdiviisi kaitselõigus oli kõigi laskurite ja suurtükiväelaste tähelepanu köitvaks objektiks Kakaragi tuuleveski. Hea vaatlus- ja soodsa tulistamispunktina seisis see kivist ehitis vaenlase kaitse eelserval.

25. märtsi varahommikul 300. laskurpolgust Kakaragi suunas väljasaadetud luuregrupp tegi kindlaks, et vaenlase poolel toimus allüksuste vahetus. Ootamatu löögiga lõid luurajad uustulnukad veskist välja ja organiseerisid ringkaitse. 1. pataljonist saadeti neile appi veel kuulipilduja ja grupp automaatureid. Hitlerlased püüdsid olukorda taastada, kuid löödi kaotustega tagasi.

Järgmise päeva varahommikul ründas rühm vaenlase automaatureid tanki toetusel uuesti veskit ja selle lähistel paiknevaid võitlejaid. Mürsu otsetabamusega viidi rivist välja kuulipilduja ja neli võitlejat. Ülejäänutel tuli ülekaalukate jõudude survel taanduda metsa ida pool Kakaragi. Uuesti muutus veski meie suurtükiväetule täpsuse proovikiviks. Viimaks ei pidanud fašistide närvid enam vastu — 31. märtsi varahommikul lasksid nad veski õhku ja tõmbusid tagasi.[106]

249. laskurdiviisi kaitselõigus, peamiselt Vipsteri suunas, kurseerisid pidevalt vaenlase tankid. 26. märtsil tulid nad päris tihti ainult mõnesaja meetri kaugusele meie kaitse eelservast. Õhtu eel oli ühele neist paigutatud võimendaja, mille kaudu eesti keeles kutsuti võitlejaid üle tulema fašis-

[105] KMA, f. 509, nim. 127094, s.-ü. 8, l. 45.
[106] Sealsamas, l. 35—36, 42; f. 1058, nim. 1, s.-ü. 56, l. 31.

tide poolele. Üleskutsele vastati tabava tulega ja seda enam ei korratud.[107]

31. märtsil saabus korpusele käsk eesliinilt lahkumiseks. Ööl vastu 2. aprilli anti kaitsepositsioonid üle 332. ja 85. laskurdiviisile. Vihm ja hooti puhuv tugev tuul hoolitsesid maskeerimise ja varjatud vahetuse eest. Vaenlane ei andnud millegagi märku oma lähedalolekust. Ööpimeduses hakkasid kolonnid koos vooridega mööda põhjatuid rindeteid tagala poole liikuma. Hommikuks olid kõik jäljed öisest vahetusest kadunud. Veel sama päeva õhtuks koondusid laskurväeosad, järgmisel päeval ka suurtükiväeosad Upesmuiža—Blīdiene piirkonda. Ainult 28. üksik sapööripataljon jäi 6. aprillini lahinguülesandeid täitma Pikuli rajooni.[108]

Märtsilahinguis kiilusid korpuse väeosad kuuekilomeetrilisel rindel sügavuti kuni 7 km vaenlase kaitsesse, murdes sellega läbi tema taktikalise kaitse. Kuid läbimurre toimus liiga aeglaselt ja kalli hinnaga. Pealetungi arendamiseks ei jätkunud enam jõudu. Seda piisas vaid kättevõidetud positsioonide kindlustamiseks.

Olgugi et operatsiooni ette püstitatud eesmärk jäi osaliselt saavutamata, lõi korpuse Tukums—Salduse kaitseliini tagalapositsioonidesse kiilumine soodsad eeltingimused 1. löögiarmee ja 22. armee pealetungiks, mis arenes võrdlemisi edukalt ajavahemikul 21. märtsist kuni 2. aprillini. Selle aja jooksul vabastasid nad üle 100 asustatud punkti ja jõudsid välja Viesate jõe lõunakaldale Abava jõe ja Bratuži vahelises lõigus.

8. Eesti laskurkorpus hävitas lahinguoperatsioonide käigus kuni 2400 vaenlase sõdurit ja ohvitseri, 13 tanki, 7 ründesuurtükki, 5 soomustransportööri, 4 autot, 37 suurtükki, 11 miinipildujat, 101 raske- ja 121 kergekuulipildujat, üle 900 vintpüssi ja automaadi, 26 dzotti ja 201 lahtist tulistuspunkti, 3 vaatlus- ja komandopunkti ning laskemoonalao. Samal ajal võeti 105 vangi. Trofeedeks saadi 3 tanki, 2 ründesuurtükki, 5 soomustransportööri, 18 suurtükki, 9 miinipildujat, 6 leegiheitjat, 8 raske- ja 39 kergekuulipildujat, 253 püssi, 109 automaati, 5 autot, 2 raadiojaama ning muud sõjalist vara.[109]

Koondunud 4. aprilliks täielikult rindejoonest 8—12 km kaugusele Upesmuiža—Blīdiene rajooni, alustas korpus kohe

[107] KMA, f. 509, nim. 127094, s.-ü. 8, l. 37.
[108] KMA, f. 509, nim. 127094, s.-ü. 9, l. 4—5.
[109] KMA, f. 509, nim. 127094, s.-ü. 8, l. 45.

oma paiknemiskoha sisustamise ja ridade korrastamisega. 5. aprillil saabus täiendus. Järgmisel päeval said üksiku õpperoodu 113 kursanti, kes lahingute ajal olid olnud väeosades praktikal, seersandipagunid. Väeosades ja allüksustes toimusid üldkoosolekud, kus tehti kokkuvõtteid äsja lõppenud lahingutest, arutati allüksuste tegevuses esinenud puudusi ning seati tähiseid eelseisvaks õppetööks. 7. aprillist algas uuesti lahinguline väljaõpe, mille käigus pöörati erilist tähelepanu ilmnenud puuduste likvideerimisele.[110]

14. aprillist arvati korpus 1. löögiarmee koosseisu (juhataja kindralleitnant V. Razubajev). Ühtlasi tugevdati ka tema löögijõudu. 283. ja 307. üksikus tankitõrjedivisjonis asendati 45-mm kahurid 76-mm tankitõrjekahuritega ning vastavalt sellele ka võimsamate veovahenditega. Lisaks sellele saabusid korpuse koosseisu 221. Pärnu tanki- ja 1503. Daugavpilsi liikursuurtükkide polk.[111]

Teedelagunemise aega kasutati täielikult ära uue otsustava pealetungi ettevalmistamiseks. See pidi korpusele algama Viesate jõe joonelt Vevervezesi mõisa ja Klapkalnesi vahelises lõigus. 15.—18. aprillini koostati vastavad plaanid ja alustati seejärel praktiliste ettevalmistustega.

7. mail saabus viimaks lahingukäsk — koonduda Strutele piirkonda ja olla valmis 1. löögiarmee teises ešelonis pealetungioperatsioonideks. Rännaku ajal saabus aga uus korraldus — korpus on arvatud tagasi 42. armee koosseisu, tal tuleb koonduda Remte lähistele ning olla valmis seal kaitsel asuvate 122. laskurkorpuse parema tiiva vägede väljavahetamiseks ning pealetungi alustamiseks Gaiki suunas.[112]

Väeosad said uue liikumismarsruudi, kuid rünnaku lähtealusele ei jõutudki. Nimelt oli armeegrupp «Kurland» ööl vastu 8. maid oma rinde vasakul tiival, Riia lahe rannikust kuni Remteni ning lõuna pool Ciecere järve, alustanud vägede tagasitõmbumist Liepāja ja Ventspilsi sadama suunas. Niipea kui luure taandumise kindlaks tegi, alustasid 1. löögiarmee ja 42. armee vaenlase jälitamist. Murdes arjergardide vastupanu, vabastati Tukums ja Saldus ning hakati kiiresti liikuma läände.

8. mai õhtupoolikul vaenlase organiseeritud vastupanu murdus. Vaenlase sõdurid hakkasid end üksikult ja gruppides vangi andma. Öösel aga püüdsid korpuse raadiojaamad kinni Nõukogude valitsuse teadaande Saksa fašistliku

[110] KMA, f. 509, nim. 127094, s.-ü. 9, l. 5—6.
[111] Sealsamas, l. 10, 12.
[112] KMA, f. 509, nim. 127094, s.-ü. 10, l. 7—8.

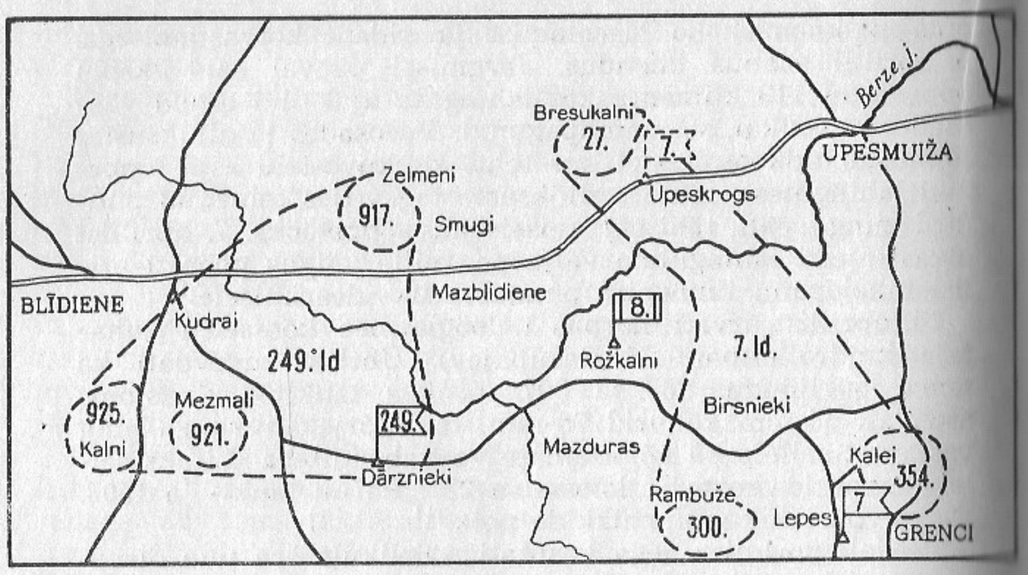

8. Eesti laskurkorpuse paiknemisrajoon 1945. a. aprillis-mais.

armee tingimusteta kapituleerumisest ja 9. mai kuulutamisest võidupühaks.

Suur Isamaasõda, mida nõukogude rahvas pidas saksa fašistlike röövvallutajate vastu, oli võidukalt lõpule viidud. Hitlerliku Saksamaa sõjamasin oli täielikult purustatud. Sõber õnnitles sõpra, relvavend relvavenda. Vaenlase kapituleerumisest kuulda saades anti voli rõõmule ja vaimustusele, ragisevate kogupaukudega tühjendati oma relvade padrunisalved. Öisesse taevasse tõusvad raketid polnud seekord mõeldud rünnakusignaaliks ega eesliini tähistamiseks. See oli saluut võidu auks!

1418 päeva kestnud sõda oli lõppenud. Esimesel rahupäeval, 9. mail, loeti kõigis väeosades ette kõrgema ülemjuhataja käskkiri. Kodumaa nimel õnnitleti punaarmeelasi, punalaevastiklasi, armee ja laevastiku seersante, vanemaid ja ohvitsere, kindraleid, admirale ja marssaleid Suure Isamaasõja võiduka lõpuleviimise puhul, avaldati tunnustust ja au kangelastele, kes langesid lahinguis meie kodumaa vabaduse ja sõltumatuse eest. Õhtul saluteeris Moskva kodumaa nimel Punaarmee vapratele vägedele ning sõjalaevastiku laevadele ja väeosadele, kes saavutasid selle hiil-

gava võidu, kolmekümne kogupauguga tuhandest suurtükist.

8. Eesti laskurkorpus lõpetas sõja täisverelise, hästi relvastatud, isikulise koosseisu hea sõjalise väljaõppe ning kõrgete poliitiliste ja moraalsete omaduste poolest silmapaistva Punaarmee väekoondisena, kellele olid jõukohased ka kõige keerukamad lahinguülesanded. Küllaltki veenvalt kinnitas seda 42. armee poliitosakonna ülema polkovnik F. S. Višnevetski avaldus, kes 24. mail 1945 toimunud 7. Eesti laskurdiviisi parteiaktiivi koosolekul märkis, et diviis ilmutas märtsilahingutes kõrget lahingumeisterlikkust ja oli parim diviis armee koosseisus.[113] Ja ega 249. Eesti laskurdiviis ja korpuse eriüksusedki halvasti sõdinud.

Eesti laskurkorpuse sõjamehed — komandörid ja reamehed — olid omalt poolt andnud kõik võidu saavutamiseks. Alahindamata väekoondiste ja väeosade komandöride juhtivat osa, tuleks lahingutegevuse iseärasusi Kuramaa kinnisel maastikul arvestades eriti esile tõsta pataljonide, divisjonide, roodude ja patareide komandöre. Iseseisvalt tegutsevaid allüksusi juhtides näitasid nad üles kiiret otsustamisvõimet, initsiatiivi ja järjekindlust püstitatud eesmärgi saavutamisel. Rühma- ja eriti jaokomandörid, suheldes vahetult iga reamehega, suutsid kogemustega sõjameestest ja äsja sõjamehe vormi selga tõmmanud noorsõdureist kujundada ühtsed võidutahtelised kollektiivid.

Kogu isikulise koosseisu ennastsalgavusest räägib kas või seegi fakt, et Kuramaa lahingutes ülesnäidatud mehisuse ja vapruse eest autasustati 7045 korpuse sõjameest Nõukogude Liidu ordenite ja medalitega.[114] Nende hulgas oli väeosade ja allüksuste komandöre ning reavõitlejaid; oli suurtükiväelasi, miinipildureid, tankihävitajaid, sapööre, sidelasi, kuulipildureid, snaipereid ja laskureid, oli meditsiini- ja tagalatöötajaid.

Pärast lahingute lõppu tuli korpuse sõjameestel lahendada mitmeid sõja järelkajaga seotud küsimusi. Kuni 12. maini võtsid nad osa vaenlase Kuramaa grupeeringu desarmeerimisest. Selleks kammisid nad läbi Saldusest põhja ja kirde pool asuvad metsad, kus end varjasid vangiandmisest kõrvale hoidvad vaenlase grupid. Seejärel pöör-

[113] KMA, f. 397, nim. 9263, s.-ü. 219, l. 301.
[114] P. Izmestjev. Eesti rahva pojad võitluses Nõukogude kodumaa eest. Tallinn 1946, lk. 69.

dusid 8. Eesti laskurkorpuse väeosad oma endistesse paiknemisrajoonidesse.

15. mail tutvusid korpuse ja mõlema diviisi juhtivad ohvitserid vaenlase kaitsesüsteemiga Viesate jõel, korpusele varem määratud läbimurde lõigus. Õpiti tundma vaenlase kaitse iseärasusi, analüüsiti ja hinnati kriitiliselt omapoolselt kavandatud pealetungilahingute plaani.

Väeosades toimunud pidulikel koosolekutel pühitseti võitu, meenutati läbitud võitlusteed. Väeosade esindajad käisid langenud kaasvõitlejate vennaskalmistuil. Hauaküngaste eest kanti auvalve saatel läbi langetatud lahingulipud. Vaikses harduses mälestasid sõjamehed lahingusõpru, kes puhkasid vennasvabariigi mullas, kuid kes jäävad igavesti elama kaasvõitlejate ja sirguvate sugupõlvede südameisse.

21.—25. maini toimusid väekoondistes parteiaktiivi ja komsomoliaktiivi koosolekud. Ettekannetes ja sõnavõttudes tehti kokkuvõtteid möödunud lahingutest, partei- ja komsomolitööst sõjapäevil, räägiti eelseisvaist ülesannetest. Vaatamata fašistliku Saksamaa purustamisele tuli Punaarmee väeosadel olla pidevalt lahinguvalmis: Aasias jätkus sõda militaristliku Jaapani vastu, meie liitlasriikide reaktsiooniliste poliitikute sõnavõttudes hakkas kõlama Nõukogude-vastaseid noote. Aktiivi koosolekud orienteerisid isikulist koosseisu sõjaväelise korra edasisele kindlustamisele, plaanipärasele poliitilisele ja lahingulisele väljaõppele.

Mõned päevad hiljem, 28. mail sai korpus käsu asuda koduteele. Kõik muud toimingud katkestati ja hakati tegema ettevalmistusi pikaks rännakuks.

Rännak algas ülevas meeleolus 29. mai soojal pilvisel kevadõhtul. Juba Jelgavas tervitas rahvas Eesti laskurkorpuse sõjamehi. Eriti eredalt avaldusid läti rahva sõprustunded eestlastest relvavendade vastu Riia läbimisel.

2. juuni varahommikul alustasid 8. Eesti laskurkorpuse sõjamehed ranges rivikorras, sirgel rühil ning lahingulippude lehvides ja orkestrihelide saatel 15-kilomeetrilist rännakut läbi naabervabariigi pealinna tänavate. Nõukogude Läti pealinna töötajad korraldasid Punaarmee eesti rahvuslike väeosade võitlejatele südamliku vastuvõtu. Tänavaile oli kogunenud murruna rahvast, kes vaimustatud hurraahüüetega tervitas mööduvaid korpuse allüksusi ja külvas nad üle lilledega. Rivi kirendas õitest. Tänavaid palistasid loosungikangad ja transparendid: «Tervitus vapraile eesti sõduritele, ohvitseridele ja kindralitele!», «Au võitjaile!». Südamlikult võeti korpuse võitlejaid vastu ka Riiast põhja

pool kõigis Lätimaa linnades ja külades. Ikka ja jälle lilled, käepigistused, tervitused, kingitused . . .

7. juunil kell 21.00 astusid korpuse esimesed allüksused Ikla juures Eesti NSV pinnale. See oli ülev silmapilk. Vanad ja noored, lähedalt ja kaugelt, üksikud ja tervete perekondade kaupa olid tulnud sõjamehi tervitama. Läbi lilledest auvärava, pealdisega punasel kangal: «Tere tulemast vabastatud kodumaal!» marssisid ordenite ja medalite särades võitjate kolonnid. Improviseeritud tribüünilt tervitasid korpuse sõjamehi EK(b)P Keskkomitee, vabariigi valitsuse ja kohalike nõukogude organite esindajad.

Edasi liikusid korpuse väeosad paralleelselt mööda kahte teed. 7. Eesti laskurdiviisi marsruut kulges läbi Kilingi-Nõmme, Sindi, Kergu ja Rapla; 249. Eesti laskurdiviisi teekond aga läbi Pärnu ja Märjamaa Tallinna suunas. Nende rännak kujunes pidevaks pidupäevaks. Kõikjal vaimustav vastuvõtt, riigilippude ja lilledega ehitud auväravad. Kuid laskem pajatada neil, kes seda võidumarssi pealt nägid ja kaasa tegid.

«See oli õite- ja sirelitemeri, mis võtab vastu kojusaabuvat Eesti rahvuskorpust,» kirjutas sõjakirjasaatja Berta Uusen (Kuusberg). «Õisi, tuhandeid külvub võitlejate õlgadele, teele. Õisi on pead täis, õisi on kinnitatud rinnale ja õitega ehitakse hobuselakad, sadulad, suurtükid ja veokid. Valged, lillad, tulipunased — need on nopitud tulvil südamega, säravi silmi ja õhetavi põsi, sest nendega taheti tervitada kojusaabunud kangelasi. Veel kunagi varem pole sellise juubeldamise ja soojusega vastu võetud ühtki sõdurit, nagu seda tehakse nüüd. Kangelane-võitja läbib taas koduväravaid.

Ja seda kangelast-võitjat tervitab kogu eesti rahvas, teda hellitab, kallistab ja õnnistab hallipäine ema, kes on rutanud teeserva, et sirutada käed pojale, keda ta pole näinud üle aastate. Võitjate silmis on hõõguv läige. See on neile üllatuseks, see oli suur õnn olla vastu võetud kangelasena. Nüüd unustab sõjamees möödunud lahingute raskused, vaevad ja väsimuse. Kuidas saab veel mõelda sellele, kui vastu naeratab eesti neiu, süli täis õisi, nopitud tema jaoks . . .

Eesti korpus sammub koduteed, ta sammub triumfiteed, mis on üle külvatud õitega. Õnn sellele, kes võib kõndida tolmusel maanteel sõduri kõrval, öelda talle südamlikke tervitussõnu! Sest sellest ilusast hetkest jääb mälestus elu-

ajaks. See on sündmus, mis teeb au eesti rahvale, — võtta väärilisel vastu oma vapraid poegi.»[115]

Ja nagu kaja sellele, kirjutas rindevõitleja Ilmar Sikemäe: «Eestlased-võitjad on taas sünnimaal. Sammume läbi asulate, kus värsked rohendavad kased on painutatud auväravaiks ning teeservi palistavad tervitusi hüüdvad elanikud, noored ja vanad, mehed ja naised. Sammume läbi varasuvise Eesti, võidulaulud suus, õitsevad sirelioksad pihus ja rõõm südameis . . .

Matkame paiguti öösel, paiguti päeval. Mets kohab kord pehmelt, kord tumedalt. Meri on kord läbipaistvalt helesinine, kord tõsiselt tume. Aga meie laulud kõlavad ühteviisi rõkkavalt nii päeval kui öösel. Oleme rõõmsad, et võtsime osa suurvõidu kättevõitlemisest. Eks võidumeestena meid rahvas tervitabki. Võidumeestena — Nõukogudemaa vabaduse kaitsjaina ja kindlustajaina. Olgem siis võitja kõrge nimetuse väärilised!»[116]

Koondunud 16. juuni õhtuks Männiku—Valdeku—Järve rajooni, valmistus korpus järgmise päeva sissemarsiks Eesti NSV pealinna Tallinna.

Nagu rännakul läbi õitsva Läti- ja Eestimaa, nii korraldas ka Tallinna elanikkond sõjameestele vaimustava vastuvõtu. 17. juunil kell 12.00 alustasid 8. Eesti laskurkorpuse väeosad pidulikku marssi läbi vabariigi pealinna. Kümned tuhanded linlased palistasid kireva inimmüürina korpuse teekonda. Rõõmuhõisetel ja tänusõnadel, lillekimpudel ja kingitustel ei olnud lõppu.

Täpselt kell 15.00 sõitis kindralleitnant Lembit Pärn mustal lahinguratsul Võidu väljakule paigaldatud tribüüni ette ja raporteeris partei ja valitsuse esindajatele korpuse saabumisest. Ja juba tulidki nähtavale korpuse juhtkond ratsahobustel ning nende järel rütmilises marsitaktis, lahingulippude lehvides korpuse väeosad. Lipud saluteerisid, komandörid ja mehed tervitasid. Tribüünidelt hõigatavaile tervitustele vastas sõjameeste rivi mehiste ja kauakestvate hurraadega.

Eesti rahva hinnang Suure Isamaasõja rinnetel võidelnud rahvuslike väeosade lahingutegevuse kohta väljendus EK(b)P Keskkomitee, Eesti NSV Ülemnõukogu Presiidiumi ja Eesti NSV Rahvakomissaride Nõukogu tervituses 8. Eesti laskurkorpusele. Selles öeldi:

[115] «Rahva Hääl» nr. 134, 9. juunil 1945.
[116] «Postimees» nr. 134, 12. juunil 1945.

«Kallid sõbrad, Punaarmee Eesti Tallinna Laskurkorpuse vaprad võitlejad!

Eesti NSV valitsus ja Eestimaa Kommunistliku (bolševike) Partei Keskkomitee tervitavad teid palavalt teie rõõmupäeval — Suure Isamaasõja lahinguväljadelt tagasisaabumise tähtsal hetkel.

Teie võtsite osa nendest suurtest ja võidurikastest lahingutest, mis lõppesid Punaarmee täieliku võiduga saksa röövvallutajate üle ja hitlerliku Saksamaa purustamisega. Eesti rahvas on uhke teile, Punaarmee eesti väeosade vaprad võitlejad!

Oma edu eest võlgneb Eesti Laskurkorpus tänu eelkõige Nõukogude Liidu vennasrahvaile, kes valmistasid oma tehaseis võimsa relvastuse ja varustasid sellega rikkalikult eesti sõjamehi. Esimestel sõja-aastatel varustasid Nõukogude Liidu vennasrahvad Punaarmee Eesti Laskurkorpust toiduainete, laskemoona ja sõjavarustusega. Vene ja ukraina sõjamehed ning NSV Liidu teiste rahvaste võitlejad jagasid oma rikkalikke sõjakogemusi ning kõrget sõjalist meisterlikkust eesti ohvitseride ja sõduritega. Punaarmee, Nõukogude rahvaste vendluse ja sõpruse armee, on armas kogu eesti töörahvale.

. . . Isamaasõda on lõppenud meie täieliku võiduga. Nõukogude rahvad on asunud rahulikule ülesehitustööle. Ka eesti töörahvas on asunud ulatuslikule taastamistööle. Punaarmee Eesti Laskurkorpuse tagasitulek kodumaale innustab meie rahvast uutele töösaavutustele ülesehitustöös. Eesti Laskurkorpuse sõjamehed on meile kõigile eeskujuks, kuidas ustavalt teenida kodumaad ja pühalt täita oma kohuseid . . .»[117]

Läbinud Tallinna, suundusid korpuse väeosad neile määratud paiknemispiirkondadesse ja asusid suvelaagrite väljaehitamisele. Seda kippusid küll segama hulgalised külalised, kes tulid otsima oma sõjameestest sugulasi või sõpru. Sõjas karastatud meestel jätkus aga indu nii ehitamiseks kui ka külalistega sõdurijutu puhumiseks.

Nädal aega pärast korpuse Tallinnast läbimarssimist, 24. juunil, toimus võiduparaad Moskvas. Punasele väljakule rivistusid kümne rinde, sõjalaevastiku ja Moskva garnisoni koondpolgud. Vaprad sõjamehed, kes olid karmides võitlustes Leningradi, Moskva ja Stalingradi alt oma kuulsusrikkad lahingulipud viinud Elbeni, sammusid sirgetes ridades

[117] «Rahva Hääl» nr. 141, 17. juunil 1945.

Vladimir Iljitš Lenini mausoleumist mööda ning demonstreerisid Kommunistlikule Parteile ja Nõukogude valitsusele oma valmisolekut sotsialistliku kodumaa kaitseks. Mausoleumi tribüünilt tervitasid Suure Isamaasõja kangelaslikke võitlejaid Kommunistliku Partei ja Nõukogude valitsuse juhid, NSV Liidu Ülemnõukogu saadikud, meie maa üldsuse esindajad. Paraadi lõpul heitsid Nõukogude sõjamehed trummipõrina saatel mausoleumi jalamile 200 lahinguis võidetud vaenlase lippu. Selle sümboolse aktiga jäädvustati igaveseks nõukogude rahva ja tema relvajõudude võit fašistliku Saksamaa üle.

Leningradi rinde koondpolgu koosseisus võttis ajaloolisest võiduparaadist 8. Eesti laskurkorpuse esindajana osa ka korpuse koondrühm. Sellesse kuulus lahingutes silmapaistnud võitlejaid kõigist väeosadest: Arkadi Kello, Pavel Kuško, Karl Kärp, Albert Laus, Ago Madik, Evald Miller, Ferdinand Neemelo, Jaan Teras, Vassili Terentjev ja teised, kokku 40 reameest ja seersanti ning 5 ohvitseri.

Mõni päev hiljem, keset igapäevaseid askeldusi, saabus korpusesse NSV Liidu riigikaitse rahvakomissari poolt 28. juunil 1945 allakirjutatud käskkiri: «Lahinguis meie Nõukogude kodumaa eest saksa vallutajate vastu näitas Eesti Tallinna Laskurkorpus ja tema koosseisus olevad väekoondised üles mehisuse, distsipliini, organiseerituse ja väljaõppe eeskuju.

Eesti Tallinna Laskurkorpus ja tema väekoondised andsid fašistlikele vägedele purustavaid lööke, hävitades vastase elavjõudu ja tehnikat.

Ülesnäidatud sangarlikkuse, vapruse, püsivuse, mehisuse, distsiplineerituse ja ülesannete eeskujuliku täitmise eest anda Eesti Tallinna Laskurkorpusele k a a r d i v ä e nimetus.»[118]

8. Eesti Tallinna laskurkorpus nimetati ümber 41. kaardiväe Eesti Tallinna laskurkorpuseks, 7. Eesti Tallinna punalipuline laskurdiviis 118. kaardiväe Eesti Tallinna punalipuliseks laskurdiviisiks ja 249. Eesti punalipuline laskurdiviis 122. kaardiväe Eesti punalipuliseks laskurdiviisiks. Kaardiväeosadeks nimetati ümber ka kõik korpuse koosseisu kuulunud väeosad.

Korpusele kaardiväe austava nimetuse andmine kinnitas, et ta oli õigustanud Kommunistliku Partei ja Nõukogude

[118] Nõukogude armee eesti laskurkorpus Suures Isamaasõjas 1941—1945, lk. 323.

valitsuse usaldust. EK(b)P Keskkomitee, Eesti NSV Ülemnõukogu Presiidium ja Eesti NSV Rahvakomissaride Nõukogu, kes kõik need pikad ja rasked sõja-aastad olid kandnud ühtset muret ja mõtelnud ühiseid mõtteid eesti sõjameestega, märkisid oma tervituses: «Teie olete auga täitnud oma kohustuse meie Nõukogude kodumaa ees, võideldes võimsa Punaarmee — Nõukogude rahvaste vendluse ja sõpruse armee ridades ja võttes osa fašistliku Saksamaa purustamisest ning lõpliku võidu kättevõitmisest.

Kaardiväekorpuseks saamine on suureks tunnustuseks teie vapratele võitlustele Isamaasõja rinnetel. Selle kõrge nimetuse omistamine . . . on auks ka kogu eesti töörahvale. Eesti töörahvas on uhke oma kaardiväekorpusele. Teie kõrge nimetuse saamine õhutab ja virgutab eesti rahvast veelgi energilisemalt tööle meie vabariigi rahvamajanduse ja kultuuriasutuste taastamisel ning fašistliku okupatsiooni tagajärgede likvideerimisel.»[119]

Kõik need rõõmsad päevad elas korpus üle veel oma terves koosseisus. Aga juba õige pea, veel enne seda, kui lõppes Teine maailmasõda ja imperialistlik Jaapan tingimusteta kapitulatsiooniaktile alla kirjutas, algasid korpuse väeosades pereheitmised. NSV Liidu Ülemnõukogu XII istungjärgu poolt 23. juunil 1945. a. vastuvõetud seaduse alusel algas tegevarmee vanemate aastakäikude ja mitmesuguste erialade spetsialistide demobiliseerimine ning rahulikule ülesehitustööle suunamine.

Tänu sihikindlale poliitilisele kasvatustööle, mida olid teinud kõigi astmete komandörid, poliitorganid ning partei- ja komsomoliorganisatsioonid, olid eesti rahvuslike väeosade võitlejad ja ohvitserid muutunud kõrgete poliitiliste teadmiste ja moraalsete omadustega nõukogude patriootideks. Partei- ja komsomoliorganisatsioonid olid kasvanud erandi tult lahingueesrindlaste arvel. Mõnesaja liikmega partei- ja komsomoliorganisatsioonidest korpuse formeerimise ajajärgul 1942. aastal olid sõja lõpuaastaks kasvanud organisatsioonid, kuhu kuulus üldkokkuvõttes üle kümne tuhande liikme. See oli raskustes karastatud, nõukogude korrale ja Kommunistlikule Parteile ustav kaader, kes kujunes olemasolevale Nõukogude Eesti partei-, nõukogude, ametiühingu- ja komsomolikaadrile tubliks täienduseks.

Igale sõjamehele, kes demobiliseerus Punaarmee ridadest,

[119] «Rahva Hääl» nr. 154, 3. juulil 1945.

kinkis korpuse juhatus meelespea, milles olid märgitud korpuse lahingutee ja tema kuulsusrikkad sangariteod.

«Meie väekoondise lahingulippe,» öeldakse selles kirjas, «kaunistavad Nõukogude ordenid. Me hoidsime ühiselt kõrgel eesti rahva au Nõukogude vennasrahvaste hulgas. Pikk, raske ja karm oli Nõukogude sõduri tee võidu juurde...

Ühiste võitluste aastad liitsid meid kõiki kokku. Tea, lahingusõber, et me sind kunagi ei unusta! Reameeste, seersantide ja ohvitseride koosseisult suur tänu Sulle kodumaa ustava teenimise eest. Sa teenisid ära kogu meie rahva-võitja igavese tänu.

Sa sõidad oma armastatud perekonna juurde ja saad uuesti tunda rahuliku töö rõõmu. Usume, et Sa ka seal, oma väeosast eemal olles, ei tee häbi Nõukogude sõjamehe aule ja väärikusele, hakkad töötama ausalt, südametunnistuse järgi ja suurendad nii Nõukogude riigi kui ka Punaarmee jõudu ja võimsust. Ära unusta oma väeosa! Pea meid meeles ja hoia meiega alati sidet! Jutusta oma lastele ja lastelastele Nõukogude sõjameeste sangaritegudest Suures Isamaasõjas, oma väeosa surematutest tegudest, kasvata neid lahingutraditsioonide vaimus, õpeta neid palavalt ja siiralt armastama oma kodumaad ja oma rahvast.

Soovime Sulle kogu südamest pikka, õnnelikku ja rõõmuküllast elu ning edu töös meie emakese kodumaa hüvanguks.

Nägemiseni, sõjasõber! Head teed!»[120]

Ja absoluutne enamus neist on ka rahuliku ülesehitustöö rinnetel kõrgel hoidnud sõjamehe-kaardiväelase au. Korpuse võitlejaist kasvas palju juhtivaid partei- ja riigitegelasi, tööstus- ja põllumajandusettevõtete juhte, teadlasi, kirjanikke, kunstnikke, kes on tänapäevani seisnud uue elu ehitamise esiridades. Väga paljud korpuse võitlejad kannavad auga sõjajärgsel töörindel teenitud sotsialistliku töö kangelase kõrget nimetust ning mitmeid teisi aunimetusi, ordeneid ja medaleid.

Kaardiväelaste traditsioonidele jäid ustavaks ka need eesti sõjamehed, kelle teenistus Nõukogude armees edasi kestis. Sõja edukalt lõpule viinud, lülitusid nad aktiivselt Nõukogude Liidu relvajõudude uute ülesannete täitmisele — Nõukogude Liidu rahvaste, sealhulgas ka eesti rahva rahuliku loova töö kaitsele.

---

[120] A. Pusta, P. Izmestjev. Lahingutes Nõukogude kodumaa eest, lk. 142.

3. VÄLJASPOOL PUNAARMEE RAHVUSLIKKE VÄEOSI VÕIDELNUD EESTI SÕJAMEESTEST

Koguteose eelmistes peatükkides on kirjeldatud Punaarmee 22. territoriaal- ja 8. Eesti laskurkorpuse, rahvaväe ning partisaniüksuste võitlusteed Suures Isamaasõjas. Kuid lisaks nendele teenis Suure Isamaasõja aastail Punaarmee teistes maa-, lennu- ja mereväe üksustes tuhandeid eestlasi.

Põhilisema osa nendest moodustasid need eestlastest sõjamehed, kes juba teenisid armees või kutsuti kohe sõja alguses Punaarmeesse, said lahingulise karastuse 1941. aasta rasketes kaitselahingutes ning suunati seejärel 1942. aasta alguses formeeritavaisse eesti rahvuslikesse väeosadesse. Olles tundma õppinud Punaarmee sõjalist doktriini ja omandanud vajalikke lahingukogemusi, moodustasid nad vastloodavates väeosades juhtiva kaadri põhituumiku ning allüksustes selle selgroo, mille ümber hakkas kasvama ja välja kujunema tulevase kaardiväekorpuse teotahteline võitluskollektiiv. Nende sõjameeste hilisem võitlejatee jäi seotuks põhiliselt eesti rahvuslike võitlusüksustega.

Peamiselt mere- ja lennuväe koosseisu kuulunud eestlastest sõjamehed jätkasid teenistust oma senistes väeosades ja väekoondistes kuni sõja võidurikka lõpuni. Kuid ka maavägede koosseisu jäi küllaldaselt eestlasi, kes mitmesugustel põhjustel ei sattunud Eesti laskurkorpuse ridadesse selle formeerimise perioodil. Need mehed tegid läbi rasked kaitselahingud riigipiirilt Moskva, Leningradi ja Stalingradi alla ning sealt Sofiasse, Bukaresti, Belgradi, Budapesti, Viini, Prahasse, Varssavi ja Berliini. Nende hulgas oli ka eesti rahvuslikes formeeringutes võidelnud sõjamehi, kes lahinguolukorrast tingituna või pärast haavatasaamist sattusid teistesse väeosadesse ja jätkasid seal kas lühemat või pikemat aega oma kodanikukohuse täitmist.

Nende eesti sõjameeste võitlusteest ei ole seni ilmunud üldistavaid eriuurimusi. Vähe on ilmunud ka mälestuste kogumikke. Käesolev paragrahv püüab seda lünka osaliselt täita ja anda kokkusurutud ülevaate mõnede eesti rahvusest sõjameeste lahinguteest.

Polkovnik Lembit Pärn oli sõja eel Valgevene sõjaväeringkonna 2. laskurkorpuse staabiülem. Selle väekoondise 100. Lenini ordeniga autasustatud ja 161. laskurdiviis paistsid mehisusega silma kaitselahingutes Minski lähistel ja Berezina jõel. Raskete lahingute käigus läks hitlerlastel korda sisse piirata 100. laskurdiviis. Nõukogude sõjamehed

ilmutasid suurt mehisust ja murdsid piiramisrõngast läbi. Dnepri joonel tekitas korpus hitlerlastele suuri kaotusi ja liikus pärast ägedaid lahinguid uutele positsioonidele. Väejuhatuse ülesannete eeskujuliku täitmise eest nimetati 100. ja 161. diviis juba 18. septembril 1941 vastavalt 1. ja 4. kaardiväediviisiks. Vägede oskusliku juhtimise eest ülendati Lembit Pärn kindralmajoriks. Ta jätkas võitlusi Brjanski rindel, võttis osa Tuula kaitsmisest ning 59. armee staabiülemana vastupealetungi organiseerimisest Volhovi rindel. 1942. aasta aprillis suunati ta 7. Eesti laskurdiviisi komandöriks.[121]

Mehiselt võitles tookord Minskist lääne pool ka 121. laskurdiviis. Tema ülesandeks oli koos Läänerinde 2. ja 10. armee vägedega peatada hitlerlaste 2. tankigrupi ning 4. ja 9. armee pealetung Moskva suunas. Fašistlikel vägedel läks siiski korda rindest läbi murda ja 121. laskurdiviisi 383. polk sisse piirata. Polk pidas vaenlase rünnakutele vastu ja jäi hitlerlaste tagalasse. Laskemoona lõppemisel jaotas polgu staabiülem major Karl Allikas mehed gruppidesse ja käskis neil hitlerlaste rindest läbi murda ning Baranovitši piirkonnas oma vägedega liituda. Sihtpunkti jõudmisel oli vaenlane linna vallutanud. Võitlusgruppidel tuli edasi liikuda Bobruiski, sealt Unetšasse, Brjanski ja Beljevi. Major K. Allikas oli oma meestega üle nelja kuu vaenlase tagalas ja läbis ligemale 800 km. Alles Tuula piirkonnas õnnestus tal rindejoon ületada ja oma vägedega ühineda.[122]

Selline raske, ligi kuu aega kestnud teekond vaenlase piiramisrõngast läbimurdmisel Vjazma suunal tuli läbi teha ka 89. laskurdiviisi 400. polgul, kus üht gruppi juhtis staabiülem major August Feldman.[123]

Hitlerlased lähenesid Moskvale suurte jõududega. Nõukogude rahvas asus kindlalt oma pealinna kaitsele. Pealinna kaitsjate hulgas oli 19. laskurdiviisi 315. laskurpolgu staabiülemana major Gustav Kund, 3. Moskva kommunistliku diviisi 1. töölispolgu Baumani-nimelise pataljoni komandörina vanemleitnant Herman Pappel ja 220. laskurdiviisi finantsala töötajana vanemleitnant August Solman.

Moskva oblasti Možaiski linna vabrikukooli direktor ja tehase tehnilise väljaõppe osakonna juhataja, ÜK(b)P liikmekandidaat Artur Vader astus rahvakaitseväe kommunistlikku polku vabatahtlikult. Esimesed lahingud Läänerindel,

[121] L. Pärn. Sõjakeerises, lk. 74—98.
[122] K. Allikas, H. Lessel. Meie seitsmes, lk. 22—33.
[123] A. Feldman. Koduteel, lk. 192—193.

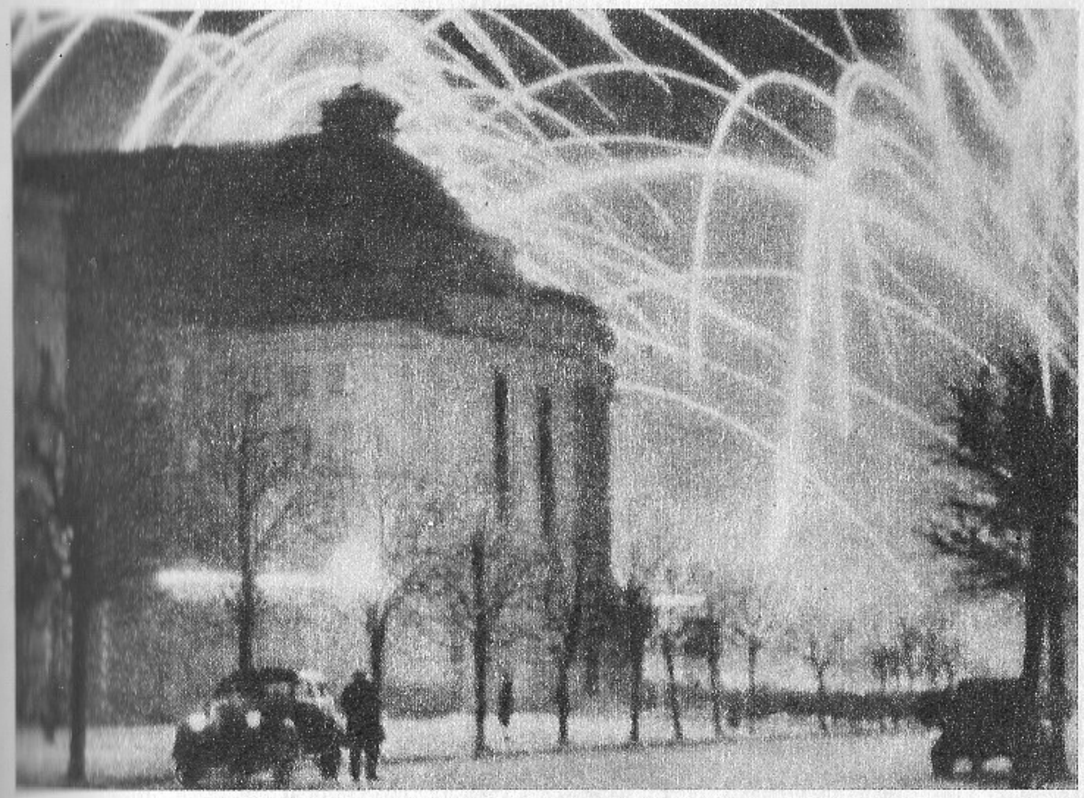

Võidusaluut.

Lilled Tallinna saabuva Eesti laskurkorpuse komandörile kindralleitnant Lembit Pärnale.

27. laskurpolk Riias. Esiplaanil polgu komandör polkovnik E. Horn.

283. tankitõrjedivisjon koduteel. Esiplaanil divisjoni komandör alampolkovnik V. Hannula.

917. laskurpolk koduteel. Esiplaanil polgu komandör major E. Raia.

Paraadmarsil läbi Riia. Orkestrit juhatab vanemleitnant Aleksei Stepanov.

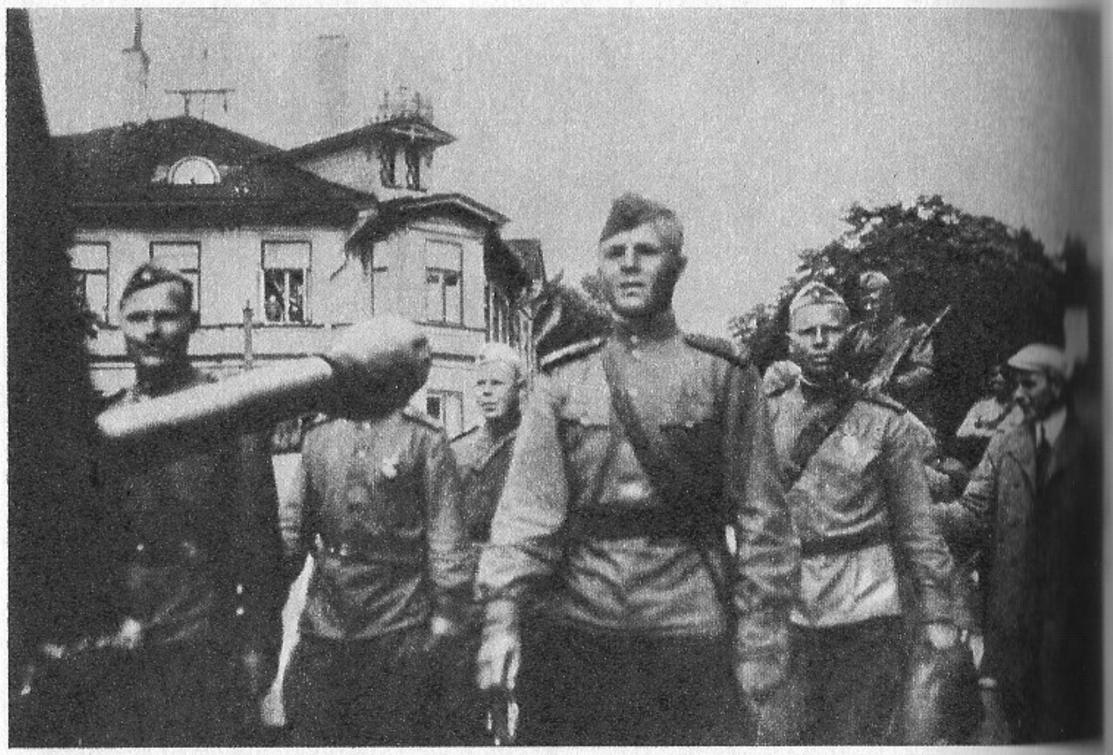

Koduteel. Esiplaanil kahurikomandör seersant Hjalmar Vahi.
Korpuse võitlejad Kernus koos kohalike elanikega.

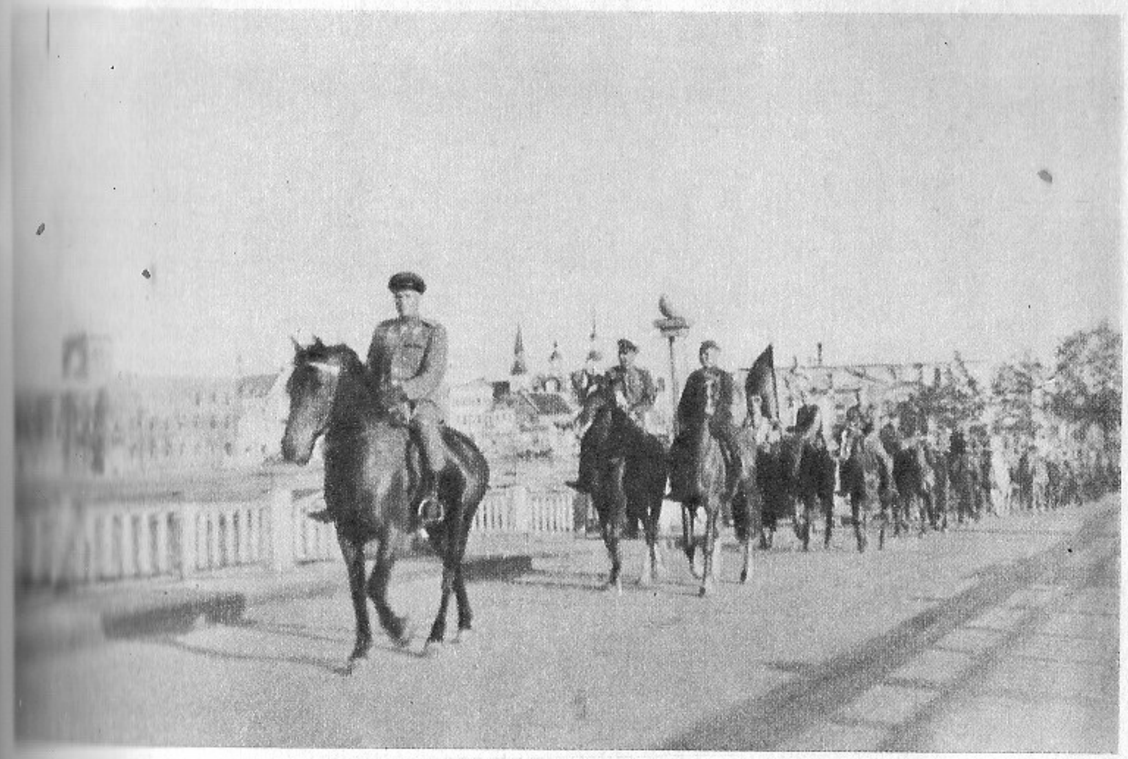

779. suurtükipolk ja 28. üksik sapööripataljon teel Tallinna Pärnu sillal.

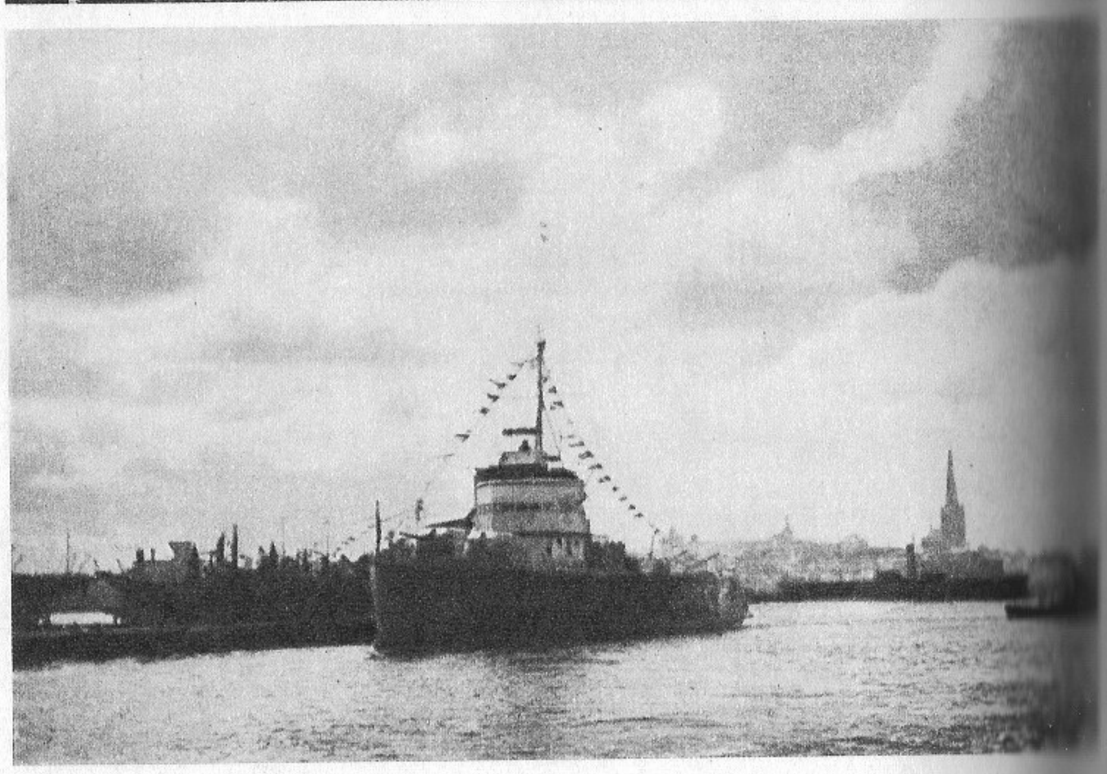

17. juunil 1945 – 8. Eesti Tallinna laskurkorpuse Tallinna saabumine. Aukülaliste tribüün.

Sõjalaevad Tallinna reidil on lipuehtes.

7. Eesti Tallinna punalipulise laskurdiviisi juhatus on jõudnud Tõnismäele ja 249. punalipulise laskurdiviisi juhatus Pärnu maanteele.

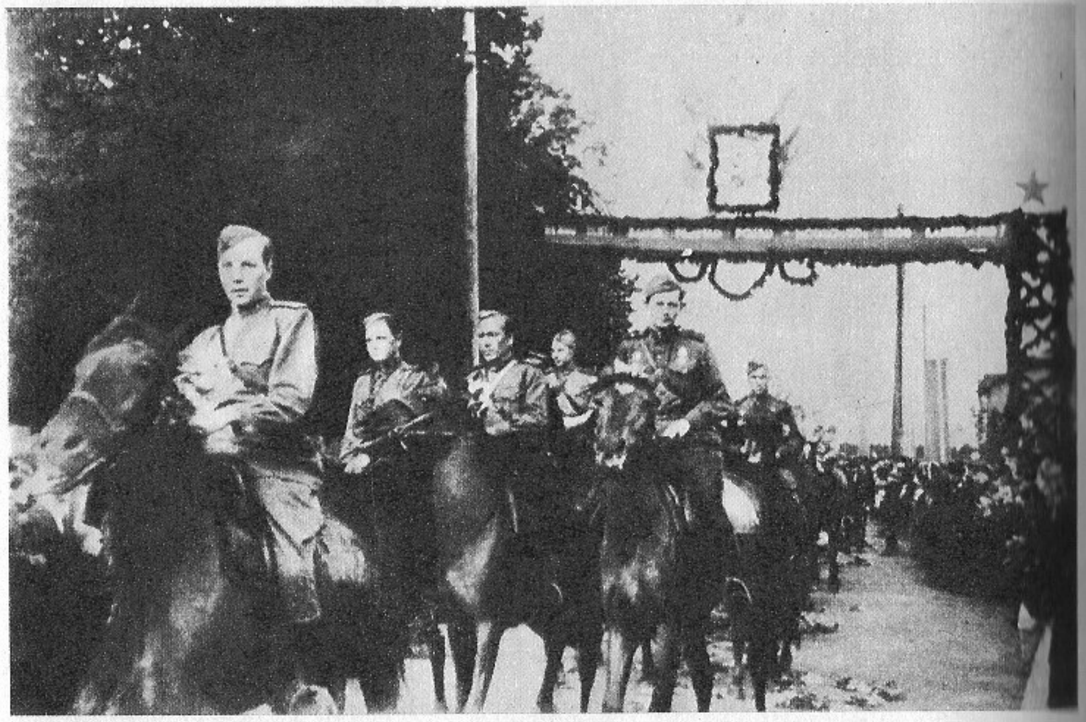

Saabujaid ja vastuvõtjaid.

Võiduparaad Moskvas 25. juunil 1945.

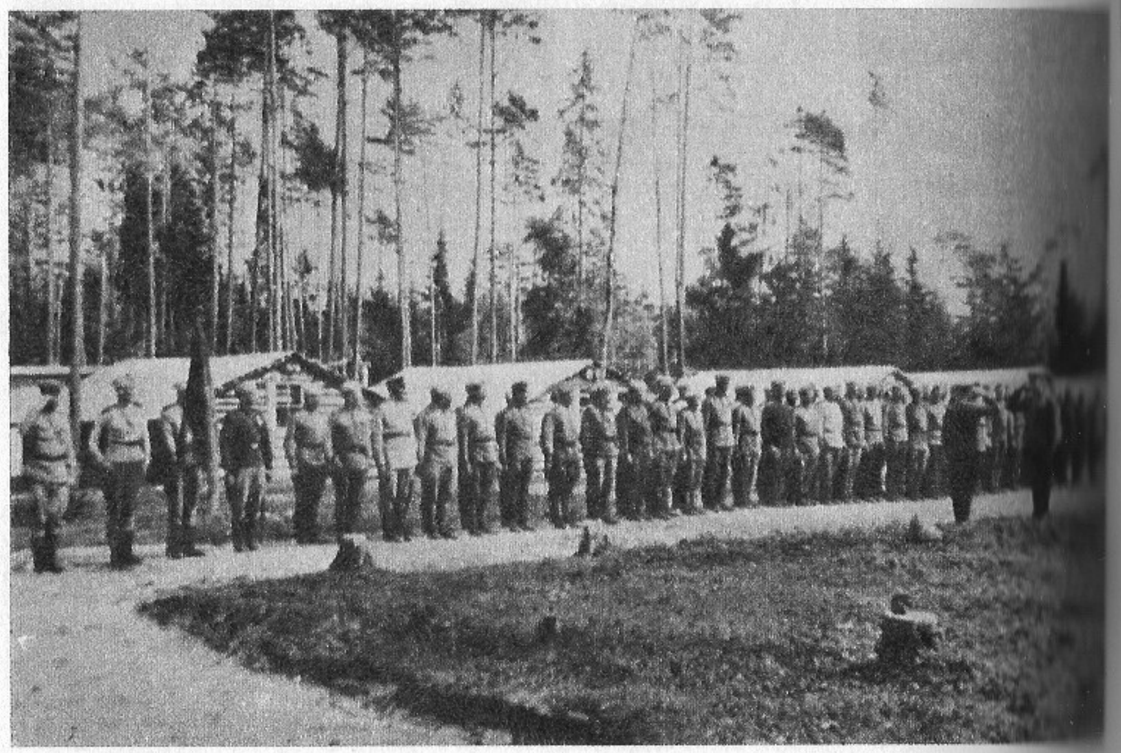

Õppelaagri avamiselt 1945. a. juulis. Paremalt alampolkovnik R. Vaitmaa, alampolkovnik A. Poolus, major P. Künnapuu, seersant E. Kaldmäe.

Esimesed demobiliseeritavad 1945. a. juulis.

Leningradi sõjaväeringkonna võistluste võitjaid: grupp paremaid laskureid (ülal) ja ratsasportlasi.

Kaardiväelipu võtab vastu 122. kaardiväe Eesti punalipulise laskurdiviisi (endine 249. laskurdiviis) komandör polkovnik A. Feldman.

10. kaardiväearmee juhataja kindralpolkovnik M. I. Kozakov kaardiväelippe üle andmas.

Kaardiväelippude rivi.

118. kaardiväe Eesti Tallinna punalipulise laskurdiviisi (endine 7. laskurdiviis) komandör kindralmajor K. Allikas kaardiväelippude vastuvõtmisel.

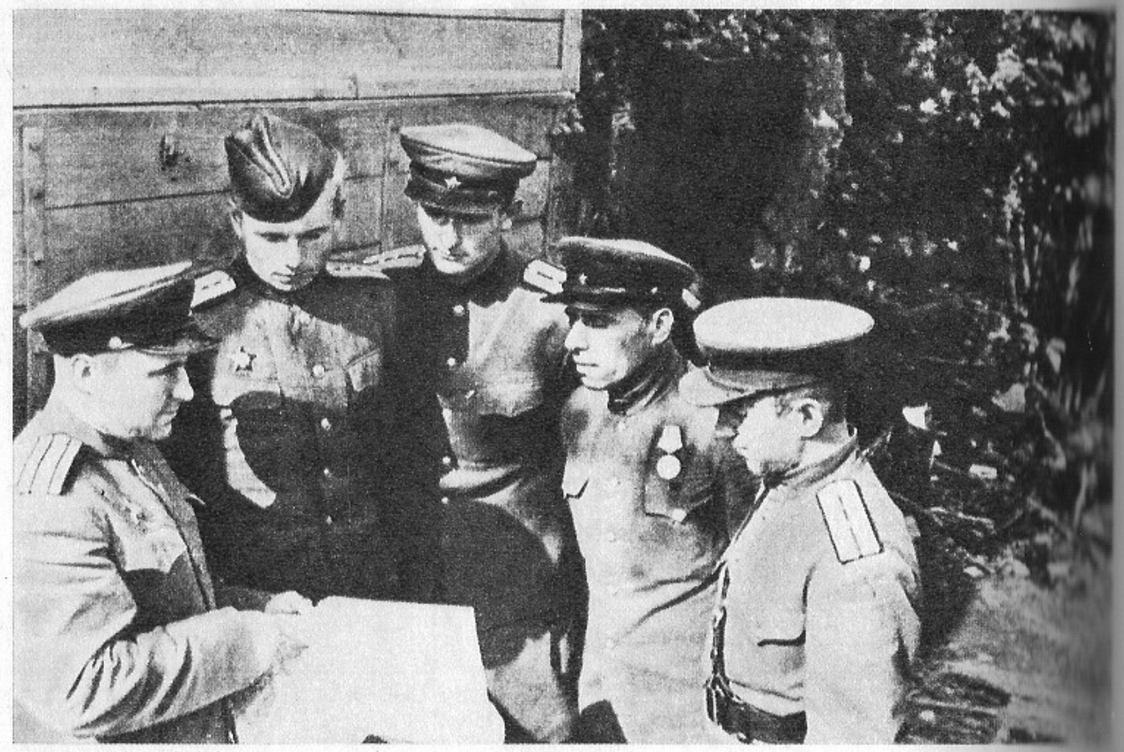

Sapööripataljoni komandör major Nikolai Krivokonov tutvustab ohvitseridele miinivälja skeemi.

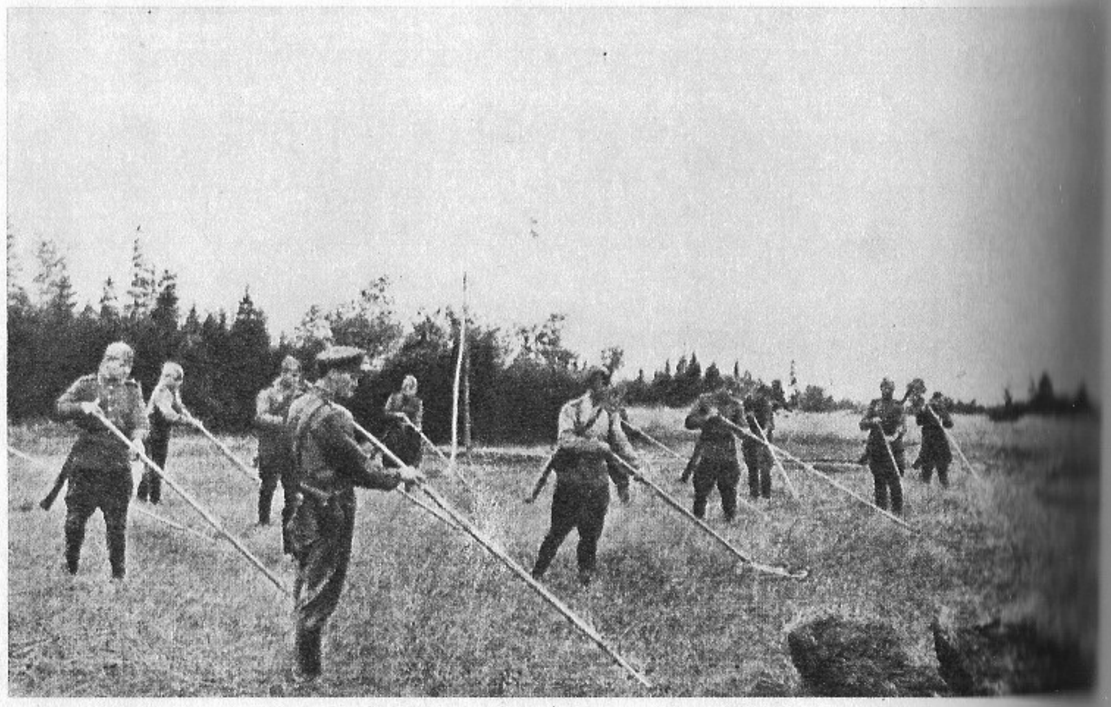

Korpuse sapöörid Narva lähistel miine otsimas.

300. laskurpolgu staabi töötajad (vasakult): Ivar Sulg, Jüri Šapir, Richard Puustusmaa, Eduard Seer (staabiülem), Artur Kippar ja Konstantin Matiesen.

417. üksiku sapööripataljoni komandöre (vasakult): Tiit Lokk, Heino Tiidus, August Rätsep, Nikolai Issakov, Ervin Kangur (pataljoni komandör), Georg Villand, Roman Kitsel, Karl Tõnso.

„Tasuja" toimetus (esireas vasakult): Madis Pesti, Johannes Undusk, Paul Kuusberg, Endel Vahkal ja Fjodor Ivanov.

„Punaväelase" toimetus (vasakult): Ralf Parve, Voldemar Kapp, Felix Valdvere, Karl Kivi, Georg Reitsak ja Ants Aus.

Eesti tagavara-laskurpolgu ohvitsere.

Diviisi parteiaktiivi kooli kuulajaid ja lektoreid (vasakult): Johannes Külm, Ilmar Vahe, Jevgeni Potkin, Karl Lang, Isaak Serman (kooli ülem), Jaan Vaikma, Valter Rull, Ivan Haak, August Pähklimägi, Arnold Green ja Boris Tamm.

Korpuse poliittöötajad Aleksander Aule, Aksel Illisson, Arkadi Kello, Aleksei Kurme, Peeter Künnapuu, Peeter Larin, Arnold Mets, Elmar Millert, Artur Nugis,

August Pähklimägi, Feliks Pärtelpoeg, Harri Raag, Valter Raudsalu, Jüri Raudsepp, Julius Siht, Endel Sõgel, Eduard Säremat, Pavel Tisler.

Kuulsuse ordeni kavalerid Eugenius Kokk, Robert Kurvits, Alfred Limberg, Helmut Multer, Viktor Leif, Eduard Palts, Martin Polikarpus, Albert Pukk ja Kuno Todeson.

seejärel ümberformeerimine ja võitlustee 38. diviisi 343. laskurpolgu koosseisus, esialgu reamehena, hiljem roodu poliitjuhi asetäitjana kuni raskesti haavata saamiseni. Samas polgus võitles kaitselahingute ajal ka veel teinegi eestlane — Albert Šokman.

60. laskurdiviisi 1283. polgu koosseisus sai Moskva kaitselahinguis esimesed tuleristsed Vladimir Funk. Ta võttis rühmakomandöri abina osa Serpuhhovi ja Malojaroslavetsi linna kaitsmisest ning sai haavata. Pärast paranemist lõpetas ta sõjakooli, õpetas seejärel välja mobiliseeritud sõjamehi ning aitas tegevarmeele kaadrit ette valmistada. Hiljem suunati leitnant V. Funk taas rindele, kus ta võttis osa lahinguist Berliini suunal. Seejärel teenis ta ühes Saksamaa väikelinna komandantuuris ja aitas hiljem Saksa Demokraatliku Vabariigi töötajail sõja jälgi likvideerida.

Polkovnik Pjotr Russ, kes oli lõpetanud Leningradi Sõjakooli ja M. V. Frunze nimelise Sõjaväeakadeemia, oli esimesel sõjasügisel 41. ratsadiviisi staabi operatiivosakonna ülem, hiljem staabiülem. See diviis võitles kangelaslikult Läänerinde vasakul tiival. Lahingutes Tuula, Bogoroditski, Rževi ja Plavski all näitas Pjotr Russ end kartmatu komandörina. Moskva all alanud pealetungi ajal oli Pjotr Russ juba 3. kaardiväe ratsaväediviisi staabiülem. Tema ratsamehed ei andnud vaenlasele kusagil asu. Pjotr Russ käis Suures Isamaasõjas läbi tee Moskvast Berliinini.

Tuula kaitselahingud tegi kaasa 732. õhutõrjepolguga poliitjuhi asetäitja Arkadi Kello. Divisjon, kus ta teenis, kaitses laskurdiviisi vaenlase lennurünnakute eest Moskva—Tuula maantee ääres. Kuid tuli valmis olla ka tankirünnakute tagasilöömiseks. Ühel päeval sõitiski rindelt patarei suunas mitu Nõukogude tanki. Lahtistest torniluukidest silmitsesid komandörid ümbrust. Järsku avasid nad õhutõrjepatareile tule. Selgus, et hitlerlaste kätte langenud Punaarmee soomusmasinaid juhtisid vaenlase sõdurid. Õhutõrjepatarei, mille ridades võitles Arkadi Kello, lõi hitlerlaste rünnaku tagasi. Vahejuhtum manitses suuremale valvsusele, sest hitlerlased proovisid kõigi vahenditega Punaarmee kaitsest läbi murda ja Tuula kaudu Moskvani jõuda. Tuula kaitsjad aga hoidsid kindlalt positsioone ja ajasid hitlerlaste rünnakud nurja.[124]

Friedental Sepp teenis Moskva kaitselahingute perioodil 107. laskurdiviisi 19. polgu 2. roodu poliitjuhina. Kui Punaarmee väeosad alustasid pealetungi, määrati ta 43. armee

[124] «Õhtuleht» nr. 282, 2. detsembril 1966.

35. üksiku sidepolgu rühmakomandöriks. Rindel võitlevate vägede staapi salajase posti toimetamine nõudis sidemeestelt suuri jõupingutusi ning külma verd. Väeosad liikusid päevas kümneid kilomeetreid edasi. Sidemeestel tuli pimedas staabid üles otsida ja käsud ning korraldused komandöridele edasi anda. Teel staapi põrgati tihti kokku Punaarmee tagalasse jäänud fašistidega ja peeti lahinguid. Mitu korda sattusid sidemehed pimedas läbi rinde ja astusid taganevate hitlerlastega võitlusse. Kui hitlerlased Bolšaja Semjonovskaja külas väeosa staapi ründasid, pidas Friedental Sepp oma rühmaga hitlerlasi kinni abi kohalejõudmiseni.

Sellel rindelõigul sõdis ja sai esimesed tuleristsed ka punaväelane Albert Repson, kellele hiljem, Nõukogude Eesti vabastamislahinguis ülesnäidatud vapruse eest anti Nõukogude Liidu kangelase nimetus.

Rühmakomandör August Laurits sai esimesed tuleristsed lahinguis Porhovi all 180. Eesti laskurdiviisi koosseisus. Pärast haavade paranemist saadeti ta 201. Läti laskurdiviisi ning võttis selle koosseisus osa Moskva kaitselahingutest. 20. detsembril 1941 läks diviis rünnakule. Küla ees, mis asus kõrgendikul, surus vaenlane ründajad lumme. Ettesaadetud luurajad olid sattunud varitsusele. Metsistunud vaenlane oli meie luurajail silmad peast välja torganud. Jaokomandöri seljale, kellel olid sõrmed maha raiutud, olid fašistid kinnitanud plakati «Võtke oma luureandmed». Nähes selliseid metsikusi, tõusid läti laskurid, nende hulgas ka August Laurits oma meestega, otsustavale rünnakule ja tungisid vaenlase positsioonidesse.

Hoogsalt jälitasid Moskva alt põgenema sunnitud vaenlast 365. laskurdiviisi 33. kaardiväelaskurpolgu võitlejad. Polgu staabiülemana oli nende hulgas Elmar Horn, keda Eesti korpuse võitlejad hiljem tundma õppisid kui tublit polgukomandöri. Vapralt võitles Moskva lähistel ka 30. motomehhaniseeritud brigaad, mille ühte divisjoni juhtis major Vladimir Mats.

Sõja algusperioodi raskete kaitselahingute ajal vajas Eestis võitlev 8. armee eesti, vene ja saksa keelt valdavaid võitlejaid, keda võis kasutada tõlkidena ja luurajatena. ELKNÜ Keskkomitee suunas sel eesmärgil armee staabi käsutusse Natan Asnovitši, Salman Eiduse, Andrei Filaretovi ja Georg Tiitsu. Noored kohanesid kiiresti uute ülesannetega. Peale seda, kui 8. armee taandus Leningradi lähistele, tuli neil mitmel korral käia vaenlase tagalas. Luureretked olid edukad. Luuresalk, kuhu kuulus Natan Asnovitš, sai ülesande mineerida Leningradi—Kingissepa maantee. Rindejoon ületati öösel. Salga komandöri nooremleitnant Ivan Orlovi juhtimisel tehtud katse maanteed päeval mineerida ebaõnnestus. Teel liikuv fašistide kolonn avas luurajate pihta tule. Öösel täitsid nad oma ülesande. Peagi kuuldus mootorimürinat — vaenlase autod lähenesid. Kõlasid miiniplahvatused. Varitsejad olid tekitanud hitlerlaste kolonnile tõsiseid kahjustusi.[125]

Kümned ja sajad eestlased taandusid Eesti NSV kaitselahingute järel Leningradi lähistele ja jätkasid seal võitlust. Paljudel neist tuli kas osaliselt või tervikuna läbi teha ka Leningradi blokaadi karmid päevad. Nii taandus 8. armee õhutõrje allüksus, mille koosseisus tookord teenis Viktor Kihno, Pärnu alt Narva kaudu Oranienbaumi platsdarmile ja jäigi sinna võitlema. Esimese blokaaditalve vintsutused elas üle ka Järvamaa hävituspataljoni roodu poliitjuht Endel Sõgel, kes tegi läbi raske teekonna Tallinnast Kroonlinna.

125. laskurdiviisis, kes liikus Tartu alt Narva kaudu Leningradi alla, teenisid punaväelased Mango Paaver, Jakob Aher, Boris Tolbast ja paljud teised. Samas väekoondises võitles divisjonikomandörina ka kapten Martin Pusten. Leningradi kangelaslikust kaitsmisest ja blokaadirõnga läbimurdmisest osavõtmine tegid temast suurte kogemustega sõjamehe. 1944. aasta kevadel saabus polkovnik M. Pusten eesti rahvuslikesse väeosadesse ja määrati 8. Eesti laskurkorpuse komandöri asetäitjaks.

Osa eestlastest kutsealuseid ja Tallinna kaitsjaid koondati Leningradis 47. tagavarapolku. Kolm nädalat õpetati neile suurtükiasjandust ja saadeti siis rindele. Nii sattus 10. SaRK-i polku ka punaväelane Valter Blumfeldt. See polk asus positsioonile Pulkovo kõrgendikul ja pidas vaprat võitlust hitlerlike vägede vastu.

Leningradis, Tallinna 2. mereväehospidalis töötas õena Eesti NSV Julgeoleku Rahvakomissariaadi tõlk Frieda Sööt-Morozova. Tütarlaps oli Tallinnast lahkunud «Tasujal». Laev sai ühe õhurünnaku ajal tabamuse ning jäi Suursaare sadamasse. Evakueeritavad jätkasid sealt teekonda «Kompassiga». Pärast Leningradi jõudmist sai Frieda Söödist-Morozovast meditsiiniõde. 1942. aasta sügisel komandeeriti ta Laadoga Elu teed kaitsva patarei velskriks.

Laadoga Elu tee rajamisest võttis sõja puhkedes osa ka Tallinnas Teedeehituse Trustis peamehaanikuna töötanud

[125] Suure võitluse algus. Tallinn 1965, lk. 561—562.

Valter Klauson. Tehnika- ja inseneriväeosa ohvitserina ning hiljem komandörina juhtis ta rinde lähimas tagalas sildade ehitamist ja teede parandamist Leningradi, Novgorodi ja Pihkva oblastis kuni suure pealetungi alguseni. 1944. aasta suviste ja sügiseste pealetungioperatsioonide käigus võttis osa Opotška, Rēzekne ja Tartu vabastamisest, kus oma väeosaga tagas 2. ja 3. Balti rinde ühendusteede häireteta tööd. Eesti NSV mandriosa vabastamise lõppedes pöördus V. Klauson tagasi rahulikule ülesehitustööle. Ta oli üks esimesi vabariigi teedeehitus- ja parandustööde organiseerijaid.

Pärast Tallinnast evakueerimist töötas major Eduard Lemming Leningradi sadama suurtükiosakonna inspektorina. Laevastiku ekipaaži õppepataljonis valmistusid rindele minekuks V. Lehtra, V. Vetela, S. Kirikküla, T. Metsar, A. Tammbaum, A. Rehemaa ja paljud teised.

142. punalipuline laskurdiviis pidas lahinguid Karjalas. Selle diviisi 701. laskurpolgus teenisid tookord ka eestlased vanemleitnant Oskar Andrejev ja kapten Jaan Tainas. Esimene neist oli polgu transpordiroodu komandör, teine polgukooli ülem. 28. juunil ründasid hitlerlased diviisi positsioone. Polk kaitses 18 kilomeetri laiust rindelõiku. Algul lõi diviis hitlerlaste rünnakud tagasi. Vaenlane tõi vägesid juurde. Vaenlase luurajad imbusid rindest läbi ja purustasid sideliinid. Side katkemisel tulid hitlerlased uuesti rünnakule. Kinnisel maastikul tuli igal pataljonil lahinguid pidada ja uutele positsioonidele asuda iseseisvalt. 701. polk taganes Laadoga äärde ja jäi 102. piirivalvesalgaga sinna kaitsele. Puudus oli laskemoonast ja toiduainetest. Rivist langes välja polgukomandöri asetäitja tagala alal. Sellele ametikohale edutati Oskar Andrejev. Sissepiiratuna tuli tal organiseerida meeste toitlustamist ja varustamist seni, kuni nad laevadel evakueeriti.

13. septembril toodi 142. diviis Leningradi. Pärast täienduse saamist asus diviis positsioonidele Uritski lähedale. Leningradi vallutamise eesmärgil tulid hitlerlased korduvalt rünnakule. Sadamas seisev ristleja «Kirov» toetas oma tulega 142. diviisi võitlejaid ja aitas fašistide rünnakuid tagasi lüüa. Nii kestis see aastavahetuseni. Siis saadeti diviis Tihvini alla. Sealt saabusid mõlemad ohvitserid juba eesti rahvuslikesse väeosadesse. Samas piirkonnas võitles tookord ühes lennuväeüksuses sidelasena ka punaväelane Magda Kangur.

Leningradi kaitsel ilmutas suurt vaprust 28. üksiku pataljoni komandör alampolkovnik Nikolai Hendrikson, kel tuli

oma üksusega kaitsta 23. armee varustusbaase Karjala maakitsusel. Tema lähemaks abiliseks oli vanemleitnant Osvald Michelson. Kuigi üksus oli mõeldud tagalateenistuseks, pidasid N. Hendriksoni mehed hitlerlaste edasitungi kinni ja lahkusid viimaste hulgas.

Osa Petrozavodski kaitsjaid suundus põhja poole. Nendega koos liikus ka poliitjuht Albert Palm, kes sõja esimestest päevadest oli Petrozavodski raudteejaama agitatsioonipunkti juhataja. Agitatsioonipunkt evakueeriti algul Kondopogasse, sealt edasi Medvežjegorskisse. Poliitjuht Albert Palm lahkus vaenlase tule all nende linnade viimaste kaitsjate hulgas.[126]

1942. aasta alguses saabus kõikidesse väekoondistesse korraldus saata eesti rahvusest võitlejad ja komandörid NSV Liidu Riikliku Kaitsekomitee 1941. a. 18. detsembri määruse alusel formeeritavaisse eesti rahvusväeosadesse. Eespool nimetatud ja sajad teised eestlased lahkusid oma senistest võitluskaaslastest. Paljude teiste hulgas alustasid Volhovi rindelt teekonda Uraalis formeeritavatesse eesti diviisidesse ka 286. laskurdiviisi jaoskonnaülem polkovnik Rudolf Paavel, laskurpolgu komandör major Albert Pehk ja kapten Valentin Andrussov Lenigradi SaRK-i polgust.

Kuid nagu selgub sõjakomissariaatides peetavaist teenistuskirjadest, jäi üsna palju eesti rahvusest komandöre ja võitlejaid teenima Punaarmee teistesse väeosadesse.

Paljud jäid endistesse üksustesse seetõttu, et nende komandörid ei tahtnud vaprate meeste lahkumisest kuuldagi. Nii oli 8. detsembril 1942 3. löögiarmee suurtükiväe operatiivosakonna ülem Feodor Paulman oma staabiülema juures, kui muldonni astusid 8. Eesti laskurkorpuse komandör kindralmajor Lembit Pärn ja 7. eesti laskurdiviisi komandör polkovnik August Vassil. Seda hetke meenutab F. Paulman järgmiselt:

«Mind esitledes ütles kindral Zujev: «Armee suurtükiväestaabi operatiivosakonna ülem alampolkovnik Paulman, samuti eestlane.» Kindral Lembit Pärn tundis huvi, mis põhjusel olen eemale jäänud Eesti korpuse formeerimisest.»[127]

Feodor Paulman oli kogenud suurtükiväelasena kaasa teinud lahingud Šiauliai alt Seligeri järveni ja sealt Velikije Luki lähistele. Algul oli ta 402. haubitsapolgu staabiülem, hiljem 23. laskurdiviisi suurtükiväe staabiülem ja 3. löögi-

[126] A. Palm. Nad võitlesid nagu kaardiväelased. Tallinn 1966, lk. 8.

[127] F. Paulman. Tuli ja manööver, lk. 23.

armee suurtükiväestaabi operatiivosakonna ülem. Hea suurtükiväelase lahkumisest ei tahtnud komandör kuuldagi. Feodor Paulman komandeeriti Punaarmee eesti väeossa alles 1943. aastal.

Nii oli ka major Ivan Tuhkruga, kes teenis sõja alguses tankistina 5. armee koosseisus. Armee lõi tagasi hitlerlaste rünnakuid Rovno ja Slutski piirkonnas. Pärast haavatasaamist viis teda sõjatee eesti väeosadesse siirdumise asemel hoopis Suure Isamaasõja kõige raskemale tandrile — Stalingradi.

Stalingradi lahingu ajal mobiliseeriti ja arvati Põhja-Kaukaasia rinde ohvitseride polku ka alampolkovnik Johannes Kaho. Ühe õhurünnaku ajal sai J. Kaho põrutada, teda tabas raske haigus ja ta saadeti tagalasse tervist parandama.

Stalingradi lahingu tegid kaasa meie kaasmaalastest Elmar ja Leonhard Mikson, E. Kiipus, August Koorberg, Reginald Renter, Anton Viderman, Robert ja Aleksander Pappel ning paljud teised. Igaüks neist jõudis Stalingradi eri teed kaudu. Stalingradi lahingute ajal õppis Oskar Konno Tjumenis Tallinna Sõjakoolis. Kursandid saadeti rindele. O. Konno määrati 284. laskurdiviisi üksikusse kuulipildujapataljoni, mille koosseisus ta tegi kaasa Stalingradi lahingu. Pärast ohvitserikursuste lõpetamist teenis O. Konno 8. kaardiväearmees ja lõpetas oma sõjatee Berliinis.

Seersant Reginald Renter teenis enne Stalingradi lahinguid 13. tankihävitusbrigaadis. Brigaad oli rindejuhataja käsutuses ja suunati hitlerlaste läbimurret likvideerima. Üksuse löögijõud oli suur. Sinna kuulusid kaks suurtükipolku, kaks tankitõrjepüsside pataljoni, miinipildujate divisjon, sapööripataljon ja automaaturite rood.

Voroneži alt Stalingradi suunas taandumisel oli see brigaad pidevalt lahingus. Hitlerlased jõudsid Doni kaldale ja lähenesid Vjošenskajale, kirjanik Mihhail Šolohhovi kodule. R. Renteril kästi koos viie sõjamehega Vjošenskajasse sõita ja Mihhail Šolohhovi käsikirjad ära tuua. Nõukogude sõjamehed murdsid hitlerlaste ahelikust läbi ja päästsid suure sõnameistri käsikirjad.

1942. aasta 19. novembri varahommikul rivistati kogu brigaad üles ning loeti ette Doni rindejuhataja K. K. Rokossovski käskkiri, millest selgus, et Stalingradi lähistelt algab ulatuslik pealetung. Läbimurdelõigu igale kilomeetrile oli koondatud 400 mitmesuguse kaliibriga suurtükki. See päev on läinud ajalukku Nõukogude Liidu raketi- ja suurtükiväe päevana. Esmakordselt kasutas Punaarmee nii massiliselt

suurtükiväge vaenlase kaitse läbimurdmiseks. Kui laskurväeosad läksid pealetungile, ei olnud fašistide kaitseliinist midagi järele jäänud. Kilomeeter edasi oli hitlerlaste teine kaitseliin. Sealt võeti mõned vangid. Esimesel päeval tungisid meie väed edasi 40 km. Järgnevatel päevadel hakkas vaenlane osutama visa vastupanu. Udu tõttu oli lennuväe tegevus raskendatud. Lahingud muutusid üha ägedamaks, kuid võidukas Punaarmee liikus järjest läände ja sulges rõnga Stalingradi all võitlevate hitlerlaste armeede ümber.

Sõjakoolist suundus Stalingradi lahingusse kursant Paul Maasing, Kaug-Idast vanemleitnant Elmar Mikson. Väeosad, kus nad teenisid, pidasid hitlerlaste raevukatele rünnakutele vastu ja läksid hiljem ise pealetungile.

Hitlerlased lootsid, et neid ümbritsevasse rõngasse raiutakse koridor, ja avaldasid Stalingradi varemete vahel visa vastupanu. Leitnant Robert Pappel, kes tollal teenis 96. laskurbrigaadis, saadeti luurele. Tal tuli välja selgitada fašistide allüksuste ümberpaigutamise põhjused Pavlovi maja lähedal. Selleks oli vaja «keel» tuua. R. Pappel sai haavata, kuid täitis ülesande. Haiglasse evakueerimisel ta ei teadnud, et ka tema vend Aleksander on Stalingradis ja võitleb naaberarmee koosseisus.

Pärast Stalingradi lahinguid liikusid diviisid edasi. Põhja-Doni kaldal 38. kaardiväediviisi koosseisus sai esimesed tuleristsed vanemleitnant Minna Suits (Kümnik). Lahingud olid ägedad. Vaenlane klammerdus iga asula külge ja pani visalt vastu. Kümneid kordi tuli staabi operatiivosakonna töötajal pommirünnakute ja suurtükiväetule all viibida. Koos oma diviisiga lõpetas Minna Suits sõjatee Berliini lähistel.

1943. aasta sõjasuve kaalukamad sündmused arenesid Kurski kaarel. Nendest lahingutest võttis osa ka äsja sõjakooli lõpetanud Vello Vare. Esimesed lahinguristsed oli ta saanud juba Eesti NSV kaitselahingutes hävituspataljoni ridades. Juulikuu alguses asus väeosa, kus V. Vare teenis, positsioonidele, et peatada fašistide pealetungi Kurskile. Hommikul avasid katjuušad tule. 61. armee lõigus, kus iga kilomeetri kohta tuli 200 kahurit ja miinipildujat, löödi hitlerlaste ahelikud segamini. Pärast tulelööki läksid laskurid rünnakule ja ületasid Okaa jõe. Pataljon jõudis Bolhovi küla lähistele, kuid edasi ei pääsenud. Vaenlane asus vasturünnakule. Raskekuulipildujajao komandör sai surma ja sihtur haavata. Padrunikandja abiga asetas rühmakomandör Vello

Vare kuulipilduja kaeviku servale ja avas hitlerlaste aheliku pihta tule. Fašistide rünnak peatati.

Suure Isamaasõja algul astus alampolkovnik August Abel taas Punaarmeesse. Kogenud ohvitser, Kommunistliku partei liige 1905. aastast, kes oli Kodusõjas võidelnud polgukomandörina ja teeninud kaadriohvitserina 1939. aastani, käis läbi pika lahingutee Ukrainast Berliinini. Teda autasustati rindel ülesnäidatud vapruse eest Punalipu ja kahe Punatähe ordeni ning paljude medalitega.

Valgevene linnade vabastamisel rajas väeosadele teed sapööriüksus, kus teenis vanemleitnant Robert Trumal. Valgevene vabastamise lahingud tegi teist korda raskesti haavata saamiseni 33. armee sideülema asetäitjana läbi polkovnik Aleksander Krizenthal.

Kolmanda sõja-aasta lahingutes võitles Stavropoli krais sündinud seersant Joosep Laar juba kaardiväelasena. Kubanimaal võitlev laskurrood, mille koosseisus võitles Joosep Laar, sai ülesande hõivata eesolev kõrgendik. Selleks oli tarvis ületada kaks vaenlase kaevikutejoont ja mööduda kahest dzotist. Laar tungis esimesena vaenlase kaitseliini ja puhastas selle fašistidest. Nüüd sai ta ülesande panna vaikima kaks maruliselt tulistavat dzotti. Esimese dzoti juurde roomates haavas vaenlase granaat teda kõhust. Kogudes viimast jõudu, surus ta oma keha ambrasuuri ette ja sundis vastase kuulipilduja vaikima. Rood tõusis rünnakule, murdis läbi vastase kaitseliini ja lahingu saatus oli otsustatud. Joosep Laarile anti postuumselt Nõukogude Liidu kangelase nimetus[128] ja kanti hiljem igaveseks Suvorovi ordeniga autasustatud M. I. Kalinini nimelise punalipulise Tamani motoriseeritud kaardiväe laskurdiviisi nimekirja.

Seersant Arnold Pappel alustas sõjateed Kaug-Idast ja tegi kaasa lahingud Stalingradist Berliinini. Dnepri forsseerimise eest 26.—27. septembril 1943 sai komsomoli kasvandik, suurtükiväelane Arnold Pappel Nõukogude Liidu kangelaseks.

Oma võitlusest kirjutab ta järgmist: «Dneprile jõudmist ootasime, ja siiski tuli see kuidagi äkki. Rinne meie väeosa ees oli lahti. 25. septembril liikusime päeva jooksul umbes 50 km edasi ja õhtul jõudsime jõe vasakule kaldale Krementšugi linnast kagus.

Ettevalmistused jõe forsseerimiseks kestsid 2,5 tundi. Moodustati rünnakrühm, mille koosseisu divisjonikomandör

[128] Võitluse radadel. Tallinn 1960, lk. 434.

määras ka meie 9-liikmelise meeskonna. Kokku sai meid 27 meest. Kohalike elanike abiga leidsime kaks paati. Ühendasime need nii, et saime midagi parvetaolist, millele asetasime suurtüki ja tund enne südaööd hakkasime liikuma. Vaenlane tulistas huupi. Jõudsime õnnelikult jõesaarele ja kindlustusime. Hommikul avastasid sakslased meid ja võtsid saare risttule alla. Nende kaugelaskesuurtükid avasid tõkketule Dnepri pinnale ja meil katkes igasugune side vasaku kaldaga.

Viis korda asusid fašistid sel päeval rünnakule. Oli hetki, kus nad jõudsid umbes 50—60 m kaugusele meie suurtükist. Tulistasime juba peaaegu sihtimata, võtsime appi automaadid ja granaadid. Alles 26. septembri õhtuks lahing vaibus. Meie suurtükimeeskond hävitas kaks raske- ja neli kergekuulipildujat, ühe miinipilduja, automaaturite jao ja jalaväeroodu.»[129]

Pärast Velikije Luki lahinguid astus Heinrich Hindreus sõjakooli. Sealt saadeti ta rindele 76. Tšernigovi kaardiväe laskurdiviisi. Selle koosseisus tegi ta kaasa lahingud Kurski kaarel ning jõudis Dneprini. Ühel pimedal ööl 1943. aasta septembris sai H. Hindreus koos lahingukaaslaste Vassili Russakovi, Aleksandr Golodnovi, Pjotr Safranovi, Ivan Zaulini, Ivan Baladurini, Georgi Mosljakovi, Akan Kurmanovi ja Arsenti Matjukiga käsu forsseerida Dnepr.

Mehed asusid käsku täitma. Vaenlane märkas paati ja avas tule. Nõukogude sõjamehed maabusid kaldal, lõid platsdarmi ja alustasid lahingut. Jõe forsseerijad pidasid vastu, kuni saabusid uued üksused. Heinrich Hindreusele ja ta kaaslastele anti 15. jaanuaril 1944. aastal NSV Liidu Ülemnõukogu Presiidiumi seadlusega Nõukogude Liidu kangelase nimetus.[130]

1941. aastal võtsid Kiievi kaitselahinguist osa 116. laskurdiviisi 225. haubitsapolgu suurtükiväevarustuse ülem kapten Karl Latt ja divisjonikomandör major Aleksander Tamm. Kiievi vabastamisest kolmandal sõja-aastal võtsid osa 1318. polgu võitleja punaväelane Aleksander Taal ja 11. laskurdiviisi reamees August Raja. Ukraina rindel sõdisid ka kapten Eduard Reismann ja leitnant Vladimir Annus. Valgevene rindel 69. armee 80. üksiku teede ekspluatatsiooni pataljoni komandörina tegutses edukalt polkovnik Karl Kitto.

[129] «Noorte Hääl» nr. 250, 24. oktoobril 1968.
[130] A. Pusta, P. Izmestjev. Lahingutes Nõukogude kodumaa eest, lk. 118—119.

Kaukaasia Esto-Haginskoje külast pärinev Johannes Rutto teenis sõja puhkedes Odessa sõjaväeringkonna 71. laskurdiviisis. Vaenlase esimeste rünnakute tagasilöömisest võttis ta osa laskurina ja sidemehena. Sideväelasena jätkus tema lahingutee Nõukogude-Saksa rinde lõunatiival. Alguses taandumislahingud Volgani, seejärel võidukas pealetung läbi Ukraina, üle Pruti Ungarisse. Sõja viimasel talvel jõudis ta 8. Eesti laskurkorpusesse.

Paljud eestlased võtsid teiste Punaarmee väeosade koosseisus osa ka Nõukogude Eesti vabastamisest. Nii toetas 8. Eesti laskurkorpuse väeosi Kõrgema Ülemjuhatuse reservi 51. üksiku suurtükiväebrigaadi patareikomandör Viktor Krella. Ta tegi eesti sõjameestega kaasa Emajõe forsseerimise, Tallinna ja Lääne-Eesti saarte vabastamislahingud.

Reamees Viktor Neostus teenis 1944. aasta algul eesti partisanide üksuses. Veebruaris, kui lahingud kandusid Nõukogude Eesti territooriumile, saadeti ta Narva all võitleva 131. punalipulise Ropša laskurdiviisi staapi tõlgiks.

Kapten Aksel Parmani vanemad olid sajandivahetusel Antsla kandist Vjatka kubermangu rännanud. Suure Isamaasõja neljandal suvel jõudis noormees Stalingradi alt Nõukogude Eestisse. 52. diviisi koosseisus läbis ta enne vanemate sünnimaale jõudmist Kurski ja Neveli. Valga alt kulges Aksel Parmani teekond Varssavisse ja sealt Berliini.

Pärast Nõukogudemaa puhastamist vaenlasest asus Punaarmee vabastama pruuni katku käes vaevlevaid Euroopa rahvaid. Sellest ajaloolisest missioonist võtsid osa ka paljud eestlased. Karpaatide jalamil tegi 183. diviisi 285. polgu koosseisus lahingud kaasa seersant Ilja Kitt. Seal sai ta juba kolmandat korda haavata ja evakueeriti tagalasse ravile. Rumeenias lõpetasid 7. armee koosseisus oma sõjamehetee punaväelased Elviira Varbola ja Martin Kuruson. Königsbergi all võitles mehiselt punaväelane Raimond Kivistik. Ungari—Jugoslaavia piirilt tuli võitjana koju 55. laskurpolgu koosseisus võidelnud punaväelane Herbert Glükmann.

Ägedaid lahinguid tuli meie sõjameestel pidada Saksamaal. 214. diviisi koosseisus sõdis pataljonikomandörina major Otto Jürgen. Punaarmee väeosad forsseerisid Oderi ja liikusid Berliini poole.

«Oderi jõe ümbruse sood läikisid tulvaveest, jõgi ise oli mõõtmatult paisunud,» rääkis neist lahinguist Smolenskinimelise diviisi võitleja kuulipildur Johannes Altjõe. «Jõe ületamine tuli kõne alla kitsas, umbes 500-meetrises lõigus, mille lähedale olid koondatud diviisi peajõud. Meist vasakul

asus Frankfurt. Ei mürsud ega kiirevooluline Oder ei suutnud pealetungi peatada. Hüppasin kähku oma kuulipildujaga paati ja sõudsin vaenlase tule all üle jõe.»[131]

Endine 8. Eesti laskurkorpuse võitleja, Narva lähistel üleskasvanud Ivan Bašmanov sattus sõjakeerises Punaarmee teistesse väeosadesse. Patareikomandörina võttis ta osa Ukraina NSV ja Poola territooriumi vabastamisest. Eriti silma paistis ta Berliini operatsiooni ajal. Vaenlase tugevasti kindlustatud positsioonide läbimurdmisel lääne pool Küstrini veeretas ta julgesti oma suurtükid lahtistele tulepositsioonidele ning hävitas otsesihtimisega 8 vaenlase dzotti ja 15 lahtist tulistamispunkti. Sellega tagas ta pealetungivatele laskurväeosadele edasiliikumise ja need hõivasid Golzowi linna idaserva.

Kogu Suure Isamaasõja kestel hävitas I. Bašmanovi patarei 39 tanki ja ründesuurtükki, 156 dzotti ja tulistamispunkti ning üle 1500 vaenlase sõduri ja ohvitseri. Lahingutes ülesnäidatud kangelaslikkuse eest anti kapten Ivan Bašmanovile 15. mail 1945 Nõukogude Liidu kangelase nimetus.[132]

Berliini pärast peetavaist lahinguist võttis osa ka 1. üksiku eesti tagavarapolgu endine komandör alampolkovnik Karl Vinkel. Ta juhtis neis lahinguis 272. diviisi 1061. laskurpolku. Moskva lähistelt kuni Berliinini kattis pealetungivaid Nõukogude vägesid 583. õhutõrje suurtükiväepolk, mille komandöriks oli endine 23. suurtükiväepolgu komandör alampolkovnik Aleksander Pais.

Berliini poole rühkiva 23. kaardiväediviisi koosseisus võitles ja tegi kaasa tänavalahingud fašistide pealinnas alampolkovnik Richard Sööde. Samal ajal kui osa sakslasi tõstsid kuulekalt käed ja vuristasid: «Hitler kaput!», võtsid keldrites varjunud SS-lased ette ägedaid vasturünnakuid. Diviisis moodustati kõige suuremate kogemustega sõjameestest erikomandod vaenlase urgaste likvideerimiseks. Ühte sellist komandot juhtis Richard Sööde.

Sapöör, punaväelane Georg Ivandi, kes oli läbi teinud Vitebski, Leedu ja Poola vabastamislahingud, õhkis Berliinis hitlerlaste kindlustatud tugipunkti. 23. aprillil sai ta põrutada. Mehine sapöör tuli meelemärkusele alles siis, kui vaenlane oli juba kapituleerunud.

Elbe ääres kohtus liitlasvägedega 348. diviisi 916. suurtükiväepolk. Selle koosseisus võidelnud ohvitseri Aleksander Essi võitlustee oli pärast sõjakooli lõpetamist alanud Dem-

[131] «Õhtuleht» nr. 101, 30. aprillil 1965.
[132] EKPA, f. 32, nim. 6, s.-ü. 16, l. 9.

janski alt ja kulges läbi Kurski Desna kaldale, sealt Königsbergi ja hiljem Berliini lähistele.

Polkovnik Karl Sarapuu astus 1918. aastal Punaarmeesse ja käis läbi Kodusõja rasked lahingud. Pärast Kodusõda lõpetas ta ratsaväekomandöride kursused, siis ratsaväekooli, hiljem aga Ratsaväeohvitseride Kõrgema Kooli ning M. V. Frunze nimelise Sõjaväeakadeemia kaks kursust.

Suure Isamaasõja algul oli K. Sarapuu 27. mehhaniseeritud korpuse staabi luureosakonna ülem Lõunarindel, hiljem 94. ja seejärel 74. ratsaväediviisi staabiülem Lõuna- ja Brjanski rindel. Töötanud 1942. aastal lühikest aega õppejõuna Ratsaväeohvitseride Kõrgemas Koolis, pöördus Karl Sarapuu rindele tagasi ja oli 8. ratsaväediviisi staabiülem, võttis osa lahinguist Lääne-, Voroneži ja 1. Ukraina rindel. Tema sõjatee lõppes Austrias.[133]

Pärast Tomski suurtükikooli lõpetamist võttis August Rusman osa Moskva kaitselahingutest, võitles Kalinini, Lääne-, Edela-, 1., 2. ja 3. Ukraina rindel ning võttis osa Rumeenia, Jugoslaavia, Ungari ja Austria vabastamisest. Nõukogude armeest demobiliseeriti polkovnikuna. Erilist mehisust ilmutas A. Rusman ägedates lahingutes Balatoni järve ääres. Neist võitlustest võtsid osa ka eestlased alampolkovnik Aleksei Villa ja kapten Elmar Reisman.

Paljud eesti sõjamehed võitlesid luurajatena ja organiseerisid luuretegevust. 13. laskurkorpuse luureülemana teenis alampolkovnik Leonid Kaska. Tema sõjatee kulges Moskva alt Poolasse, Tšehhoslovakkiasse ja Austriasse. Kui teistele sõjameestele saabus 9. mail rahu, siis Leonid Kaska lahingud jätkusid. Kogenud sõjamees juhtis peitupugenud fašistide ja metsas ringiluusivate bandiitide jõukude likvideerimise operatsioone Poolas, Tšehhoslovakkias ja Austrias.

Brjanski rindel 48. armee luureosakonnas sai esimesed tuleristsed ning võttis Ukraina ja Valgevene vabastamislahinguist osa tõlk Erna Kurusk. 1944. aastal saadeti Erna Kurusk Leningradi rindele 2. löögiarmee käsutusse. Hiljem töötas ta 8. armee luureosakonnas.

Rohkesti eestlasi teenis tankivägedes. Sõja esimesel hommikul asus hitlerlaste rünnakuid tagasi lööma Brestis paiknev 29. tankibrigaad, kus teenis aega punaväelane Jaan Sädus. Brigaad oli tulnud eelmisel päeval suuremalt taktikaliselt õppuselt. Kella nelja paiku anti häire. Kõigil oli selge, et on alanud sõda. Olukord oli keeruline. Tan-

[133] «Õhtuleht» nr. 41, 19. veebruaril 1971.

kistid suundusid linnast välja, et varjatud kohas brigaad kokku koguda ning siis lahingusse minna. Oma väeosa koosseisus tegi Jaan Sädus läbi taandumislahingud Bobruiski, hiljem Smolenski.

Lvovis astus vaenlase tankide vastu lahingusse kapten E. Kuslapuu oma rooduga. Ta võttis osa ka Minski kaitselahingutest ja sai seal haavata. Teist korda sai vapper tankiroodu komandör E. Kuslapuu haavata Staritsa linna all. Hiljem juhtis E. Kuslapuu 45. üksikut tankipolku 8. Eesti laskurkorpuse ridades.

Sõja algul pidas 14. tankidiviisi koosseisus ägedaid lahinguid tankist Peeter Suu. Pärast raskeid lahinguid Vitebski ja Orša lähistel tõmbus 14. tankidiviis Vjazma alla. Tankistid said ülesande tungida vaenlase tagalasse ning hävitada fašistide staap, ladu ja miinipildujapatarei. Ülesande täitmise ajal sai üks tank vigastada. P. Suu kinnitas vigastatud tankile trossi, et kannatadasaanud soomusmasin vaenlase tule alt välja vedada. Kuid siis sai ka P. Suu tank vigastada ja komandör ise haavata. Peagi hakkas maapind lähenevaist sõdurisammudest müdisema. Punaarmee väeosad tulid vasturünnakule ja lõid tankistidega tulevahetust pidavad fašistid põgenema.

Gennadi Kuus astus 1940. aastal vabatahtlikult Punaarmeesse ja lõpetas tankistide kooli. Suurest Isamaasõjast võttis ta osa 1941. aasta oktoobrist Läänerindel. 1942.—1943. aastal oli ta 1. tankiarmees tankiroodu komandöri asetäitja ja sõdis Edelarindel. 1943. aasta veebruarist kuni 1945. aasta aprillini oli ta tankipataljoni staabiülem 3. Ukraina rindel. Hiljem edutati G. Kuus 9. tankibrigaadi pataljonikomandöriks. Sõjajärgseil aastail jätkas G. Kuus teenistust Nõukogude armees ja lõpetas 1953. aastal Malinovski-nimelise Tankivägede Akadeemia. 1966. aastal anti Gennadi Kuusile tankiväekindralmajori auaste.

Poola vabastamisel paistis silma major Arnold Puusepp, kes oli varem läbi teinud Krimmi ja Ida-Preisimaa lahingud. Kui A. Puusepa tankistid jõudsid Warta jõe äärde, olid kõik sillad jõel õhku lastud. Eesmise tanki komandör teatas raadio teel, et jõge pole võimalik forsseerida. A. Puusepp sõitis tankil mööda silla rususid üle jõe, tungis rohkem kui 30 km vaenlase selja taha ning hävitas fašistide staabi. Retkelt tõi ta kaasa vangi koos tähtsate dokumentidega. 1945. aasta jaanuaris forsseerisid Arnold Puusepa tankistid Oderi ja jätkasid lahinguid Saksamaa territooriumil.

Lahingud Saksamaal lõpetas 69. mehhaniseeritud brigaadi

koosseisus ka tankist Voldemar Trink. Suurtükiväelane August Taal tegi 1945. aastal 4. tankiarmeega kaasa retke Berliinist Tšehhoslovakkiasse.

Ludvig Kuristi tankistid asusid 1945. a. 3. mai õhtul kell 20 teele ja jõudsid järgmiseks hommikuks kella 11.30 Eichholzi rajooni. Siin korrastati kuni 5. mai hommikuni lahingutehnikat. Õhtul jätkati liikumist Dresdeni suunas, mis hõivati 6. mail. Seejärel liikusid tankistid läbi Tšehhoslovakkia, kus Nõukogude vägesid võeti kõikjal soojalt vastu. Nõukogude tankistid polkovnik L. Kuristi juhtimisel ruttasid Praha poole, kus käisid lahingud tšehhi patriootide ja Schörneri fašistlike vägede vahel.

Ludvig Kuristi brigaad jõudis 9. mai hommikul Tšehhoslovakkia pealinna Praha põhjaservale Lablice ja Bognice piirkonda. Nõukogude tankiüksused puhastasid Praha vaenlasest ning juubeldav rahvahulk tervitas rõõmuga oma vabastajaid. Selle retke eest anti 52. tankibrigaadi komandörile polkovnik L. Kuristile Nõukogude Liidu kangelase nimetus.[134]

Mitmed eestlased tegid sõja võiduka lõpuni kaasa lennuväes. Ernest Birnbaum lõpetas juba 1919. aastal pilootide-astronautide kursused ja oli seejärel lennukooli õppejõud. Ta oli üks tuntumaid stratosfääriuurijaid. 1933. aastal tõusis stratostaat, mille piloodiks oli Ernest Birnbaum, 19 000 m kõrgusele, püstitades maailmarekordi. Stratosfääri eduka uurimise eest autasustati Ernest Birnbaumi Lenini ordeniga. Suure Isamaasõja aastail teenis polkovnik Ernest Birnbaum Moskvas ja oli tõkestusaerostaatide diviisi komandör.

1941. aastal teenis lendur Endel Puusepp Rudolfi saarel, kus ta ülesandeks oli õhust jälgida ja abistada jäälõhkujat «Sedov» tema kuulsusrikkal teekonnal Arktikas. Sõja puhkemisel astus major E. Puusepp tegevarmeesse. Esimese pommituslennu Berliini kohal sooritas ta juba 11. augustil 1941. Tagasiteel oli ta sunnitud Eestis, rindejoone vahetus läheduses ette võtma hädamaandumise.

Korduvalt käis Endel Puusepp oma eskadrilliga pommitamas Danzigit, Königsbergi, Stettini, Berliini, Budapesti, Konstantsat ja Bukaresti. Edukalt täitnud oma ülesanded rohkeis lahinguis, tõusis Endel Puusepp väljapaistvate Nõukogude lendurite hulka.

1942. aastal sai ta käsu viia NSV Liidu välisasjade rahvakomissar V. Molotov Inglismaale ja Ameerika Ühendriikidesse toimuvatele läbirääkimistele. Ohtlik õhusõit üle ookeani kestis kokku 30 tundi. Eriti pingeline oli tagasilend, sest vaenlane jälgis NSV Liidu riigitegelase teekonda. Lennata tuli kuni 9 km kõrgusel. Endel Puusepp sooritas oma vastutusrikka teekonna edukalt. Talle anti Nõukogude Liidu kangelase nimetus.

Sõja esimestel päevadel suunati 99. lennuväepolk, mida juhtis Aleksander Jakobson, Andreapolist Läänerindele. Sõda algas A. Jakobsonile ebaõnnestunult: 29. juunil 1941 tulistasid fašistid ta lennuki alla. Hiljem jätkas ta vaenlase vägede pommitamist Harkovi, Kiievi ja Rostovi lähistel. Stalingradi kaitselahingutes ülesnäidatud mehisuse eest pälvis polk kaardiväe nimetuse. Polgu 13 parimat lendurit said Nõukogude Liidu kangelaseks.

Fašistide Nõukogudemaa territooriumilt väljakihutamise päevil kaitsesid A. Jakobsoni lendurid 16. lennuarmee koosseisus pealetungivaid vägesid õhust ja pommitasid vaenlase strateegilisi keskusi Vislal, Poznańis, Küstrinis ja Berliini lähistel. Aleksander Jakobsoni poolt juhitud 96. kaardiväe lennuväepolk oli üks kolmest, kes pommitasid Riigipäevahoonet õhust.

1941. aasta novembrist alates võtsid lennuväepolkovnik Eduard Viigi öiste pommitajate üksuse lendurid osa üle Laadoga rajatud Elu tee kaitsmisest. 1943. a. augustis saabusid nad Kurski kaarele, kus käisid ägedad lahingud. Lennuväepolgu mehaanikud ja teised tehnilised töötajad ei olnud veel kohale jõudnud, kui allüksused lahingusse läksid. Hiljem võideldi 2. Balti ja 1. Valgevene rindel. Suure Isamaasõja lõpetas Eduard Viik Berliini lähistel. Sõja vältel oli ta sooritanud 180 lahingulendu. Berliini alt komandeeriti kogenud ohvitser Poolasse. Samas jätkasid teenistust ka mitmetel rinnetel võidelnud alampolkovnikud Eduard Nurk ja Arnold Sakkart.

Lennuväes teenis ka kindralmajor Viktor Pallo, kes oli Punaarmeesse astunud 1922. aastal komsomoli lähetuskirjaga. Ta lõpetas Leningradis Internatsionaalse Sõjakooli, hiljem lendurvaatlejate kooli. Aastail 1930—1932 õppis ta Žukovski-nimelises Lennuväeakadeemias. Suure Isamaasõja algul töötas Viktor Pallo vanemõppejõuna lennuväeakadeemias. Siit läks ta tegevväkke ja oli 2. Ukraina rindel 2. kaardiväe pommitajate korpuse staabiülema asetäitja.

Moskva kaitselahingute ajal sai tuntuks lennuväe-kindralmajor Leonid Reino nimi. Tuleristsed sai ta Suure Isamaasõja esimestel päevadel Vitebskis, kus ta teenis 215. ründe-

[134] P. Larin. Kuulsusrikas võitlustee. Tallinn 1954, lk. 68—69.

lennuväepolgu komandörina. 15. septembril 1941. aastal ründas ta oma väeosaga okupeeritud Smolenski lennuväljal hitlerlaste lennuüksust. Rünnakut kroonis edu. L. Reino hävitas oma võitluskaaslastega 68 fašistide lennukit.

Järgnesid rasked õhulahingud Moskva lähistel. Lahinguülesannete eduka täitmise ja mehisuse eest õhuvõitlustes anti tema polgu 22 lendurile Nõukogude Liidu kangelase nimetus. L. Reino sõjatee kulges Moskva alt Looderindele, kus ta juhtis juba lennuväediviisi. 1942. aastal Stalingradi lahingu kõige raskemail päevil sõdis L. Reino Volga kaldal ja kattis meie vägesid kangelaslinnas õhust. 1943. aastal määrati Leonid Reino ründelennuväe lahingulise ettevalmistuse valitsuse ülemaks, millisel ametikohal ta töötas sõja lõpuni.

Eskadrilli- ja polgukomandörina võttis Leningradi rindel Suurest Isamaasõjast osa ka alampolkovnik Richard Kerro.

Tšernigovi piirkonnas sooritas mitmeid õhurünnakuid pardalaskurina vanem Alfred Tint. Pardalaskurina tegutses 570. ründelennuväe polgus ka endine tankihävitaja Reginald Renter.

Nõukogude Eesti vabastamislahinguist võttis ühe ründelennuväepolgu lendurina osa kapten Hans Ratas. 19. septembril 1944 lendas ta järjekordse ülesande täitmisele. Sellelt väljalennult ta enam tagasi ei tulnud.

Kogenud lennuväepolkovnikud Hans Loomann ja Karl Kerro, kapten Hugo Abram ning paljud teised saadeti rindelt tagalasse kaadrit ette valmistama. Ka selle ülesande täitsid tublid lendurid edukalt.

Peale teiste väeliikide võttis hulk eestlasi sõjast osa mereväes. Suure Isamaasõja eel teenis 2. järgu kapten August Rull Musta mere laevastiku staabis suurtükiväeülemana. Sõda tabaski teda sellel ametikohal. Rasketes võitlustes, millest Musta mere laevastik Suure Isamaasõja päevil osa võttis, ilmnes A. Rulli organisaatorivõime eriti Odessa ja Sevastoopoli kangelaslikul kaitsmisel, dessantoperatsioonidel Kertši poolsaarele, Krimmi poolsaare, Sevastoopoli ja kogu Musta mere ranniku vabastamisel, löökide andmisel vaenlase mereväebaasidele Konstantsas ja Varnas. Laevastiku suurtükiväe tegevust nendes lahingutes planeeris ja juhtis August Rull. Sõja lõpuks ülendati ta kontradmiraliks.[135]

Suure Isamaasõja alguses töötas polkovnik Karl Ränni NSV Liidu Merelaevastiku Ministeeriumi Sidevalitsuse vaneminspektorina lahingulise väljaõppe alal. Stalingradi

[135] «Noorte Hääl» nr. 178, 30. juulil 1967.

lahingu ajal määrati K. Ränni Volga laevastiku sideülemaks. Ta organiseeris lahingute keerises sõjaväeüksustevahelist sidet, korraldas vaenlase poolt Volgasse heidetud miinide väljatraalimist. Dnepri äärde jõudmisel määrati K. Ränni Dnepri flotilli sideülemaks. Oma sideväelastega võttis ta osa ka Varssavi ja Berliini lahingust.[136]

Pärast tuleristseid Leningradi Dzeržinski rajooni hävituspataljonis saadeti insenermajor Johannes Hütte Volga laevastikku. Seal tegi noor insener kaasa rasked lahingud Stalingradi operatiivgrupi laevaremondi ülemana. 1943. ja 1944. aastal jätkas ta Dnepri laevastiku koosseisus võitlusi hitlerlaste vastu. Pärast vabastamislahingute lõppu hakkas Johannes Hütte korraldama sõjalaevastiku avarii- ja päästeteenistust.

Suure Isamaasõja aastail teenis Musta mere sõjalaevastikus ka 1. järgu kapten Juhan Jaakson. See kogenud sõjamees oli võtnud osa Kodusõjast, lõpetanud mereväekooli ja teeninud Punalipulises Balti Laevastikus vastutusrikastel ametikohtadel.

Musta mere laevastiku transpordilaevade salga komandörina teenis 1. järgu kapten Konstantin Andreus. Hoolimata vaenlase lennuväe aktiivsusest tõid tema transpordilaevad Odessa ja Sevastoopoli kangelasliku kaitsmise päevil nende linnade garnisonidele täiendust, relvastust ja toiduaineid ning evakueerisid haavatuid ja tsiviilelanikke. Hitlerlike vägede purustamise järel Põhja-Kaukaasias ja Kubanimaal oli ta Temrjuki linna komandant ja juhtis Nõukogude vägede transporti Kertši dessantoperatsiooni ajal. Fašistide Krimmist väljakihutamise järel edutati Konstantin Andreus Sevastoopoli mereväebaasi veepiirkonna valvekomandöriks. Seejärel tegutses ta Liitlaste Kontrollkomisjoni liikmena Rumeenias.[137]

Suure Isamaasõja esimestest päevadest alates oli Ivan Green Leningradi rannakaitse suurtükiväe ülem, 1942. aastast aga Punalipulise Balti Laevastiku rannakaitse ülem. Tema tegevuse kohta on antud järgmine hinnang: «Suure Isamaasõja esimestest päevadest peale, ajal, mil hambuni relvastatud vaenlane piiras Lenini linna, korraldas ja formeeris viitseadmiral Ivan Green jõudu säästmata uusi mereväe kaugelaskepatareisid, määras kindlaks laevastiku laevade tulepositsioonid, koostas suurtükiväe kaitseplaanid

[136] «Rahva Hääl» nr. 140, 16. juunil 1965.
[137] Nad kaitsesid nõukogude võimu. Tallinn 1964, lk. 12—14.

ning täitis edukalt Punalipulise Balti Laevastiku lahingukäsud vaenlase elavjõu ja tehnika hävitamisel Lenini linna juurdepääsuteedel. Viitseadmiral Green nägi palju vaeva raskel Leningradi blokaadi perioodil laevastiku raudteekaugelaskesuurtükiväe loomisel, kes on andnud ja annab vaenlasele purustavaid lööke. Aastail 1942—1943 organiseeris viitseadmiral Green edukalt võitlust vaenlase kaugelaskesuurtükiväe vastu. Juhtides isiklikult Punalipulise Balti Laevastiku suurtükiväe tegevust, toetas ta selle tulega edukalt Leningradi rinde vägede operatsioone... Erilist edu saavutas Ivan Green, kui ta aitas Punalipulise Balti Laevastiku suurtükiväetulega kaasa blokaadi läbimurdmise operatsioonidele.»[138]

Kangelasliku lahingutee käis läbi allveelaev «Lembitu». 12. augustil 1941 läks ta oma esimesele lahinguretkele, 16. aprillil 1945 saabus tagasi viimaselt. Oma retkedel Läänemerele ja Saksamaa rannavetesse jõudsid «Lembitu» torpeedod hävitada ühe vaenlase sõjalaeva ja viis transpordilaeva. Tema pandud miinidest läks põhja 17 transpordilaeva. Ühes veealuses kahevõitluses rammiti põhja vaenlase allveelaev U-479. See sai surmava löögi «Lembitu» kiilust. «Lembitu» kangelaslik meeskond koosnes sõja ajal mitmest rahvusest meremeestest. Nende hulgas olid ka eestlased Eduard Aartee, Roland Kirikmaa, Alfred Sikemäe ja Toivo Sumera.[139]

Punalipulise Balti Laevastiku koosseisus teenisid ka vanemleitnant Zinaida Madissova, nooremleitnant Ülo Taigro, Viktor Maamägi ja paljud teised.

Ülo Taigro astus laevastikku kohe pärast Tallinnast evakueerimist. Ta juhtis luuresalka, kelle ülesandeks oli Soome lahe idaosas püüda fašistide spioone. Tihti käis Ü. Taigro oma meestega ka vaenlase tagalas luureandmeid kogumas.

Viktor Maamägi astus vabatahtlikult hävituspataljoni ja võttis osa Leningradi kaitselahingutest. Pärast seda kui pataljon, kus ta teenis, oli tublisti hõrenenud, saadeti allüksus Peterhofi. V. Maamägi viidi üle Kroonlinna 15. üksikusse suurtükiväedivisjoni. Poliitjuhi asetäitjana tegi ta poliitilist selgitustööd madruste hulgas. Pärast seersantide kooli lõpetamist jätkas ta lahinguid 260. mereväebrigaadi koosseisus. 1944. aastal oli V. Maamägi dessantlaste hulgas, keda laevastik saatis merelt Tallinna sadamat hõivama.

[138] Nad kaitsesid nõukogude võimu, lk. 57.
[139] «Kodumaa» nr. 18, 30. aprillil 1975.

1945. aasta kevadel suunati Tallinnas viibinud 260. brigaadi sõjamehed Königsbergi, kus käisid ägedad lahingud. V. Maamäe sõjatee lõppes Saksamaal.

Suure Isamaasõja aastail võitles Punalipulises Balti Laevastikus ka praegune Tartu Ülikooli rektor Arnold Koop.

Laadoga flotilli meremehena möödusid esimesed sõjakuud major Adolf Tammel.

Palju oli neidki sõjamehi, kes pärast fašistliku Saksamaa kokkuvarisemist suunati Kaug-Idasse. Jaapani imperialistlike vägede purustamisest võtsid osa lahingutes Berliini lähistel silma paistnud vanemleitnant Mihhail Sturm, polkovnik Jaan Kruusaauk, seersant Bruno Reinson ja mitmed teised võitlejad.

Polkovnik Jaan Ruusaauk teenis Punaarmees alates 1918. aastast ja tegi kaasa lahingud Ida-, Lääne- ja Lõunarindel. Pärast Kodusõda jätkas ta teenistust armees, lõpetas 1932. aastal Sõjaväeakadeemia, oli hiljem akadeemia õppejõud. 1944. aastal oli ta juba korpusekomandöri asetäitja tagala alal Karjala rindel. Seejärel viidi J. Ruusaauk üle reservarmeesse tagala staabi osakonna ülemaks. 1945. aastal suunati reservarmee Kaug-Itta. Polkovnik J. Ruusaauk oli 1. Kaug-Ida rinde tagala staabi osakonnaülem ja tegi kaasa lahingud jaapanlaste vastu.

Üldreeglina formeeritakse Nõukogude armee üksusi paljurahvuseliste kollektiividena. Teatavatel perioodidel, sealhulgas ka Suure Isamaasõja aastail, moodustati Punaarmee rahvuslikke väeosi. Rahvuslike väeosade loomisel ei peetud aga sugugi vajalikuks kõigi antud rahvuse sõjameeste ühtekoondamist. See oleks olnud organisatsiooniliselt liiga keerukas ja sõjalise otstarbekuse seisukohalt põhjendamatu üritus. Sellepärast ei tule eesti sõjameeste teenimist ja võitlust eri väeliikides ja väeosades vaadelda mingi kõrvalekaldumisena Punaarmee üldistest organisatsioonilistest põhimõtetest.

Esitatud andmed ja episoodid eestlaste võitlusest Punaarmee, Sõjalaevastiku ja õhujõudude paljudes väeosades ei ole kaugeltki täielikud. Siiski võime toodud näidete põhjal teha kaks järeldust. Esiteks, eesti rahva osavõtt meie kodumaa vaenlaste sõjalisest purustamisest Suures Isamaasõjas ei piirdunud Punaarmee eesti rahvuslike väeosade lahingutegevusega. Teiseks, eestlastest sõjamehed võitlesid hästi, leidsid kõikjal tublisid võitluskaaslasi ja relvavendi, kes aitasid neil ausalt ja vapralt täita oma püha kohust Nõukogude kodumaa kaitsmisel.

VII PEATÜKK

NÕUKOGUDE EESTI KULTUUR SUURE ISAMAASÕJA AASTAIL

1. KIRJANDUS

1940. aasta sotsialistliku revolutsiooni tulemusena hakkas Eestis arenema ka nõukogulik kultuur. Iseloomustades nimetatud etappi, kirjutas Johannes Semper 1940. aasta novembris: «... oleme teatud mõttes vahetult jätkamas 1917. aasta Oktoobrit Eestis... Kodanliku Eesti päevil on rahvas loonud suure hulga kultuurivarasid, mida ei tohi hüljata, vaid mida tuleb kriitiliselt üle võtta... pärast pikka vaheaega Nõukogude rahvastega uuesti ühte liitudes ning Suure Oktoobri traditsiooni jätkates on meil kasutada Nõukogude Liidus sotsialismi teostamise tohutud kogemused.»[1] Neid hakati tundma õppima ja kasutama. 15. novembril 1940 moodustati Eesti NSV Rahvakomissaride Nõukogu juurde Kunstide Valitsus, mille «... tagajärjel lülitati seni omapead ja juhuslikult arenema jäetud kunstid plaanikindlalt ühiskonna ellu».[2]

Kuigi loominguline intelligents tegi läbi raske ja keerulise üleminekutee nõukogulikele kunstipositsioonidele jõudmiseni, võidi EK(b)P Keskkomitee aruandes partei IV kongressile 1941. aasta veebruaris konstateerida, et «... suurem osa kirjanikke, kunstnikke, heliloojaid, näitlejaid, muusikuid ja teisi kunstitöötajaid asus sotsialistliku realismi teele ja võtab aktiivselt osa nõukogude kunsti loomisest Eestis».[3]

Hoogu kultuuriellu tõid ettevalmistused Moskvas 1941. aasta lõpuks planeeritud Nõukogude Eesti kunsti ja kirjanduse dekaadiks. 1940. aasta sügisel selleks alanud ettevalmistustööd olid EK(b)P Keskkomitee pideva tähelepanu keskpunktis. 1941. aasta juunis kinnitas EK(b)P Keskkomitee büroo Eesti kirjanduse ja kunsti dekaadi ettevalmistuskomisjoni, kuhu kuulusid August Alle, Kaarel Ird, August Jakobson, Hans Piilman, Eduard Päll, Paul Rummo, Johannes Semper, Ida Urbel jt. 12. juulil 1941 arutati bürool dekaadiks ettevalmistamise käiku ning sellega seoses andis J. Semper ülevaate eesti nõukogude kirjanduse ja kunsti olukorrast.[4] Kuid ettevalmistused dekaadiks katkestas fašistliku Saksamaa poolt alustatud sõda Nõukogude Liidu vastu.

23. juunil 1941 — sõja teisel päeval — võttis Üleliidulise Kunstitöötajate Ametiühingute Keskkomitee pleenum vastu «Läkituse kõigile loomingulistele töötajatele», milles kutsuti kirjanikke ja kunstnikke andma oma talendi, teenimaks kunsti jõuga tegevarmeed, innustamaks armee ja laevastiku võitlejaid võitlusele sotsialistliku kodumaa vabaduse ja sõltumatuse eest. Nõukogude loominguline intelligents järgnes sellele üleskutsele ning lülitus aktiivsesse võitlusse fašistliku agressoriga.

Juba esimestest sõjapäevadest alates astusid ka paljud eesti kirjanikud vaenlase vastu mitte ainult sõna, vaid ka relvaga. Rasked lahingud fašistlike vägedega kajastusid Juhan Sütiste («Kahurväelased»), Mart Raua («Üle Emajõe», «Rahvakaitseväelaste laul») ja teiste rahvakaitseväelaste ridades võitlevate kirjanike luuletustes ja olukirjeldustes. Sütitavate kõnede ja artiklitega kutsus kirjanik-revolutsionäär Johannes Lauristin-Madarik rahvast leppimatule võitlusele röövvallutajatega. Eesti NSV Rahvakomissaride Nõukogu esimehena kuulus ta Vabariiklikusse Kaitsekomiteesse ja võttis osa Eesti NSV territooriumi kaitse organiseerimisest.

Punalipulise Balti Laevastiku koosseisus võtsid Tallinna kangelaslikust kaitsmisest osa vene kirjanikud Vsevolod Azarov, Vsevolod Višnevski, Leonid Sobolev, Anatoli Tarassenkov jt. Ühises võitluses karastus varem loodud sõprus. Neil raskeil võitluspäevil pöördus Aadu Hint ajalehe «Kommunist» veergudel avaliku kirjaga NSV Liidu Kirjanike Liidu sekretäri Aleksandr Fadejevi poole ja kinnitas, et eesti kirjanikud on asunud võitluspostile ja et nad süvendavad igati Nõukogude rahvaste sõprust kui võidu tähtsamat tagatist.[5]

Pärast seda kui fašistid okupeerisid Eesti NSV territoo-

---

[1] J. Semper. Suur Oktoober ja meie haritlaskond. — «Looming» 1940, nr. 9, lk. 959.
[2] EKPA, f. 1, nim. 1, s.-ü. 394, l. 2—4.
[3] EKPA, f. 1, nim. 3, s.-ü. 397, l. 53.
[4] EKPA, f. 1, nim. 3, s.-ü. 180, l. 95—96, 105.
[5] «Kommunist» nr. 208, 23. augustil 1941.

riumi, arenes eesti nõukogude kirjandus edasi Nõukogude tagalas.

Isegi Suure Isamaasõja kõige raskemal ajal leidsid ÜK(b)P Keskkomitee ja Nõukogude valitsus võimalusi eesti sisult sotsialistliku ja vormilt rahvusliku kultuuri säilitamiseks ja edasiarendamiseks. Üheaegselt Eesti Riiklike Kunstiansamblite moodustamise ning nende töö perioodilise arutamisega pööras EK(b)P Keskkomitee tõsist tähelepanu ka eesti kirjanike, kunstnike ja heliloojate loomingulisele ja loomingulis-organisatoorsetele probleemidele.

25. aprillil 1942 arutas EK(b)P Keskkomitee büroo Eesti Kirjanike Liidu organiseerimisega seotud küsimusi. Moodustati organiseerimiskomitee büroo koosseisus Johannes Vares-Barbarus, August Jakobson ja Oskar Urgart. Büroo põhiülesandeks oli mobiliseerida kirjanike jõud võitlusele saksa fašistlike vallutajate vastu, ette valmistada ja välja anda eesti kirjanike teoseid eesti ja vene keeles, organiseerida kirjanike süstemaatilist osavõttu Eesti Raadio saadetest ja nende aktiivset kaastööd ajakirjanduses, hoolitseda kirjanike materiaalse olukorra eest ja teha ettevalmistusi ENSV Kirjanike Liidu moodustamiseks. Kirjanike tegevuse suunamine pandi Eesti NSV Kunstide Valitsusele ja selle juhatajale J. Semperile.[6]

Eesti nõukogude kirjanike fašismivastasel miitingul 1. novembril 1942 ütles EK(b)P Keskkomitee sekretär Nikolai Karotamm: «... kirjaniku sulg on relv. Järelikult tuleb igal kirjanikul mõtelda selle üle, kuidas tõsta ja täiendada oma meisterlikkust selle relva kasutamise alal. Päevast päeva täiustagem ja rohkendagem oma ilukirjanduslikke tulistusvahendeid! Teil on tarvis oma relvaliigilt võtta maksimum seda, mis ta suudab anda hitlerlaste purustamiseks. Las tabada vihatud saksa röövvallutajaid teie laulude ja poeemide, epigrammide ja artiklite, juttude ja näidendite hävitavad kogupaugud!»[7]

Kirjaniku sõna on relv ainult siis, kui ta jõuab lugejani. Sõjaaeg nõudis aga erilist operatiivsust, kiiret reageerimist rindesündmustele ja tähtpäevadele. Parim vahend selleks oli ajakirjandus. Kirjanikud kasutasid laialdaselt ajalehe «Rahva Hääl» ning rindelehtede «Punaväelane» ja «Tasuja» veergusid. Venekeelses tõlkes jõudsid A. Alle, J. Barbaruse, A. Jakobsoni, M. Raua ja J. Semperi artiklid ja teosed ka

[6] EKPA, f. 1, nim. 3, s.-ü. 181, lk. 14—15.

[7] N. Karotamm. Nõukogude Eesti kultuuriküsimusi. Kõnesid ja kirjutusi 1942.—1947. a. Tallinn 1947, lk. 6.

keskajakirjanduse ning koguteoste «Nõukogude Baltimaade eest» ja «Eestlaste maal» veergudele.

Lisaks sellele pidas EK(b)P Keskkomitee büroo vajalikuks hakata 1943. aastast välja andma perioodiliselt ilmuvat kirjanduslik-poliitilist almanahhi «Sõjasarv».[8] See mõte kerkis seoses Jüriöö ülestõusu 600. aastapäeva tähistamisega, millest kirjanikud teiste kunsti- ja kultuuritegelaste kõrval samuti aktiivselt osa võtsid. «Sõjasarve» esimene number ilmus 1943. aasta aprillis. Kirjanike aktiivsus ei raugenud ka pärast aastapäeva tähistamist — nii 1943. kui ka 1944. aastal ilmus kolm almanahhi numbrit.

8.—9. oktoobril 1943. aastal toimus Moskvas eesti nõukogude kirjanike I konverents. Sellel analüüsiti eesti nõukogude kirjanduse olukorda, määratleti tema edasised ülesanded, kinnitati Eesti Nõukogude Kirjanike Liidu põhikiri ja valiti juhatus. Viimasesse kuulusid Johannes Vares-Barbarus, August Jakobson, Jaan Kärner, Johannes Semper ja Oskar Urgart. Juhatuse esimeheks valiti Johannes Vares-Barbarus (1944. aastal A. Jakobson). Sellele järgnenud Eesti Nõukogude Kirjanike Liidu vastuvõtmisega NSV Liidu Kirjanike Liitu jõudis lõpule eesti nõukogude kirjanike organisatsiooniline formeerumine.

Pärast eesti nõukogude kirjanike I konverentsi eesti kirjanike kontaktid Nõukogude Liidu paljurahvuselise kirjanikkonnaga tugevnesid. Juba esimesel sõjatalvel olid eesti kirjanikud töötanud koos vene, tatari ja baškiiri rahvusest ametivendadega NSVL Kirjanike Liidu Tšeljabinski osakonna juures. Moskvas arenes tihe koostöö läti ja leedu kirjanikega, mille tulemuseks olid 1942. ja 1943. aastal Baltimaade rahvaste kirjandusõhtud ning teised ühisüritused. Nüüd hakati veelgi laialdasemalt tutvuma nõukogude kirjanduse paremate teostega ning süveneti sotsialistliku realismi aktuaalsetesse probleemidesse. Eestikeelses trükisõnas hakati ulatuslikumalt valgustama üleliidulise kirjanduselu küsimusi. Eesti keelde tõlgiti Mihhail Šolohhovi, Nikolai Tihhonovi, Aleksei Tolstoi, Ilja Ehrenburgi, Leonid Sobolevi, Aleksei Surkovi, Boriss Gorbatovi, Veera Inberi, Wanda Wasilevska ja teiste nõukogude kirjanike teoseid.

Eesti kirjanikelt ilmus sõjapäevil või vahetult pärast sõda luuletuskogud: Aira Kaalu «Ma ei anna relva käest» (1945), Jaan Kärneri «Kodumaa käsk» (1943) ja «Viha, ainult viha» (1944), Minni Nurme «Sünnimuld» (1945), Ralf

[8] EKPA, f. 1, nim. 3, s.-ü. 181, l. 71—72.

Parve «Sõduri südamest» (1945), Mart Raua «Sõjasõna» (1943) ja «Uued sillad» (1945), Johannes Semperi «Ei vaikida saa» (1943), Juhan Smuuli «Karm noorus» (1946), Juhan Sütiste «Umbsed päevad» (1945) ja «Valitud luuletused» (1946), Debora Vaarandi «Põleva laotuse all» (1945), Johannes Vares-Barbaruse «Relvastatud värsid» (1943) ja «Rindeteedel» (1944). Vähestest ilmunud iseseisvatest proosaväljaannetest nimetagem jutustuste kogumikke: August Jakobsoni «Tules ja veres» (1942) ning «Hiiglaste tee» (1944), Eduard Männiku «Südamete proov» (1946), Aadu Hindi «Metshaned» (1945), Paul Keerdo jutustus «Tasuja» (1943) ja Paul Rummo näidend «Pruun katk» (1943).

Seega ei olnud Nõukogude tagalas trükitud eesti kirjanike iseseisvate ilukirjanduslike raamatute arv kuigi suur. Kuid trükiste arv ei kajasta sugugi kirjanike üldist produktiivsust, sest nad ilmutasid suurt aktiivsust oma loomingu levitamisel ajakirjanduse, raadio ja teiste sõjaajal käepärasemate kanalite kaudu.

Nagu kogu nõukogude, nii ka eesti kirjanduses kujunes luule Suure Isamaasõja ajal domineerivaks kirjandusžanriks, kajastades erksalt ja vahetult ajastu dramatismi ning innustades võitlusele fašistlike okupantide vastu.

Sõja alguskuude mobiliseerivad värsid ja lüürilised üleskutsed olid paljude eesti poeetide eelneva antifašistliku kirjandusliku ja ühiskondliku tegevuse jätkuks. See publitsistlik lüürika oli aga nüüd aktiivsem, agitatsioonilisem, kogu rahva poole pöörduv.

Sõja esimesel päeval kirjutas Johannes Vares-Barbarus luuletuses «Aeg on saabunud»: «... nüüd on rauda vaja salmiks, /võitluse- ja võiduiha,/ vaprust, julgust, vastupanu!»[9] Poeesia keeles räägiti aja käsust, kirjaniku vastutusest ja luule osast üldrahvalikus võitluses.

...
On sõna relv ja mürsk seesama,
mis käsitada võitlejal.
Võib peita hirmsat mõttejõudu
ja vihatunde võimsust see,
mis külvab vaenlasele õudu,
kui selle süütab suur idee.
(Jaan Kärner — «Laulu kohus»)[10]

Eesti kirjanikkonna nimel kirjutasid A. Jakobson ja M. Raud alla Nõukogude tagalasse evakueerunud eesti kultuuritegelaste poolt koostatud ning okupeeritud territooriumile jäänud eestlastele-haritlastele suunatud lendlehele, milles öeldi: «... Eesti keele ja kultuuri õitsengu nimel, oma rahva vabastamise nimel astugu iga eesti haritlane, kes seda seni ei ole teinud, kõige otsustavamasse võitlusse meie ajalooliste vaenlaste vastu. Kaitske igal viisil meie rahva suuri kultuuriväärtusi! ... Aidake kaasa nõukogude võimu kiirele teostamisele Eestis!»[11]

Luulevormis leidsid need mõtted väljenduse J. Barbaruse («Nüüd ärka, Eesti!», «Läkitus»), M. Raua («Eestile», «Suremätus»), J. Kärneri («Suur Oktoober»), J. Semperi («Veerand sajandit»), E. Hiire («Rahvaste laul») ja teiste poeetide paljudes luuletustes. Kümnetes lüürilistes luulekirjades või läkitustes kodumaale (R. Parve «Emale», J. Semper «Ma tulen tagasi» jt.) ja kodumaalt (J. Barbarus «Kiri okupeeritud Eestist», J. Kärner «Tütarlaps vangipõlves» jt.), südamlikes värssides lastest (J. Semper «Sirgukesele», A. Kaal «Lapse mõtted», J. Smuul «Nooremale õele» jt.) kõlas kutse aktiivsele võitlusele. Näiteks read J. Semperi sugestiivsest luuletusest «Käskjalg»:

Käele nagu koduaknalt
lepatriinu laskus.
Kodu, kodu... mis sest jäänud?
Ainult võti taskus.
...
Aga nagu leivaterast
kasvab kõrge mägi,
nõnda igatsuse ivast
võrsub võluvägi,
vägi, millest väike käskjalg
kodumaale teata,
öeldes: miski selle hoogu
võiduteel ei peata.[12]

Mehiselt ja ühteaegu karmilt, kuid optimistlikult kõlavad J. Kärneri sõjamehelikud, veendunud luuleread «Kodumaa käsus»:

Meie jõud on me mõte, mis virgus
surve alt kiuste, et keelas tsaar,
vaim, mis katusekambreis sirgus,
idas helenev taevakaar;
...
Meie jõud on me naised ja lapsed,
kodumajja, kes maha meist jäid,
vennad, kelle mõrvarid tapsid,
õed, kes ootavad tasujaid.

[9] «Kommunist» nr. 149, 24. juunil 1941.
[10] «Kommunist» nr. 205, 20. augustil 1941.
[11] EKPA, f. 63, nim. 1, s.-ü. 6, l. 44.
[12] J. Semper. Ei vaikida saa. Moskva 1943, lk. 40—41.

Meie jõud on kõik, mida annab
koduarmastus ülev ja karm,
mis meid kodu eest võitlusse kannab:
meie elu, veri ja tarm.[13]

Viha vaenlase vastu ja usk kodumaa vabastamisse Nõukogude vägede poolt seostusid eesti rahva minevikuga, tema ajaloolise võitlusega saksa ordurüütlite ja balti parunite vastu. Juba sõja alguspäevade värssides torkab silma eesti rahva võitlustraditsioonide järjekestvuse sügav tunnetamine. Eriti ilmneb see Jüriöö ülestõusu 600. aastapäevaks loodud luule suurvormi valatud teostes, milles eesti rahva vabadustarmastavad püüdlused minevikus seostati alati üleskutsega olla Suures Isamaasõjas isade võitlustraditsioonide vääriliseks jätkajaks. Nimetagem siinjuures Paul Rummo libretot esimesele Nõukogude Eesti ooperile «Tasuleegid», Mart Raua kantaaditeksti «Jüriöö tuled», Jaan Kärneri poeemi «Jüriöö tuled» ning tema ballaade «Pöide kättemaks» ja «Kaarnamäe ballaad». Samasse kuuluvad ka Johannes Barbaruse poeem «Jüriöö», Debora Vaarandi ballaad «Lugu Vessest» ning Aira Kaalu, Erni Hiire, Ralf Parve ja teiste lüürilis-publitsistlik luule.

Poeemide «Jüriöö tuled» ja «Jüriöö» aluseks oli ajaloo-kroonikate jutustus laiu talurahvahulki haaranud liikumisest Põhja-Eestis, mis algas märgutuledega ja mõisate põletamisega Jüriööl ning kujunes talurahva võimsaks ülestõusuks. Sündmuse dramaatilisemateks lülideks olid linnuse piiramine, eestlaste maleva juhtide reetlik hukkamine Paide ordulossis ja otsustav lahing Tallinna lähistel, mis lõppes talurahva vägede purustamisega ning ülestõusu verise mahasurumisega.

J. Kärner ja J. Barbarus kasutasid ja arendasid oma poeemides eesti rahvaluule ja -pärimuste ning meie kirjanduse kullafondi kuuluvate teoste nagu Fr. R. Kreutzwaldi «Kalevipoeg», Ed. Bornhöhe «Tasuja» jt. sisult progressiivseid mõtteid ja vormilt meisterlikke kujundusvõtteid.

Nii tõi J. Kärner värsskroonikas «Jüriöö tuled» sisse Tasuja kirjandusliku kuju kui vabadustarmastava eesti rahva personifikatsiooni. Poeemi «Jüriöö» epiloogis räägib J. Barbarus eesti rahva ajaloo pöördelistest momentidest, rahva vabadusvõitlusest. Seetõttu seostub poeemis käsitletud Jüriöö ülestõusu teema vahetult eesti rahva võitlusega fašistlike anastajate vastu Suures Isamaasõjas.

[13] J. Kärner. Kodumaa käsk. Moskva 1943, lk. 30—31.

Rahvapärimustele toetuvad ka sellised eredad luuleteosed nagu J. Kärneri «Kaarnamäe ballaad» ja D. Vaarandi «Lugu Vessest».

Eepilise luule poeetilisuse aluseks oli heroilis-romantiline kujutamislaad. See väljendus eriti taaselustatud ballaadižanris, mis lõi suurepärased võimalused kangelaste romantilises laadis kujutamiseks. J. Kärner säilitas oma ajaloolistes ballaadides just selle traditsioonilise sisu ja vormi.

Mart Raud lähenes žanrile novaatorlikult, viies ballaadile omased elujaatavad jooned saatuslike sündmuste dramaatilisse õhkkonda. Huvitavalt, tugevate, kasinate joontega on antud talupoeg Rein Tarvase täis alistamatuse vaimu vanamehe kuju, kes hukati fašistlike sõdurite pilkamise eest («Rein Tarvas»). Ka reaalsetele isikutele ja faktidele toetuvatest M. Raua ballaadidest («Orest Aul», «Partisan Tammemets»), nende kangelaste kannatustest või hukkumisest jääb kõlama rahva surematuse tunnetamine.

Rahva-kangelase kuju, kes kaitses sõjatules leegitsevat Stalingradi, kes võitles Leningradi blokaadirõngas, kes sõdis kõige erinevamates rindelõikudes, leidis kajastamist kümnetes värssides. Paul Rummo kirjutas sellest eepilises poeemis «Maa verre kastus (Lehti ühe võitleja päevikust)», milles kirjeldas rahvakaitseväelasi 1941. aasta kaitselahingutes ning Punaarmee eesti väeosade tagasiteed Uraali õppelaagrist vabastatava Eesti lähistele. Sõja argipäevadest rääkisid noore sõdurkirjaniku Ralf Parve värsid («Miinipildurite laul», «Õhtu kaevikus» jt.). Võitleja iseloomu, tema poliitilise maailmavaate kujunemist ja ideelist karastumist kujutas noor Juhan Smuul oma esikpoeemis «Pootsman». Üksikisiku ja kogu rahva tunnete ja võitluseesmärkide ühtsus peegeldus D. Vaarandi lüürikas (tsükkel «Leningrad kolmandal kevadel»).

Mida laialdasemalt ja sügavamalt õppisid eesti kirjanikud tundma sotsialismimaa tegelikkust, Nõukogude rahvaste võitlust ja tööd, seda enam rikastus eesti luule temaatika ning kasvas tema emotsionaalne jõud. Eelkõige rikastus ja saavutas uue kvaliteedi Nõukogude rahvaste sõpruse, selle ajalooliste traditsioonide ja internatsionaalse võitlusliidu kujutamine. Eesti ja vene rahva ajaloolise sõpruse idee väljendus juba J. Kärneri poeemis «Jüriöö tuled» ja J. Barbaruse «Jüriöös». Nõukogude rahvaste sõjalisest vaprusest, nende revolutsioonilistest traditsioonidest, tööst ja elust, kangelaslikust võitlusest kirjutasid siira vaimustusega J. Barbarus («Võitmatu Moskva», «Leningrad sõjapäevil»),

D. Vaarandi (luuletsüklid «Lõunamaa tähed», «Leningrad kolmandal kevadel»), J. Kärner (luuletused «Laul Moskvast», «Stalingrad», «Tšeljabinskile»), M. Raud (luuletsüklid «Hiiglase süda», «Ukraina kevad» jt.), M. Nurme (luuletused Usbekistani mägikülast, «Usbeklanna» jt.).

Paljud eesti luuletajad kirjutasid Suure Isamaasõja aastail tublidest töötajatest vennasvabariikide tehastes ja kolhoosides. Need olid esimesed katsed temaatika valdkonnas, mis sõjajärgses eesti nõukogude kirjanduses sai määravaks ja põhiliseks. Suure Isamaasõja perioodil otsis eesti luule teid üleminekuks abstraktselt, retooriliselt töö ülistamiselt sotsialismi ehitavate nõukogude inimeste realistlikule, elavale kujutamisele. Sellest annab ilmekalt tunnistust Erni Hiire luuletsüklisse «Nõukogude tagala» kuuluv «Valguspoeem», mis on pühendatud rahva töövõitudele ja milles püütakse anda poeetiline pannoo tööstuslikust Uraalist, pingerikkast tööst kaevandustes, kõrgahjude juures, traktori- ja tankitehastes.

Suure Isamaasõja viimase perioodi eesti nõukogude luule peegeldab autorite sõja ajal toimunud professionaalset ja ideelist küpsemist. Luule, mis kajastab pealetungilahinguid Isamaasõja rinnetel ja Nõukogude Eesti vabastamist, on kunstiliselt väljendusrikas ning suure emotsionaalse jõuga. Häid näiteid eesti luuletajate kunstimeisterlikkuse kasvust pakuvad arvukad Leningradile pühendatud värsid, mis on loodud enne kirjanike ja kunstnike tagasipöördumist Eestisse. Seda aega meie loomingulise intelligentsi elus on iseloomustatud kui perioodi, mil inimesi haaras eriline loominguline erksus ja kirglikkus. P. Rummo koostas luulemontaaži «Meie jõud». J. Barbaruse värsid Leningradist tähistavad autori loomingulist küpsust: luule elujaatav idee kasvab üle retoorilisest hüüatusest kogu luuletuse põhitooniks. Usk homsesse ja rahuaegne töörõõm valitseb D. Vaarandi luuletsüklis. J. Kärner räägib Suure Isamaasõja aastatest kui enda vaimse mehistumise ja maailmavaatelise väljakujunemise ajast (luuletus «Moskva—Tartu»).

Nõukogude Eesti vabastamisele pühendasid oma värsid nii luuletajad, kes võtsid osa Punaarmee pealetungilahingutest, kui ka need, kes saabusid sünnimaale pärast fašistide väljakihutamist. Nendega ühinesid fašistliku okupatsiooni survest vabanenud progressiivsed kirjanikud.

Sünnimaale tagasituleku rõõm segunes neis värssides viha ja kurbusega fašistide poolt laastatud linnade, paljaksriisutud külade ning hukkunud seltsimeeste pärast. Ent ka kõige

valusamas leinas jäi kõlama kirglik elutahe (J. Kärner «Kojutulek», J. Semper «Vabastatud Tartule», R. Parve «Emajõelinnale», M. Raud «Narva», J. Barbarus «Vabastatud Võru», D. Vaarandi «Tallinna lävi», M. Nurme «Kojutulek» jt.).

Taasalanud ülesehitustööst kirjutasid kõik eesti nõukogude luuletajad. Loova töö paatosest on kantud J. Kärneri luuletused «Vabastatud Eestile» ja «Eesti, jää vabaks», M. Raua «Külvaja» ja «Töölaul». Sellest kõnelevad P. Rummo luuletused «Randlaste laul», «Noorusjõud», «Jõudu tööle», R. Parve värsid Tallinna taastamispühapäevaku puhul «Tänane päev».

Nõukogude armee vabastuslikust missioonist ja viimase etapi võitlustest Isamaasõja rinnetel kirjutavad oma värssides J. Kärner, R. Parve, J. Barbarus jt.

Fašistlikust vanglast vabanenud Aleksander Antsoni satiirilised värsid, mis eraldi raamatuna ilmusid alles pärast autori surma («Epigrammid», 1946), häbimärgistasid «maailmavallutajate» taotlusi ning hoiatasid uue sõja süütajaid.

Fašistlikust okupatsioonist vabanenud eesti rahva rõõmu väljendajaks olid Juhan Sütiste tervitussõnad armeelevabastajale, impulsiivne pöördumine tagasijõudnud seltsimeeste-kirjanike poole, kes tulid karmide võitluslauludega («Esimene tere», «Te tulite» jt.). Luuletajat painab küsimus: «Mis annan vastu? Verihaav veel huules, /mis sinna salvas vaikimisetusk./ Mu võitlusvärss läks lendu meretuules,/ kui tummalt algas trellidega pusk.» Ja J. Sütiste sirutab usaldavalt käe sõpradele, et hakata koos ehitama ning looma:

> Nüüd lähme koos. Nüüd enam me ei väsi,
> nüüd kodumaa on meie ürgne võim —
> töö, võitlus, metsad, meri, mullapinnas
> koos saagu lauluks sõnas kui ka rinnas.[14]

J. Sütiste kirjutas kirglikke antifašistlikke värsse («Oktoober», «Näärioöl», «Taline torm»). Luuletuses «Tervitus teile, võidukad väed!» süüdistab luuletaja raevukalt fašistlikke okupante ja nende käsilasi, kes enda järele jätsid varemed, tuleriidad ja massihauad. Pärast seda ei saa ükski aus luuletaja jääda võitlusest kõrvale, ei saa «laulda süütult lumehelbest ega tähtedevööst». Nende värsside paatos on luuletaja kirglikus pöördumises Punaarmee — revolutsioonilise tõe ja demokraatiajõudude lipukandja poole:

> ... tervitus teile, võidukad väed,
> tervitus tõele ja rünnaku hoole![15]

[14] «Looming» 1945, nr. 1, lk. 41.
[15] «Looming» 1945, nr. 2, lk. 143.

Kuid enne kui saabus lõplik võit fašistliku Saksamaa üle, katkes vanglas üleelatud kannatuste ning ebainimlike tingimuste tagajärjel Juhan Sütiste elutee. Viimane, mis ta pühendas oma rahvale, oli pärast tema surma lugejateni jõudnud luuletuskogu «Umbsed päevad».

«Umbsed päevad» on sügava sotsiaalse alltekstiga traagiliste kogemuste ja vaevarikaste mõtiskluste raamat, üksikisiku ning rahva saatusest üheaegselt nii pihtimus kui üleskutse. Läbi vanglatrellide, läbi rusuva üksinduse, läbi vabadusarmastuse allegoorilise käsitluse kõlavad selgelt ja veendunud tõde tunnetanud J. Sütiste värsid:

> Haakristi raskus rõõmud leinaks muljus,
> tumm nutt käib läbi varemete-räo,
> kõik noor ning haljas, elumeelne uljus
> sai ühe ööga pähe rauganäo.
> ...
> kuid tead, mu arm, et seda musta häbi
> vaim suudab võita ainult mõõga läbi.[16]

Oluline osa oli täita Suure Isamaasõja aastail eesti publitsistlikul proosakirjandusel. Publitsistika omandas sõja-aastate nõukogude proosakirjanduses erilise koha ning valdav enamus nõukogude kirjanikke avaldas end belletristika ja publitsistika mitmekesistes vormides. Paljudele kirjanikelerindemeestele muutus korrespondents kodumaa kaitsjate elust ja võitlusest tõeliseks ilukirjanduse kooliks. Kasvas oskus põimida rindekirjadesse otsest kõnet, elavaid detaile, kasutada dramatiseeringut ja montaaži.

Kogemustega kirjanikud Aadu Hint ja Mart Raud osalesid kuulsakssaanud võitlejatest eredate portreede loomisega eesti kirjanduse uue žanri — ilukirjandusliku olukirjelduse loomisel. Tüüpiliste karakterite loomisega paistsid silma Ralf Parve, Ilmar Sikemäe, Eduard Männik. Produktiivne rindelehtede kaastööline oli Hans Leberecht, kelle kirjanduslik anne avanes kogu ulatuses alles tema hilisemas kirjanduslikus loomingus, eriti romaanis «Valgus Koordis» ning Isamaasõda käsitlevas romaanis «Sõdurid lähevad koju». Sõja-aastail eesti kirjanikud suuri eepilisi proosateoseid Suurest Isamaasõjast ei loonud. Aeg nõudis operatiivset, loovat, kiiret reageerimist ja mitmed kirjanikud töötasid vastavalt sellele ka ajalehtede juures. Töö väeosa ajalehe juures oli ilukirjanduslik-publitsistliku tegevuse alguseks hilisemale sõjapäevade inimsaatuste kroonikule — Paul Kuusbergile.

[16] J. Sütiste. Valitud luuletused. Tallinn 1946, lk. 267—268.

Sõjaaegset belletristlikku eesti proosakirjandust iseloomustavad eelkõige August Jakobsoni sõja-aastate novellid. Seda nii oma sisu kui ka uute kirjanduslike joonte ning kujunditega. Noil aastail kirjutatud novellides ilmnes järjest suurenev oskus tuua esiplaanile kõige tähtsam, anda sündmusi edasi väheste vahenditega, iseloomustada inimesi nende tegevuse ja konfliktsituatsioonide kaudu. A. Jakobsoni prosaistika valgustas sõja ja okupatsioonirežiimi dramaatilisi sündmusi Eestis. Autor kirjeldab veenvalt, motiveeritult hingelisi vapustusi, mis muutsid rahuarmastavad inimesed aktiivseteks võitlejateks. Nimetagem mõningaid A. Jakobsoni jutustuste süžeelisi konflikte: elluastuva noormehe unistuste traagiline kokkupõrge sõja julma tegelikkusega («Üks juulipäev», «Esimene armastus»), sõjale eelnenud elus tõsiseid eksisamme teinud inimeste sirgumine sõja ajal («Lunastus»), ühiskondliku südametunnistuse ärkamine talupojas, kes oli püüdnud jääda kõrvalseisjaks, meheks «mitte kummaltki kaldalt» («Ärkamine»). Aadu Hint vastandab jutustuses «Vennad» kahe venna eluteed. Üks neist jõuab kaubanduslike mahhinatsioonidega kodanlikus Eestis haljale oksale. Teisest, ausast kalurist saab nõukogude võimu esimesel aastal uue korra aktivist. Sõja esimestel päevadel astub ta hävituspataljoni ridadesse. Sattudes haavatuna koos usbekist ja venelasest võitlejatega vaenlase kätte, seisab ta fašistide välikohtus vastamisi reeturist vennaga. Nüüd tunnetab ta nõukogude inimeste internatsionaalse sõprusliidu innustavat moraalset jõudu. Ka Paul Keerdo mitmetes jutustustes («Tasuja», «Lastetapp», «Jaagu talu peremees» jt.) kulmineerub tegevus sündmuste ümber, mis tõukab inimesed äraootavalt positsioonilt ühinemisele fašismivastase võitlusega. Punaarmee sõjameeste kujunemist ja võitlusepisoode on antud P. Rummo (jutustus «Läbi surmakuristiku»), D. Vaarandi («Vend») ja Eduard Männiku loomingus. Viimasest kujunes sõjajärgsel perioodil üks viljakamaid sõjatemaatilise jutustuse autoreid. Tema sõjaajal või vahetult pärast sõja lõppu avaldatud pealtnägija-osavõtja poolt kirjapandud novellides avanevad teose kangelaste iseloomud vahetult võitluses. Kohati saab peategelaseks üksikkangelase-võitleja asemel kollektiiv — monoliitne võitlusühik (novellis «Kuues pealetung»). Sõjajärgse eesti kirjanduse positiivse kangelase kirjandusliku tüübi kujunemisel oli olulise tähtsusega meie

kirjanike sõja-aastate kirjanduslik praktika nõukogude rindemeeste kujutamisel.

Valdava osa Suure Isamaasõja perioodi draamateoste loomine oli seotud Eesti Riiklike Kunstiansamblite draamatrupi, Moskva ja Leningradi Raadio eestikeelsete saadete ja eesti rahvusväeosade klubide rindemeestest isetegevuslaste praktilise repertuaarivajadusega. Üks esimesi sõjaajal kirjutatud eesti näidendeid oli Paul Rummo «Pruun katk», mille lavastas ERKA draamarühm ning mis võeti eesti sõjameeste poolt soojalt vastu. Kuid repertuaariprobleemi see ei lahendanud. EK(b)P Keskkomitee büroo otsustes 11. juunist ja 18. detsembrist 1943 nõuti eesti kirjanike laiemat kaasatõmbamist kaasaegse võitleva repertuaari loomisele.[17] Terav aktuaalse repertuaari vajadus sundis Eesti NSV Riiklike Kunstiansamblite ja Eesti laskurkorpuse kunstilise isetegevuse ringide liikmeid kirjutama lühinäidendeid, instsenee-ringuid ja dramaatilisi šarže, mida kõrvuti poliitilis-satiiriliste estraadistseenide ja võitlusluulega laialdaselt sõjameeste kunstilises isetegevuses kasutati. Nimetagem näiteks 23. suurtükiväepolgu isetegevuslaste paljumängitud loomingut: Valter Kruustee «Partisani radadel» ja «Pimeduse varjud», Paul Kilgase «Haakristi vangid» ja «Puujalg», Egon Ranneti «Konrad mõistab» jt.

Kindel ajalooline koht sõjaaegses draamaloomingus on P. Rummo värssmontaažidel «Sõnarelvaga», «Meie jõud» ning Ants Lauteri lühinäidenditel «Naised», «Sides» ja «Hirmu silmad».

Suure Isamaasõja aastad olid eesti nõukogude kirjanike ideelise karastumise, Nõukogude vennasrahvaste ja nende kultuuri sügavama tundmaõppimise aastad.

Avasõnas eesti nõukogude kirjanike I konverentsil ütles Johannes Barbarus: «Kuni 1940. aastani tundsime puudulikult Nõukogude Liitu ja tema kirjanduslikke saavutusi tervikuna, ja saatuse tahtel me ei saanud olla lähemalt seotud suure vene rahva nõukogude kultuuri ja kunstilise loomingu arenguga, rääkimata arvukate nõukogude vabariikide kultuurilisist saavutustest... Kui meie, kõige noorema nõukogude kirjandusega kõige noorema nõukogude vabariigi evakueerunud kirjanikud, oleme kogunenud kokku külalislahkesse Moskvasse, siis haarab meid tunne, et me ei ole siin mitte külalised, vaid oma inimesed. Kuigi räägitakse ja kirjutatakse, et «inimene ilma kodumaata on ööbik ilma lau-

[17] EKPA, f. 1, nim. 3, s.-ü. 181, l. 145; s.-ü. 182, l. 64.

Eesti Nõukogude Kirjanike Liidu asutamiskoosolekult Moskvas 1943. a.

Suure Isamaasõja ajal Nõukogude Liidu tagalas väljaantud kirjandust.

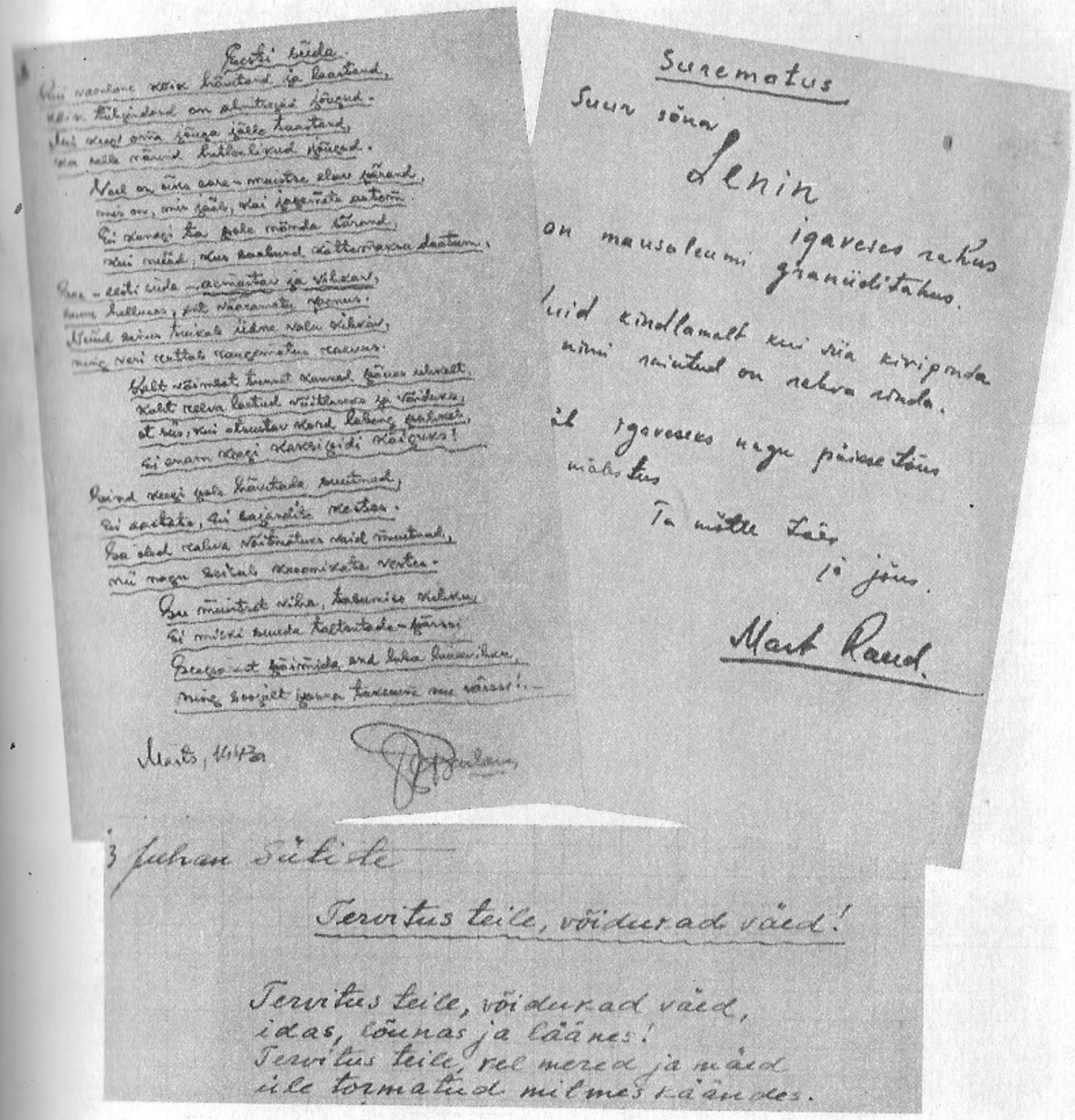

J. Barbaruse, M. Raua ja J. Sütiste sõjaaegsete värsside käsikirju.

Eesti nõukogude kirjanikke Suure Isamaasõja päevilt: August Alle, Hugo Angervaks (Eduard Päll), Johannes Barbarus (Vares), Erni Hiir, August Jakobson, Aira Kaal, Paul Keerdo, Jaan Kärner, Eduard Männik,

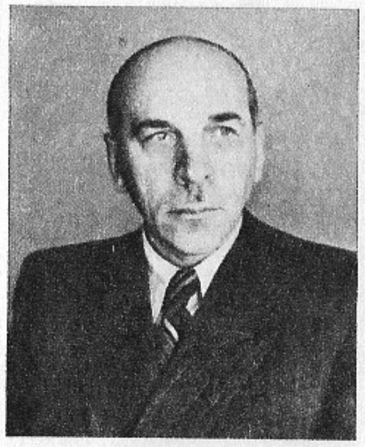

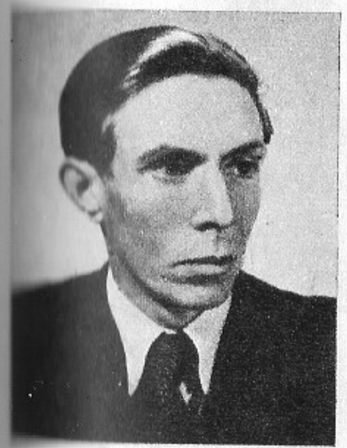

Minni Nurme, Ralf Parve, Mart Raud, Paul Rummo, Johannes Semper, Ilmar Sikemäe, Juhan Smuul, Juhan Sütiste, Debora Vaarandi.

Grupp 8. Eesti laskurkorpuse kunstilise isetegevuse ansambli liikmeid. Vasakult esireas Udo Pising ja Elmar Kongas, tagareas Raimond Valgre ja Emil Laansoo.

Helilooja Eugen Kapp.

Heliloojaid ja koorijuhte: Edgar Arro, Gustav Ernesaks, Harri Kõrvits, Boris Kõrver, Jüri Variste, Lembit Verlin.

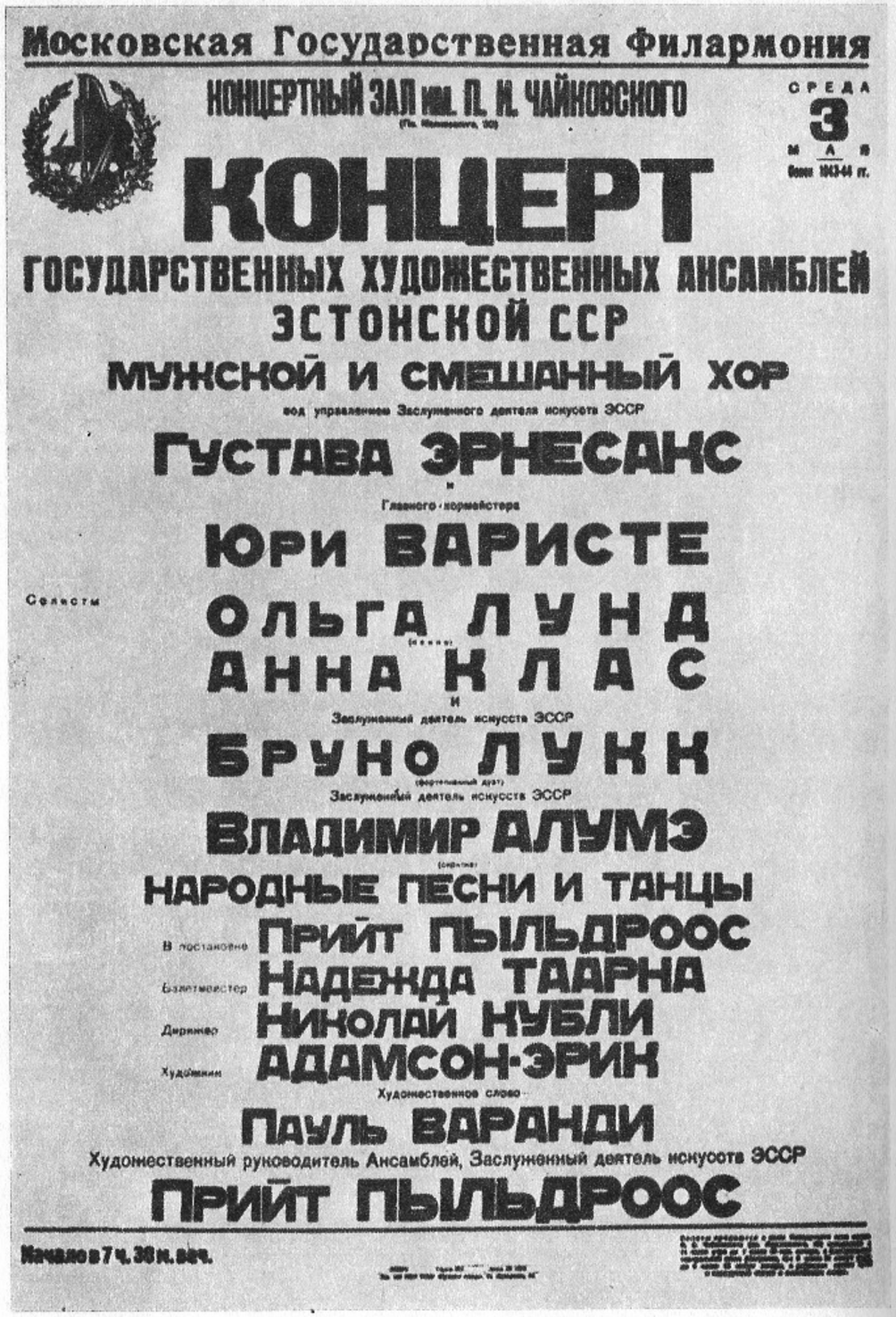

Московская Государственная Филармония

КОНЦЕРТНЫЙ ЗАЛ им. П. И. ЧАЙКОВСКОГО

СРЕДА 3 МАЯ Начало 19.30 ч.

КОНЦЕРТ

ГОСУДАРСТВЕННЫХ ХУДОЖЕСТВЕННЫХ АНСАМБЛЕЙ ЭСТОНСКОЙ ССР

МУЖСКОЙ И СМЕШАННЫЙ ХОР

под управлением Заслуженного деятеля искусств ЭССР

ГУСТАВА ЭРНЕСАКС

и

Главного дирижёра

ЮРИ ВАРИСТЕ

Солисты

ОЛЬГА ЛУНД (пение)

АННА КЛАС (пение)

и

Заслуженный деятель искусств ЭССР

БРУНО ЛУКК (фортепианный дуэт)

Заслуженный деятель искусств ЭССР

ВЛАДИМИР АЛУМЭ (скрипка)

НАРОДНЫЕ ПЕСНИ И ТАНЦЫ

В постановке ПРИЙТ ПЫЛЬДРООС

Балетмейстер НАДЕЖДА ТААРНА

Дирижер НИКОЛАЙ КУБЛИ

Художник АДАМСОН-ЭРИК

Художественное слово

ПАУЛЬ ВАРАНДИ

Художественный руководитель Ансамблей, Заслуженный деятель искусств ЭССР

ПРИЙТ ПЫЛЬДРООС

Начало в 7 ч. 30 м. веч.

Eesti NSV Riiklike Kunstiansamblite afišš.

Interpreete Suure Isamaasõja päevilt: Hugo Lepnurm, Vladimir Alumäe, Anna Klas, Bruno Lukk.

Eesti kunstnikke Nõukogude Liidu tagalas.

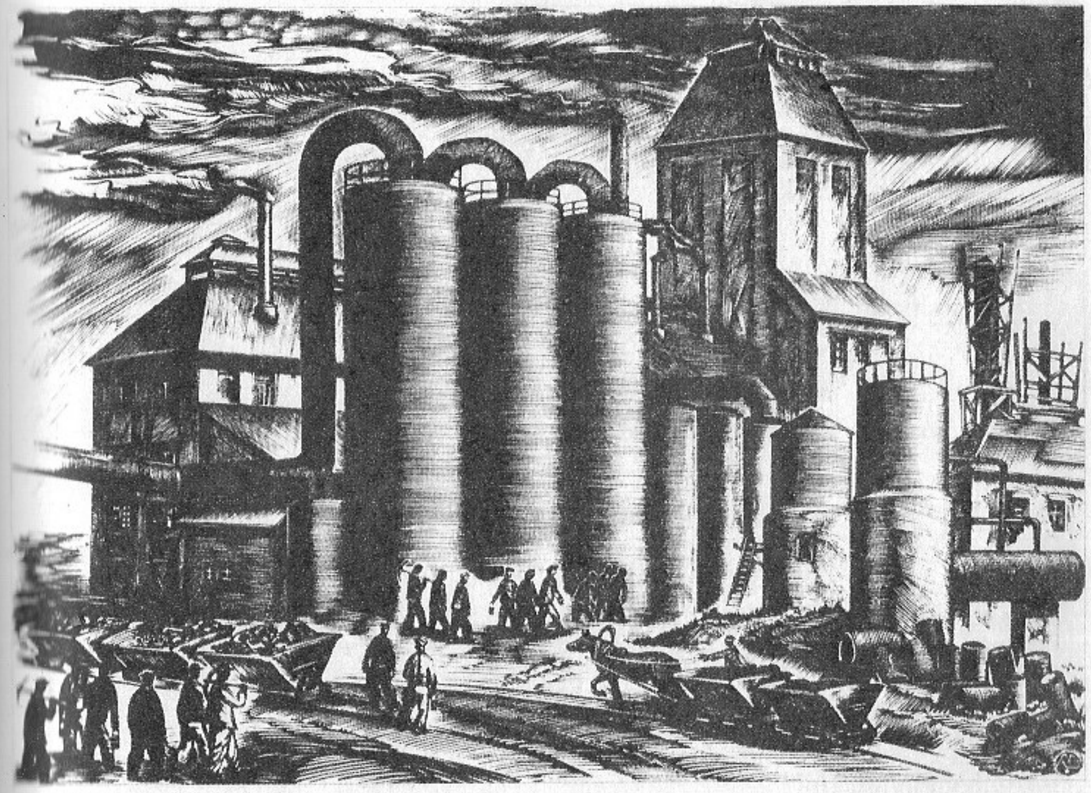

A. Bach. Medõde. Süsi. 1943.

A. Laigo. Õlivabrik. Sarjast „Põlevkivitööstus". Puugravüür. 1943.

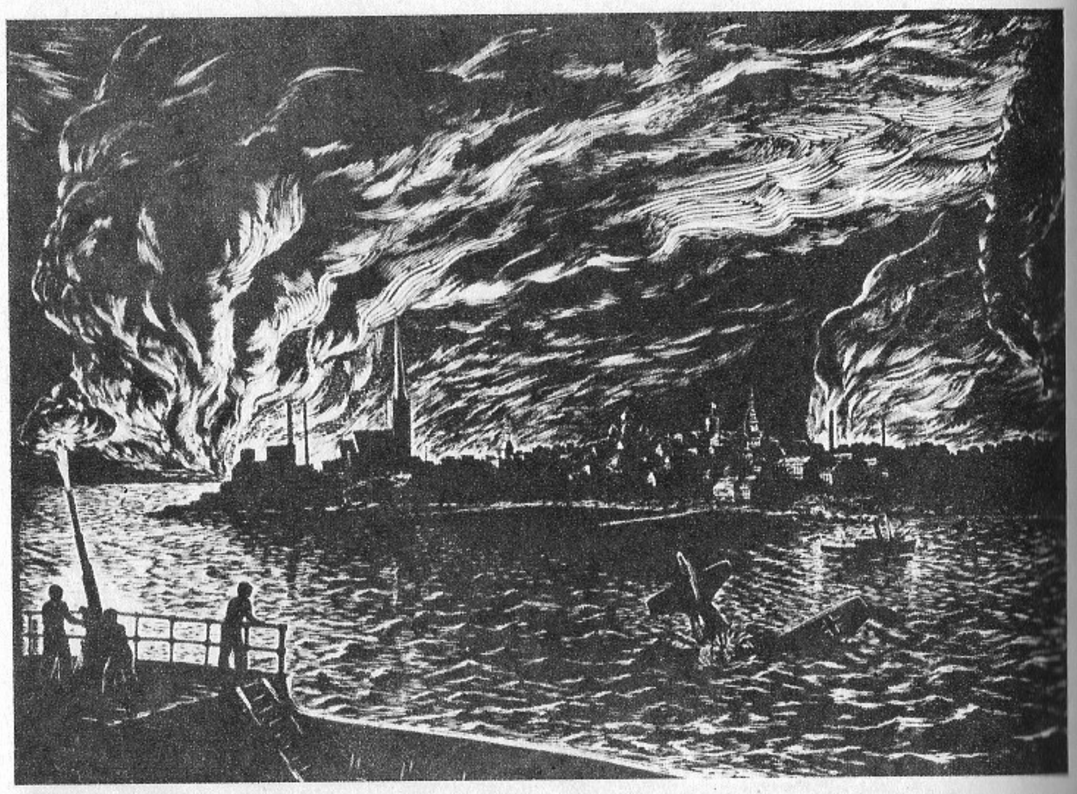

H. Vitsur. Tallinna kaitsel. 1942.

R. Kaljo. Sõjapõgenikud. Puugravüür. 1942.

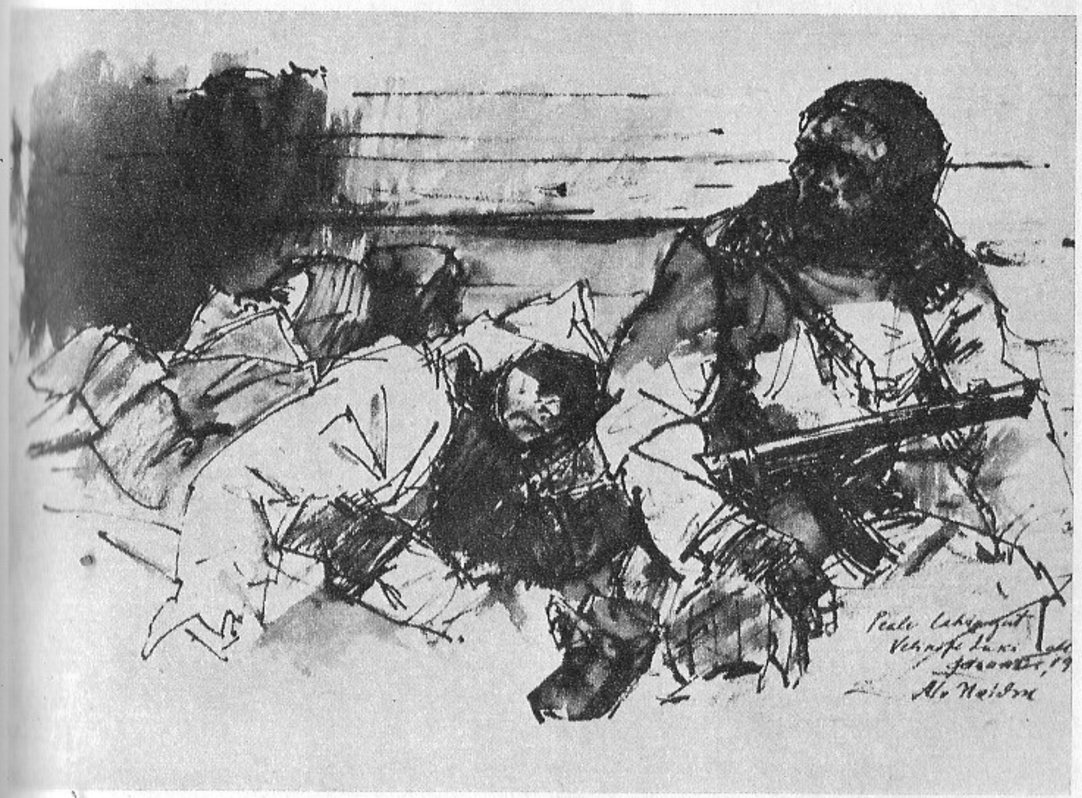

E. Okas. Rahvatasujad. Õli. 1943.

A. Hoidre. Peale lahingut Velikije Luki all. 1942.

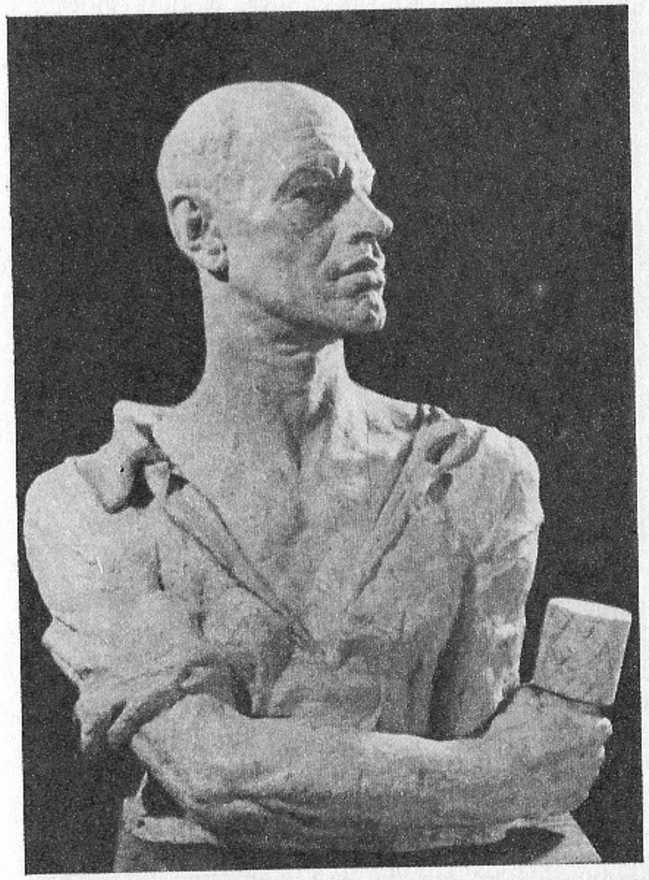

F. Sannamees. Eesti partisan. Kips. 1942.
E. Roos. Partisanid. Kips. 1942.

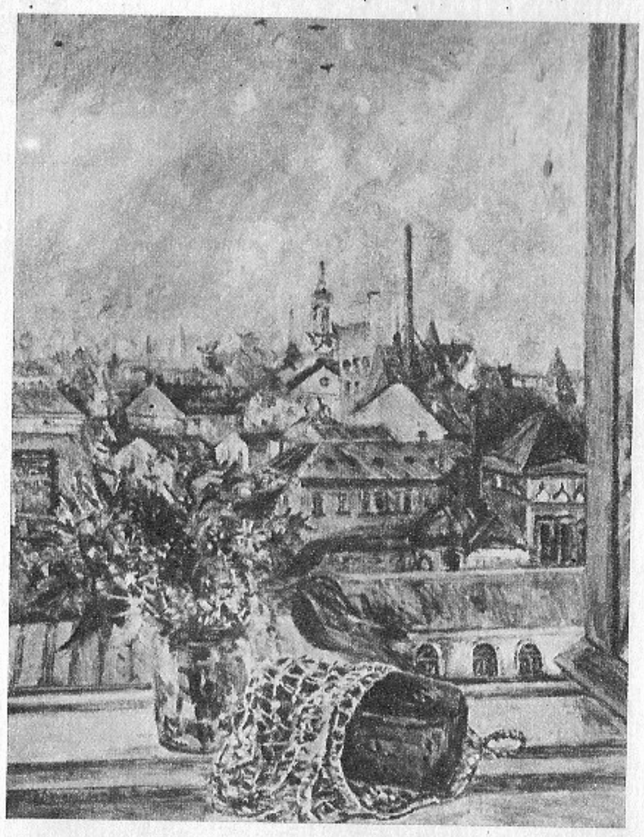

Adamson-Eric. Hommikueine (Eine). Õli. 1943.
A. Kaasik. Eesti naine Jüriööl (Rahvatasuja). Kips. 1943.

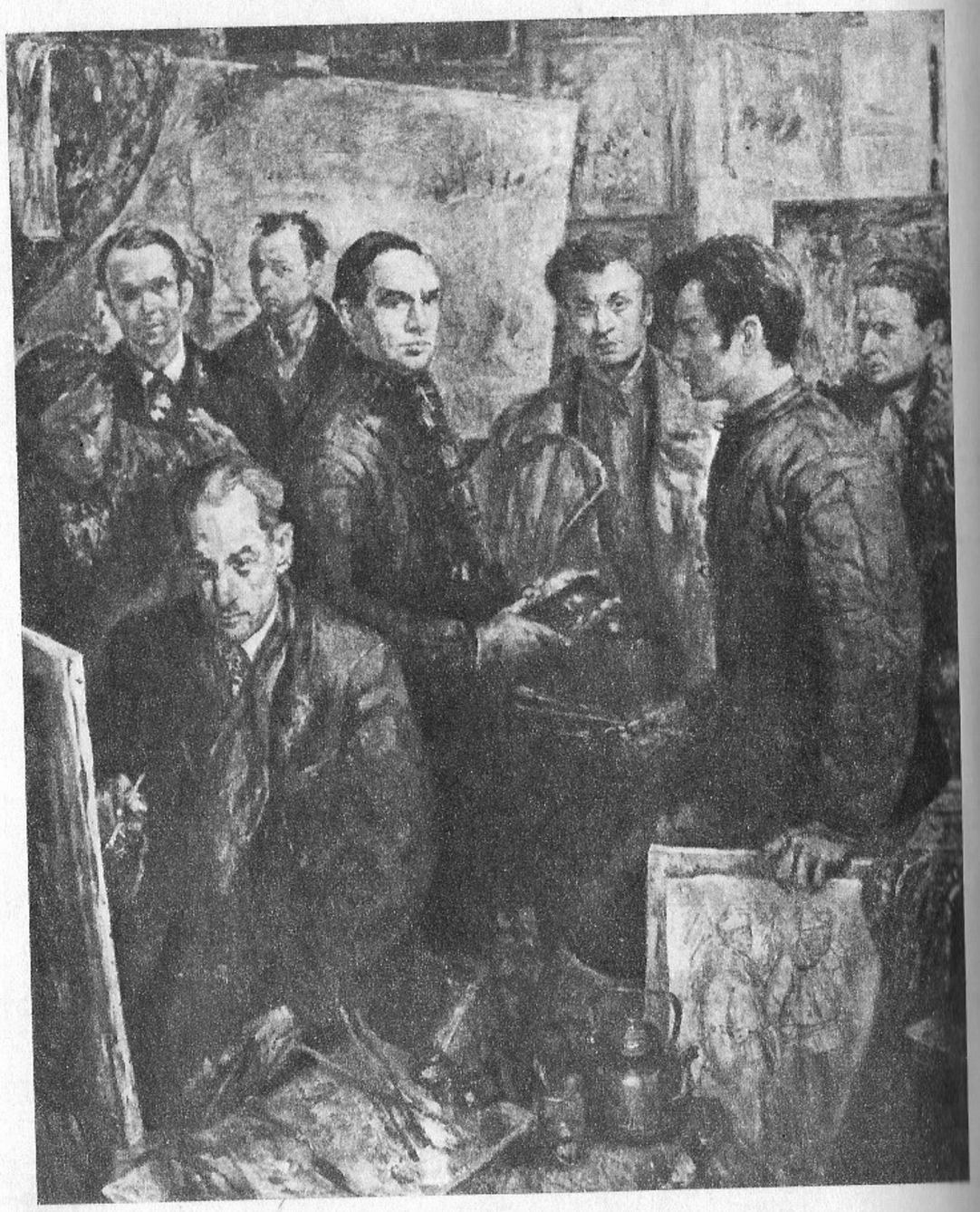

E. Okas. Eesti kunstnikud Jaroslavlis. Õli. 1944.

luta», — jätkame me siiski laulmist, võitlust, ja me võidame, sest meie ei ole mitte üksi; ja me pole ka kodumaata, sest selleks on meile saanud ja jääb igavesti suur paljurahvuseline Nõukogude Liit.»[18]

Eesti nõukogude kirjandust arendasid neil aastail eelkõige Nõukogude Liidu tagalasse evakueerunud ning Punaarmee eesti väeosades võitlevad kirjanikud. Hinnates nende osa eesti kultuuriloos, märkis Paul Rummo 1944. aasta septembris ENSV Ülemnõukogu III istungjärgul, et nende eesti kirjanike «... hulk, kelle evakueerimine okupeeritud kodumaalt sai teoks, oli suhteliselt väike. Seda intensiivsem, viljakam, saavutusterikkam on olnud nende töö.»[19]

Nii kirjandusliku aktiivsuse kui ka kunstimeisterlikkuse poolest jäid eesti nõukogude kirjanduse avangardi küpsed kirjanikud, kes juba kodanliku Eesti päevil juhtisid sotsiaalkriitilise mõtte liikumist ja pärast 1940. aasta sotsialistlikku revolutsiooni asusid looma Nõukogude Eesti kirjandust. Nende esirinnas olid J. Barbarus, J. Semper, A. Alle ja J. Kärner.

J. Barbarus töötas pingeliselt nii sõjalis-poliitiliste kui kirjanduslik-organisatoorsete ja loominguliste ülesannete täitmisel: organiseeris eestikeelseid raadiosaateid okupeeritud Eestile, osales eesti kirjanikele ja kunstnikele töötingimuste loomisel Nõukogude tagalas, esines raadios, fašismivastaseil miitinguil ja Punaarmee eesti rahvusväeosades.

J. Semperi organisatsioonilis-administratiivne töö on olulises osas vahetult seotud eesti kirjanike ja kunstnike kaadri säilitamise, suunamise ja kasvatamisega, mida tal tuli teha Kunstide Valitsuse juhataja ja ERKA kunstilise juhina. See töö on eesti kultuuriajaloo seisukohalt eriti hinnatav. Suur tähtsus oli ka tema kui küpse meistri luuleloomingul. Nimetagem kas või üksnes luuleteksti, millest said Eesti NSV hümni sõnad.

A. Alle kirjanduslikus loomingus olid Suure Isamaasõja aastad murrangulise tähtsusega, mil ta fašiste, nende käsilasi ja eesti rahva reetureid paljastavas epigrammiloomingus astub esile kommunistliku parteilisusega relvastatud teadliku võitlejana. A. Alle sõjaaja loomingul on kindel ja vääriline koht eesti nõukogude kirjanduse arengus.

J. Kärneri parimad saavutused ühiskonnaluule alal kuu-

[18] J. Vares-Barbarus. Avasõna esimesel eesti nõukogude kirjanike konverentsil Moskvas. — «Sõjasarv», IV. Moskva 1944, lk. 81—82.

[19] «Rahva Hääl» nr. 65, 8. oktoobril 1944.

luvad Suure Isamaasõja aegsesse loominguperioodi. Tema värsside jõud on siiruses ja ideelisuses. Paljud neist muutusid populaarseteks lauludeks, osa levitati lendlehtedena okupeeritud Eesti elanike hulgas. Oma parteilise luuleloominguga kuulub J. Kärner eesti nõukogude luule rajajate hulka.

Juba kodanliku korra ajal loovisiksusteks kujunenud kirjanikega, kelle eelsalk leidis Suure Isamaasõja aastatel oma tee nõukogude kirjandusse, liitusid noored, kiirelt arenevad, sõjajärgsel perioodil eesti kirjanduses silmapaistva koha saavutanud D. Vaarandi, J. Smuul, P. Rummo, R. Parve, M. Nurme, A. Kaal, I. Sikemäe jt. Nende talenti ja elutunnetust vormis ja kujundas raske, kuid võidutahtest pakatav Suure Isamaasõja võitluste ja võitude aeg.

Sõja alguses jäi suur osa eesti kirjanikke okupeeritud territooriumile. Nende elukäik oli erinev. Progressiivselt häälestatud ja oma rahvale truuks jäänud kirjanikud aitasid jõudumööda kaasa antifašistlikule võitlusele. See oli ohvriterikas võitlus. Fašistid lasksid maha prosaist Johannes Ruveni, koonduslaagris hukkus dramaturg Evald Tammlaan, gestaapos piinati kirjanikke Aleksander Antsonit ja Juhan Sütistet.

Vaadates tagasi sellele ränkraskele ajale, rääkis Rudolf Sirge eesti intelligentsi nõupidamisel 1945. aasta jaanuaris: «... Kolm aastat tagasi pidi meie kirjanikkond jagunema kahte ossa. Üks osa võis Nõukogude tagalas kõige intensiivsemalt jätkata fašismivastast võitlust küll raadio ja ajakirjanduse, küll oma kirjandusliku loomingu kaudu. Teine osa kirjanikkonnast jäi kiratsema okupeeritud Eestisse. Hoiti vaid võitlusvaimu alles.»[20]

Kuid leidus ka kirjanikke, kes andsid oma sule ja ande okupantide teenistusse, — Albert Kivikas, Artur Adson, Pedro Krusten, August Gailit, Hendrik Visnapuu jt. Nõukogudevaenulikult kõlasid ka August Mälgu teosed. Osa kirjanikke, koormatuna kodanlikust ideoloogiast ja individualistlikust ellusuhtumisest, või hirmutatuna fašistlikust propagandast, lahkusid koos eespoolloetletutega kodumaalt — Gustav Suits, Marie Under, Karl Ristikivi, Bernard Kangro.

Pärast Eesti NSV vabastamist seisis kirjanduselu ees tõsine ja keerukas ülesanne — kõigi progressiivsete jõudude ühendamine rahva ja tema loova töö teenistusse. Siin pidid igati kaasa aitama võitlevas Nõukogude tagalas ideeliselt küpsenud ja karastunud kirjanikud, kunstnikud ja kultuuritegelased. Programmilised selles suhtes olid Eesti NSV Kunstide Valitsuse juhataja J. Semperi poolt artiklis «Kunstipoliitikast Nõukogude Eestis» väljaöeldud mõtted:

[20] «Eesti Bolševik» 1945, nr. 1, lk. 14.

«Kõigepealt on tarvis peatselt vabastatavas Eestis lahti saada takistavast uhtelademest ... mis tahes või tahtmata on sealseid kodanikke riivanud. ... vaimseil sõdureil, kelle hulka kuuluvad ka kunstitegelased, (tuleb) pärast hitlerlaste maalt väljakihutamist veel mõnda aega inimeste teadvust tuulutada järelejäänud vingust. Teiseks tuleb kodumaa kunst üles raputada varjusurmast, milles ta on viibinud kolm aastat.

Suured ülesanded, mis Nõukogude Eesti ülesehitamisel ees seisavad, ei lase ühelgi looval inimesel vaikselt oma kurru tõmbuda, vaid nõuavad tiibade täielikku lahtisirutamist. Elu eest ei saada enam kunsti põgeneda, sest nõukogude kunstisse tormab elu kaasa, nõudes kaasamõtlemist, -tundmist ja -võitlemist kõigele sellele, mis ümber sünnib.

Nõukogude kunsti arenemine ei saa jääda juhuse hooleks, vaid seda juhitakse teadlikult. Siin ergutatakse alasid, kus on märgata mahajäämist, siin hoitakse ära väärsuundi ja asjatuid jõukulutusi, siin tuuakse kunstielu avaldustesse plaanikindlust.»[21]

Selles suunas alustatigi tööd vabastatud Eestis.

2. KUJUTAV KUNST

1940. aasta sotsialistlik revolutsioon sai uueks etapiks ka kujutava kunsti arengus. Kunsti mõistmisel sai oluliseks tema ühiskondlik funktsioon: nõukogude kunst pidi oma saavutustega kaasa aitama sotsialismi ülesehitamisele.

1940.—1941. aastal asus suur osa eesti intelligentsist nõukogude võimu poolele ning oli Kommunistliku Partei juhtimisel ümberkorralduste läbiviijaks kunstielus. Üks suuremaid ärksamate haritlaste koondumiskohti oli Tartu, kus 1930-ndate aastate teisel poolel kujunes välja marksistlikult meelestatud intelligentsi ringkond. Kunstnikest kuulusid sinna Aino Bach, Andrus Johani, Kaarel Liimand, Arkadio Laigo, Nikolai Kummits ja Jaan Vahtra. 1940. aasta revolutsioonisündmuste käigus said enamikust neist innukad nõukogude kunsti- ja ühiskonnategelased. Uuega läksid kaasa paljud nendest, kes ei olnud heaks kiitnud kodanliknatsionalistlikku poliitikat kultuuriküsimustes.

[21] «Rahva Hääl» nr. 36, 19. juulil 1944.

Eesti NSV RKN-i juures moodustatud Kunstide Valitsuse vahendusel lülitus meie kunstielu üleliidulisse süsteemi. Tema kaudu toimus tellimuste jaotamine, ta juhtis ettevalmistustöid 1941. aasta novembriks-detsembriks planeeritud Nõukogude Eesti kunstidekaadiks Moskvas. Oluline osa oli Kunstide Valitsusel ka Eesti Nõukogude Kunstnike Liidu (ENKL) organiseerimise ettevalmistamisel. Valitsuse otsusega 7. oktoobrist 1940 moodustati selleks ENKL-i organiseerimistoimkond eesotsas Konrad Mäe nimelise Riigi Kõrgema Kunstikooli (endise «Pallase») direktori Juhan Nõmmikuga. Toimkonda kuulusid aseesimehena Eduard Viiralt, sekretäridena Adamson-Eric ja K. Liimand ning liikmetena A. Bach, A. Johani ja R. Sagrits. Loodava kunstnikkonna loomingulise ühenduse eesmärgiks pidi saama: «Igakülgne aktiivne koostöö sotsialismi ülesehitustööks kujutavate kunstide kasutada olevate abinõudega, tihe side töötava rahvaga ja nõukogude kunsti propageerimine laiemates rahvakihtides, ... kõigi kunstialade arendamine sotsialistliku realismi alusel, kujutavate kunstnike poliitiline ja kultuuriline kasvatamine ning nende ühiskondlik-poliitilise aktiivsuse suurendamine.»[22]

1940.—1941. aastal loodud eredamais kunstilistes saavutustes paistavad silma kujuneva sotsialistliku realismi jooned. Toetudes kunsti eelneva arengu väärtuslikemaile traditsioonidele, kasvasid nad orgaaniliselt välja uuest ajaloolis-revolutsioonilisest tegelikkusest. Nimetagem siinjuures Elmar Kitse rahva revolutsioonilise võitluslipu alla ühinemise ideed kehastava kolmikmaali «Võim internatsionaali ...» kavandit, Adamson-Ericu Üleliidulise Põllumajandusnäituse Balti paviljoni sisekujunduslikku pannood «Traktoristide kool», Ferdi Sannamehe modelleeritud reljeefe «Tööstus» ja «Põllumajandus», Richard Uutmaa maali «Rukkilõikajad», Ernst Jõesaare skulptuurikavandit «Ehitustöölised», Paul Liivaku puugravüüri «Seal, kus töötas M. I. Kalinin, Raudtee Peatehases», Richard Kaljo puugravüüri «Poliitiliste vangide vabastamine 1940. aasta 21. juunil» jne. Kavandeid oli hulgaliselt. Nii alustasid dekaaditellimustena kunstiteoste loomist A. Johani («Töörahva ülestõus 21. juunil 1940. a. Tartus»), K. Liimand («Meeleavaldus Eesti NSV vastuvõtmise puhul NSV Liitu»), Adamson-Eric («Maareform»), R. Sagrits, J. Võerahansu, A. Bach, A. Laigo, R. Kaljo, E. Viiralt, F. Sannamees ja mitmed teised.

[22] «Sirp ja Vasar» nr. 2, 12. oktoobril 1940.

Enamik töödest jäi aga ainult kavandiks. Nende teostamise katkestas alanud Nõukogude Liidu Suur Isamaasõda, mis asetas kunsti uutesse ja erakordsetesse tingimustesse. Kunstnikust sai võitleja ja seda mitte ainult, pintsel ja pliiats, vaid ka relv käes.

Hävituspataljoni võitlejana langes 1941. aasta suvel K. Liimand, Tartu kaitsmisest osavõtnud A. Johani langes vangi ning mõrvati saksa okupantide ja nende eesti soost käsilaste poolt 1941. aasta augustis. Sama saatus tabas ka Tallinna kaitsel vangilangenud tarbegraafikut Valter Kõrverit. Punaarmee võitlejatena langesid illustraator ja karikaturist Helmut Valtman (HAVE), maalijad Jüri Räni ja Osvald Pallase, skulptor Paul Parlo, rakenduskunstnik Paul Liivak ja illustraator Verner Birkenfeldt (Verny), tarbekunstnikud Otto Tammeraid ja Oskar Murdmaa, maalija Friedrich Koppel, dekoraator Joosep Karell, tarbekunstnikud Henrik Loos, Leo Jürisson ja Felix Leetvee.[23] Parimates aastates loovisiksuste hukkumine oli meie kunstile ränk hoop.

Sõda lõhestas eesti kujutava kunsti, mis 1940.—1941. aastal oli hakanud uues suunas liikuma, kaheks. Paljud eesti kunstnikud evakueerusid 1941. a. suvel Nõukogude tagalasse või võitlesid vaenlase vastu Punaarmee ridades. Osa kunstnikke jäi okupeeritud territooriumile.

Punaarmee ridades võitlesid Priidu Aavik, Alo Hoidre, Aleksander Koemets, Aleksander Mildeberg, Paul Liivak, Valerian Loik, Evald Okas, Agu Pihelga, Paul Reeveer, Albert Toomapoeg, Feliks Valdvere ning veel mitmed eesti kunstnikud. Sõjakeerises Eesti NSV-st evakueerunud kunstnikud asusid laialipillatult NSV Liidu mitmesugustes rajoonides: F. Sannamees ja Adamson-Eric Tšuvaššias, R. Sagrits ja Boris Lukats Kasahstanis, A. Bach Tatari ANSV-s jne.

Neil nõukogude rahvale nii raskeil sõja algaastail leidsid Kommunistlik Partei ja Nõukogude valitsus võimaluse esmajärguliste sõjaliste ja majanduslike probleemide kõrval tähelepanu osutada ka kunstile ja kunstnikkonna saatusele. 25. aprillil 1942 arutas EK(b)P Keskkomitee büroo eesti kirjanike ja kunstnikega seotud küsimusi. Büroo pidas vajalikuks lõpule viia Eesti Nõukogude Kunstnike Liidu moodustamise. Vastavalt büroo otsusele alustas tegevust ENKL-i organiseerimisbüroo (koosseisus Adamson-Eric, A. Bach,

[23] Eesti kunsti ajalugu kahes köites. 2. köide. Nõukogude Eesti kunst 1940—1965. Tallinn 1970, lk. 19.

R. Sagrits, F. Sannamees, B. Lukats), sest 1940. aastal moodustatud toimkonna tegevus oli seoses sõjaga katkenud. Kunstnike põhilisteks ülesanneteks seati kunstiteoste abil rahva fašismivastasesse võitlusse mobiliseerimine, osavõtt sõjatemaatilisest 1942. aasta sügisnäitusest, plakatite loomine Punaarmee eesti väeosadele ja Eesti Riiklikele Kunstiansamblitele ning vastavasisulise plakatiseeria valmistamine Nõukogude Eesti jaoks.[24]

Eesti kujutavate kunstnike koondamise keskuseks said 1942. aasta märtsis tööd alustanud Eesti NSV Riiklikud Kunstiansamblid. Olgugi et töö- ja elamistingimuste loomine evakueerituterohkes Jaroslavlis ei olnud sugugi lihtne, võimaldati kunstnikel siiski tegutseda võrdlemisi lahedates oludes. Suur tähtsus kollektiivi elus oli ühisateljeel, mis polnud ainult töötamispaik, vaid kus toimusid ka tööde arutelud, uute ülesannete jaotamine, vestlused ja mõttevahetused, mis soodustasid nõukogulike kunstipõhimõtete omandamist. Ühine eesmärk — aidata kunstirelvaga kaasa suures fašismivastases võitluses — kujundas välja väärtusliku solidaarsus- ja ühtekuuluvustunde, mis aitas raskustest võitu saada ning liitis väikese kunstnike rühma ühtseks pereks — Jaroslavli kollektiiviks.

4. jaanuaril 1943 toimus Eesti Nõukogude Kunstnike Liidu pidulik asutamiskoosolek. Vastvalitud juhatuse esimeheks sai Adamson-Eric, vastutavaks sekretäriks A. Bach. Pöördudes üleskutsega okupeeritud Eestisse jäänud kunstnike poole, deklareerisid asutamiskoosolekust osavõtjad, et nad on «kogu oma ande ja oskuse rakendanud selleks, et lüüa kunstirelvaga meie põlist ja vihatavat orjastajat».[25]

ENKL-i natuke rohkem kui veerandsaja liikmeline kollektiiv suutis sõja-aastatel ära teha üllatavalt palju. See sai võimalikuks tänu EK(b)P Keskkomitee ja Eesti NSV Rahvakomissaride Nõukogu erilisele tähelepanule ja igakülgsele abile. Juba 1942. aasta algul määras Eesti NSV Rahvakomissaride Nõukogu kunstnike toetuseks esimesed stipendiumid. Edaspidi jätkati materiaalset toetamist regulaarselt. Osutati ka abi kunstirahva eri tagalarajoonidest ning Punaarmeest kokkukoondamisel, mis sõjaaja raskete tingimuste tõttu nõudis palju aega ja energiat. EK(b)P Keskkomitee büroo tundis kunstnike elu ja töö vastu pidevalt üksikasjalist huvi ning arutas kunstnike tegevust 1943. aasta juunis ja 1944. aasta

[24] EKPA, f. 1, nim. 3, s.-ü. 181, l. 15.
[25] Eesti kunsti ajalugu kahes köites. 2. köide, lk. 20.

juulis. Mõlemal korral nenditi edusamme eesti kunstnike loomingus, kuid rõhutati ka vajadust plaanikindlalt täiendada nii kunstnike ideelis-poliitilist kui professionaal-teoreetilist taset. Tehnilise meisterlikkuse omandamiseks soovitati põhjalikumalt tutvuda NSV Liidu rahvaste kunstisaavutustega.[26]

Üksikult ja juhuslikult olid meie tagalas viibinud kunstnikud näitustel esinenud ka varem, kuid alles Jaroslavli kollektiivis kujunes see regulaarseks. Võeti osa nii üleliidulistest kui ka kohalikest kunstinäitustest. Tähtsamaid Moskvas toimunud üleliidulisi näitusi, kus Jaroslavli kollektiiv esines, olid «Nõukogude Liidu Suur Isamaasõda» (1942), «25 aastat Punaarmeed» (1943), «Kangelaslik rinne ja tagala» (1943) ning liiduvabariikide, autonoomsete vabariikide ja oblastite kunstinäitused (1944). Väiksematest, ainult oma kollektiivi töödest koostatud näitustest võiks nimetada rindekunstnike joonistuste näitust 1944. aastal Leningradis. Mitmel korral eksponeeriti graafikat Eesti Riiklike Kunstiansamblite esinemiste puhul.[27]

Üks kesksemaid sündmusi Suure Isamaasõja aegses eesti kunstielus oli Jüriöö 600. aastapäevale pühendatud kunstinäituse korraldamine Moskvas. Selle ettevalmistamine kujunes eesti kunstnikele kõige intensiivsemaks loominguperioodiks Suure Isamaasõja aastail. Näituse pidulik avamine toimus 23. aprillil 1943. Peale Jaroslavlis ja Moskvas elavate eesti kunstnike olid näituse avamisele saabunud rahvuslikest väeosadest Valerian Loik, Aleksander Mildeberg, Agu Pihelga, Feliks Valdvere ja mitmed teised. Jüriöö näitus oli üks paljudest ülestõusu aastapäevaga seotud üritustest, millega tõmmati ajaloolisi paralleele ristirüütlite vägivalla ja fašistide hävitustöö vahel, äratati vaenlase vastu viha ning aidati sellega kaasa võidu saavutamiseks Suures Isamaasõjas.

Eesti kunstnike Jüriöö näitus äratas nii kunstihuviliste kui ka kunstnike ringkonnas elavat vastukaja. Moskva näitusesaalides ütlesid nimekad nõukogude kriitikud ja kunstnikud eesti maali, skulptuuri ja graafika kohta kiidusõnu. Rõhutati, et alles noore Nõukogude Eesti kunstnikud näitasid end juba nõukogulike kunstnikena, ja seda mitte üksnes oma tööde temaatikas ja sisus, vaid ka nende tunnetuses, kunsti kui töötavate hulkade kasvataja ülesande mõistmises.[28]

[26] EKPA, f. 1, nim. 3, s.-ü. 181, l. 146—147; s.-ü. 183, l. 43—45.
[27] Eesti kunsti ajalugu kahes köites, 2. köide, lk. 20—21.
[28] «Sõjasarv» 1943, nr. 2, lk. 116.

Pärast näituse lõppu võttis J. Semper selle tulemused kokku järgnevalt: «Nüüd, kus Jüriöö kunstinäitus juba seljataga, võib öelda, et see oli siiski omaette küllalt julge üritus. Ei ole ju Eestist evakueerunud kunstnike arv väga suur, pealegi enamik neist on alles võrdlemisi värsked nimed. Nende võimed kollektiivse ja nii ulatusliku ülesande läbiviimiseks olid veel proovimata. Ajalooliste ainete käsitlemine eesti kunsti praktikas oli esmakordne, polnud käepärast ajaloolisi materjale, polnud oma eeskujusid ega traditsioone... Kunstinäitus kujunes sündmuseks õige mitmes mõttes. Äratas üldist tähelepanu juba see, et eesti kunstnikud suutsid lühikese ajaga korraldada nii kompaktse, ühtse temaatikaga näituse. Teiseks dokumenteeris see näitus kunstnike väga kiiret arenemistempot. Kolmandaks märkis ta pööret eesti kunsti enese arenemisloos, nimelt uue, ajaloolise temaatika sissemurdmist ja ühtlasi kogu kujutava kunsti aktualiseerumist, tema muutumist ühiskondlik-poliitiliseks teguriks.»[29]

Paralleelselt kogenud kunstnike loova tööga oli üks tähtsamaid ülesandeid arenemisvõimaluste loomine noorematele. Stipendiaatidena suunati Moskvasse õppima Märt Bormeister, Karl Burman noorem, Ernst Kollom, Esko Lepp ja Avo Palm, skulptuuri alal töötas F. Sannamehe juures Garibaldi Pommer. Maalijatele korraldati õpperetki Palehhi, kuulsa vene lakkmaali keskusesse. 1943. aasta suvel viibisid seal Adamson-Eric, R. Sagrits, Boris Lukats ja Eugen Vaino, hiljem veel mitmed teisedki. Seal omandatud tehnikat kasutati edaspidi nii tarbekunsti kui dekoratiivsete plakatite loomiseks.

Sõjaajale iseloomulikuks töövormiks olid rindebrigaadid, mis kujutasid endast tavaliselt väiksemat kunstnike gruppi, kes mõneks ajaks siirdus Eesti laskurkorpuse väeosadesse. Kunstnikud aitasid allüksustes korda seada seinalehti, kujundada klubisid ja punanurki. Eelkõige kogusid nad aga muljeid loominguliseks tööks. Portreteeriti silmapaistvaid võitlejaid, joonistati rindemaastikku, lahingupaikade vaateid, skitseeriti olustikustseene. Kunstnike rindebrigaadid viibisid korduvalt väeosades. 1943. aasta suvel viibisid rindebrigaadide koosseisus väeosades Arnold Alas, Jaan Jensen, Evald Okas, Felix Randel, Hendrik Vitsur, Priidu Aavik, Märt Bormeister, Esko Lepp, Karl Burman noorem. 1944. aasta aprillis käisid Alo Hoidre, Eduard Einmann, Richard Sagrits

[29] J. Semper. Jüriöö ülestõusu kunstinäitus Moskvas. — «Sõjasarv» 1943, nr. 2, lk. 109.

ja Evald Okas Narva rindel. Nende töödest korraldati mais 1944 Leningradis rindejoonistuste näitus.

Sõjapäevade looming tähistas sisulist nihet kogu kunsti mõistmises. Kunstis ei nähtud enam üksnes kunstniku eneseväljendust, vaid eelkõige ühiskondliku võitluse vahendit. Kunstnikud lugesid oma kohustuseks kujutada käimasolevat sõda võimalikult tõetruult, anda edasi võitluste paatost ja äratada oma töödega vaatlejates viha vaenlase vastu.

Jaroslavlis töötanud maalijad olid noored. Ainuke nimekas kunstnik nende hulgas oli Adamson-Eric, kuid tema senises loomingus etendasid peaosa hoopis teistlaadsed motiivid ja meeleolud, kui seda nõudis sõjaaja kunst, — helged loodusvaated, aktid ja peentele värvikooskõladele rajatud natüürmordid. Mere- ja rannamaastike maalijana oli alles alanud oma kunstnikuteed R. Sagrits. P. Aavik, E. Okas ja E. Einmann olid äsja kunstikooli seljataha jätnud. Maalijate ridu täiendasid veel A. Alas ja E. Vaino, samuti ka M. Bormeister ja K. Burman noorem, kes alles jätkasid õpinguid. Uued ühiskondlikud ülesanded kujunesid taolisele noore kunstnike koosseisuga rühmale rasketeks, kuid seda enam olid nad otsingutes innukad ja mõjude suhtes vastuvõtlikud.

Tagalas loodud ulatuslikumaid maale iseloomustas temaatika aktuaalsus. Oma kavatsusi püüti kehastada suurtes kompositsioonides. Adamson-Eric maalis töö pealkirjaga «Nõukogude Tallinna kaitseks» (1942), R. Sagrits plakatile lähedase «Fašistide hirmuteod eesti talus» (1942), E. Einmann ja E. Okas koos «Ooberstleitnant von Sassi vangistamine Velikije Lukis Punaarmee eesti väeosade poolt» (1943).

Sündmuste loomutruu kirjelduse edasiandmine nõudis uusi oskusi. Figuraalset kompositsiooni tuli hakata teistmoodi üles ehitama, sest tähtsaks sai jutustava elemendi edasiandmine ja komplitseeritud tegevuse kujutamine. Oli tarvis tugevat realistlikku joonistamisoskust. Värv, meie maali senine põhiline väljendusvahend, taandus teisele plaanile. Eriti esimestes töödes ei suudetudki uusi kavatsusi veel täiel määral realiseerida.

Palju maaliti 1943. aasta kevadtalvel toimunud Jüriöö aastapäeva näituseks. Neid töid tuleb hinnata kui ulatuslikku katset luua kunstiväärtuslikku ajaloomaali. Paari kuuga valmis mitukümmend teost. Traditsioonilise ajaloomaali ideaalidele jõudis teistest lähemale R. Sagritsa maal «Karavere lahing». Elavad olid ka tema väiksemad etüüdid ülestõusuteemadel («Signaal ülestõusuks», «Karistussalklaste lahkudes»), milles kujutatav on haaratud maalilise tervikuna.

Jüriöö elustus maalijate kujutlustes võimsa massiliikumisena. Seda püüti rõhutada ka tema sündmusi käsitlevatel lõuenditel. E. Okas kasutas «Rahvatasujate» maalimisel kompositsioonis võtet, mis hiljemgi ta töödes sageli esineb: muistsete sõdalaste ridastikku asetatud figuurid liiguvad paralleelselt pildi äärega, mis lõikab esimese rea poolfiguurideks. See, samuti meeste ootusärevad poosid, mõjuvad dünaamiliselt. «Rahvatasujad» on nende aastate ajaloomaali üks veenvamaid töid.

Jüriöö näitusel esitatud Adamson-Ericu töödest olid tugevamad maaliliselt kaunid väikesed muistsete võitlejate portreed. Teravalt on neis tabatud karakter, ootamatu jõulisuse ja selgusega on maalija osanud edasi anda vihkamistunnet.

Ülestõusuteemadega töid valmis ka E. Einmannil («Lahing Haapsalu all»), A. Alasel, P. Aavikul («Ettevalmistus ülestõusuks»), M. Bormeistril, K. Burman nooremal ja E. Vainol. Iseloomulik on, et enamik kunstnikke pööras oma maalides suurt tähelepanu motiivide etnograafilisele tõepärasusele. Töö suurte figuraalsete kompositsioonidega andis kogemusi edaspidiseks.

Väiksemates töödes jäid kunstnikud lähemale oma varasema loomingu laadile, kuid karm tegelikkus vajutas pitseri ka intiimsematele meeleoludele.

Ka natüürmordid, ehkki teostuselt lähedased veel kodanliku perioodi loomingulisele laadile, kandsid endas sõja karmi olustiku pitserit ning andsid omapärasel kujul edasi raskete päevade hingust. Adamson-Ericu «Natüürmort» (1942) kujutab kunstniku lemmikmotiivi — aknast avanevat vaadet ja esemeid aknalaual, ümbritsetuna õhu ja valguse värvilisest värelusest. Käimasolevat võitlust meenutavad kauguses lendavad lennukid. Natüürmordil «Hommikueine» (1943) panevad lihtsad, hoolikalt valitud värvikooskõlad sõjaaja kasina söögilaua omapärases luulelisuses elama.

Natüürmordi ja sõja argipäeva ühendab R. Sagritsa «Jaroslavli ateljee» (1943). Lillede kõrval ateljees laual on kunstniku pilk tabanud aknast paistmas täies varustuses marssivat sõdurite rühma. Teose filosoofilise alltekstina kõlab, et ilu tuleb kaitsta võitluses. Mitmeid natüürmorte maalis ka E. Einmann. Maastikuvaadete seast paistavad silma Adamson-Ericu tööd, samuti A. Alase rahulik «Hoov Jaroslavlis» (1943), P. Aaviku Volga-äärsete linnade panoraamid (1943) ja E. Okka maalilised, romantiliselt häälestatud akvarellid.

Portreed ja eriti ettevalmistavad etüüdid neile andsid

maalijatele hulgaliselt värskeid muljeid ja materjali. Nad meenutavad ise, et varem polnud neil kunagi võimalust näha nii palju erinevaid ja huvitavaid inimtüüpe kui sõjaaegses Jaroslavlis. Omaette rühma moodustavad portreede seas võitlejate-sõjakaaslaste portreed. Adamson-Ericul valmis A. Meri portree (1943), mis on helge ja elava koloristliku lahendusega. P. Aavik maalis mitmeid etüüde, kus hoogsalt on püütud jäädvustada figuuri dünaamikat ja ilmet. Kunstnikke ümbritsev tüüpide rohkus on jätnud kõige selgemad jäljed E. Okka töödesse. Okkal valmis arvukalt punaväelasi ja eesti rahvuskorpuse elu ning rinde argipäeva episoode kujutavaid joonistusi. Tuntuim on tema suur grupiportree «Eesti kunstnikud Jaroslavlis» (1944), millel on peale kunstilise kaalu veel ajaloolise dokumendi väärtus.

Omaette lõigu maali ja tarbekunsti piirimaadel moodustasid tagalas loodud lakkmaalid. Parim oli sel alal E. Vaino, kelle miniatüüride viimistlus ja detailide läbitöötatus võistlevad Palehhi tunnustatud meistrite töödega. Käekirjalt ja värvide sädelevuselt läheneb tema sellealane looming kõige enam vene meistrite eeskujudele, seda eriti plaat «Lipu heiskamine» (1943). Adamson-Ericu töödest saab välja tõsta selge ja leidliku kompositsiooniga «Kalevite laulu» (1943). Kalevipoja-teemalisi plaate valmis ka R. Sagritsal ja E. Okkal. Okka lakkmaalid, mis olid vähem traditsioonilise lakkmaali pärased, võlusid oma fantaasiamänguga ka üpris reaalsete ja tavaliste objektide kujutamisel. Paul Luhtein tõi lakkmaalidesse osavalt sissepõimitud šrifte ja täpselt viimistletud ornamente.

Oma paljundusviisi ning levikuvõimaluste tõttu sai graafikast sõjatingimustes kõige massilisem ja operatiivsem ning hulkadele kõige kättesaadavam kunstiala. Graafilisi töid avaldati õige tihti ajalehtedes ja ajakirjades, samuti paljundati neid plakatitena. Kunstnikukäega tehtud võitlevad joonistused ja gravüürid jõudsid eesliini kaevikutesse, tagala kaugetesse rajoonidesse ja lendlehtede kaudu ka okupeeritud Eestisse. Graafika andis kunstnikele suuri võimalusi väljendada kõige vajalikumaid päevateemasid, viia vaatajani sündmuste poliitilist sisu ja publitsistlikku mõtet.

Tagalas valminud graafilist loomingut liitis ühine temaatika. Sõjapäevade graafika pärandas meile terve galerii elulähedasi asjalikult ja korrektselt loodud Nõukogude sõjameeste kujusid. See on nagu suur grupipilt neist, kes nelja aasta vältel kandsid oma õlgadel võitluste raskust. Sõdurielu argipäev kajastus mitmesuguste žanristseenide kujul,

samuti püüti sõja lõpul edasi anda taastamistöid. Kuid domineerivalt jäi kunstnike huviobjektiks ikkagi mehiste ja heroiliste karakterjoontega võitleja.

Muutus ka graafika üldpilt. Suure erikaalu omandas joonistus, milles võib leida palju ühist vene nõukogude kunstiga. Seda eriti vormikäsitluses, kus valitseb terav, selgelt kontuure rõhutav joon, millesse suletud pindu elustavad maalilised tuši või akvarelli hajutatud laigud. Pliiatsijoonistustesse tuleb vormide natuuritruu ja hoolikas heleda-tumedaga modelleerimine.

A. Bachi portreed olid tihti lüürilised, neid iseloomustas naiselik tundlikkus. Kindralleitnant L. Pärna portrees (1943) rõhutab kunstnik sõjamehelikkust ja tahtekindlust. E. Einmanni huvitas inimese mitmekülgne iseloomustamine, elavalt ja hoogsalt vorme kujundades lõi ta oma kaaslastekunstnike portreid. Sõjameeste välimuses lisas ta mõnikord karmile võitlejalikkusele romantilisi jooni. Väga tähelepanelikult ja erksalt, koguni efektselt tabasid inimeses iseloomustavat E. Okka portreed. Okas oskas väga nappide joontega luua ilmekaid, teravalt ja kiirelt nähtud tüüpe. Sama kiirepilguline ja produktiivne oli noor kunstnik ka paljude sõdurielu stseenide jäädvustamisel.

Muljed võitlustest või sõja argipäevadest kajastusid graafikute loomingus mitmetes temaatilistes lehtedes. Need olid väikesed ja mittepretensioonikad kompositsioonid, mida püüti võimaluse korral teostada kõrg- või sügavtrükis. A. Bachi akvatinta «Sõjapõgenikud» (1943) andis traagilise kujutuse põlevast linnast ja kodutuiks jäänud naistest-lastest selle taustal. Kunstnik püüdis oma naisekujudesse tuua mehisust ja otsustavust. Ernst Kollomi töödest on tuntum linoollõige «Tallinn leekides» (1942), mälestus põlevast kodulinnast, mille panoraam paistab lahkuva laeva pardalt vaadatuna. Niisugune oli tollal paljude viimane mulje Tallinnast. R. Sagritsa impressionistliku tušijoonistuse «Tallinna töölispolk läheb lahingusse» (1942) aineks oli episood Tallinna kaitselahingute algusest. Kerge ja lennuka sulega joonistatud Toompea kõrge kalda all sammub rühm hävituspataljoni võitlejaid.

A. Hoidre äratas tähelepanu värskepilguliselt nähtud, hoogsalt jäädvustatud rindemaastikega. Tema maastik oli alati seotud toimunud võitlusega. Sõja jälgi fikseerides annab kunstnik põgusaid pilte vaenlase poolt purustatud vene linnadest ja küladest. Hoidre väikesed tušijoonistused on maalilised, neis mõjuvad impulsiivsus ja lõpetamatus.

Kogu tagalaperioodi jooksul kujundasid graafikud eestikeelset kirjandust ja ajakirjandust. Loodi peamiselt raamatu kaanekavandeid, vinjette ja tiitellehti. Omapärase tööna väärib neist aastaist esiletõstmist P. Luhteina käsitsikirjutatud ja illustreeritud Jüriöö kroonika «Kroonika jutustab ülestõusust». Kunstniku ornamentaalne ja tasakaalukalt stiliseeriv joonistuslaad ja kõrge šriftikultuur sobis hästi unikaalse kroonika lehekülgede kaunistamiseks.

1944. aasta märtsis toimus koos Moskva kunstnikega arutlusõhtu, millest osavõtjad andsid eesti graafikale kiitva ja kõrge hinnangu. Esile tõsteti kõigepealt Jüriöö näituseks valminud töid ning saavutusi raamatukujunduses ja šriftis. Meie graafikute töid hinnati kui omapärase kunstilise palgega kollektiivi loomingut, mis nõukogude graafika üldpildis silma paistis.

Arutlusel äramärgitud 1343. aasta sündmusi käsitlevad gravüüride sarjad olid oma kunstilise kaalukusega tagalas valminud suuremate graafiliste tööde hulgas tõepoolest kesksel kohal. Kunstnike eesmärgiks oli esitada näitusel ulatuslikum ülevaade Jüriöö ülestõusu kesksetest sündmustest. Niisugusteks eepilisteks jutustusteks Jüriöö ja Saaremaa ülestõusust saidki vastavateemalised graafilised sarjad, mille ühiseks jooneks oli patriootiline paatos ja minevikus toimunud võitluse seostamine käimasolevaga. Arhaiseeriv-stiliseeriv käsitluslaad, mis mõnedes neist esineb, oli kaugete aegade kirjeldamisel õigustatud.

Graafilisi sarju valmis Jüriöö 600. aastapäevaks kaks. Mahukam neist kujutab Jüriöö ülestõusu linoollõigetes, väiksem, puugravüüridest koosnev, Saaremaa ülestõusu sündmusi. Õnnestunum neist on esimene, mille kavandid joonistasid B. Lukats, P. Luhtein, H. Vitsur ja E. Kollom. Viimane lõikas need ka linoleumi.[30]

Lai tööpõld avanes plakatistidel ja lendlehtede loojatel. Lendlehtede tekst illustreeriti joonistuste või väikeste rahvusliku ornamendi motiividega. Osa plakatitest paljundati käsitsi, osa õnnestus trükkida Leningradis. 1944. aastal võeti need kaasa ja levitati taasvabastatud sünnimaal. Eestisse jõudsid ka lendlehed, millede ornamentaalsel kujundamisel andsid oma osa Adamson-Eric, E. Okas, A. Hoidre, J. Jensen, R. Sagrits, E. Einmann jt.

Populaarsuse võitis karikaturistide looming. Hulgaliselt ilmus satiiri ajalehes «Rahva Hääl», selle lisana väljaantud

[30] Eesti kunsti ajalugu kahes köites. 2. köide, lk. 27—28.

satiirilehes «Pikker» ja seinalehtedes. Karikatuurid leidsid rindemeeste hulgas väga elavat vastukaja. 7. Eesti laskurdiviisi klubis korraldati 1942.. aasta kevadel koguni karikatuurinäitus.

Karikaturistide seas kujunes juhtivaks jõuks Jaan Jensen. Tema satiirilised portreed fašistlikest võimumeestest ja nende kohalikest käsilastest äratasid rahva hulgas elavat vastukaja. Jüriöö aastapäeva näituseks valmis Jensenil suurem karikatuuridesari «Sakslaste «uus kord» Eestis enne ja nüüd», mis oli täidetud irooniast ja hukkamõistust. Karikatuure joonistasid veel Aleksander Pilar, Felix Randel, Enno Lehis.

Omapärase ja väärtusliku lõigu sõja-aastate kunstis moodustab Eesti laskurkorpuse ridadesse kuulunud sõduritekunstnike looming, mis enamasti valmis väga rasketes tingimustes ja tihti primitiivsete vahenditega. Graveeriti taskunoaga, joonistati trükivärviga. Töid säilitati hoolikalt sõduripaunas, kanti kaasas pikkadel jalgsiränakutel. Mõnigi sellest vähesest läks kaotsi. Loomulikult ei saanud niisugustes tingimustes valmistada suuremaid lõpetatud töid, vaid enamasti väikesi joonistusi, gravüüre ja akvarelle.

Kuni sõja lõpuni jäid väeosadesse Aleksander Koemets, Valerian Loik, Aleksander Mildeberg, Arkadi Mölder, Kalju Nagel, Oskar Raunam, Agu Pihelga, Paul Reeveer, Feliks Valdvere ja mitmed teised. Nende kujutusteringis domineerisid portreed ja stseenid sõdurielust, leidus ka motiive loodusest ja interjöörivaateid. Enamikus oli neis püütud valida ja fikseerida tüüpilist, kuid töötingimustest olenevalt said muljed modellist või motiivist tihti vaid pinnapealsed. Sellest tulenes joonistuste visandlikkus, kuid samal ajal ka värskus. Hinnatavat tööd tegid kunstnikud väeosade ajalehtede ja seinalehtede, autahvlite ja klubide kujundajatena.

Suure Isamaasõja aastad olid loomingulise ümberkujunemise ajaks ka neljale Moskvas töötavale eesti skulptorile — F. Sannamehele, E. Roosile, A. Kaasikule ja G. Pommerile. Ka nende kunsti keskseks kangelaseks sai samuti sõjamees, kodumaa kaitsja. Need neli skulptorit lõid arvukalt figuraalseid kompositsioone, milles otsisid sobivat vormi jutustava sisu edasiandmiseks ja tõetruuduse saavutamiseks.

Kõige rohkem taolisi suuri kompositsioone valmis Ferdi Sannamehel. Mitmed neist jäädvustasid otsest võitlusmomenti ja olid ülepakkuvalt ekspressiivsed, nagu «Täägilöök» (1942). Esimestes sellelaadsetes töödes takistasid skulptorit terviklikú kunstilise mõju saavutamisel liialdatud ekspressiivsus ja naturalistlikud detailid. Võitluse dünaamikat õnnestus tal ühtsema väljenduseni viia skulptuuris «Jüriöö ülestõusja» (1942). Portree ja temaatilise kompositsiooni piirimail seisavad «Eesti partisan» ja «Eesti naispartisan» (mõlemad 1942), mis teravalt rõhutatud näojoonte ja jõulise, peaaegu vägivaldse kehapöördega väljendavad tugevat vihkamist.

Enn Roosi figuraalsed grupid olid tasakaalukamad, nende ülesehituses paistis silma kompaktsus, nägude ilmestuses kriipsutas kunstnik põgusalt alla lüürilisi jooni. Helgus ja rahu iseloomustavad tema paremaid töid, eriti «Noorpõlve» (1944), tütarlast ja väikest varssa kujutavat gruppi. Soe, elurõõmus suhtumine motiivisse oli kunstniku väljenduslaadile väga lähedane, kuid selles kajastub kindlasti osalt ka sõja läheneva võiduka lõpuga seotud üldine meeleolu tõus.

Aleksander Kaasiku parem töö on poolfiguur «Eesti naine Jüriööl» (1943). See tüüpiline võitlejakuju kehastab niihästi Suure Isamaasõja võitlusteedel käijat kui ka muistsete aegade kangelaslikku naist. Kunstnik on selles skulptuuris loonud üldistatud, tüüpilise võitlejakuju, mis iseloomustab nii oleviku- kui minevikusündmusi. Töötavat inimest poetiseerivale «Vihusidujale» (1944) andis A. Kaasik lüürilise lahenduse.

Portreeloomingus seisis esikohal F. Sannamees. Tema hinnatavamateks teosteks on Tšuvaššias kogutud muljete põhjal valminud portreed «Tšuvaši vanamees» (1941), «Tšuvaši tüdruk» (1942). Võitlejaportreede («Kindralleitnant Pärna portree», «Nõukogude Liidu kangelase E. Puusepa portree», mõlemad 1943) loomisele asudes nägi kunstnik inimeses eelkõige kangelast, kusjuures karakteri individualiseeritud iseloomustus on jäänud teisejärguliseks. Ka E. Roos nägi oma portreteeritavates eelkõige kangelast, kuid ta pehmendas võitleja sõjamehelikku karmust soojuse ja lürismiga. Niisugune on tema «Nooremleitnant A. Kariste» (1943).

Moskvas töötavad skulptorid olid kõige vahetumalt kontaktis vene kujurite loominguga. Vahetati arvamusi ja nõuandeid valmivate teoste kohta, võeti eeskuju. Eriti tugevasti avaldusid saadud mõjutused portreekunstis, aga osalt ka figuraalsetes kompositsioonides. Seetõttu skulptorite sõjaaastate looming moodustab meie skulptuuri ajaloos uue kvaliteedi. Uus on selles kõigepealt sisu — nõukogude rahva paatose ja inimeste kangelaslikkuse kujutamine. Uus on ka laialdane temaatilise figuraalse kompositsiooni viljelemine, samuti dünaamika ja ekspressiivsuse väljendamise taotlus.

Suure Isamaasõja aegne kunst erines paljus senisest eesti kunstist. Sõda tõi kunstnikud ateljeedest välja, asetas nad elu keskele ja avas hoopis uue loomingulise materjaliringi, millest õpiti reportaažliku kiirusega iseloomulikke momente tabama. Suures osas püüdsid kunstnikud olla agitaatorid ja propagandistid, nende ulatuslikumad tööd olid pühendatud päevaprobleemidele.

Niisuguste püüete realiseerimine käis väikesearvulisel ja noore koosseisuga kunstnikegrupil tihti üle jõu — valminud suurematest töödest võib välja lugeda rohkem head tahet ja siirast otsimisindu kui küpset kunstitulemust. Kuid ka head tahet ja siirust tuleb hinnata.

Eesti Nõukogude Kunstnike Liidu viimane tööperiood Nõukogude tagalas on seotud 1944. aasta sündmustega. Rinne liikus kiiresti läände, lähenes Eesti NSV vabastamine. 1944. aasta augustis toimus Kunstnike Liidu peakoosolek, kus esimeheks valiti F. Sannamees. Koostati kava, milles olid märgitud olulisemad ja kõige pakilisemad ülesanded kunstielu korraldamiseks vabastatud sünnimaal. Selles oli ette nähtud kunstiõppeasutuste töölerakendamine, kunstikaadri ja kunstivarade registreerimine ning tagalas valminud kunstiloomingut tutvustavate näituste korraldamine. Kunstnikest moodustati operatiivrühmad, kes pidid tegutsema hakkama Tallinnas ja Tartus.[31]

Sootuks erinev oli kunsti saatus fašistide poolt okupeeritud Eestis.

Saksa fašism oli kunstigi asetanud oma vallutusplaanide propagandaga rassismi ja šovinismi teenistusse. Selle kunsti ideaaliks oli võltsrealism, eklektiline segu epigoonlikust klassitsismist, suhkurdatud plakatlikkusest ja väikekodanlikust sentimentaalsusest. Niisugune Goebbelsi poolt ainuvalitsevaks kuulutatud kunst oleks fašistide võimu pikema kestuse korral paratamatult muutunud loomingu etaloniks. Teistsugust kunsti oleks aga tabanud süsteemikindel tagakiusamine, millest Saksamaa enese kunstiajalugu pakub küllaldaselt ilmekaid näiteid. Kuid fašistlik okupatsioonirežiim ei jõudnud Eestis oma kunstivaenulikke ideaale läbi suruda. Okupandid ja nende kohalikud natsionalistlikud käsilased olid liiga seotud sõjategevuse ja poliitiliste repressioonidega — kujutav kunst jäi nende tegevusväljal esialgu tagaplaanile ja arenes tunduvas osas varemkäidud radu. Kuid

[31] Eesti kunsti ajalugu kahes köites. 2. köide, lk. 34.

kunstnikkond sai tunda, mida tähendas fašistlik okupatsioon.

Raskeks kaotuseks eesti kunstile oli Andrus Johani mõrvamine. Sama saatus sai osaks ka kunstnik August Roosilehele. Pikemat või lühemat aega viibisid vanglas Ida Anton-Agu, Peeter Linzbach, Romulus Tiitus, Vello Agori (Gori), Rudolf Sepp, Rasmus Kangro-Pool, Ott Kangilaski ja Johannes Võerahansu.

Nõukogude võimu pooldajatena arreteeriti 1943. aastal kunstnikud Arkadio Laigo ja Nikolai Kummits. Mõlemad käitusid mehiselt ega taganenud oma tõekspidamistest. Tallinna Patarei vanglas A. Laigo loodud puugravüüride sarja, mis kannab signatuurina trelle, ja N. Kummitsa monotüüpiaid võib käsitada omalaadse vastupanuaktina okupatsioonirežiimile. Üleelatud vintsutuste tagajärjel suri vanglas N. Kummits, A. Laigo tapeti 1944. aasta suvel. Kunstnik K. Pärsimägi, keda sõda tabas Pariisis, arreteeriti fašistide poolt ja ta hukkus Oświęcimi koonduslaagris.

Vaatamata sellele, et hitlerlik propaganda levitas agaralt Nõukogude-vastast laimu, meelitas petlike lubadustega ja ähvardas, tekkis Tartu kunstnike ringkonnas antifašistlik usaldusring, kuhu kuulusid Johannes Võerahansu, Ida Anton-Agu, Jaan Vahtra, Elsa Kauping, Aadu Säärits ja mõned teised. 1944. aasta veebruaris lõid nad sidemed partisanidega, aitasid paljundada ja levitada fašismivastaseid lendlehti. Kunstnikud nägid fašistides oma rahva vaenlasi ja mõistsid hukka igasuguse koostöö nendega.[32]

Kunsti areng fašistliku okupatsiooni tingimustes kujutas endast keerulist protsessi. Paljuski oli ta kodanliku perioodi arengujoone jätkuks, kuid seda mitte täiesti muutumatul kujul. Mõneski osas oli temasse jälje jätnud esimene nõukogude võimu aasta, mil kunstnikud olid teinud esimesi samme oma loomingu teadlikul ühiskonna teenistusse rakendamisel. Püsima oli jäänud huvi töö ja töötava inimese kujutamise vastu. Mitmed kunstnikud viisid nüüd lõpule oma 1941. aastal poolelijäänud suured temaatilised teosed.

Eduard Viiralti rikas ja vormimeisterlik kunst oli nüüd rohkem kui kunagi varem seotud eesti ainestikuga. Talle omase sügavusega püüdis Viiralt selles anda üldistatud kujusid kodumaa loodusest ja inimestest. Alati tagasihoidlik ja endassetõmbunud kunstnik väljendas niimoodi oma patrioottilisi tundeid ajal, mil sünnimaad oli tabanud raske õnnetus

[32] EKPA, f. 4, nim. 1, s.-ü. 210, l. 1—2.

(«Viljandi maastik», «Virve», «Monika», kõik 1942). Oma viimased, sügavamõtteliselt elu vaatlevad sõejoonistused lõi juba raskesti haige Kristjan Raud («Pinkkond», «Kalmude keskel», 1942, «Õitsilised», 1938—1942). Täis nukralt rahutuid filosoofilisi mõtisklusi ja siseotsinguid olid Jaan Grüünbergi maalid («Mina ja mask», 1942). Tegevust jätkas väljapaistev pedagoog ja maalija Ado Vabbe, kelle kunst on näide omalaadsest maailmatunnetusest ja maalitehnika meisterlikkusest. Jõuline ja pingerikas oli Erik Haameri maal «Angerjapüüdjad» («Angerjamõrd», 1942). Valguse- ja õhurikkaid maastikumaale andis Aleksander Vardi. N. Kummitsa töödes jäid valitsema temale alati omased nukrus ja rõhutus, nüüd süvenes see veelgi («Mees kirvega», «Maastik», mõlemad 1942).

Tugevasti mõjutas 1941.—1944. aasta maaliloomingu üldpilti rühm noori hiljuti kunstiellu astunud kunstnikke. Ajastu traagilised sündmused peegeldusid Elmar Kitse maastikumaalide dramaatilisuses ja rahutuses («Põlenud linn», 1943). Erineva käsitluslaadiga olid Lepo Mikko, Endel Kõksi, maastikumaalijate Alfred Kongo, Richard Uutmaa, portretist Voldemar Väli ja teiste tööd.

Graafikas andsid sõja-aastad E. Viiralti ja Kr. Raua meisterlike tööde kõrval ka mitmeid teisi, meie kunstiajalukku püsima jäänud töid. Siia kuuluvad A. Laigo vanglas lõpetatud sari puulõikeid «Eesti põlevkivitööstus» (1943—1944), Agate Veeberi suure tehnilise oskusega teostatud filosoofilise tundelaadiga maastikud ja natüürmordid, Salome Trei naiselikult õrnad, peene graafilise joone väljenduslikkusel põhinevad ja Günther Reindorffi looduspilte maaliliselt kujutavad graafilised lehed ning Richard Kaljo ülieksressiivsed, teravalt vorme ja karaktereid tabavad gravüürid («Sõjapõgenikud», 1942). Monotüüpiakunstis seisid väljapaistval kohal Johannes Greenbergi tööd, kus looduseelamusest kasvas välja sügavamõtteline alltekst. Skulptuuris valmisid mitmed hinnatavad tööd Anton Starkopfil ja Ernst Jõesaarel.

Kuigi eesti kunstnikud fašistide poolt okupeeritud kodumaal oma enamuses ei olnud aktiivsed võitlejad, on nende selle aja loomingus ilmne vastuastumine hitlerlikule režiimile, selle unifitseerimispüüdele ja inimvaenulikkusele, mis seadis oma eesmärgiks loova isiksuse hävitamise. Seda saavutada küll ei suudetud, kuid oma rängad jäljed okupatsioonirežiim eesti kunstiellu siiski jättis. Sellele perioodile moraalset hinnangut andes kirjutas EK(b)P Keskkomitee sekretär Eduard Päll 1944. aasta oktoobris: «Hitlerlastel ei

õnestunud eesti kunsti oma tööriistaks muuta, kunstirahvas ei unustanud oma kohustust meie rahva ja kodumaa ees, nad ei müünud oma talenti.»[33]

1944. aastal vabastatud Eestimaale Nõukogude tagalast ja armeest tagasitulnud kunstnikud leidsid eest suletud kunstikoolid, hävinud kultuuriväärtused, raugenud kunstielu ja kunstnike keskel surutuse, endassetõmbumise ja kahtluste õhkkonna. Fašistliku valepropaganda mõjul ja väga mitmesugustel muudel põhjustel olid kodumaalt võõrsile siirdunud maalijad Erik Haamer, Jaan Grüünberg, Karin Luts, Endel Kõks, graafikud Eduard Viiralt, Agate Veeber, Salome Trei, Ets Rüga, skulptorid Endel Kübarsepp, Linda Sõber ja mitmed teised kunstnikud.

Sünnimaale tagasisaabunud kunstnike peamiseks ülesandeks kujunes kunstielu normaalsetele rööbastele viimine. Vaatamata okupantide hävitustööle avati 1944. aasta novembris Tartu Riiklik Kunstiinstituut ja detsembris toimus avaaktus ka Tallinna Riiklikus Tarbekunsti Instituudis. Nõukogude tagalast tulnute initsiatiivil avati varsti esimesed kunstinäitused, kus tutvustati Jaroslavli kollektiivi liikmete ja okupeeritud Eestis töötanud kunstnike loomingut. Algas eesti nõukoguliku kunstielu aktiivne rajamine sõjahaavus sünnimaa pinnal, mille eesotsas seisid sõja-aastatel Nõukogude tagalas või rindel poliitilise ja ideoloogilise karastuse saanud kunstnikud. Selles töös osutas vabariigi kunstnikeperele suurt abi NSV Liidu Kunstnike Liit.

3. HELILOOMING

Suure Isamaasõja aastad olid murrangulised ka eesti nõukogulikule muusikakultuurile, mis just sel perioodil saavutas eriti vahetu sideme kaasajaga.

Uusi tuuli eesti heliloojate töös võis märgata juba sõjaeelsel aastal, kuid need puudutasid peamiselt organisatsioonilisi küsimusi. Loomingus täheldati vaid esimesi paljutõotavaid samme seoses ettevalmistustöödega Nõukogude Eesti kunstidekaadiks Moskvas.

Suure Isamaasõja puhkemise järel, kui rinne hakkas lähenema Eesti NSV territooriumile, siirdus osa muusikamehi Nõukogude tagalasse. Et mobilisatsioonist olid vabas-

[33] «Sirp ja Vasar» nr. 1, 14. oktoobril 1944.

tatud nii Tallinna Riikliku Konservatooriumi õppejõud kui ka raadio, teatri «Estonia» ja teiste muusikaasutuste kollektiivid, siis oli tagalasse sattunud muusikute arv suhteliselt väike, küllaltki juhuslik ja nende professionaalne tase üsnagi ebaühtlane. Eriti kehtis see heliloojate kohta. Mobilisatsiooni korras sattusid Nõukogude tagalasse vaid kolm vastava haridusega komponisti — Eugen Kapp, Gustav Ernesaks ja Edgar Arro. Nendestki oli E. Arro alles verivärske Tallinna Konservatooriumi lõpetaja. E. Kapp kui konservatooriumi õppejõud peatselt demobiliseeriti, kuid nii E. Arro kui ka G. Ernesaks viibisid pikemat aega ehituspataljonides.

G. Ernesaksa initsiatiivil ja pataljonikomandöri igakülgsel kaasabil moodustati Kambarkas meeskoor (nn. Kaama meeskoor), mille organiseerimisel tõhusat abi osutasid Hugo Lepnurm, Harri Kõrvits ja Boris Kõrver. Esimene neist oli Tallinna Riikliku Konservatooriumi õppejõud, teine dirigeerimisklassi üliõpilane ja kolmas džässorkestri «Kuldne 7» pianist.

Seoses Eesti NSV Riiklike Kunstiansamblite organiseerimisega 1942. aasta algul, millest E. Kapp otseselt osa võttis, kutsuti Eesti NSV Rahvakomissaride Nõukogu otsusel ansamblite koosseisu ka G. Ernesaks, H. Lepnurm, E. Arro, H. Kõrvits ja B. Kõrver. Nendest kuuest muusikamehest moodustuski grupp heliloojaid, kelle ülesandeks kujunes oma loominguga rajada teed eesti nõukogulikule heliloomingule Suure Isamaasõja aastatel.

Kuna kõik nad olid nii või teisiti seotud ERKA tööga — E. Kapp kuni R. Matsovi saabumiseni sümfooniaorkestri dirigent, G. Ernesaks ja H. Kõrvits koorijuhid, H. Lepnurm timpanist ning B. Kõrver džässorkestri pianist, siis tulenesid esimesed loomingulised sammud praktilise töö kõige valusamini tunda andvatest vajadustest. Tuli hakata looma repertuaari ERKA kollektiividele ja solistidele.

Et ERKA üks ülesandeid oli tutvustada vennasrahvastele ka eesti rahvamuusikat, siis olid esimesed katsetused koorilaululoomingu alal just selles suunas. G. Ernesaks seadis koorilauluks rahvalaulu «Tere, tibukene», H. Lepnurm «Üles, üles, hellad vennad» ja «Süda tuksub», H. Kõrvits «Kui ma olin väiksekene» ja «Uhti, uhti uhkesti». Need ja mõningad teised rahvalaulud, mille noodid agaramad koorilauljad juba Tallinnas seljakotti olid pannud, moodustasidki niihästi sega- kui ka meeskoori esialgse repertuaari, mille kallal tööle asuti.

Et töö laabuks ka sümfooniaorkestris, taastas E. Kapp mälu järgi mõned tantsud oma Tallinnas valminud balletist «Kalevipoeg». Esimeseks ulatuslikumaks tööks E. Kapile Nõukogude tagalas kujunes aga muusika loomine muusikaliskoreograafilisele lavastusele «Juunipäevad», mille stsenaariumi kirjutas Priit Põldroos.

Kuigi aja võitmiseks E. Kapp kasutas osa materjali oma varasematest teostest, oli «Juunipäevades» ka suur hulk algupäraseid osasid, mida iseloomustasid ere rahvuslik koloriit ja tantsulisus.

Lavastuse «Juunipäevad» süžee oli kaasaegne. Selle sündmustik toimus 1941. aasta juunis, mil eesti rahvas tähistas ajaloolise juunipöörde aastapäeva. Rõõmupeo kulminatsiooni katkestas vaenlase lennukite ootamatu rünnak. Lavastus «Juunipäevad» lõppes võimsa finaalkooriga «Relvile, rahvas!» (tekst M. Raud), mis juba oma esimesest ettekandest alates kujunes üheks haaravamaks lauluks ERKA kooride kontserdikavas. Pärast eesti rahvuslike väekoondiste külastamist 1942. aasta algul kirjutas E. Kapp meeskoorilaulu «Kutse» (J. Kärneri tekst), mis kandis alapealkirja «Eesti diviisile». See oli esimene otseselt sõjateemale loodud *a cappella* koorilaul eesti heliloomingus.

Repertuaariprobleem kerkis üles ka ERKA džässorkestris. Esialgu võeti kavasse kogenumate orkestriliikmete poolt mälu järgi taastatud palasid nende ennesõjaaegsest mängukavast, ent peagi tekkis tarvidus algupärase ja kaasaegse repertuaari järele. Siin lõi agaralt kaasa B. Kõrver, kelle sulest ilmus mitu populaarsete laulude orkestriseadet, millele uued sõnad lõi peamiselt P. Rummo. Need poliitilised kupleed saavutasid toreda löögijõu ning võeti soojalt vastu isegi eesti keelt mitteoskavate kuulajate poolt.

Sügavam tegelikkuse mõistmine ja ideeline kasvamine, millele aitas kaasa nii ideelis-poliitiline kasvatustöö ERKA kollektiivis kui ka elu ise, tõstsid üha teravamalt üles vajaduse kajastada oma loomingus kangelaslikku kaasaega, rahva patriotismi ja sangarlikkust nii rindel kui ka tagalas. Seda vajadust rõhutas omalt poolt ka EK(b)P Keskkomitee büroo otsus, mis 1942. aasta maikuus vastu võeti ERKA töö edaspidiste ülesannete kohta.[34] Erilisele kohale seati uudisrepertuaari loomine eelseisvaks Suure Sotsialistliku Oktoobrirevolutsiooni 25. aastapäevaks.

1942. aasta oktoobris toimunud arutluskoosolekutel, mil-

[34] EKPA, f. 1, nim. 3, s.-ü. 181, l. 40.

lest alati võtsid osa ka mitmed ERKA solistid, nagu A. Klas, B. Lukk, V. Alumäe jt. ning ENSV Kunstide Valitsuse juhataja J. Semper, tulid tutvustamisele H. Lepnurme kantaat «Suur Oktoober», G. Ernesaksa kantaat «Sõjasarv» ning mõned koorilaulud ja instrumentaalpalad.

Oktoobrirevolutsiooni veerandsajandaks juubeliks H. Lepnurme poolt loodud kantaat «Suur Oktoober» (segakoorile, sümfooniaorkestrile ja baritonile), mille aluseks oli J. Barbaruse tekst, oli oma žanris esimeseks teoseks eesti nõukogulikus heliloomingus. Kuigi selles oli tunda klassikalise muusika eeskujusid, milles H. Lepnurm kui organist oli üles kasvanud, oli seal ka rohkesti värskelt mõjuvaid lõike. Teost esitati menukalt nii Jaroslavlis kui ka 1942. aasta lõpul Moskvas toimunud ERKA aruandluskontsertidel.

H. Lepnurm rikastas kaasaja teemaga ka kooride *a cappella* repertuaari. J. Barbaruse tekstidele lõi ta koorilaulud «Kord kuulete» ja «Me tuleme». Nendest saavutas viimane eriti suure populaarsuse ja jäi ERKA meeskoori avalauluks peaaegu kõikidel kontsertidel kuni tagasipöördumiseni vabastatud Eesti NSV-sse. Lakoonilise vormi ja teksti mõtet hästi edasi andva muusikaga kujunes see laul oma ajastu sümboolseks motoks.

Heliloojate loomingulise töö paremaks korraldamiseks otsustas Eesti NSV Rahvakomissaride Nõukogu reorganiseerida Eesti Nõukogude Heliloojate Liidu organiseerimiskomitee, mis loodi Tallinnas 1940. aasta lõpul. See sai teoks 14. novembril 1942. aastal.[35] Uueks orgkomitee esimeheks sai E. Kapp, liikmeteks G. Ernesaks ja H. Lepnurm. Orgkomiteesse koopteeriti juurde E. Arro ja H. Kõrvits, viimasele jäid ka sekretäri kohustused. Orgkomitee allus vahetult Eesti NSV Kunstide Valitsusele. Rahalised vahendid saadi riikliku dotatsiooni näol. Orgkomitee reorganiseerimises ja heliloojate loomingulise tegevuse viimises kindlatele organisatsioonilistele alustele avaldus selgesti Kommunistliku Partei hoolitsus muusikakultuuri edasise arengu eest.

Sisuliselt algas ERKA heliloojate grupi organiseeritud töö juba paar kuud varem. Esimesel kokkutulekul 1942. aasta septembri lõpul tutvustas Eesti NSV Kunstidevalitsuse juhataja J. Semper heliloojaid nende ees seisvate ülesannetega, rõhutades, et reorganiseeritava orgkomitee peamine ülesanne on korraldada heliloojate «... pidevat loomingulist

[35] Teatri- ja Muusikamuuseum (edaspidi TMM), ENSV Heliloojate Liidu fond, ENHL-i protokolliraamat, lk. 8—9.

tööd ... arvestades just ajamomendi vajadusi». Orgkomitee tegevussfääri pidi kuuluma ka heliloojate majandusliku heaolu kindlustamine.[36]

Eesti Nõukogude Heliloojate Liidu organisatsiooniliste aluste taastamine aitas kaasa ka sidemete tugevdamisele Üleliidulise Heliloojate Liiduga Moskvas. Isiklike kontaktide kõrval oli suur tähtsus 17. novembril 1942. aastal Heliloojate Liidus Moskvas toimunud eesti heliloomingu tutvustamisõhtul, kus esitati E. Kapi «Patriootilise sümfoonia» I osa, kolm tantsu balletist «Kalevipoeg» ja H. Lepnurme kantaat «Suur Oktoober». Tunnustav hinnang ja asjalik kriitika olid suureks abiks ja innustuseks eesti heliloojatele edaspidises töös. «Jaroslavli rühma» looming hakkas väljuma «kohaliku tähtsuse» piiridest ning esindama eesti muusikat üleliidulisel areenil. Sellele aitas tõhusalt kaasa ka ERKA solistide elav kontserditegevus. V. Alumäe, A. Klas, B. Lukk, H. Lepnurm ja teised said peatselt oodatud külalisteks Moskvas ja mujal. Kõrvuti kontserditegevusega oli eesti muusika tutvustamisele suureks abiks ka heliteoste jäädvustamine Moskva Raadios.

Selle loominguperioodi silmapaistvamaks saavutuseks tuleb lugeda E. Kapi esimest «Patriootilist sümfooniat», mis tuli arutusele järjekordsel töökoosolekul 1943. aasta jaanuaris. Teoses leidsid kajastamist helilooja sõja-aastate mõtted ja tunded, mis langesid ühte kõigi nende mõtete ja tunnetega, kellel oli südamel kodumaa saatus. Ilmekates muusikalistes kujundites, milles oli tunda aktiivset ja elavat kaasajatunnetust ja rahvuslikku omapära, väljendas helilooja niihästi sõjapäevade surutuse ja mure tunnet kui ka vankumatut võiduusku.

Teosele anti üksmeelselt tunnustav hinnang. J. Semper märkis sel puhul, et sümfoonia on «... suurejooneline ja isikupärane helitöö, milles on teostunud isiklike ja välismaailma sündmuste ühtesulamine».[37] Iseloomulik oli ka E. Kapi lõppsõna tollel arutlusel: «... Tahtsin luua teost, milles kajastuks kodumaa-armastus, viha võõraste vallutajate vastu ja püüd võidule. Isiklikult olen tööga rahul, kuna andsin, mis hinges oli.»[38]

Paralleelselt kaasaja teema süvenemisega võib täheldada ka heliloojate teadliku huvi suurenemist eesti rahvamuusika

[36] TMM, ENSV HL-i fond, ENHL-i protokolliraamat, lk. 3.
[37] Sealsamas, lk. 12—14.
[38] Sealsamas, lk. 14.

vastu. Seda tingis ühelt poolt vajadus sügavamalt ja avaramalt mõista meie rahvaviiside omapära, selle intonatsioonilist mitmekesisust. Teiselt poolt kujunes selle vajaduse vahetuks stiimuliks Jüriöö ülestõusu 600. aastapäeva pidulik tähistamine.

Jüriöö-teema leidis kajastamist heliloomingu mitmel alal. Eriti eredalt avaldus see heroiline teema H. Lepnurme loomingus. Täiustanud vahepeal oma kompositsioonialaseid oskusi mitmes žanris, uurinud põhjalikult eesti rahvaviiside üleskirjutusi nii Moskva Konservatooriumis kui ka Leninimelises raamatukogus, valmistus helilooja põhjalikult ette vastutava loomingulise ülesande täitmiseks. Konsultatsioonid, mida kõigile selle teema kallal töötavatele kirjanikele ja kunstnikele andis professor H. Kruus, mõjusid soodustavalt Jüriöö sündmuste ajalooliselt õigele ja ideeliselt kaasaegsele mõistmisele — see oli obligatoorne eeldus selle teema lahendamisel kunstiloomingus. Tänu kõigile nendele ettevalmistustöödele kujunes H. Lepnurme kantaat «Jüriöö tuled» (M. Raua tekst) üheks silmapaistvamaks saavutuseks «Jaroslavli rühma» sõja-aastate eesti nõukogulikus vokaalsümfoonilises loomingus.

Tihe side eesti rahvamuusikaga, selle elementide loominguline arendamine, teksti mõtte ilmekas ja mõjuv väljendamine eredates muusikalistes kujundites — kõik see paneb kantaadile sügavalt rahvusliku pitseri, manab meeldejäävalt kuulaja kujutlusse meie esivanemate kangelasliku ülestõusu traagilised sündmused. Samaaegselt toob meid «Jüriöö tulede» finaalkoor võitlevasse kaasaega, mis kinnitab kunagiste võitluste võidukat lõpuleviimist, võitu vihatud vaenlase üle.

Jüriöö ülestõusu 600. aastapäeva tähistamisele võlgneme tänu ka niisuguse suurteose loomise mõtte eest, nagu seda on Eugen Kapi ooper «Tasuleegid» (Paul Rummo libreto). See teos kujunes nii helilooja enda kui ka kogu sõja-aastate eesti heliloomingu väljapaistvamaks saavutuseks ja tähendas uut kvaliteeti eesti rahvuslikus ooperiloomingus üldse.

Kirjutatud küll ajaloolisel ainestikul, omandas see teos tugevalt aktuaalse ja kaasaegse kõlajõu. Selle põhjuseks oli niihästi võitlusrikas ajamoment kui ka helilooja ja libretisti ideeline suunitlus — panna tänapäevaselt helisema iga sõna ja noot. Selles mõttes oli «Tasuleekidel» täheldatav hingesugulus H. Lepnurme kantaadiga «Jüriöö tuled».

Ooperi muusikaliste kujundite ilmekus, vokaalse osa väljenduslikkus ning sümfooniline arendatus orkestris, mis kõik on allutatud läbimõeldud muusikalis-dramaturgilisele üld-

plaanile, annavad «Tasuleekidele» suure vormilise ja sisulise selguse. Võrrelgem kas või kahte dramaturgiliselt antipoodset teemat — rahva ülestõusu suurepärast ja emotsionaalset «Tasujate marssi» ning teutooni röövvallutajaid iseloomustavat muusikalist materjali —, et veenduda E. Kapi silmapaistvas muusikalises portretistiandes. Nagu võitluses seisid vastamisi rahvas ja rüütlid, on ka muusikas iidne rahvaviis vastandatud katoliku kiriku jäigale koraalimotiivile.

«Tasuleekide» puhul tuleb eriti rõhutada rahva osatähtsust ooperis. Esmakordselt eesti ooperiloomingu ajaloos on rahvale antud nii aktiivne ja võitlev ning muusikalise dramaturgia seisukohast arenev osa. Kui meie kodanlikuaegsetes ooperites taoline käsitlus ilmnes vahest Evald Aava «Vikerlastes», siis ei saanud see ooperi ideelisest kontseptsioonist sõltuvalt tõusta sellisele tasemele ning omandada niisugust kaalu, nagu seda on rahva kujul «Tasuleekides».

G. Ernesaksal valmis Jüriöö juubeli puhul mitu koorilaulu, mille võitlevas ja mehises põhitoonis oli tunda niihästi ajaloo hõngu kui ka kaasaja tunnetamist. Märkimist väärivad siinjuures meeskoorilaulud «Jüriöö marss» J. Barbaruse ja «Külmad ahjud» M. Raua sõnadele.

Silmapaistvaks loominguliseks kordaminekuks tuleb lugeda ka H. Lepnurme soololaulu «Tasujad» (M. Raua sõnad), milles helilooja õnnestunult ühendas eesti rahvaviisile lähedase retsitatiivsuse kaasaegse mõtte edasiandmisega.

Üldiselt kujunes 1943. aasta «Jaroslavli rühmale» üheks kõige viljakamaks loominguaastaks. Sellele aitas kahtlematult kaasa sündmuste areng rindel, kust Informatsioonibüroo tõi iga päev teateid Nõukogude armee peatamatust edasiliikumisest läände.

1943. aastal toimunud töökoosolekutel kuulati ära palju uusi kaasajateemalisi teoseid, mis heliloojad olid loonud arvesse võttes ERKA kollektiivide vajadusi. See oli heliloojate otsene reageering EK(b)P Keskkomitee büroo seisukohale ERKA repertuaari suhtes, milles uudislooming oli hakanud etendama järjest tähtsamat osa.[39]

ERKA rindebrigaadide vahendusel muutus heliloojate ja nende loomingu kontakt tihedamaks ka Eesti laskurkorpuse võitlejatega. Heliloojad kirjutasid muusikat draamarühma sõnalis-muusikalistele montaažidele ja varustasid rindebrigaadide soliste vajaliku uudisrepertuaariga. Lauldavamateks

[39] EKPA, f. 1, nim. 3, s.-ü. 182, l. 64—65.

lauludeks Aleksander Arderi repertuaaris kujunesid E. Arro laulud «Punaarmeelaste marss» (hiljem «Võidumarss», P. Rummo sõnad) ja «Partisanid» (M. Raua sõnad). Massilauludest omandas populaarsuse H. Kõrvitsa satiiriline okupante paljastav kuplee «Seitse patja», mis pärast esiettekannet ERKA draamarühma rindebrigaadi poolt hakkas kiiresti levima Nõukogude armee eesti rahvuslikes väekoondistes.

Sel perioodil hakkas teiste muusikaalade kõrval arenema ka massilaululooming, mille sõja-aastate parimaks saavutuseks tuleb pidada E. Arro populaarset laulu «Kodulinn Tallinn» (O. Rootsi sõnad). See on senini jäänud nagu muusikaliseks talismaniks kõigile neile, kes tookord ihkasid taas näha oma sünnilinna, ta merd ja kaunist Kadriorgu. Ka lüürikast sai nendel aastatel jõu ja mehisuse allikas.

Oma parimate näidetega said «Jaroslavli rühma» massilaulud teataval määral teerajajaks sellele loomingužanrile edaspidistekski aastateks. Kui heliloojate kontakt rindevõitlejatega, eeskätt Eesti laskurkorpuse mitmekülgse kunstilise isetegevusega oleks olnud tihedam, olnuksid ka saavutused selles žanris kahtlematult veelgi tulemusrikkamad.

Edusamme oli 1943. aastal ka kooriloomingu vallas. Tänu heliloojate tõsisemale süvenemisele eesti rahvamuusikasse valmis sel perioodil mitmeid huvitavalt töödeldud rahvalaule, nagu G. Ernesaksa «Ära kipu kilteriksi», E. Arro «Sõõru, sõõru, lehmakene», H. Lepnurme «Laula, laula, latsekene», huvitava harmoonilise koe ja rütmilise joonisega meeskoorilaul «Karjase kaebus» ning palju teisi. Nendest kujunes üheks lauldavamaks lauluks «Ära kipu kilteriksi», mille rahvaluulest võetud sõnad kõlasid okupeeritud alade elanike suhtes omamoodi kaasaegselt, manitsedes hoidma rahva poole ning mitte astuma kubjaste ja kiltrite kilda.

Kõrvuti rahvalaulude töötlustega, milles, võrreldes esimeste loominguliste katsetustega aasta tagasi, oli tunda hoopis suuremat kompositsioonitehnilist küpsust ja koorispetsiifika tundmist, kirjutati ka originaalse muusikalise materjaliga koorilaule, mis aga oma rahvalaululähedaste viisikäändude ja käsitluslaadiga tundusid ehtsate rahvaviisidena. Toredaks näiteks sellest oli H. Lepnurme laul «Lustisõit».

Teatavat lisa koorilaululoomingule andis ka aasta lõpul toimunud Lydia Koidula 100. sünniaastapäeva tähistamine. Tänu sellele sündmusele elustus meie rahvusliku ärkamisaja lauliku patriootiline luule uues ja sügavalt haaravas viisistuses, omandades ajasündmuste taustal ülimalt kaasaegse ja

aktuaalse kõla. Kõige eredam näide sellest oli G. Ernesaksa laul «Mu isamaa on minu arm!», mille muusikaline lahendus suurepäraselt vastab Lydia Koidula värsside haaravale mõttele.

1943. aasta rikastas loomingut ka instrumentaalmuusika vallas. Kõrvuti pingelise tööga sümfoonia orkestreerimisel ja «Tasuleekide» loomisel valmis E. Kapil «Sonaat viiulile ja klaverile nr. 2», milles autor kajastab kaasaegsete tunnete ringi, kusjuures sonaadi muusikalis-dramaturgilises ülesehituses on mõndagi ühist «Patriootilise sümfoonia» ideelise suunitlusega. Võrreldes sümfooniaga on aga viiulisonaat loodud juba helgematest meeleoludest kantuna. See on ka mõistetav, kui silmas pidada sündmuste kulgu rinnetel, mis oli hoopis lootusrikkam kui 1942. aasta raskete katsumuste ajal.

Juba 1943. aasta lõpul, eriti aga 1944. aasta algul, pärast Leningradi blokaadirõnga purustamist Nõukogude armee poolt, kerkisid «Jaroslavli rühma» ette uued loomingulised ülesanded. Algas nn. Leningradi-periood, mida iseloomustas juba valmistumine tagasipöördumiseks peatselt vabastatavasse Eesti NSV-sse.

Just sellest lähtudes kuulutas Eesti NSV Kunstide Valitsus 1944. aasta varakevadel välja laulutekstide võistluse vajaliku lauluvara loomiseks taasvabastatud Nõukogude Eesti tarvis. Kuigi luuletajate osavõtt võistlusest oli suhteliselt tagasihoidlik, püüdsid heliloojad jõudumööda kaasa aidata laulurepertuaari loomisele. Kuueteistkümnest laulust määras žürii preemiad G. Ernesaksa lauludele «Põlvele põlvelt» (M. Raud) ja «Mu sünnimaa» (H. Kivi), E. Kapi laulule «Töö ja võitlus» (P. Rummo) ning H. Kõrvitsa laulule «Kangelaspoeg» (M. Raud). Peale nende pidas žürii soovitavaks veel mitme laulu repertuaari võtmist.

Varsti pärast laulude konkursi korraldamist kuulutasid Eesti NSV Ülemnõukogu Presiidium ja EK(b)P Keskkomitee mai algul välja Nõukogude Eesti hümni võistluse. Kuna sündmused arenesid kiiresti, siis oli selle vastutusrikka ülesande täitmiseks väga vähe aega. Kuu lõpuks laekus 26 tööd, mis kõik tulid tutvustamisele laia ühiskondliku komisjoni ees, kuhu kuulusid Eesti NSV Ülemnõukogu Presiidiumi esimees J. Vares-Barbarus, EK(b)P Keskkomitee sekretär N. Karotamm, Eesti NSV Kunstide Valitsuse juhataja J. Semper ja mitmed Leningradis viibivad luuletajad, kunstnikud ja interpreedid.

Üksmeelse poolehoiu võitis kollektiivse arutluse järel G. Ernesaksa laul «Jää kestma, Kalevite kange rahvas»,

mille sõnade autor oli J. Semper. Eesti NSV hümni pretendent oli leitud. Et võistlus andis ka mitmeid teisi häid laule, siis otsustati ka need välja anda kõige populaarsema koorililigi — segakoori — seades. Kuna paljud laulud olid loodud ühtedele ja samadele tekstidele, siis kirjutasid luuletajad neile operatiivselt uued sõnad. Sel teel oli võimalik trükitavasse kogumikku võtta peaaegu kõik hümnikonkursist osavõtnud laulud. Sellega loodi teatav koori- ja massilaulude repertuaarireserv vabastatava Nõukogude Eesti jaoks. Kunstnik J. Jenseni noodi- ja tekstikirjas ilmus see kogumik nimetuse all «Rahvalikke laule segakooridele» 1944. aasta novembris ühe esimese noodiväljaandena Tallinnas.

Juba enne «Rahvalike laulude» trükkiandmist oli Eesti NSV Riiklik Kirjastus Moskvas avaldanud G. Ernesaksa ja J. Variste poolt koostatud kogumiku «Punaarmeelase lauluvara», mis sisaldas nõukogude populaarsete massilaulude, eesti rahvaviiside ja koorilaulu klassika kõrval ka mitmeid «Jaroslavli rühma» poolt loodud laule. Seda ammu oodatud kogumikku tervitasid Eesti laskurkorpuse võitlejad suure rõõmuga. Lihtsad ja kergelt õpitavad seaded tagasid laulude kiire leviku rindevõitlejate-isetegevuslaste hulgas.

ERKA juures tegutsenud heliloojate kõrval tuleb kindlasti ära märkida ka neid muusikamehi, kes sõjapäevil olid Eesti laskurkorpuse ridades ning aitasid oma loominguga kaasa sõjameeste võitlusvaimu tugevdamisele.

Nende asjaarmastajate loodud laulud olid oma sisult ja vormilt lähedased sõjameestele, seotud võitlejate armastusega kodumaa ja koduste vastu, viha ja vihkamisega sissetungijate vastu. Selle loomingu hulgas võime leida niihästi ulatuslikumaid taotlusi (Eduard Kulbi operett «Siniveri», muusikat mitmesugustele rindemontaažidele, palu puhkpilliorkestrile jne.) kui ka rikkalikku laululoomingut. Viimase põhimeeleoludeks olid võitluslikud sõduri- ja rivilaulud, rindelüürika ja hitlerlasi salvavad satiirilaulud. Laulude leviku väeosades tagas nende tihe side rindeolustiku ja -sündmustega. Paljude laulude järgi võime isegi tagantjärele kindlaks määrata Eesti laskurkorpuse lahinguteed. Rindelüürikat iseloomustab Nõukogude võitlejale omane optimistlik põhitoon. Siin puuduvad täielikult need pessimistlikud jooned, mis iseloomustavad Esimese maailmasõja päevil käibel olnud eestlastest soldatite lauluvara. Nagu olid kvalitatiivselt erinevad võitluse sihid ja eesmärk, olid seda ka laulud, mis võitlejaid saatsid.

Üheks viljakamaks ja andekamaks rindeheliloojaks kujunes sõja-aastail Raimond Valgre (1913—1949). Enne sõda oli ta tuntud peamiselt lüüriliste tantsulaulude autorina ja sedagi küllalt kitsas kuulajate ringis. Tema loominguline kujunemine meie silmapaistvamaks laulumeistriks toimus eeskätt Eesti laskurkorpuse ridades.

R. Valgre lauludes leiame peamiselt kaht laadi põhimeeleolusid — hoogsaid ja haaravaid marsi- ja valsilaule ning mehistest tunnetest kantud rindelüürikat.

Esimesest liigist saavutasid eriti suure populaarsuse sellised laulud, nagu «Tartu marss», «Tartu valss», «Narva valss». Lüürilistest lauludest aga «Eidekene hella», «Hall sõdurisinel», «Peagi saabun tagasi su juurde», «Ei suutnud oodata sa mind» ja paljud teised. Enamik R. Valgre laule on loodud olustikumuusika baasil, see asjaolu koos sõnade mõtet hästi tabava rahvaliku meloodiaga tagas nende kiire ja jääva leviku niihästi sõjapäevil kui ka hiljemgi. On muide iseloomustav, et suurema osa laulutekstide autor oli R. Valgre ise.

Rindel loodud laulude esitajateks olid rindevõitlejad. Peamiseks baasiks kujunesid siin väeosade juures tegutsevate klubide orkestrikollektiivid ja solistid, kellest mitmed saavutasid silmapaistva kunstilise taseme. Üheks suuremaks ja silmapaistvamaks kollektiiviks kujunes korpuse džässorkester Väino Saviaugu juhtimisel, kes esindas meie rindemeeste loomingut ja kunstilist taset vääriliselt ka veel vabastatud Nõukogude Eestis.

ENSV Heliloojate Liidu orgkomitee Leningradi-perioodi tegevust iseloomustab sõjaaegse loomingu laiem ja mitmekesisem tutvustamine Moskvas, Leningradis ja paljudes teistes tagalalinnades. ERKA solistide ja kollektiivide üha laienev kontserditegevus tutvustas eesti heliloomingut esmakordselt sellises ulatuses teistele vennasrahvastele.

Suuremat huvi eesti muusika vastu hakkasid tundma ka Moskva ja Leningradi Raadio muusikatoimetused. Nii stuudiosaadeteks kui ka heliülesvõteteks kasutati ära iga ERKA kollektiivi või solisti küllasõit.

Lisaks sellele hakkas 1944. aasta varakevadel Leningradis regulaarseid saateid levitama juba Eesti Raadiokomitee, mille muusikasaadete organiseerijatena asusid tööle H. Lepnurm ja E. Arro. Raadiokomitee juurde moodustati orkester R. Matsovi juhatusel.

Märgatavalt laienesid isiklikud kokkupuuted Nõukogude Liidu tuntumate heliloojatega. 1944. aasta algul toimus Eesti NSV RKN-i alalise esinduse ruumes Moskvas E. Kapi autorikontsert, millest külalistena võtsid osa heliloojad D. Šosta-

kovitš, A. Hatšaturjan, T. Hrennikov, J. Šaporin, R. Glier, interpreedid D. Oistrahh, A. Neždanova, N. Golovanov ja mitmed silmapaistvad muusikakriitikud. 1944. aasta suvel loodi sidemed ka kangelaslinna Leningradi heliloojatega. Esmakordsel kohtumisel tutvustati leningradlastele E. Kapi ja H. Lepnurme loomingut.

Kõik need kontaktid — kokkupuutumine Moskva, Leningradi, Sverdlovski ja paljude teiste linnade mitmepalgelise muusikaeluga, kontsertide ja ooperietenduste külastamine — andsid heliloojatele võimaluse laiemalt ja sügavamalt tundma õppida niihästi nõukogude muusikat kui ka veenduda nõukogude interpretatsioonikunsti kõrges kunstilises tasemes. See oli suur ja kasulik kool.

Suure Isamaasõja aastatel loodi ligi kakssada helitööd. Kuigi teatud osal neist oli ainult ajamomendi tähtsus ning ülesanne, ütleb juba see arv paljugi. Ent asja tuum ei peitu üksnes kvantiteedis. Oluline oli see ideelis-kunstiline suunitlus, millega need teosed valmisid, tihe side ajasündmustega. Selles mõttes sai nende heliloojate ajalooliseks pärisosaks eesti muusikas teed rajada nõukogulikule heliloomingule, loomingule, mille parimates näidetes avalduvad kunsti parteilisus, rahvalikkus ja professionaalne küpsus.

Kõik see ei tulnud iseenesest. Sõja-aastad olid kõigile Nõukogude tagalas viibinutele tõsiseks ideelise kujunemise perioodiks, poliitiliseks ja erialaseks kooliks, mis neid kasvatas ja tugevdas. Tähtsat osa selles arengus etendas Kommunistliku Partei ja Nõukogude valitsuse igakülgne abi tagalas viibinud kunstirahvale, kelle hulka kuulusid ka heliloojad.

Hümnikonkurss oli «Jaroslavli rühma» üks viimaseid suuremaid loomingulisi ühisüritusi Nõukogude tagalas. 1944. aasta suvi kulus mitmesugusteks organisatsioonilisteks ettevalmistusteks, mis olid seotud tagasipöördumisega Nõukogude Eestisse. H. Lepnurm ja E. Arro tegutsesid Eesti NSV Raadiokomitee muusikasaadete toimetuses. H. Kõrvits töötas juba 1943. aasta sügisest alates Eesti NSV Kunstide Valitsuse muusikaosakonna juhatajana.

Pakilisi ja operatiivseid küsimusi tuli lahendada nii E. Kapil kui ka G. Ernesaksal. Neid oli aga rohkesti, kui arvesse võtta seda, et ENHL-i orgkomitee oli vahepeal ümber moodustatud Eesti Nõukogude Heliloojate Liiduks, mille esimeheks sai E. Kapp.

Saabunud taasvabastatud Nõukogude Eestisse, asusid tagalas viibinud heliloojad E. Kapi juhtimisel kohe tööle okupatsiooni üleelanud heliloojate koondamiseks Heliloojate

Liidu ümber. Organiseerimistööd oli rohkesti, see toimus muusikaelu kõigil rinnetel — konservatooriumis, filharmoonias, raadios ja kunstilise isetegevuse alal. Tuli leida ruumid Heliloojate Liidule, lahendada mitmeid majanduslikke probleeme. Oli tore, et nendes töödes ja toimingutes lõid algusest peale aktiivselt kaasa ka sõja-aastatel Eestis viibinud muusikamehed.

Ent probleemid ei piirdunud ainult majanduslike muredega. Taastada tuli ka normaalsed võimalused loomingulise tegevuseks, mis okupatsiooniaastatel puudusid. Oli jällegi välja kujunenud kodanliku Eesti perioodi iseloomustav olukord, kus iga helilooja nokitses omaette. Kadus loomislust. Kui ka midagi kirjutati, siis ainult selleks, et sulg päris rooste ei läheks. Silmapaistvamatest töödest nendel aastatel märkigem Heino Elleri «Tantsusüiti», Artur Kapi «Klaverirapsoodiat», Eduard Tubina III ja IV sümfooniat, Adolf Vedro ooperit «Muistne mõõk».

Ainult üksikud heliloojad kirjutasid mõned laulukesed, mida nii kangesti ootasid okupatsioonivõimud. 1943. aastaks kavatsetud «tänulaulupeost» ei tulnud midagi välja.

Seda surutust ja loominguahtrust iseloomustasid vahest kõige paremini vanameister Mart Saare sõnad 1945. aasta algul antud intervjuus: «... Nüüd tunnen, kuis tahaksin töötada. Mul on tekkinud nii palju uusi ideesid, et kardan, kas suudangi neid kõiki teoks teha... Praegu on vaja paberile panna kõik see, mis kolme aasta kestel (s. o. hitlerliku okupatsiooni ajal) valmis mõttemaailmas.»[40]

Heliloojaid, kes nõnda mõtlesid, oli rohkesti. Ent oli ka täiesti arusaadav, et see mõtete teokstegemine ei saanud toimuda korrapealt — kasvamine ja areng, eeskätt ideeline, nõudis aega.

Eesti Nõukogude Heliloojate Liit, kuhu 1945. aasta alguseks vastu võeti üle kolmekümne helilooja ja muusikateadlase, sai nüüdsest keskuseks, kuhu koondus kogu muusikaloominguline tegevus. Esimeste liikmetena võeti vastu vanameistrid Aleksander Läte, Artur Kapp, Mart Saar, Mihkel Lüdig, Heino Eller, Cyrillus Kreek, Artur Lemba.

Avakoosolekul, mis toimus detsembri algul, andis H. Lepnurm ülevaate helitöödest, mis loodi sõja-aastatel Nõukogude tagalas. Karl Leichter kõneles heliloojate olukorrast okupeeritud Eestis ja loodud teostest. H. Kõrvits tutvustas heliloojaid Heliloojate Liidu sihtide ja ülesannetega ning

[40] «Sirp ja Vasar» nr. 4, 27. jaanuaril 1945.

puudutas lahendamist nõudvaid majanduslikke küsimusi. Heliloojate esimene töökoosolek saatis tänutelegrammi EK(b)P Keskkomiteele ja Eesti NSV Rahvakomissaride Nõukogule.

Heliloojate Liit ei piirdunud oma töös ainuüksi kitsa loomingulise tegevusega. Muret tunti meie kõige massilisema muusikaharrastuse — koorilaulukultuuri — saatuse pärast. Oli see ju okupatsiooniaastail hoopis sööti jäänud.

Juba 1944. aasta oktoobris avaldas Gustav Ernesaks sütitava üleskutse: «Laulukoorid tööle!», milles ta märkis ka heliloojate ülesandeid: «... Mida ootab eesti rahvas nüüd oma muusikakunstnikelt? Ikka seda — et olla temaga ja kõike temale anda. «Kunst kuulub rahvale». Just nüüd — suurte heitluste päevil — ootab rahvas oma kunstnikelt head ja kõrgeväärtuslikku muusikat: uusi helindeid, head ooperit ja tema lemmikharrastust — head koorilaulu.»[41]

Heliloojate Liit hakkas organiseerima heliloojatele riiklikke tellimusi Eesti NSV Kunstide Valitsuselt. Paremik seni valminud teostest omandati, rohkesti anti tellimusi uutele teostele, kusjuures rõhk oli asetatud kaasajateemalistele töödele. 1945. aasta veebruaris kuulutati välja tellimus ooperi libretode ideekavanditele. Märtsis lõppenud laulutekstide võistlus tõi kokku 130 luuletust, mille paremikku hakkasid heliloojad kohe viisistama. «Tasuleekide» lõpetamise järel asus E. Kapp viimistlema balletti «Kalevipoeg», H. Elleril valmis klaverisonaat nr. 3, M. Saarel «Eesti süit» nr. 2 klaverile. Koorilaule lõid Edgar Arro, Villem Kapp, Alfred Karindi jt.

Nõukogude Eesti heliloojad asusid elavalt täitma neid ülesandeid, mida loovale haritlaskonnale seadis eesti intelligentsi I kongress, mis toimus 1945. aasta jaanuaris. Kõneldes sel puhul heliloojate tööst, ütles EK(b)P Keskkomitee sekretär N. Karotamm: «... Eesti heliloojate tööpõld on praegu avaram kui kunagi varem... Rahva tunnetetulv, ta mured ja rõõmud otsivad väljendust helides. Andke nendele väljapääs, tehke pais lahti. Las kristalliseeruvad meie suured võidud ja meie rahva vabanemisrõõm teie surematuiks helitöödeks. Rohkem viisi- ja värvirikkust ning suurt selgust, rohkem monumentaalsust — seda nõuab rahvas oma heliloojailt tänapäeval... Erilist uurimist vajavad

[41] «Sirp ja Vasar», nr. 1, 14. oktoobril 1944.

Leningradi rinde Tallinna pealetungioperatsioon . . . 310
3. 8. Eesti laskurkorpus Eesti NSV mandriosa vabastamisel . 348
4. Lääne-Eesti saarestiku vabastamine 389

V peatükk

EESTI NSV TÖÖTAJATE ENNASTSALGAV VÕITLUS VABARIIGI RAHVAMAJANDUSE TAASTAMISEL

1. Saksa fašistlike okupantide ja nende käsilaste poolt eesti rahvale, tema rahvamajandusele ja kultuurile tekitatud kahju 438
2. Partei-, nõukogude, ametiühingute ja komsomoliorganite taastamine 444
3. Vabariigi rahvamajanduse taastamise algus 461
4. Kommunistliku Partei ideoloogiline ja kultuuritöö vabastatud Eestis 485

VI peatükk

BALTIMAADE VABASTAMISE LÕPULEVIIMINE

1. «Kuramaa koti» väljakujunemine ja operatsioonid selle likvideerimiseks 500
2. 8. Eesti laskurkorpus Suure Isamaasõja lõpulahingutes . 523
Väljaspool Punaarmee rahvuslikke väeosi võidelnud eesti sõjameestest 575

VII peatükk

NÕUKOGUDE EESTI KULTUUR SUURE ISAMAASÕJA AASTAIL

1. Kirjandus 596
2. Kujutav kunst 611
3. Helilooming 627
Lõppsõna 644
Sündmuste kroonikat 669
Isikunimede register 677
Kohanimede register 701

ЭСТОНСКИЙ НАРОД В ВЕЛИКОЙ ОТЕЧЕСТВЕННОЙ ВОЙНЕ СОВЕТСКОГО СОЮЗА 1941—1945. II ТОМ

На эстонском языке. Оформление: В. Аси. Таллин, изд-во «Ээсти раамат».
Toimetaja B. Tamm. Kunstiline toimetaja S. Stern. Tehniline toimetaja M. Kukerman.
Korrektorid M. Sepp ja A. Nurmoja

ИБ № 498.

Laduda antud 17. XII 1976. Trükkida antud 23. VIII 1977. Trükipaber nr. I, 60×90/16. Trükipoognaid 45,0+12,0 (sügavtrükis) +0,25. (ofsetis). Arvestuspoognaid 58,17. Trükiarv 12 000. MB-06392. «Eesti Raamat», 200090. Tallinn, Pärnu mnt. 10. Tellimuse nr. 6655. Hans Heidemanni nim. trükikoda, Tartu, Ülikooli 17/19. III.

Hind rbl. 2.80